

302.205

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI
FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI
SZABÓ IMRE

V. KÖTET 1—4. SZÁM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK
OSZTÁLYÁNAK 1954. ÉVI AKADÉMIAI NAGYGYŰLÉSI ELŐADÁSAI

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1954

II. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

II. TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztőbizottság tagjai

FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

Szerkeszti

SZABÓ IMRE

Technikai szerkesztő

FEKETE MIKLÓS

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, V., NÁDOR-UTCA 12.

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST, V., ALKOTMÁNY-U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelennek meg és az Akadémia II. osztályának előadóüléseiben bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a társadalmi-történeti tudományok (történelem, filozófia, klasszika-filológia, régészet, művészettörténet, néprajz, pedagógia, jog, közgazdaságtan, földrajz) köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

Kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
Budapest, V., Akadémia-u. 2.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Minden szerzőt megjelent munkájáért 10 különnyomat és nyomtatott 40 000 »nk«-enként 400,— Ft tiszteletdíj illeti meg. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára belföldi címre 40,— Ft, külföldi címre 60,— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest, V., Alkotmány-u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 04-878-111-46), külföldi megrendelések a »Kultúra« Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest, VI., Sztálin-út 21., Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszáma 43-790-057-181) útján eszközölhetők.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegennyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Historica*
2. *Studia Historica*
3. *Acta Archaeologica*
4. *Acta Ethnographica*
5. *Acta Historiae Artium*

Acta Historica szerkesztősége: Budapest, VIII., Puskin-u. 26.

Studia Historica szerkesztősége: Budapest, VIII., Puskin-u. 26.

Acta Archaeologica szerkesztősége: Budapest, V., Alkotmány-u. 21.

Acta Ethnographica szerkesztősége: Budapest, Egyetem, Néprajzi Intézet, VIII., Trefort-u. 8.

Acta Historiae Artium: Budapest, Egyetem, Művészettörténeti Intézet, V., Piarista-u. 1.

TARTALOMJEGYZÉK

Fogarasi Béla : A tudományok osztályozásának elméleti és gyakorlati kérdései.....	1
H o z z á s z ó l á s o k :	
<i>Babics Antal</i>	21
<i>Lukács György</i>	22
<i>Winter Ernő</i>	27
<i>Gegesi Kiss Pál</i>	30
<i>Kalmár László</i>	39
<i>Nizsalovszky Endre</i>	42
<i>Fogarasi Béla válasza</i>	50
Jelentés a Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályá- nak munkájáról	55
H o z z á s z ó l á s o k :	
<i>Dobrovits Aladár</i>	73
<i>Fogarasi Béla</i>	73
<i>Bulla Béla</i>	77
<i>Pach Zs. Pál</i>	80
<i>Eörsi Gyula</i>	86
<i>Patek Erzsébet</i>	90
<i>Nizsalovszky Endre</i>	92
<i>Kiss Arthur</i>	93
<i>Lukács György</i>	95
<i>Mátrai László válasza</i>	97
<i>Fogarasi Béla</i>	98
Léderer Emma : A korábbi középkorra vonatkozó magyar polgári történetírás bírálata	101
H o z z á s z ó l á s o k :	
<i>Szabó Dezső</i>	131
<i>Elekes Lajos</i>	132
Székely György : A huszitizmus visszhangja Magyarországon népeiben	135
H o z z á s z ó l á s o k :	
<i>Kardos Tibor</i>	164
<i>Dobrovits Aladár</i>	168
<i>Angyal Endre</i>	169
<i>Földes Éva</i>	169
<i>Székely György válasza</i>	172
<i>Révész Imre elnök zárszava</i>	172
Incze Miklós : A pénz- és hitelválság és a magyarországi finánctóke az 1929–1933. évi világgazdasági válság idején	173
H o z z á s z ó l á s o k :	
<i>Kádár Iván</i>	205
<i>Bácskai Tamás</i>	212
<i>Incze Miklós válasza</i>	213

<i>Világhy Miklós</i> : Az új szakasz és a törvényalkotás elvi kérdései.....	215
H o z z á s z ó l á s o k :	
<i>Jankó Péter</i>	249
<i>Nagy László</i>	254
<i>Kovács István</i>	258
<i>Dr. Ljuben Vasziljev</i> : Terven alapuló szerződéskötési kötelezettség és a szerződés előtti döntőbíráskodás	269
<i>Mátrai László</i> : A magyar filozófia haladó hagyományainak kérdései a felvilágosodás korában	285
H o z z á s z ó l á s o k :	
<i>Makkai László</i>	294
<i>Waldapfel József</i>	297
<i>Szimonidesz Lajos</i>	299
<i>Mátrai László válasza</i>	301
<i>Fogarasi Béla elnöki zárszava</i>	302
<i>Pataki Ferenc</i> : Makarenko műveinek jelentősége pedagógiai tudományunk s nevelési gyakorlatunk fejlődése számára	305
H o z z á s z ó l á s o k :	
<i>Timár György</i>	332
<i>Juhász Ferenc</i>	337
<i>Rozsnyai Istvánné</i>	343
<i>Pataki Ferenc válasza</i>	344
<i>Vayer Lajos</i> : A Masolino—Masaccio probléma és a reneszánsz kezdetei.....	347
H o z z á s z ó l á s o k :	
<i>Kardos Tibor</i>	362
<i>Pigler Andor</i>	365
<i>Genthon István</i>	367
<i>Vayer Lajos válasza</i>	368
<i>Gunda Béla</i> : A magyar népi építkezés kutatása a két világháború között és annak kritikája	373
H o z z á s z ó l á s o k :	
<i>Vargha László</i>	385
<i>Borbíró Virgöl</i>	388
<i>Tálasi István</i>	390
<i>Barabás Jenő</i>	399
<i>Valló István</i>	401
<i>Vámos Ferenc</i>	402
<i>Ortutay Gyula</i>	403
<i>Gunda Béla válasza</i>	405
<i>Ortutay Gyula zárszava</i>	407
<i>Kardos László</i> : A magyar falu szocialista fejlődésének néprajzi kérdései	409
H o z z á s z ó l á s o k :	
<i>Balassa Iván</i>	443
<i>Bakó Ferenc</i>	445
<i>Manga János</i>	448
<i>Kardos László válasza</i>	451
<i>Tálasi István elnöki zárszava</i>	453

<i>Banner János</i> elnöki megnyitója	455
<i>László Gyula</i> : A magyar őstörténet régészete	459
H o z z á s z ó l á s o k :	
<i>Hajdu Péter</i>	480
<i>Czeglédy Károly</i>	481
<i>Moór Elemér</i>	484
<i>Fehér Géza</i>	486
<i>László Gyula</i> válasza	487
<i>Banner János</i> elnöki zárszava	487
<i>Radnóti Aladár</i> : Pannóniai városok élete a korai feudalizmusban	489
H o z z á s z ó l á s o k :	
<i>B. Svoboda</i>	509
<i>Nagy Tibor</i>	510
<i>Barkóczy László</i>	519
<i>Dobrovits Aladár</i>	521
<i>Sági Károly</i>	523
<i>Szilágyi János</i>	526
<i>Fehér Géza</i>	527
<i>Hahn István</i>	528
<i>Kádár Zoltán</i>	529
<i>Radnóti Aladár</i> válasza	530
<i>Bulla Béla</i> : A klimatikus morfológia területi rendszere	535
H o z z á s z ó l á s o k :	
<i>Kádár László</i>	550
<i>Kéz Andor</i>	557
<i>Szabó Pál Zoltán</i>	561
<i>Bulla Béla</i> válasza	566
<i>Prinz Gyula</i> elnöki zárszava	568
<i>Markos György</i> : A földrajzi munkamegosztás alapkérdései Magyarországon	571
H o z z á s z ó l á s o k :	
<i>Koch Ferenc</i>	594
<i>Markos György</i> válasza	596
<i>Mendöl Tibor</i> elnöki zárszava	597
<i>Mendöl Tibor</i> : A szocialista településföldrajz problémái	599
H o z z á s z ó l á s o k :	
<i>Kádár László</i>	611
<i>Ruisz Rezső</i>	613
<i>Markos György</i>	616
<i>Válóczy László</i>	619
<i>Pécsi Márton</i>	619
<i>Kiss István</i>	620
<i>Mendöl Tibor</i> válasza a hozzászólásokra	620
<i>Koch Ferenc</i> elnöki zárszava	625

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Бела Фогараши</i> — Теоретические и практические вопросы классификации наук ..	1
Выступления:	
<i>Антал Бабич</i>	21
<i>Дьёрдь Лукач</i>	22
<i>Эрнё Винтер</i>	27
<i>Пал Гегеши-Киши</i>	30
<i>Ласло Кальмар</i>	39
<i>Эндре Нижаловски</i>	42
Заключительное слово <i>Белы Фогараши</i>	50
Отчетный доклад о работе Отделения Общественно-исторических Наук Академии Наук Венгрии	55
Выступления:	
<i>Аладар Добрович</i>	73
<i>Бела Фогараши</i>	73
<i>Бела Булла</i>	77
<i>Ж. Пал Пах</i>	80
<i>Дьюла Эрши</i>	86
<i>Эржебет Патек</i>	90
<i>Эндре Нижаловски</i>	92
<i>Артур Киши</i>	93
<i>Дьёрдь Лукач</i>	95
Ответ <i>Ласло Матраи</i>	97
<i>Бела Фогараши</i>	98
<i>Эмма Ледерер</i> — Критика венгерской буржуазной историографии, занимающейся ранним средневековьем	101
Выступления:	
<i>Дежё Сабо</i>	131
<i>Лайош Элекеш</i>	132
<i>Дьёрдь Секей</i> — Отклики гуситизма в народах Венгрии	135
Выступления:	
<i>Тибор Кардош</i>	164
<i>Аладар Добрович</i>	168
<i>Эндре Андьял</i>	169
<i>Эва Фельдеш</i>	169
Ответ <i>Дьёрдя Секей</i>	172
Заключительное слово председателя <i>Имре Ревес</i>	172
<i>Миклош Инце</i> — Денежный и кредитный кризис и венгерский финансовый капитал в период мирового экономического кризиса 1929—1933 гг.	173
Выступления:	
<i>Иван Кадар</i>	305
<i>Гамаш Бачкаи</i>	212
Ответ <i>Миклоша Инце</i>	213

<i>Миклош Вилаги</i> — Новый этап развития народно-демократического строя и принципиальные вопросы законодательства	215
Выступления:	
<i>Петер Янко</i>	249
<i>Ласло Надь</i>	254
<i>Иштван Ковач</i>	258
<i>Д-р. Любен Васильев</i> — Обязательство на заключение договоров, основывающееся на плане и арбитраж перед заключением договоров	269
<i>Ласло Матраи</i> — Вопросы прогрессивных традиций венгерской философии в период просвещения	285
Выступления:	
<i>Ласло Макаи</i>	294
<i>Йозеф Вльдапфель</i>	297
<i>Лайош Симонидес</i>	299
Ответ <i>Ласло Матраи</i>	301
Заключительное слово председателя <i>Белы Фогараши</i>	302
<i>Ференц Патаки</i> — Значение произведений А. С. Макаренко для нашей педагогической науки и воспитательской практики	305
Выступления:	
<i>Дьёрдь Тимар</i>	332
<i>Ференц Юхас</i>	337
<i>Иштванне Рожняи</i>	343
Ответ <i>Ференца Патаки</i>	344
<i>Лайош Вайер</i> — Проблема Мазолино — Мазаччо и начало Возрождения	347
Выступления:	
<i>Тибор Кардош</i>	362
<i>Андор Пиглер</i>	365
<i>Иштван Жантон</i>	367
Ответ <i>Лайоша Вайер</i>	368
<i>Бела Гунда</i> — Исследование венгерской народной архитектуры в период между I и II мировыми войнами и его критика	373
Выступления:	
<i>Ласло Варга</i>	385
<i>Виргиль Борбиро</i>	388
<i>Иштван Талаши</i>	390
<i>Йенё Барабаш</i>	399
<i>Иштван Валло</i>	401
<i>Ференц Вамош</i>	402
<i>Дьюла Ортутаи</i>	403
Ответ <i>Белы Гунда</i>	405
Заключительное слово <i>Дьюлы Ортутаи</i>	407
<i>Ласло Кардош</i> — Социалистическое развитие и этнографические вопросы венгерской деревни	409
Выступления:	
<i>Иван Балашиа</i>	443
<i>Ференц Бако</i>	445

<i>Янош Манга</i>	448
Ответ <i>Ласло Кардош</i>	451
Заключительное слово председателя <i>Иштвана Талаши</i>	453
Вступительное слово председателя <i>Яноша Баннер</i>	455
<i>Дьюла Ласло</i> - Археология венгерского первобытного общества	459
Выступления:	
<i>Петер Хайду</i>	480
<i>Карой Цегледи</i>	481
<i>Элемер Мор</i>	484
<i>Геза Фехер</i>	486
Ответ <i>Дьюлы Ласло</i>	487
Заключительное слово председателя <i>Яноша Баннер</i>	487
<i>Аладар Радноти</i> - Жизнь городов Паннонии в период раннего феодализма	489
Выступления:	
<i>Б. Свобода</i>	509
<i>Тибор Надь</i>	510
<i>Ласло Баркоци</i>	519
<i>Аладар Добрович</i>	521
<i>Карой Шаги</i>	523
<i>Янош Силадьи</i>	526
<i>Геза Фехер</i>	527
<i>Иштван Хан</i>	528
<i>Зольтан Кадар</i>	529
Ответ <i>Аладара Радноти</i>	530
<i>Бела Булла</i> - Районная система климатической морфологии	535
Выступления:	
<i>Ласло Кадар</i>	550
<i>Андор Кез</i>	557
<i>Пал Зольтан Сабо</i>	561
Ответ <i>Белы Булла</i>	566
Заключительное слово председателя <i>Дьюлы Принц</i>	568
<i>Дьёрдь Маркош</i> - Основные вопросы географического разделения труда в Венгрии	571
Выступления:	
<i>Ференц Кох</i>	594
Ответ <i>Дьёрдя Маркош</i>	596
Заключительное слово председателя <i>Тибора Мендэль</i>	597
<i>Тибор Мендэль</i> - Проблемы социалистической географии населения	599
Выступления:	
<i>Ласло Кадар</i>	611
<i>Режё Руис</i>	613
<i>Дьёрдь Маркош</i>	616
<i>Ласло Валоци</i>	619
<i>Мартон Печи</i>	619
<i>Иштван Киши</i>	620
Ответ <i>Тибора Мендэль</i>	620
Заключительное слово председателя <i>Ференца Кох</i>	625

TABLE DES MATIÈRES

<i>Béla Fogarasi</i> : Questions théoriques et pratiques de la classification des sciences.....	1
Interventions :	
<i>Antal Babics</i>	21
<i>György Lukács</i>	22
<i>Ernő Winter</i>	27
<i>Pál Gegesi Kis</i>	30
<i>László Kalmár</i>	39
<i>Endre Nizsalovszky</i>	42
Discours de clôture de <i>Béla Fogarasi</i>	50
Rapport sur l'activité de la section des sciences sociales et historiques de l'Académie Hongroise des Sciences	55
Interventions :	
<i>Aladár Dobrovits</i>	73
<i>Béla Fogarasi</i>	73
<i>Béla Bulla</i>	77
<i>Pál Pach Zs.</i>	80
<i>Gyula Eörsi</i>	86
<i>Erzsébet Patek</i>	90
<i>Endre Nizsalovszky</i>	92
<i>Arthur Kiss</i>	93
<i>György Lukács</i>	95
Réponse de <i>László Mátrai</i>	97
<i>Béla Fogarasi</i>	98
<i>Emma Léderer</i> : Critique de la historiographie bourgeoise hongroise concernant les premiers siècles du Moyen-Age	101
Interventions :	
<i>Dezső Szabó</i>	131
<i>Lajos Elekes</i>	132
<i>György Székely</i> : L'écho du hussitisme dans les peuples de la Hongrie	135
Interventions :	
<i>Tibor Kardos</i>	164
<i>Aladár Dobrovits</i>	168
<i>Endre Angyal</i>	169
<i>Éva Földes</i>	169
Réponse de <i>György Székely</i>	172
Discours de clôture du président <i>Imre Révész</i>	172
<i>Miklós Incze</i> : La crise du crédit et des finances et le capital financier à l'époque de la crise économique mondiale de 1929-1933	173
Interventions :	
<i>Iván Kádár</i>	205
<i>Tamás Bácskai</i>	212
Réponse de <i>Miklós Incze</i>	213

<i>Miklós Világhy</i> : La nouvelle étape et les questions théoriques de la législation	215
Interventions :	
<i>Péter Jankó</i>	249
<i>László Nagy</i>	254
<i>István Kovács</i>	258
<i>Dr. Ljuben Vasziljev</i> : Passation obligatoire de contrats, prévue par les plans et l'arbitrage précédent le contrat	269
<i>László Mátrai</i> : Questions des traditions progressistes de la philosophie hongroise à l'époque des Lumières	285
Interventions :	
<i>László Makai</i>	294
<i>Waldapfel József</i>	297
<i>Lajos Szimonidesz</i>	299
Réponse de <i>László Mátrai</i>	301
Discours de clôture du président <i>Béla Fogarasi</i>	302
<i>Ferenc Pataki</i> : La signification des oeuvres de Makarenko pour l'évolution de notre science pédagogique et notre pédagogie pratique	305
Interventions :	
<i>György Timár</i>	332
<i>Ferenc Juhász</i>	337
<i>Mme István Rozsnyai</i>	343
Réponse de <i>Ferenc Pataki</i>	344
<i>Lajos Vayer</i> : Le problème Masolino—Masaccio et les débuts de la renaissance	347
Interventions :	
<i>Tibor Kardos</i>	362
<i>Andor Pigler</i>	365
<i>István Genthon</i>	367
Réponse de <i>Lajos Vayer</i>	368
<i>Béla Gunda</i> : Les recherches dans l'architecture populaire hongroise entre les deux guerres mondiales et leur critique	373
Interventions :	
<i>László Varga</i>	385
<i>Virgil Borbíró</i>	388
<i>István Tálasi</i>	390
<i>Jenő Barabás</i>	399
<i>István Valló</i>	401
<i>Ferenc Vámos</i>	402
<i>Gyula Ortutay</i>	403
Réponse de <i>Béla Gunda</i>	405
Discours de clôture de <i>Gyula Ortutay</i>	407
<i>László Kardos</i> : Les questions ethnographiques de l'évolution socialiste du village hongrois	409
Interventions :	
<i>Iván Balassa</i>	443
<i>Ferenc Bakó</i>	445
<i>János Manga</i>	448
Réponse de <i>László Kardos</i>	451
Discours de clôture du président <i>István Tálasi</i>	453

	637
Discours d'ouverture de <i>János Banner</i>	455
<i>Gyula László</i> : L'archéologie de la préhistoire hongroise	459
Interventions :	
<i>Péter Hajdu</i>	480
<i>Károly Czeglédy</i>	481
<i>Elemér Moór</i>	484
<i>Géza Fehér</i>	486
Réponse de <i>Gyula László</i>	487
Discours de clôture du président <i>János Banner</i>	487
<i>Aladár Radnóti</i> : La vie des villes de Pannonie au début du féodalisme	489
Interventions :	
<i>B. Svoboda</i>	509
<i>Tibor Nagy</i>	510
<i>László Barkóczy</i>	519
<i>Aladár Dobrovits</i>	521
<i>Károly Sági</i>	523
<i>János Szilágyi</i>	526
<i>Géza Fehér</i>	527
<i>István Hahn</i>	528
<i>Zoltán Kádár</i>	529
Réponse de <i>Aladár Radnóti</i>	530
<i>Béla Bulla</i> : Le système territoriale de la morphologie climatique	535
Interventions :	
<i>László Kádár</i>	550
<i>Andor Kéz</i>	557
<i>Pál Zoltán Szabó</i>	561
Réponse de <i>Béla Bulla</i>	566
Discours de clôture de <i>Gyula Prinz</i>	568
<i>György Markos</i> : Questions fondamentales de la division de travail géographique en Hongrie	571
Interventions :	
<i>Ferenc Koch</i>	594
Réponse de <i>György Markos</i>	596
Discours de clôture de <i>Tibor Mendöl</i>	597
<i>Tibor Mendöl</i> : Les problèmes de la géographie d'agglomération socialiste	599
Interventions :	
<i>László Kádár</i>	611
<i>Rezső Ruisz</i>	613
<i>György Markos</i>	616
<i>László Válóczy</i>	619
<i>Márton Pécsi</i>	619
<i>István Kiss</i>	620
Réponse de <i>Tibor Mendöl</i>	620
Discours de clôture du président <i>Ferenc Koch</i>	625

INHALT

Béla Fogarasi : Die theoretischen und praktischen Fragen der Systematisierung der Wissenschaften	1
Korreferenten:	
<i>Antal Babics</i>	21
<i>György Lukács</i>	22
<i>Ernő Winter</i>	27
<i>Pál Gegesi Kiss</i>	30
<i>László Kalmár</i>	39
<i>Endre Nizsalovszky</i>	42
<i>Béla Fogarasi</i> : Schlusswort	50
Bericht über die Tätigkeit der Abteilung für Gesellschafts- und Geschichtswissenschaften der Ungarischen Akademie der Wissenschaften	55
Korreferenten:	
<i>Aladár Dobrovits</i>	73
<i>Béla Fogarasi</i>	73
<i>Béla Bulla</i>	77
<i>Pál Zs. Pach</i>	80
<i>Gyula Eörsi</i>	86
<i>Erzsébet Patek</i>	90
<i>Endre Nizsalovszky</i>	92
<i>Arthur Kiss</i>	93
<i>György Lukács</i>	95
<i>László Mátrai</i> : Antwort	97
<i>Béla Fogarasi</i>	98
Emma Léderer : Kritik der ungarischen bürgerlichen Frühmittelalterforschung	101
Korreferenten:	
<i>Dezső Szabó</i>	131
<i>Lajos Elekes</i>	132
György Székely : Der Wiederhall der Hussitenbewegung unter den Völkern Ungarns.....	135
Korreferenten:	
<i>Tibor Kardos</i>	164
<i>Aladár Dobrovits</i>	168
<i>Endre Angyal</i>	169
<i>Éva Földes</i>	169
<i>György Székely</i> : Antwort	172
<i>Imre Révész</i> : Schlusswort des Vorsitzenden.....	172
Miklós Incze : Die Geld- und Kreditkrise und das ungarische Finanzkapital zur Zeit der Weltwirtschaftskrise von 1929—1933.....	173
Korreferenten:	
<i>Iván Kádár</i>	205
<i>Tamás Bácskai</i>	212
<i>Miklós Incze</i> : Antwort	213

<i>Miklós Világhy</i> : Der neue Kurs und die Grundfragen der Gesetzgebung	215
Korreferenten:	
<i>Péter Jankó</i>	249
<i>László Nagy</i>	254
<i>István Kovács</i>	258
<i>Luben Vassiljeff</i> : Vertragspflicht und Schiedsgericht	269
<i>László Mátrai</i> : Das fortschrittliche Erbe der ungarischen Philosophie aus der Zeit der Aufklärung	285
Korreferenten:	
<i>László Makai</i>	294
<i>József Waldapfel</i>	297
<i>Lajos Szimonidesz</i>	299
<i>László Mátrai</i> : Antwort	301
<i>Béla Fogarasi</i> : Schlusswort des Vorsitzenden	302
<i>Ferenc Putaki</i> : Über die Bedeutung des Werks von Makarenko für die Entwicklung unserer pädagogischen Wissenschaft und Erziehungspraxis	305
Korreferenten:	
<i>György Timár</i>	332
<i>Ferenc Juhász</i>	337
<i>Frau István Rozsnyai</i>	343
<i>Ferenc Putaki</i> : Antwort	344
<i>Lajos Vayer</i> : Das Masolino—Masaccio—Problem und die Anfänge der Renaissance ...	347
Korreferenten:	
<i>Tibor Kardos</i>	362
<i>Andor Pigler</i>	365
<i>István Genthon</i>	367
<i>Lajos Vayer</i> : Antwort	368
<i>Béla Gunda</i> : Die ungarische Volksarchitekturforschung zwischen den beiden Weltkriegen. (Kritische Darstellung.)	373
Korreferenten:	
<i>László Varga</i>	385
<i>Virgil Borbiró</i>	388
<i>István Tálasi</i>	390
<i>Jenő Barabás</i>	399
<i>István Valló</i>	401
<i>Ferenc Vámos</i>	402
<i>Gyula Ortutay</i>	403
<i>Béla Gunda</i> : Antwort	405
<i>Gyula Ortutay</i> : Schlusswort	407
<i>László Kardos</i> : Die ethnographischen Fragen der sozialistischen Entwicklung des unga- rischen Dorfes	409
Korreferenten:	
<i>Irán Balassa</i>	443
<i>Ferenc Bakó</i>	445
<i>János Manga</i>	448
<i>László Kardos</i> : Antwort	451
<i>István Tálasi</i> : Schlusswort	453

<i>János Banner</i> : Eröffnungsrede des Vorsitzenden.....	455
<i>Gyula László</i> : Die Archäologie der ungarischen Vorgeschichte	459
Korreferenten:	
<i>Péter Hajdu</i>	480
<i>Károly Czeglédy</i>	481
<i>Elemér Moór</i>	484
<i>Géza Fehér</i>	486
<i>Gyula László</i> : Antwort	487
<i>János Banner</i> : Schlusswort des Vorsitzenden	487
<i>Aladár Radnóti</i> : Das Leben pannonischer Städte zur Zeit des frühen Feudalismus.....	489
Korreferenten:	
<i>B. Svoboda</i>	509
<i>Tibor Nagy</i>	510
<i>László Barkóczy</i>	519
<i>Aladár Dobrovits</i>	521
<i>Károly Sági</i>	523
<i>János Szilágyi</i>	526
<i>Géza Fehér</i>	527
<i>István Hahn</i>	528
<i>Zoltán Kádár</i>	529
<i>Aladár Radnóti</i> : Antwort	530
<i>Béla Bulla</i> : Raumsystem der klimatischen Morphologie	535
Korreferenten:	
<i>László Kádár</i>	550
<i>Andor Kéz</i>	557
<i>Pál Zoltán Szabó</i>	561
<i>Béla Bulla</i> : Antwort	566
<i>Gyula Prinz</i> : Schlusswort des Vorsitzenden	568
<i>György Markos</i> : Die Grundfragen der geographischen Arbeitsteilung in Ungarn	571
Korreferenten:	
<i>Ferenc Koch</i>	594
<i>Markos György</i> : Antwort	596
<i>Tibor Mendöl</i> : Schlusswort des Vorsitzenden	597
<i>Tibor Mendöl</i> : Die geographischen Probleme der sozialistischen Siedlung.....	599
Korreferenten:	
<i>László Kádár</i>	611
<i>Rezső Ruisz</i>	613
<i>György Markos</i>	616
<i>László Válóczy</i>	619
<i>Márton Pécsi</i>	619
<i>István Kiss</i>	620
<i>Tibor Mendöl</i> : Antwort	620
<i>Ferenc Koch</i> : Schlusswort des Vorsitzenden	625

A TUDOMÁNYOK OSZTÁLYOZÁSÁNAK ELMÉLETI ÉS GYAKORLATI KÉRDÉSEI

FOGARASI BÉLA

1. Kérdésfeltevés

A tudományok kialakulásával kapcsolatban már az ókori filozófia és tudomány számára szükségessé vált a tudományok osztályozása. Platon és Arisztotelész óta számos osztályozás merült fel, amelyeknek tanulmányozása történeti szempontból nem érdektelen, de amelyeket a jelen dolgozatban figyelmen kívül hagyhatunk, mert nem adnak segítséget a kérdés korszerű tárgyalásához.

A tudomány mai állása elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt szükségessé teszi, hogy korszerű kérdésfeltevés alapján hozzáfogjunk a kérdések tisztázásához. Ahhoz, hogy a tudomány tervezését magasabb fokra emeljük, hogy a tudományt fokozott mértékben állítsuk a szocializmus építésének szolgálatába, magunk előtt kell látnunk a tudomány egészét és az egészen belül a részek összefüggését, vagyis az egyes tudományok és tudománycsoportok összefüggését. Ebből a célból foglalkoznunk kell a modern természettudományok osztályozásával, a filozófia helyzetével a tudományokhoz való viszonyában, a marxista társadalomtudomány és a filozófia viszonyával, végül röviden a tudományok gyakorlati és szervezeti kérdéseivel.

Nem áll módomban teljesen kialakult választ adni az általam felvetett kérdésekre, de azt remélem, hogy a következő megfontolások alapot szolgáltatnak a tudomány művelőinek kollektív együttműködéséhez, amely végeredményben ebben a gyakorlatilag is fontos kérdésben elfogadható megoldásokhoz fog vezetni.

2. Idealisztikus és metafizikus osztályozásmódok

A marxizmus előtti osztályozások alapvető hibája: metafizikus, sztatikus jellegük. Megkülönböztették pl. a deduktív és a leíró vagy induktív tudományokat és nem vették tekintetbe, hogy a tudomány deduktív és induktív következtetések állandó összekapcsolásán át fejlődik (Stuart Mill). Megkülönböztettek ténytudományokat és törvénytudományokat (Neville), ami annyit jelentene, hogy bizonyos tudományoknál lemondhatnánk, vagy le kellene

mondanunk a törvények feltárásáról. Ez a nézet teljesen tudománytalan és tudományellenes. Jellemző a metafizikus módszerre Comte hierarchikus osztályozása, amely mereven elválasztja egymástól az egyes tudományokat (matematika, asztronómia, fizika, kémia, biológia, szociológia) és megtiltja a határátlépéseket. Közben Comte tilalma ellenére kialakult az asztrofizika, a fizikális kémia, és napjainkban a tudomány fejlődését éppen az ilyen határátlépések jellemzik.

Mindazonáltal Comte osztályozása annak idején bizonyos haladást jelentett, összefoglalta a tudományok újabb eredményeit és egységes rendszert igyekezett felállítani. Ezzel szemben a XIX. század végén fellépő kísérletek határozott visszaesést jelentenek. Ez áll elsősorban a Windelband és Rickert által kidolgozott módszertani dualizmusra, valamint a felszabadulás előtti Magyarországon különösen befolyásos Dilthey-féle szellemtörténetre. Mind a két irány szakadékot állít fel a természettudományok és a történettudományok között. Idealisztikus és reakciós jellegük kimutatásával úgy általános, mint hazai vonatkozásban már többször foglalkoztunk, és ezért erre e helyen nem térünk ki.

3. Engels gondolatai a tudományok osztályozásáról

A marxista irodalom azonban eddig nagyon keveset foglalkozott a tudományok osztályozásának és rendszerezésének kérdéseivel a *marxizmus szempontjából*.

Alapvető jelentőségűek Engels idevágó gondolatai.

Tervezett természetdialektikai művének vázlatában a 4. pont így hangzik: »A tudományok összefüggése. Matematika, mechanika, fizika, vegytan, biológia. Saint-Simon (Comte és Hegel)«. (Engels: A természet dialektikája, Szikra kiadás 29. l.) Ebből kitűnik, hogy Engels egy külön fejezetben szándékozott foglalkozni a kérdéssel. Hátramaradt formájában a mű csak vázlatos, de elvi szempontból igen fontos fejtegetéseket tartalmaz, amelyek a tudományok osztályozásának tárgyalásába először viszik bele a materialista dialektika felfogását. Engels főtételét így foglalja össze:

»A tudományok osztályozása, amelyek közül mindegyik egy bizonyos mozgásformát vagy az összetartozó és egymásba átmenő mozgásformák egy sorát elemzi, ilyenformán maguknak a mozgásformáknak belső sorrendjük szerint való osztályozása, elrendezése és ebben rejlik a fontossága« (Id. mű. 259. l.)

A tudományok osztályozásának a természet szükségszerű összefüggései alapján meg kell mutatnia, hogy a különböző tudományok is szükségszerűen egymásból következnek. Engelst nem elégítik ki sem a régebbi osztályozások, amelyek csak külső egymásutániségben való felsorolást adnak, sem Hegel osztályozása, amely mesterséges dialektikus átmeneteket konstruál.

A Comte-ra vonatkozó rövid bíráló megjegyzés annyiban igen tanulságos, mert Comte enciklopédikus természettudományi rendszerezéséről megállapítja, hogy annak célja nála csupán a *tanítási eszközök* és a *tanmenet* elrendezése. Ez azért fontos, mert a marxista irodalomban és különösen az oktatásban a tudományok osztályozásánál ma is gyakori a tanmenet, az oktatási szempont előtérbehelyezése.

Engels szükségesnek tartja a *természettudományok* rendszerezését és maga felvázolja ennek a rendszerezésnek dialektikus menetét. Kora tudományát sok tekintetben megelőzve, a tudományok egymásba való átmenetét állítja előtérbe. Nagyon szépen fejti ki Engels, hogy a vegyi folyamatok egy ponton önmagukon túlmutatnak, a kémia a biológiába megy át.

Engels fejtegetései vázlatosak. Módszertani tekintetben azonban ma is példamutatók. A legfontosabb tanulság: a tudományok osztályozásában a mozgásformák dialektikájából kell kiindulni, amelyeket a tudományok visszatükröznek. A tudományok a visszatükrözés formái, legmagasabb formái, nem egyes jelenségek, hanem a *mozgásformák* és összefüggések visszatükrözései.

Engels óta a természettudományok területén óriási fejlődés ment végbe. A természettudományok osztályozásában azonban ez a fejlődés nem jut kifejezésre. Régimódi, elavult, sablonos osztályozások uralkodnak. A természet-tudományok és a műszaki tudományok viszonyának kérdése, amelyet a gyakorlat maga vet fel, elméleti alap nélkül a levegőben lóg.

Engels nem foglalkozott a tudományok osztályozásával és rendszerezésével kapcsolatban a *filozófiával*. Napjainkban ezt a kérdést is szükséges marxista szempontból vizsgálni.

Végül ki kell terjeszteni az osztályozást a társadalomtudományokra, mert amíg nem fejtjük ki precízen a marxizmus álláspontját, addig a régi burzsoá osztályozási szempontok és módszerek tovább alkalmazást nyernek.

4. Osztályozás és komplex kutatások

A tudományok osztályozásában tekintetbe kell vennünk az utolsó évtizedek eredményeit. Közös vonás e téren: a tudományok közötti merev elhatárolások, az egyes tudományok éles elhatároltságának feloldására irányuló tendencia. Ennek materiális alapja abban áll, hogy az anyagi világban állandóan új összefüggéseket fedezünk fel. A jelenségek tanulmányozásához ma már nem elég egy tudomány, hanem a tudományok összeműködése szükséges. Ennek többféle formája van. Egyrészt megmaradnak a szigorúan elhatárolt egyes szaktudományok, de összeműködésük fokozott mértékben nyilvánul meg, másrészt egészen új komplex tudományos diszciplínák, tudományágak alakulnak ki.

Mindennek az osztályozásban is kifejezést kell nyerni. Ez azonban még nem történt meg. Az élenjáró szovjet tudomány a gyakorlatban számos terü-

leten áttért és fokozatosan áttér a komplex tudományok kialakítására. Ez a folyamat nemcsak a szovjet tudományban megy végbe, de a szovjet tudomány tudatosítja ezt a fejlődési folyamatot. Fokozatos jelentőséget nyernek az ú. n. határterületek. Így jönnek létre olyan tudományok, tudományszakok, tudományágak, mint a rádiófizika, biofizika, kristályfizika, kristálykémia, rádióasztronómia, geofizika, geokémia, biogeokémia, kozmokémia.

A fizika és a műszaki tudományok »összeolvadása« jellemez olyan műszaki ágakat, mint az elektronika, telemechanika, automatika.

Ez a folyamat igen nagyjelentőségű mozzanat a tudomány legújabb fejlődésében. Jellemző a szovjet tudományra, hogy amikor az elmúlt évben a Szovjetunió Tudományos Akadémiája nagyszámú új tagot választott, különös figyelemben részesültek az újtípusú kutatók, a határterületeken kialakuló új komplex tudományszakok művelői.

Módszertani szempontból azonban a komplex kutatás, a határterületek, az új tudományágak stb. kérdéseit még kevésbé világítottuk meg. Nem történt kísérlet arra, hogy az új jelenségeket a tudományok osztályozása szempontjából »elrendezzük«.

Mit jelentenek az új komplex kutatások, komplex tudományok? Két (vagy több) tudomány egyesülését, vagy egy tudomány — fizika, kémia, — kiterjesztését új területre? Mit jelent pl. a biokémia? Ez szigorúan véve kémia, vagy biológia vagy a kettőnek bizonyos összeolvadása, átmeneti tudomány? Ha igen, akkor nézetem szerint a természettudományok osztályozásába, rendszerezésébe a régi nagy hagyományos osztályok közé (mechanika, fizika, kémia, biológia) be kell iktatni ezeket az »átmeneti« jellegű új tudományokat!

Amint látjuk, a tudományok fejlődésének új mozzanataival kapcsolatban a tudományok osztályozása és összefoglalása előtt egészen új feladatok állanak. A régi elkülönült, élesen körvonalazott határok helyett sokkal rugalmasabb, hajlékonyabb, az átmeneteket tekintetbe vevő osztályozási módszerekre van szükség.

Természetes, hogy ezt a feladatot a filozófia egyedül nem oldhatja meg. Itt a természettudományok, illetve a társadalomtudományok és a dialektikus logika szoros együttműködésére van szükség.

5. Új szempontok a tudományok osztályozásához

A tudományok között a fejlődés magasabb fokain a kölcsönhatás egyre szorosabbá válik. A természettudományok rendkívüli differenciálódása új mozzanatokat hoz magával. Nemcsak az egyes tudományok közötti kapcsolatok, hanem az egyes tudományok belső élete, szerkezete, egész felépítése is átalakult és átalakulóban van.

Ennek a jelenségnek is először gyakorlati, mintegy külső formában való megnyilvánulásait tapasztaljuk. A szovjet tudományban meghonosodott fel-

osztásokban nem matematikáról, hanem *matematikai tudományokról*, nem filozófiáról, hanem *filozófiai tudományokról*, történeti tudományokról, ökonomiai tudományokról stb. stb. van szó. Így a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának osztályai a matematikai, fizikai stb. tudományok osztályai.

Mit jelent ez? Azt jelenti, hogy a fejlődés folyamán egy-egy eredetileg többé-kevésbé egységes tudomány *tudományok csoportjává alakul át*, amelyek egy bizonyos egységet alkotnak, de ugyanakkor a tudomány differenciáltsága olyan fokot ér el, hogy egy bizonyos viszonylagos tárgyi önállóság alapján külön tudományokról beszélhetünk a fenti értelemben. Ugyanakkor érvényben maradt és általában használatos a régi összefoglaló megnevezés is: matematika, biológia, filozófia, gazdaságtan stb. s ennek is megvan a maga jogosultsága.

A tudománytörténeti fejlődés egyrészt folytonos differenciálódás irányában mozog, ugyanakkor az elkülönült tudományok fentjellemzett, »összeolvadás«-szerű alakulása bizonyos integrálódáshoz vezet. S ez a kettős folyamat mutatkozik meg az egyes tudományokon, illetve tudománycsoportokon belül is.

A tudományok osztályozása, szisztematikája ezen a területen még kevésbé haladt magával a tudományok fejlődésével együtt. Az osztályozási rendszerek csak az egyes tudományok megkülönböztetésével foglalkoznak. Teljesen hiányzik az egyes tudományokon belül a belső felosztás, a belső osztályozás, illetőleg amennyiben ez az oktatási és szervezeti kívánalmak nyomása alatt létrejött, teljesen empirikus, esetleges jellegű. Ugyanakkor a kérdésnek nagy elméleti és gyakorlati jelentősége van. Egy-egy modern természettudomány több, gyakran számos diszciplínát, ágazatot foglal magában, új diszciplínák alakulnak ki, régi osztályozások feleslegessé vagy értelmetlenné válnak. Vegyük például a matematikát. A régi osztályozás alapja az »alsóbb« (vagy elemi) matematika és a »felsőbb« matematika megkülönböztetése volt. Ma ez az osztályozás már nem felel meg a jelenkori matematika sokrétű problematikájának, ugyanakkor azonban még a pedagógiai gyakorlatban és a tankönyvirodalomban széltében használatos. De ha feltesszük a kérdést: milyen belső osztályozást, milyen rendszerezést nyújt a modern matematika, hogyan helyezkednek el az új matematikai tudományok, pl. topológia, halmazelmélet a matematika rendszerében vagy »enciklopédiájában«, aligha kapnánk egyértelmű választ.

Hasonló a helyzet például a fizika területén. A fizika tankönyvek előadják a »klasszikus« fizikát és ezután a relativitás elméletét, (amely egyébként a klasszikus fizikához tartozik!) és ezután az atomfizikát, kvantum-mechanikát. Világos, hogy ez az elrendezés csak a fizikai ismeretek történeti fejlődésének felel meg, de nem az anyag szerkezetének, az anyag mozgásformáinak, azok összefüggésének. Elképzelhető tehát, hogy a jövő fizikai tudományában teljes átrendezés, átesoportosítás fog végbemenni, amelyben az anyag mozgásformáinak tényleges összefüggése fog a rendszerezés alapjául szolgálni. Mi több, ez nemcsak elképzelhető, de szükséges is.

Hasonló a helyzet más tudományok területén is. A hagyományos osztályozások a tudomány meghaladott szakaszából származó terminológiát, sőt nézeteket tükröznek vissza. A kémiában pl. a mai napig elterjedt a »szerves« és »szervetlen« kémiára való felosztás, amely azonban már régen nem felel meg a tudomány szigorú követelményeinek.

Nagyon empirikus jellegű a biológiai tudományok osztályozása. Itt is összekeverik a biológiai tudományok történeti kialakulását és az osztályozást, a rendszerezést.

Az eddigieket összefoglalva úgy látjuk, hogy a tudományok osztályozását a következő módon kell felépíteni. Alapul, vezérfonalul szolgál Engels gondolata. Ezt úgy kell módosítani, hogy az anyagi mozgásformák nem egy-egy tudomány, hanem egy-egy tudománycsoport tárgyát alkotják. Maguk a tudománycsoportok egyes nagy átfogó csoportkomplexumokat alkotnak. Tehát :

1. Tudománycsoportkomplexumok (pl. természettudományok, társadalomtudományok).
 2. Tudománycsoportok (»matematikai tudományok, történeti tudományok« stb).
 3. Egyes tudományok ezen csoportokon belül.
 4. Tudományos ágazatok, diszciplínák, egy-egy tudományon belül ágazati tudományok (pl. a közgazdaságtani ágazati tudományok).
 5. Egyes elméletek, *teorémák*.
- Ez volna a tudományok szerkezeti felosztásának alapvető sémája.

6. Az alkalmazott tudományok kérdései

A tudományok régi felfogásában és osztályozásában egyáltalán nem szerepeltek a *műszaki* tudományok. Technika volt, a technikai ismeretekre szükség volt, nagy tudományos felfedezések szoros kapcsolatban állottak a technika szükségleteivel (Galilei, Kepler, etc.), de a műszaki tudomány fogalma igen újkeletű. Teljes jelentőségét, azt hiszem, csak a Szovjetunióban ismerik el. A Szovjetunió nyomán nálunk is a Tudományos Akadémia újjászervezésével kapcsolatban új osztály alakult, a műszaki tudományok osztálya. Itt is a gyakorlat megelőzte az elméletet.

Ma állandóan felmerül a kérdés : milyen tudomány a technikai tudomány? Hol kezdődik vagy végződik a tudomány és hol a szorosabb értelemben vett technika? A kérdés tulajdonképpen kettős : 1. a természettudományok viszonya a műszaki tudományokhoz; 2. a műszaki tudományok viszonya a műszaki gyakorlathoz.

Két tételt szeretnénk előrebocsátani.

1. A műszaki tudományok természettudományok.
2. A természettudományok és a műszaki tudományok között nincsen elvi különbség.

A műszaki tudományokat mint alkalmazott tudományokat, meg kell különböztetni az ú. n. elméleti természettudományoktól: fizika, kémia. Ugyanilyen vonatkozás áll fenn pl. a biológia és az agrotechnika között is. Igen fontos feladat szabatosan meghatározni az elméleti természettudományok tárgykörét és az alkalmazott tudományok tárgykörét. Kétségkívül számos átmenet, számos határterület beiktatása szükséges ahhoz, hogy a felosztás teljes és ne mesterséges, erőszakos legyen. Nagyjában és egészében azonban az elhatárolás a gyakorlat alapján lehetséges. Eddig nem ismerjük a műszaki tudományoknak valamely rendszerezését, összefüggő elvi alapon végrehajtott osztályozását az irodalomban. Ezt a munkát a műszaki tudományok művelőinek el kell indítani.

A műszaki tudományok alatt rendszerint csak az iparban alkalmazott technika tudományait értik: ez a megszorítás azonban elvileg nem indokolt és szintén a kérdés tisztázatlanságának egyik jele, illetve következménye.

Meg kell vizsgálni, mi rejlik pontosan az alkalmazott tudományok kifejezés, mi rejlik a szembeállítás mögött, hiszen a tudomány mint ilyen nem közvetlen alkalmazás, másrészt minden tudomány célja, hogy eredményeit a gyakorlat felhasználja. Indokolt-e azt a tételt felállítani, hogy a műszaki tudományok a technikai műszaki gyakorlat tapasztalatainak általánosítását jelentik? Milyen fokig, milyen értelemben állapítanak meg a műszaki tudományok *törvényszerűségeket*?

Részemről azt a nézetet kockáztatnám meg, hogy a mechanika, fizika, kémia, biológia és a műszaki tudományok között teljesen szigorú határvonalat meghúzni nem is lehet. A műszaki tudományok önállósulása gyakorlati szükség-szerűség, egy-egy óriási ismeretanyag általánosító összefoglalása. Minden exakt természettudományhoz megfelelő technológiai műszaki tudomány vagy tudományok tartoznak, mint annak alkalmazásai. Pl. a kémiához a technológia, a biológiához az agrotechnika.

Az uralkodó bizonytalanságra és a kérdés kidolgozatlanságára jellemző a Brockhaus kiadásban megjelent »ABC der Naturwissenschaften und Technik« c. lexikon bevezetésének következő helye: »Ausgenommen sind in erster Linie die Grundwissenschaften der Technik, die einen gemeinsamen Oberbegriff noch nicht gefunden haben«.

A műszaki tudományok alkalmazott tudományok, de nem minden alkalmazott tudomány műszaki tudomány. Így az orvosi tudományok alkalmazott biológiai tudományok, de senki sem fogja ezért az orvosi tudományt műszaki tudománynak nevezni.

Az orvostudományok a gyógyítás céljait, az egészség fenntartását és helyreállítását szolgáló biológiai tudományok.

Alkalmazott tudományokkal találkozunk a társadalomtudomány területén is és itt még kevésbé lehet műszaki tudományról beszélni. A kérdés helyes tárgyalásához nézetem szerint nem elegendő az elméleti és alkalmazott

tudományok viszonyára szorítkozni, hanem egy *hármás vonatkozás, hármás összefüggés* keretében kell azt tekinteni. Ez a hármás vonatkozás a következő:

Elméleti természettudományok — alkalmazott természettudományok (műszaki tudományok) — gyakorlati technika. Hogyan viszonylik e hármás vonatkozásban a második és harmadik tag egymáshoz? Ezt a kérdést gyakran felvetik a műszaki tudományok képviselői. Emögött a műszaki tudomány jellege körüli módszertani-logikai zűrzavar rejlik.

Nézetem: műszaki tudomány és műszaki gyakorlat között a *különbség nem tárgyi jellegű*. Egy műszaki akadémikus akadémiai intézetében éppúgy az elektrohegesztéssel foglalkozik, mint a gyárban, ahová kimegy konzultálni. Tudományos jellegűvé a foglalkozást az intézetben az általánosítás olyan foka, a *közvetlen alkalmazásra nem kötelezett kísérletezésnek olyan módszertani folyamatossága teszi*, amelynél a mennyiség átmege a minőségbe. A tudományos munka és a technika határvonalai nem merevek, — de megvannak s ezt a szoros kölcsönhatás nem szünteti meg.

A tudományok hagyományos osztályozásai ignorálják a műszaki tudományokat. A műszaki tudományok e lebecsülésében az idealisztikus filozófia hatása nyilvánul meg. A tudományok osztályozásába be kell illeszteni a műszaki tudományokat, meg kell határozni tárgyukból és módszerükből következő sajátágukat. A műszaki tudományok a természettudományokhoz tartoznak. A természettudományok egy csoportját alkotják, amelyet az alkalmazott tudományoknak szoktunk nevezni. Ez az elnevezés azonban túl tág, mert más jellegű alkalmazott természettudományok is vannak és alkalmazott társadalomtudományok is vannak. Javasolom, hogy a műszaki tudományokat »az anyagi termelésben alkalmazott természettudományok« vagy mint a termelés céljait szolgáló alkalmazott tudományok csoportjait foglaljuk össze. Ez magában foglalja a közlekedést is.

Gyakran összezavarják az elméleti és alkalmazott tudományok viszonyát az elmélet és gyakorlat viszonyával. Ez azért nem helyes, mert az elmélet az alkalmazott tudományokban is szerepet játszik, különben nem volna tudomány!

Az alkalmazott tudományok fogalmát a tudományos irodalomban az osztályozásnál, a könyvtári katalogizálásánál stb. állandóan használják. De pontos értelme nincs megállapítva. Az elméleti tudományok célja is az alkalmazás, a természettörvények és a társadalmi törvények kutatása nem öncél. Miért és milyen értelemben beszélhetünk mégis alkalmazott tudományokról? A választ a tudományos törvények marxista felfogása alapján körülbelül így adhatnánk meg: az elméleti tudományok közvetlen feladata az akaratunktól független objektív törvényszerűségek felismerése és törvényekben való megfogalmazása. Az alkalmazott tudományok közvetlen feladata e törvények felhasználása a természet feletti uralmunk biztosítására, a termelés fejlesztése, az élettelen és élő természet befolyásolása az emberi beavatkozás által s ugyanúgy a társadalmi fejlődés befolyásolására (gazdaság, nevelés, igazságügy stb.).

A tudomány törvényeinek ez a felhasználása kezdetben spontán, alkalmi jellegű, a fejlődés folyamán a felhasználás módszereinek tanulmányozása fokozatos tudománnyá válik.

Világos tehát, hogy az alkalmazott tudományok fogalmát

1. nem lehet a »tiszta tudományok« fogalmával szembehelyezni (mivel ilyenek nincsenek),

2. az elméleti és alkalmazott tudományok megkülönböztetésének viszonylagos, de minden adott esetben meghatározható értelme van, mely

3. nemcsak a természettudomány és a műszaki tudomány viszonyára vonatkozik, de ott alakult ki a legpregnansabban,

4. az exakt tudományok a tudományok egy fejlődési fokát jelentik, amelyet elvileg minden tudomány elérhet és el is kell érnie. Helytelen tehát — amint ez a burzsoá tudományelméletben és osztályozásban szokás — exakt tudományokat (matematikai-fizikai tudományok) és elvileg nem exakt tudományokat (szellemi tudományok) egymással szembeállítani. A marxizmus álláspontja az, hogy a társadalomtudományok is exakt tudományokká válhatnak.

»A társadalom történetéről szóló tudomány, a társadalmi élet jelenségeinek minden bonyolultsága mellett is, éppoly exakt tudománnyá válhat, mint mondjuk a biológia, olyan tudománnyá, mely a társadalmi fejlődés törvényeit fel tudja használni gyakorlati alkalmazás céljaira.« (Sztálin: A dialektikus és a történelmi materializmusról)

7. A filozófia helye a tudományok osztályozásában

Az antik filozófiát a filozófia, a természettudomány és társadalomtudományok primitív egysége jellemezte.

Az újkori tudományt az egyes tudományok fokozatos önállósulása, a filozófiából való kiválása jellemzi. Maradványok a terminológiában: Angliában a fizika ma is »natural philosophy« (= természetfilozófia) néven szerepel.

E tendenciával szemben a filozófia sokáig ellenállást fejtett ki.

Így Hegel: az egész tudományt, az egész emberi tudást hibásan 1. lezárt rendszernek fogja fel és 2. az egész emberi tudást át akarja fogni a filozófiai rendszerben.

Abból a történelmi tényből, hogy a tudományok fokozatosan kiválnak a filozófiából és önállósulnak, differenciálódnak, Engels azt a következtetést vonta le, hogy a tudomány fejlődése feleslegessé teszi a filozófiát »a természetben és a történelemben«.

»De ez a felfogás a történelem terén éppúgy végetvet a filozófiának, mint ahogy a természet dialektikus felfogása minden természetfilozófiát nemcsak feleslegessé, de lehetetlenné is tesz ... A természethől és a történelemből kiűzött filozófia számára így csak a tiszta gondolat birodalma marad meg, amenny-

nyiben megmarad: magának a gondolatfolyamatnak törvényeit kutató tan, a logika és dialektika.» (Engels: Feuerbach)

Ugyanezt a gondolatot fejti ki Engels az Anti-Dühringben és a Természet dialektikájában.

Mi maradna ezek szerint meg a filozófiából? A logika és a dialektika. A filozófiának ez a felfogása, amelyet Engels idézett helye aforisztikus rövidséggel és polémikus kihagyéssal kifejez, a marxista filozófia további fejlődése folyamán lényegesen módosult. Nem egyeztethető össze magának Engelsnek a dialektika tudományáról más helyen kifejtett álláspontjával sem, mely szerint a dialektika a legáltalánosabb összefüggések tudománya, a természet, a társadalom és a gondolkodás közös törvényeinek tudománya. Nem kevésbé fontos az is, hogy maga Engels az Anti-Dühring-et a *kommunista világnézet* »többé-kevésbé összefüggő« kifejtésének nevezte.

A dialektikus materializmus világnézetének győzelme a Szovjetunióban, a burzsoá filozófiával folytatott harc szükségletei, a tudomány általános fejlődése — mindez szükségessé teszi a marxista filozófia rendszeres kifejtését, összefoglalását, kidolgozását, továbbfejlesztését.

Mai álláspontunk szerint a filozófia tárgyköre túlmegegy a formális logikán és a dialektikán, mint a gondolkodás törvényeinek tudományán. A dialektikus materializmus világnézet, tudományos világnézet és világnézeti tudomány. A tudományok összes eredményeinek általánosítása alapján álló világnézet és ugyanakkor és különböző vonatkozásokban az egyes tudományok számára logikai — módszertani alapot nyújt. A »világnézeti« jelző semmiesetre sem jelenti azt, amit a burzsoá filozófia ez alatt ért, t. i. valamit, ami a szigorú tudományos-sággal szemben állna, a szubjektivizmus, a véletlen, az önkény elismerését jelentené.

Engelsnek feltétlenül igaza van abban, hogy a dialektikus módszerrel dolgozó természettudományok és a marxista történelmi-társadalmi tudományok mindinkább maguk oldanak meg számos olyan problémát, amely azelőtt a filozófia tárgykörébe tartozott. Így felszámolódnak a metafizika, ontológia, természetfilozófia, történetfilozófia, jogbölelelet stb.

A dialektikus materializmus azonban a maga módján nem a tudományokat helyettesíteni akarva, nem tudományellenesen, hanem a tudományokra támaszkodva szintén foglalkozik a lét kérdéseivel s ezért sem mondhatjuk azt, hogy a filozófiából csak a dialektika, mint gondolkodástan marad meg.

Maga Engels természetdialektikai eszméivel nagymértékben befolyásolta a természettudományok, különösen a biológia fejlődését.

Ennélfogva azt kell mondanunk, hogy a filozófia nem tartozik sem a természettudományok, sem a társadalomtudományok csoportjába, hanem egy *önálló tudománycsoportot*, tudományt képez. Történelmileg az egyes tudományok kiválása a filozófiából és önállósulása állandó folyamat. Bizonyos fokig és vonatkozásban azonban a természettudományok ma is filozófiai alapokon

nyugszanak, filozófiai világnézettel vannak összefonódva. Még inkább a társadalmi tudományok. Ebből azonban nem következik, hogy a filozófia társadalomtudomány, éppen úgy, amint nem következik az, hogy természettudomány volna, de nem következik az sem, hogy a társadalomtudomány filozófia volna. A kapcsolat nem szünteti meg a különbséget, a határvonalakat.

A filozófia tehát szoros kapcsolatban áll úgy a természettudományokkal, mint a társadalmi tudományokkal, de *önálló tudomány* (tudománycsoport), melynek tárgyát a *legáltalánosabb összefüggések és törvényszerűsége* alkotják.

Ebből a szempontból nézve a filozófia, a dialektikus materializmus a tudományok osztályozásában a legfelsőbb helyen áll. De mint a tudományok eredményeinek folyamatos *általánosítása*, állandóan a tudományokkal együtt fejlődik, nem valamiféle »tudományok felett álló tudomány«.

8. A filozófiai tudományok belső osztályozása

A régi filozófia zárt rendszerei csődöt mondtak. A marxista filozófia nem lezárt rendszer, de a filozófiai tudományoknak egy bizonyos egésze, teljessége, sőt ha a szót nem a lezárt rendszer értelmében tekintjük, — filozófiai rendszer. Ebből következik, hogy foglalkoznunk kell a filozófiai tudományok osztályozásával a marxista filozófiában is.

A filozófiai tudományok: a dialektikus materializmus, történelmi materializmus, logika, etika, esztétika, a filozófia története.

Ez a csoportosítás nem tartható befejezettnek, véglegesnek, de van egy nagy előnye: megfelel a marxista filozófia tényleges művelésében előállott helyzetnek. A főfeladat abban áll, hogy meghatározzuk a filozófiai tudományok egymás közötti viszonyát, a filozófián belüli viszonyát, amely mellett és amellyel egyidőben a filozófiai tudományok a legkülönbözőbb kapcsolatban állnak az egyes tudományokkal és tudománycsoportokkal és amely kapcsolat fejlődésük szempontjából nélkülözhetetlen. (A dialektikus materializmus kapcsolata az egyes társadalmi tudományokkal, az esztétika kapcsolata a művészet- és irodalomtörténettel stb.)

Előadásom keretében nem foglalkozhatok részletesen a filozófiai tudományok osztályozásával. A kérdés részletes tárgyalása külön tanulmány feladata. Csak utalni kívánunk arra, hogy nézetünk szerint a filozófiai tudományok osztályozásában 1. a dialektikus materializmus vitán kívül álló prioritásából kell kiindulni. 2. A marxista filozófia egyes ágai között sajátos kölcsönös összefüggések állnak fenn, amelyeknek következtében az osztályozás nem lehet egyszerű, hierarchikus osztályozás, hanem azt a kölcsönös összefüggések alapján kell kidolgozni. Bár minden ábra igen sematikus, az alább adott ábra szemlélteti ezeket az összefüggéseket.

Előzőleg röviden indokolni kívánom a logika, esztétika, etika és filozófia történetére, illetve azok osztályozására vonatkozó álláspontomat.

1. A logika a dialektika törvényeinek alkalmazása a gondolkodásra. Vannak marxista szerzők, akik szerint a dialektikus logika nem külön tudomány, hanem a dialektikával egybeesik. De ha a dialektika a természet, társadalom és gondolkodás közös törvényeinek tudománya, akkor a dialektikus logika a *gondolkodás sajátos törvényeinek tudománya*. Mint ilyen hozzátartozik a dialektikához (dialektikus materializmushoz) és mégis külön tudomány. Nevezzük tehát a dialektikus materializmus *ágazati tudományának*.

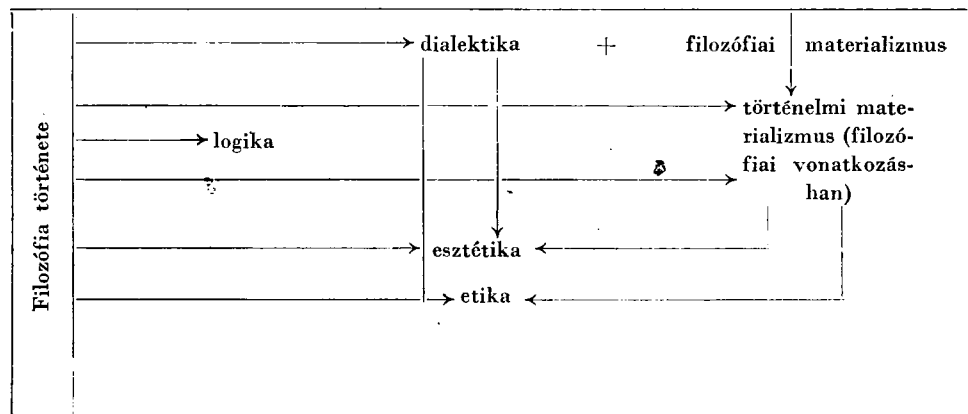
A formális logika egyes szerzők szerint nem tartozik a marxista filozófiához. Nézetem szerint ez csak a múltra vonatkozólag érvényes. A formális logika a logika elemi foka (elemi logika), amelyet a marxista logika, azt átdolgozva és kijavítva, magában foglal. (E kérdéstről részletesen I. Logika 3. kiadás I. fejezet.)

2. Az esztétika és etika ugyancsak »ágazati filozófiai tudományok«, kettős összefüggésben is. Egyrészt mint megismerés, az etikai és esztétikai megismerés a dialektikus materializmus problémakörébe tartozik. Másrészt a művészet, az erkölcs társadalmi tudatformák, amelyeknek tárgyalása a történelmi materializmus tárgykörébe tartozik.

3. Végül a filozófia története, amely a filozófiai gondolkodást fejlődésben tárgyalja, a dialektika kidolgozásában annak egyik alkotórésze is, de annyira önállósult, annyira tudománytörténet is, hogy gyakorlatilag nem tekinthetjük egyszerűen a dialektika részének. Ez is tehát sajátos jellege, ágazata a dialektikus materializmusnak, ágazati tudomány. Ugyanakkor a történeti materializmussal szoros kapcsolatban áll, a filozófiának mint társadalmi tudatformának jellegét a történelmi materializmus tárja fel.

A marxista filozófiai tudományok osztályozásának sematikus képét ezek után így vázolhatjuk fel. (A nyílak a kölcsönhatásokat, kölcsönös kapcsolatokat szemléltetik.)

Dialektikus materializmus

9. A társadalomtudományok osztályozásának egyes kérdései

A társadalomtudományok az emberi tudomány egészén belül önálló tudománycsoportot képeznek. A marxizmus ellentétben a természettudományi vulgármaterializmussal nem azonosítja a természettörvényeket és a társadalmi törvényeket, és különböző jellegüknek megfelelően kiemeli a társadalmi törvényszerűségeket kutató tudományok viszonylagos önállóságát. Ugyanakkor a marxizmus teljes mértékben elutasítja az újkantiánusok nézeteit, mely szerint a természettudományok és a társadalomtudományok különbsége módszertani jellegű és megállapítja, hogy a tudományok tárgyuk jellegénél fogva alkotnak külön csoportokat.

Milyen eljárást, milyen vezérfonalat kövessünk a társadalomtudományok osztályozásában? Lehetséges-e alkalmazni Engels gondolatát, mely szerint a mozgásformák különbözősége alapján osztályozhatók és osztályozandók a tudományok? Nézetem szerint e gondolatot teljes mértékben alkalmazhatjuk a természettudományok és a társadalmi tudományok viszonyára általában, amennyiben a társadalom élete végső credményben a legmagasabbrendű különleges mozgásformát jelenti. Viszont a társadalomtudományokon belül egyelőre nem vagyunk képesek a mozgásformák aspektusából osztályozni a tudományokat. Ehhez hiányzanak még a megfelelő kutatások. A tudomány fejlődésének mai szakaszában a legfontosabb a tudományok tárgyát az osztályozás alapjául venni s ehhez kiegészítésképpen szükség szerint bizonyos történeti-gyakorlati szempontokat kapcsolni.

Az osztályozás szempontjából a következő kérdéseket vetjük fel:

1. történelmi materializmus és burzsoá szociológia,
2. az egyes társadalomtudományok osztályozása,
3. a marxizmus-leninizmus fogalmának tágabb és szűkebb értelme.

1. *Történelmi materializmus és burzsoá szociológia.* A burzsoá szociológiát elsősorban tartalma, a benne kifejezésre jutó osztályideológia jellemzi. A burzsoá szociológiának azonban bizonyos formai sajátosságai is vannak, amelyeket nem olyan könnyű felismerni.

A burzsoá szociológiát, úgy régebbi (Comte, Spencer, Durkheim), mint mai szakaszait (Max Weber, »tudásszociológia« stb.) a szélsőséges formalizmus jellemzi. Ha Hegel hibája az volt, hogy az egész emberi tudást be akarta gyömöszölni filozófiai rendszerének Prokrusztész ágyába, úgy a polgári szociológiát az jellemzi, hogy a tudást, t. i. a tárgyak konkrét tanulmányozásán alapuló ismereteket kidobja a tudományból és formális »törvényeket« állít fel vagy újabban mindennemű törvényszerűséget tagadva formális vonatkozásokat állapít meg, amelyek minden társadalmi jelenségre, folyamatra egyaránt érvényesek. A dialektika szempontjából nézve a burzsoá szociológia alaphibája, hogy képtelen az *általános és az egyes* viszonyát a társadalomban megmagyarázni. Ennélfogva vagy üres általánosságokban mozog, vagy empirikus

anyaggyűjtésben merül ki, mint az ú. n. szociográfia, amelynek tudvalevőleg hazánkban is nagy hatása volt (Falukutatás).

Ennek megfelelően a polgári szociológia alapján nem lehet a társadalomtudományok semmiféle észszerű osztályozását kidolgozni és e téren ma teljes káosz uralkodik. A polgári szociológiának nincsen kapcsolata egyes társadalomtudományok kérdéseivel, mert nem azokon épül fel, hanem a levegőben lóg.

Annak szemléltetésére, hogy a mai reakciós burzsoá szociológiában és filozófiában a tudományok osztályozását illetőleg milyen képtelen, abszurd, valósággal esztelen felfogások uralkodnak, a sok közül csak egy példát hozok fel. Kantor amerikai szerző a társadalomtudományok osztályozását így képze-
li el:

I. Társadalmi tudományok	II. Humanista tudományok
Gazdaságtan	Nyelvészet
Antropológia	Etika
Szociológia	Esztétika
Politika	Filozófia
Jogtudomány	Teológia
Történettudomány	Vallás.

(I. R. Kantor: The logic of modern science p. 273. 1953.)

Egy ismert mondás szerint az őrülségben is van logika. A fenti hülyeségben semmiféle logikát sem tudtam felfedezni, bár a könyv »a modern tudomány logikájak« címét viseli.

A tudománytalan és tudományellenes burzsoá szociológiával szemben a történelmi materializmus az egyetlen *tudományos szociológia*. »Materializmus a társadalomtudományban — ez tette először lehetővé a tudományos szociológiát«. (Lenin, Művei, I. 137) A materialista történelemfelfogás egyet jelent a társadalomtudománnyal (u. o. 139). Később Lenin nem használta a szociológia kifejezést, nyilván azért, mert a burzsoá szociológia ezt diszkreditálta, de továbbra is állandóan hangsúlyozta, hogy a történelmi materializmus a marxista társadalomtudomány.

A történelmi materializmus nemcsak ideológiai osztálytartalmára nézve ellentétes a burzsoá szociológiával. Gyökeresen más formai jellege is. Nem formális vonatkozásokat, formális törvényszerűségeket kutató absztrakt általános tudomány, amely a konkrét anyagtól és az egyes tudományoktól elszakadva légüres térben mozog. De nem is valami újfajta hegelianizmus, vagyis nem a társadalomtudományok enciklopédiája, nem a társadalmi-történelmi tudományok összessége, amely helyettesíthetné azokat. Nem az Marxnál, Leninnél és nem is kell ilyenre átalakítani akarni, amire az oktatási praxis nem egyszer hajlamot mutat.

2. *Az egyes társadalmi tudományok osztályozása.* A történelmi materializmust el kell határolnunk az egyes társadalmi tudományoktól. Ez az elhatárolás természetesen csak bizonyos tárgyi-területi elhatárolás lehet, mert a társadalmi

tudományokban a történelmi materializmus módszerének követése mindenütt szükséges. Azt, hogy a történelmi materializmus nemcsak bizonyos tételek szerves egysége, hanem módszer is, Marx és Engels állandóan hangsúlyozták, sőt sok esetben erre vetették a főhangsúlyt. Ebben az értelemben nevezték elméletüket: »Vezérfonalnak a tanulmányozáshoz«.

Az egyes társadalomtudományok osztályozása a marxista irodalomban mindeddig igen elhanyagolt kérdés volt. A kérdés tárgyalása, amennyiben azzal találkozunk, gyakorlati, empirikus jellegű. Hiányzik a társadalomtudományoknak elvi osztályozása. Az egyetemeken a társadalmi tudományok tárgyköre nincsen pontosan megállapítva, a Tudományos Akadémián szintén empirikus elhatárolásokkal találkozunk. A jog- és államtudományok, ökonómiai tudományok, történettudományok, filozófiai tudományok, nyelv- és irodalomtudományok stb. kölcsönös összefüggése még nincsen tisztázva.

Milyen alapon osztályozzunk?

Néhány szempont:

a) egy régebbi akadémiai előadásban kísérletet tettünk a társadalmi tudományokat az alap- és felépítményhez való viszonyuk alapján tárgyalni. Ennek megfelelően az alappal, vagyis a termelési viszonyokkal foglalkoznak a gazdaságtudományok, az állami felépítménnyel az állam- és jogtudományok, az ideológiai felépítménnyel a megfelelő tudományok.

b) A társadalomtudományok tárgyukat egyrészt szisztematizáló módon, másrészt történeti módon, mint történettudományok tárgyalják. Ezt a sajátos ságot az osztályozásnál is tekintetbe kell venni.

A politikai gazdaságtan bizonyos értelemben maga is történeti, de mégsem nevezzük történettudománynak. Ellenben a gazdaságtörténet a történettudományokhoz tartozik. Az állam kérdései bizonyos értelemben történeti kérdések, de a marxista államtudomány rendszerező módon foglalkozik velük, míg a politikai történetírás történeti módon. E kettős viszony konkrét jellege az egyes területeken változik, de végigvonul a társadalomtudományokon. (Engels a történeti és logikai viszonyáról.)

c) A társadalmi tudományokhoz tartoznak olyan tudományok is, amelyeknek tárgya nem tartozik sem az alaphoz, sem a felépítményhez. A legfontosabb csoport a nyelvtudományok csoportja. A nyelv társadalmi jelenség, a gondolatok kifejezésének és kicserélésének eszköze, mint ilyen történeti jelenség, s nézetem szerint bizonyos fokig a nyelvtudományra is vonatkoznak a fenti megállapítások. Az általános nyelvtudomány, mely sajnos még nagyon kidolgozatlan, a nyelv objektív, általános, egyetemes törvényeivel foglalkozik — a történeti nyelvtudomány az egyes nyelvek és nyelvcsoportok különleges, de szintén objektív törvényeivel, a kettő szintézise alkotja együtt a nyelvtudományok egységes csoportját. Az összehasonlító nyelvészet uralkodó irányzata teljesen elveti a XVIII. századbeli ahisztorikus »filozófiai nyelvtudományt«, de azt hiszem, a fürdővízzel együtt kiönti a gyermeket is. A nyelvtudományok

egymáshoz való belső viszonya és a logikához való viszonya mindenesetre még egyaránt kidolgozatlan kérdés. Nem kevésbé fontos kérdés: az elméleti és alkalmazott tudományok viszonya a nyelvtudományban. (Nyelvtanítás, nyelvtan)

d) A társadalomtudományok osztályozásánál figyelembe kell venni azt is, hogy a természettudományok és társadalomtudományok elhatárolása több tudomány esetében viszonylagos.

Igy a nyelvtudomány súlypontilag társadalomtudomány, de bizonyos részeiben természettudomány is. (Fonetika)

e) Sok vita folyt a földrajz kérdésében. A földrajz két tudományból áll, melyeknek egyike, a fizikai földrajz, a természettudomány és ezen belül az ú. n. geotudományok csoportjához tartozik, míg a másik, a gazdasági földrajz, társadalmi-gazdasági tudomány. Kétségtelen, hogy az osztályozás itt csak kettős lehet, mert sem a fizikai, sem a gazdasági földrajz nem tekinthető a másikhoz képest »súlypontik« tudománynak.

f) Igen érdekes a *lélektan*, pszichológia helyzete. Eredetileg a lélektan a filozófiához tartozik; a XIX. század folyamán fokozatosan előtérbe nyomultak a lélektan természettudományi vonatkozásai. Kialakult a kísérleti lélektan. De szigorúan természettudományi megalapozást a lélektan csak a pavlovi fiziológia által nyert. A lélektant természettudományi alapon kell továbbfejleszteni, de nem hanyagolhatók el társadalomtudományi vonatkozásai sem, s éppen a pavlovi tan az, amelynek alapján helyesen egybekapcsolhatjuk e kettős vonatkozást.

g) A tudományok osztályozásában mindeztől nem volt megfelelő helye a *tudománytörténetnek*. Itt a probléma a következő: a tudomány története egyrészt egy meghatározott tudomány, vagyis elméleti nézetek és ismeretek története, másrészt az egyetemes történet része és attól nem szigetelhető el. Hová tartozzon egy-egy tudomány története és van-e egyetemes tudománytörténet?

Nézetem szerint a tudománytörténet szintén komplex tudomány. Egy-egy tudomány, tudománycsoport története hozzátartozik magához a tudományhoz, azon belül annak általános elméleti alapvetéséhez. De ugyanakkor a tudományok története — társadalmi alapon — az egyetemes történelemhez is hozzátartozik és ott is tárgyalandó!

Mindezek után a társadalmi tudományok osztályozását sematikusán a következőképpen vázolhatjuk fel:

I. *A társadalom legáltalánosabb törvényszerűségeinek tudománya.*

II. *Gazdasági tudományok csoportja.* Ezen belül az *alaptudomány* a politikai gazdaságtan.

A főprobléma itt a politikai gazdaságtan viszonya az ágazati gazdaságtanokhoz. E kérdés körül, amelyet részben a szocializmus építésének gyakorlata, részben a szocializmus politikai gazdaságtanának oktatási szükségletei vetettek

fel, jelenleg a Szovjetunióban még élénk vita folyik s nekünk is meg kell vitatnunk. Tisztázni kell az ágazati gazdaságtanok jellegét (Ipargazdaságtan, agrárgazdaságtan, pénzügytan, statisztika, kereskedelmi gazdaságtan). Tisztázni kell az ágazati gazdaságtanok viszonyát a gazdaságpolitikához is. Egyes nézetek szerint az ágazati gazdaságtan az utóbbihoz tartozik. Ezt a nézetet aligha fogadhatjuk el. Csak annyi igaz, hogy az ágazati gazdaságtanok kidolgozása ma még nagyon prakticista jellegű, s inkább oktatási formában, mint elméletileg nyernek kidolgozást.

A praktícizmus különösen erősen nyilvánul meg a tervgazdaságtanban, a gazdaságtudomány legfiatalabb ágában. A tervgazdaságtan lényegileg alig volt más valami, mint a tervezési gyakorlat ismertetése. Sztálin művében rávilágított az arányos fejlődés törvényére a szocializmusban, s ezen az alapon lehetséges lesz a tervgazdaságtant tudományos ágazati tanná kifejleszteni.

Az alkalmazott tudományok kérdésével kapcsolatban fent bevezetett hármas osztályozás úgy látjuk, a gazdasági tudományokra is érvényes. A politikai gazdaságtan elméleti tudomány, az ágazati gazdaságtudományok alkalmazott tudományok és a gazdaságpolitika a gyakorlat.

III. *A történettudományok csoportja.* Gazdaságtörténet: az alap története, a termelő viszonyok története.

Politikai történet: a politikai felépítmény története.

Művészet-, irodalom-, vallás-, művelődéstörténet: az ideológiai felépítmény és ideológiai intézmények története.

IV. *Állam- és jogtudományok csoportja.* Itt az idő, hogy az idealisztikus burzsoá osztályozási formákat teljesen felszámoljuk és marxista elvi osztályozást dolgozzunk ki. Nem ismerem eléggé a kérdés mai állását; amennyire látom, a marxista tudomány még nem igen foglalkozott az állam- és jogtudományok rendszerezésével és ez az oktatás és a praxis szükségletei alapján nyert megoldást. Kérjük a tudományok művelőinek közreműködését.

4. *A marxizmus-leninizmus tágabb és szűkebb értelme.* A marxizmus tana az elmélet és a gyakorlat egységén alapuló sajátos tudománykomplexum. A marxizmus három alkotórésze Lenin szerint: a filozófia, a politikai gazdaságtan és a tudományos szocializmus, tudományos kommunizmus.

E gondolat szellemének felel meg a marxizmus legújabb, Sztálin által adott meghatározása is: »A marxizmus a természet és a társadalom fejlődéstörvényeinek tudománya, az elnyomott és kizsákmányolt tömegek forradalmának tudománya, a szocializmus minden országban való győzelmének tudománya, a kommunista társadalom építésének tudománya.« (Marxizmus és nyelvtudomány.)

A marxizmus-leninizmus fogalma *elvileg* azonos terjedelmű a marxizmus fogalmával. A marxizmus-leninizmus az imperializmus és a proletárforradalmak korszakában alkalmazott és továbbfejlesztett marxizmus. Gyakorlatilag azonban marxizmus-leninizmus alatt a marxista-leninista társadalomtudományt

szokás érteni. A marxizmus-leninizmus fogalmát tehát tágabb és szűkebb értelemben használhatjuk. (A »tágabb és szűkebb értelem« e megkülönböztetését más összefüggésekben Lenin többször használja.)

A gyakorlatban, nevezetesen az oktatás, a propaganda gyakorlatában a marxizmus-leninizmus tárgyköre: a forradalmi munkásmozgalom, a marxista párt története és elmélete, sztratégiája és taktikája, a szocializmus építésének elmélete.

A szabatos megkülönböztetéseknek szükségességét különösen a marxizmus-leninizmus oktatásának gyakorlatában tapasztaljuk. Annak következtében, hogy az oktatási praxisban nem határolják el szabatosan a marxizmus különböző alkotórészeit képező tudományokat, rengeteg ismétlés (»átfedés«) fordul elő, amelyet az egyetemi hallgatók joggal sérelmeznek. A marxizmus egységes tan, egységes elmélet, de ez nem jelenti azt, hogy ugyanazon kérdéseket a filozófia, a politikai gazdaságtan és a szűkebb értelemben vett marxizmus-leninizmus (párttörténet) keretében tanítani és tanulni kellene.

Az ismétlések következtében pl. határozottan túlszufolt a történelmi materializmus szokásos tematikája s ez viszont azzal a hátrányos következménnyel jár, hogy az anyag zsufoltsága háttérbe szorítja a nagy elvi és módszertani kérdések elmélyített tanulmányozását és dogmatikussá teszi az oktatást, nem ad elég alkalmat az önálló gondolkodás fejlesztésére.

Sok félreértést idéz elő az is, hogy a marxizmus-leninizmus, sőt a marxizmus fogalmát az oktatási praxisban össze-vissza, tágabb és szűkebb értelemben használják. Így pl. »marxizmus« alatt az egyetemi hallgatók, sőt az oktatók a párttörténetet értik, mintha a dialektikus és történelmi materializmus, a politikai ökonómia nem tartoznék a marxizmushoz.

A kérdés túlmegy az egyetemi oktatás keretein.

A tudományok osztályozásának mint általában, úgy a marxista társadalomtudomány művelésében és tanításában is abban áll a jelentősége, hogy gátat emel az elméleti összefüggések prakticista jellegű elhanyagolásával szemben.

A tudományok osztályozását fel kell használni az iskolai tantervek elkészítésében is. Ezt a kérdést pedagógusaink figyelmébe ajánlom!

10. Következtetések

A tudományok osztályozásának nagy jelentősége van a tudományszervezés szempontjából. Maga a Tudományos Akadémia szervezeti felépítése a tudományok felosztásán, osztályozásán alapul s ezért ennek is fejlődnie, változnia kell a tudományok fejlődésével kapcsolatban. Nálunk az osztályok még távolról sem felelnek meg a tudományos osztályozás követelményeinek. Innen a gyakori viták is, hová, melyik osztályba tartozzon ezen vagy azon tudományág. Pl. egy olyan komplex tudomány mint a földrajz. Az Akadémia

osztályai szervezeti egységek, amelyek csak igen tökéletlenül felelnek meg a tudományok dialektikus és materialista elveken alapuló osztályozásának. A tudományok rendszerező osztályozását mindig szem előtt kell tartani, hogy a gyakorlati-szervezeti osztályozás el ne homályosítsa a reális összefüggéseket.

A korszerű tudományos osztályozás új szempontjait: az átmeneti tudományokat és tudományágakat, a tudománykomplexumokat, határterületeket — mindezt értékesíteni kell az egyes *osztályokon belüli* tudományszervezésnél, munkafelosztásnál, a bizottságok megalakításánál, valamint — és ez különösen fontos — a tudományos intézetek szervezésénél, profiljuk meghatározásánál. Mindezeknél a feladatoknál a tudományok osztályozása hibáktól és tévedésektől óv meg, ha kellőleg felhasználjuk.

A tudományok osztályozása nemcsak a tudományok közötti különbségeket, határokat tárja fel, hanem e határok viszonylagosságát, a tudomány folytonosságát, egységét, összefüggéseit is, amely megfelel a világ anyagi egységének és összefüggésének.

Ezáltal a tudományok osztályozása, helyesebben a tudományok összefüggéstana a dialektikus materializmus tanításának újabb meggyőző bizonyítékává válik.

Merev és túlságosan egyszerű osztályozási táblázatok állandóan elmaradnak a tudományok fejlődése mögött. Ez azonban nem teszi feleslegessé azt, hogy az osztályozás segítségével bizonyos rendszerbe foglaljuk a tudományok összességét. Csak tudatában kell lennünk e rendszerezés viszonylagosságának.

Az eddigi osztályozási rendszerek egyes tudományok hierarchikus vagy koordinált osztályozásán alapultak.

A mi javaslatunk az, hogy az új osztályozás a tudományok kollektív munkája eredményeképpen a következő általános osztályozási sémára alapuljon:

- I. Egyetemes törvényszerűségeket tárgyaló tudományok csoportja. (Filozófiai tudományok)
- II. 1. A természet törvényszerűségeit tárgyaló tudományok csoportja.
 2. Ezen belül pl. a fizikai tudományok összessége, egysége.
 3. Ezen belül az egyes fizikai tudományok (pl. mechanika, hőtan, optika, atomfizika stb.) összefüggése, egysége.
 4. Ezekben belül tudományos ágazatok, diszciplínák.
- III. 1. Társadalmi törvényszerűségeket tárgyaló tudományok csoportja.
 2. Ezen belül pl. gazdasági tudományok csoportja.
 3. Ezen belül egyes gazdasági tudományok (politikai gazdaságtan, ágazati gazdasági tudományok).

Figyelembe veendő az átmenetek és a komplex kutatások, amelyek több tudomány összműködését teszik szükségessé.

Az általunk javasolt osztályozási módszer tehát a törvényszerűségek összefüggésén alapul és ezáltal a dialektikus materializmus szempontját viszi be a tudományok osztályozásába.

A tudomány a világ anyagi egységének és összefüggésének visszatükrözése. Úgy, amint a világ állandó mozgásban és fejlődésben van, a tudomány is a mozgás és fejlődés folyamatait tükrözi.

Ha a világ egységes, úgy a megismerés és legmagasabb foka, a tudomány is, végeredményben egységes, de ez az egység nem állandó, merev, lezárt, hanem az ellentétek harcában létrejövő, egységes szintézis.

Ebből következik, hogy a tudományoknak nincs lezárt rendszere, de a tudományok belső összefüggése bizonyos értelemben rendszernek nevezhető, ez azonban egy klasszifikációs táblázattal nem szemléltethető. Ezért nem tehetek eleget annak a kívánságnak, hogy az előadást egy ilyen táblázattal zárjam le.

A tudományok mai differenciáltsága és specializálódása a tudomány atomizálásával fenyeget. Ennek ellensúlyozásául állandóan fel kell tárunk az összefüggéseket egy-egy tudománycsoporton és továbbmenőleg az egész tudományon belül. A tudományok ilyen nem külső, hanem belső összefüggéseken alapuló osztályozása: a tudományok rendszerezése nemcsak áttekintést nyújt, hanem ahhoz is hozzásegít, hogy szorosabbra fűzzük a kapcsolatokat az egyes tudományok és a tudományok művelői között. A régi magyar tudományos életben a természettudományok és a humanisztikus tudományok művelői között kialakult bizalmatlanság, idegenkedés, sőt ellenséges hangulat ezáltal felszámolódik. A tudományokat a tudomány munkásainak belső összefüggésükben kell látni. *Művelni* jól csak egy tudományt tudunk, de a tudományok eredményeit összefüggéseikben kell követnünk. Ez tágítja a tudomány művelőinek perspektíváját, emeli a tudományos kutatás hatóerejét, megerősíti a tudomány és az élet kapcsolatát, az elmélet és gyakorlat egységét, s a tudomány fejlesztésének elősegítésével szolgálja a szocializmus építésének ügyét.

P. S. Az ez év augusztus 23. és 28. között Zürichben megtartott nemzetközi tudományfilozófiai kongresszuson alkalmam volt meghallgatni B. M. Kedrov előadását a tudományok osztályozásának kérdéséről. Örömmel állapíthatam meg, hogy az előadás vezető gondolatai megegyeznek a fentiekben felvázolt szempontokkal.

HOZZÁSZÓLÁSOK

BABICS ANTAL

Nagy érdeklődéssel vártam és hallgattam Fogarasi akadémikus előadását a tudományok osztályozásának elméleti és gyakorlati kérdéseiről. Várakozásom azért volt nagy, mert az orvostudományban igen éles viták folynak a tudomány egy részletkérdéséről és ezekre a vitákra vártam választ. Ilyen részletkérdésre természetesen egy ilyen átfogó előadás nem térhetett ki, de éppen ezért én itt felvetem a problémát.

Az orvostudományban ugyanis vannak klinikai gyógyító tudományok, ahol a gyakorlati tevékenység alanya maga az élő, érző ember, és vannak elméleti orvostudományok, ahol a kísérleti alany egy kísérleti állat vagy valami élettelen anyag. A vita tárgyát az képezi, hogy a gyógyító tevékenység tapasztalatait összefoglaló tudományos munkákat a kísérleti laboratóriumokban folyó tudományos munkáknál általában kevesebbre értékelik. Röviden némi gúnnyal a klinikusok ezt úgy szokták jellemezni, hogy ha negyven tengeri malacon egy gyógyszer érzéstelenítést elnyújtó hatását megvizsgálják, akkor ez tudományos munka. Ugyanakkor ha ezt a gyógyszert embernél is alkalmazzák és annak eredményeit közlik, az már nem tudományos munka, hanem egy gyógyszer kipróbálásának munkáját jelenti, tehát bizonyos leértékelést tapasztalunk. Vagy ha egy műtéti eljárást állaton kikísérletezünk és eredményesen kidolgozunk, ez is tudományos munka. Ha ezt bevisszük a gyakorlatba, akkor már nem kísérletről van szó, hanem alkalmazásról, s így már ez kevésbé tekintetik tudományos munkának.

Mármost ezek miatt felmerül, hogy mi a tudomány, hol kezdődik a tudomány, hol végződik a tudomány, és hol kezdődik a gyakorlat. Én nem óhajtom ezt megfogalmazni, mert ehhez nem is értek. Vannak ugyan elgondolásaim a tudományról, viszont nekem is feltétlenül idéznem kell Engelsnek egy mondatát, amely így szól: »Ha a technika nagyrészt a tudomány állásától függ, úgy a tudomány még sokkal inkább függ a technika állásától és szükségleteitől. Ha a tudománynak valamilyen technikai szükséglete van, úgy ez jobban fejleszti a tudományt tíz egyetemnél.«

Persze ezt nem lehet ilyen egyszerűen az alkalmazott orvostudományra átírni. Az orvostudományban is számos gyakorlati — mondhatnám technikai — kérdés vár folyton megoldásra. Vannak természetesen nagyobb számban olyan problémák, amelyeknek gyakorlati megoldását állatkísérletek előzték meg, különösen a sebészeti szakmákban. És vannak olyanok is, amelyek minden kísérletezés nélkül embereken alkalmazhatók, mert elméleti tudásunk alapján tudjuk, kiszámítjuk, hogy nem árthatunk vele az embernek, illetve csak használhatunk. Ezekkel, vagy az ilyen típusú kísérletekkel vagy gyakorlati munkákkal nincs is semmi baj a tudomány megítélése szempontjából. Mondok azonban egy másik példát.

Vannak olyan kísérletek, amelyek állatokon sikerülnek, de embernél nem alkalmazhatók, tehát a gyakorlatba nem vihetők be. A munka tudományos értékelése a kísérletek alapján megtörténik, és a gyakorlati munka mégsem tudja felhasználni. Ilyenkor keletkeznek az összeütközések. Számos ilyen példát tudnék mondani. Itt tehát lényegében nem a tudomány fogalmazásában van a hiba, hanem az értékelésben, amennyiben a tudományos értékelés — hibásan — megelőzte a gyakorlati ellenőrzést.

Én is úgy vélem, hogy az elméleti orvostudomány és a gyakorlati klinika tudományok között nincs különbség elvileg. A gyakorlat ugyanis az ember célszerű tevékenysége, azt áthatja az ember célt kitűző gondolkodása és akarat, amely meghatározza az észlelés irányát, igyekeznek bizonyos dolgokat észrevenni, más dolgokat kikapcsolni, attól függően, hogy a gyakorlati munkái végző orvos gondolkodása, akarata, figyelme, érzékszervei milyen feladat teljesítésére léptek működésbe. Az alkalmazott gyógyító tudomány tehát igenis tudomány, ha abban kihangsúlyozzuk az észleletek tudatos jellegét és ezzel a gyakorlatot is belefoglaljuk az ismeretelméletbe.

LUKÁCS GYÖRGY

Tisztelt akadémiai Nagygyűlés!

Fogarasi kollégám rendkívül fontos és jelentős kérdéseket vetett fel, amelyekről még igen hosszú ideig fogunk vitatkozni és ez a mai vita ennek csak bevezetése lehet. Én most nem fogok az általa felvetett egyes kérdésekhez hozzászólni, hanem csak egynéhány elvi jelentőségű problémához. Ez véleményem szerint azért is célszerű, mert alapul, anyagul fog szolgálni ahhoz a vitához, amelynek a jövődőben le kell játszódnia.

Fogarasi kiemelte — és véleményem szerint helyesen —, hogy a régi tudományos osztályozások alapvető hibája a tudományok merev, metafizikai, sematikus elkülönítése, elskatulyázása, amely nem veszi tekintetbe azokat a rendkívül bonyolult kölcsönhatásokat, amelyek a tudomány művelésének objektív és szubjektív oldaláról napról-napra felmerülnek.

Most már, ha itt egy elvi kérdést akarok felvetni, akkor azt mondhatnám, hogy bizonyos veszedelmeket szeretnék gondolatilag megelőzni. A veszedelem röviden kifejezve úgy volna megfogalmazható, hogy a marxizmus módszere, a dialektikus és a történelmi materializmus lehetővé teszi számunkra a tudományok beosztásának, a tudományok elválasztásának s egyszersmind egymásba való átnövésének, egymással való kölcsönhatásának valóságos, helyes és dialektikus feldolgozását. A régi idők maradványai azonban annyira elevenen élnek az emberekben, hogy még a marxizmussal foglalkozó és azt felhasználni akarók — a legnagyobb jóhiszeműséggel és buzgalommal felhasználni akarók — soraiban is egy bizonyos metafizikai jellegű munkamegosztás kezd mutatkozni. Ez ellen irányul az én mostani polémiam. Röviden úgy fejezhetném ki, hogy kezd létrejönni nálunk — és nemcsak nálunk — egy bizonyos munkamegosztás a dialektikus materializmussal és a történelmi materializmussal való foglalkozásban. Vannak akik azt hiszik, hogy az ő szakmájukhoz csak a dialektikus materializmus tartozik. Viszont vannak, akik kizárólag a történelmi materializmusra esküdnek.

Most már ha erre a kérdésre kicsit részletesebben kitérek, bocsássanak meg, mert nagyon fontosnak tartom ezt a kérdést. Ez természetesen csak kiegészítése annak, amit Fogarasi kollégánk itt mondott.

Hogy a kettőnek, a dialektikus és történelmi materializmusnak tartalmi és módszertani intim összefüggését a legjobban tudjam illusztrálni, mindenek előtt egy előítéletet kell szétrobbantani. Vannak, akik azt hiszik, hogy a történelmiség szempontja a marxizmus módszerébe csak a történelmi materializmussal lép be, mint ahogy azt a történelmi materializmus kifejezés is jelezni látszik. Ez véleményem szerint alapvető tévedés. Marx »A német ideológia« c. művében

egyszer azt írja : mi csak — ő és Engels — egy egységes tudományt ismerünk, a történelem tudományát, amely természetre és társadalomra egyaránt kiterjed. Ennek a felismerése minőségi jellegű ugrás a tudomány, a gondolkodás történetében.

Nem akarok itt most rátérni arra, hogy a dialektikát Marx és Engels előtt tárgyaló tudósoknál milyen eltorzulásban láthatjuk. Mindenesetre az, amit Marx és Engels itt létrehoznak, az a dialektika alkalmazását illetően Herakleitoshoz, Hegelhez, Vicohoz stb. képest minőségi jellegű ugrás.

Engels »Feuerbach« c. művében — emlékezni fognak rá — rendkívül nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy Kant asztronómiai tanításaiban a világegyetem keletkezésének és változásának kérdése, mint történelmi probléma van tárgyalva. Ugyanezt mutatja Marx és Engels viszonya a darvinizmushoz, az a tény, hogy ők a darvinizmusban a maguk tanának kiegészítését látták. Világos, hogy ez abban állt, hogy a földünk fejlődése, az élet létrejötte, a fajok fejlődése stb. előtörténete az emberiség történelmének. És Engels igen nagy jelentőségű felfedezése éppen abban áll, hogy a munka szerepében, a majomnak emberré való válásában egy ilyen közvetítő szakaszt iktatott be. Azóta Pavlov kutatásai a második jelzési rendszerről szintén egy ilyen közvetítést tártak fel. Vagyis, hogy röviden fejezzem ki, a marxizmus felfogása szerint a történelem nem az emberi társadalommal kezdődik, hanem a világegyetem egyes rendszereinek keletkezésén, felbomlásán keresztül a föld fejlődésének ama folyamatához vezet, amikor az élőlények keletkezése létrejön; ezt már számos kiváló mai tudós, mint pl. Bernal, a marxizmus alapján mint történelmi kérdést fogja fel. Ez a történelmi fejlődés azután fokozatosan megy a természetén keresztül az emberi történelembe s mint ahogy azt Engelsnél látjuk, igen érdekes átmeneti forma állapítható meg a kettő között, az egységes történelmi fejlődés folyamán.

Minket itt ennek a kérdésnek a filozófiai oldala érdekel. Ez annyit jelent, hogy a dialektikus materializmus kategóriái és módszerei szintén magukban foglalják a történelmi folyamatok visszatükrözését az emberi tudatban. Vagyis a dialektika a maga egész szerkezetében nem történelemfeletti tudomány, ahogy azt a régi logika nagy képviselői, Arisztotelész és Kant képzelték. Ellenkezőleg, mostani tapasztalataink és módszereink által igazolt tények azt mutatják, hogy létezik egy olyan legáltalánosabb fogalomalkotás, mely az általánosítás legelvontabb, legfilozófiaiabb színvonalán a történelmi folyamatok gondolati visszatükrözése. Erről a régi dialektikusok, mint Vico és Hegel legfeljebb álmodhattak. Ha pedig az anyag mozgása és formaváltozása történelmi folyamat, úgy a történelmiség nem lehet idegen a dialektikus materializmustól. Vagyis a marxizmus leegyszerűsítése lenne azt képzelní, mintha a történelmiség csak a történelmi materializmussal lépne be a marxizmus módszertanába, kategória tanába stb.

Persze, ha ezt megállapítottuk, ezzel egyáltalában nem szüntettük meg a különbséget a dialektikus és a történelmi materializmus között, nem mostuk el a határokat. Éspedig azért nem, mert az emberi társadalom létrejöttével olyan, minőségileg új jellegű kategóriák lépnek fel a valóságban és ezért a valóságot tükröző gondolkodásban is, amelyek indokolttá teszik, hogy egy egészen új módszerről, új tudománycsoportról beszéljünk. Az így létrejövő tudományok számára a történelmi materializmus éppen úgy módszertani alapot ad, mint a természettudományok számára a dialektikus materializmus. Elég, ha az alap és felépítmény szerepére, az emberi cselekvés és a történelmi törvény viszonyára

utalok. Mint mindenütt, itt is vannak átmenetek, gondoljunk arra, amiről az előbb beszéltem, például a Pavlov-féle második jelzési rendszerre.

Ez a felfogás intimebbé teszi a dialektikus és a történelmi materializmus kapcsolatát, mint ahogy azt nem egyszer felfogni szokták. Újból hangsúlyozom, hiba volna a megmerevedett munkamegosztás, helytelen specializálódás a kettő között, mintha lehetne a marxizmus egységes tudományos módszerét két lényegében különálló tudományágra, dialektikus materializmusra és történelmi materializmusra szétválasztani, amelyeknek külön-külön önálló »szakemberei« vannak.

Nem tartom magamat illetékesnek arra, hogy a természettudományok történelmi módszeréről konkrétan beszéljek. Tudjuk, hogy ez számos természettudományban mind világosabban és mind élesebben merül fel. Csak egy dologra szeretnék itt röviden utalni, ami természetesen fellép a társadalomtudományokban is, de különösen fontossággal bír a természettudományokra nézve, nevezetesen hogy helytelen és egészségtelen az a munkamegosztás, amely minálunk nagyjából divik, s amely a tudomány-történet és maga a tudomány között bizonyos fokú elkülönödést jelent. Nálunk általában véve az a helyzet — dicséret a kivételeknek —, hogy nem a tudomány legnagyobb, legkomolyabb képviselői foglalkoznak tudományuk történetével, hanem átengedik ezt úgynevezett specialistáknak. Külföldön kiváló materialista tudósoknál ez másképpen van: Langevin például határozottan felhívja a gyakorlati természettudósok figyelmét arra, hogy a tudomány teoretikus továbbfejlődése soha nem nélkülözheti a problémák történelmi felkutatását, mivel a tudomány fejlődése nem egy egyszerű, sematikusan lineáris jellegű fejlődés, hanem számtalanszor bizonyos fejlődési utak zsákutcába vezetnek, ahonnan régebbi kérdés-feltevésekhez való visszatérés — s ez a visszatérés feltételezi a tudománytörténet kiváló művelését — teszi csak lehetővé a tudomány termékeny továbbfejlesztését.

Szabad talán csak egy példára hivatkoznom, arra a nagyon érdekes polémiára, amelyet Pavlovnál találunk a Kretschmer-féle tipológia ellen. Pavlov a tipológiában kutya-kísérleteivel kapcsolatban igen érdekes módon visszatér a Hippokratész-féle tipológiához, azzal a módszertani megindokolással, hogy Kretschmer az egészséges embert akarja a beteg emberből, a pszichikai természetellenességből levezetni és így feje tetejére állítja azt a tipológiát, amely Hippokratésznél az egészségesből kiindulva kereste a betegséget. S az a benyomásom, hogy itt Pavlov éppen a kétezeréves tipológiához való visszatérés segítségével egy lépést előre tett a tudományban.

Természetesen megint hangsúlyozni kell, hogy ezzel a tudománytörténet nem szűnik meg önálló tudomány lenni. Én nem is a tudományok összeolvasztásáért, hanem a tudományok — s hogy visszatérjek a magam problémájához — a dialektikus és a történelmi materializmus intimebb kapcsolatáért lépek itt fel.

A társadalomtudományban talán még sokkal fontosabb az intim kapcsolat a dialektikus és történelmi materializmus között. Az, hogy egyes társadalomtudományokban — irodalomtörténetben, művészettörténetben és másutt — egyoldalúan a történelmi materializmusra orientálódnak, igen gyakran szociológizmushoz, formalizmushoz, relativizmushoz vezet, mert ha nem vizsgáljuk szakadatlanul például az irodalmi vagy művészi alkotásokat mint az objektív valóság visszatükrözését, hanem csak bizonyos társadalmi folyamatok, osztályharcok kifejeződését látjuk bennük, relativizálódnak áll elő; megszűnik annak az

objektivitásnak a hangsúlyozása, hogy ki tükrözta igazabban, hűbben, jobban megközelítően az objektív valóságot, s ez a szempont kereszteződik, nagyon komplikált kölcsönhatásban van a társadalmi szemponttal. Vagyis a visszautkrözési elmélet elhanyagolása, amely csak egyik alapvető következménye a dialektikus materializmus elhanyagolásának, mélyreható bajokat idézhet elő minden társadalomtudomány helyes tudományos művelésében.

De ezen túlmenőleg van ennek a problémának egy pozitív módszertani oldala is, s engedjék meg, hogy néhány szóval erre is rátérjek. Engels, amikor Marxnak a közgazdaságikategóriák felépítéséről szóló tétéleit tárgyalja, felveti azt a kérdést, hogy vajjon történelmi vagy logikai módon kell-e a kategóriákat levezetni, s így felel: »Így tehát a logikai tárgyalás volt az egyedül helyes. Ez azonban valójában nem más, mint a történelmi tárgyalás, csak a történelmi forma és a zavaró véletlenek kiküszöbölésével. A gondolatmenetnek ugyanazzal kell kezdődnie, amivel a történelem kezdődik; további menete sem lesz egyéb, mint a történelmi folyamat tükörképe, elvont és elméleti következetes formában helyesbített tükörkép, de a helyesbítés olyan törvények szerint történik, melyeket maga a történelem tényleges menete szolgáltat, amennyiben minden mozzanat teljes érettségének, teljes mintaszerűségének fejlődési pontján vehető szemügyre.«

Azt hiszem, nyilvánvalóan következik Engelsnek ebből az álláspontjából — mert amit Engels itt a közgazdaságról mond, az vonatkozik a többi történelmi tudományra is —, hogy ezeknek a történelmi tudományoknak a pericdizálását, a gondolatok egymásutániságát nem lehet elvontan, pusztán a történelmi materializmus segítségével megoldani, hanem igénybe kell venni ehhez a kategóriák logikai sorrendjét, melyet a dialektikus materializmus állapít meg. Vagyis a kategóriák történelmi és logikai egymásutánját csakis a dialektikus és történelmi materializmus egysége alapján lehet kielégítően megoldani. Ahol ezt az egységet nem találjuk, vagy üres empirizmusba fulunk, vagy pedig formalisztikusan tárgyaljuk a kategóriák egymásután következését, s ezt a veszélyt a mi fiatal társadalomtudományainknak mindenképpen el kell kerülni.

Ehhez járul még egy kiegészítő szempont, amely a társadalomtudományok felépítésében rendkívül fontos szerepet játszik. Engels tudniillik azt mondja, hogy az ökonómiai kategóriák felépítésénél minden mozzanat teljes érettségének, teljes mintaszerűségének fejlődési pontján vehető szemügyre. A »minta-szerűség« helyett — amely véleményem szerint nem tökéletes fordítás — Engels itt a »klasszikus« szót használja. Ezt a »klasszikus« szót ugyanúgy kell értelmeznünk, ahogy Engels; tudniillik hogy valamely történelmi jelenséget ott kell tárgyalni, ahol a történelmi fejlődés belső törvényei külső véletlenek beavatkozása nélkül, vagyis a maguk belső dialektikájában érvényesülnek. Ne higgyék, hogy itt elvont kérdéstről van szó. Engels: A család eredete című művében a gentil társadalom felbomlását illetően Athént hozza fel, mint klasszikus példát, ahol a gentil társadalmat felbontó ökonómiai tényezők minden külső beavatkozás nélkül teremtették meg az antik városállamot, míg a többi görög városokban és méginkább máshol mindenféle más külső körülmények voltak döntő jelentőségűek.

Egészen világos, hogy a társadalomtudományok túlnyomó része nem tudja komolyan rendezni a történelmi és társadalmi összefüggéseket a maga tudományában, ha valamennyi fejlődésnek ezt a klasszikus típusát — klasszikus típus alatt értem most megint az Engels által leírtakat, a Marx által ábrázolt angol kapitalizmust, a Lenin által leírt 1917-es forradalmat stb. stb. — nem

érti meg. És nem is tudja a jelenségek túlnyomó részét — amelyek nem klaszszikus formában jelennek meg — igazán megérteni, ha a klasszikus forma elemzését nem adta meg.

Vagyis a dialektikus és történelmi materializmus természetesen nem olvadnak össze, de véleményem szerint sokkal intimebb kapcsolatban vannak egymással, mint ahogy azt általában hiszik, és sem természettudósaink nem boldogulhatnak a történelmi materializmus ismerete nélkül, sem pedig — és ezt különös nyomatékkal szeretném mondani — társadalomtudomány nem jöhetne létre a dialektikus materializmus rendkívül alapos tanulmányozása és módszertani alappá való tevése nélkül.

Tisztelt Akadémia!

Kissé soká időztem ennél a kérdésnél és nem térhetek most ki Fogarasi kollégám többi problémáira. Még csak egy kérdést szeretnék — ha röviden is — érinteni, és pedig a műszaki tudományok problémáját.

Fogarasi véleményem szerint helyesen emelte ki, hogy a mechanika, kémia stb. és a műszaki tudományok között szigorú határvonalat — különösen a tudományok tárgyát, az illető mozgási forma törvényszerűségeit illetően — húzni nem lehet. Ugyanazokat a mozgási formákat tanulmányozzák mind a ketten és a tiszta természettudományok végső fokon szintén a gyakorlatra akarnak hatni. Az igazi műszaki tudományok elmélettel is foglalkoznak és teljesen neveléséges azon polgári tudósok, mint Polányi Mihály és mások felfogása, akik a műszaki tudományokat le akarják kicsinyíteni valamely idealizált, felfújtt tiszta tudomány nevében.

Mégis az a fokozati különbség, amelyet Fogarasi megállapított, sajátos kategóriákat mutat, s ezekre szeretném a vitaülés figyelmét felhívni. Röviden azt mondanám, hogy az alkalmazott tudományoknak lényegük a kategóriatan szempontjából abban áll, hogy bennük a teleológikus szempont érvényesül. Általában véve nálunk egy bizonyos előítélet van a teleológiai szemponttal szemben, ami történelmileg érthető, mert hiszen a régi idealista filozófiák az objektív természeti valóságba belevetítettek valamiféle teleológiát, amelyet persze nekünk első feladatunk onnan kidobni.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy az emberi cselekvésnek, nevezetesen a munkának, — hogy ebből induljunk ki — nincs teleológikus karaktere. S most már azokban a tudományokban — elsősorban a műszaki, de az egyéb alkalmazott tudományokra is gondolok — amelyek a társadalom életébe valamilyen formában közvetlenül be akarnak avatkozni —, szükségképpen felmerül a teleológikus szempont, amely a tiszta tudományokban természetszerűleg teljesen hiányzik, még akkor is, ha az illető tudomány tárgya az emberi teleológikus szerkezetű cselekvés, mondjuk pl. az emberi munka, amelyről Marx megállapította, hogy teleológikus.

Világos, hogy a politikai gazdaságtan nem teleológikus jellegű tudomány. Ha azonban egy tudomány alkalmazott tudománnyá válik, ha a fizika, mechanika, kémia stb. — és tegyük hozzá a társadalomtudományok, a közgazdaságtan és más tudományok — eredményeit a valóság egy bizonyos fajta átalakítására akarjuk felhasználni, felmerül a teleológikus szempont, amelynek mélysége és átható ereje nagyon különböző. A legerősebb természetesen, ha már egy konkrét technikai konstrukciónál tartunk, de nem kétséges, hogyha az alkalmazott tudományokban bizonyos alkalmazásnak irányát, bizonyos alkalmazhatóságnak legelvontabb kérdéseit kutatjuk, elkerülhetetlen, hogy a teleológia felmerüljön. Ez szerintem minden alkalmazott tudomány kategória-problémája

Fogarasi kollégánk megint nagyon helyesen külön tárgyalta a műszaki tudományokat. Igaza is van. Szemben pl. az orvosi tudományokkal, a műszaki tudományok teleológiája ismét sajátos kategória-problémát mutat. Azt a sajátos problémát tudniillik, hogy a teleológikus konstrukcióban a cél gazdasági jellegű. A műszaki tudományok a természet mozgási formáit tanulmányozzák abból a célból, hogy bizonyos gazdasági eredményeket érjenek el. Azt hiszem, hogy minden műszaki tudományokkal foglalkozó ember tudni fogja, hogy az igazi kritérium, amely eldönti, hogy valamely műszaki kérdés egyik megoldása jobb a másikonál, nem tisztán technológiai, nem tisztán természet-tudományi jellegű, hanem éppen gazdasági jellegű.

Ezt szeretném kiegészítésül hozzátenni ahhoz, amit Fogarasi kollégánk mondott s amivel teljesen egyetértek. S remélem, hogy a műszaki tudományok, szóval az alkalmazott tudományok és a tiszta tudományok közötti viszony kérdését ezzel a kiegészítéssel talán közelebb tudjuk vinni a helyes megoldáshoz.

Világos, hogy vannak olyan alkalmazott tudományok is, amelyek célkitűzése nem gazdasági. Persze a gazdasági szempont nem szorítkozik kizárólag a műszaki tudományokra. Nem kétséges, hogy nem egy gyakorlati tudomány célkitűzése szintén gazdasági jellegű.

Ellenben pl. ha az orvostudományt, mint alkalmazott biológiát fogjuk fel, világos, hogy célkitűzése nem gazdasági jellegű. Ennek részleteibe azonban nem akarok most belemenni, mert minderről még sokszor és azt hiszem behatároltán s remélem termékenyen fogunk vitatkozni.

Ne vegyék kérem rossz néven, hogy ilyen részletesen beszéltem e két kérdéstről, de azt hiszem, hogy jövődó vitáink számára sikerül talán ezzel is némi anyagot liferálni. (Taps)

WINTER ERNŐ

Örömmel üdvözlöm Fogarasi Béla akadémikus elvtárs előadását, mert remélem, hogy az előadással kapcsolatban kifejlődő vita hozzá fog járulni a Magyar Tudományok Akadémia egyes osztályai munkaterületének feltáráshoz és megismeréséhez és elő fogja mozdítani az egyes osztályok munkájának kölcsönös megbecsülését.

Ha magunkévá tesszük azt a felfogást, hogy az ember tevékenysége a világ fejlődésének részét képezi, akkor érthetővé válik a tudomány szükség-szerű szerepe a természet átalakításában, a föld arculatának megváltoztatásában. Az elméleti tudományok feltárják a természet általános törvényszerűségeit, rámutatnak az utakra és lehetőségekre, melyek segítségével az ember a természet energiáit és anyagait hasznosíthatja és saját céljaira fordíthatja. A természet átalakításának feladata a műszaki tudományokra hárul és a természetnek az emberi tevékenység által kialakított magasabb fejlődési fokát a műszaki tudományok művelői hozzák létre.

Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a természet az emberrel együtt egy egységet képez, a természet összes megnyilvánulásai szoros összefüggésben és kölcsönhatásban vannak egymással. Ez áll a tudományokra is. Fogarasi elvtárs előadásában hangsúlyozta, hogy az elméleti tudományok, műszaki tudományok és a műszaki gyakorlat között szigorú határvonalat húzni nem lehet. A fejlődés kezdetén a tiszta tudományok — fizika, kémia, biológia stb. —

ezen tudományok gyakorlati részét is magukba foglalták, és egyetértek Fogarasi elvtárrsal abban, hogy a műszaki tudományok önállósulása gyakorlati szükség-szerűség volt a felhalmozódó óriási ismeretanyag következtében.

Nem tehetem azonban magamévá azt a megállapítást, hogy a műszaki tudományok a műszaki gyakorlat tapasztalatainak általánosítását jelentik, még abban a formában sem, hogy a műszaki tudomány valamely exakt természettudományhoz tartozó technológiai ismeretek általánosítása. A műszaki tudományok ennél sokkal többet jelentenek.

A műszaki tudományok célja elsősorban felismert természettudományi törvényszerűségek vagy jelenségek felhasználásával újszerű berendezések, eszközök, anyagok létrehozása. Ezt a feladatot ezen tudományok művelői csak a természet törvényeinek és jelenségeinek tökéletes ismeretében tudják megvalósítani. Az elméleti tudományok által nyújtott ismeretek azonban az esetek túlnyomó részében nem elégségesek a cél eléréséhez. A feladatok gyakorlati megvalósításához az elmélettől kapott általános elvi törvényszerűségeket részleteiben is ki kell munkálni és ki kell finomítani. Gyakran észlelünk a megvalósítás során jelenségeket, melyek az elvi törvényszerűség alapján nem voltak előreláthatók. Utalni kívánok itt például az atomos hidrogén keletkezésére a wolframdrótos izzólámpában vagy az ellenállásokban keletkező termikus zajra. Utóbbi jelenség felismeréséhez az a megállapított tény vezetett, hogy az elektroncsövekkel elérhető erősítés nem fokozható minden határon túl. Az elméleti tudomány erre a tényre nem tudott előre rámutatni, a jelenséget a gyakorlati felhasználás problémái hozták napfényre. Az ellenállások termikus- és az elektroncsövek sörétzajának megmérése lehetővé tette fontos természeti állandók újszerű meghatározását.

A műszaki tudományok ismeretanyaga tehát nemcsak technológiai természetű, hanem a tiszta tudományok szempontjából is tartalmaz új felismeréseket. Elsősorban ez teszi indokolttá önállósulásukat. A műszaki tudományok legtöbbje a fizika, kémia stb. egy-egy fejezetének olyan mértékű kimunkálását, illetőleg kifinomítását jelenti, ami által ezek önálló tudományokká válnak.

A nagyvákuumok fizikáját, az elektroncsöveket, azok különböző típusait, az elektronkiszülések törvényszerűségeit, a mikrohullámú technikát és mikrohullámú rezgéskeltést, az elektronikát, a sörétzaj elméletét a műszaki tudományok művelői — a mérnökök — teremtették meg gyakorlati célok érdekében. A szilárd testek fizikájával, a fémplaszticitás kérdéseivel kapcsolatos kutatásokban szintén a műszaki kutatók vitték a kezdeményező szerepet. A televíziós képcsövek világító ernyőjének, valamint a fénycsővek világító rétege hatásfokának megjavításával nemcsak gyakorlatilag, de elméletileg is fontos és értékes eredmények születtek. A félvezetők felhasználása, a félvezetőkből készülő különböző nagyszabású eszközök fejlesztése láthatólag erősen fogja befolyásolni a szilárd testek elméletének kialakulását. Ha megvizsgáljuk, hogy a mérnökök milyen állapotban vették át a mechanikát az elméleti tudományoktól és mivé fejlődött kezükben ez a tudományág, megállapíthatjuk, hogy az általuk kifejlesztett mechanika részleteiben a kiindulási elveket nagyszabásúan kibővítette.

A műszaki tudományok révén nyert felismerések, új eszközök, új anyagok, új technológiák ugyanolyan mértékben értékesek az elméleti tudományok számára, mint amennyire a műszaki tudományok sem nélkülözhetik az utóbbiak eredményeit.

A műszaki kutatók számára felállított követelmények keményebbek, mint az elméleti kutatóknál. Eredményeik helytállóságát ellenőrzik a kutatás alapján előállított produktumok tulajdonságai. A munka folyamán fellépő jelenségek megfigyelésének elmulasztása vagy az észlelt jelenségek helytelen értelmezése az előállított anyag, eszköz vagy berendezés minőségében kérelhetetlenül jelentkezik. Miután ezek a produktumok nem egy példányban állítandók elő, hanem sorozatgyártásban is, tudni kell azokat egyenletes sajátosságokkal reprodukálni. A tudományos előfeltételek tisztázása és a mellékkörülmények kiküszöbölése a műszaki kutatásban elengedhetetlen követelmény. Ezek a körülmények a műszaki kutatókat a szokásosnál is szigorúbb önkritikára és tudományos módszerességre kényszerítik. Ezzel nem azt kívánom állítani, hogy az elméleti tudományok megállapításai kevésbé exaktak. Ha ez lenne a helyzet, úgy nem szolgálhatnának a műszaki tudományok kiindulási alapjául. Csupán arra kívántam rámutatni, hogy a műszaki tudományos eredmény helytállósága azonnal ellenőrzés alá kerül.

Feleslegesnek tartom további példák felsorolását. Rá kellett mutatnom azonban arra a tényre, hogy nincsenek magasabbrendű és alacsonyabbrendű tudományok és hogy például a fizikának ugyanolyan mértékben van szüksége a műszaki tudományokra, mint megfordítva. A fizika akkor jár el helyesen, ha a műszaki tudományokat a maga kísérleti bázisának tekinti és nem restell azokból esetleg elméleti felismeréseket is átvenni.

Fogarasi akadémikus elvtárs előadásában említette, hogy nehéz éles határvonalat vonni az egyes tudományágak között. Lukács György akadémikus elvtárs hozzászólásában a műszaki tudományokat úgy jellemezte, hogy azok művelésénél gazdasági célkitűzések állanak fenn és éppen ezáltal lehet ezeket a tudományágakat az elméleti tudományoktól elhatárolni. Ezzel kapcsolatban kívánok kitérni a tudományos közlemények kérdésére a műszaki tudományok területén. Az elméleti tudományoknál a kutatómunka az eredmények közzétételével fejeződik be. A műszaki kutató az említett gazdasági célkitűzést kénytelen főcéljának tekinteni, feladata elsősorban valami új létesítmény, új eszköz létrehozása vagy régiék minőségének megjavítása a tudomány által adott lehetőségek alapján. A műszaki kutató munkájának eredményei tehát konkrét alkotásokban és létesítményekben jelentkeznek. Nem vérbeli műszaki ember az, akinek becsvágya nem arra irányul, hogy munkája megvalósulását lássa. Ebből következik, hogy a műszaki emberek jelentős része nem publikál szívesen, az elvégzett munka eredményeinek papírra vetését terhesnek találja és úgy érzi, hogy az ő igazi publikációi az általa kidolgozott vagy felismert elv vagy eljárás alapján gyártott és használatba került berendezések vagy produktumok.

Ez az álláspont természetesen nem helyeselhető. Helytelen azonban a műszaki kutatók munkájának tudományos értékét kizárólag a publikációk számán keresztül lemérni. Tudomásom szerint Bláthy Ottónak, a transzformátor egyik feltalálójának, szabadalmain kívül egyéb publikációi nem voltak. Munkásságával egyik megalapítója lett az erősáramú elektrotechnikának és az évtizedeken át világviszonylatban is élenjáró magyar erősáramú iparnak. Különös lenne, ha Bláthy publikációk hiányában nem tekintenénk a tudomány igazi képviselőjének.

Fontos, hogy a tudományos dolgozók irodalmilag is tevékenykedjenek. Különösen fontos ez a szocializmust építő országokban, ahol nem engedhető meg, hogy a tudományos felismerések egyes vállalatok érdekében titokban

maradjanak és ne váljanak az egész népgazdaság hasznára. Veszélyes azonban a műszaki kutatóknál a publikációk szükségességének túlhangsúlyozása, mert ez könnyen a végcél elhomályosodásához vezethet. A fiatal kutató azt fogja esetleg érezni, hogy tudományos megbecsülésben csak kellő számú publikáció birtokában részesül. Az irodalmi tevékenységet úgy kell irányítani, hogy a publikáció mindig a kitűzött feladat megoldásához szükséges kutató munkák eredményeiről számoljon be.

Fogarasi akadémikus elvtárs a műszaki tudományokat mint a termelés céljait szolgáló alkalmazott tudományokat definiálja. A továbbiakban azt mondotta, hogy alkalmazott tudományok közvetlen feladata az elméleti tudományok által felismert törvények felhasználása a természet feletti uralmunk biztosítására, a termelés fejlesztésére stb. Mindezzel teljes mértékben egyetértek.

Fogarasi akadémikus elvtárs továbbá megállapítja: »A tudomány törvényeinek ez a felhasználása kezdetben spontán, alkalmi jellegű, a fejlődés folyamán a felhasználás módszereinek tanulmányozása fokozatosan tudománnyá válik.« Ezzel a megállapítással nem tudok egyetérteni. Még egyszer hangsúlyozni kívánom, hogy *a műszaki tudományok nem csak technológiát alakítanak ki, hanem önálló felismeréseikkel az elméleti tudományokra is megtermékenyítőleg hatnak vissza és gazdagítják azok ismeretanyagát.* A műszaki kutatásban szükségszerűleg együttesen merülnek fel az elméleti tudományok körébe vágó megoldandó kérdések és a technológiai problémák. Ezek egymástól nem különíthetők el, tehát a műszaki tudományos munkában az elméleti kérdések megoldása is a műszaki kutatás feladatát képezi. A műszaki tudományok tevékenysége az elmondottak alapján két irányba mutat: új alkotásai révén kivezeti az embert azokból a természeti keretből és adottságokból, amelyekbe beleszületett és az alkotó tevékenység során szerzett felismerések folytán beépül az elméleti tudományokba is.

GEGESI KISS PÁL

Örömmel üdvözlöm Fogarasi elvtárs elhangzott előadását, egyrészt a benne lévő hatalmas tudományos anyag miatt, másrészt mert alkalmat ad a kérdések nyílt megvitatására.

Hazánkban a Tudományos Tanács 1948. évi megalakulása, majd fokozódva a Magyar Tudományos Akadémia 1949. évi újjászervezése, majd még tovább élesedve az új tudományos minősítéseket szabályozó 1951. évi 26. számú törvényerejű rendelet megjelenése és az ennek értelmében 1952-ben történt első minősítések nyilvánosságra kerülése óta igen kiterjedt vita folyik egyrészt összejöveteleken nyílt vita formájában, másrészt bizalmas magánbeszélgetésekben. Magától értetődő e vita, mert Pártunk és Kormányunk mind személyi, mind tárgyi vonatkozásban óriási összegeket biztosít a tudományos munka segítésére. Bár e vita tárgya elvontnak látszik, mintha csak arról folyna, hogy mi a tudomány, mit nevezünk és mit tartunk tudományos munkának, azonban ezen elméleti jellegűnek látszó vitában tulajdonképpen benne vannak a személyi érintettségek is, hiszen az előbbi kérdésekre adott válasz egyben azt is jelenti, hogy ki a tudós, helyesebben kit tartunk tudósnak. Így e kérdésnek mind személyi vonatkozásban, mind az egyes személyek körül dolgozók munkára

serkentésében vagy elkedvetlenítésében a magyarországi tudományos munkára igen nagy a kihatása.

A vitát fokozódóan mind élesebbé teszi az is, hogy fenti kérdésekre más választ adnak azon dolgozók, kik munkájuk közben közvetlenül érintkeznek a gyakorlati étellel és tevékenységük egyben gyakorlati tevékenység is, és mászt azok, akik munkájuk kapcsán a gyakorlattal közvetlenül nem találkoznak. Úgy gondolom, hogy minden szempontból fontos lenne, főként azonban a tudományos munkát segítené, ha végre hazánkban e kérdés körül egyöntetű és általánosan elfogadott vélemény tudna kialakulni. Persze nem gondolom, hogy a vita egyszerre mindenben megoldott, végleges eredményt hozna, azonban a hazai konkrét helyzetben mégis csak lehetne aktuális érvényességű eredményre jutni és ez eloszlata sok olyan félreértést, ami most a tudományos munka kárára van. — Az elmúlt években a Tudományos Akadémia évi közgyűlésein a főtitkári beszámolók kapcsán kialakulhatott volna ugyan minden évben e kérdés körül vita, a tapasztalat azonban mégis az, hogy a beszámolókhöz csatlakozó vita inkább az akadémiai munka operatív, adminisztratív tevékenységének megbeszélésére szorítkozott s ezért is igen örvendetes Fogarasi elvtárs mostani előadása, aminek kapcsán elméleti szempontból is vitatkozni lehet a kérdések felett.

Teljesen egyetértek Fogarasi elvtárs előadásának bevezetésében mondott azon mondattal, hogy

»Ahhoz, hogy a tudomány tervezését magasabb fokra emeljük, hogy a tudományt, fokozott mértékben állítsuk a szocializmus építésének szolgálatába, magunk előtt kell látnunk a tudomány egészét és az egészen belül a részek összefüggését, vagyis az egyes tudományok és tudománycsoportok összefüggését.«

E mondatból kiemelem azt a különben magától értetődő részt, ami minden tudományos munka igazi eredményességének feltétele:

»magunk előtt kell látnunk a tudomány egészét«.

Sajnálatosan Fogarasi elvtárs munkája további folyamán nem fejt ki e kérdésben elfoglalt saját álláspontját, nem válaszolja meg a sajátmaga által felvetett kérdést, hanem csupán a kérdés második részét: az egészen belül a részek összefüggését, az egyes tudományok és tudománycsoportok összefüggését tárgyalja és ezek kapcsán vonja le következtetéseit és javasolja a tudományok osztályozását. Ez annál inkább sajnálatos, mert hiszen hazánkban éppen Fogarasi elvtárs nagy felkészültsége, áttekintése őt tenné alkalmassá annak pontos megfogalmazására, hogy mit értsünk a tudomány egésze alatt. Ha ez már volna fogalmazva, akkor ebből folyna, hogy milyen a részek összefüggése, milyen az egészen belül az egyes tudományok és tudománycsoportok összefüggése.

Jól tudom, nem könnyű feladat annak megfogalmazása, hogy mit értünk és mit értsünk a tudomány egésze fogalma alatt. Amíg azonban ez nincs pontosan és félreérthetetlenül megfogalmazva, addig azt sem tudjuk pontosan megmondani, hogy mit értsünk tudományos működés alatt, tudományos eredmény, tudományos cél alatt, és azt sem lehet objektíven megmondani, hogy ki tudós, ki nem tudós, helyesebben mondva kit tartunk tudósnak, kit ne tartunk tudósnak. E kérdés nyílt utáni pontos fogalmazás viszont eloszlata annak a lehetőségét is, hogy az Akadémia és a Tudományos Minősítő Bizottság fentemlített adminisztratív és operatív tevékenységeiben szubjektív tényezőket tételezzenek fel azok, akik úgy vélik, hogy őket sérelem vagy mellőzés érte.

Bár Fogarasi elvtárs előadásának további részében »Az alkalmazott tudományok kérdéseik« című bekezdés egy-egy mondatában újból és újból felveti, hogy mi is hát a tudomány egésze, pl. abban a mondatában, hogy

»Hol kezdődik vagy végződik a tudomány és hol a szorosabb értelemben vett technika?«

vagy pl. abban, hogy

»Meg kell vizsgálni, mi rejlik pontosan az alkalmazott tudományok kifejezés, mi rejlik a szembeállítás mögött, hiszen a tudomány mint ilyen, nem közvetlen alkalmazás, másrészt minden tudomány célja, hogy eredményeit a gyakorlat felhasználja,«

mégis az alapkérdést, hogy mit is értünk hát a tudomány egésze fogalom alatt, e fejezetben sem válaszolja meg, hanem csupán a részek összefüggése, az egyes tudományok és tudománycsoportok összefüggése kérdéseit tárgyalja.

Igy bár Fogarasi elvtárs előadásának bevezetésében kitűzött azon feladat kapcsán, hogy a »tudomány egészét« magunk előtt lássuk, saját felfogását nem fejtette ki és e kérdésben vita-anyagot nem adott, mégis a fentebb elmondottak miatt e negatívum ellenére szükségesnek tartom, hogy éppen most, előadása kapcsán e kérdést is megvitassuk. Sőt elsősorban ezt a kérdést vitassuk meg s ezután térjünk rá előadása azon részének megvitatására, amelyben új osztályozást javasol. Azért szükséges ez, mert hiszen ha a tudomány egésze szemléletében nem értjük egymás felfogását vagy esetleg nem együgyuan azon terminológiát használunk, akkor nem lehet eredményes az új osztályozásról való vita sem.

Egészen röviden összefoglalom, hogy én, aki egyik úgynevezett »alkalmazott tudomány«, és pedig a klinikai orvostudomány területén dolgozom és látszólag szűkebb szakmám művelése közben hivatásszerűen nem foglalkozom úgynevezett »szellemi tudományokkal«, miként látom e kérdést, tehát mit értek a tudomány fogalma alatt.

Mint orvos és mint a biológiai és orvosi tudományok osztályának tagja, mint minden kérdést, úgy e kérdést, tehát a tudomány kérdését is az ember oldaláról nézem. Úgy vélem, hogy a tudomány emberi tevékenység és emberi tevékenység eredménye, tehát emberi alkotás. Emiatt a tudományról való alapgondolkozásban nem helyes a tudományt az embertől elvontan vizsgálni, mert ez az embertől elvont vizsgáló eljárás nem volna dialektikus, hanem lényegében metafizikus módszerű. A metafizikus módszer pedig végül is kátyúba vezet. Ha a kérdést így nézzük, kétségtelennek tűnik, hogy amikor a tudománnyal foglalkozom, magától értetődően beleértve az emberrel is foglalkoznom kell.

Milyen emberi tevékenység hát a tudomány, a tudományművelés?

Nem vitás, hogy végső fokon az ember idegrendszerének tevékenysége, és pedig lényegében magasabb idegrendszeri működés.

Mit igyekszik az ember elérni e tevékenységgel, tehát a tudománnyal?

1. Felderíteni az emberen kívüli objektív világot, annak törvényszerűségeit. A cél tehát a külső objektív világról az ember számára ott megnyilvánuló anyag mozgás-formákról ismeretszerzés az ember érdekében. E tevékenység közben *primitív fokon* az ember a felismeréseket közvetlenül, azonnal értékeli saját érdeke szempontjából, *magasabb fokon* ezen ember érdekébeni tevékenység közvetetten és időben eltolódva jut kifejezésre.

2. Nem hanyagolható el a tudományos tevékenység másik része sem, amivel az ember sajátmagának mint a természet egyik részének, az anyagmozgás egyik megjelenési formájának sajátos szervezetén belüli mozgás-

formáit, összefüggéseit, törvényszerűségeit (melyek ugyancsak objektív törvényszerűségek) igyekszik felderíteni. Mindkét tevékenységet és a kettő egybevetését megint csak az ember érdekében, és pedig mind saját maga az egyed-ember, mind a biológiai értelemben vett emberfolyam érdekében végzi.

Tulságosan túllépném a most rendelkezésemre álló időt, ha belemennék annak kifejtésébe, hogy mit értünk ma a szocialista társadalomban az »ember érdeke« kifejezés alatt. Ezt egy más alkalommal lehetne megvitatni. Röviden talán csak annyit: minden tudományos tevékenységet és a tudományt abból a célból műveli az ember, hogy az ember életét, és pediglen mind az egyed-ember, mind minden ember és a biológiai értelemben vett emberfolyam életét állandóan fokozódóan biztonságosabbá, jobbá, megalégedettebbé, boldogabbá tegye. Ezen emberi cél nélkül úgy vélem, hogy a tevékenység nem tudomány, hanem csupán »tudománykodás«, tulajdonképpen légtüres térben történő ügyeskedő tevés-vevés, egyéni időtöltés, szórakozás jellegű. Természetesen a tudomány művelésében ezen emberi cél nem mindig közvetlenül, könnyen felfedhetően, nyíltan van meg, hanem esetleg közvetetten, rejtetten. Ennek felismerése néha nehéz lehet.

E szemlélet azt is jelenti, hogy tudományos tevékenységet az egyed-ember csak életének bizonyos fejlődési, idegrendszerének bizonyos érettségi fokán tud végezni. Az idegrendszernek ugyanis három alapvető tevékenysége zajlik le a tudomány művelése közben, amire együttesen a csecsemő, kisgyermek, sőt serdülőkorú ember sem képes. E tevékenységek: *a megfigyelés, az összehasonlítás és az elvonatkoztatás*. E tevékenységek elengedhetetlen előfeltétele továbbá az ép érzékelési képesség. A tudomány művelése közbeni emberi tevékenység, mai terminológiánk szerint a következőképpen zajlik le: Az ember az első jelzőrendszere működésével külső és belső receptorai segítségével a külvilágból és saját belső világából jövő ingereket érzékeli, észreveszi, majd megfigyeli, összehasonlítja. E tevékenységek eredményét rögzíti, raktározza, majd Pavlov által második jelzőrendszernek nevezett idegtevékenységgel elvonatkoztatja. Ezen működésfolyamatot ismeretszerzés néven lehetne összefoglalni. Az ember további idegrendszeri tevékenységgel azután igyekszik a megszerzett ismeretek általános alkalmazási lehetőségét kidolgozni, végső fokon ugyancsak az ember érdekében. Ide tartozik továbbá a megszerzett ismeretek elvonatkoztatásakor kapott eredmények pontos megfogalmazása, az így kapott eredmények, értékelések, ítéletek, újabb és újabb következtetések összegyűjtése, állandó gondozása, ismételt ellenőrzése, tisztítása, rendszerezése és így az ember számára átadásra, hozzáférhetőségre, átvevésre, gyakorlatra alkalmassá tevése. E tevékenységek nélkül nincs tudomány.

Milyen eszközökkel dolgozik tehát az ember tudományos tevékenysége közben?

Időmegtakarítás céljából csak címszavakként sorolom fel őket: közvetlen érzékelés, tapasztalat, ezek eredményeinek rögzítése, elvonatkoztatása, majd a közvetlen tapasztalat eredményeinek ellenőrzése: mesterséges megismétlés: a kísérletezés által, az így kapott eredmények újabb ellenőrzése a gyakorlatban, vagyis a gyakorlati igazolás, majd további következtetések levonása az egyestől általánosig, az így kialakult eredmények összegyűjtése, rendezése, majd gondolkodás útján új feltételezés, az új elmélet felállítása és az új elmélettel újból visszaterés a gyakorlathoz, a közvetlen tapasztalathoz. A gyakorlati élettől való elindulás és a gyakorlati élethez való visszaérkezés zárja be tehát a tudományos tevékenység körét. Akadémiánk feladata, hogy a kör minden összetevőjét

ismerje, egybehangolja, irányítsa és megfelelően támogassa. Ismerje mind a közvetlen, mind a közvetett célt. Ez távol legyen a tudományos öncélúságtól. Akadémiánk ne tévessze soha szem elől, hogy a cél: a magyar nép jóléte.

Azt hiszem, nem lehet abban vita, hogy az ember e tudományos tevékenységgel arra törekszik, és e törekvés eredményei adják a tudomány tárgyát, hogy az anyagmozgás törvényszerűségeit felismerje, e törvényszerűségeket maga számára megfogalmazza, így saját érdekében felhasználhassa és ugyancsak ember érdekében megfogalmazással a Pavlov által felismert II. jelzőrendszer működésének közbejöttével tulajdonképpen a többi embernek és a rákövetkező generációknak is átadja. A tudomány tehát igazságokat igyekszik megismerni, hogy azokat azután felhasználja. E meghatározásból számomra önként adódik, hogy a tudomány fogalmával való foglalkozáskor felhasználjam a marxizmus idevonatkozó azon eredményeit, melyeket Engels és Lenin az abszolút és viszonylagos igazságról szóló megállapításaiban találhatunk meg. Úgy vélem ugyanis, hogy azon megállapítások, amelyeket az igazság kérdésében Engels és Lenin átadtak nekünk, felhasználhatók a tudomány fogalmának megfogalmazásához is. Idézem Lenin mondatát:

»Az emberi gondolkodás tehát természeténél fogva fel tudja tárni és fel is tárja előttünk az abszolút igazságot, mely viszonylagos igazságok összegéből tevődik össze. A tudomány minden egyes fejlődési foka az abszolút igazság ez összegéhez új szemecskéket ad hozzá, de minden egyes tudományos tétel igazságának határai viszonylagosak, mert a tudás további fejlődése hol kitágítja, hol szűkíti őket.«

Lenin e megállapításaiból önként következik, hogy a tudomány művelése közben is tisztában kell lennünk azzal, hogy az egyes emberöltők egymást követő folyamatos munkája érheti csak el az abszolút tudományt akkor majd, amikor már felderítették és megfogalmazták a fenti Lenin-idézet értelmében abszolút igazságot. Addig viszont az egyes emberöltők tudományos dolgozóinak nem kell elvegye kutatási kedvét, hogy működésük közben tulajdonképpen viszonylagos igazságokat fogalmaznak meg s így tulajdonképpen csak *viszonylagos tudományig* juthatnak el, mert hiszen ezen viszonylagosan igaz tudományos megállapítások nélkül nem lehet eljutni az abszolút igazság felismeréséhez, az *abszolút tudományhoz* sem.

Idéznem kell itt Engels-nek mondatát is:

»Az igazságnak és a tévedésnek ugyanis, mint minden poláris ellentétekben mozgó gondolkodási kategóriának, csak szerfölött korlátozott területen van abszolút érvénye... Mihelyt a fentjelzett szűk terület keretén kívül alkalmazzuk az igazság és a tévedés ellentétét, viszonylagossá és ezzel pontos tudományos kifejezési módra használhatatlanná válik; ha azonban megkíséreljük, hogy ezt az ellentétet a jelzett területen kívül mint abszolút érvényest alkalmazzuk, akkor vallunk majd csak igazában kudarcot; az ellentét két sarka a maga ellentétébe csap át, az igazságból tévedés, a tévedésből igazság lesz.«

Azt hiszem, Engels megállapítását az igazságról és a tévedésről fel lehet használnunk a tudomány fogalmának megfogalmazásakor is. A tudomány viszonylagosságának és abszolút jellegének és az itt lévő dialektikus ellentétnek felismerése és elfogadása és az ezzel való foglalkozás annál is inkább szükséges, mert enélkül nemcsak a tudomány egészéről, de a tudományok csoportosításáról, sőt az egyes konkrét tudományos munkákról és munkásokról való véleményalkotás, értékelés is rendkívül nehéz és félrevezető.

Idéznem kell itt Engelsnek még egy mondatát, hogy e gondolatom megfogalmazása világos legyen.

»Ha az emberiség valaha odajutna, hogy már csak örök igazságokkal, olyan gondolateredményekkel operálna, melyek szuverén érvényességűek és amelyeknek feltétlen igényük van az igazságra, úgy arra a pontra érkezett volna el, ahol az intellektuális világnak végtelensége úgy a valóság, mint a lehetőség tekintetében kimerült és ezzel a megszámlált számtalan sokat emlegetett csudája teljességébe ment volna.«

Azért foglalkoztam az abszolút és viszonylagos igazság Engels és Lenin általi meghatározásaival, mert ezen alapelvek átvétele a tudomány fogalmának területére kézenfekvő és átvételük szükséges azon vita keretében is, amikor exakt, nem exakt és más hasonló elnevezésekkel próbálják a tudományokat csoportosítani. El kellett mindezeket mondanom, mert enélkül nem tudtam volna elkerülni a félreértéseket a további mondanivalómban, amikkel vitatni szeretném azokat a tételeket, melyeket Fogarasi elvtárs munkájában a tudományok osztályozásáról kifejtett.

Rendkívül értékesnek tartom mindazt, amit előadásának 6-ik részében az alkalmazott tudományok kérdéseiről kifejt. E részben élesen és határozottan kimondja:

»1. Világos tehát, hogy az alkalmazott tudományok fogalmát nem lehet a 'tisztá tudományok' fogalmával szembehelyezni (mivel ilyenek nincsenek),

2. Az elméleti és alkalmazott tudományok megkülönböztetésének viszonylagos értelme van.«

E fogalmazásban magamévá tudom tenni azt, amit előadása ugyanezen részében úgy mond, hogy

»az orvosi tudományok alkalmazott biológiai tudományok«.

Élesen kimondja azt is e fejezetben, hogy

»minden tudomány célja, hogy eredményeit a gyakorlat felhasználja«.

Minde mondataiból és ezen álláspontjából világosan következik, hogy az orvosi tudományok közé tartoznak mindazon gyakorlati tevékenységek és azok azon eredményei is, amelyeknek az egyesén túl általános jelentősége és összefüggése van. E meghatározásoknak Magyarországon ma a klinikai orvostudományok megítélése szempontjából mind személyi, mind tárgyi vonalon igen nagy a jelentősége és remélem, hogy bekövetkezik ennek értelmében minden vonalon az a döntő fordulat, amihez a klinikai orvostudománynak, a megelőző-gyógyító tevékenységnek és ezen át az egész magyar egészségügynek igen nagy érdekei fűződnek.

Nem tudok azonban ilyen fenntartás nélkül egyetérteni Fogarasi elvtárs előadásának 7-ik bekezdésével, amelynek címe »A filozófia helye a tudományok osztályozásában« és az e fejezetből adódó 10-ik fejezetével, melynek címe a »Következtetések« és a tudományok új osztályozására tett javaslatával.

Magam ugyan nem vagyok hivatásszerű filozófus és a történelmi tudományok általános kérdéseivel is csak szűkebb szakmám mellett foglalkoztam, mégis úgy látom, hogy Fogarasi elvtárs előadásának ezen részében elmondottnak mind a tudomány művelői számára, mind a Tudományos Akadémia szervezeti felépítése szempontjából is igen nagy a jelentősége, és ezért nemcsak a hivatásos filozófusoknak, hanem a tudomány legkülönbözőbb ágait művelőknek is ki kell véleményüket fejteni.

Hogy e számomra szokatlan területen könnyebben tudjam magam kifejezni, mondataim világosabbak legyenek és a tárgynál maradjak, Fogarasi elvtárs előadásából idézem azokat a mondatokat, amelyek kapcsán a vitát szükségesnek tartom.

Idézem Fogarasi elvtársat :

»Mai álláspontunk szerint a filozófia tárgyköre túlmegy a formális logikán és a dialektikán, mint a gondolkodás törvényeinek tudományán. A dialektikus materializmus világnézet, tudományos világnézet és világnézeti tudomány.«

Majd azt mondja :

». . . azt kell mondanunk, hogy a filozófia nem tartozik sem a természettudományok, sem a társadalomtudományok csoportjába, hanem egy önálló tudománycsoportot vagy tudományt képez.«

Majd más helyen :

»A filozófia szoros kapcsolatban áll úgy a természettudományokkal, mint a társadalmi tudományokkal, de sajátos tudomány, amelynek tárgyát a legáltalánosabb összefüggések és törvények alkotják.«

Végül :

»Ebből a szempontból nézve a filozófia, a dialektikus materializmus a tudományok osztályozásában a legfelsőbb helyen áll.«

Fogarasi elvtárs előadása ezen részének ezek azon mondatai, amelyeken lényegében alapul az ő osztályozási javaslata. A tudományok osztályozására azt javasolja, hogy legyen egy az ő szavai szerint »Egyetemes törvényszerűségeket tárgyaló tudományok csoportja«. Tehát legyen a tudományoknak egy különálló csoportja és lényegében ez a filozófia. — Már az elnevezésből is logikailag következik, hogy a tudományok második és harmadik csoportja, tehát a »Természet törvényszerűségeit tárgyaló tudományok csoportja«, ill. a »Társadalmi törvényszerűségeket tárgyaló tudományok csoportja« nem egyetlen törvényszerűségeket tárgyal és így természetszerűleg következik az is, hogy nem egyetlen törvényszerűségeket igyekszik megismerni, megfogalmazni.

Először Fogarasi elvtársnak egyik kifejezését szeretném vitatni. A filozófia tárgyának meghatározásakor két helyen is használja Fogarasi elvtárs azt a kifejezést, hogy a filozófia »a legáltalánosabb összefüggésekkel és törvényekkel foglalkozik«. Azt hiszem a magyar nyelv e szava : »általános« ilyen szempontból nem fokozható, a fokozás u. i. ilyen alkalmazásában nem fedi azt, amit a szerző esetleg ki akarna fejezni, amikor az »általános« szóhasználat helyett azt mondja »legáltalánosabb« ; valami ugyanis vagy általános, vagy nem általános. Szerintem Fogarasi elvtársnak e szóhasználata félreértésre adhat alkalmat. Pontosabban kellene kifejeznie, hogy mit ért az alatt, ha általános összefüggések és törvények fogalma helyett a »legáltalánosabb« összefüggéseket és törvényeket jelöli meg a filozófia tárgyaként.

Azt hiszem e szóhasználat vitája nemcsak terminológiai vita, hanem e kifejezés használata csatlakozik az elméleti lényeghez is.

A lényegre vonatkozó kérdés vizsgálatakor számomra fontos volt azután, hogy lássam klasszikusaink s így elsősorban Engels miként vélekedett a tudományok felosztásáról. Az Anti-Dühring-ben a következőket mondja :

»A megismerés egész területét rég ismert módon három nagy részre oszthatjuk : Az első mindazokat a tudományokat foglalja magában, amelyek az élettelen természettel foglalkoznak és többé-kevésbé alkalm-

sak a matematikai feldolgozásra : idetartozik a matematika, csillagászat, mechanika, fizika, vegytan.«

»A tudományok második osztálya az élő szervezetek kutatásával foglalkozó tudományokat foglalja magában.«

»A harmadik csoport a történelmi tudományok, amelyek az emberek életfeltételeit, a társadalmi viszonyokat, a jogi és államformákat — filozófiai, vallási, művészeti és egyéb eszmei felépítményükkel — történelmi egymásutánjukban és jelenlegi állapotukban veszik vizsgálat alá.«

Ugyane munkája pár oldallal hátrább lévő részében Engels ezeket még kiegészíti :

»Fentebb megemlíthettük volna még azokat a tudományokat is, amelyek az emberi gondolkodás törvényeit vizsgálják, vagyis a logikát és a dialektikát.«

Az Anti-Dühring e részének szerkezeti felépítéséből én azt veszem ki, hogy a »fentebb« kifejezéssel Engels itt azt óhajtotta jelezni, hogy e tudományokat, tehát a logikát és dialektikát is a harmadik csoporthoz, tehát a történelmi tudományok csoportjába sorozza, ahová a filozófiát is beosztotta.

Fogarasi elvtárs elmélete és osztályozása eltér Engels felosztásától. Érdekes és szükséges még megnézni néhány más részletében is, hogy mi is volt Engels álláspontja. Az Anti-Dühring-ből idézem néhány mondatát :

»... a modern materializmus a történelemben az emberiség fejlődési folyamatát látja, és feladatának e folyamat mozgási törvényeinek felfedezését tekinti.«

További mondatában :

»... a modern materializmus a természettudomány újabb vívmányait abban foglalja össze, hogy a természetnek szintén megvan a maga, időben folyó története.....«

Majd összefoglalja véleményét :

»A modern materializmus mindkét esetben lényegénél fogva dialektikus és nincs szüksége többé a többi tudomány fölött álló filozófiára. Mihelyt minden tudomány elé azt a követelményt állítjuk, hogy tisztázza helyét a dolgok és a dolgok ismerete egyetemes összefüggésében, az egyetemes összefüggésnek minden külön tudománya fölöslegessé válik. Ami akkor az egész eddigi filozófiából még önállóan megmarad, az a gondolkodás és a gondolkodás törvényeinek tana — a formális logika és a dialektika. Minden más feloldódik a természet és a történelem pozitív tudományában.«

Fogarasi elvtárs most előadott tudományos munkájában nem cáfolta meg Engels fenti megállapításait. Néhány megfontoláson kívül nem ismeretett olyan konkrét új tudományos eredményeket, amelyek megcáfolták volna Engels következtetéseit. Én viszont szeretném Engels megállapításait az azóta elért természettudományi eredményekkel megerősíteni. — Engels természet-szerűleg nem ismerhette Pavlov azon eredményeit, melyek nemcsak a fiziológiára, de az egész emberi tevékenységre és így közöttük a gondolkodásra is kihatnak. Nem lehet e vitának célja, hogy itt részleteiben ezen összefüggésekre rámutassak, azt hiszem elég az emlékeztetés arra, hogy az emberi gondolkodás az emberi magasabb idegtevékenységek közé tartozik. Az emberi magasabb idegtevékenység vizsgálata viszont Pavlov munkássága óta természettudományos objektív módszerekkel végezhető. Úgy vélem tehát, hogy Engels működése óta eltelt időben éppen Pavlov eredményei azt mutatják, hogy az emberi

gondolkodás törvényeinek vizsgálata helyet kaphat abban a felosztásban, amit Engels számunkra megadott.

Nem tudom, nem kerülte-e el Fogarasi elvtárs figyelmét, hogy ha mi most a tudományok osztályozásában a filozófiát újból úgy állítjuk be, mint a »legfelsőbb helyen álló tudományt« (ez Fogarasi elvtárs fogalmazása), amely tudomány szemben a többi tudománnyal »egyetemes törvényszerűségeket« tárgyal, a többi tudományok tehát ezen osztályozás lényegi értelmezésében kétségtelenül nem egyetemes törvényszerűségeket tárgyaló tudományok lennének, nem állítjuk-e vissza az Engels murkássága előtti helyzetet s nem hozzuk-e vissza a »tudományok tudományát«. És ha Fogarasi elvtárs elnevezése szerint ezt a »legfelsőbb helyen álló« tudományt : a filozófiát így újból életrekeljük, nem kell-e majd egy idő múlva újból ugyanolyan vitát folytatni, ha ugyan erre egyáltalán meg lesz a képességünk, amilyen vita Engels Anti-Dühring című művének a lényege.

Mit írt Engels Dühring elképzeléséről? Idézi Dühringet :

»A filozófiai alapelvek alkotják tehát azt az utolsó kiegészítést, amelyre a tudományoknak szükségük van, hogy a természet és az emberi élet megmagyarázásának egységes rendszerévé váljanak. Minden létezés alapformáin kívül a filozófiának csak két tulajdonképpeni vizsgálati tárgya van, úgymint a természet és az emberi világ. Anyagunk felosztására tehát minden kényszer nélkül három csoport adódik, nevezetesen az általánosvilágsematika, a természeti alapelvek tana, s végül az emberről szóló tan.... Ezt mondja Dühring úr, és pedig csaknem teljesen szószerint.«

Majd más helyen egybeveti Dühring ezen felfogását Hegel megállapításával :

»Tegyük csak Hegel Enciklopédiáját minden lázfantáziáival egyetemben Dühring úr megfellebbezhetetlenül végleges igazságai mellé. Dühring úrnál ott van először az általános világsematika, melyet Hegelnél logikának hívnak. Azután mindkettőjüknél ott látjuk e sémáknak, illetőleg a logikai kategóriáknak a természetre való alkalmazását ; ez a természet-filozófia, és végül az embervilágára való alkalmazásukat....«

Ezeket kritizálva Engels ezt írja :

»Ha a világsematizmust nem a fejből, hanem csupán a fej segítségével a valóságos világból, ha a lét alapelveit abból vezetjük le, ami van, ehhez nem filozófiára, hanem pozitív ismeretekre van szükségünk a világról és arról, ami benne végbemegy; és amit ennek eredményeképpen kapunk, az ugyancsak nem filozófia, hanem pozitív tudomány.«

Továbbá :

»Ha filozófiára, mint ilyenre, nincs többé szükség, akkor nincs szükség rendszerre, még a filozófia természetes rendszerére sem. Az a belátás, hogy a természeti folyamatok összessége rendszeres összefüggésben áll, arra ösztönzi a tudományt, hogy e rendszeres összefüggést mindeütt, a részletekben is, az egészben is kimutassa.«

Mindezek miatt nem tudom magamévá tenni a tudományoknak Fogarasi elvtárs által javasolt osztályozását, mert úgy vélem, Engels osztályozását az azóta tett tudományos megállapítások nem cáfolják, sőt megerősítik. Azt azonban természetesen minden tudományos munka eredményessé tételére szükségesnek tartom, hogy a kutatók tudatos materialista szemlélet alapján álljanak, akik még nem ezen szemléletűek, minél előbb jussanak ide el és hogy dialektikus módszerrel dolgozzanak. A különböző tudománycsoportok munkája

eredményeinek összesítése, általánosítása nem valamilyen legfelsőbb tudomány-csoportnak, nem a filozófiának a feladata, hanem a pozitív tudománycsoportokat egybefogó Akadémiánk egészének.

Elnézésüket kérem hosszúra nyúlt felszólalásom miatt, a kérdés számomra nehéz, félreértés veszélye nélkül nem tudtam magam rövidebben kifejezni.

KALMÁR LÁSZLÓ

Én nem kaptam meg előre Fogarasi akadémikus előadásának kéziratát és így csak »kapásból« szólók hozzá. Épp ezért azzal kell kezdenem hozzászólásomat, hogy elnézést kérek azért, hogy Fogarasi akadémikus nagyon világos és rendszeres előadásához elmondandó hozzászólásom rendszerességben nagyon el fog maradni az előadástól. Az a derűtség, amellyel a hallgatóság a »Deus non cognoscit singularia« középkori idézetet fogadta, felment az alól, hogy azért is elnézést kérjek, hogy a hozzászólásomban felvetett elvi kérdéseket az egyes szaktudományokból, elsősorban a matematikából vett példákkal illusztrálom: nem fogom alkalmazni az »academicus non cognoscit singularia« elvet.

Fogarasi akadémikus hangsúlyozta a tudományok osztályozásának gyakorlati fontosságát. Mindenekelőtt ezt szeretném én is aláhúzni. Meg vagyok győződve arról, hogy a tudományok helyes osztályozása fel fogja tární az egyes tudománycsoportokhoz tartozó ágazati tudományok igazi jelentőségét a megfelelő tudománycsoport szempontjából. Ma ilyen osztályozás hiányában rendszerint a kérdéses tudománycsoport legtekintélyesebb képviselőinek egyéni véleménye dönti el, mekkora szerepet kap egy-egy tudományágazat a tudománycsoport fejlesztésének tervében. Ily módon olyan tudományágazatok, amelyeknek hazai képviselői még nem tettek szert kellő tekintélyre, gyakran háttérbe szorulnak. Példaképpen megemlítem, hogy hazánkban az algebra, a matematikai tudományoknak ez a nagyon régi, de újabban rohamos fejlődésnek indult ága, nem mindig részesül jelentőségének megfelelő méltánylásban. Legalábbis a magyar algebristák külföldi kiküldetésének száma, valamint a számos kiváló fiatal algebrista közül az aspiránsnak felvettek száma — ha ezeket és más hasonló számadatokat a matematika más fontos ágaira, pl. az analízisre vonatkozó megfelelő számadatokkal összehasonlítjuk — azt mutatja, hogy az illetékesek nem mindenben fogadják el Fuchs László elvtársnak, a matematikai tudományok doktorának az 1953. évi Nagygyűlés keretében a III. Osztály által tartott nyilvános osztálygyűlésen tett azt a megállapítását, hogy »egyre határozottabb formában bontakoznak ki annak a magyar algebrai iskolának körvonalai, amely a világhírű magyar analízis-iskola nyomdokain halad.«¹ Hogy e tekintetben alighanem Fuchs elvtársnak van igaza, azt mutatja Alekszandr Gennagyijevics Kuros szovjet akadémikusnak, a mai szovjet algebrai iskola fejének az a véleménye, amelyet a magyar algebrai kutatásokról a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában magyar fordításban megjelenendő *Csoportelmélet* c. könyve elé írt előszavában nyilvánított. Minthogy az előszó nagyon rövid, teljes egészében idézem. »Az algebrának, különösen pedig a csoport-

¹ Fuchs László: Az algebra fejlődéséről, különös tekintettel a hazai algebrai kutatásokra. *A Magyar Tudományos Akadémia Matematikai és Fizikai Osztályának Közleményei*, 3 (1953) 381—402., különösen 383. oldal.

elméletnek a fejlődése korunkban igen gyors ütemben folyik. Éppen ezért, noha »Csoportelmélet« c. könyvem második kiadásának előkészítése mindössze két évvel ezelőtt zárult le, máris sok érdekes kiegészítésre nyílna lehetőség. Így például könyvemben sajnos úgyszólván egyáltalán nem nyertek figyelembevételt a magyar algebristák vizsgálatai. Ezek a vizsgálatok számos kérdésben, különösen pedig az Abel-féle csoportok elméletében, nagy lendületet vettek az utóbbi évek során, és tanúi vagyunk, miként alakul ki Magyarországon az algebrai kutatásnak egy új, nagy központja. Örömmre fog szolgálni, ha könyvem fordítása elősegíti majd a magyar csoportelméleti kutatások további fejlődését.« Elismerem, hogy ez csak személyi érv, azonban épp azért kell a matematikai tudományok osztályozását nekünk, matematikusoknak megállapítanunk a dialektikus materializmus talaján állva, hogy az ilyen kérdéseket tárgyi érvek alapján is eldönthessük.

Egyébként a III. Osztály a Matematikai Bizottság 1952. évi november 29-i ülésén megkezdett és az 1953. évi Nagygyűlés alkalmával folytatott algebrai vita keretében már foglalkozott olyan kérdésekkel, amelyek a matematikai tudományok osztályozását érintik. Nevezetesen e vita keretében megtárgyaltuk azt a kérdést is, vajjon a számelmélet az algebra körébe tartozik-e vagy pedig önálló ágazata a matematikai tudományoknak. Ez a kérdés egyébként a Moszkvában 1951. szeptemberében lezajlott, az egész Szovjetunióra kiterjedő algebrai és számelméleti kongresszus keretében folytatott algebrai vita során is felmerült, azonban nem oldódott meg teljesen. A kérdés megoldását megnehezíti az a körülmény, hogy azzal az elvi kérdéssel kapcsolatos, vajjon egy tudományág hovatartozását pusztán csak annak tárgya és az általa vizsgált problémák köre dönti-e el vagy pedig a kérdéses ágazat által használt módszerek is figyelembe jönnek-e ebből a szempontból. Talán érthetőbb lesz a hallgatóság számára, ha ezt a kérdést egy másik példával, az atommagfizika példájával világítom meg. Nyilvánvaló, hogy az atommagfizikát azért számítják a fizikai tudományok körébe, mert elsősorban fizikai módszerekkel dolgozik. Ha erőltetők, hogy a fizikai tudományokat pusztán tárgyuknál fogva, az alkalmazott módszerek figyelmen kívül hagyásával határoljuk el a kémiai tudományoktól, akkor olyan komikus megállapításhoz jutnánk, mint hogy a fizika az anyag mozgásának olyan formáit vizsgálja, amelyek vagy teljes egészében érintetlenül hagyják az anyag atomjait, vagy az atom magjában is változást idéznek elő; ezzel szemben a kémia az anyag olyan mozgásaival foglalkozik, amelyek az atom elektronburkát érintik, de magát nem.

Ugyancsak a matematikai tudományok helyes osztályozása fogja megmutatni a matematikai logika helyét. A Szovjetunióban a *Voproszi Filozofii* hasábjain lezajlott logikai vita során, Cserkeszov professzor részéről elhangzott az a vélemény, hogy a matematikai logika nem tartozik az általános logikához és nem is a matematika logikája, hanem a mai matematikai tudományok egyik ágazata.² Másrészt azonban gyakran hangzik el, különösen matematikusok részéről, az a vélemény, hogy a matematikai logika nem a matematikai tudományokhoz tartozik, hanem a logikai tudományokhoz. Ez egyébként az átmeneti tudományok általános sorsa: azoknak a tudományoknak képviselői, amelyeknek határterületén fekszik, gyakran szívesen lemondanak róla kölcsönösen egymás javára.

² Б. И. Черкесов: О логике и марксистской диалектике, Вопросы философии, 1950, 209–222, különösen 222. oldal.

Az alkalmazott matematika kapcsolatát a matematikai tudományok elméleti jellegű ágazataival szintén a matematikai tudományok osztályozása hivatott megvilágítani. Hogy e téren gyakorlati kérdések adódnak, azt mutatja az, hogy a felszabadulás előtt a matematikai tudományok és a gyakorlati élet között tapasztalt szakadék ma sem szűnt meg teljesen, hanem eltolódott a matematikai tudományok elméleti ágazatai és az alkalmazott matematika közé. Mi matematikusok gyakran és szívesen idézzük Kuratowski lengyel akadémikus mondását, amelyet Akadémiánk 1951. évi Nagygyűlése keretében, a Lengyel Állami Matematikai Intézet szervezetének és munkájának ismertetése során mondott: »il n'y a pas des mathématiques pures et appliquées, il y a des mathématiques et ses applications« — nincs tiszta matematika és alkalmazott matematika, hanem matematika van és alkalmazásai vannak.³ Az említett szakadék betömésének útját abban látjuk, hogy Akadémiánk Alkalmazott Matematikai Intézetét továbbfejlesszük Matematikai Intézetté; természetesen nem azért, hogy az elefántcsonttorony-tudománynak akadémiai intézetet emeljünk, hanem azért, hogy az alkalmazások során felmerülő elméleti kérdések szervezett megoldásával is elősegítsük a matematika gyakorlati alkalmazásait. Ezuttal is kérem e tekintetben az Akadémia Elnökségének támogatását.

Teljesen egyetértek Fogarasi akadémikus azon megállapításával, hogy a műszaki tudományok irányában hármás tagozódás mutatkozik. Véleményem szerint ez a megállapítás más területeken is fennáll. Így pl. a pedagógia területén is (nem tudom, szárdékosan mellőzte-e Fogarasi akadémikus előadásában a pedagógia osztályozását, hiszen a tudományok osztályozásának nagy pedagógiai jelentőségére rámutatott). A pedagógia mint elméleti tudomány és a gyakorlati pedagógus murkája között meg kell lennie a közvetítő tudománynak: az egyes szaktárgyak tanítása során felmerülő különleges nevelési és didaktikai problémák tudományos feldolgozásának. Addig, amíg pl. nem foglalkozunk tudományosan a matematika tanításával kapcsolatos kérdésekkel, addig hiábavaló lesz panaszunk a középiskolával szemben, hogy nem tudja megtanítani még az egyetemre kerülő ifjúságot sem a középiskolai matematikai anyagra. Az ezévi akadémiai pályatételek során a III. Osztály javaslatára matematikai szakdidaktikai pályatétel kitűzése is sorra került; remélem, ez meg fogja indítani hazánkban is matematikai didaktikai kérdések tudományos feldolgozását. Megkönnyítené ezt, ha nálunk is felvételre kerülne néhány matematikai szakdidaktikai aspiráns; a Szovjetunióban évről-évre mind több és több ilyen szakirányú aspiráns védi meg kandidátusi disszertációját. Természetesen ugyanez vonatkozik más szaktárgyak szakdidaktikájára is.

Még két kérdéssel szeretnék foglalkozni: két olyan pontjával Fogarasi akadémikus előadásának, amivel nem értek egyet. Természetesen lehetséges, hogy ennek az az oka, hogy félreértettem valamit az előadásból. De ha jól értettem, Fogarasi akadémikus azt állította, hogy a technikai tudományok a burzsoá társadalomban nem fejlődtek ki. Ha ezt Fogarasi akadémikus úgy érti, hogy hazánkban nem fejlődtek ki a felszabadulás előtt, akkor egyetértek a megállapításával. De ha általános megállapításnak szánta, akkor nem érthetek

³ K. Kuratowski: Beszámoló a Lengyel Állami Matematikai Intézet tudományos tevékenységéről, különösen a topológia területén, *A Magyar Tudományos Akadémia Matematikai és Fizikai Osztályának Közleményei*, 2 (1952), 113—118, különösen 113. oldal. (Az előadás franciául hangzott el; az idézett mondatot eredetiben idéztem és a cikk magyar változatában szereplő szabad fordítását szószertintivel pótoltam.)

vele egyet, mert a technikai tudományok pl. az Amerikai Egyesült Államokban is bizonyos mértékű fejlődésnek indultak. E tekintetben az a véleményem, hogy az a körülmény, hogy a tudományok egyes ágai milyen mértékben differenciálódnak, a termelőerők fejlettségétől függ elsősorban. Az a körülmény viszont, hogy a tudományok egyes ágai között milyen szoros a kapcsolat és különösen, hogy mennyiben érvényesül az elmélet és gyakorlat egysége, nagymértékben függ a termelési viszonyoktól és így az adott társadalomra jellemző felépítménytől is.

A másik kérdés, amiben nem értek egyet Fogarasi akadémikussal az, hogy az átmeneti tudományok mögött átmeneti mozgásformákat sejt. Nyilván az vezette Fogarasi akadémikust erre a véleményre, hogy Engels osztályozásának kibővítése során, amikor is nagyon helyesen elsősorban az átmeneti tudományok helyes beillesztésében látja a legfontosabb kérdést, meg akarta tartani az osztályozás Engels-féle elvét, amely szerint a különböző tudományok az anyag mozgásának különböző fejlettségi fokait tanulmányozzák. Véleményem szerint azonban az átmeneti tudományok rendszerint nem átmeneti mozgásformákat tanulmányoznak, hanem azt, hogy valamely alacsonyabb mozgásformára érvényes törvények milyen sajátos módon érvényesülnek egy bizonyos magasabb mozgásforma jelenléte esetén. Így pl. a mechanika mozgástörvényei bizonyos sajátos formában érvényesek az élő anyagra is. Ha pl. egy macska leesik a ház tetejéről, akkor esésére érvényesek a szabadesés törvényei, azonban pusztán a szabadesés törvényei alapján nem lehet megmagyarázni, hogy a macska miért esik mindig a talpára. Ennek megmagyarázása már egy átmeneti tudományág, a biofizika (vagy talán a biomechanika) feladata. Hasonlóan pl. a biokémia sem valami átmeneti »biokémiai mozgással« foglalkozik, véleményem szerint ilyen nincs is, hanem azzal, hogy a kémiai mozgás törvényei milyen sajátos formában érvényesülnek az élő szervezetben. A vita dönti el majd, igazam van-e ebben, vagy nincs; én azt hiszem, igazam van.

NIZSALOVSKY ENDRE

Amikor Fogarasi Béla akadémikus osztályelnök előadásához, a tudományok korszerű osztályozásának problémájához a jogtudományok csoportja szempontjából szólok hozzá, nem lenne túlzás az az állításom sem, hogy a jogtudományok vonatkozásában többről van szó, mint a tudományos kutatás területének új felosztásáról. Ez a terület voltaképpen a maga egészében új tudományok területe.

Mindenekelőtt különbséget kell tennünk a jog és a jogtudomány közt. A jog — a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Jogi Intézetének 24. sz. tételében megállapított általános fogalma szerint — az uralkodó osztály akaratát kifejező, törvényhozási úton létrejött magatartási szabályok, valamint olyan szokások és együttélési szabályok összessége, amelyeket az államhatalom szankcionált, amelyeknek alkalmazását az uralkodó osztály számára előnyös és kedvező társadalmi viszonyok és társadalmi rend védelme, megerősítése és fejlesztése céljából az állam kényszerítő ereje biztosítja.¹ A jog tehát felépítményként nyomban megjelenik a társadalom osztályokra tagozódásával és az állam kialakulásával együtt. Ez azonban nem teszi szükségessé a másik

¹ Visinszkij: A szovjet állam- és jogtudomány kérdései. 1950. 39. old.

felépítmény, a jogtudomány megjelenését. Nem jelenti különösen a jogtudomány kialakulását a jogban foglalt magatartási szabályok érvényesülése, sőt az sem, hogy a társadalmi tudatban a létező jogról bizonyos képzetek, nézetek kialakulnak. Az emberiség történetének a jog uralma idejére eső korszakában történelmileg is kimutathatók viszonylag hosszú időszakok, amikor jogtudományról nem lehet szó. A többi tudományokban nagy eredményeket elért görög kultúrából a jogtudomány egészen hiányzik, a késői államjogi tudományos eredményeket nem tekintve, Rómában pedig a jogtudomány kezdeteit a köztársaság utolsó időszakára tehetjük, ha a császári hatalom szolgálatában utóbb oly magas fokra is emelkedett, mint Rómában egyetlen más tudomány sem, amit tudatosan hirdet az Aeneisben az ősatyának, Aeneasnak adott isteni jóslat. De Róma bukását ismét hosszú, jogtudomány nélküli korszak követi, amely Felső-Olaszországban a X. sőt inkább csak a XI. században ér véget a glosszatorok működésével.

A jogtudománynak mint a társadalomtudományok egyik csoportjának a tárgya éppen úgy a jog és az azt létrehozó vagy szankcionáló állam, mint a természettudományoknak a természet törvényei. Csakhogy, míg a természettudomány által kutatott törvények az emberi felismeréstől függetlenül érvényesülnek, a bolygók évezredekken át attól függetlenül keringtek a nap körül, hogy mozgásuk törvényszerűségét Kepler felfedezte, s a növények fejlődésének törvényei is attól függetlenül érvényesülnek, hogy azok közül mikor és mennyit képes az ember pontosan vagy kevésbé pontosan felderíteni, a jogtudomány által kutatott törvények nemcsak hogy maguk is a felépítményhez tartoznak, az alappal együtt folytonosan változnak, hanem változásuk a törvényhozó emberi akaratának tűnik fel, érvényesülésük ismét emberek tevékenységétől, az embereknek a jog parancsai iránti engedelmességétől és a jog alkalmazóitól függ, s az alkalmazás eredménye sem tud mindig tényleges megvalósuláshoz jutni. Lényegileg ezek voltak azok a momentumok, amelyek a jogtudományok tudományjellegét az egész burzsoá korban nemcsak a többi tudományok művelői, hanem a jogtudósok szemében is kétségessé tették. A folytonos változás momentumát élezte ki Kirchmann 1847. évi egyébként is igen tanulságos előadásának szállóigévé vált mondása: »Drei berichtigende Worte des Gesetzgebers und Bibliotheken werden zu Makulatur«². A jogalkotás esetlegességének momentumát az 1930. évi egységes nemzetközi váltójog érzékelteti, amelynek 54. cikke a váltón alapuló jogok gyakorlásának elháríthatatlan akadályaként az állam törvényes intézkedéseit és az erőhatalom más eseteit sorolja fel, tehát a lavinaomlást, a földrengést, a vízáradást a jogszabályalkotással egy fogalmi kategóriába sorozza. A jog mikénti eseti alkalmazásának bizonytalanságát Kant veti a jogtudomány szemébe, amelynek jóslási képessége a minden részletben ismert eset várható bírói eldöntéséig sem terjed, aminek következményeit a jogtudomány az »ob consilium nemo tenetur« felelőtlenséget biztosító elvének fetisizálásával igyekszik elhárítani.³ Végül az ítéletnek a behajthatatlanság következtében beálló végrehajthatatlanságát, s a jogtudomány ebből eredő erőtlenségét Lundstedt használta fel a jogtudomány tudománytalanságának bizonyítására.⁴

² Nesse: Die Wertlosigkeit der Jurisprudenz als Wissenschaft. Eine Rede des Staatsanwalts Julius Hermann von Kirchmann aus dem Jahre 1847. Stuttgart, Berlin 1938. 37. old.

³ Der Streit der Fakultäten. — Ges. Schriften I. Abt. Bd. VII. 25. old.

⁴ Die Unwissenschaftlichkeit der Rechtswissenschaft. 1932. I. Bd.

A jogtudomány tárgyának változó voltán és a törvényhozó akaratától függőségén a burzsoá jogtudomány úgy akart segíteni, hogy kialakította az ú. n. okozatossági és értékelő tudományszakokat, amelyek absztrakt idealizmusokkal az élet jelenségeitől elszakadva valamennyien a jogbölcséletbe torkoltak, amelynek mindvégig az maradt az egyetlen kétségtelenül a hatáskörébe tartozó problémája, hogy voltaképpen miben is áll a jogbölcsélet mint tudomány feladata.

Az étellel közvetlen kapcsolatban maradó tételes jogtudomány viszont a jog változandóságán úgy teszi túl magát, hogy — bár változó jogtartalmat vizsgál — mégsem törődik a jog változásaival. A folytonos változásban lévő jog életéből kiválaszt egy pillanatot, amelyben a jogot mintegy megmerevíti és változatlanak tételezi fel. Tudatosan lemond tehát arról, hogy általános érvényű tanításokat adjon. Mindaz, amit a jogról tanít, csupán egy meghatározott helyen és meghatározott időben érvényes jogra vonatkozik. Ebben a jogtudományban fejlődött ki a Marx által jellemzett az a jogászi módszer, amely a jelenségeket nem az azokat előidéző anyagi okok megismerése, hanem a jelenségeknek tisztán spekulatív agyműveletek által történő elemzése útján ismeri meg.⁵ Ez a burzsoá jogtudomány ama további sajátságának is oka, hogy a haladás ellenségévé válik, a maga fetisizált jogi fogalmaihoz a jog fejlődése ellenére is ragaszkodik és a jog új elemeinek befogadására csak elkésve képes.

Erről a jogtudományról állapíthatjuk azt meg, hogy a dialektikus materializmus alapján álló jogrendszer mellett nemcsak szakokra tagozódásában változott meg, alakult át, hanem megszűnt, hogy új tudományszakok előtt nyissa meg a teret.

A dialektika ellentétben a metafizikával a természetet sem úgy tekinti, mint a nyugalom és mozdulatlanlás, pangás és változatlanlás állapotát, hanem mint a szakadatlan megújulás és fejlődés állapotát, ahol valami mindig keletkezésben és fejlődésben van, valami mindig pusztulóban és elhalóban.⁶ A dialektikus szemlélet mellett tehát a jogtudománynak sem okozhat nehézséget, hogy vizsgálatának tárgya folytonos változásban van. Csakhogy ezeket a változásokat a szocialista jogtudomány nem önkényes, véletlen változásoknak tekinti, hanem az alap változásával együttjáró, abból következő változásoknak, amelyek okainak feltárása sem lehet egészen más, a tételes jogtudománytól független tudományszaknak átengedve, a jog okozatosságainak tudományát tehát nem lehet a tételes tudományok anyagától elszigetelni. Ebből következik, hogy minden tételes jogtudomány bizonyos mértékig a történeti tudományok tudományesoportjához is hozzátartozik, ami legvilágosabban az állam- és jogtörténet tudományában jut kifejezésre. De a történeti tudományokhoz a többi jogi tudományoknál szorosabban kapcsolódik a római jog és a nemzetközi jog is.

A jogtudomány minden részében a felépítményhez tartozik. Viszonya azonban az alaphoz sajátos. Vizsgáltnia kell a fennálló jognak az alaphoz való viszonyát, és arra közvetlenebbül kell visszahatnia, mint a felépítmény némely más részének. Nemcsak azt kell kimutatnia, hogy a szocializmus gazdasági alaptörvényének érvényesülését a fennálló jog megoldásai hogyan mozdítják elő és a maga munkájával nemcsak arra kell törekednie, hogy a jog ezt a funkcióját minél tökéletesebben be is töltsse, de észlelnie kell azt is, ha a jog

⁵ Visinszkij i. m. 22. old.

⁶ Sztálin: A leninizmus kérdései. — 1949. 634. old.

az említett feladatokat nem tölti be kielégítően és segítséget kell nyújtania a jogalkotónak a megfelelő megoldások megtalálásában. Az új szakaszban pl. a jogtudománynak nemcsak bizonyítani kell, hogy a jogszabályok alkalmasak a szocialista törvényesség érvényesülésére, a munkás-paraszt szövetség megerősítésére, az egyéni és közösségi érdekek összhangba hozására, hanem kutatnia kell a fogyatékoságokat is.⁷ Nincs tehát értelme az értékelő jogi tudományok különválasztásának, hanem a jogtudomány minden részének a jog értékelésére is ki kell terjednie. A jogtudomány feladata ezenfelül nemcsak a jog tartalmi elemzésére, hanem annak a formának a megállapítására is kiterjed, amelyben a szocialista jog a maga céljait a leginkább tudja betölteni. Az Akadémia jelen nagygyűlésének keretében éppen ennek a feladatnak a megoldására szolgáló előadás és vita szerepel.

A szocializmus gazdasági alaptörvényének szilárdsága a szocialista jog progresszív jellege mellett is a jog szilárdságát eredményezi.⁸ Sőt a sztálini megállapítás szerint egy korábbi társadalomnak sem volt nagyobb szükségére a jog szilárdságára, mint a szocializmust építő államnak. Ez a szilárdság, amelyhez hasonló a burzsoá jogrendben a burzsoá állam belső összhangjának hiánya folytán sohasem valósulhat meg, a szocialista jognak az alapelveiben van, amelyek kidolgozása a jogelmélet feladata. Az egész jogtudomány a jogelméleten, mint alapon épül fel, amely azoknak a jogelveknek a rendszere, amelyek irányadók a jogtudomány minden ágára, tekintet nélkül azok konkrét tartalmára. A jogelmélet nem a tételes jogon keresztül, hanem közvetlenül áll az alappal kapcsolatban. Nem a pozitív tételes jogból van levezetve, ellenkezőleg, éppen azokat az alapelveket kutatja, amelyeken a pozitív jognak is fel kell épülnie.⁹ Amivel természetesen nem kívánjuk azt mondani, hogy a tételes jog viszont nem közvetlenül, hanem csak a jogelméleten keresztül lenne az alappal összeköttetésben.

Ami a jogtudomány ágazatokra tagozódását illeti, ez a tételes jogtudományok szempontjából magának a jognak a rendszerbe foglalását, tehát a jogrendszer tagozódását követi. A burzsoá jogrendszer tagozódásának alapjául a jog egészének közjogra és magánjogra felosztása szolgált és e két nagy területen belül történt meg a további felosztás. A közjog és magánjog területének elhatárolására nagyszámú elmélet keletkezett és ez a kérdés sem jutott egységes megoldáshoz, alapja mégis a magánérdek és a magánérdekek felett állónak képzelt közérdek szembeállítására maradt. Ennek a fő felosztási vonalnak a lényegét csak a marxista jogelmélet világította meg. A felosztás létalapja a magántulajdonban lévő termelési eszközök feletti uralom és az ezen alapuló árucserforgalom. A magántulajdon közvetlen kifejezése a magánjog, míg a közjog a burzsoá uralom megszervezésének jogi formája a magántulajdonon alapuló burzsoá társadalmi viszonyok megőrzése céljából.¹⁰ A burzsoá jogtudomány azonban mindvégig nem volt képes a közjog és magánjog közös céljának elleplezésére és fejlődésének végső szakaszában szinte megtevéstően ahhoz hasonló utat követett a határterületek vizsgálatában, mint a természettudományok, amikor kialakította az ú. n. vegyes szakjogokat, amelyeknek

⁷ V. ö. Pavlov: A szovjet jogtudomány néhány kérdése. — Szovjetjogi Cikkgyűjtemény, IV. évf. 227. és köv. old.

⁸ I. m. 230. old.

⁹ Visinszkij i. m. 25. old.

¹⁰ Állam- és jogelmélet. Egyetemi tankönyv. 1951. — 351. és köv. old.

jellegetes típusai voltak a gazdasági jog és a munkajog. Az utóbbi különösen jellegetesen a munkaviszony áruviszony jellegének elleplezésével, annak személyjogi jellegét tulajdonítva, az osztályharcnal szemben a szakmai érdekközösség gondolatának propagálásával, valamint a munkaviszonynak a kizsákmányolást biztosító magánjogi szabályait a gyári törvényhozás és a munkabiztosítás szabályaival egységes mezbe burkolva szolgálta a kapitalista alapot.

A szocialista jogrendben a közjog és magánjog szembeállításával elvesztette a létalapját. A termelési eszközök magántulajdona megszűnik. A közérdek és magánérdek szembeállításán alapján a jogrendszer tagozása lehetetlenné vált annak folytán, hogy a polgárok személyi jogait és érdekeit a szocialista jog valamennyi ágazata védi, azok is, amelyek a burzsoá jogban közjog nevet viselnek.

A szocialista jogrendszer tagozásában tehát csak a jog egységes szocialista jellegéből lehet kiindulni, a felosztás alapja pedig nem lehet más, mint a szocialista társadalom társadalmi viszonyaiból a közös sajátságokat mutató társadalmi viszonyok jogi szabályainak egy-egy jogában és ezzel egy-egy tudományág művelési területévé összefogása. Emellett azoknak a társadalmi viszonyoknak esetében, amelyek sokrétűek — mint pl. a tulajdon —, és ezért több vonatkozásban, több oldalról igényelnek jogi szabályozást, a szabályozás módszere az ugyanazon társadalmi viszonyra vonatkozó szabályokat több jogág között osztja meg. Ez a teljesen új és reális alapokon nyugvó felosztás ellenségesen fordul szembe a vegyes szakjogok képletével. Ennek az éles szembefordulásnak azonban vannak bizonyos történeti és időszerű okai is. A történeti ok, hogy az egyik vegyes szakjogot a Szovjetunió jogtudományának fejlődése során az ellenség használatára fejeződik ki és hogy kialakulása az imperialista kapitalista jogtudomány fejlődésének egyik tipikus jelensége volt. A gazdasági jog önálló szakjoggá kifejlődésének az volt az alapgondolata, hogy az állami gazdálkodás joga jellegében különbözik az egyes polgárok vagyoni jogi viszonyaitól és csak ez az igazi szocialista jog, míg az egyes polgárok vagyoni jogi viszonyainak szabályaiban átmenetileg burzsoá jellegű jog él tovább, illetőleg indul meg az elhalás útján már a szocializmus építésének első szakaszában. Ezt a hamis nézetet a szovjet jogtudomány már 1938-ban felszámolta. A gazdasági jogi szemlélet ellen, amely nálunk egészen más formában és motiválással jelentkezett mint a Szovjetunióban, a magyar jogtudomány is határozottan foglalt állást. A munkajog sem maradhatott vegyes szakjog, mert a munkaviszony a szocializmus viszonyai közt nem lehet a munkaerő árúbabocsátása, amint a kapitalizmus viszonyai között volt, hanem olyan jellegetes társadalmi viszony, amely csak egy teljesen önálló jogág anyagát alkothatja.

Első pillanatra tehát azt lehetne mondani, hogy a jogtudomány ebben a vonatkozásban a természettudományokkal éppen ellentétes irányban halad.

Ha ez így lenne, az is megmagyarázható lenne a jogi tudományok sajátosságai, valójában azonban nem így van, ezt a látszatot éppen a jogtudományok új szocialista berendezkedése kelti. Ha a jogtudományoknak a burzsoá korban leginkább követett és az egyetemi tanszékek szervezésében is kifejezésre jutó rendszerének vázlatára helyeznénk a szocialista jogtudomány tagozódásának vázlatát, az összehasonlítás ahhoz hasonló folyamatot mutatna, mint ami a természettudományok körében észlelhető. A Szovjetunió jogelméleti tankönyvében megkülönböztetett tíz jogág közül négy: a munkajog, a földjog, a termelészövetkezeti jog és a családjog olyan jogágak, amelyek anyaga a régi

rendszerben csak több különböző jogág közt felosztva lenne elhelyezhető; négy új jogág van, amely nagyjából és elnevezésében megfelel egyes régi jogágaknak, de tartalmában főleg az állami szocialista gazdálkodás megvalósulása folytán lényegesen módosult, nevezetesen: az államjog, az államigazgatási jog, a pénzügyi és költségvetési jog, végül a büntetőjog. Az elsősorban vagyoni jogi viszonyokat a jogalanyok mellérendeltségében szemlélő, a szó szoros értelmében vett magánjog és kereskedelmi szakjog helyén jelentkező polgári jog nagy területeket engedett át új jogágaknak éppen, mert a magántulajdoni rend és következményei elvesztették rendszerformáló erejüket. Az építkezés azonban még nincs befejezve. Egyfelől a már említett jogágak közt is van kettő, amelynek végleges kiépítése a fejlődésünk jelen szakaszán még nem látszik minden vonatkozásban időszerűnek, a földjog és a kolhozjog. Viszont átmeneti jelleggel él a mezőgazdasági jog, másfelől éppen most áll a megvitatás stádiumában a tizedik jogág, nevezetesen a bírósági jog vagy nálunk inkább ismeretes néven az egységes törvénykezési jog, amely az igazságszolgáltatás szervezetre vonatkozó jogszabályokat, a polgári és a büntető eljárási jogot foglalná egységbe. Ezek közül a burzsoá korban uralkodó felfogás szerint a polgári és büntető eljárási jog külön jogágak voltak, az igazságügyi szervezet jogával pedig mindkettő és ezenfelül az államjog és az államigazgatási jog is foglalkoztak. Azok, akik a büntető és polgári eljárási jog egységbe foglalását ellenzik, Marxnak arra a tanítására hivatkoznak, amely az anyagi jog és az eljárás, a tartalom és forma szoros kapcsolatát állapította meg. E nézet szerint a marxi tanítás ellen nem vét az, aki célszerűségi szempontból a formát a tartalom tárgyalása után önállóan vizsgálja, de igen, aki a formát a tartalomtól oly mértékben szakítja el, hogy a két lényegesen különböző jogtartalom érvényesülési formáját egységbe foglalja. A másik álláspont képviselői Visinszkij érvelésére hivatkoznak, akinek álláspontja lényegében az, hogy a szocialista büntetőjog és a szocialista polgári jog közt van annyi jellegbeli közösség, különösen a szocialista igazságszolgáltatás egysége folytán, hogy az érvényesítési forma bizonyos közös elemeket az egy jogágba foglalást megokolttá tevő mértékben tartalmazhasson. Egyébként a polgári perrendtartás egységes törvénye már magában sem kizárólag a polgári jog érvényesülési formája, hanem más jogágakat is kiszolgál. Visinszkij különösen a bizonyítékok azonos szerepét emeli ki az egy jogágba foglalkozás mellett szóló érveként.¹¹ A magam álláspontja szerint a szocialista jogrend és jogtudomány megfelelő rendszerbe foglalásának nem nélkülözhetetlen követelménye az egységes törvénykezési jog, mint önálló jogág megvalósítása, de ezt hasznosan és jól meg lehet valósítani. Ennek a jogágnak feladata lehet a kétféle eljárás közös elemeinek olyan kidolgozása is, amely a jelenben — nem nagyon indokolt kisebb eltérésekkel — kétszeresen szabályozott kérdések törvénybeli szabályozását is alkalmas lesz egységessé tenni. Ilyen kérdéseknek látom a tárgyalás menetének, különösen a bizonyítás felvételnek és — kevés kivétellel — a jogorvoslatok egész rendszerének szabályozását.

Nem tettem említést a nemzetközi jogról, amely az önállóságát megtartotta, de tudománya előtt új problémák merültek fel és a régi problémái megoldásának is új útjai nyíltak.

A kérdéshez meg kell még jegyezni, hogy a szocialista jogrendszer jogágakra tagozása nem lehet olyan merev, hogy a tudományos kutatást béklyóba

¹¹ Visinszkij i. m. 25. old.

verje és megtöltsa a határok átlépését. A jogtudomány rendszerének ilyen fel-fogása a dialektika első törvényével állna ellentétben, és éppen azoknak a leg-fontosabb társadalmi viszonyoknak az átfogó tudományos vizsgálatát zárná ki, amelyek a jog többoldalú szabályozását igénylik. Az egymással bizonyos tudományos szempontból összefüggő, egymástól függő jogszabályokat bármilyen helytálló szemponton alapuló különböző jogágakba sorozásuk sem szigetel-heti el egymástól. Nincs tehát akadálya annak, hogy valaki a népgazdasági terv megvalósulásának az államigazgatási jogban, a polgári jogban, a pénz-ügyi és költségvetési jogban és a büntetőjogban elhelyezett szabályait együtt dolgozza fel és ezzel valamely újonnan felismert elvi szempontnak a követ-kezetes érvényesülését bizonyítsa, vagy hogy az alkalmazotti találmányra vagy más szellemi alkotásra vonatkozó munkajogi, polgári jogi és államigaz-gatási jogi szabályokat foglalja össze, vagy hogy az érdekelték akarattmeg-egyezésének jogi hatásait a polgári jog területén kívül is vizsgálat alá vegye. Éppen az utóbbi napokban került illetékes megvilágításba az a határterület, amely egyfelől a polgári jog, másfelől az államjog és államigazgatási jog között húzódik. A jogtudomány nyeresége lenne ennek a területnek és az említett jogágak kapcsolatainak az alapos feldolgozása, ami a jogtudomány ágazatai-nak csoportosítása tekintetében is sok tanulsággal járna.

Egyáltalán nem lehet kizártnak tekinteni, hogy a fejlődés további folya-mán a különböző jogágakat közösen érintő tudományos munka annyira fontos-nak bizonyul, hogy ahhoz hasonló további komplex tudományzakok fognak kialakulni, aminők a természettudományok körében már is élnek.

Egy további kérdés, vajjon az engelsi alap gondolatot nem lehetne-e a jogtudományok körén belül is alkalmazni, megállapítva a jogágak összefüggé-sét és azt, hogy az egyik hogyan megy át a másikba.

Így szemléltük már kiindulási pontként az állam- és jogelméletet, amelyhez mint következő láncszem kétségkívül az államjog csatlakozik, amelynek anya-gából különösen az Alkotmány bizonyos tételei olyanok, hogy az egyes jogágakat azok megvalósításának eszközeiként is szemlélhetjük. A forma és a tartalom viszonyából folyó kapcsolat következnek a sor másik végén a többi jogágak és a törvénykezési jog között. A jogtörténetet aszerint, hogy alapvetésként vagy összefoglalásként fogjuk-e fel, a jogelmélet és az alkotmányjog közti vagy utolsó láncszemként foghatjuk fel. A közbenső tételesjogi jogágak közt is megvan a nagyon szoros kapcsolat, így az államigazgatási, valamint a pénzügyi és költség-vetési jog, vagy a polgári jog, termelőszövetkezeti jog, családi jog és munkajog közt. Mégis úgy vélem egyelőre a jogtudománynak nem időszerű feladata azoknak a tudományágaknak az egymásból folyó jellegét hangsúlyozni, ame-lyek nem minden küzdelem nélkül csak most értek el vagy készülnek elérni az önállóságukat. Éppen ennek az önállóságnak a biztosítása érdekében ma inkább azt keressük, ami a jogágak területét elhatárolja, mint azt, ami őket össze-kapcsolja. A családjognak a polgári jogból való kiválása sincs még a népi demo-kráciákban teljesen megvalósítva.

Végezetül még egy kérdéssel szeretnék foglalkozni. Kétségtelen, hogy a jognak nem minden művelése szolgálja az alapot egyforma mértékkel és egy-forma eszközökkel. Az a hármas csoportosítás, amelyet Fogarasi akadémikus műszaki vonatkozásban felállít: Elméleti természettudományok — alkal-mazott természettudományok — műszaki tudományok — gyakorlati technika, a jogtudományok művelése és alkalmazása körében valóban négyes felosztás alakjában, tehát az alkalmazott és a műszaki tudomány közti egyenlőségi

jel nélkül is felállítható. Elméleti jogtudomány a jogelmélet és az egyes jogágak területének a pozitív jog meglévő tartalmát általánosító feldolgozása, a szocialista alapelveknek, mint a pozitív jog tartalmát meghatározó elveknek a kifejtése. Alkalmazott jogtudomány a pozitív jog tudományos kifejezése, az alapelvek tényleges érvényesülésének bizonyítása a jog élő szabályaiból, esetleg az érvényesülés fogyatékoságainak kimutatása és a javítás postulátumainak kifejtése. A műszaki tudományokkal esik egybe a jog olyan művelése, amely a pozitív jog alkalmazóinak kíván közvetlen segítséget nyújtani, a jogszabályok meglévő tartalmát fejt ki, úgy, hogy a gyakorlati jogalkalmazó annak minél nagyobb hasznát lássa. Ez a gyakorlati törvénykommentárok és jogszabályösszeállítások működési területe, amennyiben az utóbbiak nem egyszerűen technikai segítséget nyújtanak a jogszabályok feltalálásában. Végül a gyakorlati technikának felel meg a közvetlen jogalkalmazó tevékenysége. Mégis két lényeges fenntartással kell élnem. A jogtudomány jellege nem teszi kívánatossá az elvben megkülönböztethető első három feladatkör éles, esetleg a művelők csoportosítására is kiterjedő elkülönítését. Sőt az a kívánatos, ha a jogi tudományok művelői tevékenységükben mindhárom cél szolgálatát tűzik célként maguk elé. Ami pedig a negyedik feladatkört illeti, ez a gyakorlati technikával szemben lényeges különbséget mutat. Míg a gyakorlati technika a tudomány eredményeit állandóan ismétlődő módon tipizáltan használja fel, a jog művelésének egyik fázisában sincs kevésbé helyén az elvont tipizáló szemlélet, mint a jogalkalmazó munkájában. Visinszkij méltán kíséri súlyos bírálattal Jellinek burzsoá jogtudós azt a megállapítását, hogy a bíró nem látja az egyéni különbségeket. »Számukra elegendő Gaius és Titius, a panaszos és panaszlott, akik éppen úgy valamilyen általánosnak a képét mutatják, mint a hangok a hangtanban és a színek a fénytannban.« A szocialista bírónak meg kell látnia az eléje kerülő eset egyéni vonásait, amire őt éppen a dialektikus szemlélet tanítja meg, amely nem ismeri az esetek abszolút egyenlőségét. De viszont éppen ezért kell a bírónak a tudomány fegyvereivel felszerelve lennie, hogy az eseti különbségek jelentőségét fel is tudja mérni és így váljék az új szakasz egyik legfontosabb feladatának, a szocialista törvényesség maradéktalan érvényesítésének előmozdítójává. A jog gyakorlati alkalmazásától sem lehet tehát a tudományos jelleget megtagadni éppen úgy, mint ahogy el kell ismerni tudományos munkának a jogtudomány közvetlen segítségnyújtását a törvényalkotási munkában. Emellett a gyakorlat szolgáltatja az elméleti jogtudomány számára is a leginkább élő anyagot arra, hogy a maga feladatait megvalósítsa. A gyakorlat ilyen felhasználását az eseti döntésekből az általános következtetések levonását sürgeti, sőt követeli a jogtudománytól a Szovjetunió sok illetékes tényezője. Egy-egy bírói döntés lehet hibás, amikor a jogtudomány éles kritikájával találkozik, és ekkor azt a szolgálatot teszi, hogy rávilágít a jogszabály félreérthetőségére, ösztönöz a tudomány éles állásfoglalására. Tömegében bizonyítja a jogszabályok helyes érvényesülését és az élet számtalan változatán keresztül igazolja a jogtudomány megállapításainak helyességét vagy vezeti a jogtudományt újabb és újabb részletigazságok felismerésére. Előfordul azonban egy harmadik változat is, az, amikor az eseti döntés forradalmi fordulatot helyettesít, vagy: szótlan értelemben forradalom nélkül közvetít jelentős változást. Ez történik olyankor, amikor a bírói határozat újszerűségével éppen az első lépést jelenti a jog bizonyos hiányosságainak kiküszöbölésére. Ilyenkor a bíró döntése — ha a szocialista törvényesség határait túl nem lépi — nem a tudomány elítélő, hanem elismerő véleményével találkozik annak

ellenére, hogy a hasonló eseteket elbíráló korábbi határozatokkal ellentétben látszik állani.

Kant¹² a fakultások vitájáról szóló 1798. évi szellemes kis tanulmányát azzal a megállapítással kezdi, hogy nem volt rossz annak az ötlete, aki először vetette fel és ajánlotta a megvalósításra azt a gondolatot, hogy az emberi tudás összességét (helyesebben az ezeknek szentelt fejeket) a munkamegosztás útján mintegy gyárszerűen kell megszervezni, hogy ahány szak a tudományokban van, annyi professzor legyen alkalmazva, mint a tudományok letéteményese, akik együtt a tudósok közös szervezetének bizonyos fajtát alkossák, amit egyetemnek vagy főiskolának is neveznek. Kantnál a megvalósult gondolat dicséretét azután nyomon követi a fakultásokban csoportosuló tudományszakok vitájának bemutatása az elsőbbségért, amelynek során végeredményben a korabeli tudományszakok mindenike a rövidebbet húzza. Fogarasi akadémikus előadása nem a szakmák elsőbbségi küzdelmének a jegyében, hanem a szakmák minél tökéletesebb együttműködésének a szellemében hangzott el, amit ő már más alkalommal is szolgált az előadásaival, most azonban a figyelmét éppen a szereposztásnak szentelte elsősorban. A szereposztás megtörténte után azután természetesen nálunk sem lesz minden további verseny és küzdelem kizárva, ez a verseny azonban már a szocialista munkaverseny jellegét fogja felölni azért, hogy melyik tudományág tudja a hivatásának legjobban megfelelő módon szorgálni a haladás, a szocializmus építésének ügyét.

Felszólalással éppen az volt a célom, hogy ebben a versenyben való részvételre az általam ezúttal képviselt tudományszakok művelői nevében jelentkezsem.

FOGARASI BÉLA válasza a hozzászólásokra

Tisztelt Nagygyűlés!

Nagyon rövid leszek, egyrészt azért, mert az idő nagyon előrehaladt és hosszabb fejtegetéseknek mindnyájunk számára most nincsenek meg a megfelelő felvevő képességei és részemről a kifejtő képességek feltételei, másrészt — amint Lukács elvtárs már utalt rá — a vitát itt nem zárjuk le, hanem azt más összejöveteleken folytatnunk kell.

A hozzászólások igen tanulságosak voltak. Feltétlenül az a benyomás alakult ki, hogy a tudományok osztályozásának kérdése nem elvont probléma, hanem mélyen érinti egész tudományos munkánkat és tudományos munkánkkal kapcsolatban a gyakorlatban való részvételünket. A kérdés feltevése és tárgyalása tehát valóban időszzerű feladat.

Lukács elvtárs felszólalásában az alkalmazott tudományok teleológiai jellegét még erősebben kiemelte, mint előadásomban én, azonban teljesen egy vonalon mozgunk. Ő a teleológiai jelleget filozófiai szempontból emelte ki erőteljesen, én ugyanebben a szellemben az alkalmazott tudományokat azzal a funkcióval hoztam kapcsolatba, hogy milyen cél elérését szolgálják. Így a műszaki tudományoknak a termelésben, az orvostudományoknak a gyógyításban, az egészség szolgálatában való szerepéről volt szó.

Nizsalovszky professzor fejtegetéseit a jogról én mint nem jogász egyes részleteiben megítélni pillanatnyilag nem tudom. Ez a jogászok feladata lesz,

¹² I. m. 17. old.

akiknek számára a felszólalás nyilván hasznos ösztönzéseket fog nyújtani. Felszólalásának általános tendenciájával egyetértek. Néhány igen érdekes példát mutatott ő is és más felszólalók is arra, hogy az a hármas vonatkozás, amelyet én a technikára nézve mutattam ki, mennyire érvényesül más tudományok és azok alkalmazásának legkülönbözőbb területein is. Mármost, hogy e vonatkozás hármas-e vagy egyes esetekben négyes-e, ez engem egyáltalán nem nyugtalanít.

Itt a módszertani cél számunkra az, hogy rámutassunk e kapcsolatok jellegére, arra, hogy ezek közvetett kapcsolatok, hogy az elmélet érvényesülése a gyakorlatban bizonyos közvetítő láncszemekben megy át. Nagyon vitatható milyen fokig találó az az analógia, melyet ő pl. a bírák szerepére nézve felvetett.

Most pedig szeretnék egy-két megjegyzést tenni először Gegesi-Kiss elvtárs felszólalásához.

Nem érthetek egyet azzal, hogy a legfontosabb feladat abban állott volna, hogy itt a tudomány fogalmát részletesen elemezzem. Egy előadás keretében nem lehet minden kérdést tárgyalni és főleg ez akkor szükségtelen, ha bizonyos kérdések — ha nem is ebben az előadásban — de az irodalomban fel vannak dolgozva. A tudomány általános marxista felfogása eléggé ismeretes, ez a probléma, ha nem is minden részletében, de nagyjában ki van dolgozva. Erre különböző magyar irodalmi anyag is van.

Ezzel kapcsolatban legyen szabad utalnunk a mi Akadémiánkban az elmúlt években lefolyt előadásokra és vitákra a tudomány jellegéről a sztálini művekkel, az alappal és felépítménnyel kapcsolatban. Vannak értékes szovjet munkák, amelyek magyar nyelven is megjelentek a megismerés összefolyamatáról, amit Gegesi-Kiss elvtárs előadott. Pl. Haszhaecin munkája, a megismerés elméletének kérdései stb. Vannak cikkek pl. az Akadémia Osztályközleményeiben, Nádor elvtárs cikke a tudomány fogalmáról stb., stb. Megjelent az Eötvös Loránd Tudományegyetem kollektív kötetében (a sztálini nyelvtudományi mű második évfordulója alkalmából) »a tudomány mint társadalmi tudatforma« c. előadásom.

Igaz, hogy a már megjelent irodalom nem eléggé közismert, de ez más kérdés.

Természetesen nem érthetek egyet azzal, hogy az általánosnak ne volnának fokozatai és hogy a »legáltalánosabb« kifejezés ezért helytelen volna. Ez teljes ellentétben áll a dialektika felfogásával.¹ Az egyes és az általános viszonya mindig viszonylagos. Már a legegyszerűbb emberi gondolkodás általánosításokkal kezdődik. Ezek az általánosítások igen korlátoltak, s a köznapi gondolkodásban kifejlődnek. Az egyes tudományok magasabb fokra emelik őket, s ez így halad tovább, mind általánosabb törvényeket hoz létre a tudomány, s végül igyekszik azokat azután egészen kevés rendkívül általános, vagyis legáltalánosabb törvényekben összefoglalni. A tudományokon belül például a természettudományok története, pl. a fizika története ezt a folyamatot alaposan elemzi. A matematika jelentősége szintén abban áll, hogy igen nagyfokú általánosításokat tesz lehetővé és ezzel szolgálja a tudomány fejlődését.

Továbbá: nem az én saját új felfogásom az, hogy a dialektikus materializmus feladata a természet, a társadalom és a gondolkodás közös általános

¹ Egyébként Engels ugyanezt a kifejezést használja, és »Dialektika« c. cikkében a legáltalánosabb törvényekről beszél. (L. Engels: A Természet dialektikája. Szikra kiadás 72. old.)

törvényeinek a kutatása, hanem ez az a felfogás, amely a jelenlegi szovjet filozófiai dialektikus materialisztikus irodalomban — hogy úgy mondjam — már polgárjogot nyert. Nem is tartok igényt arra, hogy mint valami új felfogást, ezt én vezettem volna be, csak le akarom vonni ebből a következményeket a tudományok osztályozására vonatkozólag.

Gegesi-Kiss elvtársnak például figyelmébe ajánlom a dialektikus materializmus legújabb, G. F. Alekszandrov szerkesztésében 1954-ben megjelent tankönyvét, ahol ez rendszeresen, alaposan ki van fejtve. Idézem pl. a munka következő megállapítását: »A dialektikus materializmus a természet, a társadalom és a megismerés változásának és fejlődésének legáltalánosabb (mindenütt és mindig ható) objektív törvényeit tanulmányozza, az objektív világ jelenségeinek materialista magyarázatát adja.« (Id. mű, 7. l.)

Ezt a felfogást én csak alkalmazom a tudományok osztályozásának kérdésére. Szükségesnek tartom, hogy az a tudomány, a dialektikus materializmus, amely a természet, a társadalom és a gondolkodás közös, legáltalánosabb törvényeivel foglalkozik, megkapja a maga méltó helyét a tudományok osztályozásában is és ne úgy szerepeljen — bocsánat a kifejezésért — a könyvtárosoknál, mint valami szegény rokon, amelyet sehová sem lehet osztályozni s ezért egy kis külön csoportot képez. Ennek tisztázása azt hiszem, szükséges a tudományok osztályozásának helyes marxista felfogása szempontjából is.

Winter akadémikus felszólalásából számomra egy igen tanulságos pontot szűrtem le. Neki igaza van abban, hogy legalábbis félreérthető módon fejeztem ki magamat, ha előadásomból ő azt a következtetést vonta le, hogy a műszaki tudományok jelentőségét lekicsinyelni akartam volna. Ő rámutatott arra, hogy a műszaki tudományoknak milyen nagy szerepe van az új eredmények létrehozásában, abban, hogy visszahatnak az elméleti tudományokra, s az elméleti tudományoknak és a műszaki tudományoknak ez a kölcsönhatása előreviszi a tudományt. Ez teljesen helyes, s ez a mozzanat hiányzott az én kifejtésemben. Természetesen nem lehet mindenben egyetérteni az ő felszólalásával. Azt hiszem, átesik egy kicsit a ló másik oldalára, ha azt állítja, hogy a műszaki tudományokban az ellenőrzés vagy az újnak, az alkotónak a szerepe nagyobb volna, mint az elméleti tudományokban vagy más tudományokban. Csak másfajta az ellenőrzés. A fizikában is egy elméleti tételnek akkor van létjogosultsága, ha azt előbb vagy utóbb kísérletileg lehet ellenőrizni. Ezt a fizika elismeri, s azt hiszem, még egy Einstein sem tagadhatja, aki pedig az elméletnek túlzott prioritást tulajdonít, amikor azt idealisztikus módon az elme szabad szüleményének tartja. Szóval az új létesítményeknek a műszaki tudományban valóban nagy szerepe van, de az újnak minden tudományban ilyen szerepe van. Minden tudomány akkor teljesíti igazán a maga feladatát és hivatását, ha újat ad.

Nem szabad azonban azt sem mondani, hogy csak az tudomány, ami alkotó, ami ilyen értelemben újat ad. Ez a tudomány legmagasabb foka. A műszaki tudósok között ilyen jellegű viták folynak. Egyesek csak azt ismerik el tudománynak, ami alkotó. Az alkotás a legmagasabb fokozat nemcsak a tudományban, hanem egész szellemi tevékenységünkben. Azt becsüljük a legmagasabbra, annak adjuk a legnagyobb tiszteletet. A szovjet kultúrában az alkotó szellemet igyekeznek a legdíszesebb, legméltóbb helyre emelni, nemcsak a tudományban, hanem a zenében, az irodalomban, a színházi kultúrában is. De meg kell mondanom azt is, hogy a tudománynak vannak olyan fázisai, amelyek szükségesek a tudomány fejlődéséhez, anélkül, hogy az alkotás magas méltóságát és elismerését feltétlenül kiérdemelnék. Mi nagyon tiszteljük például

az adatgyűjtő és anyaggyűjtő munkát, amely feltétlenül szükséges minden területen a tudományhoz. A történészeknek például rengeteg anyagot és adatot kell gyűjteniük ahhoz, hogy lehetővé váljék az általános következtetéseknek az a foka, amelyen az alkotás felépül. S így van ez pl. a biológiában és sok más területen is. Ez is tudományos munka, nem tagadhatjuk meg ennek sem tudományos jellegét. Tehát nemcsak az alkotás a kritériuma a tudományos munkának, viszont az annak legmagasabb foka.

Kalmár elvtárs különböző érdekes szempontokat vetett fel, amelyekre részleteiben nem térek ki, — részben mert nagyon beható vitákat igényelnének — mint a matematikai logika elhelyezése. Szándékosan nem mentem bele a kérdésbe, mint a pedagógia osztályozásának kérdésébe, mert azt szeretném, ha a pedagógiai tudományok helyzetével a pedagógusok foglalkoznának — adjunk nekik is munkát. Ellenben két nagyon érdekes kérdésfeltevését szeretném kiemelni.

Az egyik az, hogy milyen szerepe van a módszernek az osztályozásban. Ő ezt egy konkrét példán fejtette ki, de én erről szintén sokat gondolkodtam. A módszer marxista szempontból természetesen nem egy primer, önálló, önmagából jövő valami, mint az idealisták számára, hanem ahogyan Marx olyan gyönyörűen mondta egyszer a dialektika módszeréről, az nem egyéb, mint az anyagban való szabad mozgás. Tehát az anyag mozgásának a visszatükrözése a gondolkodásban, ez a módszer. Mármost mi alapján a tudományok osztályozásában magából az anyagból indulunk ki. Az engelsi alapgondolat szerint az anyag mozgás formájából. Tehát a tudomány tárgyából és ennek a tárgynak a mozgásából. Tehát a módszer differenciálódása az egyes tudományokban nem primer, ennél fogva nem alapozhatjuk erre a tudományok osztályozását. Ellenben helyesnek tartom ezt az utalást annyiban, hogy a tudományok osztályozásának a teljes kidolgozásában, ott, ahol a bonyodalmak, nehézségek és ellentmondások keletkeznek, meg kell nézni külön ennek a szempontnak a fontosságát, hogy mit jelent ebből a szempontból az anyag visszatükrözése a gondolkodásban.

Másik igen érdekes kérdésfeltevése volt Kalmár elvtársnak az, hogy helyes-e átmeneti mozgás-formákról beszélni. Az ő felfogása az — amint ezt ő röviden és igen szellemes hasonlattal kifejtette a macskák példáján —, hogy a szabadesés törvénye, a mechanika törvényei mint egyszerűbb törvényszerűségek érvényben maradnak a macskára nézve is, de hozzájárulnak ehhez azután a specifikus, az élő anyag törvényszerűségei és ebben áll a siker.

Én most megmondom, hogy mire gondolok, csak nem tudom kifejezni és összegezni. A kvantum-elmélet során — amire itt célzás történt, nem emlékszem milyen összefüggésben, de szintén Kalmár elvtárs felszólalásában — a fizikusok felvetik az új mozgásformák kérdését. Olyan mozgásformák kérdését, amelyeket a klasszikus fizika nem tanulmányozott. Viszont itt nem mondhatjuk azt, amit helyesen mondtunk a biológiára nézve, hogy ezek magasabbrendű mozgásformák. Itt nem erről van szó. Vagy nem mondhatjuk azt, hogy olyan a helyzet, mint a társadalomtudományokban. A társadalmi mozgásformák magasabbrendű, bonyolultabb, összetettebb mozgásformák, mint a biológiaiak, holott a biológiai mozgásformák az emberre érvényesek maradnak. Itt valami másról van szó. Olyan mozgásformákról, amelyek sajátosságaival a tudomány most foglalkozik és nem állapította meg még teljesen törvényszerűségeiket s én erre gondoltam, hogy ezek a mozgásformák nem valami átmeneti mozgásformák-e.

Ezzel rövid észrevételeimet befejezem és köszönetet mondok úgy a felszólalóknak, mint a hallgatóknak azért a figyelemért, amelyben az előadást részesítették. (Taps)

JELENTÉS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK MUNKÁJÁRÓL

- I. *Az Osztály feladatai népi demokráciánk fejlődésének új szakaszában.*
- II. *Az Osztály munkája az elmúlt évben.*
 - A) Kiemelkedő tudományos eredmények.
 - B) Az egyes tudományágak munkája.
 - C) Könyv- és folyóiratkiadás.
 - D) Tudományos utánpótlás, kutatók nevelése.
 - E) Az osztályvezetőség munkája, össz-akadémiai feladatok és kapcsolatok.
- III. *Elmélet és gyakorlat. (Összefoglaló és kitekintés)*

I.

Az osztály feladatai népi demokráciánk fejlődésének új szakaszában

Népi demokráciánk fejlődésének 1953-ban elért jelentős eredményei, a szocializmus hazánkban való felépítésének új szakasza igen fontos, nem egyszer döntő feladatokat állított és állít a II. osztály elé. Pártunk politikai célkitűzése, az új kormányprogram a tudomány elé egy egész sor olyan feladatot jelöl ki, melynek megvalósításában osztályunknak közvetlenül részt kell vállalnia. Legátfogóbban e feladatokat a Központi Vezetőségnek október 26-i határozata jelöli meg: »Biztosítani kell, hogy az MTA a társadalomtudományoknak is bázisa legyen.« A párthatározat konkrét módon is kijelöl hat főtémát:

- a) A szocializmus gazdasági alaptörvényének érvényesülése hazánkban.
- b) A magyar munkásosztály helyzete.
- c) A munkás-paraszt szövetség és mezőgazdaságunk szocialista átszervezésének kérdései.
- d) A »nep« magyarországi alkalmazásának kérdése.
- e) A párt és a tömegek kapcsolata.
- f) Népi demokratikus államunk egyes kérdései.

Mindezeknek a kérdéseknek a fontossága még inkább kiemelkedett pártunk III. kongresszusán, ahol Rákosi elvtárs beszámolójában külön is foglal-

kozott a politikai gazdaságtan és a filozófia bírálatával és döntő fontosságú feladatainak kijelölésével. A III. pártkongresszus határozatai, tézisei felmeríthetetlen segítséget jelentenek számunkra abban, hogy második öt éves tervünket valóban tervszerűen tudjuk előkészíteni, hogy ez a terv valóban azokat a feladatokat tűzze ki kutatóink elé, melyeknek megoldása a legnagyobb tudományos jelentőséggel bír.

Ezeknek a kérdéseknek sikeres megoldásában a II. osztályhoz tartozó tudományoknak, elsősorban a politikai gazdaságtannak, történelemnek, jogtudománynak és filozófiának igen lényeges szerepet kell vállalniuk.

Az osztályvezetőség már a tudományos törvényről szóló sztálini tanítások többoldalú beható elemzésének előmozdítása által ezeket a célokat kívánta szolgálni, a kormányprogram meghirdetése után pedig egyenest a második öt éves terv elkészítésének elvi alapjaként igyekezett kidolgozni és konkretizálni az új szakasz követelményeit. Ez a máig is tartó munka volt 1953-ban az OV főfeladata, melyet a mindennapos tudományszervező munkával úgy kapcsolt össze, hogy a szakmai főbizottságok tervezéséhez a kialakított újabb szempontokat állandóan és folyamatosan közölte. Emellett megkezdtük — a párthatározatnak megfelelően — a főbizottságok *átszervezését*, kibővítését, munkaképesebbé tételét. Bár a *vitaszellem* már a korábbi években is mutatott fejlődést, 1953-ban a kormányprogram értelmében az OV külön igyekezetet fordított arra, hogy a bírálat és önbírálat szélesebb körben és egy-egy szakma egész helyzetére kiterjedő módon fejlődjék ki; ennek a törekvésnek az eredménye volt a történet-tudományi, a jogtudományi vita, a Filozófiai Évkönyv vitája és a néprajzi vita. — E viták színvonal és eredményesség dolgában még sok hiányosságot árultak el, de közös pozitív és új vonásuk volt, hogy mind egy-egy szakma egészére terjedtek ki és az új feladatokat széles alapon próbálták az eddigi fejlődés bírálata alapján kijelölni. Emellett mind az akadémikusok körében, mind az osztályhoz tartozó tudományok többi művelői irányában törekedtünk a szabad bírálat kibontakoztatására, a vezetésnek minél szélesebbkörű demokratizmusára (osztályülések szaporítása, vidéki kutatók felkeresése, szorosabb kapcsolat a bizottságok munkájának tartalmi részével stb.).

Mindezek azonban csupán első lépések az osztályra háruló új és nagy-jelentőségű feladatok megoldása, sőt a megoldásnak csupán előkészítése felé. Társadalmi-történeti tudományaink fejlettségének kritikai felmérése azt mutatja, hogy az osztályhoz tartozó szakmák többségének döntő, intenzív fejlődést kell elérnie, ha az új szakasznak reá háruló feladatait végre akarja hajtani. Mindez következik nem utolsó sorban abból a történeti előzményből, hogy bár az Akadémia összes osztályai közül a II. osztálynak kell a legnagyobb számú tudományszak fejlesztéséről gondoskodnia, éppen ezeknek a tudományoknak a területén volt a legkevesebb az, amit a szó marxista értelmében tudományként lehetett volna »átvenni« a régi Akadémiától, ami szükségzerű következménye e szakmák felépítményjellegének: eszmei tartalomban és módszerben

teljesen új tudományokat kellett az osztály területén létrehozni, ahol a közvetlen szakmai »hagyományokat« le kellett rombolni, nemhogy építeni lehetett volna rájuk. Társadalomtudományaink tízéves fejlődése szinte számtani pontossággal mutatja azt, hogy kiemelkedő, számban is jelentős eredményeket eddig csak azok a szakmák tudtak elérni, melyek a marxizmus-leninizmus világnézetét alaposan elsajátították és módszerét alkotó módon alkalmazni tudták. Egyes szakmáink lassú, tétova és egyenetlen fejlődése viszont pontosan egybevág azzal, hogy e területek kutatóinak egy része nem kellő mélységben ismerte meg és ismerte fel még a marxizmus-leninizmus tanításait és módszerét s ezért nem tud olyan színvonalú műveket alkotni, melyek valóban új, jelentős eredményekkel gazdagítanák a tudományt. E nehéz helyzetben a szovjet tudomány példája felmérhetetlen segítséget jelentett: ez tette egyedül lehetővé az elindulást és a fejlődésnek relatíve gyors menetét. De a szovjet tudomány nem végezhet és nem végezheti el azt a feladatot — s e téren a II. osztály ismét különleges helyzetben van —, amit a marxista közgazdaságtudomány, jogtudomány, történelem, néprajz stb. területén csakis a magyar kutatók végezhetnek el: a magyar társadalomra vonatkozó közvetlen kutatásokat. És éppen ezek a tudományos kérdések azok, ahol a II. osztály legfontosabb, halaszthatatlan feladatai mutatkoznak, olyan feladatok, melyeknek jó megoldása döntő kihatással lehet a szocializmus építésének sikereire és ütemére.

Nem kétséges, hogy fejlődésünk új szakasza olyan fontos feladatokat ró a politikai gazdaságtanra, filozófiára, történelemre és jogtudományra, melyek teljesítése csak az osztály teljes erőfeszítése és az Akadémia legintenzívebb eszmei és anyagi segítsége által lesz lehetséges, tekintettel az eddigiekben változtatott fejlődési nehézségekre.

II

Az osztály munkája az elmúlt évben

A)

Az egyes szakmák tudományos eredményei közül külön figyelmet érdemelnek azok, amelyek a nemzetközi tudományosság számára is jelentősek.

Megjelent, illetőleg megjelenőben van a Német Demokratikus Köztársaságban Fogarasi: A fizikai idealizmus bírálata és a Logika, Lukács György könyve az irracionális történetéről. Szlovákul jelent meg Pach: Az eredeti tőkefelhalmozás, lengyelül fog megjelenni Kovács Endre Bem könyve és még néhány történeti monográfiánk német, lengyel és román nyelven. Megjelent szlovákul Eörsi: A tulajdonjog fejlődése c. könyve. Fogarasi Béla Csernisevszkijről szóló előadását a Voproszi Isztorii közölte.

Nemzetközi jelentőségű eredmény volt ez évben a Történész Kongresszus, melynek sikerét a résztvevő szovjet historikusok — Pankratova, Tarlé és Tretyakov elvtársak — és a többi baráti országok képviselői is kétségkívül döntő módon elősegítették. A kongresszus — a rendezési hibák ellenére is — jó képet adott az osztály e legfejlettebb tudományágának eddigi kutatási köréről és színvonaláról és a negatívumok őszinte és igényes feltárásával a további fejlődés legsürgősebb teendőit és kijelölte. Emellett fontos eredményként kell jelentenünk azt is, hogy a kongresszusnak sikerült megteremtenie a Szovjetunió és a népi demokráciák tudósaival és intézményeivel való együttműködés alapjait, amivel történettudományunk — ugyancsak elsőként — példát mutatott az osztályhoz tartozó többi szakmáknak is.

B)

Tudományszakonként felsorolva, az elmúlt évnek eredményeiről és hiányosságairól röviden a következőkben számolhatunk be.

A történettudomány területén jelentős eredménynek tekinthető, hogy nagyrészt elkészült a hat félkötetből álló egyetemi tankönyvsorozat négy első (1918-ig terjedő) félkötetének nyers kézírata, hogy e munkálatok során népünk fejlődésének történelmi megvilágításához nélkülözhetetlen számos probléma tisztázódott és monográfiákban feldolgozásra is került. Ez évben a következő jelentős monográfiák jelentek meg: Tanulmányok a magyar parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században. (Szerk. Székely György.) Tanulmányok a magyar parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790. (Szerk. Spira György.) Fogarasi Béla: Csernisevszkij a magyarokról. Molnár Erik: A magyar nép őstörténete. Kossuth összes művei XIV. k. (Szerk. Barta István.) Heckenast Gusztáv: A Rákóczi szabadságharc. Varga János: Népfelkelő és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén. Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon 1919—1921. (Szerk. Nemes Dezső.) Balázs Béla: A klerikális reakció a Horthy fasizmus támasza. Magos György: Az angol és amerikai monopoltőke szerepe a Horthy fasizmus megszilárdításában. Zsigmond László: Adalékok a magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikájához 1929—1945. Simon Péter: A századforduló földmunkás és szegény-paraszt mozgalmái 1891—1907. Makkai László: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. A Történész Kongresszus anyaga.

A Történész Kongresszus tanulságai alapján és a Központi Vezetőség határozatainak fényében, történettudományunk legfőbb hiányosságai a következők: A tervezés maximalizmusából eredően a történetírás minőségi fejlődése nem tartott lépést mennyiségi gyarapodásával. A megjelent munkákban az elvi lényeg kiemelése nem elég alapos, elmélyült. Meglehetősen széles körben mutatkozik a sematizmus (részben dogmatizmus), az empirizmus, az idézgetés, az erőszakolt párhuzamok keresése, a tények nem kellő tisztelete, a klassziku-

sok írásainak dogmatikus másolása, nem egy esetben haladó történelmi alakok idealizálása, a tömegek történeti szerepének elégtelen vizsgálata, az egyetemes történet elhanyagolása. Nemcsak a polgári történetírás összefogó kritikájához nem fogott hozzá történettudományunk, de saját eddig megjelent munkáikat sem vették tüzetesebb bírálat alá. Magának a kongresszusnak is hibája volt az, hogy nem kellő szerepet játszott a kritika s ezért aránylag kevés volt az éles, termékeny, elvi vita az egyes előadásokkal kapcsolatban.

A történettudománynak legjelentősebb intézménye a Történettudományi Intézet és a Magyar Történelmi Társulat. A hazánkban folyó történettudományi munka zöme e két intézmény irányítása alatt folyik. Az Intézet kisebb-nagyobb mértékben a történeti kutatómunkának úgyszólván minden területével kapcsolatban áll, jó működéséhez tehát igen fontos érdekek fűződnek. Éppen ezért sajnálatos hibája volt az Intézetnek, hogy nem ismerte fel idejében, hogy milyen jelentős és elodázhatatlan feladat népi demokráciánknak, hazánk felszabadulás utáni történetének kutatása. E hibát azóta felismerték s annak első helyrehozásául fog szolgálni a most készülöben lévő tanulmánykötet a népi demokrácia történetének köréből. Az Intézet vezetésében nehézséget okoz az a tény, hogy igazgatója más állami funkciója miatt nem tud megfelelő időt szentelni a vezetésnek és az Intézet dolgozóival való foglalkozásnak, az igazgatóhelyettes pedig, aki lelkiismeretesen vezeti az Intézetet, egyetemi tanszék vezetője is és a kettős megterhelést nehezen bírja el. Szükségessé vált még egy helyettes beállítása, de biztosítani kell az Intézet tudományos tanácsának megfelelő, rendszeres működését is.

A Társulat vezetésében is nehézség, hogy nem tudtak megfelelő aktív gárdát kialakítani a rendkívül szerteágazó munka megfelelő vitelére. Az Előadói szakosztály átkerülvén az Ismeretterjesztő Társasághoz, a népszerűsítés helyes módszerét még nem tudta kialakítani s ezen a téren nagy lemaradás van. Most kezdett hozzá a középkori, új- és legújabbkori szekciók megszervezéséhez, amelyek széleskörű szakmai viták fórumai lesznek.

Igen gyümölcsöző volt a Századok szerkesztőségi ankétján kialakult vita, ahol történészeinknek ezúttal már élénk kritikája és önkritikája során történetírásunknak nem egy hiányossága, elmaradt mozzanata derült ki és jutott közelebb az orvosláshoz.

A történettudományi folyóiratok közül az Acta és a Studia Historica megfelelő színvonalú, ugyancsak a Századok is, vitarovata és recenziói azonban nem elég frissek s maga a folyóirat megjelenése még mindig nem tervszerű.

A történettudománnyal foglalkozók körének kiszélesítése, az egyes intézmények munkájának összehangolása, a viták megfelelő irányítása érdekében újjászerveztük a Történettudományi Főbizottságot; el kell érniünk, hogy valóban ez legyen a történettudomány legfőbb elvi irányító szerve.

A *filozófia* eredményeit az elkészült művek jelzik. Megjelent magyar kritikai kiadásban Spinoza: Etikája és Teológiai-politikai tanulmánya; Hol-

bach : A természet rendszere. Új kutatási eredményeket hoz Lukács György : Adalékok az esztétika történetéhez és Az irracionális története ; Fogarasi : Logika bővített II. kiadása és a Filozófiai Évkönyv. Az Évkönyv bizonyítja, hogy a filozófusok eredményeket érnek el a magyar filozófia haladó hagyományai feldolgozásának, az ellenséges filozófiai (a természettudomány egyes területén is megmutatkozó) nézeteknek leleplezése terén is. Az Évkönyv bizonyítja azonban azt is, hogy filozófiai irodalmunkban nem szerepelnek kellő súllyal a népi demokrácia problémái, vagyis a filozófia területén is megmutatkozik a tudományos munkának az az általános hiányossága, hogy a marxizmus-leninizmusnak magyar viszonyainkra való alkalmazása lemaradást mutat.

Ennek a hiányosságnak a filozófia területén legfőbb oka, hogy a filozófiai kutatás nem elég széles bázison alapszik, az egyetemi és főiskolai oktatás nem fordít kellő gondot a megfelelő színvonalú filozófusképzésre s ezért nincsenek eléggé biztosítva az önálló filozófiai kutatómunka fejlődésének tartalékai. Feltehetően szükséges a Filozófiai Kutató Intézet mielőbbi felállításának.

A Filozófiai Évkönyv olvasói értekezlete örvendetes módon élénk érdeklődést keltett, a nyomában támadt vita 1954-ben is folytatódott és sok tekintetben elő fogja mozdítani a filozófia előtt álló nagy feladatok megoldását. A vita során több ellentétes nézet merült fel a filozófia fentjelzett hiányosságai okának kérdésében. Többen a főkot filozófusaink helytelen témaválasztásában látták, de nem vették észre, hogy ezzel csupán leírják a hibát, de nem mutatnak rá annak tényleges, konkrét és mélyebben rejlő okaira.

A tárgy természeténél fogva kisebb látogatottságú, de igen termékeny volt Jánossy Lajos előadása a kvantumelmélet ismeretelméleti problémáiról, melyet magasszínvonalú vita követett.

A Filozófiai Főbizottság nem volt ez évben a filozófiai kutatás legfőbb irányító szerve. Legfőbb oka ennek, hogy csekély a létszáma és rendszertelenül ülésezett. A bizottság nem küzdött a filozófia eredményeinek propagálása és népszerűsítése érdekében, nem igyekezett fejleszteni a színvonalas kritikai szellemet, nem foglalkozott a néhány, komoly tehetséget ígérő ösztöndíjas prémiumos munkájával és nem foglalkozott az aspiránsokkal sem. A Főbizottságnak a párthatározat értelmében való kibővítése és átszervezése megtörtént s a dialektikus materializmus, történelmi materializmus és filozófia-történet szakbizottsága megkezdte munkáját ; a szakbizottságok nagy lendülettel fogtak munkához, de ez a lendület máris csökkent s az elkészített munkatervek sem teljesen reálisak.

Az állam és jogtudomány területén folyó tudományos munkában további tért nyert a marxizmus-leninizmus világnézete, a dialektikus módszer alkalmazása. Megkezdődött a marxista szellemű egyetemi tankönyvek kiadása, megindult a monografikus munka, szaporodott a magasabbszínvonalú tanulmányok és cikkek száma. A tudósok túlnyomó részében komoly törekvés él a szovjet tudomány eredményeinek megismerése iránt, bekapcsolódnak a Szov-

jetunióban folyó tudományos vitákba s állást foglalva az ott felmerült kérdésekben, a magyar jogtudományt is előrerendítik. Javult az elmélet és gyakorlat kapcsolata is, ezt bizonyítja pl. Szladits előadása Az új családjogi törvényről, Nizsalovszky munkája: A magyar családjogi törvény, Marton G. előadása: A polgári jogi felelősség elméleti kérdéseiről, Szabó Imre tanulmánya: Gazdasági törvények és jogi törvények. A tudomány törvényeinek megállapítása és a sztálini mű feldolgozása érdekében helyes kezdeményezésnek mondható Az állam és jog kérdései Sztálin közgazdasági műveiben c. tanulmánykötet.

Ezek mellett az eredmények mellett még igen komoly hiányosságok vannak a jogtudományi munkában. A kutatók filozófiai, történeti és politikai gazdaságtani tudása igen felszínes. Ezért a sematizmus, a vulgarizálás, a dogmatizmus még nagyobb mértékű, mint a történettudomány művelőinél. Nagy fogyatékoság az idézgetés, méghozzá a számtalanszor alkalmazott, túlon túl ismert idézetek ismételtetése. A vitaszellem megelégnékül ugyan, de a viták tárgyi alapjai nagymértékben keverednek személyi vonatkozásokkal. A burzsoá ideológia maradványai is megtalálhatók. Ez megnyilvánul abban, hogy egyesek a múlt valamennyi jogtudósát haladónak minősítik. A burzsoá objektivizmus is megnyilvánul néhány idősebb kutatónál, ez gátolja a jogtudomány pártosságának kellő felismerését.

Az Állam- és Jogtudományi Intézet az Igazságügyminisztériumhoz tartozik. Perspektívája, hogy akadémiai intézetté váljék, ennek előfeltétele újabb tehetséges kutatók munkába állítása. Az intézet jelenlegi munkája főleg ad hoc állami feladatok kiszolgálásában, dokumentációs és fordítói munkában merül ki.

A Jogtudományi Főbizottság munkájában, főleg az év első felében megtorpanás mutatkozott, ami nem volt menthető tagjainak nagy állami elfoglaltságával és a túlsok szervezeti feladattal. Legfőbb ok az volt, hogy a Bizottság nem látta a további fejlődés perspektíváját, míg erre az osztályvezetőség nem hívta fel a figyelmet. Az év második felében megelégnékül a bizottság munkája és színvonalas vitát rendeztek Az állam és jogtudomány helyzetéről és feladatairól címmel. Az ankét élesen rámutatott a hiányosságokra és a további feladatokra, nagy fogyatékosága volt azonban, hogy nem volt mentes a személyeskedésektől. Megfelelő tudományos színvonalon mozgott a Szegeden tartott Nemzetközi jogi vita és a sztálini mű feldolgozását tartalmazó tanulmánykötet vitája. A Bizottság a második öt éves terv előkészítésében jó munkát végez; feladata még e téren, hogy az egyetemi intézetekkel és az állami szervekkel is szorosabbra fűzze kapcsolatát. A viták jobb szervezeti alapjainak biztosítása érdekében a Főbizottság 6 szakbizottságot (állam- s jogelméleti és jogtörténeti, államjogi, polgári jogi, büntetőjogi, törvénykezési jogi és nemzetközi jogi) alakított.

A közgazdaságtudomány területén az alkotó tudományos munka rendkívül nehezen indult meg. Újabb eredmény az elmélet területén Nagy Imre elvtársnak a múlt nagygyűlésen tartott előadása. Készülőben van néhány

összefoglalóbb jellegű munka, de lényegében a közgazdaságtudomány széleskörű műveléséről még egyáltalában nem beszélhetünk. Reményre jogosít azonban az a tény, hogy a Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékein megindult a tudományos munka és a Főbizottság munkatervébe iktatta néhány ott készülő munka megvitatását. Jól sikerült rendezvény volt a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen tartott tudományos ülészak, melynek mind tematikája, mind élénk és igényes vitaszelleme örvendetes kezdetnek és komoly ígéretnek tekinthető. A második öt éves tervjavaslatot is elkészítette a Bizottság és ez már az 1954-es évben is serkentőleg hathat a tudományos munkára. Ennek elsősorban előfeltétele az, hogy a Főbizottság tartson igényt a tudományos munkával való foglalkozásra, vonja be a tudományos munkába az egyetemen dolgozókon kívül a gyakorlati szakemberek széles körét, általában sokkal merészebben és nagyvonalúbban adjon megbízásokat. Nagy hiányossága még a Bizottság munkájának, hogy a Közgazdasági Dokumentációs Központtal érdemben csak a legutóbbi időben foglalkozott, holott feladata volna az is, hogy a Központ megfelelő irányításával elérje, hogy az a tudományos munka segítőjévé váljék.

Döntő fontosságú a közgazdaságtudomány fellendülése érdekében Közgazdasági Kutató Intézet felállítása. Ebben a kérdésben az egész közgazdaságtudomány jövő fejlődésére kiható jelentőségűek pártunk III. kongresszusának határozatai, melyeknek megvalósítására nézve Nagy Imre elvtárs nagygyűlési bevezető előadása már egészen konkrét bejelentéseket és útmutatásokat hozott.

A *pedagógiai tudományok* területén eddig nem kellő mértékben folyt tervszerű, a marxista tudományosság igényeinek megfelelő színvonalú tudományos munka. Az első öt éves terv nem volt eléggé reális és tematikailag nem volt eléggé koncentrált. A tervtémák közül csak egy-egy részkérdést feldolgozó tanulmányok és cikkek jelentek meg: Székely Endréné: A marxista neveléstudomány helyzete és feladatai a Szovjetunióban és hazánkban a Szovjetunió Kommunista Pártja XIX. kongresszusa és a sztálini mű fényében. Comenius Nagy oktatástana Geréb György előszavával, Szokolszky István: Az oktatásban néhány kérdése, Nagy Sándor: A tanítási óra felépítése és elemzése és A tanítási órák rendszere, típusa és felépítése. Mindezek a publikációk részben a tudomány fejlesztését szolgálták, részben gyakorlati, oktatási és népszerűsítő igényűek voltak. Nagy hiányossága még mindig a munkának, hogy igen kevés történik a felszabadulás előtti burzsoá irányoknak és azok mai maradványainak felszámolására.

A Főbizottság a tudomány szervezése terén ebben az évben komoly lépéseket tett, hogy az egész területet irányítani és ellenőrizni tudja. Neveléstörténeti albizottságot hozott létre, amelynek keretében több színvonalas vita volt. A Főbizottság június elején átfogó jellegű vitaülést rendezett, melynek feladata volt a pedagógia jelen állásának és aktuális feladatainak megtárgyalása.

Általában a Bizottság komoly erőfeszítéseket tett a vitaszellem kialakítása és az elméleti színvonal emelése érdekében. Noha a pszichológiával még olyan tervszerűséggel sem tud foglalkozni, mint a pedagógiával, eredménynek tekinthető, hogy Molnár Imre: Pavlov tanításainak jelentősége a pszichológia és pedagógia számára és Bárczi Gusztáv: A beszéd c. akadémiai előadásait előzetesen megvitatta.

A Pedagógiai Főbizottság — amelynek nincs akadémikus tagja — nagy erőfeszítéseket tett az elméleti munka szervezeti feltételeinek megteremtése érdekében, de mindezekig kevés sikerrel. Az Oktatásügyi Minisztérium, amely pedig igen közletről érdekelt a pedagógia fejlesztésében, kevés kapcsolatot tartott a Főbizottsággal s ez is egyik okozója annak, hogy az elmélet és gyakorlat éppen ezen az igen nagy gyakorlati jelentőségű területen még mindig elszakad egymástól. A közeljövőben a minisztérium által létrehozandó pedagógiai kutatóintézet bizonyára elő fogja mozdítani a szakma fejlődését, de ehhez feltétlenül el kell érnie az Akadémiának azt, hogy az új intézetben az elméleti munka számára megfelelő lehetőség nyíljk.

A földrajztudomány kutatói jelentős lépést tettek előre a marxizmus-leninizmus elsajátítása, a dialektikus materializmus alkalmazása terén. Bár monográfiákban megnyilatkozó konkrét eredmények még ebben az évben sem jelentek meg, de a jónéhány felolvasás (Bulla, Kádár, Mendöl, Markos előadásai) és a közelmúltban megjelent Földrajzi Közlemények cikkei tanúskodnak arról, hogy a földrajztudomány művelői alkalmazni kezdik a dialektikus materializmus elméletét és módszerét; örömmel hivatkozhatunk arra, hogy már a folyóirat első száma a szovjet szakemberek komoly elismerésében részesült. Fejlődés nyilvánul meg a területi kutatásokban is, amelyek nemcsak területileg bővültek és közelebb kerültek a gyakorlat problémáihoz (pl. budapesti és pécsi kutatás az ipari és ivóvíz ellátásával kapcsolatban, a déldunántúli citrus-ültetvények helyének kijelölése, Bács-Kiskun megye közelekedési problémái stb.), hanem elvi metodológiai síkon is elmélyültek. Nagy problémát jelent gazdasági földrajzi vonalon, hogy nehézségbe ütközik a szükséges adatok megszerzése; e téren örvendetes javulás jele, hogy a Tervhivatal és a Vízienergia Tervező Intézet által újabban adott feladatok már lehetővé teszik a gyakorlattal való kapcsolatot. Nehézséget jelent az is, hogy a földrajz legtöbb rokottudománya a VI. osztály keretében működik; ezért javasoltuk az Elnökségnek a földrajznak a VI. osztályba való áthelyezését.

A Főbizottság valóban a hazai földrajztudomány legfőbb elvi irányítója lett, kezében tartja és ellenőrzi az országban folyó kutatómunkát, zökkenésmentes a kapcsolata az összes egyetemi földrajzi intézetekkel, a vita és kritika fejlesztésében is előrehaladást tett. Nagy feladata a Bizottságnak, hogy a marxista tudás elmélyítésére még több vitát rendezzen és hogy kutatóink hozzáfogjanak a burzsoá földrajztudomány kritikájához, elsősorban saját régebbi munkájuk önkritikája alapján.

A Földrajztudományi Kutató Csoport szervezetileg megerősödött, a szovjet munkák dokumentálásával segítséget ad az összes kutatóknak. A csoport főleg fiatal, a kutatásban még járatlan dolgozókból áll, akik az elmúlt időszakot elsősorban tanulásra és a kutatás módszereinek elsajátítására fordították. El kell érni a következő időszakban, hogy meginduljon a csoportban is a tudományos feldolgozó munka.

A Földrajzi Társaság nagy lendülettel végzi munkáját, a már említett jubileumi ülészak, a pécsi földrajzi hét és a rendszeresen tartott szakosztály ülések megmozgatták a földrajztanárokat és a geográfia iránt érdeklődők széles körét. Feladata a Társaságnak, hogy a szervezésbe, a vitába minél szélesebb köröket tevőlegesen is vonjon be.

A *művészettörténet* területén eredményként állapítható meg, hogy az egyes részfeladatok megoldásában határozottan jelentkezik a marxista értékelésre való törekvés. Megjelent Csatkay szerkesztésében a Sopron és környéke műemlékei, Garas: Magyarországi festészet a XVII. században c. könyv és Radocsai: A középkori Magyarország falképei c. műve. Elkészült kéziratban a kétkötetes művészettörténet, amely a magyar művészettörténetnek első marxista igényű szintézise és alapot ad a részletes ötkötetes művészettörténet elkészítéséhez. Jelentősebb rendezvény Fülep Lajos Izsó Miklósról és Végvári Lajos Goyárról tartott előadása volt. A viták közül kiemelkedő a Sopronra vonatkozó kiadvány vitája volt.

Komoly hiányosság még e tudomány területén az elvi problémák iránti érdeklődés lanyhasága. A viták is még gyakorta az ideológiai síkról technikai, terminológiai, sőt személyi síkra csúsznak le. Az ideológiai bizonytalanság az oka annak is, hogy az ötkötetes műtörténet előkészítéseként folyó anyaggyűjtés nagyrészt elvi irányítás nélküli cédulahalmozásból áll. Az ideológiai gyengeség miatt maradt el az egyes burzsoá iskolák kritikája, sőt kísérlet is alig történt a még ma is ható burzsoá maradványok felszámolására. A művészettörténet elvi kérdéseiről, a marxista esztétika alapvető problémáiról kevés megbeszélés folyik és a kutatók nem ismerik eléggé a magyar történettudomány új eredményeit.

Az Érem- és Régiségügyi és Művészettörténeti Társaság nagyon keveset tett e tudományok népszerűsítése érdekében. Szűk részletkérdéseket tárgyaló előadásainak publicitása elenyésző. Közérdekű, jó előadásokat kell készíttetni s azokat minél szélesebb körben terjeszteni.

A *néprajztudomány* területén ebben az évben is az első öt éves tervben megszabott anyaggyűjtő munka folyt. Ennek során kialakulóban van az a kutatógárda, amely kifejlesztője lehet a további munkának. Feldolgozó munka lényegében nem folyt. A tervbevett kiadványok teljes mértékben anyagpublikációk.

Annak, hogy a néprajztudomány még jelentősebb eredményről nem tud beszámolni, egyik oka a tervezés maximalizmusa volt, ami elsősorban az erők nem helyes tömörítésében nyilvánult meg. Másik és (lényegesebb) hiányossága

a néprajzi kutatók egy részének nem eléggé elmélyült ideológiai felkészültsége, az a körülmény, hogy kutatási részleteredményeiket nem elemzik ki, nem dolgozzák fel eléggé, nem törekednek e részleteredményekben is megnyilvánuló társadalmi törvényszerűségek felfedezésére és megfogalmazására.

A Főbizottság nem volt képes pártos, kemény, elvszerű viták légkörének kialakítására; ellenkezőleg: mindegyre tekintettel volt személyi érzékenységekre. Ezért történt eddig oly kevés a különböző burzsoá elméletek leleplezésére és még meglévő maradványaik szigorú kritikájára. Hiányos a Főbizottság munkája az évi terv ellenőrzésében is; az ellenőrzés formális, nem elég mély és alapos és így nem válik a tudományág fejlődésének aktív segítőjévé. A jövőben az ellenőrzést is fel kell használni a magasszínvonalú elvi kritika meghonosítására. A második öt éves tervet ezzel szemben igen gondosan készítette elő a Főbizottság.

Eredményes volt Vargyas Lajos: A magyar vers ritmusa és Kresz Mária: A magyar diszítőművészetről c. tanulmányának vitája. Előrevitte a tudomány fejlődését a néprajztudomány helyzetéről készített beszámoló megvitatása, amelyen az osztályvezetőség megbírálta a Néprajzi Főbizottság munkáját és feltárta a néprajzi kutatásban megmutatkozó legfőbb hibákat. Feladata a Főbizottságnak, hogy a rokontudományok képviselőivel közösen néhány komplex témát dolgozzon fel, a vitákat, minden problémával, elvi tisztázással együtt publikálja, az elvi tudás elmélyítése érdekében rendszeres vitákat rendezzen. A művészettörténethez hasonlóan meg kell ismerkedniök a néprajzi kutatóknak a történettudomány eredményeivel is.

A Néprajzi Társaság előadások, vándorgyűlések szervezésében széleskörű eredményt ért el. További feladata, hogy a Társaság és a Múzeum sajátos feladatainak megfelelő tudományos munkával is foglalkozzék.

A régészettudomány területén is az első öt éves terv által kitűzött nagyarányú anyaggyűjtő munka folyt. A tervbevett és megjelent publikációk is ezt tükrözik: az elvi eredmények legjobb esetben egy rövid előszóban kapnak helyet. A régészettudomány első öt éves terve nem tűzte ki helyesen a feladatokat: a magyar őstörténet kutatását teljesen elhanyagolta s a koraközépkori kutatás sem szerepelt központi feladatként. Régészeink eddig egyetlen összefoglaló jellegű munkát nem tudtak produkálni. Az elmúlt évben két régészeti mű jelent meg: Fettich: A szegednagyszéksői kincslelet és Intercisa (Dunapentele-Sztálinváros története a római korban) I. kötet, mindkettő az Archeologia Hungarica sorozatban.

Régészeink egyik legfőbb hátráltatója, hogy nem tartanak kapcsolatot — és lépést — a történettudományi kutatással és a szovjet tudomány eredményeit sem tanulmányozzák kellő és állandó elmélyüléssel. A Főbizottság nem törekszik eléggé az elvi színvonal emelésére s az erre vonatkozó osztályvezetőségi bírálatot nem eléggé szívleli meg. László Gyulának temetőkutatási elméletét az osztály felszólítására megvitatták ugyan, de mind a szerző, mind

általában a vita résztvevői, mintha szakmai önállóságukban érezték volna magukat sértve amiatt, hogy egy új módszer helyességéről egyáltalán vitatkozniok kell. Szembetűnő a régészet területén az is, hogy a felelős (lektori stb.) munkákat mindig ugyanarra a 6—7 kutatóra bízák, ami a »monopólium« látszatát kelti s emellett a többi kutatókat kizárólag leíró, regisztráló munkára kárhoztatja.

C)

Könyv- és folyóiratkiadás

Az osztály *könyvkiadási* tevékenységében az 1953-as évben fejlődés tapasztalható. A könyvek megjelenésének üteme az előző évekhez képest nagy emelkedést mutat. 1950-ben a II. osztály gondozásában 3 könyv jelent meg, 1951-ben 9, 1952-ben 16, 1953-ban 24. Megjavult az eredeti művek és forráskiadványok, illetve a hazai munkák és a fordítások közötti arány is.

A tavalyi közgyűlés óta osztályunk gondozásában 30 könyv jelent meg. Ezek között az eredeti monográfiák, fordítások és adatpublikációk száma szakmánként a következőképpen oszlik meg :

Szak	Önálló	Fordítás	Adatpubl.	Összes
Történelem	2	2	3	7
Jog.....	1	—	1	2
Filozófia	3	5	—	8
Közgazdaságtan ..	—	—	—	—
Pedagógia	—	1	—	1
Néprajz	—	—	1	1
Régészet	—	—	3	3
Műtörténet	3	1	3	7
Földrajz	—	1	—	1
	9	10	11	30
	30%	33%	37%	100%

A szerkesztői és lektori munka a múltban nem egyszer felületes, formális volt : az elmúlt évben ezért a szaktitkárság fokozott gondot fordított erre a kérdésre. A felületes lektori véleményeket visszautasítjuk, a szerkesztőket pedig igyekszünk gondosabb munkára, a kívánatos javítások végrehajtására ösztönözni. Lehetőség és szükség szerint már a kéziratokat is megvitatjuk és elősegítjük a már megjelent könyvek megvitatását is.

Az osztály ellen gyakran merülnek fel panaszok a lektori munka elhuzódásáról, a kiadványok megjelenésének késleltetéséről, a kéziratok hevertetéséről

stb. Mindez azt a látszatot kelti némelyek előtt, mintha az »agyonlektorálás«, a vitatkozás hipertrófiája állana fenn, ami valóban káros jelenség volna és akadályozná a tudomány szabad fejlődését. Mindebből — objektív szemlélet alapján — annyi igaz, hogy néha a lektori jelentések valóban megkésnek a lektor nagy elfoglaltsága miatt. Egyébként azonban — a fenti látszattal szemben — az a valóság, hogy éppen azok a szerzők emelik az agyonlektorálás téves vádját, akiknek művei leginkább rászorulnak az alaposabb átgondolásra, a tévedések kiküszöbölésére, a segítő bírálatra; a vélemények harcát nem szabad összetévesztenünk a tévedések harcával. A szakmai önállóság és önérzet kétségkívül hasznos mozgatója a tudományok fejlődésének, de csak akkor, ha nem egyszerűen *minél több mű gyors megjelenésére*, hanem *minél több jó mű megjelenésére* vezet.

Folyóirataink és egyéb időszaki kiadványaink még nem rendelkeznek azzal a népszerűséggel, publicitással, amely kívánatos és lehetséges volna. Ennek egyik oka a szerkesztésnek az a hibája, hogy nem törekszik eléggé aktív módon színösszeállításra, elevenségre, aktualitásra. A lektorok száma itt is igen szűk körre korlátozódik. Az osztályvezetőség az elmúlt évben felfrissítette folyóirataink szerkesztő gárdáját, részben éppen a hibák kijavítása érdekében. Átszerveztük az Osztályközlemények szerkesztőbizottságát is úgy, hogy a szűkebb szerkesztőbizottság mellett működik a főbizottsági titkárokból álló tágabb szerkesztőbizottság. Így kívánjuk biztosítani, hogy az Osztályközlemények minden tudományágunk legjobb tanulmányainak publikációs teret biztosíthasson. Az Osztályközlemények frissebbé tétele érdekében engedélyt kaptunk az Elnökségtől kéthavonkénti megjelenésére.

Kiadói tevékenységünknek régi, nehezen javuló nehézsége könyveinknek túrheteritlenül magas vételára, nyomdai kivitelük gyenge minősége és publicitásuknak aggasztóan, indokolatlanul alacsony mértéke. Az osztály — elsősorban az osztályelnök személyesen — mindent elkövet a külső okozatú nehézségek leküzdésére.

D)

Tudományos utánpótlás, kutatók nevelése

Az osztálynak — éppen mivel nem rendelkezik megfelelő számban kutatóintézetekkel — közvetlen és nagyarányú teendői vannak a tudósképzés és a tudomány művelésének terjesztése terén. A nem tudományos munkakörben dolgozó, de alkotó munkára alkalmas kutatók támogatására részben a havi ösztöndíj, részben a kutatási prémium-rendszer szolgál. Az elmúlt évben — a szerzett tapasztalatok alapján — elsősorban az utóbbi formát fejlesztettük; havi ösztöndíjaink számát 28-ra csökkentettük, ezzel szemben eddig 117 munkára adtunk 1–2000 forint összegű kutatási prémiumot. Az elért ered-

mények színvonala megfelelő, de a témaválasztás terén még nem tudtuk eléggé a legelhanyagoltabb területek felé irányítani kutatóink munkásságát.

Ami a tudósképzés szervezett formáját, az aspirántúrát illeti, e téren tervszerűen érvényesül a káderhiányok kiküszöbölésének törekvése. A tudományaink területén dolgozó aspiránsok számbavétele reményt nyújt arra, hogy ha a jelenlegi aspiránsok többsége sikerrel végez, akkor a — legkülönbözőbb okokból eredő — legégetőbb káderhiányok meg fognak szűnni.

Szak	Rendes	Levelező	Összes
Filozófia	11	12	23
Marxizmus-leninizmus ...	2	16	18
Munkásmozg. tört.	—	8	8
Egyetemes tört.	4	7	11
Magyar tört.	4	7	11
Művészettört.....	2	—	2
Régészet	1	—	1
Néprajz	4	—	4
Földrajz	5	—	5
Jog.....	6	3	9
Pedagógia	4	1	5
Közgazdaság	7	15	22
	50	69	119

E)

Az osztályvezetőség munkája, össz-akadémiai feladatok és kapcsolatok

Az osztályvezetőség munkáját rendszeresen és tervét betartva végezte. Minden hónapban átlag egyszer tartott osztályvezetőségi ülést s ezek mindegyikén legalább egy főbizottság évi beszámolóját meghallgatta és megvitatta. Az irányításnak ezen a rendszeresített formáján kívül az osztályvezetőség tagjai igyekeztek minél gyakrabban résztvenni a főbizottságok ülésein és rendezvényein, elsősorban saját szakmájuk területén, az osztályelnök és osztálytitkár azonban több szakma területén is. Az osztály akadémikus tagjainak az irányító munkában való részvétele nem egyforma mértékű és tartoznak az osztályhoz szakmák, melyeknek nincs akadémikus képviselője (régészet, pedagógia, földrajz). A szaktitkárság a szűnni nem akaró elhelyezési nehézségek és az ugyancsak régi létszámnehézségek ellenére is jó munkát végez, amely különösen

ott tud eredményes lenni, ahol a főbizottságok funkcionáriusai maguk is aktívak s így állandó, folyamatos együttműködés tud létrejönni a szakelőadókkal.

A rendezvények között a felolvasó osztály-ülés típusa sok tekintetben a szaktudományok fejlődése során elavulttá vált, ezért ezt redukáltuk a valóban átfogó érdekű témák bemutatására s helyette a főbizottsági előadó-ülések számát igyekeztünk szaporítani; ezeket az üléseket valóban sokkalta elevenebb érdeklődés kíséri, mint a régi típusú felolvasó-üléseket. Szervezési és általános érdekű kérdések megvitatása teljes osztályülés keretében csak egyszer látszott szükségesnek, de a jövőben igyekeznünk kell ennek a szervezeti formának a lehetőségeit is jobban és gyakrabban felhasználnunk, nem utolsó sorban a kevésbé aktív akadémikusoknak az irányító munkába való intenzívebb bekapcsolása céljából.

Speciális feladata volt a II. osztálynak az ideológiai képzés megszervezése és irányítása az Akadémia minden osztálya számára. Az akadémikusok és az intézeti kutatók számára rendezett konferenciák rendszere általánosságban véve bevált, amennyiben a konoly, egyéni jellegű, szakmai konkrétumokban is jelentkező érdeklődést nagymértékben sikerült felkeltenünk. Ennek ellenére az eredményeket nagyon is kezdetlegeseznek kell tekintenünk, elsősorban amiatt, mert az egyes csoportokban résztvevők ideológiai előképzettsége és szorgalma — az érdeklődés megléte ellenére is — igen különböző s az ebből adódó pedagógiai nehézségeket legjobb konferenciavezetőink is csak igen nehezen tudják legyőzni. A látogatottság ezért eléggé egyenetlen és a lemorzsolódás is nagyfokú. A komoly és mértékadó résztvevők egybehangzó felfogása szerint azonban az intézmény feltétlenül hasznos és gyümölcsöző számukra, tehát fenn kell tartani, de módszerét tökéletesíteni kell.

A többi osztályokkal való együttműködés terén az I. osztály vezetőségével együttesen tartott osztályvezetőségi ülés vitatta meg az I. osztályhoz tartozó Klasszika-filológiai Főbizottság jelentését, mivel Akadémiánk jelen szervezete szerint a Klasszika-filológiai Főbizottság viseli a gondját az egyetemes történet ókori részének. A II. osztály vezetősége felhívta a figyelmet az ókori történet fokozottabb fejlesztésére, mivel erre több társtudomány szempontjából is égető szükség volna (régészet, filozófia stb.). Az I. osztállyal való kapcsolat erősítését a közösen rendezett debreceni akadémiai napok is szolgálták, több közös téma együttes megvitatásán keresztül.

Az osztályvezetőség irányító munkájának legfőbb hiányossága az, hogy nem tud minden tudományágunknak egyformán intenzív és gyakori támogatást adni, néha éppen azoknak a szakmáknak, melyek erre leginkább rászorulanának. E hiányt gyökeresen kiküszöbölni a leendő akadémikusok és felállítandó intézetek fogják; a közeljövőben a főbizottságok fokozottabb és folyamatosabb támogatása, valamint (ami ugyanezt célozza) a szaktitkárságnak további szakmai megerősítése által kell e nehézségeket leküzdenünk.

III

Elmélet és gyakorlat (Összefoglaló és kitekintés)

Áttekintve ily módon tudományainknak az elmúlt esztendőben elért eredményeit, főbizottságaink munkáját, az egyes szakmák sajátos nehézségeit és problémáit: megkíséreljük a kapott mozaikszerű képet bizonyos egységbe foglalni, a múltnak és a jövőnek a távlatába állítani, vagyis társadalmi-történeti tudományaink jelenlegi fejlettségéről számot adni.

A szocialista tudomány fejlettségének döntő fokmérője a gyakorlat, a szó legáltalánosabb filozófiai értelmében: vagyis az a mód és mérték, ahogyan és amennyiben a tudomány szolgál, erősíteni, fejleszteni, irányítani tudja — mint felépítmény — azt a gazdasági-társadalmi alapot, amelyen létrejött. Főleges bizonyára hangsúlyozni, hogy e mérték alkalmazása éppen nem jelenti a szűk praktícizmust, a tudomány elméleti alkotó munkájának feloldódását a mindennapos apró feladatokban. De jelenti azt a tudománytörténet által ezerszeresen igazolt tényt, hogy új társadalomtudományi eredmények csakis a haladó társadalmi törekvések elméleti és módszertani általánosításaiából fakadhatnak, ez pedig teljességgel lehetetlen elmélet és gyakorlat szerves egysége nélkül.

A legfőbb, legáltalánosabb szempont tehát, mely szerint tudományaink fejlettsége világosan lemérhető: a marxizmus-leninizmus világnézeti és módszertani vívmányainak alkalmazása, alkotó módon, új eredmények elérésében való érvényesítése. Ez a szempont félreismerhetetlenül jelzi, hogy hol is állanak egyes tudományaink a maguk saját fejlődésében. *Van* már új történettudományunk, van jogtudományunk, van filozófiánk és — kisebb mértékben — vannak még más tudományaink is, melyek előbb-utóbb el fogják érni azt a tudományos színvonalat, mely nem marad el a szocialista társadalom lehetőségei és kívánalmái mögött. De hogy elmélet és gyakorlat egysége mennyire döntő tényezője egy-egy tudomány fejlődésének, azt pontosan dokumentálja az a további tény, hogy legfejlettebb tudományaink is aszerint tudnak jó eredményeket elérni, hogy milyen éberrel figyelni a társadalmi fejlődésben adott gyakorlat szavára és milyen mértékben tudnak ebből újabb és újabb szempontokat meríteni. Leginkább képesek erre történészeink, akik — mint az eddigi beszámoló-ból is kiderült — éppen ezért leghamarább veszik észre: munkájuk hibáinak egyrésze abból származik, hogy el-elszakadnak a gyakorlattól. Az elmúlt évben jogtudósaink is felismerték, hogy elméleti eredményeiknek jólképzett és szépszámú kutatógárdájukhoz mért csekély volta elsősorban ugyancsak innen ered. Más változatban, de lényegében ugyaninnen ered magas színvonalon álló és népes közgazdász gárdánk csekély tudományos tevékenysége is: vagy a konkrét gazdasági gyakorlat nem hagy elég időt kutatóinknak az elméleti munkára, vagy az elméleti munka nem tud hozzájutni a gyakorlat adataihoz; vagyis

a fejlődésükben már meglévő lehetőségeket itt is elmélet és gyakorlat helytelen viszonya miatt nem tudják tudományos eredményekre váltani. Ugyanez az alapnehézség más előzményekkel bír és másként is jelentkezik a filozófia területén: itt — mint erre már utaltunk — elsősorban a fiatal kutatók kellő számban való képzésének elmaradása miatt nehéz ma még egy sor olyan kérdést tudományos fokon megoldani, melyek éppen a népi demokráciánk fejlődésével való szervezettebb, szélesebb kapcsolatot jelentik s melyeknek fontossága vitán felül álló. A földrajztudomány az elmúlt évben határozott lépést tett előre a marxizmus felé, de éppen ezért ismerte fel az eddiginél világosabban, hogy le kell győznie azokat az akadályokat, melyek (hasonlóan a közgazdasághoz) a gyakorlattal való kapcsolat terén még előtte tornyosulnak.

Sajátos hely illeli tudományaink sorában a pedagógiát; az a tudományunk, melynek legkézenfekvőbb és legátfogóbb a kapcsolata a gyakorlattal. Kutatóink célkitűzései is helyesek, a marxizmus követelményeit szem előtt tartók. Nem mulasztják el a szovjet tudomány eredményeinek, pedagógiai vívmányainak megismerését sem és tisztában vannak az ellenséges, burzsoá csökevények mibenlétével és veszélyeivel. Hogy munkájuk ennek ellenére sem jár még kielégítő tudományos eredményekkel, annak ismét csak az az oka, hogy — minden látászat ellenére is — igazi kapcsolatuk a gyakorlattal az új embert nevelő, új erkölcsi eszményeket szülő, új módszereket kikényszerítő gyakorlattal valójában nincsen. Nem jelenti a gyakorlattal való igazi kapcsolatot még a gyakorlati célú tanmenetek, módszertani útmutatók stb. nagyszámú gyártása sem. Nem elég, ha az elmélet a gyakorlat *felé* irányul; a gyakorlatból kell fakadnia is, az új társadalmat építő ember új problémáinak gyakorlatából.

Többi tudományaink előtt még ennél is kevésbé áll világosan a szocialista társadalomban való hivatásuk, bár éppen az elmúlt esztendő lezajlott vitái e döntő kérdést már itt is felvetették és próbálták megoldani. Néprajz, művészettörténet, régészet az *igazi* gyakorlattal, a szocialista társadalom valóságos igényeivel akkor fogják megtalálni a tényleges kapcsolatot, ha dícséretes szorgalommal gyűjtött adataikat a marxista tudomány színvonalán álló néprajzi, művészet történeti és régészeti művekben fogják — a jelenleginél eredményesebben — feldolgozni és megfejteni.

Bármennyire töredékes és vázlatos az osztályunkhoz tartozó tudományok állásának az itt adott összképben való ábrázolási kísérlete: úgy hisszük mégis, hogy az adott fejlődésrajz főszempontja, elmélet és gyakorlat egységének közös kritériummá való megtétele — nem indokolatlan. Éppen az elmúlt esztendő története, népi demokráciánk fejlődésének új szakasza vetette fel minden tudományunk előtt elmélet és gyakorlat kérdését, azt a kérdést, hogy tudományunk miképpen fog lépést tartani társadalmunk újabb fejlődésével. És bár az osztályvezetőség minden szakma számára ugyanazokat a tervezési elveket tanácsolta: nem véletlen, hogy egyes tudományágak saját fejlettségük szerint tudták azokat több vagy kevesebb elmélyedéssel realizálni terveikben, azaz összekapcsolni

tudományuk elméleti célkitűzéseit társadalmunk gyakorlati követelményeivel. Nem kétséges, hogy társadalmi tudományaink a második öt éves terv során akkor fognak fejlődni, akkor tudnak valóban korszerű színvonalra emelkedni, ha elmélet és gyakorlat egységét tűzik ki fő céljukul és ezt a célt el is érik. Ha ezt elérik, akkor még tudják valósítani pártunk magas célkitűzését is: hogy az Akadémia a társadalmi tudományoknak is bázisa legyen.

Beszámolóink befejezése előtt hadd reflektáljunk egy olyan ellenvetésre, mely rendszerint fel szokott merülni a gyakorlat tudományos fontosságának hangsúlyozásával szemben: a praktícizmus, a pragmatizmus veszélyéről. Kétségtelen, hogy mindkét tudományelméleti álláspont a gyakorlat fontosságát hangsúlyozza és mindkét álláspont mégis helytelen. Helytelen, mert egészen mást értenek gyakorlaton, mint amit a gyakorlat a tudomány számára valójában jelent. A gyakorlat, mint a tudományos megismerés kritériuma és az elmélet és gyakorlat egységének marxista kritériuma egyáltalán nem azt jelenti, hogy a tudománynak a mindennapos feladatok járószalagján kell kullognia (amit a praktícizmus hirdet) és nem is azt, hogy a tudományos tanok igazságértékét a mindenkori társadalmi konvenció (vagyis egy szubjektív faktor) határozza meg (amint ezt a pragmatizmus hirdeti). Ezzel szemben éppen az alap és a felépítmény objektív törvényszerűségeinek ismeretében hangsúlyozza azt, hogy az a társadalomtudomány, mely nem a leghaladóbb társadalmi tapasztalatok tükrözőtője és általánosítása, az szükségszerűen lemarad, elavulttá, meghaladottá válik a fejlődés során, amint ezt a társadalmi tudományok múltja és jelene egyaránt bizonyítja. A szocializmus építésének gyakorlatával való egység a tudomány számára nem a hic et nunc feladatok távlattalanságát és nem is a pragmatizmus relativizmusát jelenti, hanem — éppen megfordítva — jelenti azt a kiapadhatatlan erőforrást és lendületet, ami a szocializmus felépülésének világtörténeti távlataiból és objektív törvényeinek szilárdságából fakad. Ebből az erőforrásból meríthetjük azt a lendületet, mellyel legyőzzük az előttünk álló nehézségeket. Pártunk, népünk, értelmiségünk igen sokat vár az új magyar társadalomtudománytól, hiszen ennek nem kisebb feladata van, mint a szocializmus építésének a tudomány fegyvereivel való támogatása és kiharcolása. Olyan feladat ez, mely a tudós munkájának világtörténelmi rangot ad, népe és az egész emberiség sorsának építőjévé avatja. Lenyűgöző és megtisztelő a feladat, melyet népünk ránk bízott: a mi dolgunk az, hogy méltók legyünk e bizalomra és fel tudjunk nőni e feladat nagyságára.

HOZZÁSZÓLÁSOK

DOBROVITS ALADÁR

A szakosztálytitkár beszámolóját nagy figyelemmel hallgattuk és meg­szívlelendőnek tartjuk. Ám, a további jó munka kedvéért arra is rá kell mutat­nunk, hogy a szakosztálytitkár beszámolója egy alapvető hibát is feltár, még­pedig azt, hogy az Akadémia és a szakterület között a kapcsolat laza, úgy­szólván formális. Ez magyarázhatja csak azokat a súlyos tájékoztatatlanságokat, melyek a szakosztálytitkár beszámolójában megmutatkoztak. Mert például éppen a művészettörténet területén az utóbbi évben, de különösen az utóbbi hónapokban az elméleti, elvi tevékenység megelé­gült. Cikkek, tanulmányok jelentek meg, arkétek, megbeszélések sorozata zajlott le, amelyeken előadások hargzottak el, elkészült kéziratokat mutattak be, újabb kiadványok létesítését határozták el. Csak a közelmúltban, alig egy hete volt egy kétnapos ankét, amely a művészet és népművészet viszonyát, a haladó hagyományok és a szocialista realizmus kérdéseit tárgyalta, és mindezt a ma szempontjából, a ma művészetének, a ma termelésének megsegítése szempontjából. Ez az ankét mintegy kétszáz embert mozgatott meg, résztvettek rajta nemcsak a szak­emberek, de a rokon szaktudományok, így a néprajz képviselői, a művészek, a társintézmények és érdekelt üzemek, a termelőterület és az érdekelt minisz­tériumok képviselői. A Népművelési Minisztériumnak úgyszólván egész veze­tősége végigülte az értekezlet mindkét napját — az Akadémia még csak meg­figyelőt sem küldött. Az ilyen és ehhez hasonló jelenségek magyarázzák a szak­osztálytitkári beszámolóban megmutatkozó tájékoztatatlanságot. Hasonló érte­kezletek voltak a Képző- és Iparművészek Szövetségében, a Művészettörténeti Intézetben, a Népművészeti Intézetben és másutt, nem tudom, hogy a szak­osztálytitkár mennyiben értesült ezekről. Azt elismerjük, hogy a magyar régé­szet, néprajz és művészettörténet nem mindig értesül a magyar történetírás legújabb eredményeiről, azonban azt is meg kell állapítanunk, hogy az újabb magyar történetírás sem ismeri a magyar régészet, néprajz és művészettörténet nemcsak újabb, hanem régi és már köztudottnak vélt eredményeit.

FOGARASI BÉLA

Az előttem felszólalók, kezdve Mátrai elvtárson már utaltak pártunk III. kongresszusának nagy jelentőségére tudományos életünk további fejlődése szempontjából.

Azok a nagy, országos jelentőségű, a szocialista építés egész szakaszára irányadó fontosságú útmutatások, amelyeket pártunk kongresszusa adott, egyrészt rendkívüli segítséget adnak további feladataink pontosabb meghatá­rozásában és megvalósításában, másrészt fontos új kötelezettségeket is rónak a tudományok és nem utolsó sorban a társadalmi-történeti tudományok művelői számára. Az osztálytitkári beszámoló feladata nem állhatott abban, hogy ezeket most részletesen, behatóan, rendszeresen elemezze, hiszen ehhez nem elegendő egy-két hét munkája, hanem állandó, folyamatos, alapos kollektív munkára van szükség, amelynek során felkérjük részvételre úgy az itt lévőket, mint a sajnos itt nem lévőket, társadalmi és egyéb tudományaink ma már elég tekin-

télyes aktíváját. Hiszen elég arra rámutatnunk, hogy hozzávetőleges becslés szerint az osztályunkhoz tartozó tudományos bizottságok és szakbizottságok együttesen már mintegy 300 főnyi tudományos aktívát, tehát egy igen tekin-télyes aktívát jelentenek. Ezt a kollektív munkát az Akadémia vezetése és irányítása alatt kell a jövőben elvégezni és ennek a mondom szisztematikus, rendszeres, beható elvégzése komoly tanulmányokat és intézkedéseket is tesz majd szükségessé.

A tudományos kutatás témái igen sokoldalúak, s ezeket, melyek a párt-kongresszusból következnek, felsorolni még csak megkísérelni sem akarom. Csak egy irányadó útmutatást akarok nyújtani a jövő tudományos kutatás jellegére nézve ezen a helyen is, amikor rámutatok a Szovjetunió Tudományos Akadémiája elnökének, Nyeszmejanov elvtársnak a Kommunistban megjelent legújabb cikkére, amely bennünket is nagyon érdekel. Ez a cikk nagyon tanul-ságos abból a szempontból, hogy hangsúlyozza, hogy a tudományos kutatásnak még sokkal közelebb kell jutnia az élethez, bele kell kapcsolódnia aktuális problémák megoldásába, segítséget nyújtani a napi, az előttünk álló közvetlen feladatok megoldásához a tudomány útján, de ez sohasem jelentheti azt, hogy elhanyagolhatnánk vagy el kellene hanyagolnunk emiatt a nagy, ügynevezett perspektívikus feladatokat, azokat, amelyek a tudományos kutatásnak legsajá-tosabb tárgyát képezik, s amelyeknek a megoldása azután a legjobban lehetővé teszi az egyes részletes feladatok megoldását. Sokszor úgy tűnik, mintha nem volna semmi aktuális kapcsolata egy-egy perspektívikus tudományos kutatás-nak, s azután egy-egy új megoldás, felfedezés eredménye a legváratlanabb módon a legnagyobb segítséget nyújtja a gyakorlat számára a közvetlen fel-adatok megoldásához is. Szeretném, ha ezeket az irányelveket minden különös pedantéria nélkül bevezetnénk egész további tervezésünkbe.

A tervezés terén tovább kell munkálkodnunk a perspektívikus terven — ahogy nevezzük — s most már a legközelebbi munkálatok során áttérhetünk ennek precizizálására, a jövő évi munkák után a második öt éves tudományos terv kidolgozásában. Ott kell megoldanunk, vagy legalábbis részben meg-oldanunk azokat a feladatokat, amelyeket eddig nem sikerült megoldani, bár nyilvánvaló, hogy számos olyan munka is lesz, amely még az öt éves terv keretein is túlmegegy, s lehet, hogy megoldása még további éveket fog igénybe venni.

Most azonban szeretnék rátérni a rövidség kedvéért csak egy területre, a filozófiára, annál is inkább, mert amint a központi vezetőség beszámolójában is erre megfelelő hivatkozások történtek, a filozófia egyike azon tudomány-ágaknak, amelyeknek terén komoly elmaradás mutatkozik. Mit szándékozunk tenni abból a célból — s itt ismét nem pillanatnyi, hanem hosszabb időre szóló programról, kutatási tervről van szó —, hogy ezt az elmaradást behozzuk. A filozófia tárgykörére és feladataira nézve bizonyos elvi megállapításokból kell itt kiindulnunk. Legyen szabad azonban egy nem a filozófia alkalmából írott megállapításra hivatkoznom, amely engem nagyon megragadott. Vino-gradov, a kiváló, világhírű szovjet matematikus ezt írta: »A matematika, mint egységes egész, csak akkor haladhat előre, ha összes ágai párhuzamosan és harmónikusan fejlődnek.«

Azt hiszem, ez a megállapítás vonatkozik nemcsak a matematikára, hanem minden olyan tudományra, amelynek több ága van, s amelynek ezen ágai egységet képeznek. A marxista filozófiára is vonatkozik. Azt is teljességé-ben kell ismernünk, kell terjesztenünk, kell tanulmányoznunk és továbbfej-lesztenünk.

A filozófia területén szintén igen különböző feladatok, egymástól eléggé eltérő problémakörök vannak, de eredményesen akkor oldhatjuk meg feladatunkat, ha a filozófia egyetemes összefüggéseinek széles alapzatára támaszkodva foglalkozunk az egyes részletkérdésekkel is. Ebből a szempontból kiindulva foglalkozott az elmúlt hónapokban a Tudományos Akadémia filozófiai bizottsága a filozófiai kutatómunka perspektivikus tervével a következő évekre.

A perspektivikus terv kidolgozása komoly felelősséggel jár. A legkomolyabb felelősség az, hogy a tervet teljesíteni is kell. Ez nálunk még meglehetősen — hogy úgy mondjam — szokatlan, legalábbis a tudományos munka terén. A követelmények, az ellenőrzés itt még távolról sem olyan szigorúak, mint a termelés terén. A múlt ötéves tervben ilyen ígéretet még nem is tehetünk. Most azzal a kívánsággal és szilárd akarattal fogunk neki a munkának, hogy olyan terv készüljön el, amely necsak nagyon helyes kívánságokat tartalmazzon, hanem alapot is szolgáltasson a teljesítésre is. A terv részletes kidolgozása még nem történt meg — keretterv készült el —, de folyamatban van és kollektív munkát igényel.

Mégis legyen szabad az eddigi munkákból — hogy tájékoztassam a többi tudomány művelőit célkitűzéseinkről — a következőt idéznem: A második ötéves terv időszakában ki kell szélesíteni a kutatások körét. Különös súllyal azokat a területeket kell művelni — elsősorban monografikus jellegű kutatások alapján —, ahol elmaradottság tapasztalható, így a magyar filozófia története, a történelmi materializmus kérdéseinek a magyar viszonyokra való alkalmazása. Ki kell építeni a kapcsolatokat a társadalomtudományok, a közgazdaságtan, a pedagógia és a világnézeti szempontból döntő fontosságú természettudományok, elsősorban a fizika s a biológia felé. Fontos a komplex filozófiai tudományos témák kitűzése. Továbbá folytatni kell a filozófia klasszikus műveinek kiadását, különös hangsúllyal régi magyar filozófusok és az orosz forradalmi demokraták legfontosabb műveire.

Ki kell fejleszteni a színvonalas kritikai szellemet, emelni kell a szerzők, bírálók szakmai és ideológiai színvonalát. Ki kell építeni a kapcsolatokat a Szovjetunió és a népi demokratikus országok filozófiai szerveivel. Erre az utóbbira vonatkozólag közölhetem, hogy a Tudományos Akadémia jelenlegi nagygyűlésével kapcsolatban az itt lévő delegáció képviselői — akik egyébként nem is filozófusok — már örvendetes javaslatokat hoztak országunkba.

E feladatok végrehajtásának szervezeti bázisaként létrehozandó a Filozófiai Kutatóintézet, amely a kutatókáderek képzésének is központjában áll.

A dialektikus materializmus témakörén belül szerepel, mint feladat, a kommunista világnézet összefoglaló, rendszeres monográfiában történő kifejtése. A további feladatok közül kiemeljük a dialektikus materializmus ismeretelméleti kérdéseinek folyamatos kidolgozását és a dialektikus materializmus legfontosabb természettudományi vonatkozásainak kérdéseit, együttműködve a természettudomány képviselőivel. Ide tartoznak a pavlovi élettan filozófiai kapcsolataiban a szovjet biológiai kapcsolatok, a fizika terén a relativitás elmélet és a kvantum fizika elvi ismerete, elméleti, módszertani kérdései stb. A történelmi materializmus tervének témaköréből, a történelmi materializmus filozófiai alapjairól készül Molnár Erik monográfiája. Mint fontos témák szerepelnek a magyar népi demokrácia fejlődésével kapcsolatos filozófiai problémák kidolgozása a közgazdászokkal, történészekkel és jogászokkal való szoros együttműködés alapján az idealista társadalmi felfogás ellen folytatott harcok tanulmányok, különös tekintettel a nálunk is hatást kifejtett elméletekre és irány-

zatokra, a vallás kérdéseinek marxista vizsgálata és a vallás kritikájának kérdései.

A tervből láthatjuk, hogy elgondolásában a filozófia legfontosabb kérdései megfelelő súlyt nyernek és megfelelő aránnyal vannak képviselve. Nem említem most fel a filozófia történetének, a logikának, esztétikának, etikának különböző problémáit, amelyek szintén szerepelnek a tervben.

Szeretném néhány példával, vagy legalább is egy példával illusztrálni bizonyos kérdések fontosságát s annak fontosságát, hogy indokolt és jogos a filozófia területén résztvenni nemcsak a hazai, specifikus feladatok, hazai témák feldolgozásában, hanem a nemzetközi méretekben folyó harcban is résztvennünk, amely a materializmus és idealizmus iránya között nemcsak változatlan, hanem azt lehet mondani, hogy fokozott hevességgel folyik. Eljutottunk oda, hogy az úgynevezett »filozófusok«, akik ezt a címet hát nem valami joggal viselik, de viselik, az amerikai imperializmus ideológiai szférájában valóban aktuálisak a maguk szempontjából.

Ha a múltban a háborúkat istenre való hivatkozással indokolták, úgy ennek aktuális, logikus folytatása a hidrogénbomba isteni eredetének bebizonyítása.

Ezt a legutóbbi amerikai reakciós filozófiai nézet a következő érveléssel kísérli meg igazolni. Idézek Weatch amerikai filozófiai tanár Intentional Logics c. újabb művéből: »Ha minden hidrogénatom egy szellemi substantia és ha minden szellemi substantia isteni, úgy minden hidrogénatom isteni.«

Ide jutott az amerikai úgynevezett »filozófia«. Hogy az érem másik oldaláról is megemlékezzünk, nagy örömeinkre szolgál, hogy külföldi nyelven megjelenő publikációink segítségével — amint ezt a hozzánk Amerikából, Buenos Airesből, Sao-Paulóból és máshonnan érkező levelekből tudjuk — nagy segítséget nyújtunk a progresszív szellemű, a reakcióval bátran küzdő — de nehéz viszonyok között küzdő — haladó szellemű, filozófiával foglalkozó tudósoknak.

Ezzel is igazolni akarom, hogy témáink igen széles értelemben kell, hogy a korszerűség, az aktualitás követelményeinek eleget tegyenek és ebben megfelelő súllyal és aránnyal osztjuk el erőnket, hogy résztvehesünk úgy a hazai, mint a nemzetközi, úgy az aktuális, mint a távoli perspektívikus témák feldolgozásában.

Ha a perspektívikus öt éves terv ebben a tekintetben még rendkívül változatos és csak kereteket nyújtó is, a filozófia 1955. évi kutatási terve már konkrétabb módon igyekszik a követelményeknek eleget tenni, amelyek felmerültek és amelyek eddig meg nem oldott feladataink megoldására irányulnak.

Legyen szabad itt utalnom arra, hogy az a kutatási terv, amelyet a kibővített filozófiai bizottság és a szakbizottságok a filozófiai tanszék és hasonló intézmények együttműködésével kidolgoztunk, már lényegesen konkretizálja ezeket a feladatokat. Persze ezek még mindig témák és feladatok. S ismétlem, minden azon fordul meg, hogy a terveket végre kell hajtani és pedig jó minőségű munkákkal, magasszínvonalú elméleti munkákkal. Hadd említsem meg, hogy a kiemelt akadémiai témák között szerepelnek a visszatükrözés elmélete, a kommunista világnézet, a már említett összefoglaló tárgyalás a történelmi materializmus terén, a népi demokrácia ellentmondásai, a magyar filozófia haladó hagyományai.

Ezenkívül számos más téma van, ezeket csak mint kiemelt témákat említettem. A filozófia különböző tudományterületein bevettük — és ezt ajánlanám más tudományágak területén is, amennyiben ez még nem történt meg —

a kandidátusi disszertációk témáit is, amelyek készülöben vannak. Egyrészt azért, hogy ez a tervet teljesebbé és konkrétabbá tegye, másrészt azért, mert ez bizonyos kötelezettséget is jelent, hogy a kandidátusi disszertációk — bár azok szigorúan egyéni murkák — mégis azok realizálásában az Akadémia filozófiai bizottsága lehetőégeihez képest szintén segítséget nyújtson.

Meg kell azonban befejezésül mondani, hogy a kutatás fejlesztésének megvannak a maga szervezeti feladatai is és a szervezeti feladatokkal kapcsolatban megvannak a káder-feladatai is — ami egy és ugyanaz. Ebből a szempontból csak újra és újra hangsúlyozhatjuk azt a már sokszor hangsúlyozott javaslatunkat, kívánságunkat, amely a Filozófiai Kutató Intézet felállítására vonatkozik. Ez benne szerepelt ugyan Mátrai elvtárs beszámolójában is, én azonban még külön nyomatékkal szeretném ezt aláhúzni, mert legjobb meggyőződésem szerint ez egy nélkülözhetetlen láncszem, feltétele a filozófiai kutató munka fejlesztésének, mert társadalmi úton — s ez bizonyos fókig általában vonatkozik bizottságaink munkájára — számos feladatot nem lehet megoldani.

A tudományos fejlődés új szakaszában át kell térnünk a korszerű tudományos nemcsak tervezés, hanem szervezés módszereire is. Bizottságaink többé vagy kevésbé aktívak, többé vagy kevésbé jól dolgoznak. Ez egészen kétségtelen. De valamennyirek egy nagy nehézsége az, hogy kizárólag társadalmi úton az igen elfoglalt kádereink nem tudnak megoldani számos feladatot, nem tudják biztosítani a tudományos termelésnek, produkciónak — a produkció a végső szó nálunk is — azokat a feltételeit, amelyeket egyetemi tanácskeink csak részben, társadalmi intézmények pedig egyáltalán nem tudnak biztosítani és amelyeknek legjobb biztosítékát a korszerű, tudományos kutatóintézetek képezik.

Ezzel a megjegyzéssel nem akarom arra buzdítani a filozófiai bizottságot, hogy meg ne szívelje azt a kritikát, amely az osztálytitkári beszámolóban elhangzott s amely teljesen helyes volt, hanem ugyanakkor, amikor a bizottságnak törekednie kell arra, hogy komoly mértékben aktivizálja és megjavítsa jövő munkáját, nélkülözhetetlen szükségletnek tartjuk a Filozófiai Kutató Intézet felállítását is.

BULLA BÉLA

A polgári földrajz sokszor idézett, ismert nevű teoretikusá, a német *Hettner* szerint korunk társadalmának kívánalma a földrajzzal szemben »az adott valóság (vagyis a földrajzi környezet) értékelése (magyarázata) és az értékelés alapján egy új valóság teremtő felépítése, a földrajzi környezet átalakítása az ember szükségletei szerint«. Közél három évtizede, 1927-ben írta le ezeket a sorokat szerzőjük és, ha ma még élne *Hettner*, kénytelen lenne megállapítani, hogy az idézett kívánalomnak első felét, a földrajzi környezet értékelését, a társadalom életét, fejlődését elősegítő előnyeit és a fejlődést gátló hátrányait a polgári földrajz ugyan meg tudja rajzolni, de a kívánalom második és fontosabb része, a földrajzi környezet átalakítása a társadalom szükségletei szerint, a társadalom érdekében ma sokkal inkább a marxista földrajztudomány, semmint a kapitalista földrajz programja és szemléletének alapvető, rendező elve.

A mai magyar földrajztudomány képviselői és művelői az osztálytitkári beszámolóból meglegegedéssel vehetik tudomásul, hogy a magyar földrajz el-

indult a fejlődésnek azon az útján, amely a földrajzi környezet értékelésén túl elvezetheti »az új valóság teremtő felépítéséig«, a földrajzi környezetnek a társadalom érdekében történő átalakításáig. A céltól persze még messze járunk, de az osztálytitkári beszámoló szerint is jó úton haladunk. Ez az út a földrajzi környezet, a magyar föld fejlődésének és életjelenségeinek magyarázata a marxizmus-leninizmus segítségével. A magyar földrajz fejlődésének néhány fontos jelenségére az osztálytitkári beszámoló nagyon határozottan rámutatott, sőt a további fejlődés elvi, szemléleti alapjait is élesen körvonalazta. És ez elegendő is. Felszólalásomnak éppen az a feladata, hogy az osztálytitkári beszámoló elvi jelentőségű megállapításait néhány adattal in concreto is igazolja, de ugyanakkor rámutasson tudományos munkánk némely szervezeti és anyagi természetű hiányosságára is, amelyek megszüntetése céljából kell kérnie a Földrajzi Főbizottságnak Akadémiánk hathatós támogatását.

A konkrét adatok, pontokba foglalva, a következők:

1. A területi kutatások vonalán, úgyszintén a népgazdaság támogatása, a népgazdaság irányító szerveivel való együttműködés vonalán újabb eredményes kezdeményezéseket és lépéseket könyvelhetünk el. Az elmélet és gyakorlat egységének szolgálata során mutatott és az osztálytitkári beszámolóban is említett eredményeink egyre erőteljesebben irányítják munkánkra az Országos Tervhivatal figyelmét. Mindössze néhány hete csak, hogy az OT területi tervezési fősztálya és a Földrajzi Főbizottság közös bizottságot jelölt ki. A bizottság és a munkájába belevont szakemberek feladata lesz Magyarország mezőgazdaságának földrajzi feldolgozása. Ennek a munkának jelentőségét, egyben gazdaságföldrajzosaink nagy felelősségét a munka során, a mezőgazdaság fejlesztését célzó új kormányprogramunk ismeretében hangsúlyozni külön is, azt hiszem, felesleges.

2. Az előbbihez hasonló, megtisztelő és igen nagy felelősséget jelentő feladatot az OT mindössze néhány napja bízott geográfusainkra. Ez a feladat: népgazdaságunk második ötéves tervének előkészítése a mezőgazdaság vonalán, továbbá előmunkálatok saját tervünknek és a népi demokráciák mezőgazdasági terveződolgozásának összehangolására. Igen fontos munka ez. Irányítását komplex bizottság intézi, amelynek jelenleg öt geográfus (két természetföldrajzos, három gazdaságföldrajzos) tagja van.

3. Konkrét feladatot kapott az OT-tól a Földrajzi Főbizottság és rajta keresztül a magyar földrajztudomány a második ötéves terv folyamán építendő nagyteljesítőképességű hőerőmű telephelyének kijelölése kérdésében is. A komplex bizottságban hat geográfus foglalt helyet. A bizottság tudományosan alaposan alátámasztott véleményét május hó folyamán készítette el és részleteiben is megtárgyalva a Főbizottság májusi ülésén elküldötte az Országos Tervhivatalnak.

4. Közvetve geográfusaink a VITI munkájába is bekapcsolódtak, megadván a Földrajztudományi Kutatócsoport a VITI 15 éves vízgazdálkodási tervének gazdaságföldrajzi alátámasztását.

Az első két ponthoz kiegészítésképpen legyen szabad megjegyezni, hogy az országos mezőgazdasági területi tervezés munkájába való bekapcsolásunk természetesen nagyjában és egészében megszünteti azt a nagy nehézséget, amit korábbi munkáink során az eredményes vizsgálatokhoz szükséges gazdasági (termelési, üzemi) adatok megszerzése jelentett.

5. A hazai tájak monográfikus feldolgozása terén az elmúlt évhez viszonyítva jelentős haladás történt. Tavaly és az idei év első felében négy táj (Bör-

zsöny, Mátra, Cserhát, Mecsek) természeti földrajzi monográfiájának a kézírata készült el és a jövő év tavaszáig azt még további három táj (Duna-Tisza köze, Nyírség, Mezőföld) monográfiájának kézírata fogja követni.

6. A monográfikus tájfeldolgozások káderhiány és a komplex kutatások gyengesége miatt elég vontatottan haladnak. Éppen ezért különös jelentőségű a Földrajzi Főbizottság és az Országos Meteorológiai Intézet vezetőségének megállapodása. A jövőben terveiket összehangolva fognak dolgozni. A Meteorológiai Intézet ígéretet tett a tájmonográfiák éghajlattani részeinek kidolgozására.

7. Az osztálytitkári beszámoló kiemeli — és pedig joggal —, hogy a Földrajzi Kutatócsoportban a szervezési munkák miatt a tényleges kutatómunka kissé vontatottan haladt az elmúlt év folyamán. Jelenthetem, hogy ez a hiányosság már az idei év első felében eltűnt. A kutatócsoportnak igen határozott profilú és szép perspektívájú kutatómunkája van már. Elkészült Budapest földrajzi feldolgozásának a munkaterve és tematikája. A négy kötetre tervezett munka első két kötetének (Budapest természeti földrajza, Budapest térképekben) anyaga ez év második és a jövő év első felében fog elkészülni. Előkészítés alatt áll Budapest gazdaság- és településföldrajzát bemutató másik két kötet. A Földrajzi Kutatócsoport a magyar geográfiának ezzel a reprezentatív jellegű, hézagpótló munkájával akarja igazolni megszervezésének és további fejlesztésének szükségességét.

8. Az osztálytitkári beszámoló néhány elismerő szóval, de kissé szűkszavúan méltatta az újjászervezett Magyar Földrajzi Társaság lendületes munkáját, csak a tavalyi eredményes jubileumi ülésről és a Társaság Dél-dunántúli Osztályának megalakulásáról emlékezett meg. Talán nem érdektelen megemlékezni a kitűnően sikerült zirci vándorgyűlésről sem és a Társaság első vidéki osztályának, a szegedinek tavalyi megalakulásáról sem. A fejlődés az idén is folytatódott. Áprilisban megalakult Társaságunk harmadik vidéki osztálya is, a Tiszántúli Debrecenben. Folyznak előkészületeink a következő vidéki vándorgyűlés megszervezésére is.

A Magyar Földrajzi Társaság különben minden tekintetben töretlen lendülettel fejlődik. Újjászervezése óta négy budapesti szakosztályában és három vidéki osztályában közel száz szaküléssel igen sok tartalmas vitaelőadás hangzott el. Az elhangzott előadások folyamatosan jelennek meg a Földrajzi Közleményekben. A publikált dolgozatok mind tartalomban, mind pedig módszerükben lényeges haladást mutatnak a húszas és harmincas évek tengődő életű Társasága folyóiratának dolgozataival szemben.

9. Az osztálytitkári beszámoló kiegészítéseként utoljára, de nem utolsóként kell megemlítenünk, hogy a magyar természeti geográfusok négytagú kollektívája e sorok írójának szerkesztésében elkészítette az Általános természeti földrajz kétkötetes egyetemi tankönyvét. A nagy munka II. kötete ez év januárjában jelent meg. Ez a munka több, mint egyetemi tankönyv. Az általános természeti földrajz első teljes, magyar nyelvű kézikönyve. Használhatóságát az oktató és kutató magyar geográfusok fogják megítélni; ezért lenne szükséges a két könyvet a Földrajzi Főbizottság által rendezendő vitautülés keretében értékelni.

*

Tagadhatatlan, hogy vannak eredményeink. Ezeket az eredményeket a magyar geográfusok lelkes buzgalma mellett a szovjet példamutatás, a marxista tudomány módszerének alkalmazása és Akadémiánk II. osztályának segítségével és irányítása tette lehetővé. Azonban az is természetes, hogy munkánkban

sok még a hiányosság, a fogyatékoság, a bizonytalanság, sőt tévedés. Legyen szabad ilyenekre is rámutatnom.

1. A Főbizottságnak az eddiginél lendületesebben kell szorgalmaznia a természeti, a gazdasági és a társadalomföldrajz elvi, elméleti és módszertani kérdéseivel foglalkozó vitaülések szervezését.

2. Az osztálytitkári beszámoló értelmében is hozzá kell fognunk a magyar polgári földrajz kritikájához és a konkoly kirotálása során nagy figyelmet kell szentelnünk a magyarföldrajz haladó gondolatainak, tarításának összegyűjtésére.

3. Sokat és sokszor beszélünk komplex földrajzi területi kutatásokról, a valóságban azonban ilyen kutatásaink még alig vannak. A szovjet példamutatás nyomán Akadémiánk segítségével a komplex kutatások szervezeti és anyagi feltételeit meg kell teremtenünk.

4. Ugyancsak a szovjet példamutatás nyomán, Akadémiánk segítségével mindent el kell követnünk a komplex tájkutatások lehetővé tételére. Ajánlatos lenne vidéki földrajzi tájkutató csoportok létesítése. Ilyenre legalább háromra lenne szükség. Ezeket a vidéki kutatócsoportokat a budapesti akadémiai Földrajztudományi Kutatócsoport fiókjaként, annak elvi irányítása alatt, de szervezeti önállósággal, speciális táji feladatok megoldására megbízva kellene megszervezni. Elsőként lenne ajánlatos a Dunántúli Tudományos Intézet átvétele.

5. A vidéki kutatócsoportok megszervezése lehetővé tenné egy sereg tehetséges, fiatal geográfus beállítását a tudományos kutatómunkába. Ezzel elmélyültebbé, részletesebbé, egyben mégis gyorsabbá tehetnénk az ország részletes természeti és gazdasági földrajzi feldolgozásának munkáját. Ezt a munkát ma sok nehézséggel a majdnem kizárólagosan az oktató munkával amúgy is igénybe vett egyetemi Földrajzi Intézetek végzik.

6. Feltétlenül szükséges a Földrajztudományi Kutatócsoport további erősítése személyzeti vonalon.

7. Tervmunkánk eredményességét erősen hátráltatja, hogy egyetemi intézeteink céltámogatási összegeit tudományos segédkutatóink illetményei terhelik. Kérjük az Akadémiát, szerveztesse ezeket a kutatói állásokat rendes státushelyekké és tegye lehetővé, hogy a céltámogatást teljes egészében a tudományos terep- és kutatómunkára használhassuk fel.

8. A tudományos terepmunka elvégzését és szakszerű ellenőrzését nagyon elősegítené néhány terepjáró gépkocsi munkábaállítását. Sok elfecsérelt időt és a gyalog vagy vonaton megtett üres kilométerek százait takarítanak meg a kutatók.

9. Minden módon szorgalmaznunk kell vezető kutatóink és oktatóink külföldi utazásait, tanulmányait. Tapasztalati megismerés nélkül nincs eredményes kutató és oktató munka a geográfiában. Szovjet, kínai, lengyel, német, csehszlovák, román, bolgár, albán tájak életét, ismeretét akarjuk beleolvasztani földrajzi szemléletünkbe, hogy minél eredményesebb legyen munkánk, amely első és végső fokon sem akar más lenni, mint országunk és népünk odaadó szolgálata.

PACH ZSIGMOND PÁL

Amikor Mátrai elvtárs osztálytitkári beszámolójához a történettudomány, pontosabban: a Történettudományi Intézet részéről kívánok röviden hozzászólni, előljáróban hangsúlyoznom kell, hogy azzal, amit a beszámoló a történet-

tudományról mondott, általában egyetértek; csupán egyes részleteiben szeretném közelebbről megvilágítani.

Történettudományunk fejlődését a legutóbbi akadémiai nagygyűlés óta eltelt esztendőben történezeink három fontos megmozdulása jelzi: a Történeztudománykongresszus 1953 júniusában, a Századok kibővített szerkesztőbizottsági ülése 1953 november-decemberében s végül az egyetemi magyar történelmi tankönyvsorozat megvitatásának kezdete az elmúlt napokban, 1954 júniusában. Mindezek fontos eseményei voltak történeztudományunknak; jelentőségüket azonban csak akkor tudjuk felmérni, magának tudományunknak a szempontjából is, ha országunk életének döntő eseményeivel összefüggésben tekintjük őket, szoros kapcsolatban népi demokráciánk fejlődésének új szakaszával. Az osztálytiktári beszámoló helyesen emelte ki: tudományaink aszerint tudnak jó eredményeket elérni, hogy milyen éberrel figyelnek a társadalmi fejlődésben adott gyakorlat szavára és milyen mértékben tudnak ebből újabb és újabb szempontokat meríteni. Hadd utaljak itt arra, hogy tavalyi Történeztudománykongresszusunk eredményeit és hibáit csupán Pártunk 1953 júniusi határozatainak, a kormányprogramnak a fényében tudtuk valóban mélyrehatóan értékelni; hogy a Századok kibővített szerkesztőbizottsági ülése vitáját átszótták már a propagandamunkáról szóló októberi párthatározat szempontjai is; hogy az elmúlt napokban megkezdett tankönyvviták egyben annak a komoly és hosszulejártú munkának is a kezdetét jelentik, amelynek során a Magyar Dolgozók Pártja III. Kongresszusának útmutatásait a történettudomány számára feldolgozzuk.

Ami történettudományunk elmúlt évi fejlődésének első, kezdő eseményét, a Történeztudománykongresszust illeti, kétségtelen, hogy az történetírásunknak a felszabadulás, ill. a fordulat éve óta megtett komoly fejlődését tükrözte. A kongresszus figyelemreméltó eredményről adott számot a történeztudomány egyes színtereinél meggyőzően szemléltette a történeztudomány fejlődését; a kongresszus tudományos színvonalát a marxista történetírás képviselőinek, a haladó történeztudományt magukévá tevő régi szakembereknek és tehetséges fiataloknak közös erőfeszítése biztosította. A kongresszus tematikája, iránya arról tanuskodott: történezeink, a Párt útmutatása alapján, lényegében helyesen ismerték fel népnevelő, nemzetnevelő feladatukat, szerepüket a kulturális forradalomban; az elhangzott előadásokat és hozzászólásokat közös eszmei mondanivaló fűzte egységbe: az a vezérmotívum, hogy hazánk függetlensége, népünk felszabadulása elválaszthatatlan a baráti szomszéd népek felemelkedésétől, az orosz nép forradalmainak, a Szovjetunió győzelmeinek sorsától, a nemzetközi haladás erőinek győzelmétől. Végül, de éppen nem utolsó sorban: a Történeztudománykongresszusnak igen nagy jelentőséget adott az a körülmény, hogy a szovjet történettudomány világszerte ismert képviselőinek és a népi demokráciák kiváló történezeinek jelenléte és aktív részvétele tágabb összefüggésbe állította a felvetődött problémákat, s megalapozta a történeztudomány nemzetközi együttműködését. A Történeztudománykongresszuson az együttműködésre vonatkozólag a szovjet történeztudomány vezetésével kidolgozott javaslatokat a résztvevő országok történeztudományi intézményei, Tudományos Akadémiái általában elfogadták, s az elmúlt év folyamán már meg is történtek az első lépések e javaslatok megvalósítására, nemcsak könyvek, forrásanyagok cseréje, nemcsak a személyi kapcsolatok megerősítése révén, hanem az egyetemi tankönyvek prospektusainak kölcsönös megküldése és megvitatása útján s a kongresszus által javaslatba hozott 4 közös tanulmánykötet előkészítő munkálatai terén is.

E le nem becsülhető pozitívumok mellett a Történeztudománykongresszus hiányosságai, hibái is hamar kiütköztek; köztük a leglényegesebbek: az, hogy a kongresszus előadásai nem fordítottak figyelmet az ellenséges és helytelen történetírói nézetekkel való polémiára, hiányoztak az előadásokhoz kapcsolódó szervezett vitaalkalmak — a program túlzásfűltsége a spontán vitákat is korlátozta — továbbá: nem volt olyan referátum, amely a magyar történettudomány megtett útját és feladatait összefoglalóan vizsgálta és értékelte volna; amint hogy nem hangzott el olyan előadás sem, amely felszabadulás utáni történetünk tárgyköréből merített volna. E hibákra már a kongresszus folyamán és végén felfigyeltünk, nem utolsósorban a szovjet történész elvtársak bírálatai nyomán; de a hibák és hiányosságok gyökereinek mélyreható feltárását csak a Párt Központi Vezetőségének határozatai, a kormány programja tette számunkra lehetővé. Ezeknek a dokumentumoknak a fényénél vált világossá előttünk, hogy a túlzásfűltség, a tervezés maximalizmusa nemcsak kongresszusunkat jellemezte, hanem egész munkánkat az elmúlt években, s ha nyilvánvaló is, hogy a sietség, a feladatok halmozása bizonyos fokig szükségszerű volt — hiszen történelmünknek valamennyi döntő problémáját revízió alá kellett vennünk —, kétségtelen az is, hogy tervezésünkben túlzásokba estünk, annak ütemét túlfeszítettük; ez pedig hovatovább gátjává vált az alapos, elmélyült kutatómunkának, a minőségi színvonal emelésének, a káderek beható specializálásának, felszínességre, ill. megengedhetetlen túlterhelésre vezetett. Ennek a felismerésnek a nyomán 1954. évi tervünket már jóval realitásos alapokra helyeztük, komoly lépést tettünk előre a módszeres tervezés terén, a minőségi követelményt állítva első helyre, — de meg kell mondanunk, hogy a valóban realitásos és helyes tervezés problémáját még máig sem tudtuk kielégítő mértékben megoldani.

A pártvezetők fényénél vált teljesen világossá számunkra, hogy a kongresszusnak a vitát mellőző menete is jóval több volt rendezési vagy szervezési hibánál, hogy ennek gyökerei mélyebbre nyúlnak. Ez a hiba közvetlenül abból fakadt, hogy történettudományunk általában sem tett eleget a burzsoá történetírói irányzatok, ill. azok maradványai elleni harc követelményeinek; hogy nem tette összefoglaló vizsgálat tárgyává egy-egy burzsoá történetírói iskola nézeteit. Mélyebb oka pedig abban rejlett, hogy szem elől tévesztettük az átmeneti korszak jellegét és sajátosságait; úgy véltük, hogy akkor, amikor a marxista-leninista történelemszemlélet hegemoniája már kétségtelen történettudományunkban, nincsen különösebb érdekessége, jelentősége a nyilvánvalóan elavult és túlhaladott történeti nézetek kritikájának. Szem elől tévesztettük tehát, hogy ezek a nézetek, ill. maradványaik még többé-kevésbé erősen élnek mind történészeink, mind olvasóink nem kis részének tudatában. E hibát felismerve következő évi, ill. második ötéves tervünkben fontos helyre állítottuk a burzsoá történetírói irányzatok részletekbemenő, összefoglaló igényű kritikáját. Éppen ez az a feladat, amely a Történelmi Társulat meginduló szekciói munkájának is előterében áll.

A burzsoá történetírói irányzatok elleni harc elégtelensége ugyanakkor más hibára is vezetett: azt jelentette, hogy nem adtunk elég mély és elég széleskörű segítséget — éppen az alapos és beható bírálat segítségével — a becsületos szándékú, hazafias, régi történészsakembereknek ahhoz, hogy régebbi hibáikat kiküszöbölve, gyors ütemben fejlődjenek, s jelentékeny szakmai felkészültségüket a haladó történelemszemlélettel egyesítve, történészfrontunk egyre tevékenyebb és értékesebb tagjaivá váljanak. Ez a hiba olykor »balol-

dalias», szektáns túlzásokkal párosult a polgári történettudomány hagyatékának, ill. egyes régi történészek munkájának, fejlődésének megítélésében. Ezeknek a tényeknek a felismerése rávilágított arra, hogy korántsem lehetünk meglegedve a történészek hazafias egységfrontjának megvalósítása terén elért eredményeinkkel, hogy ezt az egységfrontot szélesebbé kell tennünk, s mindenekelőtt szilárdabb elvi alapra kell helyeznünk, elsősorban széleskörű és mélyreható elméleti viták segítségével.

A vitaszellem ki nem elégítő volta mögött — ami a Történészkongresszuson megmutatkozott —, az összefoglalóan értékelő előadás hiánya mögött meghúzódott az az elmaradásunk is, hogy a felszabadulás óta megjelent marxista igényű történeti műveket sem tettük rendszeresen alapos és éles bírálat tárgyává, nem fedtük fel konkrét elemzéssel a számos formában felbukkanó elvi hibákat, történészeink elméleti-módszeres felkészültségének hiányosságait. Ez a körülmény fokozott jelentőséget kölcsönöz az intézetünkben folyó ideológiai konferenciáknak — amelyek a történeti materializmus főkérdéseit tárgyalva, történészmunkánk közvetlen kérdéseivel kapcsolódva — egyre gyümölcsözőbbé váltak az elmúlt év folyamán; másrészt azt a feladatot rója ránk, hogy a felszabadulás után írt főbb történeti műveket — marxista törekvéseket és nem-marxistákat egyaránt — nyilvános viták tárgyává tegyük, ami ugyancsak komoly eszköze a becsületes szándékú, komoly képzettségű régi szakemberek meggyőzésének, s előrelendítője a történész-egységfront megerősítésének.

Végül az a körülmény, hogy a Történészkongresszuson nem hangzott el előadás a felszabadulás és a magyar népi demokrácia történetéből, azt a súlyos fogyatékoságot tükrözte, hogy a Történettudományi Intézetben s általában a történészfronton igen keveset tettünk még történelmünk legragyogóbb korszakának feltárása, népi demokratikus fejlődésünk kutatása terén. Történettudományunk tehát — bár sok tekintetben helyesen ismerte fel feladatait a kulturális forradalomban, a nemzet nevelésében — mindeddig nem aknáztta ki azt a különösen nagyfontosságú nevelőerőt, ami éppen a hősi harcokban és nagy eredményekben annyira gazdag utolsó 10 esztendő történeti elemzésében rejlik.

Hogy a Történészkongresszus tanulságaiból kiindulva felfedhettük fejlődő és erősödő történettudományunknak mindezeket a gyengéit — ismételt hangsúlyoznom kell — a párthatározatok és a kormányprogram útmutatásai tették lehetővé számunkra, amelyek megvilágították népi demokráciánk fejlődése új szakaszának sajátosságait s ezzel megadták a döntő szempontokat saját tudományszakunk helyzetének felméréséhez is. Ezekre az útmutatásokra és szempontokra támaszkodva mutatott rá a Századok kibővített szerkesztőbizottsági ülése az elmúlt év végén az imént számbavett hibákra és feladatokra (s emellett persze még egy sor más problémára is). Ez az ülés, ill. ülésorozat méltán tekinthető történettudományunk elmúlt évi fejlődése *második* fontos eseményének: azzá tette a hibák sokoldalú és mélyreható megvitatása, az éles elvi bírálat hangja — olyan bírálaté, amely megelőzőleg legföljebb jóval szűkebb körben, a kommunista történészek Előadó Irodai munkaközösségében hangzott fel — s nem utolsó sorban több régi szakember segítősándékú, hasznos közreműködése a vitában, olyan kutatóké, akik megelőzőleg majdnem vagy teljesen passzívok voltak. — Ugyanakkor a szerkesztőbizottsági ülések bizonyos veszélyekre is felhívták a figyelmet. A túlnyomórészt helyes bírálat mellett felbukkantak elért eredményeink lebecsülésének egyes hangjai is, valamint olyan hangok, amelyek az új szakasz jellegét félreértve, burzsoá nézetek felélesztésének veszélyét rejtették magukban. A szerkesztőbizottsági

ülés néhány hozzászólása és különösen zárószava felvette a harcot ezekkel a hangokkal szemben; a zárószó — ugyanakkor, amikor az átmeneti korszak sajátosságai kiindulva, a történettudomány területén elkövetett hibákat részletesen és behatóan elemezte — helyes megvilágításba helyezte az elért eredményeket s hangsúlyozta, hogy amikor a történészek hazafias egységfrontjának kiszélesítésére és megszilárdítására, a »baloldali«, szektáns hibák, túlzások kiküszöbölésére van szükség — éberrel kell örködnünk a jobboldali elhajlás veszélyével szemben s élesen vissza kell vernünk azokat a nézeteket, amelyek valamiféle ideológiai nep-korszak inagurálásában vélekednek.

Ilyen és hasonló kérdések megvitatásával és tisztázásával párhuzamosan intézeti munkánkban kétségtelenül jelentős fejlődés kezdett kibontakozni az elmúlt év s különösen a közelmúlt hónapok során. Kidolgoztuk a tudományos munkatársak továbbképzésének és az intézet konzultációs tervének főbb irányelveit s ezzel szoros összefüggésben az intézet új munkarendjét — amely munkatársaink számára az eddiginél jóval kedvezőbb munkafeltételeket teremt és a munkafegyelem, teljesítmény ellenőrzését egyre inkább tartalmi, érdemi tere tereli; kidolgoztuk és a II. osztály vezetőségének bírálata alapján módosítva, a szaktitkárság révén a többi történeztintézmények rendelkezésére bocsátottuk a történettudomány II. ötéves tervének vázlatát megvitatás és konkretizálás céljából. Összeállítottuk és az osztályvezetőség elé terjesztettük a hazánk felszabadulásának 10. évfordulóját megünneplő tanulmánykötet tervezetét; ennek a tervzetnek a megvalósítása az őszi hónapoktól kezdve intézeti munkánk egyik központi feladata lesz, s az évforduló méltó megünneplése mellett arra is hivatott, hogy hozzájáruljon a magyar népi demokrácia története kutatásának fellendítéséhez, már említett komoly elmaradásunk pótlásához. Megalakult s megkezdte munkáját Intézetünk Tudományos Tanácsa, amely már első ülésén is konkrét határozatokat hozott a történészek, régészek, réprajzosok, művészettörténészek kooperációjára vonatkozólag. Végül — de nem utolsó sorban —: az elmúlt hónapok megfeszített és nem eredménytelen munkában teltek a 6 félkötetből álló egyetemi magyar történelmi tankönyvsorozat első 4 félkötete kéziratának elkészítését illetően is. Intézetünk munkájának szervezettebbé és elvibbé tételével, az osztályok és csoportok kollektívájának megerősítésével, a tankönyvkéziratok vitára való előkészítésének szorgos munkájával készült Pártunk III. Kongresszusára.

E hozzászólás keretében természetesen nem vállalkozhatom arra, hogy felmérjem és a történettudomány területére alkalmazzam azokat az újmutatásokat, amelyeket a Pártkongresszus számunkra nyújtott. Csupán arra szorítkozom, hogy a Pártkongresszus határozatainak fényénél néhány megjegyzést fűzzek ahhoz a széleskörű vitához, amelyet a közelmúlt napokban folytattunk le az egyetemi magyar történelmi tankönyvsorozat első félkötetének kéziratáról; ahhoz a vitához, amelyet történettudományunk elmúlt évi fejlődése *harmadik* fontos eseményének lehet tekintenünk, s amely kezdetét jelenti nemcsak a tankönyvkéziratokról tervbevett vitasorozatnak, hanem egyben a Pártkongresszus anyaga feldolgozásának is a mi területünkön.

Mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy mind maga a tankönyvkézirat, mind a vita menete és tartalma lényeges pozitívumot, eredményt hozott. Kétségtelenül komoly figyelmet érdemel Révész Imre akadémikus megállapítása, aki rámutatott: most áll rendelkezésre először teljesen egészséges szemléletű, tudományos megalapozottságú magyar történelmi tankönyv, amely ugyanakkor részletes előadásával a polgári történetírás nagyterjedelmű pozitívista,

ill. szellemtörténeti szintéziseit is pótolni képes. Méltányolni kell Mályusz Elemér megállapítását, aki a megvitatott kéziratot a magyar középkor 1526-ig terjedő története reálisabb, felfogásában és okfejtésében egységesebb előadásának mondotta bármely korábbi összefoglaló munkálatnál, hozzátéve: a tulajdonképpeni érdem a módszeré és a szemléleté, ami új és igazibb eredmények elérésére tesz képessé. Mályusz Elemér hangsúlyozta, hogy milyen hatalmas lépést jelent a polgári történettudományban uralkodott eszmei zűrzavarral és kiúttalansággal szemben a történelmi materializmus alapján álló történettudomány; milyen irigylésreméltó helyzetben vannak a megelőző nemzedékekhez képest a mai történészhallgatók, akik tiszta fogalmakat, a fejlődés világos menetét kapják történelmi tanulmányaikban. Méltányolni kell a vita iránti széles érdeklődést (első részénél több mint 100 történész volt jelen); régi szakemberek és fiatal történészek nagyszámú és hasznos hozzászólását; a tankönyvvitát, mint a történészfront fejlődésének és szélesedésének is fontos állomását; méltányolni kell végül a társtudományok képviselőinek több értékes hozzászólását, ami a rokontudományok közötti együttműködés megjavításának a kilátásával kecsegtet.

A vita ugyanakkor, amikor általában és részleteiben rámutatott arra a nagy előrelépésre, amit a kézirat történettudományunk fejlődésében jelent, komoly hiányosságokra is rávilágított. Számos hozzászóló éppen a Pártkongresszus tanulságaira hivatkozva fejtette ki, hogy a tankönyvkézirat — kivált annak árpádkori fejezetei — még nem tesznek eleget azoknak a nagy követelményeknek, amelyek népünk hazafias nevelésében várnak történettudományunkra. A kézirat fejezetei pl. nem értékelték megfelelően történetünknek olyan mozzanatait, mint a honfoglalás, az államalapítás, a XI—XII. század honvédő harcai. A tankönyvkézirat *általában* is fogyatékoságot mutatott olyan — a helyes történet szemlélet kialakítása, a hazafias nevelés szempontjából döntő jelentőségű — kérdések kidolgozásában, mint a dolgozó nép termelőalkotó munkájának feltárása, haladó kultúrértékeink ismertetése és méltatása; másrészt az országban lakó nem magyar népek történeti fejlődésének ábrázolása, a szomszéd népekkel és a nagy orosz néppel való történeti kapcsolatainknak — nem véletlenszerű és kiragadott, hanem elvi igényű és mélyreható — elemzése, mely utóbbi kérdések ugyancsak szorosan összefüggnek az igazi hazafiságra való neveléssel, a testvérrépek megbecsülésével, a répek nemzetközi szolidaritásának eszméjével. A vita összefoglalója utalt arra is, hogy történészeink még nem tanultak meg színesen, szenvedélyesen, pártosan írni: melegen, együttérzően, lelkesítően akkor, amikor a dolgozó nép munkájáról és harcairól van szó, leleplezően és meggyűlöltetően — de nem triviális frázisokkal — akkor, amikor a reakciós erőket mutatják be. A hazafias nevelés előtérbe állítása különösképpen megkívánja — hangsúlyozta a vita összefoglalója, — hogy marxista történetíróink ne csak történetkutatók legyenek, hanem egyben íróvá is váljanak.

Mellőzve most számos egyéb kérdést, a tankönyvvitának csupán egy további tanulságát szeretném megemlíteni: azt, hogy egyes hozzászólásokban, amelyek ugyan helyesen hangoztatták, hogy a tankönyvkézirat nem tesz eleget a hazafias nevelés döntő követelményének, ugyanakkor a burzsoá nacionalizmus maradványainak bizonyos jelei tűntek fel. Voltak, akik pl. a magyarság kalandozó hadjáratainak méltatását kívánták, ill. — ami ugyanennek a problémának a másik oldala — a magyar állam szláv előzményeit vitatták, s a bajor-frank hatás régi »elméletét« melegeztették fel. Ezek a jelek arra figyelmeztetnek bennünket, hogy amikor az eddigénél jóval szélesebben, bátrabban, lelkesebben és

lelkésítőbben kell nyúlnunk haladó történeti hagyományainkhoz, másrésztől éberem kell őrködnünk azon, nehogy ezen a címen a burzsoá nacionalizmusnak távolról sem teljes mértékben leküzdött maradványai is felelevenedjenek.

Tisztelt Osztályülés!

A Magyar Dolgozók Pártjának III. Kongresszusa széleskörű és sokoldalú útmutatást nyújtott a történészek, a Történettudományi Intézet munkájához is. A Központi Vezetőség beszámolójának első része, amely a népi demokrácia 10 esztendő fejlődését elemzi, nagymértékben megkönnyíti számunkra, hogy előrehaladjunk történetírásunk súlyos adósságának törlesztésében: felszabadulás utáni történetünk kutatásában. A kongresszusnak az a megállapítása, hogy ifjúságunk hazafias nevelését nemzeti művelődésünk és történelmünk gazdagabban feltárt örökségével kell megalapozni, arra ösztönöz bennünket, hogy felülvizsgáljuk és kiszélesítsük haladó hagyományaink kutatásának eddigi tematikáját és felülvizsgáljuk egyben azt a helytelen értékelési módszereinket, amely történelmi múltunk pozitív mozzanatait túlzottan a ma követelményeihez mérte s így szűkkeblűen, főleg az ú. n. korlátokat hangsúlyozta, ahelyett, hogy — Lenin tanításához híven — azt emelte volna ki, ami az adott korszakban új, pozitív és előremutató. A hazafias nevelés szélesebb megalapozásának a követelménye is arra sarkal bennünket, hogy alaposan nekigyürkőzzünk a dolgozó nép termelő-alkotó munkájának feltárásához, a kultúrtörténeti kutatásban fennálló jelentékeny elmaradásunk kiküszöböléséhez s mindenekelőtt pontosan kidolgozzuk a kutatás komplex módszereit ezen a területen. Az idekapcsolódó feladatok felsorolását még hosszan folytathatnám.

Tisztelt Osztályülés!

Történettudományunk nagy feladatairak megoldását a Történettudományi Intézet egymagában természetesen nem vállalhatja; szükség van itt az összes történetészek közös erőfeszítésére, és szükség van a történészekon kívül más társadalmi-történeti tudományok képviselőinek közös erőfeszítésére. Felesleges bizonygatni például, hogy a magyar népi demokrácia történetének kutatásában mindenekelőtt a közgazdász elvtársak segítségére vagyunk utalva; hogy haladó kulturális értékeink feltárását csupán a történeti tudományok művelőinek közös munkája viheti előre, amint erre a kérdésre Dobrovits elvtárs felszólalása kiindulásában kétségtelenül helyesen, de bizonyos túlzásoktól — véleményem szerint — éppen nem mentesen rámutatott. S ezen a ponton igen sokat várunk az Akadémiától, a II. osztálytól. Az Akadémia, az osztály irányító munkája Intézetünk felé — kétségtelenül javult az elmúlt esztendőben, s ennek meg is voltak az eredményei. Nem tarthatjuk azonban elégségesnek sem a történetész-intézmények munkájának koordinálását, sem a rokottudományok együttműködésének biztosítását; pedig ezek a kérdések — mint ahogy a tudományok osztályozásáról tegnap elhangzott előadás is hangsúlyozta — a jelenlegi körülmények között különös jelentőséggel bírnak. Ha az Akadémia irányító és összefogó tevékenységével megoldja ezeket a problémákat, nagy mértékben hozzá fog járulni feladataink végrehajtásához, történettudományunk további fellendüléséhez.

EÖRSI GYULA

Hozzászólásomban az állam- és jogtudomány fejlődésének néhány kérdésével kívánok foglalkozni.

Helyesen állapítja meg Mátrai elvtárs, hogy az állam- és jogtudomány az 1953. első félévi megtorpanását — helyesebben az 1952. évben is már megvolt pangását — 1953. második felében megélénkülés követte és ez a megélénkülés ma is tart.

Mire vezethető vissza ez a változás?

A változás döntő tényezője a kormányprogram. A kormányprogram, amely minden területen hozzájárul a tudományos élet megélénkítéséhez, de talán fokozottan járult hozzá éppen az állam- és jogtudományban. Ennek úgy gondolom objektív okai vannak.

Az állam- és jogtudomány állami életünkkel a legszorosabb kapcsolatban áll vagy legalább is kellene hogy álljon. Főfeladata, hogy az állam számára több és jobb fegyvert kovácsoljon politikai, gazdasági, társadalmi viszonyainknak a szocializmus irányában való fejlesztésére. Működésének jellegzetessége, hogy valójában akkor hat igazán, ha eredményei tudományos nézetekből állami intézményekké sűrűsödnek: élő, tételes jogként jelennek meg a megalkotásra kerülő törvényekben, a bírói ítéletekben, az államigazgatás mindennapi tevékenységében. Ez a körülmény nagymértékben meghatározza az állam- és jogtudomány helyzetét a kormányprogram előtt és után.

Mátrai elvtárs említette, hogy 1953. első felében a fejlődés perspektíváit a Főbizottság — tegyük hozzá, egész jogtudományunk — nem látta eléggé. Ez a jelenség szoros kapcsolatban van a kormányprogram előtti helyzettel. E helyzetet pedig az jellemezte, hogy jogalkotási politikánk szűkkörű volt, hogy a mégis folyó jogalkotásban nem vettek kellőképpen részt a jogtudomány képviselői, hogy helytelenül értelmezett »éberség«-ből szükségtelenül elzártak kutatási anyagokat a jogtudósok elől. Megemlítem pl., hogy az egyik akadémikus professzortól, amikor a hivatalos lap egyik számát meg akarta vásárolni, hogy egy rendeletet megismerjen, annak igazolását kérték, hogy nem csak akadémikus egyetemi tanár, de gyakorló ügyvéd is. Ilyen körülmények között a jogtudósok nem érezték kellőképpen, hogy szükség van rájuk. A jogtudomány művelőinek egy része ugyanakkor az államapparátusban dolgozott; ezek gyakorlati munkát végeztek, de emellett nem jutottak hozzá az elmélyült elméleti munkához. A többi kevés feladatot kapott, nem látott elég perspektívát. Nem tudta megtalálni annak a módját, hogy a gyakorlatot alkotóan és tudományosan segítse, mert fal volt közte és a gyakorlat között. Ez természetesen távolról sem csupán az állami szervek kormányprogram előtti hibája volt. E tudósok között sok olyan van, aki a burzsoá korból az objektivista szemléletet hozta magával, aki hajlamos arra, hogy spekulációk steril világában éljen, aki a gyakorlat sokoldalúságát és lüktetését inkább zavaró körülménynek, mint életető elemének érzi, aki hajlamos a felelősségtől való húzódozásra és ezért egyáltalán nem bánta, hogy nem kap fontos feladatokat. E tudósoknak komoly ösztönzésre lett volna szükségük ahhoz, hogy tudományuk művelésében politikailag is aktívak legyenek. E tudósoknak találkozniok kellett volna az állami szervekkel; márpedig egyik oldalról sem tettek ennek irányában elegendő lépést. Ha e találkozás korábban intézményesen megvalósul, ez megadta volna a tudósoknak azt az ösztönzést, aminek hatására helyük népi demokráciánk tudománya terén világosabbá vált volna, ez pedig tudósi önérzetüket megnövelte volna és tudományos teljesítményeiket magasabb színvonalra emelte volna.

Ez megvalósulóban van. A fordulat pedig — mint említettem — a kormányprogrammal indult meg és az új szakasz jegyében folyik. A kormányprogram többféle módon is hatott állam- és jogtudományunk fejlődésére:

a) Először *általánosságban* felszabadítóan hatott a kormányprogramm létköre a jogtudomány terén is. Ha szabad ezt így kifejezni, többet »merünk« tévedni (vagy megkockáztatni a tévedést) és ezért többet dolgozunk, többet produkálunk, többet bírálunk és jobban elviseljük a bírálatot. Folytatódott az a folyamat, amelynek során több elsővonalbeli jogásznak lett egyedüli foglalkozásává az egyetemi vagy kutatóintézeti munka: az így felszabadult időt a kormányprogramm légkörében egyre inkább állítják valóban a tudományos munka szolgálatába.

b) A kormányprogramm másodsor azzal lendítette előre az állam- és jogtudomány ügyét, hogy *előtérbe állította az állam és jog kérdéseit* elsősorban a törvényesség kérdésének éles felvetésével, majd a MDP III. kongresszusán a tanácsok problémáinak mélyreható elemzésével. A Társadalmi Szemle egyre többet foglalkozik az állam- és jogtudomány kérdéseivel és az Osztályközleményekben is nagyobb tere van a jogtudomány kérdéseinek. A jogászok önérzete jó értelemben megnövekedett és ez fokozza az alkotó kedvet.

c) A kormányprogramm végül azzal is segíti az állam- és jogtudományt, hogy *konkrét feladatokat*, és pedig hosszú távra szóló átfogó feladatokat ad a jogászoknak. Hadd említsem elsőnek a kodifikációt, amelynek elvi kérdéseiről Világhy Miklós elvtárs tart a nagygyűlésen előadást. A törvényesség előtérbe állítása világossá tette, hogy a törvények megtartásának első előfeltétele, hogy legyenek új szocialista törvényeink. Megindult a polgári törvénykönyv, a büntető-törvénykönyv és más törvények megalkotásának munkája. Ez felveti a megfelelő jogágazatoknak kivétel nélkül *minden* elméleti kérdését és hatalmas feladatokat tűz a jogtudomány elé. A pártkongresszus megtárgyalta az államhatalom helyi gyakorlásának, az államigazgatásnak, a tanácsoknak a problémáit és ugyancsak ellátta munkával az államjog és államigazgatási jog művelőit.

A Főbizottság eddig két kodifikációs vitát rendezett, de a kodifikációból és a tanácsokkal kapcsolatos kérdések megoldásából komolyan kiveszi a részét az Állam- és Jogtudományi Intézet és a három jogi kar is. Bár Mátrai elvtárs példái is meggyőzőek voltak, a gyakorlattal való kapcsolat megerősödését elsősorban ezek a kodifikációval és a tanácsokkal kapcsolatos tudományos erőfeszítések jelentik. Mátrai elvtárs utalt a jogtudományban tapasztalható személyeskedésre. Ebben sajnos sok igazság van, de azt is meg kell mondani, hogy mióta a jogtudomány művelői belevetették magukat a kodifikációs problémák feldolgozásába, sokkal kevésbé »érnek rá« ilyesmire. Azóta ez a jelenség nagyon lecsökkent. Azóta a jogtudomány feladatainak, perspektívájának a kérdése is mondhatni álproblémává vált. Mindez azt példázza, hogy ha a tudomány művelői megfelelő *feladatokat* találnak, há olyan munkájuk van, aminek fontosságát érzik nemcsak a pillanat, de az egész új szakasz szempontjából, akkor igen nagymértékben túlhaladottakká válnak a kicsinyes veszekedések, a »lét értelméről« szóló problémázgatások, — mindaz, ami az érdemi munkát gátolja és azzal csak annyiban közös, hogy szintén időbe kerül, szintén energiát fogyaszt és szenvedélyeket kelt.

Hogy mennyire megélnkítette az állam- és jogtudományt az új kormányprogramm, azt az is mutatja, hogy a jogtudomány más területeken is megélnkült. Múlt év őszén megvitattuk a jogtudomány helyzetét és feladatait. A Mátrai elvtárs által említett vitákon és a kodifikációs vitákon kívül viták indultak a jogtudomány rendszeréről az új szakaszban — pl. arról, hogy kialakítható-e a földjog, a termelőszövetkezeti jog a jelenlegi fejlettségi fokunk

mellett, hogy van-e helye a jogrendszerben a törvénykezési jognak. A nemzetközi jog is fellendülőben van, nem utolsó sorban a nemzetközi feszültség enyhülése, a tárgyalások módszerének térnyerése, a nemzetközi kapcsolatok megélenkülése, vagyis a béketábor sikerei következtében. Összel a Főbizottság megrendezi a jogtudományi kongresszust, amelyen az állam és jog fő kérdéseivel kívánunk foglalkozni az új szakasz szempontjából és amellyel nem szeretnénk lemaradni a nagyszerű történéskongresszus mögött.

Hiba volna természetesen a kétségtelen fellendülésből arra következtetni, hogy minden rendben van az állam- és jogtudományok házatáján. Annyi történt, hogy döntően megváltozott egy sor olyan körülmény, amely többé-kevésbé ú. n. »objektív körülmény«-nek számított a jogászok számára. Meg kell azonban mondani, hogy fennáll annak a veszélye, hogy ha a hatalmas új lehetőségek nem párosulnak a marxizmus-leninizmus mélyenszántó ismeretével, bizonyos fokig jobboldali tendenciák üthetik fel a fejüket. Mátrai elvtárs is utalt erre, amikor a haladó hagyományok félreértéséről szólt. Ez a veszély külön-böző formákban jelenik meg. Van amikor pusztán abból áll, hogy a jelenlegi viszonyainkra levont következtetésekkel összhangban nem álló, túltengő történeti fejtegetésben látják egy-egy olyan tanulmány vagy előterjesztés »tudományos« voltának szinte egyedüli kritériumát, amely égetően mai problémákról, kodifikációs és más hasonló kérdésekről szól. Ez megnyilvánulása annak, hogy a színvonal igényét elszakítják a gyakorlattal való helyes kapcsolattól és ez azért is káros, mert a gyakorlat művelőiben táplálja azt a sajnos meglévő tévhitet, hogy az elmélettől nem várhatnak sokat és ennek eredményeképpen az arisztokratizmus elleni harc túlzásai praktikizmushoz torkollanak. Van amikor a burzsoá tudomány eredményeinek felhasználására olyan területeken is igényt támasztanak, ahol az nem lehet indokolt. Van amikor a haladó hagyományok megbecsülésének jelszavával rózsaszín szemüvegen szemlélik az olyan burzsoá jogtudósokat, akik bizonyos színvonalra emelkedve szolgálták ki a letűnt rendszert (pl. Moór Gyula), holott a haladó hagyományok megítélésében a jogászokat különleges óvatosságra kell hogy intse tudományuk szoros kapcsolata az adott államhoz és joghoz, ez esetben a kizsákmányoló államhoz és joghoz. Van amikor a socialista jogtudomány vívmányait kicsinylik le azzal, hogy »incsen új a nap alatt«, holott ehelyett a jogászok által kedvelt latin nyelvű kelleme azt a nem antidemokratikus, de dialektikus értelmezett közmondást szem előtt tartariok, hogy »si duo faciunt idem, non est idem«. Helytelen volna az e téren fel-felbukkanó hibákat felnagyítani. Itt nem valamiféle kialakult, határozott jobboldali irányzatról van szó, hanem csírájában meglévő veszélyről, amire jó a figyelmet ráirányítani, nehogy irányzattá növekedjék, éppen úgy, mint ahogy nem árt megemlíteni azt sem, hogy másfelől bizonyos vulgarizáló, az átfogóbb általánosításokat, az elméleti munkát lekicsinyelő tendenciák is érvényesülnek.

További hiányosság, hogy a Főbizottság nem találta még eléggé meg a magyar állam- és jogtudomány elvi irányításának megfelelő módszereit. Nem fogja át eléggé az egész állam- és jogtudományt és nem is tudja megfelelő mértékben a legfontosabb feladatokra mozgósítani a jogtudósokat. Nem tud kellőképpen gondoskodni a tudományos tervek végrehajtásáról, nem utolsó sorban arról, hogy saját tagjai a tervben szereplő nagyobb lélegzetű műveikkel elkészüljenek. Ezt egyébként a tervezés maximalizmusán kívül a jogtudomány művelőinek túlterheltsége is okozza. Ma is még vannak olyan tudománnyal foglalkozó jogászok — így pl. a Főbizottság felelőse is és titkára is —, akik egésznapi állami

munkájuk után este tudnak csak tudományos munkát végezni. Ami pedig a Főbizottság munkamódszereit illeti, Mátrai elvtárs említette a szakbizottságok megszervezését. Reméljük, hogy az új szervezet nem a »főbizottsági bürokráciát« fogja növelni, de a tudományos eredményeket.

További hiányosság — és ezen is részben a szakbizottságok szervezésével kívánunk segíteni —, hogy vidéken még most sem eléggé élénk a tudományos munka, bár fejlődés e téren is van. A vidék még mindig bizonyos mértékig a figyelem perifériáján van, önerejéből pedig nem tudott eddig pezsgő, eleven tudományos életet szervezni. Elmaradás van továbbá egész jogtudományunk színvonalához képest a jogtudományi folyóiratok területén és ezért a Főbizottság is felelős, mert e kérdést elhanyagolta. A Jogtudományi Közlöny pl. szinte teljesen spontánul áll össze a szerkesztőség címére feladott kéziratokból, meg lehetőségen ötletszerűen jelenik meg és színvonala hullámzó. Reméljük, hogy az e téren folyamatban lévő átszervezés a fordulat kezdete lesz.

Amint az elmondottakból kitűnik, tennivaló van jócskán. Én azonban azt hiszem, hogy az állam- és jogtudomány dolgozói meg fognak tudni felelni a várakozásoknak. Engedjék meg, hogy bizonyos fokig szubjektív legyek és elmondjam, hogy rendkívül jó érzés az új szakasz jogtudományi munkájában résztvenni. Nagy pártosa van pl. annak, hogy 1848-ban napirendre tűzött és 1945-ig minduntalan elgáncsolt, számunkra, jogászok számára hatalmas programokat valósítunk meg, hogy a párt különösen a törvényesség terén, majd a tanácsok kérdésében kiemelte tudományunk fontosságát és ami ezzel egyet jelent, teljesítményeket vár tőlünk e téren is. Az új szakasz feladatai lelkesítik a jogtudomány művelőit és ez — békénkre, a párt és a kormány sokoldalú segítségére támaszkodva — meg fogja hozni a gyümölcsét.

PATEK ERZSÉBET

Mátrai elvtárs beszámolójában foglalkozott az egyes tudományágak munkájával is. Az előadásnak a régészettel kapcsolatos részéhez szeretnék néhány szóval szólni, azt részben kiegészítve, márcsak a munka további megjavítása érdekében is. Az elhangzott beszámoló szükségképpen tömör értékelését adja a munkának, de azáltal, hogy csak általánosságban mutat rá a hibák forrására, nem nyújthat kellő útmutatást és konkrét segítséget azok kijavításához. De nem ad a beszámoló hű képet a fejlődésről akkor sem, ha csak arról tárgyal ami rossz, és nem mutat rá az esetleg mégcsak csírájában meglévő, de fejlesztendő pozitívumokra is. Mert véleményem szerint a régészet területén ilyenek is vannak.

Mindenekelőtt a régészet első 5 éves tervéről szeretnék beszélni, márcsak azért is, hogy a következő tervekhez a szükséges tanulságokat levonhassuk. Megítélésünk alapján az első 5 éves terv általánosságban helyesen tűzte ki a régészet feladatait. Itt szeretnék utalni arra, hogy a terv végleges formájában már 1951-ben nyomtatásban is megjelent és így kutatóink a terv kezdetétől fogva tervszerint dolgozhattak, amit nem minden tudományszak mondhat el magáról.

A régészeti 5 éves tervben valóban súlypontilag anyaggyűjtő munka folyt. Indokolta ezt a rendszertelenül feltárt és összegyűjtött, az egyéni érdeklődést kiszolgáló anyag, amit a burzsoá régészettől örököltünk. Így az elméleti összefoglaló munkák előfeltételeként nagyarányú, a marxista tudományos követel-

ményeknek megfelelő módszerű anyaggyűjtésre volt szükség. Meg kell jegyez-
nünk azt, hogy ennek az anyaggyűjtésnek módszere már az első 5 éves tervben
is lényegében újszerűen, a haladó tudománynak megfelelően történt, ha nem is
volt tökéletes és ha voltak is hibái. Ezzel kapcsolatban, mivel az anyag kiválasz-
tásában világnézet tükröződik, a marxista szintetikus munkához új típusú
anyaggyűjtés szükséges.

Véleményem szerint, ha az elmúlt időszak eredményeiről beszélünk,
akkor a régészetkutatásnak az ilyenfajta anyaggyűjtését pozitívan kell értékel-
nünk. Ezzel párhuzamosan viszont tény az, hogy az elméleti összefoglalásoktól
eddig általában tartózkodtak még régészeink. Itt említendő meg az a hiba is,
amelyet jól fejtett ki a beszámoló, t. i. az, hogy az elvi értékelések az eddig
sajtó alá került régészeti munkáknál általában csak egy rövid bevezetőrészen
kaptak helyet. Hozzátehetjük ehhez még azt is, hogy a bevezetést rendszerint
nem is az anyagot összegyűjtő régész írta. Véleményem szerint mindenképp arra
kell törekedni, hogy a *hasonló jellegű bevezetőrészeket hagyjuk el* és a kutatók
történeti módszerrel foglalkozva a régészeti leletanyaggal, az elméleti értékelé-
seket ezzel szoros összefüggésben, bátran fejtsék ki. Ehhez feltétlenül szükséges
a marxizmus tanításainak megfelelőbb, alaposabb elmélyítése, amire az Osztály-
vezetőség már többször felhívta régészeink figyelmét. Ehhez az objektív fel-
tételeket, egyéb kiadványokban megjelent közlések mellett a Múzeumi Fő-
osztály folyamatosan is biztosítja, az 1950 óta megjelenő Szovjet Régészet
hasábjain.

Meg kell viszont jegyezni, hogy régészeti kiadványaink fejlődést mutat-
nak. Így pl. az összefoglaló jelleg nem vitatható el az új Intercisa kiadványtól.
Ezzel kapcsolatban meg kell említeni, hogy a Nagyszéksői kincslelet és az
Intercisa nem említhető minden további nélkül egymás mellett. A két munka
célkitűzéseiben és módszerében és ezáltal eredményeiben és értékében nem
egyforma.

A beszámoló megállapította a régészeti 5 éves tervvel kapcsolatban,
hogy nem tűzte ki helyesen a feladatokat, mivel elhanyagolta a magyar őstörténetkutatást és a magyar középkorkutatás sem szerepelt központi feladat-
ként benne. Megállapíthatjuk viszont, hogy régészeti tervünkben 5, majd 6
témával szerepelt a középkor kutatása és hogyha vád érheti a régészeti tervet
ilyen szempontból, úgy a vád inkább az lehetne, hogy kádererőnkön felül indí-
totta be a középkor kutatását. Oka ezeknek a hiányosságoknak az 1945 előtti
rendszer, amelyben a magyar középkor feldolgozásánál általában nem vették
igénybe a régészetet és a régészeti módszereket, hanem elsősorban a művészet-
történet, illetve a polgári történetírás alapján dolgoztak. Ilyen nehézségek
között, még egészen kezdő kutatókkal, többek közt egyetemi hallgatókkal,
indult el középkori kutatásunk, amellyel kapcsolatban ma már olyan nagy-
arányú munkákat regisztrálhatunk, mint a visegrádi és a budai vár feltárása.
E kutatásokkal kapcsolatban kisebb értékelő cikkek már eddig is megjelentek,
1955-től kezdve pedig összefoglaló központi fontosságú elméleti kérdésekre
választ adó feldolgozások kerülnek sajtó alá.

Másrészt középkorkutatásunk ma már azon az úton van, hogy kidolgozza
a falukutatás helyes módszerét.

Nagyobb hiányosságokat kell megállapítanunk a magyar őstörténet-
kutatással kapcsolatban és el kell ismernünk, hogy e hibák felszámolásához
még mindig nem tettük meg a kellő lépéseket. De súlyos mulasztás volt az is,
hogy a Történettudományi Intézettel nem tudta kiépíteni a régészetet a kollektív

együttműködést. Természetesen egyforma hibája ez a Történettudományi Intézetnek és a régészet területének. Ez kapcsolatos a beszámoló egy másik pontjával, amely rámutat arra, hogy a régészet nem tart kapcsolatot és lépést a történettudományi kutatásokkal. A hiba véleményem szerint mindkét fél részéről egyenlő mértékben fennáll. Mindenesetre közelebb hozná a megoldást az, ha a Történettudományi Intézet kiterjesztené profilját az ókortudományok felé is. A tudomány fejlődésének útja csak az lehet, ha a két tudományág egymással szoros kapcsolatban dolgozik, mert nem érhet el jó, teljes eredményeket a történettudomány, ha figyelmen kívül hagyja az anyagi kultúra tárgyi emlékeit és ezzel párhuzamosan nem érhet el jó és teljes eredményt a régészet, ha figyelmen kívül hagyja a történettudomány kutatásainak eredményeit. Ezen a téren a megfelelő kapcsolat megteremtése mindkét tudományág közös érdeke és kötelessége is. Ennek értelmében javaslom, hogy a két tudományág sürgősen tűzze ki azokat a legfontosabb feladatokat és témákat, amelyeket közösen — szükség szerint nyelvészek bevonásával — meg kell oldani.

NIZSALOVSZKY ENDRE

Mátrai elvtárs osztálytitkári beszámolója és Eörsi Gyula hozzászólása után nagyon kevés a megjegyezni valóm, ők nagyon hű és részletes képet adtak a jogtudomány állásáról és fejlődéséről. Én csak néhány rövid megjegyzést szeretnék előterjeszteni.

Igaz a jelentésnek az a megállapítása, hogy a jogtudományi kutatók filozófiai, történeti és politikai gazdaságtani tudása igen felületes. Ennek főleg az az oka, hogy a tételes jogtudomány művelőjétől azelőtt, a burzsoá korban ilyen jellegű ismereteket nem is kívántak. A tételes jogászok ötletszerűen bizonyos politikai gazdaságtani, filozófiai, történeti kérdésekben is állástfoglaltak ugyan, de rendszerint eklektikusan, úgy hogy ezen a téren inkább teljes hiánnyal, mint helytelen maradványokkal kell megküzdni.

További kérdés, vajjon egy helytelen irányzat átgondolt és tudatos követésével könnyebb-e megküzdni, vagy egy ösztönösen követett, de berögződött nézettel. Amikor a tételes jogászok neki indulnak az említett lényeges hiányok pótlásának, nagyon fontos követelmény, amit élesen exponált tegnap Lukács György akadémikus felszólalása, nevezetesen hogy a jogász se érje be bizonyos tájékozottság szerzésével az egyik területen, hanem a figyelmét mindhárom területre terjessze ki. A jogásznál az érdeklődésnek különösen a politikai gazdaságtanra korlátozása gyakori.

Az ilyen ismeretek kezdetlegessége az oka a Mátrai László osztálytitkár elvtárs által kiemelt idézgetési betegségnek is. A kialakult nézetünket nyugodtan csak akkor írjuk le, ha valami tekintélyre tudunk támaszkodni, annak szavait mintegy védőpajzsul használva. Igaza van viszont Eörsi elvtársnak abban, hogy ebből a betegségből kezdünk már fokozatosan gyógyulni.

Az Állam- és Jogtudományi Intézetre vonatkozóan meg kell jegyezni, hogy a főbizottság megbízásából végzett bizottsági vizsgálat során meg kellett ugyan állapítani az ott dolgozók összevágatásának a szakok szerinti megosztás szempontjából bizonyos tervszerűtlenségét, de ebből egyáltalán nem következik, hogy az ott dolgozók nem lennének teljes értékű munkaerők.

Hálásan fogadtam Fogarasi osztályelnök akadémikusnak azt a megállapítását, hogy az egyéni munkának bizonyos nagyobb súlyt kell adni és azt

javasolom, hogy erre az 1955-ös átmeneti évet használjuk ki. Eörsi Gyula helyesen állapította meg, hogy a kodifikációs munkák megindulása, a jogási munkának az aktuálissá, időszerűbbé válása nagyfokú lelkesedést keltett bennünk jogászokban, akik ebben a munkában részt veszünk. Azonban meg kell azt is mondani, hogy a sokféle tagozódás sokunkat eltérített attól a szívügyünktől, attól a nagy monográfiától, amelyet szeretnénk megírni, amelynek az anyaga többé-kevésbé együtt is van. 1955-ben azokat a szervezett kisebb társadalmi munkákat, az olyan témákat tárgyaló főbizottsági üléseket, amelyeken mindenkinek szinte becsületbeli kötelessége a hozzászólás, lényegesen ritkítsuk meg, 50—60%-kal csökkentsük. Csak így sikerülhet, hogy be is fejezzük azt, amit tervezünk. Az 55-ös évet így lehetne a kollektív munka évei után az egyéni alkotások évévé tenni.

Az osztálytitkári jelentés azt mordja, hogy ha a jelenlegi aspiránsok többsége sikerrel végez, a legkülönfélébb okokból eredő, legégetőbb káderhiányok meg fognak szünni. Kénytelen vagyok kétségbe vonni, hogy a jogtudomány területén az a 6 rendes és 3 levelező aspiráns, összesen 9 fő e káderhiányok megszüntetésére alkalmas lenne. Ezzel szemben az ideai aspiránsfelvételi vizsgák során a jelentkező fiatalok között az eddigi tapasztalatokhoz mérten rendkívül sokan mutattak kiváló képességeket. Indokoltnak látszik tehát a jogi aspiránsok számának növelését emelése.

Nem hallgathatok el azonban egy figyelmen kívül nem hagyható momentumot. Az aspiránsfelvételi vizsgák az idén tematikához kötött vizsgák voltak, aminek nagy előnye, hogy a jelöltek alaposabban fel tudtak készülni, hátránya azonban, hogy rehezebben lehetett az egyéni gondolkodásra képeseket a jó receptív képességűektől megkülönböztetni, bár erre természetesen törekedtünk.

Végül az utolsó megjegyzésem abból a feltevésből indul ki, hogy az osztálytitkári jelentésben a külföldön megjelent publikációk felsorolása a külföldi figyelmének nyugtázását is jelenti. Ezért kérem megemlíteni azt a kitüntetést, amiben a Csehszlovák Tudományos Akadémia jogi folyóirata részesítette egy szerény családjogi dolgozatomat. A Právník 1954. évi 1—2. száma közölte: Mad'arsky zákoník o právu rodinnévu c. cikkemet (69—81. old.).

KISS ARTHUR

Az osztálytitkári beszámoló sok fontos problémát vetett fel. Általános képet adott az osztály munkájáról. Nagyon tanulságos volt egészében látni a különböző területeket. Én ezúttal nem az osztálybeszámoló érdemeivel szeretnék foglalkozni, hanem olyan kérdésekkel, melyeket véleményem szerint a jelentés nem jól fejtett ki.

A beszámoló fő hiányosságának azt tartom, hogy a filozófia területén nem eléggé érvényesítette, nem eléggé hasznosította a kongresszus útmutatásait. A beszámoló ugyan említette a kongresszust. Fogarasi elvtárs hozzászólásában ugyancsak tett említést róla. De ezzel e feladat egyáltalán nincs megoldva. A beszámolóban sokkal nagyobb helyet kellett volna biztosítani a kongresszus anyagának, annál is inkább, mert a Központi Vezetőség beszámolója az osztályhoz tartozó két szakmának is igen fontos útmutatásokat adott.

A beszámoló a filozófiai munka kérdéseiről szólva önkritikusabb lehetett volna. Jobban kellett volna reagálni az osztályon belül elhangzott vitára, és jobban meg kellett volna mutatnia a meglévő hiányosságokat. Ugyancsak

hiányoltam a kritikát és önkritikát az itt felszólaló Fogarasi elvtársnál. Úgy gondolom, pár héttel a kongresszus után hallani kellett volna, hogy mit és hogyan fogadtak meg a filozófusok a kongresszus bírálóiból. A meglévő hibák bírálata és komoly önbírálat nélkül nem lehet átszervezni a munkát, nem lehet azt a kongresszus útmutatásainak megfelelően megjavítani.

Nem értek egyet a beszámolóval azzal a megállapításával, hogy a filozófiai fronton a hibák fő okát a témaválasztásban keresni felületességet jelent. A Központi Vezetőség beszámolója állapította meg azt, hogy vezető filozófusaink és különösen tanítványaik sokszor nem olyan témákkal foglalkoznak, amelyek a népi demokrácia kérdéseit általánosítják, melyek a hazai ellenséges nézeteket támadják. A beszámoló ránkvonatkozó részei tehát majdnem teljesen a tematika kérdésével foglalkoztak. Az osztálytitkári jelentés ezzel az állításával ha nem is nyíltan, de lényegében a kongresszusi beszámolóval polemizál és objektíve e beszámoló megállapításainak elutasítását jelenti.

A beszámoló másutt úgy tünteti fel a helyzetet, mintha a fiatal káderek hiánya lenne fő oka filozófiai életünk elmaradottságának. Ezzel a megállapítással sem tudok egyetérteni. Itt nem annyira a káderhiány az ok, hanem azok a problémák, melyekkel a kongresszus foglalkozott, valamint azok a hibák, amelyeket a filozófiai vitában elég behatóan, elég sokoldalúan megvitattunk. Úgy érzem, hogy itt ezekre kellett volna jobban ráirányítani a figyelmet, és ezeket a hibákat kellett volna mélyebben feltárni.

A Központi Vezetőség megállapította, hogy népi demokráciánk kérdéseinek általánosítása filozófiánk egyik fő feladata. Jó lett volna, ha az osztálytitkári beszámoló ezzel kapcsolatban bírálta volna egyes filozófusok hiányosságait, azt, hogy nem foglalkoznak eléggé ezekkel a kérdésekkel, azt, hogy aránytalanság van a filozófiai történeti kutatás irányában. Helyesen említette meg Fogarasi elvtárs, hogy az aránytalanság minden területen hiba. Nos, ezt a hibát feltétlenül tárgyalnia kellett volna a beszámolóval és azt is meg kellett volna mondania, hogy a filozófiai vitán voltak olyan álláspontok is, melyek ezt a helyzetet szentesíteni akarták. Sőt, úgy érzem, hogy a filozófiai munka öt éves terve, aminek tervezetét már megkaptuk, sok tekintetben visszatérést is jelent az ilyen hibákhoz.

Központi Vezetőségünk másik fontos megállapítása az ellenség elleni harc kérdésével kapcsolatban hangzott el. A kongresszusi beszámoló álláspontja az, hogy a Horthy-korszakban nem ellenséges filozófusokat, hanem ellenséges filozófiai nézeteket kell keresnünk, és ezeket kell szétzúznunk. Nálunk a filozófiai életben — sajnos — van elmaradás e feladat végrehajtásában. Voltak helytelen, lefegyverző nézetek is ezzel kapcsolatban. Jó lett volna, ha az osztálytitkári beszámoló megbírálta volna a Filozófiai Állandó Bizottság titkárának, Nádor elvtársnak azt a helytelen véleményét, mely szerint a fordulat évével szétvertük és megsemmisítettük az összes ellenséges filozófiai irányzatokat. Bírálni kellett volna azoknak a vezető filozófus elvtársaknak káros álláspontját, akik Kornist vagy más múltbéli magyar filozófust nem tartják méltó ellenfélnek és nem harcolnak ellene, illetve, akik szerint a források elrekeszése a feladat. Meg kellett volna mondani azt is, hogy a filozófiával foglalkozók többsége nem látta azt a fontos feladatot, hogy elsősorban az ellenséges filozófiai nézeteket kell keresnünk és cáfolnunk. Ilyen és ehhez hasonló hibáknak a kongresszus szellemében való feltárása és bírálata feltétlenül előbbre vitte volna a munkát.

Összegezve az elmondottakat: a jelentésnek jobban kellett volna támaszkodnia a kongresszus útmutatásaira, emellett feltétlenül meg kellett volna

mutatnia a munka irányát, azt, hogy milyen intézkedéseket kíván tenni az osztály azirányban, hogy a Központi Vezetőség útmutatásait megszívlelje és ezek szellemében dolgozzon.

A beszámoló fő hibája az, hogy éppen ezek hiányoznak belőle és még csak kísérlet sem történik a kongresszus anyaga valamennyire is jelentős felhasználására.

Végül: van egy megállapítás, amit ugyancsak helyre szeretnék igazítani. Ez a beszámolónak az az állítása, hogy a bírálóknál a II-es osztály titkársága biztosította a szabad kritikát, a bíráló és önbíráló fejlődését. Ezzel a megállapítással nem tudok egyetérteni, mivel egyike voltam azoknak a szenvedő alaryoknak, akiken a szabad kritika és a szabad véleménynyilvánítás »biztosítását« gyakorolták.

Amikor megbíráltuk a Filozófiai Évkönyvet, ez a bírálóknak — elismerem — nem volt maradéktalanul jó, nem volt mindenben helyes, sok általános megjegyzés, néhány helytelen megállapítás volt benne. Sok tekintetben egyetérttek azokkal a bírálókkal, amelyek ezeket kifogásolták. Ugyanakkor hiba volt az, hogy a mi bírálóknak Szigeti elvtárs cikkével a kritikát élesen elutasító hangon válaszolt. A bírálóknak ez az elutasítása Fogarasi és Lukács elvtársak beleegyezésével haragzott el. Emellett nemcsak ez történt, hanem az is, hogy Fogarasi elvtárs javaslatára megakadályozták válaszcikkünk megjelenését. Fogarasi elvtársak elutasították a Lenin Intézet-i vitát, melyet a Filozófiai Évkönyv bírálója céljából hívtak össze, helytelenítették a filozófiai fronton uralkodó helyzet feltárását. Fogarasi és Lukács elvtársak még a filozófiai tudomány helyzetéről szóló vitában is elítélték a bírálókat, és megtagadták, hogy bármilyen módon is elismerjék felelősségüket a filozófia elmaradottságáért. Az ilyen magatartás egyáltalán nem volt a bírálóknak elősegítő tevékenység. A beszámoló tehát a való helyzettel ellentétes képet ad akkor, amikor ezt állítja. A bírálóknak, önbírálóknak való helytelen viszony felszámolása elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy filozófiatudományunk fejlődése nagyobb mértékben meginduljon. Éppen ezért nem segíti a munkát az olyan helyzetismertetés, mely a valóságot elferdíti.

A filozófiatudományok eddig is vannak eredményei, de hogyha a meglévő hiányosságokat kiküszöböljük, ezek még nagyobbak lesznek. Ehhez adhatott volna az osztálytitkári beszámoló nagy segítséget, hogyha a hibákat bátrabban feltárta és elítélte volna.

LUKÁCS GYÖRGY

Tisztelt Osztályülés! Nem volt szándékom az ülésen felszólalni, minthogy véleményem szerint Mátrai és Fogarasi lényegében elmondták azt, amit én mondani akartam. Kiss Arthur elvtárs felszólalása azonban kényszerít arra, hogy néhány kérdést rendbehozzunk. Először a harmadik kongresszus tapasztalatainak a kihasználását és konzekvenciáinak levonását.

Véleményem szerint ezt nem abban az idézési modorban kell megítélni, hogy Mátrai elvtárs előadásában hányszor fordul elő a III. kongresszus és statisztikailag milyen szerepet játszik az oldalszámban. Arról van szó, hogy aki megnézi a tervezetet, láthatja, hogy a III. kongresszus által felvetett tudományos nézőpontok mindenegyes tudományunk jövő évi és öt éves tervének a homlokterében fognak állani.

Világos, hogy az összes konzekvenciákat ma még nem tudtuk levonni. Ha ugyanis gazdasági területen, ahol világosabban állanak a kérdések, a kongresszus kimondotta, hogy a második ötéves terv ne az 1955. év elején, hanem az 1956. év elején induljon, hogy az országnak módjában álljon a jelen helyzetet, a múlt hibáit s a jövő tervét gondosan, s nem kampányszerűen felmérni, akkor ez véleményem szerint a Tudományos Akadémia munkájára, a II. osztály munkájára és mindenegyes tudomány munkájára is vonatkozik.

Mi most megindultunk azon az úton, hogy a III. kongresszus eredményeit hasznosítsuk minden tudomány, tehát a filozófia számára is, s élni fogunk azzal a másfél évvel, amelyet a második ötéves terv kidolgozása céljából a III. kongresszus a magyar gazdaság s a magyar tudomány és kultúra minden ágazata számára nemcsak biztosított, hanem a helyes előkészítés szempontjából megkövetelt. Ennélfogva én Kiss elvtársnak ezt a szemrehányását nem tudom elfogadni.

A másik probléma, amelyről Kiss elvtárs beszélt, lényegileg abból áll, hogy Mátrai elvtárs referátuma, amely mint a többi vitával, röviden foglalkozott a filozófiai vitával is, az ő kívánsága szerint ábrázolni kellett volna az összes sérelmeket és a sérelmek helyeslését, melyeket Kiss elvtárs és mások a vitában felvetettek. Ezt én nem tudom elismerni. Nem akarok a vita összes részleteire rátérni, de tény az, hogy két hosszú délután és este nem volt senki Kiss elvtárs és barátai részéről, aki tetszés szerinti beszédidőben nem mondhatta volna el minden mondanivalóját. Kiss elvtárs és barátai mindenféle tekintetben megmondották véleményüket — a »vezető« filozófusok munkásságáról. Ezzel szemben a »vezető« filozófusok felvetettek egy olyan problémát, amely a filozófiai munkának s véleményem szerint minden tudományos munkának egy központi kérdése, tudniillik a tudományos feldolgozás minőségének a kérdését, s élesen rámutattak arra, hogy ha a tudományos kérdéseket a tudatlanság alapján tárgyalják, abból semmiféle tudomány számára sem fog soha semmi kijönni. Nagyon sajnálom, hogy ezt kénytelen vagyok itt az osztályülés előtt megismételni, de ha itt megkaptuk bizonyos vádaknak felsorolását, szükséges, hogy a másik oldalról is beszéljünk, annyival is inkább, mert a III. kongresszus egész munkásságán végigment éppen ez a szempont, a termelés és a kulturális produkció minőségének kérdése. Egészen világos, hogy Rákosi elvtárs, Gerő elvtárs, Nagy elvtárs és másoknak az előadásaiiban egy olyan programról tártuk elénk, amely program a minőség emelésének legenergiusabb módja nélkül teljes mértékben keresztülvihetetlen. Ezért helyeslem azt, hogy Mátrai elvtárs ezt a vitát csak röviden ismertette. A magam részéről hozzátésem, hogy ha valakit méltánytalan kritika ér, akkor sem a tudósoknak sem a pártembernek nem kötelessége meghajolni az ilyen kritika előtt és elismerni a hibát ott is; ahol azt nem követte el.

Ide tartozik — és ezt mint végső megjegyzést szeretném csak mondani — unos-untalan ismétlése annak, hogy a filozófia, a filozófiatörténet kérdéseivel túlsokat foglalkozunk. Nagyon érdekes az, hogy Jovcsuk elvtárs a Vaproszi Filozófia utolsó számában egy cikkében külön felhívja a figyelmet a filozófiatörténet döntő fontosságú kérdéseire. S rendkívül groteszknak tartom, hogy amikor a Tudományos Akadémia egész programjában a tudománytörténetet döntő fontosságú feladatnak tartja, amikor külön bizottságot és albizottságokat szervez az összes tudományok történetének megírására, hogy akkor éppen a filozófia története — amely a filozófiai tudomány fejlődése számára döntő jelentőségű — háttérbe szoruljon. Megint egy példán illusztrálom. Amikor a

Marx előtti kritika, etika döntő fontosságú történelmi problémáját illesztettük be egy disszertációval kapcsolatban tervünkbe, tudniillik Csernisevskinek az értelmes önzésről szóló tanítását — amelyről azt lehetne mondani, hogy közvetlen elődje a marxista társadalomtudomány és marxista etika kiépítésének —, akkor itt azon a kicsinyes módon, hogy ez nem közvetlenül kapcsolódik bele népi demokráciánk kérdéseibe, kritizálják azt. Természetesen nem közvetlenül kapcsolódik bele, hanem a marxizmuson keresztül. Másodszor pedig, aki a magyar történelmet s a magyar szellemi és gondolkodási történetet és kulturális történetet figyelemmel kíséri, annak tudnia kell, hogy a XIX. század magyar irodalom, művészeti, filozófiai stb. történetében döntő jelentőségű szempont az a párhuzamosság, az az elmaradottság, amely a magyar baloldal és az orosz forradalmi demokrácia között fennáll. Az orosz forradalmi demokrácia beható tanulmányozása nélkül merem állítani, hogy a XIX. század magyar kultúrtörténetét soha nem fogjuk tudni helyesen feldolgozni.

Ez tehát véleményem szerint nagyon is aktuális jelentőségű történelmi téma, éppen a magyar haladó hagyományok megértése szempontjából.

Ezeket tartottam helyreigazításképpen szükségesnek röviden elmondani. (Taps)

MÁTRAI LÁSZLÓ

Tisztelt Osztályülés!

Egészen röviden szeretnék csak a felszólalásokra válaszolni, hiszen azok egy része elsősorban az én beszámolóim olyan hiányosságaira mutatott rá, amelyeket magam is elismerek, amelyek azonban elsősorban mindenfajta ilyen beszámolóknak a műfajából erednek. Nevezetesen abból a műfaji nehézségből, hogy tíz teljesen különböző tudományágnak kell rövid és mégis arányos fejlődési képét megrajzolni.

Mindazok a részletmegjegyzések, amelyek arra vonatkoznak, hogy általam az egyes szakmák speciális jellemzésére adott kép nem teljes, valóban helyt állóak, ezeket köszönettel fogadom s igyekezni fogok a jelentés nyomtatott formájában a belőlük levonható tanulságokat érvényesíteni és felhasználni.

Bevallom, hogy a jelentés bírálataiban elsősorban az lett volna a legnagyobb segítségemre — amire viszont az egyes szakmák képviselői nem tettek kritikai megjegyzést —, ha a jelentésben adott összképre vonatkozólag hangzott volna el kritika.

Megnyugtató számra szolgál az, hogy a jelentés legerősebb kritikusa, Kiss Artúr elvtárs, erre az összképre nézve nem talált kritikai megjegyzést. Én ezt olybá veszem, hogy az, ami az ő álláspontjában helyes, úgy látszik, kifejezésre jutott abban az összfejlődési képben és azoknak az össz-követelményeknek a felrajzolásában, amelyeket én a társadalmi, történelmi tudományok helyes fejlődése elé éppen az új szakasz fejlődési törvényei és a párthatározatok értelmében megrajzolni próbáltam, nevezetesen az elmélet és gyakorlat egységének konkrét, részletekbe menő, mindenre kiterjedő megvalósításának követelésében.

Még csak egy szót arról, amiről Lukács elvtárs már szólt, nevezetesen pártunk III. kongresszusának a társadalmi és történelmi tudományokra vonatkozó, igen messze mutató és igen jelentős megállapításáról: azt hiszem, hogy másfél hét alatt nemcsak lehetetlen volt, de nem is lett volna szabad pusztán a

formális teljesség kedvéért e fontos határozatok felületes »elemzésével« megpróbálkozni s ily módon saját jelentésének tekintélyt szerezni.

Én úgy gondolom, hogy ebben a kérdésben Lukács elvtársnak messzeemenően igaza van: a III. pártkongresszusnak a mi tudományainkra vonatkozó kiértékelése gondos, alapos és igen elmélyedő munkát igényel. (Taps)

FOGARASI BÉLA

Mielőtt ülésünket bezárnám, legyen szabad egészen röviden Kiss Artúr elvtárs felszólalására, illetőleg annak csak egy-két pontjára reflektálnom, amely rám vonatkozott.

Én őszintén szólva nem nagy lelkesedéssel folytatok ilyen vitákat. Az én nézetem az — és az én nézetemet megerősíti más elvtársak véleménye is —, hogy a filozófiát mindenek előtt pozitív, alkotó, építő formában kell továbbfejlesztelnünk. Vagyis úgy, mint minden tudományt: dolgozni kell. Más mód nincs. Ne töltsük most az időt ezeknek a Kiss Artúr által előhozott — nézetem szerint egyáltalán nem indokolt — sérelmeknek a további feszegetésével. Mi az alkotó munkára buzdító tudománypolitikát óhajtjuk követni általában a II. osztály keretén belül. S azt hiszem, ezzel bizonyos eredményeket el is értünk. Nem titok, hogy vannak, ahol meglehetősen kiéleződtek mindenféle személyi, ideológiai és személyi keveredésben fellépő ellentétek és nagy nehézségeket okoznak az alkotó, építő tudományos munkában.

Na, most konkrétan helyre kell igazítanom nekem Kiss elvtársnak egy helyreigazításra vonatkozó passzusát. Miről volt szó? A Természet és Társadalom című népszerű, azelőtt természettudományi, most természettudományi és társadalmi tömegpropagandára szánt folyóiratban jelent meg Kiss és Szecsódi elvtárs bírálata a Filozófiai Évkönyvről, amellyel a Filozófiai Évkönyv szerkesztősége nem értett egyet, s Szigeti elvtárs erről írt egy kritikai választ. Ezután a szerkesztőséghez érkezett javaslatok arra irányultak, hogy ezt folytassák, tehát további cikkek — nem helyreigazító közlemény — jelenjenek meg. Én erről legalábbis nem tudok, hogy helyreigazító közleményről lett volna szó, hanem további vita folytatásáról. Én a Társadalom és Természettudományi Ismereteket Terjesztő Társulat elnökségének tagja vagyok. Mint ilyennek, nézetem szerint bizonyos kötelezettségeim vannak. Az én legjobb felfogásom abban állott — és most is abban áll —, hogy ez a folyóirat, amelynek célja a legszélesebb körökben a legnépszerűbb ismeretek terjesztése, nem alkalmas erre a vitára, aminthogy hallottam is olyan véleményeket, amelyek nem azt mondták, hogy Szecsódi elvtársnak van-e igaza vagy Szigetinek, hanem azt, hogy ezek a filozófusok egymás között veszekednek. Sajnos ez így van és ezzel nekünk, akik a tudománypolitikát vezetjük — még magasabb fórumokon is számolni kell. Még egyetemi tanárok is — nem szép, de így van — például a filozófiai vitáról, amely már szűkebb körben folyt le, utána úgy nyilatkoztak, hogy jól oda szózt ez ennek a Fogarasinak, vagy jól oda szózt Lukács annak a valakinek, tehát rendkívül primitíven és vulgárisan nyilatkoztak, mert aki nem foglalkozik szakmailag és behatóan a filozófiával, az ebből ennyit értett meg, s ez nagyon nem jó hatást tesz a közvéleményre és nem emeli a filozófusok tekintélyét.

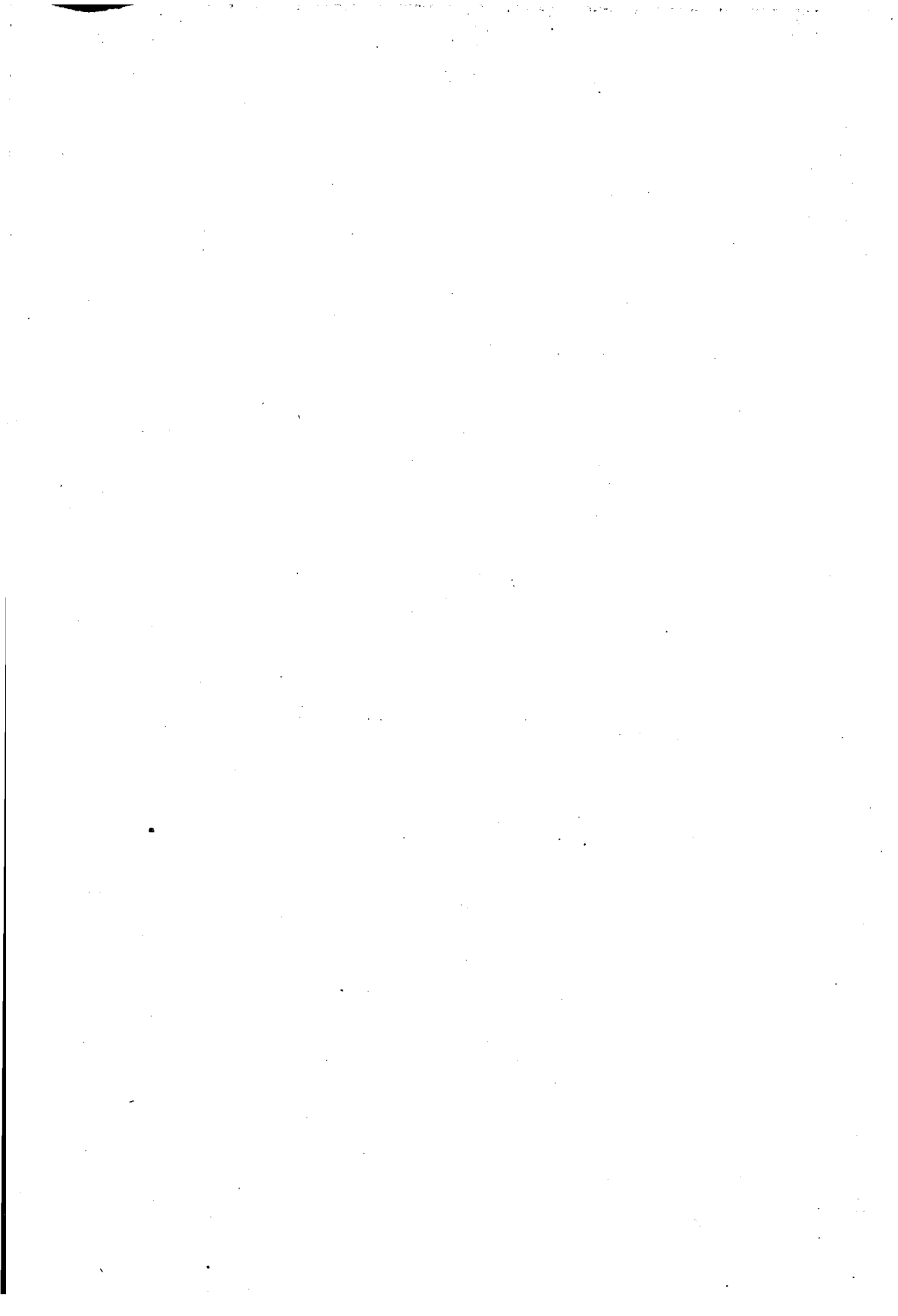
Ez a kérdés egyik oldala. De ami még sokkal fontosabb, a tömegolvasókat irritálja az ilyen vita, s ilyen irányú felszólalások voltak az elnökségben, nem

részemről, hanem az elnökség más tagjai részéről. Ez világos mindenki számára, s aki ilyen társaság életében részt vesz, az tudja azt is, hogy milyen feladatokkal kell ott megbirkózni. Tehát én amellettt voltam, hogy ilyen cikkek ebben a folyóiratban ne jelenjenek meg tovább, ellenben népszerű tárgyi kérdések jelenjenek meg, s ha akár én, akár Kiss elvtárs ilyen cikkeket íránk, az nagyon hasznos volna. Sajnos, ezt nem teszik meg. Egyébként nekem ott nincs plein pouvoiroim, én ezt a felfogást képviseltem, s ezzel a társaság elnöksége egyetértett.

Befejezésül — ha már ilyen kérdésekről beszélünk — hadd mondjam meg, hogy e tekintetben legalábbis kvittek vagyunk, mert a Társadalmi Szemle velem rosszabbul járt el, illetve én rosszabbul jártam a Társadalmi Szemlével — holott ott némi munkát kifejték — mint Kiss elvtárs a Természet és Társadalom című lappal, mert az ő cikke mégis megjelent. Én azonban írtam egy válaszcikket Havas Ernő elvtárs cikkére a Társadalmi Szemlébe, amely — mint az elvtársak a negatív következtetések logikai törvények alapján maguk is megállapíthatják — nem jelent meg. Legalábbis kvittek vagyunk tehát, ami a kritika szabadságának feltétlen vagy nem feltétlen jellegét illeti.

Ismétlem, mi nem ítéljük el a bírálatot, csupán a helytelen bírálatot. Nekem például személyesen az a véleményem, hogy a Filozófiai Évkönyv egyes hibái, hiányai, fogyatékosságai mellett is lényegében pozitív megnyilvánulás, lényegében haladást jelentett és ezen az alapon kell megítélni. S miután a szóban forgó bírálat ellentétes álláspontot foglal el, én s mások is, ezt a bírálatot elítéltük. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a bírálatot ítéljük el. Távolról sem, de a bírálat-tól is megkívánjuk azt, amit a munkától is megkívánunk, hogy helyes legyen, alapos legyen, ne tartalmazzon súlyos elméleti hibákat, alkotó jellegű, illetve építő jellegű legyen, ez legyen a fő törekvése. Az ilyen bírálatot — most már nemcsak a filozófiáról van szó — valóban nagy mértékben fokoznunk kell, mert a bírálat hatalmas erő a tudomány fejlesztésében, de a bírálattal szemben is ugyanolyan szigorú követeléseket kell felállítanunk, mint a bírálóknak maguknak a megírt munkákkal szemben. Tehát az építő bírálat és az alkotó munka jegyében haladjunk előre, és azt hiszem, hogy a III. kongresszus útmutatásainak alapos feldolgozása által nyújtott rendkívüli segítséggel és kormányunk és pártunk egyébirányú támogatásával a jövőben sikerrel vagy nagyobb sikerrel fogjuk megoldani az előttünk álló feladatokat tudományágaink terén, mint a múltban. (Taps)

Ülésünket bezárom.

A KORÁBBI KÖZÉPKORRA VONATKOZÓ MAGYAR POLGÁRI TÖRTÉNETÍRÁS BÍRÁLATA

LEDERER EMMA

A korábbi középkorral foglalkozó magyar polgári történetírás bírálata nem fér el egy előadás keretei közé. A téma teljes kimerítése hosszabb tanulmányt igényel, hiszen polgári történetírásunk — majd minden iskolának legkiemelkedőbb képviselőitől a kisebb szereplőkig — előszeretettel foglalkozott a korábbi középkor történetével. Így tulajdonképpen történetíróink bírálatával kellene foglalkoznom. Az előadás szűkebb keretei között meg kell elégednem azzal, hogy a legfontosabb problémákat felvetve, egyes kérdéseket kiélezve, ösztönzést próbáljak adni a téma mélyebb feldolgozására az egyes kérdések szakértői számára.

Nem egyenlő súllyal foglalkozom történetírásunk egyes korszakaival; legtüzetesebben az ellenforradalmi korszak történetírását szeretném megvizsgálni, mert hiszen ennek káros öröksége még igen sokunkban ma is él és nehezen leküzdhető, ugyanakkor a széles tömegek történetfelfogására is — sajnos — még erős hatással van. Nem mulaszthatom el azonban azt sem, hogy kissé behatóbban ki ne térjek az ú. n. polgári liberális történetírára, amelynek termékeit éveken át és még ma is sok esetben használjuk és amelynek elvi bírálatára egyszer már sort kell kerítenünk.

Külön kérdésként kellene felvetnünk azt, mi az oka annak, hogy a magyar történetírásban olyan középponti szerepet játszik a korábbi középkor története. Úgy hiszem azonban erre az egyes korszakoknál helyesebb kitérnem, mert nem minden időszakban azonosak az indítók, amelyek a történetírókat a korai középkor századainak előnyben részesítésére indították.

Ez alkalommal nem szándékozom foglalkozni a XVIII. század II. felének könyvtárait kitevő oklevélpublikációival, még Katona István »Historia critica«-nak nevezett, de lényegében ugyancsak forráskiadványnak tekinthető munkájával sem. Ezek a latin nyelven megjelent, s tudományos munkánkat még ma is megkönnyítő kiadványok nem tekinthetők a magyar történet feldolgozásának, történet szemléletük nem sokkal emelkedik túl a középkori krónikások egyházas mesemondásán.

A XIX. század első évtizedében jelent meg az első magyar nyelvű nagy terjedelmű (több, mint 600 oldalra terjedő) munka történetünknek 1526-ig ter-

jedő korszakáról, Virág Benedek »Magyar századaik«. Toldy Ferenc Virág Benedeket a »magyar lélek tüzes ébresztőjének« nevezi.¹ Valóban a »magyar századok« a nemzeti függetlenség eszméjének egyik első serkentője. Ugyszólván minden lapjáról őszinte, lelkes hazafiság sugárzik. Virág nem véletlenül fejezte be művét 1526-tal. Maga is rámutat ennek okára Döbrenteinek adott válaszában: »Öcsém, a lelkem fáj belé, nem lehet írnom Mohácson innen.«² Egész történetfelfogásából világos: a Habsburgokat a magyar szabadság elnyomóinak tartotta s mint-hogy őszinte véleményét róluk meg nem írhatta, inkább hallgatott. Van ugyan tudomásunk arról, hogy Virág Rákócziról készült írni vagy meg is írt valamit, de ez a munka sohasem került kiadásra, sajnos kézirata sem maradt meg az utókor számára. Virág történet szemlélete magától értetődően a nagy embereknek, nagy uralkodóknak tulajdonítja a magyar függetlenség megővését, a nép csak kevés szerepet kap történeti felfogásában. Ugyanakkor élesen bírálja ezeket az uralkodókat is, ha úgy látja, nem harcoltak eredményesen a magyar függetlenségért. Igen jellemző Nagy Lajosról vallott felfogása. »Élt ötvenhat esztendőket, melyekből igen sokat vesztegetett el a neápoli dolgokra, melyek nem Magyarországot, hanem az ő familiáját illették; Lengyelországra is, melyet a magyar koronához akart kapcsolni, sokat vesztegetett el... s vajhamind ezekért a jövendőbe jobban betekintett volna, amire minden uralkodó kötelessége szerént tartozik. A török naponként közelgetett országaihoz: ő noha, gyakran, mint olvastad ösztönöztetett, nem fogott fegyvert e veszedelmes ellenségre. De Bernabóra, mihelyt megkérített, kész volt fordítani a nemzeti erőt, a térítésre is örömeit fordította azt, követvén más fejedelmeket, kik régi megrögzött előítéletből üldözték a haeticusokat, schismaticusokat, zsidókat...«³

Virág nem értette meg a nép szerepét, de megsejtette, hogy az eretnek-üldözések alatt valami más is rejlik, mint a »hit védelmek«. A felvilágosodás egyházellenessége sugárzik Virág Benedek könyvének majd minden lapjáról. Sokszor gúnyosan, sokszor jegyzetekben elrejtve, ostromozza a pápák világuralmi vágyait, de elsősorban az eretneküldözéseket. Amikor többször beszél arról, hogy a pápai rendeletek nem a »megtérítésre«, hanem a »kiirtásra« hívják fel az uralkodókat, arra is talál helyet, hogy a XIV. sz.-i magyar történet tárgyalásánál elmondja Galilei példáját, rámutatva milyen méltatlanul járt el vele szemben az egyház.⁴ Az 1437-es parasztfelkelés okai között is világosan látja, hogy a huszita »eretnekség« mögött a nép, a parasztok terhei álltak és mélységesen elítéli a levett paraszttal szemben gyakorolt megtorlást: »A fők halálra kárhoztattak, mások az elfogatottak közül 'ki szemeit, ki orrát, ajkait; ki kezeit

¹ Virág Benedek: Magyar Századaik. (3. kiad. Pest, 1862.) I. kötet 3. l.

² Szalay Gyula: Virág Benedek élete és művei. 34. l. (Idézi Böhm Jakab kéziratban levő, kiadásra javasolt szakdolgozatában: A történetírás a nemzeti függetlenségért.)

³ Virág Benedek id. m. III. kötet 70. l.

⁴ Virág Benedek id. m. III. kötet 191. l.

vesztette el'. Efféle büntetések mindenkor terhére s kárára voltak a polgári társaságnak».⁵

Az 1514-es parasztháború megértéséig Virág nem jutott el, azt elítélte. Valószínűen forradalmat látott ebben; a francia forradalom »réme« ködlött fel előtte, s ettől Virág megborzadt; még a gyűlölt Habsburgokat is hajlandó volt segíteni a francia forradalom ellen.

Virág Benedek alakját történetírásunk történetében eddig nem kellően méltatták és a marxista történeti kritikának meg kell jelölnie azt a helyet, amely Virág Benedeket haladó hagyományainkban megilleti. Virág, a »tüzes ébresztő«, a nemzeti függetlenség első bajnokai között áll, s ugyanakkor Virág, a pap, élesen, harcosan küzd a klerikális reakció, a babonák, az üldözések ellen, az emberi jogokért. A polgári átalakulást nem érti meg, a francia forradalommal, a magyar jakobinusokkal is szemben áll, de ne feledjük el, hogy a polgári átalakulás ekkor még Magyarországon nem is volt napirenden.

Nem térek itt ki bővebben Hajnóczyra, aki megelőzve korát felismerte a polgári átalakulás jelentőségét. A Hajnóczytól ránk maradt jogtörténeti fejtegetésekből is nyilvánvaló, s valószínűen ezt fejtette volna ki bővebben, sajnos el nem készült jobbágyságtörténetében, amelyhez évtizedeken át folytatta az anyag gyűjtését.

Virág volt a tanítója Horváth Istvánnak, a nemzeti függetlenség harcos történészének, Vasvári Pál tanárának. Horváth István túlzó nacionalizmusa, aki őstörténeti munkájában az egész világot magyarokkal népesíti be, ma csak mosolyt ébreszthet, de ugyanakkor a nemzeti nyelv védelmében, a nemzeti függetlenségért vívott harcban ez a könyv is fegyvert jelentett. Ha Horváth István naplójában találunk is — antiklerikális megnyilvánulások mellett — egyes utalásokat arra, hogy felismerte a nagybirtok kiszípolozó szerepét, mégis, mint tanítványának, Vasvári Pálnak feljegyzései tanúsítják, lényegében az arisztokratikus kormányzati rendszer mellett szállt síkra.⁶ Vasvári Pál rendkívül tisztelte Horváth Istvánt, s ha — miután ő »történetbölcseleti munkáiban« már felismerte a nemzeti függetlenség és a polgári átalakulás szükségességét — vitatkozott is vele, mindenkor mesterének tekintette. Egyenes vonal vezet Virágtól, akinek nekrológját Horváth István írta meg Vasvári Pálígn. A közvetlen kapcsolat nem mutatható ki, de ez a történetírás az 1848 előtti és 1848-as Horváth Mihályban kulminál.

Horváth Mihály az, aki felismeri a polgári átalakulás és a nemzeti függetlenség összefüggését. 1841-ben megjelent, a Dózsa felkelésről írt tanulmányában, ha irtózáttal fordul is el a kegyetlenkedésektől, amelyek a jobbágyháborút kísérték, ha nincs is olyan megértéssel, mint 40 év múlva Márki lesz ezekkel szemben, de világosan felismeri, mit jelentettek Magyarország számára az 1514-es megtorló törvények. »S miképpen áll az idézett törvényhatározat a természetjog

⁵ Virág Benedek id. m. IV. kötet 186. l.

⁶ Vasvári Pál: Válogatott Politikai Írásai. (Budapest é. n.) [1948.] 120. l.

törvényszéke előtt? Ez arra a *képtelenség és embertelenség* bélyegét nyomja egyszerűs mind, s gyalázatosabbat annál, amelyet az óvilág rabszolgaságának törvénye viselt homlokán.« (kiemelés Horváth Mihálytól). »A pórosztály elnyomásának következményei kiszámíthatatlanul károsak valának az országra s csodálnunk kell, hogy a nemzet annyi viharok közt, melyekben nemzeti létéért századokig küzdenie kellett, e viszonyok fonáksága s innen származó erőcsökkenés mellett magát fenntarthatta.«⁷ Horváth tehát, ki más munkáiban a nemzeti függetlenség harcosa, ebben a tanulmányban is, mint politikai tevékenységében már a 40-es években, a jobbagység mellett állt ki.

A magyar polgári forradalom hajnalán tehát történetírásunk, amely a nemzeti függetlenség, a polgári átalakulás követeléseit tűzte zászlájára, még haladó szerepet töltött be. Az 1848-as polgári forradalom és szabadságharc levereése után a magyar történetírásnak ez a haladó vonala megszakad. Az ellenforradalmi önkényuralom éveiben kiváló történészeink közül egyesek, pl. Szalay László, megalkusznak. Szalay Lászlót »érdemeiért« az ellenforradalmi kormányzat temettette el a Nemzeti Múzeum előtt felállított nagy katafalkról. Csak egy példával illusztrálnám Szalay megalkuvó magatartását az ú. n. abszolutizmus éveiben. A tatárjárásról szóló kis népszerű munkában a muhi csatában elszenvedett vereséget azzal indokolja, fejedelem és nép meghasonlott egymással. Mindenki érthetett belőle: úgy mint a mi időnkben, v. i. a Bach-korszakban. Ugyanekkor egy történetírásunk történetében egyáltalán nem méltatott történetíró — kinek munkája pedig még ma is egyike a tatárjárásról szóló legalaposabb magyar monográfiáknak —, Rosty Zsigmond, nem lett hűtlen régi ideáljához, a nemzeti függetlenséghez. Ő a tatárjárásból ezt a tanulságot vonja le: »Mi pedig a tatárjárásból ama tanulságot merítsük, hogy a hont ért bárminő rettentő csapások következményei megsemmisíthetők, ha fiaiban elcsüggedés helyett férfias akarat, eszélyesség és honfiasság uralkodik, azaz, ha le nem mondanak önmagukról.«⁸

A régi, haladó történetírás nagy nemzedékének tradíciói még mindig adnak némi lendületet e kor történetírásának. Az abszolutizmuskori és a közvetlenül a kiegyezést követő idők történészeinek műveire még formai, módszerbeli szempontból a nagy korszak színvonala kötelező. Ez sok munkára rányomja bélyegét, így pl. Teleki József: Hunyadiak kora c. művére. De ugyanúgy, mint ahogyan e korszak vezető osztálya, a liberális nemesség megalkudott, szükségszerű volt, hogy az ebből származó történetírók maguk is megalkuvókká váljanak.

Az 1867-es kiegyezés így egy nagy zömében megalkuvó történetírói nemzedéket talált és ilyent nevelt. A nemzeti függetlenség kérdése lekerült a napirendről és a régi nemzedékből ennek legharcosabb képviselői, mint Horváth

⁷ Horváth Mihály: Az 1514-i pórlázadás. (Tudománytár 1841.) 232. l.

⁸ Rosty Zsigmond: A tatárjárás történelme negyedik Béla király idejében. (Pest, 1856) 145. l. és Szalay László: A tatárjárás Magyarországon 1241—42. Pest 1856. Vasárnapi könyvtár 2. Mindkettőt idézi Lederer Emma: A tatárjárás Magyarországon és nemzetközi összefüggései. (Századok 1952. 328. l.)

Mihály, igyekeznek beilleszkedni az új rendszerbe. Horváth Mihálynak egyetlen nagyobb terjedelmű, a korai középkorral foglalkozó munkája: »A kereszténység első százada Magyarországon« ilyen megalkuvó munka. Ebben Horváth az egyház kegyeit keresi és oly annyira meghunyászkodik a pápaság előtt, hogy hajlandó a magyar függetlenség kérdésében elfogadni még a mindenki által teljes joggal hamisnak tartott Szilveszter-bullát is, amelyben Magyarországnak a pápaságtól való függését bizonyítja a XVI. századi hamisító.

Valójában azonban ebben a korszakban, a megerősödő kapitalizmus korszakában már nem a függetlenség a központi kérdés. A dualizmus korának történetírásában nem is ezt kell elsősorban vizsgálnunk. (A függetlenség késői hirdetői közül, Thaly Kálmán vagy Takáts Sándor, nem foglalkozott korszakunkkal, így működésük megvizsgálására nem térek ki.) Kérdés, hogy beszélhetünk-e a történetírás szempontjából egységesen a dualizmus koráról. Hiszen ezt a korszakot az imperializmusra való átmenet és a kifejlődő imperializmus több részre tagolja. Úgy hiszem azonban, a történetírás szempontjából mégis helyesebb, ha ezt az egész korszakot egységesen tárgyaljuk. Ennek a korszaknak a történetírását szoktuk sematikusán összefoglalni a »polgári liberális« történetírás címszava alatt. Nevezhetjük-e ezeket a szerzőket »liberálisoknak«? Fejtégetéseinkből, úgy hiszem, világosan kiderül majd, hogy e szerzők többségének vajmi kevés köze van a liberalizmushoz. Az elnevezést az ellenforradalmi korszak történetírásától, elsősorban Szekfű Gyulától nyerték, aki ezzel a — szerinte — megbélyegző jelzővel illette az egész korszakot és benne természetesen a történetírást is. Mi azonban jól tudjuk, hogy nálunk még a »szabadelvűsködés« is, a politikában is, igen szűk keretek közé szorult, méginkább elmondhatjuk ezt a történetírásról. Úgy vélem, leghelyesebb, ha ezeket a történetírókat, minthogy nagy általánosságban a 67-es kiegyezés elvi alapján álltak, s a dualizmus rendszerétől meghatározott körülmények közt folytatták munkájukat, dualizmuskori történetíróknak nevezzük. Ugyanakkor, amikor a dualizmus korának történetírását egységben tárgyaljuk, nem feledkezhetünk meg arról — s tárgyalásaink későbbi során éppen ezt igyekszünk bizonyítani —, hogy milyen változásokat hozott az imperializmusra való átmenet és a megerősödő munkásmozgalom, az agrárszocialista mozgalmak a 90-es években, s milyen új vonásokat hozott ebben a történetírásban az imperializmus a XX. sz. első évtizedében.

A dualizmus egész korszakának a történetírásában igen előkelő helyet foglal el a korai középkor, ha nem is olyan kimagaslót, mint a következő korszakban. A korábbi középkorral foglalkozó történetírók közül, ebben a korszakban, Fraknoi Vilmos, Marczali Henrik, Pauler Gyula, Acsády Ignác, Erdélyi László, Tagányi Károly, Márki Sándor emelkednek ki. Szemmel láthatóan igen különböző írói egyéniségek, egymástól igen eltérő írásmodorral, sőt bizonyos fokig érdeklődési körrel. Beszélhetünk-e tehát közös plattformról, vagy beszélhetünk-e velük kapcsolatban különböző iskolákról? Van-e valamiféle filozófiai irány, amelyhez egyesek vagy valamennyien tartoznak?

Ebben a korszakban a francia hivatalos történetírás az ú.n. pozitivizmus virágkorát éli. Németországban kialakul a »nagynémet« politikai történetírás Ranke, Mommsen, s a korszak végén már megjelennek a szellemtörténetírás »nagy« képviselői, Troeltsch, Weber és társaik. Gyakran szoktak arról beszélni, hogy Magyarországon nem alakult ki önálló filozófiai rendszer, s ezzel összefüggésben arról is, hogy a magyar történészek nem foglalkoztak filozófiával. Valóban a dualizmus korának történetíróit egyetlen filozófiai iskolához sem lehet kapcsolni. Míg a polgári forradalom idejének historikusai Horváth Mihály, Vasvári Pál »történetbölcselettel« foglalkoztak, a dualizmuskori történetíróknál alig találkozzunk ilyen jellegű munkákkal, s ha igen, ezek csak szemelgetések, eklektikus eszmefuttatások, melyek lényegében semilyen irányban nem kötik le szerzőiket. A pozitivizmus legfeljebb abban a formában jelentkezik, hogy e korszak történeti szerzői erősen anyaghoz tapadó munkákat írnak, s valamennyüknél feltalálható többé-kevésbé a történeti fejlődés, »haladás« bizonyos törvényszerű voltának elismerése. Ez valamennyiüket előnyösen különbözteti meg a következő korszak nem egy történettudósától. A negatív előjelű, közös vonás, amely jellemző a korszak legtöbb történészére, a behódolás a Habsburg-dinasztia, a király előtt. Ez alól nem kivétel még Acsády sem. A jobbágyságtörténet bevezetésében így írt: (1711 után) »beköszöntött a jobbágyvédelem kora, a korona beavatkozása a szegény elnyomott munkásrétegek javára.«⁹ A másik negatív közös jellegzetessége a dualizmuskori történetírásnak a keresztény-nyugati eszme előtt való térdelhajtás és az ehhez kapcsolódó többé-kevésbé erős klerikalizmus. Ezen a vonalon árnyalati különbségek vannak. A klerikalizmus a legleplezetlenebb formában Fraknóinál lép elénk, de még Marczalinál is találunk ilyen mondatot »a történet legmagasztosabb jelenetei közé tartoznak azok, amidőn a pápák szavukkal, tisztán az ige hatalmára támaszkodva, megrendítik a trónokat, megvédik az elnyomott ártatlanságot, erkölcsöt. . . .«¹⁰ Előnyösen válik ki ezen a vonalon Acsády, aki különösen a »magyar birodalom történetében«, de a jobbágyság történetében is, több helyen mutat rá nemcsak az egyház kizsákmányoló ténykedéseire, hanem a pápák álszent, csak saját gazdasági érdekeiket védő intézkedéseire, pl. a beregi egyezmény idején. De hová tűnt Virág Benedek vagy Horváth István hangja, a klerikális reakció, a pápák Magyarország függetlenségét veszélyeztető politikájának elítélése? Ennek még Acsádynál sem találjuk nyomát. Fraknoi pedig egyenesen arról írt, hogy pl. »X. Leó pápa mindjárt uralkodása kezdetén lelke egész hevével fölkarolta a törökök ellen indítandó nagy hadjárat tervét, mely elődeit több mint félévszázad óta szüntelenül foglalkoztatta, (!)«¹¹ Ugyancsak közös jellegzetessége e korszak egész történeti irodalmának, a szélsőséges nacionalizmus, amely főképpen a nemzetiségek állítólagos alantas voltának hangoztatásában nyilvánul meg.

⁹ Acsády Ignác: A magyar jobbágyság története. (Budapest, 1908.) 5., 8. és 9. l.

¹⁰ Marczali Henrik: A magyar nemzet története. II. kötet 435. l. (Budapest, 1896.)

¹¹ Fraknoi Vilmos: A magyar nemzet története. IV. kötet 399–400. l.

A szélsőséges nacionalizmus alól nem kivétel ismét Acsády sem, aki pl. az 1437-es parasztfelkelés leverése legkárosabb következményének azt tekinti, hogy »a jó magyar jobbgátság egyrésze kiírtatott s helyére oláhság telepítettett. . . s ezzel megindul Erdély eloláhsodásának, valamint nemessége elszegényedésének folyamata«. ¹² Egyöntetű továbbá ezeknek a történészeknek állásfoglalása a »magyar birodalom« kérdésében is. Ennek a »politikai eszmének« kifejlesztői éppen a dualizmus korának történészei.

Acsády a »magyar birodalom történetét« írta meg. Marczali már 1896-ban arról beszél, Kálmán alatt alakult ki ez a birodalom, »a Kárpátok és az Adria közötti föld akkor, általa vált először politikai egységgé« ¹³; erről beszél Angyal Dávid, amikor azt mondja, Lászlót Horvátországba »az a vágy vitte, hogy Magyarországnak tengerpartot szerezzen« ¹⁴ s. i. t. A nacionalizmusa egyrészt a nemzetiségek lebecsülésében, a szlávok, »oláhok« államalapítási tehetetlenségének hangoztatásában jut kifejezésre, másrészt a magyarságnak a hódításhoz való jogával, a magyar birodalom eszméje kidolgozásához vezetett. Ezen a téren az ellenforradalmi történetírás már meglévő alapokra építhette a maga elméleteit. De nem járt az ellenforradalmi történetírás töretlen utakon a werbőczyanizmus, a magyar nemesség »országfenntartó« szerepének kidomborításában sem. Ezt a gondolatot is a dualizmuskori történetírás dolgozta ki. A XIII. sz. végéről szólva már 1896-ban ezt mondja Marczali: »A szabadságszeretetnek és jogérzetnek, mely aztán századokon át kitűntető vonása lett a magyar nemesnek, az a zivatáros emberöltő, amely IV. Béla halála után következett, hintette el termékeny magvait.« ^{14a} Az idézeteket erről a kérdéstről a korszak történetíróinak munkáiból tucatszám hozhatnánk s jellemző erre az, hogy még Márki is, aki a Dózsa-felkelést a magyar polgári történetírásban viszonylag a leghaladóbb módon írta meg, hosszú oldalakat szentel annak a bizonyítására, hogy a parasztháború vezére, Dózsa György székely nemesi családból származott. Én úgy látom, Márki szemében elsősorban ez tette hivatottá Dózsát arra, hogy egy eszmének mártírjává válhasson. E közös vonások (magyar birodalom, a keresztény nyugathoz tartozás, nemzetiségek feletti uralom jogossága, a magyar, lényegében nemesség vezetőszerepe) mintegy kvintesszenciáját kapjuk Pauler Gyula nagy munkájának (A magyar nemzet története az Árpádok alatt, Budapest 1893) befejező soraiban.

»Sokszor vetették fel a kérdést, mi az oka, hogy Magyarország itt a négy folyam vidékén megmaradt, a magyar országot, nemzetiségét fenntartotta, míg a hunok, avarok, más hatalmas népek elpusztultak, elenyésztek. A választ megadja a magyar nemzet jelleme, amilyenek a 11–13. században mutatkoztak és mai napig sem változott. A nyugati világ határára telepedve, követte a vezért,

¹² Acsády Ignác id. m. 162. l.

¹³ Marczali id. m. 214. l.

¹⁴ Angyal Dávid: Az Árpádok a világpolitikában. (Árpád és az Árpádok. Budapest, 1907. 244. l.)

^{14a} Marczali id. m. 655. l.

ki a kereszténység kebelébe vezette, barátjának kezdé tekinteni a nyugat népeit... megtúrt, sőt befogadott új meg új idegeneket, de azért úr és magyar akart és tudott maradni, mert megvannak benne az úri tulajdonságok; önértet, méltóság, amely imponál, igazság, mely megbecsüli a jót, az érdemet, ahol találja, alattvalóját, idegen társait el nem keseríti, hanem megnyeri, lefegyverzi és lefegyverezve tartja.«¹⁵

Az eddigiekben arról beszéltem, amiben a dualizmuskor történetírói között nincsenek alapvető eltérések, s aminek alapján tehát a korai középkorral foglalkozó összes történelemszöveget egy nevező alá hozhatnánk. Az egyező vonások lényegükben mind negatív előjelűek és vajmi kevés haladásról beszélhetünk. Bevezetőben azonban úgy tettem fel a kérdést, hogy van-e eltérés, s ezt most úgy egészíteném ki, hogy vannak-e tehát haladó jellegű eltérések az egykor polgári liberálisnak nevezett történelemszövegek csoportján belül. A választ úgy kell megadnunk, hogy igenis vannak eltérések, és ezek elsősorban két vonalon mutathatók ki: 1. a társadalmi történeti fejlődés felismerésének fokában, 2. az osztályviszonyok, sőt az osztályharc egyes elemeinek felismerésében.

Az előzőekben rámutattunk arra, hogy a dualizmuskori történetírásban változást jelentettek a 90-es évek és méginkább a XX. század első évtizede. A 90-es évek parasztmozgalmi és a szocialista munkásmozgalom megerősödése különböző visszahatást váltott ki a történelemszövegekben. A legnyíltabban és legpolitikusabban már ekkor Márki Sándor reagál erre. Márki Sándor, aki 1883-ban a Dózsa »forradalomról« írt haladó hangú tanulmányt, 1893-ban a Péro-felkelésről ír. E tanulmányát Márki az uralkodóosztály felé irányított — természetesen igen enyhe — figyelmeztetéssel zárja. »Aki észrevette, hogy a szocialistáknak 1893. jan. 6-án tartott első nemzetközi kongresszusán Magyarország összes földművelői közül talán csak a békésmegyeiek voltak képviselve, — talán nem tartja túlzásnak, ha azt állítom, — hogy a múlt századbéli latifundiális rendszernek néhány nagy hibája átöröklődött erre a mi végefelé járó századunkra is. És hogy még mindig vannak Péro lázadásának részletei, amiből a tanulságot nem annyira a történetírónak, mint inkább a politikusnak kell levonnia.«¹⁶ Marczali ugyanekkor (1896-ban) így ír a jobbság kialakulásáról: »Megszületik már a magyar történetnek egyik legállandóbb, legtartósabb és legszomorúbb szereplője.« (Kiemelés tőlem: L. E.)¹⁷ Ebben az évben írt Fraknói is (összefoglaló történeti munkájában) a Dózsa-»lázasról«. Sőt ezt akként állítja be, hogy Dózsa »... azt a vakmerő gondolatot karolta fel, hogy a királyt elűzván, az urakat kiirtván, az országban a nép-uralmat alakítja meg.« (Kiemelés tőlem: L. E.)¹⁸ Nem tekinthető talán teljesen véletlennek az sem, hogy Tagányi

¹⁵ Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. II. kötet. 617—618. l.

¹⁶ Márki Sándor: Péro lázadása. (Értekezések a történettudomány köréből. Budapest, 1893.) 96. l.

¹⁷ Marczali i. m. 665. l.

¹⁸ Fraknói Vilmos id. m. 403. l.

Károlynak a földközösségről írt munkája éppen 1894-ben jelent meg. Különböző tehát a későbbben is, a történeti fejlődés és az osztályharcok kérdésében is különböző álláspontot elfoglaló »liberális« történéseinknek az álláspontja. Míg Márki a parasztkérdés aktuális politikai jelentőségére hívja fel a figyelmet, Marczali sajnálkozó hangot üt meg, Fraknoi pedig megdöbbenően írja, a parasztság (Dózsa idejében) a »népuralmat« akarta megvalósítani. Tagányi ugyanekkor a földközösségről szóló és a földközösséget, mint az ősközösségi rend maradványát megvilágító, tehát haladást szolgáló tanulmányában már ekkor megüti azt a hangot, amely későbbi tanulmányain átvonul a magyar paraszti szabadságról, a parasztnak a nemessel egyenlő jogairól, ezzel alapjában tagadva, hogy a magyar paraszt is jobbágyi elnyomás alatt sínylődik, legalábbis történelmünk korai századaiban.

A XX. század első évtizedeiben az imperializmus és a proletárforradalmak korszakának hajnalán a magyar polgári történetírás sem térhetett ki többé az alól, hogy valamiféle választ ne adjon az »új eszmékre«-re. És a maga módján választ is ad. Itt megint, és talán ekkor a legerősebben válik kézzelfoghatóvá a különbség, amely az egyes történetírók között régóta fennállt. A magyar belpolitika bonyodalmai, a nemzetiségi kérdés kiéleződése még aktuálisabbá és élesebbé teszi az egyes megnyilvánulások hangját. Marczali Henrik 1905-ben a Népszerű Főiskolán előadást tart »A nemzetiség történetbölcseleti szempontból« címmel. S itt nemcsak a nemzetiségi, de a szociális kérdést is taglalni próbálja. Részletesen beszél az utópista szocialistákról, Bakuninról és az anarchistákról, de megemlíti Marx nevét és a Kommunista Kiáltvány befejező szavait, ekként: »Minden országból való proletárok egyesüljete!«. Mindebből pedig azt a tanulságot vonja le: »... ez érzés közössége, amely az egy nemzethez tartozókat összeszórítja, legyenek azok akár a trónon, akár a kunyhókban. És ha csakugyan erős a nemzeti érzés és kötelességévé válik minden egyesnek a nemzetről gondoskodni, nem mondom, hogy *beáll az egyenlőség, nem is mondhatom, hogy kívánom, nemcsak lehetetlennek tartom, megvallom, hanem bizonyos tekintetben még károsnak is, hanem a legkiáltóbb visszaéléseket, ha nem emberi, de nemzeti szempontból szünteti meg.*« (Kiemelés tőlem: L. E.¹⁹ Az idézett szöveg bonyolultságának főoka, hogy Marczali előadását valószínűleg gyorsírói jegyzet után írták le.) Tehát Marczali az osztály és nemzetiségi békét hirdeti, akként, hogy a magyar uralkodóosztály igényei az új eszmékkel szemben sértetlenek maradjanak. 1907-ben Csánki Dezsőnek, a dualizmuskori történetírás egyik fiatalabb képviselőjének (a Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában című még ma is pótolhatatlan munka szerzőjének) szerkesztésében megjelenik az Árpád és az Árpádok c. nagy összefoglaló munka. A munka egyesszerzői a korszak fiatalabb történetírói generációjához tartoztak, mint pl. Angyal Dávid, Károlyi Árpád. E nagy munka »Árpád halálának ezer éves fordulóján« jelent meg. A mű célját a bevezetőben Csánki

¹⁹ Marczali Henrik: A nemzetiség történetbölcseleti szempontból. (Budapest, 1905.) 91–92. l.

a következőkben jelzi: »A mult hagyományainak értékét ismerők új honfoglalásnak szükségét érzik a társadalmat irányító eszmék és érzelmek mai zűrzavaros világában. A régi honfoglalás emlékeinek felújítása pedig annál szükségesebbnek látszik, minél többen hiszik, hogy új társadalmi eszmék befogadása az értéktelennek rágalalmazott ősi örökség eldobására, a régi kapesok szétszaggatására is jogosít.« És még élesebben: (szemben a »gyökerekbe vágó társadalmi eszmék«-kel), »... megtagadhatja-e az új nemzedék nyilvánvaló életveszedelem nélkül létének az ősrégi, már az alapító Árpád nevéhez kapcsolódó politikai alapjait?«²⁰ Csánki tehát nemcsak a nemzetiségi és osztálybékét hirdeti, hanem védi a magyarországi kapitalizmus idején még fennálló feudális maradványokat, elsősorban a nagybirtokot. Ez a hang vonul végig az egész kötetben, minden szerző ennek a célnak a jegyében ír az »Árpádok« kül- és belpolitikájáról, a társadalmi helyzetről stb. Csánki ebben a bevezetőben feldob egy már előbb is itt-ott hangoztatott, később pedig olyan elterjedt jelszóvá vált tételt a »rokontalan« népről.

Ezzel a felfogással szemben áll a történetírók másik csoportja. 1906-ban jelenik meg Acsády Ignác tollából a magyar jobbágyság történetéről szóló nagy munka. Ebben Acsády (kinek szoros kapcsolatáról a kor hivatalos történetírásával már beszéltem) a maga módja szerint éles támadást intéz a kapitalizmusban élő feudális maradványok, a »latifundiális örökség« ellen. A multba, a középkorba visszavetítve beszél, bár burkolt formában, a parasztság osztályharcáról is. 1913-ban Márki Sándor elérkezettnek látja az időt, hogy bővített és átdolgozott formában megjelentesse 30 évvel ezelőtt a Dózsa »forradalomról« írt könyvét. A figyelmeztetést, amelyet 1893-ban intézett az uralkodó osztályhoz, most egy monumentális műben ismétli meg, szintén óvatosan beszélve »osztályviszonyokról, »osztályharcról« Dózsa korában. Mennyiben beszélhetünk ezekkel az írókkal kapcsolatban haladásról, mennyiben sorozhatók ők történetírásunk haladó hagyományai közé? Ez a kérdés már sokszor felmerült a felszabadulás óta történeti kérdésekről folytatott vitáinkban. Nyilvánvaló, hogy Acsády is, Márki is a fennálló rendszert, a kapitalizmust védelmezik a feltörő új, a szocializmus ellen. Még a nagy francia klasszikus történetíróknál is korlátnak tartjuk, hogy a polgári forradalmak korszakában az általuk felismert osztályharc elméletét csak a feudalizmus korszakára alkalmazták és nem akarták meglátni, hogy a kapitalizmus idején új osztályharc van kibontakozóban. Az imperializmus korszakában, amikor a tudományos szocializmus elmélete már egyre erősebben elterjedt, amikor a burzsoázia és a proletáriátus osztályharca kiéleződött, még sokkal kisebb jelentőségű a feudalizmuson belüli osztályharc felismerése. Ugyanakkor nem szabad elfelejtkeznünk arról, hogy a XX. század első évtizedeiben, amikor ezek a munkák megjelentek, Magyarországon a polgári demokratikus forradalom érlelődött, a kapitalizmuson belüli feudális maradványok,

²⁰ Csánki Dezső: Árpád és az Árpádok. (Budapest, 1907.) Bevezetés IX. és VII. .

a »latifundiális örökség« felszámolásáért. S ebben a harcban feltétlenül haladó jelentősége van Acsády, Márki munkásságának. Olyan hangot ütnek meg, amelyre fel kell figyelniök a latifundiumok birtokosainak, olyan hangot, amely szemben az osztálybéke hirdetőivel érthetőnek és indokoltnak tartja — bár természetesen nem helyesli — még a forradalmat is. Nem véletlen, hogy ezekre a munkákra azonnal elutasító válasz érkezett a magyar hivatalos történetírás részéről. A klerikális történetírás egyik képzett képviselője, Erdélyi László, már 1907-ben rámutat Acsády — sajnos valóban létező — szakmabeli hibáira (hamis oklevelek felhasználása, elírások stb.)^{20a} és ezentúl mindig erre hivatkozva igyekeznek lekicsinyelni és a köztudatból kiiktatni Acsády valójában nagyjelentőségű munkáját. Nem véletlen, — mint erről még beszélni fogunk — hogy az ellenforradalmi korszak történetírói gárdája csak a megvetés és lebecsülés hangján tudott szólni Acsádyról, de Márkiról is.

A dualizmus korszakának végén még egy hang szólal meg a magyar történetírásban, a radikális és ehhez szorosan kapcsolódó, magát szociáldemokratának nevező történetírás, amely azonban lényegében szintén az ú. n. radikális polgári álláspont képviselője. (Jászi, Ágoston foglalkoznak közülük egyedül a korábbi középkorral is.) A nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontjuk a dualizmuskori hivatalos történetírással szemben, a nemzetiségi elnyomás fennállásának hangsúlyozása, a magyar uralkodóosztály törekvéseinek leleplezése, feltétlenül haladó jellegű. Ugyanakkor félmegoldásra irányuló javasataik és a társadalmi fejlődés kérdéseiben kifejtett ökonomista, a vulgáris materializmushoz közelálló, a nemzeti hagyományokat teljesen tagadó nézeteik ezt az egész irányzatot végülis útvesztőbe viszik.

Most jutok el tárgyalásom középponti problémájához. A Magyar Tanácsköztársaság leverése utáni idők, a Horthy ellenforradalom korszakának a korábbi középkorral foglalkozó magyar történetírásához.

Az ellenforradalmi korszak történetírói közül többen hazaárulókká lettek. Sokan azonban ma körünkben élnek és dolgoznak, s már megtalálták a helyes utat, felismerték, hogy szocializmust építő népi demokráciánk szolgálatában, a marxizmus-leninizmus ideológiájával felfegyverzetten írhatnak csak igazi történelmet. Került már ki közülük olyan, aki jelentős szerepet játszik új marxista történetírásunkban, de többen egyetemi oktatásban és tudományos munkában egyaránt nagy szolgálatokat tettek és tesznek országunknak, népünknek. Minden remény és lehetőség megvan arra, hogy a jövőben még többen, még eredményesebben kapcsolódjanak be a közös munkába. Ehhez azonban, egyebek mellett, az is elsőrendűen fontos, hogy számot vessünk a magunk és egymás munkásságának árnyoldalaival, a hibákkal, melyek maradványait ki kell küszöbölni, azzal a nyomasztó ballasztal, melynek terhétől ideje megszabadulnunk.

Előadásom célja, hogy ráirányítsam a figyelmet, milyen célok szolgálatába állította a Horthy-rendszer történetíróinkat.

^{20a} Erdélyi László: Egyházi földesúr és szolgálói középkorban. (Budapest, 1907.) 3—4. l.

Az ellenforradalmi korszak történetírói közt jelentős különbségek voltak felkészültség, történetírói egyéniség, szubjektív célkitűzések tekintetében. Bármily jelentősek e különbségek, bármilyen fontos volna ezek beható elemzése, arra itt most nincs módom. Feladatunk lesz az egyes irányzatok, csoportok, sőt az egyes írói egyéniségek teljesítményének beható elemzésével kimutatni, mi az, ami munkásságukból elvetendő és mi az, ami maradandó érték. Ezt a munkát ideje volna már elvégezni, de ez igazán termékeny csak akkor lehet, ha ebben a munkában az érdekeltek is tevékeny részt vesznek. Ahhoz azonban, hogy ennek neki lássunk, úgy gondolom, mindenképp az szükséges, hogy megvizsgáljuk, mi volt a korszak hivatalosan elismert történetírásának az objektív politikai tartalma, hol volt az a fogópont, melyen a rendszer megragadhatta, politikai céljai szolgálatába állíthatta ezt a történetírást. Éppen ezért mai előadásomban nem mutathatok rá e történetírás pozitívumaira, hanem arra törekszem, hogy minél élesebben, nem egyszer szélső példákon mutassam meg, a kor elismert történetírói, még avlegderekabbak is, hogyan szolgálták — közös hibáik miatt, nem egyszer akaratlanul is, objektíve az ellenforradalom politikai céljait.

Úgy vélem, ahhoz, hogy a már most felismert helyes úton tovább tudjunk haladni, szükséges, hogy ráeszméljünk egykori tévelygésünkre.

Az első kérdés, amelyet fel kell vetnünk: mi az új, az eltérő az ellenforradalmi korszak történetírásában, amely a történet »újjaértékelését« tűzte ki jelszóul zászlajára? A másik kérdés, van-e valami filozófiai alapja ennek a történetírásnak, amelyet ugyancsak sematikusán a »szellemtörténet« címszava alatt szoktunk összefoglalni? Az ún. szellemtörténet politikai szerepét, annak az ellenforradalom irányzatában elfoglalt helyét lényegében helyesen állapítja meg Szigeti József nemrég megjelent cikkében.²¹ Nem tudok azonban egyetérteni Szigeti elvtárrsal, amikor a szellemtörténetet valamiféle egysíkú filozófiai iránynak tekinti és azt kissé egyszerűsítve a német szellemtörténetből vezeti le, ugyanakkor Szekfű Három Nemzedéke (És Ami Utána Következik) bírálatával az egész irányzatot jellemzi. Ezzel nem akarom kétségbevonni, hogy a Három Nemzedék nemcsak iránytűje, de összefoglalása is volt a Horthy-rendszer *egész* történetírásának. Szigeti elvtárs, mint filozófus érthető okokból, nem történetien nézi a szellemtörténetírás fejlődését s így nem vezeti vissza hazai gyökereire, másrészt nem eléggé látja vagy világítja meg annak változásait az 1920—44 közti időszakban. Ha a Horthy-rendszer történetírásának (a korábbi középkorral foglalkozó történetírásnak) teljes képét akarjuk látni, akkor, véleményem szerint meg kell vizsgálnunk: 1. valamiféle egysíkú történetfilozófiai irányról beszélhetünk-e mint »szellemtörténetről« vagy van-e valamiféle különbség az ú. n. pozitivizmus és szellemtörténet közt, van-e valamiféle fejlődés ezen a téren,

²¹ Szigeti József: A magyar szellemtörténet bírálatához. (Filozófiai Évkönyv, Budapest, 1952.) 155. l.

megváltozik-e a »szellemtörténet« és a »pozitívizmus« viszonya az ellenforradalmi korszak egyes szakaszaiban, 2. milyen gyökerei vannak az ellenforradalmi korszak történetírásának az előző történetírásban és mit jelent az »újjáértékelés« az egyes »szelméknek« az ellenforradalmi rendszer politikai céljainak érdekében való továbbfejlesztése. A két kérdés természetesen nem vizsgálható elszakítottan, s így tárgyalásaink során sokszor egymásba fognak fonódni.

A Három Nemzedék történetfilozófiájának, amelyet Szigeti a szellemtörténeti iskola történetfilozófiájának tekint, egy része már az ellenforradalmi korszak előtti Szekfű írásában is megtalálható. Szekfű »Magyar Állam Életrajza« c. munkája 1917-ben jelent meg német nyelven, magyarul egy évvel később. Ebben a könyvben már megtaláljuk a konzervatív reformeszmé dicsőítését, Szent István és Széchenyi, a »legnagyobb magyaroknak« egymással párhuzamba hozását, a liberalizmus (persze még enyhébb formában), elsősorban a »liberális történetírás« ócsárlását, Ranke dicsőítését, a Meinecke iskolájához való csatlakozást. Persze a világháború még folyt, a Habsburg-monarchia még állt, Szekfű tehát sokkal élesebben foglalhatott állást a Habsburgok mellett, a középhatalmakhoz, elsősorban a németekhez való »sorsszerű« kapcsolódás gondolata mellett, mint később.

Az Oroszországban győztes szocialista forradalom, a Nagy Októberi Forradalom híre, úgylátszik, 1917-ben még nem jutott el Szekfűig, könyvében erre még nem találunk utalást. Nyilvánvaló azonban, hogy 1919 után, amikor egy időre a proletárforradalom Magyarországon is győzött, ennek a ténynek óriási hatással kellett lennie, a forradalmat eltipró, s annak minden emlékét a tömegekből kiirtani akaró magyar uralkodóosztály történetfelfogására is. Ez elsősorban, s leghamarabb a »kelet felől fenyegető veszély«-nek, Magyarországnak, mint a »nyugati civilizáció őrének« hangoztatásában jut kifejezésre. Mikor Miskolczy István 1923-ban megírja kis népszerű munkáját az Anjouk koráról, a bevezetésben a következőket mondja: »Az a Magyarország, amely úgyszólván a kereszténység befogadásának pillanatától kezdve, mint a kereszténység és a nyugati civilizáció védője, őrt állt a Kelet mindent elsöprő barbárjai ellen, a XIII. század végén, válságos napokat élt át.«²² A XIII. század végére időzítve, igen erőltetett ez az utalás a Kelet felől fenyegető veszélyre. Mutatja, hogy minden, az ezzel legkevésbé összefüggő kérdésnél is a »keleti veszélyre« akarnak utalni. Ugyanakkor ez a munka maga még teljesen az előző korszak történeti szemlélete alapján készült; a szellemtörténeti frazeológia még úgyszólván hiányzik. Ugyanúgy hiányzik ez még Hóman Bálint 1921-ben írt Károly Róbert pénzügyeiről szóló munkájából.²³ Hogy mindkét munka az Anjouk korával, Magyarország »fénykorával« foglalkozik, Magyarországnak mint keleti nagyhatalomnak kiélezett hangoztatásával, természetesen az erősödő sovíniszta nacionalizmus következménye. Ezekben az években (a 20-as évek elején) még a gazdaságtörténeti ta-

²² Miskolczy István: Magyarország éz Anjouk korában. (4. l.) Budapest, 1923.

²³ Hóman Bálint: A magyar királyság pénzügyei Károly Róbert korában. (Budapest, 1921).

nulmányokban sem látunk változást, pl. Domanovszky, Kováts Ferenc folytatják, mintha mi sem történt volna, előző tanulmányaik közlését.

A 20-as évek végén és a 30-as évek elején kezd a magyar történetirodalomban mind erősebbé válni a »szellemtörténet« frazeológiája, a szellemtörténeti szintézis fokozatosan egyeduralomra jut a történeti irodalomban. Mi az oka annak, hogy a 30-as évek elején történetírásunk egyre ködösebbé válik, hogy a régi hagyatékából az a kevés jó, ami volt és ami még megmaradt is úgyszólván teljesen eltűnik? Mert eddig még — legalábbis egyes szerzők — megőriztek valamit abból, amit pozitív vonásnak tüntettem fel a dualizmuskori történetíróknál, ugyanis a történeti fejlődés és összefüggések, valamiféle törvényszerűségek, elismerését.

Az ellenforradalmi rendszer megerősödött, a néptömegek helyzete különösen a gazdasági válság idején — elviselhetetlenné vált, az elégedetlenség nőttön nőtt. Ugyanakkor a Szovjetunió erősödött és egyre nagyobb vonzóerőt gyakorolt az ellenforradalmi terror és a munkanélküliség folytán mindinkább elnyomorodó magyar munkástömegekre, akiknek körében fokozódó visszhangra talált az illegálisba szorított Kommunisták Párt újraéledő és erősödő tevékenysége. Mindez természetesen páni rémületet keltett az uralkodó osztályban, a történetírásból és ebből következően a mindenkire kiterjedő történetoktatásból szükségszerűen ki kellett iktatni minden realitást, lehetetlenné kellett tenni, hogy történetünk bármely korszakában megláthassák az osztályok létezését, azok mozgását, s horribile dictu az osztályharcot. Fokozni kellett a szélsőséges sovinizmust, az osztályellentétek helyére a nemzeti és faji ellentétet kellett állítani, ugyanakkor szélsőséges kozmopolitizmussal mindent a nyugattól és a kereszténységtől nyert eszmékre kellett visszavezetni. Soha történetírásunk egyetlen korszakában nem foglalkoztak annyit és olyan előszeretettel a korábbi középpalattal, mint a Horthy ellenforradalom idején. Mindent, amit ideológiai célul tűztek maguk elé: a keresztény nemzeti gondolatot, az osztálybéke elméletét, a »szláv-ság és oláhság felett uralkodó magyar faj« elméletét s gyakorlatát, mindezt — úgy vélték — legkönnyebben a korai középpalattal, az Árpádok, Anjouk idején lehet kimutatni. Annyival inkább, minthogy a dokumentációs anyag aránylag szűkös volta ezekben a korokban valóban lehetővé tette teljesen légből kapott vagy ködös elméletek gyártását.

A dualizmuskori történetíróinknál — mint láttuk — a történetiszemlélet valamennyire hozzátapadt a történeti valósághoz és ezt folytatták az ellenforradalmi időszakban azok a történetírók, akiket a pozitivisták jelzővel szoktak jelölni. Később még rátérek arra, hogy mi volt ennek a pozitívizmussal lényege és hogy miképpen tűnt el fokozatosan a fasizmus előrehaladásának során, most azonban arra szeretnék rátérni, hogyan válik egyre inkább a valóságtól elrugaszkodottá, egyre embertelenebbé a magyar történetírás főáramlata. Mert a történetet formáló emberek helyére egyre inkább a »szellem«, a »lélek« lép. Nagyon távol áll ez a szellem a hegeli objektív idealizmus »világsszellemétől«. Igen helye-

sen mutat rá — véleményem szerint — Szigeti elvtárs cikkében, hogy a hegeli objektív idealizmus a maga módján választ akart adni a történeti fejlődés kérdésére, s ezt vélte megtalálni a történet hajtóerejében, a világszemléletben. Ezzel szemben a szellemtörténet éppen ebben a kérdésben, a fejlődés kérdésében, ad tagadó választ, helyesebben a fejlődést kiiktatva ezzel szembekerül a történeti valósággal. Szigeti elvtárs idézi, de úgy hiszem feltétlenül szükséges újra idéznem Hóman megállapítását a Magyar Történet bevezetésében: »Az emberi történet nem egyéb, mint az emberi lélek története, így tanítja ezt a modern történettudomány. És a magyar történet nem egyéb, mint a magyar lélek története, azoknak a formáknak leírása, melyekben a magyar lélek évezredek óta jelentkezik.«²⁴

Nincsenek emberek, nincsenek kizsákmányolók és kizsákmányoltak, nincsen úr és paraszt, nincs kapitalista és munkás, csak a közös magyar lélek van és ennek egyes megnyilvánulási formái: a magyar történet. Valóság és szemlélet, szimbolum és eszmény kavarnak csodálatos összeviszásgban. Magyarországon — mondja ennek a történetírói gárdának egyik pregnáns képviselője — »nem volt hűbériség mint rendszer, de ez nem gátolhatta meg a kor gondolkodását, hogy ne népesítse be az országot szolgálatkész hűbéres lovagokkal.« Ugyancsak szerinte: »A szemlélet gyakran figyelemre nem méltatta a valóság utasításait. Külön utakon járt. Olykor a reálitáshoz simult, olykor szárnyra kapott, de eltávolodott a valóságtól egy gondolat röptét követve . . . legtöbbször azonban Való és Gondolt a szemléletben annyira összekuszálódott, hogy határokat vonni a Képzelet és Valóság közt lehetetlen volt.«²⁵ Meg kell mondanunk, hogy Váczy Péter, aki ezeket a gondolatokat papírra vetette, a lét és tudat viszonyának, tehát egy igen lényeges problémának valamilyen megoldását kereste. Ilyen útkeresés, problémamegoldásra való törekvés persze nemcsak nála, de még sok más történészünknel is megvolt. Azonban a filozófiai bizonytalanság, az idealista kiindulás — sokszor akaratuk ellenére is — ahhoz a szimbolizmushoz vitte őket, amelynek jegyében tetszés szerint lehetett »újjáértékelni« az egész történetet, a valóságtól az »égi szférák« világába röppenni és »sub specie aeternitatis« egy képzeletbeli és csak a szellemtörténészek számára létező történelmet konstruálni. Természetesen ennek az »égi szférákban« konstruált történetnek nagyon is földi céljai voltak: az elkődösítés nem öncélú játék a szellemtörténészek számára. Az »újjáértékelés«, helyesebben a régebbi történetírástól kapott »politikai eszméknek« továbbfejlesztése a rendszer közvetlen politikai érdekeit szolgálta, még akkor is, ha egyes történészek ezzel maguk nem is voltak tisztában. S minthogy a »pozitív« tények, ha azok nem illettek bele a magasröptű konstrukcióba, a szellemtörténeti irány legpregnansabb képviselőit kevésbé érdek-

²⁴ Hóman—Szekfű: Magyar Történet VII. kiad. 1941. I. kötet 10. l. (Idézi Szigeti József id. h. 185. l.)

²⁵ Váczy Péter: A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon. (Budapest, 1932.) 71. és 58/59. l.

ték, szembe kellett szállni minden pozitívizmussal, amely pedig ebben az időben sokkal kevésbé jelentett filozófiai irányzatot, mint inkább egyszerűen az adatokhoz, tényekhez tapadó történetírói módszert. A pozitivisták (már mint akiket ennek szoktak nevezni), ebben az időben arra törekedtek, hogy kis témákat lehetőleg szűk, körülzárt területen dolgozzanak fel, ahol nem lehetett konstruálni, s ez többnyire gazdaságtörténeti téma volt. S itt jutunk el az általam előbbiekben vázolt két kérdés szétválasztásához. Az első kérdésre, mit jelentett a pozitívizmus az ellenforradalmi rendszer *első évtizedében*, már lényegében választottam. Most szeretnék rátérni a pozitívizmus, illetőleg képviselőinek további útjára, s azután kívánok részletesen foglalkozni az újjáértékeléssel, az eszmék továbbfejlesztésének problémájával.

Hangsúlyoztam és még erősebben szeretném hangsúlyozni, hogy pozitívizmusról, még a megszőkített értelmezésben is, lényegében csak a 30-as évek elejéig beszélhetünk. A 30-as évektől kezdve a szellemtörténet »elsöprő erejek« magával sodorta a gyenge ideológiai alapon álló pozitivistákat. Van-e valami törvényszerű a pozitivistáknak ebben a jobbratolódásában? Úgy hiszem, van. A pozitivisták egészen a 30-as évekig bizonytalanul bukdácsoltak egy általuk elképzelt keskeny ösvényen, amely az akkor Magyarországon látható két út: a szocializmus és a fasizmus közt vezetett. Filozófiailag bizonytalanul ingadoztak az idealizmus különböző irányai és valami még maguk előtt sem bevallott materializmus közt. A 29/33-as gazdasági válság következményei által kiélezett helyzetben azonban nem kerülhették ki a választást. A pozitivisták zömükben olyan értelmiségiek voltak, kiket műveltségük, neveltetésük a burzsoáziához kapcsolt; a Horthy-rendszer viszonyai között a marxizmus tudományos irodalma előttük zárva volt, a munkásmozgalomhoz semmi kapcsolatuk nem lehetett. A válaszüton tehát szükségszerűen tolódtak, egyéniségüknek megfelelően, többé vagy kevésbé — jobbra. A legvilágosabban ezt a kérdést saját példámon tudom megvilágítani. Saját fejlődését, húsz év távlatából, úgy vélem az ember már elég világosan tudja megítélni, különösen akkor, ha sok tévelygés után és eléggé botladozva, de eljutott a marxizmus-leninizmus igazságának felismeréséhez. A 20-as évek elején, történeti munkásságom kezdetén a fentebbi értelemben legszigorúbban pozitivistának tekinthető irány képviselője voltam. A »Régi Magyar Úrmértékekről« (valóságban ártörténetről akartam írni) írtam tanulmányt, 1928-ban a tények vizsgálata olyan tanulmány megírását tette számomra lehetővé, amelyet marxista történetírásunk ma is felhasználhat, mert — minden marxista tudás nélkül — kizárólag az okleveles anyaghoz tapadva, megállapítottam a magyarországi városfejlődés alapkérdését, a jobbágyoknak a városba költözését. 1932-ig lényegében kitarítottam a szigorúan pozitivista vonalon. A középkori pénzüzetek történetéről szóló könyvem előszavában élesen harcba szálltam a szellemtörténettel, de ugyanakkor a — számomra akkor teljesen érthetetlen, mert ismeretlen — történeti materializmussal is. De lényegében ekkor már a szellemtörténeti ideológia hatása alá kerültem s a történeti

materializmussal való szembefordulásom mögött már ekkor megmutatkozott, hogy filozófiai vonalon egyre inkább jobbra csúszom. 1933-ban megjelent cikkemben »A legújabb gazdaságtörténeti irodalom problémái« címűben (amelyet jellemző módon a Századok igen előkelő helyen, Domanovszky egy cikke előtt jelentetett meg), minden látszathadakozásom ellenére, amellyel a szellemtörténettel szembeszálltam, csatlakoztam a neokantianizmushoz, Rickert irányzatához. 1935-ben megjelent munkám az »Egyetemes Művelődéstörténet« már teljesen ennek a felfogásnak a jegyében készült. Meg kell mondanom, hogy most elolvasva ezt a húsz év előtt megírt cikkemet, ingadoztam a sírás és a nevetés között. Teljes filozófiai bizonytalanságom csak nevetésre késztetett, de sírni szerettem volna, hogy egynéhány helyes elképzelésemet miért nem mertem és tudtam akkor továbbfejleszteni. Így pl, azt, hogy a kapitalizmus nem örökéletű, hogy Dopsch történetiszemlélete ahisztorikus s. i. t. Nem mertem őszintébben beszélni, nem mertem még a szellemtörténet ellen elpuffogatott rakétáimat sem egyenesen a magyar szellemtörténetre kilőni, hanem a cikk végén mentegőzve arról beszélek, hogy lényegileg csak Spann és a túlzó német szellemtörténészek ellen hadakoztam.

Azt merem állítani, hogy a pozitívizmus visszafejlődése általában még sokkal erősebb volt, mint ahogyan ez az én példámon kiderül, mert a legtöbb pozitivistá ugyanakkor, amikor éppen olyan mélyre süllyedt, mint én, még a néhány rakétát sem merte elsütni, akár a német szellemtörténet ellen sem. A 30-as évek közepétől kezdve nem beszélhetünk — véleményem szerint — Magyarországon pozitívizmusról, legfeljebb holmi eklekticizmusról, ami persze általában annyira jellemző a magyar történetíráásra. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy egyes jó, ma is használható munkák ne születtek volna. De a pozitivisták, akiket még többé-kevésbé azoknak lehet nevezni, ebben az időben alig írnak valamit (pl. Domanovszky, Paulinyi, Kováts Ferenc stb.).

Most pedig rátérek az előzőkben másodiknak felvetett kérdésre, mennyiben gyökereztek a szellemtörténet problémafelvetései az előző korszak történetírásában és mit jelentett az »újjáértékelés«, helyesebben a régi politikai eszméknek az *ellenforradalom érdekében való továbbfejlesztése*. Rámutatunk arra, hogy a dualizmuskori történetírásnak egyik legjellegzetesebb sajátossága a nacionalizmus és kozmopolitizmus volt. Ezek a történetírók igazolni igyekeztek a magyar uralkodóosztály elhivatottságát a nemzetiségek feletti örökös uralomra, ugyanakkor bizonyítani kívánták, hogy a keresztény nyugathoz való tartozás — amely alatt ők a Habsburg-birodalmat értették — teszi egyedül lehetővé a magyarság fennmaradását a »kárpáti tájakon«. A kezdődő imperializmus idején erősödő osztályharc félelemmel töltötte el az akkori uralkodóosztályt, de a történészek még csak az osztálybéke (s nemzetiségi béke), az »Árpádok öröksége« szent emlékének tiszteletéig és hagyományai fenntartásának hangoztatásáig jutottak el.

Az ellenforradalmi korszak uralkodó osztálya s így történetírása előtt sokkal bonyolultabb feladat állott. A régi nacionalizmusnak és kozmopolitizmusnak sokkal szélsőségesebb továbbfejlesztésére volt szükség, hogy célját, a magyar reakció bonyolult feladatainak megoldását szolgálhassa. A Habsburg-birodalom szétesett, a területén élő nemzetiségek, így a Magyarország területén élők is burzsoá államokba tömörültek, az 1918–19 óta függetlenné vált magyar burzsoá államot pedig uralkodó osztályai nyíltan felajánlották a különböző, néhol egymással ellentétben álló nyugati hatalmaknak. De ugyanakkor ott állt »keleten« az egyre hatalmasabbá váló Szovjetunió, mint az egyszer már győztes magyar munkásosztály törekvéseinek és vágyainak példaképe, ösztönzője. A nacionalista-kozmpolita módszerek tehát sehogysem maradhattak meg a dualizmuskori »primitív« fokon. Az új nacionalizmus középpontjába a Szovjetunió felől fenyegető, ahogy ők nevezték »keleti veszély« került. Rámutattunk arra, hogy már az ellenforradalmi korszak kezdeti szakaszában, teljesen indokolatlan esetekben is, igyekeztek ezt hangsúlyozni. Ugyanakkor viszont a magyar uralkodó osztályok érdekeinek szolgálatában magyarázni és igazolni kellett a »nyugateurópai közösséghez« való tartozást és ennek a magyar történet legrégebb századaiba való visszanyúlását. Az osztálybéke egyszerű hangoztatásával nem lehetett többé lefegyverezni a szabadságot már egyszer megízlelt magyar tömegeket és éppen ezért, hogy az osztályharcról eltereljék a figyelmet, »harcos nacionalizmust«, a nemzetiségi és faji gyűlöletet kellett meghirdetni. A »harcos keresztény nemzeti eszme« jegyében egyszerre kellett hadakozni a szocializmus, a munkásosztály, a Szovjetunió és a szomszédos népek ellen. A nemzetiségek lebecsülésében, becsmérésében megnyilatkozó régi nacionalizmust így tehát szintén tovább kellett fejleszteni. Ez a szélső sovinizmussá fejlesztett nacionalizmus a »Csonkamagyarország nem ország« jelíge alatt, a szomszédos burzsoánacionalizmus elleni harc jegyében, az egykori nemzetiségek, a szomszédos népek elleni uszításban kulminált. S a középkori magyar történet »újjáértékelése« ennek a harcias nacionalizmusnak szolgálatába állítása, az ellenforradalmi történetírás egyik legfontosabb feladata lett. Hogyan méltatja a változás jelentőségét az ú. n. szellemtörténet, az ellenforradalmi történetírás egyik legjellegzetesebb képviselője, Deér József (Hóman Bálint Szent Istvánjának a Századokban megjelent recenziójában): »A változás talán sehol sem volt olyan radikális, mint éppen a középkori történet terén, ahol az egymásbafonódó analízis és szintézis valósággal új világot teremtett. A kiaknázottnak hitt Árpádkor csak most vált jelentőségéhez mért igazi nagy nemzeti epochává. . .« (1939-ben)²⁶

Egy előadás időben megszabott keretei között természetesen nem térhetek ki az újjáértékelés teljes ismertetésére, az egyes művek értékelésére. Nem szándékozom foglalkozni az összefoglaló elméleti munkákkal sem. Csak egy-két, általam legfontosabbnak tartott probléma felvetésére kerülhet sor.

²⁶ Századok 1939. 85. I.

A középkori magyar történet »újjáértékelésének« az ellenforradalmi korszakban, egyik központi kérdése a »magyar birodalom«, a középkori »magyar nagyhatalom«. Mint láttuk, az ellenforradalmi történetírás itt nem indult el töretlen utakon. Már a dualizmuskori történetírásban is elég sok szó esett a »magyar középkori nagyhatalomról«, a »magyar birodalomról«. Ezt az elméletet tudta azonban az ellenforradalmi történetírás a fasizmus érdekében a leghasznosabban továbbfejleszteni. A »szellemtörténet« által megkonstruált magyar birodalmi gondolat alkalmas volt az ellenforradalmi kor politikai céljainak legszélesebbkörű alátámasztására.

»A dunavidéki magyar imperium kialakulásakor — mondja Hóman Bálint — Szlavónia szükségszerűen került a római és frank birodalmak dunai örökségét átvevő hatalom vonzókörébe.« Ez az impérium teljes joggal került uralomra »a szervezetlen, szolgaságra hajló szláv nemzetségek felett«, mondja ugyancsak Hóman.²⁷ Ennek a birodalomnak tulajdonképpen megalkotója Szent István, akinek lelke — mondja ismét Hóman — »a magyar öntudat, a krisztusi hit, a nyugati szellem felbonthatatlan szintézise, kultúrája a magyar hagyományos katolikus vallás, az európai műveltség elemeit harmonikus egységbe foglaló keresztény magyar műveltség volt. Az egykorú és külföldi források értesítéseiből és maradandó alkotásaiból az emberi történet legnagyobbjaihoz hasonlatos fejedelmi alak, *egy minden izében konstruktív és mindig reális magyar reformpolitikus*, egész lelkével keresztény, szíve-érzése szerint magyar, de európai műveltségű uralkodó képe bontakozik ki, akinél a kereszténység már mélyen átélt lelki élmény, az európai gondolkodás benső szükséglet, a nyugati tájékozódású politika nemzetpolitikai hitvallás volt.« (Kiemelés tőlem L. E.)²⁸ De ez a nyugati tájékozódás nem először Istvánnál tűnik fel Hóman szerint, hanem már »Árpád fejedelem az új hazában is Kelet felé defenzív, nyugati tájékozódású külpolitikát folytatott, és ennek útjáról a korán megszerzett lombard-olasz és bajor-német szövetséget ápoló utódjai sem tértek le... «²⁹ (Mellesleg Hómant kevésbé zavarja, hogy az egész szellemtörténetírás, követve Pauler koncepcióját, az Árpádot követő idők nyugat felé irányuló kalandozó hadjáratait »nemzeti« hadjáratoknak fogta fel. A szellemtörténetírás koncepcióiban nem zavartatja magát egy-két »aprók« ellentmondás által.) Istvántól kezdődően — mondja a magyar királyság első korszakáról német nyelven megjelent tanulmányában Váczy Péter — »Magyarországnak mint a nyugati kultúrközösség tagjának életét minden időben a nyugat eszméi irányították.« (»Das Ergebnis unserer Studie mündet in die Erkenntnis, dass Ungarn von der Zeit Stephans des Heiligen an, als ein Glied der westlichen Kulturgemeinschaft, sein eigenes Leben zu allen Zeiten nach den Ideen des Abendlandes richtete.«)³⁰ Az István által berendezett

²⁷ Hóman Bálint: Magyar Történet I. k. 329. l.

²⁸ Hóman Bálint: Szent István király. (Szent István Emlékkönyv Budapest, 1938. II. k.) 10. l.

²⁹ U. ott 6. l.

³⁰ Váczy Péter: Die erste Epoche des Ungarischen Königtums. (Pécs 1935.) 8. l.

és utódai által továbbépített, ahogyan szellemtörténéseink nevezték, »szent-istváni monarchia«, a nyugati keresztény erkölcs, a tiszta katolikus etika és a pápa irányítása alatt állt. »Ennek az Isten kegyelméből levezetett keresztény királyi méltóságnak elismerésére és adományozására csak a krisztusi birodalom látható földi feje lehetett hivatott. István fejedelem a pápától kért koronát« — mondja Hóman.³¹ Ebben a keresztény birodalomban: »Minden hatalom Istentől való — nulla potestas nisi a deo — akár jó, akár rossz, mint Temesvári Pelbárt mondja: *ahogyan a nép éppen megérdemli.*« (Így állítja Bartoniek Emma.)³² És a nép — aktualizálja Szekfű Gyula »Szent István a magyar történet századaiban« című, a Szent István Emlékkönyvben megjelent tanulmányában — mindig akkor boldog, amikor felismeri a keresztény-katolikus tanítás igazságait. »Katolikus tömegeink e szellemi anarchiájának meggyógyításában Szent István emlékének nagy hasznát lehetne látnunk, hiszen ő volt az, aki már egy pogány anarchiát legyőzött, amelyhez hasonlóan körvonalai ma is lerajzolódnak keleti és nyugati határainkon«. Ugyancsak ő ugyanitt még jobban aktualizál: »Amit ma klérusunk vezetői nagyon is világosan látnak, legutóbb Bangha Béla fejezett ki a spanyol példán: nép és egyház eltávolodásából következik a vallásosság pusztulása, az már akkor megkezdődött, midőn a barokk-kor végével az alulról feltörekvő társadalmi rétegekhez nem találták meg a magyar egyház vezetői a teljes lelki egyesülés útját«^{32a} Szent István birodalmában?... »az emberek Isten előtt való egyenlőségét hirdető keresztény tanítás áttörte az úr és szolga közt azelőtt ledönthetetlennek vélt választófalat. A szolgaságnak gazdaságilag egyelőre pótolhatatlan intézményét az egyház sem tudta megszüntetni,« — ismeri be Hóman, de mégis ugyanitt azt mondja: »... a szabad társadalmat a szolgálktól elválasztó erős fal már szent István korában ledőlt, s evvel útja nyílt annak a százados fejlődésnek, amelynek végső eredményeképpen az egykori rabszolgák ivadékai szabad emberek lettek.«^{32b}

A szentistváni monarchia élén a »korklátlan hatalmú uralkodó« áll. A korklátlan hatalom titkát is megfejti a szellemtörténetírás. Deér, Váczy, Mályusz és Bónis György, bármennyire különböző típusú és érdeklődésű történetírók is, kiegészítik egymást ebben a kérdésben. Távol áll tőlem, hogy a négy történetíró személyét és munkásságát bármely vonásban is azonosítani akarnám. A mély szakadék, amely Deért a három másik történésztől elválasztja, a különbségek, amelyek a három közt is jelentősek, csak aláhúzzák annak a tételnek érvényességét, hogy a polgári történetírásban történt jobbratolódás minő útvesztőbe vitte a legkomolyabb tehetségeket. »A nomád uralkodó kezében... a mi európai gondolkodásunk számára elképzelhetetlen hatalom összpontosult«, mint Deér

³¹ Hóman id. h. 11. l.

³² Bartoniek Emma: A magyar királyválasztási jog a középkorban. (Századok 1936.) 406. l.

^{32a} Szekfű Gyula: Szent István a magyar történet századaiban. (Szent István Emlékkönyv Budapest, 1938.) 78. és 72. l.

^{32b} Hóman id. h. 18. l.

mondja, s ugyancsak szerinte »A fejedelem fölött láthatatlan karizma lebeg, a nomád népek uralkodói valóságos politikai messiásai népüknek, viszonyuk olyan, mint a prófétáié híveikhez.«³⁴ Ez a karizma azután átmegegy a keresztény uralkodóra: »A nyugati eszmék a régi magyar uralkodó gondolatát fejlesztették tovább, a keleti autokrata-fejre a defensor christianitatis koronája került« — mondja Bónis György.³⁵ A kettőt szépen összekötötte Váczy: »(A király) Elvben nem tartozott halandó embernek számadással, hanem egyedül Istennek, kitől hatalmát kapta. A koronázáskor a szent olaj kiemelte őt a laikusok társadalmából és a püspökhöz hasonlatossá tette. Mint az Úr választott fia és a nép hivatott vezére, felette állt minden korlátozásnak. Krisztus helyett és Krisztus nevében uralkodott népén — hogyan is lehetett volna hatalmát jogi korlátozások béklyójába fogni. Hatalma tehát 'eredeténél fogva', a Dei gratia elv alapján korlátlan, aminek nálunk maga a régi nomád államhagyomány is segítségére sietett. E régi hagyomány szerint a kagán hatalmát annak az isteni, kozmikus kapcsolatnak köszöni, amelyet a fejedelmi ház mithikus őse szerzett meg valami csodálatos körülmények között. A nomád fejedelem nemzetiségének eme karizmája alapján kér alattvalóitól föltétlen engedelmességet. A pogány vérségi jog azután egybeolvadt a nyugati keresztény királyideál tanításával: a regnum mintegy a genus sancti Stephani regis családi birtoka lett.«³⁶ Hogy a karizmára miért volt szükség, nyíltan mondja meg Mályusz: »A karizmatikus szó — úgy véljük — alkalmas erre. Hallatára bizonyára senkinek sem jut majd eszébe, hogy az Árpád-korban szabad királyválasztást tétélezzen fel, és így lehetővé válik, hogy a régi liberális-demokrata felfogású történelemszemlélet maradványai eltűnjenek, ugyanakkor pedig egy modernebb rekonstrukció felépüljön.«³⁷ Azt, hogy mi az a modernebb rekonstrukció, ismét Deér árulja el: »(A karizmatikus uralom esetében) Az emberi uralom egyik jellegzetes, időtől és kultúrköröktől független megnyilatkozási formájával állunk itt szemben: elég a mai Németország példájára utalnunk, ahol a vezéri elvben és a 'néppéválás' követelményében egy magas kultúra keretei és kifejezésformái közepette lényegében ugyanazok az erők jelentkeznek, mint a nomád népek államalakulatában.«³⁸

Csak a korlátlan hatalmú király tudja megállapítani és kiépíteni azt a nagyhatalmat, a »dunai imperiumot«, amely Dél- és Északkelet felé terjeszkedik. Kálmán és III. Béla még ilyen korlátlan hatalmú uralkodók voltak a szellemtörténetírás egyöntetű felfogása szerint. Ezért terjesztették ki hatalmukat Horvátországra, Boszniára, Halicsra és Lodomérra. Nagy Lajost, akinek személyében ennek a politikának betetőzőjét, legnagyobb reprezentánsát látják, ugyan már lovagkirálynak tekintik, de — a személyiségről vallott felfogásuknak

³⁴ Deér József: Pogány magyarság, keresztény magyarság. (Budapest, 1937.) 20. l.

³⁵ Bónis György: Szent István törvényének önállósága. (Századok 1938.) 439. l.

³⁶ Váczy Péter: A királyság központi szervezete Szent István korában. (Szent István Emlékkönyv II. k. 66. l.)

³⁷ Mályusz Elemér: A karizmatikus királyság. (Társadalomtudomány 1934) 156. l.

³⁸ Deér József id. m. 25. l.

megfelelően — úgy vélték, egyéni zsenialitása, személyi képességei pótolták a korlátlan hatalmat. Beszéltek »tisza erkölcseiről«, hiszen »nemzete, különösen kedvelt pálosai sokáig szentként tisztelték.«³⁹ Mindez tette számára lehetővé a »három tengermosta birodalom« kiépítését, István, Kálmán, III. Béla művének folytatását. Hóman, aki szeretett tetszelegni Habsburg-ellenességében, jól leplezi le magát a magyar birodalom kérdésében, amikor elmondja: (III. Béla holttestének megtalálásáról és 1900-ban való újraeltemetéséről beszélve) »Sajátos játéka a sorsnak, hogy a középkori magyar külpolitikának Kálmán és Nagy Lajos melletti legnagyobb reprezentánsát, a magyar nagyhatalom alapítóját az Árpádház politikai hagyományait kisajátító Habsburg-hatalom utolsó nagy képviselője, a magyar királyok egykori horvát, dalmát, bosnyák, halicsi és ladoméri tartományain újra uralkodó Ferenc József kísérte második, végső nyugvóhelyére.«⁴⁰

Deér szerint: »a korlátlan anyagi hatalommal és tekintéllyel rendelkező király szabja ki az alattvalói számára a feladatokat, amelyek *egyik legfontosabbika az ország területének benépesítése volt, a népi határok kitolása a természetes határokig.* . . .«⁴¹ (Ennek a tételnek a vizsgálatára az ú. n. településtörténettel kapcsolatban még külön ki kell térnünk.) Azt persze Deér sem tudja tagadni, hogy a település ellenére soknyelvű volt ez az ország, már a korábbi középkorban is, de kiemelik és eltúlozzák benne a magyarság túlsúlyát, megkonstruálják az ú. n. szupremácia elméletének szellemtörténeti változatát. Így beszél Deér arról, hogy »ez a sokjogú és soknyelvű ország mindezek ellenére kétségtelenül magyar jellegű. . . . A számszerű fölényen túl magyarrá tette az a tudat, hogy ezt az országot, mint az »összes többi népek úrnője«, ő hozta létre és első sorban az ő karja tartja meg.«⁴²

Mi azonban, az a »magyar nép«, amely szellemtörténetünk szerint »úrnő a többi népek felett?« Kikből áll ez? Már idéztük Hóman megállapítását a magyar lélekről. Ez az idézet így folytatódik: »A magyarság életét a történeti tárgyalás természetéből következően továbbra is korszakokra kell osztanunk, de lelkét nem darabolhatjuk szét részletekre. Minden korszakban az egész magyarság lelkének, az egész magyar léleknek megrajzolására kell törekednünk.«⁴³ Ez a konstruált magyarság az, amelyet Hóman és társai valamiféle »törökös lovas-nomád kultúra« képviselőjeként »vezérlő nép« (Herrenvolk) gyanánt tüntetnek fel. Ez a vezérlő nép, »amely politikai látókörének tág voltánál fogva« ugyan eltúri a »vezérlő akaratot« maga fölött, de ugyanakkor uralkodni képes a többi népek felett. A »vezérlő akarat«, az uralkodó és a nép egybeforrott-ságának szimbolumát a későbbi birodalommal fejlett »szentistváni monarchiában« a harmincas évek történetírása a szentkorona elméletében fejtette ki.

³⁹ Dercsényi Dezső: Nagy Lajos kora. (Budapest é. n.) 9. l.

⁴⁰ Hóman: Magyar Történet I. kötet 417. l.

⁴¹ Deér József id. m. 189. l.

⁴² Deér József id. m. 218. l.

⁴³ Hóman: Magyar Történet id. h.

Hóman arról beszél, hogy »Hunyadi Mátyás utolsó nagy képviselője a szentistváni monarchia szilárd alapján magasba szökő és az Anjou korban kulmináló magyar nagyhatalomnak. Utolsó képviselője és nagytávlatú nyugati politikájával egyszersemind betetőzője az európai vezető hatalommá nőtt magyar királyságnak.«⁴⁴ Ugyanott arról hallunk Hóman szavaival: »E korban alakult ki a királyi hatalom átruházott természetét sajátos erővel és misztikus szépséggel körülíró magyar közjogi elmélet: a szentkorona tana.«⁴⁵ A szabad királyválasztás elve és a legitimizmus kérdésében vannak ugyan némi ellentétek a sajátos magyar fasizmus történetírói között, de egyben nincs eltérés: a »szentkorona« misztikumában felolvad és egyesül a magyar »nemzet«, az egységes magyarság és az uralkodó; a szentkorona testesíti meg a társadalmon felül és kívülálló magyar államot. Nem véletlen, hogy 1930 óta a bírósági ítéleteket a »szentkorona nevében« hozták és, hogy Horthy Miklós 1937-es beszédében, amikor Magyarországon a köztársasági államforma elképzelhetetlenségéről beszélt, hangoztatja: »Minden hatalom a szentkoronáé, minden jog belőle fakad. Ebben a felfogásban egyesülhetünk valamennyien, akik történeti multunkat meg nem tagadjuk.«⁴⁶ A szentkorona tan misztikus magyarázatával a szellem-történészek tehát sokkal magasabb fokra emelik az osztálybéke elméletét, mint ahogyan ezt a tan közjogi megfogalmazói, a dualizmus korának jogászai (Timon, Kmety, Balogh Artur) elképzelték. Ezek ugyanis az »alkotmányos magyar királyság« elméletét úgy dolgozták ki, hogy Werbőczy államelmélete, a magyar nemesi nemzet és király egysége akként egészítendő ki, hogy a 48-as, jobban mondva 67-es törvények értelmében a nemzet tagjai most már az összes »egyenjogú állampolgárok«. Mondanom sem kell, hogy ez az elmélet is mélységesen reakciós, hiszen éppen az osztályok eltüntetésére szolgál. De a szellem-történészek szentkorona elméletében a misztikum, az istentől való eredet, az elvont gondolat jegyében lehetett tovább és még sokkal mélyebben elkődösíteni minden osztályellentétet, minden társadalmon belüli ellentétet. Bár az 1938-ban megjelent Szent István Emlékkönyv bevezetésében nem történész, hanem Magyarország hercegprimása, Serédi Jusztinián fogalmazta is meg, lényegében egyezik a szellemtörténeti felfogással. »Szent István koronája . . . szimbólikusan egyesíti királyt és nemzetet; magában foglalja, megszemélyesíti és közvetíti az összes alkotmányos jogokat, amelyeknek ősforrása az Isten, mint ezt a szent koronán lévő ikonok is jelképezik.«⁴⁷ Ugyanebben a Szent István Emlékkönyvben, amely különben kicsúcsosodása a 30-as évek korai középkorral foglalkozó történetírói munkásságának, Nagy Miklós fejti ki a szentkorona tannak az ellenforradalom revíziós törekvései szolgálatába állított elméletét, a szentkorona elmélet másik részét: »Mindazok a nagy erkölcsi javak, amelyek az embert

⁴⁴ Hóman Bálint: Mátyás király. (Mátyás Király Emlékkönyv. Budapest, 1940) II. k. 5. l.

⁴⁵ U. itt 7. l.

⁴⁶ Idézi Nagy Miklós: A szent korona eszméje c. cikkében. (Szent István Emlékkönyv) II. 304. l.

⁴⁷ Serédi Jusztinián: Szent István. (Szent István Emlékkv.) I. k. 9. l.

emberré emelik, amelyeket a nemzet Keletről hozott, szabadságeszméi és politikai kiválósága s a Nyugatról nyert koronában, mint a királyi hatalom jelvényében képletesen testet öltött államszervező és fenntartó erő; ezer év alatt a szentkorona eszméjében kifejlesztettek, s amelyek Szent István nemes és bölcs hagyományainak szellemében a Kárpátok medencéjében élő minden nyelvű és vallású nép számára biztosították a politikai, vallásgyakorlati, társadalmi, gazdasági, kulturális szabadság teljessége a törvény előtti tökéletes egyenlőséget, élnek és hatnak ma is, noha jelenben csak a trianoni vonalakon innen. De ha egyszer vége lesz a Párizs környéki békeparancsokban létrejött, vagy megnőtt államok kisebbségeik beolvasztására, kiirtására törekvő nacionalista túlzásainak és helyre fog állni, mint egykor helyreállott, a különböző vallások békéje, az egymásra utalt nemzetek megértése, akkor egyetlen rendező elvként a német és orosz imperialista törekvések elhárítására újra érvényesülni fog az egész Dunavölgyében, Szent István birodalmában a szent korona eszméje . . . »⁴⁸

A magyar nagyhatalom, a vezérlő nép gondolatának körébe tartoznak az olyan elméletek, hogy a honfoglalás idején a »félénk«, gyenge fegyverzetű szlávok nem is tanúsíthatott komoly ellenállást az »állig felfegyverzett keleti lovasokkal szemben« (Deér állítása)⁴⁹. Vagy: a Balkánon létrejövő román államok kultúrájának kibontakozásában maguknak az államoknak szervezésében a magyaroknak van döntő szerepük. »A későbbi román vajdaságok területén ezek a XIII. századi magyar telepések, déalföldi, székely és szamosvölgyi kivándorlók tették lehetővé a kultúréletet . . . Látni fogjuk, hogy a román politikai szervezés gyökereit viszont a magyar határőri intézményben kereshetjük.« (Makkai László állítása.)⁵⁰ Ezeket az elméleteket még túllicitálja Deérnek pl. az az állítása, hogy »az oláhság magával hozott balkáni életmódjához viszonyítva ez a jobbágyváltás nem süllyedést, hanem emelkedést jelent«, vagy hogy »az oláh telepítést Erdélyben kenézek végezték el, akik nem oláh származásúak, hanem besenyők, kunok, bolgárok, szóval *valamelyik balkáni 'Herrenvolk' tagjai, akik fejlett uralmi ösztönnel kormányozzák az oláhok apró közösségeit.*«⁵¹ (Kiemelés tőlem L. E.)

A birodalmi gondolatnak alávetve és attól függően alakul ki a »defensor Christianitatis«, »a kereszténység pajzsa és védőjé«-nek, a középkori krónikákból merített és természetesen már a régebbi történetírásban is gyakran szereplő elmélete. A »kereszténység védőbástyája« gondolatot a szellemtörténetírás már a szentistváni monarchia idejére visszavetíti, azzal, hogy Magyarország már ezidőtől kezdve, mint a nyugati kultúrközösség tagja, megvédte az európai keresztény civilizációt a »Kelet barbárjai« ellen. Az elmélet aktualizálása szellemtörténetészeink elkődösítő frázisai mögött mindenütt megtalálható. Benda

⁴⁸ Nagy Miklós f. id. h. 304. l.

⁴⁹ Deér id. h.

⁵⁰ A románok története. (Budapest é. n.) 40/41. l.

⁵¹ Deér id. m. 214. l.

Kálmán szerint a magyarság 1526-ig egységesen átérezte, hogy az »univerzális kereszténység« védője, bátyája, a XVII. században, amikor török és német elnyomás megosztja a nemzetet, a magyarság a teljes kiúttalanságba süllyed; nincs számára többé remény.⁵² Elekes Lajos a bátyateóriát akként fejleszti tovább, hogy Magyarország egyedül állt ellent a töröknek s a román történetírókat vádolja nacionalizmussal, Nagy Istvánnak a török elleni védelmet szervező szerepéről vallott tanaik miatt. A románok szerint ugyanis István, s így a románok lettek volna a »kereszténység védőbátyája«. Elekes szerint viszont a románság csak kapú volt, amelyen át a török beáradt.⁵³ S. i. t. Nyíltan nem beszélnek a történészek, de valószínű, hogy nem is látták világosan, hogy miről van szó. Ezt csak a szellemtörténetírók legnagyobb formátumú és legpolitikusabb egyénisége, Szekfű Gyula fogalmazta meg, ki később éppen ezzel az elmélettel, saját elgondolásaival fordult élesen szembe. A Mohács utáni időket tárgyalva, a »kereszténység védőbátyája« című fejezetben Szekfű a következőket mondja: »Ma elképzelhetetlen, a kereszténység bármely ellenségével, pl. Szovjet-Oroszországgal szemben közös védvonal fenntartására, idegen államok évtizedeken át, a végleges győzelem reménye nélkül, pénzt és sereget és tanácsot, jót vagy rosszat szolgáltatassanak, mint ezt megtették annakidején a német rendek.«⁵⁴

Az előzőkben igyekeztem igazolni, hogy a 30-as években a szellemtörténeti irány teljes térhódításával állunk szemben s hogy a pozitivismusnak nyomai is eltűnőben vannak. Ennek látszatra ellentmond, hogy éppen a 30-as években jelennek meg sorozatosan a pozitivistának hirdetett Domanovszky-iskola képviselőinek tollából a »Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez«. Ezekkel a dolgozatokkal részletesen nem szándékozom foglalkozni, minthogy nagy többségükben nem az általam tárgyalt korszakból merítik témájukat. Csupán arra kívánok rámutatni, hogy ezek a tanulmányok nemcsak annyiban szolgálták az ellenforradalmi történetírás »újjáértékelésének« céljait, hogy zömükben a »latifundiális örökségnek«, a nagybirtok »nemzetfenntartó« szerepének apothéózisai, hanem, frazeológiájukban, filozófiai felfogásukban — ha lehet erről beszélni — a szellemtörténet hangján szólaltak meg. Csak egy idézet (Komoróczy Györgynek, Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása c. tanulmányából). »Emellett azonban tartózkodtunk mindennemű törvényszerűség megállapításától, mert törvényszerű fejlődést... mi nem tudunk a gazdasági életben felfedezni.« (Az allódiális rendszer kialakulására vonatkozóan): »Az okot mi a lelki elemek befolyásában látjuk. Az egyéniség önbecsülése vezetett arra, hogy a napi élet minden vonatkozásában fokozódó igényeit a tradicionális kere-

⁵² Benda Kálmán: A magyar nemzeti hivatástudat története (a XV—XVII. században). Budapest, 1937.

⁵³ Elekes Lajos: A magyar-román viszony a Hunyadiak korában. (Mátyás Király Emlékkönyv) I. k. 206/207. l.

⁵⁴ Hóman—Szekfű: Magyar Történet, VII. kiadás 1943. III. kötet 145/146. l.

teket kibővítve elégtse ki.«⁵⁵ A Domanovszky disszertációk, így nevezték ezeket a tanulmányokat, minden látszat-pozitivizmusuk, aprólékos adatközlési módszerük ellenére, a szellemtörténetírás tipikus képviselői. Annyiban is, hogy nemcsak a nagybirtok nemzetfenntartószerepénekhangoztatásában, de az újjáértékelés egyik legfontosabb kérdésében, az ellenforradalom által meghirdetett osztálybéke elmélet igazolásában is az élen jártak. Az ellenforradalmi történetírás sokkal kifinomultabb módszerekkel dolgozott az osztálybéke meghirdetésében, mint a dualizmus-kori történetírás. Sokkal kifinomultabb módszerekre is volt szüksége, az újjáértékelés számukra éppen ebben a kérdésben igen időszerű volt. A paraszti nyomor, a hárommillió koldus Magyarországon elsőrendű feladata volt az ellenforradalom politikusainak, hogy a parasztokat elválassza a munkáság osztályharcától, hogy elhitesse velük: a »nemzetesthez« tartoznak, az egységes magyarság alkotórészét képezve, érdekeik a vezetőkével azonosak. Ezt természetesen elsősorban a sovinszta uszítással igyekeztek elérni, az előbbieken vázolt »újjáértékelés« — mint láttuk — ezt a célt szolgálta. De ugyanakkor be kellett bizonyítani, hogy régmúlt időktől kezdve a magyar földesúr és paraszt közösségben élt, a földesúr védte a parasztot »kardjával«, ugyanakkor ez ellátta a földesurat a szükséges élelemmel. A két érdek — állítják — kiegyensúlyozta egymást. A középkorban tehát szó sem lehetett a parasztság kizsákmányolásáról, a »jó földesúr« atyai, patriarchális viszonyban élt jobbagyaival, akiknek számára a fölemelkedés lehetőségét sem zárta ki. Ezt bizonyítja Sinkovits István, a Domanovszky-disszertációk között megjelent, a mi korszakunkkal foglalkozó, különben igen sok értékes adatot tartalmazó tanulmányának (A magyar nagybirtok élete a XV. század elején) majd minden sorában és ezt fejlesztette tovább abban a tanulmányában, amely az Eckhardt Sándor által szerkesztett »Úr és paraszt a magyar élet egységében« c. kötetben jelent meg.⁵⁶ Eckhardt Sándor a kötet bevezetésében nyíltan megmondja a kötet politikai célját (1940-ben). A népiesek és szociáldemokraták közti »tragikus vitában«, ahogyan ő mondja, hívta össze a magyar tudósok »egy csoportját, világítsa meg tárgyilagos hűvösséggel a történeti és népi (magyarul: földesúri és paraszti) kultúra összefüggéseit.« »Valamennyi előadó megállapítja — mondja Eckhardt —, hogy a magyar műveltség alsó és felső rétegei állandó körforgásban élnek, majd alulról érkezik a tápláló nedv, majd meg felülről a termékenyítő ösztönzés, sőt a két műveltség egységbe olvad, a magyar nemzeti műveltség nagy egységébe.«⁵⁷ A kötetben a parasztság történetével foglalkozó két tanulmány közül az elsőt — a korszakunkkal foglalkozót — Sinkovits írta, a második részt Szabó István. Szabó István történészeink közül az, aki az ellenforradalmi kor-

⁵⁵ Komoróczy György: Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 3. sz.) 1932. Budapest 3. és 4. l.

⁵⁶ Úr és paraszt a magyar élet egységében. (Szerkesztette: Eckhardt Sándor.) Budapest, 1941. Sinkovits István: Nemesség és parasztság Werbőczy előtt.

⁵⁷ Úr és paraszt stb. 5. l.

szakban őszinte érdeklődéssel foglalkozott a parasztság történetével.⁵⁸ Szabó egész munkássága azonban rámutat arra, hogy a parasztság kérdésével foglalkozó történetírásban miképpen fonódott össze az osztálybéke a sovinizmussal, a faji kérdés előtérbejutásával. Ez a faji kérdés pl. Szabó István esetében nem azonos a német rasszizmussal, a nácizmussal. A német nácizmust ezek az írók többségükben elítélték, amikor azonban »a magyar faj védelmében« valami »új« ideológiát kerestek, objektíve a magyar uralkodóosztályok reakciós politikáját szolgálták. A későbbiekben többször idézem Szabó Istvánt, ez nem jelenti azt, mintha az ő munkássága lenne a legtipikusabb a most tárgyalandó kérdésben. 1944-ben megjelent nagyterjedelmű munkájában azonban ő összegezte a kutatások eredményeit és foglalta össze az egyes résztanulmányokban megállapított következtetéseket. Ezért idézek az összefoglaló munkából és nem a résztanulmányokból.

Mert utolsónak az újjáértékelések sorában, ahol az ellenforradalom történetírása valóban valami egészen újat produkált, ami nem a dualizmuskori eszmék továbbfejlesztése volt, az úgynevezett népiségtörténetről, vagy más néven településtörténetről kell beszélnünk. Az eredetileg sok pozitív kutatási lehetőséget nyújtó településtörténet ugyanis népiségtörténetté alakult át. Már utaltunk rá, a birodalmi gondolat fejtegetésénél, hogy Deér korlátlan hatalmú királyainknak azt a feladatot tulajdonítja, hogy ők népesítették be a magyar királyság területét, »egészen a természetes határokig«. A népiségtörténetnek az volt a feladata, hogy bebizonyítsa aprólékos adatokkal, »pozitivisták« módszerességgel azt, hogy a magyarok a honfoglaláskor mindenütt csak gyér lakosságot találtak, amelyet »hasonlóan az Elba-Saale vonaltól keletre fekvő és kb. ugyan ezen időpontban a németek által felszívott szlávokhoz a magyarság szívott magába, bizonyítékául annak, hogy ezek a magyar néptalaj határain belül éltek«. 1944-ben német nyelven a magyar nép történetéről (előbb említett) munkájában írja Szabó István.⁵⁹

Ennek a nagy népiség- és településtörténeti kutatómunkának külön intézetet szentelt az ellenforradalmi kultúrpolitika. Az egyes megyék »településtörténetének« feldolgozó munkáját Mályusz Elemér indította el még 1922-ben, Turóc megye kialakulásáról szóló disszertációjában és irányította, mint egyetemi tanár, a 30-as években. Mályusz hatalmas anyagtudását és kiváló történetírói képességeit ennek az alapvetően helytelen célnak szolgálatába állítva, tanítványaival együtt sziszifuszi munkával akarta bebizonyítani a lehetetlent, hogy mindenhol, ahol szláv helynevek vannak, ennek nincs jelentősége, mert ide mindenhova később magyar betelepülés történt, s így bekövetkezett, hogy »a szláv, avar és egyéb szétszórt néptörzsek, melyek a honfoglaláskor az országban éltek, úgy éltek a magyar néptalajon, mint szigetek, amelyeket tenger

⁵⁸ Úr és paraszt stb. 78. l.

⁵⁹ Stefan Szabó: Ungarisches Volk (Geschichte und Wandlungen). Budapest/Leipzig, 1944. 17. l.

vesz körül». (Ugyanis a magyarság tengere.)⁶⁰ Előadásom keretében nincs időm arra, hogy az egyes részlettanulmányokkal foglalkozzam, megállapításaik azonban lényegében azonosak az elmondottakkal. Itt szeretném megjegyezni, hogy ugyanúgy, mint az előbb említett Domanovszky-disszertációkban, a Mályusz-disszertációkban (így nevezték a népiségtörténeti sorozatot) nagyon sok forrásadat van, amelyeket talpukra állítva ma is használhat a történész. A népiségtörténet művelői mindannyian szükségszerűen foglalkoztak parasztságtörténettel is. Hiszen a német »Volkstum« magyarrá fordításával »fajilag« magyar parasztokkal akarták benépesíteni az általuk »magyar néptalajnak« nevezett területet. Csakhogy természetesen ez a paraszt nem élő, húsból-vérből való ember volt, hanem a »magyar faj«, a »magyarság« vetülete, azé a magyarságé, amelynek »lelkérők« Hóman beszél és amely egységbe fogott urat és parasztot az osztálybéke nevében, a munkásosztály ellen, a sovíniszta gyűlölet nevében, a szomszéd népek ellen. Nem beszélhetnek a parasztság- és népiségtörténet ellenforradalmi korszakbeli kutatói semmiféle osztályellentétéről, nem ismerhetnek el semmiféle osztályharcot. S amikor pusztasodásról hallunk, mikor Szabó István a középkorvégi »hanyatló jobbágyságról« beszél,⁶¹ akkor ezt távolról sem a parasztság térheinek növekedéséből, hanem az »isméltődő pestisjárványokból« vezeti le. S amikor 1514-ben parasztforradalomról beszélnek, akkor ezt arra vezetik vissza, hogy a mezővárosi gazdag jobbágyságot a Jagello-kori törvényekkel vissza akarták fejleszteni, s nem az elnyomorodott szegényjobbágyok, hanem kizárólag a jogaikban sértett gazdag parasztsztrók indították el a felkelést és ez a gazdag parasztsztrók nélkül soha nem robbant volna ki (Mályusz elmélete)⁶². Szabó István viszont a következő magyarázatot adja az 1514-es parasztháború kitöréséről: »Az európai parasztháborúk történelmének írója napjainkban arra a megállapításra jutott, hogy a parasztsztrózmozgalmak történetében a tényleges állapotnál fontosabb a lelki állapot, vagyis nagyobb szerepe volt annak a ténynek, hogy a parasztsztró a maga állapotát elviselhetőnek tartotta-e, vagy sem, mint annak, hogy a valóságban jól vagy rosszul ment-e neki. E tudat kialakításánál pedig nemcsak gazdasági, hanem társadalmi, sőt politikai elemek is hatással vannak s a tudat annál erősebb és tette serkentőbb, minél kevesebb ellenállásra talál a tett. A parasztsztrók felkelései e következtetések szerint általános politikai válságok idejére esnek.«⁶³ A szellemtörténeti elmefuttatások tehát a parasztságtörténet terén mélyen alatta maradnak a dualizmus-kor haladó történetírói parasztságtörténeti munkáinak. Már említettem, de itt újra meg kell említenem, hogy az ellenforradalmi korszak egész parasztságtörténet-írása pl. Acsády mun-

⁶⁰ Szabó István id. m. 20. l.

⁶¹ Szabó István: A magyar parasztságsztró története. (Magyar Szemle Társaság. Budapest, 1940.) 24. l.

⁶² Mályusz Elemér: Társadalmi viszonyok. (Magyar Művelődéssztró II. kötet. Budapest é. n.) 104. l.

⁶³ Szabó István: A magyar parasztságsztró története. 31. l.

káját elsősorban azért, mert mint állítják »politikai színezetű szemlélet«,⁶⁴ részben állítólagos, részben valóságos szakmai hibáira hivatkozva teljesen elveti. Még egyszer szeretnék itt rámutatni, hogy a pozitívumokról mai előadásomban nem beszélhetek, de ugyanakkor még egyszer meg kell említenem, hogy ezekben a munkákban igen nagy új forrásanyag került feldolgozásra.

Még egy kérdésre szeretnék rámutatni, és ez, hogy az ellenforradalmi korszakban állandó volt a törekvés — kapcsolatban revizionista elméleteikkel is — a magyar történetnek külföldön való népszerűsítésére. Több ilyen munka jelent meg az ellenforradalmi korszak 25 éve alatt. Én csak kettőről szeretnék szólni, mert az egyik az ellenforradalmi korszak elején, a másik a legvégén jelent meg. Domanovszky Sándor »Geschichte Ungarns«-áról (megjelent 1923-ban) és Kosáry Domokosnak több nyelven, de magyarul is 1943-ban megjelent, »Magyarország történeté«-ről.

Domanovszky könyvének a mi korszakunkat tárgyaló részében hűvös tárgyilagossággal teljesen a dualizmuskori »pozitivisták« történetíró hangján szólal meg. Szó sincsen újjáértékelésről. Viszont a szerző célját nyíltan írja meg a könyv befejezésében: azért írta ezt a könyvet, hogy igazolja Magyarország történeti jogait régi területeire, hiszen most, »amikor a bolsevizmus réme fenyeget, sokkal inkább, mint valaha, szükséges Európa Keletén erős bástya kiépítése«. ⁶⁵

Ezzel szemben Kosáry könyve húsz évvel később már a szellemtörténetírás teljes fegyverzetében jelentkezik a mi korszakunk tárgyalásánál. Megtaláljuk benne a szentistváni monarchia mint a »nyugati kereszténység előharcosa«, a szentkorona-elmélet kifejtését, megtudjuk, hogy a »középkori Kárpát-medencében a magyar állam rendezett viszonyai között minden népi elem megtalálta a súlyához, munkájához, igényéhez és fejlődéséhez illő, méltányos helyet«. Hunyadi Mátyásról itt is halljuk, hogy »ő képviselte utoljára a kárpáti medencében kiépült középkori nagyhatalmat«. A Dózsa-féle parasztháborúról (melyet különben néhány sorban intéz el) azt halljuk, hogy »ebben az időben Magyarországon az alsóbb rétegek helyzete még mindig jobb volt, mint sokhelyt másutt«. Ebben a könyvben tehát rövid összefoglalását kapjuk annak, amit a szellemtörténetírás a korai középkorról megállapított. A végső konklúzió természetesen más, mint Domanovszkynál. Míg Domanovszky még a bolsevizmus réme elleni keleti támaszpont kiépítését sürgeti, Kosáry már a magyar fasizmusnak elért eredményeiről számol be. »Csak azt a fejlődési vonalat húzhatjuk meg, amely a Trianon utáni, szinte kétségbeejtőnek tűnő helyzetből, a revízióért folytatott küzdelmen át elvezetett 1938-ban a müncheni nagyhatalmi meg egyezést követő bécsi döntésig, amellyel a Felvidék déli része tért vissza Magyarországhoz. Ezt követte 1939 tavaszán Kárpátalja, 1940 őszén a második bécsi

⁶⁴ Szabó István: A magyar parasztság története. 79. l.

⁶⁵ Domanovszky: Die Geschichte Ungarns. (München und Leipzig, 1923.) 379. l.

döntés alapján Erdély északi részének visszatérése.«⁶⁶ A könyv kicsengésében tehát elismerően nyilatkozik a magyar uralkodóosztályoknak arról a politikájáról, amely Magyarországot a legmélyebb katasztrófába, a szovjetellenes háborúba taszította, amely Magyarországot Hitler utolsó csatlósává alázta.

Fejtegetéseimnek végére jutottam. Még egyszer szeretnék szólni arról, amire a bevezetőben utaltam. Sokunk számára, akik az ellenforradalom idején kezdtük meg történetírói munkásságunkat, világos képet szerettem volna rajzolni arról, amit talán meg sem láttunk, hogy miképpen szolgáltuk tollunkkal, sokszor becsületes tudásunkkal is az ellenforradalom torz uralmi rendszerét. Úgy hiszem, csak akkor tudunk fejlődésünkben még előbbre jutni, és a célt, a szocializmust építő, a békét védő hazánkat igazán szolgálni, ha felmérjük az utat, amelyet eddig megtettünk. Szeretném remélni, hogy előadásom éppen ehhez adott némi segítséget.

⁶⁶ Kosáry Domokos: Magyarország története. (Nemzetnevelők Könyvtára I. Nemzetismeret, Budapest, 1943.) 8., 11., 14., 33., 34/35., 39., 47., 52., 60., 72., 75., 76. és 395/396. l.

HOZZÁSZÓLÁSOK

SZABÓ DEZSŐ

Az előadás témája, a középkorra vonatkozó polgári történeti irodalom bírálata, véleményem szerint szükséges és helyes dolog, ellenben azt hiszem, eredményesebb lenne a vizsgálatot kiterjeszteni a polgári történetírásnak nemcsak Magyarország történetének egy korszakával, hanem Magyarország egész történetével foglalkozó munkáira, amely esetben jobban kitűnnének a polgári történetírás pozitív és negatív oldalai, viszont az is kétségtelen, hogy ezt csak egy munkaközösség végezheti el, amelynek megállapításait azután egy szerkesztőbizottság egyeztethetné össze.

A mostani felolvasás a korábbi középkor feudális történetírását bírálva, bőven kiterjeszkedett annak ideológiai oldalára, ellenben teljesen mellőzte annak szakmai részét, amire pedig szerintem nagy szükség lett volna, mert csak mind a két szempontot tekintetbe véve tudjuk majd megállapítani azt, mi volt a jellege a polgári történetírásnak és mi az, amit a marxista történetírás átvehet eredményeiből.

A dualizmus korára vonatkozólag elfogadható a felolvasás azon megállapítása, hogy ezen kornak a pozitivista irányzatot követő történetíróinál még megtalálható a történelmi fejlődés és valamiféle törvényszerűség meglátása a történelmi eredményekben. Nagy hiány azonban még ideológiai szempontból is, hogy egyáltalán nincs tekintettel arra a szerepre, amelyet ezen kornak irodalma a magyar történet egészére és főleg a történelmi kútfők kritikájára vonatkozólag elvégzett.

Ami a hiányokat illeti, azokra nézve is legyen szabad néhány megjegyzést tennem. Hibásnak tartja a felolvasó mindenekelőtt a pozitivistáknak ezen szavait: magyar birodalom. Hogy mi itt a hiba, az nincs megmondva, ellenben azt hiszem, hogy itt is van egy kis túlzás, mivel tudtommal nincs a világon olyan ország, amely ma is pontosan azon a területen lenne, ahol megalakult, a hódítás tehát közös hibája az összes mostani államoknak. Azt is túlzott megállapításnak tartom, hogy a pozitivisták hajbókoltak a Habsburgok előtt. Ezt mint problémát nem is lehet komolyan felvetnünk 1526 előtt, azonkívül a Magyar Történelmi Társulat, amely mégis egyik központi szerve a magyar történetírásnak, az 1900-as évek elején elfogadta Thaly Kálmánnak azt az alapítványát, amelyből meg is kezdte iratni a Magyarország függetlenségéért vívott harcok történetét 1505—1711, vagyis egy olyan témát, amelyről kezdettől fogva látszott, hogy ez nem lesz Habsburg pártállású.

Kérdésesnek tartom, hogy egy-egy író egy-egy mondatának kiragadása elegendő-e azon író, illetőleg azon irány meghatározására, amelyet az illető író követ.

Az ellenforradalom történetírására nézve általában egyetértek a felolvasóval, ellenben szerintem árnyalatilag mégis nagyobb jelentőséget kellene tulajdonítani annak, hogy ekkor elég sokan foglalkoztak gazdaságtörténettel és a paraszt-ság történetével, ami már mégis némi közeledést jelentett a marxista jellegű történetíráshoz, ha nem is volt az. Legyen szabad többünk védelmére ide írnom azt a pár szót, amit jómagam írtam 1933-ban a Magyarországi úrbérendezés c. munkám bevezetésében, amely így hangzik: »Nemcsak a királynóval vívott alkotmányjogi csatákat, hanem a parasztok gondolkozásának

fennmaradt okmányait is pontosan igyekeztem ismertetni. Úgy gondolom, hogy eképpen meg lehetett valósítanom ezt a kívánságot, hogy a történelem necsak az egyénekkal foglalkozzék, hanem a nagy tömeggel is, ez esetben ugyanis tényleg a nagy tömeg sorsáról volt szó, amelybe az igyekezett vagy maga, vagy pedig vezetőinek jellegzetes gondolkozási módján beavatkozni.»

Végül fontosnak tartom megemlíteni, hogy a szakmai kritika elhagyása folytán teljesen kimaradt a felolvasásból az a nagy munka, amelyet a dualizmus, sőt bizonyos fokig az ellenforradalom korának történetírói is végeztek a történelmi forrásmunkák kiadása körül. Persze elismerem, meg kell majd vizsgálnunk, hogy ezek a kútfőkiadások mennyiben feleltek meg a saját korukban annyit hangoztatott objektivitásnak és nem maradt-e el tudatosan olyan kútfők kiadása, amelyek lényegesen befolyásolták volna már akkor is a történet-tudomány állásfoglalását.

ELEKES LAJOS

Úgy gondolom, Léderer elvtársnő előadása nagy segítséget ad ahhoz, hogy a továbbiakban ezt a fontos feladatot, a történetírás felmérését lényegesen jobban, alaposabban tudjuk elvégezni. Nem szándékom az előadás pozitívumait és hiányait elemezni. Csupán néhány megállapítását szeretném kiemelni. A sematikus leegyszerűsítésekkel szemben fontos rámutatni a magyar szellem-történetírás dualista alapjaira. Igen fontosnak tartom azt a megállapítását, hogy a magyar polgári történetírás a 30-as években, nagyjában a világgazdasági válságtól kezdődően egészében jobbra tolódott. Igen fontos lesz ennek módját, mértékét egyes egyénekig hatolva pontosabban felmérni.

Van egy sor apró, az előadásban alig félmondatokkal jelzett megállapítás, melyeknek szintén jó hasznát fogjuk venni, pl. az eklekticizmusról, vagy a történet ellenforradalmi átértékelésének igazi értelméről stb. Felmerülnek bizonyos problémák az előadás alapján, illetve ezzel kapcsolatban. Tovább kell foglalkozni olyan kérdésekkel, hogy a »dualizmuskori történetírás«, mint terminus technicus megállja-e helyét. Ez idő szerint ennél precízebbet, jobbat adni nem tudunk, de a kérdés még ezzel nincs eldöntve. Felvetődik az előadással kapcsolatban, hogyan kell értelmezni történetírásunk haladó hagyományait. Az előadás kísérletet tett arra, hogy a haladó hagyományok körét kibővítse, nevezetesen egy olyan történész-egyéniség körvonalainak megmutatásával, akivel eddig nem sokat törődtek. Virág Benedek értékelésével egyet lehet érteni.

Lényeges a feladat, amire Szabó Dezső utal. Nevezetesen nem elegendő megmutatni egy történetíró, vagy akár egy egész irányzat végső tendenciáit, politikai kicsengését, bár ez a döntő. De ha tudománytörténetünk foglalkozik ezzel, akkor meg kell mutatni annak a lassú felhalmozódásnak folyamatát, melynek során a tudomány nyersanyaga kialakul. Meg kell mutatni, hogy különböző történetírói irányzatok mit adtak mai tudásunkhoz. Komoly figyelmet kell fordítani arra, hogy a forrásanyagokból mikor, mennyit tettek ismertté. Enélkül az egyes írói irányzatok arculata nem válik egészen világossá.

Problémaként kell felvetni a historiográfia módszerének kérdését. Vajjon jellemző, jól összeválogatott idézetek elegendők-e történetírói irányzatok arculatának ábrázolásához. Én azt hiszem, jellemző idézeteket jobban összeválogatni alig lehet, mint azt az előadó tette. Ezek az idézetek azt mutatják meg, hogy végső fokon hová futott ki egy irányzat, mi volt a politikai tenden-

ciája valamely egyén vagy csoport működésének. Úgy gondolom, ez a módszer szolgálhatja az alapvető feladatot. Meg kell értsük, hogy ha annakidején hittünk is a »tiszta«, értsd: politikamentes tudomány hamis ideológiájában, az amit tettünk éppen nem volt politikamentes, hanem éppen ellenkezőleg, szolgálta az akkori rendszert többé vagy kevésbé, kisebb vagy nagyobb mértékben. Ha mi helyes történetírást akarunk művelni, akkor lehetetlen fel nem számolni elsősorban magunkban azt, ami még a régi hibáinkból esetleg kihat, ehhez viszont tisztán kell látni a régi hibát. Ez a döntő, nem az, hogy a történetírói módszer alkalmazásával elkövetett hibákat vegyük szemügyre. A politika lényegével legyünk tisztában. Ha szolgálni akarjuk népünket, hazánk fejlődését, akkor politikai célt teszünk magunkévá történetírói munkásságunkban. Lehet-e ezt igazán megvalósítani, ha akár csak kis maradéka él bennünk a múltbeli hibáknak? Ezekről a hibáktól meg kell szabadulni.

Helyes, ha ennek eredménye nyilvánosságra jut. Miért fontos ez? Nevelődik egy csomó fiatal, aki szeretné tudni, használhat-e valamit a régiből, vagy teljesen vesse el. A következő lépés, amire Lederer Emma előadásában rámutat, hogy ennek a korszaknak történetírását egyénekig és részletekig hatolva beható vizsgálat tárgyává tegyük. Ezt a célt fogják szolgálni a Történeti Társulat szekcióinak megbeszélései, előbb szűkebb, majd tágabb körben végzett elemzései. Ehhez döntő lépés elsősorban saját régebbi munkásságunk politikai objektív értelmének feltárása és az ezzel való leszámolás. Ismétlem, ehhez az előadás komoly szempontokat, segítséget adott.

A HUSZITIZMUS VISSZHANGJA MAGYARORSZÁG NÉPEIBEN

SZÉKELY GYÖRGY

I. A huszitizmus helye az európai történelemben

Előadásom tárgya, a huszitizmus magyarországi visszhangja, népünk történetének, a városi és falusi dolgozó tömegek harcának, a magyar kultúra és a magyar nyelv fejlődésének egyik legjelentősebb szakasza. A tárgy tehát sokoldalú és bonyolult, s több mint egy évszázad eseményeit öleli fel. Ugyanakkor a huszitizmus visszhangját nem szűkíthetjük le a magyar nép, a magyar városok, a magyar kultúra kérdéseire. A huszitizmus, a cseh nép életéből fakadó mozgalom kezdettől fogva nemzetközi jelentőségű, és mint minden igazi népi mozgalom, a többi népek iránti szolidaritás jellemzi. Az eddigi kutatásnál tehát sokkal behatóbban kell foglalkoznunk a cseh nép és Magyarország népei kapcsolatával is ahhoz, hogy a huszitizmus visszhangját, az egyes osztályok magatartását világosan megérthessük. A huszitizmus magyarországi visszhangja a magyar uralkodóosztály elnyomása alatt élt valamennyi népet, magyarokat, szlovákokat, délszlávokat, románokat és a német plebejusokat egyaránt magába foglalja. Ennek folytán is szükségképpen érintenünk kell a többi testvérnép reagálását a huszitizmusra, a többi testvérnép körében lezajlott osztályharcokat, mert ezek értékelése nélkül nem érthetjük meg a magyar nép huszita mozgalmait sem. Egyébként is a középkori Magyarország etnikai viszonyai, az egymás mellett élő népek területeinek összekeveredése folytán a magyar nép osztályharcos megmozdulásai szorosan összefonódnak a szlovák, délszláv és román néptömegek harcaival. Éppígy a huszitizmus a vegyeslakosságú területeken egyaránt vezet a magyar és nem magyar népek kultúrájának, nyelvének gazdagodására.

A huszitizmus és magyarországi visszhangja szükségképpen régóta foglalkoztatja a magyar történetírást. A régi félfeudális és polgári történetírás súlyos klerikális maradványokkal vegyülő szemlélete nem lehetett képes helyes értékelést adni e kérdésekről. Csak jellemző példának említem a kérdés egyik legjobb polgári szakértőjének, Gombos Ferenc Albinnak egy megjegyzését, amely fényt vet a polgári irodalom jellegzetes korlátainak osztálygyökereire is: »Jelen munkám tárgya továbbá akár a napirenden levő alföldi munkás-mozgalmakat tekintjük, akár az áldatlan nemzetiségi súrlódásokat, nagyon is aktuális,

mert úgy az egyiknek, mint a másiknak az orvoslására föltétlenül szükséges a múltak hamisítatlan ismerete és a tanulság levonása.¹ Csak országunk és tudományos életünk felszabadulása, a testvéri népi demokráciákkal kialakult új típusú kapcsolatunk tette lehetővé, hogy történettudományunk, irodalomtudományunk és nyelvtudományunk több képviselője megkezdje a huszitizmus visszhangjának objektív feltárását, a burzsoá tudomány hamisításainak leleplezését. Ezen a téren értünk is el bizonyos eredményeket, azonban itt meg is kell jegyezni, hogy eredményeink jóval nagyobbak lehetnének, ha az említett tudományágak és a néprajztudomány együttműködése ezen a téren is tervszerűbb és állandóbb lenne. Eredményeinkkel továbbá azért sem lehetünk megelégedve, mert alig-alig ismertük meg a csehszlovák történettudomány témakörünkre vonatkozó oly számos alkotását és forráspublikációját, amelyek nélkül pedig megbízható és sokoldalúan alátámasztott eredményeket nem tudunk létrehozni. Itt természetesen nemcsak tudományágaink felelősségét kell leszögez-nünk, hanem könyvkiadásunkét is.

Bizonyára új lendületet ad a huszita kor történetének kutatásában az egy évvel ezelőtt lezajlott történetéskongresszus, amelyet a szovjet és népi demokratikus delegációk jelenléte tett különösen fontossá tudományos életünk fejlődésében. A kongresszus a baráti országok történettudományának együttműködéséről szóló határozatának egyik pontjában hangoztatta, hogy országaink történelme szempontjából milyen nagy jelentősége van a 15–16. századi nagy parasztmozgalmak vizsgálatának. Ezért a kongresszus olyan cikkgyűjtemény kiadását javasolta, amely a csehszlovákiai huszita mozgalommal és a mozgalomnak a többi országokra való hatásával foglalkozik.² Ennek a gyűjteményes kötetnek előmunkálatai a csehszlovák történetészek, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének szerkesztésében már megindultak. Ebben a kötetben az egykori Magyarország területén lezajlott huszita mozgalmak kérdéseivel szlovák, román, magyar történészek tanulmányai foglalkoznak, ami újabb alkalom lesz a csehszlovák-magyar és román-magyar tudományos kapcsolatok kiszélesítésére. A munkálatok előrehaladásának egyik állomása a jelen előadás is, bár ez bővebb a tervezett tanulmánynál, amennyiben Szlovákia és Erdély népeire is kiterjed. Ezt az alkalmat is meg kívánom ragadni, hogy köszönetet mondjak a csehszlovák elvtársaknak — különösen Josef Macek, a huszitizmus legkitűnőbb ismerőjének — segítségükért, melyet a gyűjteményes munka magyar tanulmányának elkészítésében eddig is tapasztaltam. Örömmel üdvözljük a szlovák marxista történeti kutatás megindulását is a szlovákiai huszitizmus problémáinak megoldására.³ Ezek a

¹ Gombos Ferenc Albin: Az 1437-ikévi parasztlázadás története. (Kolozsvár, 1898.) 3–4. o.

² Századok, 1953. 481. o.; Magyar Történetész Kongresszus 1953 június 6–13 (Bp., 1954.) 647–648. o.

³ Peter Ratkoš: Husitské revolučné hnutie a Slovensko. (Historický Časopis. Bratislava 1953. 1. sz.) Ez a huszitizmusról szóló szlovák burzsoá irodalom bírálatát is tartalmazza, i. h. 27–28. o.

kutatások már az eddigiekben is segítenek bennünket a saját speciális problémáink megoldásában is. A szlovák kutatás különösen segítséget nyújthat a cseh és szlovákiai források Szlovákiára, illetve Magyarországra vonatkozó adatainak feltárásával, aminek szükségességére a magyar kutatások is felhívják a figyelmet. A szlovák kutatás ugyanakkor feltárja a huszita korbéli cseh és szlovák történeti kapcsolatok alakulását, amit a magyar történészeknek is az eddiginél sokkal hangsúlyozottabban és következetesebben kell figyelembe venniük, például a magyar feudális központosítás egyes mozzanatainak értékelésében. A szlovák kutatások ugyanakkor nem mentesítik a magyar történészeket az alól a feladat alól, hogy maguk is foglalkozzanak a Szlovákiára vonatkozó forrásokkal és ezzel segítsék a csehszlovák történettudományt. A huszita idők ugyanis nagy történeti jelentőségűek nemcsak a szlovák, illetve a magyar nemzettéalakulás folyamatában, hanem egyben a csehszlovák-magyar közös antifeudális harcok sorában is. Teljesen egyetértünk Josef Macek megállapításával, hogy a huszita hagyomány erős baráti kötelék, amely testvériségre és forradalmi együttműködésre kötelez.⁴

A huszizmus magyarországi visszhangjának kutatása sok fontos elméleti kérdést is felvet, melyekkel kapcsolatban a magyar történettudománynak is állást kell foglalnia. Így mindenekelőtt a korszak jellegének, egyetemes történeti periodizálásának kérdése. A csehszlovák történettudományban a korszak jellegének megítélése elüt attól a felfogástól, amelyet történettudományunk a szovjet egyetemes történetírás megállapításai nyomán igyekezett kialakítani. A csehszlovák történetírás, különösen František Graus és Josef Macek munkái, de ezek alapján más történészek, mint Jan Durdík, Milan Machovec stb. a 14–15. századot a feudalizmus válságának értékeli, amely Csehországban érte el tetőpontját. De e felfogás szerint a többi országban is válságon ment át a feudalizmus, többek között Magyarországon is.⁵ Az általános véleménnyel szemben eléggé elszigetelt Václav Husa professzor felfogása, amely szerint az egész társadalmi rendszer kríziséről nem lehet beszélni, ehhez még nem jöttek létre a szükséges termelőerők, hanem a feudális társadalom egyes részeinek, mint az egyháznak a válságáról van szó.⁶ Itt nem áll rendelkezésemre megfelelő idő sem az érvek, sem az ellenérvek felsorolására a feudalizmus 14–15. századi válságának felfogásával kapcsolatban. Jelenleg csak röviden jegyezhetem meg,

⁴ Josef Macek: A csehszlovák történettudomány mai helyzete és a magyar történetírással való együttműködés feladatai. (Századok, 1953.) 676. o.

⁵ František Graus: Krise feudalismu ve 14. století. (Historický Sborník I. Praha, 1953.); Josef Macek: Husitské revoluční hnutí. (Praha, 1952.) = Josef Macek: A huszita forradalmi mozgalom (Bp., 1954.); Josef Macek: A csehszlovák történettudomány... (Századok, 1953.) 675–676. o.; Josef Macek: Úvod. Husitská Praha 1420 a budyšínský rukopis. (Husitské skladby budyšínského rukopisu, Praha, 1952.) 5. o.; Jan Durdík: Husitské vojenství. (Praha, 1953.) 7. o.; Milan Machovec: Husovo učení a význam v tradici českého národa. (Praha, 1953.) 17. s köv. o., 127. o. — Hasonlóan ír Csehországról Heinz Kamnitzer: Zur Vorgeschichte des Deutschen Bauernkrieges. (Berlin, 1953.) 43. o.

⁶ Československý Časopis Historický, 1954. 183. o.

hogy ezen a ponton közelebb állok Husa professzor véleményéhez. A korszak jellegének megítélésében véleményem szerint döntő a céhek feudális jellegének és a polgárság, mint a feudális társadalom egyik rendje szerepének helyes megítélése a marxista klasszikusok alapján. A szovjet történettudomány ezzel kapcsolatos legújabb állásfoglalását részleteiben nem ismerem, mindenesetre a szovjet ismertetés a feudalizmus válságának felfogását valló »Csehszlovákia történetének áttekintése« című csehszlovák tankönyvtézisek vitatható, illetve helytelen részei közé sorolta a csehországi 14–15. századi társadalmi-gazdasági fejlődés értékelését is.⁷

Ezek az értékelésbeli különbségek nem változtatnak azon, hogy a huszita háborúkat tekinthetjük a német parasztháború előtti legkiemelkedőbb, a forradalomhoz legközelebb álló antifeudális mozgalmaknak, melyek európai kihatásai a német parasztháborúnál is nagyobbak, ideológiai téren pedig megközelítették a német népi reformáció színvonalát.

Történetírásunk egyik legfontosabb feladata megmutatni a cseh huszitizmus, illetőleg a magyarországi husziták mozgalmának nemzeti jellegét, összefüggésében a népek közötti szolidaritással. Éppen ebben mutatkozik meg legjobban nemzetközi jelentősége, mely oly fontos helyre emeli az összeurópai történelemben is. Magyarország esetében éppen úgy külön kell értékelnünk a cseh huszitáknak a magyar uralkodóosztályhoz való viszonyát és Magyarország népeihez való kapcsolatát, mint Németország esetében. A források természetesen sokkal jobban megvilágítják ezt német viszonylatban. Viszont ebből következtetéseket vonhatunk le az értékelésben Magyarországra is. A cseh nép harca hazai elnyomói és a külföldi hódítók ellen rokonszenvet ébresztett a szomszédos országok kizsákmányolt tömegeiben is, ugyanakkor a cseh husziták harca kiterjedt a szomszédos országok tömegeinek felszabadítására is. Ez különösen Németország és Magyarország esetében világos. Már Husz János, a »szent, dicsőséges szlávok« csodálója is megállapította, hogy jobban szereti a jó németet, mint a rossz csehet.⁸ A huszita háború németellenes jellegében is a döntő az osztályjelleg, ez a németellenesség a parasztok gyűléte elsősorban a német földesurak ellen. Ezért beszéltek a huszita háborúval kapcsolatban a csehekről, mint parasztnemzetről, amely fellázadt német urai ellen.⁹ De ebbe a »parasztnemzetbec« beletartoztak azok a Prágában maradt huszita németek is, akik az egyik elkobzott kolostorban német nyelven hallgatták a biblia huszita magyarázatát, beletartoztak Tábor német fegyverhordozói, uraiktól megszökött német szolgái és cselédei is. A baseli zsinaton is voltak németek a táborita küldöttségben.¹⁰

⁷ G. E. Szancsuk: O proszpektye ucebnjika »Isztorija Csehoszlovakiia«. Voproszi Isztorii, 1954. 186. o.

⁸ Johann Loserth: Hus und Wiclif. Zur Genesis der husitischen Lehre. (Prag—Leipzig, 1884.) 95. o.

⁹ Ewa Maleczynska: Nemzetiségi jelszavak a huszita kor forrásmunkáiban. (Irodalomtudományi Értesítő, 1953. febr.) 156. o.

¹⁰ J. Macek: A huszita forradalmi mozgalom, 165. o.; E. Maleczynska i. m. 155. o.

S a husziták mozgalma pozitív visszhangra talált Németországban éppúgy, mint Magyarországon a néptömegek körében. Már a konstanzi zsinatra utazó Husz János örömmel írja, hogy a németek mindenütt barátságosan jönnek elé és vendégelik meg.¹¹ A huszita tanok terjedésére vallanak az 1421-től kezdve Regensburgban, Heidelbergben, Speyerben felgyúló máglyák, az 1430-as évek félelme a délnémet parasztok általános felkelésétől. S a huszitizmussal függhet össze, hogy 1431/32-ben zajlik le Worms környékén az utolsó speciálisan uzsorás-ellenes felkelés s az 1431. évben az egyik birodalmi törvény a városokat, parasztokat és szegényembereket mint felforgatókat jelöli meg. Ugyanebben az évben a források huszita jellegű városi mozgalmakról adnak hírt Baselban, Magdeburgban és Passauban is.¹² S a huszitizmus elveit hirdető követeket örömmel fogadták azok a német szegényemberek, akik »nem szerettek dolgozni«, sokan álltak közülük »eretnekségükben és hitetlenségükben« a csehek mellé. Egy krónikás feljegyzés szerint a köznép szívesen hallgatta azokat az elveket, hogy mindenki ossza meg javait a többiekkel. Így újult meg a parasztok és a papság között régóta parázsló gyűlölet.¹³ Hasonló módon képzelhetjük el a huszitizmus eszméi terjedésének fő formáját Magyarország népei körében is. Emellett lehetett jelentős szerepe természetesen a prágai egyetemen tanult huszita beállítottságú papoknak is. A döntő ok azonban a huszitizmus magyarországi terjedésében a falusi és városi lakosság adott helyzete, az osztályharc kiéleződése.

II. Magyarország jobbágyságának helyzete és harca a 15. század első évtizedeiben

A burzsoá történetírás a huszitizmus magyarországi terjedését általában a huszita ideológia terjedésével és a cseh husziták magyarországi betöréseivel magyarázta, a parasztság rétegződésével és helyzetének alakulásával behatóbban nem foglalkozott. Ezen a téren a marxista kutatás már tett bizonyos lépéseket előre. Molnár Erik összefoglaló munkája már megvilágította a huszita korszakot megelőző időszak falusi és városi fejlődésének főbb vonásait.¹⁴ Az 1400-ig terjedő időszak falusi fejlődéséről tanulmánykötet jelent meg,¹⁵ azonban a következő időszak monografikus feldolgozása még nem történt meg, azok az értékes kutatások pedig, amelyeket Mályusz Elemér folytatott a parasztság

¹¹ J. Loserth: Hus und Wiclif. 151. o.

¹² H. Kamnitzer i. m. 50—52. o.; Lea: Gesch. d. Inqu. II. 471—472. o.; F. v. Bezold: Die »armen Leute« und die deutsche Literatur des späteren Mittelalters. (Historische Zeitschrift, 41. k. München, 1879.) 8., 16. o.; O. Raynaldus: Annales Ecclesiastici. 18. k. (Coloniae Agripinae, 1693.) 89., 93. o.

¹³ Bezold i. m. 16—17. o.

¹⁴ Molnár Erik: A magyar társadalom története az Árpádoktól Mohácsig. (Bp., 1949.)

¹⁵ Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerkesztette Székely György. Írták: Fügedi Erik, Györffy György, Mályusz Elemér, Székely György. (Bp., 1953.)

pénzterheinek további emelkedésére vonatkozóan,¹⁶ még nem kerültek publikálásra. Ezért ma még csak vázlatos képet tudunk adni a huszitizmus magyarországi társadalmi gyökereiről a parasztság körében, s még kevésbé lehetünk megelégedve a városfejlődés terén történt kutatásokkal.¹⁷

Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy a feudalizmust kiszolgáló áruterelés mind falun, mind a városokban a korábbi korszaknál erősebben fejlődött ebben az időszakban, amit a különböző hatalmaskodásokból, a szállítóeszközök fejlődéséből, az úthálózat alakulásából és a parasztság rétegződésének fokozódásából is következtethetünk.

Az áruterelés és a pénzgazdálkodás továbbfejlődésének talaján növekedett meg a parasztság kizsákmányolása, különösen pénzterhei. A 14. század végén és a 15. század első harmadában emelkedett — s ami igen lényeges körülmény, egymással párhuzamosan növekedett — a földesúri és állami pénzdadó. A pénzjáradék emelése ettől kezdve az egész 15. századi fejlődés tendenciája is lett.

Az 1390-es és 1400-as években kiterjedő rendszeres adó egy forint körül mozgott telkenként, az 1410-es és későbbi években a rendszeresen szedett földesúri adók a legeltérőbb neveken jelennek meg az ország különböző vidékein és telkenként már a másfél aranyforintot is megközelítették. Ez az adóösszeg annál súlyosabb volt, mert közben a parasztság körében forgalomban levő kisebb pénzgységek értéke ismételten erősen romlott.¹⁸

De ebben az időszakban nemcsak a földesurak, hanem az egyház is pénzjövödelmeinek növelésére törekedett. Sőt a kisnemesek allodiális telkei után is követelte a tized megfizetését. A tized pénzben való szedése lehetővé tette az egyháznak a tizedteher emelését, s a pénzromlás következtében fokozott terhet jelentett, főleg a jó pénzben visszamenőlegesen követelt tized.

Az egyházi törekvések párosultak a tizednek a görögkeletiekre való kivetésével is. Így nemcsak a nyugati és felvidéki városok, valamint az erdélyi magyar parasztok és kisnemesek, hanem a román parasztok is egyre élesebben kerültek szembe a katolikus egyházzal. Bekövetkeznek az egyházi kiközösítések vagy fenyegetések egyes városok és vidékek ellen, amely az erdélyi tartomány ellenálló népének kiközösítésében érte el tetőfokát. A nép kitartott továbbra is: ebben az a magyarországi huszita elvek közt feljegyzett tétel is megszilárdíthatta, hogy a kiközösítéstől nem kell félni, sem megtartani, mert míg az ember átkoz, az isten megáld. Egyébként is a magyar husziták nem ismerték el a

¹⁶ Mályusz Elemér: A magyar állam szervezete Zsigmond korában. Kézírtos tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében.

¹⁷ Az újabb kutatás biztató kezdetének tartható Szücs Jenő: Ipar és céhek története Magyarországon a XIV. század végétől 1526-ig c. munkája. Kézírtos tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. Egy része megjelent: Céh és város a XV. században. Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Évkönyve 1952—53. (Bp., 1953.) Az alábbiakban erre hivatkozom.

¹⁸ 1400 előttre Tanulmányok i. m. 293—297, 387, 391—392. o. (Írta Székely Gy.); 1400 körül és utánra: Mályusz E. i. m.

tizedteher jogosságát, hitelveik eretneknek bélyegzik a tizedet élvező papokat.¹⁹ S ezzel függ össze, hogy a magyar huszita bibliafordítók egyhelyütt még a biblia szövegéből is kihagyták a dézsma megadását.²⁰

Erdélyben egyébként is a legerősebben fokozódott a parasztság elnyomása, többek között itt merül föl, mint általános panasz a gyermek nélkül elhalt parasztnak vagyónának, ingóságainak földesúri lefoglalása, a jobbágyok végrendelkezési jogának semmibevevése. Ezzel a kérdéssel behatóbban kellene történeti kutatásunknak foglalkoznia. Mindenesetre ez is egyik oka lehetett a parasztság fokozódó elégedetlenségének.²¹

A történeti kutatásnak kell teljes részletességében feltárnia azt a folyamatot is, ami ezekben az évtizedekben a földközösség bomlása, illetőleg elkobzása terén előrehaladt. Erre az időszakra esik ennek egyik lényeges jelensége, a halászlati jogok elleni támadás, a parasztnak által kihálászott halmennyiség felének, illetve egyharmadának elvétele, a halászlattal összefüggő robotmunkák terjedése.

Erősödött a földesurak törekvése a parasztnak szabadköltözési jogának megnyirbálására is. Ezt mutatja Zsigmond számos parancsa és néhány törvény, mely a parasztság szabad költözését kívánta biztosítani. Ezen a téren is Erdélyben volt legnehezebb a parasztság helyzete. Itt válik legkorábban általánossá a költözési jog megsemmisítésére irányuló törekvés. S az erdélyi parasztság helyzete bonyolódott a románok és székelyek feudalizálódásából eredő ellentétekkel is. A románokat a katolikus térítő akció is egyre jobban a magyar parasztság mellé állította. S Erdélyben is kiegészítette az ellenállók sorait a növekvő létszámú zsellérség.²²

III. Magyarország városi népének helyzete és a városi osztályharc a 15. század első évtizedeiben

Csehországban a huszitaizmus kialakulásában és terjedésében kiemelkedő szerepük volt a városok cseh kézműveseinek és plebejus elemeinek. Magyarországon a városfejlődés Csehország fejlett városaihoz képest elmaradottabb volt. Ez abban is megnyilvánult, hogy legfejlettebb városaink sem játszottak kezdeményező szerepet a huszitaizmus kibontakozásában, bár Kolozsvár, Buda

¹⁹ Lukcsics Pál: XV. századi pápák oklevelei. II. (Bp., 1938.) 20—25. o., Huszita hitelvek Magyarországon. 33., ill. 41. pont.

²⁰ Kardos Tibor: A huszita biblia keletkezése. (A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. III. k. 1—2. sz.) 168. o.

²¹ Molnár E. i. m. 79. o.; Szabó István: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. (Bp., 1948.) 44, 46. o.; szórványos esetekkel a Tiszántúlon és a Délvidéken is találkozunk.

²² A parasztság 15. századeleji helyzetének és antifeudális harcának összefoglalása. Székely György: Magyar parasztháborúk 1437—1514. (A magyar parasztháborúk irodalma 1437—1514. Összeállította Geréb László. Bp., 1950. c. munka bevezetése.)

és Pécs lakosságának elég jelentékeny része csatlakozhatott a huszitizmushoz. Más fejlett városok, mint Pozsony, vagy az erdélyi szász városok szembe fordulása a huszitizmussal éppen azzal magyarázható, hogy e városok patrícius uralkodórétegeit mennyire fenyegette a plebejusok és a parasztság mozgalma.

A különböző városi rétegek eltérő viszonyulása a huszitizmushoz magyarázatát leli az egyes városok különböző fejlődési fokában és etnikai összetételében is. Az ország legnagyobb városaiban jelentékenyen előrehaladt az iparosodás, ez jellemző Budára, Kolozsvárra, Pozsonyra, Sopronra is, melyekben a 15. század elején jelentős mozgalmak játszódtak le még a huszita háborúk ideje előtt, vagy azalatt, de az esetek többségében a huszitizmustól függetlenül. Jelzik azonban azt a társadalmi forrongást, mely utóbb huszita megmozdulást vagy legalább szervezkedést hozott létre a városokban. Az iparosodásban beállott fejlődés a 14. századhoz képest jelentékeny, az iparúzóknak számarányát, annak növekedését s az iparágak szakszerű tagozódását figyelembe véve egyaránt. Ezen a téren éppen Buda és Kolozsvár emelkedett ki Pozsony mellett. Erős volt a lakosság vagyoni rétegződése is, mint a pozsonyi és soproni adólajstromok mutatják. A városok legvagyonosabb rétege, a patrícius családok, bár egyfelől a legnagyobb adófizetők voltak, másrészt a városi pénztárak szinte ellenőrizetlen kezelése kezükbe juttatta vissza az adót. A vezetést a patrícius családok a legtöbbször örökletessé akarták tenni. Ez is növelte a lakosság ellenállását. Az elégedetlenkedőket a patrícius vezetőség, a városi pallosjogot felhasználva halállal, csonkítással, száműzetéssel sújtotta. A 15. század elején a városokon belüli küzdelem egyre inkább bonyolódik az etnikai kérdésekkel. Az iparosodás és a zsellérek számának növekedése emeli a magyar, illetőleg szlovák nyelvterületen a városok magyar és szlovák kézműves- és zsellérelemeinek számát. A városokban magyar és szlovák utcák keletkeznek, a németek külön városrészekbe szorúlnak vissza. A magyarok előretörése a legjellemzőbb Budán és Kolozsvárott. De még Eperjesen is ebben az időben tűnik fel a Magyarutca. A szlovákok előretörése Zsolna után más városokban is előrehalad. Ebben a korszakban pl. Kassán, Bártfán, Nagymihályban már találkozunk ú. n. Tót-utcával.²³

A 15. század elején városi mozgalmak zajlottak le Budán és Kolozsvárott. Ezekben a városon belüli rétegementések etnikai máz nélkül jelentkeznek. A budai felkelés célja a patrícius uralom megdöntése volt. A patrícius tanács kézművesekkel való kiegészítése, valamint kézművesekből álló külső tanács felállítása ellenőrzés céljából. A 15. század első éveiben lejátszódó mozgalomhoz a főiskolai értelmiség és tanulók Zsigmonddal szembenálló része is csatlakozott.

²³ Eperjesre: Molnár E. i. m. 155. o.; Zsolnára: Molnár E. i. m. 157. o., Tanulmányok i. m. 227, 232. o. (Írta Fügedi E.); Kassára: Sziklay—Borovszky: Abauj-Torna vármegye és Kassa. 48. o.; Bártfára: Fejérpataky László: Magyarországi városok régi számadáskönyvei (Bp., 1885.) 423. o.; Nagymihályra: Sztáray Okt. II. 69. sz.

A mozgalom a feudális urak és a patríciusok összefogása következtében elbukott, létrejött azonban a városi adók kezelésére egy 24 tagú szerv, melynek egyharmada magyarokból állott. Két kézműves pedig bekerült a belső tanácsba. A vezetést azonban a német patríciusok megmentették.²⁴

Kolozsvárott, a másik antifeudális multú városban szintén a századforduló körül zajlott le a régi patríciátus uralma ellen törő mozgalom, amelyben az iparosok élén gazdagabb német iparosok és egy német származású értelmiségi játszottak vezető szerepet. Az utóbbi apja volt Kolozsvári Mester Jánosnak, az 1437-es felkelés egyik vezérének.²⁵ Az 1410-es években a besztercei polgárság is megmozdult a patrícius bíróválasztás gyakorlata ellen.²⁶ Ez időre esik a pozsonyi kézművesek, kontárok és plebejusok patríciusellenes mozgalma is egy gazdag patrícius vezetésével, aki úgy látszik egyéni hatalmat akart teremteni.²⁷

Már a huszita időkre esik a soproni patríciusellenes tömegmozgalom, amely kézművesek vezetésével átmenetileg megdöntötte a patrícius uralmat. Az államhatalom — talán félve a városi mozgalomnak a huszitizmushoz való kapcsolódásától — sokkal kevésbé volt erélyes, mint a század elején Budán. Bár a tárnokmester kezdetben fenyegetően lépett fel a mozgalommal szemben, később már a patrícius tanácsot intette mérsékletre és végül a városban létrejött a külső tanács.²⁸ A soproni mozgalomnak a huszita ideológiával való kapcsolatát éppúgy nem tudjuk megállapítani, mint az 1420-as évek elején Szomolnokbányán²⁹ történt megmozdulását sem.

A parasztság és a városi lakosság egyes rétegeinek növekvő harca döntő mértékben szabta meg a magyar uralkodóosztály és a városi patríciátus reakció, huszitaellenes magatartását.

²⁴ Szücs i. m. 125—128. o. és Mályusz E. id. kéziratosa tanulmánya. A Zsigmond-ellenes értelmiségiek szerepe Makrai Benedek nevéhez fűződik. Erre lásd a Kosáry Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába I. (Bp. 1951.) 132. o. közölt irodalmat.

²⁵ Makkai László: Társadalom és nemzetiség a középkori Kolozsváron. (Kolozsvár, 1943.) 41—46. o. V. ö. Schrauf Károly: Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. (Bp. 1892.) 14., 158—159. o.: Jacobus de Septemcastris; Jakab E.: Oklt. Kolozsvár tört. I. k. (Buda, 1870.) 75. sz.: 1405. Jacobus polkischer arcium liberalium magister Juratus, 85. sz.: 1408. Artium liberalium Magister Jacobus dictus Bulkisser, 159. sz.: 1423. Magistro Jacobo Bolkyscher; 100. sz.: 1437. Johannem filium Magistri Jacobi in Klusvár ex Hungarorum; Mag. f. Gesch. Sieb. II. 367. o.: 1437. Johannes Mester de Clusvar. A családra Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. V. 316. o.

²⁶ Az erdélyi Beszterce város élén már 1413. június 10-én András szíjgyártó (corrigiator) áll mint bíró, s az esküdtek egy része iparos, köztük Miklós posztónyíró (rasor), Urk. III. 1715. sz. Ezek egy patríciusellenes mozgalom élén állhattak, mert helyzetük megerősítését a királytól kérték. Zsigmond 1414. július 29-én András szíjgyártó (Rymer) bíró és Miklós posztónyíró (Scherer) esküdt kérésére megtiltotta a nép többsége ellenére való, szervezkedéssel előkészített bíró-behelyezést, ami korábban zavargásokra, gyűlölködésre vezetett. Urk. III. 1744. sz. A többség választói érdekeinek jelszavával fellépő, iparosok vezette mozgalom kétségtelenül patríciusellenes élű volt.

²⁷ Szücs i. m. 131—134. o.

²⁸ Szücs i. m. 134—136. o. és Halász G.: Magyar középkor (Magyarságtudomány, 1943. 1. sz.) 4. o.

²⁹ Ratkoš i. m. 32. o.

IV. A huszita háborúk és Magyarország

A magyar uralkodóosztály a huszita háborúknak különösen első szakaszában nagy aktivitást fejtett ki a csehországi antifeudális mozgalmak elleni küzdelemben. Az első időszakban az uralkodóosztály úgy vélte, hogy könnyű zsákmányt és dicsőséget szerezhethet a megvetett városi és paraszti felkelőktől, egyben saját jobbjárait is megfélemlíti. A harcot, mint egy 1421-es oklevél kifejezi, a huszita tömegek ellen vívták a magyar urak.³⁰ Az 1420-i Prága alatti harcokban a támadásban megrekedő kereszties sereg féktelen irtóhadjáratot folytatott. Az eseményeket részletesen ismertető egyik cseh krónika szerint, ha véletlenül kezükkbe esett egy cseh, nyomban eretnekként égették meg, hacsak a kereszties hadban résztvevő cseh katolikusok meg nem mentették őket, mint nem huszitákat.³¹ Mégis ebben az időben különös éllel fordultak a cseh husziták Zsigmond, mint magyar király ellen különböző panasz- és gúnyirataikban. Ezekben Zsigmond katonái között mindenekelőtt a magyarokat említik s csak azután a németeket.³² Ezekben a nehéz napokban a prágai szegénység kiváló vezére, Jan Želivský, János Apokalipszisából prédikálva, a népet a Zsigmond, Magyarország királya elleni harcra lelkesítve őt azonosította azzal a sárkánnyal, amelyről az Apokalipszis beszél.³³ Zsigmond csapataiban mindenekelőtt a magyarországi feudális urak vettek részt. Az 1420-as keresztieshadjárat négy fővezére között szerepel Pipa Gallicus, aki minden bizonnyal Ozorai Pipo ispánnal azonos. Az adománylevelek tanúsága szerint Zsigmond prágai várórségében résztvettek Nagymihályi Mihály és emberei is. Már az első időben résztvett a husziták elleni harcban a Pálócziak bandériuma is.³⁴ A cseh krónikák és korabeli iratok rámutatnak Zsigmond seregének soknemzetiségű voltára, benne a magyarok után horvátokat, dalmátokat, bolgárokat, románokat, székelyeket, kunokat, jászokat, szlovákokat, szlavóniaiakat, szerbeket, pannóniaiakat is említenek.³⁵ A feudális bandériumok és könnyű lovasok prágai kudarcuk folytán a védtelen falvakban és árulással elfoglalt városokban vadul kegyetlenkedtek, gyilkoltak, erőszakoskodtak és raboltak.³⁶ Ezek a feudális hadviselésre jellemző, a parasztok ellen másutt büntetlenül alkalmazható gaztettek természetszerűek olyan

³⁰ Hazai Okmt. III. 232. sz.

³¹ Březovai Lőrinc krónikája (F. R. B. V.) 384. o.

³² Žaloba Koruny České k Bohu na krále uherského a sbor kostnický. (Husitské skladby budyšínského rukopisu. 23. s. köv. o.); Veršovaná žaloba Koruny České (u. o. 43. s. köv. o.); Porok Koruny České ku pánóm českým o korunování krále uherského (u. o. 61. s. köv. o.); Hádání Prahy s Kutnou Horou (u. o. 139. o.)

³³ Březovai Lőrinc krónikája (F. R. B. V.) 360. o.

³⁴ Pipa Gallicusra: Chron. Univ. Prag. (F. R. B. V.) 583. o., Nagymihályi Mihályra: Sztáray Okt. II. 157. sz.; a Pálóczi-bandériumra: Károlyi Okt. II. 28. sz.

³⁵ Březovai Lőrinc krónikája (F. R. B. V.) 384. o. vö. J. Durdík i. m. 12. o.; Porok České Koruny králi uherskému, že neřádně korunu přijal a v království České se násilím tiskne. (Husitské skladby budyšínského rukopisu) 38. o.; Tuto sú popsány krajiny, vlasti a země, z nichž jest král uherský vyvedl lid k obležení Prahy (u. o.) 41–42. o. vö. 223. o.; Porok Koruny České ku pánóm českým o korunování krále uherského (u. o.) 74. o.

³⁶ Březovai Lőrinc krónikája (F. R. B. V.) 376, 443. o.

haderő részéről, amely Magyarországon is alig különböző módszerekkel vonult fel. Ozorai Pipo serege már 1417-ben a bosnyákok elleni hadjárat után bodrogmegyei és baranyamegyei birtokokon táborozva olyan pusztítást rendezett »mint a legkegyetlenebb törökök«. A Csehországból 1424-ben visszatérő magyar katonai csapatok Bars megyében is hatalmaskodtak. 1436-ban is olvassuk egy oklevélben, hogy a felvidéki pusztítások okozói a husziták és más hadbavonulók; utóbbiakon nyilván a magyarországi csapatokat kell érteni.³⁷ Egyébként a cseh husziták elleni háborúban a továbbiakban is résztvettek — bár kevésbé fennhéjázva — a magyar világi és egyházi urak, mint a Rozgonyiak, a Lévai Csehek, Héderváriak, Ónodi Czudarok, az esztergomi érsek, az egri és a veszprémi püspök, a vránai perjel csapatai.³⁸ Az 1430-as évek első felében készült hadügyi tervezet is igen nagy gondot fordít a cseh husziták elleni harcra, annyira, hogy még dunántúli területek katonaságát is a husziták s nem a törökök elleni frontra rendeli.³⁹ Mégis ezekben az időszakokban a fő támadóerők már németek, a magyar urak és főpapok inkább védekezésbe szorultak, s a cseh husziták lendültek támadásba.

1420 után még több ízben kellett a cseh huszitáknak megvédeniük országukat, több alkalommal győzték le a támadó kereszteshadakat. A huszita háborúk végső időszakát pedig nagyobb huszita hadjáratok jellemzik. A német és magyar polgári történetírás megállapításai, amelyek szerint a husziták öncélú, pusztító és zsákmányszerző hadviselést folytattak, a tények elferdítésén, hamis általánosításán alapulnak. A husziták nagyarányú hadjáratjai a környező országok területére az előző kereszties támadások és a huszita békekísérletek kudarcra folytán teljesen indokoltak voltak. A husziták harcaikkal a békére és a testvéri szeretetre törekedtek, mint azt Nagy Prokop 1433-ban kifejezte, ezért viselték a háború terhét.⁴⁰ A táboriták azonban nem voltak hajlandók a békére megalkuvás árán és nem követték a huszita urakat és gazdag polgárokat az egyezkedés útján. A táboriták a feudális és patrícius kizsákmányolás megdöntésére törekedtek hazájukban és a külföldön egyaránt. Ettől várták a béke helyreállítását a cseh nép és a szomszédos népek között, amit a jelenkor embere számára is oly megindítóan fejezett ki a domazlicei győzelemről írott vers :

»És most majd ahogy az Isten ígéré,
Sarlóvá lesz a dárda s a kard ekévé ;
A fegyverekből harangokat öntünk,
S harangzúgással a békét köszöntjük.

³⁷ 1417: Zichy Okmt. VI. 310. sz.; 1424: O. L. DL. 62575; 1436: Fejér X. 7. 402. sz.

³⁸ Fejér X. 7. 53. sz., 56. sz.; Sztáray Oklt. II. 177. sz.; Károlyi Oklt. II. 109. sz.; Iványi: Bártfa lt. I. 248. sz.; Kárfy: Csicsery cs. lt. (Tört. Tár. 1901.) 232. o.; A veszprémi püspökség római oklevéltára. III. k. (Bp., 1902.) Lukács József bevezetése LXXV. o.; Sörös Pongrác: Lévai Cseh Péter. (Századok, 1903.) 830. o.

³⁹ Fejér X. 7. 80. sz.

⁴⁰ J. Macek: A huszita forradalmi mozgalom. 124. o.

A nemzet már nem ragad kardot,
Nem támadja többé a szomszédot,
Mert minden nemzet a békejobbát nyújtja,
Hisz a békét mindenki örömmel fogadja.⁴¹

A husziták, különösen a táboriták azonban nem tudtak megegyezést létrehozni, nem is hozhattak létre a megsemmisítésükre törő német-magyar-cseh reakcióval és ellentámadásokra kényszerültek, többek között Magyarország szomszédos területeire, azaz Szlovákiába. Az első nagy hadjáratot 1423-ban még Žižka vezette, később Nagy Prokop, illetőleg táborita kapitányok vezették a támadásokat. Az 1430-as években is jelentős hadjáratok folytak, 1431-ben Nyitrát támadták. Ebben a hadjáratban a magyar feudális urak elleni harcban nagy szerepet játszottak a huszita tüzérek, s a visszavonulás során a kedvezőtlen időjárási viszonyok között is nemcsak szekereiket, hanem ágyúikat is meg tudták menteni. Ebben az időben támadásaik Nyugat-Szlovákia felől Észak-Szlovákiába tolódtak át. Ebben az időben már helyőrségeket is létesítenek a felszabadított területeken.⁴² A huszita csapatok behatolása ebben a szakaszában elősegítette a cseh és szlovák nép történeti kapcsolatainak megerősödését, Szlovákia szlovák és magyar jobbgységének osztályharcát. Megkönnyítette az amúgyis terjedő huszita ideológia mozgósító hatását.

V. Antifeudális megmozdulások — eretnekmozgalmak a Felvidéken (Szlovákia)

A huszitizmus ideológiájának terjedését Magyarországon a fentebb vázlatosan ismertetett gazdasági-társadalmi okok tették lehetővé. Ugyanakkor ideológiai téren olyan előzmények is voltak már Magyarországon, amelyek megkönnyítették a huszitizmus befogadását. Így a valdens-mozgalom — mely többek közt az északi vidéken is terjedt a városi nép körében⁴³ — már vallotta a huszitizmus tanításainak néhány fontos elemét. A prágai egyetem nagyszámú magyarországi hallgatójának egy része is korán magáévá tehetette a huszita elveket. Az egyetemnek huszita időszakában Budai Bereck magister rektora is volt és a kibontakozó huszitizmusban jelentős szerepet játszott.⁴⁴ De később

⁴¹ J. Macek: A huszita forradalmi mozgalom. 14. o.

⁴² A huszita hadjáratokra Észak-Magyarország (Szlovákia) területén Kovács Endre: Magyar-Cseh történelmi kapcsolatok. (Bp., 1952.) 88. s köv. o.; Ratkoš i. m. 32., 33., 36. o.; Nagy Prokop hadjárataira: Josef Macek: Prokop Veliký (Praha, 1953.). — A huszita helyőrségekre Ratkoš i. m. 35. o. és J. Macek: A huszita forradalmi mozgalom. 148. o. — Az 1431-es hadjáratra Chronicon Treboniense (Fontes Rer. Austr. Scriptores II/(I.) 61–62. o. és Chronicon veteris Collegiati Pragensis. (u. o.) 92. o.

⁴³ Nagyszombati valdensekre R. Holinka: Sektářství v Čechách před revoluci husitskou. (Bratislava, 1929.) 124–125. o.

⁴⁴ Joseph Jireček: Über die culturellen Beziehungen der Ungarn und Böhmen im XIV. und XV. Jahrhunderte und über die ungarischen Husiten. (Sitzungsberichten d. königl. böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften. Prag, 1885.)

is ismételten találkozunk a csehországi huszita mozgalmakban azzal, hogy a husziták magyar nyelven is képesek hirdetni tanáikat.⁴⁵ A huszitizmus tehát már a huszita háborúk kitörése előtt, s a cseh huszita hadak benyomulásától függetlenül is terjedni kezdett. Már 1418 elején V. Márton pápának a husziták elleni bullája megemlíti a nyitrai püspökségben működő inkvizíciót is.⁴⁶ Már 1419 előtt a szlovákiai papság körében is találunk huszitát, egy Prágában tanult nyitrai kanonokot.⁴⁷ S 1419. április 17-i beszédében Jan Želivský is célzott a huszita tanok magyarországi terjedésére, mikor a Jézus elleni főpapi vádat (»A népet felzendíti, tanítván az egész Júdeában, elkezdve Galileától mind idáig«.)⁴⁸ a huszita Csehországra is alkalmazza főpapi vádként: »Fellázítja a népet, elkezdve Prágától mind idáig, azaz a római kúriáig vagy Konstanzig vagy Magyarorszáig.«⁴⁹

A Csehországban fegyvert ragadó husziták mozgalma hamarosan támogatásra talált a magyarországi lakosság körében is. Márton pápa értesülése szerint Magyarországon nem kevés katolikus segítette élelemmel és más támogatással az »eretnekeket«.⁵⁰ Szlovákia szlovák és magyar parasztsága, német plebejus lakossága csatlakozott a huszita mozgalmakhoz. Már 1421-ben felkeltek a jászói kolostor jobbágysai és a husziták sorozatos benyomulását kihasználva, évtizedeken át harcoltak az egyházi földesúr ellen, a földesúri terhek lerázására. A harcok során több egyházi vezetőt is megöltek, s 1436 után is, mikor a kolostort várrá építették át, folytatták küzdelmüket, részben más területre költöztek. 1440-ben újra felkeltek a jászói és mecenzéfi jobbágyok.⁵¹

A jászói mozgalomnál is jelentősebb volt a nagyszombatkörnyéki, amelyben a huszita csapatok és a környékbeli nép együttesen vettek részt. Nagyszombat kormányzatára ebben az időben külső tanács és pénzügyi ellenőrzés formájában a céhmestereknek is volt bizonyos befolyásuk, a tanácsban a patrícius vezetés mellett volt iparos is. Így ezek igényei úgy látszik kielégültek, s a patríciusokat támogatták a husziták ellen. A tanács már 1428-ban zsoldosokat fogadott fel a husziták fenyegetése ellen. Ebből a célból a város lakóit megadóztatták, és tüzfegyverekkel látták el a város védelmét. 1430-ban azonban az ágyúkat és puskaport úgy látszik Zólyom várába vitték. 1432-ben Borotini Blasko

⁴⁵ u. o.

⁴⁶ Henry Charles Lea: *Geschichte der Inquisition im Mittelalter II.* (Bonn, 1909.) 467. o. Említi a huszitizmus (wiklifitizmus) magyarországi terjedését a pápa 1418. július 10-i levele is, Lukacsics Pál: *XV. századi pápák oklevelei I. k.* (Bp. 1931.) 114. sz.

⁴⁷ J. Loserth: *Ueber die Versuche wiclif-husitische Lehren nach Oesterreich, Polen, Ungarn und Croatien zu verpflanzen.* (Mittheilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen. XXIV. évf. 1885–1886.) 101–102, 110–116. o.

⁴⁸ Lukács evangéliuma 23. rész 5. vers.

⁴⁹ Jan Želivský: *Dochovaná kázání z roku 1419.* Díl I. (Praha, 1953.) 29. o.

⁵⁰ Lukacsics: *XV. századi pápák okl. I. k.* 1436. sz.

⁵¹ Oszvald Arisztid: *Premontrei urbariumok a középkorban.* (A jászóvári premontrei kanonokrend gödöllői gimnáziuma Évkönyve 1939–40. Gödöllő, 1940.); Tóth-Szabó Pál: *Giskra, különös tekintettel Abaújmegyére.* (Bp. 1903.) 57. o.

cseh huszita vezér elfoglalta Nagyszombatot. Blasko a magyar krónikákban mint magyarországi parasztvezér szerepel, ami világosan mutatja, hogy a helyi és környékbeli szlovák és magyar lakosság csatlakozott a benyomuló csehekhez. Cseh források szerint a várost csel útján foglalták el a táboríták és árvák: az évi vásár napján kereskedőnek öltözve jutottak be Nagyszombatra, éj idején megnyitották a kapukat s ekkor a csapatok behatoltak.⁵²

Blasko kormányzata antifeudális jellegű volt: a német patríciusok és híveik elmenekültek a városból, magukkal víve a városi számadáskönyvet, s szlovákok költöztek be helyükre. A husziták elkergették a ferencrendi apácákat, megsemmisítették az egyháziak és nemesek okleveleit. A nagyszombati polgárok szőlőit a környező mezővárosok és falvak népe foglalta el. Nagyszombat 1435-ig maradt huszita kézen.⁵³

Pozsonyban ezidőben a plebejus elemek körében terjedt a huszitizmus, kapcsolatban a nagyszombati Blaskoval. A város kormányzata azonban a feudális urakkal együttműködésben leleplezte a huszita szervezkedést, mikor azok már felkelésre és a városkapuk megnyitására készültek a Pozsony alá várt huszita szekérvárak előtt. A plebejus elemekkel tartottak a dunamenti kunyhókban lakó halászok is, akik a huszitákat étellel és itallal támogatták. A pozsonyi napszámosok is a huszitákkal tartottak, amit többek között abból is következtethetünk, hogy bebörtönzött napszámosok szláv nemzeti szentekre esküdtek bosszút a patríciátus ellen.⁵⁴

A huszita háborúk jelentős fejlődést eredményeztek a lőfegyverek alkalmazása és a városi hadiipar fejlődése terén. A husziták fejlettebb haditechnikájával szemben a feudális urak és a mellettük álló városi vezetők maguk is rá voltak utalva a várbeli és városi tüzérség kiépítésére. Csehországi, morvaországi, sziléziai puskaművesek érkeztek Pozsonyba, ágyúöntés indult meg Bártfán és Eperjesen is.⁵⁵

A mozgó alakulatokat tűzfegyverekkel először a husziták fegyverezték fel. Pozsonytól északra huszita kézi lőfegyvert, szakállas puskát (ručnice) is

⁵² A város elestének előzményeire: Fejérpataky: Számadáskönyvek 133–134. o.; Szerémi és Ernyey József: A Majthényiak és a Felvidék I. (Bp. 1913.) 226. o. — A város elestére: Bartossek krónikája. (F. R. B. V.) 607. o.; Chronicon Benessii Krabice de Waitmile (Dobner: Mon. Hist. Boemiae IV.) 73. o. — A magyar hagyományra: Székely Gy.: Magyar parasztháborúk. 13. o.

⁵³ A városi számadáskönyvben 1432. márc. 1. és 1436. jún. 17. közt nincs bejegyzés, Fejérpataky: Számadáskönyvek. 135. o.; az etnikai változásra Kovács Endre: Magyar-Cseh történelmi kapcsolatok. (Bp. 1952.) 94. o.; az oklevélpusztításokra Karácsonyi János: Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. I. (Bp. 1923.) 208–209. o., Károlyi Okt. II. 95. sz.; a szőlőkre Ratkoš i. m. 35. o.

⁵⁴ Václav Chaloupecký: Proces proti husitským přívržencům v Bratislavě roku 1434. (Právny Obzor, 1930. — Bratislava.) Ratkoš i. m. 33. o. — A husziták megölését még a XVI. századi pozsonyi városi jogkönyv is elnézi: Király János: Pozsony város joga a középkorban. (Bp. 1894.) 394. o.

⁵⁵ Th. Ortway: Geschichte der Stadt Pressburg II. 2. k. (Pressburg, 1898.) 65. o.; V. Chaloupecký i. m. 12–13. (= 508–509.) o.; Fejérpataky: Számadáskönyvek 321, 323–4., 327, 357, 372, 381, 434, 460, 477–8. o.

ástak ki. A husziták ebben az időben már keréktalpas ágyúkat is használtak (houfnice).⁵⁶ Ágyúkereket egyébként 1433-ban már Bártfán is gyártottak.⁵⁷ A huszita fegyveres alakulatok 1434 után zsoldossá váló része is pozitív szerepet játszott a hazai fejlődésében, legalább is a hadművészet és haditechnika haladó vonásainak elterjesztésében, a Jiskrának Hunyadi feudális seregét kétízben is legyőző gyalogsága, harci szekerei és tábori tüzérsége is, a Hunyadi és Szilágyi szolgálatába álló zsoldos cseh gyalogság, szekeresek és tüzérek is. Ezek a zsoldosok azonban a huszita ideológiától s a nép harcának támogatásától egyre jobban elszakadtak.

Az 1437–38. évi felkelés bukása után az antifeudális huszita ideológia a néptömegekben élt és hatott tovább az ország szinte minden vidékén. Szlovákia területén ez a mozgalom élesen megkülönböztethető a huszitizmust már 1433-ban eláruló és Habsburg-, majd legyőzete után magyar feudális szolgálatba lépett Jiskra mozgalmától. A cseh-testvérek szlovákiai mozgalmára legutóbb Peter Ratkoš mutatott rá tanulmányában. Ebben — bár a felvidéki cseh-testvéri mozgalmat néhány ponton helytelenül keveri össze közönséges hatalmaskodásokkal — lényegében helyesen mutatott rá a cseh-testvérek mozgalmának a néppel való kapcsolatára és huszita ideológiájukra. Axamit csapataiban keveredhettek a cseh huszitamultú és a hozzájuk csatlakozó helyi szlovák és magyar antifeudális elemekkel cseh és lengyel zsoldosok is, de egészében a mozgalom demokratikus jellegű volt. Axamit mozgalmának központját Tábornak nevezték, csapataiban működött az öregek tanácsa, a zsákmányt közös raktárakban halmozták fel, Székely István krónikája szerint »közönségre tartják valak«, és egyenlően osztották ki a harcolók között. Jiskra és kapitányainak zsoldoskötelékei maguk is ellentétben állottak Axamittal.⁵⁸

A cseh-testvérek ebben az időben sem szigetelődtek még el a helyi lakosságtól, természetszerűen elsősorban a szlovák néppel lehettek erős kapcsolataik. Erre utal, hogy 1454-ben a feudális urak terebesi gyűlésén három ízben is hangsúlyozták, hogy a huszita alakulatok elleni harcban kiállítandó zsoldos csapatok valamennyien magyarok legyenek, magyar nyelvűek, mind a lovasok, mind a gyalogosok.⁵⁹ 1456-ban az ú. n. »rablók« mozgalma már igen fenyegetővé vált a feudális rendre, hiszen az antifeudális elemek erődöket emeltek, lovas és gyalogos csapataik pedig Bodrogkeresztúr alatt megfutamították a váradi püpek katonáit. Perényi tárnokmester, Pálóczi országbíró és Jiskra egyaránt harcba indultak e »rablók« ellen. A valóságban ekkor a mozgalom ugyanis már parasztfelkeléssé

⁵⁶ Kiállított tárgyak a prágai Nemzeti Múzeum huszita kiállításán, 1953. december. V. ö. Jan Durdík i. m. 71. o.

⁵⁷ Fejérpataky: Számadáskönyvek 329. o.

⁵⁸ Ratkoš i. m. 36. o., 38–40. o. V. ö. Magay Zsuzsa: A huszitizmus a Felvidéken és Jiskra János. Kézirat tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében.

⁵⁹ Hazai Okmt. VII. 419. sz.

szélesedett. A tárnokmester egyik levelében 1456 október végén a parasztok felkelését emlegeti.⁶⁰

A cseh-testvérek és a néptömegek kapcsolata akkor sem bomolhatott fel teljesen, amikor 1458-ban szembekerültek a magyar állam központosításával. Történetírásunknak jobban kell hangsúlyoznia ezen a ponton a központosítás haladó jellege mellett annak feudális jellegét is. Ez különösen megmutatkozik a cseh-testvérek mozgalmának könyörtelen felszámolásában, amelyen kíméletlenséggel egyébként nem találkozunk Mátyás más centralizációellenes erőkkal vívott harcában. A küzdelem még másfél évtizedig folyt Axamit 1458-ban bekövetkezett hősi halála után. Az egyre kisebb területre összehúzóerővel cseh-testvéri mozgalom soraiban végig lehettek helybeli jobbágyok, egyes esetekben az oklevelek kifejezetten emelnek is olyan vádakot, hogy a menekült jobbágyok a cseh-testvérekhez húznak, hogy jobbágyok a »rablók« közé álltak.⁶¹

VI. A szlavóniai — délvidéki antifeudális és eretnekmozgalmak

A huszitizmus erősen terjedt Szlavóniában és a Délvidéken is, a bogumil-patarén eretnkségek többévszázados színterén. Ezek a mozgalmak, mint az okleveles források és a huszita bibliafordítás is mutatják, összefonódtak.⁶² Az antifeudális harcok egyik központja Zágráb városa volt, amelynek többségében horvát polgárai a magyar és olasz polgárokkal együtt már a 14. század végén véres harcokat vívtak az egyház városellenes uralma, lelki terrorja ellen. A város és az egyház harcai annyira kiéleződtek, hogy ágyúkkal harcoltak egymás ellen.⁶³ Erre a talajra már az 1410-es években huszita tanok kerültek. 1413-ban panasz érkezett Bécsből a zágrábi püspökhöz, hogy horvát klerikusok, akik Prágában tanultak, átutaztukban Bécsben huszita elveket hirdettek, holott a husziták az egyházi vagyon megsemmisítésére törnek.⁶⁴ Az 1420-as években azután ismét felélednek a küzdelmek a zágrábi polgárok és az egyház között, a polgárokat az egyház ismét gyűjtogatással, fosztogatással és zavarással vádolta.⁶⁵

A Délvidéken már korábban kísérletet tett az egyház és az állam az eretnkségek elleni gócpont kiépítésére a pécsi egyetem felállításával, amely a 14. század végéig ideológiai támaszpont volt a déli eretnkségek ellen. Az egyetemen elmondott domonkosrendi prédikációk az egyházi »tudományt«

⁶⁰ Zichy Okt. IX. 376. sz. — Iványi: Bártfa sz. kir. város levéltára I. 874., 900., 906., 911., 914., 916. sz.; Carolus Wagner: Diplomatarium comitatus sarosiensis. (Posonii et Cas-soviae, 1780.) 65. o.

⁶¹ Iványi: Bártfa lt. I. 1219, 1269, 1347. sz.

⁶² Székely Gy.: Magyar parasztháborúk. 18, 20. o.; Kardos T.: Huszita biblia.

⁶³ Tkalčić: Mon. Civ. Zagr. I. 355, 356, 357, 358, 395, 396, 397, 398. sz.

⁶⁴ J. Loserth: Ueber die Versuche... 98—110. o.; u. a.: Hus und Wiclif. 148. o.

⁶⁵ Fejér X. 6. 196. sz.

dicsőítették az eretnek »tévelygés« szellemével szemben, s támadták az eretnekeket, mert szét akarják szakítani az egyházat. A prédikációk védelmezték a kizsákmányoló egyház semmittevését is. Tipikusan polgári eretnekség elleni védekezés, mikor azt hirdették, hogy »nem lustálkodó az, aki csak isten szavára ügyel.«⁶⁶ De az eretnekség, majd a huszitizmus egyre terjedt. 1421-ben inkvizítorként küldik ki a ferencrendiek dalmáciai tartományfőnökét Somogy, Zala, Tolna és Baranya megyékbe és felhatalmazzák kolostorépítésre is, mivel az említett vidéken »eretnek tanok« terjedtek.⁶⁷ Pécs és környéke egyike volt azoknak a pontoknak, ahol 1437—38-ban is ellenállást tanúsítottak az egyházi inkvizícióval szemben: Marchiai Jakabot menekülésre kényszerítették Pécs városából, a pécsi főesperes pedig ki is közösi tette az inkvizítort.⁶⁸

A Délvidéken általában szélesen bontakozott ki a feudalizmus és az egyház ellen küzdő huszita-patarén-görögkeleti összefogás. 1400-tól kezdve a délvidéki román és szláv parasztok, az erdélyi román parasztok és székelyek ismételtelen megmozdultak az urak ellen. Ezen a területen működött a legvéresebben Marchiai Jakab inkvizíciója. Ez nem tudta kiirtani az eretnekséget. Ezért volt szükséges pl. az 1440-es években újra lemásolni Assisi Ferenc magyarnyelvű legendáját, mellyel a 14. század 70-es éveiben a délvidéki eretnek tömegeket akarták megtéveszteni, hogy leszereljék a társadalmi harcot.⁶⁹

Az inkvizíciót egyébként a Délvidéken is egyes pontokon aktív ellenállás fogadta, halálra szánt foglyait fegyveresen szabadították ki. Az inkvizíció azonban itt meg tudta akadályozni, hogy a népi mozgalom fegyveres felkeléssé fejlődjék.

VII. A fegyveres felkelés

Erdélyben azonban nem sikerült az inkvizícióval eltiporni a parasztság küzdelmét és ez az eretnek mozgalomnál magasabb fokra lépett, fegyveres felkeléssé alakult. A parasztok felkelése 1437 tavaszán Déva vidékén robbant ki és innen a parasztsapatok tovább terjesztették a felkelés lángját Észak-Erdélyre és csatlakoztak a felkeléshez Szabolcs, Szatmár, Ugocsa megyék parasztjai is.

A támadás legelőször a szászokat érte, kiknek gazdag polgár vezető rétege ezidőre maga is feudális kizsákmányoló lett, román parasztokat is kizsákmányolt. A felkelés során a parasztoknak központja kezdett kialakulni a Szolnok-Doboka vármegyében fekvő Bábolnahegyen. Itt gyülekeztek az elégedetlen parasztsapatok, itt halmozták fel a kastélyok megtámadása során szerzett élelmet és jószágot. Valószínű, hogy ebben a táborban kismemesek is jelen voltak, akiket az

⁶⁶ Kardos Tibor: A magyar humanizmus. (Kéziratot tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében.)

⁶⁷ Lukcsics: XV. századi pápák okl. I. k. 400, 431. sz.

⁶⁸ Lea: Gesch. d. Inqu. II. 619—620. o.

⁶⁹ Eredetére lásd Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I. rész. (Bp. 1951.) 54. o.; a fordítás funkciójára ott közöltekkel nem mindenben értek egyet.

egyház elleni harc vitt oda. A felkelők jól kiképzett csapatokat is szerveztek, négyoszlokokra osztott hadoszlopokban harcoltak.

A parasztfelkelés kezdetén a parasztságnak más parasztmegmozdulásokban is látható azt a veszedelmes illúzióját látjuk jelentkezni, hogy tárgyalást próbáltak kezdeni a feudális urakkal. Az erdélyi vajda tárgyalás helyett lefejeztette a követeket. A parasztok most döbbsen rá arra, hogy az uralkodó osztálytól nem lehet engedményeket remélni, az uralkodó osztály jóindulatára támaszkodni. Kitört tehát a küzdelem és a parasztok fegyverrel kényszerítették rá az urakat az egyezkedésre. Az 1437. július elején Dés mellett lezajlott csatában a parasztok gyengébb fegyverzetük ellenére kétségbeesett harccal és a felkelésben még résztvevő kismesek segítségével győztek. Erdélyben első ízben következett be, hogy a parasztság nagy győzelmet, átmeneti sikert aratott a feudális urak felett.

A legyőzött feudális urak most már tárgyalni kényszerültek a felkelő jobbáysággal. A tárgyalás eredményeképpen megegyeztek, létrehozták az első kolozsmonostori egyezséget. A terhek megállapításakor a kilencedet eltörölték. A kolozsmonostori egyezésben a parasztok elérték annak kimondását, hogy a felkelők közkegyelemben részesülnek. A megállapodás ellenőrzésére, a végrehajtás biztosítására évenkénti gyűlést rendeltek el a Bábolna-hegyén, amelyen majd megállapítják, hogy a felek megtartották-e a megegyezést. A kolozsmonostori egyezés megkötésében épp úgy résztvettek az erdélyi románok, mint a megelőző harcokban. A magyar és román nép közös történetének egyik legszebb emléke, hogy ebben az egyezésben az erdélyi magyar és román jobbágyok közös szervezetben szerepelnek és nemcsak a magyar, hanem a román jobbágyok sérelmeit is belefoglalják az egyezésbe.

A megállapodást a földesurak természetesen nem akarták megtartani, csak arra használták fel, hogy a csatavesztés után lélekzethez jussanak, időt nyerjenek új feudális sereg szervezésére és szövetségeseket találjanak. Ebben az időben pusztította el Zsigmond császár és király tömeges kivégzéssel társaival együtt Jan Roháčot Prágában, amivel pontot akart tenni a huszita mozgalmak végére.⁷⁰ S épp ekkor új antif feudális góc volt kialakulóban birodalma másik végén... Ezt sem a világi, sem az egyházi urak nem tűrhették. 1437 szeptember közepén Erdély urai egyezséget kötöttek, az ú. n. kápolnai uniót. A kápolnai egyezés legfőbb célja a parasztok elleni harc. A kismesek leszerelése érdekében kimondják, hogy kölcsönösen elfelejtik a nemesek és a püspök között fennálló sérelmeket. Ebben az unióban nemcsak a magyar nemesség vett részt, hanem a székelyek vezető rétege és a gazdag, parasztkizsákmányoló szászok is. A harcok ismét kitörték, újabb küzdelemben a parasztok megint győztek. Másodszor is egyezségkötésre kényszerítették a feudális urakat. A második kolozsmonostori egyezésben általában fenntartják az első egyezés pontjait, de a felkelés már

⁷⁰ J. Macek: A huszita forradalmi mozgalom. 156. o.

hanyatló szakaszában van, a katonai győzelem ellenére visszaszorulnak az elért eredmények.

A nemesek a második megegyezést sem tartották meg, hanem arra törekedtek, hogy a szétszórta küzdő parasztsapatokat felszámolják. A felkelés utolsó szakaszában a harcok súlypontja Kolozsvár környékén zajlott le. A döntő csatában — 1437 decemberében — a parasztok kiemelkedő vezetője, Budai Nagy Antal is hősi halált halt. A felkelők nagyobb csoportját zárták körül. Ezek Kolozsvárra mentek és ott városi szövetségeseikkel együtt még 1438 elején is küzdöttek a most már magyarországi feudális csapatokkal kiegészített erdélyi hadak ellen. A feudális urak csak a százszok ostromszereinek bevetésével tudták a várost elfoglalni. A felkelés leverése véres megtorlást vont maga után. Feljegyezték, hogy a parasztoknak azokat a vezetőit, akik a csatában nem estek el, karóba húzták, Kolozsvárt pedig városi kiváltságaitól fosztották meg.⁷¹

Azok az egyházi források, amelyek a magyarországi huszitizmus tanait tartalmazzák, arra mutatnak, hogy Magyarországon a huszitizmus radikális, táborita irányzata volt elterjedve. A kolozsmonostori megegyezések természetesen nem tartalmazzak ilyen radikális követeléseket, hiszen ezeknek a követeléseknek az alapján még átmenetileg sem lehetett tárgyalni a feudális urakkal. A parasztság felkeléséről szóló néhány oklevél viszont rámutat a földesúri rend és a feudális egyház elleni támadás összefüggésére. A pápa egyik levelében pl. azt mondja, hogy az erdélyi felkelést azok robbantották ki, akik nem akarnak tizedet fizetni. Ez az egyházi forrás azonban túlmegy az általános magyarországi egyházi panaszokon, mert nemcsak az egyház sérelmeit említi, hanem azt mondja, hogy a tizedfizetést megtagadó közemberek fegyveres kézzel esküdtek össze az egyháziak és a nemesek ellen. Lépes György erdélyi püspök később a parasztfelkelésről nem azt írja egyik oklevelében, hogy a felkelés ő ellene, vagy egyszerűen a tizedfizetés ügyében folyt, hanem a földesúri rendszer ellen, ahogy a kor nyelvén kifejezi, a hűtlen parasztok zendülése, megmozdulása és háborúja »természetes és földesuraik« ellen irányult.⁷² Ez tehát arra mutat, hogy az 1437-es erdélyi parasztfelkelés a csúcspontja a parasztság antif feudális küzdelmeinek ebben a korban és a felkelés az egész földesúri rendszert fenyegette.

A felkelés veresége ellenére nagyhatású volt nemcsak a nemesség tartományi méretű szervezkedése szempontjából, amire rákényszerítette őket a

⁷¹ Az erdélyi magyar-román felkelés fő mozzanataira Székely Gy.: Magyar parasztháborúk. 21—27. o. — A százsz Nagyszébennek már a 14. század második felében voltak tűzfegyverei. Vö. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der Sächsischen Nation I. B. (1380—1516.) (Hermannstadt, 1880.) 2. o. Talán ezeket is alkalmazták Kolozsvár ostrománál.

⁷² Lukcsics: XV. századi pápák okl. II. k. 505. sz.; Teleki Okl. II. 2. sz.: »... tempore disturbii, rumorum et guerrarum rusticorum infidelium contra eorum dominos naturales et terrestres pervitiose et nequiter insurgentium...«

fegyvert ragadó parasztok több csatában elért sikere, hanem a parasztok és városok számára is. Az erdélyi parasztfelkelés ugyanis bebizonyította az egész ország parasztsága és antifeudális városi szövetségesei számára, hogy az uralkodó osztályt a csatamezőn is le lehet győzni.

Végül az a körülmény, hogy a felkelés közben lejátszódott török betörés során a feudális urak nem fordították erőiket a török ellen, hanem a parasztok ellen küzdöttek, bebizonyította, hogy az ország védelmében még kevésbé lehet támaszkodni az áruló urakra, mint azelőtt. Ennek pedig komoly szerepe lehet abban, hogy Hunyadi nem sokkal utóbb a nép és Kolozsvár felé fordult honvédő harcaiban, a feudális anarchia felszámolására irányuló törekvéseiben. A parasztfelkelés emléke az antifeudális harc új szakaszát, az eretnekmozgalom fennmaradását is táplálta.

A cseh-testvérek fentebb tárgyalt mozgalma ugyanis nem egyedüli jele a huszitizmus fennmaradásának, s nem magyarázható pusztán a csehek és szlovákok kapcsolatából, az északi vidékek etnikai jellegéből. Az azonos gazdasági és társadalmi körülmények mindenfelé fenntartották a tömegek antifeudális mozgalmát, amely az eretnekségekben nyilvánult meg. Az erdélyi felkelés után még közel két évtizedig mindenütt erős volt a huszitizmus, amely a görögkeleti tömegek ellenállásával egészült ki. Ennek megfelelően a 15. század derekáiig tovább működött az inkvizíció. 1439-ben az erdélyi székelyek között akarják növelni a ferencrendiek számát, 1442-ben domokosrendi inkvizítor jár Erdélyben, 1444-ben a huszitizmus moldvai terjedése mellett a székelyek hét székében is meglevő eretnekségről olvasunk, 1445-ben és 1446-ban a boszniai ferenceseket magyarországi, szlavóniai és székelyföldi eretnekek ellen vetik harcba s 1447-ben is jár inkvizítor az erdélyi Szászföldön.⁷³ S még Kapisztrán János is, mint inkvizítor beszél a huszitizmusról és a görögkeleti szakadárságról, melyek az ország különböző részein fellelhetők. Aradról pl. az egyháziak értesítik őt, hogy ott a lakosság szakadárságba süllyedt. 1456 januárjában Kapisztrán az erdélyi urakat a szakadár románok és szerbek, valamint az eretnek husziták ellen buzdítja. Ez év márciusában pedig a pápához írott levelében a huszitákat jelöli meg a legrosszabb emberekként, akik sem istentől, sem embertől nem félnek. Kapisztrán szerint Husz titkos követőinek száma Magyarországon és Erdélyben is igen nagy, és félő, hogy a kelyhesség elismerése ezeket nyílt fellépésre fogja buzdítani.⁷⁴ Ezek az eretnekmozgalmak azonban már nem vezettek fegyverfogásra.

⁷³ 1439: Székely Oklt. I. 117. sz.; 1442: Hermann Haupt: Waldenserthum und Inquisition im südöstlichen Deutschland seit der Mitte des 14. Jahrhunderts. (Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1890. évf. I. k.) 367. o.; 1444: Székely Oklt. I. 123. sz.; 1445: Lukacsics: XV. századi pápák okl. II. k. 833. sz.; 1446: u. o. 916. sz.; 1447: Gyárfás Elemér: Az erdélyi szászok és a katolicizmus. (Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene. Dicsőszentmárton, 1925.) 199–200. o.

⁷⁴ Pettkő B.: Kapisztrán János levelezése a magyarokkal. (Tört. Tár, 1901.) 30., 34. sz.; Lea: Gesch. d. Inqu. II. 630–631. o.

VIII. A budai utójáték

A huszitajellegű magyar-román felkelés leverése után még egy megmozdulás következett be, amely a huszitizmushoz kapcsolható: a budai plebejus-felkelés. Az ország fővárosában ekkor a városi osztályharcot a patríciusok és céhmesterek harca jellemzi, a plebejusok küzdelme általában még nem önállósodott, hanem a céhmesterekét támogatta. A fővárosban a gazdag városi patríciusok és a céhmesterek küzdelme — hasonlóan Prága városához — bizonyos nemzetiségi jelleget öltött. Budán a város kormányzatát, a bírászkodást, kereskedelmet és több iparágat kezükben tartó német patríciusok és a fejlődő ipar magyar mesterei között folyt a harc, akik a század eleje óta kísérleteket tettek a hatalom megszerzésére vagy legalább megosztására. A háttérben a zsellérek és a városba költöző szőlőműves parasztnok mozgódtak. A Budai Jogkönyv a városi lakosság egyházi jövedelmek elleni ellenállására, valamint az eretnekség terjedésére is utal. Ez a huszitizmusból közvetlenül is táplálkozott. Husz János munkatársa, Prágai Jeromos 1410-ben Budán járt és prédikációjában védelmezte a huszita tanokat. Ezért fogságba vetették, amelyből egyelőre szabadulni tudott. A huszita háborúk küzdelmei ugyancsak nem múlhattak el nyom nélkül a főváros népe fölött. A hosszú ideig lappangó küzdelem a magyar céhpolgárok vezetőjének, Ötvös Jánosnak meggyilkolása folytán 1439 május 23-án fegyveres összetűzésre vezetett, amelyben a magyar mesterek a bírói és esküdti tisztségekbe való rendszeres bejutásért harcoltak. A felkelésbe bekapcsolódott a plebejus réteg és a parasztságtól még el nem szakadt népelemek. A korabeli feljegyzések szerint a plebejusok megostromolták és kifosztották a gazdag német, olasz, sőt magyar polgárok fegyveres őrsegekkel védett házait s a patríciusokat vagy megölték, vagy a királyi várba üzték. A néptömeg megrohanta a királyi kincstárat is és onnan 6000 aranyforintot zsákmányolt. A nép megmozdulása Habsburg Albert királyt is félelemmel töltötte el, várába zárkózott a néptől rettegő magyar bárókkal együtt. A mozgalom huszita kapcsolatára, legalább is huszitagyanus voltára utal, hogy Marchiai Jakab inkvizítor is megjelent Budán és le akarta szerelni a városi nép mozgalmát. A tömeg azonban az idegen inkvizítort nem értette meg s nem is akarta meghallgatni. Amikor keresztrel a kezében, mezítláb a felkelők közé rohant, hogy tegyék le fegyvereiket, a felkelők — hangosabban kiabálva, mint ő — azt mondták, hogy az isten is velük van, hogy Krisztus vezeti őket. Marchiai Jakab látva, hogy semmit sem ér el, sőt még nagyobb zendülést idéz fel, visszatért a kolostorba.

A felkelés jellegére, a plebejus és paraszti elemek szerepére világosan rámutat Heltai Gáspár jóval későbbi krónikája, amely szerint a magyarok a németekre nagy gazdagságuk miatt irigykedtek, továbbá Heltai szerint a magyarok a jövevény parasztságot küldték a németek házára. Heltai itt talán valami hagyományt jegyzett fel, mert Albert király egy oklevele is »hitvány

hírú paraszti és kötött állapotú emberek» rovására írja a felkelést, akiket gonosztevőknek minősít.

A budai céhpolgári-plebejus felkelést, úgy látszik, végül Garai László fegyverrel törte le. A mozgalom azonban eredményt hozott a magyar céhpolgároknak, szokásossá vált, hogy a bírói tisztséget magyarok és németek évenként felváltva viselik és az esküdtek is felerészben magyarok lettek. A plebejusok mozgalmának eredményét tehát a polgárság élvezte, de nem maradéktalanul. A plebejusok megmozdulása folytán ugyanis a magyar-német ellentétet sietve alárendelték az osztályellentéteknek és 1440-ben ugyan magyar lett a bíró Budán, de valószínűleg olyan nemes, aki résztvett a huszitaellenes harcokban.⁷⁵

A főváros plebejus és paraszti elemei azonban továbbra is tényezői maradtak a politikai életnek. 1457-ben, amikor Albert fia, V. László vérpadra hurcoltatta Hunyadi Lászlót, ugyanazok a rétegek mozdultak meg, akik 1439-ben. Túróczi krónikája szerint, ha nem fenyegetik szörnyen a magyarokat, ha a szokott időben és helyen viszik veszthelyre Hunyadi Lászlót, »a nép nem engedte volna, hogy kivégezzék, mert a városban a szőlők művelésére nagy számban voltak parasztok, akik igen kedvelték őt«. Ranzanus szerint a felkelés ki is tört, fegyverrel kellett leverni. Mindenesetre néhány nappal később a városban azt beszéltek a zúgolódó köznép körében, hogy az ország fejét ütötték le. Ezért férfiakat és nőket egyaránt élet- és jószágvesztéssel fenyegettek, ha a kivégzés ellen beszél. Valószínű, hogy ekkor is, mint a nép szervezői szerepeltek azok az iskolameszterek, akik 1458-ban a királyválasztás idején Pesten huszitatípusú dalokat szereztek és megtanították rájuk az iskolásgyermeket, hogy tömegnyomást gyakoroljanak a választó országgyűlésre Hunyadi Mátyás érdekében.⁷⁶

⁷⁵ Szűcs i. m. 129–131. o. — V. ö. Prágai Jeromos budai szerepére Joseph Aschbach: *Geschichte der Wiener Universität im ersten Jahrhundert ihres Bestehens.* (Wien, 1865) 298. o.; a budai német patriciátus gazdasági és politikai vezetőszerépe (építőiparosok, ötvösök stb.) Bertrandon de la Broquière leírása 1433-ból, Hatvani Mihály: *Brüsseli okmt. IV. k. 310–312. o.*; e réteg vagyonát növelték a Zsigmond korára eső jelentős budai és pesti építkezések is, ezekre Gerő: *A budai várpalota rövid építéstörténete.* (A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei 3. sorozat II. k. 1. sz. Bp. 1951.) 54–56. o.; B. Szabó: *Pest megye 647. sz. okl.: 1435. budai magyar polgárok; a felkelésre: Thomae Ebendorfferi de Haselbach Chronicon Austriacum* (H. Pez: *Scriptores Rerum Austriacarum. II. Lipsiae, 1725.*) 853. hasáb, O. L. DI. 69180, 18. századi egyszerű másolat Albert király 1439. május 28-i okleveléről a Kruplanicz-család levéltárában, Heltai Gáspár: *Magyar Krónika.* (Bp. é. n.); Buda bírása 1440-ben Farkas László, Albert király idézett oklevele beszél egy Farkas László nevű nemes érdemeiről a cseh husziták elleni harcokban — nemesember bíróvá tételét valószínűsíti Kolozsvár esete is, ahol a felkelés után Olasz Sebestyén nemes került a város élére, Makkai L. i. m. 47–49. o. A budai mozgalom okait és a magyar polgári célkitűzéseket megvilágítják a huszita mozgalmak előtti Prága viszonyai is: itt is egy évkönyvíró a tanácsurak kizárólag német voltáról panaszkodik az 1412. évnél s arról, hogy ezek a városi fegyvereseket is csak németekből választják. 1413-ban azután királyi utasítás írta elő, hogy a prágai óváros tanácsa a jövőben felerészben csehekől álljon. Loserth: *Hus und Wiclif 145–146. o.*

⁷⁶ Gr. Teleki József: *Hunyadiak kora Magyarországon II.* (Pest, 1852.) 516–517. o., III. (Pest, 1853.) 30–31. o.; Kardos Tibor: *A huszita mozgalmak és Hunyadi Mátyás szerepe a magyar nemzeti egyház kialakításában.* (Századok, 1950.) 141–142., 148–149. o.; Kardos Tibor: *Huszita-típusú kantiléniáink.* (Irodalomtörténeti Közlemények 1953.) 82–83. o.

Ezek a mozzanatok is fényt vetnek a magyarországi huszitizmus ideológiájának, kultúrafejlesztő hatásának erejére. Természetesen ez az ideológia még nagyobb szerepet játszott az erdélyi felkelés előtt és alatt.

IX. A huszitizmus hatása a 15. század magyar kulturális fejlődésére

A huszita mozgalmak és ideológiájuk egyik legragyogóbb dokumentuma a huszita bibliafordítás, amelyről Waldapfel József, Kardos Tibor és Kniezsa István tanulmányai⁷⁷ — a klerikális szemléletű irodalomtörténetekkel szemben — sokoldalúan és kétségtelenül bebizonyították, hogy antifeudális irodalmi alkotás. Ebben a bibliafordításban egyesülnek a magyarországi huszita mozgalom különböző ideológiai forrásai is. Az alapul vett egyházi szöveget valószínűleg már korábbi eretnek jegyzetek egészítették ki, a fordítások egyes részeinek latin szöveg-megfelelőit csehországi latin bibliavariánsból érthetjük meg.⁷⁸ Egyébként is van példa Csehországban történő bibliamásoltatásra magyarországi pap számára.⁷⁹ Kardos Tibor meggyőzően mutatta ki a bibliafordítás kapcsolatait a korábbi délvidéki eretnekségekkel is. A bibliafordítás nemcsak kultúrtörténeti szempontból kiemelkedő jelentőségű: maga is része a Magyarországon terjedő huszita, táborita irányzatnak. Az Apor-kódex zsoltárfordításairól Kardos Tibor mutatta ki ezek politikai jelentőségét.⁸⁰ A huszita bibliában ezen a ponton a kiliasztikus tanok radikális értelmezésével, aktív harcra buzdítással találkozunk, éppúgy, amint Želivský is »Antikrisztus«-elleni beszédeiben ilyen célra alkalmazza a bibliai helyeket.⁸¹ Amikor a biblia szövege szerint eljön az isteni ítélet és az igazak elnyerték az országot, a magyar fordítás ezt úgy változtatja meg, hogy az országot »megvevék« t. i. elfoglalták.⁸² Az ezeréves istenbirodalmának feltétele a táboriták 1420-i tanítása szerint, hogy Krisztus birodalmából az igaz hit minden ellenségét ki kell irtani, ezt a birodalmat a kegyelem és könyörület nélküli bosszúnak kell megelőznie.⁸³ Ilyen értelemben érthetjük meg az Apor-kódex 96. zsoltárát, amely az isten országának eljövételéről és ítéletéről szólva mondja: »Tüz ele(ve) kel ő előttő.«⁸⁴ A cseh táboriták papjai hirdették a katolikus templomokról, hogy azok inkább a ördögök és bálványok templomai, nem istennek, hanem valamelyik szentnek építették, a szentek

⁷⁷ Waldapfel József: Legrégibb bibliafordításunk. (Irodalomtörténeti Közlemények 1927.); Kardos Tibor: Huszita biblia; Kardos Tibor: Huszita kant.; Kniezsa István: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. (Bp. 1952.)

⁷⁸ V. ö. Mészöly Gedeon közlésével. (Magyar Nyelv, 1911.) 463. o.

⁷⁹ Melich János: Legrégibb bibliafordításunk történetéhez. (Magyar Nyelv, 1911.) 293. o.

⁸⁰ A patarén kapcsolatokra Kardos T.: Huszita biblia; a zsoltárfordításokra u. o. 176. o.

⁸¹ J. Želivský i. m. 37. 49–50. o.

⁸² Kardos Tibor: Huszita biblia 167. o.

⁸³ Březovai Lőrinc krónikája. (F. R. B. V.) 425–426. o.; v. ö. Franz Palacký: Die Geschichte des Hussitentums und Prof. Constantin Höfler. (Prag, 1868.) 127. o.

⁸⁴ Kardos T.: Huszita kant. 89–90. o.

képeiről, hogy antikrisztusi alkotások, bálványimádó gonoszságok, ezért el kell mindazokat pusztítani. Želivský is prédikációiban a prágai szentképeket azonosította a bibliában emlegetett bálványokkal.⁸⁵ A magyarországi huszita hitelvekből is feljegyezte az inkvizíció, hogy ördög lakozik a szentek ábrázolásai-
ban.⁸⁶ Ezek az összefüggések érthetővé teszik, hogy ilyen értelemben mozgósít-
hatott a templomok és a képek elpusztítására az Apoc-ródex 113. és 144. zsol-
tára is, ámbar szövegükben a pogányok arany és ezüst bálványairól állapítják
meg :

»Emberi kezeknek művelkedeti
Szájok vagyon és nem szólnak,
Szemek vagyon és nem látnak,
Fülök vagyon és nem hallnak,
S mert nincs szellet ő szájokban
Egyenlőek legyenek ő velek,
Kik alkották azokat,
És mend kik biznak őbeléjük.«⁸⁷

Az ilyen vallásos énekek a huszita mozgalomban harci riadókká lettek. Fegyverre hívtak Joél könyvének az isteni ítéletről szóló részével: »Törjétek meg tü szántóvasaitokat törökbe, és tü kapaitokat láncsákba!«⁸⁸

A huszita biblia és a huszita dalok éppúgy mint Csehországban, nálunk is erősen hatottak az irodalmi nyelv fejlődésére. Husz János »Orthographia bohemicá« című munkájában, valamint cseh nyelven írott könyveivel példaadó figyelmet fordított a cseh helyesírás egyszerűsítésére, az élőbeszéd kifejező visszaadására, ez természetes következménye volt annak, hogy írásaival a nép-
hez fordult.⁸⁹ A magyar huszitáknak is, mikor a nép kezébe irodalmat adtak, törekedniük kellett a népi nyelvhez való alkalmazkodásra, új megfelelő magyar kifejezések alkotására és a helyesírásnak a népi nyelvhez való alkalmazására. A huszita biblia szerepét a magyar helyesírás fejlődésében Kniezsa István részletesen értékelte. Ebből itt csak azt szeretném kiemelni, hogy a bibliafordítás helyesírásán is bizonyítja annak huszita voltát, valamint azt a körülményt, hogy a fordítók Husz helyesírási elveit nem mechanikusan követték, hanem a korabeli magyar helyesírásra a megfelelő hangtani változtatásokkal, a rendszer elveit szem előtt tartva, önállóan alkalmazták.⁹⁰ A huszita biblia örök emléket állít az antifeudális harc és a népi kultúra két kiemelkedő alakjának, Tamás és Bálint szerémségi huszita papoknak.

⁸⁵ Brezovai Lőrinc krónikája. (F. R. B. V.) 408. o.; J. Želivský i. m. 79. 85. o.

⁸⁶ Lukács: XV. századi pápák okl. II. 20—25. o.: Huszita hitelvek Magyarország on.
12. és 62. pont.

⁸⁷ Kardos T.: Huszita kant. 91. o.

⁸⁸ Kardos T.: Huszita biblia. 168. o.

⁸⁹ M. Machovec i. m. 159. o.

⁹⁰ Kniezsa I. i. m. 146—157., 172—178., 185—186. o.

X. *A huszitizmus és az 1514-i parasztháború*

A huszitizmusra nagyobb figyelmet kell fordítanunk a törökellenes ideológia alkotóelemei szempontjából is, hiszen — mint a fentiekből látható volt — a huszitizmus élő erő és széles ható tényező volt az 1440—1450-es évek Magyarországon. A huszitizmus és a 16. századeleji népi mozgalmak egyik jellemvonása az osztályharc és a török elleni küzdelem összeforrása. Erre egy korábbi tanulmányomban a 15. századi ausztriai törökellenes harcok és a Dózsa vezette kereszties sereg kapcsán már igyekeztem rámutatni.⁹¹ Felfogásomban megerősítettek Kardos Tibor és Elekes Lajos kutatásai is. Már a huszitizmust megelőző csehországi eretnekségben felróják a feudális uraknak, hogy a pogányok elleni támadás helyett a keresztényeket öldöklök.⁹² Még Husz életében a wiklifitáknak nevezett husziták katolikus ellenfeleiket Mahomet pártjának gúnyolták.⁹³ Ilyen összefüggésekből is megérthető a cseh és szlovákiai husziták, majd a cseh-testvérek részvétele a török elleni harcokban. Már 1437-ben — amikor a zsoldosaválás még csak kezdetén állott — van adatunk arra, hogy a táboriták egy kapitánya csapataival együtt Belgrád alá hajózik.⁹⁴ Mindenesetre a husziták törökellenességével is összefügg, hogy a Belgrád megmentésére irányuló hadjárat előtt Hunyadi János fegyverszünetet tudott kötni a szlovákiai cseh-testvérek vezetőjével, Axamit Péterrel. S magában a hadjáratban részt kívánt venni már Hunyadi halála után pl. egy Spitko nevű cseh is, akit Szlovákiában mint gonosztevőt kerestek.⁹⁵ Az 1456-ban Belgrád alatt megjelent parasztlebejusi összetételű hadseregben bizonyára ott lehettek a magyar husziták is, ha ezúttal ez a jelleg nem is domborodott ki az eseményekből, mint az ugyanilyen összetételű hadseregben 1514-ben. S ezzel a hadsereggel együtt tudtak működni a belgrádi szerb görögkeletiek is, akiktől a törökök legjobban féltek.⁹⁶

De a kereszties felkelők sorait kiegészítő külföldi önkéntesek is szem előtt tartották az antifeudális célokat, mikor a török elleni harcra siettek. A külföldi önkéntesek éppúgy a kézművesek, parasztek és szegényebb tanulók közül kerültek ki, mint a magyarországi keresztiesek. A bécsi egyetemi hallgatók egyrésze még fegyvert sem tudott maga vásárolni.⁹⁷ Jellemző egy krónikás feljegyzés, amely szerint a német keresztiesek csapata nem volt annyira felfegyverzett, mint hű; a népi elemek ragadtak fegyvert, hogy elnyerjék az örök élet

⁹¹ Székely György: A török hódítók elleni védelem ügye a Dózsa-parasztháborútól Mohácsig. (Bp. 1952.) 3—4., 7—12. o.

⁹² Kardos T.: Huszita kant. 88. o.

⁹³ B'ezovai Lőrinc krónikája. (F. R. B. V.) 330. o.

⁹⁴ Tóth-Szabó Pál: A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. (Bp. 1917.) 370—371. o., v. ö. Házi: Sopron sz. kir. város tört. I. 3. k. 177. sz.

⁹⁵ Iványi: Bártfa sz. kir. város levéltára I. 790, 919. sz.

⁹⁶ Elekes Lajos: Hunyadi. (Bp. 1952.) 460. o.

⁹⁷ J. Aschbach: Geschichte der Wiener Universität. 225—226. o.

jutalmát, a dolgok állásával elégedett gazdagok otthon maradtak.⁹⁸ A fegyvert fogó külföldiek körében is élhetett az a hiedelem, amelynek egy másik krónika ad hangot: az 1456-ban feltűnt üstökös azt jelentené, hogy a hatalmasok lesüllyednek és az alsóbbak felemelkednek.⁹⁹

A Dózsa-parasztháború ideológiájával kapcsolatban már utaltam a táboriták ideológiáját magasabb síkra emelő Münzer Tamás törökellenességére, amely egybeesik az »igaz hit« ellenségei elleni antifeudális harccal.¹⁰⁰ Ezzel összevetve igen jellemző, hogy a pápai kúria ugyanazokban az években hogyan látta a török veszedelmet. A pápaság az ausztriai »eretnek« felkelő parasztok elleni küzdelemre buzdította Ferdinánd osztrák herceget, annak még azon aggálya ellenére is, hogy közben tartományai esetleg a török kezére jutnak. Campeggio, a pápa egyik megbízottja ki is jelentette, hogy az »eretnekek« veszélyesebbek, mint a törökök.¹⁰¹

A huszitizmus továbbélését országosan az 1450-es évek derekáig tudtuk követni, Szlovákiában még tovább. Az újabb történetírásban ismételten felmerült a huszita kontinuitás kérdése (Karácsonyi Béla, Kardos Tibor). Peter Ratkoš a magyar központosítás sikerének időszakában Szlovákia területén kiterjedő ferences kolostorhálózatban is a huszitaellenes harc eszközeit látja,¹⁰² ami további forrásokkal is kiegészíthető. Valószínűnek mondható, hogy a huszitizmus maradványait teljesen felszámolni, különösen Szlovákia területén, ebben az időszakban sem sikerült. Ebben az időben azonban a huszitizmus csak a mélyben lappangó tűz lehetett, amely a megszilárdult központosított államhatalom nyomása alatt halódott. Csak az 1490-es évektől egyre jobban kibontakozó feudális reakció és a tömegek fokozódó és anarchikus kizsákmányolása teremtette meg annak feltételeit, hogy a csehországi huszitizmus radikális irányzata segítségével, az antifeudális mozgalmak sűrűsödésével összefüggésben ismét kibontakozzék Magyarországon is a huszitizmus népi válfaja. Ilyen értelemben tudom értékelni azokat a tényeket, amelyeket Kardos Tibor a cseh-morva testvérek szerepével kapcsolatban tárt fel. Ezek az adatok más oldalról is megvilágítva kétségtelenül mutatják Csehországot, mint huszita gócpont jelentőségét e korszak magyarországi antifeudális harcaiban.

A huszitizmus feléléésével hozható összefüggésbe az 1495-i magyar országgyűlési törvény egyik cikkelye, amely a hűtlenség bűnének esetei között sorolja fel az eretnekséget is.¹⁰³ 1499-ben talán az egyház csehországi sorsát szem előtt tartva írják Esztergomból Estei Hippolitnak: »Félek, hogy ez az

⁹⁸ Liebentals Handschrift der Böhmischen Chronik. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, XV. Ergänzungsband, 1947, Innsbruck) 198. o. — Egyéb adatok a külföldi kereszties csapatok népi jellegére Elekes i. m. 443–445. o.

⁹⁹ Bezold i. m. 22–23. o.

¹⁰⁰ Székely Gy: A török hódítók elleni védelem ügye 32–33. o.

¹⁰¹ Historische Zeitschrift, 53. k. (München—Leipzig 1885.) 152., 156. o.

¹⁰² Ratkoš i. m. 41. o.

¹⁰³ Corpus Jur. Hung. I. 566. o.

ország is Csehország sorsára fog jutni.¹⁰⁴ Csehország és a csehországi valdens vagy pikard eretnokség, a huszitizmus egyik válfaja, ezekben az időkben úgy szerepel, mint amely a szomszédos országokat is fenyegeti. Heinricus Institoris 1501-ben megjelent *Clippeus* című munkájában ezekről az eretnokségekről úgy beszél, mint amelyek a papság gyűlöletével és az egyházi hatalom meggyengítésére mérgezik meg Németország és Csehország nemzeteit. Ez az eretnokség ebben az időben sem csak Németországot fenyegette. Sándor pápának 1499-ben Institorishoz intézett levele az ú. n. valdens eretnokség Csehországban és Morvaországban való terjedéséről ír, továbbá arról, hogy üldözni kell az eretnekeket nemcsak a Csehországgal szomszédos területeken, hanem Németország minden részében.¹⁰⁵ Könnyen elképzelhető, hogy a szomszédos területekhez — éppen Morvaországra tekintettel — Magyarországot is érteni kell. A 16. század elején — mint régebbi történétírók megállapították — az északi megyékben, különösen a szlovák lakosság körében élt a huszitizmus s 1506-ban ezek kérelemmel fordultak volna II. Ulászlóhoz egyházújítás érdekében, majd 1508-ban védőirattal álltak elő.¹⁰⁶ Kardos Tibor ugyanezekre az időkre idézi a cseh-morva testvérek elleni 1508-as cseh királyi fellépést, amelynek indokolásában a szomszédos országok, t. i. valószínűleg Magyarország főpapjai és főurai szerepelnek, mint a rendelet sugalmazói. A híres magyarországi ferences szónok, Laskai Osvát is a huszitizmus fenyegető veszedelméről ír.¹⁰⁷

Milyen volt ebben az időben a csehországi huszitizmus, amelynek hatását feltételezzük az 1514 körüli években? Egészében mérsékeltébb volt, mint az egykori táboríták, viszont legalább egyes irányzataik túlmentek a táborítákon is, az egykori táboritáktól üldözött adamták értékelésében. Így Tábor város 1515. évi címerében levő domborművek nemcsak Huszt, Žižkát és valószínűleg Prágai Jeromost ábrázolják, hanem az adamtákat is,¹⁰⁸ tehát már ezeket is magukénak vallották. Valószínűnek tartható, hogy ezek a radikális irányzatok nálunk is hatottak és ilyen beállítottságú papokról emlékezik meg Szapolyai István özvegye, Hedvig hercegnő 1514 júniusában, mikor Trencsén várába zárkózva olyan papokról is ír, akik »a köznépet a kereszt neve alatt felkelésre izgatják, akik inkább örülnek a zsákmányolásnak és a viszálynak, mint a keresztény vallás békéjének és nyugalmanak.«¹⁰⁹ Ez a Szlovákia területére értendő adat általánosságban is kiegészíthető, mert egy bécsi kézirat is beszél az antifeudális tömegek oldalán a vallást gyűlölő és megunó papokról és szer-

¹⁰⁴ Kardos T.: *Huszita* kant. 85—86. o.

¹⁰⁵ Heinricus Institoris: *Clippeus. Sancte Romane ecclesie fidei defensionis propugnaculum Aduersus waldensium seu Pickardorum heresim Certas germanie Bohemieque naciones in odium cleri ac eneruacionem ecclesiastice potestatis...* inficientes 1501. (Nyomatott könyv, Prágában levő példányát használtam.)

¹⁰⁶ Jászay Pál: *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után* I. 488. o.; Erdélyi János: *A bölcsészet Magyarországon* (Bp. Szemle, 1866.) 4. o.; Gombos F. A. i. m. 53. o.

¹⁰⁷ Kardos T.: *Huszita* kant. 86—87. o.

¹⁰⁸ Tábor, Városi Múzeum.

¹⁰⁹ Frankl Vilmos: *Adalékok az 1514-dik évi pórlázadás történetéhez.* (Századok, 1872.) 445—446. o.

zetesekről.¹¹⁰ Már korábbi tanulmányomban utaltam a Mészáros Lőrinc ideológiájában meglevő kiliasztikus elemek és korábbi cseh huszita megfelelőinek egybeesésére.¹¹¹ Éppígy a pénzterhek elleni küzdelem és a pénzbehajtók megölésére feljogosítás is egybeesik a táborita papok tanításaival, akik már 1420-ban a parasztok szabadulását hirdették minden pénztehertől és hogy többé ne legyen az országban egyetlen pénzbehajtó (exactor) sem.¹¹² Ez a párhuzam természetesen a 15. századi Csehország és a 16. századeleji Magyarország fejlődésének párhuzamosságából következik, mindamellet valószerűnek látszik, hogy a feledésbe teljesen nem merült táborita tanokat volt kézenfekvő feleleveníteni, illetőleg, hogy 1514 plebejus-paraszti ideológiájának egy része huszita-táborita eredetű.

Volt-e azonban a huszita maradványok csehországi és magyarországi kapcsolatának közvetlenebb megnyilvánulása is, amely az osztályharcokhoz kapcsolódik? Kardos Tibor a huszita kantilénákról írott kitűnő tanulmányában több olasz forrást hoz 1513-ból és 1514-ből annak bizonyítására, hogy a cseh husziták biztatták felkelésre a népet Magyarországon, s hogy a csehországi és magyarországi népi szervezkedések összefüggenek, valamint a cseh köznép tömegei is mint keresztetek Magyarország népével együtt üldözik Magyarország nemeseit.¹¹³ Ezt az adatesoportot megerősíti egy korabeli csehnyelvű évkönyv feljegyzése a Dózsa-parasztháború cseh összefüggéseiről. Eszerint Bakócz külföldön is meghirdette a kereszteshadjáratot, összegyűlt egy csomó nép és tízezrekre menően ment be Magyarországra. A király és a magyar urak azonban békét kötöttek a törökkel és kiadták a keresztetek útját, hogy vonuljanak haza. A keresztetek hiába kérték a püspököket és az urakat, hogy adjanak pénzt a visszatérésre, azok nem adtak. Dózsa ezekkel a keresztetekkel együtt harcolt az urak és a püspökök ellen. A paraszttal szimpatizáló évkönyv a felkelt negyven ezer magyarországi parasztról szólva megállapítja, hogy a rajtuk elkövetett sérelmek és jogtalanságok miatt mentek harcba. Végül megfenyegeti az évkönyvíró a csehországi urakat és püspököket is: rájuk is sor kerül az ő nagy igazságtalanságuk miatt.¹¹⁴ Ez érthetővé teszi, hogy a cseh urak és városok maguk is sereget állítottak fel a magyarországi parasztháború elnyomására, valamint a cseh urak örömét a parasztháború bukásakor.

Ezek az adatokon kívül az is valószínűsíti a csehországi huszita maradványok bizonyos szerepét az 1514. évi magyarországi parasztháború eseményei-

¹¹⁰ Kluch János: Adalékok az 1514-iki pórlázadáshoz és az 1526-iki mohácsi vészhez. (Tört. Tár, 1905.) 272—274. o.

¹¹¹ Székely Gy.: A török hódítók elleni védelem ügye. 9—10. o.

¹¹² Kecskés Tamás és Mészáros Lőrinc felkelővezérek pénzbehajtók (questores) megölésére feljogosító levele Frankl i. m. 440. o.; Dózsa megöl egy pénzbehajtót (exactor censuum): Szerémi György emlékirata Magyarország romlásáról. (Pest, 1857.) 59. o. — A táborita tanra Březovai Lőrinc krónikája. (F. R. B. V.) 438. o.

¹¹³ Kardos T.: Huszita kant. 87—88. o.

¹¹⁴ Staří letopisové čeští od roku 1378 do 1527. (ed. Fr. Palacký, Praha 1829.) 359—360. o., v. ö. Josef Kočí: Boje venkovského lidu v období temna. (Praha, 1953.) 14. o.

ben és ideológiájának kialakulásában, hogy a cseh huszita maradványok a németországi parasztháború előestéjén ott is hatottak. Így a németországi újrakereszte-lők vezetője Niklas Storch posztónyíró is csehországi vándorútján ismerkedett meg táborita jellegű eszmékkal.¹¹⁵ Majd Münzer Tamás is Prágába ment, »a drága és szent harcos Husz János városába« abban a meggyőződésben, hogy az igaz hit ebből az országból fog az egész világra szétterjedni.¹¹⁶ 1521-i megjelenése Csehország fővárosában azután következett be, hogy már 1520-ban a falusi nép Prágába özönlött és a városok felkelését is várták az urak ellen. 1521-ben pedig a csehországi bányászok mozdultak meg.¹¹⁷

A fentiek kétségtelenül mutatják, hogy a huszitizmus továbbélésének, illetőleg új jelentkezésének az eddigieknél jóval nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk az 1514. évi parasztháború előtörténetében, lefolyásában és ideológiájában is. Ezzel tovább gazdagodnak a testvéri népi demokráciákkal egybefűző történelmi kapcsolataink — mai összefogásunk erősítői.

¹¹⁵ Rudolf Kötzschke—Hellmut Kretzschmar: Sächsische Geschichte I. k. (Dresden, 1935.)

¹¹⁶ M. M. Smirin : Die Volksreformation des Thomas Münzer und der grosse Bauernkrieg. (Berlin, 1952.) 657. o.

¹¹⁷ J. Kočí i. m. 14. o.

HOZZÁSZÓLÁSOK

KARDOS TIBOR

Székely György elhangzott tanulmányát több szempontból érzem jelentősnek. Jelentékeny saját kutatásain kívül a különféle tudományágak idevágó eredményeit foglalja kiegyensúlyozott, és a maga egészében a valóságnak megfelelő képbe. Élénken érzékelteti egy tudományos probléma belső fejlődését, élő tudományt ad, mely a népi demokráciák jelenével mély összefüggésben áll. Első ízben történik meg, hogy magyar történész a huszitizmus ideológiáját a gazdasági, társadalmi fejlődéssel szoros kölcsönkapcsolatba hozza, hogy rámutat az osztályharc kiélesedésének gazdasági okaira, de ugyanakkor arra a módra, ahogyan ez az osztályharc a népi ellenállás hazai hagyományai-ból és az ugyanúgy elnyomott csehországi néptömegek ideológiájából megteremti a maga forradalmi ideológiáját és végül azt is, hogy ez az ideológia hogyan hat vissza a forradalmi mozgalomra. Ennek az összetett folyamatnak világos és pontos felvázolása a tanulmány legnagyobb értéke.

Ha itt-ott megjegyzéseket is teszünk, tesszük ezt elsősorban azért, mert meggyőződésünk szerint a szerző által kialakított képet teljesebbé lehet tenni, megítélésünk szerint, egy-egy ponton esetleg helyesbíteni is lehet. Megjegyzéseim elsősorban elvi kérdések körül forognak, de kiterjednek egy-két adatbeli korrekcióra is.

Egyetértek Székely György elvtárrsal abban, hogy a huszitizmus magyarországi visszhangjának kutatása terén több eredményt értünk volna el már eddig is, ha a különböző tudományágak együttműködése tervszerűbb és állandóbb lett volna. Szabad legyen azonban megmondanom, hogy ez nem az irodalomtörténészeknek múltott és amikor egy olyan irodalmi munkaközösséget hoztunk létre, mely a népi ellenállás irodalmát kezdte feldolgozni, majd pedig a polgárisodás irodalmi vetületét, erre sokszorosán meghívtuk a történész kollégákat. A jövőben valóra is kell váltanunk a tapasztalatok rendszeres kicserélését, s egymás munkájának támogatását. Én magam nagyon sokat tanultam az összképből.

Atekintetben is egyetértek az előadóval, hogy alig-alig ismertük meg a csehszlovák történettudomány témakörünkre vonatkozó számos alkotását és forráspublikációját. Nem szabad azonban elfeledniük mindazoknak, akik számára ez a téma népünk egyik legjelentékenyebb haladó hagyományának számít, hogy helyszíni tanulmányozás nélkül, a csehországi tudományos kutatás biztosítása nélkül erről komolyan nem lehet szó.

1. Az első általános jellegű kérdés, melyet az előadás felvetett, az, tekinthető-e a XIV—XV. század a feudalizmus válságának, mint azt egyes csehszlovák történetírók felteszik. Előadónk inkább ahhoz az elszigetelt véleményhez csatlakozik, ami szerint nem lehet az egész feudális társadalom válságáról beszélni, csupán a feudális társadalom egyes részeinek, mint az egyháznak a válságáról. Igaza van a szerzőnek, hogy ez a kérdés igen gondos, alapos vizsgálatot tételez fel. Azonban ehelyütt is felhívja a figyelmet a céhek feudális jellegére, s a polgárságra mint a feudális társadalom egyik rendjére, mely szerinte döntő tényező e korszak megítélésében. Szeretném leszögezni a szerzővel egyetértve, hogy Antonio Gramsci, az olasz Kommunista Párt megalapítója és a modern olasz történetírás egyik legkiválóbbja a reneszánsz kori olasz pol-

gárság bukásának, a reakció ideiglenes győzelmének okát abban jelöli meg, hogy a comune, az olasz városköztársaság nem tudott kijutni a korporatív fázisból, vagyis a középkori céhrendszer vaskapcsai közül. Nyilván úgy fogja fel Gramsci, hogy a céhrendszer a feudális társadalom sajátja, de az olasz polgárságban megvoltak a feltételek arra, hogy kinőjön ebből a középkori társadalmi kötelékből, azonban a termelőerők alakulása nem engedte meg. Ezért kellett még évszázadokig várni s akkor sem Itáliában következett be a polgárság győzelme a feudalizmuson, hanem Franciaországban. Úgy vélem vigyázni kell arra, hogy miközben a polgárság és a feudalizmus hosszabb-rövidebb ideig tartó kompromisszumait vizsgáljuk, ne feledkezzünk meg arról, hogy a polgárság mégiscsak új termelési viszonyokat képvisel a feudális korszak közepette, hogy ez a polgárság forradalmi tényező.

Azt hiszem arra is ügyelni kell, hogy a központositás tanúi vagyunk Európaszerte, s amennyiben a centralizáció a feudális anarchia ellenszere és fékezőerő az egyre öntudatosabb tömegekkel szemben, aligha lehet a feudalizmus virágzása tünetének tartani.

2. Egy másik elvi kérdés a huszita ideológia előzményeinek kérdése. Azt a benyomást kelti az előadás, mintha a valdens és különösképpen a patarén ideológia, illetve a népi ellenállásnak hazai formái nem kapnák meg a szükséges és valóságos szerepüket. Erre jellemző az előadónak az az érdekes adata, hogy Ozorai Pipo serege bosnyák hadjárata után, 1417-ben jobban dülta Bodrog és Baranya megyét, mint a törökök. Valószínű, hogy ugyanazon okból dülta, mint amiért a Csehországból visszatért ún. »keresztshad« a Felvidéket. Emitt husziták voltak, Bodrogban és Baranyában pedig patarének. Általában véve a patarénizmus XIV. és XV. század fordulóján történő vizsgálata elengedhetetlen a magyar huszita mozgalom előfeltételeinek tisztázásakor. Hervoja, spalato herceg és a patarén népi ellenállás közötti kapcsolat tisztázása is ilyen feladat.

3. Bár elfogadhatom, hogy a magyarországi huszita ideológia erősen táborita jellegű, úgy vélem, a helyzetet szimplifikáljuk, ha csak erre ügyelünk. A közelmúltban rámutattunk arra, hogy pl. a patarén-huszita bibliafordítás moldvai folytatásában és befejezésében milyen szerepe volt éppen Peter Payne-orfanita feldolgozásának. Azt is bizonyítottuk, hogy a felvidéken igen erőteljes volt az orfanita irányzat, amely különben közelállt a táboritához. Kétségtelenül igen kevés megbízható adatunk van arra nézve, vajon játszott-e a kelyhesség szerepet nálunk és milyen mértékben? Pedig ez rendkívül fontos kérdés. A kelyhesség volt az a modus vivendi, amely nagy huszita tömegeknek lehetővé tette, hogy a feudális túlerő győzelme idején ne kelljen visszatérni a feudális egyház keretei közé. A compactatak bármily kevés szabadságot biztosítottak és katolikus részről bármennyire is »török hűséggel« tartották meg, mégiscsak olyasféle mentsvára volt a huszita tömegeknek, mint Tábor városa, amíg fennállott. Szlovákiában is nagy számmal voltak olyan husziták, akik kelyhes nevezet alatt sokkal balabbra állottak.

4. A kelyhesség vizsgálata nélkül nem tudjuk kellőképpen szemügyre venni a magyar feudális osztály belső meghasonlását sem, a szekularizációs törekvések erősödését, Hunyadi Mátyás egyházi politikáját, melynek egyes rendelkezéseiben még a prágai pontok kifejezései is visszatérnek. Nagyön igaza van a szerzőnek abban, hogy Hunyadi Mátyás kíméletlenül elnyomta a huszizmus legélesebben antif feudális formáit. A Cseh-morva Testvéreket is kiűzte Morvaországból, amikor elfoglalta Csehországot. Ebben már aktuális

politikai szempontok is mérvadók voltak, amennyiben vele szemben Ulászlóhoz húztak, azonban élete utolsó éveiben feloldotta ezt az intézkedését. Feltétlenül gondosabban meg kell vizsgálni a kelyhes cseh nemzeti uralkodó, Podjebrád György és a Hunyadiak kapcsolatait. Podjebrád politikája a katolikus egyházzal, a városokkal szemben, nemzeti törekvései, császári törekvései, a török hadjárata, kegyetlen harca a táboritákkal, illetve azok maradványaival olyan feltűnő egyezéseket és kapcsolatokat mutatnak egykori vejeinek, Hunyadi Mátyásnak politikájával, hogy nem lehet figyelmen kívül hagyni. A kelyhesség hazai útjának tárgyalása nélkül a nemzeti ideológia egyes mozzanatainak feltűnését a nemesi-rétegek körében nehéz megmagyarázni. Nem elég az a tézis, amivel különben teljesen egyetértek, hogy a huszita forradalmi harcok idején, a nemzeti jelszavaknak antifeudális értékük volt.

5. Alapjában elismerem, hogy a hazai városi fejlődés elmaradottabb körülményei folytán a magyar városoknak Kolozsvárnak és Budának nincs olyan szerepe a magyarországi huszita felkelésben, mint Prágának. Ennek egyik oka, hogy ekkor sem Kolozsvár, sem Buda nem gyűjtőhelye a középkorvégi értelmiségnek, nincs egyeteme, másik oka, hogy a polgári fejlődés nem olyan előrehaladott. Azonban éppen Székely György elvtárs ad hírt arról, hogy az 1437-i erdélyi felkelés egyik vezére, Kolozsvári Mester János volt, egy értelmiségi, akinek apja a századfordulón nagy szerepet játszott az iparosoknak a patríciusokkal folytatott küzdelmeiben. Ha ez így van, nem arra mutat-e, hogy igenis, komoly előfeltételei voltak éppen Kolozsvárott a huszita mozgalomnak? Hát az a tény, hogy Kolozsvár környékére húzódnak vissza a felkelők, mikor erejük már hanyatlóban van, és a városi plebejus réteggel szövetségben hónapokig tudják tartani magukat? Úgy vélem, hogy a budai felkelés sem választható el a plebejus réteg állandó fermentációjától. Mind a két városunkban nyomai vannak a tudatos huszita agitációnak. Kolozsvárott Moldvai Jakab mester járt a 30-as években, Budán Prágai Jeromos. Ezenfelül pedig olyan Prágában végzett budai diákokról is tudunk, mint Husz egyik legszenvedélyesebb híve Budai Bereck, a prágai egyetem egykori rektora.

De még akkor is csorba képet fog kapni a huszita mozgalom hazai kutatása a városok szerepéről, ha megmarad a nagy városok vizsgálatánál és nem elemzi kellőképpen a mezővárosi fejlődést, ahol ekkor van kiszakadóban a jobbagyi sorból, vagy a feudalizmus elnyomásával ekkor kezd szembehelyezkedni a mezővárosok fiatal kereskedő és iparosrétege. A délvidéki huszita mozgalom nemcsak Pécs és Zágráb nélkül bázistalan, de talán még inkább az Zalánkemén, Kamenic és Ujlak nélkül. Ezek a pontokon úgy érzem még igen sok teendője van a magyar kutatásnak.

6. Az előadás egyik érdeme, hogy felveti olyan tömegek létezését, amelyek ha nem is csatlakoztak a huszitizmushoz, de rokonszenveztek vele. Ez még jobban a kelyhesség felé tereli a figyelmet. Ugyanis az egyházon belül maradván nem volt alkalmasabb lehetőség, hogyha valaki csupán rokonszenvező volt, mint a kelyhes árnyalat elfogadása. Az egyházi ceremóniák terén, és politikai programban is ez volt az a forma, melyet a prágai egyetemen tanultak, leginkább magukévá tudtak tenni. Jobban kellene vizsgálnunk az alsó pap-ság, szerzetesek, deákok szerepét huszita felkelésünkben és az egyházon belüli bomlás tüneteit.

7. Elfogadható az a megállapítás, hogy a huszita zsoldosok már többé nem huszita felkelők. De pontosan vizsgálni kellene, hogy meddig és milyen formában maradt meg huszita meggyőződésük. Az, hogy olyan szívesen vettek

részt törökellenes harcokban, egyszersmind lehetőség volt arra, hogy ne kelljen harcolni tulajdon népük ellen. Jó lenne többet tudnunk Hunyadi Mátyás zsoldoseregének cseh elemeiről. Mindenesetre ez is összefügg a szerzőnek azzal az elfogadható tézisével, hogy a huszitizmus befolyása a magyarországi huszita mozgalmak leveretése után is évtizedekig tart.

8. Mielőtt egy utolsó kérdéscsoportra áttérnénk — a huszitizmus felújulására a XVI. század első évtizedeiben — még egy részletkérdésre szeretném felhívni a figyelmet. Székely György elvtárs jól bizonyítja, hogy az erdélyi felkelés egyik oka a gyermektelenül elhalt parasztok öröklésének kérdése, az e körüli feudális erőszak. A szöveg fogalmazásából az a látszat támad, mintha ez csupán helyi viszonyokból eredő, intern magyar jelenség lenne. Pedig a csehországi felkelés okai között is ugyanígy szerepel. Bizonyítéka ennek az az értekezés, amelyet Magister Kunso írt Magister Albertus Ranconis de Ericino ellen éppen a parasztok öröklési jogáról és amelyet Höfler adott ki a *Fontes Rerum Austriacarum Scriptores VI.* kötetében.

9. Talán mondanom sem kell mennyire egyetértek az előadásnak azon részével, amelyekben Székely György elvtárs vallja a huszitizmus XVI. századi felújulásának téziséét. Sok munkára van még szükségünk ezen a ponton, mert meggyőződésem, hogy ismereteink messze elmaradnak a tényektől. Két kisebb adatkorrekcióm lenne csupán. Az az adat, hogy az északi megyékben 1506 táján olyannyira élt a huszitizmus, hogy II. Ulászlóhoz kérelemmel fordultak egyházújítás érdekében, ebben az adatszerűségében téves. Erdélyi János »A bölcsészet Magyarországon« c. idestova 90 éves tanulmányában beszél erről. A szóbanforgó kérelem azonban semmi más, mint a morvaországi Cseh-morva Testvérek egyik memoranduma.

A másik részletkérdés jóval nagyobb jelentőségű: Mészáros Lőrinc ideológiájának forrása. Nem kétséges, hogy ebben az ideológiában chiliasztikus elemek vannak. Azonban mindeztideig nincs semmi adatunk arra nézve, hogy ez az ideológia táborita eredetű lenne. Ellenben van olyan adatunk, amely bizonyos kapcsolatokra igen világosan utal. Élt az akkortájt erősen elpolgári-sodott magyar Pálos-rend Nagyvárad melletti Kápolna-i monostorában egy életszigorúságáról híres aszkéta, bizonyos Lőrinc fráter, aki a rendben ekkor meglevő devóciós-misztikus irányzat képviselőjének látszik. Gyöngyösi Gergely pálos rendtörténetében, melyet hallomásból, saját tapasztalataiból, rendi feljegyzésekből, nem sokkal a Dózsa-háború után szerkesztett össze, van egy kitétel, amely szerint Mészáros Lőrinc bensőséges barátságban volt evvel a pálossal, számtalanszor ellátogatott hozzá. Mivel a forradalmi harcok kellős közepén tartózkodott Mészáros Lőrinc Nagyvárad környékén, nyilvánvaló, hogy a látogatások is ekkor történtek. Forrásunk így szól erről a nagyjelentőségű kapcsolatról: »*Frater Laurentius sanctus vir, quem Laurentius presbiter, dux cruciferorum propter illius probitatem visitare consueverat in Claustro de Kapolna, ubi post multos annos obdormivit in Dominoc.*» (Gregorius Gyöngyösinus, *Vita Fratrum Paulinorum*, Egyetemi Könyvtár, Bp. Cod. Ab. 154. B. 178. l.)

Ha pedig így áll a dolog, akkor Mészáros Lőrinc kitételeinek, melyeket »a keresztések boldog népének« (*Benedicta gens Cruciferorum*) az »elhívottak« (*evocati*) küldetéséről mond, talán közeli kapcsolata van a legelterjedtebb szerzetesi eretnkséggel Gioacchino da Fiore követőjével. Ennek a spirituálisnak nevezett eretnkségnek alapvető mozzanata a forradalmi chiliasmus. Ez az eretnkség és chiliasztikus meggyőződése egyáltalán nem korlátozódott

a ferencesekre, különösen amióta Petrus Ulivi megírta híres kommentárját, az Apocalipsishez. A neves szovjet kutató, Szmirin beigazolta Münzer Tamás ideológiájában Gioacchino da Fiore tanításainak továbbfejlesztését. Könnyen fellelhető ez Dávid Ferencnél is. Ez esetben azonban nem közvetlenül Gioacchino da Fiore műveire gondolunk, hanem híres követőjének Petrus Ulivinek említett munkájára. Petrus Ulivi lényegesen továbbmegy, mint mestere. Az ő Apocalipsis-kommentárjában többről van szó, mint egy új korszakot megindító békés szerzetesekről. Itt egy *keresztel megjelölt hadseregről* van szó (post hoc signantur signo et caractere Dei, novi militis christi) »kiválasztottakról« (electi), akik nagy szenvedések hosszú tűrés és megpróbáltatás után győznek miután »levették az Antikrisztus követőit« (expugnatio anti-christianae sectae). Mindezzel felfogás és kifejezésbeli azonosságokat mutatnak, mint láttuk Mészáros Lőrinc már idézett manifestum-kitételei. Vegyük ehhez, hogy a nemeseket egyszerűen »hitetleneknek« (infideles nobiles) nevezi és örök kárhózzattal sújtja (sub excommunicationis et aeternae damnationis poena, maledicti nobiles) Dózsa hada az »áldott« nép, a fegyveres nemesség az »átkozott«. Meg kell jegyezni, hogy Petrus Ulivinek egy magyarországi XIV. századi kézírata található a budapesti Egyetemi Könyvtárban, mely Mezey László szerint a pesti Pálos-kolostorból került elő, oda pedig valamelyik vidéki monostorból jutott. S hozzá kell tennünk azt is, hogy Gyöngyösi Gergely az előbb említett rendtörténet szerzője maga is írt Apocalipsis-kommentárt, amelyben bőven vannak chiliasztikus elemek.

Azok az adatok, melyek szerint Mészáros Lőrinc városokat gyújtott fel, mintegy új Sodomát és Gomorrát, emlékeztetnek egynémelyik táborita tételre és ususra, de nem mond ellent a chiliasmus fentebb bizonyított formájának sem. Mindenesetre a Dózsa-háború tényeinek és összetett ideológiai motívumainak felderítése terén még igen sok a feladat, különösen a cseh-morva Testvérek vonatkozására.

Székely György elvtárs kiváló előadása remélhetőleg kezdetét jelenti a huszitizmus magyarországi története és szerepe egybehangolt, az erőket összefogó fokozott kutatásának.

DOBROVITS ALADÁR

Rendkívüli érdeklődéssel hallgattuk Székely György értékes előadását és Kardos Tibor hozzászólását, különösen a huszita továbbélés kérdése ragadta meg figyelmünket. Ez a kérdés minket, a magyar iparművészet történetének kutatóit közelebről is érdekelt. Köztudomású, hogy az anabaptista, házközösségben élő, kommunisztikus nézeteket valló habánok, akiknek a művészete haladó hagyományaink legfontosabb emlékei közé tartozik, a XVI. sz. folyamán jelennek meg hazánkban. Elhelyezkedésüket, Csehország, Morvaország és Magyarország közötti vándorlásukat tekintve, az a gyanú merülhet fel bennünk, hogy elsősorban olyan területeken telepedtek meg, ahol még éltek a népben a huszitizmus maradványai, ahol a nép szívesen fogadta őket. Kétségtelen, hogy a földesurak, az uralkodó osztály tagjai, akiknek ízlését kiszolgálták és akik számára a habánok védelme tekintélyes anyagi hasznot is jelentett, védelembe vették őket, mégis feltűnőnek látszik elhelyezkedésük és főbb központjaik egybeesése oly területeken, ahol korábban huszitizmus elterjedése kimutatható, Pozsony és Nyitra megyéktől kezdve egészen Moldváig. Bár Mária Terézia

kényszerítésére katolizálnak, úgy látszik, korábbi meggyőződésüket nem adják minden további nélkül fel. A XVIII. sz. és a XIX. sz. elejének üveghuta és kerámia manufaktúráis alapításainál a felvidéki területeken mindenütt számolhatunk, Hollóházán és Telkibányán magam is találkoztam a magam tanulmányai során az »újkeresztények«, azaz a habánok emlékeivel, Bakó Ferenc is számos adatot gyűjtött rájuk vonatkozólag. Mármost, ha a huszita továbbélés tanulmányozása során igazoltnak látszik feltételezésünk, ez a habánok munkásságán és a XVIII—XIX. sz. manufaktúráis alapításai során keresztül haladó hagyományaink sorát a középkortól kezdve egy értékes vonással kapcsolja össze a máig.

ANGYAL ENDRE

A huszita kontinuitás kérdéséhez szeretnék felvetni egy-két problémát. Kétségtelen, hogy a felvidéki protestantizmus erősen őrizte a huszita hagyományokat. A felvidéki protestantizmusnak nemcsak szlovák, hanem magyar ága is van. Érdekes lenne azzal foglalkozni, mennyire hatnak tovább ebben a magyar ágban a huszita hagyományok.

Petrőczy Kata Szidónia felvidéki protestáns nemes asszony lefordítja a cseh protestáns szektának egy énekét »A szívem mélységéből« címmel. Ez a fordítás azért is érdekes, mert Petrőczy Kata Szidónia ebben a versben a nemzeti és vallási elnyomás ellen emel panaszt, a vallási költeményt tehát Habsburg-ellenes élel fordítja magyarra. Véleményem szerint lehetnek szálak, melyek ennek a huszita hagyománynak ágát belekapcsolják a Habsburg-ellenességbe.

Úgy érzem, nem volna helyes a huszita hagyományok kérdését 1514-gyel lezárni, hanem tovább kellene vezetni a XVIII. századig.

Azt, amit Dobrovits Aladár a habánokról mondott teljesen alátámasztja, amit jómagam Telkibánya környékén láttam. Ott a házakon még nagyon sok helyen látható a kehely-jelvény, ami azt akarja kifejezni, hogy annak a háznak a lakója protestáns; — tehát itt még őrzik a huszita hagyományokat.

Még csak annyit szeretnék mondani, hogy a felvidéki huszitizmus magyar ágának tüzetes megvizsgálását tovább kellene folytatni.

FÖLDES ÉVA.

Tulajdonképpen csak egy részletkérdéshez, a Magyarországon harcoló táborita-huszita zsoldoskötelékek problémájához kívánnék hozzászólni.

Elekes Lajos »Hunyadi« című munkájának a bírálata, majd vitája során több ízben felvetődött az a kérdés, hogy különböztek-e és miben a Magyarországon harcoló huszita-táborita zsoldoskötelékek a többi európai zsoldoshadseregtől. Elekes Lajosnak a husziták irányában pozitív állásfoglalásával szemben, a bírálók általában negatív álláspontra helyezkedtek. Sőt Karácsonyi Béla a Századokban közölt bírálatában azt a véleményét juttatta kifejezésre, hogy a magyarországi huszita zsoldosok »... a nemzeti fejlődésért vívott harc bajnokaiból az európai politika keresett árucikkévé váltak«. Nem domborította ki elég határozottan állásfoglalását ebben a kérdésben Székely György sem elhangzott előadásában.

Véleményem szerint történejszeink túlságosan mereven, mechanikusan kezelik ezt a problémát, amikor nem akarják észrevenni, sőt nem egyszer egyenesen tagadják azt a lényeges különbséget, amely az Európa-szerte harcoló zsoldoskatonaság és a Magyarországra került huszita-táborita zsoldosok között fennállott. Pedig erre maga Hunyadi János is világosan utal a rigómezei ütközet előtt a pápához intézett levelében, amikor azt írja: »Itt van ez a sereg, méltó a zsoldra olyan harcosokból, akik nem időnként, hanem állandóan fegyverben élnek, s égnék a vágtyól, hogy megbosszulják otthoni gyászaikat. örök ellenségükön, a keresztény vér engesztelhetetlen ellenfelein«. Később a zömében ugyancsak huszita zsoldosokból álló fekete-sereg katonáival kapcsolatban állapítják meg Tubero dalmát történetíró, hogy ezek fizetség nélkül, tisztán az ügy érdekében, a győzelem reményében is hajlandók teljes odaadással harcolni. Megerősíti ezt Bonfini is, amikor a fekete-sereg életéről, harci felkészüléséről és páratlan fegyelméről ír.

Mindezek a kortársaktól származó megállapítások meggyőzhetnek bennünket afelől, hogy a magyarországi huszita zsoldoskötelékeket nem szabad egy kalap alá vonnunk a többi Európa-szerte csak a zsoldért harcoló, valóban árucikké vált zsoldosokkal. A hazájukat, otthonukat vesztett huszita-táboritákat — mint ezt Hunyadi levele, Tubero megjegyzése, Bonfini leírásai is bizonyítja — az igaz ügyért folytatott küzdelem vitte Hunyadi zászlai alá, majd Mátyás fekete-seregébe és — közvetlenül vagy közvetve — nem kis szerepük lehetett abban, amire Székely György utalt, — hogy ti, a huszita-táborita hagyományok Magyarországon a XV. század második felében, sőt a XVI. században is továbbéltek.

Ezzel kapcsolatban azonban ismét felvetődik egy probléma: e hagyományok milyenségének a kérdése. Véleményem szerint ezt a kérdést is egyoldalúan kezeli történetírásunk, maga Székely György is, amikor szinte kizárólag a huszita ideológia magyarországi visszhangjával foglalkozik. Többoldalúan kellene ezt a problémát is megvizsgálni és feltárni.

A sok lehetőség közül csak egyet ragadok ki: a táborita harci hagyományok magyarországi továbbélésének kérdését.

Székely György is utalt rá előadásában, hogy az erdélyi parasztfelkelés során a paraszthadak jól kiképzett seregekkel, négyyszög alakú hadoszlopban támadtak. De nem érintette azt a kérdést, hogyan vált ez lehetségessé; hogyan tettek szert az erdélyi paraszthadak erre a haditudományra. — Pedig ez a probléma már a huszitizmus magyarországi hatásait tárgyaló polgári történetírást is foglalkoztatta. Gombos Albin pl. a telekkatonaság nem helytálló értelmezéséből kiindulva, a paraszthadak harci sikereit a bandériális hadsereg keretében szerzett harci ügyességüknek tulajdonította.

Ebben a kérdésben sem vagyunk azonban kizárólag feltételezésekre utalva. Rendelkezésünkre áll ugyanis Ulászlónak 1431 május 8-án kelt, a moldvai vajdához intézett egy levele, amelyben a király azt panaszolja, hogy Moldvai Jakab mester, volt prágai diák nemcsak huszita tanokat terjeszt Erdélyben, hanem rendszeresen oktatja a népet a huszita harcászati elemekre is.

Moldvai Jakab mester ilyen irányú tevékenységét a huszitizmus magyarországi hatásaival foglalkozó újabb történeti irodalom már többször is érintette, de nem mindig érdemben értékelte. Kardos Tibor szerint: »Számolnunk kell a táboriták tudatos katonai oktatásával. Moldvai Jakab mester, aki már 1430—31 táján folytatott nagyszerű missziót Kolozsvárott és más erdélyi városokban, rendszeresen oktatta a népet a huszita harcászati elemekre,

hogy szükség esetén védekezni tudjanak». (A huszita mozgalmak és Hunyadi Mátyás szerepe a nemzeti egyház kialakításában. Századok. 1950.)

Részen átveszi ezt a megállapítást Kovács Endre is: »Jakab híveinek a huszita hadviselésről is beszél, hogy adott esetben védekezni is tudjanak». (Cseh-Magyar történelmi kapcsolatok. Budapest, 1952.)

Kardos Tibornak, majd nyomában Kovács Endrének az a megállapítása, hogy Jakab mester a védekezés módszereire tanította az erdélyi parasztokat, ellentmond Ulászló fentidézett levelének, de nem fér össze a huszita prédikátorok forradalmi tevékenységével sem. Egy forradalmi mozgalom előfutárainak semmiesetre sem a védekezés, hanem a támadás, a forradalmi harc módszereinek az oktatása lehetett elsődleges feladata. Ezek a prédikátorok ugyanis, mint J. Macek megállapítja »igazi forradalmárok voltak és nem haboztak fegyvert ragadni, s a népet csatára készíteni».

Világos tehát, hogy a Jakab mester és a hozzá hasonló Magyarországot és Erdélyt járó táborita prédikátorok tevékenységének tulajdonítható, hogy amikor harcra került a sor, az erdélyi parasztok serege nem volt gyakorlatlan, szervezetlen sereg. Számos bizonyíték szól amellett is, hogy a felkelő erdélyi parasztok a huszita prédikátorok tanításai nyomán, a táboriták harci felkészülési és hadseregszervezési elveit alkalmazták.

Arra vonatkozólag is vannak adataink, hogy ezek a harci hagyományok Hunyadi török ellen harcoló népi seregeiben is továbbéltek. (Tagliacozzo hadgyakorlatleírása stb.) S mint Bonfini leírásából is nyilvánvaló, világosan megmutatkoznak Mátyás fekete-seregében.

Bár Bonfini — a maga humanista szemléletéhez híven — a fekete-sereg harcosainak az életmódját a spártaiakéhoz hasonlítja, szinte ugyanazokkal a szavakkal jellemzi — akaratlanul is — néhány fejezettel előbb a táboriták, mint később a fekete-sereg harcosainak táborigényét.

De mindennél meggyőzőbben bizonyítja a táborigény harci hagyományok továbbélését az ugyancsak Bonfini által ismertetett bécsújhelyi hadiszemle. Ezen a hadgyakorlaton a fekete-sereg sokezer katonája a király vezényszavára többek között különböző alakzatváltozásokat mutatott be: ék, kör, háromszög, négyszög, olló, füzér, majd skorpíó-alakban sorakoztak fel a csapatok. Az olasz humanista a legnagyobb elismerés hangján emlékezik meg a gyakorlatozó hadsereg ügyességéről, páratlan fegyelméről és a csodálat szavaival fejezi be a bécsújhelyi hadgyakorlat leírását: »Bámulatos dolgok ezek — írja — amikről beszéltem, Itáliában soha ehhez foghatót nem láttam».

A bécsújhelyi hadiszemle leírása nyilvánvalóvá teszi, hogy ez a nagyarányú hadgyakorlat a táborigény katonai fegyelem szellemében és harci módszerek szerint folyt le. Úgy sorakoztak hadirendbe Mátyás katonái, mint hajdan Zsizska paraszti seregei. Mint erre ugyanis több Tábor életével foglalkozó egykorú történetíró, majd ezek nyomán Palacky, később Kautsky, sőt Tóth Zoltán is rámutat: Zsizska iktatta először a katonai gyakorlatok sorába azokat a betűket, mértani idomokat, állatokat, paraszti szerszámokat ábrázoló mozgásos alakzatváltozásokat, amelyek a harci rend, a fegyelem és ügyesség kialakításának jelentős tényezői voltak és a bécsújhelyi hadiszemle nézőit is bámulatra ragadtatták.

Bonfini Itáliában soha sem látott ehhez foghatót. Ez a szigorú rend, kemény fegyelem és sokoldalú harci ügyesség nem tartozott a feudális hadsereg erényei közé. Ennek kialakításához szervezett közösségre, az állandó táborigény élet nehézségeinek szótlan túrésére, a rendszeres gyakorlásból fakadó erőre,

ügyességre, edzettségre és nem utolsó sorban áldozatos ügyszeretetre volt szükség.

Ezeknek a harci erényeknek a kialakításában a táborita kötelékek mutattak a magyar népi seregeknek is példát. A huszitizmus magyarországi hatásait kutatva tehát ezekről a szempontokról sem szabad megfeledkeznünk.

SZÉKELY GYÖRGY válasza a hozzászólásokra

Rendkívül röviden fogok válaszolni az előrehaladott időre való tekintettel.

A hozzászólások sokoldalúan egészítették ki előadásomat és rámutattak arra, hogy egy előadás keretében nem lehet arra a rengeteg kérdésre kitérni, mely a huszitizmusban felvetődik. Mindenesetre az elvtársak több olyan területre hívták fel a figyelmet, amit részletesen kell kidolgozni. Az előadás főképp a huszitizmus osztályharc és ideológia területén való megnyilvánulásaira terjedt ki. A hozzászólások is megmutatták, amit Kardos elvtárs hangzottatott, hogy a huszitizmus az egyik olyan kérdés, ahol legfontosabb a komplex módszerek alkalmazása.

Több hozzászólás hangzott el a huszita hadviselés kérdéseiről. Igyekeztem rámutatni előadásomban arra, hogy a haladást hogyan képviselik a hadművészetben a zsoldossá váltak is. Elég világosan megkülönböztettem előadásomban, hogyan szakadtak el a zsoldos alakulatok az osztályharctól. A kiegészítések helyesek voltak, azokkal egyetértek.

RÉVÉSZ IMRE elnöki zárszava

Kötelességem lévén, hogy lemondjak a hozzászólásról, amihez pedig lett volna anyagom, csak annyit említek, hogy egyik legvilágosabb jele a szorosabb értelemben vett XVI. századi magyar reformáció korai elfeudalizálódásának az, hogy a huszitizmussal való kétségtelen kapcsolatai valósággal eltűntek. Szégyelték az elfeudalizáltak az általuk zavarosnak tekintett népmozgalommal való kapcsolataikat. Ennek ellenére sok nyoma van és talán még több fog előkerülni.

A PÉNZ- ÉS HITELVÁLSÁG ÉS A MAGYARORSZÁGI FINÁNCSTŐKE AZ 1929—1933. ÉVI VILÁGGAZDASÁGI VÁLSÁG IDEJÉN

INCZE MIKLÓS

Az 1929—1933. évi gazdasági világválságnak minden addigi viszonylagos túltermelési válságon túlmenő jelentősége s minden addigi válságtól megkülönböztető sajátosságai voltak. Jelentőségét és megkülönböztető sajátosságait az adott történelmi korszak és az a szerep határozza meg, amelyet ez a válság ebben a korszakban betöltött.

Az első világháborúval és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmével megkezdődött a kapitalizmus általános válsága. A tőkés gazdasági ciklusok ettől kezdve nem vonhatják ki magukat a kapitalizmus általános válságának a hatása alól. Az 1929—1933. évi gazdasági válság volt az első világválság, amely az első világháború után, a kapitalizmus általános válságának a talaján játszódott le. Tágabb értelemben vett előzményei: az addig nem látott mértékű pusztításokkal járt világháború; az azt befejező imperialista békeszerződések; a szovjet állam kiválása a tőkés rendszerből; a krónikus agrárválság, amely az első világháború befejezésétől kezdve állandóan tartott, mint a kapitalizmus általános válságának egyik vejejárója. Közvetlen előzménye pedig a kapitalizmusnak az első világháború után néhány évvel, 1924-től kezdődően beállott ideiglenes stabilizációja volt. E néhány év alatt viszonylagos nyugalom uralkodott a tőkés világban, amely ekkorra nagyjából kiheverte a háború pusztításait, elfojtotta vagy leszerelte a háború utáni forradalmi megmozdulásokat, stabilizálta a fontosabb valutákat és az előző gazdasági ciklus fellendülési szakaszához viszonyítva még fokozni tudta a termelést. A tőkés piacok még stabilak voltak, de kiterjesztésükre sem volt többé mód; az emelkedő termeléssel legfeljebb változatlan felvevőképességű piacok álltak szemben, ami egy minden addiginál nagyobb méretű tőkés túltermelési válság kirobbanásának az előfeltételeit teremtette meg.

Ezek az előzmények határozták meg az 1929—1933. évi válság sajátosságait is: a termelés hatalmas mértékű esését, a korábbi válságok során soha nem tapasztalt mértékű árzuhanásokat a mezőgazdasági termékek és ipari nyersanyagok világpiacon (az árzuhanások ily nagy aránya részben a világháború alatti, abnormálisan magas árszínvonal korrekcióját is magában foglalta!) s ugyanakkor a monopóliumoknak a kész-termékek árcsökkenését erőszakosan

megakadályozó rendszabályait, a szolgálatukban álló tőkés államok »válság ellenes«, valójában népellenes, mert a válságterheket a dolgozó tömegek vállára áthárító intézkedéseit stb.

Ilyen sajátos, az 1929—1933. évi válságot jellemző jelenségekkel találkozunk a pénz- és hitelválság területén is. Éppen a monopóliumoknak és az őket kiszolgáló kormányoknak a válság ellensúlyozását, kitörésének elodázását célzó görcsös igyekezete következtében a pénz- és hitelválság — amely a gazdasági válságnak elválaszthatatlan velejárója — csak nagy késéssel, 1929 helyett 1931-ben robbant ki, ekkor azonban olyan következményekkel, amelyenekre addig szintén nem volt példa a kapitalizmus történetében: így elsősorban azzal, hogy csaknem az összes tőkés országok valutája elértéktelenedett, csaknem minden külföldi adósság fizetését felfüggesztették vagy jelentéktelen töredékre korlátozták és hosszú időre csaknem megszűnt minden tőke-kivitel.

A pénz- és hitelválság késői kirobbanása és különösen súlyos következményei nagyban hozzájárultak az 1929—1933. évi világgazdasági válság további, eddig nem említett fontos sajátosságának a kialakulásához: ahhoz, hogy ez a válság különösen mély és különösen elhúzódó volt, s hogy a válságot nem fellendülés, hanem különösfajtajú pangás követte, s ez egészen 1937-ig, az újabb gazdasági válság jelentkezéséig tartott, amely válság kifejlődését azonban megakasztotta a második világháborúra való rohamos készülődés, a tőkés gazdaság militarizálása, a hadi-monopolista államkapitalizmus kiépülése.

Előadásom célja, hogy az 1929—1933. évi világgazdasági válságnak az imént röviden érintett pénz- és hitelügyi sajátosságait, különösen pedig a nemzetközi pénz- és hitelválságnak magyarországi kihatásait világítsa meg. Talán szükségtelen is hangsúlyozni, hogy a pénz- és hitelválságnak ilyen szempontú vizsgálata mellett sem szabad egy pillanatra sem szem elől téveszteni a gazdasági válság egészét, amelynek csak egy része a pénz- és hitelválság. Minden tőkés túltermelési válság a kapitalizmus általános válsága idején szükségképpen kiterjed a hitel, a valuta és az állampénzügyek területére is; a pénzügyi válság nem valamilyen önálló, a válság többi tüneteitől elkülöníthető jelenség, még ha — amint az az 1929—1933. évi válság során is történt — csak jóval a termelési válság kitörése után robban is ki. Így például Németországban és a középeurópai országokban 1931 nyarán, Angliában 1931 őszen, az Egyesült Államokban 1933 tavaszán került sor a pénz- és hitelválság nyílt kirobbanására. Ennek az időbeli eltérésnek az okát már említettem: a kapitalizmus fejlődésének imperialista szakaszán az ipari tőkével összefonódott s az államapparátust hatalmában tartó finánc-tőke minden erejét megfeszíti s az államhatalom minden eszközét is felhasználja a nyílt hitelválság kitörésének a megakadályozására. A kapitalizmus fejlődésének korábbi szakaszán más volt a helyzet: addig, amíg a bankok és az iparvállalatok összefonódása nem alakult ki, amíg a bankok

túlnyomórészt csak váltóhiteleket nyújtottak az iparnak, s aránylag kisebb összegekkel voltak érdekelve egy-egy adósnál, nem félték adósaikat csődbe kergetni, hogy követeléseikhez hozzájussanak. 1929-ben azonban, amikor nyilvánvalóvá lett, hogy az adósok a korábbi magas árak mellett vállalt fizetési kötelezettségeiknek az új árszínvonal mellett nem tudnak eleget tenni, a nagy iparvállalatok tömeges csődbejutása menthetetlenül maga után rántotta volna az egész hitelrendszert, a fináncstőke egész apparátusát is. Ezért 1929 és 1931 között a nemzetközi fináncstőke — amellet, hogy a monopóliumok és a rendelkezésükre álló kormányok útján mindent elkövetett a válság terheinek a dolgozó tömegek vállaira való hárítása érdekében — közvetlenül, újabb rövidlejáratú hitelnyújtásokkal is igyekezett az ipari termelés összeomlását elhárítani. Természetes azonban, hogy mindez csak haladékot jelenthetett, a tőkés termelés törvényszerűségeinek előbb-utóbb érvényesülniök kellett.

Az 1929-ben és a rákövetkező években végbement rendkívüli arányú árzuhanások világszerte elviselhetetlenné tették az adósok terheit. A világpiaci nyersanyag- és mezőgazdasági termékárak, aranyban számítva, a válságelőtti színvonalnak 40%-ánál is kevesebbre estek vissza. Például a magyar mezőgazdasági termékek értékesítési árai még az elértéktelenedő pengőben számítva is éppen 50%-ig csökkentek, vagyis adott összegű kamatnak vagy törlesztésnek belföldi kifizetéséhez is kétszerannyi mezőgazdasági terméket kellett eladni, mint a válság előtt. Nem ilyen mértékben ugyan, de mégis jelentősen csökkentek az ipari termékek eladási árai is, úgyhogy világviszonylatban az iparvállalatoknak is 30—40%-kal több terméket kellett eladniuk azonos összegű adósságszolgálat megfizetésére. (Magyarországon a fogyasztási iparcikkeket előállító vállalatok helyzete ennél jelentősen jobb, a nehézipariaké azonban ennél is rosszabb volt.)

Ily mértékű áresések, a nagyarányú eladósodottsággal együttesen, szükségképpen a jövedelemeloszlás katasztrófális mértékű eltolódásához vezettek a tőkés gazdaságban. Az ipari tőkésék, háztulajdonosok, tőkés farmerek, nagybirtokosok, kisárutermelő parasztok és kisiparosok erősen csökkent összegű jövedelmükből változatlan összegű kamatokat és törlesztéseket tartoztak volna fizetni a hitelezőknek, ami hosszabb időn át nyilván nem volt lehetséges. Ideig-óráig azonban sikerült a pénz- és hitelválság nyílt kitörését úgy elodázní, hogy az adósok újabb hiteleket vettek fel, s azokból fizették a hosszúlejáratú hitelek kamatait és törlesztéseit, valamint azokat a rövidlejáratú hiteleket, amelyeknek a visszafizetése esedékessé vált. Jellemzőek ebből a szempontból a két legnagyobb tőkeexportáló ország tőke kiviteli adatai. Az Egyesült Államok és Nagybritannia tőke kivitele 1929-ben visszaesett ugyan 1928-hoz képest, de 1930-ban már ismét megnövekedett: a két ország az 1929. évi 1022 milliónál jóval többet: 1356 millió dollárt helyezett ki külföldön (gyarmatok nélkül) s csak 1931-ben következett be a tőke kivitel nagymértékű csökkenése 300 millió dollárra, 1932-ben és 1933-ban pedig 30 millió dollárnál is kevesebbre

való zsugorodása, vagyis csaknem teljes megszűnése.¹ A lejárt rövidlejáratú hiteleket tehát a válság kitörése után egy ideig még lehetett újabb kölcsönökből fizetni; ez tette lehetővé a pénz- és hitelválság kitörésének elodázását.

1931-ig azonban már nyilvánvalóvá vált, hogy a termelési válság következtében az adósok még igen hosszú ideig nem tudnak fizetni. Ennek első következménye a rövidlejáratú hitelnyújtás volumenének az összezsugorodása volt. 1931 és 1933 között a tőkés világban a rövidlejáratú hitelek összege 57-ről 25 milliárd márkára csökkent.²

Különös súllyal nehezedett a rövidlejáratú hitelek megvonása Németországra, amelyet az amerikai imperialisták az ideiglenes stabilizáció időszakában legfontosabb európai bázisukká igyekeztek kiépíteni, s ezért táplálták hitelekkel. Egyedül Németország külföldi tartozása 6 milliárd dollár volt a pénzügyi válság kitörése előtt.³ Érthető tehát, hogy a nyílt pénz- és hitelválság legelőször ebben az országban jelentkezett. Pontosabban: az első nyílt jelenség a német fináncsőkével is szoros kapcsolatban álló bécsi Creditanstalt válsága volt 1931 májusában, ezt azonban néhány hét alatt követte a legnagyobb német bankok válsága is.

1931 kora nyarán a pénz- és hitelválság kitörése elodázhatatlan volt Németországban, Ausztriában, Magyarországon és számos más európai és tengerentúli országban már csak azért is, mert a külföldi adósságok fizetése teljesen kimerítette aranykészleteiket s a további fizetés már emiatt is lehetetlenné vált. A német jegybank aranykészlete 512 millió dollárról 58 millióra csökkent 1929 július és 1931 június között, s mint később látni fogjuk, ugyanekkorra a Magyar Nemzeti Bank mintegy 200 millió pengőt érő arany- és devizakészlete gyakorlatilag teljes egészében kimerült, illetve kifolyt az országból.

Miután a termelési válság által teremtett új, alacsony árszínvonal mellett az adósok (akár ipari tőkések, akár mezőgazdasági tőkések vagy kisárutermelők voltak) képtelenek voltak teljesíteni a korábbi magasabb árszínvonal számbavételével vállalt kötelezettségeiket, s viszont 1931-ben már a hitelezők sem voltak többé hajlandók »a pénzük után futni«, vagyis újabb, még reménytelenebb kölcsönöket nyújtani nekik: elkerülhetetlen volt az adósságteher és az árszínvonal valamilyen kiegyenlítődése. Mint Varga Jenő már 1934-ben kimutatta,⁴ erre háromféle lehetőség volt:

¹ A tőke kivétel így alakult:	1928	1929	1930	1931	1932	1933
USA, mill. dollár	1325	763	1020	255	27	1,6
Nagybritannia, mill. font:						
gyarmatok	219	159	127	37	29	30
külföld	86	54	70	9	0,3	8

V. ö. Varga Jenő: Die Grosse Krise, Moskau—Leningrad, 1934. 55. old. Különösen feltűnő az Egyesült Államok tőke kivételének nagy emelkedése 1929 és 1930 között: azok a tőkék is, amelyeket 1929 őszéig az amerikai »boom« kötött le, a belföldi válság kitörése után külföldön kerestek elhelyezést.

² Varga Jenő: i. m. 54. old. (Idézi a német Reichscreditgesellschaft becslését.)

³ v. ö. John Eaton: Political Economy, A Marxist Text Book, London, 1948.

⁴ Varga Jenő: i. m. 48. kk.

1. vagy szabad folyást kellett volna engedni a tőkés rendszer spontán erőinek, tehát csődbejuttatni az adósokat, ez esetben a hitelezőknek egyszerűs mindenkorra meg kellett volna elégedniök annnyival, amennyihez az adósok vagyonának felszámolásával hozzájuthattak ;

2. vagy le kellett értékelni a valutákat s ezen az úton hozzáigazítani az adósságterheket az új árszínvonalhoz ;

3. vagy végül, hivatalosan fel kellett függeszteni az adósságfizetést és a valuta szabad forgalmát, az intézkedések »átmeneti« jelleget hangoztatásával.

De az első »megoldás«, a kapitalizmus spontán erőinek érvényesülése a kapitalizmus általános válságának korszakában, a bank- és ipari tőke szoros összenövése idején, a válság ilyen méretei mellett, magának a nemzetközi hitelrendszernek az összeomlását is jelentette volna, sőt ezen túlmenően — tekintve a tömegek növekvő forradalmi hangulatát és azt, hogy a kapitalizmus többé már nem volt az egész világon uralkodó rendszer — a burzsoázia uralmának komoly veszélyeztetését is. Így csak a másik két kivezető út maradt, s előbb vagy utóbb az összes tőkés államok (gazdasági helyzetük és uralkodó osztályaik érdekei szerint) a kettő közül valamelyiket választották. Magyarország azok közé az országok közé tartozott, amelyek — éppúgy mint Németország, Olaszország, Ausztria, Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia, Bulgária, Lengyelország is — hivatalosan, *külsőleg* 1931 után is fenntartották valutájuk aranyparitását, azonban 1931-ben, illetőleg 1932-ben vagy teljesen megtagadták, vagy pedig messzemenően korlátozták a külföldi adósságok fizetését. Ennek biztosítása érdekében megszüntették a szabad aranyforgalmat, szabályozták a külkereskedelmet, a saját és idegen bankjegyek be- és kivitelét, a valutákra kényszerárfolyamokat állapítottak meg, a belső adósságok reálterhét pedig különféle moratóriumokkal, kamat- és törlesztésmaximálással és egyéb »adósvédelmi« intézkedésekkel csökkentették.

Az összes többi tőkés országok előbb vagy utóbb a valuta nyílt leértékelésének útjára tértek. Ez a leértékelés négy hullámban játszódott le. Sok tengerentúli agrárország már 1930-ban letért az aranyalapról (Ausztrália, Újzéländ, Brazília, Peru, Venezuela) és 25—30%-kal leértékelte valutáját. A második hullámot a fontsterling 1931 szeptemberében történt leértékelése jelentette, amihez csatlakoztak Kanada kivételével az összes brit dominiumok és gyarmatok, a skandináv államok, Portugália és Argentína. A harmadik hullámot az Egyesült Államok dollárjának 1933 márciusában történt leértékelése és számos dél- és középamerikai ország ehhez csatlakozó devalvációja jelentette.⁵ Végül, az utolsó hullámban, 1936 őszén, a négy utolsó aranyalapon maradt

⁵ Meg kell jegyezni, hogy az Egyesült Államokban a leértékelés célja nem a külföldi, hanem a *belföldi* adósságok reálterhének a csökkentése volt. A dollár nemzetközi értékelése ekkoriban magasabb volt, mint a devalváció során megállapított paritása, úgyhogy a dollár nemzetközi jegyzését mesterségesen, aranyeladások útján kellett a leértékelt színvonalon tartani.

valutát: a francia, a svájci és a belga frankot és a holland forintot értékelték le. Ezek az államok, amelyekben túlsúlyban voltak a külfölddel hitelezőként szembenálló, tehát a devalvációt végőrig ellenző tőkés érdekeltségek, természetesen a devalváció halogatásával együtt elhúzták a válságból való kibontakozásukat is, de így sem tudták megakadályozni az elkerülhetetlent.

*

Mi volt Magyarország helyzete az 1931-es nemzetközi válság kitörését megelőző évek során, a válság idején és azt követően? Erre a kérdésre szeretnék előadásomban legalább vázlatosan választ adni.

Az anyag áttekintésének megkönnyítésére a pénz- és hitelvonatkozásokat négy fő szempont szerint: a valuta, az állambáztartás, a hitelszervezet és a finánc-tőke szempontjából elkülönítve tárgyalom, időrendileg pedig úgy járok el, hogy előbb az 1931-ig menő előzményeket mutatom be mindegyik vonatkozásban, majd a pénz- és hitelválság 1931. évi lefolyását, végül pedig az 1931 utáni helyzetet ismertetem. Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy saját munkámon és az 1929—1933. évi válság lefolyását tanulmányozó munkaközösség anyagán kívül sokat merítettem Horváth Róbert és Magos György elvtársak részint publikált, részint még kéziratban levő munkáiból.

*

Az első világháború után *valutáris* tekintetben is gyökeresen megváltozott Magyarország helyzete. A volt Osztrák-Magyar Banknak az új országterületen maradt, megkülönböztető lebélyegzéssel ellátott koronabankjegyei önálló valutává minősültek. A korona már a háború végéig eredeti értékének 35%-ára, innen 1919 március végéig kb. 20%-ára romlott. A Tanácsköztársaság lassította ezt a folyamatot: leverése idején a korona értéke az aranyérték 16%-án állott. De a hatalomra jutott ellenforradalmi rendszerben rohamosan nőtt az infláció. A koronát a külföldi tőzsdéken 1919 decemberében 1/34-ed, 1920 végén 1/106-od, 1921 végén 1/138-ad, 1922 végén 1/466-od, 1923 végén 1/6400-ad, 1924 júniusában pedig — a legmélyebb ponton — 1/18 500-ad részével jegyezték az eredeti aranyparitásnak.⁶ A korona stabilizációja 1924 júniusában következett be; de mivel — mint még látni fogjuk — árfolyamát a fontsterlinghez kötötték, a fontot pedig 1924 őszén »revalorizálták«: ekkor a stabilizált papírkorona értéke is emelkedett, s a továbbiakban a pengővaluta 1927 január 1-ével történt bevezetéséig, az eredeti aranyértéknek 1/14 500-ad részét érte. A pengő és a korona között 1/12 500-as viszonyt állapítottak meg; így a pengő az arany-

⁶ Magyar Statisztikai Évkönyv, 1919—1922. 123. oldal, 1923—1925. 174. old.

koronánál kereken 14%-kal ért kevesebbet, az aranykorona viszont 1,16 pengővel volt egyenlő.

Az 1924. évi valutastabilizáció körülményei sokirányúan befolyásolták a későbbi gazdasági fejlődést. Így mindenekelőtt ki kell emelni, hogy a valutastabilizáció *külföldi eladósodással és a nemzetközi fináncstőke magyarországi ellenőrző szerepének a megerősödésével állott kapcsolatban.*

A valutastabilizáció céljára felvett népszövetségi kölcsön 7 országban (ezenkívül kis részben Magyarországon is) került kibocsátásra, összesen 307 millió aranykorona névértékben. Mind kibocsátási árfolyamát, mind egyéb feltételeit tekintve jellegzetesen uzsorakölcsön volt. A névértéknél jóval alacsonyabb (80—86, és 88% közötti) kibocsátási árfolyamok, továbbá a különféle tőkés érdekeltségek által harácsoltt »költségek« és »jutalékok« következtében a 307 milliós eladósodással csak 253,8 millió korona tényleges bevétel állott szemben (ebből Magyarországról 9,9 millió származott). A 307 millió után fizetendő 7,5%-os kamat így a valóságban épp 9%-nak felelt meg. A kölcsönt jegyző külföldi tőkések tehát igen kedvező kamatjövedelemre tettek szert. A kölcsön biztosítékaul le kellett kötni az összes vámbevételt, a dohány-, sójővedék tiszta hozadékát és a cukorfogyasztási adót; a kölcsönnek minden más állami tartozással szemben elsőbbsége volt. E rendelkezések végrehajtását a Népszövetség által kijelölt főbiztos, az amerikai Smith Jeremiás ellenőrizte, akinek a részére a magyar kormány köteles volt az összes szükséges felvilágosításokat megadni.

A következő megállapítás, amit tennünk kell, az, hogy *ez a súlyos eladósodás és a súlyos megkötöttségek vállalása az eredeti cél — a valutastabilizáció — szempontjából felesleges, vagy legalábbis erősen túlméretezett volt.* Az események utólag igazolták, hogy erre a kölcsönre eredeti rendeltetése szempontjából gyakorlatilag nem is lett volna szükség. A külföldi kölcsön felvételét a kormány annakidején azzal indokolta, hogy a stabilizáció után az államháztartás esetleges deficitjét fogják abból fedezni, nehogy ebből a célból újból inflációs pénzkibocsátáshoz kelljen folyamodni. De valójában csak igen rövid ideig: 1924 őszéig volt szükség arra, hogy a kölcsön hozamából az államháztartás hiányát pótolják. s az ezirányú legnagyobb átmeneti igénybevétel sem haladta meg az 50 millió aranykoronát,⁷ vagyis csak olyan összeget, amit a belső erőforrásokból is elő lehetett volna teremteni.

A kölcsön hozamát tehát nem az eredeti rendeltetése szerint használták fel. A kormány azonban a kölcsönt akkor sem fizette vissza, amikor — fenti értelemben — fölösleges volta a beavatottak előtt már nyilvánvaló volt. Ezt annakidején — nem nyilvánosan — azzal indokolták, hogy amennyiben a kormány a magyar államháztartás ilyen kedvező helyzetéről tenne tanúbizony-

⁷ v. ö. Kállay Tibor: Die Lage des Staatshaushaltes, Ungarisches Wirtschaftsjahrbuch, 1926.

ságot, sor kerülhetne a jóvátételi kötelezettségek felemelésére is.⁸ Ez az érvelés már csak azért sem volt helytálló, mert a jóvátételben érdekelt külföldi imperialista államok úgyszólván pontosan tájékozva voltak a magyar államháztartás helyzetéről. Amellett kétségtelen volt az is, hogy a szanálás utáni ideiglenes stabilizáció éveiben a magyarországi dolgozókat túladóztatták, sőt a közterhek rendkívüli súlya a tőkés fejlődést is bizonyos mértékig fékezte. Így tehát nagyonis kézenfekvő lett volna, hogy amennyiben az említett okból nem akarták a kölcsönt visszafizetni, vagy — ami még valószínűbb oknak látszik — nagyobb összegek valutában történő visszafizetése valutáris nehézségeket okozott volna — a közterheket szállítsák le olyan mértékben, amennyire azt a kölcsönből felhasználható összegek megengedték volna. Egyik sem történt, hanem az, hogy a népszövetségi kölcsön hozamának túlnyomó részét, 214 millió pengőt, az 1925-1929 közti öt év alatt állami »beruházások«-ra fordították. Ezekkel a beruházásokkal az államháztartás helyzetének vizsgálatánál fogok foglalkozni.

Egy harmadik fontos és tartós következménye volt a stabilizációnak, hogy a külföldi tőke által az ország nyakára ültetett »szakértők« *olyan módon maximálták a bankjegyforgalmat, hogy az nem elégítette ki a nemzetgazdaság szükségleteit.* A Magyar Nemzeti Bank 1924. évi megalakulásakor⁹ az ország bankjegyforgalmának nagyságát 360 millió aranykoronában állapították meg a népszövetségi szakértők, míg Ausztriában, ahol a népszövetségi kölcsönfelvétel és a szanálás alkalmával, két évvel korábban, a bankjegyforgalom felső határát 800 millió koronában szabták meg. Ausztria kétségkívül fejlettebb volt Magyarországnál ipara, kereskedelme, bankrendszere, nemzetközi kapcsolatai tekintetében. De ha figyelembe vesszük, hogy lakossága csak 6,5 millió volt, míg az akkori Magyarországé majdnem 8 millió: az egy főre eső maximális bankjegyforgalom mértékének az egyik országban 45, a másikban 138 koronával, vagyis pontosan 1:3 arányban történt megállapítását semmiképp nem lehetett a fejlettség különböző fokával megindokolni. Ez a *mesterségesen teremtett pénzszűke* a stabilizáció utáni korszak egyik jellegzetessége. A súlyos közterhekkal együtt valóságos válságot okozott, amelyet a polgári irodalom »szanálási válságnak« nevezett, s amelykörülbelül két évig fékezte a nemzetgazdaság fejlődését.

A Magyar Nemzeti Bank bankjegyforgalma az ideiglenes stabilizáció éveiben mindvégig nagyon vontatottan nőtt. Egyszerűség kedvéért pengőre átszámítva ismertetem az adatokat: az 1924-re megállapított 360 millió koronás, vagyis 418 millió pengőnek megfelelő »plafon« 1925-ben nem változott; 1925 végén is csak 415 millió pengő volt a forgalom; ezt 100-nak véve 1926 végén 113-at, 1927 végén 117-et, 1928-ban 123-at tett ki és már 1929 végén ismét 120-ra esett vissza. 1924 és 1928 között a bankjegyforgalom csupán

⁸ A jóvátétel végleges összegét a stabilizációval körülbelül egyidőben állapították meg, 1925-től 1944-ig 20 évi 20 millió koronás részletekkel törlesztendő 400 millió aranykoronában.

⁹ 1924-ig a jegykibocsátást az Osztrák-Magyar Bank jogutódjaként felállított Magyar Állami Jegyintézet látta el.

22%-kal nőtt, míg ugyanezen idő alatt például az ipari termelés tényleges árakon számított értéke 58%-kal lett nagyobb.

A bankjegyek fedezeti aránya az új jegybanktörvény szerint számítva 1927-ig 46,4%-ra emelkedett, holott a törvény a stabilizáció első 5 évére csak 20%-ot írt elő. A Nemzeti Bank büszkén hirdette, hogy a pengő olyan szilárd valuta, mint az angol font, de ez a »szilárdság« valójában az országot megnyomó deflációt jelentette. A következő években csökkent ugyan a fedezeti arány, de még mindig meghaladta a 40%-ot.

Amint a hitelszervezettel kapcsolatban még rá fogok mutatni, a stabilizáció idején teremtett és lényegében később is fenntartott irreális pénzszüke *rendkívüli mértékben megdrágította Magyarországon a hitelt*. A kölcsönök után indult hajsza egyrészt a belföldi hitelek kamatát hajtotta fel aránytalan mértékben (vidéki viszonylatban egészen 20%-ig is!), de másrészt megindította a külföldi kölcsönök nagyarányú beáramlását, amelyről szintén közlök még adatokat. Természetesen a külföldi kölcsönök kamatai is magasak voltak. Ehhez már a népszövetségi kölcsön uzsorafeltételei megteremtették az alapot. Természetes, hogy ahol maga az állam is csak 9% reálkamatozással vehetett fel kölcsönt, ott a kisebb közületek és a magánosok csak ennél rosszabb feltételek mellett juthattak hitelhez.

A külföldi fináncstőke »szakértők« által irreálisan alacsonyan megállapított bankjegyforgalmi határ is szerves része volt a fináncstőke magyarországi politikájának. Ahol kevés és drága a hitel, ott a bankok parancsolnak. Így jutottak a magyarországi nagybankok mind nagyobb gazdasági hatalomhoz, s jutottak profitokhoz a magyarországi bankokban érdekelt külföldi fináncstőkésék az iparnak a bankok érdekeltségébe vonása, a mezőgazdaság mind súlyosabb eladósodása, a kisemberek kamatrabszolgátságának súlyosbodása révén.

A nyugati fináncstőkésék magyarországi érdekeit a Magyar Nemzeti Bank nem merte keresztezni; mint láttuk, éveken át szélsőséges deflációs politikát folytatott. A deflációs politika kérdésében a jegybank többször összeütközésbe került a pénzügyminisztériummal is, amely a közvetlen politikai szempontokat is kénytelen volt figyelembe venni, s számolni a pénzszüke által keltett általános elégedetlenséggel. A jegybankot azonban a stabilizáció idején hozott törvényes rendelkezések védték az »állami beavatkozástól«.

Ami magát a stabilizált valutát illeti: ez 1926 végéig papiroskorona maradt, amelynek árfolyamát a fontsterlingéhez rögzítették, 1927 januártól pedig az ország a pengő bevezetésével hivatalosan visszatért az aranyalapra.¹⁰

¹⁰ A magyar valuta és a fontsterling közötti kapcsolat kérdése azonban még 1931-ben is felmerült. Amikor a pengő 1931 nyári válsága idején »a (burzsoá) közhangulat megnyugtására« kiadták az ú. n. aranypengő-rendeletet, az elgondolás az volt, hogy az arany londoni árat és a pengő londoni árfolyamát veszik majd alapul a papirospengő és az aranypengő közötti különbözet megállapításánál, amit a pénzügyminiszternek kellett volna időről-időre közzétennie. Ezt a tervet megghiúsította a font letérése az aranyalapról, úgyhogy az aranypengő-rendelet alkalmazására sohasem került sor.

A pengő sohasem volt klasszikus értelemben vett aranyvaluta, csupán aranymagvaluta, amelynek jellegzetessége, hogy belföldön aranyra nem volt átváltható. A nemzetközi fizetések lebonyolítására hivatott aranykészlettel a jegybank rendelkezett. A jegybank gondoskodott a fizetési mérleg egyensúlyban tartásáról, szükség esetén aranyszállítmányok útján is, és a magánosok valuta- és devizaszükségletét is a jegybank látta el. Alapszabálya nem állapította meg a bankjegyek aranyra váltásának kötelezettségét, ezt egy későbbi »törvényes szabályozásnak« tartotta fenn, s csak azt mondotta ki, hogy addig is »a Bank köteles gondoskodni arról, hogy . . . jegyeinek értéke, mely az aranyvalutás vagy értékállandó valutával bíró országokra szóló váltók árfolyamában jut kifejezésre, állandó maradjon«. Ez a rendszer, amelyet a külföldi kapcsolatok szempontjából »aranydevizarendszernek« is szoktak nevezni, az Osztrák-Magyar Monarchia öröksége volt; amint annakidején a koronát, a pengőt sem sikerült soha szabad aranyvalutává tenni.

A pengő fenti értelemben vett stabilitása azonban igen rövid ideig, alig négy esztendeig tartott; mint látni fogjuk, már 1931 nyarán súlyos válságba került s ha hivatalosan nem is tértek le az aranyalapról, a tényleges leértékelés a valuta- és aranyfelárakon keresztül hamarosan megtörtént.

*

Az államháztartás helyzetét a stabilizációtól a válságig állandóan magas bevételi többletek jellemezték. A legfeltűnőbb az, hogy a költségvetési előirányzatok évről-évre deficitet irányoztak elő, míg a tényleges bevételeket és kiadásokat megállapító zárszámadások újra meg újra rácaffoltak a pénzügyminisztérium előirányzataira.

Láttuk már, hogy az államháztartás úgynevezett »szanalása« céljából felvett népszövetségi kölcsönnek csak egy töredéke — s az is csak rövid átmeneti időre — szolgált az államháztartás hiányának a fedezésére. De már az első »szanalás« költségvetés, az 1924/25. évi, jelentős felesleggel zárult. Az állami igazgatás és az üzemek együttes költségvetésében a pénzügyminiszteri tervet 878 millió pengős bevételt (az aranykorona-adatokat a későbbiekkel való összehasonlítás érdekében itt is pengőre számítottam át) és 994 millió pengős kiadást, vagyis 116 millió pengős hiányt irányzott elő. Ezzel szemben az állami zárszámadás szerinti tényleges eredmény 105 millió pengős felesleg volt.

Ez a jelenség ismétlődött egészen a válságig mindegyik költségvetési évben. *A tényleges eredmények az öt év alatt minden esetben kedvezőbbek voltak az előirányzatoknál.* Mind az állami közigazgatásban, mind pedig az állami üzemek terén *igen nagy bevételi feleslegek jelentkeztek.*

Ennek a jelenségnek az állandó ismétlődése kizárja azt a feltevést, hogy itt csupán jóhiszemű tévedésről lett volna szó a költségvetések készítői részéről;

hogy »túlzott óvatosságok« irányozták elő a bevételeket, s ezért jelentkezett évről-évre több, mint amit vártak. Az igazi okot mélyebben kell keresni.

Tőkés államban az állami költségvetés az egyik legfontosabb eszköze a nemzeti jövedelem újraelosztásának, amely az uralkodó osztályok érdekében, a dolgozó tömegek rovására megy végbe. Akár folyó adóbevételeket, akár kölcsönösszegeket költ el a tőkés állam, mindegyik esetben a dogozók szolgáltatják a fedezetet és a tőkésék, a nagybirtokosok és az uralmukat fenntartó erőszakapparátus vezető tagjai a haszonélvezők. Természetesen így volt ez az ellenforradalmi Magyarországon is. Csakhogy itt az állami költségvetés szerepe a dolgozók kizsákmányolásában még sokkal élesebben jelentkezett, mint a fejlettebb tőkés államokban; mert egyrészt a dolgozók jövedelmei még az ottaniaknál is sokkal alacsonyabbak voltak, másrészt a lakosságszámmal arányban nem álló, viszonylag óriási közigazgatási apparátust és azonfelül még a korábbi országterület csaknem valamennyi állami, vasúti, postai stb. nyugdíjasát tartották el; végül, mert az államapparátust irányító nagytőkésék és nagybirtokosok a forradalom leverése után kíméletlen mohósággal vetették rá magukat a maximális profit hajszolására, s ebben a törekvésükben, a bérmunkások és a kisárutermelő rétegek tőkés kizsákmányolásán kívül, bőven éltek a hatalmi eszközökkel történő kizsákmányolás lehetőségeivel is.

Akármilyen korlátlanul uralkodott és zsarolt is a tőkésék és nagybirtokosok államapparátusa, bizonyos politikai »népszerűségik« szempontokra tekintettel kellett lennie. Az adóprés végső megszorítását, a kíméletlen adóbehajtásokat, az anti-szociális forgalmi adókat nem lehetett volna megindokolni olyan költségvetésekkel, amelyek azt mutatták volna ki, hogy a bevételek jóval meghaladják az államapparátus fenntartásának folyó szükségleteit, s olyan feleslegeket eredményeznek, amelyekkel a kormány lényegében ellenőrzés nélkül, belátása szerint gazdálkodhatik. Ezzel csak fokozták volna a tömegek elkeseredését, amellet a külföldi demokratikus közvéleményben is ellenérzést kelthettek volna. A nyugati tőkéséknek amugyis elég nehézségük volt amiatt, hogy a nyugati országok munkástömegei növekvő elégedetlenséggel nézték azt a támogatást, amelyben kormányaik a magyar munkásosztályt kegyetlenül elnyomó, nyíltan ellenforradalmi, fasiszta Horthy-rendszert részesítették.

A költségvetéseknek tehát azt kellett kimutatniok, hogy még a legkegyetlenebb adóztatással sem lehet fedezni az államigazgatás legfontosabb szükségleteit. Ilyen célzattal mondotta mindjárt az első stabilizációs költségvetés tárgyalásakor a pénzügyminiszter, hogy »ez már nem is szükségköltségvetés, hanem inségköltségvetés«. Azt, hogy a valóságban milyen volt ez a költségvetés a zárszámadás szerint, már ismertettem. Távolról sem volt »nyomorköltségvetés«. A pesszimista beállításra azonban szükség volt, hogy megindokolják a kegyetlen adóügyi intézkedéseket, amelyeknek az eredménye azonban nem az előírányzat teljesítése, de még csak nem is az eredetileg deficitnesnek tervezett államháztartás egyensúlybahozatala volt, hanem több mint 100 millió pengős bevételi többlet.

A bevételek tényleges alakulásáról azonban az ország lakosságát nem tájékoztatták.

Jellemző erre, hogy a nemzetközi finánctóke magyarországi képviselője, Tyler, a Népszövetség bizottságának ellenőre, a magyar kormány elködösítő manővereiről 1932 harmadik negyedéről készített jelentésében például a következőket írta: »Legutóbb (1932 végén!) az állami közigazgatás 1930/31. évi zárszámadásai az országgyűlés elé terjesztettek és azokat az illetékes bizottság elfogadta. Ezen számadások elkészítésének alapja a szakértőn kívül mindenki számára igen nehéz, sőt majdnem lehetetlenné teszi — még ha azok tanulmányozására sok időt fordít is — az állami pénzügyekre vonatkozó azon fő tények megállapítását, melyeknek minden adófizető részére könnyen rendelkezésre kellene állniok s különösen az országgyűlés tagjai számára, akik felelősek a szükséglet megszavazásáért és ezen zárszámadások elfogadásáért... *Ezen rendszer homályossága és bonyolultsága kétségtelenül hozzájárul ahhoz, hogy az országgyűlés és a közvélemény nem ismerte a tényleges pénzügyi helyzetet, amidőn az 1931. évi krízis beállott.* — A jelen pillanatban bemutatott 1930/31. évi zárszámadások értéke főleg csak *történelmi*«. ¹¹

Így érték el azt a magyar kormányok, hogy míg kifelé a deficitek hangoztatásával igyekeztek igazolni a maguk könnyörtelen adópolitikáját, addig a valóságban, minden nyilvános ellenőrzés előlelvontan, hatalmas feleslegek felett rendelkeztek. Ezeket aztán éppen úgy, mint a népszövetségi kölcsönt, a költségvetési szabályok teljes félretételével költötték el, természetesen a nagytőkések, a nagybirtokosok és az állami bürokrácia legfelső rétegének az érdekeit szolgáló módon.

A válságot megelőző öt év alatt egymilliárd pengőt költöttek el így. Ezekről az összegekről csak egészen összevont formában, — jellegzetes módon. a kormánypárt képviselőtagjai előtt tartott *előadás* keretében — számolt be egyetlen alkalommal, 1929 március 19-én, a pénzügyminisztérium államtitkára, Szabóky Alajos. Az előadás háttere az volt, hogy a teljességgel ellenőrizetlen pénzkezelés már a kormánypárti képviselők körében is nyugtalanságot, elégedetlenséget keltett, persze nem valamilyen erkölcsi okokból, de mert — áttekintés hiányában — többen úgy gondolták, hogy »kimaradtak az osztozkodásból«. Ennek az elégedetlenségnek a levezetésére rendezték meg az említett előadást, amely természetesen nem adott és nem is akart adni hű beszámolót a tényleges helyzetről; a számokat olyan csoportosításban közölte, ami minden *részletesebb* tájékozódást lehetetlenné tesz. Megtudjuk a beszámolóból, ¹² hogy az öt év alatt költségvetésen kívül »beruházott« 931,2 millió pengős összegnek 23%-át, 213,6 millió pengőt, fedezték a népszövetségi kölcsön maradványából. Az inflációból visszamaradt »pénzalapból« 46 milliót, az állami közigazgatás

¹¹ OL. PM. Imrédy-anyag 3. dosszié. (Kiemelés tőlem. — I. M.)

¹² Az 1924/25—1928/29. költségvetési évek beruházásairól. Az Egységes Pártban 1929. évi március hó 19-én tartott előadása dr. Szabóky Alajos országgyűlési képviselő, pénzügyminiszteri államtitkárnak. Budapest, 1929.

feleslegeiből 386 milliót, a 40 millió aranykoronás (stabilizáció előtti) kényszerkölcsön maradványából, a vagyonváltságból befolyt összegekből és az állami üzemek feleslegéből együttesen pedig 285,6 milliót fedeztek.

Öt év elteltével bizalmas körben bevallották tehát, hogy a »nyomor-kötségvetések« mellett az állami közigazgatás nem is volt olyan deficites: öt év alatt 386, évi átlagban 77 millió pengős felesleggel zárult, vagyis az adó-bevételeknek 8—10%-át rendszeresen »feleslegként« kezelték. Még meglepőbb az említett 285,6 milliós tétel, melynek részletezését nem közölték, de tekintve, hogy a 40 milliós kényszerkölcsönnek és a vagyonváltságnak a maradéka együttesen sem igen haladhatta meg a 20—30 millió pengőt: kétségtelen, hogy mintegy 250 millió pengő körüli összeggel az állami üzemek járultak hozzá ezekhez a beruházásokhoz!

A »beruházási« összegek felhasználása is igen jellegzetes a tőkés államok »gazdaságfejlesztésére«. Valójában a 931 millió pengős összegnek csaknem a felével, 449 millióval semmi más nem történt, mint az, hogy »kölcsön« alakjában továbbadták őket. A tőkés állam a nemzeti jövedelem újrafelosztása során annak igen jelentős részét egyszerűen odaajándékozta a nagytőkéseknek, nagybirtokosoknak és kulákoknak. Köztudomású volt ugyanis, hogy az ilyen kölcsönök majdnem soha nem kerültek visszafizetésre; a tőkés, a nagybirtokosok és a kettejük szövetségéből alakult hatalmas álszövetkezetek mindig megtalálták a módot, hogy a visszafizetés alól mentesüljenek.

Az említett Szabóky-féle előadás szövegében szórványosan közölt adatokból kitűnik az is, hogy a többi »beruházások« között is alig volt olyan, amiből az állam a későbbiek során valamilyen bevételre számíthatott. Igen optimisztikus számítással lehet csak idesorolni a csepeli kikötőre fordított 26,5 milliót, a közlekedési beruházások egész 232,3 milliós összegét s az állami bányászati, kohászati és nehézipari üzemekre fordított 33,3 milliót. A 931,2 millióból tehát legfeljebb 272,1 milliónyi lehetett olyan, amiből az állam — *megfelelő gazdálkodás esetén!* — valamilyen jövőbeli bevételt remélhetett.

Aránylag jelentősek voltak ezzel szemben az államapparátusra fordított beruházási összegek. Így a csendőrség, rendőrség, folyamőrség, a börtönügy, és a honvédség céljaira bevallottan 56,3 milliót, a pénzügyi igazgatás, főleg a kíméletlen adóbehajtást biztosító szervezet céljaira egyedül 24,6 milliót, a felső hatóságok beruházási céljaira 3,5 milliót fordítottak, együttesen 84,3 milliós összeget. Ezenkívül természetesen az »út- és hídépítés« célra használt 72,8 millió jelentős része is kétségtelenül stratégiai célokat szolgált.

A tőkés és a földbirtokosok közvetlen érdekében, s az uralmukat fenntartó erőszakszervezet fenntartása érdekében használták tehát fel a dolgozó népből kisajtott »feleslegek« túlnyomó részét.

A közterhek ilyenformán már a válságot megelőzően túrhetetlen mértékűre emelkedtek, szemléltetően ábrázolva a dolgozó nép járulékos kizsákmányolását, vagyis azt a folyamatot, amelynek során a munkásosztályt,

amelytől egyszer már elcsatolták az értéktöbbletet, s a kisárutermelőket, akiknek a kizsákmányolása az árrendszeren keresztül ment végbe, még egyszer megsarcolták az adókkal, az állami monopóliumok hasznával, a tőkés és a földbirtokosok érdekében.

Azt, hogy a nemzeti jövedelemnek a dolgozók terhére, a tőkés és nagybirtokosok javára történő újrafelosztása milyen méreteket öltött már a válság-előtti időszakban, ha nem is tökéletesen, de eléggé szemléltetően mutatják azok a polgári számítások, amelyek a nemzeti jövedelem összegével állították szembe a közterhek nagyságát. Az e tekintetben leginkább használható, rendelkezésünkre álló forrás, a Magyar Gazdaságkutató Intézet nemzeti jövedelemszámítása, képet nyújt arról, hogyan viszonylottak a közterhek az újonnan keletkezett társadalmi termékhez. Ezek az adatok mutatják, hogy az anyagi termelés értékének már a huszas években legalább 30%-át használták fel teljesen improduktív módon; az állami, önkormányzati és egyházi szervezet fenntartására. Természetes ilyen körülmények között, hogy akárcsak tőkés értelemben vett »egészséges« fejlődésről, nagyobb méretű bővített újratermelésről szó sem lehetett, s hogy, ellenkezőleg, évről-évre fokozódott a dolgozó tömegek kizsákmányolása és elnyomódása.

*

A magyar valuta és az államháztartás válságelőtti helyzetének áttekintése után a *hitelszervezettel*, vagyis (mivel a hitelszövetkezetek jelentősége Magyarországon alárendelt) lényegében a *bankok helyzetével* kell foglalkoznunk.¹³

A magyarországi hitelszervezet a két világháború között lényegében ugyanaz maradt, ami az első világháború előtt volt. Az első világháború előtti Magyarországtól örökölt hitelszervezet legjelentősebb vonása a *túlméretezettség* volt. Az első világháború előtti hitelszervezet túlnyomórészt Budapesten koncentrálódott.¹⁴ A budapesti hitelszervezet egy 20 milliónyi lakosságú ország hitelgényeinek túlnyomó részét látta el. Amellett a háború előtt a belső áruforgalom a Monarchia 50 millió fogyasztó területén belül aránylag sokkal intenzívebb is volt, mint az új országterület háború utáni forgalma.

Egy másik fontos tényező, amit a hitelszervezet helyzetének vázolásánál figyelembe kell vennünk, az, hogy a *háború utáni infláció alatt a pénztőkék megsemmisültek, s így a bankok saját tőkéje is nagyrészt elveszett*, annak az aránylag nem jelentős résznek a kivételével, amely ingatlanokban vagy értékálló valutákban fektetett; az értékpapírállomány is nagyrészt elértéktelenedett. Ugyanakkor

¹³ E fejtegetéseink csak érintik a bankkoncentráció kérdését és a banktőkének az ipari tőkével való összefonódását, a fináncsőke sajátosságait, minthogy erről más helyen lesz részletesebben szó.

¹⁴ Az első világháború előtt a budapesti bankok saját tőkéje 70,1%-a, idegen tőkéje 79%-a volt az ország összes bankjai saját, illetve idegen tőkéjének; ha a hitelszövetkezeteket is beszámítjuk, az új országterület összes hitelszervezeteire a régi terület hitelszervezeteinek összes saját tőkéjéből 69,9%, idegen tőkéjéből 78,2% esett. (Buday László: A megcsönkített Magyarország, 208—215. oldal.)

természetesen elolvadt a bankok által kezelt betétállomány is, és a valuta stabilitásának néhány éve alatt a háborúelőttinek csak egy töredékére emelkedett.

Az egyetlen számítás, amely a bankok egyes adatait terület szerinti megoszlásban tárgyalja¹⁵ nem 1913. évi, hanem 1915. évi adatokból indul ki. Ekkor már elég jelentős infláció volt, (1915 átlagában a korona elértéktelenedése 20%-os) de ezt kiegyenlíti, hogy a háború után viszont, aranyban számítva, nagyarányú áremelkedés következett be 1913-hoz képest (1913 és 1929 között kb. 30%).

A háború utáni magyar terület bankjainak és hitelszövetkezeteinek *saját tőkéje* 1915-ben 1981 millió pengőnek felelt meg, míg 1924 végén csak 54 millió, 1929-ben pedig még mindig csak 667 millió pengőt tett. A bankok és hitelszövetkezetek *idegen tőkéjének* értéke pedig az 1915. évi (a háború utáni országterületre számított) 11,6 milliárd pengővel szemben 1924 végén csak 832,9 millió pengő volt, és 1929 végéig is csupán 5396,4 millió pengőre emelkedett.

A bankok »értékelése« tekintetében a kimutatott saját és idegen tőkénél is többet mond *részvényeik árfolyama*, mert a részvényt piac nemcsak a hivatalosan kimutatott, hanem a titkos tartalékokat is értékelte. Azt, hogy e titkos tartalékok is nagyrészt elvesztek az inflációban, megítélhetjük abból, hogy a két legnagyobb bank részvényeinek összes értéke az 1913. évvégi tőzsdei árfolyam szerint 474 millió pengőnek felelt meg, 1927 végén csak 139 millió volt, 29%-a az 1913. évinek. Márpedig az 1927. év a részvények forgalma és árfolyamalakulása szempontjából az ideiglenes stabilizáció éveinek legmagasabb csúcspontját jelezte; már 1929 végéig 116 millióra esett vissza a két legnagyobb bank részvényeinek az értéke.

Tovább vizsgálva a megmaradt hitelszervezet háború utáni helyzetét, következő megállapításunk, hogy a kihitelezések egyik legfontosabb alapja, *a takaré- és folyószámlabetétállomány 1924 végére névlegesen is csak 16%-át érte el a háború előttinek és 1929 végéig csak 74%-ra emelkedett*. Azonban — minthogy itt 1913. évi adattal végezzük az összehasonlítást — figyelembe kell venni azt is, hogy 1929-ben 1 pengő vásárlóereje jóval kevesebb volt, mint 1913-ban az aranyparitásnak megfelelő 0,86 aranykoronáé; az áremelkedés a két év között aranyalapon kb. 30%-os, így tehát az 1929. évi betétállomány reálértéke nem 74%-a, hanem csak 57%-a volt a háború előttinek.

Még sokkal rosszabb az arány, ha külön vizsgáljuk a kihelyezések szempontjából sokkal fontosabb takarékbetéteket; 1929-ben ezeknél — a bankok és szövetkezetek együttes adatából kiindulva — a nominális érték 36%-a, a reálérték pedig 27%-a volt a háborúelőttinek.

A hitelintézetek által igénybevett *hosszúlejáratú kölcsönök* állománya ennél is sokkal nagyobb mértékben esett vissza: a háború utáni terület hitelintézetei által kihelyezett záloglevelek értéke 1915-ben¹⁶ 3801,5 millió arany-

¹⁵ Buday László, i. m.

¹⁶ Buday László: i. m. 211. old.

korona, vagyis aranyparitás-ban 4,4 milliárd pengő volt, míg ugyanez 1924-ben gyakorlatilag nulla volt és 1929-ben is csak 785 millió pengőt tett, vagyis az 1915. évinek csupán 18%-át.

A hitelintézetek *aktív üzletágai* tekintetében nagy eltolódások mutatkoztak. Ezek között a legfontosabb volt a *rövid- és a hosszúlejáratú hitelek arányának megváltozása*. Az előbbieket két legfontosabb tétele a váltó- és a folyószámlahitel volt. Ezek együttes összegét 1915-re nézve 3,3 milliárd pengőre becsülhetjük, míg 1924 végén csak 705 milliót tettek, de 1929-ig már épp elérték megint a 3,3 milliárd pengőt. Ezzel szemben egészen másként állt a helyzet a hosszúlejáratú hitelek vonalán. 1915-ben a háború utáni terület hitelszervezeteinek 4,4, milliárd pengővel egyenértékű jelzálogos kihelyezésük volt, s ezenfelül 1,7 milliárd pengőnyi fixkamatozású értékpapírt tartottak tárcájukban. Hosszúlejáratú kihelyezéseik tehát együtt 6,1 milliárd pengőt tettek. 1924-ben a két tétel együttes értéke még csak 36,7 millió pengő volt, s ez 1929-ig is csak 1370,8 millió pengőre, az 1915. évinek 22,5%-ára emelkedett.

Ha tehát — a többi kisebb jelentőségű tételeket elhanyagolva — a rövid- és a hosszúlejáratú kihelyezések két-két legfontosabb tételét vesszük alapul, akkor az arány a kétféle hitelek összege között úgy alakult, hogy míg 1915-ben az összes hitelkeret 9,3 milliárd pengőjéből 65% volt hosszúlejáratú, addig 1924 végén az összesen 741 millió keretből csak 5% volt hosszúlejáratú kölcsön, 1929-ben pedig a 4637 millióból még mindig csak 30%.

Aligha van adat, amely szemléltetőbben mutatná az ellenforradalmi Magyarország gazdasági életének átalakulását a Monarchia idején uralkodott állapotokhoz képest. Az egész gazdasági élet megalapozatlanságát, jellemzően ideiglenes beállítottságát mutatja, hogy — nem tekintve az 1924. évi rendkívüli állapotokat — még 1929-ben is a hitelvolumen épp csak a fele volt a 15 évvel azelőttinek; de ebből a hitelvolumenből annakidején 65% volt hosszúlejáratú, míg 1929-ben csupán 30%.

Felesleges itt bővebben kitérni a rövid- és a hosszúlejáratú hitelek kihatásaira a kapitalizmus fejlődése során. Ismeretes, hogy a hosszúlejáratú hitelnél az adós befektethette a kölcsöntőkét, nem kellett tartania annak azonnali visszavonásától; a rövidlejáratú hitelek adósai a pillanat kényszere alatt éltek, rövid idő alatt kellett a számukra lehetséges maximális profitot kiperéselniük, mert a hitelt hónapokon belül vissza kellett fizetni, s a magas kamat formájában osztozni a hitelezővel a profiton. A hosszúlejáratú hitelnyújtások teremteték meg az imperializmus kibontakozása idején a bankoknak az ipar feletti túlsúlyát. A kapitalizmus általános válságának beköszöntével azonban Magyarországon a rövidlejáratú hitelek jutottak túlsúlyba. A bankok megnövekedett hatalma tette lehetővé ekkor, hogy rövidlejáratú hitelek segítségével is hatalmuk alatt tudják tartani az iparvállalatokat.

A rövidlejáratú hiteleknek ez a túlsúlyba jutása a legjobban mutatja a stabilizációs időszak egész magyar gazdasági életének bizonytalanságát és

ugyanakkor a magyar kapitalizmus »rabló«-jellegét. De mutatja ugyanakkor a fináncstőke gazdasági hatalmának, a gazdasági élet egészére gyakorolt befolyásának hallatlan mértékű megerősödését, a bank- és ipari tőkének fokozott összefonódását, amely ebben a korszakban nagymértékben meggyorsult. Világos ugyanis, hogy a rövidlejáratú hitelek nyújtója egészen más helyzetben volt adósával szemben, mint az, aki hosszú lejáratra nyújtott fel nem mondható, előre megállapított, gyakran sok évtizedes részletekben törlesztendő kölcsönt. A fináncstőkének a magyar ipar felett gyakorolt, az ellenforradalom korszakában évről-évre fokozódó mértékű ellenőrzéséhez itt találjuk meg a kulcsot.

Bár természetesen a bankok mérleg szerint kimutatott nyereség-adatait a legnagyobb óvatossággal kell kezelniük, mégis érdemes megemlíteni, hogy míg 1915-ben a mérleg szerinti nyereségük a saját tőke 8,6%-ának felelt meg, addig 1924-ben, a pénzszűke tetőpontján, 68,6%-nak, s 1929-ben is még mindig 12%-nak. Ezek a nyereség-adatok persze csak azt a minimumot jelzik, amelyet a fináncstőkések, különféle szempontokra tekintettel, *kénytelenek voltak bevallani*.

*

Amellett, hogy a Magyarországon elérhető magas kamat és az alacsony munkabérek csábították a külföldi tőkét, a belföldi pénztőkéknek az infláció alatt bekövetkezett megsemmisülése és az, hogy a stabilizáció után a bankjegyforgalom nagysága nem felelt meg a nemzetgazdaság áruforgalma által támasztott igényeknek, tette lehetővé — és egyben szükségessé is — a *külföldi tőkebehatolást*. A belföldi bankok a háború előtti összeg töredékére csökkent saját tőkéjük, takaré- és folyószámlabetéteik alapján nem tudtak eleget tenni a hiteligényeknek, s ebben a jegybank sem segítette őket visszleszámítolási hitelek nyújtásával. Az utóbbiak kereteit az egész időszak folyamán igen szűkmarkúan szabták meg. 1924 végén a visszleszámított váltók összege csak 162 millió pengőnek felelt meg és 1929-ig is csak 700 millió pengőre emelkedett. Másrészt ezzel a rendkívül megcsappant belföldi hitelkerettel nagyon megnőtt hiteligények álltak szemben, hiszen az infláció nemcsak a hitelintézeteknél kezelt pénztőkéket semmisítette meg, hanem a kereskedelem és az ipar pénztőkéit is. Persze ez távolról sem jelenti azt, mintha a tőkések az inflációban veszteségeket szenvedtek volna, ellenkezőleg, hatalmas profitokra tettek szert. Tőkéjüket és profitjaikat azonban az infláció alatt anyagi értékekbe mentették át, s ahhoz, hogy ezeket a stabilizáció után pénzzé tehessék, valakiknek mégis csak készpénztőkével kellett volna rendelkezni, ilyenek pedig nem voltak.

A kapitalizmus spontán erőinek hatása mellett tehát a jegybanknak az a politikája, amely a szükségletnél alacsonyabb mértékre korlátozta a bankjegyforgalmat, hozzájárult olyan helyzet kialakulásához amelyben a belföldi hiteligénylők kénytelenek voltak a külföldhöz fordulni, külföldi tőkésektől venni fel kölcsönöket. E kölcsönök idegen valutában jelent,

kező hozadékát különféle módokon alakították át pengő-összegekre. Részben a jegybank vette át a külföldi kölcsönök hozadékát, amikor is a pengő-ellenértéket járulékos bankjegykibocsátásból fizette meg a hitelt felvevőknek. (Ez javította a bankjegyfedezeti arányt, hiszen az így kibocsátott bankjegyek 100%-ig fedezve voltak arannyal, valutával vagy devizákkal.) Azonban ez a lehetőség igen korlátozott volt, hiszen a jegybank ilyen irányú szükségletét a népszövetségi kölcsön devizahozama már egymagában fedezte, s mint láttuk, a jegyforgalom érfedezete az előírt 20%-os helyett több mint 40%-os volt.

Így tehát a külföldi kölcsönök realizálása lényegében a külkereskedelmen keresztül történt meg oly módon, hogy a kölcsönösszegekért külföldről részben termelőeszközöket: gépeket, nyersanyagokat, félgyártmányokat vásároltak, amelyeket a kölcsönt felvevő tőkések közvetlenül használtak fel, vagy pedig — igen nagyrészen — fogyasztási cikkeket, amelyeket itthon eladva, az így nyert összegeket használták fel a maguk céljaira. 1920 és 1929 között a magyar külkereskedelem minden évben passzív volt; állandóan nagyobb értékű áru jött be az országba, mint amennyi kiment. A behozatali többlet e tíz év alatt összesen 1959 millió pengőnek felelt meg. 1930-ban és 1931-ben már aktív lett a külkereskedelmi mérleg (a két évben összesen 119,3 millióval), miután mint látni fogjuk, ekkor már nem lehetett hitelműveletekkel új vásárlóerőt szerezni.

Az ország külföldi eladósodása és a külkereskedelmi mérleg között igen szoros volt tehát az összefüggés; csak hogy — és ez a huszas évek magyarországi fejlődésének egyik fontos jellegzetessége — nem a külkereskedelmi passzívum miatt keletkezett a külföldi eladósodás, hanem ellenkezőleg: azért kellett a külkereskedelmi mérlegnek passzívnak lennie, mert a külföldi kölcsönöket felvevő magyarországi tőkések csak így realizálhatták a külföldi valutában kapott összegeket belföldi valutában.

Az eladósodás üteme rendkívül gyors volt. Az ország külföldi tartozásainak teljes összeírása csak 1931 végén, a kötött devizagazdálkodás bevezetése után történt meg. Ekkor 4309 millió pengőnek felelt meg a kimutatott adósságösszeg. Kivéve 1214 millió értékű háború előtti, illetőleg háborús állami tartozást, az adósság többi része, 3095 millió pengő, mind háború utáni eredetű volt. (A magángazdaság háború előtti tartozásai részben elértéktelenedtek, részben pedig a békeszerződés keretében az államra hárították át azokat.)

A háború előtti, az államot terhelő tartozásokért lényegileg csupán kamatokat kellett fizetni, így ez a teher nem játszott nagyobb szerepet a válság idején. Annál nagyobb súllyal esett latba a háború utáni tartozás. Ennek 3095 millió összegéből 924 millió terhelte az államot és az önkormányzatokat, 2171 millió pedig a magángazdaságot és a Magyar Nemzeti Bankot.

Igen kedvezőtlen volt a kölcsöntelher lejárati szerinti megoszlása: a 3095 millió háború utáni adósságnak csak alig több mint 40%-a, 1257 millió volt hosszulejáratú hitel, a többi rövidlejáratú. (Nem szabad elfelejteni ezenkívül, hogy adataink 1931 végére vonatkoznak, amikor már hatalmas összegű

rövidlejáratú hitelek kivonása történt meg; a válság küszöbén az arány ennél is rosszabb volt.)

A 3,1 milliárdos eladósodás természetesen nem jelentette azt, hogy az ország nemzetgazdasága ténylegesen ennyi árut, szolgáltatást vagy külföldi fizetőszeköt kapott a külföldtől hitelbe. Igen jelentős részt kellett fordítani maguknak a kölcsönöknek a kamataira, továbbá a Magyarországon elhelyezett külföldi tőkék után járó osztalékokra. Így 1924 óta, amióta adatokkal rendelkezünk, 1931 végéig 1022,2 millió pengőnyi kamatot és osztalékot fizetett ki az ország a külföldnek, míg a külföldről az országba befolyó kamat- és osztalék-összeg 109,9 millió volt csupán.

Az arány az évente felvett külföldi hitelek és az ugyanakkor a külföld felé teljesített adósságszolgálat között évről-évre romlott. Például 1927-ben a felvett új hitelek és a külföldnek eladott magyar értékpapírok összege 528,4 millió pengő volt. Ezzel a bevétellel szemben 22 millió tőketörlesztés és 113,2 millió kamat és osztalék állott, tehát a hitelműveletekből nyert új vásárlóerő 393,2 millió pengőt tett. 1928-ban a bevétel már csak 387,8 millió pengő, a törlesztés, kamat és osztalék viszont már 183,1 millió volt, úgyhogy a nyert új vásárlóerő az előző évi 393,2 millióról lecsökkent 259,9 millióra. 1929-ben pedig már az volt a helyzet, hogy az újonnan felvett hitelek éppen csak fedezték a korábbi hitelekkel kapcsolatban kifizetendő összegeket: az új hitelek és eladott értékpapírok értéke 268,3 millió volt, míg ugyanakkor 112,3 milliónyi régebbi hitelt kellett visszafizetni s ezenfelül 156,8 millió kamatot és osztalékot is, úgy hogy már 0,8 millió hiány jelentkezett.

1930-ban már erősen passzív volt a külföldi hitelgazdálkodás, annak ellenére, hogy ismét nagy összeget: 326,3 millió pengőt vettek fel új hitelként, azonban 193,7 millió ment el tőketörlesztésre, 181,7 millió kamatra és osztalékra, úgy hogy a külföldi hitelgazdálkodás egyenlege 49,1 millióval passzív volt. Ezt még kiegyenlítette, hogy — az ellenforradalmi Magyarország fennállása óta először — a külkereskedelmi mérleg aktív volt 61,5 millió pengővel. 1931-ben aztán a pénz- és hitelválságnyílt kitérését jelzik adataink. Ebben az évben 500,7 millió volt az új kölcsönfelvétel, de ez az óriási összeg sem volt elég a kölcsön-szolgálat teljesítésére, mert tőkevisszafizetésre 383,1 milliót, kamatokra és osztalékokra 203,4 milliót kellett fordítani. Így a külföldi kölcsönök egyenlege 85,8 millió passzívumot mutatott, míg ugyanakkor a külkereskedelmi aktívum csak 14,5 millió volt.

Azért kellett hosszasan beszélni ezeknél a számoknál, mert nagyon jól mutatják egyrészt a pénz- és hitelválság szoros összefüggését a többi válság-jelenséggel, másrészt azt, hogy hogyan toldott el a pénzügyi válság kitérése későbbre. Jól mutatják adataink először is azt, hogy már 1929-ben, a világ-gazdasági válság kitérésének esztendejében, valójában megszűnt a külföldi kölcsönök beáramlása, ha az új hitelek és a régiekre teljesített fizetések egyenlegét nézzük. Azt, hogy a pénzügyi katasztrófa Magyarországon nem 1929-ben

tört ki, csak az hátrította el, hogy még mindig sikerült annyi — de *csak* annyi! — új hitelt szerezni, amennyi elég volt a felmondott rövidlejáratú tartozások kiegyenlítéséhez és az esedékes kamatok megfizetéséhez. 1930-ban még rosszabb volt a helyzet, mert bár a felvett új hitelek összege az 1929. évit is meghaladta, mégsem volt elég a visszafizetésekhez és kamatokhoz. A pénzügyi válság nyílt kitörésére azonban még ekkor sem került sor, mert a világgazdasági válságnak ebben az évében Magyarországnak még sikerült aránylag jelentős külkereskedelmi aktívumot elérnie. Az 1931-es év adataival alább még külön fogok foglalkozni.

*

A huszas évek Magyarországnak pénzügyi helyzetét elemezve még egy fontos tényezőre kell kitérnem: a *magyarországi finánc-tőke* helyzetére a válság küszöbén.

Mint már említettem, a huszas évek során a finánc-tőke érdekében teremtett pénzügyi helyzetbe juttatta a magyarországi nagybankokat, hogy még fokozottabban behatolhattak az iparba és megszerezhették maguknak az ellenőrzést csaknem az összes fontosabb magyarországi iparvállalat fölött. Ennek a folyamatnak az eredményeit az 1929. évvégi állapot alapján vizsgálva, Magos György azt állapította meg, hogy az akkor fennállott 3675 magyarországi részvénytársaság közül, amelyek összesen 1509 millió pengőnyi részvénytőkével rendelkeztek, a 10 legnagyobb bank érdekeltségei — a kettős számítások kiküszöbölésével — 628 részvénytársaságra terjedtek ki, mégpedig természetesen elsősorban a legnagyobbakra, úgyhogy a 10 legnagyobb bank az 1509 millió pengőnyi összes részvénytőkéből 970 milliót, vagyis 64%-ot ellenőrzött. A 970 millió bankok szerint úgy oszlott meg, hogy 190 társaságnál, amelyeknek összesen 402 millió volt az alaptőkéje, volt érdekelve a Magyar Általános Hitelbank, 158 társaságnál pedig, amelyek 290 millió alaptőkével rendelkeztek, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank. Bár ezek között voltak olyan társaságok is, amelyekben mind a két nagybank érdekelve volt s amelyek így kétszeresen szerepelnek, annyi mégis kétségtelen, hogy a két legnagyobb magyar bank a válság küszöbén legalább 600 millió pengőnyi részvénytőkét tartott ellenőrzése alatt, az egész magyarországi részvénytőkének 40%-át!

A bankok térhódítását, a bank- és ipari tőkének: a finánc-tőkének a megerősödését a háború utáni ideiglenes stabilizáció idején felmérhetjük abból, ha összehasonlítjuk a két legnagyobb bank 1910. évi és 1929. évi érdekeltségeit. 1910-ben a Hitelbank érdekeltségéhez összesen 38 részvénytársaság tartozott, 1929-ben 190; a Kereskedelmi Bank 1910-ben 40, 1929-ben 158 részvénytársaságnál volt érdekelve.¹⁷

¹⁷ Az 1910. évi adatokat Pach Zsigmond Pál: Magyar gazdaságtörténet c. egyetemi jegyzetének 10. oldaláról vettem.

Az, hogy a külföldi tőke, mint láttuk, nagy szerepet játszott a hitel-ellátásban, természetesen megmutatkozott a magyarországi részvénytársaságok felett gyakorolt külföldi ellenőrzés fokozódásában is. A külföldi tőkésék részben közvetlenül is vállaltak érdekeltséget a magyarországi részvénytársaságoknál, de főként a magyarországi bankok útján, amely utóbbiak részvénytőkéjének jelentős része volt külföldi kézen, s azonkívül egy-egy iparvállalati érdekeltség megszerzésekor esetenként is bevontak külföldi érdekeltségeket, elsősorban bankokat. Itt nincs lehetőség arra, hogy a magyar nagybankok szövevényes külföldi kapcsolatait alaposabban ismertethessem. Csak vázlatosan említhetem meg, hogy a Magyar Általános Hitelbank hajdan az Österreichische Creditanstalt pesti fiókjából lett önálló intézetté és mindvégig igen szoros kapcsolatban maradt az utóbbival, s rajta keresztül a párizsi Rotschildokkal, a Banque de l'Union Parisienne-el, az Union Européenne Industrielle-el, továbbá a hamburgi Warburg und Co. bankkal; a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank legfontosabb kapcsolata az osztrák Wiener Bankverein-el és az abban érdekelt nyugati tőkésékkal. Továbbá közvetlenül, a részvényeinek jelentős részét birtokló J. P. Schroeder and Co. london—new-yorki bankházzal állottak fenn; az Angol-Magyar Bank angol érdekeltség volt (Anglo-International British Overseas Bank); angol és amerikai tőkésék ellenőrizték a Belvárosi Takarékpénztárt (Securities Corporation, London, Colvin and Co., New-York), úgyszintén a Magyar Általános Takarékpénztárt. (Hazard Brothers, London, Seligman-bankház, New-York) de az utóbbiban érdekelt volt az olasz Assicurazioni Generali is; olasz érdekeltség volt a Magyar-Olasz Bank (Banca Commerciale Italiana); főleg osztrák és svájci érdekeltség volt a Magyar Leszámtóló és Pénzváltó Bankban (Zentraleuropäische Länderbank és svájci tőkésék) és a Magyar Országos Takarékpénztárban (Niederösterreichische Eskomptegesellschaft és svájci tőkésék), míg a Pesti Hazai Első Takarékpénztárban svájci és amerikai tőkés csoportok voltak érdekelve. Nem kell külön kiemelnem, hogy az osztrák tőkének a németországgal való szoros összefonódása következtében már a bankoknál is jelentős német befolyás is érvényesült; de ezen kívül a német tőkésék igen sok magyarországi vállalatban közvetlenül is érdekelve voltak. Ugyanígy az amerikai befolyás is sokkalta nagyobb volt, mint ahogyan az ebből a felsorolásból gondolható volna, tekintettel az amerikai tőkének az angol, francia, svájci és osztrák bankházakkal való szoros kapcsolatára.

Szintén Magos György számításai alapján vizsgálva a külföldi tőke magyarországi érdekeltségeit, az állapítható meg, hogy az 1929. év végén fennállott 3675 magyarországi részvénytársaság közül — a kettősszámítások kiküszöbölésével — 958-nál állott fenn kisebb-nagyobb, közvetlen, vagy magyar bankok útján közvetített külföldi érdekeltség, s ez a 958 társaság az összes magyarországi részvénytőkéből 1193 millió pengővel, vagyis 79%-kal rendelkezett. Így tehát jóformán minden jelentős részvénytársaságnál volt külföldi érdekeltség; hiszen még ennek a 958 társaságnak átlagos egyenkénti alaptőkéje 1,2

millió pengő volt, addig a többi részvénytársaság átlagában még tizedrész annyi sem volt az átlagos alaptőke.

A külföldi tőke közvetlen (a magyar bankok által közvetített másodfokú érdekeltség nélkül számított) érdekeltségvállalásaira vonatkozó adatok szerint (amelyekben az egyes részvénytársaságok többször is szerepelnek, ha több országbeli érdekeltség volt náluk kimutatható) az osztrák tőkésék 243 magyarországi részvénytársaságban voltak érdekelve, s e társaságok alaptőkéje 522 millió pengő volt; asvájciak 48 társaságban (253 millió pengő alaptőke), az amerikaiak 31 társaságban (198 millió pengő alaptőke), az angolok 62-ben (195 millió pengő alaptőke), a németek 103-ban (160 millió pengő alaptőke), a franciák 18-ban (125 millió pengő alaptőke), a csehszlovákok 51-ben (60 millió pengő alaptőke), az olaszok 15-ben (44 millió pengő alaptőke), a hollandok 17-ben (33 millió pengő alaptőke), a belgák 8-ban (19 millió pengő alaptőke), a svédek 7-ben (15 millió pengő alaptőke).

Igen jelentős volt tehát az a befolyás, amelyet a külföldi tőkésék részben közvetlenül, részben a magyarországi bankok útján gyakoroltak a magyar gazdasági életre. És természetes, hogy e befolyásuk alapján a profitok tekintélyes részét is maguknak sajátították ki, bár erre nézve nem rendelkezünk más számszerű adattal, mint a külföldnek fizetett kamatokra és osztalékokra vonatkozó már említett adatokkal, amelyek azonban kétségkívül mélyen a valóságos összegek alatt állnak. Egyrészt tudjuk jól, hogy a részvénytársaságok a tulajdonképpeni profitjuknak csak szerény töredékét vallották be mérlegeikben; másrészt a már említett adatok csak a nyilvánosan bevallott profitok *külföldre került* hányadára vonatkoznak, s nem foglalják magukban azokat az összegeket, amelyeket a külföldi tőkésék a profitjukból Magyarországon ruháztak be, ezzel is tovább növelve a magyar gazdasági életre gyakorolt befolyásukat.

Vannak adataink a *belföldi vezető finánciókések* erőviszonyairól is. Egy vizsgálat során, amely szintén az 1929. év végén fennállott 3675 magyarországi részvénytársaságra terjedt ki, az igazgatósági tagok névsorának elemzéséből megállapítható volt, hogy a legfontosabb 40 magyarországi finánciókés családnak összesen 123 tagja összesen 745 részvénytársasági igazgatósági tagsággal rendelkezett, s e tagságok birtokában összesen 473 magyarországi részvénytársaság felett gyakorolt döntő vagy legalábbis jelentős befolyást. Ezeknek a társaságoknak az összes alaptőkéje 1929-ben 881 millió pengő volt, az akkori összes részvénytőkének 52%-a. Éppúgy, mint a bankok és a külföldi tőke által ellenőrzött részvénytársaságoknál láttuk, itt is a legnagyobb vállalatokról van szó; a fenti 473 társaságnál az alaptőke átlagos összege 1,9 millió pengő volt, az összes többiekénél épp ennek a tizedrésze. Vagyis, akár a magyar nagybankok, akár a külföldi tőke, akár a legnagyobb magyarországi finánciókés családok érdekeltségeit vizsgáljuk, nagyjából ugyanazokra a részvénytársaságokra bukkanunk. A koncentráció messzemenő előrehaladását jelzik ezek a számok. A magyar

bankok érdekeltségéhez az összes részvénytársaságoknak számszerint 17%-a tartozott, de az alaptőkéjüknek 64%-a; a külföldi érdekkörbe tartozó részvénytársaságok számszerint 26%-ot, alaptőke szerint azonban 79%-ot képviseltek, végül a 40 legnagyobb magyarországi fináncstőkés család érdekkörébe a részvénytársaságok számának csak alig 13%-a, alaptőkéjüknek azonban 52%-a tartozott. Óriási gazdasági hatalom összpontosult tehát maroknyi ember kezében, amit kiegészített, hogy tulajdonukban volt még 65 000 katasztrális hold mezőgazdasági terület, s azonfelül személyi bérlet alakjában vagy az általuk ellenőrzött földbérlő részvénytársaságok útján is jelentős mezőgazdasági terület felett rendelkeztek.

Ha a *személyi* — helyesebben *családi* — *koncentráció* mértékét kutatva felfelé haladunk a piramis csúcsa felé, még nagyobb koncentrációt találunk. A 40 család közül a leghatalmasabb 12,263 olyan részvénytársaságot irányított, amelyeknek az alaptőkéje 692 millió pengő volt, az összes magyar részvénytársasági tőkének 46%-a. (Itt már több, mint 2,5 millió esett egy társaságra.) A legelső 7 család pedig egymaga 212 részvénytársaságot irányított, 483 millió pengő alaptőkével, vagyis a magyar részvényvagyonnak majdnem 30%-át. Ez a 7 család egyenként a következő összegű részvényvagyon ellenőrizte: Ullman-család 128 millió, Weiss Manfréd-Kornfeld-család 97 millió, Vidacs-család 89 millió, Fleissig-család 81 millió, Weiss Fülöp családja 74 millió, Kohner-család 60 millió, Fellner-család 55 millió.

Természetesen az »ellenőrzés« fogalma esetenként változó tartalmat takar. Sok családnál a részvények egészben vagy túlnyomórészen ténylegesen a családtagok tulajdonában voltak. Másutt a részvényeknek csak kisebb része volt az övék; de jól tudjuk, hogy a tőkés részvénytársaságokban nagyon gyakran egy erős minoritás birtokosa ragadja magához a hatalmat, különösen, ha meg tud egyezni más, nagyobb pakett-tulajdonosokkal, (akik persze szintén a családok tagjaiból kerültek ki!) vagy az adminisztratív vezetőséggel, amely szintén a családok tagjaiból vagy bizalmi embereiből került ki. Sőt sokszor nem is kellett részvénytulajdon a tényleges hatalom birtoklásához, anélkül is biztosította azt a vezérigazgatói vagy ügyvezető elnöki állással járó tájékozottság és a külföldi patrónusokhoz fűződő bizalmi kapcsolat. Természetes, hogy a magyar fináncstőkéseknek osztozniok kellett a profiton a külföldiekkel és a legfontosabb kérdésekben gyakran kellett elfogadniok azok »tanácsait«, azonban így is óriási hatalom volt a birtokukban. Némelyik család érdekeltségei szinte az egész magyar gazdasági életet átszőtték. Ullmanék a Hitelbankon kívül a villamos áramtermelés és -elosztásban, a községi és építőipari vállalatokban, a nehéziparban, a papirosiparban, az élelmezési és a vegyészeti iparban gyakoroltak jelentős vállalatok felett ellenőrzést, a Weiss Manfréd- és a velük összeházasodott Kornfeld-család a nehéziparon kívül az élelmezési ipar egyik legnagyobb érdekeltségét is irányította, de nagyon jelentős érdekeltségük volt az építőipari, közlekedési és községi vállalatokban is, voltak vegyészeti, textil-, fa-, papirosipari

érdekeltségeik is. Vidáék a MÁK szénbányáit, a cement-, mész-, kerámiai- és üvegipart irányították stb.

*

Ezekben kíséreltem meg képet adni a világgazdasági válságot megelőző magyar pénzügyi fejlődésről, valutáris, államháztartási, hitelszervezeti szempontból és a magyarországi finánc-tőke helyzetéről. Egyenként követtük a fejlődésnek azokat az irányait, amelyek a válsághoz, majd azon belül az 1931. évi pénz- és hitelválság kitöréséhez vezettek.

Láttuk, Magyarországnak sohasem sikerült aranyvalutát teremtenie magának; a jegybank-statutumban kilátásba helyezett »törvényes rendezés« a bankjegyek aranyraválthatóságáról sohasem történt meg. A pengő, stabilitásának négy és fél éve alatt is csak »aranymagvaluta«, illetőleg »aranydevizavaluta« volt, amely rövid életű stabilitását annak köszönhette, hogy az országba beáramló külföldi kölcsönök mindig lehetővé tették a jegybank számára a passzív kereskedelmi mérleg ellensúlyozására szükséges arany és devizák megszerzését. Természetes volt tehát, hogy ez a stabilitás csak addig tarthatott, amíg a kölcsönök beáramlása. Ezek összege 1931-ig meghaladta az ország egyévi nemzeti jövedelmét, s összetételük lejárati szempontjából igen kedvezőtlen volt. A valutacsőd tehát bármikor bekövetkezett a rövid- és középlejratú hitelek nagyobb arányú felmondása esetén.

A könnyelműen, felelőtlenül vezetett államháztartást a bürokraták egészségtelenül nagy számának és a hatalmas erőszakszervezetnek a fenntartása terhelte. »Dologi kiadásai« is részint ezzel voltak kapcsolatosak, részint pedig a tőkéseknek és a földbirtokosoknak nyújtott, »kölcsönöknek« nevezett ajándékokra mentek. Az államháztartás túlméretezett volt a lakosság teherviselő képességéhez viszonyítva, viszont — természetesen — kiadásai sohasem szolgálták azt a célt, hogy akár az állam saját gazdasági jövedelmi forrásait bővítsék, akár a lakosság jövőbeli teherviselő képességét javítsák. A válság alatti, rendkívül összeszűkült jövedelmek mellett a közterhek, amelyeket változatlan színvonalon igyekeztek fenntartani, most már valóban elviselhetetlen súllyal neheztedek az adózókra, különösen a parasztságra és a középrétegekre; az egyenesadóbevétel változatlan kivetés ellenére csökkent, a közvetett adók pedig — amelyeknek igen nagy, 70%-ig menő súlya volt az állam és a közületek bevételeiben — az összezsugorodott bel- és külkereskedelmi forgalom arányában estek vissza.

Így 1931-ig odáig jutott az ország, hogy nemcsak valutacsőd, hanem államcsőd is fenyegette.

*

1931 világszerte a gazdasági válság elmélyülésének az éve volt. Az ipari termelés tovább esett, s az árak, amelyek 1929-ben és 1930-ban még aránylag kis mértékben csökkentek, most meredekebben kezdtek zuhanni és sehol sem mutat-

kozott kilátás arra, hogy ez a folyamat belátható időn belül megszűnik. Ebben a helyzetben a rövid- és középlejártatú hitelezők, akik egy évvel azelőtt még sok esetben azt látták érdekükben állónak, hogy adósaikat kiméeljék, termelő-képességüket fenntartsák pénzüik megmentése reményében, most már teljes erővel kezdték szorgalmazni a visszafizetést és nem voltak hajlandók újabb hiteleket nyújtani. Láttuk már a bevezetésben, hogy a két legnagyobb hitelező ország tőkeexportja az 1930. évi 1356 millió dollárról 1931-ben 300 millióra, 1932-ben 30 millióra csökkent.

Különösen súlyossá vált 1931-ben a helyzet Németországban, amihez hozzájárult, hogy ennek az országnak igen súlyos jóvátételi fizetéseket is kellett volna teljesítenie. A győztes imperialista hatalmak között a huszas évek alatt mutatkozó ellentétek egyik tényezője éppen a német jóvátétel volt. A német jóvátételi fizetések túlnyomórészt Franciaországot illették, amely így ragaszkodott azok könyörtelen behajtásához. Ezzel szemben az angolszászok, különösen pedig az amerikai nagytőkések, Németország javára igyekeztek kiharcolni fizetési kedvezményeket. Amerikának ekkor már a német prosperitás állott érdekében, mert csak így hozhatták meg az ott elhelyezett hatalmas amerikai tőkék a maximális profitot.

A nemzetközi hitelpiac feszültsége következtében Németországban már 1931 tavaszán súlyos nehézségek jelentkeztek. Ismét Amerika lépett fel Németország patrónusaként: június közepén Hoover akkori elnök azt javasolta: adjanak Németországnak egyéves moratóriumot a jóvátételi fizetésekre. A javaslat persze Franciaország makacs ellenállásába ütközött, s a sokáig húzódo tárgyalások csak még jobban növelték a hitelezők bizalmatlanságát. Így azután néhány hét alatt annyi külföldi hitelt vontak ki Németországból, hogy az így transzferált összeg a többszöröse volt annak, amire Hoover elnök egyéves moratóriumot akart biztosítani. A német jegybank arany- és devizakészlete csaknem teljesen elolvadt, a legnagyobb német bankok fizetéseképtelenné váltak, végre 1931 július 13-án a német kormány kétnapos bankzárlatot rendelt el és bezárta az értékpapírtőzsdét.

Július 13-án este érkezett ez a hír Budapestre, ahol a helyzet természetesen már szintén hónapok óta igen feszült volt. A külföldi hitelek felmondása itt is nagyarányú volt. Az 1931-es »kritikus nyarat« megelőző hónapoknak magyar pénzügyi szempontból is igen fontos eseménye volt a bécsi Österreichische Creditanstalt bukása. Ez az intézet 1931 május elején nyílt fizetéseképtelenséget jelentett be. Ezzel természetesen maga után rántotta Rotschildék magyarországi érdekeltiségét: a Magyar Általános Hitelbankot is. Mint már kimutattam, a hitelbank volt a legnagyobb ipari érdekeltiséggel rendelkező magyar pénzintézet. Az ipar jelentős része került így akut hitelellátási nehézségek közé. A kormány ekkor az államnak a Nemzeti Banknál fennálló követeléséből 40 millió pengő »átmeneti« kölcsönt nyújtott a Hitelbanknak.¹⁸ Ezzel az állam-

¹⁸ OL. PM. res. 1931—331., 1933—230., 1937—209.

háztartás csaknem teljesen kimerítette azonnal mozgósítható tartalékait, mert míg 1930 végén még 66,8 millió volt a jegybanknál fennálló követelése, 1931 júliusban 12 millió pengőre csökkent. A különbözet legnagyobb részét tehát a Hitelbanknak »kölcsonőzték«.¹⁹

Még súlyosabb volt a külföldi hitelek visszavonásának a hatása valutáris szempontból. A Nemzeti Bank május 1 és július 13 között 200 millió pengő értékű devizát és aranyat fizetett ki. Ebben persze nemcsak a külföldi hitelek felmondásának volt része. Ellentétben 1930 megfelelő időszakával, 1931 első felében a külkereskedelmi mérleg ismét passzív volt. Ezenkívül a nemzetközi hitelválság kiéleződése és a magyarországi valutacsőd mind fenyegetőbbé válása a pengőtől való menekülésre ösztönzött. Vállalatok és magánosok igyekeztek betétjeiket a bankokból kivonni, aztán aranyra, valutára vagy devizára váltani, s jelentős részben külföldre is menekíteni. Mivel az érc- és devizakészlet 1931 április végén összesen csak 173 millió pengő értékű volt, ennek az igénybevételek csak úgy lehetett eleget tenni, hogy a Nemzeti Bank »gyorssegélyt« vett fel, előbb a német jegybanktól 5 millió dollár értékben, majd a baseli Nemzetközi Fizetések Bankjától —, amely számos tőkés ország jegybankjának ilyen »kooperációs« segítségnyújtásra alapított közös intézete volt — 21 millió dollárt és 1 millió fontsterlinget. Így mintegy 170 millió pengő értékű devizához jutott, s ily módon elérte azt, hogy az arany- és devizakészlet csak lassan morzsolódott le. 1931 május végéig 148, július végéig 135 millióra. A fedezeti arány ekkor esett először 40% alá; július végén már csak 28%-os volt.

A Magyar Nemzeti Bank az említett gyorskölcsonőket abban a reményben vette fel, hogy a kormány rövidesen megkapja azt a 7 millió fontsterling rövidlejáratú hitelt, amelyre egy külföldi hitelezőcsoport már határozott ígéretet tett; ennek a devizahozamából kellett volna a jegybankkölcsonőket vagy legalább nagyrészüket visszafizetni.

A németországi helyzet súlyosbodása miatt azonban a pénzcsoport húzta a tárgyalásokat, majd végleg elállt a kölcsöntől.

Ez volt a helyzet július 13-án, amikor a berlini hírek beérkezése után a magyar kormány éjszakai minisztertanácson elhatározta, hogy július 14, 15 és 16-ra »bankszünapokat« rendel el (ebben egyébként a német példán kívül a baseli Nemzetközi Fizetések Bankja »tanácsát« is követte).

Természetes, hogy a »szünapok« elteltével nem állt vissza a normális helyzet. Valójában soha többé nem állt vissza. Július 13-át kell tekintenünk Magyarországon éppúgy, mint Németországban a pénz- és hitelválság nyílt kitörése napjának, amely után sorozatos rendkívüli intézkedések hozták meg azt a »meg-

¹⁹ A magyar finánciókés 1933-ban, majd 1937-ben halasztást kértek és kaptak a kölcsön visszafizetésére. Későbbi feljegyzés a kölcsönről eddig nem került elő; de ebből kétségtelen, hogyha később talán vissza is fizette a Hitelbank, ez a visszafizetés már csak az 1938-as »milliárdos program« után rohamosan romló pénzben történhetett meg.

oldást, amelyet Magyarország a bevezetésünkben már említett két alternatíva (nyílt devalváció vagy a külföldi fizetések megtagadása és kötött devizagazdálkodás) közül választott.

Az első (július 17-én érvénybelépett) intézkedés a *betétkifizetések korlátozása* volt. Elrendelték, hogy július 23-ig a takaré- és folyószámlabetéteknek legfeljebb 5%-át, de összesen legfeljebb 1000 pengőt szabad kifizetni (néhány kivétellel munkabér-, lakbér-, adófizetés, anyagbeszerzés eseteire). A zárlatot egy következő rendelet változatlan formában július 30-ig hosszabbította meg, egy harmadik pedig augusztus 14-ig, de ekkor már újabb 5% (összesen tehát július 17-től kezdve 10%) volt kivethető.

A betételvonás a négy hét alatt ennél lényegesen nagyobb volt. Mint az egykorú polgári szemtanú írja, a korlátozás »érthető idegességet keltett a betevők-nél, amelyet még ellenőrizhetetlen híresztelések is növeltek. Ezért mindenki »legitim« ürügyeket konstruált, hogy a betétjéhez hozzájuthasson. Sokan betét-könyveiket engedménnyel átruházták olyanokra, akiknek megvolt a »legitim« alapjuk a 10%-on felüli betétkifizetéshez, vagy legalább ürügyet tudtak ehhez találni... Amellett a kivételezettek körét napról-napra újabb rendeletekkel kellett bővíteni, nehogy a gazdasági élet megálljon.«²⁰

Augusztus 17-tel lépett életbe a betétforgalom új rendje, amely szerint a betéteket háromnapos felmondással ki lehetett venni; ez a rend állott fenn október 1-ig, amikor minden ilyen korlátozás megszűnt.

Egy másik, szintén a betétzárlattal egyidejűen július 17-tel életbelépett rendelkezés *hitelkorlátozást* is léptetett életbe: kimondotta, hogy a pénzügyintézetek hitelt csak ugyanazokra a célokra nyújthatnak, amelyek 5%-on felüli betét-felvételre jogosítanak. Ez a korlátozás azonban csak augusztus 14-ig volt érvényben.

A belföldi hitelügyek terén megemlítendő még az 1931 augusztus 16-án életbelépett *aranypengő-rendelet*, amely a pengőre szóló tartozások értékállóságát lett volna hivatva biztosítani. A rendelet szerint az »aranypengő-klausulával« kötött ügyletekből folyó tartozásokat szintén pengőbankjegyekben kell ugyan kiegyenlíteni, azonban oly módon, hogy a pengő törvényes aranyparitását kell a hitelezőnek a mindenkori londoni kifizetés alapulvételével pengőbankjegyekben megkapnia. A rendelet szerint minden augusztus 15 előtti tartozást aranypengőre szólónak kell tekinteni, a későbbiek pedig akkor, ha a felek ezt kikötötték; továbbá, hogy az aranypengőnek pengőbankjegyekben kifejezett árfolyamait a szükséghez képest fogja közhírré tenni a pénzügyminiszter, s amíg ilyen közlés nem történik, az aranypengőt egy pengőnek kell tekinteni.

Az egykorú sajtó sokat fecsegett az aranypengő-rendelet »megnyugtató« hatásáról. Valójában ilyen hatást csak teljesen tájékozatlanokra tehetett; egyébként látni kellett, hogyha egyszer nagyobb arányokban megindul az

²⁰ Kresz Géza cikke. Ungarisches Wirtschaftsjahrbuch 1931. 301. old.

infláció, ilyen »kétváltás rendszer« tarthatatlan lenne. Nem az aranypengő-rendelet »nyugtatta meg« az embereket, hanem elsősorban az, hogy a vezető köröknek sikerült rálépniök a pénzügyi válságból kivezető, már említett kétféle burzsoá út egyikére, a külföldi adósságfizetés beszüntetésére és a kötött devizagazdálkodásra, s hogy a még említendő, a tizenkettedik órában kapott külföldi kölcsön devizahozamával a Jegybank úgyahogy rendbe tudta hozni zavaros helyzetét.

Egyébként az aranypengő-rendelet alkalmazására sohasem került sor; papiroson továbbra is fennmaradt az első rendelkezés, mely szerint »aranypengő egyenlő pengővel«, mert a pénzügyminiszter sohasem tett közzé árfolyamváltást; így az aranypengő-rendelet nem is szolgáltatott jogalapot árfolyamváltáshoz. Egyébként arra, hogy az egész elképzelés életképtelen voltát nyilvánosan bevallják, már csak azért sem volt szükség, mert egy hónappal később a fontsterling, amelyhez arendelet gyakorlatilag hozzákapcsolta a pengő árfolyamát, elvált az aranyalaptól.

Mint már említettem, ugyanakkor, amikor az aranypengő-rendeletet fogalmazták (augusztus 14-én), sikerült Párizsban egy főleg francia érdekeltségű pénzcsoporttal megállapodni egy 5 millió fontsterlinges másfél évre szóló kölcsönben.²¹

A kölcsön segítségével — amely egyébként a két világháború között a magyar állam utolsó külföldi kölcsöne volt — megtörténhetett a korábbi, már említett kölcsönök rendezése és így a jegybanknak megmaradt mintegy 130 milliónyi arany- és devizakészlete, amely a későbbiek folyamán már csak lassan csökkent tovább, 1933 végéig 100 millió körüli összegre.

Utoljára hagytam az 1931 nyári pénzügyi intézkedések közül a legfontosabbnak: a *kötött devizagazdálkodás* bevezetésének az ismertetését. Ennek kezdete szintén 1931 július 17-re nyúlik vissza, amikor elrendelték, hogy külföldi fizetőeszközökben történő fizetéseket csak a Magyar Nemzeti Bank útján, vagy annak engedélyével lehet teljesíteni, pengőt külföldi fizetőeszközre váltani szintén csak így szabad. Feljogosította továbbá arendelet a Nemzeti Bankot, hogy a külföldi fizetőeszközökben teljesítendő fizetéseket, továbbá pengőnek külföldi fizetőeszközre való átváltását felfüggeszthesse; a magánadósok ilyen intézkedés esetén arendelet szerint nem estek késedelembe, ha a fizetést ilyen intézkedés miatt nem teljesíthették. Valamivel később elrendelték a külfölddel szemben fennálló tartozások kötelező bejelentését, majd a külföldi fizetőeszközök, értékpapírok és a külfölddel szemben fennálló követelések bejelentését, s ezeknek a Magyar Nemzeti Bank részére történő kötelező felajánlását.

A külkereskedelem vonatkozásában gyakorlatilag a legfontosabb változás az volt, hogy ezentúl a határon át árut kivinni vagy külföldről behozni

²¹ Ebből a magyar bankok másfél milliót vettek át; a franciákon kívül kisebb részben svájci, holland és olasz bankok vettek részt, míg az angolok az akkor már súlyos angliai pénzügyi helyzet miatt távol maradtak.

csak akkor lehetett, ha felmutatták a Nemzeti Bank igazolását arról, hogy az exportőr kötelezettséget vállalt a kivitt áruért kapott külföldi fizetőeszköz beszolgáltatására, illetőleg, hogy az importőrnek a Nemzeti Bank kilátásba helyezte a behozott áruért fizetendő külföldi fizetőeszköz rendelkezésre bocsátását.

Messze vezetne, ha a kötött devizagazdálkodási rendelkezéseknek minden részletét és kihatását ismertetném. Csak arra vállalkozhatom, hogy röviden kiemeljem a legfontosabbakat.

Ezek közül az első, hogy a pengő megszűnt külföldön szabadon forgó, egységesen értékelhető fizetési eszköz lenni. Belső és külső értékelése jelentősen elvált egymástól; a hivatalos valuta egyenértéke és belső vásárlóereje közötti rés csak azért nem lett mindjárt szembetűnő, mert az 1932—1933. évek további nagyarányú, a belföldi agrár- és kisebb részben az ipari árakat is magával rántó árzuhanása takarta azt el. Külsőleg fenntartották azt a fikciót, hogy a pengő egy aranypengőt ér. A külfölddel való érintkezésben azonban különféle valutafelárak érvényesültek, amelyek — bár áruk és országok szerint igen különbözőek voltak — állandóan növekedtek, míg aztán 1935-ben — a szabad devizákat illetően — egységes felárrá alakultak, amely 51—53% volt, s így a pengő kereken 33%-os elértéktelenedésének nyílt bevallását jelentette.

A következő fontos tény, hogy 1931 nyarán Magyarország egyoldalúan megszüntette a külfölddel szemben fennálló állami tartozások visszafizetését, s az említett korlátozásokkal a magánosok számára is megtiltotta azt. Azok a tárgyalások, amelyeket előbb a magánbankok, majd 1931 november végétől kezdve az e célra megalakított Külföldi Hitelek Országos Bizottsága a külföldi hitelezőkkel folytattak a »hitelrögzítésre« (Stillhalte) vonatkozó megállapodások céljából, már csak a tényleges helyzetet legalizálták. Az első ilyen tárgyalásokon még arról volt szó, hogyha a tőketartozások devizában való fizetését fel is függesztik, a kamatokat devizában továbbra is fizetni fogják. Csakhamar kiderült azonban, hogy a Nemzeti Bank a kamatok transzferálásához szükséges külföldi fizetési eszközökkel sem rendelkezett és így a kormány 1931 december 22-én teljes »transzfermoratóriumot« rendelt el, azaz most már hivatalosan is beszüntette a külföldi értékekre szóló állami, közületi és magánadósságok szolgálatát. A magyarországi adósnak az esedékes tartozások és kamatok pengő-ellenértékét a Nemzeti Bank által kezelt »Külföldi Hitelezők Alapjába« kellett befizetniök, ha hitelezőjükkel nem kötöttek más megállapodást. Hasonló rendelkezéseket hoztak a rövidlejáratú adósságokra vonatkozólag is és a transzfermoratóriumot apró módosításokkal a továbbiakban is évről-évre megújították.

A transzfermoratórium, vagyis az a tény, hogy a magyar állam a külföldi hitelezők felé megtagadta a fizetéseket és a magánadósnak is megtiltotta a fizetést: a magángazdaság oldalán is igen jelentős volt. Számos magyarországi tőkés vállalat — köztük igen jelentősek is — ennek a rendelkezésnek köszön-

hette, hogy megmenekült a nyílt csődtől. E nélkül a csőd a magángazdaság oldalán is bekövetkezett volna. Valamely tőkés vállalat nem kerül feltétlenül csődbe azért, mert tartozásainak összege meghaladja vagyonát. Előfordulhat, hogy tartozásai nagyobbak a vagyonánál és mégis elkerülheti a csődöt, ha eleget tud tenni mindenkor esedékes fizetéseinek. Viszont, hiába fedezi a vagyona többszörösen is az adósságait, mégis csődbe jut, ha esedékes fizetéseit nem tudja teljesíteni és nem kap haladékot. A magyarországi tőkések külföldi eladósodásának azonban éppen az volt egyik legjellemzőbb mozzanata, hogy nemcsak a hosszúlejáratú, hanem a rövidlejáratú kölcsönök jelentős részét is állótőkeként használták fel, vagyis berendezéseket, gépeket, tehát rövid időn belül pénzzé nem tehető termékeket vettek rajta. Ebben egyébként nem álltak egyedül: rövidlejáratú kölcsönök immobil befektetése a válságot megelőző években általános gyakorlattá vált Európában, és bajokat csak akkor okozott, amikor a kölcsönök megújítása kezdett nehézségekbe ütközni.

Így a legtöbb vállalat még akkor sem tudta volna külföldi hitelezőit kielégíteni, ha a Magyar Nemzeti Banktól megkaphatta volna a szükséges külföldi fizetőeszközöket, mert az összeg pengőben sem állt rendelkezésére.

Idővel ezt a helyzetet úgy rendezték, hogy az adósoknak pengőben kellett az esedékes befizetéseket a Külföldi Hitelek Alapjába befizetniök, ahonnan a külföldi hitelezők ugyancsak pengőben vehettek fel összegeket, kizárólag belső felhasználásra. Ez a külföldi tőkebehatolás további útját egyengette, mert ezekből a pénzekből a külföldi tőkés újabb magyar vállalatoknál vállaltatott érdekeltséget, vagypedig az adós vállalatnál meglévő érdekeltségét növelhette.

A külföldi hitelek kamatszolgálatát és — részben — minimális tőketörlesztését a továbbiakban újabb megállapodások szabályozták: az e címen az országból kikerülő összegek azonban nem voltak jelentősek.

A külkereskedelem oldalán döntő jelentősége annak volt, hogy a kötött devizagazdálkodás bevezetésétől kezdve minden külkereskedelmi forgalom a Magyar Nemzeti Bank engedélyétől függött. A bank így diktatori hatalomhoz jutott egy olyan területen, amelyre azelőtt lényegében nem volt közvetlen befolyása, s ahol nem is voltak gyakorlati tapasztalatai. A külkereskedelemben sok zűrzavart és kárt okozott ez és csak jóval később — 1934 vége felé — sikerült úgyahogy egységet teremteni a forgalom irányításában, amelyet ezentúl a külügyminisztérium, az érdekelt gazdasági tárcák és a Nemzeti Bank képviselőiből alakított bizottság látott el. Az egyes tárcák által képviselt, magukban is igen különféle rétegérdekek és a jegybanknak a nemzetközi finánciókésékek érdekeihez igazodó politikája között azonban állandóan voltak súrlódások.

Ezentúl az árucserreforgalmon kívül a vele kapcsolatos fizetési forgalmat is államközi egyezményekkel kellett szabályozni, különösen az olyan országokkal, amelyek maguk is kötött devizagazdálkodást vezettek be, s amelyekre a magyar külkereskedelmi forgalomnak 70—75%-a esett. Az ilyen forgalom kötött szám-

lákön bonyolódott le, ami nagymértékben csökkentette a nemzetközi munkamegosztásból származó előnyöket, hiszen a cserénél ezentúl mindig csak két ország állt egymással szemben. Különösen élesen mutatkozott ez a Német- és Olaszországgal folytatott árucserében, ahol mindinkább az volt az irányzat, hogy a nagy használati értéket jelentő magyar élelmiszerekért és nyersanyagokért könnyen nélkülözhető fogyasztási iparcikkeket kellett behozni, mert más ezek az országok szállítani nem tudtak. Később, német viszonylatban, még ennek ellenére is hatalmas magyar követelések keletkeztek, vagyis Magyarország tulajdonképpen ingyenes szállításokat teljesített.

*

Csak vázlatosan tekintettem át az 1931-es év magyarországi pénzügyi eseményeit. Nem tértem ki külön az *államháztartás* helyzetére, amely az egyenes és fogyasztási adókulcsok emelésével, rendkívüli adók bevezetésével hiába igyekezett ellensúlyozni a bevételek nagyarányú csökkenését, de nem tudta ezt ellensúlyozni a közalkalmazottak létszám- és fizetésescsökkenésével sem, különösen, mivel a bizonytalan politikai helyzetben nem volt tanácsos a meglévő erőszakapparátus gyengítése. Nem térhettem ki külön a mezőgazdasági adósságok helyzetére sem, amelyeknek a »rendezésére« nagyon későn, csak 1932 vége felé szánta el magát a kormány, s így az addig eltelt idő alatt kimondhatatlan nyomorúságba döntötték a dolgozó parasztságot. De így is sikerült talán érzékeltetnem az 1931-es pénz- és hitelválságnak, mint fordulópontnak a jelentőségét.

*

Az ellenforradalmi rendszer egész történetében a legnagyobb jelentőségű időszak az 1929—1933. évi válság. De ezen belül is az 1931-es év a döntő fordulópont. Ebben az évben nemcsak az vált nyilvánvalóvá, hogy a fináncsőke hiába késleltette két évvel a válság pénzügyi térre való áterjedését, hanem az is, hogy az ideiglenes stabilizáció időszaka alatt folytatott taktikáját újjal kellett felcserélnie, hogy uralmát fenntarthassa. A pusztító termelési válság, a nyomában járó munkanélküliség és nyomor, a fenyegető államcsőd, a pénz- és hitelrendszer megingása fokozta a tömegek elkeseredését, s 1931 nyarán forradalmi izgalom hullámmzott végig az országon. Taktikát kellett tehát változtatni.

Letűnt a tízéves Bethlen-időszak, hogy rövid átmenet után helyet adjon a Gömbös-kurzusnak, s ugyanígy adta át lassan a helyét az angol orientáció — átmeneti francia orientáció után — a németnek, a könnyelmű, fényűző, luxusépítkezéseket végeztető bürokrácia az ágyúöntő, de ebből is jól megélt bürokráciának, a befelé hangos, kifelé óvatosabb revizionizmus a kardcsörtető imperializmusnak, a fináncsőke uralmát éppen csak illendőségből takargató liberális jelszavak a »népi«, fasiszta, a tőke ellen mennydörgő demagógiának,

az aranyvaluta illúziója, a burkolt, majd nyílt valutarontásnak, a defláció az inflációnak, a »szabadkereskedelem« a »kötött gazdálkodásnak« és így tovább. E jelenségek, ha nem is minden téren egyszerre, egyforma erősséggel és nyíltsággal, de mégis félreismerhetetlenül jelentkeznek.

*

A pénz- és hitelválság ismertetett lefolyása minden addiginál nagyobb mértékben súlyosbította a dolgozó nép helyzetét. Elsősorban a pénzügyi, az államháztartási és a hitelpolitikai eszközökkel sikerült elérnie a finánciókének a terhek áthárítását, azt, hogy a válság alatt az ipari munkabérkeresetek reálértékét, az egész munkásosztályt nézve, a válság előtti színvonalnak 57%-ára, a dolgozó parasztság pénzbevételének reálértékét 50%-ra, a mezőgazdasági munkáskereseteket ennél is kevesebbre csökkentették, mert a munkáskeresetek és a terményárak hatalmas arányú esése, a negyedmilliós ipari, félmilliós mezőgazdasági és legalább 40 000 főnyi értelmiségi munkanélküliség idején az elsőrendű fogyasztási cikkek árai csak kismértékben estek vissza. A pénzügyi és hitelpolitika eredménye volt, hogy a nagy iparvállalatok a pénz- és hitelválság gyors lezajlása után, a betétállomány erős megcsappanása ellenére is, annyi hitelhez juthattak a jegybank visszleszámítolási keretének emelése révén, amire támaszkodva képesek voltak termékeik árát szilárdan tartani, s e hitelek magas kamatterhét is a dolgozókra hárítani; másrészt rendkívüli adóemelésekkel biztosította a fasiszta államapparátusnak, a nyílt terror eszközeinek a fenntartását, aminek a költségeit megint csak az elnyomott, kizsákmányolt dolgozó néppel fizették meg.

A pénz- és hitelválságból a tőkések aránylag hamar kilábaltak; a dolgozók szempontjából azonban tartósak voltak a következményei. Az ipari bérek, a parasztság jövedelme és másfelől az általuk fizetendő árak közötti aránytalanság nemcsak nem csökkent, hanem még 1933 után is tovább nőtt, egészen 1935-ig; a bérek és paraszti jövedelmek csak ekkor érték el a mélypontot, amikor pedig az ipari árak emelkedése már régen megindult, s 1936-ban is alig javult a helyzet. Ugyanígy tartósak maradtak a pénz- és hitelválság »rendkívüli« adóemelései is. Ami nem is lehetett másként, hiszen tartós maradt a terror, az elnyomás is, aminek a költségeit fedezni kellett. Lényegében tehát a válság döntően irányt szabott a dolgozó tömegek helyzetének egészen addig, amíg 1937 második felében az újabb válsággal, majd ennek nyomán a nyílt militarizálással, a fokozott háborús előkészületekkel és végül a háborúbalépéssel újabb, minden addiginál több szenvedést, de egyben végleges felszabadulást hozó korszak kezdődött a dolgozó magyar nép életében.

HOZZÁSZÓLÁSOK

KÁDÁR IVÁN

A kapitalizmus kizsákmányoló voltát, a munkásosztály helyzetének tartóhatatlanságát és új, szocialista társadalom létrejöttének szükségszerűségét világosan mutatja a munkásosztály relatív és abszolút elnyomódása. Ez különös élességgel mutatkozik meg a válságok idején.

Egy rövid hozzászólásnak természetesen nem lehet a célja, hogy az 1929—33-as válság magyarországi problémáit ilyen vonatkozásban tárgyalja. Ezért csak arra szeretnék szorítkozni, hogy néhány adalékot felvessek ezzel kapcsolatban.

Nézzük először a *relatív elnyomódás* kérdését. A munkásosztály relatív elnyomódásának vizsgálatánál a tőkésosztály helyzetéhez viszonyítjuk elnyomódását. A két osztály közötti távolságnak az osztályharc szempontjából igen nagy a jelentősége. Az elnyomottak százszorosán érzik kizsákmányoltságukat az uralkodó osztályok fényűzése láttán. A relatív elnyomódást legjobban a nemzeti jövedelemből a munkásosztályra eső, egyre csökkenő részesedés alapján lehet kimutatni. A burzsoa statisztikának persze nem állott érdekében kimutatni, hogy milyen nagy mértékben csökken a munkásosztály részesedése a nemzeti jövedelemből. Azonban még a meghamisított, egymásnak ellentmondó burzsoa adatokból is lehet bizonyos következtetéseket levonni. Így pl. az egyik ilyen kimutatás szerint 1930-ban a fejenkénti nemzeti jövedelem évi 586 pengő (Közgazdasági Szemle, 1930. 595. oldal). Ehhez a számhoz persze a szerző jellegzetes burzsoa módszerekkel jutott, mivel átlagosan számította a munkások és tőkések részesedését a nemzeti jövedelemből. Egy másik burzsoa közgazdász viszont ezt írja: »A nemzeti jövedelmet szolgáltató... 7 millió emberre, amely számból csaknem 5 millió az agrárlakosságra esik — nem jut több a nemzeti jövedelemből, mint évi 1500 millió pengő, vagyis egy főre nem lehet a termelő rétegnél többet számítani, mint kereken évi 215 pengő jövedelmet, ami havi 18 pengőnek, vagyis napi 60 fillérnek felel meg«. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy az illető burzsoa statisztikus a nemzeti jövedelmet szolgáltatók közé a gyárigazgatókat is besorolta.

A nemzeti jövedelem elosztására közvetett módon tudunk következtetni, ha egybevetjük a munkásoknak kifizetett bér és természetbeni járandóság alakulását és a termelési érték alakulását.

A termelési érték alakulása
a gyáripárban

A munkásoknak kifizetett bér
és természetbeni járandóság
alakulása a gyáripárban

1929	100	100
1930	86,9	86,0
1931	71,8	71,8
1932	63,6	58,0
1933	61,5	57,7
1934	68,2	63,7

(Statisztikai Évkönyvek adatai alapján.)

A munkásoknak kifizetett bér és természetbeni járandóság tehát jobban csökken, mint a termelés értéke. A nemzeti jövedelemből tehát aránytalanul kisebb rész jutott a munkásosztálynak.

Ugyanezt a folyamatot tükrözi más oldalról, ha a munkabérek nagyarányú csökkenését, a fokozódó murkarétküliséget szembeállítjuk a monopoltőkések maximális profitjával. A tőkések profitjuk növelése érdekében fokozták a murkások kizsákmányolását. Molnár Erik elvtárs számításai szerint az érték-többletráta 1928-ban 158% volt, míg pl. 1930-ban 184%. (Társadalmi Szemle. 1932. 455. oldal.).

Nem hiába írta az »Új Gazda« című burzsoá folyóirat meglegedetten 1930-ban: »...a banknyereségek nem csökkentek a tavalyi dekonjunktúra évében sem«. A monopoltőkések a maximális profitot a válság alatt is biztosították a maguk számára. Így pl. a pécsi Első Dunagőzhajózási Társaság, amely a hatalmas tőkével rendelkező Österreichische Creditanstalt érdekeltsége volt, hatalmas nyereségeket zsebelt be a pécsvidéki kőszénbányák munkásainak verejtéke árán. »A DGT-nek olyan jól megy Magyarországon — írja a Pécsi Futár 1933 februárjában — mint még soha! Külföldi szén nem jöhet be az országba, a pécsi szén uralja a piacot. Közel hatmillió mázsa szenet adtak el 1932-ben Egerben, Sátoraljaújhelyen, Szegeden, mindenütt annyi a pécsi szén ára, mint Pécsett. A DGT itt sem adja olcsóbban a szenet, pedig a fuvardifferencia mégis kitesz talán néhány pengőt. A pécsi közönség zsebéből is jókora összeg vándorol a DGT kasszájába«.

A válság nem egyformán érintette a nagy monopoltőkéseket és a kis- és középtőkéseket. 1932-ben pl. a 400 000 pengőnél kisebb alaptőkéjű részvénytársaságoknak 11 millió pengő veszteségük volt. Ezzel szemben a 4 milliónál nagyobb alaptőkéjű részvénytársaságok majdnem 18 millió pengő nyereséget könyveltek le maguknak. (Magyar Gazdaságkutató Intézet helyzetjelentése. 1933. 82. oldal.) Ezek persze hamisított burzsoá adatok, de a tendenciát világosan mutatják.

A nem monopolizált iparágakban a válság ideje alatt az árak jobban zuhantak, mint a monopolizált iparágakban. A monopoltőkések a monopóliumokon kívülálló kis- és középtőkések rovására, azok tönkretétele útján is igyekeztek maximális profitjukat biztosítani. A nem kartellizált cipőiparban pl. az árindex 1931-től 1933-ig 100-ról 75-re süllyedt. (Gazdaságkutató Intézet helyzetjelentései 1933.) Ugyanakkor a kartellizált iparágakban az áresés sokkal kevésbé volt jelentékeny, sőt egyes esetekben még áremelést is hajtottak végre. A rúdvas ára pl. 1928-tól 1933-ig 100-ról 101,6-ra emelkedett, a cukor ára 1,20 pengőről 1,32 pengőre. (Gazdaságkutató Intézet helyzetjelentései, 1937.)

A monopoltőkések különféle megállapodásokkal is igyekeztek maximális profitjukat biztosítani. A Weiss Manfréd Művek pl. a verseny kiküszöbölése céljából 3 évre szóló megállapodást kötött a Rézhengerművekkel, melynek értelmében a Rézhengerművek a színesfém, cső, rúd és lemez gyártását ezen idő alatt szünetelteti, illetve leállítja. Ezért a Rézhengerművek 1 000 000 pengőt kapott a W. M.-től, amelynek így sikerült a piaci ár alakulását tetszése szerint irányítani, míg a Rézhengermű termelési berendezése parlagon hevert. A megállapodás 1932-ben járt le, s attól kezdve a W. M. ezt további három alkalommal 1—1 évre meghosszabította és ezért évi 300 000 pengőt fizetett a Rézhengerműveknek.

A munkások fokozódó nyomorával a nagytőke maximális profitja állott szemben.

Az ellenforradalmi rendszer természetesen mitsem tett, hogy a munkások szörnyű helyzetén változtasson. Eckhardt Tibor meg is magyarázta, hogy miért: »Ha létfeltételeinek javítása útján a társadalmi forradalmat előkészítő munkásságot állati életéből kiemeljük, csak növeljük a destrukció esélyeit, mert használhatóbb és értelmesebb katonát állítunk a forradalom szolgálatába... Minden szociális intézkedés, amely a nemzetközi munkásságra is kiterjed, a forradalom esélyeit emeli, a liberalizmus ezen a téren teljesen egyértelmű a nemzetgyilkossággal. (Emlékiratai. O. L. — Kozma. iratok 8. Adatgyűjtemény, 119—124. lap.)

Ha most a munkásosztály *abszolút elnyomorodásának* kérdését vizsgáljuk, hasonló megállapításokat vonhatunk le.

A munkásosztály abszolút elnyomorodásának egyik mutatója a *reálbérek csökkenése*. Az 1929/33-as válság előtti időszak az ideiglenes és részletes stabilizáció, a fellendülés időszaka volt — s bár a reálbérek akkor sem érték el az 1913-as színvonalat, mégis némi javulás mutatkozott. A válság alatt a reálbérek jelentékeny mértékben csökkentek. A burzsoá közgazdászok persze mindent elkövettek ennek elleplezésére. Figyelmen kívül hagyták a hatalmas munkanélküliséget, csak a dolgozó munkásokat vették figyelembe, s így, mivel az árak csökkenése következtében a létfenntartási költségek is csökkentek (persze nem olyan mértékben, mint a bérek), a reálbércsökkenést a valóságosnál kisebbnek tüntették fel.

Ha azonban a válság alatti reálbéreket számítjuk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a munkanélküliek hatalmasan megduzzadó tartalékseregét. »Ha van munkanélküli tartaléksereg, — mondja Sztálin elvtárs — amelynek tagjai nem élhetnek egyébből, mint munkaerejük eladásából, akkor a munkanélküliek feltétlenül a munkásosztály létszámába tartoznak, akkor nyomorúságos helyzetük feltétlenül befolyásolja a termelésben foglalkoztatott munkások anyagi helyzetét«. (A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban, Szikra, 1952. 45. oldal.)

A válság időszakában családtagokkal együtt hozzávetőlegesen 2½ millió volt a munkanélküliek száma. Ez olyan óriási terhet jelentett a dolgozó munkások számára, hogy ennek beszámítása nélkül teljesen hamis, a munkásosztály reálbérét lényegében nem tükröző indexet kapnánk.

Ha ezekután megvizsgáljuk a reálbérek alakulását, a következő sort kapjuk:

1929	100
1930	91,5
1931	79,1
1932	66,6
1933	70,5
1934	80,8

Ez a számsor jóval kedvezőtlenebb képet fest, mint a korabeli reálbér-számítások. Valójában azonban ez mutatja a munkások tényleges helyzetét, hiszen a gyárakból elbocsátott munkásoknak és családtagjaiknak ellátása többnyire azokra a »szerencsés« hozzátartozókra hárult, akik nem vesztették el munkájukat.

A munkásosztály abszolút elnyomorodásának másik alapvető mutatója a *munkanélküliség*. A burzsoa statisztikusok ezen a téren még a túlük megszokott hazudozásokon is túltesznek. Minden erővel igyekeznek a munkanélküliség mér-

tékét alacsonynak feltüntetni. Azonban ez nem mindig sikerül, egy-egy adat mögül fény derül a súlyos helyzetre.

A válság éveiben a munkanélküliség rendkívüli mértékben megnövekedett. Sok gyárban csak 2—3 napot dolgoztak és számos olyan üzem is volt, amelyben hosszabb időre teljesen beszüntették a munkát. Még az ú. n. »népjóléti« miniszter is kénytelen volt 1930-ban beismerni, hogy a munkanélküliek száma 500 000 körül van. A valóság azonban még szörnyűbb képet mutatott. Az iparban 200—250 000-re, a mezőgazdaságban 5—600 000-re volt tehető a munkanélküliek száma. Ez családtagokkal együtt kb. 2½ millió főt jelent. A munkanélküliség méreteire jellemző, hogy pl. a Standard-gyár 1929-ben 6000, 1930 nyarán pedig már csak 2000, a Hoffherr és Schrantz 1929-ben 2000, 1930 nyarán 300 munkást foglalkoztatott stb. 1931 márciusában a foglalkoztatott építőipari munkások száma 41,5%-kal volt kisebb, mint 1931-ben és 70,8%-kal kisebb, mint 1929-ben. (Társadalmi Szemle, 1931. 651. oldal.) A KMP 1930-as röpirata írja: »Hétszáz ezer az országban a munkanélküliek száma, 8 és félmillió lakos közül 2 és félmilliónyi éhhalálra ítélt. S ez a szám hétről-hétre, napról-napra elrémítően nő. A gazdasági válság soha nem látott arányokat ölt. Egyik gyár a másik után dobja utcára a dolgozni akaró munkások százait és ezreit... és a még dolgozók sorsa sem különb. A kapitalista racionalizálás, a Bedeaux korbácsa vérighatolt... A föld robotosainak száz és százazrei tengődnek munkanélkül. Naponként gyalognak mezítláb, éhezve, fázva a városok piacaira. Várják a száraz kenyeret nyújtó, sovány munkaalkalmat, — mindhiába. Napról-napra félelmetesen nő a fasiszta éhségdiktatúra számkivetettjeinek, éhhalálra ítéltjeinek rongyos, mezítláb, hajléktalan éhségserege...«

A munkanélküliség súlyos voltát mutatta egyre elhúzódó időtartama is. A munkanélküli kezdetben csekélyke holmija eladásából, kölcsönökből stb. igyekezett megélhetését biztosítani, de hétről-hétre reménytelenebb lett a helyzete. A vas- és fémiparban 1930-ban egy munkanélküli átlagosan 169, 1932-ben már 563 nap óta volt munka nélkül, a gépiparban 1930-ban 230, 1932-ben 583 nap óta, a textiliparban 1930-ban 165, 1932-ben 456 nap óta stb. (Statisztikai évkönyvek adatai alapján.)

Horthyék fasiszta állama még a nyugati kapitalista államokon is túltett, »formailag« sem teremtette meg a munkanélküli segélyt, hanem teljesen »rábízta« ezt a kérdést a szakszervezetekre. Jellemző, hogy Budapesten pl. 1930-ban a közsegélyre szorultak támogatására 734 150 pengőt fordítottak, míg hitoktatásra még egyszer annyit, 1 465 000 pengőt. Ilyen volt az ellenforradalmi rendszer igazi arculata.

A munkásosztály abszolút elnyomódásának következő tényezője a *munkaidő és a munkaintenzitás* kedvezőtlen alakulása. A munkaidő alakulásánál két tendenciát különböztetünk meg: a nagyiparban általában nem egész heti műszakot, hanem 4—5 napot dolgoztak a munkások, ami azt jelentette, hogy nőtt a részleges munkanélküliség. A kisebb, nem monopolizált üzemek viszont úgy igyekeztek felszínen tartani magukat, hogy megnyújtották a munkaidőt és heti 50—60 órát dolgoztattak. Sokkal alacsonyabb bérek mellett a munkaidő megnyújtásával igyekeztek profitjukat növelni.

A munkaintenzitás növelése érdekében egyre több üzembe vezették be a hírhedt Bedeaux-rendszert. Ez a munkásság éles ellenállásába ütközött. Ebben a kérdésben — mint ahogy más téren is — a jobboldali szociáldemokraták a burzsoázia leghívebb ügynökeinek bizonyultak. Igyekeztek a munkásság ellen-

állítását leszerelni. »...be kellett látni — mondotta a vasas szakszervezet jobb-oldali szociáldemokrata titkára egy 1931 június 5-én tartott értekezleten — hogy a Bedeaux elleni harc nem lehet eredményes, mert a Bedeaux bevezetését megakadályozni nem lehet«.

A Bedeaux-rendszer bevezetése hatalmas mértékben megnövelte a munka intenzitását. A Ganz-hajógyárban pl. egy hajlító munkás akkordban 9 óra alatt 3 bordát hajlított és 7,20 pengőt keresett. A bedeaux bevezetése után ugyan-ezen idő alatt 4,7 bordát hajlított és összesen csak 6,30 pengőt keresett. Az intenzitás növekedésének káros hatása megmutatkozott a bejelentett balesetek számának növekedésében is. 1932-ben pl. 2065, 1934-ben már 3239 halálos kimenetelű balesetet jelentettek be és a szörnyű valóság ennél is jóval több volt.

A munka intenzitásának növekedését mutatta az egy munkásra és az egy munkaórára eső termékmennyiség növekedése is. (Tekintve, hogy a válság éveiben a technika növeléséről lényegében nem beszélhetünk.) Ha az egy munkásra eső termékmennyiséget 1929-ben 100-nak vesszük. 1933-ban már 115,9-ra emelkedett, az egy munkaórára eső termékmennyiséget 1929-ben 100-nak véve, 1933-ban 122 volt. (Magyar Gazdaságkutató Intézet helyzetjelentései 15. sz. 53. oldal.)

A munkásosztály abszolút elnyomódásának mutatója, hogy nő a munkáslétszámon belül a *rendkívül alacsony bérek mellett alkalmazott női és gyermekmunkások* száma. Ezzel a tőkésék egyrészt hatalmas munkaerőtartalékra tesznek szert, növelik a kizsákmányolható bér munkások számát. Másrészt a női és gyermekmunkás könnyebben kizsákmányolható, olcsóbb, mint a férfimunkás. Harmadrészt csökkenti a férfimunkaerő értékét is, mivel abból egészen vagy részben kiesik a család fenntartásának költsége.

A tőkésék a válság idején tovább fokozták a férfimunka helyettesítését női és gyermekmunkaerővel. 1929-ben a női munkások az összes munkások létszámának 30,9%-át, 1933-ban 34,7%-át tették ki. Hasonló volt a helyzet a szakmunkásokon belül is. Itt a megfelelő szám 1929-ben 21,3, 1933-ban 25,8^o volt.

A női munkások embertelen, nyomorúságos életéről egy szövőmunkásnő levelében így ír: »...szövőgyárban 180—200 munkás dolgozik, majdnem kivétel nélkül nők. A munka kora reggeltől késő estig, azaz naponta 13—14 órán át folyik. Szombaton vagy ünnep előtt egész éjjel dolgoznunk kell, hogy a szállítás meg ne akadjon. Aki erre nem hajlandó, vagy elküldik, vagy egy hétre szabadságolják. Ez mindig a mester jókedvétől függ. A mester egész nap a legdurvább hangon sürgeti a munkát. Rajta kívül az előmunkásnők hajszolnak bennünket szüntelen. Minden asztalnál 5—6 lányra vigyáz egy előmunkás. Ezek hargos figyelmeztetéssel és árulkodással igyekeznek állásukat biztosítani. Beszélgetnünk nem szabad, mert különben büntetésből 2—3 napra szabadságolnak. Enni csak egyszer szabad 12 és 1/2 l között, de ezt is csak munka közben. Ivóvizet abból a tartályból hordhatunk, amely a gépházban van. Ezt a vizet az üzemben szükséges festék keverésére használják. Némelykor napokig állott vizet iszunk. Mosdó nincs. A munkatermek piszkosak, egészségtelenek; szelöltetni nem lehet, mert az ajtókat nyitva kell hagyni, hogy az üzemvezető minden akadály nélkül járkálhasson egyik teremből a másikba.

Ha az osztályt el akarjuk hagyni, az előmunkás megmótoz. Munka után mindenkinek fel kell söpörnö a helyén a szemetet. Ebből áll az egész takarítás. Az ablakot 4 hetenként pucoljuk. Amikor távozzunk a gyárból, nemesak az

előmunkások motoznak meg alaposan az üzemvezető felügyelete alatt, hanem a kapunál a portás még külön motozást rendez. Az órabér a kikészítőben 14—16 fillér, a festőben, ahol mérges festékekkel fiatal rők dolgoznak, 30—34 fillér órabért fizetnek. Higiénikus berendezés nincs. (Társadalmi Szemle, 1932.)

A tanoncok helyzete is tovább rosszabbodott a válság alatt. Nagy részüket felszabadulásuk után rögtön elbocsátották, vagy idősebb szakmunkások helyett fele bérért dolgoztatták. A válság éveiben a tanoncok 20%-a, a női tanoncoknál közel 60%-a egyáltalán nem kapott fizetést. Azonban azok számára is, akik fizetést kaptak, ez a »jövedelem« alig volt elegendő a villamosköltésekre. A fizetett női iparostaruk 80%-ának 5 percön, 50%-ának pedig 3 percön alul volt a hetibére. Kisüzemekben 12—14, néha 16 órát dolgoztatták a tanoncokat.

Súlyosbodtak a válság alatt a munkásság *szociális, egészségügyi és kulturális viszonyai is*. Így rosszabbodtak a táplálkozási viszonyok. Pl. a cukorfogyasztás ebben az időben olyan alacsony volt, hogy csupán olyan elmaradott országok fogyasztása nem haladta meg, mint Perué vagy Egyiptomé. 1929-ben 148,7 millió, 1933-ban csak 115 millió liter tejet fogyasztottak az országban. A lóhús-fogyasztás 1934-ben az 1930-asnak csupán 40,1%-át tette ki. A dolgozók a lóhúst sem tudták megfizetni. A helyzet az egyéb húsárak vonalán még ennél is rosszabb volt. Meg kell jegyezni, hogy a munkások nemcsak kevesebb, hanem sokkal silányabb, alacsonyabb kalóriatartalmú élelmiszert voltak kénytelenek fogyasztani. A tőkésék u. i., hogy profitjukat növeljék, termelési költségeiket csökkentették, lerontották az élelmicikkek minőségét, meghamisították azokat.

Igen nagy volt a lakásnyomor is. Budapesten soha annyi üres lakás és ugyanakkor annyi hajléktalan nem volt, mint a válság idején. 1929 IV. negyedévében — a Statisztikai Évkönyvek adatai szerint — 677, 1933 IV. negyedévében 13 523 volt az üres lakás. Ugyanakkor a nyomortanyák és a rendőrség »fenrhatóság« alatt álló éjjeli meredékhelyek zsúfoltak voltak. Nem azért volt tehát lakásnyomor, mert nem volt üres lakás és az üres lakások számbeli növekedésének oka nem az volt, hogy túlhaladta a lakosság szükségleteit.

A munkások helyzete a válság alatt igen világosan húzzák alá a népmozgalmi adatok.

	1930	1932
Házasságkötés (1000 lélekre)	9,0	8,1
Élveszületett (1000 lélekre)	25,4	23,4
Halálozás (1000 lélekre)	15,5	17,9
Természetes szaporodás (1000 lélekre)	9,9	5,5

(Statisztikai Szemle 1953. 70. oldal).

Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy az említett számokban a tőkés osztály is bennfoglaltatik, a munkások helyzete tehát ennél is szomorúbb volt.

A betegek számának növekedését, s ugyanakkor az egészségügyi viszonyok romlását mutatja, hogy az OTI kezelésében 1929-ben 884 000 új beteg volt, ugyanakkor 2549 orvosi rendelés volt Budapesten, 1932-ben 1 087 000 új beteg és 2810 orvosi rendelés. A betegek számának növekedésével nem nőtt arányosan

az orvosi rendelések száma, amihez azt is meg kell jegyezni, hogy a válság előtt is nagyon rossz volt a betegek orvosellátása.

A munkásosztály kulturális helyzete is nagymértékben rosszabbodott. 1932 elején 20—25%-kal emelkedett a tanszerek ára. Az egyetemekre és főiskolákra a munkásosztály gyermekei jóformán egyáltalában nem tudtak bejutni. A Társadalmi Szemle adatai szerint az egyetemi és főiskolai hallgatók 94,6%-a az uralkodó osztály gyermekei közül került ki, s csupán 4,88% a dolgozó parasztok, 0,52% a munkások gyermekei közül. Jellemző az ellenforradalmi rendszer kultúrpolitikájára az egyetemi hallgatók számának alakulása az egyes karokon. A hittudományi és jogi karokon több hallgató volt, mint a Műegyetemen, orvosi és gyógyszerészeti karokon együttvéve.

A Fővárosi Könyvtár olvasóinak 6,7%-a volt munkás. A színházak, mozik kongtak az ürességtől, hiszen a munkásoknak nem volt meg a lehetőségük, hogy látogassák azokat. Igen nagy volt az írástudatlanság. A mezőgazdasági munkásoknak pl. 19,6%-a, az uradalmi cselédeknek 26,3%-a nem tudott írni-olvasni. A tudatlanság istápolása a magyar uralkodó osztályok egyik legfontosabb eszköze volt reakciós uralmuk fenntartásában.

A munkásosztály a Kommunista Párt vezetésével harcolt az ellen, hogy az uralkodó osztályok a dolgozókra hárítsák a válság terheit. Ez a harc nem volt hiábavaló. Számos esetben járt közvetlen eredményekkel is és fokozta a dolgozók politikai öntudatát, harc készségét. A legragyobb gátját jelentette annak, hogy a burzsoázia akadálytalanul, teljes mértékben a dolgozókra hárítsa a válság terheit.

A munkásosztály abszolút és relatív elnyomódásának folyamatát a felszabadulás, a népi demokratikus rendszer győzelme számolta fel egyszerűsminder korra.

Végezetül röviden még egy-két megjegyzést szeretnék tenni Incze elvtárs igen értékes előadásához. Az előadás túlsúlyban levő pozitívumairól nem akarok beszélni, csak egy-két kérdést vetnék fel, ahol az előadás — véleményem szerint — kiegészítésre, illetve kiigazításra szorul.

Az egyik ilyen kérdés, hogy Incze elvtárs a válság jellegzetességeiről az árcsökkenést állítja középpontba. Ez nem helyes, a válságot minderekelőtt a termelés csökkenése jellemzi. A forgalom szférájában mutatkozó jelek, mint árcsökkenés, készletnövekedés stb. nem jelentik a válság alapvető, központi kifejezését.

A másik — az előbbivel bizonyos mértékig összefüggő kérdés, hogy Incze elvtárs a pénzügyi válságraak túl nagy jelentőséget tulajdonít. Világos, hogy a pénzügyi és hitelélet válsága jelentkezik a felületen a legvilágosabban, legnyilvánvalóbban, bar kok omlanak össze, az értékpapírok árfolyama zuhan stb. Azonban látni kell — és Incze elvtárs ezt elvileg le is szögezi, — hogy a pénzügyi válság az ipar és kereskedelem válságának csak egy mozzanata, még ha akármilyen fontos mozzanata is. Erre rámutat az is, hogy vannak ugyan speciális pénzügyi válságok, amelyek nincsenek kapcsolatban a tőkés újratermelési ciklus mozgásaival, de a pénzügyi válság igazán mélyé csak akkor válhat, ha az általános túltermelési válságnak egy mozzanata. Kétségtelen, hogy az 1931-es pénzügyi válságnak, mint az általános túltermelési válság részének, igen nagy volt a jelentősége, azorban túlzott kijelentés az olyan, ami az előadásban szerepél, hogy: »A totális fasizmusra való orientációt az 1931-es pénzügyi válság indította el«. Vagy: »Elsősorban a pénzügyi, az államháztartási és hitelpolitikai eszközökkel sikerült elérnie a finánciókének a terhek áthári-

tását, azt, hogy a válság alatt az ipari munkabérkeresetek reálértékét az egész munkásosztályt nézve 57%-ra csökkentették a válság előtti színvonalnak stb». Nem elsősorban ezzel érték el, hanem nagyrészt. A munkásosztály életszínvonalának csökkenését kétségtelenül nagymértékben pénzügyi stb. eszközökkel érte el a finánc-tőke, azorban ez korántsem volt egyetlen eszköze.

Szeretném megemlíteni a külföldi tőkebehatolás kérdését is. Inceze elvtárs ennek azt az oldalát mutatja meg, hogy az ország nagyarányú eladósodásával járt együtt, kényszerű terhet jelentett a magyar nagyburzsoázia számára. Azt hiszem, fontos itt arra is rámutatni, hogy az uralkodó osztály céltudatosan elő is segítette a külföldi tőke behatolását, hogy minél érdekelttebb tegye őket az ellenforradalmi rendszer fenntartásában. Hadd idézzem csak a külügyminiszter 1931 novemberében mondott szavait: »Adósságaink egyharmadrésze kb. amerikai kezekben van, tehát Amerikának is érdeke, hogy a nehéz perióduson átjussunk«.

Végül, úgy gondolom, az előadásnak meg kellett volna mutatni konkrétan azt is, hogy a finánc-tőke hogyan erdelte maga alá az államapparátust. Az erőfeudális maradványok miatt nálunk az volt a jellemző, hogy a finánc-tőkések nem közvetlenül ültek be a vezető pozíciókba, hanem a háttérben maradvá érvényesítették befolyásukat az országvezetésre, többek között úgy, hogy az államapparátus vezető posztjait betöltő földesúri nemesi családokkal szoros gazdasági (esetleg családi) kapcsolatokat létesítettek. A »puritánnak« híresztelt gróf Teleki családnak pl. 59 ipari és bankpozíciója volt.

Ennyiben akartam néhány gondolatot felvetni Inceze elvtárs előadásához.

BÁCSKAI TAMÁS

Az előadást igen jónak, a népszövetségi kölcsön, az aktív hitelműveletek. összetételében végbement változás és az államháztartási hiány elemzésénél helyenként egyenesen úttörőnek tartom.

A munka becsét azonban tetemesen emelné, ha közgazdaságilag általánosítaná a magyarországi pénz- és hitelválság tapasztalatait. (Helyesebb pénz- és hitelválságról beszélni s nem pénzügyi válságról. Pénzügyön ugyanis az állami pénzügyeket értjük.) Ez az általánosítás azt követelné meg, hogy Inceze elvtárs szabatosan határozza meg a pénz- és hitelválságot általában és a kapitalizmus-általános válságának talaján kialakuló pénz- és hitelválságot különösen, s ezután elemezze a magyarországi pénz- és hitelválságot, mutasson rá az általánostól eltérő vonásaira; elemezze azok okát. Ez egyben megóvná attól, hogy pl. erősen túlbecsülje az állami gazdaságpolitika szerepét a pénz- és hitelválság elődázásában, hiszen világosan kitűnne, hogy ez a gazdaságpolitika csak azért odázhatta el ideig-óráig a pénzügyi válságot, mert az általános válság szakaszában krónikus a tőkefelesleg.

Mi a kapitalizmus általános válságának hatása a kapitalista pénz- és hitelrendszerre? Elsősorban az, hogy az arany-monometallizmus csődbe jut és csaknem állandóvá válik az infláció. Másodsorban krónikus tőkefelesleg alakul ki. Harmadsorban parazita módon elburjánzik, felduzzad a hitelrendszer. Negyedszer a nemzetközi hitel ingataggá válik, nagy tőkevándorlás indul meg. Ötödször az Egyesült Államok pénzügyileg leigázza az egész kapitalista világot. Hatodszor állandóan fenyeget a valutaválság.

Ezek a feltételek okozták az 1929—33-as pénz- és hitelválság sajátosságait. E sajátosságok közül az első, hogy a pénz- és hitelválság rendkívül elhúzódtott. További sajátosság, hogy ez a válság az aranydevizarendszer teljes bukásához vezetett. Harmadszor a pénz- és hitelválság valutaválságba nőtt és fokozta a nemzetközi ellentéteket. Negyedszer rendkívül erőlyes kormányintézkedések követték. Végül a pénz- és hitelválság folyamán általában alacsony volt a kamatláb, s az fékezte a kilábalást a gazdasági válságból.

Célszerű volna beszélni arról is, hogy a pénz- és hitelválság hogyan fokozta a kistermelők és a középburzsoázia kisajátítását, hogyan növelte a tőkecentralizációt, milyen változást hozott az értéktöbblet megosztásában stb.

Az előadás némileg adós maradt a finánc-tőke helyzetének sokoldalú ismertetésével. Két sajátos magyarországi vonására mutatnék rá a finánc-tőkének: a rendkívül szoros összefonódottság egyrészt a földbirtokkal, másrészt a katolikus egyházzal. A tíz legnagyobb pesti bankban 378 földbirtokos volt igazgatósági tag összesen félmillió holdas földbirtokkal. Az egyház képviselői egyrészt ott ültek a nagybankok igazgatóságában (pl. Hagyó Kovács a Hitelbankban) és saját bankja és takarékpénztárai is voltak.

Végül a felépítéssel kapcsolatban javasolta, hogy az előzmények tárgyalását némileg rövidítse le a szerző, ne foglalkozzon külön-külön a költségvetéssel, a hitel és valuta-kérdésekkel, mert azok kölcsönhatásban vannak egymással és elszigetelten nem adnak megfelelő képet.

Néhány megjegyzést tett egyes érvekkel kapcsolatban. A népszövetségi kölcsön felvételét helyesen indokolja az előadó azzal, hogy az államháztartás 50 milliós hiányát kellett belőle fedezni. A döntő azonban nem ez volt, hanem az, hogy a pengő aranydevizákra való beváltását biztosítsák. A másik körülmény, amiért a népszövetségi kölcsön hasznos volt, hogy a külföldre lehetett hárítani egyrészt a magas adókkal, másrészt az államigazgatási racionalizálással kapcsolatos felelősséget. (Magyarországon akkor 33 000 köztisztviselőt bocsátottak el).

INCZE MIKLÓS zárszava

Tekintettel az idő előrehaladottságára, röviden válaszolok. Megköszönöm Kádár elvtárs illusztratív adatokban bővelkedő, a munkásosztály abszolút és relatív elnyomódását taglaló, jellegét tekintve tehát inkább korreferátumnak szánt hozzászólását. Egyéb, előadásom szorosabban vett tárgyára vonatkozó megjegyzéseire — röviden — az alábbiakban reflektálok.

Természetesen számomra sem vitás, hogy a válságot mindenekelőtt a termelés csökkenése jellemzi. Kifogásolja Kádár elvtárs, hogy a pénzügyi válságnak túl nagy jelentőséget tulajdonítok; úgy vélem nem erről van szó, hanem egyszerűen arról, hogy éppen a pénz- és hitelválság előzményeit és történetét tűztem ki előadásom tárgyául, természetes tehát, hogy elsősorban azt elemzem: s valóban csak elvileg szögezem le, — mint Kádár elvtárs megállapítja — hogy a pénz- és hitelválság az ipar és kereskedelem válságának egy mozzanata csupán.

Nem állítom, hogy a munkásosztály életszínvonalcsökkenését *kizárólag* pénzügyi stb. eszközökkel érte el a finánc-tőke, hanem — témámból következőleg — a proletariátus életszínvonalcsökkenésének a pénzügyi politikával összefüggő vonatkozásait vizsgálom.

Ami a külföldi tőkebehatolás kérdését illeti, valóban egyik, az előadással kapcsolatos oldalát hangsúlyoztam (bár utaltam a másikra is); ennek oka az, hogy az eladósodás kérdését kellett részletesen tárgyalnom.

A fináncsőke jellemzését valóban ki lehetett volna egészítenem a Kádár, valamint Bácskai elvtárs által felvetett szempontok szerint; úgy vélem azonban: inkább külön tanulmány keretei közé kívánkozó probléma, hogy *hogyan* rendelte alá a fináncsőke az államapparátust.

Megköszönöm Bácskai elvtárs elsősorban elméleti közgazdasági szempontú, magvas hozzászólását is. Természetesen egyetértek azzal a megjegyzésével, hogy kívánatos *közgazdaságilag* általánosítani a magyarországi pénz- és hitelválság tapasztalatait. Ez azonban a megfelelő gazdaságtörténeti kutatásokon felépülő történeti feldolgozások alapján (mint amilyenek ez a tanulmány is készült) — nézetem szerint — a közgazdászok feladata. Nem véletlen, hogy a Bácskai elvtárs által javasolt kiindulási és elemzési mód nem a történeti előadás sajátja, hanem a közgazdaságié.

Nem hiszem, hogy előadásom túlbecsülve az állami gazdaságpolitika szerepét a pénz- és hitelválság elodázásában; csak az elodázás gazdaságpolitikai eszközeit mutattam be. Abban van inkább igaza szerintem Bácskai elvtársnak, hogy részletesebben jellemezhetem volna a nemzetközi pénz- és hitelválságot.

Való, hogy a válság fokozta a kistermelők és a középburžoázia kisajátítását, növelte a tőkecentralizációt stb. — a válság ilyen irányú hatásainak elemzésére azonban nemcsak időhiány miatt, hanem a miatt sem vállalkozhatam, mert e kérdések részletes elemzése még további kutatásckat is igényel.

Végül Bácskai elvtárs megjegyzései közül még az előadásmóddal, a szerkezeti felépítéssel kapcsolatosakra szeretnék választ adni. Részben már az imént reflektáltam erre a kérdésre, amikor a történeti és a közgazdasági előadásmód különbözőségére utaltam. Ami pedig a szerkezeti felépítést illeti: nem lehet az általam egymás után tárgyalt problémákat egyidejűleg elemezni; az általam választott tárgyalási mód a válság előzményeinek bemutatásáról — módszertanilag és főleg szerkezetileg — alighanem az egyedül lehetséges megoldás. Be nem tartása áttekinthetlenséghez vezetne. Ami pedig a válság előzményeinek túlságosan hosszadalmas tárgyalását illeti: e nélkül a válságot és hatásait megérteni nem lehetséges. A hibát — az arányokat tekintve — inkább abban lehet keresni, hogy az 1931. évi eseményeket meglehetősen rövidre fogottan tárgyalom. Az aránytalanság innen is adódik.

AZ ÚJ SZAKASZ ÉS A TÖRVÉNYALKOTÁS ELVI KÉRDÉSEI

VILÁGHY MIKLÓS

1. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1953 júniusában hozott határozata, valamint az ezt kiegészítő októberi és decemberi határozatok a szocializmus építésének új szakaszát nyitották meg hazánkban. »A szocializmus építésének új szakaszában — állapítja meg a Központi Vezetőség beszámolója a Párt III. Kongresszusán — egész politikánknak s így gazdaságpolitikánknak is központi kérdése a munkásosztály államhatalmának s e hatalom alapjának a munkás-paraszt szövetségnek további, következetes megszilárdítása, a munkás-paraszt szövetség gazdasági bázisának kiszélesítése és megerősítése s ennek megfelelően a népjólét állandó emelése, a mezőgazdasági termelés gyors fellendítése és a fogyasztási javak termelésének fokozása.«¹

Az új szakasz feladatai igen sokrétűek s bár mindégük kapcsolatban van az állam és a jog kérdéseivel s ennél fogva az állam- és jogtudományok területével, bizonyos, hogy ez a kapcsolat nem egyforma. A feladatok közül az állam- és jogtudományok területét a legközelebből kétségkívül a szocialista törvényesség megszilárdítása érinti. »A kormány — mondotta Nagy Imre elvtárs 1953 júliusában elmondott országgyűlési beszédében — egész tevékenységében az Alkotmányban lerögzített jogrend és törvényesség alapján áll. Népi demokratikus állami berendezkedésünk, gazdasági és társadalmi életünk alapja a szocialista törvényesség, az Alkotmányban lefektetett állampolgári jogoknak és köteleességeknek, Népköztársaságunk törvényeinek szigorú betartása.«² A Központi Vezetőség októberi határozata újból kitér a törvényesség kérdésre és felszólítja az összes állami és pártszerveket, hogy erélyesen számolják fel a helyenként még előforduló törvénysértéseket és teljes mértékben szerezzenek érvényt a törvényeknek az állami, a gazdasági és a társadalmi életben. A szocialista törvényesség megszilárdítása ezek szerint az új szakasz kiemelkedően fontos feladatai közé tartozik.

A legfelsőbb párt- és állami határozatoknak a szocialista törvényesség megszilárdítására vonatkozó kijelentései az állam- és jogtudományok művelői-

¹ Szabad Nép 1954. május 25-i szám.

² Szabad Nép 1953. július 5-i szám.

nek egész figyelmét a törvényesség kérdésére, a szocialista törvényesség feltételeinek, megszilárdítása módszereinek tanulmányozására irányítják. Az állam- és jogtudományok egyik legfontosabb feladata az új szakaszban az, hogy kidolgozzák azokat az elvi-elméleti kérdéseket, amelyek a szocialista törvényesség feltételeinek megteremtésével, biztosításának módjával kapcsolatosak.

Mint ismeretes, törvényesség alatt általában azt értjük, hogy az állampolgárok és az állami szervek az állam által alkotott törvényeket maradéktalanul megtartják. A szocialista törvényesség pedig, amely alapvetően különbözik a burzsoá törvényességtől, a munkásosztály, a dolgozó nép akaratát kifejező törvények, rendeletek és határozatok feltétlen és maradéktalan érvényesítésének követelményét jelenti. Annak, hogy szocialista törvényességről, a szocialista törvényesség megvalósításáról, megszilárdításáról beszélhessünk, legalább is két *feltétele* van. Egyrészt *szocialista törvények*, olyan törvények, amelyek a munkásosztály akaratát, a dolgozó többség akaratát és érdekeit fejezik ki, másrészt az, hogy ezeket a törvényeket az állampolgárok és az állami szervek feltétlenül és maradéktalanul *végrehajtsák*. Létre kell hoznunk a szocialista törvényeket s biztosítanunk kell következetes, maradéktalan végrehajtásukat az állampolgárok és az állami szervek részéről egyaránt. Az állam- és jogtudományok feladatai a szocialista törvényességgel kapcsolatban ennek megfelelően ugyancsak két kérdés köré csoportosulnak: ki kell dolgozni egyrészt a *szocialista törvényalkotással*, másrészt e törvények *végrehajtásával*, a szocialista jogalkalmazással kapcsolatos elvi kérdéseket, különös tekintettel arra a sajátos helyzetre, azokra a közvetlen feladatokra, amelyek népi demokráciánk fejlődésének új szakaszában előttünk állnak. Ez a tanulmány azt tekinti feladatának, hogy megkíséreljen lépést tenni az első feladat megoldása, a szocialista törvényalkotással összefüggő legfontosabb elvi-tudományos kérdések kidolgozása terén.

A felmerülő kérdéseket célszerű két részre osztani. Beszélni kell mindenekelőtt a törvény és általában *az írott jog szolgálati szerepéről*, azokról a törvényszerű összefüggésekről, amelyek egyrészt a jog írott formája, másrészt a gazdasági alap között állanak fenn. Ennek a kérdésnek a megoldása után és azokra az eredményekre támaszkodva, amelyeket a kérdés megoldása során nyertünk, kíséreljük meg a második kérdés csoport megoldását, a *szocialista törvényalkotás tartalmi és formai irányelveinek* kidolgozását.

I. Az írott jog szolgálati szerepe

2. A törvény — legáltalánosabb értelemben — mindenekelőtt legális formák között alkotott írott jogot jelent, azt tehát, hogy a jogi norma, az állami kényszerszankcióval biztosított társadalmi magatartási szabály meghatározott szavakhoz és mondatokhoz, egyszóval szöveghez kötött, írásban rögzített

formában jelenik meg. A törvényalkotás első elvi- elméleti kérdése tehát a jog formájával kapcsolatos kérdések közé, a jogi tartalom és a jogi forma kölcsönös viszonyával kapcsolatos kérdések körébe esik. A tartalom és a forma viszonyának kérdései a szocialista jogban olyan kérdések, amelyeknek tanulmányozását Visinszkij már 1938-ban igen fontosnak és érdekesnek minősítette és amelyekről a következőket mondta: »Ez olyan kérdés, amelyet általános módszertani vonatkozásban kimerítően megoldottak tanítómestereink: Marx, Engels, Lenin és Sztálin, akik ezeknek a kérdéseknek tudományos vizsgálatára és megoldására ragyogó, klasszikus példákkal szolgáltak nekünk.«³

Valóban, a marxizmus-leninizmus klasszikusai a materialista dialektika alapvető kérdései között kidolgozták a tartalom és a forma viszonyának általános sajátosságait is. Megállapították,⁴ hogy minden jelenségben két oldalt különböztethetünk meg: a tartalmat és a formát. Minden jelenség a tartalom és a forma egysége. A jelenség formáját a tartalom határozza meg. A forma a tartalomból nő ki, a formát a tartalom hozza létre, viszont a tartalom csak meghatározott formában létezik s másképp nem is létezhet. A forma továbbá nem egyszerű külső burka a tartalomnak, hanem megfelel neki, meghatározott értelmet, irányt ad neki, aktív hatást gyakorol rá. A tartalom és a forma viszonyában a döntő elem a tartalom, a formának azonban — bár a tartalom határozza meg — viszonylagos önállósága van. A tartalom megváltozása megköveteli a forma megváltozását is. A változás, a fejlődés mindig a tartalom változásával indul meg, ezért a fejlődő jelenségekben az új tartalom ellentétbe kerül a régi formával, a régi forma elmarad az új tartalomtól. A régi forma ilyenkor az új tartalom további fejlődésének akadályává válik. Szocialista viszonyok között ennek az ellentétnek nem kell a régi forma összetörésével s merőben új forma kialakításával végződnie. Az új tartalom nem töri össze a régi formáját, hanem — bár megváltoztatja a régi lényegét, funkcióit — megtartja azt és az új tartalom szolgálatára, fejlesztésére használja fel.

Fő vonásaikban ezek azok az alapvető tételek, amelyeket a marxizmus-leninizmus klasszikusai a tartalom és a forma viszonyára nézve kidolgoztak. A tartalom és a forma kölcsönös viszonyának kérdése a jogban többféle vonatkozásban, viszonylatban vethető fel. E viszonylatok, vonatkozások a jogi elmélet szempontjából nem egyenértékűek. Ha a jog egészét, a jogi nézetek és intézmények egészét, az utóbbiakon belül pedig különösen a jogszabályt, az új n. tárgyi jogot vizsgáljuk, a tartalom és a forma vonatkozásai közül különösen kettő tűnik alapvetőnek. Az egyik és mindenesetre *első viszonylat az,*

³ Visinszkij: A szovjet állam- és jogtudomány kérdései. Két tanulmány. Budapest, 1950. 41. l.

⁴ V. ö. a következőket: M. M. Rozental: A marxista dialektikus módszer. Szikra, 1952. 326—334. l. és D. Csasznokov: A marxista filozófia kérdései Sztálin »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban« c. munkájában, Kommuniszt 1952. 21. szám. Magyarul a »Cikkek J. V. Sztálin 'A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban' című művéről és a SzKP XIX. kongresszusáról« c. kötetben. Szikra, 1953. 168. l.

amely a jognak, a jogi nézeteknek és intézményeknek a gazdasághoz, a társadalom gazdasági rendjéhez, az alaphoz való viszonyára vonatkozik. Ebben a viszonylatban a gazdaság, a társadalom gazdasági rendje, vagyis az alap a tartalom, a jog pedig a maga egészében (tehát a jogszabály és annak megjelenési módja együtt) a forma. Sztálin ezt a viszonylatot egyik helyen a következőképp fejezi ki: »... mivel, Marx véleménye szerint, a gazdasági fejlődés a társadalmi élet 'anyagilag alapja', tartalma, a jogi-politikai és vallási-filozófiai fejlődés pedig ennek a tartalomnak 'ideológiai formája', 'felépítménye' — Marx erre a következtetésre jut: 'a gazdasági alap megváltozásával lassabban vagy gyorsabban átalakul az egész óriási felépítmény.«⁵ Világos, hogy a tartalom és a forma kölcsönös összefüggésének itt kiemelt oldala a jog felépítményi jellegét, a jogszabálynak az alaptól való függését fejezi ki.

Felvethető azonban a tartalom és a forma összefüggése a jogban egymásik oldalról is. Ebben a viszonylatban a *parancs vagy tilalom, egyszóval a magatartási szabály, amelyet az állam érvényesíteni kíván, a tartalom, az pedig, ahogyan a szabály kifejezésre jut*, (pl. meghatározott, írásban rögzített szövegben, vagy ilyen kötött szöveg nélkül megismétlődő államilag szankcionált eljárásban) a *forma*. Nem kétséges, hogy a tartalom és a forma dialektikus egységének általános szabálya erre a viszonylatra is érvényes. Mint minden jelenségnek, a jogszabálynak is két oldala van, tartalma és formája. A jogszabály formája a tartalomnak felel meg, a tartalomtól függ, azt fejezi ki. Minthogy pedig az előbb első helyen említett összefüggés szerint a jog a gazdasági fejlődéshez, a társadalom gazdasági rendjéhez viszonyítva maga is forma, amely az alaptól, mint tartalomtól függ, amely kifejezi és szolgálja az alapot, a társadalom gazdasági rendjét, levonhatjuk azt a következtetést, hogy *végző fokon nemcsak a jogszabály tartalmát, hanem formáját is az alap, a társadalom gazdasági rendje határozza meg*. Nem véletlen, eseti, okszerűen jelenség tehát az, hogy a jogszabály adott esetben milyen formában jelenik meg. Nem véletlen az, hogy egy adott társadalom jogának milyen a formája. Nem véletlen az, hogy egy adott társadalom joga általában írott formájú vagy szokásjog-e, nem véletlen az sem, hogy mikor és milyen mértékben érvényesül írott jog vagy szokásjog. Mindez — végző fokon — az alaptól, a társadalom gazdasági rendjétől függ.

Ebben a tételben, amely a kodifikáció marxista elmélete szempontjából alapvető jelentőségű, két állítás van s mind a kettő egyformán fontos. Az egyik állítás az, hogy *nemcsak a jog tartalma, hanem formája is törvényszerűen fejlődik s ezt a törvényszerűséget az alap, a gazdasági rend jellege, az osztályok sorsa határozza meg*. Nemcsak a jog tartalmának, hanem formájának fejlődését sem lehet megérteni, sem önmagából, sem az emberi szellem ú. n. általános fejlődéséből. Nemcsak a jog tartalmának, hanem formájának fejlődése is az anyagi életviszonyokban gyökerezik. — A másik állítás az, hogy a jog formájának és az

⁵ Sztálin: Anarchizmus vagy szocializmus. Művei I. köt. Szikra, 1949. 333. l. Kiemelések az eredetiből.

adott társadalom anyagi életviszonyainak fejlődése között korántsem valami mechanikus, automatikus összefüggés áll fenn, a jog formájának fejlődését korántsem határozza meg *kizárólag* vagy *közvetlenül* az anyagi életviszonyok fejlődése, hanem *ez a törvényszerű összefüggés számtalan más közreható tényezővel együtt s azokon keresztül végső fokon érvényesül, — de érvényesül.* Így kell érteni azt a tételt, hogy a jog formájának fejlődése végső fokon az alaptól, a társadalom gazdasági rendjétől függ.

Legyen szabad e tétel igazolására két történelmi példát felhoznom.

a) Ismeretes, hogy a XIX. század második évtizedében Németországban a polgári jog formájának megváltoztatására, az addigi, lényegében szokásjogi formának, írott jogi formává való átalakítására irányuló törekvéseket jórészt az a nézet, az a tudományos elmélet hiúsította meg, amelyet a jog keletkezésére nézve a jogtudomány akkor fellepő ú. n. történelmi iskolája s közelebbről elsőnek az iskola megalapítója Friedrich Karl von Savigny vallott. Ebben az időben, a napoleoni háborúk alatt és után, a történelmi erők fejlődése igen súlyos kérdés elé állította Németországot, különösen pedig Poroszországot. A kapitalizmus fejlődése Németországban a harmincéves háború és az azt követő történelmi események folytán jelentősen visszamaradt. Németország egészében, de különösen Poroszországban uralkodó volt a feudális nagybirtok rendszere. Ugyanakkor a német városokban mindenütt megvolt a középkorias, céhszerű formában szervezett kézműipar, amely egyes helyeken már kezdett egy tőkés rendelkezése alatt álló széttagolt háziiparrá, majd manufaktúrává átalakulni, a rajnai tartományokban pedig már fejlődött a modern nagyipar is. Németország gazdasági alapja tehát sajátos kettősség képét mutatta: az óriási, elmaradt technikával termelő feudális nagybirtokok s a nehezen, gyengén fejlődő, a feudális környezet, a széttagoltság ezer akadályával küzdő s éppen ezért erősen differenciált, a fejlődés igen eltérő fokain topogó kapitalizmus kettősségét. Az államot teljesen a feudális földesurak tartották kezükben. Amikor azonban 1806 október 14-én Jénánál és Auerstädnél a porosz hadsereg megsemmisítő vereséget szenvedett Napoleontól, világossá vált, hogy a porosz feudalizmus a régi módon nem tudja hatalmát fenntartani. Ha uralmon akar maradni, új formákat kell keresnie. Ugyanakkor a német polgárság is kereste a maga útjait. Törekvéseit — mint mindenütt — a nemzeti eszmék erős hangoztatása kísérte. A napoleoni háború folytán ez a polgárság visszas helyzetbe került. Társadalmi felszabadítását csak a francia forradalom eszméitől várhatta, ez viszont párosult az idegen uralommal, amely ellen küzdenie kellett. Ez a küzdelem azonban csak a feudális állam szolgálatában volt lehetséges. Ilyen bonyolult gazdasági és politikai viszonyok között vetődött fel a XIX. századi német történelem nagy kérdése, voltaképpen a hatalom kérdése, az a kérdés, ki lesz az úr Németországban, a porosz junker-e, vagy a német polgár.

A harc sokféle fronton s főleg igen bonyolult ideológiai formák között folyt. E formák egyike volt a Savigny fellépése nyomán kialakult kodifikációs

vita is. Mint ismeretes, Napoleon az uralma alatt álló területeken életbe léptette a Code civile-t, amely azonban Napoleon bukása után hatályát veszítette. Felmerült a kérdés, milyen jog szabályozza a vagyoni viszonyokat a jövőben: a recipiált s az usus modernus pandectarum-ban megfejtelt római jog-e, vagy új, modern törvénykönyv. Thibaut heidelbergi professzor az egységes jog előnyeiből kiindulva új törvénykönyv mellett, a kodifikáció mellett, a polgári jog írott formája mellett foglalt állást.⁶ Ezzel a nézettel szállt szembe Savigny. »Először a történelmet kérdezzük meg — kezdi fejtegetéseit — hogyan keletkezett valójában a jog a nemesebb törzsekből származó népeknél.«⁷ A polgári jog, mihelyt az írott történelem korszakába lépünk, minden népnél sajátos jelleget mutat, ugyanúgy, mint a nyelv, a szokások, az alkotmány. A jog ugyanúgy, mint a nyelv, a népek tudatában él s együtt fejlődik a néppel. A kultúra növekedése során azonban munkamegosztás áll elő. Amit korábban közösen végeztek, most már egyes rendek feladata lesz. Így lesz a jog fenntartása, fejlesztése a jogászok feladata, akik ebben a funkcióban a népet képviselik. A jog keletkezésének tehát két eleme van: egy *politikai* (a jog összefüggése a nép egész életével) és egy *technikai* (a jog elkülönült tudományos élete). Különböző korszakokban hol az egyik, hol a másik kerül előtérbe, de a jog akár közvetlen szokás és néphit útján, akár jogtudomány útján — mindenesetre szokásjogi úton, belső, csendben ható erők útján keletkezik s nem egy törvényhozó önkénye által. Ami a törvénykönyveket illeti, a jog keletkezésének ilyen felfogása mellett nyilvánvaló, milyen magas követelményeket támasztanak az adott korszakkal és jogtudományával szemben. Erre csak olyan korszakban lehet vállalkozni, amely képzettségben és szakismeretben messze felül áll a megelőzőkön, különben tönkretennék mindazt, amit az elődök alkottak. Ilyen feltételek azonban csak nagyon ritka korszakokban léteznek. Fiatallételeknél még megvan ugyan a határozott képzet saját jogukról, de hiányzik a nyelvi és logikai megformáló készség. Hanyatló korszakokban rendszerint minden feltétel hiányzik. Maradna tehát egy közbülső korszak, amelyben a nép már elég képzett, érett a törvényalkotásra, de még nem mutatja a hanyatlás jeleit. Csakhogy egy ilyen korszak önmaga számára éppen nem érzi szükségét a törvényalkotásnak. Legfeljebb azért szánná rá magát, hogy gondoskodjék az utókorról. Az utókorról való gondoskodás azonban nem szokott bármilyen korszaknak is gondja lenni. — Röviden ezek Savigny alapvető nézetei a törvényalkotásról.

Ha most azt kutatjuk, hogyan függött össze e jognak a formájára, a kodifikációra vonatkozó nézet, amely az akkori német polgári jog formájának kérdését évtizedekre eldöntötte, saját korának társadalmával, mindenekelőtt

⁶ Thibaut vitairata: Über die Nothwendigkeit eines allgemeinen bürgerlichen Rechts für Deutschland. Heidelberg, 1814.

⁷ Savigny vitairata: Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft. Heidelberg. 1814. Az idézetek az 1840-ben ugyancsak Heidelbergben megjelent harmadik kiadásból valók.

azt kell nyilvánvalónak látnunk, hogy Savigny nézetének kialakulásában egy-egy ideológiai tényező is szerepet játszott. Ilyen volt Herder nyelvelmélete, ahonnan a nyelv és a jog hasonlata, az organikus-evolúciós elmélet, a fiatal és öreg népek megkülönböztetése származik. Ilyen volt Fichte bölcelete, akinek a »Reden an die deutsche Nation«-jában kifejtett, a német nemzet felsőbbrendűségére, általában a nemesebb és a kevésbé nemes nemzetek megkülönböztetésére vonatkozó gondolatait halljuk vissza, amikor Savigny nemesebb törzsekből származó népekről beszél. Ilyen volt különösen Schelling bölcelete; tőle származik valójában a történeti iskola jogkeletkezési elméletének alap-gondolata, az a filozófiai nézet, hogy a jogi törvény és a természeti törvény alapján egytermészetűek, jogfejlődés és természetfejlődés ugyanolyan folyamatok, mindkettőben egy tudattalan értelem, általános akarat nyilatkozik meg.⁸ De vajjon lehet-e a kodifikációnak ezt az elméletét s főképp annak a tételes jog formájának fejlődésére is döntő hatását ezekkel a tényezőkkel magyarázni? Ezt már csak azért sem lehet, mert ugyanebben az időben a német polgárság ideológusai jelentős részükben ugyanilyen vagy hasonló elvi alapokon állottak s mégis az ellenkező következtetésre jutottak. Ennek az alapvető eltérésnek csak az lehet a magyarázata, hogy ellentétes érdekű, egymással harcoló osztályokat képviseltek. Savigny és a történeti iskola a porosz feudalizmust, a német demokraták pedig a feltörekvő polgárságot. A kodifikáció helytelenségének, sőt lehetetlenségének kimutatása teljesen ellenkezett az adott viszonyok között a polgárság érdekeivel, amelynek belső piacra, ehhez pedig szülárd, egységes jogrendre, törvényességre volt szüksége. Viszont teljesen megegyezett a porosz feudalizmus érdekeivel, amelynek nagyon jó volt a régi jó szokás, a »laudabilis inveterata consuetudo«, a »természetesen kifejlődött« feudális intézmények. Savigny emellett szállt síkra; a jog formájára vonatkozó nézeteit számos közbeeső hatás mellett és azokon keresztül — a tartalom, a porosz feudalizmus, a porosz reakció érdekei, a junkerek érdekei határozták meg.

b) A XIX. század elejének Németországtól s az akkor lefolyt kodifikációs vitáktól nem messzi az út a XIX. század közepének Magyarorszáig s az akkor kezdődő kodifikációs vitáig. A történelmi helyzet, a gazdasági alap fejlettsége, az osztályviszonyok jelentős hasonlóságot mutatnak. Németországot Napoleon igázta le, Magyarországot az osztrák császár. Németországban életbe léptették a Code civile-t, Magyarországon az osztrák polgári törvénykönyvet. A Code civile hatálya megszűnt Napoleon bukásával, az osztrák polgári törvénykönyvé a Bach-korszak végével. Németországban a kapitalizmus fejlődése a harmincéves háború alatt és után visszamaradt, Magyarországon a kapitalizmus fejlődését a másfél százéves török pusztítás talán még jobban hátráltatta. Poroszország és Magyarország egyaránt a feudális nagybirtok hazája maradt.

⁸ L. erre s általában Schelling és Savigny kapcsolatára Landsberg: Geschichte der deutschen Rechtswissenschaft. München—Berlin, 1910. III. 214—217. l.

Az 1848–49-es magyar forradalom végre nem hajtott feladatként hagyta az utókorra a polgári törvénykönyv megalkotását. A Bach-korszak bukása után egybehívott Országbírói Értekezlet, amelyen a feudálisok voltak elsőprőtűsúlyban,⁹ s amely a XIX. század folyamán előnek hozta létre a kompromisszumot a még gyenge polgárság s a tükűlyben levő nagybirtokos arisztokrácia között, nem mertte megtagadni a kodifikáció eszméjét, határozatait kifejezetten ideigleneseknek minősítette. A provizórium azonban néhány év múlva véget ért, elhárult a formális akadály a polgári törvénykönyv megalkotása előtt. Azt lehetne hinni, hogy a kiegyezést követő hosszú, viszonylag békés idő alatt a törvénykönyv létrejön. Nem így történt. Közel kilencven évig tartó kodifikációs vita indult meg, amelynek során a magyar polgári törvénykönyvnek nem kevesebb, mint ötféle szövege készült el, s közülük nem egy az Országgyűlés elé is került, — a polgári törvénykönyv mégsem jött létre. Mi lehet a magyarázata ennek a sikertelenségnek? A kérdésre, amely a felszabadulás előtti magyar jogászság munkájának egész jellegét is érinti, a felszabadulás előtti magyar társadalom osztályviszonyainak fejlődése s az eszmei harc ezt kifejező alakulása adja meg a választ.

A kodifikációs harc történetét nagy vonásokban három fő szakaszra lehet osztani. Az *első szakasz* az Országbírói Értekezlettel kezdődik és a nyolcvanas évekig tart. *Második szakasza* a nyolcvanas évektől az első világháborúig terjed. *Harmadik szakasza* a Horthy-korszak idejére esik. A kodifikációs harc mindhárom szakaszban más-más területen, részben eltérő ideológiai formák között s az osztályerők eltérő csoportosulása mellett folyt.

Az első szakasz osztályviszonyait a magyar uralkodó osztályok, különösen a magyar nagybirtokos osztály és az osztrák nagyburzsoázia egyelőre zavartalan kompromisszuma jellemezte, amelyet a kiegyezés fejezett ki. A kiegyezés érdeke volt az osztrák nagyburzsoáziának és a magyar feudálisoknak, mert a mezőgazdasági és az ipari termékek szabad ki- és bevitelét biztosította. Érdeke volt azonban az egyelőre még gyenge magyar burzsoáziának is, mert az osztrák önkényuralom az ő fejlődését is jelentősen akadályozta. A kiegyezéssel a birtokos osztályok kerültek hatalomra, de érdekük volt, hogy szövetségre lépjenek a gyorsan fejlődő magyar kapitalizmussal. Ilyen viszonyok között merült fel a kiegyezés után először a kodifikáció problémája. A birtokos osztálynak nem volt érdeke a polgári törvénykönyv megalkotása. Azt, ami neki kellett, a telekkönyv és az ezzel összefüggő földhitel szabályozását, a családi vagyoni jogi és az öröklési viszonyok feudális érdekeket tükröző szabályozását az Országbírói Értekezleten elérte. A burzsoáziának, ezzel szemben kodifikáció kellett, mert a burzsoázia, amely árutermelésből és áruk forgalombahozatalából él, általában nem lehet meg szilárd törvényesség és az ezt megalapozó írott jog nélkül. Ideológiai síkon ez az érdeklentét jelentkezett a kodifikációs vitá-

⁹ V. ö. Eörsi Gyula: A tulajdonjog fejlődése. Budapest. 1951. II. köt. 282–295. 1.

ban, amelynek fő problémája ebben a szakaszban a jog nemzeti jellegének kérdése volt. Ezt a kérdést — jellegzetesen éppen a családi vagyonjog és az öröklési jog kérdéseivel kapcsolatban — a feudális erők már az Országbírói Értekezleten felvetették; nemzeti jelszó alatt revideálták valójában 1848 forradalmi hagyományait, az ősiség eltörlését és valósították meg a rendi különbségek fenntartását a házassági vagyonjogban s az ági vagyon bevezetését az öröklési jogban. Ugyanezt a gondolatot fejtegetik tovább Wenzel Gusztáv és Zlinszky Imre a nemzeti jelszó jegyében küzdve a kodifikáció ellen, a valóságban pedig az erősödő polgárság ellen. A vita lényegét igen találóan jellemezte a szembenálló polgári tábor egyik kiváló jogtudósa, Dell'Adami Rezső ezekkel a szavakkal: »... a codifikáció azon 'ősi' alapjának sürgetése visszhangja volt az 1815-től 1830. Európaszerte diadalmas politikai reakciónak, amelynek alapeszméje, az öröklött rend tekintélye kiterjesztetett oly térre s annyira, ahol s a'mennyire jogosult nem volt; s hogy nálunk is, mint a németeknél volt reakció előző forradalom nélkül, hogy nálunk is az 'ugrás'-tól óvtak, mielőtt lépést tettünk, a XIX. század ellenzéki irányát pártolták, mielőtt egy XVIII. századot megértünk volna, kikeltek annak túlzása ellen, mi nem létezett, s így ugyanazon abszurdításba estek, mintha egy 'mérséklési' egylet létesülne ott, hol szesz ital nincs«. ¹⁰ A harc megoldása jellegzetes feudális-burzsoá kompromisszum volt, nem az első s nem is az utolsó a magyar történelemben. Megkezdték a polgári törvénykönyv előmunkálatait, de azt mégsem hozták létre (ezzel lehetővé vált a családi vagyonjog és az öröklési jog feudális szabályainak megtartása), viszont létrehozták a Kereskedelmi Törvényt, a váltótörvényt, a gyámtörvényt, a végrendeletek alakszerűségeiről szóló törvényt, valamint az első és a második ipartörvényt (s ezzel írott formába öntötték a jogot azokon a területeken, amelyek a burzsoázia szempontjából a legfontosabbak voltak).

A második szakaszban a helyzet változik. Az osztrák ipari érdekek által meghatározott ipari- és vámpolitika egyre inkább ellentétbe kerül már a magyar nagybirtokos osztály érdekeivel is. Az itt jelentkező elégedetlenséget a súlyos terhekkel küzdő parasztság, az osztrák verseny által nyomott kis- és középipar, a pusztuló kis- és középnemesség, az értelmiség jelentős része — bár különböző érdekek alapján — támogatja. Ilyen viszonyok között lángol fel másodszer a harc a polgári törvénykönyv megalkotása körül. A birtokos osztályoknak a kiegyezést védő erők a válságon úgy próbálnak segíteni, hogy kiszélesítik a kormányzat társadalmi bázisát a »szabadelvű« polgárság irányában. Létrehozzák tehát a kodifikációt azon a területen, amelyet a korábbi évtizedek törvényhozása nem érintett, a házassági köteléki jog területén, majd a századforduló körül megalkotják a védjegy-törvényt, a szabadalmi törvényt, az üzlet-átruházási törvényt és a csekk-törvényt. A feudalizmus ugyanakkor szívósan védelmezi saját létérdekeit, amit jellegzetesen bizonyít a Teleszky-féle öröklési

¹⁰ Dell'Adami Rezső: Az anyagi magyar magánjog codificatioja. I. A nemzeti eredet problémája. Budapest, 1877. 19. l.

jogi kodifikációs kísérlet sikertelensége. Az első világháborút megelőző évtizedekben tehát a hatalmat kézbentartó magyar birtokos osztály — miközben szilárdan megőrizte a családi vagyoni jog és az öröklési jog félfudális szabályozását, — lényegében kielégítette a burzsoázia érdekeit csaknem minden egyéb területen. A burzsoázia egyre kevésbé volt érdekelt a polgári törvénykönyv létrehozásában, annál is inkább, mert a munkásmozgalom kezdődő megerősödése óta a burzsoáziának nagyobb érdeke volt, hogy összetartsa a feudalizmussal a munkásosztállyal szemben, minthogy tovább torzsalkodjék vele, s ezzel a közös harc erejét gyengítse. A magyar burzsoá kodifikáció sorsa tehát valójában a 900-as években, akkortájt pecsételődik meg, amikor a polgári törvénykönyv első szövege elkészül.

A harmadik szakaszban, a Horthy-korszakban, a kodifikáció körül már elcsitulnak az igazi zajok, a vitából hiányzik már az osztályérdek fűtötte szenvedély. A restauráció és a jogfolytonosság jegyében tovább folytatják ugyan a kodifikációs munkát, de a rendszer uralkodó nézeteit kifejező jogászok már a kodifikáció ellen vannak. Vladár Gábor, Juhász Andor, Illés József egymás után fejtik ki nézeteiket arról, hogy a polgári törvénykönyv megalkotása már nem egyezik meg a nemzet ú. n. létszükségeivel. Hivatkoznak Trianonra és az elszakított területekre, ahol a magyar jog még hatályban van s nem volna indokolt ezeket a szálakat elszakítani. Hivatkoznak az európaszerte dúló válságra s a fasizmus térhódítására, s kijelentik, hogy ilyen időkből nem volna helyes a jogot konzerválni. Sőt előveszik a lomtárból Savigny elméletét is s kijelentik: »Az egész magyar jogfejlődésen végigvonul a laudabilis inveterata consuetudo nemzetalkotó és nemzetfenntartó ereje«. ¹¹

A magyar burzsoá kodifikáció ideológiai története Dell'Adami polgári radikalizmusától Illés József álszent laudabilis inveterata consuetudo-jáig vezet. Valójában azonban az igen változatos ideológiai formák mögött a kodifikációs kísérletek sorsát az döntötte el, hogy a magyar nagybirtokos osztálynak sohasem volt érdeke, a magyar burzsoáziának pedig az idők folyamán egyre kevésbé volt érdeke a magánjog egységes törvénykönyvben való szabályozása.

3. Ha az előadott történelmi bizonyítékok alapján igazoltnak tekinthetjük azt a tételt, hogy a jog formáját végső fokon az alap, a társadalmi gazdasági rendje határozza meg, most már feltehetjük a kérdést, *hogyan kell alkalmazni azt a törvényszerűséget szocialista viszonyok között?* Mit kívánnak a győztes proletariátus érdekei a jog formájára nézve? Azt kívánják-e, hogy a szocialista jog írott jog, vagy azt, hogy szokásjog legyen? Elméleti és gyakorlati megfontolások, az elmélet útmutatása s a gyakorlat tapasztalatai egyaránt azt mutatják, hogy *a szocialista jog formáját tekintve szükségszerűen írott jog.*

Erre mutatnak mindenekelőtt az elmélet útmutatásai. A jog, mint társadalmi magatartási szabály, lényegét tekintve nem más, mint az állami veze-

¹¹ Illés József: Ünnepi beszéd a Magyar Jogászegylet 50 éves fennállása alkalmából. Magyar Jogászegyleti Értekezések. Új folyam. XXI. köt. 109—110. füzet. 210—220. l.

tés egyik módszere, az uralkodó osztály egyik eszköze arra, hogy az állam útján érvényesítse a maga akaratát, fenntartsa, megszilárdítsa a számára kedvező társadalmi rendet. Ahhoz, hogy a jog ezt a funkcióját, mint az állami vezetés egyik formája, módszere be tudja tölteni, meg kell felelnie azoknak a nézeteknek, amelyeket az uralkodó osztály saját állami vezetésének lényegére nézve kialakít. A jog szempontjából tartalmilag és formailag egyaránt igen lényegesek az adott állami vezetés tartalmi és formai sajátosságai. A szocialista állami vezetés döntő sajátossága az, hogy a munkásosztály államának vezetése. A munkásosztályt pedig, mint harci vezérkar a hatalom meghódítására és megszilárdítására, a kommunisták pártyja vezeti, amely a harc stratégiai és taktikai célkitűzéseit és módszereit a marxizmus-leninizmus elmélete alapján, a társadalmi fejlődés objektív törvényeinek tudatos alkalmazása útján állapítja meg. A szocialista állami vezetés egyik döntő sajátossága tehát az, hogy a marxizmus-leninizmus elméletére, a társadalmi fejlődés objektív, tudományos törvényeire támaszkodik, s e törvények tudatos felhasználásával, alkalmazásával alakítja ki az állam feladatait s az azok megvalósítására alkalmas módszereket. A szocialista jognak, mint a szocialista állami vezetés egyik módszerének formájában is alkalmasnak kell lennie arra, hogy eszköz legyen a társadalmi fejlődés objektív törvényeinek tudatos felhasználására, alkalmazására. Erre pedig nyilvánvalóan csak akkor lesz alkalmas, ha a jogi norma tartalmát nem az állami szervek légióinak bizonyos fokig szükségképp ingadozó mindennapi eljárása, gyakorlata alakítja ki, hanem a jog szilárdan rögzített alakban, törvények és törvénykönyvek alakjában jelenik meg. — Ugyanerre az eredményre jutunk azonban a szocialista állami berendezkedés egy másik sajátossága alapján is. A marxista államtudományban általánosan elfogadott tétel az, hogy a szocialista állami vezetés alapelve, alapvető módszere a szocialista törvényesség, a szocialista állami akarat, a törvények, rendeletek, határozatok maradéktalan, következetes végrehajtása. Csak az állam egész területére kiterjedő, egységes, szilárd törvényesség mellett töltheti be sikeresen az állam szolgálati szerepét a szocializmus építésében. Márpedig nyilvánvaló, hogy az ország egész területére kiterjedő, egységes, szilárd törvényesség nem jöhet létre akkor, ha a jog csak az állami szervek mindennapi gyakorlatából ismerhető meg, hanem csak akkor, ha az államhatalmi szervek írásban rögzített aktusai adják meg a törvényesség alapját, irányítják az állami szervek mindennapi gyakorlatát s az állampolgárok cselekvéseit egyaránt. Az elméleti érveket még folytatni lehetne. Nyilvánvaló, hogy az állam erősítésének, ereje állandó fokozásának feladatát csak írott, szilárd jogrend mellett lehet megoldani. Nyilvánvaló, hogy a szocialista állami funkciók sikeres megvalósítása is az írott jogban kifejezésre jutó szilárd állami vezetés mellett képzelhető.

Minden elméleti tétel igazolása azonban a gyakorlatban van. S a világ első szocialista államának, a Szovjetunióknak tapasztalatai, a szovjet jog fejlődésének tényei teljesen igazolják a szocialista jog írott formájára vonatkozó

tételt. Tapasztalható ez mindenekelőtt a szocialista jog alaptörvénye, az alkotmány esetében. Az alkotmányok, az 1918., az 1924. évi s az 1936. évi egyaránt írott alkotmányok. Nyomban az Októberi Forradalom után, igen kedvezőtlen belső és külső kerülmények között, bocsátja ki az újonnan alakult szovjet állam első dekrétumait az új jog, a szovjet jog írásbafoglalására. A sok példa közül elegendő az első földjogi, családjogi és munkajogi dekrétumokra, az 1918-as szovjet munkakódexre és az ugyanabból az évből származó első családjogi törvénykönyvre, valamint az első bírósági dekrétumokra utalni. A szovjet tapasztalatok szerint tehát az, hogy az újonnan létrejött proletár állam joga írásban, kódexek formájában fejeződjék ki, olyan parancsoló szükséglet, amely még a törvényalkotásra egyébként rendkívül kedvezőtlen viszonyok között is kielégítést kíván.

Új szakaszba lépett azonban a szovjet törvényhozás s ennek körében a szovjet kodifikáció fejlődése a NEP-korszakban, az új gazdasági politikára való áttérés időszakában. Ebben az időben jöttek létre a szovjet jognak azok az alapvető kódexei, amelyeknek nagyobb része ma is érvényben van. S a szovjet kodifikáció eme fellendülése ismét nem véletlen jelenség, hanem szoros összefüggésben van a gazdasági alaphoz végbemenő fejlődéssel, magával az új gazdasági politikával. Ha általában igaz az, hogy a szocialista jog szükségszerűen írott formát kíván, még hatványozottabban igaz az, hogy az új gazdasági politika, mint a szocialista állam sajátos politikája, sikeresen csak a szocialista jogrendszer írásban való újjáalkotása, szocialista törvényhozás mellett képzelhető el. »Az új gazdasági politika — mondotta Sztálin — a proletárdiktatúrának arra irányuló politikája, hogy ne közvetlen termékcserével, ne piac nélkül és a piac megkerülésével, hanem a piac kibaszualásával, a piac útján küzdje le a kapitalista elemeket és építse fel a szocialista gazdaságot.«¹² Kimutatta Sztálin azt is, hogy a proletárdiktatúra időszakában kisebb-nagyobb mértékben minden kapitalista országnak szüksége lesz az új gazdasági politikára, mert a munkásosztály a hatalom megszerzésével egyidőben nem képes az egész népgazdaságot azonnal kezébe venni, szüksége lesz a piacra, amellyel biztosíthatja a cserét a város és a falu, a nagyipar és a kisipar s általában a nagyüzemi és kisüzemi termelés között, továbbá mert a kispolgárságot nem lehet máról holnapra kikapcsolni a gazdasági életből. Az új gazdasági politika gyökere tehát a piac felhasználása, a kapitalista elemek leküzdése a szocializmus építése érdekében, s a piacon a csere biztosítása a szocialista nagyüzemű ipar és a kisipar, a szocialista nagyüzemű városi termelés és a falusi, jórészt kisüzemű, kisárutermelő parasztgazdaságok között. Az a piac, amelyre az új gazdasági politikához szükség van, feltételezi mind a kettőt: a szocialista nagyipar termelését s a kiegészítő gazdaságok, különösen pedig a kis parasztgazdaságok termelését. A kettőnek — a szocialista állam által meghatározott felté-

¹² Sztálin: A Kommunista Internacionale programjáról. Művei XI. köt. Szikra, 1950. 157. l.

telek mellett — a piacon kell kicserélődni. Ez a csere tehát feltételezi, hogy nemcsak a szocialista nagyiparnak, a városnak, hanem a kisárutermelőknek, a parasztgazdaságoknak is termelniük kell, és pedig árut, a piacon kicserélésre kerülő munkaterméket kell termelniük. Márpedig világos, hogy semmiféle kisárutermelés, semmiféle paraszti termelés nem képzelhető el a termelés biztonsága nélkül, a termelés és a csere feltételeinek szilárd megalapozottsága nélkül. Az új gazdasági politika alkalmazása tehát feltételezi egyebek között a kisárutermelés, különösen az egyéni parasztgazdaságok termelésének biztonságát. E biztonság megteremtésének pedig elengedhetetlen feltétele a szilárd, következetes törvényesség, amely csak szilárdan lefektetett, írásba foglalt törvények, írott jog mellett képzelhető. A jog írott formája tehát, amely — mint láttuk — elszakíthatatlan összefüggésben van magának a szocialista államnak és jognak jellegével, más oldalról elszakíthatatlan összefüggésben van az új gazdasági politikával is, amelyet a szocialista államnak az átmeneti korszakban alkalmaznia és pedig szükségszerűen alkalmaznia kell. *Az írott jog, a szocialista törvényalkotás elengedhetetlen feltétele az új gazdasági politika sikeres alkalmazásának.* Ez a magyarázata annak a kivételesen nagy figyelemnek, amelyet Lenin ebben a szakaszban különösen a polgári törvénykönyv kidolgozásának szentelt s amely Korszkihoz, az igazságügyi népbiztoshoz intézett ismételt utasításokban, valamint a törvényalkotás, a törvényesség s a törvényszerkesztés kérdéseire vonatkozó ismételt útmutatásokban nyilatkozott meg. Legyen szabad ez utóbbiak közül csak egyre hivatkoznom, arra a megjegyzésre, amelyet Lenin az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt XI. Kongresszusán tartott politikai beszámolójában tett. »El kell érniünk — mondotta — ... hogy az Összoroszági Központi Végrehajtó Bizottság erélyesebben dolgozzék, hogy az ülésszakokra rendszeresen üljön össze, s hogy ezek az ülésszakok hosszabb ideig tartsanak. Az ülésszakokon meg kell tárgyalni a törvényjavaslatokat, melyeket néha sebtében terjesztenek a Népbiztosok tanácsa elé anélkül, hogy erre feltétlen szükség volna. Inkább halasszák el az ilyen javaslatok tárgyalását és adjanak időt az illetékes funkcionáriusoknak arra, hogy elmélyülten gondoltkozzanak a kérdésen és támasszanak nagyobb igényeket a törvények szerkesztőivel szemben, amit eddig nálunk nem tettek«. ¹³ Úgy gondolom, olyan útmutatás ez, amelynek magyarországi időszerűsége nem szorul magyarázatra.

4. Az eddig nyert eredmények alapján tegyük fel most a kérdést, hogyan áll a jog formájának problémája, az írott jog vagy szokásjog alternatívája a *népi demokrácia viszonyai között*. Nem kétséges, hogy a népi demokrácia, mint a proletárdiktatúra válfaja, jogrendszerére nézve is érvényesek a szocialista jogra általában megállapított tételek. A népi demokrácia jogának ahhoz, hogy betölthesse a proletárdiktatúra rendszerében reá váró feladatokat, szükség-

¹³ Lenin: Művei XXXIII. köt. Szikra, 1953. 304. l.

szerűen írott, kodifikált jognak kell lennie. A népi demokráciában továbbá ahhoz, hogy az új gazdasági politikát sikeresen alkalmazni lehessen, a kisáru-termelés, különösen pedig a paraszti termelés biztonságát alátámasztó törvényeket kell alkotni. A jog formájának problémája mégis bizonyos fokig sajátos módon vetődik fel a népi demokráciában s ez szoros összefüggésben van a népi demokrácia, mint politikai forma sajátosságaival. A népi demokrácia, mint politikai forma legfontosabb sajátossága az, hogy a proletariátus a Szovjetunió győzelmére és állandó baráti segítségére támaszkodva véres forradalom, polgárháború és intervenció nélkül, viszonylag békés úton szerzi meg a hatalmat és fog hozzá a szocializmus építéséhez. Ebből a jogalkotásra nézve is olyan sajátosságok származnak, amelyeket nem lehet figyelmen kívül hagyni. A proletárdiktatúra szovjet formája mellett, amikor a proletariátus véres forradalomban ragadja meg a hatalmat, a forradalomelőtti jog rövid időn belül teljes eltörlésre kerül. Ilyen módon átmenetileg jogüres tér, vákuum keletkezik, amelyet átmenetileg be tud ugyan tölteni a forradalmi jogtudatra való hivatkozás, de az új szocialista törvények megalkotása mindenesetre azonnali parancsoló szükségességgel lép fel. A népi demokráciában a helyzet bizonyos fokig más. A régi törvények nem vesztik el szinte automatikusan és nyomban hatályukat, hanem átmenetileg felhasználják őket vagy jelentős részüket új feladatok elérésére. Különösen a népi demokrácia fejlődésének első szakaszában, a munkásosztály és a parasztság demokratikus diktatúrájának szakaszában, a kodifikáció kérdése csak meghatározott területeken, inkább szórványosan ott merül fel, ahol a demokratikus forradalom szükségletei éppen kiváltják, de semmiesetre sem a jogrendszer egészére nézve, a jog minden ágára nézve. A főfeladat: a kizsákmányoló osztályok képviselőinek a hatalomból való kiszorítása nem teszi szükségsszerűvé a kodifikációt, sőt inkább ellene szól. Nálunk pl. 1945 és 1948 között legfeljebb a feudális maradványok kiirtása és néhány sajátos büntetőjogi feladat megoldása adott okot nagyobb jelentőségű kodifikációra. Igen érdekes ebből a szempontból az 1947-es szövetkezeti törvény példája, amelyet igen zajos koalíciós harcok között hoztunk létre, utóbb mégis meg kellett állapítani, hogy elsiettük s rövid idő múlva gyakorlatilag hatályon kívül kellett helyezni. Egészen megváltozik a helyzet a népi demokratikus állam fejlődésének második szakaszában, a proletárdiktatúra szakaszában. A hatalom kérdése eldőlt, napirendre kerültek a szocialista építés feladatai. Napirendre kell kerülnie tehát a szocialista jogrendszer megalkotásának, a szocialista kódexek létrehozásának is. A kodifikáció időszerűségét, és pedig a jogrendszer egészére nézve, a népi demokrácia fejlődésének második szakaszában két körülmény indokolja. Az egyik az, hogy a népi demokrácia a proletárdiktatúra állama lett, tehát érvénybe lépett az a tétel, amely az ilyen állam jogának kodifikálására vonatkozik. A másik az, hogy a népi demokrácia fejlődésének második szakaszában az új gazdasági politikát alkalmazza, ez pedig elképzelhetetlen szilárd törvényesség s az annak alapjául szolgáló tör-

vények nélkül. Nem áll helyt az az ellenvetés, hogy ezt a feladatot elvégre régi, a fordulat előttről származó törvények hatálybantartásával is meg lehet oldani. Egyrészt a régi törvények tekintélye a fordulattal — formális érvénybentartásuk ellenére is — jelentősen alászáll. Új államapparátus épül új emberekkel, akik egyáltalában nem hajlamosak arra, hogy a régi törvények alapján dolgozzanak. Másrészt a régi törvényekben — még ha lényeges részeikben használhatók is — mindig van egy-két szakasz, ami nem használható, ami ellenmond a szocialista jog lényegének. Lehet természetesen az állami szervek gyakorlatára bízni, hogy kiválassa ezt az egy-két szakaszt, ez azonban hosszú ideig tart, jelentős ingadozásokkal, bizonytalansággal jár s akadályozza a szilárd törvényesség kialakulását. A régi törvények rövid átmeneti időre esetleg hatályban maradhatnak, de mindenesetre meg kell indulnia s néhány év alatt be is kell fejeződnie a népi demokratikus jogrendszer megalkotásának, a szocialista törvénykönyvek létrehozásának.

Nem állítható, hogy a magyar törvényalkotás folyamatában ezek a népi demokratikus jog formájára vonatkozó tételek következetesen érvényesültek volna. Bár kétségtelen, hogy a fordulat éve után hozzáláttunk alapvető törvénykönyveink megalkotásához, ezt a feladatot csak lassan, vontatottan, hiányosan végeztük. Voltaképpen nemtűztük magunk elé azt a feladatot, hogy jogrendszerünk egészét egy-két éven belül újjáalkossuk. A törvénykönyvek megalkotását valahogyan szükséges rossznak tekintettük, amivel foglalkozni kell ugyan, de csak annyira, amennyire ez elkerülhetetlen, mert elvonja a figyelmet a fontosabbnak tekintett feladatoktól. Valójában pedig az új törvénykönyvek megalkotását szükségszerűnek, tehát helyesnek, kívánatosnak, fontosnak kellett volna tekintenünk. A törvénykönyvek létrehozása körül legalább is három nagyon lényeges hibát követtünk el. Az egyik az, hogy a törvénykönyvek megalkotásának feladatát rendkívül lassan s csak kisebb részben végeztük el. Igen széles területeket tűrtünk meg szabályozatlanul, illetőleg tartottuk, ha nem is kifejezetten, de hallgatólag hatályban a régi törvényeket. A második hiba az, hogy törvénykönyveink megalkotását teljesen helytelen sorrendben végeztük el. Megalkottuk pl. a büntető és polgári perrendtartást s ezt helyesen tettük, de mindenesetre fontosabb lett volna, ha legalább is párhuzamosan vagy inkább megelőzőleg megalkotjuk a büntető és a polgári törvénykönyvet. Megalkottuk a büntetőtörvénykönyv általános részét s ezt helyesen tettük, de teljesen helytelen volt, hogy hosszabb időre hatályban hagytuk a régi büntetőtörvénykönyv különös részét. Megalkottuk a családjogi törvénykönyvet s ezt helyesen tettük, ugyanakkor azonban tűrtük azt, ami pl. a parasztcsaládoknak az új családjogi szabályoknál is fontosabb volt, a paraszti termelés biztonságának a hiányzó törvények miatt való megingását. A harmadik hiba, hogy egyes törvénykönyveinkben nem helyeztünk elég súlyt az állampolgárok személyi és vagyoni jogainak védelmére, biztosítékokkal való megfelelő körülbástyázására. Egyebek között ezért kellett a Munka

Törvénykönyvét módosítanunk s ezért van szükség eljárásjogi törvényeink bizonyos fokú módosítására is.

Mindezek a hibák gyökerükben többféle elvi-ideológiai elmaradásra, helytelen nézetek egész sorára vezethetők vissza. Nem ismertük fel eléggé világosan a gazdaság és a jog szükségszerű összefüggéseinek jelentkezését népi demokráciánkban, nem támaszkodtunk eléggé rájuk, nem alkalmaztuk őket hozzáértő módon sajátos viszonyaink között. Volt nálunk egyfajta jogi nihilizmus, amely lebecsülte azt a segítséget, amelyet a jog a szocialista építés számára nyújtani képes. Volt jelentős elvi bizonytalanság is a törvénykönyvek tartalmára nézve, amely abból táplálkozott, hogy nem törekedtünk eléggé saját tapasztalatainknak, a népi demokratikus fejlődés jelenségeinek elméleti általánosítására s a marxizmus-leninizmus eredményeinek, a Szovjetunió tapasztalatainak alkotó alkalmazására. Pártunk múltévi határozataiban, a III. Kongresszus eredményeiben, kormányunk programjában egyebek között ezeknek a helytelen nézeteknek, a lényeges elvi-elméleti elmaradásnak felszámolását kell látnunk. E határozatok napirendre tűzték immár egész jogrendszerünk újjáalkotását, alapvető törvényeink létrehozását. A következőkben a folyamatban levő szocialista törvényalkotó munka, különösen pedig az alapvető törvénykönyvek, a kódexek tartalmi és formai irányelveiről lesz szó.

II.

A szocialista törvényalkotás tartalmi és formai irányelvei

5. A kódex, mint törvény, mint jogszabály, része az adott állam tételes jogának, jogrendszerének. Ez egyebek között annyit jelent, hogy a kódexre is érvényesek a jog osztályjellegére, a jogrendszer szolgálati szerepére vonatkozó alapvető tételek.

A kódex felépítményi jellegéből pedig meghatározott irányelvek következnek a kódex tartalmára és formájára egyaránt. Minden kódex olyan tartalommal és olyan formában jön létre, hogy tevékenyen segíthessen saját alapjának, szolgálhasson az alap kialakulásában és megerősödésében. Minden szocialista kódexnek is vannak olyan alapvető tartalmi és formai elvei, amelyek közvetlenül a jog osztályjellegéből, a jog szolgálati szerepéből folynak. Ezek olyan elvek, amelyek minden szocialista kódex legáltalánosabb, legalapvetőbb sajátosságait, követelményeit fejezik ki.

Ilyen alapvető elv mindenekelőtt az, hogy minden szocialista kódexnek a dolgozó nép akaratát és érdekeit, a hatalmat birtokló munkásosztály és a vele szövetséges parasztság érdekeit, *a dolgozó többség akaratát és érdekeit kell kifejeznie*. Ezt a tételt, amely a szocialista jog elméletének alapvető megállapításai közé tartozik, annyiszor hangoztattuk már, hogy a valódi értelme,

egész jelentősége néha elszűrkül. S éppen az új szakasz egyik alapvető vonása, a párt és a tömegek kapcsolatának szorosabbra fűzése, alkalmas ismét arra, hogy ennek az alapvető tételnek teljes tartalmi gazdagságát, jelentőségét élesen kiemelje. Az, hogy minden szocialista kódexnek a dolgozó nép akaratát és érdekeit, a dolgozó többség érdekeit kell kifejeznie, egyebek között annyit jelent: a szocialista kódexnek tartalmában és formájában egyaránt olyannak kell lennie, hogy azt a tömegek magukénak érezzék, saját akaratuk és érdekeik kifejezőjének tartsák. Ez természetesen nem annyit jelent, hogy a törvényhozásnak — mint szokás mondani — a tömegek uszályába kell kerülnie, vagyis a tömegek elmaradott, legkevésbé haladó rétegeinek kívánságait kell figyelembe vennie. Éppen ellenkezőleg. A törvényhozásnak, mint a Párt által vezetett állam egyik legfontosabb megnyilvánulásának, a tömegek előtt kell járnia, utat kell mutatnia a jövő felé, számíttania, támaszkodnia kell arra, hogy a párt- és az állami szervek szívós, következetes, meggyőző, nevelő munkával segítik elő a törvény rendelkezéseinek érvényesülését.

Alapvető irányelve minden szocialista kódexnek az is, hogy annak a munkásosztály — anyagi életfeltételeiből folyó — tudományos világnézetét, a *marxizmus-leninizmus tudományos megállapításait, a munkásosztálynak ebből fakadó jogi nézeteit kell alapul vennie*. Ez voltaképpen annyit jelent, hogy a kódexnek, mint jogi törvénynek, a természet és társadalom objektív, az emberek akaratától és tudatától független fejlődéstörvényeit kell alapul vennie, azokra támaszkodva kell a társadalmi viszonyokat, az emberek életviszonyait szabályoznia. Ismét olyan tétel ez, amelyet az elmúlt években nem vettünk eléggé figyelembe, nem érvényesítettük eléggé következetesen. Törvényhozásunk nem egy esetben a voluntarizmus hibájába esett, nem egy esetben hallgatólag abból indult ki, hogy a Párt és az állam szerveinek módjukban van a társadalom fejlődésének törvényeit módosítani vagy hatályon kívül helyezni, hogy törvények útján az állam azt tesz, amit akar. Valójában pedig az emberek felfedezhetik, megismerhetik, tanulmányozhatják ezeket az objektív törvényeket, cselekedeteikben számbavehetik, a társadalom érdekében felhasználhatják őket, de megváltoztatni vagy hatályon kívül helyezni nem képesek. A jogi törvények, egyebek között a kódexek tartalmának kialakításánál tehát számba kell venni, a társadalom érdekében fel kell használni az objektív törvényeket, s nem lehet figyelmen kívül hagyni, megsérteni őket. Az a törvény, amely az állam erejét, az állami szankció hatását az objektív törvények ellenére használja fel, nem képes betölteni szolgálati szerepét, sőt ellenkezőleg, hátráltatja, akadályozza a társadalom fejlődését.

Alapvető irányelv minden szocialista törvényalkotás számára az is, hogy a kódexek tartalmát *az elmélet és gyakorlat egységének elve* alapján, azoknak a gyakorlati tapasztalatoknak a felhasználása, általánosítása útján kell kialakítani, amelyeket a szocializmus építése a különféle országokban felszínre hozott. Nyilvánvaló, hogy e tapasztalatok közül a Szovjetunió tapasztalatai

a legfontosabbak. A szovjet tapasztalatok közvetítik számunkra azokat a politikai irányelveket és technikai megoldásokat, amelyeket a Szovjetunió a szocializmus építésének adott szakaszain felhasznált. Hogy ezek a módszerek helyesek voltak, az élő valóság igazolja. Éppen ezért semmiféle szocialista építés, szocialista törvényalkotás sem lehetséges e tapasztalatok gondos tanulmányozása, figyelembevétel nélkül. Ugyanakkor azonban fontos figyelembevenni azt is, hogy nekünk nem a szovjet tapasztalatok mechanikus átvétele, másolása a feladatunk, hanem a szovjet tapasztalatok alkotó alkalmazása, felhasználása a mi viszonyaink között, amelyek lényeges vonásokban eltérnek a szovjet viszonyoktól. Ilyen eltérés már mindenekeelőtt a Szovjetunió léte is. Míg a szovjet népnek minden oldalról ellenséggel körülvéve, egyedül kellett megoldania a szocializmus építésének feladatait, mi nem vagyunk egyedül, hanem támaszkodhatunk a Szovjetunióra s a népi demokratikus országokra. Eltérés a Szovjetunió hatalmas, a mienkhez képest aránytalanul nagyobb területe. Eltérés az, hogy a Szovjetunió soknemzetiségű s formájára nézve is összetett, szövetséges állam. Eltérés az, hogy a Szovjetunió természeti kincsei összehasonlíthatatlanul bővebbek, mint a mieink. Eltérés, hogy a Szovjetunióban már felépült a szocializmus, teljesen átalakult a gazdasági alap s ennek megfelelően sokkal fejlettebb, tisztultabb az emberek tudata is. Eltérőek a Szovjetunió népeinek nemzeti hagyományai, szokásai a mieinktől. A nem lényegtelen eltéréseket még folytatni lehetne. Mindezeknek az eltéréseknek megfelelően, ilyen eltérő viszonyok között kell alkalmaznunk a szovjet tapasztalatokat. Az alkalmazás lehetőségét és szükségességét az adja meg, hogy az eltérések ellenére az átmeneti szakasznak ugyanazok az objektív törvényei érvényesek nálunk, mint amelyek annak idején a Szovjetunióban érvényesültek. A kormányzás s benne a törvényalkotás művészete vagy inkább tudománya egyebek között abban van: felismerni a bonyolult körülmények között jelentkező azonosságot s a vele együtt adott, egységben fellépő különbséget is s ehhez mérve felhasználni a szovjet tapasztalatokból mindent, amit csak lehetséges. Ez a bonyolult összemérés, az azonosságok és különbségek felismerése s helyes rendelkezés kialakítása elengedhetetlenné teszi saját hazai tapasztalataink állandó figyelemmel kísérését, összegezését és általánosítását. Hazai tapasztalataink tehát nemcsak azért értékesek, mert nyilvánvalóan csak ezek lehetnek az alapjai hazánk kormányzásának, benne hazai törvényeink kidolgozásának, hanem azért is, mert éppen a hazai tapasztalatok pontos figyelemmel kísérése lehet az alapja a szovjet és a népi demokratikus tapasztalatok alkotó felhasználásának is.

Alapvető irányelve végül minden szocialista kodifikációnak az is, hogy a törvényalkotásban, kódexeink tartalmának kialakításában értékesítenünk kell minden *haladó, nemzeti hagyományt*, amelyet népünk a haladásért, a felszabadulásért, az önálló nemzeti létért folytatott évszázados harc során kidolgozott. Bár kétségtelen, hogy éppen az államnak és a jognak, az állami-jogi nézeteknek és intézményeknek az uralkodó osztály érdekeivel való szoros

összefonódása folytán ezek a hagyományok az állam és a jog területén jóval szűkebb keretben állanak csak rendelkezésre, mégis kétségtelen, hogy ilyen — a törvényalkotás területén is figyelembeveendő — hagyományok vannak. Nehéz lenne elképzelni a szocialista magyar büntetőtörvénykönyv megalkotását az 1843. évi javaslat beható tanulmányozása nélkül. Nehéz lenne elképzelni a szocialista magyar polgári törvénykönyv megalkotását annak az évtizedes harcnak a figyelembevételével, amelyet országunk haladó erői a polgári törvénykönyv megalkotásáért folytattak. Ezek a nemzeti hagyományok, a múltból származó értékes elemek felhasználása, természetesen ismét nem történhet mechanikusan. Amikor mi a haladó hagyományok ápolásáról, a magyar múlt nemes örökségének valóraváltásáról beszélünk, sohasem egyszerű továbbfolytatására gondolunk. A szocialista állam magasabb szinten, a munkásosztály, a dolgozó többség hatalmának szintjén folytatja és tetőzi be mindazt, ami értékeset az előttünk járó generációk harca, küzdelme kialakított.

Mindezeket a röviden érintett legáltalánosabb, legátfogóbb elveket a törvényalkotás szocialista elmélete készen kapja a marxizmus-leninizmus általános elveiből s feladata ezen a téren csak annyi, hogy hivatkozzék rájuk s állapítsa meg, hogy azok a törvényalkotás tartalmára és formájára egyaránt irányadók. Ezen túlmenőleg azonban a törvényalkotás szocialista elméletére az a sajátos feladat vár, hogy kidolgozza az alapvető elvekből folyó következtetéseket olyan kérdésekre, amelyek a törvényalkotás gyakorlatában szükségképp felmerülnek.

6. Ilyen kérdés mindenekelőtt a kodifikáció *tárgyi terjedelmének és rendszerének*, külső és belső határainak kérdése. A szocialista jog, mint láttuk, egészében és általában írott, szövegezett jog. Ez azonban nem annyit jelent, hogy a szocialista jog minden szabálya valamely átfogó törvénykönyv, kódex részeként jelenik meg. Az átfogó, a jogrendszer alapanyagát tartalmazó s azt sok évre szilárdan lerögzítő kódexek mellett vannak természetesen kisebb-nagyobb jelentőségű, hosszabb vagy rövidebb időre szánt egyes törvények, írott jogszabályok is. Felmerül a kérdés, milyen területeken kell kódexet, átfogó törvényt alkotni s milyeneken lehet beérni ilyen egyes jogszabályokkal. Ez a kodifikáció *külső határainak* kérdése, az a kérdés, hol határolódik el a kódexek anyaga kifelé, az egyes törvények irányában. — Emellett azonban felmerül egy másik kérdés is. A kodifikáció alá eső területet nem egyetlen kódex foglalja magába, hanem több, kódexeknek egész sorozata. Kérdés, milyen területet, milyen kérdéseket helyes egy-egy kódexbe foglalni, hogyan határoljuk el az egyik kódex területét a másiktól. Ez a kérdés a kodifikáció *belső határainak*, tagozódásának, rendszerének problémája.

a) Ami az első kérdést, a külső határok kérdését illeti, vannak olyan jogágazatok, amelyekre nézve ezt a kérdést a Szovjetunió és a népi demokratikus országok gyakorlata egyértelműen eldöntötte. Így pl. az államjog, a büntető és a polgári jog, a családi jog, a munkajog és az egész törvénykezési jog, tehát

a törvénykezési szervezeti jog, valamint a büntető és a polgári eljárási jog területére nézve aligha lehet kétséges, hogy azoknak alapvető szabálytömege kódexbe való. A Szovjetunió és a népi demokratikus országok gyakorlata ezen a téren teljesen egyértelmű. Természetesen ezekben a jogágakban is vannak a kódexen kívül elhelyezkedő, középkori kifejezéssel élve extravagáns részlet-szabályok. Ilyenek rendezik pl. azokat a kérdéseket, amelyek a kódex alapproblémáihoz viszonyítva kisebb jelentőségűek vagy olyanok, hogy a szabályozás gyakori változtatást, a viszonylag gyorsan változó szükségletek gyors figyelembevételét követeli meg. E szabályokat nem tekintve azonban a felsorolt jogágazatok anyagát egészében és általában a kódex foglalja magában.

Vannak ezzel szemben olyan jogágazatok, ahol a kérdés még a Szovjetunió tapasztalatainak ismeretében is vitás lehet, különösen vitás lehet pedig az, hogy a szovjet tapasztalatokat a mi viszonyaink között hogyan kell alkalmazni. Ilyen jogágazatok az államigazgatási jog és a pénzügyi jog, a földjog és a termelőszövetkezeti jog. Kérdés, lehet-e, helyes-e a felsorolt jogágazatok anyagát vagy annak egy részét kódexbe, átfogó törvénytömbbe foglalni. A kódex — akármilyen alakban jelenjék is meg — mindenesetre széles területet felölelő, hosszabb lélegzetű s élettartamában is hosszabb időre szóló törvényalkotás. Ha ebből, vagyis a kódexnek, mint jogi formának egyik alapvető sajátosságából indulunk ki, világossá lesz, hogy a felsorolt jogágazatok kodifikációjának kérdése egy előzetes kérdés eldöntését követeli meg egyenként minden felsorolt jogágazatra nézve. Ez a kérdés abban áll, lehet-e a felsorolt jogágazatokba tartozó kérdéseket, s ha igen mikor lehet úgy szabályozni, hogy ez a szabályozás hosszabb időre változatlan maradjon.

Az *államigazgatási jogra* nézve a teljes vagy lényegében teljes kodifikációt nyilvánvalóan lehetetlennek kell tartani. Bármilyen legyen is az államigazgatási jog tárgya (vagy pontosabban bárhogy dőljön is el az a vita, amely az államigazgatási jog tárgyának meghatározása körül e jogág művelői között folyik),¹⁴ az mindenesetre bizonyos, hogy az állam szervező-végrehajtó-intézkedő tevékenységének jogi formái általában annyira függenek a fejlődés adott fokától, a gazdasági-politikai fejlettségtől, az adott szakaszban felmerülő feladatok természetétől, az egész állami szervezet, különösen pedig az ennek keretében dolgozó emberek politikai és kulturális fejlettségétől, szakképzettségétől, hogy hosszabb időre állandó, átfogó törvénytömbbe foglalható szabályozás ezen a területen nem lesz lehetséges. Egyedül az államigazgatási eljárás kérdései vagy legalább e kérdések egy része mutatkozik hosszabb időre szóló szabályozásra alkalmasnak. Ilyen kérdés pl. az államigazgatási szervek által alkalmazható kényszereszközök, a fellebbezési és a panaszjog, az államigazgatási jogerő kérdései, amelyeket helyes lesz — már csak garanciális jellegüknél fogva is —

¹⁴ A vita lényegének legújabb magyar összefoglalója Berényi Sándor »A szocialista államigazgatás kérdései az államigazgatási jogviszonnal kapcsolatban« c. tanulmányában. A »Tanulmányok az állam és jog kérdései köréből« c. kötetben. Budapest, 1953. 148—152. l.

törvényben szabályozni. Ezek a kérdések természetesen nem meritik ki az államigazgatási szervek sokágú, bonyolult működésével kapcsolatos jogi formák egészét. Még kevésbé lehet szó az államigazgatási szervek felépítésének és hatáskörének átfogó szabályozásáról. Ami ebből a szocialista állami berendezkedés lényegére tartozik, különösen a tanácsi szervezet kérdései az Alkotmányban s az azt kiegészítő tanácstörvényben kerülnek szabályozásra. Bár az átfogó törvényalkotást az államigazgatási jog területén ezek szerint általában lehetetlennek kell tartanunk, mégsem kell egészen lemondani a kodifikáció előnyeiről. Ezeket az előnyöket időről-időre kiadott jogszabálygyűjtemények útján kell biztosítani.

Hasonló a helyzet a pénzügyi jog területén is. Az idetartozó kérdések jelentős része az állami szervek egymásközi viszonyában merül fel, a polgárok személyét és vagyonát közvetlenül nem érinti, egyébként is gyors változásnak van kitéve, márcsak ezért sem volna helyes kódexben szabályozni. Ezzel szemben a pénzügyi jognak vannak olyan területei, amelyek garanciális jellegűek, közvetlenül érintik az állampolgárok személyi és vagyoni jogait s ezért azok törvényben való szabályozását feltétlenül kívánatosnak kell tartani. Ilyen mindenekelőtt a lakosság, a polgárok által fizetendő adónemek kérdése. Semmiképp sem lehet normális állapotnak tekinteni, hogy nálunk pl. a föld- vagy házadót talán százat is meghaladó elszórt jogszabály »rendezi« jelentős részük még a felszabadulás előtt keletkezett. Helytelennek látszik az az ötletszerűség és széttagoltság is, amely az adókimetés és behajtás területét rendező jogszabályok körül látható. Az ilyen kusza helyzet nemcsak a törvényesség szempontjából kifogásolható, de nyilvánvalóan nem mozdítja elő a helyes adómorál, az állami és állampolgári fegyelem megszilárdulását sem. A kodifikációt ezeken a területeken feltétlenül kívánatosnak kell minősíteni. A jogszabálygyűjtemények továbbá a pénzügyi jog területén is hasznos szolgálatot tehetnek.

A földjog kérdései a népi demokrácia viszonyai között elméletileg és gyakorlatilag egyaránt a legnehezebbek közé tartoznak. Mint ismeretes a Szovjetunióban a földről szóló dekrétum nacionalizálta a szovjet földet, majd ezt követte a polgárháború befejezése után az 1923-as, ma is hatályban levő földjogi kódex. Az egységes állami földalap tehát nyomban az Októberi Forradalommal létrejött s ezzel létrejött maga a földjog is, mint jogágazat, mint az egységes állami földalap felhasználásával kapcsolatos társadalmi viszonyok jogi szabályozása. Ez egységes, áttekinthető kiindulópontot teremtett a földjogi kodifikáció számára is. — A népi demokráciákban a földtulajdon fejlődése lényegesen másképp, megfordítva, a részleges magántulajdonon keresztül halad előre. Nálunk pl. az állami gazdaságok földjei általában állami tulajdonban vannak, a termelőszövetkezetek viszont részben a tagok által bevitt, tehát magántulajdonban álló, részben állami földön gazdálkodnak. Emellett ismeri földjogunk a dolgozó parasztok munkán alapuló földmagántulajdonát s a kulákok kizsákmányoló magántulajdonát is. Egyes népi demokráciákban a

helyzet még bonyolultabb, mert az állami földtulajdon mellett a termelőszövetkezeti földtulajdont is ismerik. Ilyen viszonyok mellett az is kétséges lehet, hogy a földjog mint jogágazat egyáltalában kialakult-e. Még nehezebb eldönteni, hogy földjogi törvénykönyvet lehet-e alkotni vagy sem. Ha abból indulunk ki, hogy az új szakasz politikájának egyik legfontosabb célkitűzése a paraszti termelés biztonságának, a paraszti földtulajdon és földhasználat biztonságának megteremtése, akkor első pillanatra inkább azt kellene mondani, hogy földjogi kódexre jelenleg nincs szükség, mert az említett kérdések ma még, amikor a paraszti föld nagyobb része magántulajdonban van s a földhasználat polgári jogi jogcímenek folyik, nyilvánvalóan a polgári jog kérdései is s ezért a szabályozás a polgári törvénykönyvben is megoldható. Másfelől azonban tekintettel kell lenni arra is, hogy a paraszti földtulajdon és földhasználat kérdései igen szoros összefüggésben vannak a földhasználat egyéb jogcímeinek, a földre nézve elismert egyéb tulajdoni formáknak kérdéseivel, amelyek egy része már kívül esik a polgári törvénykönyv területén. Ezen felül számításba kell venni azt is, hogy a polgári törvénykönyv hatalmas anyagában a földtulajdon kérdései már csak a méreteknél fogva sem kaphatják meg azt a súlyt, amely pedig nekik általában, de az új szakaszban különösen kijár. Ezért elismerve, hogy a földjog kérdései érintkező területei lesznek a polgári és a földjogi törvénykönyvnek, a földjog különálló kódexben való szabályozását szükségesnek és helyesnek kell tartani. Ahhoz azonban, hogy a leendő földjogi kódex sikeresen tölthesse be szolgálati szerepét az új szakaszban, egy elengedhetetlen kodifikációs feltétel biztosítása szükséges. Nagy a veszélye annak, hogy a földjogi kódex anyaga a szabályok terjedelmét és rendszerét tekintve eltolódik az állami földhasználat kérdései felé. A földjogi törvénynek azonban mai viszonyaink között elsősorban nem az állami földhasználatot kell biztosítani, hanem a paraszti termelés biztonságát kell szolgálnia. Ezért feltétlenül szükséges, hogy a földjogi kódex tartalmát és rendszerét úgy alakítsuk ki, hogy abban a fősúly a paraszti tulajdon és használat biztosítására essék.

A mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog, a kolhozjog kérdései ugyan csak bonyolultak. A termelőszövetkezet csak akkor töltheti be feladatát, csak akkor lehet olyan szervezetté, amelyben az emberek képességük szerint dolgoznak s munkájuk szerint részesednek a jövedelemből, ha érvényesül a munkásosztály vezető, irányító szerepe. Ezt a vezető szerepet a munkásosztály egyebek között államán keresztül, az állami szervek útján látja el. A kódex pedig állami forma, az állami tevékenység sajátos megnyilvánulása. Kérdés, alkalmas-e a törvénykönyv a termelőszövetkezeti viszonyok szabályozására. Egy területen, a földhasználat területén kétségkívül igen. A földjogi kódex alkalmas forma arra, hogy szabályozza a termelőszövetkezetek földhasználatát s annak állami-jogi védelmi eszközeit. A termelőszövetkezeti jog azonban a földjogi viszonyokon felül egész sereg más kérdést is szabályoz: a termelőszövetkezetek belső szervezeti viszonyait, a tagok jogait és kötelességeit, a munkaszervezetet

és jövedelemmegoszlást. E kérdések jogi szabályozását illetően érvényesülnek a termelőszövetkezetek állami vezetésének sajátosságai. A felsőbb állami szervek nem úgy irányítják a termelőszövetkezeteket, mint az állami szerveket. Ez utóbbiak kötelező rendelkezések, utasítások, parancsok szerint működnek. Ezzel szemben a termelőszövetkezetek állami vezetésében a döntő eszköz a meggyőzés, a megállapodás. Erre a célra a Szovjetunió jogfejlődése sajátos jogi formát alakított ki, a kormány által jóváhagyott mintaalapszabály formáját. *A mintaalapszabály valójában a szocialista kódex sajátos formája.* Kétségkívül jogszabály, kötelező erejű normatív aktus, amelynek kötelező erejét jogalkotó állami elhatározás alapozza meg. Kötelező ereje konkrét esetekben mégis a termelőszövetkezeti tagok által való elfogadástól, a megalakulás önkéntességét kifejező aktusától függ. A mintaalapszabály tehát, mint a termelőszövetkezeti kódex sajátos formája, igen élesen és helyesen juttatja kifejezésre a tartalom sajátosságait. Fontos volna, hogy a termelőszövetkezeti jog tudománya fordítson az eddignél lényegesen több figyelmet a termelőszövetkezeti alapszabály, mint jogi forma sajátosságainak tanulmányozására.

b) A kodifikáció belső határainak, az egyes kódexek egymásközti elhatárolásának kérdései általában egyszerűbbek azoknál, amelyeket eddig tárgyaltunk. A Szovjetunió és a népi demokráciák jogfejlődése egyaránt arra mutat, hogy az egyes kódexek tartalmát, határait jogágazatok szerint vonják meg. Az államjog kódexe az írott alkotmány, a büntetőjogé a büntetőtörvénykönyv, a polgári jogé a polgári törvénykönyv, a családi jogé a családjogi, a földjogé a földjogi, a munkajogé a munkajogi kódex. Egyedül a törvénykezési jog anyaga tagolódik szét több törvénykönyv között, amilyenek a bírósági és az ügyészségi szervezeti törvény, a büntető és a polgári perrendtartás. Ennek a széttagoltságnak nyilvánvalóan a törvénykezési jog által szabályozott viszonyok szerteágazó jellegében van a magyarázata. E tapasztalatok általánosításával a szocialista kodifikáció irányelvűl lehet megállapítani, hogy egy-egy törvénykönyvbe egy-egy jogágazat anyagát kell belefoglalni. Ez azt is jelenti, hogy a szocialista kodifikáció rendszere általában megfelel a szocialista jog tudományosan megalapozott rendszerének, a jog által szabályozott társadalmi viszonyok rendszerének.

A népi demokratikus fejlődés sajátosságai egyes népi demokráciákban arra a különleges eljárásra vezettek, hogy egy-egy nagyobb kódex anyagát a törvényhozás résztörvényekben állapította meg. Így történt nálunk pl. a büntetőtörvénykönyv esetében, amelynek általános részét a magyar törvényhozás már 1950-ben megalkotta, míg a különös rész szabályozása elmaradt, s az egységes büntetőtörvénykönyv megalkotására csak most fog sor kerülni. Más népi demokráciákban főleg a polgári törvénykönyv megalkotása történik ilyen módon. Így pl. a bolgár törvényhozás a kötelmi jogot és a tulajdonjogról szóló részt, a lengyel törvényhozás pedig az általános részt alkotta meg ilyen elkülönített törvény formájában. Kétségkívül lehetnek olyan eseti körülmények,

amelyek az ilyen eljárást kívánatossá teszik. Törvényhozási szempontból mégis ezt az eljárást nem lehet helyesnek tekinteni. Ha egy-egy jogágazat egy része új, szocialista törvény útján kerül szabályozásra, míg más részére a régi jog marad hatályban, ez sokszor igen nehezen megoldható kérdéseket vet fel a régi és az új jog összeütközése, a jogi szabályozás egyenetlensége miatt. Ez az egyenetlenség vezet azután az olyan torz, a törvényesség szempontjából nem helyeselhető (bár gyakorlatilag természetesen érthető) jogi megoldások létrejöttére, amilyen nálunk a BHÖ. Emellett az ilyen részkodefikáció szükségszerűen nehéz kérdéseket vet fel a kódex egyes részeinek, az előbb és az utóbb keletkezett részek összefüggése, esetleges hiányosságai, egyenetlenségei miatt is. A részkodefikáció ezen felül csökkenti a kódex súlyát, szilárdságát, nem szolgálja kielégítő módon a törvényesség megszilárdulását. A részkodefikációs módszert tehát a törvényalkotás nem kívánatos módjának kell minősíteni. — Rész törvényekre csak egyes, átfogó törvényalkotásra nem alkalmas jogágazatokban, továbbá a kódexek mellett, kisebb jelentőségű kérdések szabályozása szempontjából kerülhet sor.

7. A kódexek tartalmával összefüggő részletkérdések közül mindenkélt a kódexek *alapelveinek* kérdését kell felvetni. Egész sor bel- és külföldi szocialista kódex azt a tartalmi sajátosságot mutatja, hogy bevezetőben leszögezi azokat a tartalmi alapelveket, amelyekben a kódex részletes rendelkezései nyugszanak. Ilyen szerkezetet mutat valamennyi magyar kódex, amely a felzabadosulás óta létrejött. Így pl. az 1951. évi 7. számú törvényerejű rendeletbe foglalt Munka Törvénykönyve, amely I. fejezetében kifejezetten a törvénykönyv alapelveiről rendelkezik, az 1951. évi III. törvényben szabályozott büntető perrendtartás és az 1952. évi III. törvénybe foglalt polgári perrendtartás, amelyeknek első fejezetei »alapvető elvek« felirat alatt a törvény célját és alapelveit emelik ki. Hasonló szerkezetű az 1952. évi IV. törvényben olvasható családjogi kódex, amely a törvény céljáról szóló 1. §-ban rögzít le családjogi alapelveket, amilyenek a házasság és a család védelmének elve, a nők egyenjogúsága, a gyermek védelmének elve, az ifjúság fejlődésének és nevelésének előmozdítása. Az 1950. évi II. törvény a büntető törvénykönyv általános részéről valamivel kevésbé kifejezetten tartalmaz a preambulumban és az első néhány szakaszban büntetőjogi alapelveket, azon felül, hogy a preambulum kifejezetten is utal a büntetőjogi alapelvek érvényesítésére. — A magyar törvényhozás termékein felül egész sereg szovjet és népi demokratikus törvénykönyv mutat hasonló szerkezeti sajátosságot.

Az egyes jogágazatok alapelveinek jelentősége elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt igen nagy. Elméleti jelentőségüket elsősorban az adja meg, hogy az alapelvek fejezik ki a szinte közvetlen kapcsolatot a kódex egész tartalma szempontjából alapvető jogi nézetek és a kódexekben szabályozott intézmények között, a politika, mint a gazdaság koncentrált kifejezése és a jog között, a jogtudomány mint az alapelvek kidolgozója és a jogalkotás között. A kódexek,

mint intézmények a társadalomban uralkodó jogi nézeteken alapulnak. Ezek a jogi nézetek azonban jelentőségükre nézve nem egyformák. A társadalmi viszonyok minden egyes sajátos csoportjára nézve vannak olyan alapvető jogi nézetek, amelyek alapjában és lényegében meghatározó szerepet töltenek be a kérdéses társadalmi viszonyokat szabályozó normák egésze szempontjából. Ezeket a jogi nézeteket fejezik ki normatív formában, mintegy »intézményesítik« egy-egy kódex alapelvei. Ezek az alapvető jogi nézetek továbbá nem egyszerűen szűken vett jogi nézetek, hanem egyben közvetlenül politikai nézetek, az uralkodó osztálynak anyagi életfeltételeiből folyó s a hatalom kérdéseivel közvetlenül összefüggő érdekeit fejezik ki. Ilyen módon közvetlenül dokumentálják a jogi és a politikai felépítmény egységét. Ezek az alapvető nézetek végül nem véletlenül, nem pillanatnyi elhatározás, politikai szeszély eredményeként alakulnak ki, hanem tudományos elemzés és általánosítás, tudományos tevékenység eredményeként. Az alapelvekben rögzített jogi nézetekben tükröződnek közvetlenül a gazdaság objektív törvényei a tételes jogban.

Az alapelveknek azonban nem csupán elméleti, hanem ugyanakkor fontos gyakorlati szerepük is van, komoly segítséget jelentenek a szilárd és következetes jogalkalmazásban, a szocialista törvényesség megszilárdításában. Az alapelvek gyakorlati jelentőségét különösen két irányban lehet felismerni. Az alapelvek a törvényalkalmazás szempontjából mindenekelőtt *hézagpótló* jelentőségűek. A bírónak az alapelvek, mint tételes szabályok alapján kell eldöntenie azokat a kérdéseket, amelyekre nézve a kódex kifejezett rendelkezést nem tartalmaz. Emellett az alapelvek nemcsak az egyes esetekben hiányzó konkrét rendelkezést pótolják, hanem *értelmező* jelentőségük is van. Ha adott esetben a törvény értelme felől kétség vagy vita merül fel, a bírónak olyan módon kell értelmeznie a törvényt, ahogyan az a bevezetőben rögzített alapelveknek leginkább megfelel.

A szocialista törvényhozás tapasztalatai, valamint az azokat alátámasztó elméleti és gyakorlati megfontolások egyaránt azt a követelményt támasztják a szocialista kodifikáció irányában, hogy a kódexek tartalmát a törvény legfőbb célkitűzéseit, alapvető gondolatait leszögező alapelvekkel kell kezdeni. A tudományra, különösen pedig az állam- és jogtudományokra ezzel kapcsolatban az a fontos feladat hárul, hogy meggyorsítsa az egyes jogágazatok vagy — ami ezzel egyet jelent — az egyes kódexek alapelveinek kidolgozása érdekében végzett munkáját. Az alapelvek kidolgozásának mint tudományos feladatnak jelentőségét hangsúlyozta már 1938-ban Visinszkij, amikor megállapította, hogy »a szovjet szocialista jogrendszer felépítése elsősorban azt jelenti, hogy rendszerbe kell foglalnunk azokat az alapelveket, amelyekre a szovjet jog támaszkodik...«. ¹⁵ Ami állt a szovjet jogra és jogtudományra, ugyanaz áll a népi demokráciák jogára és jogtudományára is. Amikor azonban ilyen módon

¹⁵ Visinszkij id. m. 44. l.

hangsúlyozni kell az alapelvek kidolgozásának, mint tudományos feladatnak kiemelkedő jelentőségét, ugyanakkor határozottan fel kell lépni minden, ezen a téren mutatkozó skolasztikus, üres vitatkozásellen, amire jogi irodalmunkban is akad példa.

8. Az alapelvekkel határos tartalmi problémája minden szocialista kódexnek az is, *mennyire lehet a kódex részletes*, meddig mehet el a részletkérdések szabályozásában. Kódexeink előkészítése során, amikor arról folyik a vita, szabályozza-e a kódex ezt vagy azt a kérdést, gyakran hallunk olyan ellenvetést, hogy ez nem kódexbe való, nem jelentős részletkérdés. Egy másik gyakran felmerülő ezzel kapcsolatos probléma az is, hogy ezt vagy azt a kérdést nem magában a kódexben, hanem az úgynevezett *végrehajtási jogszabályban* vagy általánosabb kifejezéssel élve, végrehajtási utasításban kell majd rendezni. A részletesség problémája tehát a legszorosabban összefügg a végrehajtási utasítás problémájával.

a) A kódex természeténél fogva átfogó, alapvető jogszabály. Rendel-tetése abban van, hogy egy-egy jogágazat anyagát egy helyen, egyetlen össze-foglaló törvénytűben rögzítse meg s ezáltal külön tényező legyen a törvényes-ség megszilárdításában. A kódexnek ebből a rendeltetéséből, a kódex mint jogi forma szolgálati szerepéből általában az következik, hogy a kódexnek inkább részletesnek kell lennie, magában kell foglalnia minden lényeges szabályt, amely az illető jogágazat területére esik. Ugyanakkor meg kell állapítani, hogy a részletesség tekintetében az egyes kódexek, sőt azok egyes részei is lényegesen eltérő jellegűek. A büntetőtörvénykönyv különös részével kapcsolatban pl., ami az egyes büntettek felsorolását és tényállási elemeik pontos szabályozását illeti, határozottan a teljesség igényével kell fellépni. Egészen másképp áll a helyzet pl. a polgári törvénykönyvre nézve, ahol a kötelmi jog különös részében a szerződési típuszabadság elve uralkodik, s ennél fogva nem szükséges és nem is helyes olyan szerződési formákat a kódexben szabályozni, amelyek a gyakorlatban csak ritkábban fordulnak elő, kisebb jelentőségűek vagy szabályozásuk elvei még nem alakultak ki eléggé, s ennél fogva a kódexben való szabályozás az életviszonyok fejlődését nem segíti elő, hanem inkább gátolja.

Ezeket az egyes kódexek sajátosságaiból, a szabályozás természetéből folyó eltéréseket nem tekintve azonban, általános elvként azt lehet leszögezni, hogy a kódexeknek a szabályozott életviszonyok *rendszeresen, általánosan előforduló tipikus elemeit, eseteit kell megragadnia*, s ezekből a tipikus elemekből kell a szabályozást felépítenie. Ez az irányelv két irányú elhatárolást jelent. Jelenti egyfelől azt, hogy a kódexnek nem szabad ritkán előforduló, a tipikus határkérdések, kuriózumok vagy elméletileg kiagyalt, a gyakorlat által fel nem vetett kérdések szabályozására törekednie. Jelenti azonban másfelől azt is, hogy a kódexnek a szabályozás alá kerülő életviszony tipikus jelenségeit valóban meg kell ragadnia s megfogható módon, szilárdan, érdemben szabá-

lyoznia kell. Mindkét elhatárolás nagyon gyakorlati jelentőségű. Gyakorlati jogászaink körében sokszor lehet azt a helytelen törekvést tapasztalni, hogy minden, prakszisukban valamikor előfordult vagy legújabban előforduló határjelenségre most aztán törvényi szabályozást várnak. Ez a törekvés voltaképpen az elméleti restség, a gyakorlat, a jogalkalmazó munka lebecsülésének egyik jelensége. Nyilvánvalóan nem lehet olyan törvényt alkotni, amely szükségtelemné tenné a gyakorlati jogalkalmazók sokoldalú, magasszínvonalú, a normát és az életet állandóan összekapcsoló alkotómunkáját. Elméleti jogászok részéről más indokokból tapasztalható ugyanez. Ők gyakran spekulatív úton az egyes jogintézmények minden rejtett lehetőségének következetes végiggondolása útján jutnak el olyan »problémákhoz«, amelyek a gyakorlatban sohasem fordulnak elő, de amelyeket a »logikai teljesség« igényével szabályozni szeretnének. Ilyen eljárásról híres s egyben hirhadt is a német polgári törvénykönyv, amely különösen általános részében az ilyen izzadságszagú kiagyalt problémák egész tömegét szabályozza. — Nagyon gyakorlati jelentőségű azonban a másik elhatárolás is. Utóbbi éveink törvényhozási gyakorlata létrehozott olyan jogalkotásokat, amelyek szolgálati szerepük betöltésére főleg azért nem voltak alkalmasak, mert a törvény nem volt eléggé konkrét, nem ragadta meg, nem szabályozta eléggé megfogható, eléggé konkrét módon az életviszonyok tipikus elemeit. Szinte klasszikus példa erre a Munka Törvénykönyvének első szövege, amely jelentős részében általános elveket tartalmazott s a konkrét szabályozást az egyébként is három részre tagolt végrehajtási utasításra hagyta. A Munka Törvénykönyvének új szövege sokhelyütt kijavította ezt a hibát, bár még mindig nem lehet állítani, hogy minden részében helyes megoldást ért volna el. Az ilyen túlságos általánosságra való törekvés érdekes módon néha gyakorlati jogászok részéről is tapasztalható. A gyakorlati jogászok egyes esetekben — ez különösen az egyes bűncselekmények tényállási elemeinek szabályozásánál tapasztalható — szeretik az általános meghatározásokat, a kaucsuk-fogalmakat, amelyek széleskörű lehetőséget nyitnak a bírói jogmagyarázatnak. Mondani sem kell, hogy ez a törekvés, ha egészségtelen méreteket ölt, egyáltalában nincs összhangban az állampolgárok személyi és vagyoni jogainak védelmével, biztonságuk megszilárdításával. A törvényalkotás művészete abban áll, hogy ilyen esetekben megtaláljuk azt a józan középutat, amely nem ad lehetőséget jogalkalmazói önkényre, ugyanakkor pedig nem állja útját a társadalmi viszonyok fejlődését rugalmasan nyomónkísérő jogalkalmazásnak sem.

b) Az utóbb említett kérdés már átvezet a részletesség problémájának másik kérdéséhez, az ú. n. végrehajtási utasítás problémájához. A kérdés az, mennyiben igényel a kódex egyáltalában végrehajtási jogszabályt s ha igényel, mi legyen annak a tartalma. A belföldi és a nemzetközi tapasztalatok a múltban és a jelenben egyaránt arra mutatnak, hogy a nagyobb kódexek végrehajtási jogszabály nélkül nem lehetnek meg. Erre mutat a legújabb magyar törvényhozás is, a Munka Törvénykönyve, a családjogi kódex, a büntető és a pol-

gári perrendtartás példája is. Ennek a jelenségnek az a magyarázata, hogy a kódexek előkészítése során a legtöbbször felmerülnek olyan szabályozást igénylő, de azért kisebb jelentőségű kérdések, értelmező és átmeneti szabályok, amelyeknek a kódexbe való felvétele eltorzítaná a kódexet. Ezért a végrehajtási jogszabályt nagyobb kódexek esetében általában szükségszerűnek, tehát kívánatosnak kell tartani.

Ugyanakkor óvnunk kell a végrehajtási utasítással való visszaéléstől is, amire már fentebb utaltunk. Nemcsak a Munka Törvénykönyve első szövegének esetében, hanem más esetekben is tapasztalható volt az utóbbi évek törvényhozási gyakorlatában az az eljárás, hogy lényeges, sőt döntő érdemi kérdéseket nem a kódexben, a törvényben, hanem végrehajtási utasításban szabályoztak. Ez arra vezetett, hogy a törvény, a kódex tekintélye csökkent, voltaképpen a végrehajtási utasítás lett az igazi kódex s a gyakorlatban nem is a kódexet tartották számon és alkalmazták, hanem a végrehajtási utasítást. A szocialista törvényesség megszilárdításának fontos feltétele az, hogy ezt a helytelen eljárást új kodifikációs gyakorlatunkból kiküszöböljük. Helytelennek kell minősíteni azt is, ha a kódex végrehajtása több jogszabályban elaprózódik, amire ugyancsak a Munka Törvénykönyvének első szövege mutatott példát. Az ilyen eljárás áttekinthetlenné teszi az anyagot, megnehezíti a jogalkalmazást, fékjévé válik a törvényesség megszilárdításának.

9. Részben tartalmi, részben formai problémája minden szocialista kodifikációnak a *törvényalkotás és a logika*, a jogalkotás és az emberi gondolkodás törvényeinek összefüggése. Részben formai kérdés ez azért, mert a legélesebben a rendszer kérdésében, egy adott törvénykönyv anyagának rendszerezésével kapcsolatban merül fel. Ugyanakkor azonban tartalmi kérdés is, mert az emberi gondolkodás törvényei természetesen a kódexek érdemi szabályainak, e szabályok tartalmának kialakításánál is működnek.

Az idevágó első elméleti kérdés a kódex, mint jogi törvény és a logika, az emberi gondolkodás törvényei jellegének összeütközése folytán merül fel. A kódex, mint jogi törvény a felépítmény része, ezzel szemben a gondolkodás és ennek törvényei nem tartoznak sem az alaphoz, sem a felépítményhez. Ezen az eltérésen alapszik, hogy jogászaink közül nem egy esetben még azok is, akik a jogra nézve a felépítményi jellegből, a szolgálati szerepből folyó következményeket elismerik, és helyesnek tartják, úgy vélik, hogy a jogon belül meg lehet különböztetni a szorosan vett jogszabályt, a normatív tartalmat, amely osztályjellegű, a logikai elemektől, például a rendszer vagy a fogalom-meghatározások jellegétől, amelyek függetlenek az adott alaptól. Valójában pedig semmi ellentmondás nincs a jog osztályjellege s az emberi gondolkodás törvényeinek a jog körében történő felhasználása között s ezért semmi alap nincs arra, hogy a jogon belül egy szorosan vett normatív, osztályjellegű s egy logikai, osztályfeletti elemet különböztessünk meg. A logika törvényei, amelyek közvetlen kapcsolatban vannak az ember mindennemű termelő és egyéb

tevékenységével, soha sem jelentkeznek mintegy absztrakt módon, önmagukban, hanem mindig valamely adott emberi tevékenység konkrét valóságában. Amikor az emberi gondolkodás szabályai a törvényalkotást szolgálják, olyan társadalmi jelenség keretében jelentkeznek, amely a maga egészében felépítményi jellegű. A gondolkodás szabályai tehát nem felépítményi jellegűek ugyan, de e szabályoknak a törvényalkotás körében való felhasználása feltétlenül osztályjellegű; a gondolkodás szabályainak felhasználása a törvényalkotás körében alá van rendelve a törvény alapvető jellegének, vagyis annak, hogy a törvény az osztályakarát kifejezje, tükrözi és szolgálja az adott társadalom gazdasági rendjét. A törvényalkotás gyakorlati feladataira alkalmazva ezt a tételt: az emberi gondolkodás törvényeit, a fogalomalkotás, a következtetés a rendszerezés szabályait a szolgálati szerep betöltése érdekében és annak alárendelve kell felhasználni. Különösen fontos ezt figyelembe venni azoknál a nagy, hagyományos törvénykönyveknél, amelyeknek már a kapitalista jogban szilárdan kialakult rendszerük, fogalmi felépítésük volt, (például a büntető vagy a polgári törvénykönyv stb.). A kialakult rendszereket, a tradicionális fogalmi felépítést semmiesetre sem lehet örökkévalónak tekinteni s ha nem is kell mindenáron való változtatásra törekedni, mindenesetre felül kell vizsgálni abból a szempontból, vajjon mennyiben alkalmasak a szocialista rend szolgálatára.

A törvényalkotás és a logika összefüggése még gyakorlatibb jelentőségű azért, mert a törvényalkotással és más, a jogi szakmunka körébe eső tevékenységgel kapcsolatban különleges »jogi« vagy méginkább »jogász« logikáról hallunk beszélni. A múlt és a jelen nagy törvényalkotásainak ismeretében e megkülönböztetés bizonyos fokú jogosultságát nehéz lenne tagadni. A nagy törvényalkotások valóban bővelkednek logikai erényekben, éles és pontos meghatározásokban, a következtetések meggyőző erejében, a világos megkülönböztetésre alapított rendszerezésben. Ugyanakkor lehetetlen észre nem venni, hogy az a magasfokú logikai munka, amely a múlt nagy törvényalkotásaiban tükröződik s amelyen formálódott, iskolázódott mai jogászaik jelentős részének gondolkodása, alapjában nem más, mint a formális logika magasfokú alkalmazása s mint ilyen része, egyik oldala annak az absztrakt, metafizikus jogász világnézetnek, amely — mint Engels megállapította — a teológiai világnézet helyébe lépve, a burzsoázia klasszikus világnézete lett. E világnézet ellen évek óta szívós harcot folytatunk, mindezideig azonban csak kevésé vettük figyelembe ennek a világnézetnek a formális logikai következményeit s csak kevésé mutattunk rá azokra a hibákra, amelyek e gondolkodásmód maradványaiképp mai jogi munkánk, benne törvényalkotó munkánk körében is tapasztalhatók. A törvényalkotás és a logika legfontosabb összefüggéseit vizsgáló fejtegetésnek természetesen nem lehet feladata rámutatni az összes hibákra, amelyek a formális logikai módszer egyedülvalóságából származnak. A legfontosabbakat azonban mindenesetre ehelyütt is ki kell emelni.

A formális logikára alapított jogászi gondolkodás egyik alapvető veszélye a hajlam a *hamis azonosításra*. Az azonosság elve — mint ismeretes — a formális logikában úgy hangzik, hogy $A \text{ est } A$, minden dolog azonos önmagával. Ez a tétel így metafizikus és ezért feltétlenül helytelen. A valóságban nincs abszolút, hanem csak viszonylagos azonosság, az azonosság csak bizonyos irányban való azonosságot jelent, azon túl s amellet különbséget is. Az azonosság feltételezi és magában foglalja saját ellentétét, a különbséget. A különböző és az azonos dolgok továbbá állandó mozgásban vannak, s ennek során a korábban bizonyos szempontból azonos dolgok különbözőkké, sőt ellentétesekké válnak, ugyanakkor a korábban különbözők, sőt az ellentétesek azonosulnak. Könnyű felfedezni a hamis azonosítás mélységes összefüggését a burzsoá világnézettel általában s a burzsoá jogászi gondolkodással különösen. Az egész burzsoá jogrendszer s az annak alapján álló burzsoá jogászi gondolkodás gyökerében két hamis azonosításon alapszik. Az egyik az ember = ember azonosítás, a másik a dolog = dolog azonosítás. A burzsoá jogászi világnézet abból indul ki, hogy mivel a törvény immár nem beszél úrról és szolgáról, hanem csak emberről, továbbá mert általában dologról és dolgok tulajdonáról van szó, tehát a tőkés egyenlő a munkással és a termelőeszközök tulajdona egyenlő a használati javak tulajdonával. Mai jogi munkánkban általában és törvényalkotó munkánkban különösen a hamis azonosítás veszélye elsősorban azokkal az intézményekkel kapcsolatban jelentkezik, amelyek névszerint azonosak a burzsoá és a szocialista rendben. Formálisan tekintve, a büntett, a börtön, a szerződés stb. intézményei egyaránt szerepelnek mind a két jogrendszerben. Ugyanakkor teljesen világos, hogy ezek az intézmények a mi rendszerünkben merőben más összefüggésben jelentkeznek, merőben más funkciót töltenek be. A kapitalista törvénykönyvek tradicionális anyagának kritikai átdolgozása, amely sok egyéb mellett, törvényalkotó munkánk sikerének egyik követelménye, valójában annyit jelent, hogy a formális és bizonyos szempontból való azonosság mellett sokkal nagyobb súllyal vegyük figyelembe azokat a döntő különbségeket, amelyek a társadalmi rend jellegének megváltozásából folynak és amelyek miatt minden, a leg-hagyományosabb szabályra nézve is elsősorban azt a kérdést kell feltennünk, vajjon mennyiben felel az meg a szocialista építés érdekeinek.

Egy másik jellegzetes hibája a formális logikára alapított jogászi gondolkodásnak a hajlam a *végletes gondolkodásra*. Amikor a jogász határozatot hoz, szerződést vagy jogszabályt szerkeszt, mindig tudatosan törekszik annak megállapítására, mi az, ami az adott szabály vagy rendelkezés fogalmi körén még belül van, amire tehát a szabály vagy rendelkezés vonatkozni fog, s mi az, ami már kívülesik rajta, amire tehát a szabály vagy rendelkezés már nem fog vonatkozni. Innen van a jogász állandó hajlama a határesetekben való gondolkodásra. A jogász valójában mindig határeseteken próbálja ki saját határozatának, szerződésének, az általa szerkesztett jogszabálynak pontosságát, helytállóságát. Ezt a törekvést önmagában természetesen nem lehet kifogásolni, hiszen ez

minden logikus gondolkodás szükségszerű eleme. Ugyanakkor óvni kell az ilyen-fajta gondolkodás túlhajtásától. Elméleti és gyakorlati jogászaink egyaránt hajlamosak arra, hogy a törvény pontosságának kritériumaként soha elő nem forduló, gyakorlatilag teljesen jelentéktelen határeseteket vegyenek fel. Vannak, akik olyan tökélyre vitték ezt a végletes gondolkodást, hogy nem is igen látnak már mást, mint éppen ezeket a végleteket. Helyes felfogás mellett pedig ezek a végletek egyrészt csak a realitás határain belül játszhatnak egyáltalában hasznos szerepet a törvényalkotó munkában, másrészt soha sem szabad elfelejteni, hogy a határesetek értéke elsősorban logikai érték, a határesetek nem cél, hanem eszköz szerepét játsszák, a törvényalkotásban tehát a határeseteket csak mint az ellenőrzés eszközét lehet felhasználni, semmiképp sem lehet azonban a szabályozás súlyát ezekre irányítani.

Egy harmadik jellegzetes túlzás a formális logikára alapított jogászi gondolkodásban az, amit legcélszerűbben talán *fogalomhajhászatnak* lehetne nevezni. A pontosságra való törekvés nemcsak a határesetek irányába viszi el a jogászi gondolkodást, hanem arra is rábírja, hogy törekedjék a fogalmak pontos, normatív meghatározására, és pedig akár szükség van erre, akár nincsen. Önmagában a fogalmak pontos meghatározása természetesen nemcsak nem kifogásolható, de feltétlenül szükséges. Mindamellet semmi szükség nincs arra, hogy egy-egy törvényben mindenáron normatív meghatározást erőszakoljunk olyan fogalmakra, amelyeknek tartalma a gyakorlatban szilárdan kialakult s józan számítás szerint nem lehet feltételezni, hogy a fogalom határai felől valaha is kétség támadjon. Az ilyen eljárás oda vezet, hogy egy-két évvel ezelőtt az egyik jogszabályszerkesztő megkísérelte az egyik rendelettervezetben meghatározni, hogy mit kell »a jelen rendelet szempontjából« biciklinek tekinteni.

A formális logika túlhajtásából eredő hibák között ki kell emelni a *túlzott vagy helytelen rendszerezés* veszélyét is. Így például a burzsoá polgári törvénykönyvek általában hajlamosak arra, hogy bonyolult részekre, címekre, fejezetekre, alfejezetekre, szabályokra, kivételekre, alkivételekre tagolt rendszert építsenek fel. Márpedig a rendszerezésre is áll az, hogy ha túlzásba viszik, átcsap a saját ellenkezőjébe s ahelyett, hogy a törvény áttekinthetőségét, szilárd-ságát biztosítaná, homályosságot, áttekinthetetlenséget okoz. Még nagyobb a helytelen rendszerezés veszélye, amikor a rendszerezés alapelveként olyan kritériumot veszünk fel, amelynek folytán a rendszer alkalmas lesz az egyes intézmények jellegének, valódi lényegének elhomályosítására. A polgári jog hagyományos rendszerében szerintem ilyen kritérium alapján jött létre a kötelmi jog rendszere, amely igen alkalmas arra, hogy teljesen elmossa egyfelől a szerződés, másfelől az ügyleten kívüli kártérítés között fennálló alapvető különbségeket.

A formális logika felhasználásának ez a sokféle veszélye természetesen nem annyit jelent, hogy most már mondjunk le azokról a kétségtelen előnyök-

ről, amelyekkel a pontosság, a világos rendszerezés, az áttekinthetőség biztosítása terén jár. Készülő szocialista kódexeink is csak akkor lesznek igazán nagy törvényalkotások, csak akkor fogják igazán kifejezni a szocialista állam és jog új, magasabbrendű jellegét, ha megszerkesztésükkor a formális logika törvényeit figyelembe vesszük. Ez a felhasználás azonban minden esetben csak a dialektikának alárendelve, a dialektika követelményeinek állandó szem előtt tartása mellett lehet értékes.

10. A kódexek formájával összefüggő kérdések közül az egyetlen általános, minden kódexszel kapcsolatban felvethető probléma a *szövegezés*, a kódex nyelvezetének, megfogalmazásának kérdése. Ez végső soron a nyelv és a jog viszonyának kérdését veti fel. Szemben a joggal, amely felépítmény, a nyelv — a gondolkodás törvényeihez hasonlóan — nem felépítmény; közömbös az osztályok sorsa, a társadalmi rend jellege iránt. A nyelv jellegére vonatkozó ez a tétel azonban megfordítva korántsem áll: az osztályok korántsem közömbösek a nyelv irányában. Az egymással harcoló osztályok felhasználják a nyelvet, mint az érintkezés eszközt saját osztályérdekeik szolgálatára. Ez történik akkor is, amikor a nyelv, mint a törvényalkotás eszköze kerül felhasználásra. A jog számára a nyelv felhasználása szükségszerű, a jog, mint minden más társadalmi szabály is, ilyen vagy olyan formában, mértékben és módon mindig nyelvi úton jut kifejezésre. A nyelvnek azonban kiemelkedő jelentősége van az írott jog körében, amely meghatározott, rögzített szavakban és mondatokban, változatlan szövegben fejeződik ki. Az azonban, hogy az osztályok felhasználják a nyelvet saját céljaik szolgálatára, nemcsak azt jelenti, hogy a nyelv által kifejezett gondolatok, eszmék, nézetek, osztályjellegűek, hanem azt is, hogy az osztályok hatnak magára a nyelvre, beviszik sajátos szavaikat, kifejezéseiket. A jog általában olyan nyelven beszél, mint az uralkodó osztály, amelynek akarátát kifejezi. Ez természetesen nem valamiféle külön nyelv, »osztálynyelv«, alapvető szókincse és nyelvtani szerkezete teljesen azonos az általánosan használt nyelvvel, de az adott uralkodó osztályra, az adott történelmi feltételekre sajátos eltérésekkel. Jól igazolja ezt a tételt a magyar törvényhozási nyelv s általában a magyar hivatalos nyelv fejlődése az utolsó száz évben.

Ismeretes, hogy a magyar törvények a XIX. század elejéig latin nyelven készültek s a közigazgatás nyelve, a megyei urak érintkezésének eszköze is, latin volt. Nem is akármilyen latin, nem a klasszikus latin, hanem a közép- és újkor feudális hivatali használatában elkopott, kulináris, bürokrata latin. Amikor a törvények először készültek magyarul, ez a magyar szöveg nem volt más, mint a rossz latinra fordítása. A XIX. század törvényhozási nyelvét egészében és alapjában ez a rossz latinizálás jellemzi. A szövegekben bőven használt participiumok, passzívumok annyira világosan beszélnek, hogy sokszor nem volna nehéz az állítólag magyar törvényt szöveget latinra visszafordítani. — A szabadságharc bukása után egy másik idegen beütés

volt hatással a magyar jogi nyelvre : az osztrák-cseh-morva bürokrácia nyelve. A német hatás valójában még korábban kezdődik, már az 1840-es kereskedelmi és ipari törvényhozás voltaképpen német szövegek magyarítása. Még erőteljesebben jut ez kifejezésre természetesen az abszolutizmus alatt, de nem szűnt meg a kiegyezés után sem, hiszen köztudomású, hogy törvényeink jelentős része ebben az időben a megfelelő német törvény lefordítása útján készült. A kétféle forrásból, a latin és a német hivatali nyelv magyarításából egyfajta bürokrata nyelvezet fejlődött ki s bár a törvényalkotás nyelve az idők folyamán egyszerűsödött, csiszolódott, a bürokrata gondolkodásmód nyelvi tükröződései általában jellemzők maradtak a törvényalkotás nyelvére.

Azt hiszem, meg lehet állapítani, hogy a felszabadulás óta a magyar törvényhozási s általában a hivatali nyelv átalakítása terén komoly lépésekkel haladtunk előre. Törvényeink nyelve ma már általában közérthető, amiben nem kis része van annak a ragyogó példának, amelyet ezen a téren is Alkotmányunk mutatott. Ez azonban természetesen nem azt jelenti, hogy mentesek volnánk minden vagy akárcsak a lényeges hibáktól is. Az alapvető veszély, amely a törvényhozási nyelv fejlődését ismérve még ma is időszerű, a bürokrata nyelv veszélye, az élettől elszakadt, lélektelen, hideg hivatali bürokrácia nyelvi kifejezése. A bürokrata nyelvhasználatnak különösen két főirányára kell felhívni a figyelmet.

Az egyik, és ma már talán jelentőségében kisebb veszély, a szükségtelen finomkodás, választékoskodás, hivataloskodás a nyelvhasználatban. A felszabadulás előtti magyar törvényalkotást általában az a törekvés jellemezte, hogy nem szeretett ú. n. »hétköznapi« szavakat használni s a törvényalkotás pátozát egyebek között oly módon próbálta kifejezni, hogy mindent finoman, választékosan körülírt, még akkor is, ha arra egyébként jó magyar szó volt. Jellemző erre, hogy például a »paraszt« kifejezés a felszabadulás előtt s évekig még a felszabadulás után is, tilos szó volt a törvényalkotási nyelvben, helyett »földműves«-t vagy »földműveléssel élethivatásszerűen foglalkozó személy«-t kellett írni. Ennek a finomkodásnak, hivataloskodásnak, annak a meggyökeresedett nézetnek, hogy a hivatalos iratoknak, határozatoknak szükségképp más nyelven kell íródniok, mint ahogyan az emberek általában beszélnek, a legfeltűnőbb megnyilatkozásait már kiirtottuk. De még mindig szép számmal fordulnak elő jogszabályainkban is, de különösen egyéb hivatalos iratainkban a szükségtelen utalgatások paragrafusokra, bekezdésekre és pontokra, a »fentebb említett«, az »ott írt«, az »előbbi bekezdés« s az »alábbi pontok« mind-megannyi maradványa a hivataloskodó, bürokrata gondolkodásmód nyelvi kifejezésének.

Az utolsó egy-két évben azután a finomkodás, választékoskodás, hivataloskodás veszélyét felváltotta egy másik, nem kisebb veszély, a nyelvi henyeség, a nemtörődömség, a nyelvi nihilizmus veszélye. Világosan kell látni, hogy a bürokrácia újabb jogi nyelvünkben éppen az ilyen jelenségek útján is jelent-

kezik. Még kisebb baj, ha egyszerűen arról van szó, hogy vétének a magyar nyelv alapvető nyelvtani szabályai ellen, aminek egyik elrettentő példája volt az, hogy néhány héttel ezelőtt sorozatosan jelentek meg közlemények a hivatalos lapban arról, hogy x község területéből egy meghatározott rész y község területéhez »lett átcsatolva«. A nagyobb baj ott kezdődik, amikor a szöveg elhanyagolása, a nyelvi nemtörődömség miatt a szöveg egészen más, sokszor teljesen lehetetlen értelmet kap. Ennek példája ugyancsak a legújabb jogalkotásból az a szabály, amely kimondotta, hogy »a kártérítést nem lehet átruházni«. Nyomban felmerülhet a kérdés, hogy akkor vajjon mit csinál a szegény károsult a pénzzel, ha egy kiló kenyeret sem vehet rajta, mert ez is átruházással jár. Valójában nyilván nem a kártérítés, hanem a kártérítési igény átruházhatatlanságát kívánta a szabály kimondani.

Nem kell bővebben hangsúlyozni, hogy készülő új törvénykönyveinknek mindkét veszéllyel szemben fel kell venniök a küzdelmet. Készülő új törvénykönyveinknek formájukban, nyelvezetükben is dokumentálniok kell azt a kulturális virágzást, a nemzeti-népi értékeknek azt a kibontakozását, amely országunkban folyamatban van.

*

Az új szakasz és a törvényalkotás elvi összefüggéseiről szóló fejtegetéseket nem lehetne a témához méltóbban befejezni, mint egy kézenfekvő utalással, amely a most folyó törvényalkotási munka történelmi előzményein alapszik. A magyar nemzet történetében oly dicsőséges 1848. évi törvények egyike, az ősiség eltörléséről rendelkező XV. törvénycikk I. §-a a következőképpen rendelkezik:

»A minisztérium az ősiség teljes és tökéletes eltörlésének alapján a polgári törvénykönyvet ki fogja dolgozni és ezen törvénykönyv javaslatát a legközelebbi országgyűlés elibe terjesztendi«.

Ez a törvénybeiktatott ígéret annak idején — sok más reformgondolattal együtt — papíron maradt. Az egyesült európai reakció ereje eltiporta a magyar nép hősi harcát, vérbe fojtotta a márciusi forradalmat. 1848. dicső emlékei között egy szerény helyen ott van ez a törvényhozói ígéret is. Amikor most majd beváltjuk ezt az ígéretet és létrehozzuk nemcsak az ősiség, de mindenfajta elnyomás majdani eltörlésének céljával a szocialista magyar törvénykönyveket, folytatjuk és betetőzzük azt, amit nemzeti örökségként kaptunk. A magyar nép, amely 1848-ban elvesztette, a népi demokráciában megnyeri majd a törvénykönyvekkel is a csatát a béke és a haladás táborában.

HOZZÁSZÓLÁSOK

JANKÓ PÉTER

Világhy Miklós elvtárs előadása a gazdasági alap és a jog, mint tartalom és forma közötti kapcsolaton felül — lényegileg ugyanilyen külön, tartalom és forma szerinti összefüggést lát a jog tartalmát jelentő magatartási szabály és ennek a szabálynak megjelenési (írott, vagy nem írott) formája között. Ebből jut arra a következtetésre, hogy végső fokon a gazdasági rend jellege határozza meg, vajjon egy adott társadalom joga általában írott formájú avagy szokásjog-e. Ez álláspont szerint az, hogy a jog írott-e, avagy szokásjog, a gazdasági alap fejlődése által irányított, törvényszerű fejlődésnek a függvénye.

Szerintem: *önmagában* az, hogy a jog írott-e, vagy íratlan szokásjog, nem a gazdasági alap változásai által irányított fejlődés kérdése. A társadalmi fejlődés legkülönbözőbb szakaszaiban vegyesen találkozunk írott és íratlan joggal egyaránt. Megítélésem szerint — amennyiben a kérdés megfontolására a rendelkezésre álló idő korlátozottsága mellett lehetőségem volt — ezt a kérdést nem lehet a jog mint felépítmény egész komplexumától elválasztva kezelni. Nem lehet a jog írottságát, illetve nem írottságát, külső megjelenését az előadás szerinti értelemben a jog mint forma — formájaként tekinteni.

Ha mégis a jog tartalmáról és formájáról beszélünk, ezzel kapcsolatosan nem lehet a tartalom és forma — a lét és tudat viszonyának megfelelő viszonyt értenünk. A jognak e módosított értelemben vett tartalma és formája a maga szétválaszthatatlan egységében terméke a gazdasági alapnak, ebben a szétválaszthatatlan egységben és nem külön-külön szolgálja azt. *Önmagában véve* a jog írásbafoglaltságát vagy szokásjogi jellegét — nyilvánvaló, hogy úgy egyik, mint a másik a legkülönbözőbb gazdasági alapok szolgálatára egyaránt képes volt. *Önmagában tehát* ez a külső megjelenés nem lehet a gazdasági alapnak függvénye.

A jognak itt szereplő értelemben vett tartalma és formája a maga egységében azonos jelleggel, egymásra természetesen kölcsön-hatásban szolgálja az alapot; a gazdasági alap a jogot a maga tartalmával és ennek szükségképpen valamilyen külső megjelenési, közlésre alkalmas formájával dialektikus egységben létesíti. A jognak tartalmában és formájában jelentkező ez az egysége az, amelyet a gazdasági alap változásaival párhuzamos fejlődés eredményének tekinthetünk. Nem a jog magatartást előíró szabályainak tartalma határozza meg tehát külön a jog külső megjelenését is, hanem mindkettőt elválaszthatatlan egységben, egy szinten határozza meg és ruházza fel azonos feladatokkal a gazdasági alap.

Tudatában vagyok annak, hogy ezt az álláspontot csupán egy alapos történelmi elemzés támaszthatná megfelelően alá. Meggyőződésem azonban, hogy a választ arra a kérdésre, mivel lehet magyarázni, hogy a jog írásbafoglalása, illetve szokásjogi megjelenése különböző gazdasági alapok mellett egyaránt előfordult, ezen az úton kell keresni. A jog írásbafoglaltsága, illetve íratlansága *önmagában* a felépítmény szempontjából közömbös mozzanat, felépítményi jelleggel csak a jog egészének szétválaszthatatlan egységében jelentkezhetik.

Ezzel kapcsolatosan rá kell mutatni arra is, távolról sem csak a jog írottságának vagy nem írottságának megítélése veti fel ezeket a kérdéseket. Mindenek-

előtt — figyelemmel az előadás főtárgyára — ugyanilyen jellegű kérdés, hogy a jog írásbafoglalása egységes egészet képező, összefoglalt szabályozásban (kodexben), avagy különálló, szétszórt írásbeli szabályok útján történik-e.

Az új kormányprogram szerint népi demokratikus állami berendezésünk, gazdasági és társadalmi életünk alapja a szocialista törvényesség. A gazdasági alap fejlődése előmozdításának érdeke az, ami a szocialista törvényesség feltétlen, következetes megvalósításának követelményét megalapozta, tudatosá tette. A szocialista törvényességet megvalósítani hivatott jogszabályok a dolgozó nép egészéhez szólnak, a dolgozó nép egészének tudatos közreműködését követelik meg mellőzhetetlenül ahhoz, hogy a törvényesség élő valósággá váljék. Már ebből nyilvánvaló, hogy ennek a szocialista törvényességet a maga részleteiben meghatározó jognak világosan felismerhető formában el kell jutnia a dolgozó nép minden tagjához. A világos felismerés nem csak a jogszabályhoz való alkalmazkodás lehetőségét mozditja elő, a világosan felismert jogszabály meggyőző ereje is nagyobb, nem csak az alkalmazkodás lehetőségét biztosítja, hanem egyenesen készit erre az alkalmazkodásra. Mi segíthetné elő alapvetőbben a jogszabályok megismerésének lehetőségét, mint az íratlan szabályok írásbafoglalása, illetve az egyes jogterületeket érintő, szétszórt jogszabályok egységes összefoglalása! Lényegileg ebben jelentkezik a jog tartalmának és formájának az az egysége, amelyről az előbb szóltam: a népi demokratikus fejlődés mai szakaszának gazdasági alapja immár általában múlhatatlanul megköveteli a szocialista törvényességet meghatározó jog kodifikálását — azért, mert ez a jog a maga felépítményi szerepét a maga egységes egészében a leghatékonyabban írott formában töltheti be.

Ezen a ponton függ össze a kodifikáció egy másik, jelentőségében még csak fokozott kérdéssel. Az eddigiekben arról volt szó, hogy íratlan vagy írott, kodifikálatlan vagy kodifikált jog legyen-e. De ezen felül élesen fel kell tenni azt a kérdést is, hogy a régi jog maradjon-e, vagy új jog legyen-e? Ez a kérdés nem azonos a kodifikáció kérdésével, ugyanúgy időszerű már kodifikált területen, mint az íratlan, illetve szétszórt szabályozás területéről a kodifikáció területére való átmenettel kapcsolatosan.

A szovjet proletár-diktatúrában, az Októberi Forradalmat követő időben a forradalom előtti jog teljes egészében eltörlésre került, s a jogi szabályozás új jogalkotásnak a feladata lett. A népi demokratikus fejlődésnek ezzel ellentétesen sajátossága, hogy a régi jog általában, írott és szokásjogi részeiben egyaránt nagyjában megmaradt, s a gazdasági alap változásához képest jelentkező ellentéteket az elmúlt évek folyamán bizonyos vonatkozásokban megtörtént egyes új szabályozásoknak, ezen túl pedig a jog egész területén a jogalkalmazásnak kellett kiegyenlítenie. Ez a helyzet sok és komoly nehézséggel járt. A jogalkalmazás a hatályban tartott régi szabályokat az értelmezés keretében gyakran nem tudta az alap változásának megfelelő új szocialista tartalommal megtölteni, ami azután a jogalkalmazásban nem ritkán az alap és felépítmény között eltávolodásra vezetett, akadályozta, hogy a jog a maga szerepét maradéktalanul betölthesse. Együtt járt ezzel a helyzettel az is, hogy a jogalkalmazásban nem jelentéktelen mérvű bizonytalanság jelentkezett, ami a szocialista törvényesség érvényesülését az alap érdekének megfelelően éppen nem mozditotta elő. Hogy ilyen helyzet keletkezett, szükségképpeninek mondható, mert hiszen nyilvánvaló, hogy a régi joggal, a kapitalizmus érdekeinek megfelelő joggal, csupán toldozás-foltozás segítségével, az értelmezés korlátozott eszközeivel a szocializmus épülését a jog területén optimálisan előmozdítani távolról sem lehetett.

Van olyan álláspont, amely szerint a kodifikáción keresztül megvalósuló jogi rendezésnek inkább rögzítő jellegűnek kell lennie, semmint reformáló-nak, pláne alapjában változtatónak. Az ilyen álláspont szerintem helytelen, érvényesülése a fejlődés akadályozását eredményezné. Népi demokráciánk gazdasági rendje azoknak az időknek gazdasági rendjével szemben, amelyekből jelenleg is hatályban levő írott és íratlan jogszabályaink jelentős része származik, döntő változást jelent. Nyilvánvaló, hogy ezt a változást annak megfelelően a jogban is alapvető változásnak kell követnie. Nem lehet kétséges, hogy ez nem jelenti minden egyes részletjogszabály megváltoztatásának követelményét. Annyit azonban feltétlenül jelent, hogy az alap és felépítmény összeegyeztetése érdekében elvi tudatossággal, minden régi jogszabállyal szemben fel kell vetni azt a kérdést, mennyiben képes az akár önmagában, akár más jogszabályokkal való összefüggésben a megváltozott alap maximális értékű szolgálatára. Ha nem képes, kérlelhetetlenül félre kell tenni és bátran — úgy részletekben, mint az összefüggésekben — a szocialista jogalkotás területére kell lépni.

Az ilyen átfogóan jogalkotó tendenciájú rendezésre kiválóan alkalmas keret a kodifikáció. Minthogy pedig a helyzet az ilyen jellegű rendezésre megérett, ettől a kérdéstől is elválaszthatatlan a kodifikáció mellett való érvelés.

Nincs kétségem abban sem, hogy ez új jogalkotás által eredményezett minden olyan változás, amely megfelel gazdasági rendünknek, általában találkoznai fog a dolgozó tömegek nagy többségének meggyőződésével is, ha egyes esetekben nem is közvetlenül, minden további meggyőzést célzó ráhatás nélkül, azonban ilyenek eredményeként minden különösebb nehézség nélkül. A szocialista állam szerepében a tömegek megfelelő tudatának kialakításánál egyik legfontosabb eszköz éppen a jog. Kétségtelen azonban, hogy törvényalkotásunknak egyre szélesebb tömegekre támaszkodva kell történnie olyan értelemben is, hogy egyre szélesebb körben kell konkrét tájékozódás szerzésről gondoskodni, mit szólnak meglevő és tervezett törvényeinkhez a dolgozó tömegek. Ez nélkülözhetetlen előfeltétele nemcsak a helyes jogalkotásnak, hanem a törvényesség eredményes propagandájának is.

Mindennek hangsúlyozását annál inkább szükségének láttam, mert az előadás egész irányvonala, arányai, értékelései azt mutatják, hogy a kodifikáció kérdéseit döntő jelentőséggel az írott vagy íratlan jog alternatívája körül látja, illetve vizsgálja, holott a kodifikáció legalábbis azonos jelentőséggel — függetlenül az írott és íratlan jog alternatívájától — egyben átfogó jogi rendezést, új jogalkotást is kell hogy jelentsen. Ugyancsak ide vezethető vissza az is, hogy az előadás szembenűnően főként csak a nagyobb részben íratlan polgári jog kodifikációjának kérdéseit tartja szem előtt, s emellett a büntetőjogi kodifikáció problémái, amelyek az írott és íratlan jog viszonyán kívül merülnek fel, háttérbe szorulnak. De ezzel van összefüggésben az is, hogy az előadás nem tulajdonít kellő jelentőséget a bírói gyakorlat tapasztalatainak, jogalkalmazási nehézségeinek. Ezek a tapasztalatok ugyanis elsősorban ugyancsak nem az írott vagy íratlan jogot érintő fejtegetéseket illetően volnának értékesek, hanem a régi jog és a gazdasági fejlődés közötti szakadásra, következőképpen az új jogalkotás múlthatatlan szükségére világíthatnának rá szemléltető módon.

Jelensége ez egyébként annak is, hogy népi demokráciánkban a jogtudomány és a gyakorlati jogalkalmazás közötti kapcsolat korántsem alakult annak megfelelően, hogy az elmélet és gyakorlat egységét gyümölcsözően megvalósíthassa. Az előadás még csak nem is érinti, hogy a jogfejlődés megköveteli a bírói gyakorlatnak a jogtudomány részéről való állandó figyelemmel kísérését,

a bírói gyakorlat által felvetett vitás elvi kérdések teljes megnyugvást jelentő megoldása érdekében a jogtudomány segítő közreműködését. Pedig az elmélet és a gyakorlat ilyen irányú együttműködése éppen most, a kodifikációs feladatok sikeres teljesítéséhez, a helyes jogalkotáshoz az egyik legelsőrendűbb, nélkülözhetetlen előfeltétel. Ezzel kapcsolatos, hogy az előadás a bírói gyakorlatból egyetlen olyan példát sem használ fel, amely a régi jogszabályok és a gazdasági rend közötti eltolódást meggyőzően szemléltetné, s egyben fokozott módon hangsúlyozhatná a törvényhozói úton való új jogalkotásnak szükségét.

Nagyon érdekes, alaposan elgondolkoztató, hogy az előadás egyaránt kifogásolja egyes gyakorlati jogászaiknak egyrészt azt a törekvését, amellyel azok minden határjelenségre törvényi szabályozást várnak, — úgyszintén azt is, hogy egyes esetekben viszont szeretik az általános meghatározásokat, az úgynevezett kaucuk fogalmakat, amelyek széleskörű lehetőségeket nyitnak a bírói jogmagyarázatnak. Ennek a kettős, irányvonalában ellentétes, céljában azonban azonos törekvésnek, illetve kívánalomnak együttes előfordulása is jelenleg fennálló jogi szabályozásunknak a gyakorlati jogalkalmazásban jelentkező komoly fogyatékoságaira utal. Az úgynevezett határesetek — én inkább úgy mondanám, hogy olyan esetek, amelyekre nézve a meglévő jogi szabályozás nem megfelelő — a gyakorlatban nem jelentéktelen számban fordulnak elő. Viszont kétségtelen, hogy ezeket az eseteket is a gyakorlatnak a törvényesség keretében meg kell oldania. Innen ered az említett kettős irányú kívánalom: vagy legyen a kivételes eseteknek is megfelelő külön szabályozás, vagy legyenek olyan általánosabb, szélesebb kereteket felölelő meghatározások, amelyek lehetővé teszik a szóbanlevő úgynevezett határeseteknek is ugyanennek a szabályozásnak a hatálya alá vonását.

A szóbanlevő egyik törekvés éppen úgy nem jelent általában elméleti restséget, mint ahogyan a másiknak nem a bírói önkény lehetőségének a biztosítása a célja. Mindkettő azt akarja elérni, hogy a jogalkalmazás ne kényszerüljön se jogalkotásra, se olyan jogalkalmazásra, amely az alap érdekeinek nyilvánvalóan nem felel meg. Ezzel távolról sem azt akarom mondani, mintha a gyakorlati jogalkalmazásban ezzel kapcsolatosan indokoltan kifogásolható jelenségek egyáltalában nem volnának észlelhetők, csupán az e vonatkozásban való általánosítás helytelenségére kívántam figyelmeztetni.

Szerintem az a tökéletes kódex, amely minden *előreláthatóan* előforduló esetre, annak természetéhez képest az említett egyik vagy másik módon szabályozást jelent, vagyis biztosítja minden esetre a törvényesség szellemében való jogalkalmazás lehetőségét. Ennek a célnak irányában nem tudnám helyeselni az előadás által javasolt »józan középút«-at.

Ami az úgynevezett külön végrehajtási utasításokat illeti, ezek valóban sok esetben nélkülözhetetlenek. Álláspontom szerint azonban az volna a kívánatos tiszta elhatárolás, hogy a végrehajtás külön szabályozásába valóban csupán a végrehajtás szabályozására tartozó rendelkezések kerüljenek, ezek közé értve egyes olyan szabályokat is, amelyek csupán átmeneti, illetve a kódexnél nyilvánvalóan rövidebb tartamra szólnak. Ezenkívül azonban az értelmező vagy más, kisebb jelentőségű szabályoknak is elvileg magában a kódexben van a helyük.

Az előadás a törvényalkotás és a logika összefüggéséről szóló fejtegetéseiben arra az eredményre jut, hogy bár a logika, mint az emberi gondolkodás törvényeinek összessége, nem tartozik sem az alaphoz, sem a felépítményhez, mégis a logikának a törvényalkotás körében való felhasználása osztály-jellegű, az emberi gondolkodás törvényeit, a fogalomalkotás, a következtetés, rend-

szerezés szabályait a szolgálati szerep betöltése érdekében, annak alárendelve kell felhasználni. Ez azt jelenti, mintha volnának az emberi gondolkodásnak olyan kialakult szabályai, amelyek az alap ellenére volnának felhasználhatók. Ez esetben az emberi gondolkodás szabályait a felépítmény körébe tartozóként kellene minősíteni. A logika szabályainak alkalmazása a gondolkodásban, a következtetések során vezethet az alapnak meg nem felelő eredményre, ennek a téves eredménynek oka azonban a logika területén kívül esik: ez az eredmény attól is függ, hogy a logika egyébként helyes szabályai milyen világnézetnek, milyen elméleti tételeknek alapján kerülnek alkalmazásra, ehhez képest azonos, helyes logikai szabályok alapvetően különböző eredményre is vezethetnek. Ez azonban nem a logika kérdése, ha az volna, úgy a logika szabályai maguk is a felépítmény körébe tartoznának.

A felépítményen kívül eső logikát illetően — úgy gondolom — csak egy megkülönböztetés tehető: valóban az emberi gondolkodásnak kialakult, *helyes szabályai* kerülnek-e alkalmazásra. Az előadásban hivatkozott hamis azonosítás nem a logika területén hamis. Maga az előadás megállapítja, hogy a hamis azonosítás a burzsoá világnézettel függ össze. Hogy ember egyenlő emberrel, dolog egyenlő dologgal, itt nem a logika hibázott, nem is arról van szó, hogy a logika nem működött volna az alap szolgálatában, hanem arról, hogy téves ideológia érvényesült, amely nem különböztet tőkés és munkás, termelő eszközök és használati javak tulajdona között. Az elcsúszás tehát a felépítmény, nem pedig az ezen kívül eső logika területén történt. Az előadásban ezen túl hivatkozott esetekben is részben osztálytartalomtól függetlenül téves, helytelen »logikák«-ról, részben a felépítmény terhére eső, logikán kívüli hibákról van szó.

A törvényalkotásban ugyanúgy, mint a jogalkalmazásban — az emberi gondolkodás kialakult helyes szabályainak maradéktalanul érvényesülniök kell. *Osztálytartalommal* nem ezeknek a szabályoknak, azok alkalmazásának, hanem a *gondolkodás anyagának*, az összehasonlítások, következtetések, rendszerezések alapjának, szemléletének kell telítve lennie.

Hozzászólásomban a helyes nézetek kialakulásának és ezen keresztül a folyamatban levő kodifikáció munkájának előmozdítása érdekében az előadásnak azokkal a részeivel, megoldásaival foglalkoztam, amelyek megítélésem szerint különösen vitára adhatnak okot. Ennek megfelelően vettem fel néhány vonatkozásban többé-kevésbé eltérő álláspontomat. Ezt tekintettem feladatommak, nem pedig az előadás, az előadó elmélyült munkája önmagukért beszélő nyilvánvaló eredményeinek, értékeinek részletezését, hangsúlyozását. Az előadás a kodifikáció eddig kellő figyelemben nem részesített fontos kérdéseinek sorát veti fel, s ha nem is oldja meg azokat szerintem mindennél a teljes meggyőzést biztosító módon, élesen ráirányította ezekre a figyelmet, úttörő módon megalapozta azok tudományos megvitatásának lehetőségét. Ezzel közvetve kijelölte a jogtudománynak a legközelebbi jövőben ezzel kapcsolatosan esedékes alapvető feladatait. Bár, mint erre már utaltam is, szerettem volna e feladatoknak konkrétebb megjelölését hallani. A gyakorlati jogalkalmazás, elsősorban a bírói gyakorlat állandó figyelemmel kísérése, felvetődő vitás elvi jelentőségű kérdéseinek — különösen a régi jog és az új alap ütközőpontjain — állandó és rendszeres nyilvántartása, a gyakorlati szempontoknak, nehézségeknek, szükségleteknek lebecsüléstől mentes, megfelelő lemérése, az ezen az alapon történő teljes együttműködés: népi demokráciánk jogtudományának önmagát is éltető, megtermékenyítő, döntően fontos feladata.

NAGY LÁSZLÓ

Hozzászólásomban egyrészt a Világhy elvtárs által felvetett szempontokhoz kívánok pár kiegészítést hozzáfűzni, másrészt egy-két további problémát szeretnék felvetni.

Világhy elvtárs megállapította, hogy a gazdasági alap befolyással bír a jogszabályoknak nemcsak tartalmára, hanem formájára is. Véleményem szerint ez a megállapítás helyes.

Ezt a következtetést megpróbálom egy másik területről — a munkajog területéről — vett példával alátámasztani. Természetesen a felszólalás keretében csak néhány vonással, nem pedig olyan alaposan, ahogy azt Világhy elvtárs előadásában tette.

A munkaviszony és az ezzel összefüggő kérdések szabályozása a klasszikus kapitalizmus idején igen szűkkörű. Ilyen szabályozásra a burzsoáziának nincs szüksége. Ugyanakkor — amint erre Világhy elvtárs is rámutatott —, amikor az áruforgalom biztonsága érdekében a feudalizmus ellenében írott szabályozást igyekszik kiharcolni, ellensége minden olyan szabályozásnak, amely a munkaviszony kérdését, »a jogilag egyenlő« tőkés és munkás megállapodásának »szabadságát«, kívánná rendezni. Ebben az időben az írott jogot a munkásosztály igyekszik elérni, hogy ezzel a tőkésnek a jogegyenlőség leplébe burkolt szabad kizsákmányolását korlátozza. (Érdekes itt még azt is megfigyelni, hogy az írott szabályozás gyakori formája a kollektív szerződés. Amely ugyan írott szabályozás, de nem állam által szankcionált parancs.)

Az imperializmus viszonyai között ez a helyzet már nem megfelelő. A munkásság harca eredményeket ér el. A tőkés pusztán gazdasági eszközökkel nem tudja mindenkor a kizsákmányolást az általa kívánt fokon tartani, főként fokozni. A jogi egyenlőséget a munkásság is fel tudta használni. Ekkor szükségesnek tartotta a burzsoázia a munkaviszonyok területén az írott szabályozást. Persze itt is azon a területen, ahol érdekeit legjobban veszélyeztetve látta. Gondoljunk itt a sztrájkjog szabályozására, a Taft-Hartley törvényre, amely a tőkés és munkások között felmerült vitákban az állam közbelépésére ad lehetőséget. Sőt a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet most folyó értekezletén olyan egyezmény tervezet is szerepel, amely a munkaszerződésnek a munkások által történő megszegése esetére büntetőrendelkezésekre adna módot.

De nézzük a munkajognak a felszabadulás utáni hazai alakulását. A munkásosztálynak érdeke volt az írott szabályozás, mert hiszen csak így lehetett biztosítani az elért eredményeket és továbbfolytatni a harcot a kizsákmányolás ellen. A népi demokráciának ebben az első szakaszában — a koalíciós harcok közepette — átfogó, széleskörű szabályozásra kevés lehetőség volt, de a munkaviszonyokat különösen érintő gazdasági helyzet változásai ilyenre nem is teremtettek kedvező időpontot. Ennek következtében az állam csak néhány alapvető jellegű kérdést szabályozott, így a felmondás kérdését, az üzemi bizottságokat, a bérmegállapítás rendszerét, a munkaközvetítést. Miután azonban az írott szabályozásra az egyéb — a munkaviszony tartalmát érintő — kérdésekben is szükség volt, megteremtette a szabályozásnak egy mozgékony, rugalmas módját, az állami szankcióval kötelező erejűvé tett kollektív szerződéseket. (A kollektív szerződéseknek ez a felhasználása, majd további fejlődése egyébként legjobb példája annak, hogy a régi formát hogyan lehet új tartalommal megtölteni.) A fordulat éve után a kollektív szerződésnek ez a felhasználása szükségtelenné vált. Az államosítások után a munkaviszonyok zöme a szocialista

szektor körében volt, a proletárdiktatúra létrejötte megteremtette a lehetőséget egy átfogó állami szabályozás létrehozására, sőt szükségessé is tette azt, mert az addigi széttagolt és egyes kérdések tekintetében igen sokszor módosított szabályozás — a munkaviszony megszüntetésére pl. közel 50 rendelkezés vonatkozott — a szocialista törvényesség érvényesülését akadályozta.

A szocialista törvényalkotás tartalmi és formai irányelveinek meghatározása során Világhy elvtárs beszélt az elmélet és gyakorlat egységéről és azt mondotta, hogy ennek az elvnek abban kell megnyilatkoznia, hogy a törvényeket azoknak a gyakorlati tapasztalatoknak a felhasználása, általánosítása útján kell kialakítani, amelyet a szocializmus építésének tapasztalata a különféle országokban felszínre hozott. Ezzel kapcsolatban két megjegyzésem volna.

Helyes Világhy elvtársnak az a megállapítása, hogy a legfontosabbak a Szovjetunió tapasztalatai. Ugyanakkor azonban mindjárt felhívta a figyelmünket azokra a veszélyekre, amelyeket a tapasztalatok mechanikus átvétele jelentene. Azt hiszem, hogy e téren jelentős segítséget jelentene a népi demokráciák tapasztalatainak vizsgálata. Természetszerűleg az egyes népi demokráciák viszonyai mások és mások. Mechanikusan egyik sem alkalmazhatná a másik tapasztalatait, de van néhány azonos vonás, így elsősorban maga az, hogy népi demokráciák, hogy békés körülmények között építik a szocializmust, hogy a Szovjetunióra és egymásra támaszkodhatnak stb. Mindezek az alapvető jellegű közös vonások a Szovjetunió tapasztalatainak alkalmazásánál közös problémákat vetnek fel. Éppen ezért az egyes népi demokráciák által a különböző kérdésekben választott megoldások vizsgálata hasznos segítséget tudna adni. Azt hiszem, hogy a jövőben az eddiginél sokkal nagyobb mértékben kellene foglalkozni a népi demokráciák tapasztalatainak beható vizsgálatával. A beható vizsgálat alatt nemcsak azt értem, hogy magát a rendelkezést olvassuk el — megjegyzem, ezt is gyakran elmulasztjuk — hanem különösen annak a vizsgálatát, mi okozta, ha a Szovjetunió gyakorlatától eltértek.

A másik kérdés, amire utalni szeretnék, az elmélet és a gyakorlat egységének két további megfogalmazása, illetve az azokból adódó feladatok. Az egyik megfogalmazásban az elmélet alatt értem a jogtudományt, a gyakorlat alatt magát a törvényalkotás munkáját. Azt hiszem, hogy e téren elég sok kívánni való van. Itt most nem arra gondolok, hogy milyen az egyes törvények megalkotásánál az elmélet és a gyakorlat embereinek az együttműködése. Ezt a kérdést, mint javítani valót már más alkalmakkor többen felvetették, de — azt hiszem — e téren a helyzet elég jó. Én most a kérdésnek arra az oldalára gondolok, hogy az egyes átfogó szabályozások, kódexek csak akkor nyugosznak szilárd alapokon, ha azok legfontosabb kérdéseit a tudomány már tisztázta. A tudomány az az iránytű, amely a gyakorlatban felmerült kérdések helyes megoldására az utat mutatja. Ennek hiányában következetes, átgondolt törvényalkotásról nem lehet szó. A tudományos előkészítés hiányát a törvényalkotás során nem lehet pótolni. A törvényalkotás általában időhöz kötött gyakorlati murka, ahol száz meg száz eldöntendő kérdés merül fel és ahol éppen ezért egy-egy kérdés megvitatásába nem lehet olyan mélyen belemenni, ahogy ezt a tudomány megteheti. Annak, hogy — mint ezt Világhy elvtárs is mondotta — részben későn, részben nem megfelelő sorrendben térünk rá kódexeink megalkotására, egyik jelentős okát éppen abban látom, hogy a jogtudomány nem dolgozta ki a marxizmus-leninizmus tanításának alapján azokat a teendőket, amelyeket a jog szolgálati szerepének betöltése érdekében végre kell hajtani, és különösen nem dolgozta ki az egyes jogágak alapvető

problémáit, valamint a szovjet jogtudomány eredményeinek hazai alkalmazásával kapcsolatos kérdéseket. Jogi irodalmunk, a jogi folyóiratokban megjelenő cikkek tekintélyes része új törvényeinket méltatja, szovjet törvényeket ismertet vagy gyakorlati problémákat tárgyal, de kevés azoknak a cikkeknek a száma, amelyek új törvényalkotásainknak mutatnak irányt. Csak egy példára szeretnék hivatkozni ennél a kérdésnél. A kormányprogram a múlt év júliusában felvetette a Munka Törvénykönyve módosításának szükségességét. Ennek ellenére sem a jogtudomány művelői, sem gyakorlati jogászaink nem reagáltak erre. Az elmélet és gyakorlat kapcsolatának ezt a hiányosságát, amelyben valamennyien hibásak vagyunk, sürgősen fel kell számolni.

Az elmélet és a gyakorlat kapcsolatáról egy másik vonatkozásban is beszélni kell. Az elméletnek — értem most alatta Világhy elvtárshoz hasonlóan a jogalkotást — feltétlen a meglévő rendelkezések gyakorlati alkalmazásának széleskörű elemzésén kell alapulnia. Jogalkotásunkban — gondolok itt elsősorban a kisebb területet felölelő jogszabályainkra — többször előfordul, hogy új szabályokat alkotunk anélkül, hogy részleteiben megvizsgáltuk volna az eddigi szabályozás gyakorlati végrehajtását. Ennek következménye, hogy ugyanazt a hibát esetleg másodszor is elkövetjük, vagy ott szabályozunk, ahol az eddigi rendelkezés jó volt. Az elmélet és gyakorlat egységének elve kell, hogy jelentse a jogalkotás és jogalkalmazás egységének elvét is.

A tartalmi és formai irányelvek ismertetése során kiemeli Világhy elvtárs az alapelvek jelentőségét. Egyetérték azzal, amit az alapelvek elméleti és gyakorlati jelentőségéről mond. Kiegészíteném ezt azzal, hogy az alapelvek komoly jelentőséggel bírnak a végrehajtási rendelkezések, valamint a külön szabályozandó részletkérdések egységének biztosítása terén. Szükséges éppen ezért az, hogy az alapelvekhez szervesen kapcsolódjon a kódex többi része, tehát a kódex mintegy az alapelvek kifejtése legyen.

Az alapelveknek az értelmezés terén fennálló jelentőségét szintén szeretném aláhúzni. Teszem ezt különösképpen azért, mert tapasztalatom szerint az értelmezés terén az alapelvek jelentősége eléggé háttérbe szorul és a súly a nyelvtani magyarázaton van, anélkül hogy ennek helyességét ellenőriznénk az alapelvekkel való egybevetés útján. Ennek okát abban látom, hogy az alapelvek kidolgozása, az alapelvek és az objektív gazdasági törvények közötti összefüggés kimutatása elég hiányosan történt meg.

A következő jelentős kérdés, amelyet Világhy elvtárs felvet, a kódex részletességének kérdése. Feltétlen helyes az megállapítása, hogy a kódexnek az általánosan előforduló tipikus eseteket kell megragadnia. Lenin a Hegel Logikájához fűzött megjegyzéseiben igen lényeges megállapításokat tesz a törvényről. Lanin megállapításai során nem a jogi törvényekre gondol, de — véleményem szerint — az általa felvetett alábbi gondolatok feltétlen irányt kell, hogy mutassanak a jogi törvények és különösen azok legjelentősebb megjelenési formái: a kódexek megalkotásánál. Lenin a következőket írja:

»A törvény az, ami tartós (maradandó) a jelenségekben«. Majd tovább:

»A törvény azt veszi, ami nyugodt és azért a törvény — minden törvény — szűk, nem teljes, megközelítő«.

»A törvény annak tükröződése, ami lényegi a világegyetem mozgásában«.

A túlzott részletességre való törekvés egyik megnyilatkozási formája az egész állami életünkben megnyilatkozó túlzott centralizálásnak. Ez azért is elvetendő, mert a túlzott részletességgel történő szabályozás nem neveli önálló gondolkodásra a végrehajtó, jogalkalmazó szerveket.

Ugyanakkor helyes az a másik megállapítása is Világhy elvtársnak, hogy a túlzottan általános szabályozás esetén pedig a kódex szolgálati szerepét nem tudja kellően betölteni. Az ilyen irányú hiba véleményem szerint a legtöbb esetben az elmélet és a gyakorlat egysége elvének nem kellő alkalmazásából ered. Abból, hogy egyes kérdések nincsenek kellőképpen tudományosan kidolgozva, másrészt az eddigi szabályozása során alkalmazott rendelkezések kellő elemzése sincsen meg és emiatt a jogszabály alkotói nem mernek foglalkozni a részletesebb szabályozással. Ez tehát fokozottan kiemeli az elmélet és gyakorlat kapcsolata kérdéseinek jelentőségét.

A jogszabályok szövegezésével kapcsolatban Világhy elvtárs rámutat két veszélyre. Egyik az ú. n. jogászi stílus, a másik pedig a pongyolaság. Ezt szeretném kiegészíteni egy harmadikkal. Ez a szakmai tolvajnyelv használata. Jogszabályainkban — különösen a miniszteri utasításokban — tömeges példákat találunk erre. Elég itt a bérezni, premizálni stb. szavakra utalni. De lássunk talán két elrettentő példát:

A begyűjtési miniszternek és a pénzügyminiszternek a beadási kötelezettségüket nem teljesítő termelőkkel szembeni behajtási eljárás szabályozásáról kiadott és a Magyar Közlönyben közzétett rendeletének 10. § (3) bekezdése a következőket mondja:

»A gyűjtőhelyre beszállított mezőgazdasági terméket a hátralékos nevére »B« jelleggel kell *vételijegyezni*. A vételi jegyen fel kell tüntetni, hogy a mezőgazdasági terméket a vállalat milyen hátralék fejében vette át. A *vételijegyzett* mezőgazdasági termék ellenértékét, illetve a »T« vagy áruutalványt a behajtást elrendelő községi tanács végrehajtóbizottságának kell megküldeni a szállítási költségek kiegyerlítése céljából.

A 122930/1953. B. E. M. számú utasítás, amelynek címe »a szénbányászati darabbéres dolgozók bérezési és elszámolási módjáról«, az 1/a pontjában többek közt a következőket mondja:

»...Az egyes harmadok részére elszámolandó havi folyóméter kiszámítás nagyságát a hónap végén úgy kell megállapítani, hogy a hóvégi mérnökségi beméréssel megállapított havi teljes vágatkihajtási hossz, valamint az egyes brigádoktól a fentiek szerint harmadonként átvett kihajtási hosszuk teljes összegének viszonyszámával, mint korrekciós számmal, meg kell szorozni az egyes brigádoktól harmadonként átvett folyóméter hosszakat.

Az előadásban felvetett gondolatok kiegészítéseként még két kérdésre szeretném a figyelmet felhívni.

Világhy elvtárs az előadásában a kódexről beszél, de az általa mondottak legnagyobb részükben általában vonatkoznak mindennemű jogszabályalkotásra. Ezzel kapcsolatban felmerül az egyéb jogszabályaink tartalmának, alkalmazásának kérdése. Elég bizonytalanság uralkodik a minisztertanácsi rendelet és határozat, a miniszteri utasítás alkalmazása terén. Véleményem szerint a jogtudomány feladata, hogy a kérdést kidolgozza és a helyes alkalmazást elősegítse.

A másik kérdés a jogszabályok közzététele és közismertté tétele. Ez a törvényesség biztosításához szorosan kapcsolódó kérdés.

A közzététel a törvényességet két irányban érinti. Egyik a közzététel hitelességének a kérdése. Az írott jognak olyan formában kell megjelennie, hogy annak hitelessége iránt kétség ne merülhessen fel. Ezt a célt szolgálják a hivatalos lapok. A jogszabályok hitelességére, hatályosságára vannak bizonyos általános alapelvek. Így a későbbi jogszabály hatályon kívül helyezi a korábbi; a magasabbrendű jogszabály hatályon kívül helyezi az alacsonyabbat stb.

Ha a jogszabályalkotó el akar térni ezektől az elvektől, azt világosan meg kell mondania. Ezeknek az elveknek egyik gyakori és sokszor bizonytalanságot okozó megsértése, amikor miniszteri utasítások, amelyeket esetleg a minisztériumi közlönyben sem tesznek közzé, ellentétes rendelkezést tartalmaznak minisztertanácsi határozatokkal vagy rendeletekkel, anélkül, hogy hivatkoznának a minisztertanácsnak őket erre felhatalmazó határozatára. A jogalkalmazó szerv ezután gyakran nem tudja, hogy melyik rendelkezést alkalmazza. Véleményem szerint ezt a kérdést is egységesen rendezni kell.

A jogszabályok közzétételének másik célja, hogy az állampolgárok széles köre ismerje meg a rendelkezéseket. Szabó Imre elvtárs a szocialista törvényeségről írott cikkében rámutat a jogszabályok ismertté tételének jelentőségére:

»Ahhoz, hogy a szocialista törvényesség nálunk nem érvényesült a kellő mértékben, hozzájárult az is, hogy nem folyt kielégítő propagandamunka törvényeinknek, az államunk által megszabott, magatartási szabályoknak megfelelő széleskörű ismertetése érdekében s nem nyújtottunk eléggé módot állampolgárainknak arra, hogy a törvények ismeretében maguk is törvényeink megtartóivá és őrzőivé legyenek«.

A törvények ismertetése terén az első lépés a közzététel helyes megszervezése, ami egymagában sok felesleges vitát, bürokráciát tud megelőzni. A gyakorlatban azt tapasztaljuk, hogy a felmerülő viták és a helytelen intézkedések tekintélyes része a jogszabályok nemismeréséből származik. A közzététel helytelen megoldására egyik legjellemzőbb az a már sokszor emlegetett példa, hogy a lakásokra vonatkozó fontos rendelkezés könnyűipari miniszteri utasításként a minisztérium közlönyében jelent meg. E kérdésnél szerepet játszik a papírtakarékosság kérdése is, de ennek ellenére a közzététel problémáját meg kell oldanunk. Szinte el sem tudom képzelni, hogy a bíróság munkaügyi kérdésekben hogyan tud ítélezni, minthogy a munkaügyi rendelkezések jórészt minisztériumi közlönyökben jelennek meg, amelyek nem állnak a bíróságok rendelkezésére.

A most elmondottakkal kívántam az előadást röviden kiegészíteni. Befejezésül még azt szeretném megjegyezni, hogy remélem, Világhy elvtársnak ez az igen alapos és kitűnő előadása, amely igen lényeges és eléggé elhanyagolt kérdésekre hívja fel a figyelmet, törvényalkotásunk területén, komoly gyakorlati eredményekkel is fog járni.

KOVÁCS ISTVÁN

Hozzászólásomban Világhy elvtárs előadásának főleg első részével foglalkozom. Az írott jog szolgálati szerepéhez kapcsolódó néhány problémára hívom fel a figyelmet. Az előadás idevágó elvi tételeinek többségével egyetértek. Külön is kiemelendőnek tartom azokat, amelyek az elméletet továbbvivően, a jogszabályalkotás egész területére alkalmazhatóan leszögezik, hogy egy adott állam joga *tartalmában és formájában egyaránt* kifejezi az adott államon belül uralkodó tényleges osztályerőviszonyokat. Az államjog tudománya ezideig az irányadó lenini tanításokra támaszkodva¹ e tételt csupán az alkotmá-

¹ »Az alkotmány lényege abban áll, hogy az állam alaptörvényei általában csak úgy, mint a képviselői szervezetben való választójogra, e szervek hatáskörére vonatkozó törvények az osztályharc erőinek tényleges erőviszonyait fejezik ki. (Öszes Művei, 15. k., 308. old., oroszul.)

nyok vonatkozásában hangsúlyozta. Így adott tudományos magyarázatot az *írott és íratlan vagy történeti* alkotmányok keletkezésének valóságos társadalmi okaira, rámutatva arra, hogy *általában* azokon a területeken, ahol a burzsoázia fegyveres harccal mintegy uno ictu következetesen keresztülvitte forradalmát, e forradalom által elért eredményeket rögzítő chartális alkotmányok jöttek létre, amelyek valójában egy vagy több meghatározott törvényben kódexként vagy legalábbis kódex-szerűen foglalták egybe az államjognak a burzsoázia számára legfontosabb tételeit. Ahol a burzsoázia hatalomrajutása hosszabb ideig tartó harc következménye, a feudális osztállyal folytatott harc különböző szakaszain az osztályerőviszonyok állását szintén tükröző különböző írott jogszabályban vagy szokásjogi szabályban kifejezésre jutó kompromisszumok kerülnek a chartális alkotmány helyére.² E tételek vizsgálata alapján jutott el az államjog arra a megállapításra is, hogy a szocialista alkotmány formája szükségképpen írott, chartális alkotmány.³

Világhy elvtárs a jog egész területén ugyan, de mégis elsősorban a burzsoá magánjog területén mutatja meg ennek a tételnek az érvényességét. Ez annál jelentősebb, mivel közismert, hogy a burzsoá állam alkotmánya, ennek megfelelően államjoga sem alaptörvény, illetve alapvető jogágazat abban az értelemben, mint a szocialista állam alkotmánya, illetőleg államjoga. A burzsoá állam igazi alapvető jogágazata a magánjog.⁴ Ezért e területen a jogszabályalkotás menete — ha lehet — még közvetlenebbül érinti a burzsoázia osztályérdekeit. Annál is inkább, mivel bármennyire jelentősnek tartja a hatalmi viszonyokat szabályozó alkotmányt, alkotmányában sokkal inkább hajlandó jogi biztosíték nélküli deklarációkkal a munkásosztály felé tett engedmények látszatát kelteni, mint a magánjogban, amely vagyoni viszonyait közvetlenül érinti. A magánjog a burzsoázia egyik fontos eszköze arra is, hogy adott esetben az alkotmányban sokszor általánosnak tűnő deklaratív intézkedéseket restringálja, megszorítsa, azok osztálykorlátait megvonja.

Külön érdeme az előadásnak, hogy a jog formájára kiható osztályerőviszonyok mellett kimutatta az osztályok szolgálatában álló jogtudomány szerepét; ezzel jelentős mértékben hozzásegít bennünket a probléma minél teljesebb megértéséhez.

Ezek előrebocsátása után az írott jog szolgálati szerepéhez kapcsolódva az alábbi fő kérdésekkel kívánok foglalkozni:

1. az írott jognak Világhy elvtárs által adott fogalma,
2. az írott jog különböző formáinak szerepe az írott jog szolgálati szerepének minél teljesebbé tétele érdekében,
3. az írott jog alkotásának törvényessége.

1. Világhy elvtárs az írott jogot legáltalánosabb értelemben mint olyan jogi normát határozza meg, melyben az állami kényszerszankcióval biztosított társadalmi magatartási szabály meghatározott szavakhoz és mondatokhoz, egyszóval szöveghez kötött, írásban rögzített formában jelenik meg. Az írott jognak ezt a meghatározását túlságosan tágnak tartom. Az írott jognak ebbe a megfogalmazásába lényegében belefér a szokásjogi szabály is, hiszen az is jelentkezhethet meghatározott szavakhoz és mondatokhoz, egyszóval

² Ld. erről részletesebben: Kovács István: »A burzsoa alkotmányosság válsága«, Szikra, 1953. 14. és köv. old.

³ Részletesen ír erről Szabó Imre a Magyar Alkotmányjog egyetemi tankönyvében, Tankönyvkiadó, 1951. 25. és köv. old.

⁴ U. o., 31. és köv. old.

szöveghez kötött, írásban rögzített formában (pl. ideiglenes törvénykezési szabályok). Nem utal arra, hogy írott jog alkotását *csak arra jogosítói állami szervek meghatározott formában* végezhetik. Ezért kiegészítendőnek tartom ezt a meghatározást azzal, hogy írott jognak csak a magatartási szabály minősülhet, amelyet az adott állam jogszabályalkotásra jogosított szervei meghatározott formában jelentenek ki. (Forma alatt érte itt nemcsak a jogszabály külső formáját, hanem a létrehozására meghatározott, viszonylag kötött eljárást is.) Ebben a megfogalmazásban egyrészt sokkal erőteljesebben jut kifejezésre a jogszabály formájának konstituáló ereje, abban az értelemben, hogy az uralkodó osztály akaratát csak meghatározott, jogszabályalkotásra hivatott szervek kijelentése alapján ismerhetjük el olyan akaratnak, amelynek érvényesülését az uralkodó osztály állami kényszerszankcióval is biztosítani kívánja.⁵ Egyben a meghatározott formára való utalással elhatároljuk az írott jogot a szokásjogtól is, amelyeknek konstituálására szintén csak jogalkotási felhatalmazással rendelkező szervek jogosítottak.

2. Az írott jogszabály formájának jelentősége egyenesen megköveteli, hogy a jogtudomány a törvény mellett feltárja az *írott jog megjelenésének egyéb formáit is*. A szocialista államban az írott jog szolgálati szerepének megnövekedése — mely szükségszerűen maga után vonja az írott jog különböző, addig ismeretlen formáinak kialakulását — külön is aláhúzza a kérdés elméleti jelentőségét és gyakorlati fontosságát.

Az a Világhy elvtárs által igazolt tétel, hogy a jog tartalmában és formájában egyaránt függ a gazdasági alaptól és az ettől elválaszthatatlan osztályviszonyoktól, maga után vonja annak a következtetésnek a kimondását is, hogy a jog formájára általában kimondott tétel az írott jogon belül, annak különböző formái tekintetében is érvényesül. Az írott jog különböző formáinak a különböző társadalmi formációkban való vizsgálata azt bizonyítja, hogy az írott jog szerepének, jelentőségének növekedése feltétlenül kihat az írott jog formáinak differenciáltságára is. Nevezetesen: minél inkább nő az írott jog jelentősége, annál gazdagabb lesz az írott jog formáinak köre, és pedig a szocialista államban mindig a törvénynek alárendelve, míg a kapitalista államban gyakran a törvény mellé állva, vagy egyenesen annak fölébe helyezkedve. E formák gazdagodása törvényszerű folyamatának felismerése, a különböző differenciált formák vizsgálata és felhasználása döntő előfeltétele annak, hogy az állam az uralkodó osztály érdekében álló társadalmi rend szolgálatában az életviszonyok *minden területén* szabályozni tudja azt, amit szabályozandónak tart.⁶

Jogtudományunk a mai napig is adós azzal, hogy egészében feltárja az írott jog e formáinak változatosságát. Így sem tételes jogunkban, sem jogtudományunkban nem tisztázott kérdés, hogy az államigazgatási szervek milyen

⁵ A meghatározott forma konstituáló erejével kapcsolatban ld. Arszanov és társai: Állam- és jogelmélet, egyetemi tankönyv, Tankönyvkiadó, 1951. 290. és köv. old.

⁶ Az írott jog formái, számbeli növekedésének semmi köze sincs a »túlszabályozás«-hoz. A szocialista államtól merőben idegen a fasiszta rendőrállamnak az a törekvése, hogy az állampolgároknak lehetőleg egész tevékenységét állami előírásokkal határozza meg. A formák számbeli növekedése pusztán azt fejezi ki, hogy differenciált feladatok megoldása (differenciált tartalom) szükségképpen differenciált formák kialakítását vonja maga után. De az írott jog formáinak számbeli növekedése nem jelent szükségképpen jogszabályinflációt sem. Ellenkezőleg. Az írott jogforrásnak teljes mértékű felhasználása a jogszabályok stabilitását szolgálja. Lehetőséget nyújt arra, hogy a jogszabályok tartalmát az adott esetekben olyan állami szervek határozzák meg, amelyek közel vannak ahhoz a területhez, ahol a szabályozandó társadalmi viszonyok a valóságban jelentkeznek, így jobban kifejezik a konkrét szükségleteket. Konkrétságuk egyben eszükíti a jogszabálymagyarazat lehetőségét, ami szilárdítja a szocialista törvényességet.

körét illetheti meg normatív aktusok kiadásának joga. Különbös problémákat okoz ezen belül annak felderítetlen volta, hogy a normatív aktusok kiadására jogosított szervek közül melyek adhatnak ki az állampolgárok jogait és kötelességeit közvetlenül is érintő normatív aktusokat stb. Az írott jog általánosan ismert formáinak a vizsgálata is bizonyítja azonban azt a tételt, hogy a szocialista államban az írott jog szabályainak formái összehasonlíthatatlanul gazdagabbak, mint a kapitalista államban. Módot nyújtanak az állami szervezőmunka legkülönbözőbb formái számára éppen az állam gazdasági-szervező és kulturális-nevelő szerepéből folyóan az állami akarat kinyilvánítására, a jog mozgósító-nevelő szerepének kibontakoztatására. (A szocialista államban az írott jog formáinak nagyfokú differenciálódása éppen ezt a követelményt elégíti ki. Kifejezésre jut ebben a körülményben az, hogy az írott jog formáinak különbözőségét közvetlenül az általa kifejezett magatartási szabályok tartalma határozza meg. A gazdasági alap és az ezt kifejező osztályerőviszonyok tehát nem közvetlenül, hanem a szükségleteiket kifejező jogszabályok tartalmán keresztül hatnak az írott jog formáira. Tehát e relációban is a tartalom az elsődleges.) Ezt igazolja többek között a minisztertanácsi rendelet mellett a minisztertanácsi határozat, a miniszteri rendelet mellett a miniszteri utasítás megjelenése, több mint 3000 helyi hatalmi szerv, a helyi tanácsok rendeletalkotási jogának alkotmányba iktatása. De bizonyítja ezt az a körülmény is, hogy állami szerveink, köztük bíróságaink gyakorlata, de jogtudományunk is helyesen az írott jog formáinak tekinteli lényegében az államigazgatási szervek összes normatív aktusait.

Az írott jog formáinak kiszélesedése arra kötelezi a jogtudományt, hogy felderítse az írott jog különböző formáinak természetét, egymáshoz való viszonyát, felhasználási lehetőségeit, nem utolsó sorban éppen abban a vonatkozásban, hogy a dolgozó tömegek alkotó kezdeményezése minél közvetlenebbül bekapcsolódhassék a jogalkotás murkájába is. Ehelyütt csupán két fontos, a párt III. Kongresszusa által is kijelölt problémára szeretném felhívni a figyelmet.

Az *egyik*: a helyi tanácsok, mint államhatalmi szerveknek szabályrendeletalkotási joga. — Helyi tanácsaink az államhatalom helyi szervei. Államhatalmi jellegük egyik legfontosabb biztosítéka, hogy működési területükön, hatáskörükben eljárva, a helyi feladatok megoldásában, ezzel együtt a központi szervek rendelkezéseinek a végrehajtásában olyan helyi rendeleteket adhatnak ki, amelyek szervesen beleilleszkednek írott jogunk hierarchiájába. Így a tanács működési területén kötelezik az összes állampolgárokat, valamint az állami szerveket — függetlenül attól, hogy ezek a tanácsnak alá vannak-e rendelve vagy sem.⁷ A helyi tanácsok rendeletalkotási joga alapvetően különbözik az önkormányzatok szabályrendeletalkotási jogától, amely csak egészen szűkre szabott, a központi szervek által sugalmazott, vagy egyenesen kötelezően előírt körben illette meg az önkormányzatokat. A tanácsok rendeletalkotási joga ennél sokkal szélesebb; minden olyan kérdésben joguk van a helyi rendelet alkotására, ezzel együtt szankciók megállapítására is, amidőn szükségesnek tartják a felsőbb szervek rendelkezéseinek végrehajtása érdekében azok helyi konkretizálását.

A tanácsok államhatalmi jellegének e fontos biztosítéka ma a valóságban csak papíron létezik. Ez elsősorban arra vezethető vissza, hogy a tanácstörvény megalkotásánál nem értettük meg az alkotmány helyes elvi tételeit. Elnevezé-

⁷ Ld. erről részletesen: A magyar államjog alapjai. Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó, 1953. 146. és köv. old.

sében is szabályrendeletekké alakítottuk át az alkotmányban rögzített helyi rendeleteket. (A szabályrendelet elnevezésből még nem folyt volna szükségképpen a helyi rendelet elsorvadása. Mivel azonban a jogtudomány sem látott tisztán ebben a kérdésben, nem dolgozta fel a helyi rendelet alkalmazási területét és helyét jogszabályaink rendszerében, az apparátus a régi elnevezés mögött régi formát is látott.) Ez egyébként egyik példája annak is, hogy nem kellően tisztázott jogi nézetek hogyan hathatnak sorvasztólag az államépítés munkájára.

A helyi hatalmi szervek működésének azonban van egy *másik* területe is, ahol ugyancsak a jogi nézetek tisztázatlanságából eredően, a megfelelő intézmények hiánya is gátolja tanácsaink megerősödését. A végrehajtóbizottságok a tanácsok végrehajtó-intézkedő szervei, a szakigazgatási szerveket helyileg irányító, ellenőrző általános hatáskörű államigazgatási szervek. E funkcióik betöltéséhez hatáskörükön belül szintén meg kell kapniok azt a jogot, hogy határozataikban általános magatartási szabályokat is megállapíthassanak.⁸

3. Az írott jog különböző megjelenési formái és éppen e formák kiszélesedése állítja előtérbe a jogszabályalkotás törvényességének kérdését. A jogszabályalkotás törvényességének problémakörén belül főleg két kérdés megvizsgálását tartom időszerűnek; *először*: az állam mely szervei jogosítottak írott jog alkotására. Szorosan ehhez kapcsolódik az a követelmény, hogy csak az állam jogalkotásra hivatott szervei alkothatnak jogot. Ezek pedig az állami mechanizmusban elfoglalt helyüknek és szerepüknek, ezzel együtt hatáskörüknek megfelelő körben tartásuk meg az írott jog alkotásánál a jogszabályok hierarchiáját; *másodszor*: milyen problémákat vet fel a hatályos jog megállapításának kérdése az esetben, ha a jogszabályalkotás törvényességének megsértésével kerül szembe az jogalkalmazó. Ehhez kapcsolódik a jogszabályalkotás törvényessége feletti felügyelet és a reparáció, azaz a törvényesség megsértésének kiküszöbölése a törvényesség sérelmének felfedése esetén.

Elsőnek tehát azt a problémát kell eldöntenünk, hogy a szocialista típusú államban, és így népi demokráciánk viszonyai között is, mely szervek jogosultak jogalkotásra, azaz általánosan kötelező magatartási szabályok, normatív aktusok kiadására.

A burzsoá állam viszonyai közepette a hatalmi ágak elválasztásának elméletével együtt hangsúlyozzák azt is, hogy a jogszabályalkotás a törvényhozó hatalom funkciója. Ezzel egyben a képviseleti szervek funkcióját csaknem egészében leszűkítik a jogszabályalkotásra. (A tényleges helyzet általában ezt a képet mutatja, bár a jogi szabályozás a képviseleti szervek és a végrehajtó hatalom viszonyának eléggé különböző helyzetét tükrözheti, attól függően, hogy a burzsoá demokrácián belül államfői vagy parlamentáris kormányforma alakult-e ki.) A gyakorlatban azonban a három hatalmi ágazat mindegyike mint jogalkotó tényező is fellép. A végrehajtó hatalom szervei az imperializmus szakaszán fokozatosan a képviseleti szervek fölé nőnek jogalkotás szempontjából is. A bírói gyakorlat jogforrási jellegének elismerésén keresztül pedig jogalkotó szervként ismerik el a bírói szerveket is.⁹

⁸ A szovjet jog ismeri a végrehajtóbizottságok által kiadható aktusok e formáját. (Sztudenyikin, Szovjet államigazgatási jog, Bp. 1951. 113. old.)

⁹ A bíróság jogalkotó hatáskörének elismerése kérdésében a burzsoá jogtudományban a burzsoá társadalom különböző fejlődési szakaszainak megfelelően különböző álláspontokat foglalt el. A tételes szabályozás azonban általában mindig elismerte még a joganyag részletes kodifikációja mellett is. Ld. ezzel kapcsolatban pl. az Optk. 14. szakaszát, vagy a svájci Ptk. 1. §-át.

A szocialista államban e vonatkozásban nem igazíthat el bennünket az államhatalmi ágak elválasztásának elmélete. A szocialista államban minden egyes állami szerv alá van rendelve a dolgozók által közvetlenül választott hatalmi szervek megfelelő fokozatainak.¹⁰ A hatalmi szervek tevékenységének legfontosabb jellemzője, hogy irányítják, ellenőrzik az alájuk rendelt összes szervek munkáját. E funkciók szolgálatában és az állampolgárok magatartásának meghatározására elsősorban a hatalmi szervek hivatottak általános magatartási szabályok megállapítására.

A hatalmi szerveknek alárendelt állami szervezeten belül a Sztálini Alkotmány nyomán a szocialista államépítés először viszi következetesen keresztül az állami szervek közötti munkamegosztást. A hatalmi szerveknek alárendelt állami szervezeten belül szigorúan elhatárolja egymástól az államigazgatási, bírói és ügyészi szervezet tevékenységét. Ezek a szervtípusok azok, amelyek működési területükön a hatalmi szervekkel együtt az állam impériumát (köz-hatalom) gyakorolják és ez impérium gyakorlásában az alkotmányban és a törvényekben meghatározott sajátos funkciókat valósítanak meg.¹¹ E három szervtípus közül az államigazgatási szervezet konkrét szervező munkájában is a hatalmi szervek ellenőrzése, irányítása alatt áll, mivel az államigazgatási szervezet hivatott végrehajtó-rendelkező tevékenységi körében a feladatok közvetlen megvalósítására. Az állami feladatok megvalósítása érdekében a hatalmi szervek által létrehozott általános magatartási szabályok végrehajtásában maga is további jogszabályalkotó tevékenységet fejthet ki.

A munkamegosztás alapján a szocialista állam, így a mi államunk is, szigorúan elkülöníti egymástól az államigazgatási és a bírói, valamint ügyészi szervek munkaterületét, a bírói szervezet tevékenységét kifejezetten a jogalkalmazás egy specifikus formájára korlátozza, míg az ügyészi szervezetet a törvényességi felügyeletre. Ugyanakkor azonban következetesen keresztülviszi azt is, hogy az államigazgatási szervek ne végezzenek specifikus bírói és ügyészi tevékenységet. (Ebben a vonatkozásban a régi szervezeti felépítés egyes maradványainak felszámolását mi csak a kormányprogramot követően kezdtük meg, a kihágási bírászkodás leválasztásával, az ügyészi szervezet létrehozásával stb.) A másik oldalról azonban, éppen a következetes munkamegosztásból kifolyóan, szem előtt tartva azt a körülményt is, hogy a bírák függetlenek és csak a törvénynek vannak alárendelve (törvény alatt értve itt általános értelemben az írott jogot), nem ad a bírósági szervezetnek jogszabályalkotási hatáskört. A kötelező jogszabálymagyarázat körében is csak a Legfelsőbb Bíróság elvi döntéseit és irányelveit ismeri el, anélkül, hogy ezeket jogforrásoknak jelentené ki.

A Sztálini Alkotmány történelmi érdeme, hogy először tisztázta az államszervezeten belül szükséges munkamegosztásnak megfelelően az állami szervek különböző szervtípusait és ezek sajátos funkcióit. Ezzel a szocialista államszervezés lényegében felhasználja az államhatalmi ágak elválasztásának elméletéből azt a legbelsőbb, objektív szükséglet tükröző magot, amit a burzsoázia maga nem ismert fel. Ebben a Sztálini Alkotmány kifejezetten a marxi tanításokra

¹⁰ Ez a hatalmak megosztásával szemben, az államhatalom egységének szervezeti alapelve. Az államjogi irodalomban vitatott az, hogy ez alapelvnek minősíthető-e vagy sem. Az ellenkező állásponton levők is elismerik azonban kritériumainak gyakorlati érvényesülését.

¹¹ Az egyes szervtípusok hatósági jogköre azonos az impérium gyakorlásának jogszabály által rájuk ruházott terjedelmével. Jogszabályok alapján ez szintén tovább bomlik az egyes szervtípusokon belül azok különböző fajtái és fokozatai szerint és az egyes konkrét szerveknél mint a szervek hatásköre jelenik meg.

épül, hiszen Marx maga hívta fel a figyelmet¹² az államhatalmi ágak elválasztásának erre az oldalára konkrétan is. Ugyanakkor azonban lebontotta a munkamegosztás körül mindazt az elméleti ködösítést és az ebből folyó gyakorlati torzításokat is, amelyeket a burzsoázia saját osztályérdekeinek szolgálatában az önmagában helyes munkamegosztási elv körül a hatalmi ágak elválasztásának elméletével teremtet.

E kérdéskörben tehát leszögezhetjük, hogy a szocialista államban *csak az államhatalmi szerveket* és e szerveknek alárendelten működő, közvetlen szervező tevékenységükben is a hatalmi szervek irányítása alatt álló igazgatási szerveket illetheti meg a jogszabályalkotás joga.

A törvényalkotás elvi kérdései között Világhy elvtárs is jelentősnek tartja annak eldöntését, hogy az általános magatartási szabályok közül melyek azok, amelyeket törvényben kell szabályozni és melyek azok, amelyeket az írott jog egyéb formái is szabályozhatnak.

Az állam- és jogelmélet és az államjog ma még adós ennek a problémának a részletes vizsgálatával. (A legutóbbi időben Csizmadia Andor tanulmánya »A törvény és törvényerejű rendelet a Magyar Népköztársaságban« tette meg ebben az irányban a kezdő lépéseket,¹³ de ő sem érinti a törvényerejű rendelet és az alsóbbfokú jogszabályok közötti határvonal kérdését.) Jogunkban nem tisztázott az ú. n. törvényhozási tárgyak fogalma. Nem tudunk olyan megszorító jogszabályt az alkotmány 10. és 20. §-ában foglaltakon kívül, amelyek e tekintetben a legfelsőbb államigazgatási szerv, a minisztertanács hatáskörét korlátoznák az új jog alkotásában. Az említettekén túlmenően szűkíti jogkörét, hogy hatályban levő törvénnyel, törvényerejű rendelettel nem kerülhet ellentétbe.¹⁴ Elvileg tehát nem kizárt az, hogy a minisztertanács mint legfelsőbb államigazgatási szerv, az életviszonyok meghatározott területén törvényi rendezés hiányában mint új jogot alkotó tényező lépjen fel. Ez az elv egyébként egyezik a Szovjetunió megfelelő fejlődési szakaszának gyakorlatával is, ahol igaz, hogy meghatározott körben bár, de a népbiztosok tanácsát egészen az 1936-os alkotmányig formálisan is megillette a törvényalkotás joga. Népi demokratikus fejlődésünk sajátosságait figyelembevéve azonban e vonatkozásban is Világhy elvtárs álláspontját helyeslem, aki a felé látszik hajlani, hogy új jog alkotása csak a legfelsőbb hatalmi szervek feladata lehet. Ez egyébként szoros összhangban van a júniusi párthatározatokkal és a kormányprogrammal az országgyűlés és általában a legfelsőbb hatalmi szervek szerepének növelésében, fokozásában.

A jogszabályalkotás törvényességének problémája nem csupán spekulatív úton, elméletileg kiagyalt probléma. Ezt bizonyítja az, hogy ma ez a kérdés éppen a hatályos jog megállapítása vonatkozásában bírói gyakorlatunk egyik olyan fontos problémájává vált, amely a legfelsőbb bíróság elvi döntéseiben is jelentkezik, arékkül azonban, hogy a legfelsőbb bíróság felismerte volna a kérdésben rejlő elvi magot. Véleményem szerint ennek tulajdorítható, hogy a bírói gyakorlat, de maga a legfelsőbb bíróság is, hatáskörét túllépve több döntésével a jogszabályalkotó állami szerv helyére lépett, eltorzítva ezzel az alkotmány-

¹² »a hatalom megosztása... lényegében nem egyéb, mint az egyszerűsítés és ellenőrzés kedvéért az államnépezetre alkalmazott közönséges ipari munkamegosztás. Mint minden más szent, örök és megváltozhatatlan elvet, ezt is csak annyiban alkalmazzák, amennyiben az adott viszonyoknak megfelelnek. (Marx—Engels: Gesamtausgabe, I. rész. 7. köt. 177. old.)

¹³ Állam és Igazgatás, 1954. évf. 3. szám.

¹⁴ Alkotmány, 26. §. (3) bek.

ban megállapított hatáskörét, akkor, amidőn maga kívánja kiküszöbölni a jogalkotás törvényességének megsértéséből eredő problémákat.¹⁵

Kétségtelen az, hogy bíróságaink konkrét ítélkező munkája során elsőrendűen fontos ténykedése a hatályban levő jog megállapítása, eldöntése. Ez annál sokoldalúbb probléma, mivel legalsóbb fokú bíróságainktól a legfelsőbb bíróságig bíróságaink számára kötelező erejű jogforrás az egész írott jog, a legfelsőbb államhatalmi szerv törvényétől és a legkisebb falusi tanács helyi rendeletéig. De ugyancsak jogforrás számukra az államigazgatás bármilyen normatív és így szükségképpen jogszabályalkotó aktusa. A bíróságokat a hatályban levő jog megállapításában nem akasztja meg a jogszabályalkotás törvényességének problémája akkor, ha ez a törvényesség a jogszabályalkotásban megsértve

¹⁵ Különösen élesen jelentkezik ez a probléma a Legfelsőbb Bíróság következő döntésében. I. A törvényesség érdekében hozott P. 20,038/1954. határozat konkrét ügyben kifejezetten azzal az indokollással mellőzte az 1200/1953. sz. bel- és külkereskedelmi min. utasításnak azt a rendelkezését, mely a dolgozó korlátlan felelősségét állapítja meg minden olyan esetre, amidőn a leltárhányt a dolgozó »vétkes cselekménye vagy mulasztása« eredményezte, illetőleg ha a leltárhány »figyelmi vétség« vezethető vissza, hogy az ellentétes a korábbi 98/1952. sz. M. T. rendelet 4. §-ával, mely a korlátlan felelősséget csak büncselekmény esetén állapítja meg, egyébként a leltárhányt való felelősséget az érdekelt személy egyhavi munkabérének megfelelő összeg erejéig korlátozza. Ez esetben tehát a Legfelsőbb Bíróság mintegy felülvizsgálta és egyben a konkrét ügyben hatályon kívül helyezte a bel- és külker. miniszter utasítását. — 2. Ehhez csak részben hasonló problémákat vet fel a VI. sz. polgári elvi döntés (Bírósági Határozatok, II. évf. 4. sz. 112. o. és köv. o.), amelyben a Legfelsőbb Bíróság a 7/1953. sz. minisztertanácsi rendelet I. §-át változtatja meg jogszabálymagyarázat jogcímén. A rendelet vonatkozó szakasza értelmében gyermektartási perekben megegyezés hiányában tartásdíjként olyan összeget kell megállapítani a tartásra kötelezettel szemben, »amely eléri a kötelezett átlagos keresetének (jüvedelmének) 20%-át«. Az említett VI. sz. elvi döntésben a Legfelsőbb Bíróság mintegy a jogszabályalkotó igényével lép fel, amidőn megállapítja, hogy »a gyermektartásdíj összegének a megállapításánál a 7/1953. (II. 8.) M. T. sz. rendelet I. §-a szerinti százalékok nem tekinthetők olyan legalacsonyabb és egyben legmagasabb mértéknek, amelytől semmiféle körülmények közt sem lehetne valamilyen irányban eltérni«. A Legfelsőbb Bíróság a döntést azzal indokolja, hogy a rendelet hivatkozott szakaszát a családjogi törvény 67. §-ában foglalt rendelkezések figyelembevételével kell alkalmazni. A rendeletben megállapított %-os kulcsok merev alkalmazása pedig adott esetekben a törvény rendelkezéseit sérthetné. E szerint tehát ellentét van az M. T. rendelet és a törvény között és ezért az elvi döntés a rendeletben félre nem érthetően, szám szerűen megállapított alsó határt feloldja. Véleményünk szerint ilyen ellentét a rendelet és a törvény között nincs. A rendelet a törvény vonatkozó szakaszának konkretizálásaként 20%-ban állapította meg az alsó határt. Ezzel eleve limitálni kívánta a törvény 67. §-ában kimondott elvek alkalmazását is. Ha ezt az álláspontot fogadjuk el, akkor a Legfelsőbb Bíróság maga lép fel jogalkotóként, amikor az M. T. rendelet intőzkedését elvi döntésében megváltoztatja. Ha pedig az elvi döntés indokolása alapján arra az álláspontra helyezkedünk, hogy a rendelet vonatkozó szakasza szemben áll a Csjt. 67. §-ával, úgy az elvi döntésben a Legfelsőbb Bíróság jogkörét túllépve maga korrigálta és változtatta meg az M. T. egy általa törvénysértőnek ítélt rendeletét. — 3. A 2. sz. irányelvben pedig a Legfelsőbb Bíróság vitathatatlanul egyenesen a törvényalkotó helyére lép, amidőn a Bp. 150. §-ának azt a rendelkezését, mely megengedi, hogy az ügyész az előzetes letartóztatásban levő terheltet vádirat mellőzésével is bíróság elé állíthassa, ha »a büncselekmény ténybeli és jogi megítélése egyszerű és az összes bizonyítékok nyomban a bíróság elé tárható«, úgy változtatja meg, hogy a szabadlábbon levő terhelttel szemben is megengedi a vádirat mellőzését, ha egyéb feltételek fennforognak.

Mindhárom esetben a jogalkotás törvényességének megsértése jelentkezik más-más oldalról. Első esetben a bel- és külker. utasítás is sérti a törvényt, de sérti a törvényességet a Legfelsőbb Bíróság azt hatályon kívül helyező döntése is. — A második esetben vitatható, hogy a minisztertanácsi rendelete is törvénysértő-e vagy csak a Legfelsőbb Bíróság elvi döntése az, amidőn a rendelet módosítását, a jogalkotó tényező feladatát kívánta elvi döntésével pótolni. A harmadik esetben pedig kétségen kívül csak az irányelv törvénysértő volta állapítható meg, amidőn egy esetleg nem helyes és ezért megváltoztatandó törvényi rendelkezést kíván a törvényalkotásra hivatott szervek helyett korrigálni.

nincs. Nevezetesen: a jogszabályok hierarchiája és a lex posterior derogat priori elve együttesen eligazítja a bíróságot általában. Más a helyzet azonban akkor, ha a jogszabályalkotás törvényességének megsértésével későbbi alacsonyabbfokú jogszabály mond ellent korábbi hatályos, magasabbfokú jogszabálynak. Ebben az esetben kétségtelenül a jogszabályalkotás törvényességének kérdésével kerül szembe. Itt vetődik fel az a kérdés, hogy ilyen esetben a bíróságot általában megilletetheti-e az a jog, hogy megállapítsa az adott jogszabály törvénytértő voltát és egyedül a jogszabályok hierarchiájának elvét alkalmazva, a magasabbfokú jogszabályt fogadja el irányadónak. Véleményünk szerint a bíróság ilyen határozatával túllépné törvényben megállapított hatáskörét, mivel éppen az állami szervezeten belül következetesen keresztülvitt munkamegosztásból kifolyóan a szocialista állam nem ismeri el a bíróságoknak azt a jogát, hogy közvetlenül felülvizsgálhassa a rendeletek törvényességét. Ez a jog azonban nemcsak az egyes bíróságokat nem illetheti meg konkrét ítélező munkájuk során, de nem illetheti meg a legfelsőbb bíróságot sem elvi döntés kiadására vonatkozó jogkörében.¹⁶

Kedves Elvtársak!

Világhy elvtárs előadása megmutatta, hogy a jogtudományok tárgyának egészen széles területei érintetlenek a tudományos kutatástól. Hozzászólásomban inkább azt tűztem ki célul, hogy az egyik legégetőbb kérdésben, a jogszabályalkotás törvényességének problémakörében felhívjam a figyelmet egyrészt a kodifikációnál is figyelembe veendő néhány fontos, megoldandó kérdésre. Nyilvánvaló, hogy egészében fel kell dolgoznunk: vajon milyen lehetőségeket biztosíthatunk a jogszabályalkotás törvényességének megsértése esetén a bíró számára, aki nem állhat meg ítélező munkájában. Ugyanakkor azt is meg kell vizsgálnunk, hogy a jogszabályalkotás törvényességének megsértése esetén, a törvénytértés megszűntetésében milyen irányban kell biztosítanunk legfelsőbb hatalmi szerveink: az országgyűlés és az ülései között hatáskörét gyakorló Elnöki Tanács munkájának kiszélesítését.¹⁷ Erre köteleznünk bennünket a júniusi párt-

¹⁶ Ezt az elvet egyébként nálunk tételes jogszabály is rögzíti. Az 1949. 9. tvr. 10. §-ának (2) bekezdése ugyanis kifejezetten hatályon kívül helyezi az 1869: IV. tc. 19. §-ának (2) bekezdését, amely szerint a rendeletek törvényessége felett egyes jogesetekben a bíró ítél.

¹⁷ A kérdés megoldásánál nyilvánvalóan figyelemmel kell lennünk arra, hogy az alkotmány elfogadása bizonyos értelemben cezurat jelent jogrendszerünkben mind anyagi jogi, mind szervezeti és így a jogszabályalkotó tényezők helyét is kijelölő rendelkezéseivel. Ezért úgy gondolom, hogy az alkotmányt megelőző hatályos jogszabályok alkalmazásánál a bírót feltétlenül megilleti az a jog, hogy a jogszabályok hierarchiájára, ezenbélül elsősorban az alkotmányra támaszkodva, maga állapítsa meg a hatályban levő jogot. Hasonlóképpen megilleti ez a jog az alkotmányt megelőző és az alkotmányt követő jogszabályok összeütközése esetén is korlátozás nélkül, ugyancsak elsősorban az alkotmányra és az alkotmányt követően hozott jogszabályra támaszkodva. Marad tehát megoldandó kérdésként az az eset, ha a bíró alkotmány után keletkezett jogszabályok között észleli a jogalkotás törvényességének megsértését, azaz hatályos magasabbfokú jogszabálynak későbbi alacsonyabb jogszabály mond ellent. Ez esetben helyes megoldásként az kínálkozna, ha a bíró a törvényességi felügyeletre jogosított ügyészi szervezeten keresztül javasolná a törvényesség megsértésének kiküszöbölését. Az ügyészi óvásnak meg van a lehetősége az állami szervek normatív aktusaival szemben is. Az óvás alapján vagy maga a kérdéses jogszabályt alkotó szerv intézkedhet a módosítás tárgyában, vagy felettes szerve magasabbfokú jogszabály alkotásával. Az ügyészi szervezettől, ill. a legfőbb ügyésztől a javaslat-tétel joga ilyen irányban az esetben sincs elzárva, ha az óvás joga nem illetné meg (Pl. a minisztertanács rendeletei, határozatai esetén.) Kétségtelen, hogy ez az eljárás adott esetben késleltetheti a konkrét ügy elbírálását, a közvetlen hátrány azonban nem lehet arányban álló azzal, ami társadalmunkat az ügyek sorozatában érheti akkor, ha a bíróság konkrét ítélező munkájában nem felderíti, hanem elfedi a jogszabályalkotás törvényességének megsértését.

határozatok, de pártunk III. kongresszusának vonatkozó megállapításai is éppen az államhatalmi szervek erősítésével, funkcióik tisztázásával kapcsolatban.

Végül szabad legyen még utalnom arra, hogy véleményem szerint a Világhy elvtárs által választott téma méltó az akadémiai nagyhét programjához. Olyan kérdéseket ölelt fel, amelyek a jogászság egészét érintik és egyben a szocializmus építésének is nagy kérdései.

TERVEN ALAPULÓ SZERZŐDÉSKÖTÉSI KÖTELEZETTSÉG ÉS A SZERZŐDÉS ELŐTTI DÖNTŐBÍRÁSKODÁS

Dr. LJUBEN VASZILJEV,

a Bolgár Tudományos Akadémia levelező tagja, a Jogtudományi Intézet igazgatója

I

A szerződés-kötési kötelezettséggel és a szerződés előtti döntőbíráskodással kapcsolatban a részletkérdéseknek egész sora merül fel, melyek azonban jelen előadás keretében nem tisztázhatók valamennyien. Az értekezésnek így szükségképpen a legfontosabb kérdésekre kell korlátozódnia. A szocialista felépítmény részét képező szerződést megelőző döntőbíráskodás rövid áttekintése után az előadás a szerződés előtti döntőbíráskodásnak csupán a fogalmát és a fajait, a szerződés-kötés előtti döntőbíráskodás jogi alapját alkotó kölcsönös szerződés-kötési kötelezettséget, a terven alapuló kölcsönös szerződés-kötési kötelezettség lényegét és jellegzetes ismérveit, e kötelezettség forrásait, hatóterületét tárgyalja, értékeli kialakulásának és fennállásának eredményességét, végül bemutatja a terven alapuló szerződés-kötési kötelezettség teljesítésével vagy nem teljesítésével kapcsolatban felmerülő viták eldöntésének jogi alapjait.

Az állami döntőbíráskodás, az új szocialista állami szervezet részeként éppúgy, mint a felépítését és funkcióit szabályozó törvényalkotás, kihat a szocialista társadalmi és gazdasági viszonyok alakulására, megerősítésére és további fejlődésére. Ugyancsak hat a szocializmus gazdasági alaptörvényének érvényesülésére és felhasználására, az egész népgazdaság tervszerű, arányos fejlődésének objektív gazdasági törvényére és a szocializmus többi objektív gazdasági törvényére. Kiküszöböli azokat az akadályokat, amelyek e törvények érvényesülésének útjában állanak, megkönnyíti és előmozdítja hatásuknak a történetileg meghatározott irányban való érvényesülését.

Az állami döntőbíráskodás és a döntőbíráskodási jog intézményei az új szocialista felépítmény részeként elválaszthatatlan kapcsolatban állanak a felépítmény egyéb jogi elemeivel — mindenekelőtt a népgazdasági tervről szóló törvénnyel, a népgazdaság fejlődését célzó évi tervekről szóló minisztertanácsi rendeletekkel. Másrésztől viszont épp ilyen elválaszthatatlan kapcsolatban állanak a polgári joggal és az államigazgatási joggal, melyek a tervezést és a terveknek a szocialista szervezetek által való végrehajtását szabályozzák. Az állami döntőbíráskodás és azok a jogszabályok, amelyeken felépül, elősegítik

a jóváhagyott tervek és egyéb tervfeladatok maradéktalan és határidőre szóló teljesítését, valamint a polgári jog és államigazgatási jog szabályainak alkalmazását és ezáltal a népi demokratikus államok kezében a gazdasági-szervező tevékenység megvalósításának, a szocialista törvényesség érvényrejuttatásának és megerősítésének, a szerződési és tervfegyelem további megszilárdításának és fejlesztésének, az állami szocialista tulajdon felhasználásánál az önálló gazdaságos elszámolás érvényrejuttatásának és megerősítésének, az egyszámlarendszer által gyakorolt ellenőrzés megvalósításának hatékony eszközeivé válnak.

Az állami döntőbíráskodás egyik legfontosabb feladata a szerződést megelőző viták elintézése, melyek a tervszerződések megkötésénél, a terven alapuló kölcsönös szerződési kötelezettség teljesítésénél merülnek fel. A szerződés előtti döntőbíráskodásnak ez a feladata elválaszthatatlanul összefügg a szocialista népgazdaságban fennálló terven alapuló szerződéskötési kötelezettségekkel, az állami vállalatok és a szövetkezetek termelési és pénzügyi terveinek megvalósításával éppúgy, mint azzal az összhanggal, melyet a termelési tervek és a termékek elosztására irányuló tervfeladatok között, azok megvalósításának folyamatában el kell érni. Ezen az úton válik a szerződést megelőző döntőbíráskodás olyan eszközzé, amely az állami népgazdasági tervek megvalósításának egységes és központi irányítását és az állami népgazdasági tervből folyó konkrét feladatokat végrehajtó vállalatok és szövetkezetek által kifejtett messzemenően önálló tevékenységet harmonikus összhangba hozza. A szerződést megelőző döntőbíráskodás adja meg a terven alapuló kölcsönös szerződéskötési kötelezettség *szankcióját*, azáltal, hogy mindazokban az esetekben, amelyekben a terven alapuló kölcsönös kötelezettségeket bizonyos szerződések megkötésére nem önkéntesen, nem kellő időben és előírászerűen teljesítik, állami kényszert alkalmaz. A szerződési és tervfegyelem megerősítésén, a jogszabályok követelményeivel, a tervfeladatokkal, az állam gazdaságpolitikájának alapelveivel összhangban megkötött tervszerződések biztosításán keresztül a szerződést megelőző döntőbíráskodás alkotó hatást fejt ki a szocialista gazdasági szervezetek terveinek megvalósítására, a termelés önköltségének csökkentésére, a szocialista népgazdaság termékei és szolgáltatásai önköltségének csökkentésére, a termelés mindinkább gazdagodó árukészletének megerősítésére és kiszélesítésére, az állam és a szövetkezetek gazdasági tevékenysége rentabilitásának szüntelen fejlődésére, a szocialista gazdaságban végbemenő felhalmozás emelésére.

A szerződést megelőző döntőbíráskodás hatása kiterjed a különböző szervezetek tervfeladatainak egymással, az egyik szervezet termelési tervének a másik termelési tervével, az egyik szervezet szerződéskötési tervfeladatainak a másikéval való összhangba hozatalára. Ezen az úton a szerződés előtti döntőbíráskodás jelentős hozzájárulást nyújt, mind a szerződéskötést megelőző viták eldöntése révén, mind pedig jelző funkciója révén az egyes vállalatok és szer-

vezetek terveinek és tervfeladatainak kölcsönös összekapcsolásához és azok kölcsönös összhangjának megteremtéséhez, kiküszöböli az akadályokat, a gyengeségeket, a hiányokat és megteremti a hiányzó összhangot az állami népgazdasági terv maradéktalan megvalósításának folyamatában.

A szerződéskötés előtti döntőbíráskodás elősegíti ezen kívül az általános népgazdasági tervnek a konkrét adottságokhoz való alkalmazását megvalósításának minden területén és minden részletében, mind pedig a népgazdasági tervek pontos meghatározását és tökéletesítését azok megvalósítása során.

A szerződés előtti viták eldöntése, a szerződéskötés előtti eljárás be nem tartása esetén kirótt törvényes pénzbírságok, az illetékes tervszervekhez intézett jelentések a tervezésben és a tervfeladatok megvalósításában észlelt visszásságokról és hiányokról, a tervszerződések nemteljesítésével kapcsolatos felelősség fennállásának és terjedelmének megállapítása a szocialista vállalatokat és szervezeteket arra készteti, hogy a tervfegyelem megsértésétől tartózkodjanak, hogy intézkedéseket foganatosítsanak a kölcsönös szerződéskötési kötelezettség megsértésével szemben, vezetőiket, munkásaikat, alkalmazottaikat felelőségérzetük kifejlesztésére neveli és arra szorítja, hogy a tervfeladatok teljesítésével az általános állami érdekek, az egyes vállalatok és a dolgozók közössége érdekeinek összhangjára törekedjenek.

II

A kölcsönös szerződéskötési kötelezettség értelmében két meghatározott szocialista szervezetnek egymással szerződést kell kötnie, teljesítenie kell kötelezettségeit és az ebből a szerződésből a tervfeladatok alapján keletkező jogait realizálnia kell, hogy ezen az úton a terv által kitűzött gazdasági és jogi eredményt elérje. Midőn a szerződéskötési kötelezettségnek alávetett felek egyike a terv teljesítésére törekszik, a gyakorlatban közte és a másik fél között nem ritkán véleménykülönbségek merülnek fel. Az esetek egyik csoportjában a véleménykülönbségek magára a szerződéskötésre vonatkoznak. A másik fél nyíltan vagy hallgatólagosan megtagadja az ajánlat megtételét, vagy pedig a hozzá intézett ajánlat elfogadását. A gyakorlatban számos olyan eset fordul elő, melyek során mindkét fél kifejezetten vagy hallgatólagosan vonakodik szerződéskötési kötelezettsége keretében egy-egy szerződést megkötni. Más esetekben a felek nem a szerződés megkötését tagadják meg, nem a kölcsönös szerződéskötési kötelezettség fennállását vitatják, hanem a közöttük felmerülő véleménykülönbségek az egyik vagy másik szerződési rendelkezés konkrét tartalmára, a tervszerződésből felmerülő kötelmek egyes kérdéseinek konkrét szabályozására vonatkoznak. Az első esetben a szerződés megkötésének megtagadására vonatkozó, a szerződést megelőző vitáról beszélhetünk, a másik csoportba tartozó esetekben pedig véleménykülönbségi jegyzőkönyvön alapuló, szerződést megelőző vitáról van szó.

Helytelennek kell tartanunk azt a felfogást, mely a csehszlovák döntőbíróági szervek eddigi gyakorlatában és a szófiai dolgozók küldötteinek népi tanácsa mellett szervezett állami döntőbíróóság egyes határozataiban kifejezésre jutott, és amely szerint a szerződéskötési kötelezettség megtagadásánál, az előírt szerződés kifejezett vagy hallgatólagos meg nem kötésénél nincs szó igazi szerződés előtti vitáról és ennek következtében nincs helye szerződést megelőző döntőbíráskodásnak sem, azaz — más szavakkal — a szerződést megelőző döntőbíráskodásra csak akkor kerülhet sor, ha a véleménykülönbségeket jegyzőkönyvbe foglalták. Helytelen lenne annak elfogadása, hogy az előírt tervszerződés megkötése megtagadásának egyetlen szankciója az állami döntőbíráskodásról szóló törvény második része 13. §-a alapján kivetett törvényes pénzbírság kirovása annak a félnek a terhére, mely kötelezettségeit nem teljesítette és hogy a döntőbíróóság nem hozhat ítéletet a meg nem kötött szerződés pótlására. Ha nem tévesztjük szem elől a kölcsönös szerződéskötési kötelezettség és a szerződést megelőző döntőbíráskodás elválaszthatatlan kapcsolatát, szükségszerűen arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a szerződést megelőző viták eldöntésének nemcsak egy már folyamatban levő szerződést megelőző eljárás és a véleménykülönbségeket tartalmazó jegyzőkönyv megléte esetén, hanem még sokkal inkább a szerződések megkötésének megtagadása esetén van helye.

Az előírt tervszerződés megkötésének megtagadásához hasonlóan veszélyeztetik a tervfeladatok megoldását, és a terv által kitűzött gazdasági és jogi eredmények megvalósításának akadályát képezik a felek között a szerződés egyik vagy másik pontjának tartalmára vonatkozó véleménykülönbségek. A tervszerződések megkötése nem függhet a felek mérlegelésétől és a közöttük felmerülő véleménykülönbségektől. Az állami népgazdasági terv maradéktalan és határidőre történő megvalósításához fűződő érdekek megkövetelik, hogy a szerződéskötés megtagadását és a szerződéskötéseknél felmerülő véleménykülönbségeket kiküszöböljék és hogy elérjék a kölcsönös viszonyok konkrét szabályozását a szállítás vagy pedig a vállalkozás kivitelezése tekintetében. A tervszerződések megkötése — amint azt Novickij és Lunc helyesen megállapítja — fontos állami kérdés. A szovjet polgári jog és a népi demokratikus államok polgári joga éppen ezért egy állami szervet hozott létre és megfelelő eljárást dolgozott ki, melynek során a szerződés megkötésének megtagadása és a szerződések megkötésénél felmerülő véleménykülönbségek kiküszöbölhetők és áthidalhatók. Ez az állami döntőbíróóság és a döntőbíróági eljárás. A döntőbíróóság feladata nemcsak a szocialista szerveknek már létrejött szerződéses kötelezettségeivel kapcsolatos vitáinak eldöntése, a szerződési felelősség szankcióinak megvalósítása, hanem azzal a rendkívül fontos funkcióval is felruházták, hogy az ú. n. szerződést megelőző vitákat eldöntse és ezáltal a kölcsönös szerződéskötési kötelezettséget szankcionálja.

A fenti fejtegetések értelmében a szerződést megelőző vitákat tehát olyan vitákként határozhatjuk meg, amelyek szocialista szervezetek között, terven

alapuló, kölcsönös szerződéskötési kötelezettség megvalósítása során egy bizonyos szerződés megkötésével, illetőleg annak tartalmával kapcsolatban merülnek fel. Ilyen szerződést megelőző jellege van a szerződéskötés megtagadására vonatkozó vitáknak éppúgy, mint azoknak, amelyeknél a szerződést megelőző eljárás során felmerült véleménykülönbségeket már jegyzőkönyvbe foglalták.

A szerződést megelőző vita tehát a terven alapuló, kölcsönös szerződéskötési kötelezettség fennállásával és teljesítésével való elválaszthatatlan kapcsolata következtében jogi elemeket tartalmazó és kifejezetten jogi jelleggel rendelkezik. Nem lehet csupán tisztán gazdasági célszerűséggel kapcsolatos vita, nem tagadható meg tőle a jogi jelleg és nem fosztható meg a jogi elemektől. A döntőbíróságnak a szerződést megelőző vitáról szóló határozata arra a kérdésre ad választ, hogy vajon a felek kötelezve vannak-e egymással a terv alapján egy bizonyos szerződés megkötésére a tervfeladatok megvalósítása végett, hogy mit kell tartalmaznia a szerződésnek, hogy a szállításra, illetőleg a vállalkozásra vonatkozólag milyen jogokat és kötelezettségeket kell megállapítani és hogyan kell ezeket a jogokat és kötelezettségeket összhangba hozni a törvényekkel, a minisztertanács rendeletei által jóváhagyott tervekkel, a különböző tervfeladatokkal és a népi demokratikus állam gazdaságpolitikájának alapelveivel.

III

A polgári jogi kölcsönös szerződéskötési kötelezettség fennállása a vállalatok és szervezetek közti szerződést megelőző döntőbírászkodás előfeltétele és egyszersmind hatóterületének irányát és kereteit is meghatározza.

Ha az állami döntőbíróság a felek között egyik vagy másik szerződés megkötésére irányuló tárgyalásokkal kapcsolatos valamennyi lehetséges véleményeltérés eldöntésével foglalkozna anélkül, hogy a felek kölcsönös tervkötelezettség által kötelezve lennének a szerződés megkötésére, megszűnne állami döntőbíróság lenni, megszűnne igazi szerződést megelőző vitákat eldönteni és a törvény rendelkezéseivel ellentétben közönséges operatív szervvé válna. Az állami döntőbíróság beépült az államigazgatás rendszerébe, azonban nem egy tervet szabályozó szerv a különböző államigazgatási tervek között, nem is helyettesítheti azokat, nem veheti át és nem gyakorolhatja azok funkcióit.

A terven alapuló szerződéskötési kötelezettség igazi szerződést megelőző vitához, és innen szerződést megelőző döntőbírászkodáshoz vezethet, melynek nem elengedhetetlen kelléke, hogy a szerződéskötési kötelezettség a szállítás vagy vállalkozás tárgyát kifejezetten konkretizálja vagy a szállításnak csupán értékét határozza meg. A gyakorlatban nem ritka az olyan eset, mikor valamely tervfeladatot, melynek vonatkozásában szerződést kell kötni, csupán értéke szerint határoztak meg.

A kölcsönös szerződéskötési kötelezettség nemcsak azokban az esetekben áll fenn és kötelező, amikor a központi (ellenőrzött) alapból való áruszállításokról van szó, hanem olyan esetekben is, amelyekben az előírt szállítások tárgyát a decentralizált (nem ellenőrzött) alapból származó áruk képezik.

A kölcsönös szerződéskötési kötelezettség érvényessége nem függ olyan feltételtől, mely szerint a szerződésnek csupán a központi vagy a termelési alapból származó áruk képezhetik a tárgyát, melynek forrásait és elosztását az állami tervbizottság ellenőrzi és a maga nomenklatur-jegyzékébe bevezette, az ú. n. decentralizált alapba tartozó áruk éppúgy tervszerződés tárgyát képezhetik. Helytelen tehát a decentralizált alapból származó áruk fogalmát azoknak az áruknak a fogalmával azonosítani, melyek elosztására vonatkozólag kölcsönös szerződéskötési kötelezettség nem áll fenn.

Nincs szerződést megelőző vita és ennek következtében nem lehet szó szerződést megelőző döntőbíráskodásról sem, ha a felek között valamely már megkötött szerződés értelmezésével vagy már hatályba lépett szerződés cikkelyeivel kapcsolatban merülnek fel véleménykülönbségek. Azok a véleményeltérések, hogy a szerződés értelmében milyen kötelezettségek terhelik az egyik felet és hogy milyen jogokat érvényesíthet a másik fél, nem minősíthetők szerződést megelőző vitáknak, azokat a szocialista szervezetek közti szokásos szerződésekből eredő vitákra előírt úton kell rendezni.

A felek között felmerült véleménykülönbségek olyan tervfeladatok megvalósításával kapcsolatban, amelyek nem szerződés megkötésének kötelezettségét vonják maguk után, hanem közvetlen szállításra, szolgáltatásra vagy fizetésre köteleznek, anélkül, hogy ennek részleteit szerződésben fektetnék le, jöllehet ilyen vagy amolyan okból a két fél között véleményeltérések merülnek fel a közvetlen szolgáltatásra irányuló tervfeladat tartalma tekintetében, nem bírnak szerződéselőtti viták jellegével és eldöntésük a szerződést megelőző döntőbíráskodás területén kívülre esik.

Egyoldalú tervfeladatok esetén nem merülhetnek fel szerződést megelőző viták és ennek következtében nem kerülhet sor szerződést megelőző döntőbíráskodásra sem, miután hiányzik a kölcsönös szerződéskötési kötelezettség.

A szovjet döntőbírói gyakorlat és a szovjet polgári jog tudománya említést tesz olyan esetekről, amelyekben szocialista szervezetet köteleznek valamely szerződés megkötésére, miközben a másik szervezetnek csupán azt a jogot biztosítják, hogy a megfelelő szerződést a fentnevezett szervezettel megkösse. Ilyenkor a második vállalat nincs a szerződés megkötésére kötelezve — arra csupán jogosult. Halfina professzor azon a véleményen van, hogy ezekben az esetekben a felek között fennálló, a szerződés megkötésére vonatkozó jogviszony nincs a szerződést megelőző döntőbíráskodás polgári jogi szankciónak alávetve. De lege ferenda javasolja azonban, hogy a szerződést megelőző döntőbíráskodást ezekre az esetekre is terjesszék ki. Véleményem szerint fennáll a szerződést megelőző vita és ennek következtében alapja van a szerződést

megelőző döntőbíróági ítéletnek is akkor, ha egy vállalat vagy szervezet anélkül, hogy erre kötelezve lenne, csupán jogosult arra, hogy egy bizonyos szerződést megkössön egy másik vállalattal, amelynek viszont a maga részéről kötelessége egy ilyen szerződés megkötése, feltéve, hogy az előbb említett szervezet él is a szerződés megkötésének követelésére irányuló jogával.

Ha elfogadjuk azt az alapelvet, hogy a szerződést megelőző döntőbíráskodásnak helye van minden olyan esetben, amelyben kölcsönös szerződésalkötési kötelezettség áll fenn és a szerződést megelőzően vita merült fel, továbbá, hogy másrésről csupán szerződésalkötési kötelezettség fennállása esetén hozhatók szerződés megelőző döntőbíróági határozatok, — úgy arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az állami döntőbíróóság nem hozhat létre szerződéses jogviszonyt, ha az egyik fél a döntőbíróági eljárás során bebizonyítja, hogy a tervfeladatot nem őrá, hanem egy másik vállalatra vagy szervezetre rótták ki, vagy pedig, hogy a tervfeladat aktusa nem kötelező, mivel ellentmond a kötelező jogszabályoknak, törvényeknek, rendeletnek és minisztertanácsi határozatnak.

A gyakorlat ismer néhány eltérést attól az alapelvtől, amely szerint terven alapuló kölcsönös szerződésalkötési kötelezettség nélkül nincs szó szerződést megelőző döntőbíráskodásról.

Az esetek első csoportjában egyes döntőbíróági szervek arra az álláspontra helyezkedtek, hogy szerződést megelőző vita forog fenn és az a döntőbíróóság által eldönthető akkor is, ha a felek nincsenek kölcsönösen szerződés kötésére kötelezve. Ez a felfogás velejében hamis.

IV

A terven alapuló kölcsönös szerződésalkötési kötelezettség lényegében polgári jogi jogviszonyt hoz létre, mely az egyik fél számára azt a kötelezettséget jelenti, hogy javaslatot tegyen a másik fél felé egy meghatározott szerződés megkötésére, a normatív aktusok, az elfogadott tervek, a tervfeladatok és az állami gazdaságpolitika alapelveivel összhangban. A másik fél számára kötelezettség áll fenn, hogy az ilyen ajánlatot elfogadja.

E kötelezettségek mindegyikének a másik fél arra irányuló joga felel meg, hogy követelje az említett követelményeknek megfelelő szerződés megkötését.

A kölcsönös szerződésalkötési kötelezettség tervjellege abban áll, hogy egy meghatározott tervfeladat teljesítésére kell irányt venni, azon kötelmi-jogi jogok és kötelezettségek létrehozása és teljesítése útján, amelyeknek a szerződésből kell következniük. A kölcsönös szerződésalkötési kötelezettség ily módon a népgazdasági terv megvalósítását szolgálja és a szerződéseket a tervfeladatok teljesítéséért folyó harc fegyverei közé sorolja. A kölcsönös szerződésalkötési

kötelezettség és a népgazdasági terv közötti ilyen kapcsolat nélkül nem lehet szó szerződészkötést megelőző vitáról és szerződészkötést megelőző döntőbíróági eljárásról sem. A kölcsönös szerződészkötési kötelezettség forrását tekintve normatív és konkrét tervaktusokból folyik. A terv célját és rendeltetését tekintve a tervfeladatok megvalósítását szolgálja a felek önkéntes kezdeményezésének segítségével, a tervfeladatnak azon konkrét viszonyokra való konkretizálása és rögzítése segítségével, amelyek között az teljesítésre kerül.

Az a jog, amely valamely terven alapuló szerződés megkötésének a követelésére irányul, vagy a szerződő fél ajánlata alapján vagy pedig egy általa tett ajánlat elfogadása révén valósul meg. E jognak a gyakorlása, amely magában foglalja azt a lehetőséget is, hogy a vita az állami döntőbíróóság elé utaltassék, nem tehető az illetékes szervezet, illetve vállalat vagy ezek mindenkori vezetőinek belátásától függővé. Ellenkezőleg, ezek kötelesek ezt az őket megillető jogot gyakorolni. Ez azt jelenti, hogy a vállalat, illetve szervezet, valamint ezek képviselői, akiknek jogában áll egy meghatározott szerződés megkötését követelni, kötelesek a törvény által meghatározott határidőkön belül a szerződés megkötésére irányuló akaratukat kinyilvánítani, és ha közöttük és a másik szerződő partner között egy szerződészkötés előtti vita keletkezik, a szerződészkötés megtagadásának vagy véleménykülönbözeti jegyzőkönyvnek a formájában ezt a vitát az állami döntőbíróóság elé kell vinni. Az a kötelezettség, amely egy terven alapuló szerződés megkötésének a követelésére és ha szükséges, egy szerződészkötés előtti döntőbíróági határozat igénylésére irányuló jog gyakorlásában áll, nem a szerződő partnerrel szemben áll fenn, hanem vertikális irányban az állammal szemben és ennek megfelelően a fölérendelt irányító szervvel szemben. Kötelező a vállalat vezetőjére és magára a vállalatra, mint jogi személyre nézve. Ezért a vezetőket egyrészt államigazgatási szankciók útján büntetik, másrészt vállalatukkal szemben kártérítési felelősséggel tartoznak, amely a Munka Törvénykönyvének értelmében vagy a pénzügyi ellenőrzésre vonatkozó törvényhozás által meghatározott úton valósul meg.

A terven alapuló kölcsönös szerződészkötési kötelezettség meghatározott sajátos tartalommal bír: nevezetesen akaratnyilvánítás, a törvényekkel, határozatokkal, rendeletekkel, a jóváhagyott tervek és tervfeladatok által felállított követelményekkel, továbbá a népi demokratikus állam gazdaságpolitikájának alapelveivel összhangban lévő szerződési hozzájárulás elnyerése érdekében. A terven alapuló kölcsönös szerződészkötési kötelezettség önmagában nem tartalmaz még közvetlen teljesítési kötelezettséget. Ezeknek a kötelezettségeknek abból a szerződésből kell folyniok, amelyet a terven alapuló kölcsönös szerződészkötési kötelezettségek alapján és azok teljesítése során kell megkötni.

Teljesen helytelen az a felfogás, amely szerint a terven alapuló kölcsönös szerződészkötési kötelezettség csak olyan kérdéseket foglal magában, amelyeket

sem normatív aktusok, sem a tervfeladatok nem szabályoznak, amelyek tekintetében a feleknek szabadságukban áll saját belátásuk szerint célszerűségi szempontokra tekintettel tárgyalni. — Egy ilyen felfogás tulajdonképpen tartalmától fosztja meg a terven alapuló kölcsönös szerződés-kötési kötelezettséget. Ilyen esetben egyik fél sem tudná, hogy mi a kötelezettsége a másik féllal szemben és mit követelhet attól.

A terven alapuló kölcsönös szerződés-kötési kötelezettség tartalmát társadalmi-gazdasági és jogi funkciója határozza meg, amely a normatív aktusok követelményeivel a jóváhagyott tervekkel, a tervfeladatokkal és az ország gazdaságpolitikájának alapelveivel összhangban egy meghatározott tervszerződés megkötését eredményezi. Ahhoz, hogy a szerződés e követelményekkel összhangban kerüljön megkötésre, hogy ilyen jogokat és kötelezettségeket keletkeztessen, amelyek teljesítése révén a célzott gazdasági és jogi eredmény elérhető, szükséges, hogy a szerződés-kötési kötelezettség olyan tartalommal rendelkezék, amely megfelel a normatív aktusoknak, a jóváhagyott terveknek, a tervfeladatoknak és az ország gazdaságpolitikája alapelveinek.

A terven alapuló szerződés-kötési kötelezettség kölcsönös jelleggel bír. Mindkét szembenálló szocialista szervezet, mint jogi személy számára, egyaránt kötelező. Egyik fél sincs a másiknak alárendelve. Az a felfogás, hogy azok a tervfeladatok és normatív aktusok, amelyekből tervszerződések megkötésére irányuló kötelezettségek származnak azokra a vállalatokra nézve, amelyek felé csak vertikális irányban irányulnak, csupán a tervszerű irányítást gyakorló szervekkel szemben kötelezőek, vagy másszóval, hogy a normatív aktusok és tervfeladatok csak államigazgatási szerződés-kötési kötelezettségeket keletkeztetnek — nem tekinthető helyesnek.

A szerződés-kötési kötelezettség kölcsönössége folyik abból a körülményből is, hogy a szerződés-kötést megelőző eljárás a tervszerződések során azon két fél között bonyolódik le, akikre a tervfeladatot kirótták, továbbá abból a körülményből, hogy a felek mindegyike igényelhet a döntőbíráskodástól döntést a törvényes pénzbírság javára történő kifizetésre vonatkozóan, anélkül, hogy a szankció alapján kifizetendő összeg az állam javára fordíthatna. A szerződés-kötési kötelezettség kölcsönössége tervszerződések esetében a gazdaságos ön-elszámolás alapelveiben is gyökerezik. Ezen elvek következtében a tervfeladat minden címzettjének nemcsak az előírt szerződés teljesítése, hanem a szerződés megkötése is érdeke. A terven alapuló szerződéseket mindkét fél részéről a saját termelési és értékesítési tervek teljesítésével szoros összhangban kötik meg. Az ebből folyó eredmények mindkét fél évi mérlegében jelentkeznek. Mindkét félnek a terven alapuló szerződés-kötési kötelezettség teljesítéséhez fűződő önálló gazdasági érdeke jelenti azt a gazdasági alapot, amelyből meghatározott, a normatív aktusokkal, a jóváhagyott tervekkel, a tervfeladatokkal és az állam gazdaságpolitikájával összhangban álló szerződés megkötésének követelésére irányuló kölcsönös jogaik és kötelezettségeik folynak.

A polgári jogi kölcsönös szerződéskötési kötelezettség szoros kapcsolatban áll azzal az államigazgatási-jogi kötelezettséggel, amely mindkét felet köti a neki fölérendelt irányító szervhez. Ez a polgári jogi és az államigazgatási-jogi szerződéskötési kötelezettség közötti kapcsolat abból a körülményből folyik, hogy a kötelezettségnek mindkét fajtája egyugyanazon forrásból fakad és egyugyanazon szerződés megkötésére irányul. Különböznek azonban egymástól jellegüket és azon feleket tekintve, amelyekre vonatkoznak.

V

A kölcsönös szerződéskötési kötelezettséggel összefüggő egyik fontos gyakorlati kérdés azoknak a forrásoknak a problémája, amelyekből a kötelezettség keletkezik. Gyakorlatban tág körben terjedt el az a felfogás, hogy ez a kötelezettség csak valamely konkrét tervfeladat egyes konkrét államigazgatási aktusaiból származik. Meg kell jegyezni, hogy ezek az aktusok az esetek túlnyomó többségében a jelenlegi szerződéskötési kötelezettség fő- és alapforrásait alkotják. Ez a kötelezettség azonban nem mindig vezethető le egyes olyan konkrét államigazgatási aktusokból, amelyek közvetlenül egy meghatározott szerződés megkötésére irányulnak. Gyakorlatban számos döntőbírósi eljárásban véleménykülönbség keletkezik azon kérdés tekintetében, hogy a szerződéskötési kötelezettség más tervaktusok tartalmából is levezethető-e, amelyek nem közvetlenül az áruelosztást, a termelésnek pénzben történő realizálását, hanem az egyik vagy másik vállalat termelését és a termelési tervek jóváhagyását érintik. Így pl. az egyik ipari vállalatra azt a tervfeladatot róják, hogy mint az egyetlen előállító az országban, a készítmények meghatározott fajtáját termelje, amelyekre vevőként a nagykereskedelemben csak egy meghatározott kereskedelmi szervezet létezik. Ez esetben felmerül az a kérdés, hogy mindkét szervezet részére keletkezik-e kölcsönös szerződési kötelezettség, habár egyikük számára sem lett megfelelő szerződés megkötése érdekében valamely tervfeladat megadva. A termelő vállalat és a nagykereskedelmi vállalat terveinek jóváhagyására irányuló államigazgatási aktusok pontosan meghatározzák, hogy kinek kivel kell szerződést kötnie.

Az a kérdés, hogy keletkezik-e terven alapuló kölcsönös szerződéskötési kötelezettség anélkül, hogy tervfeladatokra vonatkozó konkrét államigazgatási aktusok léteznének meghatározott szerződés megkötésével kapcsolatban, felmerül az ú. n. általános szerződéseknél is.

Meg kell jegyezni, hogy a döntőbírósi gyakorlatban jelentkezik egy olyan irányzat, mely ezt az álláspontot a magáévá kívánja tenni. Így pl. az állami döntőbírósi ügyekben, amelyekben a terven alapuló szerződéskötési kötelezettséget minisztertanácsi rendelet rögzíti, és amelyben a szerződő feleket meghatározták, feltételezte, hogy közöttük terven alapuló kölcsönös szerződéskötési kötelezettség áll fenn tej szállítására vonatkozóan.

Egy általános építkezési szerződés tervszerű megkötésének kötelezettsége az építtető és az általános kivitelező között nemcsak az általános szerződés megkötésére vonatkozik, hanem az ugyanazon felek közötti évi szerződés megkötésére is, továbbá a részletkivitelezésekre vonatkozó szerződések megkötésére a fő kivitelező és a részletkivitelező között, az egész építkezés keretében, ha az alvállalkozók ezekben az esetekben kellőképpen meg vannak határozva. Ily módon az általános építkezési terv kölcsönös tervszerű megkötésére vonatkozó kötelezettsége keletkeztető aktus forrása az ugyanazon felek közötti évi szerződések tervszerű megkötésére irányuló további kötelezettségeknek, valamint a fővállalkozó és az alvállalkozók közötti szerződéseknek.

A terven alapuló kölcsönös szerződéskötési kötelezettség forrásaival kapcsolatban az esetek jelentős számában felmerül az a kérdés, hogy az élvezhető-e a fogyasztó vállalatok és a kereskedelmi szervezetek bejelentéseiből akkor, ha a szállító vállalat termelési tervét a bejelentés felvétele után hagyják jóvá. A felek a szerződéskötést megelőző viták során gyakran képviselik azt az álláspontot, hogy ez esetekben a szállító vállalat termelési tervére vonatkozó jóváhagyási aktus és a fogyasztó vállalat vagy a vevő bejelentése összehatásukban terven alapuló kölcsönös szerződéskötési kötelezettséget létesítenek azon termelési szerződés vonatkozásában, amely a bejelentés tárgyát képezi. Ezt az álláspontot a döntőbíróági szervek határozatai is gyakran magukévá teszik. Megítélésem szerint bizonyos elhatárolásra van szükség, hogy helyesen vethessük fel a bejelentés jogi jelentőségének kérdését a terven alapuló kölcsönös szerződéskötési kötelezettségek felmerülése esetében. A bejelentések megelőzik a tervidőszakot, tervet megelőző jelleggel bírnak. Ezeket a fogyasztó vállalatoknak meghatározott, a tervidőszak elteltét 5—6 hónappal megelőző idő letelte előtt kell beküldeniök.

Ha a bejelentések gyakorlatát és közlésük rendjét vizsgáljuk, úgy megállapíthatjuk, hogy azok a következő alapkategóriákba sorolhatók:

a) a fogyasztó vállalatok és a kereskedelmi szervezetek bejelentései saját fölérendelt tervszerveik felé. Ezeket a bejelentéseket általában felülről lefelé előre megadott irányellenőrző számokkal kapcsolatban adják meg.

b) a fölérendelt tervező szervek felé tett bejelentések mellett a gyakorlat a bejelentések egy másik kategóriáját is ismeri, nevezetesen egy meghatározott szembenálló vállalat vagy szervezet felé tett bejelentéseket. Ezeket a bejelentéseket nem egy olyan állami szerv felé teszik, amelynek a fogyasztó vállalatok vagy a kereskedelmi szervezetek alá vannak rendelve, hanem egy olyan szembenálló vállalat felé, amely a bejelentést küldő vállalatnak nem fölérendelt szerve. (Vízszintes irányú bejelentések.)

VI

A terven alapuló kölcsönös szerződéskötési kötelezettséggel kapcsolatban felmerülő fontos kérdések egyike azok érvényesülési körének kérdése. Ezt

a kérdés egyaránt fel lehet vetni azokkal a szerződési fajtákkal kapcsolatban, amelyeknek megkötése kötelező, valamint azokkal a szervezetekkel és vállalatokkal kapcsolatban, amelyek a szerződések részvevői lehetnek.

Az első tárgyalási módnál meg kell jegyezni, hogy a terven alapuló kölcsönös szerződéskötési kötelezettség egyaránt vonatkozhat szállítási és vállalkozási, valamint egy sor egyéb szerződésre is, melyek lényegüket tekintve az állami népgazdasági terv zökkenőmentes megvalósítását biztosítják.

A fentebb kifejtett megfontolások alapján el kell ismerni, hogy a terven alapuló kölcsönös szerződéskötési kötelezettség a megbízási szerződéseket is felöleli (pl. megbízási szerződések disznósír és bőrök felvásárlására a kerületi szövetkezeti szervek, mint a húsközpont megbízottai részéről), valamint a hűtőházakra, vasúti raktárakra, árukra, játékfilmekre stb. vonatkozó bérleti szerződéseket.

Szoros kapcsolatban áll a terven alapuló kölcsönös szerződéskötési kötelezettség érvényesülési körének kérdésével azoknak a vállalatoknak és szervezeteknek a kérdése, melyek a szerződések részvevői lehetnek.

A normatív szabályozásnál különös élességgel merül fel e gyakorlatban az a kérdés, hogy vajon a terven alapuló kölcsönös szerződéskötési kötelezettségeket nem csupán az állami szövetkezeti szervezetek terhére lehet-e megállapítani, hanem az olyan társadalmi szervezetek terhére is, melyek semmiféle gazdasági célt nem szolgálnak; vagy az a kérdés, hogy lehet-e érvényesen megállapítani a kölcsönös szerződéskötési kötelezettséget az olyan szervezetek terhére, melyeknek vagyoni vitái az állami döntőbíráóság joghatósága köréből ki vannak véve. Véleményem szerint mindkét kérdésre igenlő választ kell adnunk. Nem jelent akadályt, hogy a megfelelő tervszabályozó szervek az elfogadott éves tervek alapján kétoldalú tervfeladatra vonatkozó igazgatási aktussal elrendelik, hogy szerződést kell kötni egy állami vagy szövetkezeti szervezet és egy olyan alakulat között, amely semmiféle gazdasági célt nem szolgál. Az ilyen tervfeladatokkal való megbízás nem sérti sem a törvényt, sem a népgazdasági terv követelményeit. Ha a kétoldalú tervfeladatra vonatkozó igazgatási aktusok érvényesek, úgy érvényesek azok a terven alapuló kölcsönös szerződéskötési kötelezettségek is, melyek egy állami, illetve szövetkezeti szervezetre vagy egy nem gazdasági célra létesült alakulatra kötelezők és teljesítendőek.

A terven alapuló kölcsönös szerződéskötési kötelezettség nem hagyható a szerződés előtti döntőbíráóság szankciója nélkül abban az esetben sem, ha egy nem gazdasági célzatú szervezet vagy egy mezőgazdasági termelőszövetkezet jelentkezik fél gyanánt. Ellenkező esetben ez a kötelezettség elveszítené a jog erejét és a szerződés megkötésére vonatkozó közönséges kívánsággá válnék.

A döntőbíráósági gyakorlat egy sor esetben ezt a álláspontot foglalta el az olyan terven alapuló kölcsönös szerződéskötési kötelezettségekre vonatkozólag, melyekben szakszervezetek, olvasóköri, sportszervezetek stb. a felek. Ugyancsak nincsenek abban a helyzetben a nép- és kerületi bíróságok, hogy a terven

alapuló kölcsönös szerződés-kötési kötelezettség teljesítésére vonatkozó vitákat érdemben tárgyalják és eldöntsék, ha olyan társadalmi szervezetek jelentkeznek félként, amelyek nem gazdasági célt szolgálnak.

Komoly nehézségek merülnek fel a gyakorlatban annak a kérdésnek a megoldásánál, hogy érvényes-e a terven alapuló kölcsönös szerződés-kötési kötelezettség, ha mezőgazdasági termelőszövetkezet jelentkezik félként. Némi ingadozás után a dolgozók küldöttei népgyűlése mellett szervezett állami döntőbíróság Szófiában arra az álláspontra helyezkedett, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek terhére a szerződés megkötésére vonatkozó semmiféle tervfeladatot nem lehet érvényesnek elfogadni. Így nem lehet elképzelni semmiféle igazi szerződés előtti vitát és semmiféle szerződés előtti döntőbírósági eljárást a mezőgazdasági termelőszövetkezetek és más állami, illetve társadalmi szervezetek között.

Meg kell jegyezni, hogy a Szovjetunióban nincs semmiféle szerződés előtti döntőbírósági eljárás a kolhozokra vonatkozólag. Hogyan kell ezt a kérdést megoldani? Véleményem szerint szükség van néhány elhatárolásra. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek termelésére nézve, amely az állami kötelező beszolgáltatás tárgyát képezi, semmiféle érvényes terven alapuló kölcsönös szerződés-kötési kötelezettség nincs. Miután azonban az állam iránti kötelezettségeiket teljesítették, a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek joguk van arra, hogy a fennmaradó termékmennyiség egy részét eladják s eközben szabad megegyezéssel választják ki vevőiket és szabadon egyeznek meg az ügylet körülményei, valamint az ár kérdésében. Ha valamely állami szerv a mezőgazdasági termelőszövetkezetekre az állam iránti beszolgáltatási kötelezettsége teljesítése után meghatározott szerződés megkötése iránti tervfeladatot ró, úgy ez a feladat semmis és semmiféle terven alapuló kölcsönös szerződés-kötési kötelezettséget nem hív életre, mivel ellentmond az állam iránti kötelező beszolgáltatásra vonatkozó minisztertanácsi rendeletnek és ellentmond a kormány és a párt politikájának a mezőgazdasági termelőszövetkezetek irányában.

Kérdés merülhet fel a terven alapuló kölcsönös szerződés-kötési kötelezettség érvényes létrejötte iránt azokban a gyakorlati esetekben, amelyekben az állami szállítóvállalatra és a meghatározott mezőgazdasági termelőszövetkezetekre olyan értelmű kétoldalú tervfeladat hárul, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezet trágyázószereket, a növényi kártevők leküzdésére szolgáló vegyszereket, üvegházakhoz üveglapokat, különös fajtájú magokat, felszereléseket, munkaeszközöket és más anyagokat köteles vásárolni. A Szovjetunióban sincsenek az ilyen termelési módzatokra vonatkozólag a kolhozok és az állami szállító vállalatok között terven alapuló kölcsönös szerződés-kötési kötelezettségek megállapítva. Ennek oka az, hogy a Szovjetunióban a kolhozok a piaci alaphól látják el magukat a szükséges árukkal és anyagokkal, miközben ezeket az anyagokat az általános (állami és társadalmi) kereskedelmi hálózat vállalataitól vásárolják. Nálunk másként áll a helyzet. A mezőgazdasági termelőszövet-

kezetek trágyázószerekkel, vegyszerekkel, felszerelésekkel és munkaeszközökkel a piac körén kívül álló alapokból látják el magukat, főleg a »Mezőgazdasági ellátó« útján és nem a kerületi szövetkezeti szervek és a falusi fogyasztó szövetkezetek útján. Emellett a gyakorlatban is megállapítanak terven alapuló kölcsönös szerződéskötési kötelezettséget a mezőgazdasági termelőszövetkezetek és a megfelelő állami vállalatok és helyi lerakataik között. Ezekben az esetekben nem lehet érvénytelennek minősíteni a terven alapuló kölcsönös szerződéskötési kötelezettségek megállapítására irányuló aktusokat. Ha pedig ez így van, úgy teljesen el kell fogadnunk az igazi szerződés előtti viták és a szerződéselőtti döntőbírósi eljárás létrehozásának lehetőségét a szerződésnek a mezőgazdasági termelőszövetkezet részéről való megkötésénél.

Terven alapuló kölcsönös szerződéskötési kötelezettség olyan esetekben is keletkezhet, mikor a Bulgár Nemzeti Bank, a Bulgár Beruházási Bank, az Állami Biztosítási Intézet, a Postaügyi Minisztérium, a Rádióigazgatóság stb. lépnek fel szerződő félként abban az esetben, ha — a szovjet irodalomban elfogadott álláspont szerint — nem hitel- és fizetés kapcsolatokról, biztosításról, postaügyekről stb., hanem olyan ügyletekről van szó, melyek kívül esnek közvetlen tevékenységi körükön. Ha pl. a Bulgár Nemzeti Bankra, a Bulgár Beruházási Bankra, az Állami Biztosító Intézetre vagy a Postaügyi Minisztériumra olyan tervfeladatokat rónak, melyeknél fogva más meghatározott szervezetekkel szállítási szerződést kell kötniök, pl. számológépek, fűtőkazánok, impregnáló anyagok, telefonpóznák stb. szállítására, nagyjelentőségű építkezések terén végzett munkateljesítményekre, gépkocsik generáljavitására, felszerelések és irodacikkek vásárlására vonatkozólag, ahhoz a szerződéskötés megtagadása vagy a szerződés egyes cikkeire vonatkozólag keletkezett véleménykülönbségek minden további nélkül szerződéselőtti döntőbírósi eljárás tárgyát képezhetik.

VII

A szerződéskötés megtagadásából keletkezett szerződés előtti vitákat, amelyek az általános, terven alapuló szerződéskötési kötelezettség teljesítése során merülnek fel — ha a véleményeltérésekről jegyzőkönyvet vettek fel —, a törvények, rendeletek, minisztertanácsi határozatok, az elfogadott tervek, a tervfeladatok és a népi demokratikus állam gazdaságpolitikájának alapelvei szerint kell eldönteni.

Azoknak a megfontolásoknak és mérlegeléseknek, amelyekből az állami döntőbírósi eljárás a szerződéselőtti viták eldöntése során kiindulni köteles, meg kell felelniök a kölcsönös szerződéskötési kötelezettség tartalmának és funkciójának, valamint a terven alapuló szerződéskötési kötelezettségnek. Mivel a szerződéskötési kötelezettség a normatív aktusok, az elfogadott tervek, a tervfeladatok és az ország gazdaságpolitikájának követelményeivel összhangban

álló szerződés megkötésére irányul, az állami döntőbíróságnak a tervszerű szerződés-kötési kötelezettség teljesítése közben keletkező szerződést megelőző viták eldöntésénél — a törvények, rendeletek, minisztertanácsi határozatok, az elfogadott tervek, a tervfeladatok és a népi demokratikus állam gazdaságpolitikájának alapelveiből kell kiindulnia. Érdemes megfigyelni, hogy az állami döntőbíróság a szerződés előtti viták eldöntésénél az ország gazdaságpolitikájának alapelveit két irányban köteles figyelembe venni: fel kell használnia ezeket az alapelveket, hogy a normatív aktusok és az elfogadott tervek és tervfeladatok valódi értelmét felismerje és ily módon helyes és pontos keresztülvitelüket biztosítsa, másrészt pedig azokra a kérdésekre vonatkozólag, melyek a normatív aktusokban, az elfogadott tervekben és a tervfeladatokban nem nyernek szabályozást, a gazdaságpolitika alapelveiből eredő olyan megoldásokat találjon és állapítson meg, melyek a terven alapuló szerződés megkötésének és teljesítésének konkrét adottságaira tekintettel vannak.

Azoknak a szerződéselőtti vitáknak eldöntésével kapcsolatban, melyek a terven alapuló kölcsönös szerződés-kötési kötelezettség teljesítése során keletkeznek, az a kérdés is felmerül, hogy vajjon hivatott-e az állami döntőbíróság egy kétoldalú tervfeladatra vonatkozó igazgatási aktus érvényességéről vagy törvényességéről dönteni. Nem arról van itt szó, hogy az állami döntőbíróság beavatkozik azoknak a tervmegállapító szerveknek az operatív munkájába, melyek a tervfeladatokat megállapító aktusokat kiadták. Arról sincs szó, hogy az állami döntőbíróság a szerződés előtti vita eldöntésénél a kétoldalú tervfeladatot megállapító konkrét igazgatási aktusokat megszünteti vagy megváltoztatja, ennek az aktusnak egyes határozatait törli vagy hatályon kívül helyezi. Csak arról van szó, hogy az állami döntőbíróság eldöntheti azt a kérdést, hogy összhangban áll-e a tervfeladatra vonatkozó konkrét igazgatási aktus vagy annak cikkei a hatályos törvény, rendelet, minisztertanácsi határozat, az elfogadott általános vagy területekre bontott terv kötelező szabályaival. Ezt a kérdést már eleve igenlőleg kell megválaszolni. Az állami döntőbírászkodásra vonatkozó törvény első fejezete 18. cikkének és a végrehajtási utasítás 4. és 30. cikkének erejénél fogva ezek a szervek a szerződéselőtti vitákat is a törvények, rendeletek, minisztertanácsi utasítások és az elfogadott tervek alapján döntenek el. Az ellentétes felfogás szerint az állami döntőbíróság a szerződés előtti vitákat csak a kétoldalú tervfeladatot megállapító konkrét igazgatási aktusok alapján döntheti el. Ha elfogadnánk azt a felfogást, hogy a döntőbíróság nem dönthet a tervfeladatoknak a kötelező jogszabályokkal való egybehangzóságáról, úgy elvonnánk tőle azt a lehetőséget és kötelezettséget, hogy a szerződés előtti vitákat a törvények, rendeletek és minisztertanácsi határozatok alapján eldöntse. Egy ilyen álláspont az államapparátus közép- és alsófokú tervmegállapító szerveit arra kényszerítené, hogy a szerződés megkötésére vonatkozó igazgatási aktusokat bocsássanak ki, anélkül, hogy figyelembe vennék a szocialista törvényességet, az általános és a részekre bontott terveket. A bírált felfogás azt a veszélyt rejti magában,

hogy a szocialista szervezetek munkateljesítményeket, szállításokat, szolgáltatásokat kényszerülnek végezni és olyan fizetéseket kénytelenek teljesíteni, hogy ennek következtében különböző — a törvényhozási aktusokkal és az elfogadott népgazdasági tervekkel szembenálló — eredmények jönnek létre. Az állami döntőbíróóság nem alakulhat át a szocialista törvényességért és a tervfegyelem megszilárdításáért harcoló szervből olyan szervvé, amely azokat ignorálni kénytelen, miközben a szerződés előtti viták eldöntésével törvénysértő és tervellenes konkrét igazgatási aktusokat és tervfeladatokat szankcionál.

Ha a szerződéskötésre irányuló tervfeladatok a népi demokratikus állam gazdaságpolitikai alapelveivel szembenállónak bizonyulnának, vagy úgy állapítják meg őket, hogy teljesítésük a népgazdaság szempontjából nem kívánatos eredményekhez vezet, vagy másrésről az állami döntőbíróóság olyan eldöntendő kérdésbe ütközik, amelyet egyedül nem képes eldönteni, az állami döntőbíróóság a felek közötti szerződéses viszony végleges szabályozása érdekében jogosult a szóbanforgó ügy tárgyalását megszakítani vagy elnapolni, az illetékes szervekhez megkereséssel fordulni és feleletüket bevárni, mielőtt a szerződés előtti vitára vonatkozó döntését meghozná. Ebben áll az állami döntőbíróóság jellegzetes funkcióinak legújabb fejlődése a Szovjetunióban és országunkban a szerződés előtti viták eldöntésénél.

Minél helyesebben fogja fel az állami döntőbíróóság a terven alapuló kölcsönös szerződéskötési kötelezettség tartalmát és funkcióit, minél mélyebben és pontosabban tárja fel a hatályos törvények, az elfogadott tervek és a népi demokratikus állam gazdaságpolitikai alapelveinek értelmét, annál helyesebb és eredményesebb lesz a terven alapuló szerződések tartalmának megállapítása érdekében végzett tevékenysége. A döntőbíróóság a szerződés előtti vita során megállapítja valamely terven alapuló szerződéskötés megtagadásának tényét és azt, hogy a felek között a szerződés egyes szakaszaira vonatkozólag véleménykülönbségek merültek fel. Ezzel a tevékenységével a szerződési és a tervfegyelem megerősítésén dolgozik és a szocialista vállalatok és szervezetek terveinek teljesítése, az önálló gazdaságos elszámolás bevezetése és megszilárdítása által, a leva általi ellenőrzés segítségével bekapcsolódik a népgazdaság rendszerébe, fokozza a szocialista gazdaság tervszerű (arányos) fejlődése objektív gazdasági törvényének hatását, előmozdítja a szocializmus gazdasági alaptörvényének érvényesüléséből származó konkrét célok megvalósítását.

A MAGYAR FILOZÓFIA HALADÓ HAGYOMÁNYAINAK KÉRDÉSEI A FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN

MÁTRAI LÁSZLÓ

Tagadhatatlan történeti tény, hogy a magyar nép története során klaszszikus filozófiával, a filozófia terén elért klasszikus eredményekkel nem tudta megajándékozni az emberiséget. Ezzel szemben azonban az is bizonyos, hogy ezt a tényállást a reakciós történetírás mérhetetlenül el is fordította s belőle teljesen hamis, hazug következtetéseket vont le. Uton-útfélen azt hangoztatta, hogy a magyar kultúrának ez a filozófia-nélkülisége nem az elmaradt magyar fejlődés sajnálatos következménye, nem a társadalmi elmaradottság ideológiai tükröztetője, hanem — éppen megfordítva — a józan »magyar észjárás«-nak abból a pozitív tulajdonságából fakad, hogy »a magyar ember« irtózik minden spekulációtól, absztrakciótól, logikai rendszeralkotástól, s a filozófia absztrakciói helyett józan realizmusa inkább — a vallást választja eszmei zsinórmértékül. Nem nehéz megfejtetni, hogy ez a perfid álokoskodás milyen konkrét népellenes célokat szolgált az uralkodó osztály kezében, hogy a világnézeti sötétség miképpen volt hivatva a társadalmi elnyomást biztosítani. Jelen összefüggésben elégséges arra mutatnunk, hogy a magyar kultúra történetének ez a meghamisítása a magyar józanság dicséretének hamis, sovíniszta jelszava ürügyén voltaképpen az örök kiskorúság, barbárság, műveletlenség és művelhetetlenség bélyegét sütötte rá a magyar népre s a kultúrfölény jelszavának trombitálása közben voltaképpen félreállította azt az emberi kultúra haladásának útjáról.

Ez a felfogás természetesen minden erővel arra törekedett, hogy ami filozófiai hagyományunk mégis csak volt, azt is elhallgassa, vagy bagatellizálja, vagy — ami »tudományosabb« módszer — szétszórja, majd elszigetelje az irodalomtörténet és történelem különféle fejezeteiben. Tessediket a pedagógusok, Berzeviczyt a közgazdászok, Martinovicot a történészek, Bessenyeit az irodalomtörténészek, Hajnóczyt a jogászok stb. vették gondozásba, de alig akadt vállalkozó, aki a bármily vékony, de mégis csak mindannyiukat összekötő *filozófiai* hagyomány kinyomozását tűzte ki célul. A Horthy-fasizmus alatt az egyetlen Eckhardt Sándor volt az, aki — bár teljesen hamis, ellenforradalmi, idealista felfogásban — legalább leszűkített szempontból, a francia forradalmi eszmék szempontjából megkísérelt átfogó képet adni a XVIII. századi magyar írók filozófiai állásfoglalásáról. Az általa adott kép — ismételjük — felfogásában

hamis és tartalmában hézagos. De a magyar felvilágosodás »ideológiai frontjának« történetileg hiteles és valóban átfogó megrajzolása még ma is aktuális, megoldatlan feladat. Megoldatlanságának nem csupán filozófiai hagyományunk története, de — túl ezen — a marxista történet- és irodalomtörténetírás is erősen érzi káros, hátráltató következményeit. Ez elsősorban abban mutatkozik, hogy az örvendetes számban megjelenő részletmonográfiák és életrajzok ellenére: máig sincs elfogadható összefoglaló képünk a magyar felvilágosodás egészéről, annak belső szerkezetéről, a fejlődésben betöltött teljes szerepéről.

Mivel nem klasszikus filozófiai alkotásokat nyomozunk, hanem haladó filozófiai hagyományokat kutatunk: a szokásosnál is természetesebb követelmény, hogy a kevésszámú filozófuson kívül írók, tudósok, költők, politikusok stb. nézeteit is messzemenően figyelembe kell vennünk a történeti összkép rekonstrukciójához. És magukat e »nézeteket« is helytelen volna pusztán *filozófiai tartalmuk* szerint elbírálni és eszmei »rangsorba« állítani, hiszen ez esetben a materializmus értékmércéje oly magas követelmény, mely az Elbától keletre lakó népek történetében — a XVIII. században — teljességgel alkalmazhatatlan. Ezeknek a népeknek a történetében — éppen mivel társadalmi fejlődésük bonyolult hátráltató körülmények között alakult ki — a szokásosnál is fontosabb az írott művek és vallott nézetek filozófiai tartalmán túl azoknak *ideológiai funkcióját* is fölmérni, mert itt a kettő sokkalta kevésbé »fedik« egymást, mint a »szabályos« fejlődés tükröztetőjeként létrejött klasszikus filozófiák történetének esetében. A haladó ideológia köre itt szélesebb, mint a materialista filozófiáé: a haladó gondolkodóknak csak egy kis töredéke tud eljutni a világosan megfogalmazott filozófiai materializmusig, a többiek haladó mondanivalói sokkalta következetlenebb formában, nem egyszer idealista vagy éppen vallásos-mezben nyernek kifejezést. Emellett — ismételjük — mindvégig fokozottan érvényesül a magyar fejlődésben is az a jelenség, amit Engels a »német nyomorúság«-gal kapcsolatban megállapít: hogy t. i. a feltörekvő erőknek az uralkodó osztállyal szemben való relatív gyengesége következtében a haladó gondolat az irodalom és művészet területére szorul vissza.

A XVIII. század második fele sajátos fordulatot jelent a magyar nép történetében: a főnemesség, mely a XVII. században még alkalmas volt a nemzeti függetlenségért folyó küzdelem vezetésére (Zrínyi, Thököly, Rákóczi), éppen a felvilágosodás korában bizonyítja be, hogy alkalmatlanná vált erre a szerepre, mert osztályérdekei döntő módon szembekerültek a nép többi rétegeinek érdekeivel. Viszont az a köznemesség, amely majd 48-ban élére fog tudni állni a polgári célkitűzésű forradalomnak: a felvilágosodás korában még nem került olyan gazdasági-társadalmi helyzetbe, hogy világosan megláthatta volna érdekeinek azonosulását a tömegekkel és szembefordulását a főnemességgel. A XVIII. század második felében zajlik le a köznemesség helyzetében az az eltolódás, amely ebbe az irányba mutat és ennek az eltolódásnak a különféle fázisait, nagyobb vagy kisebb ellentmondásait tükrözteti a magyar felvilágosodás. Két

történeti esemény a szélső és szélsőséges határa ennek a folyamatnak : a pozsonyi országgyűlésé, ahol a rendek »életüket és vérüket« ajánlották fel a királyért és a Vérmező, ahol a magyar jakobinusok életüket és vérüket adták a magyar köztársaságért. A közben eltelt időszak tipikus átmeneti korszak, melynek jellemzője, hogy kizsákmányolók és kizsákmányoltak főellentétét össze-vissza keresztezik a különféle mellékellentétek s ez a leghaladóbb és legvilágosabban látó elméket is nem egyszer súlyos politikai és ideológiai tévedésekbe sodorja. Hasztalan keresnénk ennek a kornak az írói között Petőfi vagy Vasvári szabású egyéniségeket, akiknek fejlődése egyenes és határozott, de hasztalan keresnénk Rákóczi vagy Thököly szabású főnemeseket is, akik képesek voltak a nép vezérévé lenni. A magyar felvilágosodás írói habozó, bizonytalankodó, megtört vonalban fejlődő, folytonos ellentmondásokkal küszködő emberek : egy átmeneti korszak átmeneti emberei. A nemzeti elnyomást és a feudális elnyomást egyszerre leküzdeni nem lehet : ezt mutatja a jakobinusok sorsa ; de leküzdeni mégis csak egyszerre lehet : ezt mutatta később 48. A nemzeti függetlenség és a polgári fejlődés haladó eszméi a XVIII. századi magyar íróknál hol szembe kerülnek egymással, hol meg világosan kiderül, hogy a kettő egymástól elválaszthatatlan. Hol a nemzeti elnyomás ölti magára a polgári haladás áruháját, hol meg a feudális reakció jelentkezik a nemzeti függetlenség mezében. A két haladó hagyomány egyértelmű összekapcsolása csak a korszak végére és csak igen keveseknek sikerült : a jakobinusoknak. Bukásuk — minden tragikus volta ellenére is — szellemi vízváltást jelent a magyar történelemben : világosan jelzi a kortársaknak, hogy forradalom nélkül nem lehetséges a feudalizmus megdöntése. Ez a tanulság hosszú ideig csak latens, indirekt módon érvényesül : részben abban, hogy a haladó írók még inkább visszavonulnak a szépirodalom falai közé, részben abban, hogy a nem haladó írókat egyértelműen a reakció oldalára állítja. Később ez a tanulság látszólag feledésbe is merül : a reformok gondolatának naiv optimizmusa mögött. De 48-hoz közeledve egyre világosabban állapíthatjuk meg, hogy a forradalom igenlése többé nem az ideológiai front balszélén álló kisebbség álláspontja, hanem valóban olyan vízváltó, amelyik a haladó többség érdekeit fejezi immár ki, azét a többségét, melynek leghaladóbb balszárnya túljut a polgári forradalom eszméjén, egészen a polgári demokratikus forradalom hirdetéséig.

Úgy hisszük, hogy nem lebecsülését, hanem hívebb történeti megértését szolgálja a magyar felvilágosodásnak az, ha a francia felvilágosodáshoz való hasonlóságai mellett nyomatékosan hangsúlyozzuk az attól való igen lényeges különbségeit is. A magyar felvilágosodás is polgári forradalmat előkészítő szellemi mozgalom volt, de — nem követte polgári forradalom. Nyilván nem is követhette. Franciaországban a termelőerők voltak már annyira fejlettek, hogy a feudális termelési viszonyokkal végleges ellentétbe kerültek. Viszont Magyarországon — egyrészt — a tőkés termelés volt sokkalta fejletlenebb, másrészt a gyarmati elnyomással kettőzött feudalizmus volt túlerős ahhoz,

hogy a termelőerők és termelési viszonyok összhangjának törvénye szerint éretté válhatott volna a helyzet a forradalomra. A francia felvilágosodás ideológiai frontja világosan tükrözi a félreérthetetlen, kiéleződő osztályellentéteket: Montesquieu-től Babeuf-ig világosan kielemezhető, egyértelműen radikalizálódó balra tolódó szellemi mozgalom, melyben a szembenálló osztályok főellentétét legfeljebb színezik, árnyalják, de soha nem mossák el a társadalom bonyolult szerkezetéből származó, itt is meglévő mellékellentétek. Vagyis a francia felvilágosodás történeti értékelése nemesség és polgárság harcának egységes szempontja szerint megoldható feladat. Ezzel szemben a magyar felvilágosodás írói — ha szabad ezt a kifejezést használnunk — két ideológiai dimenzióban mozognak, a nemzeti függetlenség és a polgári haladás egymástól ekkor még különböző, nem egyszer ellentétesnek látszó vonalán. A két vonal — és ebben foglaljuk előre össze jelen fejtegetéseink végső eredményét — csak a korszak végére találkozik össze, de akkor is csak a kor leghaladóbb íróinál és minden közvetlen folytatás nélkül. A magyar felvilágosodás mindabban különbözik a franciától, mint a német Aufklärung: nálunk is olyan polgári forradalmat vezet be, amely csaknem hatvan év múlva fog bekövetkezni. De még ettől a német Aufklärungtól is különbözik abban, hogy csökkent forradalmisága nem csupán a kapitalizmus fejletlenségének következménye, hanem — túl ezen — egy kegyetlenül erős gyarmati elnyomásnak is.

Ami a nemzeti függetlenség eszméjének vonalát illeti: ennek színeképe a következő. A fejlődés elején s egyben a felvilágosodás szélső jobboldali szárnyán áll a Mária Terézia-féle *abszolút monarchia* koncepciója. A »vitam et sanguinem« stupid koncepciója nem csupán az egyértelműen reakciós és aulikus főnemesiséget képviseli, de mint ideológiai maradvány az egész felvilágosodáson át fertőzi a nem főnemesi írók gondolkodását is. A jozefinista »felvilágosult abszolútizmus« társadalmi szempontból haladóbb ideológiát jelent, de a függetlenség szempontjából kétségkívül jobbra áll a terézianizmustól, hiszen főcélja a nemzetietlen összmonarchia. A jozefinizmus éppen felvilágosult mezével jelentett olyan ideológiai csapdát a kor magyar íróinál, melybe — legalább is ideig-óráig — szinte valamennyien beleestek. Sonnenfels, ez a rendkívül ügyes és szolgálatkész plagizátor egy osztrák Lessingként, a felvilágosodás fáklyavívőjeként szerepel egy ideig íróink tudatában, holott valójában a halálraítélt osztrák feudális monarchiának szállította a polgári fejlődés ideig-óráig megifjító szabadkőműves narkotikumait. Ez a fajta felvilágosodás az uralkodóosztály — és elsősorban a császár — ópiuma volt a forradalom ellen: filozófiai tartalomnak és ideológiai funkciónak teljes szembefordulása, negatív ellenpéldája annak a másik ideológiai áruhának, mikor haladó törekvések reakciós mezben jelennek meg. Az angol polgárság a bibliai Habakuk nevével vonult forradalomba, az osztrák reakció a forradalmi Rousseau zászlaja alatt próbálta lehetetlenné tenni a forradalmat. Erre a kérdésre a másik, a társadalmi eszmék vonalán még vissza kell térnünk; itt, a nemzeti függetlenség kérdésénél, elég annyit megállapítanunk,

hogy a felvilágosodás magyar írói általában vagy áldozatul estek a jozefinizmus álfelvilágosodásának, vagy az »ősi magyar alkotmány«, a Werbőczy-féle feudális kiváltságok fokozott védelmével reagálnak reá. Sajátos átmeneti felfogás tükröződik a függetlenség kérdésében Ányos Pál híres versében (A kalapos király), mely a rousseau-i társadalmi szerződés érveivel kéri számon II. Józseftől a szent korona ősi hagyományának tiszteletben tartását. Átmenet ez a jozefinizmussal szembeforduló főnemesek és nemesek egy csoportjának felfogása, a *független magyar monarchia* koncepciója felé. Nem csupán a francia felvilágosodáshoz, de magához a francia forradalomhoz is látszólag igen közelálló csoport ez, mely hajlandó összeesküvésre is egy porosz hercegnek a független Magyarország trónjára ültetése érdekében, vagyis — lényegében — az idegen jozefinizmust egy magyar jozefinizmusra akarnák felcserélni: pontosan lemérve ebben áll forradalmiságuk és antijozefinizmusuk. Legtöbbjük jóhiszeműségét bizonyítja, hogy akár grófi rangjukról is hajlandók lennének lemondani. Mindez azonban mit sem változtat azon az objektív tényen, hogy polgári forradalmat polgárság nélkül nehéz végrehajtani és különösen nehéz a főnemesség számára. Ezek a lelkes főurak a függetlenség védelmében szembekerültek a Habsburg uralkodókkal, ehhez a küzdelemhez készen találták a francia felvilágosodás zsarnokellenes ideológiáját, de nem vették — nem vehették — tudomásul ennek az ideológiának azt a részét, mely ugyanúgy szólt önmaguk ellen is, mint a zsarnok ellen. Végül pedig a nemzeti függetlenség eszméjének leghaladóbb, legbaloldalibb változatát képviselik azok a jobbára plebejus származású írók, akik eljutnak a *polgári köztársaság* koncepciójáig, a Habsburg detronizáción túl a királyság megszüntetésének követeléséig. A magyar jakobinusok ezek, akiknél nem véletlenül található ellentmondás nélküli egységben a nemzeti függetlenség, a polgári haladás és a materialista filozófia eszméit. Ők voltak azok az értelmiségiek, akik kívül álltak az uralkodó osztályon, s akik ezért önmagukat képviselve leginkább tudták és tudhatták képviselni az összes elnyomottak érdekeit. Ha nézetük vagy magatartásuk nem is mindig egészen tiszta és ellentmondástalan, sorsuk félreérthetetlenül és hosszú időkre tisztázza, a világos főellentétre redukálja mindazt az eszmei és politikai zűrzavart, amely a magyar felvilágosodást mindvégig, egészen az ő tragikus végükig jellemzi. A francia felvilágosodás azzal végződött, hogy a forradalmárok lenyakazták a királyt, a magyar felvilágosodás azzal, hogy a király lenyakaztatta a forradalmárokat.

Ami haladó hagyományunk másik ágát, a haladó társadalmi gondolatnak, világnézetnek, filozófiának a vonalát illeti: e téren ugyancsak bonyolult, ellentmondásos, nehezen áttekinthető összefüggések jellemzik a magyar felvilágosodás ideológiai színeképét. E színekép egyes szakaszai részben a nemzeti függetlenség eszmei fokozataival párhuzamosak, részben azonban — többszörösen is — keresztezik azokat. Nem vitás, hogy jobbszélen az az *ortodox katolicizmus* áll, mely megfelelt mind Mária Teréziának, mind az aulikus főuraknak, mind pedig azoknak a birtokos nemeseknek, akik — katolikusok lévén — semmi hát-

rányt sem szenvedtek az abszolút monarchia kifejezetten protestánsellenes politikájától. Önkéntelen módon (részben üldözöttsége, részben haladóbb multja visszfényeképpen), de mégis haladóbb volt a *klerikális protestantizmus*, melynek kevés számú főúr és még felderítetlen számú köznemes volt a képviselője; mindenesetre a konzervatív jobboldalt jelentették a protestantizmuson belül. Ezután következik a jozefinizmus filozófiai álláspontja, melyet ebben az összefüggésben *antiklerikális katolicizmus*nak neveznénk, amit a történészek — úgy hisszük — helyeselni fognak. A jezsuiták elűzése, a szerzetesrendek feloszlataása, a vallási tolerancia, a protestánsok recepciója, de mindezek mellett a katolicizmusnak, mint kipróbált és legerjedtebb vallásnak az engedelmes alattvalók oktatására való megtartása: ezek az intézkedések jelölik ki azt az érdekkört, melyen belül a jozefinizmus hívei toborzódnak. Objektíve haladóbb ennél az *antiklerikális protestantizmus* ideológiája, amely a saját ortodoxiájával is szemben áll, emellett jobbra azok a köznemesek vagy plebejus elemek képviselik, akik közel állnak ahhoz az osztályhelyezethez, hogy már semmi remélni valójuk ne legyen sem az osztrák, sem a magyar feudalizmustól. Ennek ellenére tévedés volna e rétegben Apáczai Csere János puritán haladó hagyományának töretlen folytatóját látnunk. Apáczai a maga protestantizmusát a kor leghaladóbb filozófiájával, Descartes-tal tudta összekapcsolni. Ez a hagyomány a XVIII. század derekáig — itt nem kutatjuk, hogy milyen történeti-társadalmi okokból — lényeges degradáción ment keresztül, amennyiben egy pietista közjáték után és annak logikus folytatásaként a maga protestantizmusát mindössze Christian Wolff filozófiájával tudta összehangolni. Ez a tény csak megerősíti azt a szóhasználatot, hogy itt antiklerikális protestantizmusról beszélünk, de mitsem változtat azon, hogy még a német Aufklärung-ból is csupán annak kezdeti és leglaposabb filozófiáját érezte magához legközelebb állónak ez a magyar »felvilágosult protestantizmus«. Ezt a filozófiai igénytelenséget jelenti pl. az a hatalmas ünnepi óda, mellyel a »haladó protestáns« Mándi Márton István üdvözli a magyar nyelven 1793-ban Bécsben megjelentetett William Derham-féle »Physico-Theológiát«, ezt a már maga korában (1713-ban!) is elavult teológiát, melyet Holbach oly fölényes kritikával tett nevetségessé Christian Wolff-al és az összes hasonló finalistákkal együtt. A protestantizmusnak ezen a filozófiai elmaradottságán mitsem változtat az, hogy ugyanez a Márton István Kantnak is első magyar receptora volt, hiszen jól tudjuk, hogy mi volt Kant felfogása éppen a felvilágosodás mibenlétéről. Jóval haladóbb ideológiát képviselnek azok az íróink, akik eljutnak a *deizmus* álláspontjáig. A deizmusig való eljutás az akkori magyar viszonyok közepette haladóbb funkciót töltött be, mint Nyugaton, ahol ugyanakkor már a materializmus előfeltételei javarészt adva voltak a fejlett természettudományokban és az erős polgárságban. Ott a deizmus nemesség és polgárság kompromisszumának az ideológiai kifejezése, nálunk annak a jele, hogy valaki már leszakadt az uralkodó osztályról, hogy semmi benső szál nem fűzi többé annak katolikus vagy protestáns ideológi-

ájához. Végül pedig az ideológiai front bal szélén áll a filozófiai tartalmát tekintve leghaladóbb *materializmus és ateizmus*. Idáig már valóban igen kevesek érnek el a felvilágosodás hívei közül és azok is egy hosszas egyéni fejlődés legvégén. Legott felmerül a kérdés — a jakobinusok és Martinovics körüli egyéb problémákról itt nem is szólva —, hogy ez a magyar materialista filozófia, tekintettel a polgárság és a természettudományok fejletlenségére, nem volt-e pusztán francia import, melynek konkrét szerepe nem volt a hazai osztályharcokban. A válasz azonban világos: a XVIII. századi magyar materializmus, nagyon is konkrét funkciót töltött be, mert mind a deistákkal, mind a republikánusokkal szoros kapcsolatban állott, ezeknek a komoly szerepe pedig vitathatatlan. Idealizmusnak és nemességnek, istennek és királynak, vallásnak és feudalizmusnak következetes megtagadása ez a szűkkörű és rövidéletű materializmus, melynek ritka érdeme, hogy közvetlenül a francia felvilágosodásból és annak is a legkövetkezetesebb változatából merít. Nyilvánvaló, hogy eddig az ideológiáig csak az a kisszámú plebejus értelmiség juthatott el, amely eléggé plebejus volt ahhoz, hogy semmi se fűzze az uralkodóosztályhoz (láncain kívül), de eléggé értelmiségi is, hogy ne legyen szüksége semmiféle vallásos mezre. A nemlétező polgárságot pótolta ez a vékony haladó értelmiségi réteg, amely nyilván nem oldhatta meg a mi viszonyaink között azt a feladatot, amit az olyannyira erős francia burzsoázia is csak a tömegek erejének révén tudott megoldani: ezért kellett a jakobinus mozgalomnak elbuknia. De bukásának megvolt a történelmi katharzis, a döntő fordulat jellege: mert legvégül, a felvilágosodás legvégén tisztázta a haladás és reakció frontját, végre élessé és felismerhetővé tette azokat a kibékíthetetlen ellentéteket, melyek eszméi a század addigi folyamán zavaros összevisszaságban kavargtak a magyar fejekben.

Ez volna tehát az a kettős színpomp, melynek változataiban a magyar felvilágosodás bonyolult ideológiája haladó filozófiai hagyományaink felkutatása szempontjából felbontható. Talán felesleges hangsúlyoznunk, hogy az illetén felmérés ma még, a jelenleg rendelkezésünkre álló történelmi és irodalomtörténelmi részletfeldolgozások birtokában, szükségképpen csak előkészítő jellegű, hipotetikus lehet. De hogy valami efféle filozófiatörténelmi felmérésre már valóban szüksége van a kutatásnak, azt mutatja az a körülmény, hogy — mint már utaltunk rá — a magyar felvilágosodás egyes kiemelkedő személyiségeire vonatkozó kutatásaink egymástól elszigetelődnek, ami nyilván lehetetlenné teszi a kor osztályharcában betöltött szerepük konkrét és teljes történelmi elemzését, hiszen, hogy ki milyen osztályérdekekért harcolt a tollával, azt pusztán nézeteinek tartalmából eldönteni aligha tudjuk: ehhez valóban a kor osztályharcainak teljes ideológiai színpompája szükséges, különösen egy olyan bonyolult átmeneti korszakban, mint amilyen a magyar feudalizmus hanyatlása. Bizonyos, hogy az adott színpomp csak vázlat. De annyi már ebből a durva vázlatból is kiderül, hogy mindkét vonal eléggé jól tükrözi a kor társadalmának osztályszerkezetét; ahol pedig eltér attól, ott éppen olyan részletösszefüggések további

kutatására figyelmeztet, melyek mellett ez összkép nélkül a kutatók talán elementek volna.

Befejezésül néhány ilyen részletkérdésre szeretném felhívni a figyelmet. Az első az a joggal várható ellenvetés, hogy a haladó jellegnek fent alkalmazott mértéke túlságosan, történetietlen módon szigorú, hiszen a polgári forradalmiságot és a filozófiai materializmust teszi meg mértéknek egy olyan korban, mikor Magyarországon még nem is került komoly válságba a feudalizmus. Ez az ellenvetés jogos, ha *általában* haladó hagyományainkról beszélünk, de nem jogos, hogyha haladó *filozófiai* hagyományaink kérdéséről van szó; a jelen előadásnak pedig a közvetlen célja az, hogy ezt a filozófiai hagyományt keresse meg a magyar felvilágosodáson belül. Ha van — szinte a francia materializmussal egy időben — magyar filozófiai materializmus, akkor ennek létét meg kell tudnunk magyarázni még akkor is, ha nálunk más feltételek között jött is létre, mint Franciaországban. Azt azután már a történészeknek kell eldönteniük — amint ezt el is döntötték —, hogy ez a materializmus volt-e túl korai, elszigetelt, koraérett jelenség, vagy a tőle jobbra álló ideológiák voltak-e túlságosan lemaradva a konkrét magyar viszonyokhoz képest.

Másik részletkérdés a magyar nyelv, az anyanyelvűség kérdése. Nem vitás, hogy ennek hagyománya egyidős a nemzeti függetlenség hagyományával, annak egyik igen fontos tényezője. Az sem vitás, hogy a jakobinusok bukása után éppen az anyanyelv ápolása, fejlesztése lesz az irodalomba visszaszoruló haladó gondolatnak az a tényezője, mely egyideig úgyszólván egyedül köti össze megszakítatlan haladó hagyományként a múltat a jövővel. Nyílt kérdés azonban, hogy a felvilágosodás korában miképpen kell megítélnünk azokat az írókat, akiket jó magyar nyelvükön kívül semmi egyéb nem fűz a haladáshoz s akiknek művei vagy fordításai mérhetetlenül elavult vagy egyenest reakciós tartalmúak. De nyitva áll a megfordított kérdés is: miképpen kell megítélnünk az anyanyelv iránti relatív érzéketlenségnek a jeleit, azt, hogy Hajnóczy latinul, Martinovics franciául vagy Tessedik németül ír tartalmi szempontból igen haladó műveket. Ugy hisszük, hogy ezeket a kérdéseket is csak az *egész* korszak *teljes* perspektívájában lehet helyesen megválaszolni.

Harmadik és utolsó részletkérdés, mely ugyancsak a felvilágosodás egyes jelenségeinek a korszak egész ideológiai frontjával való egybevetéséből fakad: milyen szerepet töltek be a fejlődésben azok az írók, akik egy-egy speciális területen jelentőset alkottak, de műveik filozófiai és világnézeti tartalma nem áll túlságosan magasán az akkor elérhető színvonalhoz képest. Tessedik Sámuel alakjánál merül fel például ez a probléma élesen. Nem vitás, hogy Tessedik pedagógiai nézetei és alkotásai igen jelentősek és az sem kétséges, hogy a magyar mezőgazdaságtan úttörőjeként jelentősen segítette elő a termelőerők fejlődését. Emellett azonban — mint *németül* írt főműve világosan mutatja — áldozatul esett a jozefinizmus csapdájának és őszintén hiszi, hogy II. Józsefben megvalósult az alattvalóit atyai szívvel szerető uralkodó eszméje. Ő, aki oly megrázó

szavakat talál a jobbágyok nyomoruságának festésére, elhiszi Montesquieu-nek azt az éppenséggel nem haladó és teljesen a nemesség osztályérdekeit védő tételét, hogy »nem az az ember szegény, akinek semmije sincs, hanem aki nem dolgozik«. Ugyanezt tanítja Sonnenfels is, aki lépten-nyomon Rousseaut idézi, azt a filozófust, aki az egész korszakban egyedül látta meg a magántulajdon és az egyenlőtlenség összefüggéseit! Tessedik életműve a magyar *filozófiának* nem tartozik a haladó hagyományaihoz, éppen munkáinak filozófiai tartalma miatt, mert evvel éppen nem szolgálta a fejlődést. A magyar pedagógiának és mezőgazdaságtannak azonban ennek ellenére is haladó alakja, hiszen ezeken a területeken nagy lépésekkel vitte előbbre a fejlődést.

Hasonló probléma számos akad, ha a felvilágosodás történetének egyes jelenségeit filozófiai tartalmuk és ideológiai funkciójuk szerint is megvizsgáljuk, megpróbálván ezen az úton is jobban kielemezni a kor osztályharcaiban játszott konkrét szerepüket. Jelen előadás célja az volt, hogy kiemelje a magyar felvilágosodás haladó *filozófiai hagyományait*, de úgy emelje ki, hogy megjelölje előbb konkrét lelőhelyüket is idealizmus és materializmus harcának XVIII. századi történetében.

HOZZÁSZÓLÁSOK

MAKKAI LÁSZLÓ

Mátrai László előadása módszerei és tartalmi szempontból egyaránt komoly lépést jelent előre nemcsak a magyar filozófiatörténet, hanem általában kultúr-történetünk művelése terén. Módszerileg helyesen fogja fel feladatát azzal, hogy a vallott nézetek filozófiai tartalmán túl azoknak ideológiai funkcióját igyekszik felmérni. Ezzel eredményeit az általános történetírás számára is gyümölcsözőbbé teszi. Ami viszont tanulmánya tárgyi mondanivalóját illeti, jól látja meg, hogy a magyar felvilágosodás értékelésének kritériuma a haladó hagyomány kettős vonalához, a nemzeti függetlenséghez és a polgári fejlődéshez való viszony, ill. az, hogy ez a két vonal mennyiben kapcsolódik össze. Egyet kell érteni azzal a végső megállapításával is, hogy a magyar felvilágosodás íróinál a haladó hagyománynak ez a két vonala külön dimenzióban mozog és csak a jakobinusoknál olvad össze egyértelműleg, aminek oka végső fokon a magyar társadalomfejlődés viszonylagos elmaradottsága és ellentmondásossága. A magyar felvilágosodás ideológiai »színképének« elemzése során Mátrai et. nagy vonalban ugyan, de lényegileg találóan köti az egyes ideológiai irányzatokat a konkrét társadalmi osztályokhoz és rétegekhez s kiemeli ezek között a köznemesség jelentőségét.

A köznemesség és a felvilágosodás kapcsolatára vonatkozólag szeretném Mátrai et. gondolatait továbbvinni. Mindenekelőtt egy árnyalattal erősebb hangsúlyt kell érzésem szerint adni ennek a kapcsolatnak, mint azt Mátrai et. teszi. Mivel a magyar köznemesség volt hivatva arra, hogy betöltse a fejletlen polgárság szerepét a burzsoá forradalom előkészítésében és kivívásában, a magyar felvilágosodást elsősorban abból a szempontból kell vizsgálnunk és értékelnünk, hogy mennyiben és hogyan vált a köznemesség harcra ideológiájává. Így értjük meg a felvilágosodás ideológiai funkcióját, viszont éppen az ideológiai funkció vezet a filozófiai tartalom sajátos alakulásának helyes magyarázatához is.

A magyar köznemesség történetének felszíni jelenségeit részletesen ismerjük, hiszen a régi történetírás előszeretettel foglalkozott velük, annál sűrűbb homály takarja azonban a lényegét: hogyan és mikor, milyen fejlődési fokozatokon keresztül vált a köznemesség a polgári átalakulást hordozó osztállyá? Annyit már látunk, hogy az első döntő fordulat ebben az irányban a XVII. század második felében történt meg, mikor a szervitori viszony felbomlása során a köznemesség levált az arisztokráciáról, önálló politikai célokat tűzött maga elé s Thököly, majd Rákóczi kuruc államának vezető osztálya lett. Az arisztokrácia és a köznemesség a közös osztályérdekek korlátai közt ugyan, de egyre határozottabban szembefordultak. Ennek ideológiai kifejezése az arisztokrácia katalizálása és a köznemesség zömének protestáns hithűsége volt. Nincs itt hely bővebben méltatni, hogy már a XVII. század második felében hogyan kapcsolódik össze szórványosan a nemzeti függetlenség és a társadalmi haladás gondolata a puritánusokkal rokonszenvező felvidéki és erdélyi nemesség egy részénél, annál nagyobb hangsúllyal kell azonban kiemelnünk azt, hogy a kuruc szabadságharcok leverése a nép széles tömegein kívül elsősorban a köznemességet sujtotta. Az arisztokrácia felülkerekedett, a köznemesség a megyébe szorult vissza s a Habsburgok a protestánsok hivatalviselési korlátozásával tulajdonképpen nem egy vallásfelekezetet, hanem egy társadalmi réteget, a köznemességet

igyekeztek háttérbe szorítani. Ezért a XVIII. századi vallási küzdelmeket mint a köznemesség leplezett harcát kell értékelnünk elvesztett vezetőszerpe visszanyeréséért, távolabbi perspektívában pedig a nemzeti függetlenségért és a társadalmi haladásért.

A felvilágosodás magyarországi jelentkezése szoros összefüggésben áll a protestáns köznemességnek ezekkel a küzdelmeivel. Nem beszélve most a Mátrai et. által is említett pietista »közjátékról«, a tulajdonképpeni felvilágosodás első magyarországi hulláma Locke, Leibnitz, Thomasius, Wolff és Pufendorf gondolatait teszi magáévá, mint harci eszközt a vallási dogmatizmus és türelmetlenség ellen. Ha ez a filozófia tartalmilag lapos is volt, lényegileg mégis előhaladást jelentett a tolerancia elvének elméleti alátámasztása révén. Az adott helyzetben megfelelt a protestáns köznemesség érdekeinek, mert a politikai érvényesülésüket gátló gyarmati Regnum Marianum koncepcióját igyekezett aláásni. Azt valóban lehet vitatni, hogy az általános filozófiai haladás szempontjából a XVII. századi magyar puritánusok és cartesianusok közelebb jártak az európai élvonalhoz, mint wolffiánus utódaik, de az kétségtelen, hogy az időszerű ideológiai funkcióit ez utóbbiak éppenny betöltötték. Az a degradáció tehát, melyről Mátrai et. Apáczaikhoz képest a korai magyar felvilágosodás filozófiájára vonatkoztatva beszél, csak viszonylagos s már azért sem egyértelmű, mert tudatosan folytatja és továbbviszi a cartesianus hagyományokat. Nem visszaesésről, hanem a fejlődés meglassulásáról, de mindenképpen továbbfejlődésről van itt szó.

Azt, hogy a magyar wolffiánizmus valóban a protestáns köznemességgel függ össze, nem csupán néhány filozófus nemes (pl. az erdélyi Lázár János) bizonyítja, hanem elsősorban az, hogy a felvilágosult racionalista filozófiát hirdető papok és tanárok többségükben a köznemesség alkalmazottai és exponensei voltak s patrónusaik helyeslése nélkül nem képviselhették volna az új tanokat. A kortársak a felvilágosult filozófiát forradalmnak tekintették, olyannyira, hogy első híveit, Nádudvari Sámuel, Csécsi Jánost és Huszti Andrást az ortodox reakció állásuktól is megfosztotta. A negyvenes években azonban már a maradiak ellenállása megtört s a református iskolák hivatalos tanítása ettől kezdve a filozófiai és teológiai racionalizmus. Ha nem is sorolhatjuk ezt a fejleményt haladó hagyományaink élvonalaiba, mégsem szabad teljesen lebecsülnünk, annál kevésbé, mert együttjárt a modern természettudomány terjedésével, ami a felvilágosodás hazai továbbfejlődésének egyik fontos alapfeltétele volt. A korai aufklérista filozófia nemcsak hogy egyidőben jelenik meg a természettudományos oktatással (Vásárhelyi Tőke István fizikai kísérletei és Maróthy György matematikai reformjai szintén a harmincas évekre esnek), hanem gyakran személyileg is összekapcsolódnak, mint Csécsi Jánosnál.

Az aufklérista filozófia és a természettudományos gondolkodás együtt hatása folytán következett be az a fordulat, hogy a hetvenes években a teológiai racionalizmust a többé vagy kevésbé tudatos deizmus váltotta fel. A »kijelentett« vallás helyére a racionálisan kikövetkeztetett »természetes« vallás lép, mely túlteszi magát az irracionális dogmákon és az egyházi hagyományból csak azt és azt is erősen átértelmezve fogadja el, ami a természettudományos alapozású racionális gondolkodásnak megfelel. A köztudat azt tartja, hogy nálunk a deizmus a francia deisták, elsősorban Voltaire hatására terjedt el s nyilván erre a deizmusra vonatkozik Mátrai et. megállapítása: »azt jelenti, hogy valaki már leszakadt az uralkodó osztályról, hogy semmi belső szál nem fűzi többé annak katolikus vagy protestáns ideológiájához«. Ez a vélemény csak cum grano salis fogadható el még az olyan radikális deistákra vonatkozólag is, mint Hajnóczy

volt, hiszen ő sem számolta fel véglegesen egyházi kapcsolatait. De leszűkítően a magyar deizmus kiterjedését és jelentőségét, ha nem mutatnánk rá arra, hogy az nemcsak az egyházi gondolkozástól és az uralkodó osztálytól elszakadó egyénekben, hanem magában a hivatalos protestáns egyházi tanításban s ezen keresztül a köznemesi gondolkozásban is erős gyökeret vert. Jó példa erre Szentgyörgyi István sárospataki teológiai tanár 1784-ben megjelent (de előadás formájában már azelőtt elhangzott) *Theologia Naturalis* c. könyve, mely már címében is a deizmus alap gondolatát viseli s tartalmában is félreismerhetetlen deista nézeteket vall. Míg a wolffiánus filozófia még a kijelentett és a természetes vallás kínos egyeztetgetésével kísérletezett, addig Szentgyörgyi kertelés nélkül megmondja: »A természetes teológia, mellyel egyedül akarunk foglalkozni, Isten ismeretének és tiszteletének az ész és a természet elveiből merített tanát jelent«. Azt, hogy a kijelentésre egyáltalán szükség van-e, szerinte »csak a természetes teológia józannabb elvei alapján dönthető el«. Megállapítja, hogy »az isten eszméjét elvonással, egybevetéssel, okoskodással nyerjük. . . még pedig az elvont eszmét a kizárásos módszerrel, a konkrét eszmét pedig az okság módszerrel«. Abban a vitában, hogy vajjon az ateizmus vagy a babona veszedelmesebb-e, jellemzően odahajlik, hogy az a legrosszabb, mikor »az igazságtalanság és a kegyetlenség a vallás képe alatt dühöng és pusztít«. Több helyen elítéli a vallási türelmetlenséget »szent dühét«. De ezeknél az idézeteknél is többet mond az, hogy a 608 oldalas vaskos műben, melynek főmondarivalója az észszerű istenbizonyítékok sorozata, egyetlen szó sem esik a Bibliáról, Jézusról, annál többször szerepel viszont Descartes, Locke, Leibnitz, Wolff és Puffer dorf neve az antik költők és filozófusok hosszú sorával együtt. Mint egyházi alkalmazott és a teológia tanára, kötelességszerűen utal arra, hogy a természetes valláson kívül van még kijelentett vallás is, ezt azonban ezúttal nem tárgyalja. Szentgyörgyi deizmusát azért ismertettem aránylag részletesen, mert szerintem egy belső fejlődés eredménye: a tulajdonképpeni deisták beható ismerete nélkül (egyet sem idéz közülük), személyes külföldi tapasztalatok nélkül (csak hazai iskolákon tanult), valószínűleg közvetett forrásokon át jutott el hozzá a deizmus s talán maga sem tudta, hogy lényegében deista nézeteket vall. Meggyőződésem, hogy ez a félig ösztönös, félig leplezett, egyházi köntösben jelentkező, de mégis félreérthetetlen deizmus a korszak számos más protestáns filozófus-teológusánál és köznemesi írójánál is felfedezhető lenne, ha valaki rászánná magát a magyar deizmus feltárására. Csak így érthető, hogy a wolffiánizmusból a deizmusba szinte észrevétlenül áthaladó református papok és tanárok végülis Voltaire-hez érkeznek el és ők lesznek legbuzgóbb magyar fordítóivá (Szilágyi Sámuel, Göböl Gáspár, Péczeli József).

Mindez arra mutat, hogy a magyar protestáns köznemesség, vagy legalább is annak műveltebb, hangadóbb része követte a vele azonosuló egyházi értelmiség ideológiai fejlődését s eljutott a wolffiánizmustól a deizmusnak valamilyen egyházas válfajáig. A magyar fejlődés sajátja, hogy ez a protestáns színészeti deizmus nem fordult élesen az egyház ellen, hanem belülről feszítette szét és üresítette meg annak dogmáit.

Nem is lehetett ez másként, mert tekintetbe kell venni, hogy a XVIII. századi magyar köznemesség ideológiai fejlődése (s minket most ez érdekel elsősorban) nem pusztán az általános elmaradottságból következőleg, hanem magának az osztály alapvetően feudális jellegének folytán sem juthatott el az egyházi ideológiával való végső szakításig. Ez a magyar köznemességnek nem is volt érdeke, hiszen a protestáns egyházak nemhogy akadályt jelentettek volna

érvényesülésének útjában, hanem egyenesen harci szervezetévé épültek ki, melynek védőfalai közül még 1848 nemzedéke sem tartotta szükségesnek kilépni, hanem megelégedett az akkor már romantikusan színezett deista kompromisszummal. Ez természetesen meghatározta a magyar filozófiai gondolkodás továbbfejlődését is, melynek fővonala a racionalizmustól a deizmuson keresztül a német idealizmushoz vezetett. Igaza van abban Mátrainak, hogy Kant, majd Fichte, Schleiermacher és a többiek gyors recepciója reakciós vonásokat is mutat, de (ez persze már nem tartozik szorosan tárgyunkhoz) a német idealizmus egyes haladó motívumai is hozzájárultak a magyar nemzeti ébredéshez és a szabadság-eszme kibontakozásához, mint azt Sipos Pál színvonalas filozófiájában és az általa befolyásolt Kazinczy filozófiai költeményeiben mint aránylag korai példákban látjuk.

Mindebből az következik, hogy Mátrai et. kérdésfeltevése : vajon egyes jakobinusaink materializmusa túlkorai, elszigetelt, koraérett jelenség volt-e vagy a tőle jobbra álló ideológiák voltak-e túlságosan lemaradva a konkrét magyar viszonyokhoz képest, tudásunk mai állása mellett úgy döntendő el, hogy a korai magyar felvilágosodás és a belőle kisarjadó deizmus teljesen megfelelt a haladás derékhatárt képező köznemesség helyzetének és törekvéseinek s a materializmus olyan előremutató jelenség, melynek a társadalomban még nincs (erős polgárság híján nem is lehet) széles tömegbázisa. Befejezésül csak annyit, hogy a függetlenségi gondolat nemcsak a filozófiai materializmussal kapcsolódhatik össze forradalmi ideológiává, hanem a magyar és más népek történetében ismétlődő példák szerint valamely viszonylagosan haladó idealizmussal is, hiszen polgári forradalomról van szó, melynek a polgári materializmus csak egyik, de nem szükségszerűen egyedüli ideológiai formája.

WALDAPFEL JÓZSEF

Mátrai elvtárs szellemes, tanulságos, bár kissé levegős előadását örömmel üdvözlöm. Elsősorban egy lépést látok benne filozófusaink részéről annak a feladatnak a megvalósítása felé, amelyre pártunk Központi Vezetőségének kongresszusi beszámolója hívta fel nyomatékosan a figyelmet, haladó filozófiai hagyományaink feltárása felé. A felvilágosodás e hagyomány legértékesebb részei közé tartozik. De nem ártott volna vele kapcsolatban arról is beszélni, hogy éppen a felvilágosodás háttérbeszorítása általában a filozófia történetében miképpen szolgálta a Horthy-korszak reakciós tudományának célkitűzéseit. Hadd emlékeztessenem Mátrai elvtársat pl. közös tanárunk, Pauler Ákos akkor nagyhatású tanítására.

Említettem, hogy az előadást kissé levegősnek, túlságosan általánosságokban mozognak érzem. Mikor szövegét megkaptam, azt hittem, hogy azt Mátrai elvtárs csak keretnek szánta, amelyet magában az előadásban ki fog tölteni, a legfontosabb gondolkodók nézeteinek elemzésével konkretizálni s ezzel a meghúzott fővonalak elágazásait és az osztályharcban való funkcióját meggyőzően megvilágítani. Az előadás úgy még tanulságosabb lett volna.

Engedjék meg, hogy mielőtt megmondanám, miben értek egyet Mátrai elvtárs fejtegetéseivel és miben nem, nagyobb világosság kedvéért felolvassak magam is két részletet a legközelebbi napokban megjelenő könyvem Felvilágosodás és nemzeti irodalom c. fejezetéből. Maga a könyv nem készült a magyar felvilágosodás egész bonyolult története megrajzolásának igényével, csak a kor magyar irodalmi mozgalma történetének fővonásait s e fejlődésrajz keretében

legnagyobb íróink helyét próbálja kijelölni s világnézeti és művészi fejlődésüket megvilágítani.

(*A magyar irodalom a felvilágosodás korában*. I. fejezet, 1. és 3. szakasz.)

Mint a felolvasott részletekből kiderül, egyetértek Mátrai elvtárssal abban, hogy a felvilágosodás nem intézhető el importált eszmevilág címén, hogy a felvilágosodás nálunk is a hazai fejlődés szükségleteinek kielégítése, nemzeti feladatok megoldása szolgálatában indult meg, a magyar viszonyokat világitotta meg s éppen ezért sajátos, a nyugati felvilágosodástól eltérő vonásokat is mutat. Egyetértünk a felvilágosodás főszakaszának időhatárai tekintetében is. Egyetértünk a felvilágosodás éles elhatárolásában a korábbi racionalista törekvésektől (úgy látom, Makkai elvtárs ebben még mindig más véleményen van), valamint az arisztokrácia szerepének negatív értékelésében. A felvilágosodás mint örökség szerepéről a későbbi harcokban, úgy látom, eltér a véleményünk.

Nem értek egyet azzal, hogy a felvilágosodás és a függetlenség vonala csak a jakobinusoknál egyesült volna s hogy addig szinte törvényszerű az, hogy a felvilágosodás hívei Bécshöz húznak s a függetlenség bajnokai ellenségei a felvilágosodásnak. Ez csak a jozefinizmus uralma idején van így, akkor sem általános jelenség. Sem Bessenyei, sem Batsányi nem esett bele átmenetileg sem a jozefinizmus csapdájába s Bessenyei »terezianizmusa« is — Mária Terézia személyéhez való hálás ragaszkodása ellenére — reakciós legenda. Bessenyei sohasem volt híve semmiféle abszolutizmusnak s első drámáitól a Természet világáig és a Tariménes utazásáig harcolt ellene s mindennemű idegen elnyomás ellen. A függetlenség és a társadalmi haladás vonalának Martinovicséig merev elkülönítését tartom Mátrai elvtárs elemzése főhibájának. Ezért nem tudja világosan megmutatni azt sem, miért jutott oly nagy jelentőséghez a felvilágosodás az egész új magyar kulturális mozgalom megindulásában. Úgy érzem, a jozefinizmusnak a magyar fejlődésben túlzott jelentőséget tulajdonít, annak ellenére, hogy egészében ő is negatív álláspontot foglal el vele szemben, hogy igen helyesen álfelvilágosodásnak minősíti.

Azt hiszem, ezzel kapcsolatos a magyar nyelvművelő törekvések értékelésében mutatkozó bizonytalanság is. A magyar nyelv felemeléséért és kiműveléséért való küzdelem újszerűsége éppen a függetlenségi törekvéseknek és a társadalmi haladás követelményeinek sajátos viszonyából érthető. E küzdelem teljes értelme világosan látható már a program kitűzőjénél, Bessenyeinél, aki a dolgozó néppel való érintkezés, valamint az ő szemében már a jobbág্যokat is magában foglaló egész nemzet jólétét szolgáló tudomány érdekével indokolja, s ugyanakkor — hat évvel II. József germanizáló rendelete előtt — arra is rámutat, mi lehet a következménye, ha továbbra is a feudális elzárkózást szolgáló latin nyelvhez ragaszkodunk: az elnyomó hatalom nyelvének ránkérőszakolása s ezzel a nemzeti lét végső veszedelme.

A társadalmi haladás világnézeti fokozatainak megkülönböztetése is meggyőzőbb lett volna, ha legjellegzetesebb képviselői nézeteinek elemzéséből is élénk tárt volna valamit. A jozefinizmusnak antiklerikális katolicizmusként való minősítéséhez nem árt megjegyezni annyit, hogy Magyarországon legfőbb hívei — éppen a tolerancia miatt — protestánsok voltak. Hogy a deizmus jelentkezését ebben a korban nálunk pozitívabban kell értékelni mint nyugaton, azzal teljesen egyetértek. De arra is ügyelnünk kell, hogy deizmus és materializmus közt egyik-másik írónknál nem is oly egyszerű meghúzni a határt s hogy világnézeti fejlődésükben nem is mindig pályájuk végén jutnak legmesszebbre, hogy a forradalmi hullám megtörése, a győzedelmes reakció nyomása, a közeli

fordulatban való hit elvesztése visszahat nem egyszer legnagyobbjaink filozófiai nézeteire is. Bessenyeinél úgyszólván egyidőben is megfigyelhető materialista és agnosztikus tendenciák, általában harcos szembeszállás is a hagyományos világnézettel és ugyanakkor képtelenség a teljes elszakadásra, megriadás a végső következtetések levonsáából. Csokonai viszont egy időben, a plebejus értelmiség radikalizálódásának tetőfokán — egyértelműen materialistának mutatkozik s csak később köt ki a deizmus kompromisszumánál. Mindkét esetben hiba volna az ingadozást egyszerűen megalkuvásból, pusztán a cenzurára vagy a közvéleményre való számításból magyarázni s tagadni azt, hogy az osztályharc fordulatai a világnézet változásaiban ilyen

módon is tükröződhetnek. Persze itt is azt érdemes elsősorban hangsúlyozni, amiben legmesszebb jutottak a régi rendet védő idealizmus elleni harcok során, de az idealizmus és materializmus harcának ábrázolása az ellentmondások egész bonyolultságát köteles feltárni. A Mátrai elvtárstól élesen meghúzott vonalakban élénk tárt kép egyben-másban nyilván módosulni fog, mire a kereteket élettel, az egész mozgalom és az egyéni fejlődés eleven anyagával fogja megtölteni.

Végezetül: teljesen egyetérték Mátrai elvtárssal abban, hogy a felvilágosodás ideológiai frontja történetileg hiteles megrajzolása hiányának »nem csupán filozófiai hagyományaink története, de túl ezen a marxista történet-és irodalomtörténetírás is erősen érzik káros, hátráltató következményeit«. Talán senkinek sem volt alkalma ezt keservebben tapasztalni mint nekem könyvem írása közben. Kár, hogy még mindig inkább csak beszélünk tudományos problémáink komplex megvitatásáról, de igen ritkán találkozunk közös dolgaink rendezése érdekében a szomszédos területek kutatóival. Pedig talán nemcsak a filozófusok segíthetnek történészeknek és irodalomtörténészeknek, hanem néha ezek is a filozófusoknak.

SZIMONIDESZ LAJOS

Mátrai elvtárs előadásában határozottan lerögzítette, hogy a magyar bölcsészettörténeti irodalom még nincs abban a helyzetben, hogy pontos története megírható lehetne. Ezt a tényt szeretném aláhúzni azzal, hogy a bölcsészeti tanszékek ellátása tekintetében általában kiváltságos helyzetet élveztek a katolikusok. Ebben a korban pedig különösen éppen a foglalkozás nélkül való jezsuiták, akiktől igazán nem lehetett elvárni azt, hogy független bölcséleti rendszereket alkossanak, vagy hogy a bölcséletet haladó irányba előbbre vigyék. Egyébként a szellemi élet másutt is annyira, főként egyházi medrekben buzogott, hogy a bölcsészet történetét főként a vallásbölcsészet formájában tudjuk megfogni.

Erre vonatkozólag a Kornisok és egyéb klerikus bölcsészettörténészekkel szemben nyomatékosan kell hivatkoznunk Fizély Ödönnek arra az értekezésére, ami a »Teológiai szaklap«-ban jelent meg a magyarországi felvilágosodásról és amelyben Fizély mindenféle falusi papok kiadott prédikációiból olvasta ki azt, hogy azok Kantnak vagy Wolffnak voltak-e a tanítványai?!

Ez a feldolgozás feltétlen felhívás arra, hogy a magyar filozófia történetének nemcsak azt a vallásbölcsészeti anyagot kell feldolgoznia, hanem előtte pontosan fel kell tárnia, hogy hol, mikor és mely egyetemen milyen magyar ifjak tanultak és hogy ezek milyen irodalmi művet alkottak s ha ez megtörtént, akkor munkájukban megtalálhatjuk nyomait tanulmányi idejük alatt nyert bölcsészeti ismereteiknek vagy kialakult világnézetüknek is.

A másik anyag, amit a bölcsészettörténetnek még kevésbé szabad figyelmen kívül hagynia, a jogbölcselet, amely bölcsészetiileg is, társadalomtudományilag is túteszi magát minden megszabott korlátan és olyan dolgokról bölcseleksedik, amik tekintetében a társadalomnak szigorúan megszabott keretei és büntető törvényei is léteznek.

Figyelembe kell vennünk továbbá a cenzúraanyagba vezett bölcsészeti vonatkozású iratokat is. Így pl. Császár András, akinek a neve csak a siketnémaüggyel kapcsolatban maradt fenn a köztudatban, koholt egy pert, amelyben Krisztus bepörli az ateistákat, a deistákat, az eretnekeket és a pogányokat azért, mert őt nem részesítik kellő tiszteletben.

A per az — ész bírósága elé került és nem Krisztus javára dőlt el, hanem úgy, hogy Krisztust csak az tartozik tisztelni, aki belülről híve neki, akik nem hisznek benne, azok semmiféle tisztelettel nem tartoznak és ilyenre nem kötelezhetők. Ez a munka paródiának látszik, de radikális filozófiai tartalma egyenesen szembeszökő.

Az 1780-as esztendőkből szinte elképzelhetetlen az, hogy egy evangélikus ember az észt, mint bírót Krisztus fölé állítja és hogy Krisztus világ felett való hatalmával szemben azt deklarálja, hogy Krisztusnak nem tartozik senki semmi lene és tisztelettel, csak az, aki önként tisztelni akarja.

Császár Andrásnak ez a maga nemében páratlan és csak a »Beliál pöre Krisztus ellen« című középkori jogi tankönyvvel összehasonlítható írása mai napig kiadatlan, pedig a magyar bölcsészettörténetnek okvetlen ismernie kellene és egy fejezetben feltétlen foglalkoznia kellene vele.

Valamivel jobb a helyzet Laczkovics műveinél, aki két olyan naturalista munkát írt a keresztény vallás ellen, hogy az irodalomtörténészek máig is csak távoli utalásokkal mernek erről a két munkáról megemlékezni. Ebben a két munkában is a deizmusnak, a klerikális világnézet ellen való harcnak és a népbútítás ellen való fellázadásnak olyan fegyvertára található, hogy azt okvetlen be kellene építeni a maga kora filozófiájának a történetébe.

A cenzúra történetének a süllyesztőjéből több anyag is kerülne a bölcsészettörténet részére és nyilvánvaló, hogy addig, amíg ezt az anyagot fel nem tárják, erről a korszakról komoly filozófiai történeti összefoglalás nem készíthető. Mátrai elvtárs dolgozatának egy tételével kell még kifejezetten szembeszállnom és ez az, amit Tessedik Sámuelről mond, akit elítél azért, hogy a Habsburgoktól kitüntetések fogadott el.

Ha ilyen kérlelhetetlen szigorúan ítéljük meg az embereket, akkor Csokonait, Berzsenyit és sok más költőnk el kell ítéljünk ünnepi ódáikért. De ha nekik mindnyájuknak elfelejtjük ezeket az eltévelyedéseiket és megalkuvásukat, akkor ezt a kegyelmet gyakoroljuk Tessedikkal szemben is, aki a szarvasi nép felemeléséért, az alföldi mezőgazdasági kultúra előmozdításáért, egy csomó elképzelhetetlen becsű kultúrnövény meghonosításáért kénytelen volt eltérni azt, hogy az akkori szarvasiak, mint a vadállatok, megsemmisítették ültetvényeit, kitépték és kivágták elültetett fáit és hogy a templomban tiszt-társa vasárnaponként a legádázabb gyűlölettel beszélt Tessedik felvilágosító törekvéseiről és arra törekedett, hogy Tessediket kenyerétől megfossa és földönfutóvá tegye.

Ilyen körülmények között meg lehet érteni, ha ennek a nyomorult Tessediknek jól esett az az elismerés, ami bárhonnán jött. De általában az ilyen történeti ítéleteknél nekünk nem liberálisoknak, de dialektikusoknak kell len-

nünk és nem szabad szűzeket keresnünk olyan korszakokban, ahol az erőszaknak mindenkinek megadja magát, mert ha ezt a mértéket alkalmazzuk, akkor nemcsak a XVIII. században, hanem asaját korunkban is csak két-három generáció múltán találjuk meg azokat a feddhetetlen jellemű embereket, akik soha a kommunizmus igaz és egyenes útjáról egy pillanatra le nem tértek.

A történethez helyes megértés kell és a forradalmi törekvésű emberek iránt különleges jó indulattal kell lennie minden történésznek, mert a haladó hagyományoknak az egyenes útja ezeken a sokszorosan törött és tragikus élettapasztalatokon átment embereken vezet előre.

MÁTRAI LÁSZLÓ válasza a hozzászólásokra

Önbírálat formájában szeretném elsősorban is azt megállapítani, hogy előadásom nem volt képes élnék, heves vitát támasztani a felvetett kérdések egyikében sem. Feltételezem, hogy ez ezúttal valóban véleményeinknek a lényeges kérdésekben való megegyezését jelenti. Ez utóbbit — vagyis történészeknek, irodalomtörténészeknek és filozófusoknak egyetértését konkrét elvi kérdésekben — azért szükséges külön hangsúlyoznom, mert irodalomtörténészeinkkel folytatott vitáimban eddig már két fontos elvi kérdés megvitatása során tapasztaltam azt a nem éppen megnyugtató jelenséget, hogy bár nézeteim homlok-egyenest ellenkeztek az övéikkel, azokat sem megcáfolni nem tudták, sem elfogadni nem voltak hajlandók. (A magyar humanizmus kutatásának módszertani kérdései és Eötvös József liberalizmusának kérdése.)

Makkai László hozzászólásában egy történeti szempontból igen fontos kérdést, a köznemesi protestantizmus relatíve haladó voltának kérdését feszegeti. Az általa felhozott konkrét példa (Szentgyörgyi István »Theologia naturalis«-a) helyes és fontos figyelmeztetés arra nézve, hogy az antiklerikális protestantizmus és a deizmus között további átmeneti ideológiai változatokkal is számolnunk kell. Ennek az elismerésén túl azonban mégis az a benyomásom, hogy az illetén fél-deizmus belülről bomlaszthatja ugyan a feudalizmus fennálló formáját, de ennek ellenére sem számítható a forradalmat előkészítő evolúciós változások sorába, hanem a speciális akkori magyar osztályviszonyok hatására létrejövő olyan ideológiai zsákutca, mely végső soron nem a főellentét kielezéséhez, hanem annak elmosásához vezet. A filozófia igen érzékeny ideológiai jelzőműszere az alapjául szolgáló osztályviszonyoknak és pontosan jelzi ezúttal is, hogy ez az elméleti fogantatású deizmus minden tartalmi hasonlósága ellenére sem azonos jellegű a XVII—XVIII. századi angol vagy francia deizmussal; nem a vallástól való végleges megszabadulás főútja felé tart, hanem a vallás megreformálásának, megifjításának, modernizálásának zsákutcájába vezet. Bessenyei vagy Csokonai deizmusa *nem* ez a fajta deizmus, hanem az a filozófiai szempontból is valóban haladó ideológia, mely vallás és filozófia harcát, nem pedig a kettő megbékélését mozdítja végső soron elő.

Makkai László hozzászólása tehát nem győzött meg arról, hogy a magyar felvilágosodás ideológiai frontján a haladó és nemhaladó *filozófiai* hagyomány választóvonalát a deizmustól *jobbra* kellene megvonnunk annál, amint azt én tettem volt. Ugyanezért túlzónak tartom azt a megfogalmazását is, mintha a protestáns egyház ezidőben »valóságos harci szervezet« lehetett volna még a társadalmi haladás számára. Ezzel szemben felszólalásában filozófiai, de még inkább történeti szempontból fontos figyelmeztetésnek tartom azt, hogy a

magyar protestantizmus története koránt sincs még olyan elvi alaposággal feldolgozva, amint azt a marxista történetírástól el kell várnunk. A kérdésnek — szerintem — egészen a mai osztályharcokig kiható jelentősége van.

Waldapfel József elvtárs hozzászólásában örömmel állapítom meg, hogy Bessenyeit és Csokonait illetően azonos az irodalom- és a filozófiatörténészek értékelő álláspontja. A magyarnyelvűség kérdésében azonban úgy hiszem még további vitákra fog sor kerülni a két szakma képviselői között, mert benyomásom szerint e kérdésben irodalomtörténészeink nem veszik eléggé figyelembe értékeléseikben azokat az igen lényeges társadalmi különbségeket, melyek a reformáció óta létrejöttek Magyarországon s melyek az anyanyelvűség értékelésének is megváltozott szempontokat írnak elő.

Szimonidesz Lajos elvtárs hozzászólásából egyetértek azzal, hogy sok részletkérdés, elrejtett forrás tanulmányozása még előttünk álló feladat, nem utolsósorban a Horthy-korszak hamisító és elhallgató történetírásának jóvoltából. Ennek ellenére azonban szkeptikus vagyok abban a kérdésben, hogy haladó *filozófiai* hagyományunk számára felszínre vethet valami rejtett kincset a *Szimonidesz* elvtárs által egyébként igen helyesen hangsúlyozott feladat elvégzése. Filozófiai szempontból a legjobb is, amit e területen valaha is feltárhattunk, aligha fog többet jelenteni, mint a Makkai elvtárs által is hangsúlyozott haladó »protestáns balszárny« vallás és filozófia kibékítési kísérletét.

FOGARASI BÉLA akadémikus elnöki zárszava

Megköszönöm Mátrai elvtárs igen tanulságos előadását és a felszólalásokat. Azt hiszem, hogy az előadás komoly tanulmányokon és alapos elemzésen alapuló elindulás a kérdés részletes, monografikus, szisztematikus kidolgozása felé, amely nagyon nagy fontosságú a magyar filozófia hagyományainak feltárása szempontjából és amelynek kapcsán jobban sikerül majd a filozófiai gondolat fejlődését, valamint a haladó filozófiai gondolat és a reakciós irányzatok harcát a maga egészében is tárgyalni. Mátrai elvtárs arról panaszkodott, hogy nem kapott elég kritikát, ezért én, ugyan nem vagyok szakember, mint kívánságot szeretnék néhány kritikai megjegyzést tenni.

Nézetem szerint az előadásnak bizonyos mínusza volt az a feltételezés, hogy mi ismerjük ezeket a filozófusokat, ideológusokat, és azoknak a gondolatait és mintegy hivatkozva rájuk bizonyos értékes, komoly módszertani, valamint filozófiai elgondolásokat fűzött hozzájuk. De mi nem foglalkoztunk ezzel speciálisan, és azt hiszem, hogy ez áll a hallgatók 90%-ára. Amit viszont olvastunk erről, az egyáltalán nem elégített ki bennünket, mert az jobb-, vagy baloldali elhajlásoknak nevezett túlzások vegyüléke szokott lenni. Először is túlzás: bizonyos aktualizálása és jelenkori szempontból való idealizálása a haladó hagyományoknak például, hogy Martinovics túlment a francia materializmuson. Ilyen dolgok tisztázását várnánk. Tiszteletreméltó Martinovics részéről, hogyha ő jól megértette a francia forradalom gondolatait és magyar vonatkozásban azt a maga módján alkalmazni igyekezett. A másik hiba, sőt bűn: elhallgatása, lekicsinylése, vagy meghamisítása ezeknek a nagyszabású kísérleteknek a haladó gondolat terjesztésére Magyarországon.

Meg kell itt különböztetni és hiányolom Mátrai elvtárs előadásában a következőket:

1. Külföldi haladószelemű áramlatok terjesztése, ismertetése saját tanulmányok alapján (például nagy dolog, hogy Apáczai felismerte Descartes jelentőségét és az egyházi filozófiával szemben ismertette eszméit).

2. Önálló filozófiai eszmék alkotása, ami a magyar filozófiai és szellemi sajátosságaink között egyrészt nem a filozófusok, hanem nagy írók, harcosok művei voltak.

3. Nemcsak filozófiailag ismertetni és terjesztetni haladó külföldi irányzatokat, hanem azokat bár nem filozófiailag továbbfejlesztve, de a magyar kulturális és politikai harcban a haladás szolgálatába állítani.

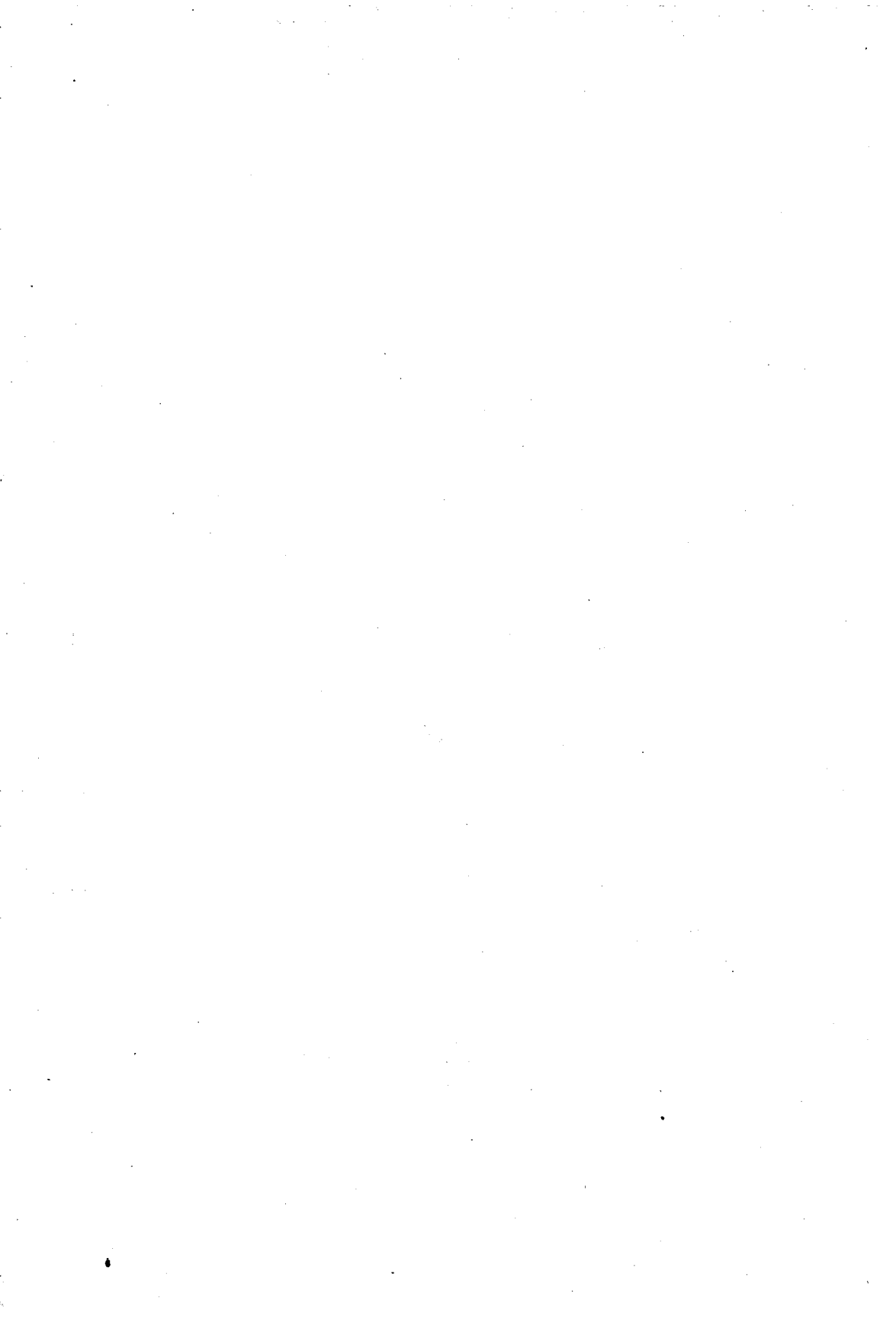
Azt kell kívánni Mátrai elvtárustól, hogy értékes alapja után ezeket a szempontokat élesebben belevigye a feldolgozásba. A kérdés irodalmi vonatkozása az lenne, hogy ismertesse velünk ezeket a dolgokat is, egészítse ki azzal, hogy mit írtak ezek, mi volt a tartalma ezeknek a munkáknak, mennyire jutott el egy jakobinus a materializmusban, hogy kapjunk képet és tájékozódást, tartalmilag is ismertetve, elemezve e gondolatokat erről a korszakról.

Azt hiszem, hogy ez az együttműködés, amelyet ma megkíséreltek a filozófia, az irodalomtörténet és a történettudomány képviselői, még további kiegészítésre szorul ahhoz, hogy ezeket a rendkívül bonyolult, politikailag fontos és tudományosan igen nehéz összefüggéseket és kapcsolatokat sikerrel meg lehessen tárgyalni. Gondolok itt a jogtudósok részvételére, mert általában a magyar haladó gondolatban a jog- és állambölcsélet mindig nagy szerepet játszott. Nagyon hiányzott az előadásban és minden általam ismert munkában a természettudománnyal való kapcsolatok kérdése. A francia materializmust például, amely nálunk hatott, nem lehet elképzelni a természettudósokkal való legszorosabb kapcsolat nélkül. Már Voltaire is, aki nem volt még materialista, kapcsolatban volt a fizikával, Holbach, aki rendkívül hatott nálunk és aki a mechanikus materializmust a legkövetkezetesebben kidolgozta, a legszélesebben alkalmazta a mechanika vívmányait.

Nálunk nem volt ez, nálunk a természettudomány fejlődésének hatása a materializmusra akár a beáramló irányzatok közvetett útján, akár önállóan csak sokkal későbbben kezdődött el.

Fel kellene kelteni a magyar természettudomány képviselőinek érdeklődését, vizsgálják meg ők is a kérdést.

Végül még egyszer köszönöm az előadást, a közreműködést és a részvételt és ezzel az ülést bezárom.

MAKARENKO MŰVEINEK JELENTŐSÉGE PEDAGÓGIAI TUDOMÁNYUNK S NEVELÉSI GYAKORLATUNK FEJLŐDÉSE SZÁMÁRA

PATAKI FERENC

I

A legszélesebb dolgozó tömegek, s különösen a felnövekvő nemzedék szocialista nevelése, a burzsoá ideológia és erkölcs leküzdése népünk és ifjúságunk tudatában az átmeneti korszak tartalmának egyik legfontosabb mozzanata, a szocialista építés sikerének feltétele. A nagy Lenin számtalanszor hangsúlyozta, hogy a forradalom győzelme utáni korszak a legszélesebb tömegek, s benne az ifjúság széleskörű nevelésének, tudata átformálásának periódusa, a szocialista építés gyakorlatában kibontakozott gigantikus nevelési feladatok megoldásának időszaka. A dolgozó nép és az ifjúság szocialista neveléséről szóló marxi-lenini tanítás szerves része a szocialista társadalom felépítése elméletének, legfontosabb tartalmi vonása a kulturális forradalom Lenin által megalapozott teóriájának.

»Az oktatásügy funkcionáriusainak és a kommunista pártnak mint harci élcsapatnak alapvető feladata a dolgozó tömegek nevelésének és képzésének elősegítése — írja Lenin —, hogy leküzdhessük a régi szokásokat és erkölcsöket, amelyeket a régi rendtől örököltünk, a tulajdonosi erkölcsöket és szokásokat, amelyek keresztül-kasul áthatják a tömegek zömét. A szocialista forradalomnak ezt az igen fontos feladatát soha nem szabad szem elől tévesztenünk. . .«

Ez a feladat különös jelentőségű a mi hazánkban, ahol a tömegek nem rendelkeznek a közvetlen forradalmi tömegharc olyan tudatot és erkölcsöt formáló tapasztalataival és hagyományaival, mint ahogyan ez a Szovjetunió gyakorlatában tapasztalható volt. Ez a tény nyilvánvalóan befolyásolja ifjú nemzedékünk nevelésének ügyét is. Pártunk a felszabadulás első percétől, s különösen a munkásosztály hatalma megszilárdulásának idejétől szívós és tervszerű, győzelmekben gazdag munkát végez népünk és ifjúságunk szocialista szellemű nevelése, politikai és erkölcsi arculatának fejlesztése terén. Az elmúlt tíz év nemcsak hazánk tájait, de népünk arculatát is újjáformálta.

A hazánkban kibontakozott kulturális forradalom jelentős összetevője volt a közoktatás ügyének átformálása a szocialista pedagógia talaján, if-

juságunk nevelése, szervezetének, tartalmának és módszereinek gyökeres átalakítása, szocializmust építő társadalmunk szükségleteinek megfelelően. Pártunk III. kongresszusa — s nem véletlenül — különleges figyelmet szentelt az ifjúság nevelése ügyének. Ifjúságunk világnézetének, legszélesebb értelemben vett erkölcsének és magatartásának alakulása és formálódása elsőrendű politikai kérdés, népi demokratikus államunk fejlődésének és szilárdságának életbevágó feltétele. Marxnak közel egy évszázaddal ezelőtt elhangzott szavai tudományos igazságot jelentenek: »... a munkásosztály leginkább felvilágosult része teljességgel megérti, hogy osztályának jövője, következésképpen az emberiség jövője teljes egészében a felnövekvő munkásnemzedék nevelésétől függ.« Érthető tehát, hogy miért ír így a Pravda egyik vezércikke: »... a pedagógia egyike a legkomolyabb és legfontosabb tudományoknak a szocialista állam számára.« E szavak igazát a saját munkánk tapasztalata igazolja legközvetlenebbül és legkézzelfoghatóbban — pozitív és negatív értelemben egyformán. Mindenekelőtt hadd jegyezzük meg: tarthatatlan volna kétségbevonni azt, hogy pedagógiai tudományunk nyújtott nem lebecsülhető segítséget nevelésünk gyakorlata, közoktatásunk fejlődése számára. Elsősorban a szovjet pedagógia eredményeinek közvetítésével, feldolgozásával és kommentálásával, de emellett önálló részletkutatások jónéhány kísérletével a hazánkban folyó szocialista nevelés sajátosságainak, a didaktika egyes kérdéseinek és az ifjúsági mozgalom pedagógiájának vizsgálata terén ért el eredményeket. (Nem térhetünk itt ki még utalászerűen sem, a neveléstörténet problémáira.) Mindennek eredményeként rendelkezünk szocialista nevelésünk egyes mozzanatainak tudományos elemzésével. Új szocialista pedagógiánk él, s ugyan nehézségekkel, belső hibákkal küzdve, de növekszik és nevelési gyakorlatunk — ha szűken és korlátozottan is — magán viseli kezenyomát. Marxista pedagógiatudományunk megalapozása, sajátos rendszerének és tartalmának kialakítása azonban — ezekkel a munkákkal még távolról sem történt meg. Nehéz nem egyetérteni azzal, hogy egész ideológiai frontunk egyik leginkább elmaradott, »szélszentes« s legkevésbé mozgásban lévő területe éppen a pedagógia. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül azt a tényt, hogy pedagógiai tudományunk egyike azoknak társadalmi tudományaink sorában — sőt talán az egyetlen közöttük — ahol a legtovább játszottak vezető szerepet marxista köntösbe öltözött ellenséges nézetek s ahol a marxista metodológia meghonosodása hosszas harc után viszonylag későn történt meg. Ez nyilvánvalóan megnehezítette fejlődését, s az elegendő marxista-leninista fegyverzettel rendelkező kutatók munkájának kibontakozását s egyáltalán ilyen kutatók jelentkezését. Gondoljunk pusztán arra, hogy alig 4 éve annak, hogy a párt szétzúzta a neveléstudomány irányításába befészkelődött pedológiai irányzatot s megtisztította a talajt a marxista pedagógia fejlődése és felvirágzása számára. Hasonló gátló tényező volt — ez a párt gondoskodása

nyomán rövidesen elhárul — az összefogott kutatómunka nélkülözhetetlen műhelyének, a tudományos intézetnek a hiánya.

Azonban különösen most, amikor pártunk III. kongresszusának egész anyaga és a K. V. határozata a közoktatás helyzetéről parancsolóan követeli a magyar pedagógiatudomány fejlesztését, a tudományos kutatás kibontakozását s eredményeinek gyümölcsöztetését nevelésünk gyakorlatában, szükség van arra, hogy — ha futólag is — megvizsgáljuk a pedagógia elmaradottságának néhány szimptomáját. Ez elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy valószínűleg tudjuk felmérni azt a segítséget és útmutatást, amelyet Makarenko tanításai nyújtanak tudományunk számára. Hazánkban a széleskörűen kifejlesztett, a gyakorlat szükségletei és igényei megoldására irányuló tudományos kutató, alkotómunka alapjában még hiányzik s pedagógiai tudományunk lényegében az egyetemi és főiskolai pedagógiaoktatás folyamatában él. Ez az oktatás azonban nem rendelkezik széles kísérleti, gyakorlatot elemző bázissal, nem támaszkodik a hazánkban folyó valószínűleg nevelési folyamat tapasztalatainak átfogó, tudományos színvonalú általánosítására. Pedagógiai műveink, cikkeink többsége nem az objektív pedagógiai folyamat egyes jelenségeit elemzi és teszi tudományos vizsgálat tárgyává, nem az élet, a gyakorlat oldaláról indul el, hanem vagy a marxizmus és pedagógia klasszikusainak egyes műveit rendszerezi, kommentálja, vagy logikailag fejleszti egyes tételeiket a mi gyakorlatunkra való elegendő kísérleti támaszkodás nélkül. Így azután a mi nevelési gyakorlatunk az esetek többségében csak illusztratív anyagot szolgáltat az egyes tételek alátámasztására, egyes alapelvek vagy tisztán deduktív módon megfogalmazott következtetések bizonyítására. Kifejezetten *pedagógiai* tudományos vizsgálatra eddigi fejlődésünk során szinte egyáltalán nem akad példa. Holott a pedagógiának, mint tudománynak lényege — s ez a marxizmus alapigazsága — a gyakorlati nevelési folyamat tapasztalatainak általánosítása, vagyis a nevelés sajátos törvényszerűségeinek feltárása, a marxista metodológia segítségével. Eddigi pedagógiai kutatásaink nem állottak eléggé a gyakorlat közvetlen és távolabbi feladatainak szolgálatában, s ennek az elmélet nem kevésbé vallotta kárát — épp a fentebb említett ok miatt — mint a gyakorlat.

Mindennek eredményeként nevelőmunkánk gyakorlata megoldatlan kérdések sorával küzdök, amelyek nem váltak eléggé — legalább is a gyakorlat számára gyümölcsöztethetően — a neveléstudomány gondjává, kutatómunkájának tárgyává. A tantervek és programok tudományos színvonalon mozgó megalapozása, a hazafias nevelés pedagógiai tudományos alapjainak feltárása, a világnézeti nevelés rendszerének és folyamatának kidolgozása, a közösség és az erkölcsi nevelés folyamata megszervezésének módszertana, a tudatos fegyelemre és munkára nevelés, az iskolai és családi nevelés viszonya és egybefogása, az ifjúsági mozgalom pedagógiája — megannyi égető, elevenünkbe vágó, a gyakorlat számára létfontosságú kérdés, de a mi nevelésünk valószínűleg talajában gyökerező megválaszolások vagy teljességgel hiányzik, vagy nem kielégítő.

Sőt egyik másik problémával kapcsolatban eddig szinte egyáltalán nem folyt kutatómunka. A gyakorlati irányultság, a gyakorlatnak nyújtott tudományos segítség szenvedélyes törekvése és óhaja nem vált még kielégítően pedagógiai tudományunk fejlődésének mozgatójává. S itt éppen a *tudomány* fejlődéséről, felvirágzásáról van szó, mert — Lenin szavaival szólva — olyan korszakban élünk, amikor »... az elmélet gyakorlattá válik, étellel telik meg s korrigálódik a gyakorlat által«.

Nem kevésbé szimptomatikus mutatója pedagógiai tudományunk gyengeségének, hogy azokat az ellenséges pedagógiai nézeteket és áramlatokat, amelyek nevelőink többsége felnőtt s amelyek jórésztben még a felszabadulás után is jelentékeny ideig aktívan fertőztek, nem *küzdöttük le* szélesen kibontakoztatott ideológiai harcban s nem lepleztük le őket. Ez egyike azoknak a területeknek, ahol a legnagyobb gyengéink tapasztalhatók. A szocialista pedagógia egyes kérdéseinek kifejtése a magyar pedagógia művelőinek cikkeiben, könyveiben éles elvi polémia nélküli, legjobb esetben a burzsoá pedagógia reprezentáns képviselőivel polemizál, de nem magyarországi képviselőikkel, még kevésbé a sajátos magyar antimarxista, ellenséges pedagógiai irányzatokkal. A klerikális, nacionalista és narodnyik pedagógiai koncepciók eltávolítása, hatásuk felszámolása szinte kizárólag adminisztratív eszközökkel folyt s nem elvi tudományos küzdelemben is, ami természetesen azzal jár, hogy a gyakorlatban lépten-nyomon feltűnnek és sokoldalúan gátolják a kommunista nevelés alapelveinek és módszertanának meghonosodását. Emögött lényegében olyan mélységesen antimarxista nézet húzódik meg, hogy az ellenséges pedagógiai nézetek önmaguktól, spontánul elhalnak, elég ha egyszerűen nem szólunk róluk s csak pozitívan kifejtjük a szocialista pedagógia rendszerét, állásfoglalását az egyes kérdésekről. De olyan fejekben, amelyekben a hibás és ellenséges nézetek még elevenen élnek, vagy eltorzul a marxista álláspont vagy gátat lel maga előtt. Így és ezért élnek herbartiánus nézetek a marxista frazeológia köntöskében a nevelés és oktatás viszonyáról, ezért torzul el gyakran a szocialista pedagógia álláspontja a büntetésről s válik sokhelyütt indokolójává a nevelhetetlenség reakciós tételének, így ütik fel fejüket a hazafias nevelés szélesebb megalapozásával kapcsolatban nacionalista és sovinszta nézetek és így jelentkezik az utóbbi időben igen erőteljesen a narodnyik pedagógia számos maradványa, Karácsony Sándor idealista, antimarxista nézetei. Lehetetlen és súlyosan hibás figyelmen kívül hagyni azt, hogy a magyar szocialista pedagógia fejlesztése, a szovjet pedagógia kincses-tárának felhasználása nem légüres térben folyik s nem pusztá talajon épül, hanem a magyar nevelés ügyének lenini értelmű gyökeres átalakítása után is számolnia kell pedagógiánk és nevelési gyakorlatunk pozitív és negatív örökségével, hagyományaival egyformán. A marxista tudomány nem lehet polémiátlan, nem kerülheti meg az ellenséges ideológia elleni harcot s különösen nem akkor, ha ez az ellenséges ideológia ma is elevenen hat, fertőz és gátat vet a szocialista pedagógia gyakorlattá tétele elé.

Ezen túl általában hozzájárul pedagógiánk gyengeségéhez a széleskörű elvi színvonalon mozgó, az éles és jogos bírálat és önbírálat légkörében lezajló termékeny viták hiánya.

A magyar pedagógia fejlődésének, létének és eredményeinek legfontosabb kiindulópontja, megalapozója a szovjet pedagógia, amely az első valóban, a szó teljes értelmében tudományos pedagógiai rendszer, mert a marxista-leninista filozófia módszerével, a marxizmus klasszikusainak tanításaira támaszkodva a Szovjetunióban folyó kommunista nevelés mérhetetlen értékű tapasztalatait általánosította tudományos rendszerré. A szovjet pedagógia eredményeinek hozzáférhetővé tétele nélkül, segítségének híján elképzelhetetlenek volnának nevelőmunkánk eredményei. Azonban a nagyszerű szovjet pedagógiának felhasználása a magyar neveléstudomány alapvető forrásaként csak úgy és akkor képzelhető el teljesértékűen, ha a magyar gyakorlat, a hazánkban folyó szocialista nevelés sajátosságainak tudományos elemzésén épül. Ugyanakkor azonban — és ez a magyar pedagógia egyik legfontosabb fogyatéka — a szovjet tapasztalatok s pedagógia eredményeinek hasznosítása és átültetése elegendő tudományos elemző munka és a mi sajátos viszonyaink és gondjaink tanulmányozása nélkül történt, sokszor lényegében háttérbeszorította. »pótolta« — noha nem pótolhatta, — szocialista nevelésünk gyakorlatának tudományos vizsgálatát, értékes tapasztalatainak általánosítását. A szovjet pedagógia tudományossága, páratlan ereje abban rejlik, hogy a nevelési folyamat átfogó és rész-törvényszerűségeinek rendszerét tárta fel és fogalmazta meg. Ezek a törvényszerűségek azonban sajátosan konkrét formában érvényesülnek a mi nevelési folyamatunkban, jelentkezésüknek és munkánk gyakorlatában való felhasználásuknak van egy sor megkülönböztető vonása. Ezeket pedig csak a magyar pedagógia önálló kutatómunkája hozhatja napvilágra. Elképzelhetetlen pl., hogy a közösségi nevelés, a hazafias nevelés kérdéseit a szovjet pedagógia páratlan értékű tapasztalatai nélkül oldjuk meg. De ugyanennyire kézenfekvő az is, hogy iskoláink eltérő strukturájából adódóan iskolai közösségeink felépítésének és megszervezésének van egy sor sajátosan megkülönböztető vonása, amire a szovjet pedagógia nem ad kész módszertant és megoldást. A hazafias nevelés kérdései vizsgálatánál — hazánk politikai és társadalmi viszonyainak adottságai még kézenfekvőbbben követelik a hazafias nevelésünk magyar sajátosságainak feltárását olyan irányban, ahogyan a Párt III. kongresszusán a K.V. beszámolója utat mutatott. De mindez nyilvánvaló legfontosabb és legsürgősebb feladatunk megoldása, a tantervek és programok kidolgozása számára is. Egy szóval a szovjet pedagógia alkotó, marxista szellemű gyümölcsöztetésére van szükség, úgy, ahogyan ezt pártunk egész politikájának tapasztalatai mutatják. Enélkül épp a szovjet pedagógia eredményei valóban teljesértékű és helyes felhasználásának zárjuk el az útját.

Mindezt egybevetve — úgy gondolom — pedagógiai tudományunk helyzete — minden tiszteletreméltó eredménye ellenére — távolról sem kielégítő

és messze elmaradt a fejlődésünk és pártunk által támasztott követelményektől és teremtett lehetőségektől. Fogyatékoságaira, indokolatlanul ugyan, de mégis figyelmen kívül hagyva eredményeit, — nagyjából áll az a kép, amelyet Makarenko rajzolt a szovjet pedagógia fejlődésének legkezdetibb szakaszáról: »Az elmélet skolasztikus eltávolodása a pedagógiai gyakorlattól, pontosan meghatározott tudományos módszer hiánya, az elméleti tételek többségének hipotétikus volta, az elvont elmélkedés formájának eluralkodása, magának a tudományos munka logikájának szélsőségesen deduktív jellege s végül, csodálatosan eleven előítéletek egész tengere ...«

II

Ezen a talajon nemcsak, sőt nem is elsősorban halálának nemrég volt 15. évfordulója indokolja, hogy Makarenko műveihez forduljunk neveléstudományunk fejlődésének kérdéseit vizsgálva. Ez az évforduló persze önmagában is kötelez arra, hogy Lenin és Sztálin ügye e nagyszerű katonája halálának 15. évfordulóján felmérjük életművének jelentőségét tudományunk fejlesztésében. Ezt pedagógusaink meg is tették. Ezen túl azonban Makarenko összes műveinek közelmúltban befejeződött kiadása a Szovjetunióban módot nyújt arra, hogy teljesebben és átfogóbban szűrjük le tanulságait gyakorlatunk és pedagógiánk számára. Mindez azért is elsőrendűen fontos feladat, mert a Pedagógiai Tudományos Intézet létrejöttével szélesebben kibontakozó tudományos munkának óhatatlanul együtt kell járnia a pedagógia metodológiai kérdései, teoretikus alapjai iránti elmélyültebb érdeklődéssel.

A. Sz. Makarenko a szovjet szocialista kultúra kiemelkedő alakja, a szovjet korszak kétségen kívül legnagyobb és legtehetségesebb pedagógiatudósa és gyakorlati nevelője. Teljes joggal mérhetjük jelentőségét a pedagógia számára Micsurin és Pavlov jelentőségéhez a maguk tudományában. Életútjának, páratlan gazdagságú alkotómunkájának hatása mérhetelelenül jelentős a kommunista nevelés ügye számára, s a halála óta eltelt másfél évtized alatt egyre teljesebben tárult fel előttünk. Ma bizvást elmondhatjuk, hogy a Szovjetunióban csakúgy, mint hazánkban mindenhol, ahol alkotó gondolat fogan, ahol a kommunista nevelés új, nagyszerű útjait törik, — Makarenko ösztönző, lelkesítő és segítő példakép. Egész életében szenvedélyes elhivatottsággal vallotta — ez a szó legszébb értelmében vett — mérnöke az emberi léleknek, hogy az új, szocialista pedagógia megteremtése életbevágó érdeke a szocialista rendnek, s hogy ez a pedagógia mindennél erősebb lehet, ha helyesen veszi számba az új emberrel szemben támasztott követelményeket az új társadalomban. »A pedagógiát valóban aktív, céltudatos, politikai tudománnyá kell tennünk« — írta. Ilyen pedagógia megteremtésének szentelte egész kristálytisztá, magávalragadó szépségű életét, a bolsevik újíto, a művész és marxista tudós, harcos és gyakorlati

nevelő nagyszerű életútját. Teljes szívvel szerette ezt, a szovjet haza életéből fakadt új szocialista pedagógiát, nem tudott élni nélküle, egész életét, szívét adta — s nemcsak átvitt értelemben — gazdag felvirágoztatásáért és kéréletlenül harcolt ellenségei, eltorzítói, sekélyesítői ellen. »Én rendkívül szeretem a pedagógiai elméletet — írja maga is —, nem tudok élni nélküle, szeretem a pedagógiai elméletet... Azonban éppen hogy a pedagógiai elméletet szeretem és nem a pedagógiai fecsegést, olykor pedig mindenféle fecsegést pedagógiai elméletnek hívnak, azt akarom, hogy a pedagógiai elmélet igazi legyen.«

Miben van hát egész életművének legfontosabb, meghatározó jellemzője, nagy hatásának, nem avuló életerejének kulcsa?

Makarenko művei fogalmazzák meg legteljesebben, a legszigorúbb tudományosság síkján a Szovjetunióban folyt kommunista nevelés évtizedes tapasztalatait, bennük tárul fel leggazdagabban a kommunista nevelés folyamata általános és résztörvényszerűségeinek rendszere. (A közvetlen oktatási folyamat kivételével, amelynek vizsgálatát Makarenko nem tartotta feladatának.) Makarenko helyét és jelentőségét csak egyféleképpen lehet felmérni: ha figyelembe vesszük, hogy nem valami csodálatosan egyedülálló, a kommunista nevelés gyakorlatának és a szovjet pedagógia egész fejlődésének áramán kívülálló jelenség. Szerepe csak úgy érthető meg, ha életművét a szovjet tanítóság széles tömegei kollektív alkotómunkájának és harcának hátterén szemléljük, amelyet a marxista-leninista neveléselmélet gyakorlattá tételéért vívtak, s szüntelenül szem előtt tartjuk a bolsevik párt hosszú, szívós és körültekintő munkáját a valóban marxista pedagógia létrehozásáért. Makarenko jól ismerte a SZUKP XI. kongresszusának határozatát, amely a Gorkij-telepen végzett munkájának legkezdeti periódusában fogalmazódott meg s így szól: »A kongresszus szükségesnek tartja — a pedagógia és a tanítás módszertana kérdéseinek kidolgozását a marxizmus szellemében.« S Makarenko később így írt egyik Gorkijhoz intézett levelében: »... a valóságban már a 20-as évektől konstruáltuk vonalunkat (értsd pedagógiai vonalunkat P. F.), konstruáltuk még hozzá kizárólagosan tapasztalati síkon«.

Ő maga számtalanszor írt és szólt arról, hogy ezrek és ezrek csinálták végig a gyakorlatban megközelítően ugyanazt, amit ő, csak éppen nem volt bennük állhatatos törekvés és tegyük hozzá az övét megközelítő tehetség, hogy tudományosan általánosítsák a maguk és társadalmuk nevelési tapasztalatait. Makarenko tehát — és ez rendkívül fontos momentum — nemcsak a saját világraszóló jelentőségű tapasztalataira támaszkodott elméleti általánosításában, hanem a kommunista nevelés egészének leghaladottabb tapasztalataira. Képletesen szólva Makarenko ugyan kiemelkedő hegyesúcs, de széles és kiterjedt hegyláncok övezik. Fókuszaként gyűjtötte össze műveiben a Szovjetunióban folyó kommunista nevelés folyamatának minőségileg új vonásait, törvényszerűségeit, s fogalmazta meg őket a tudomány nyelvén, régi és új, általa teremtett kategóriában és fogalmaiban. Makarenko tehát nem valamiféle különleges, a szovjet

pedagógia rendszerén kívülálló makarenkói pedagógiát teremtett, ahogyan sokan vélik nálunk, — hanem a szovjet pedagógia valóban szigorú értelemben vett marxista tudományá tételeiben vállalt kiemelkedő, hatásaiban legnagyobb méretű szerepet. Ez a legfontosabb olyan alapelvek egyike, amely megszabja Makarenko műveihez való közelítés módját, s tanításai helyes elemzésének feltételét. Ilyen módon tanításai természetesen nem alkotnak teljes pedagógiai rendszert, nem azonosak a szovjet pedagógia szisztémájával, márcsak azért sem, mert Makarenko a nevelési folyamat egészének egy sor jelenségét nem vizsgálta. Azonban mindaz, amit alkotott — eltekintve néhány pontatlan és elavult tételétől —, szerves része a szovjet pedagógiának, s annak aranylapjához tartozik.

Feltétlenül szükséges, hogy ezek után néhány pillantást vessünk Makarenko életművének gyökereire, forrásaira. Hol leljük meg őket tehát?

Mindenekelőtt az októberi forradalom világtörténelmi korszakot formáló tényében, amely az emberek közötti kapcsolatok új, magasabbrendű formáit hozta létre, új erkölcsöt teremtett és gyökeresen új viszonyokat alkotott az ember nevelése, a nevelési folyamat megszervezése számára. Makarenko nagyszerűen megértette, hogy a szocialista társadalom termelési viszonyainak jellege, uralkodó ideológiája, fejlődésének dialektikája gyökeresen új objektív feltételeket hoz létre, az ember formálódása, fejlődése és nevelése számára, s beláthatatlan lehetőségeket nyit meg a céltudatos, szervezett nevelői ráhatás előtt. Azt vallotta, hogy semmiféle pedagógia nem lehet ezért olyan hatalmas, mint a szocialista pedagógia, mert a szocialista társadalomban nincsen semmiféle olyan szükségszerűen fennálló körülmény, amely gátat vetne az ember fejlődése, teljes emberi szépsége és tehetsége kibontakozása elé. Éppen ellenkezőleg: a szocializmus felépítéséért vívott gigantikus össznépi harc iskolája, a szocialista társadalom objektív viszonyai ugyanolyan irányban ható óriási erejű nevelőtényezőt jelentenek, mint a tudatosan szervezett nevelői ráhatás és ezért mérhetetlenül megsokszorozzák annak erejét és befolyását. Ezért Makarenko joggal hirdette, hogy »... a gyermeki közösség egészséges élete törvényszerűen és szükségképpen következik az egész szovjet valóságból« (saját kiemelés). De az októberi forradalom volt az, amely a dolgozó nép mélyéből ezeket és ezeket emelt a tudomány megteremtésének, formálásának magaslataira, s így az egyszerű néptanítót, a vasúti munkás fiát is. És Makarenko élete végéig a tudomány sztahanovistájának, újítójának vallotta magát.

Lángoló szovjet hazafi volt, telve népe és társadalma iránti odaadással, magávalragadó nemzeti büszkeséggel, s az orosz nép nagyrahivatottságának meggyőződésével. Kevesen írtak olyan őszintén ihletett és avatott tollal a szovjet haza erejéről, társadalmának mélységes humanizmusáról, a szovjet emberek erkölcsi arculatának embert megszépítő vonásairól, a szocializmus lényegéből fakadó emberi boldogság természetéről, mint ahogyan ő tette regényeiben, ragyogó publicisztikai műveinek sorában. Egyik bírálójának, aki azt vetette a szemére, hogy túl sok szép és tökéletes emberi vonás van műveiben (s aki

később a hazafiatlan kozmopoliták csoportjához szegődött) — így válaszolt : »Miért nem tesz szemrehányást Lev Tolsztojnak azért, hogy annyi sok szép hős van a Háború és béké-ben? Tolsztoj szerette osztályát — én pedig szeretem társadalmamat — s ezért sok ember tűnik nekem szépnek«. Ez a mély hazafiság át meg átítatja műveit, s egész alkotómunkájának egyik legfontosabb ösztönzője volt.

Makarenko kivételes érzékkel rendelkezett — mint minden nagy újító — az új felfedezése, megformálása iránt s szenvedélyes alkotói bátorsággal, szüntelen, belső elégedetlenséggel kutatta élete végéig — a kommunista nevelés tökéletesebb, hatékonyabb és célravezetőbb módszereit. Abból indult ki, hogy — mint mondotta — »Elvileg új, saját szovjet pedagógiai elméletre van szükségünk. . . Ebben az elméletben számba kell vennünk az új ember iránt támasztott követelményeket új viszonyaink között s meg kell határoznunk formálódásának törvényszerűségeit.« Szüntelenül és fáradhatatlanul arra ösztönözte önmagát és munkatársait, hogy merjenek és alkossanak, hogy teljességgel kiaknázzák a szocialista rendben rejlő lehetőségeket, az ember nevelése számára, s ennek megfelelő szüntelenül tökéletesedő nevelési módszertant teremtsenek. A születő új iránti érzék, a törhetetlen előretörésvés e szenvedélyes óhaja nélkül nem születhetett volna a makarenkói mű.

De e mű hatékonysága mélyen gyökerezik alkotójának a párt ügye iránti odaadásában, hajlíthatatlan pártosságában, kíméletlen gyűlöletében minden ellenséges pedagógiai nézet, s mindaz iránt, ami a párt ügyének győzelmét gátolta a nevelés frontján. Intő figyelmeztetést jelentenek számunkra szavai : »Ügyünk egyike a legfinomabb és legérzékenyebb emberi dolgoknak és itt nagyon könnyen meghonosodnak az ellenséges és idegen hatások baktériumai.« Kérlehetetlen harca az experimentális pedagógia, a pedológia, a kispolgári anarchizmus és az élettelenre merevült pedagógiai dogma ellen jelentős segítséget nyújtott a pártnak az ellenséges ideológia elleni küzdelmében. Ezek mögött az ellenséges nézetek mögött fel tudta fedezni magának az ellenségnek az ábrázatát, s pedagógiai ellenfeleinek jelentős része később valóban trockista és burzsoá nacionalistaként lepleződött le. De ez a vonás kifejeződik abban is, hogy életének minden szakaszában a párt által a nevelés terén kitűzött legközvetlenebb, legsürgetőbb gyakorlati feladatok megoldásának szentelte legnagyobb erőfeszítéseit.

Ennek a lenini pártosságnak ereje a párt ügyével való szubjektív azonosulásban is van. Személyes tragédiája volt, hogy tragikus váratlanságú halála 2 nappal azelőtt következett be, hogy a Szovjet Irók Szövetségének pártszervezete tárgyalni készült a bolsevik párt soraiba való felvételét. Azonban maga írja : »A párttal való kapcsolatomban érzése, a vele való honpolgári és emberi, politikai és erkölcsi egységem régen elmosták és elleusúlyozták a 'pártonkívüli' szónak a csengését.« Makarenko az egyik legkiemelkedőbb megtestesítője a pártonkívüli bolsevik típusának.

De ennek a pártosságnak s Makarenko egész életművének a legfontosabb, az összes többi mozzanatot megalapozó forrása marxista-leninista felfegyverzettségében, eszmei szilárdságában s a marxista metodológia zseniális alkalmazásában rejlik, a nevelésnek, mint társadalmi jelenségnek sajátos viszonyaira. Ismeretes számtalan megnyilatkozása arról, hogy csak a marxista-leninista filozófia s klasszikusainak a nevelésről adott útmutatásai teremthetnek szilárd alapot a szocialista pedagógia számára. Növendékei, munkatársai elmondják, hogy kiváló ismerője volt a klasszikusok műveinek, szüntelenül és elmélyülten tanulmányozta őket s archívuma gazdag jegyzetanyagot foglal magában. Legnagyobb ereje éppen abban van, hogy mesterien tárta fel, hogyan érvényesülnek a nevelési folyamatban a dialektikus materializmus általános törvényszerűségei. Műveinek ez a legfontosabb oldala azonban még nélkülözi az átfogó kutatást és elemzést. Mindezért Makarenko jelentékeny, alkotó filozófiai gondolkodó is, aki nemcsak a pedagógia, hanem az etika, a kultúrforradalom elmélete s az irodalmi kritika terén is adott újat, amely mindezekig szintén nem rendelkezik kielégítő rendszerezéssel.

Ez alkalommal teljességgel lehetetlen pedagógiai nézeteinek egészét vizsgálni, ezért ki kell emelnünk néhány olyan vonását, amelyek — úgy véljük — a legfontosabbak a magyar pedagógia előtt álló feladatok szemszögéből. Ezek a következők: Makarenko nézetei az elmélet és gyakorlat viszonyáról a pedagógiában, a nevelési folyamat jellegéről, a nevelési cél szerepéről és végül a hazafias nevelésről. Rátérünk tehát ezeknek a kérdéseknek a tárgyalására, persze csak a leglényegesebb mozzanatok figyelembevételével.

III

Ugy vélem szükségtelen itt még csak utalást is tenni a marxista-leninista filozófia elmélet és gyakorlat viszonyáról szóló tanításának jelentőségére. E tanításnak az érvényesítése az egész pedagógiai tudományunkban a legégetőbb, legéletbevágóbb feltétele annak, hogy a párt K. V. határozatában támasztott követelményeknek tudományunk megfeleljen. Mindez azonban korántsem probléma nélküli feladat, s Makarenko segítsége e téren gyümölcsöző lehet. Kevés olyan pedagógust ismert a neveléstörténet, akinél olyan szemléletes és világosan kitapintható volna az elmélet születésének folyamata, mint éppen nála. Utaltunk már rá más összefüggésben, hogy a szovjet pedagógia rendszere a kommunista nevelés gyakorlatának általánosítása, azaz a nevelési folyamatot meghatározó objektív törvényszerűségek feltárása, a marxista metodológia eszközeivel a gyakorlat elemzése és tapasztalatainak tanulmányozása alapján. Makarenko számtalanszor aláhúzta, hogy — az ő szavaival szólva — »... az elméletet a reális jelenségek összességéből kell leszűrni...« A marxizmus-leninizmus egésze s nevelésről szóló tételei képezik természetesen a szocialista

pedagógia eszmei, ideológiai alapját. S mert így van, ebben rejlik legyőzhetetlenségének magyarázata. Azonban magának a pedagógiának sajátos törvényszerűségeit, tudományos rendszerét nem lehet deduktív úton levezetni a marxista filozófiából vagy politikából, lehetetlen csak ezekből logikailag kifejleszteni a nevelés módszertanát.

A pedagógiai tudomány fejlődése csak a nevelési folyamat reális jelenségeinek tapasztalati kutatása és elemzése, belső összefüggéseinek, törvényszerűsége feltárása alapján lehetséges. Éppen a burzsoá pedagógia némely áramlatának jellemzője a deduktív logika elterjedése, a nevelés törvényeinek és módszereinek logikai levezetése, a burzsoá filozófia, etika rendszerének valóságos vagy idealista módon konstruált »törvényeiből«. Tipikus képviselője ennek Herbart és az egész herbarti pedagógiai rendszer. Világosan kijelenti, hogy a pedagógia, mint tudomány olyan teoreémák rendszere, »amelyeket mint következtetéseket vonunk le az alapvető tételekből, csakúgy mint az alapvető tételeket az alapelvekből«. Másutt még világosabban szól: »A tudomány azt követeli, hogy teoreémáit alapjaiból, a filozófiai gondolkodásból vezessük le.« A marxista metodológia ilyen idealista eltorzítása ellen következetesen harcol a szovjet pedagógia s különösen azért is, mert hasonló nézetek jelentkeztek az elmúlt években lezajlott viták során, amelyek pedagógiai alapelveinek és törvényeinek jellegéről, a didaktika alapelveiről s a nevelésnek, mint társadalmi jelenségnek sajátosságairól folytak. A mi pedagógiánk szintén nem volt és még ma sem mentes hasonló hibáktól.

Makarenko nagy ereje mindenekelőtt abban van, hogy szívósan harcolt s erre már utaltunk — a pedagógiai skolaszticizmus, élettől való elszakadás és dogmatizmus ellen. A burzsoá pedagógia, különösen a pedológia elleni harcában éppen ezt a területet tartotta az ellenséges nézetek logikája legfontosabb sebzőpontjának. »... a tapasztalati ellenőrzést — mint mondja — itt még logikailag sem tételtezték fel.« Makarenko saját pedagógiai nézeteinek hitelét viszont saját évtizedes tapasztalataival mérte le, ellenőrizte, s számtalanszor elmondotta, hogy olyan gyakorlati munkásnak tartja magát, aki a tapasztalat új bizonyítékai alapján korrigálja és megteremti az elmélet tételeit.

A szovjet korszakbeli tevékenységének első percétől kezdve tudatosan vállalta célként saját tapasztalatának tudományos elemzését, belső törvényszerűségeinek feltárását, amelyekre támaszkodva valóban elérhette az új ember nevelését. Jellemző, hogy 1925-ben, amikor először nyúlt a büntetés kérdéséhez, még ezt mondja: »... még nem vezettük végig tapasztalatunkat és ezért tartózkodunk a következtetésektől.« Ismeretes, hogy tapasztalatainak további fejlesztése, tudományos kísérletei épp a büntetés kérdésében gazdagították számos új tétellel a szovjet pedagógiát.

Ezen az általános képen belül különösen két nézőpontból vonhatunk le hasznos következtetéseket a magunk számára. Kétségtelen, hogy a párt határozata és nevelésünk céljainak teljesebb és konkrétabb megrajzolása nyomán

erőteljesebben fejlődik majd a nevelés módszertanának a kutatása a pedagógia, pszichológia és a fiziológia egybefogott erőivel. Ennek vonatkoznia kell a szocialista nevelés módszertanának egészére csak úgy, mint egyes területeire a közösség, a hazafiság, a fegyelem és jellem nevelésére. S itt most a főnehézség nem az, hogy *mit* kell csinálni, hanem az, hogyan kell ezt kivitelezni. Egyszóval — Makarenko terminológiájával élve — a kérdés most a pedagógiai technika színvonalán, a nevelés módszertanán múlik. Makarenko szenvedélyes meggyőződéssel vallja, hogy ezt a technikát, tehát a nevelés módszereit és eszközeit csak a tapasztalatból lehet leszűrni, »... úgy vélem — mondja —, hogy a nevelési eszközt csak a tapasztalatból lehet levezetni (és ellenőrizni s megerősíteni olyan tudományok tételeivel, mint a pszichológia, biológia és mások).« Makarenko minden olyan kísérletet, amely a nevelés módszereit csak a biológia, fiziológia és pszichológia törvényszerűségeiből, adataiból vezetni le, s megkerüli a nevelési folyamatban végrehajtott tapasztalati ellenőrzést, pedológiai törekvésnek ítél és teljes joggal. Csak a nevelés gyakorlatában lemért, a célunkhoz való közelítés során kipróbált és ellenőrzött nevelési eszköz és módszer lehet elfogadható számunkra. Mindez persze egy percig sem jelenti a fiziológia és pszichológia jelentőségének kétségessé tételét, s Makarenko távol állt ettől.

Ellenkezőleg, Makarenko nagyrabecsülte a pedagógia legközvetlenebb szövetségeseinek, a pszichológiának és fiziológiának jelentőségét, az utóbbiét különösen Pavlov működése után, mint maga mondja. »A pedagógia, pszichológia és biológia viszonyának — mondja — ... szüntelenül változnia kell, és valószínűleg változni is fog olyan irányban, hogy a pszichológia és biológia állandóan részt vegyen nevelőmunkánkban. Azonban szilárdan meg vagyok győződve arról, hogy sem a pszichológiából, sem a biológiából nem lehetséges deduktív úton, — a formális logika útján levezetni a nevelési eszközt.« A kifejezetten pszichológiai vagy fiziológiai kísérlet sohasem szolgálhat kizárólagos alapul egyik vagy másik pedagógiai módszertani kérdés megoldására, csak segíthet a pedagógiai kutatás során a pedagógiai jelenségek elemzésében s a pedagógiai gyakorlat szervezésében. Jellemző példája az e téren elkövetett hibának — nézetem szerint — Harsányi elvtársnak a Pedagógiai Szemlében megjelent cikke, amely az olvasónevelés kérdéseit vizsgálja. Nem érintve a cikk számos problematikus részét — ebben az összefüggésben csak az a figyelemreméltó, hogy a tipikusan pedagógiai probléma fiziológiai alapjait elemezve a cikk lényegében figyelmen kívül hagyja a pedagógiai vonatkozásokat, nem tudja feltárni az olvasó nevelésének, mint pedagógiai kérdésnek összefüggéseit, törvényszerűségeit és módszertanát. Úgy gondolom, általában szükséges figyelmet fordítani arra a jelenségre, hogy a pavlovi fiziológiának a pedagógiai gyümölcsöztetése során megszorodott azoknak a törekvéseknek a száma, amelyek bizonyos fiziológiai törvényszerűségekből, tételekből közvetlen és egyenes pedagógiai következtetéseket vonnak le. A Makarenko által bírált

deduktív logika eluralkodásának vonásai tükröződnek ebben. A fiziológia törvényszerűségei nem rendelkezhetnek perdöntő, bizonyító erővel a pedagógiai folyamat egyes jelenségeinek vizsgálatánál, s különösen a nevelési módszertan kialakításában — erre csak a tapasztalati ellenőrzés, a nevelési folyamat tapasztalatai lehetnek hivatottak. Éppen ezért nyilvánvalóan elsőrendű feladat az, hogy a pedagógia, pszichológia és fiziológia viszonyának bonyolult problémája az általános kérdésfeltevés síkjáról áttolódjék a nevelőmunka egyes jelenségei pedagógiai tudományos vizsgálatára.

A másik figyelemreméltó összefüggés a következő. Ismeretes, hogy Makarenko számos alkalommal beszélt a pedagógiai folyamat dialektikájáról, a pedagógia dialektikus jellegéről. Azonban gyakran nem tárják fel ennek a tételnek belső lényegét. »Nincs dialektikusabb tudomány, mint a pedagógia — mondja Makarenko —, ezért egyetlen más területen sem bírnak a tapasztalat bizonyítékai ilyen nagy jelentőséggel.« Másutt így ír: »A pedagógiai cselekvés szerzősége és dialektikus volta a szovjet pedagógiában csak tapasztalati úton szervezhető meg.« Mit jelent ez? A nevelés egyes módszerei alkalmazásának helyességét s az alkalmazás konkrét formáját sohasem lehet eldönteni csak az illető módszert, annak általános értékét tartva szem előtt. A nevelési eszköz és módszer alkalmazhatósága mindig elválaszthatatlanul összefügg az adott nevelési szituációval, annak sajátosságaival és viszonyaival, egyszóval a gyakorlat elemzésével. Ezért az egyes módszerek a körülményektől függően módosulnak, változnak: egyszer helyesnek bizonyulnak, máskor pedig alkalmazhatatlanok. Makarenko legkedvesebb növendéke, Kalabalin egy alkalommal elmondotta — túlozva ugyan, a megfogalmazásban, de éppen ezért szemléletesebben kifejezve a lényegét —, hogy Makarenko azt tartotta eszményi nevelőnek és nevelői eljárásnak, hogyha 1 000 növendék 1 000 egyforma vétket követ, el, akkor ezerféle módon reagál rá s 1 000-féle büntetést alkalmaz. Miért? Mert minden alkalommal más a motiváció, más a növendék helye és szerepe a közösségben, mások az adottságai és megint mások voltak a tettek következményei. Márpedig a valóban célratörő és valóban dialektikus nevelői reagálásnak figyelembe kell vennie az összes tényezőket és a gyakorlati szituáció adottságaiból s nem a nevelési módszer elszigetelt értékeléséből kell kiindulni. Makarenko kivételes képességgel rendelkezett az ilyen operációk lebonyolításához és éppen ez a lényege az általa olyan sokat emlegetett, a gyakorlat során elsajátítható pedagógiai mesterségbeli tudásnak.

Fontos segítséget adhat pedagógiai kutatásunk legfontosabb formájának, a céltudatos kísérletnek a megszervezésében az a fogalom, amelyet Makarenko teremtett a Pedagógiai logika c. cikkében: az új, átfogó tapasztalat fogalma. Mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy Makarenko teljesen tudatosan törekedett vizsgálni azokat a körülményeket és feltételeket, amelyek lehetővé teszik a nevelés törvényszerűségeinek feltárását. Éppen ebből a szempontból bír nagy

jelentőséggel a már említett cikk, s van számunkra kifejezetten aktuális jelentősége. Mit ért Makarenko az átfogó tapasztalat fogalmán? A legapróbb részletéig tudatosan megszervezett és átgondolt, a végletekig céltudatos nevelési folyamatot valamely nevelőintézmény keretein belül, ahol ilyen módon lehetőség nyílik arra, hogy felszínre hozzuk a nevelői ráhatás és következményei közötti törvényszerű összefüggéseket és egyes jelenségek közötti kapcsolatokat, viszonyokat. Az ilyen állandó fejlődésben lévő és tökéletesedő tapasztalati komplexum szüntelen és hosszadalmas induktív ellenőrzése, elemzése és tudományos általánosítása adhat csak módot a pedagógiai törvényszerűség feltárására. »A szovjet pedagógiai törvény alapjául az átfogó tapasztalat indukciójának kell szolgálnia — írja. — Csak az átfogó tapasztalat, amelyet ellenőrzünk lefolyásában és eredményeiben... csak a tapasztalat egész komplexumainak összehasonlítása bocsáthatja rendelkezésünkre a választáshoz és döntéshez szükséges adatokat.« Nyilvánvaló persze, hogy Makarenko nem hirdette az induktív elemzés kizárólagosságát, ami a pedagógiai elmélet mélyesleges lebecsülését jelentette volna. Magát az átfogó tapasztalatot is — mint írja — deduktív feltételezéseink alapján kell megszervezni, amelyek a kísérlet lefolyásának egész ideje alatt vezetőszerepet játszanak.

Nyilvánvaló, hogy iskoláinkban és egyéb nevelőintézményeinkben bőséges tér nyílik az ilyen széleskörű kísérleti munkamegszervezésére és lebonyolítására. Ugyanakkor erre elengedhetetlenül szükség van, mert — Makarenko szavaival szólva — »az egész rendszernek általános deduktív tételek által irányított huzamos tapasztalata,« ennek szüntelen figyelmes és dialektikus elemzése s általánosítása jelenti a pedagógiai kutatás alapvető formáját, a nevelés törvényszerűsége felszínrehozatalának útját. Ha végigkísérjük Makarenko pedagógiai nézeteit, tételei bármelyikét (fegyelem, közösség, munka, mint a nevelés eszköze, büntetés), akkor tökéletesen világosan szembetűnik az, hogy éppen ilyen úton fogalmazódtak.

IV

Makarenko gyökeresen új helyzetet teremtett a pedagógiában a nevelési folyamat lényegének értelmezése és felfogása terén. A legkülönbözőbb burzsoá pedagógiai irányzatok közös jellemzője az, hogy a nevelési folyamatot az ú. n. páros nevelési szituáció, az egyes nevelő és az egyes nevelt viszonyának határai közé szorítják és szűkítik. A nevelési folyamat ebben az elképzelésben szinte kizárólag ennek a viszonynak a keretei között zajlik le, következésképpen a nevelői ráhatásnak hasonlóan szinte kizárólagos hordozója a nevelő, s tevékenységének eszköze a *szóbeli* ráhatás. Ennek a felfogásnak a logikájából szükségképpen következik az is, hogy a nevelt valamiféle absztrakt nevelési objektummá válik, amely kívül áll a társadalmi nevelőhatások egész rendszerén, kikütködik a maga valóságos élet- és társadalmi viszonyaiból. Egyszóval a nevelt

nem a társadalmi gyakorlat tevékeny részese, hanem a »nevelés tárgya«. Makarenko maró gúnnyal ostromozza ezt a felfogást a nevelési folyamat lényegéről. Így ír : »A nevelőmunkát így képzelik el : (azok t. i. akik ezt a nézetet vallják P. F.) A nevelő bizonyos szubjektív pontban helyezkedik el. Tőle három méter távolságra található egy objektív pont, amelyben lerögzítik a gyermeket. A nevelő működésbe hozza hangszálait, a gyermek pedig hallószervével felfogja a megfelelő hullámokat. Ezek a hullámok a dobhártyán keresztül a gyerek lelkébe hatolnak s elhelyezkednek benne különleges pedagógiai bölcsesség alakjában.« Makarenko egész tevékenysége során harcolt a burzsoá pedagógiának e maró iróniában leleplezett tipikus elképzelése ellen.

Makarenko teljesen új oldalról közelített a nevelési folyamat elemzéséhez. Zseniálisan felbontotta a nevelés ügye számára s a nevelési folyamat elméleti megalapozására Marxnak az ember lényegéről tett megállapítását. Mint ismeretes, Marx Feuerbachról szóló téziseiben írja, hogy »... az ember lényege nem valami az egyes emberben lakozó elvontság. Az ember lényege a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége.« A Német Ideológiában pedig Marx és Engels így írnak : »Annak a személyiségnek ... , akinek élete a sokrétű tevékenységek és a világgal való gyakorlati kapcsolatok kiterjedt körét öleli fel és ilyen módon sokoldalú élet, — a gondolkodása ugyan ilyen univerzális jelleget ölt csakúgy, mint mindenféle más életmegnyilvánulása.«

Ennek a marxista filozófiai alapvetésnek megfelelően Makarenko mindenekelőtt abból indul ki, hogy a nevelés szociális folyamat a szó legtágabb értelmében. »... az ember nem részenként nevelődik — írja —, hanem szintetikusan formálódik mindazon hatások eredményeként, amelyek érik őt.« Másutt így beszél : »Csak a Dzerzsinszkij Kommunában értettem és éreztem meg különösen élesen, hogy nem eléggé fogtam még át az új ember nevelése folyamatának egész bonyolultságát. Ez a folyamat nemcsak magán a közösségen belül megy végbe, hanem egész szocialista társadalmunkban...« Ezért Makarenko nevelteit nem életkörülményeiktől, társadalmi kapcsolataiktól és közösségüktől elszigetelten szemléli, hanem azokkal *egységben*. Épp ebben van a legjelentékenyebb új vonás Makarenkónál. Nemcsak a magános tudatra történő ráhatás objektumainak tartja őket, hanem a társadalmi gyakorlat tevékeny részeinek ; s ebben látja nevelődésük legerősebb tényezőjét. A neveltet nem lehet csak a nevelés elszigetelt, önmagában álló tárgyának tekinteni, nem lehet kiiktatni őt a társadalmi nevelőhatások egész rendszeréből. Éppen ellenkezőleg : ezeket *szervezni* és *irányítani* a nevelő feladata. »... előttünk mindig kettős objektum áll — a személyiség és a társadalom — írja Makarenko. A személyiséget kiiktatni, elszigetelni, kiemelni kapcsolataiból teljességgel lehetetlen, technikailag lehetetlen, következőképpen lehetetlen elképzelniünk az önmagában álló személyiség fejlődését is, csak a kapcsolat fejlődését képzelhetjük el.« A kapcsolat fogalmát itt Makarenko a legtágabban érti : nemcsak a neveltjeink közösségen belüli egymásközi viszonyaként, hanem társadalmunk erköl-

csének követelményeihez, életünk jelenségeihez való viszonyulásukat is. Ennek nyomán logikusan jut olyan következtetésre, hogy a neveltek erkölcsi, magatartásbeli defektusainak oka nem magában a személyiségükben, biológiai vagy egyéb adottságaikban van, ahogyan a pedológia állítja, hanem ezeknek a viszonyaiknak a defektusaiban, a személyiség és a társadalmunk követelményeinek a diszharmóniájában. Ebből azután természetesen következett az is, hogy nevelőmunkájának »anyaga«, a fiatalok bűnözők nem valami különleges emberfajtát jelentettek számára, hanem olyan gyerekeket, akiknél ez a diszharmónia különösen élessé vált. Azonban normális viszonyok és normális emberi társadalmi kapcsolatok közé kerülve, morális és jellembeli defektusaik hihetetlen gyorsan eltűntek s nevelésük ezért nem is valamiféle »csavargópedagógiát«, hanem egyszerűen a kommunista nevelés módszertanát igényelte. Tehát Makarenko úgy szervezte meg életüket, úgy építette fel egymáshoz, a szocialista társadalomhoz való kapcsolatukat, hogy az egyén és a társadalom követelményei harmónikusan illeszkedjenek egybe. Tudnunk kell, hogy neveltjeink öntudatát és magatartását nemcsak korunk és társadalmunk *tipikus* vonásai határozzák meg, hanem a neveltek életének *konkrét* viszonyai, életük és munkájuk konkrét megszervezése és tartalma is. Ez pedig teljes egészében tőlünk, nevelőktől függ s a nevelési folyamat *megszervezésének* minőségén mulik. Ebből a megfontolásból renkívül sokrétű következtetés adódik a nevelőmunka gyakorlata számára.

Ebben az összefüggésben válik érthetőbbé az is, hogy Makarenko miért tulajdonított döntően fontos szerepet a gyerekek aktivitásának, társadalmi tevékenységük megszervezésének és kiterjesztésének s miért vallotta a legkisebb kommunárról is, hogy teljesjogú honpolgár. Tehát nemcsak nevelési objektum, hanem tevékeny részese, szubjektuma is a kommunában szervezett nevelési folyamatnak. Ezzel magyarázható, hogy nála a pedagógia sohasem válik »gyermektelené« s nem a nevelővel szemben támasztott normatív követelmények gyűjteménye. Mindezekért hangoztatta Makarenko szüntelenül és különböző formában azt, amit így fogalmazott meg: »Meg vagyok győződve arról, hogy a nevelés kérdéseit, a nevelés módszertanát nem lehet az oktatás kérdéseire korlátozni, annál is inkább nem lehetséges ez, mert a nevelési folyamat nemcsak az osztályban megy végbe, hanem a szó szoros értelmében földünk minden négyzetméterén... *A nevelőmunka a tanítvány egész életét irányítja*« (saját kiemelés). Ez a legfontosabb következtetés. Nevelőmunkánknak neveltjeink egész életét át kell fognia, befolyása alatt tartania messze túlterjedően a közvetlen oktatási folyamat határain. Az ideális nevelési állapot s az ideálisan megszervezett nevelési folyamat csak az lehet, amikor a nevelő képes kézben tartani és megszabni a neveltekre ható nevelési tényezők *egész rendszerét* és módjában áll megszerveznia neveltek *egész tevékenységét*. Makarenko ilyen kivételesen kedvező helyzetet teremtett a maga számára és ez magyarázza gyakorlati munkájának bámulatraméltó sikereit. Jegyezzük meg rögtön, hogy mind-

ennek meg nem értése eredményezi nálunk gyakran a nevelési folyamatnak az oktatásra korlátozását, amely ugyan a nevelésnek vezetőeleme, de távolról sem meríti ki annak tartalmát. Az oktatás kizárólagosságának elterjedése számos iskolánk gyakorlatában és jelentős mértékben az elméleti kutatás aránytalanságaiban is — ennek vonásait hordja magán.

Csak ezen az elméleti alapon érthető meg teljes mélységében Makarenko tanítása a közösségről s meghatározó szerepéről a szocialista nevelés folyamatában. Ugyanakkor Makarenko kommentálása és a közösségi nevelés kérdéseinek kifejtése során gyakran elhanyagolják a közösség jelentősége mélyebbenfekvő teoretikus alapjainak feltárását, s ezért szükségképpen leszűkítve, egyoldaluan tárgyalják nevelésének módszertanát is. Ezért él még számos helyen olyan nézet, hogy a közösség csak egyike a szocialista nevelés számos módszereinek, noha azt persze senki sem vonja kétségbe, hogy nagyon fontos módszere. A közösség azonban a *szocialista* nevelés módszertanának rendszerében semmiképpen sem tekinthető *egyes módszernek*. Makarenko egy helyütt kifejti, hogy a mi nevelésünk *formája* a közösség s itt a forma fogalmát a legtágabb filozófiai értelemben kell felfognunk, a forma és tartalom dialektikus viszonyaként. A szocialista nevelés, mint tartalom adekvát módon csak a közösség formájában fejeződhet ki és valósulhat meg. A szocialista nevelés céljának, tartalmának teljesértékű valószínűsége elképzelhetetlen, lehetetlen az életerős, befolyásos közösségi forma nélkül, azon kívül. Ez objektív, törvényszerű összefüggés, amely szükségképpen következik a szocialista társadalom viszonyainak lényegéből s amelynek figyelmen kívül hagyása, megsértése rögtön tükröződik nevelőmunkánk fogyatékságaiban. S hogy ez mennyire így van, pontosan és szemléletesen igazolja — példák idézgetése nélkül is — iskoláink, egész nevelőmunkánk gyakorlata.

A gyermekközösség alapvető értelme tehát ebben van: módot ad arra, hogy nevelői befolyással átfogjuk neveltjeink *egész életét*, megszervezzük teljes tevékenységét, rendszerbe foglaljuk és irányítsuk, egységessé tegyük a társadalmi és közösségi nevelőhatások egészét s így a nevelés folyamatát az általunk óhajtott irányban befolyásoljuk. A közösségen belül módja van a nevelőnek, hogy ő alakítsa ki a tanulók egymás közötti kapcsolatainak formáit s társadalmunk jelenségeihez, egész életéhez való viszonyukat. Ebben van a mély elvi tartalma Makarenko következő, gyakran figyelmen kívül hagyott szavainak: »Én olyan közösségnek vagyok a híve, amelyben az *egész nevelési folyamatnak szervezettnek kell lennie*.« Pontosan ezt a gondolatot fejtette ki Kairov elvtárs a Komszomol nemrégén lezajlott XII. kongresszusán: »Az iskolások nevelése — ez mindenekelőtt a tanulóifjúság egész életének és tevékenységének megszervezése.« Ebben a tekintetben iskolai nevelőmunkánk hasonlíthatatlanul kedvezőtlenebb munkakörülmények és lehetőségek között van, mint a Gorkij telep és a kommuna. Mindez tehát jelentős módosításokat követel a tanulók életének megszervezése terén, annak módszertanában, azonban a

Makarenko által feltárt elvi alapok módosítása nélkül. Makarenkónak — mint maga mondja — növendékei teljes egészében kezében voltak, valóban rendelkezett egész életük megszervezésének feltételeivel. Az iskolai gyakorlatban eltérő a helyzet. Ezért itt ugyanaz a feladat a közvetlen iskolai nevelés, az ifjúsági mozgalom és a családi nevelés kérdéseként, ezek egysége és harmóniája megteremtéseként merül fel. Ebben az összefüggésben jelent komoly veszélyt a családi nevelés elegendő befolyásolásának hiánya a szocialista pedagógia szellemében s az ifjúsági szövetség nevelő munkája kérdéseinek kidolgozatlan-sága. Ez vezet oda, hogy a szocialista nevelés folyamatának megszervezése iskoláinkban nem kielégítő, sok benne a figyelmen kívül hagyott terület, az ösztönösség, spontaneitás s ezért érvényesülhetnek erőteljesen a szocialista nevelés céljaival homlokegyenest ellenkező hatások is. Itt persze nem hagyható figyelmen kívül az, hogy mindez társadalmunk osztályviszonyaiból, ellenséges ideológiák viszonylag széles hatásából is következik. Viszont éppen ez követeli a nevelési munkánk hatókörének, arányainak kiterjesztését, tökéletesítését és ez teszi a nevelés ügyét elsőrendű politikai kérdéssé. S itt nyilvánvalóan az a legnagyobb gyengénk, hogy igen szűk hatósugarú iskoláinkban a tanulókra történő nevelési ráhatás s a társadalmunkban rejlő és államunk adta nevelési tényezők felhasználása és rendszerezése. Fontos figyelmeztetés egész pedagógiánk számára Rákosi elvtárs kongresszusi beszámolója: »Az oktatás ismeretközlő feladatai mellett előtérbe kell állítani az iskola nevelő feladatait« — mondja a K. V. jelentése. Ez azt jelenti, hogy véget kell vetni a szocialista nevelés módszertana túrhetetlen elhanyagolásának a pedagógiai kutatásban. Ennek a megoldásában Makarenkónál nagyobb segítséget senkitől sem kaphatunk.

Csak a nevelési folyamat makarenkói felfogása ad módot arra, hogy feltárjuk a tudat és magatartás viszonyáról vallott nézeteinek gyakorlati következtetéseit. Mint ismeretes, Makarenko számtalanszor hangoztatta, hogy szocialista öntudatot csak úgy nevelhetünk s ez az öntudat csak akkor lehet hatékony, ha a neveltek életét úgy szervezzük meg, hogy ez a szocialista erkölcs és magatartás normáit gyakorolja s így készségekké, megszokássá rögzítse. Miért van erre szükség? »Mélységes meggyőződésünk szerint — írja — a nálunk széleskörűen elfogadott szavakkal történő nevelés, azaz a végnélküli szószaporítás a különböző jó dolgokról a magatartásnak ezzel együttjáró gyakorlása nélkül — a legbűnösebb kártevés. Az az öntudat, amely nem épül tapasztalásra valójában, mindenekelőtt gyengeerejű, — másodsor egyedül nem képes semmiféle gyakorlatot teremteni — és ez az, ami társadalmunk számára a legveszélyesebb.« Ennek a szószaporító, keresztényi moralizáló nevelési eljárásnak, a szavakkal történő ráhatás mindenhatósága és kizárólagossága állításának mély maradványai élnek még gyakorlatunkban s ez elsősorban az iskolai közösségen, az oktatáson túlterjedő nevelőmunka lebecsülésében mutatkozik meg. Persze ez nem elvileg fogalmazódik meg, de iskoláink gyakorlata *ténylegesen* erről

tanúskodik. Márpedig a magatartás, az erkölcsi normák elsajátításának gyakorlótere csak a közösség lehet, és pedig az olyan iskolai közösség, amelyben szinte az egész nevelési folyamat szervezett.

Nem felesleges néhány szót vesztegetni itt arra, hogy Makarenkónak a nevelési folyamat jellegéről vallott felfogását elvileg elhatároljuk »az iskola elhalása« antileninista elméletének hirdetőitől. Mint ismeretes, e marxista frázisokba öltöztetett ellenséges »teória« lényege a szervezett és céltudatos nevelési és oktatási folyamat, tehát az iskola lebecsülésében rejlett. Azt hirdették, hogy a szocialista társadalom, a környezet véletlen és spontán nevelőhatásai fokozatosan szükségtelenné teszik a szervezett nevelőmunkát s ezért ez feloldódik a széles társadalmi nevelőhatások rendszerében, a gyermekek társadalmi tevékenységében. Ez a nézet a nevelő szerepét nullára degradálja. Ez az »elmélet« lényegében a párt és a szocialista állam nevelő munkájának elvi alapjait támadta, semmibe vette a nevelés célszerűségét, az állami nevelő intézmények szerepét s a mensevik ösztönösséget hirdette a nevelésben.

Makarenko kíméletlen ellensége volt a nevelési folyamat ösztönösségének, szervezetlenségének és magárahagyottságának. Ez elegendő módon kiderül az eddigi fejtegetésekből is. Makarenko koncepciójában a célszerűség és a nevelő meghatározó szerepének eszméje középponti helyet foglal el, nézeteinek sarkköve. Emellett azonban közvetlenül is harcolt ennek az elméletnek a hívei ellen s pedagógiai ellenfeleinek mondta őket. »Ezeknek az embereknek a véleménye szerint — mondja — nincs szükség semmiféle pedagógiai technikára, hanem a széles élet közvetlen hatására kell támaszkodni. Innen származtak aztán a szabad nevelés, az önszervezés és önfegyelem balgataz eszméi. Meg vagyok győződve, hogy a párt és kormány felhívása »helyreállítani jogaikban a pedagógiát és pedagógusokat« nemcsak az oktatási folyamatot veszi tekintetbe, hanem a nevelés folyamatát is. Ebben a folyamatban szükség van a gyermekre történő hatások helyes és céltudatos szervezésére, amelyet nagy pedagógiai tudással kell irányítanunk.«

Másrészt Makarenko számtalanszor utalt arra, hogy a szervezett, rendszeres világnézeti, értelmi képzést, tehát az iskolai oktatást a nevelés vezető elemének tartja. Azt vallotta, hogy az iskolát, mint a legfontosabb állami nevelőintézményt kell — nemcsak a gyermekek közösségét, egész életét megszervező központtá tenni, de rajta keresztül kell a családi nevelésnek a szocialista pedagógia alapján történő fejlődését is befolyásolni. Kijelentette, hogy kommunárjainak teljes biztonságot nyújtó átnevelését csak a teljes középiskola elvégzésének alapján lehet elérni.

Ismételten szeretnők hangsúlyozni, hogy — nézetünk szerint — Makarenkónak a nevelési folyamat jellegéről vallott nézetei középponti helyet foglalnak el tanításainak rendszerében, módszertanának kidolgozásában s annak elméleti alapját jelentik.

V

Makarenko pedagógiai nézetei között központi helyet foglal el a nevelés céljának elemzése. Erről halálának 15. évfordulója alkalmából elegendő módon esett szó a pedagógiai sajtóban. Ezen túl azonban néhány mozzanatra ki kell térnünk. Ez a kérdés annál inkább is elsőrendűen fontos, mert a nevelés és politikai kapcsolata, amit Lenin a nevelőmunka alapvető elvének nevezett, — első sorban a nevelési cél síkján merül fel. Még a nagy orosz pedagógus, Usinszkij írta, hogy »A nevelés céljának meghatározását tartjuk mindenféle filozófiai, pszichológiai és pedagógiai elmélet legjobb próbakövének.« Nem véletlen, hogy a burzsoá pedagógia minden eszközzel törekszik vagy megkerülni a nevelési cél kérdését, vagy homályba burkolni, vagy a gyermek belső spontán fejlődésének öncélúságát hirdetni. A mélyen reakciós pragmatista pedagógia atyja, Dewey egyenesen kijelenti »Nem állíthatunk semmiféle külső célt a nevelés elé.«

Makarenko meggyőződése szerint a nevelési cél első sorban nem *pedagógiai*, hanem *politikai* kérdés. Nem lehet tehát a nevelési célt csak a pedagógia határain belül maradva kimunkálni. Nevelésünk konkrét célját társadalmunk, pártunk harcának a szükségletei, objektív viszonyai és követelményei szabják meg s ezért a nevelési cél tartalma szüntelen dialektikus elemzést követel, hogy mindig híven és pontosan tükrözze ezeket a szükségleteket. »Nem nevelhetjük az embert csak úgy egyszerűen, nincs jogunk nevelő munkát végezni — írja —, ha nem tűzünk határozott *politikai célt* magunk elé« (saját kiemelés), majd így folytatja: »... A célok megfogalmazása természetesen... csak a *mi társadalmunk történetéből, a mi társadalmunk életéből vezethető le.*« A nevelési cél tehát első sorban azért politikai kérdés, mert társadalmunk politikai viszonyainak objektív adottságaiból fakad, mert társadalmunk uralkodó ideológiája tükröződik benne s mert nevelő munkánk céljának szüntelen megközelítése, megvalósítása egész szocialista építőmunkánk sikerének is feltétele. A Makarenko által szenvedélyes haraggal ostromozott pedagógia »célalansága« lényegében burzsoá nevelési célt takart, megfosztotta a nevelőmunkát a legfontosabbtól, politikai tartalmától, közömbössé tette a pedagógiát társadalmunk igényei, szükségletei iránt, s kizárólag a neveltek vélt belső világából kiindulva törekedett alakítani a nevelést. Alapvető igazság az, hogy a részleteiben kidolgozott cél s e cél felé való szüntelen közelítés nélkül a nevelőmunka szükségképpen apolitikus, pontosabban nem a *mi* politikánkkal telített és eredményeiben ellenőrizhetetlen. Így érthető az, hogy miért vallotta Makarenko, hogy a nevelés első sorban a nevelő politikai hitvallásának kifejeződése. Általában ki kell emelni, hogy Makarenko egyik legnagyobb ereje éppen abban van, hogy mélyrehatóan tudta látni a kommunista nevelés politikai tartalmának jelentőségét, s magának a nevelőmunkának elsőrendű politikai szerepét, óriási aktív erejét a szocialista rend megszilárdításában. A nevelési cél azonban nem lehet csak a mai nap szükségleteinek tükré, hanem az emberrel szemben támasztott holnapki követelményeink foglalatává is kell válnia,

hiszen felnövekvő nemzedékünkéről van szó. Ezért van reális tartalma annak — nemcsak egyszerűen tetszetős frázis —, hogy a pedagógiánknak a holnapi nap pedagógiájává is kell lennie, mert — ahogyan Makarenko mondja —, ha csak a mai nap pedagógiáját írjuk, az élet túlhalad rajtunk, s lényegében mindig a tegnapi leszünk. A nevelési célunknak tehát nemcsak a mai nap — ha úgy tetszik agitációs szempontjait kell tükröznie —, hanem társadalmunk mélyről jövő követelményeit is. Éppen ennek elhanyagolása vezet gyakran politikai és erkölcsi nevelésünk frázisdús ürességéhez. Így fordul elő aztán, hogy egyes pedagógiai tanulmányokban új nevelési részletcélok konstruálódnak, mint pl. békére nevelés, mint külön feladat. De egész nevelésünk olyan életbevágóan fontos kérdéseinek mély tudományos megalapozása hiányzik, mint a hazafias nevelés, a munka benső szükségletté tételének kérdése, a szocialista tulajdonhoz való viszony formálása stb. Nem lehet tehát a nevelési célt csak a *közvetlen* politikai szükségleteinkből levezetni. »Szovjet pedagógiának messze előre kell terveznie az új szovjet ember vonásait. . .« — írja.

Makarenko fáradhatatlanul hangoztatta, hogy az absztrakt nevelési cél gyakorlatilag értéktelen és nem képes érzékelhetően befolyásolni a nevelés gyakorlatát. Ezért a nevelés célja : a korunknak és társadalmunknak szükséges személyiség részletekben is feltárt programja. » . . . A szélesen kibontakoztatott nevelési cél nélkül semmiféle nevelőmunka nem lehetséges,« — mondja Makarenko. S hogy miért van erre szükség, arról így beszél: »Mi az aktív, bolsevik pedagógia hívei vagyunk, azé a pedagógiáé, amely az egész személyiséget formálja és megteremt az új ember típusát.«

Csak részleteiben is kidolgozott cél, nevelési ideál, amely magában foglalja a világnézet, műveltség, erkölcs, jellem és fizikai szépség pontos rajzát, csak ez teszi lehetővé a valóságos célratörést, a nevelés eredményeinek valóságos ellenőrizhetőségét, lemérhetőségét. Csak a cél szerepének ez az értelmezése teszi lehetővé a nevelő munkájának legmagasabbfokú tudatosságát. Csak így teheti azt meg, hogy minden egyes pedagógiai eljárás során valóban célhoz való közelítés megfontolása vezérelje. A nevelőnek nincs és nem lehet joga nevelési beavatkozásra, nevelőmunkára, ha nem veszi azt figyelembe, hogy az adott helyzetben milyen nevelési eszköz és módszer és annak milyen formája legcélravezetőbb és milyen célhoz akar elérni ezzel a beavatkozással. Éppen ez jelenti a nevelői tudatosság lényegét, az ötlepszerű és prakticista nevelés kiküszöbölésének feltételét. Ugyanakkor ebben az összefüggésben lesz még világosabb az, hogy miért kapcsolja össze Makarenko elválaszthatatlanul a célratörést és a dialektikus jelleg kérdését a szovjet pedagógiában. »A nevelési eszköz céltudatossága és dialektikus jellege jelentik azokat az alapvető tételeket — írja —, amelyeknek a szovjet nevelési rendszer alapját kell képezniük.« Tehát csak az adott nevelési szituáció felmérése — ahogy már erről esett szó —, de a *célratörés és célhoz közelítés szempontjából* szolgálhat alapul a nevelési eszköz és eljárás kialakításához. Csak így kerülhető el az egyes módszerek és

eszközök időtől és tértől elszakadó abszolutizálása, kiszakítása a módszerek és eszközök harmonikusan kialakított rendszeréből. Egyszóval, és ez a leglényegesebb mozzanat: a nevelési eszközök jelentősége csak a cél meghatározó szerepének talaján oldható meg. Csak a cél felé közelítés gyakorlatában ellenőrzött nevelési eszköz alkalmazható és vezet eredményre.

Az utóbbi időben pedagógiai sajtónk egyre erőteljesebben hangsúlyozza a kommunista nevelés céljának szerepét s éppen Makarenkóra is hivatkozva. Ez kétségtelenül fontos és elengedhetetlenül szükséges. Azonban nem teljesen elegendő. Még a pontosan megfogalmazott nevelési cél is — önmagában mélységesen elégtelen, hiszen a nevelési cél pusztán *hangoztatása* az tehát, hogy nevelünknek ilyen és ilyen tulajdonságokkal kell rendelkeznie — még nem visz közelebb a *gyakorlatban* is e célhoz. Éppen ez az egyik lejellemzőbb gyengesége pedagógiatudományunknak. A nevelési cél bármilyen részletes megfogalmazása is e célhoz vezető átfogó, egyetemes és általános *módszertan* nélkül csakúgy meddő, mint az absztrakt nevelői cél. Ezért nem véletlen tehát, hogy Makarenko a legtömörebben így fogalmazza meg a pedagógia tudomány lényegét: »... a pedagógiának ki kell dolgoznia a nevelés céljának bonyolult kérdését s e célhoz történő közeledés módszertanát.« Nyilvánvaló tehát, hogy pedagógiánknak, a hazánkban folyó szocialista nevelés célja részletesebb kidolgozása során nem lehet elszakítani a cél és hozzávezető út kialakításának feladatát, semmiképpen sem elegendhet meg csak a cél egyoldalú vizsgálatával.

VI

Rátérve — igen röviden — a hazafias nevelés kérdésére, mindenekelőtt egy durva félreértést kell eloszlatni Makarenkóval kapcsolatban, amely alaposan meghonosodott nálunk is. Azt csaknem mindenki elismeri, hogy Makarenko számos területen gazdagította a marxista pedagógiát, azonban számosan úgy vélik, hogy a hazafias nevelés fejlesztésében semmi segítséget nem adhat, mert — úgymond — ezzel nem foglalkozott. Jellemző, hogy Makarenko jelentősége ily összefüggésben még fel sem merült pedagógiánkban. Ez a tévhit nyilván azon épül, hogy ez a fogalom — hazafias nevelés — igen ritkán fordul elő műveiben. Ez szülte azután azt, hogy nem kísérelték még meg, hogy az általa kidolgozott nevelési módszertant, az egyes pedagógiai nézeteit a hazafias nevelés tükrében vizsgálják. Itt most természetesen csak néhány összefüggésre utalhatok. Mindenekelőtt fontosnak tartok kiemelni egy elvi vonatkozást. Makarenko a maga nevelési gyakorlatában megkülönböztette és feltételesen kettéválasztotta a politikai nevelést és a politikai képzést. Hibának tartotta a politikai nevelés (s benne persze a hazafias nevelés) felolvasztását a politikai képzésben, mert azt vallotta, hogy a megfelelő ismeretek még nem teszik neveltjeinket politikailag neveltté is.

»Minden nevelői lépésünket át kell hatnia a politikai nevelésnek — mondotta — s ha ez nem így van, akkor az ilyen nevelés egyszerűen kártevés és semmire sem jó. A politikai nevelés nem különálló terület a Kommunában, hanem épp ez a mi egész nevelésünk.« Mindebből legalább is két fontos következtetés adódik. Egyfelől — úgy vélem szüntelenül szem előtt kell tartanunk, hogy a hazafias nevelés nem a szocialista nevelés különálló, elszigetelt és önmagában lezárt területe, hanem annak minden részletét átható *eszmei-politikai tartalom*, amelynek ugyan van külön módszertana, de amelynek át kell itatnia nevelőmunkánk minden eszközét és mozzanatát. A hazafias nevelés nem külön független parcellája nevelésünknek, hanem csak a szocialista nevelés egész folyamatában megvalósítható politikai tartalom. Éppen ezért hazafias nevelésünk megjavítását, — ami a párt határozata nyomán legfontosabb feladatunk —, nem várhatjuk egyes eszközök fejlesztésétől, hanem csak nevelőmunkánk egész módszertanának tökéletesítésétől, tartalmának gazdagításától úgy, ahogyan a határozat megjelöli. Másrészt feltétlenül fel kell figyelniünk arra — s épp Makarenko nyomán —, hogy iskoláinkban rendkívül kevés mélyreható, a tanuló teljes szívét és értelmét megragadó hazafias élményt nyújtunk. A hazafias nevelés elsősorban intellektuális képzést jelent, de nem csak ezt, hanem ennél sokkal többet. A hazafias érzés és lelkesedés nevelésének, az élményszerűségnek fontosságára nagyon határozottan kell felhívniunk a figyelmet. Iskoláink, ifjúsági mozgalmunk élete szegény ezekben. Az intellektuális ráhatási módszerek, a szóbeliség eluralkodása tapasztalható ezen a területen. Makarenko jól tudta, hogy neveltjei teljes érzésvilágát, élményanyagát, fantáziáját, romantika utáni vágyát a mi rendünk tartalmával kell megtölteni, s hogy a nevelteknek nemcsak értelmét, de szívét is meg kell nyernie. Elég utalni arra, hogyan élt Makarenko intézményeiben a szovjet nép nagy forradalmi ünnepeire való készülődés szelleme, hogyan alakította ki a belső háziünnepségek hazafias érzést formáló tónusát, pátoszatát (pl. az aratási ünnep a telepen) s hogyan gyümölcsoztette a névadók, Gorkij és Dzerzsinszkij kultuszát. Ugyanakkor elegendő egyszerűen szembeállítani mindezzel iskoláink többségének élményszegény életét, nemzeti ünnepeink elhanyagolását s általában egész nevelő munkánk színtelenségét.

Makarenko azonban a hazafias nevelés alapelvének, legfontosabb útjának a gyermekközösség mély, szerves kapcsolatát tartotta a haza egész életével és fejlődésével. Lehetetlen hazafias nevelésről szólni akkor, ha az iskola, tehát a gyermekközösség izolálódik bármilyen kis mértékben is hazánk életétől, ha nem gyűrűzik népünk életének, harcainak minden eseménye az iskola falain belül is. A mi hazafiasságunk mélyen gyökerezik egész haladó multunkban, kultúránkban, de tartalmának legfontosabb összetevője éppen az, ami ezt az új hazafiságot a mi rendünkhöz, szocializmust építő társadalmunkhoz fűzi. Érdekesen írja Makarenko: »Az új honpolgárnak ez az önérzete, az új korszaknak s az új társadalomnak, az új szabadságnak s új emberségnek, az új

lélektani vonásoknak és képzeteknek ez az érzékelése jelenti végső soron azt a szovjet hazafiságot, amely Uniónkat olyan magabiztosan erőssé és olyan magabiztosan boldoggá teszi.« A közösség nevelésének, tehát a hazafias nevelésnek épp ezeket a vonatkozásait kell elsősorban konkrét módszertan formájába öntenünk. S itt megint csak elegendő utalni azokra a formákra, amelyek segítségével Makarenko ezer szállal fűzte közössége életét a szovjet nép és hazai életének fejlődéséhez. Ismeretes, hogy a kommunárokat milyen kapcsolat fűzte a csekistákhoz, a harkovi üzemek dolgozóinak életéhez, akikkel együtt vettek részt valamennyi nagy demonstráción és forradalmi ünnepen. Tudják, hogy a kommunában szinte mindennapos vendégek voltak a szovjet dolgozók, írók, művészek, politikai vezetők, külföldről jött látogatók, s olvastak róla, hogy Makarenko milyen jelentőséget tulajdonított az évenként megismétlődő nyári kommunár hadjáratoknak a szovjethaza legkülönbözőbb tájain. Ismerik az Új ember kovácsában oly nagyszerűen megrajzolt színház jelentőségét, a gorkisták és a kommunárok külső társadalmi munkáinak szerepét. A példák számának szaporítása nélkül is úgy gondolom — elegendő módon világos, hogy a hazafias nevelés csak úgy képzelhető el, ha a gyermekközösség együtt léleklizik társadalmunk életével s valóban mindenlépésénél maga előtt érzi a kommunista pártot, amely utat mutat néki az igazi boldogság felé. Makarenko tanulmányozása ennek megvalósításában mindennél többet segíthet.

Makarenko részletesen kidolgozta a közösségei nevelésének gyakorlatában megvalósította azt a fontos alapelvet, hogy a hazafias tudat és érzés kialakításában a gyermekeket közvetlenül körülvevő valóságból kell kiindulni s azt fokozatosan kitágítani az egész haza méretéig, távlatáig. Nyilvánvaló az, hogy az iskola, a nevelőintézmény iránti odaadás formálása, a társadalmunkkal eltéphetetlen kapcsolatban élő gyermekközösség iránti szeretet — a hazafias érzés elemi foka. Annál a neveltünknel, akinek az iskola ügye, az iskola állapota, fejlődése és jövője a *saját ügye*, — nem lesz nehéz kiszélesíteni ezt az érzést és erkölcsi vonást odáig, hogy hazánk, népünk ügyeit is a saját személyes dolgának tartsa. A nevelőintézményhez, iskolához való tartozás büszkesége, ha ennek megvan az oka és reális tartalma, hasonlóan elemi foka lehet a hazafias büszkeségnek, mert hiszen a mi hazánk, a mi társadalmunk teremtette meg a gyermekközösségnek azt a boldog és szép életét, amelyhez való tartozással büszkélkedni lehet. Egyszóval ha valaki az iskolai közösség aktív és teljesszívű polgára, tevékeny alakítója társadalmi életének, úgy nem lesz nehéz belőle olyan hazafit nevelni, aki egész társadalmunk alkotó tagja lesz. Ezért kell teljes határozottsággal újra és újra követelni pedagógiánktól és közoktatási szerveinktől, hogy az egységes iskolai közösségek megteremtése, az elsődleges közösségek egybefogása valóságos, azonos tartalmú iskolai közösségekké legyen végre elsőrendű gyakorlati feladattá. Meg kellene végre érteni a valóságban is, hogy ez nem egy kérdés a sok közül, legkevésbé pedig szervezeti kérdés, hanem egész nevelésünk célja és tartalma realizálásának előfeltétele.

Őnök jól ismerik Makarenko nézeteit a távlati vonalak rendszeréről s szerepéről a közösség nevelésében. Azonban ennek tárgyalása során gyakran figyelmen kívül hagyják, hogy Makarenkónál nem a perspektivitás elvének alkalmazása a nevelésben az új mozzanat. Erről Makarenko előtt is esett szó a pedagógiában. Makarenkónál új a távlatok *tartalmának* elvileg új, a szocialista társadalom lényegéből fakadó kidolgozása, az egyéni és közösségi távlatok harmonizálásának kialakítása. A távlatok nevelésének lényege az egyéni távlatok — hogy úgy mondjam — társadalmivá tétele s a közeli kitágítása az egész haza távlatáig. Éppen ezért teljesen helytelen leszükíteni a távlatok nevelésének szerepét csak a közösség megszervezése módszertanának egyik kérdésévé. Valójában a távlati vonalak nevelése az iskolai közösségen belül s ilyen közösségi hangszerelésben az állandó és széleskörű, az egész nevelőmunkát átható hazafias nevelés egyik legfontosabb eszköze. A hazafias nevelés kérdéseinek ilyen értelmű kitágítása jelentősen segítheti az iskolánkban folyó hazafias nevelés teljesértékű megszervezését.

Végezetül még egy kérdésre kívánok utalni a hazafias nevelés kapcsán. Makarenko nagy jelentőséget tulajdonított a közösség külső megformáltságának, jelképeinek és szimbólumainak, s a hazafias nevelés fontos eszközeinek vallotta őket. Ezek közül is legfontosabb a haza zászlajának kultusza. Kielégítő-e ez vajjon a mi iskoláinkban? Úgy gondolom távolról sem. De Makarenko felhasznált olyan formákat is, mint az intézmény névadójának emléktáblája előtti díszőrség s általában a díszőrségek és felvonulások a hazafias ünnepeken, a katonai erények ápolása, a végzett növendékek búcsúztatásának hazafias formáságai s számos egyéb külső forma és jelkép, amely vonzó a gyermekek számára és fejleszti hazafias érzéseiket, büszkeségüket.

Mindent egybevetve — úgy gondolom — tarthatatlan Makarenko műveinek teljes elhanyagolása hazafias nevelésünk fejlesztésében.

VI

Kedves Elvtársak!

Makarenko neve először lényegében 1947-ben csendült meg hazánkban, amikor megjelent az Új ember kovácsa. Pedagógusaink számára — bízást elmondhatjuk — kevés magávalragadóbb élmény volt, mint a makarenkói művekkel való megismerkedés. Új pedagógia, új társadalom s az új ember nevelésnek nagyszerű pátosza csapta meg őket. Mindennél teljesebben bontakozott ki ezeken a lapokon művészi megformálásban a kommunista nevelés bonyolult és nehéz, de páratlan örömet és büszkeséget ígérő feladata. Ma Makarenko művei 180.000 példányban forognak közkézen s megtermékenyítő hatásuk nevelésünk gyakorlatában alig felmérhető. Makarenko volt az és az ma is, aki a legteljesebben reprezentálja nevelőink számára a szovjet pedagógia páratlan sikereit és hatalmas erejét. Nevelőink serege kapott tőle indíttatást az alkotómunkához,

a bátor kezdeményezéshez s a nevelőmunka új útjainak formálásához. Fialat nevelők százai az ő műveiből merítették a pedagógusi elhivatottság érzését és nála ízlelték meg a szocialista ember nevelésének szépségét. Műveinek minden sorából áradó tanítás egyetlen igazi nevelő szívét sem hagyta mozdulás nélkül: »Úgy szeretnék gondolatom és akaratom s érzésem valamilyen futó mozdulattal jövőnkhez fordulni, szörnyen szeretnék minél hamarébb jövődönkbe érni s magammal ragadni másokat is, dolgozni, teremteni akarok s olthatatlan szomjúsággal szeretném valóráváltani soha nem látott gyönyörűszép lehetőségeinket.« Makarenko ma a magyar pedagógusok közvetlen igaz barátja s művei a miénk, a mi ügyünk is.

Műveinek gyümölcsötetése elsősorban iskolai közösségeink megszervezésében és közösségi nevelésünk fejlesztésében öltött eddig testet. Különösen eredményesen használták tanácsait az elsődleges osztályközösségek megteremtésében és nevelésében. Az elsődleges közösségek felépítésében bizonyos önálló eredmények is születtek, amelyek figyelembeveszik a mi iskoláink adottságait, osztályaink nagy létszámát. Ezekről a tapasztalatokról számot adnak azok a gyűjtemények, amelyeket az iskolai oktató és nevelőmunka tapasztalatairól adtak ki, valamint a pedagógiai sajtónk hasábjai. Eredményesen használják Makarenko módszertanát javító nevelőintézményeinkben. Sem idő, sem szükség nincs arra, hogy ezeket részletesen elemezzük itt. Fontosabbnak tartom, hogy kitérjek néhány olyan problematikus kérdésre, amely Makarenko tapasztalatainak magyarországi felhasználásával kapcsolatos. Ez annál is inkább fontos, mert itt megfigyelhetők bizonyos torzítások. Helyenként tapasztalható az, hogy Makarenko nézeteinek egészéből, a közösség nevelésének általa kidolgozott módszertanából kiszakítanak bizonyos részeket és mozzanatokot s azt egyedül törekszenek felhasználni, ami homlokegyenest ellenkezik mindazzal, amiről ő maga mindig beszélt. Lehetetlen Makarenkótól *csak* a távlati vonalokról megállapított tételit, vagy *csak* az elsődleges közösségről mondottakat, vagy *csak* a büntetésről vallottakat felhasználni. Ez szükségképpen nem teljesértékű és kudarca ítélt, hiszen Makarenkónál a *rendszer* s a *módszertan egésze* a döntő. Ezért vannak pl. bizonyos negatív vonásai is annak, hogy nálunk elsősorban az osztályközösségek kialakításában értünk el eredményeket. Hiszen az egységes iskolai közösség híján létrehozott osztályközösség önmagába záródik, elveszti funkciójának értelmét s tapasztalati értéke elégtelen. Makarenko *egészének* tanulmányozására van szükség s ezért minél több olyan cikkre, útmutatásra, tanulási terveire, amely megkönnyíti ezt pedagógusaink számára s figyelembeveszi tapasztalatainkat.

Ugyancsak tapasztalható a Makarenko által alkalmazott s különösen regényeiben leírt konkrét nevelési *formák abszolutizálása* s a mögöttük meghúzódó elvi alapok, törvényszerűségek figyelmen kívül hagyása. Ez két fajta hibát is okoz. Egyrészt sokan pontosan óhajtják másolni a makarenkói formákat, s különösen így volt ez művei felhasználásának első kísérleteinél. Ez természet-

szerűleg nem vezethetett a kívánt eredményhez. Másrészt *most* bizonyos mértékig elevebb félreértés ennél az a még mindig élő nézet, hogy — úgymond — Makarenko bűnözők között dolgozott, más feltételek álltak rendelkezésére s normális gyermekek nevelésére, különösen pedig iskolában használhatatlan. Fel kell figyelni arra, hogy ez a felfogás az utóbbi időben növekedett. Mindkét torzításnak azonos a gyökere, — az, amire fentebb utaltunk. Makarenko tapasztalatainak *alkotó felhasználására* van szükség. Ennek a feltétele pedig az, hogy nézeteinek mélyenfekvő elméleti tudományos alapjait kihámozzuk a nevelési módszertan konkrét formáiból, amelyeket a saját gyakorlatában is szüntelenül módosított, korrigált és tökéletesített. Jelentős különbség van a Gorkij-telep kezdeti és utolsó szakaszában végzett munkája között s még inkább érzékelhető ez a kommuna fejlődésének periódusában, ahol szinte évről-évre módosult és tökéletesedett a nevelőmunka módszertana. Ezek mellett elengedhetetlenül szükség van arra, hogy az illetékes szervek a magyar nevelők rendelkezésére bocsássák mindazt a gazdag anyagot, amelyet a szovjet iskolák halmoztak fel Makarenko örökségének alkotó felhasználása terén. Mindezek nélkül nem terjedhet kielégítően tovább sem mélységében sem szélességében mindaz, amivel Makarenko gazdagíthatja és befolyásolhatja gyakorlatunkat.

Már pedig arra van szükség — s éppen fejlődésünk mai szakaszában, hogy eleven hatóereje tovább növekedjék s további sikerekre serkentse elméletünket és gyakorlatunkat egyformán. Engedjék meg, hogy az ő szavaival fejezzem be mondanivalómat: »Gyönyörű munka az új ember alkotásának műve. Sok gyönyörűséget lelünk benne. Köszöntöm a pártot, amely ezt a boldogságot és örömet adta nekünk.«

HOZZÁSZÓLÁSOK

TIMÁR GYÖRGY

A magyar iskolák és a magyar pedagógusok az elmúlt években egyre szélesebb körben s egyre mélyebben igyekeztek alkalmazni Makarenko pedagógiai tanításait, s ennek a folyamatnak az eredményei — amint előadásában Pataki elvtárs is kiemelte — szinte felmérhetetlenek. Miközben azonban ezekkel a számunkra új pedagógiai tanításokkal ismerkedtünk, s arra törekedtünk, hogy mindennapos munkánk gyakorlatába is átültessük őket, szükségképpen számos hibát is elkövettünk: nem mindig értelmeztük helyesen Makarenko egyes tanításait, s nem mindig helyesen alkalmaztuk őket a gyakorlatban. Pataki elvtárs előadása számos olyan megállapítást tartalmaz, amely alkalmas az eddigi helytelen, vagy nem egészen pontos értelmezések korrigálására, s ennél fogva jelentős segítséget nyújthat a gyakorlat számára.

Az alábbiakban szeretném sorra venni Pataki elvtárs néhány ilyen megállapítását, amelyeket a gyakorlat szempontjából különösen fontosnak tartok.

Pataki elvtárs előadásában helyesen húzta alá — Makarenko nyomán — »a pedagógiai folyamat dialektikáját«, azt, hogy a pedagógiai folyamat rendkívüli bonyolultsága és sokrétűsége miatt a helyes pedagógiai megoldás minden adott esetben csakis az összes körülmények alapos számbavétele nyomán születhet meg. »A pedagógiai folyamat dialektikájának« hangsúlyozását jelenlegi körülményeink között különösen fontosnak tartom, mert tapasztalataim szerint nevelési eljárásainkban éppen nem ritka a sablon, a gépiesség, a formalizmus, — s ezt az utóbbi években nem kis mértékben fokozta az, hogy oktatásügyi szerveink igen gyakran igyekeztek a legapróbb oktatási és nevelési részletkérdésekben is szinte pontról-pontra megszabni a követendő eljárást, így valószínűleg megkötötték a pedagógus kezét, háttérbe szorították a pedagógusmunka alkotó jellegét. Így növekedett meg az a veszély, hogy az eljárásokat nem az adott célok és körülmények határozzák meg, hanem ehelyett a módszerek abszolutizálódnak, és a céloktól, a körülményektől mindinkább függetlenedve élik a maguk életét és vonulnak be a gyakorlatba. A pedagógiai folyamat dialektikus jellegét tévesztjük szem elől akkor is, amikor Makarenko pedagógiájából szinte kizárólag a közösség nevelésével közvetlenül összefüggő tanításokat emeljük ki — pl. a közösség kialakításának makarenkoi fokozatait, a közösségi ráhatás elvét vagy a távlatokról szóló tanítást —, de háttérbe szorítjuk például azt a gondolatot, amelyet Makarenko a következőképpen fejezett ki: *»Bármilyen egységesnek lássuk is az embert magasabb, elvont szempontból nézve, — azért az emberek sokasága mégis rendkívüli módon változatos anyag a nevelés számára, s így az általunk »termelt« emberanyag is igen változatos és sokféle lesz.«* S ugyanebben az összefüggésben Makarenko a következőkre figyelmeztet bennünket: *»A legnagyobb veszélyt jelentheti a bonyolultságtól, változatoságtól való félelem. Ez a félelem kétféle módon nyilvánulhat meg. Az első: a törekvés, hogy mindenkit egyformára nyírjunk, standardizált sablonokba szorítsuk az embert, típuspéldányoknak a szériáit neveljük. A félelem második alakja: többé-kevésbé tehetetlen vesződés minden egyes egyénnel, reménytelen kísérletezés arra nézve, hogy a nevelésre szoruló sokmillióss tömegével az egyes emberpéldányok elszigetelt gondozása által készüljünk el. Ez az individuális nézőpont hipertrófiája.«* Mi az elmúlt években az említett két veszély közül különösen a második, »az indi-

viduális nézőpont hipertrófiája» ellen küzdöttünk, s ez nem is lehetett másként, minthogy ebben az időben különös erővel kellett harcolnunk az ellen a burzsoá pedagógia ellen, amely a nevelést a nevelő és a nevelt páros viszonyára szűkítette le. Eközben azonban nem küzdöttünk eléggé a fenti idézetben elsőnek említett veszély, a standardizáló törekvések veszélye ellen, — s ez nem kevés hibát eredményezett. Tapasztaltam például egy pedagógus-kollektívában, hogy közösségellenes individualistának minősítették azt a kartársat, aki nem volt hajlandó elmenni a szakszervezet által szervezett közös mozilátogatásra, mivel — uram bocsá! — a filmet már előzőleg, a tantestület nélkül megtekintette. De tapasztaltam rosszul irányított gyermekközösségben is, hogy valósággal kiközösítették maguk közül egy talpig becsületes, jól tanuló és odaadó mozgalmi munkát végző gyermeket csak azért, mert társainál többet olvasott és művelődött, és kevésbé rajongott a sportért.

A Makarenko által elítélt standardizáló törekvés gyökere általában az, hogy a nevelő a közösséget — gyakran még teljesen kialakulatlan közösséget is — homogén masszának tekinti, s ezen az alapon nevelési eljárásait is függetlenné teszi a kollektívába tartozó gyermekek egyéni sajátosságaitól.

Igy nő ki például a standardizáló törekvések fájából az a vadhajítás, amikor egy-egy gyerek vétkéért az egész kollektívát megbüntetik. Iskolánk diákotthonában megtörtént, hogy az egyik osztály tanulóitól elvették régóta szeretettel, gonddal szépített szobájukat csak azért, mert a szoba két lakója valamilyen vétséget követett el. Ennek természetesen az lett a következménye — s ezen nincs is mit csodálkozni —, hogy a nem vétkes tanulók is a vétkesek mellé álltak és egységesen szembefordultak a nevelőkkel.

Ezzel természetesen nem azt akarom mondani, hogy ha a közösség egyes tagjai hibáznak, nem kell felhívni a figyelmet a közösség felelősségére és feladataira a szóbanforgó gyermekekkel kapcsolatban. Még kevésbé akarom azt mondani, hogy a közösséget mint közösséget soha nem szabad megbüntetni. Erre bizonyos esetekben feltétlenül szükség van, de csakis olyankor, amikor a hibát az egész közösség, vagy a többség követte el, s a büntetés semmiképpen sem vezethet valamiféle betyár-szövetségre a vétkesek és az ártatlanok között. Engedjék meg, hogy az ilyen, nézetem szerint helyesen alkalmazott közös büntetésre iskolánk, a Budapesti Gorkij Iskola életéből említsek egy példát. Iskolánk hosszú évek óta meghonosodott hagyománya szerint a tanítási nap tíz perces közös reggeli tornával kezdődik. Észrevettük, hogy az egyik osztály kezdi magát testületileg kivonni ez alól a kötelesség alól. Rendetlenül vonultak az udvarra, számosan elkéstek, a gyakorlatokat nem végezték el rendszeren. Meg kell jegyeznom, hogy az osztály általában szeret tornázni, csak ezúttal valamiképpen »megszállta őket az ördög«. Az egyik szovjet pedagógus javaslatára azzal büntettük meg őket, hogy egy héten át a reggeli torna megkezdésének időpontjára rendszeren fel kellett sorakozniuk a folyosón, de nem mehettek le az udvarra, hanem az osztályfőnök felügyelete mellett feszes vigyázzban, némán kellett megvárniuk a reggeli torna befejezését jelző csengetést. Aligha kell részletesebben bizonygatnom hogy ez a büntetés az adott esetben teljesen hatékonyan bizonyult.

Miközben tehát továbbra is harcolnunk kell a második veszély, az »individuális nézőpont hipertrófiája» ellen, egyre erélyesebben kell felvennünk a harcot a fentebb említett jelenségek ellen is, amelyeket most már — Makarenko után szabadon s a polemikus él kedvéért némi túlzással — bátran elnevezhetünk a »közösségi nézőpont hipertrófiájának«. Ez annál is inkább

szükséges, mert Makarenko egyes hazai népszerűsítői már-már odáig mentek az »individuális nézőpont hipertrófiájának« orozásában, hogy egyes pedagógusok valósággal úgy érzik, mintha titkos bűnt követnének el minden olyan esetben, amikor négy szemközt maradnak tanítványaikkal, vagy a gyermekkel valamilyen nevelési problémát a közösség közvetlen bekapcsolása nélkül intéznek el. Már pedig az ilyen esetek Makarenko gyakorlatában is nem ritkán fordultak elő. Bizonyos esetekben a gyermekkel kapcsolatos nevelési probléma egyszerűen nem tartozik a közösségre — vagy azért, mert bonyolultabb, mint amennyit a közösség — adott fejlődési fokán — meg tud érteni, vagy azért, mert a pedagógiai tapintat nem engedi, hogy a közösség elé vigyük, pl. olyan esetekben, amikor a gyermek családi körülményeivel van kapcsolatban, stb. Íme, egy elrettentő példa. Az egyik budapesti általános iskola II. osztályában (!) történt. Az osztály egyik tanulója, aki igen rendezetlen, nehéz családi körülmények között él, néhány napot igazolatlanul mulasztott az iskolából. A tanító kiállította az osztály elé, s hiányzásáért, mint a közösség, sőt az egész népi demokrácia ellenségét bélyegezte meg, egyúttal felszólította az osztályt, hogy szóba se álljanak vele, közösjék ki maguk közül. Ez az eléggé el nem ítéhető, a pedagógiai tapintat teljes hiányáról tanúskodó eset teljes mértékben rászólgál a »közösségi nézőpont hipertrófiája« (beteges megnagyobbodása, elfajulása) elnevezésére.

Hogy az egyénnel való foglalkozás terén a nevelőnek mennyire szem előtt kell tartania az egyén sajátosságait, mennyire figyelembe kell vennie az összes körülményeket, hogy mennyire találékonyak, s egyúttal milyen hátornak kell lennie, arra hadd említsem meg iskolánk egyik szovjet nevelőjének, T. G. Vasziljevának a példáját. Vasziljeva elvtársnő a IV. elemi iskolai osztály vezetője. Egy alkalommal egyik növendéke azt állította, hogy házi feladatát elkészítette, de füzetét otthon felejtette. Vasziljeva elvtársnő erre azt mondta neki, hogy bízik benne, elhiszi, amit mond, s ezért nem is írja be neki az elégtelen osztályzatot. Másnap azonban kezébe került a gyermek füzeté, s ekkor kiderült, hogy a gyermek előző nap nem mondott igazat, a szóbanforgó házfeladatot nem készítette el. A tanítónő így szólt a gyerekekhez:

— Visszaéltél a bizalmammal. Nem mondtál igazat, s azt is eltörted, hogy ne írjam beneked az elégtelent. Most megbüntethetnélek, de mégsem teszem, mert csak azokat büntetem meg, akikben bízom, akiknél bízni tudok abban, hogy a büntetés megérteti velük, milyen hibát követtek el, egyszóval, akiknél bízom, hogy a büntetés következtében a jövőben biztosan óvakodni fognak hasonló hiba elkövetésétől. Márpedig én most nem tudok bízni benned, legalábbis addig nem, amíg újra be nem bizonyítod, hogy a bizalmat megérdemled. — A tanítónő eljárása célba talált, a gyermek a büntetés megvonását a legsúlyosabb büntetésnek fogta fel. Heteken át mindent megtett, hogy bebizonyítsa tanítónőjének, hogy érdemes a bizalomra. Végül elő is rukkolt: ő most már úgy érzi, bebizonyította, hogy érdemes a bizalomra, s ezért kéri az elmaradt büntetés kiszabását. Tamara Georgijevna most már valóban feloldotta a gyermeket az eddigi igen súlyos büntetés — a büntetés megvonása — alól, és megengesztelődése jeléül kiszabott rá valamilyen kevésbé súlyos büntetést, amit a gyermek természetesen kitorő örömmel fogadott. Helyes volt-e Vasziljeva elvtársnő eljárása? Feltétlenül igen, — de csak azért, mert az összes körülményeket alaposan figyelembe vette: a gyermek nagyfokú érzékenységét a becsület kérdéseiben, a tanító és az osztály viszonyát, stb. Más feltételek mellett ezzel az eljárással alaposan megjárhatta volna, például azt érthette volna el, hogy a

gyermek örömmel fogadja a büntetés megvonását, és felbátorodik arra, hogy máskor is megpróbálja becsapni nevelőjét.

Összegezve az eddigieket : csak akkor tekinthetjük magunkat Makarenko valódi követőinek, ha nem pusztán és elszigetelten azt tartjuk szem előtt, amit a közösség neveléséről tanított, hanem — a dolgot most már a maga teljes szélességében értelmezve — azt vesszük át tőle, amit valóban tanított, aminek a megvalósítására gyakorlati munkásságában is felülmúlhatatlan példát mutatott : *a közösségi nevelés pedagógiájának és az egyéni bánásmód elvének zseniális és szerves egybekapcsolását.*

Pataki elvtárs előadásának egy másik igen fontos pontja, amelynek fontosságát a következőkben én is szeretném aláhúzni, a szoktatással kapcsolatos. Nézetem szerint Pataki elvtárs egész nevelésünk egyik legfontosabb kérdéséhez nyúl hozzá akkor, amikor a szavakkal történő nevelés és a szoktatás, gyakoroltatás egymáshoz való viszonyát elemzi, s ebben az összefüggésben — Makarenko nyomán — hangsúlyozza, hogy a közösség a szocialista erkölcs és magatartás valóságos gyakorlótere.

A szocialista erkölcs és magatartás szokásainak kialakításáról Makarenko a következőképpen vélekedett : »*A legfontosabb megoldásra váró feladat : a kommunista magatartás hagyományainak kialakítása. Néha visszaélünk a tudatos szóval. Magatartásunk mindig az osztály nélküli társadalom emberének tudatos magatartása legyen, — ez azonban egyáltalán nem azt jelenti, hogy a magatartás kérdéseiben mindig a tudathoz kellene folyamodnunk... A mai egyetemes erkölcsi mérték csak akkor válik valósággá, amikor tudatos szakaszából átmegy az általános tapasztalatok, hagyomány, megszokás szakaszába, amikor ez a norma gyorsan és pontosan kezd működni és amikor már megállapodott közvéleményre és közízlésre támaszkodik.*« S mindehhez Makarenko más helyen hozzáteszi : »*Feladatunk nemcsak az, hogy alkalmassá tegyük magunkat a magatartás készségeinek helyes, egyszerű mérlegelésére. Helyes szokásokat is ki kell alakítanunk önmagunkban. Olyan szokásokat, amelyek folytán nem azért cselekszünk heleysen, mert így gondoltuk el, hanem azért, mert nem is cselekedhetünk másként, így szoktuk meg. Az ilyen szokások kialakítása sokkal nehezebb, mint az öntudat nevelése.*« Ezeket a szavakat nekünk nagyon meg kell szívlelnünk. Vajjon nem vonatkozik-e ránk is az az idézett makarenkói megállapítás, hogy egyes nevelők mindent az öntudat nevelésétől várnak, s ugyanakkor megengedhetetlen módon elhanyagolják a szoktatást, a kommunista erkölcs és magatartás követelményeinek, szabályainak szokássá rögzítését a gyermekekben. Engedjék meg, hogy példát is említsek. Valamennyien, akik itt együtt vagyunk — már mint a fiatalabbak —, át szoktuk engedni helyünket a villamoson és autóbussen az idősebbeknek és bizonyára valamennyien súlyos sértésnek tekintenénk, ha ebben bárki is kételkedni merne. De vajon azért adjuk-e át a helyünket, mert előzőleg átgondoltuk e cselekedet erkölcsi összefüggéseit, az idősebbeknek kijáró tisztelet szükségességének okait és ehhez hasonlókat? Minderre természetesen nem gondolunk, — mint ahogy nem gondolkozunk annak a szükségességén sem, hogy reggel fogat tisztítunk, kopogtatunk a bezárt szoba ajtaján, megköszönjük, ha valamit kapunk, stb. stb. Mindezt egyszerűen azért tesszük, mert így szoktuk meg, mert nagyon rosszul éreznénk magunkat, ha nem így cselekednénk. Még a szórakozott embert sem annyira az jellemzi, hogy elfeledkezik ezekről a szokásokról (persze, ha egyébként rendelkezik velük), hanem inkább az, hogy ezek a szokásai olyankor is működésbe jönnek, amikor teljesen értelmetlenek, — pl. bekopog a saját szobájának ajtaján, amikor biztosan tudja hogy odabent nincs senki.

Ha olyan gyermekekkel találkozunk, akik durván megsértik a szocialista erkölcs követelményeit vagy a kulturált viselkedés alapvető normáit, ennek elsősorban nem az az oka, hogy a gyermeknek a kelleténél kevesebbet *beszéltünk* — azaz méginkább (bocsánat a szóért) prédikáltunk — mindenről, hanem az, hogy a gyermeket mindehhez nem szoktattuk hozzá. A jól szoktatott gyermek esetleg nem is tudja megmagyarázni helyes viselkedésének okait, — ezzel szemben a rosszul szoktatott gyermekkel könnyen előfordulhat, hogy nagyszerűen el tudja mondani mindazt, amit tőlünk a helyes viselkedés követelményeiről hallott, a gyakorlatban mégis homlokegyenest ellenkező módon viselkedik. A szavak és tettek összhangjának igen gyakran tapasztalható hiánya nem utolsó sorban a szokások kialakításának hiányosságaira vezethető vissza. S hogy a szokások kialakítását mi mennyire elhanyagoljuk mindennapi munkánkban és mennyire túlbecsüljük a tudat szerepét, arra hadd emlitem meg a következő példát. A pedagógus továbbképzés egyik szemináriumán azt kérdeztem a jelenlévő igazgató elvtársaktól, hogy szerintük miképpen kell az általános iskola I. osztályának tanulóját ránevelni a munka szeretetére és a feladatok szívós és kitartó elvégzésére. A kérdésre az egyik általános iskola igazgatója így válaszolt:

— Mindenekelőtt meg kell magyaráznunk neki, hogy a munka, az ő esetében a tanulás, hazafias kötelesség.

Úgy vélem, ehhez a példához semmilyen kommentár nem szükséges. Legyen szabad azonban még egy példát megemlítenem. Néhány nappal ezelőtt bátor fellépésű, komoly tekintetű kéknnyakkendős úttörő állt a Gorkij-iskola felvételi bizottsága előtt. Most végezte el az általános iskola II. osztályát. Amikor olvasmányairól kérdeztük, csakhamar kiderült, hogy legkedvesebb könyvei a Robinson meg a »Timur és csapata«. De amikor tovább kérdeztük, kiderült, hogy ő maga semmilyen fizikai munkához sincs hozzászokva, még a cipőjét sem maga szokta kitisztítani. A szülők mulasztása teljesen világos: miközben — igen helyesen — olyan könyveket adnak a gyermek kezébe, amelyből a munka megbecsülését és szeretetét tanulhatja meg, a gyermek életét nem úgy szervezik meg, hogy a munkához a gyakorlatban is hozzászokjon.

A mi iskolánk nevelőmunkáját az elmúlt években nem egyszer komoly vádak érték. E vádak alapja — meggyőződésem szerint — nagyrészt az volt, hogy a mi iskolánkban viszonylag kevés az erkölcsi prédikáció, s ez a körülmény a felületes szemlélőt könnyen megtéveszti. Mi azonban abból indulunk ki, hogy minden szónál ezerszer többet ér az (hogy továbbra is a munkára nevelés területén maradjak), ha a gyerekeket állandó és egyre magasabb követelményekkel, munkájuk vaskövetkezetességű ellenőrzésével hozzászoktatjuk a munkához, s elsősorban így alakítjuk ki azt a légkört is, amelyben a hanyagság, a kötelességmulasztás valóban szűnyeg, s valóban a közösség őszinte felháborodását váltja ki. Ezzel kapcsolatban meg kell említenem, hogy mi például megköveteljük az alsó tagozat nevelőitől, hogy a gyermek egyetlen írásbeli munkáját se hagyják kijavítatlanul. Ez ellen az iskolánkhoz újonnan kerülő pedagógusok rendszerint tiltakozni szoktak, — amikor azonban a maguk szemével látják a számukra is várható eredményt, kivétel nélkül minden esetben belátják e követelmény feltétlen helyességét.

Hogyan változtassuk a közösséget a szocialista erkölcs és magatartás gyakorlóterévé? Erre is egy egészen egyszerű példával szeretnék válaszolni. Iskolánkban hosszú évek óta hagyományá vált, hogy minden nap egy — egy felsőtagozati osztály látja el a naposi teendőket. A napos

osztály egyik feladata, hogy a kapuban fogadja az iskolába érkező gyerekeket. A naposokat minden gyereknek tisztelettel tudóan köszöntenie kell. A naposok ellenőrzik, hogy a gyerekek levegyék sapkájukat, amikor belépnek az épületbe, ellenőrzik, hogy rendesen megtörlik-e a lábukat, sőt, ha szükség van rá, rendbehozzák egyik-másik kisebb gyereknek a ruházatát is. Világos, hogy így a mi tanulóink iskolábalépésük első napjától kezdve — minden különösebb magyarázat nélkül is — hozzászoknak a társadalmi együttélés bizonyos elemi szabályainak a megtartásához, egyúttal pedig a felsőbb osztályok tanulói hozzászoknak bizonyos társadalmi felelősséghez, hozzászoknak ahhoz, hogy segíteniök kell az iskola, a pedagógusok munkáját.

Mindezzel persze nem azt akarom mondani, hogy a szavaknak, a magyarázatnak a nevelésben semmilyen szerepük sincs, hanem csupán azt, hogy a nevelést — mint ismeretes, már a csecsemőkorban — a szoktatással kell kezdeni, hogy a szó, a magyarázat csakis a szoktatás hosszas és aprólékos folyamatára támaszkodva, azzal szerves összefüggésben alkalmazva vezethet eredményre. Éppen ezért rendkívüli fontos, hogy iskoláink életében minél hamarabb a lehető legszilárdabb, állandó rendet teremtsük meg, minthogy enélkül a szilárd szokások kialakítása elképzelhetetlen.

Pedagógiai tudományunk egyik igen fontos feladatának tartom a szocialista erkölcs és magatartás szokásainak kialakításával kapcsolatos alapvető pedagógiai kérdések kimunkálását. Pedagógusainknak részletesen és alaposan kidolgozott választ kell kapniok arra a kérdésre, hogy melyek a szokások kialakításának alapvető módszerei az óvodában, az általános és a középiskolában, hogyan szervezhető meg a közösség valóban e szokások kialakításának gyakorlóterévé, hogyan kell együttműködni a szoktatás terén az iskolának és a családnak, amelynek e tekintetben szinte felmérhetetlen szerepe van. Ugyancsak itt kérném meg a lélektan tudósait, hogy tárják fel a szokások kialakításának lélektani alapjait, — különös figyelmet fordítva ebben az összefüggésben mindarra, amit a pavlovi fiziológia a dinamikus sztereotípiáról tanít.

Végezetül már csak néhány szót. Pataki elvtárs előadása ismételten felhívta a figyelmünket a szovjet pedagógia alapvető tanításainak és felmérhetetlenül gazdag tapasztalatainak tanulmányozására és alkotó alkalmazására. A magyar pedagógiai tudomány művelői számára minden bizonnyal nagy segítséget nyújtana az, ha a szovjet pedagógiát, a szovjet pedagógusok munkáját nem csupán tankönyvek és egyéb írásbeli anyagok alapján tanulmányozhatnánk, hanem a gyakorlatban is. S ezzel kapcsolatban engedjék meg, hogy átadjam a magyar pedagógiai tudomány itt megjelent képviselőinek a Budapesti Gorkij-iskolában dolgozó több, mint húsz szovjet pedagógus üzenetét. Szovjet elvtársaink annak a tolmácsolására kértek meg engem, hogy mindenkor szívesen látják önöket tanítási óráikon, örömmel adják át tapasztalataikat kölcsönös óralátogatások, konzultációk és megbeszélések formájában, s bármilyen más célra vezető formában is. Meg vagyok győződve róla, hogy pedagógiai tudományunk képviselői ezt a lehetőséget nem fogják kihasználatlanul hagyni.

JUHÁSZ FERENC

Az utóbbi időben nem elsősorban nevelési kérdésekkel foglalkoztam, mert azon a területen, ahol dolgoztam, a műszaki pedagógusképzés területén, a didaktikai kérdések jelentették a főnehézséget. Ezért hozzászólásomban

kevésbé támaszkodhatom konkrét példákra, így a magyar ifjúság erkölcsi nevelésének csak tipikus jelenségeivel kapcsolatban kívánok néhány észrevételt tenni Pataki elvtárs előadása nyomán.

Makarenko 1939. március 9-én, a Harkovi Állami Pedagógiai Intézetben tartott előadásában a nevelés feladatairól szólva, ezeket mondotta: »... nagy-képűség lenne azt állítanunk, hogy húsz év alatt megalkottunk, tökéletesítettünk, kiépítettünk, véglegesen megfogalmaztunk egy merőben újszerű pedagógiai irányt, a kommunista nevelési iskolát. Valamennyien úttörők vagyunk ezen a téren és az úttörők tévedhetnek. Az a fő, hogy ne féljenek a tévedéstől, legyenek merészek, és tudjanak kockáztatni.«

Ez különösen érvényes ránk. Elsősorban azért, mert az 1950-es évek óta igen sokan nem mernek kísérletezni, nem mernek kockáztatni, nehogy ellenséges pedagógiai elveket bizonyítsanak rájuk, vagy esetleg a pedológia bélyegét üssék kísérleteikre.

Természetesen Makarenko nem elvtelen kísérletezésekről beszélt. Sőt a legkíméletlenebbül elítéli az elvtelen kísérleteket.

Az Izvesztijában 1937. augusztusában a nevelés céljáról írva ezt mondja: »Az új ember egyéniségének, egyéni vonásainak kialakításában igen nagy figyelemre és jó politikai érzékre van szükségünk. Éppen ez a helyes politikai érzék pedagógiai elhivatottságunk első és legbiztosabb jele.«

Az egyik fontos tanulság, amit Makarenko pedagógiai munkásságából meríthetünk, éppen az, hogy pedagógiai elveink megfogalmazásában, módszereink és eszközeink megválasztásában nem a neveltek egyéni individuális sokrétűségéből kell kiindulnunk, nem az egyénre kell szabnunk pedagógiánkat — bár feltétlenül számolnunk kell messzemenően az egyéni sajátosságokkal —, hanem a közösségből kell kiindulnunk, a közösségre kell irányulnia vizsgálódásainknak.

Nem eklektikus, szubjektív módszereket kell alkalmaznunk a pedagógiai vizsgálódások során, hanem a marxista-leninista módszert. Ez azt jelenti, hogy kutatnunk kell a pedagógiai jelenségek lényeges összefüggéseit, objektív törvényszerűségeit, és ezeknek megfelelően kell alkalmaznunk a módszereket.

Nem elégedhetünk meg továbbá tetszés szerint összeválogatott erkölcsi követelmények normatív támasztásával, hanem tisztáznunk kell a kommunista nevelés speciális célkitűzéseit, a távolabbi és közelebbi célokat, meg kell vizsgálnunk a folyó gyakorlatot, s meg kell találnunk a jelenlegi helyzetben azt a döntő láncszemet, vagy láncszemeket, amelyeken keresztül a nevelési elmélet és a nevelési gyakorlatot előbbre vihetjük.

Makarenko, amikor a közösségben jelöli meg a nevelés tárgyát és legfőbb eszközét és a közösségen belül tisztázza a súlypontokat, valamint az egyén helyét, szerepét és a nevelő vezető szerepét (kidolgozva a parallel hatás elvét), megtalálta azt a biztos pontot, amelyre támaszkodva ki lehet mozdítani a nevelési elméletet és a gyakorlatot régi pályájáról.

A munkára, a fegyelemre, a jellemre, akaratra és bátorságra való nevelés, továbbá a családi nevelés kérdései csak ezzel a központi céllal összefüggésben, vagyis a közösségi nevelés keretén belül oldhatók meg kommunista módon.

Úgy érzem, hogy az utóbbi időben nem foglalkoztunk eleget ezzel a kérdéssel elméletileg sem. A főhiányosságot pedig abban látom, hogy nem elemeztük alaposan az ifjúság erkölcsi magatartásának jelenlegi állapotát. Folyóiratokban, napilapokban igen sok szép cikket olvashatunk az ifjúság nagy kezdeményezéseiről, szépen sikerült akcióiról, szatirikus cikkeket az ellenséges ideológiai

befolyás alatt álló ifjúság helytelen szórakozásáról stb. De nem elemeztük eléggé az ifjúság erkölcsi magatartásában megnyilvánuló hiányosságokat, nem találtuk fel e hiányosságok okait és nem tettünk lépéseket azok elvileg helyes megoldása érdekében. Nem általánosítottuk továbbá a helyes, jó gyakorlatot, vagy legalábbis ez az általánosítás nem következett be tudományos szinten, ami előbbrevitte volna nagyobb lépésekkel a magyar szocialista nevelélmélet tudományának fejlődését.

Ezért tartom nagyjelentőségűnek Pataki elvtárs előadását, s ezért várok sokat az azt követő vitától, amely remélhetőleg nem zárul le ezen a vitaülésen, hanem széles teret kap majd a sajtóban, tudományos és népszerű síkon egyaránt.

A vitához én a magam részéről a következőkkel szeretnék hozzájárulni:

Az ifjúság gyakorlati nevelésével foglalkozom magam is, ezen kívül számos kollégával, főiskolai, középiskolai és általános iskolai, iparitanuló-iskolai tanárokkal, nagyrészt tanítványaimmal s ezek százaival rendszeresen tanácskozva e kérdésről, egyhangúlag megállapították, hogy a lelkesen, odaadóan dolgozó ifjúság soraiban mind nagyobb mértékben kezd eluralkodni a cinizmus és a passzivitás, apolitikus magatartás, sőt ellenséges hangok is igen gyakran hallhatók még. A napilapok is foglalkoztak azzal, mint tipikus jelenséggel, hogy tiszteletlenek az idősebbek iránt, nem értékelik eléggé azt a segítséget, amelyet a szocialista állam biztosít nevelődésükhöz.

Anélkül, hogy e rövid hozzászólás keretében vállalkozhatnék e kérdés alapos vizsgálatára, szeretnék felvetni néhány gondolatot, amelyek esetleg segítenek a kérdés megoldásában.

Szerintem mindenekelőtt a következőket kell megvizsgálni:

1. Melyek a legtipikusabb nemkívánatos jelenségek a fiatalság magatartásában? Ezeket gyakorló pedagógusoktól, az ifjúság felelős vezetőitől kell összegyűjteni.

2. Elemeznünk kell azokat az okokat, amelyekre e jelenségek visszavezethetők.

3. Meg kell szerveznünk, a közösségi nevelés tisztázott célját szem előtt tartva, a módszereket, szervezeti formákat, amelyek között eredményesebben folyhat ifjúságunk szocialista nevelése.

A második kérdést, vagyis a káros jelenségek okait illetően a következőkben szeretném elmondani véleményemet.

1. Az ifjúság nevelődését, fejlődését nagymértékben megnehezítette az a körülmény, hogy a felszabadulás óta a legkülönbözőbb hatások érték, sokszor a legellentétesebb irányú hatások. Így például igen hosszú időn keresztül intenzíven érvényesült a klerikális reakció és egyéb idealista irányzatok befolyása. Ma sem mondhatjuk még el nyugodtan, hogy az ifjúság bármelyik rétege is teljesen mentes lenne ezektől a befolyásoktól. Közvetlen a felszabadulás után az avantgardizmus ütötte fel a fejét. A legkülönbözőbb politikai irányzatok, ellenséges csoportosulások éppen ennek segítségével igyekeztek biztosítani befolyásukat az ifjúság jelentékeny részére, így akarván kivonni azt a párt irányítása alól. Rajkék a Nékoszt és a különböző ifjúsági szervezeteket ilyen irányban befolyásolták. Szembeállították az ifjúságot az öregebbekkel, az ifjúságot tekintették élcsapatnak s nem a pártot. Az avantgardizmus jelenségeivel még ma is gyakran találkozunk, bár ez a jelenség ma már közel sem olyan tipikus, mint ezelőtt két-három évvel is volt. A spontaneitás elve ugyanilyen rombolóan hatott az ifjúság soraiban. Ez az elv a következőkben nyert meg-

fogalmazást például a Nékosz-nak az 1948-as pártkritikát megelőző időszakában : neveletlenek nevelnek neveltlent. Ez az elv az ifjúság számára szükséges és elengedhetetlen tapasztalt pedagógusok részéről folyó nevelői hatások alól akarta kivonni a fiatalságot és tisztázatlan, sokszor ellenséges szándékok prédájává tenni. A helytelenül értelmezett ifjúsági autonómia csak függvénye volt az előbbi két jelenségnek.

A fenti ellenséges szándékokra visszavezethető hatások mellett érvényesültek még *nem ellenséges célzatú*, de eszmeileg tisztázatlan és feltétlenül rombolóhatású ellentétes nézetek, tanítások a tudományok különböző területén. Így például még ma is tanítanak a szocialista pedagógiával ellentétes didaktikai elveket, de a tudományok egyéb területén is tapasztalunk hasonló jelenségeket.

A felsoroltakon kívül nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a párt gyakorlati politikájában, illetőleg az új kormányprogrammal bekövetkezett változások lényegének a megértése a tapasztalat szerint még felnőttek számára is sokszor komoly nehézségekbe ütközött.

A felnőtteket higgadtabb, logikusabb gondolkodás jellemzi, általában, s ez magában véve bizonyos mértékig biztosítéka annak, hogy könnyebben megbírkóznak az ilyenfajta nehézségekkel. A fiatalok viszont, s itt elsősorban az általános és középiskolás fiatalokra gondolok, sokkal szubjektívebben, érzelmiben viszonyulnak a politikai kérdésekhez is. Így a logika nem képes mindig nyomon követni az érzelmeket és viszont, s ennek az az eredménye, hogy az érzelmi, szubjektív visszahatás is sokkal intenzívebb. Ez egyben erénye is az ifjúságnak. Érzelmileg is sokkal intenzívebben teszik magukévá a társadalom problémáit és lendülettel harcolnak azok megoldásáért. Éppen ezért nagyon fontos az, hogy komolyan foglalkozzunk a fiatalság világnézetének és érzelmeinek a nevelésével. Úgy érzem, nem foglalkoztunk eleget ezzel a kérdéssel sem. Az ifjúság érzelmeinek nevelésére irányuló gyakorlat a legtöbb esetben spontán, elméletileg kevésbé megalapozott volt.

Az ifjúság világnézeti neveléséről később szeretnék szólni.

2. A bajok másik okát abban látom, hogy a családi hatás igen sok esetben ellentétes az Ifjúsági Szövetségben, illetőleg az iskolákban kapott hatásokkal.

Makarenko 1937-ben, a családi nevelésről szólva ezeket mondja :

»A családi nevelés sok hibája onnan ered, hogy a szülők mintegy elfelejtik, milyen korban élnek. A hivatalban, az életben általában úgy viselkednek, mint a Szovjetunió jó polgárai, mint az új szocialista társadalom tagjai, de otthon, gyermekeik körében régmúlt idők szokásai szerint élnek.«

Ez fokozottan érvényes nálunk, s az idézetet sokkal keményebben is megfogalmazhatnánk, a mi viszonyaink között.

A szocialista társadalom problémái iránti passzivitás, cinizmus igen sok esetben onnan ered, hogy a fiatal nem kapcsolódik a családon, mint a legtermészetesebb láncszemen keresztül a nagy közösséghez, az államhoz.

A gyermek számára az állam is elsősorban a családon keresztül válik konkrét fogalommal. Az egyén általában — s ez a felnőttekre is érvényes — csak kisebb közösségeken keresztül kapcsolódhatik hús-vér szerint a nagyobb közösségekhez. Ez a közösség elsősorban lehet egy osztályközösség, vagy az Ifjúsági Szervezet valamelyik jól szervezett csoportja, vagy a tanulóotthon, ha az valóban otthon, mindenesetre az egyik legtermészetesebb ilyen kisebb közösség lehetne a család.

Nem foglalkoztunk viszont eleget a szülők nevelésével, vagyis a családi nevelés problémájával. Nagyon örülök, hogy az idén a Történelmi és Termé-

szettudományi Társulat Pedagógiai Szakosztálya előadássorozatokat szervez a szülők számára a családi nevelés kérdéséről. Természetesen ezek az előadások csak abban az esetben érik el céljukat, ha tartalmuk valóban felkelti és leköti a szülők érdeklődését és jó propagandával elő is készítik ezeket az alkal-makat.

Véleményem szerint, anélkül, hogy beleesnénk a túlszervezés hibáiba és a fiatalság legfőbb feladatáról, a tanulásról megfeledkeznénk, jobban meg kell szervezni a kollégiumokban folyó nevelő munkát, mind a jobb tanulmányi eredmények elérése érdekében, mind pedig az ifjúság határozottabb irányú erkölcsi nevelése érdekében. Sokkal inkább ki kellene domborodnia a Diák-szállók Otthon-jellegének. Úgy gondolom, hogy a DISZ szervezhetne kisebb DISZ családokat az egyes Otthonokban, amelyekre, mint ütőképes aktívákra támaszkodhatna munkájában.

3. A másik probléma, amit fel szeretnék vetni, az ifjúság ideológiai és erkölcsi nevelésének kérdése. Keveset hallunk arról, hogy mennyiben van ma biztosítva az ifjúság nevelésének különböző területein az ideológiai okta ás és az erkölcsi nevelés, mindenekelőtt a módszerek és a szervezeti formák tekintetében. Ezt a kérdést természetesen fel kell vetnünk nemcsak a DISZ felé, hanem a nevelőintézmények felé is (iskolák, főiskolák, egyetemek).

Tapasztalatom szerint pl. a jellemnevelés a legtöbb iskolában és nevelő-intézményben verbálisan, formálisan folyik. Megtanítjuk a fiatalságot arra — a legjobb esetben —, hogy melyek a kommunista jellem fő vonásai, de — és itt sikkad el a makarenkói nevelés lényege — nem gyakoroltatjuk eléggé ezeket a jellemvonásokat. Amint az előttem szóló elvtárs említette, a Gorkij-iskolában igen szép eredményeket értek el a gyakorlás makarenkói rendszerének kiépítésével. Számos általános és középiskolánkban és mind több iparitanuló-iskolában találkoztam már magam is ilyen irányú gyakorlattal és eredményekkel. Távolról sem mondhatjuk azonban azt, hogy nagy lépésekkel jutottunk előre a gyakorlás makarenkói rendszerének — amely lényegében, amint azt maga Makarenko is megállapítja, nem más mint a marxizmus-leninizmus dialektikus nevelési módszere — kiépítésében.

Igen elhanyagoltuk, többek között, az ifjúság szexuális erkölcsi nevelésének kérdését is. Anélkül, hogy e kérdést is részleteiben érinteném, csupán arra szeretnék utalni, hogy a középiskolai és a főiskolai ifjúság jelentős része nincs tisztában azzal, hogy a marxizmus-leninizmusnak komoly normái, követelményei vannak a szexuál-erkölcs terén. E tekintetben a szépirodalom, a drámairodalom előbbre van, mint a gyakorlati pedagógia.

Meg kell vizsgálnunk továbbá azt, hogy az ifjúság kulturális nevelése milyen módszerekkel, milyen szervezeti keretek között folyik. A helyes szóra-kozáásra, szocialista műízlésre való nevelés, a jó közösségeket jellemző hangnem és stílus kialakítása terén úgy érzem, igen sok tennivaló akad. Ebben a tekintetben is az iskola, tanulóotthon és a család nevelő gyakorlatának koordinálása nélkül nem juthatunk komolyabban előre.

4. Végül szólni szeretnék a makarenkói nevelélmélet egyik sarkalatos pontjáról, a perspektívák helyes rendszerének kiépítéséről.

Az akarat- és jellemnevelés elképzelhetetlen éppen a célok, mégpedig a perspektívikus célok elérése érdekében szükséges, egymásnak alárendelt, köze-
lebbi feladatok tudatosítása és a feladatokra való mozgósítás nélkül. A szocia-
lista társadalmi rend ragyogó távlatokat nyit meg a fiatalság előtt, s ezt a
tényt a nevelő igen eredményesen értékesítheti az emberformálásban.

Döntő jelentőségű azonban az, hogy növendékeink elé helyes, reális perspektívákat tárjunk. Miközben az ellenség kilátástalannak igyekezett feltüntetni fejlődésünknek egy bizonyos szakaszában a fiatalság jövőjét, igen sokan az ilyen kísérletek ellen folyó harcban túllőttek a célon. Saját tapasztalatomból tudom, hogy pl. az 1946—47—48-as években tipikus jelenség volt lépten-nyomon a középiskolás fiatalság túlperspektivizálása. Számos növendékem, pl. akikkel 6—7 évvel ezelőtt még a középiskolában foglalkoztam, igen szépen fejlődött, komoly eredményeket ért el tanulmányaiban, úgy hogy igen soktól tudományos téren is komoly eredményeket vártak. Később elszakadtam tőlük, más munkaterületre kerültem át, olyan befolyás alá kerültek, amely eltérítette őket attól, hogy tovább is reális célokat maguk elé tűzve, komoly, kemény munkával igyekezzenek új társadalmunk alaposan képzett tagjaivá válni. E hatások eredményeképpen a könnyű érvényesülés útját választották közülük többen, elhanyagolták tanulmányaikat s ma letörve és kiábrándultan keresnek fel, keservesen bánva, hogy nem az én tanácsomat fogadták meg. A csalódás és kiábrándultság, cinizmus igen sok esetben éppen az ilyen helytelen túlperspektivizálás eredménye.

Hibának tartom azt is, hogy miközben igen helyesen megmutatjuk növendékeinknek jelen életük szépségeit, nem tudatosítjuk eléggé bennük a nehézségeket, azok okait és nem neveljük őket eléggé a nehézségek leküzdésére.

Makarenkótól pedig éppen azt tanuljuk, hogy nem hallgatta el sohasem növendékei előtt a nehézségeket, hanem az volt a módszere, hogy feltárta azokat, megmutatta az elérhető reális célokat is, és nyomban megjelölte a perspektivikus cél eléréséhez szükséges feladatokat és mozgósított azok megoldásához. Ennek ragyogó példája az elhanyagolt Trepke-birtok átalakítása, minden fiatal számára vonzó, virágzó településsé.

Természetesen nem állítom azt, hogy elhallgattuk a nehézségeket fiatalságunk előtt, de igen sok esetben csak szavakban történt a nehézségek leküzdésére való nevelés. Hiányzott a forradalmi gyakorlat módszerének kidolgozása és megvalósítása következetesen és széles területen.

Az üzemi dolgozó ifjúság körében sokkal kedvezőbb a helyzet e tekintetben. A munkaversenyek lendülete magával ragadta a fiatalság legjobbjait s ennek során acélozódott erejük a nehézségek leküzdésére.

Általános iskoláinkban, középiskoláinkban és a felsőbb oktatás terén azonban még igen sok e tekintetben a tennivaló.

Véleményem szerint tehát, ha Makarenko pedagógia elvét a magyar viszonyok között helyesen akarjuk alkalmazni, akkor mindenekelőtt tisztáznunk kell fejlődésünk jelenlegi szakaszában legfőbb nevelői célkitűzéseinket, ezzel kapcsolatban alaposan elemeznünk kell a folyó nevelési gyakorlatot és annak eredményeit s csak ezután kerülhet sor az elméletileg helyes módszerek és szervezeti formák kialakítására. Természetes az is, hogy egyszerre képtelenség tökéletes munkát végezni. Azonban munkánk javulása, tökéletesedése függvénye annak, hogy a gyakorló pedagógusok széles körét mennyiben tudjuk mozgósítani ifjúságunk nevelési kérdéseinek elméleti tisztázásához, mind a tapasztalatok átadása, mind a tapasztalatok általánosítása, mind pedig az elmélet és a gyakorlat őszinte, komoly, kommunista kritikája vonalán.

Az Akadémia ezidei ülészakának pedagógiai vonatkozásban az lenne a legszebb eredménye, ha ez a munka elindulna, mert így adna csak komoly segítséget ahhoz, hogy elvszerűbben, átgondoltabban, célravezetőbben neveljünk.

ROZSNYAI ISTVÁNNÉ

Pataki elvtárs előadását hallgatva megleveveneredett előttem az iskola, ahol tanítók és különösen kézzelfoghatóvá vált a szavak és tettek egységének jelentősége. Iskolánkban — és ez azt hiszem nem egyedülálló jelenség — hiányzik a lehetőség a tanulóifjúság sokoldalú tevékenységére. Még az ifjúsági szervezet sem élt eddig olyan életet, melynek során a fiatalok öntevékeny, szervező munkában szilárdíthatták volna a tudat és tevékenység egységét, erősíthették volna fejlődő jellemvonásaikat. Így gyakran előfordul, hogy olyan tanulók, DISZ vezetők, akik már tudatában vannak az erkölcsi követelményeknek és tanuló társaik előtt azokat meggyőzően képviselik, maguk, ha cselekedniük kell, nem mindig élnek e követelmények szellemében. Egyetlen példával szeretném ezt érzékeltetni: Egy alkalommal iskolai DISZ titkárunktól megkérdeztem, hogy lehet az, hogy a taggyűlésen olyan szépen szólt a fegyelmi vétséget elkövetőkhöz, de amikor az egyik kislánnyal négy szemközt maradt, cinkos mosollyal, szinte egyetértett vele? »Tanárnő kérem, akkor mi nem DISZ vonalon beszélgettünk« válaszolta.

Nagy örömmel hallgattam az előadást azért is, mert Makarenko tanításainak elemzésekor mélyrehatóan foglalkozott a hazafias neveléssel. A makarenkói hagyaték felhasználása során ez eddig valóban különösen háttérbe szorult.

Az iskolában a nevelés, a hazaszeretetre nevelés a pedagógusokon múlik. Úgy érzem, az előadásban ezt mint alapvető feltételt nem lett volna szabad figyelmen kívül hagyni. Mi sokat próbálkoztunk iskolánkban azzal, hogy előbbre jussunk az ifjúság hazafias nevelése terén. Értünk is el eredményeket, de mindig úgy éreztük, hogy a kifejtett munkához képest ezek elenyészőek. Most, a Kongresszus beszámolóinak fényében világosan látjuk, hogy többek között mivel magyarázhatjuk az olyan jelenségeket, mint például azt, hogy ugyanazok a nevelők, akik mozgósítani tudják osztályaikat a március 15-i ünnepélyre, sokkal kisebb eredményt érnek el akkor, amikor legnagyobb nemzeti ünnepünk, április 4-e megünnepléséről van szó.

Véleményem szerint azt a tényt, hogy Makarenko tanításainak felhasználásában még nem tartunk ott, ahol már tarthatnánk, nem lehet csak a neveléstudomány elmaradottságára visszavezetni. A mi munkánk, ahogy Makarenko is tanította, *elválaszthatatlan a politikai meggyőződéstől*. A pedagógiai optimizmus, a közösség jelentőségének felismerése, a távlatok rendszere, de pedagógiánk bármely követelményének megértése igazán csakis a marxista-leninista világnézet alapján lehetséges. Gyakran tapasztaljuk, hogy szaktárgyukat, nevelői hivatásukat a rajongásig szerető pedagógusok nem tudnak úgy közeledni a tanulóifjúsághoz, osztályukhoz, hogy ezzel megteremthetnék az alapot a szocialista pedagógia követelményeinek megvalósítására. Előfordult például, hogy egyik IV. osztályos tanulóink tiszteletlen magatartást tanúsított tanárával szemben. Ezt követően őszintén önbírálatot gyakorolt az egész iskola színe előtt. Hogy ez milyen nehéz volt számára, azt látni és nyilvánvalóan érezni lehetett. Mégis megtette, mert megértette ennek jelentőségét. Nevelőtestületünk egy része ezt nem érezte meg. Jó színésznek nevezte a tanulót, lehetetlennek tartva megváltozását. A gyakorlat persze nem ezt igazolta. De éppen a nevelők bizalmatlansága hordja magában ilyen esetekben azt a veszélyt, hogy a tanulók nem jutnak előbbre erkölcsi fejlődésükben.

A makarenkói tanítások felhasználásához, azoknak mély megértése mellett elengedhetetlen az is, hogy mi nevelők megújhodott szívvel, egész

lelkünkkel azonosítsuk magunkat a párt célkitűzéseivel. A neveléstudomány előtérbe állítása mellett *oktatásügyi szerveinknek minden lehetőséget meg kell ragadniok arra, hogy nevelőink ideológiai, politikai fejlődését tovább segítsék.* Csak így leszünk képesek arra, hogy az előttünk álló hatalmas feladatokat megvalósítsuk.

PATAKI FERENC válasza a hozzászólásokra

Amennyiben nincs több hozzászólás, néhány — a vitában felmerült — problémára szeretnék reagálni.

Nagyon hálás vagyok Timár elvtársnak, mert azok a kérdések, amelyekkel ő foglalkozott, nevelőmunkánknak olyan területét érintették, ahol számos félreértés van. Lényegében egyetértek azzal, amit mondott. Teljes joggal emelte ki azt a nevelőmunkánk gyakorlatában elevenen élő félreértést, szembeállítást, amely a közösségi nevelés ürügyén és az egyéni bánásmód hipertrofiájától való félelemben elhanyagolja az egyéni bánásmód elvét, neveltjeink egyéni adottságainak számbavételét. Mindez olyan kérdés, amely szervesen összefügg a nevelési céllal és Makarenko közösségről szóló tanításainak helyesértelmű felhasználásával. Joggal bírálható volt az előadásban, hogy erre a kérdésre nem tért ki.

Makarenko számtalanszor szólt és írt arról, hogy a nevelési cél — amelyről az előadásban is szó esett — nem foglalhatja magában csak a standard nevelési célt. Makarenko sok helyen beszélt arról, hogy a valóságos nevelési cél, tehát az, amellyel a gyakorlati nevelőmunka során dolgozunk, magában foglalja ezt a bizonyos, minden neveltünk számára közös és kötelező standard célt, plusz az ehhez szükséges egyéni korrekcióit. Ezt az egyéni korrekcióit azonban csak a neveltek adottságainak, tehetségének, hajlamainak pontos felmérése és ismerete alapján lehet megállapítani. Hogy mennyire foglalkoztatta Makarenkot ez a kérdés, mutatja az is, hogy olyan kérdés feltevéséig is eljutott, hogy van-e joga a nevelőnek kényszeríteni arra neveltjeit, hogy bizonyos életutat válasszanak. Van-e joga arra és lehet-e olyan erős és hatalmas, hogy egy-egy neveltjének adottságaiból kiindulva, hozzávetőlegesen megszabja jövőendő életpályáját. Makarenko arról beszélt, hogy nevelői gyakorlata lényegében két-háromezer bonyolult, egymástól eltérő operációt jelentett, tehát annyit, ahány neveltrel dolga volt. Hadd mondjak el ezek közül egyet.

Egy növendéke, Tubin («Az új ember kovácsá»-ban Uzsikóv néven szerepel), aki a Nagy Honvédő Háborúban hősi halált halt, Makarenkóról szóló visszaemlékezéseiben leírja saját átnevelődésének történetét, amelynek lényege éppen a közösségi hangszerelésben végrehajtott egyéni korrekcióban van. Makarenko jóval később, amikor már Tubin az egyetemet is elvégezte, így mesélte el neki pedagógiai megfontolásait: (Tubin amikor a Gorkij-telepre kerül, már tapasztalt villanyszerelő, tehát szakmunkás volt.)

»Ha én téged akkor mint villanyszerelőt alkalmaztalak volna, rögtön a telepre jövedeled után olyan körülmények között, amikor a telepesek között nem volt más hozzád hasonló szakember, akkor ez a tény téged két nap alatt a közösség fölé emelt volna és nem érezted volna a közösség erejét, a közösség szolgálatának szükségességét, s megkerülted volna nevelőhatását. Márpedig te különösen romlott egyéniség voltál, s a közösség erejét a maga teljességében kellett érezned. Enélkül külsőlegesen bizonyos evolúció bekövetkezhetett volna

jellemedben, de belsőleg az maradtál volna, ami voltál.« Ezért Makarenko hosszú ideig nem engedte Tubint a szakmájában dolgozni, bármennyire törekedett is erre, hanem a közösség életének egy apró, mindennapi, közönséges feladatát, az udvar sepregetését bízta rá. S csak bizonyos idő után, amikor a közösségbeli konfliktusai során mélyreható változások következtek be, akkor módosította ezt. Ime, egyike az ezeryni egyéni korrekcióknak.

Való igaz tehát, hogy az egyéni bánásmód és a nevelési cél összefüggésének terén van számos félreértés, amelyeknek eltávolítása a nevelőmunka valóságos célja helyes elemzésének és Makarenko közösségről szóló tanításai helyes felhasználásának előfeltétele. Azt persze túlzásnak tartom, hogy Timár elvtárs a közösségi nevelés hipertrofiájának jeleiről beszélt nálunk. Azt hiszem, hogy arról van szó, hogy a közösségi nevelés helytelen, pontatlan, s nem teljes értelmezéséről van inkább szó.

Még egy megjegyzést a szoktatás kérdéséről. Úgy gondolom, hogy az a tétel, amit Timár elvtárs idézett Makarenkótól, hogy az öntudat nevelése könnyebb, mint a szokások nevelése, túlzott és pontatlan. Nem hiszem, hogy az öntudat nevelése könnyebb volna, mint a szokásoké. Azzal természetesen egyetértek, hogy az öntudat és a szokások nevelésének szerves egységet alkotó folyamatként kell történnie. De úgy gondolom, hogy a szoktatás határait és lehetőségeit illetően tapasztalhatók félreértések. Úgy gondolom, hogy az erkölcsi nevelés, hogy úgy mondjam magasabb régiókban, pl. a hazafias nevelésben, a szoktatás szerepe korlátozottabb, de mindenesetre bonyolultabb és nem annyira kézenfekvő, mint a magatartás és jellem viszonylag mindennapi, egyszerűbb területein.

Nagyon figyelemre méltónak és jelentősnek tartom azokat a fejtegetéseket, amelyeket Juhász elvtárs felszólalása tartalmazott ifjúságunk erkölcsi, politikai arculatáról és a szüntelen elemzés szükségességéről. Ennek szüntelen számbavétele nélkül lehetetlen széleskörű nevelőmunkát végezni. Úgy gondolom, a DISZ nevelőmunkájának egyik jelentős fogyatékosága éppen az, hogy ifjúságunk erkölcsi-politikai arculata fejlődésének és alakulásának állandó számbavétele és figyelemmel kísérése hiányos. Ez elengedhetetlenül szükséges. Rendkívül jelentős segítséget jelent ebben a munkában a párt Központi Vezetőségének 1952-es határozata.

Azonban számos kérdésben vitatkoznék Juhász elvtárral. Úgy gondolom, hogy teljesen lehetetlen figyelmen kívül hagyni nevelőmunkánk objektív körülményeit, politikai körülményeit, az osztályharc viszonyait, az ellenség aktív tevékenységét az ifjúság között. Hasonlóan lehetetlen figyelmen kívül hagyni az iskola széleskörűen megalapozott nevelőmunkájának fogyatékoságait. Persze nem a rajtnak kívül álló objektív okok a meghatározóak azoknak a valóban jelentékeny hibáknak jelentkezésében, sőt, helyenként növekedésében, amelyekről Juhász elvtárs beszélt.

Úgy gondolom, hogy a párt kongresszusának az a megállapítása, hogy az ifjúság nevelése nem vált eléggé közüggé, társadalmi ügyé, hogy az ifjúságunk fejlődése és nevelődése iránti felelősség nem vált feladatává az összes állami és társadalmi szerveknek — a tapasztalható hibák legfőbb forrása. Csak ezen a képen belül lehet felmérni a DISZ munkájának fogyatékoságait is. Azt hiszem, nem célravezető az, ha ifjúságunk erkölcsi-politikai arculata elemzésében általában beszélünk az ifjúságról, s az ifjúság soraiban tapasztalható hibákról. Az ifjúság különböző rétegeiben más és más jelenségekkel van dolgunk, mások a pozitív vonások és a hibák arányai is. S éppen ezt kell feltárunk.

Nem értek egyet azzal, hogy elsősorban a családon keresztül kell az állam segítségét érezhetővé tenni a fiatalok számára. Véleményem szerint akkor, amikor Juhász elvtárs a fiatalok adottságainak figyelembevételéről beszélt, és ennek során megállapította azt, hogy az ifjúságnál az érzések, az érzelmi beállítottság dominál, elvonatkoztatott attól, hogy a fiatalság különböző korosztályainál ez a tulajdonság nem egyformán jelentkezik és nem egyformán jellemző. Beszélt Juhász elvtárs arról, hogy fiataljaink »túl lettek perspektívázva«. Ebben van bizonyos igazság, az t. i. hogy számos helytelen, eltúlzott és aránytalan perspektívát állítottunk a fiatalok elé. Ezt bizonyos mértékig magyarázzák fejlődésünk hibái. De ebből nem következhetik az, hogy nincs szükség széleskörű, megszirehacó távlatokra. Ma talán éppen ott a baj, hogy a fiatalok sokszor elégtelen perspektívával, persze helyesen megalapozott perspektívával rendelkeznek. Most éppen az a hiba, hogy nem tudunk elég megragadóan beszélni mindarról az újról, amely a fiatalokat körülveszi, s ezért nincs is elegendő harmónia az egyéni és társadalmi perspektíva között. Az utolsó megjegyzésem azzal kapcsolatos, ami Rozsnyainé elvtársnő mondott. Lényegében egyetérték azzal, amit mondott. Igaza van, amikor nagyon erőteljesen szól a pedagógusaink között meglévő bizonyos nehézségekről. De nem volt teljes a kép, amikor csak erről szólt. Éppen arra van most szükség, hogy a legteljesebben kibontakoztassuk pedagógusaink alkotó kedvét és gazdagon felhasználjuk tapasztalataikat és hozzáértésüket. Úgy gondolom, hogy éppen a pedagógusok voltak azok, akiknek pl. elsősorban okozott gondot az a sok hiba, amelyet hazafias nevelésünk területén elkövettünk. Éppen az ő kezdeményezéseik során, és segítségével is, kerültek ezek felszínre. Szükség van tehát arra, hogy a kérdés mindkét oldalát, és elsősorban épp ezt az utóbbit szem előtt tartsuk.

Ez lett volna mindaz, amit a hozzászólásokra válaszolni akartam.

A MASOLINO—MASACCIO-PROBLÉMA ÉS A RENESZÁNSZ KEZDETEI

VAYER LAJOS

Ha a művészettörténet egyik legszebb kérdését, a Masolino—Masaccio-problémát, melyet Vasari kommentátora, Milanesi »a művészet történetében talán a legfontosabb kérdésnek« nevezett, tudományunk történetében nyomom követjük, napjaink egyik döntő jelentőségű vitájához érkezünk. Ez a vita a reneszánsz művészet, a reneszánsz kultúra — a marxizmus klasszikusa szerint : a legnagyobb haladó irányú fordulat — helyes értékelésének vitája. A Masolino-Masaccio probléma módot nyújt arra, hogy a reneszánsz-kutatás fejlődését a valóban tudományos módszer tárgyilagos kritikájával vizsgáljuk. Jelesül alapot ad arra is, hogy a reneszánsz korszak kezdetének tudományunk és a rokon tudományok területén világszerte vitatott kérdésében azokkal a haladó művészettörténészekkel együtt foglaljunk állást, akik a reneszánsz védelmében a szocialista kultúra egyik legnagyobb örökségéért fogtak fegyvert.

Dante szavai szerint a XIV. században az elmúló régi művészet letűnő nagyságait a születő új stílus nagyhírű mesterei váltják fel. A XV. század elején kerül sor az ember és a természet valószerű ábrázolásának, az anatómia és perspektíva tudós alkalmazásának, a realizmus művészetének következetes megvalósítására. A Giottól Leonardóhoz, Bramantéhoz, Raffaellóhoz és Michelangelóhoz vezető úton mint klasszikus triász, Brunellesco, Donatello és Masaccio állanak. Ők ismerik fel és határozzák meg a művészet fejlődésének a társadalmi törvények szabta irányát. Masaccio életműve, mely a toszkánai műhelyekből indult ki és az itáliai festészetet keresztül egész Európa művészetére döntő hatásúvá vált, a quattrocento egyik gyűjtőpontja. Masaccio életének és művészetének hiteles és teljes történeti rekonstrukciója, az ifjú mester hét esztendőre terjedő munkásságának, mint az új korszak hatalmas tettének alapos vizsgálata, elsősorban szükséges a reneszánsz kezdeteinek tisztázásához.

E feladat azonban nemcsak a legszebbek, hanem a legnehezebbek közé is tartozik. Masaccio oeuvrejéről csak szerfelett kevés egykorú forrásból meríthetünk néhány szűkszavú hiteles adatot, szignált vagy datált műve pedig egyetlen egy sem maradt ránk. S a fiatal művész robusztus alakja mellett csaknem mindenütt feltűnik — hol halványan összeolvadva vele, hol élesen szét-

válva tőle — az öregebb mesternek, Masolinónak finom figurája. Kettőjük viszonya — vajjon tanítója és tanítványa, ifjabb és idősebb munkatársa, mestere és segédje voltak-e egymásnak, melyik, mikor és hogyan hatott a másikra — soká és szívósan vitatott kérdései a kutatásnak. Szinte egy olyan mű sincs Masaccio oevrejében, melyről szólva nem említették volna Masolino nevét és vice versa. De éppen kettőjük közös főművében, a firenzei kármelita rendház templomában, a Brancacci kereskedő-család kápolnájában festett freskó-ciklusban fonódnak egybe a legbonyolultabban azok a szálak, amelyek oly nagy munkát róttak a meghatározást, attribuíálást és datálást végző sok kutatóra.

A két mester oevrejének szétválasztása nemcsak kettőjük stílusának meghatározásához vezetett, hanem e kritikai distinkció kettőjük egyéniségének műveikben kirajzolódó arcélét is felvázolta. De mivel mindezt a munkát a reneszánsz korai korszakának érdemes kutatói a művészet fejlődésének önmagában való vizsgálatával végezték, noha eredményeik sok részletkérdésre kielégítő választ adtak, az egész probléma megoldása mégsem sikerülhetett nekik. Egyoldalú szemléletüket példázza, hogy az idősebb mesterben nagyrészt csak a régit, az ifjabb művészhöz szinte mindnyájan csak az újat keresték. Nem sokat törődtek azzal, ami Masaccio oevrejében a gótikus tradíció öröksége, és nem igen foglalkoztak azzal sem, ami Masolino műveiben a reneszánsz reformját jelenti. Így az elhaló régi és az életrekelő új dialektikus egységének ismerete nélkül sem kutatótársaik, sem önönmaguk számára nem produkáltak meggyőző érveket és megnyugtató eredményeket. Ezt többen közülük tanulmányaik konklúziójában be is ismerték és ki is fejezték. A mi számunkra kétségtelen, hogy mint a reneszánsz kezdeteinek minden problémája, úgy a Masolino—Masaccio probléma sem oldható meg a művészettörténeti kérdésnek a kor társadalmi-történelmi összefüggéseibe való beleállítása, az előttünk álló művek és a forrásokból és emlékekből kibontakozó művészek történetiségének, valóban a kor felépítményének mélyére, az alap közvetlen közelébe hatoló vizsgálata nélkül.

Problémánk tudománytörténeti tárgyalását, melyet előadásunkban csak legtipikusabb pontjaiban érinthetünk, a kortársak ránkmaradt véleményei kell, hogy bevezessék. Brunellesco és Donatello méltó társuknak tekintették Masacciót és nagyra tartották fiatal barátjuk munkásságát. Nemcsak szép búcsúszó, hanem tömör értékelés is az, amit Brunellesco az ifjú festő halálhírére mondott: »Noi abbiamo fatto in Masaccio una grandissima perdita« — Masaccióban nagyon sokat veszítettünk...

A baráti körtől távolabb álló Leon Battista Alberti, ki univerzális egyéniségével a quattrocento jellegzetes típusát testesítette meg, egész Itália művészetének keretében helyezte Masacciót a legelső, a »gigantek« — az óriások közé. Viszont már a quattrocento folyamán egy igen jellemző körülményből is nyilvánvaló lett, hogy Masaccio életműve valóban a realizmus úttörő oevrejeinek egyike volt: a század második felében, mikor a firenzei demokráciából Medici-tiranissá lett városállamban a kultúra egyre arisztokratikusabbá és a művészet

egyre formalisztikusabbá vált, a művészet elméletéről és gyakorlatáról író számos szerző csaknem kivétel nélkül hallgat a század első felének fiatalon elhalt mesteréről. Csak a cinquecento küszöbén, mikor a klasszikus triász vetése meghozta termését, hallatja súlyos szavát Leonardo da Vinci. Ő fogalmazza meg azt a tételt, mely tőle, Albertinek egyetemességben méltó utódjától semmi esetre sem volt félreérthető vagy művészeti naturalizmusra korlátozott értelmű: »Masaccio con opera perfetta prende per autore la natura« — Masaccio a mesterség tökéletes tudásával a természetet tekintette mesterének. És az érett reneszánsz legnagyobb művészei, Raffaellóig és Michelangelóig, szorgalmasan másolták tanulóéveikben a Brancacci-kápolnában Masaccio freskóit, és ezt az ember és természet közvetlen tanulmányozása mellett, mint haladó hagyományt jelentő akadémikus stúdiumot méltán tartották magukra kötelezőnek. Az ő munkásságukból sosem tűnt el az itt tanultak emléke, nem úgy, mint az előző nemzedék nem egy művészenek oeuвреjéből, kik a valósághoz hű ábrázolástól a mesterkélt formai problémák felé távolodtak és a tirannist többé-kevésbé szellemes allegóriákkal szolgálták. De a XVI. század második felének hanyatló korszakában, mikor egész Itália-szerte veszendőbe ment a kisebb-nagyobb olasz államok önállósága, a manierizmus művészetének idején Masaccio életművének tiszta értékelése is zavarossá vált.

Vasarinak, a művészettörténetírás őseinek, Masacciót méltató mondatai szerint a mester felismerte, hogy a festészet nem más, mint »un contraffar tutte le cose della natura vive, col disegno e co'colori semplicemente, come ci sono prodotte da lei« — a festészet nem más, mint egyszerűen rajzzal és színekkel való utánzása a természet jelenségeinek, olyan formában, amint a természet ezeket megalkotta. A nagy biográfus e tétele semmiképpen sem hat meggyőzően, mert Vasari mint festő, manierista kortársaival egyetemben, nagyarányú művészi munkásságuk tanuságtétele szerint, éppen nem azt értette a természet valóságához ábrázolásán, amit Leonardo értett, és amit a maga korában Masaccio festett. Itt, Vasarinál bukkan fel Masaccio egyéniségének jellemzésében az a vonás, hogy számára csak a művészet volt fontos, sem magával, sem másokkal nem sokat törődött, szóval kissé könnyelmű természetű volt, továbbá itt hallatszik az első hír arról is, hogy korai halálát méreg okozhatta. E romantikus motívumok a XVI. század közepének művész-világába visznek és Benvenuto Cellini önéletrajzának hangulatát keltik. Ha viszont az egykorú forrásokat faggatjuk Masaccio élete felől, csak egyetlen egy kétségtelen tény mered ránk a firenzei levéltárak száraz aktáinak soraiból: ifjan megszakadt életének, néhány év alatt kifejtett hatalmas munkásságának egész ideje alatt sosem szüntek meg a ránehezülő anyagi gondok, és nem túlzás az, amit higgadt hangú monográfusa, Salmi, pár éve állapított meg róla: »fu tormentata dalla miseria« — kínoztá őt a nyomorúság. Nem tartozik most tárgyunk körébe, hogy a faluról városba került szegény fiatal festő mostoha sorsának okait firtassuk, ezúttal csak azt jegyezzük meg, hogy véleményünk szerint e bonyolult

probléma megoldásához a gazdag polgárok Firenzéjének művészeti viszonyait finomabb eszközökkel vizsgáló kutatások szükségesek, mint példának okáért Antalnak a burzsoá művészettudományban marxista szemléletüként elkönyvelt eredményei. Noha Vasari Masaccio munkásságáról sok értékes adatot őrzött meg számunkra, mégis önála jelentkezik először Masaccio és Masolino oeuvrejének fontos művekkel kapcsolatban történő összekeverése is. Míg a firenzei Santa Maria del Carmine-templom Brancacci-kápolnájában világosan választja szét a két mester keze nyomát — itt támogatta őt a toszkán pikúra helyi hagyománya is —, addig a római San Clemente bazilika Cappella della Passione-jának freskóciklusát tévesen attribuílja Masacciónak. Tévedéseit azzal is tetézte, hogy teljesen összezavarta Masaccio és Masolino műveinek kronológiáját. Egyébként Masolino alakja a Vite-k életrajzából eléggé határozatlan körvonalakban bontakozik ki, mert Vasari, a Brancacci-kápolna falképeiből a Masolinót megillető osztályrész kivételével, műveinek nagyrészét Masacciónak juttatta, és Castiglione Olona-i mesterművét, a Collegiata és Battistero freskóciklusait pedig nem ismerte.

A XVII. és XVIII. század művészeti írói nem foglalkoztak behatóbban a quattrocento e két nagy mesterével és megelégedtek a Vasari szövegében foglaltak többé-kevésbé pontos és részletes ismételésével. Így tett az akadémikus művészet nagy historikusa és teoretikusa, Sandrart is, ki Masaccio zárkózott természetéről és hanyag magatartásáról ugyanolyan enyhe rosszalással emlékezik meg, mint nagy kortársának, Rembrandtnak hasonló tulajdonságairól... Mint Vasari a seicento itáliai udvaraiban, úgy Sandrart a XVII. század európai monarchiáinak előkelő köreiből otthonos és így ez a szemlélet tőle is felette természetesnek vehető.

A XIX. század elején, a művészettörténeti kutatások rendszeresebbé válásának idején, a Masolino—Masaccio-probléma sorsa híven tükrözi a tudomány fejlődésének kezdetleges korszakát. Az ikonográfiai szempont Sereux d'Agincourt-nál jelentkezik, ki a Brancacci-kápolna freskóinak alakjaiban mindenféle arcképeket vélt felfedezni. A falképek stílusának kritikájához azonban nem sokat értett, mert Masaccio műveit nem hogy Masolinóéval, hanem Filippino Lippiével keverte össze, ki az annak idején félbemaradt ciklust, a két mester után több mint fél századdal, a quattrocento második felének stílusában fejezte be. Viszont a hasonlóképpen kezdetleges stíluskritikai szempontot Rio képviseli, ki ugyancsak Filippino freskóit nézte Masaccio műveinek és ezeknek az alapján vetette össze Masacciót kortársával, Beato Angelicóval. Egyébként Masaccióban a matériát és Angelicóban az ideát állította szembe egymással, tökéletes példáját szolgáltatván így az idealizmus művészetelméleti ellentéteinek. Mi sem természetesebb, mint hogy maga Hegel is esztétikai előadásaiban ezen az úton járt, azzal a különbséggel, hogy Masaccióban a formát és Angelicóban az érzést emelte ki és állította szembe a hegeli esztétika és pszichológia kategóriáinak ködösödő szféráiban.

Időközben Delacroix, kit az akadémizmus oly élesen bírált, éppen rajzá-
nak vélt bizonytalansága miatt, Masaccio értékelését azzal gazdagította, hogy a
mester rajzának nagyszerűségét magasztalta. Nem az első eset — emlékezzünk
Leonardóra — és nem is az utolsó a művészet történetében arra, hogy egy
mester oeuvrejének helyes megítélését az alkotó művész viszi előbbre. Ugyan-
csak nem par excellence művészeti írók voltak azok az olasz történészek, toszkán
levéltárak historikusai sem, akik Vasari kommentálása közben a történeti
források kritikájának friss légáramlatával tisztították meg a századokon
keresztül rájuk rakódott portól a mestereket és műveket. Világosan szétválasz-
tották a Brancacci-kápolnában a quattrocento első és második felében készült
falképeket és nagy mértékben tisztázták keletkezésükben Masaccio és Masolino
részét is. A század közepe táján a művészettörténészek közül Crowe és Caval-
caselle Masaccio atmoszféra-ábrázolására és a kultúrhistorikus iskola feje,
Burekhardt pedig portréalkotó képességére hívták fel a figyelmet. Bár e meg-
állapításokat, itt is — ott is, téves attribúciók kísérték, ez nem csökkenti a
Masaccio-értékelés új szempontokkal történő gazdagodását. Nem hathat meg-
lepően, hogy a stílusvizsgálat morfológiai módszerének atyamestere, Morelli,
a Brancacci-freskók kérdésében a Vasari-féle helyes álláspontot foglalta el.
A XIX. század vége felé, a fejlődésének utolsó korszakába lépő kapitalizmus
művészeti irodalma, mely oly sokra értékelte a quattrocentonak neoplatonizmus-
tól áthatott késői mestereit, ugyanúgy hallgatott Masaccióról, mint maguk a
quattrocento második felének művészeti írói. Szerfelett jellemző tény, hogy a
formalisztikus irányba tartó jelen művészeti jelenségeinek elismerése így
határozta meg a nagy realista múlt művészeti jelenségeivel szemben tanúsított
magatartást is.

A múlt és a jelen század fordulójára érve, Masaccio és Masolino életműve egy-
egy méltó művészettörténész kutatásai révén hozzájutott végre az őt megillető két
monográfiához. A német Schmarsow Masaccio, az olasz Toesca Masolino mono-
gráfiáját készítette el. E két kiváló kutató a Milanesitől örökölt történelmi tudás-
sal és a Morellitől tanult morfológiai tapasztalatokkal végezte el, ki-ki a maga
tudós egyéniségének és iskolázottságának módján, a vállalt, semmiképpen sem
egyszerű és könnyű feladatot. Koruk a művészet fejlődését immanens evolúció-
nak tartotta és a művészet szempontjából a történetet csak környezetnek,
kétségtelenül figyelemreméltó körülmények együttesének, háttérnek, minden-
esetre vizsgálható hatások összességének tekintette. Így nem az ő hibájuk
az a jellemző jelenség, hogy lényegében hasonló szemlélettel végzett munkájuk,
a két mester oeuvrejének szétválasztása és e szétválasztásból következő érté-
kelése után, olyan eredményekhez vezetett, melyek egymással a legélesebb
ellentétben állanak.

Schmarsow a művek leírásában és az adatok felkutatásában fáradhatatlan
szorgalommal járt el és helyesen mutatott rá Masaccio monumentális kompozí-
cióira, mint a képszerkesztés fejlődésében Giottótól Raffaellohoz vezető vonal

döntő fontosságú pontjaira. De Masaccio hatalmas tetteitől megittasulva, nem elégedett meg az oeuvre valóságos állagával, hanem az olasz művészettörténezséktől találóan »*teoria panmasaccesa*«-nak nevezett elméletével, Vasarin is túltéve, minden Masaccioval így vagy úgy kapcsolatba hozható emléket magának a mesternek tulajdonított. Masolinónak lényegében csak a Castiglione Olona-i két freskóciklust hagyta meg, és úgy gondoljuk, ezt sem elsősorban a nagy igyekezettel tudatosított indokolások miatt tette, hanem azért, mert ösztönös pozitivismusból visszarettent az egyikben található szignatúra és a másikon található dátum előtt. Így aprólékos analitikus módszerével, a történeti adatok pontos, de egyben összefüggéseikből kiemelt értékelésével, a művészeti emlékek részletes, de ugyanakkor kapcsolataikat elhanyagoló elemzésével, tökéletesen tükrözi a saját tudománytörténeti korszakának jellemző képét. Hogy a művész egyéniségének műveiben megnyilvánuló fejlődését minél felfelé ívelőbbé, pályáját minél nagyszerűbbé tegye, Masaccio ifjúkorát Masolino munkásságával tölti ki. Masaccióval festeti ki az egész Brancacci-kápolnát — természetesen Filippino Lippi későbbi képeinek kivételével — ugyancsak vele a római San Clemente-bazilika kápolnáját is, más kisebb művekkel egyetemben. Így Masaccióval, munkásságának történeti tényként ismert hét esztendeje alatt, a késő gótikus hagyományoktól a korareneszánsz vívmányokig olyan utat tétetett meg, mely nemcsak a quattrocentóban, hanem az egész művészet történetében is páratlan lett volna, és — *sit venia verbo* — biológiailag is lehetetlen. Itt a mechanikusan felfogott evolúciós elmélet tipikus gyakorlati alkalmazásával állunk szemben, a Masolino—Masaccio-probléma tudománytörténeti vizsgálatának egyik legfontosabb tanulságával. Példája ez nemcsak Masaccio, hanem más nagy mesterek esetében is, azoknak a téves stíluskritikai alapon végzett kutatásoknak, melyek a nagy, független művész-egyénségek hérosz-kultuszának jegyében az ifjúkori művek közé az oeuvrebe nem tartozó műveket hordtak össze. Mintha nem lenne *elég* nagy Leonardo érett korszakának remekműveiben és szüksége lenne Verocchio babéraitra is. E tétellel természetesen nem akarjuk semmiképpen sem csökkenteni a nagy mesterek életművének kezdetekre irányuló genetikai kutatások értékét, csak arra kívánjuk felhívni a figyelmet, hogy felesleges *két nagy* művészből *egy még nagyobb* csinálni.

Toesca nem kevésbé analitikus munkáját nagymértékben megkönnyítették Schmarsow kutatásai, hiszen ez utóbbinak pontos és részletes leírásai éppen téves attribúciói következtében nemcsak Masaccio-, hanem a valójában Masolino-művekre is kiterjedtek. Toesca azonban nem vett el semmit sem Masacciótól, hogy Masolinóból, a nagymúltú gótikus tradíciók követőjéből, a késő-középkori feudális udvarok kozmopolita festészeti stílusának egyik legkiválóbb itáliai mesteréből, ki Masaccio mellett a régi iskolától az új irány felé fordult, nagyobb, úttörőbb, hogy úgy mondjuk, reneszánszabb művészt formáljon. Mesterséges rekonstrukciós kísérletek helyett, sosem szakadva el maguknak a műveknek konkrét szemléletétől, a szignált és datált emlékek alapján, a stílus

tisztasága iránti érzékkel és az egyéniség fejlődési lehetőségeinek ismeretében úgy alakította ki Masolino művészi arculatát, hogy jellemzését a későbbi kutatók folyamán előkerült művek csak újabb vonásokkal tettek teljesebbé, anélkül, hogy rajta lényegében változtattak volna. A Brancacci-kápolnában Vasari nyomán osztja szét a fennmaradt és elpusztult falképeket, eléje a Castiglione Olona-i Collegiata, utána a római San Clemente és a Castiglione Olona-i Battistero ciklusait helyezi, úgyhogy Masolino oeuvreje — Vasari óta először — normális kronológiát kap, melyen Toesca óta ugyancsak keveset változtattak. E tiszta Masolino-profiltól természetes élességgel válik el Masaccio arcéle, határozottabban bontakoznak ki a két mester közös és különböző sajátságai, világosabbá válik kettőjük viszonya is, de mindez az értékes észrevétel és eredményes következtetés, mellyel Toesca a Masolino—Masaccio-problémát Schmarsow negatív irányával szemben pozitív irányba vitte előre, megmaradt a művészettörténet lényegében forma-elemző, stílus-bíráló, tartalmi vonatkozásokat csak tisztos távolból érintő metódusának keretei között. Toesca valóban szinte a természettudós biztonságával látott keresztül a századok során többször átfestett falképeket takaró rétegeken a San Clementében, és csaknem szépírói érzékenységgel keltette életre a quattrocento művészi miliójét Castiglione Olona omladozó falai között. De mint az utánuk következő kutatók hosszú sora tanúsítja, sem Schmarsow, sem Toesca nem adott végleges választ a Masolino—Masaccio-probléma nagy kérdéseire.

Az olasz festészet nagy kritikai korpuszait és történelmi szintéziseit készítő érdemes művészettörténészek közül Berenson a helyes Toesca-féle felfogást osztotta és Masaccio kolorizmusának értékelésével egészítette ki. Venturi is ehhez csatlakozott, csak Van Marle tette magáévá a helytelen Schmarsow-féle elméletet. És kevés kivételtől eltekintve — nyilván nem tévedünk, ha be nem vallott sovinizmusra gyanakszunk — Schmarsow nyomában sorakozott fel a német kutatók szépszáma serege, így a Handbuch der Kunstwissenschaft és a Propyläen-Kunstgeschichte húszas években készült quattrocento-köteteinek neves szerzői is. De e nagyrészen morfológiai módszerrel dolgozó német kutatók sorába állott be a szellemtörténetnek némi szimplifikációval művészettörténeti vezérévé kikiáltott Dvořák is. Dvořák — akárcsak Schongauer oeuvrejének esetében — Masaccio Brancacci-kápolnabeli freskóinak kronológiáját felfejtőre állítja és a Tributo híres jelenetét a készülési sorrendjében utolsónak tartja. Nem veszi tekintetbe azt a szinte egyöntetű véleményt, hogy a Tributo az első Masacciótól festett falképek közé tartozik. Márpedig ezt a felfogást igen alapos kutatások alakították ki, a legszubtilisebb stilisztikai érvektől egészen a legegyszerűbb praktikus indokolásig, t. i., hogy hasonló, zónákra osztott ciklusok esetében a munkát legfelül, a boltozaton kezdik és a falmezőkön köröskörül festve az állványok fokozatos elbontásával legalul fejezik be. Dvořák ezt a tényt azért nem bírja elfogadni, mert az egészében és részleteiben legtökéletesebb kompozíciót csak végső eredménynek képes tekinteni és tárgyalni. Így a szellemtörténészek

mondott Dvořak hasonló módszertani tévútra került, mint Schmarsow, azaz míg Schmarsow egy egész ragyogó oeuvre, addig Dvořak egy remek freskó-ciklus bűvöletében, a mester fejlődésének abszolút teljessége érdekében, a gyakorlati történeti valóságot az elméleti logikai következtetés oltárán áldozta fel.

A Schmarsowéktól támadott és Toescáéktól védett álláspont jelentős támogatást kapott Mesnil érvelésében, ki a két mesternek a távlatlan szabályaihoz való különböző viszonyában, így elsősorban Masacciónak kiváló perspektívájában lelta meg a szétválasztás újabb kritériumát. Ezzel újból csak teljesebbé vált Masacciónak, Brunellesco és Donatello újító társának úttörő jelentősége, melyben, mint láttuk, a kutatók egymás után tárták fel a realizmus döntő fontosságú jegyeit. A Vasari-féle egyszerű természet-utánzás fogalma, a művésztörténeti tudomány rendszeres fejlődése folyamán, a rajz, a szín, az anatómia, a perspektíva művészi eszközeinek kifejtésével, az ember és a természet valószínű ábrázolásának leonardói értelmét szerezte vissza. Az ábrázolás stílusának valóban előrehaladó vizsgálata mellett azonban a masacciói oeuvre formai monumentalitásával törvényszerű egységet alkotó tartalom kutatása nagy mértékben lemaradt. Említést tettünk már ikonográfiai próbálkozásokról a múlt század elején, kezdetleges portré-keresgélésekről a Brancacci-kápolnában. A Masolino—Masaccio-problémával oly aprólékosan foglalkozó kutatók végésvégig megelégedtek azzal, hogy a két mester oeuvrejének egyházi tematikájában a bibliai vagy legendai tárgyakat felismerni és meghatározni igyekeztek, és e téren a bécsi iskola nagynevű mestere, Wickhoff vált ki közülük. A kompozíciókban megállapított szent személyek és események, esetleg itt-ott feltételezett portrék és veduták emlegetésén túl nem mentek messzebb, a tartalomnak a tematikával kapcsolatos mélyebb rétegeibe nem hatoltak le.

A harmincas években egyre határozottabban fejeződött ki az óhaj, hogy exaktabb kritériumok alapján döntésre kell végre vinni a két mester életművének tisztázását. De éppen ezekben az esztendőkhben terelődött tévútra a probléma kutatása, a burzsoá művészettudomány valóban szellemtörténész művelőinek munkássága következtében. Az olasz Pittaluga szerint Masaccióban a humanizmus szellemi áramlatának ideális, morális és intellektuális értékei — mint látjuk egytől-egyig a tudatformák kategóriái — vizuális értékekké váltak. Az ilyen lényegében eléggé primitív idealizmus jegyében keletkezett magyarázat egyáltalában nem tisztázta a mester életművének valóságos történetiségét, nem okolta meg azt sem, hogy miért tekinthetjük a reneszánsz kezdeti korszakában műveit a kor társadalmának megismerése szempontjából döntő tényeknek és e társadalom kialakulása szempontjából fontos hatóerőknek. Nem segítette elő ezek tisztázását annak a kérdésnek felvetése sem, hogy vajjon Masaccio — és itt Hegel is hatott a késői követőkre. — úgynevezett naturalista stílusa és vallásos tematikája ellentétben van-e egymással. Ez a kérdés csak arra volt alkalmas, hogy éles világot vessen a formát és tartalmat szétválasztó metafizikai szemléletre. És valóban Pittaluga, bár a külső, mint mondja, naturalisztikus

tendenciával és a szerinte ehhez tartozó filológiai metódussal szemben, a belső, szellemi áramlatokra, ez esetben a humanizmusra visszavezethető explikációkra akart törekedni, nem jutott tovább, mint Masaccio életművének szerfelett kategorikus és sematikus tárgyalásához.

Ugyancsak ezekben az esztendőkből került sor egy másik szellemtörténeti kísérletre is, mely a német Beenkennek azzal az igyekezetével kapcsolatos, hogy Masolinót Hubert van Eyckhez és Masacciót Jan van Eyckhez hasonlítván, a két oeuvre szemléletének látókörét, quasi térbelileg kitágítsa. Ez azonban arra vezetett, hogy Jan van Eycket mint a látható mindenség feltáróját állították szembe Masaccióval, mint az eszményi valóság megjelenítőjével. Messze távol volt ez a gondolatvilág attól, hogy az északi és déli mesterben a realizmus művészetének két konkrét társadalmi helyzetben a maga módján utat törő nagy egyéniségét, a reneszánsz kezdetének korszakában a haladó eszmeiség művészi megfogalmazóit és kifejezőit felismerje. És így a messzebb távlatokat nyitni kívánó analógia, ahelyett, hogy mestereink helyét a XV. század társadalmi-történelmi összefüggéseiben határozottabban kijelölte volna, mondva csinált ellentétével a korkép dialektikus egysége helyett a szellemtörténeti szintézisek összeviselését nyújtotta.

A negyvenes években Longhi, bár a gótika és a reneszánsz tendenciózus összeolvasztóival szemben foglalt állást, az ellenkező túlzásba esett és Masaccio nagyságának alapját abban látta, hogy történeti környezetének összes hatásától és legkülönbébb kapcsolataitól elszakadva vált azzá, ami lett. E szélsőséges ahisztórikus felfogással szemben Salmi, ki a Masolino—Masaccio-probléma lényeges kérdéseiben Longhival együtt az olasz iskola véleményét vallja, szükségesnek tartotta leszögezni, hogy »egy művész, mégoly nagy zseni legyen is, nem jelentkezik kezdeteitől úgy, hogy meghatározott környezetétől teljesen független legyen«. Persze Salmi, ki számunkra némi naivitással, itt szükségesnek tartja Giotto és Donatello példaira is hivatkozni, Masaccio-monográfiájának újabb, nagyobb és teljesebb apparátusú kiadásában ismét csak arról tesz tanúságot, hogy az említett »meghatározott környezet« vizsgálatán ő sem ért többet, mint a művészeti élet, a stílusok fejlődése, a művészek egymásra hatása, a gótika és a reneszánsz átmeneti jelenségei, szóval végeredményben a művészet történetének önmagában való vizsgálatát. A legutóbbi évekből a nyugati művészettörténeti kutatások köréből csak két említésre érdemes publikációval kell foglalkoznunk. Az egyik Steinbart kis kötete, mely arról tesz tanúságot, hogy a Schmarsow—Toesca ellentétben végre-valahára a német kutatók is elismerték az olasz kutatók igazát. Ugyancsak ez a szerző tesz kísérletet a Brancacci-kápolna Szent Péter történetéből merített tematikájának magyarázatára is és szerinte pl. a Tributo kompozíciójában Brancacci azt akarta Masaccióval kifejeztetni, hogy a pápaságot Firenzének anyagilag támogatnia kell. Ez alkalommal nem térünk rá ennek a reneszánsz művészet tematikai problémáit nagymértékben szimplifikáló hipotézisnek részletes tárgyalására, csak arra az

egyszerű tényre hívjuk fel a figyelmet, hogy a bibliai szöveg szerint — és a képnek ezt az értelmét sosem vonta senki sem kétségbe — a szóbanforgó jelenetben nem Szent Péter az, *akinek fizetnek*, hanem Szent Péter az, *aki fizet*. A másik kutató, Procacci, tanulmányában a firenzei levéltárakban végzett újabb bűvárkodásairól számol be és a Vasari-kommentárok hagyományait követve, a római helyi viszonyokra vonatkozó elbeszélő forrásokat is kutatásai körébe vonja.

Ez alkalommal csak futólagosan tekinthettük át a Masolino—Masaccio-probléma tudománytörténeti fejlődését, melynek jelenlegi helyzetét egy szellemes művészettörténész szavai jellemzik: »A két párt, ha megpihent is, a mai napig nem kötött még fegyverszünetet sem. Jele ez annak, hogy még senki sem győzött és mutatja azt, hogy a végleges döntéshez ideje lenne néhány új évről gondoskodni«. Mielőtt az új érvekkel kapcsolatos mondanivalónkra rátérnénk, meg kell még emlékeznünk a magyar művészettörténészeknek e probléma körében kifejtett tevékenységéről is, kik Masolino magyarországi tartózkodásának izgalmas kérdése révén kapcsolódtak be a kutatásokba. Mivel Masolino magyarországi munkásságának egyelőre egyetlen hiteles emlékét sem ismerjük, továbbá középkori falképfestészetünk kutatása csak napjainkban jutott el a korpusz keretében való áttekintésig — és vele a XV. századi freskók részletes értékelő feldolgozásának előfeltételéig — magyar kutatóink, nem bírván ellenállni a quattrocento nagy toszkán festőjével való foglalkozásnak, megkísérelték, hogy Masolinónak mindkét párttól neki attribuíált és magyarországi útja után datált Castiglione Olona-i Battistero-beli freskóiban magyar vonatkozásokat fedezzenek fel.

Már a múlt század nyolcvanas éveiben, még Schmarsow és Toesca előtt, járt Castiglione Olonában a magyar Vaisz Ignác, és az elsők között érezte meg és írta le a kis műemléki város reneszánsz reminiscenciákat keltő hangulatát. Megjegyzései közül — melyek néhány a stíluskritikai vizsgálatok szempontjából sem jelentéktelen — ezúttal csak azt emeljük ki, mely szerint a Herodes lakomáját ábrázoló falkép két alakjában Masolino magyarországi emlékeire vélt rátalálni. Egy hosszú ősz-szakálú előkelő úrban magát Ozorai Pipót, Masolino magyarországi mecénását, egy bajuzos ifjú férfiben mindenesetre egy magyaros típusú arcot sejt. Fél századdal Vaisz után Horváth Henrik — kinek Masolinót a Zsigmond-kori magyar kulturális élet áramlataiba belekapcsoló fejtegetései, ha a magyar szellem-történeti korszak tétovaságáról tanúskodnak is, a további kutatások számára több értékes ötletet tartalmaznak — elsősorban a Branda bíboros Castiglione Olona-i palotájának falkép-töredékén fennmaradt városképet igyekezett Branda magyarországi főispáni székhelyének, Veszprémnek látképével azonosítani. Ugyancsak a harmincas években a magyar származású Banfi Florio a Herodes lakomájának jelenetében egy feltételezett magyarországi jelenet emlékképét látta, sorra felismerni vélvén a judeai tetrarcha asztalánál ülő vendégekben a megrendelő Branda bíboros, Dominici kardinális,

Ozorai Pipo, és hogy a társaság teljesebb és magyar szempontból tökéletesebb legyen, az ifjú Hunyadi János portréját is. E tetszetős feltevés azóta különösebb vele való foglalkozás nélkül, kézről kézre járt szakirodalmunkban.

Mint Schmarsow, Toesca és a többiek is nem egyszer kifejezésre juttatták, Masolino magyarországi tartózkodása valóban nem múlhatott el nyomtalanul festészetének motívum-anyaga felett. Viszont hozzátehetjük — Horváth Henrik célzásaira emlékeztetve —, hogy a közvetlenül Toszkanából érkezett evangélium sem találhatott süket fülekre a magyarországi műhelyekben — és e területen is vár ránk némi tennivaló. Az ismertetett ikonográfiai hipotéziseket, helyesebben izolált arckép-azonosításokat azonban — mint ezt egy régebbi előadásomban már említettem — nem tarthatjuk többnek, mint Salmival egyetértve, »erudíciós értékű« következtetéseknek. Hasonló hazai vonatkozások keresgélése még a múlt század második felében kedves, hasznos sőt értékes pozitívumnak tekinthető, néhány évtizeddel ezelőtt azonban már metodikailag is elavult eljárás; felfogásunk részletes indokolását ez alkalommal nincs módunkban megismételni, csak egy kiragadott példára mutatunk rá: A legtöbbször emlegetett identifikáció, a Herodes-lakoma ősz, hosszú szakállú öreg vendégének Filippo Scolari-val való azonosítása, egyrészt azért sem állja meg a helyét, mert Pipo, kit Masolino valóban élete utolsó éveiben ismert meg, 57 éves korában halván el, nehezen maradhatott meg hűségese festője emlékében nyolcvan körül járó aggastyán képében. Másrészt és ez nem külső, hanem valóban belső ok, ez a nemes vonású öreg férfiarc Masolinónak egyik legkarakterisztikusabb arctípusa, mely nemcsak a Battisteróban, hanem a Collegiában, sőt a firenzei Carminében és a római San Clementében is feltalálható. Jelesül éppen a Herodes lakomájának kompozíciója fölött, a boltozaton látható freskón is, mint maga az atyaisten jelenik meg szárnyaló angyalok dicsfényes körében. Mármost bármilyen hatalmas condottiere is volt Pipo Spano, bármennyire napokon keresztül tartott lovon az út birtokain keresztül, és bármily óriási összegeket is költött a művészet pártolására — efféle szerepeltetése semmi esetre sem valószínű, sem korszerű. Itt egyébként rá kell mutatnunk egy olyan fontos problémakörre is, mely Masaccio és Masolino oeuvrejének feldolgozásában a legelhanyagoltabbak közé tartozik és ez nem más, mint kettőjük festészetében a portrészerezésnek és a típus-formáló készségnek a problémája. Ezzel kapcsolatban ugyancsak folytatunk kutatásokat. Említett előadásomban, a római San Clemente-bazilika freskó-ciklusával kapcsolatban, igyekeztem egyes ikonográfiai eredményeimet a mű stilisztikai problémáival, az attribúálás és datálás kérdéseivel egységben tárgyalni.

Előadásunk befejező részében a San Clemente-beli freskó-ciklussal kapcsolatban — melynek elemzése és értékelése a Masolino—Masaccio-probléma legtöbbször és legtovább vitatott kérdései közé tartozik — a quattrocento művészet tematikájában az egyre határozottabban érvényesülő profán motívumok jelentőségére kívánunk rámutatni, és az ebben az egyes esetben meg-

állapítható tényekből a quattrocento első felére, mint a reneszánsz valójában ver sacrumára általános következtetést is levonni.

Az antik alapokra épült bazilika gótikus kápolnája és reneszánsz freskói ma, avatott restaurálás után, eredeti szépségükben állnak előttünk s a klasszikus római emlékek között a firenzei kora-quattrocento gótikus hagyományokat és reneszánsz vívmányokat egyesítő, üde levegőjét árasztják. E falképek most nemcsak stílusukban kétségtelenül egységes *masolinói* együttesként mutatkoznak, hanem eredeti hatásuk magávalragadó ereje parancsolóan követeli a velük foglalkozó kutatótól nemcsak formai, hanem tartalmi egységük megérzését, felfogását, a mestertől szándékolt eredeti értelem magyarázatát, a művészet tükrében megjelenő és megismerhető történeti összefüggések kikutatását, a mű eszmeiségéből következő eredeti rendeltetésének kielégítő explikációját. Mint ahogy az egész Masolino—Masaccio-probléma történetén végigvonul a tartalmi kérdések háttérbeszorulása, elmellőzése, elhanyagolása, így a Cappella della Passione freskóinak, mint *egységes programból eredő tematikai együttesnek* meghatározására sem történt semmi kísérlet. A kutatók nem figyeltek fel arra, hogy sem Masolino, sem Masaccio oeuvrejében másutt nem találkozunk ilyen összetett, sőt bonyolultnak mondható egyházi ikonográfiai tematikával. Míg a Castiglione Olona-i Collegiata ciklusa *Mária* életének, a Battisteróé *Keresztelő János*, a firenzei Carmine ciklusa *Péter* apostol történetének képsorait tartalmazza, addig itt az egész együttes sokkal több részből tevődik össze. A kápolna homlokzatának diadalívén az Angyali üdvözlés, a fal ívének béléten az apostolok, a kápolna keresztboltozatának cikkelyeiben az evangelisták és egyházatyák, a kápolna baloldali falán Alexandriai Szent Katalin legendájának, jobboldali falán Szent Ambrus legendájának jelenetei, az oltár falán a Kálvária ábrázolásai jelennek meg. Az egyes részletek ikonográfiájának megokolására a múltban a kutatóktól felhozott indokokból csak néhányat említünk itt meg: Szent Katalin legendájának ábrázolását azzal magyarázták, hogy a megrendelő Branda bíboros, a San Clemente-bazilika tituláris kardinálisa, különösen kedvelhette ezt a bájos ifjú női szentet, hiszen Castiglione Olona-i altemplomának oltárát is neki szenteltette. Hogy e kriptá dedikációját viszont nem a San Clemente Szent Katalin falképeivel magyarázták, az már valóban csak a véletlenek közé tartozik. Még egy hasonló eset: Szent Ambrus legendájának megjelenéséből arra következtettek, hogy Branda a lombardiai egyházból származván, a milánói püspökség védőszentjének akart emléket állítani. Hogy az egész toszkán festészet reneszánsz emlékei között ez az egyetlen Ambrus-ciklus, márpedig nemcsak Branda volt az egyetlen északolasz eredetű főpap Toszkánában, Közép-Itáliának e legfontosabb művészeti provinciájában, ez már újból csak nem nehezíthette a tematikából nem sok gondot csináló kutatók dolgát. Nem vetették fel viszont azt a kérdést sem, hogy éppen egy tituláris kardinális-tól létesített és díszített kápolnában a bazilika névadójának, Szent Kelemennek miért nem leljük semmi nyomát sem.

Előadásomban nincs helye készülő könyvemből, mely Masolinónak és a kora reneszánsz egyházi művészetében a világi tematikának viszonyáról szól, az idevonatkozó anyag történeti, irodalom- és művészettörténeti forrásokból merített dokumentumait és argumentumait ismertetni, csak sommás közlésben referálhatok kutatásaim eredményéről a következőkben:

A Cappella della Passione falképeinek ismertetett sorát nem részleteiben, hanem egészében, mint egységes, összefüggő, ikonográfiai programot megvalósító *tematikai együttest* kell megvizsgálnunk. Benne nemcsak művészeti produktumot, hanem a XV. század húszas éveinek végén Rómában, a megújult pápai monarchia központjában, a kúria és a zsinatok közötti küzdelmek korszakában, az egyházszakadás és eretnekségek veszedelmeinek közepette keletkezett történeti faktumot kell látnunk. A freskókat Branda Castiglione bíboros, a bazilika tituláris kardinálisja rendelte meg Masolinónál, a mecénáságban Ozorai Pipótól örökölt, próbált mesternél. A kiváló diplomata főpap idejekorán felismerte a humanisztikus stúdiók és a reneszánsz művészet döntő fontosságát az egyház szempontjából és a maga részéről hathatósan támogatta e törekvéseket. Egyéniségének, életének, munkásságának ismerete szükségszerűen követeli, hogy a freskók tematikájának nemcsak egyszerű személyes szimpátiákból fakadó elképzelését, hanem határozott egyházpolitikai, magyarán itáliai és európai világi politikai szempontoktól vezetett megtervezését tulajdonítsuk neki. A kápolna legszembeszökőbb falain két döntő fontosságú hittétel, a homlokzaton a szeplőtelen fogantatás, az oltár felett az átlényegülés, azaz a megváltás első és utolsó tényei jelennek meg, mindkét tétel hevesen vitatott tárgya a század vallási küzdelmeinek. Az apostolok mint az egyházi hagyomány alapjai vezetnek át az evangélisták és egyházatyák kivételesen együttes ábrázolásához, mely az egyházi tanítás hitelességének és folytonosságának szemléltetése. Eddig tart a program bibliai alapokra helyezett és az egyház történetének minden korszakában ábrázolásra rendeltetett része, mindenestre különös nyomatékkal az adott történeti helyzetben.

A két oldalfalon a két legendás eredetre visszavezethető szent történet, a Katalin- és Ambrus-legenda jelenetei — a két *tudós* szent együttese már magában is a teológiai tendenciákra utal. De ezen túlmenően mit látunk a két legendának a belépőhöz legközelebb eső és legigényesebb kompozíciókkal is legkiemeltebb, egymással szemben egymásnak megfelelő jelenetén? A Katalin-legendából a szent hitvitájának jelenetét, melyben az ifjú szent nő a Zsigmond császár képében megjelenő római uralkodó elnöklete alatt összegyűlt pogány tudósokat — Masolino itt a bíborosi kollégium tagjait élükön Branda bíborossal ábrázolta — meggyőzi az egyház hittételeinek igazságáról. Kinek nem jutott eszébe annak idején, tíz esztendővel a konstanzi zsinat után, e kép láttán a zsinat emlékezetes ülése, melyen az egyház a huszita eretnekséget elítélte és Husz Jánost átadta a világi hatalomnak, hogy őt a város piacán rakott máglyára juttassa. Itt nemcsak az egyházi, hanem a világi hatalmat, sőt az egész

feudalizmus rendszerét fenyegető forradalmi eretnek mozgalmak megsemmisítéséről kellett tanúságot tenni Katalin legendájának. Az Ambrus-legendából a szent püspökké választásának jelenetét látjuk, melyben a fiatal szent férfi — Masolino itt nem véletlenül a tőle oly klasszikus és Masaccióra is ható Krisztusfejjel ábrázolta — a két jelölt mellőzésével, egy kis gyermek csodás megnyilatkozására kerül a püspöki székre, immár körülvéve az örvendező néptől, katonáktól és papságtól, melynek hozzá legközelebb eső alakjában újból Branda arca tűnik fel. Ki nem gondolt ismét csak ezekben az esztendőekben e kép láttán a konstanzi zsinat másik nagy eseményére, mikor az egyházszakadás többi pápájának lemondatásával V. Márton, a római Colonnák ősi családjának tagját választották meg pápának és így szüntették meg az egyház létét alapjaiban megrendítő félévszázados egyházszakadást. Itt a pápai uralom és az egyházi állam egységét megbontó skizmák megszüntetéséről kellett tanúságot tenni Ambrus legendájának. Mily következetesen alakult át a *Legenda Aurea* költői szövege a Masaccio hatására egyre realiztikusabb stílusban dolgozó Masolino nem kevésbé poétikus képeiben aktuális politikai programmá.

A két legenda többi jelenetének interpretációjára ezúttal nem térhetünk ki és az egész ciklusra vonatkozó és most részletesen ki nem fejthető következtetések sorából is csak egyet említünk: a pápaságnak, mely egyre a concilium supra papam zsinati elvének gyakorlatától tartott és testestől-lelkestől zsinatellenes volt, éppen ezekben az években nagyon sokszor kellett a konstanzi zsinatnak a skizma és herezis ellen hozott határozataira hivatkoznia, még eléggé gyenge hatalmának és újra meg újra megingó tekintélyének védelmében. És Masolino programjának tervezője, a három pápa obedienciáján keresztül V. Mártonhoz pártolt Branda bíboros, a huszitákkal sok követségben és nem egy zsinaton harcoló és tárgyaló humanista államférfi teljes politikai tudatosságából szabta Masolino elé ezt a páratlanul koncepciózus tematikát. Az elé a Masolino elé, ki éppen ettől az ideológiától nem élt távol, ki az ebben az ideológiában érdekelt udvarokban volt otthonos — hiszen Pipo nemcsak a törökök ellen harcolt eredményesen, hanem Žižka ellen is küzdött sikertelenül. Masolino nemcsak stílusában — és ezzel egészíthetjük ki Toesca szép Masolino jellemzését — hanem oeuvrejének egész formai és tartalmi egységében a gótikus hagyományok és reneszánsz vívmányok, a régi és az új határán áll. Nehéz itt az olasz kalmárból kondottiere pályáján magyar ispánná vált Pipo kézenfekvő analógiájára nem gondolni.

Itt érkeztünk el a Masolino—Masaccio-problémának e speciális, de úgy gondoljuk a további kutatások szempontjából tipikussá váló kérdésében a reneszánsz kezdeteinek kutatóinkat megmozgató nagy ügyéhez. Az egyházi művészet tematikájában nemcsak egyes portréfigurák megjelenésén keresztül, hanem egész programokon át hatol be a quattrocento első felében a reneszánsz új korszakot hozó áramlata. És — ha voltak is hagyományai a pápai hatalom hieratikus kompozíciókban való ábrázolásának — úgy gondoljuk, hogy innen,

a középkori pápák Lateránjához közeli San Clemente-bazilika Masolino-freskói-tól indult el az a tematikai fejlődés, mely száz esztendővel később az újkori pápák Vatikánjának Stanzáiban Raffaellónak freskóihoz vezetett. Az érett reneszánsz legnagyobb freskó-ciklusa egész Itáliát az egyházi állam keretében egyesíteni, és így olasz nemzeti monarchiát teremteni akaró II. Julius pápa programját ugyancsak bibliai és legendai témákban örökítette meg. A Heliódorus-kiűzetése az egyházi államot és így most már egész Itália egységét fenyegető idegeneket támadja — a Bolsenai mise a most már a reformáció előszelétől érintett egyházi tanokat védi. E konkrét politikai program, mely a Stanzák X. Leó korszakában készült kompozícióiban folytatódik, páratlan megfogalmazásához jutott Raffaellónak, a cinquecento legnagyobb udvari művészeinek, e program monumentális propagálásának tudatában alkotott mesterműveiben. És így nemcsak Masaccio, hanem Masolino is ott áll a Giotto-tól Michelangelóig vezető úton, mint Raffaellónak érdemes őse.

Az egyházi művészet világi művészetté válásának az európai kultúra történetében döntő jelentőségű folyamata minden fejezetében fontos számkra. Úgy véljük, rá kell mutatnunk a reneszánsz korszakában is ennek a folyamatnak minden emlékére és nemcsak a stílus fejlődésében, hanem a forma és tartalom egységének alapján a tematikában is. Mert, ha ennek az esztendőnek elején a nyugati művészettörténészek egy reneszánsz-vitáján el is hangzott már a még határozatlan kijelentés : »tudományunk jelenlegi helyzetét az jellemzi, hogy a stílus fogalmát messzemenően kikapcsoljuk...« és »a stílus fogalma mélyreható válságba jutott« éppen a *mi* kötelességünk az, hogy a reneszánsz művészet stílusának és tematikájának fogalmát, elsősorban a szellemtörténet utáni korszak zavaros és homályos bölcselkedéseivel szemben, a maga eredeti tisztaságában és világosságában megőrizzük. És ez, mint Alpatov mondotta, »semmiképpen sem szűkkörű akadémiai kérdés«.

HOZZÁSZÓLÁSOK

KARDOS TIBOR

Vayer Lajos elhangzott előadásában a renaissance műtörténeti kutatásának egyik alapvető kérdéséhez nyúlt hozzá, még hozzá olyan módszerrel, mely a nem művészettörténészt is kell hogy érdekelje, a *tematika és stílus együttes vizsgálatának igényével*. Az előadást a polgári szakirodalom bírálata előzi meg és ez a rész az előadásnak mintaszerű része, mert nem csupán a Masolino, illetve Masaccio-kép kialakulásának folyamatát tárja elénk világos fejtegetéseiben, de szétválasztja a maradandó tárgyi eredményeket mindattól, ami a különböző polgári műtörténész generációkban a bürzsoá osztályszemlélet szükségképi torzításait jelenti. Egyet lehet érteni a szerzővel, aki felhívta a figyelmet arra, hogy az alkotó művészek igen gyakran helyesebben ítélték meg elődjeiket, mint a műtörténet és hivatkozik Vasarira, Leonardóra, de ezt megelőzően Masolino és Masaccio kortársaira is, majd pedig a XIX. sz. történeti evolúcióját követve Delacroixra.

Csak sajnálni lehet, hogy Leonardo da Vinci megjegyzéseibe nem merült el mélyebben. Amikor ugyanis Leonardo a művészet fejlődésének útját vázolja a festészet terén, s ez úgy történik nála, hogy a művészeket egymáshoz és a természethez viszonyítja, és így hoz létre eredeti és tradicionális szakaszokat, hanyatlást és hirtelen felvirágzásokat, folyamatokat és szinte vulkánikus változásokat, akkor koncepciójában nemesupán a humanizmus történetiszemléletéhez igazodik, hanem valami többről is szó van. Ugyanis Leonardo da Vinci, mint a humanista írók általában, *az embert a természet produktumának tekinti* és ha nem is a mi fogalmi tisztaságunkkal, — *az élettelen és élő természetet, az állatok és emberek világát, tehát ez utóbbi által a társadalmi környezetet is egyformán természetnek nevezi*. A nagy változásokat szerinte azok hozzák létre, akik nem a művészet hagyományainak országútján haladnak, hanem letérnek róla: szorosabb, közvetlenebb kapcsolatba jutnak a környező világgal, mint e hagyománnyal. Új erőre kapnak általa: »Nem igen alkot kiválót az a festő, aki a mások festésmódját veszi mintául, de ha a természet dolgaiból tanul, jó eredményt fog elérni. Ezt láthatjuk a rómaiak utáni festőknél, akik mindig csak egymást utánozták, és minden korrál lejjebb süllyedt a szóbanforgó művészet. Ezek után jött Giotto, a firenzei. Magános hegyek között született, ahol csak kecskék, és más hasonló állatok laktak. Ő aztán, mivel már a természettől fogva hajlott az effajta művészetre, a sziklákra kezdte rajzolni a kecskék mozdulatait, amelyeket el-elnézett, majd nekifogott a többi állat megrajzolásához, amiket csak látott, úgy hogy sok tanulás után nemcsak a maga korának mestereit múlta felül, hanem sok elmúlt század mesterét is. Utána a művészet újra lehanyatlott, mivel mindenki a meglévő képeket utánozta. Így hanyatlott a művészet emberöltőről emberöltőre, egészen addig, míg Tamás, a firenzei, akit Masaccionak is hívnak, tökéletes mesterművekkel megmutatta, hogy aki nem a természetet, a mesterek mesterét választja mintaképül, hiába fáradozik.« Nem arról van szó, hogy vajjon a nagy újítók után valóban hanyatlás következik-e be, vagy csupán a fejlődés meglassudása, hogy egyetlen festő sem független társadalmától, tehát Leonardo ítéletének értéke korlátozott. Tény, hogy Leonardo koncepciója nem használhatatlan azon szemlélet számára, mely a kultúrát felépítő ténynek fogja fel. Beleillik abba a helyes módszertanba, melyet a szerző előadásában

követ. Ha Leonardo da Vinci folyamat-ábrázolását erősebben figyelembe vette volna, nem lebegne egy kissé a levegőben az egész Masolino-Masaccio probléma, mert renaissance festészet »Giotto, a firenzei« nélkül nehezen képzelhető el, és számunkra a szerző Giottót megkerülő szavai nem eléggé megnyugtatóak.

Igen sikerültek az előadónak azok a fejtegetései, ahol Masolino egyes kompozícióinak történeti-társadalmi hátterét magyarázza. A Cappella della Passione falképeinek azon darabjaira gondolunk, ahol az egyházzsakadást megszüntető konstanzi zsinat pápaválasztását fedezi fel az egyik képen, vagy amikor a San Clemente említett kápolnájában a Katalin legenda jeleneteiben felismeri a konstanzi zsinaton lefolyt nagy küzdelmet, Husz János és a zsinat között. Különösen akkor tudta volna kihozni ezekből az elemzéseiből a benne rejlő lehetőségeket, ha a szerkezeti elemeket, a tipizálást, az egyénítést, a rajzot és a színezést most is együtt tárgyalta volna a tematikai alapvetéssel. Így inkább arról lehet szó, hogy a burzsoá műtörténet formalisztikus vizsgálataival szembehelyezi a tematikai vizsgálatot, de az általa programul vallott egyensúlyt tematika és formai vizsgálatok között nem állítja helyre.

Ezzel függ össze az is, hogy a tematikai vizsgálat bizonyos pontokon megtorpan. Hogy a régebbi polgári műtörténet primitív arcképezonosításainak ellentmondhasson, elejti a Castiglione D'Olonai Battistero híres jelenetének, a Herodes lakomájának, integrális értelmezését. Masolinónak, az udvari festőnek, Branda kardinális pártfogoltjának szabad a konstanzi zsinatot több képen is rekonstruálni történeti jelenetekbe öltöztetve, de nem szabad Branda bíborost megelőző magyarországi mecénásának, Ozorai Pipónak udvarát ábrázolni, a Magyarországon meghonosodott asztali beszélgetések egyikét. Pedig ez éppen olyan humanista ábrázolás, mint Alexandriai Katalin vitája. Poggio Bracciolini, amikor Prágai Jeromosról megírja gyönyörű levelét, óvatosan bár, de felemelve szavát a gyilkosság ellen, főleg azt emeli ki, hogy milyen művelt, milyen nemes, ragyogó elme ez a Prágai Jeromos, milyen humanista műveltséggel vitázott a máglya árnyékában. Nehéz elutasítani azt a lehetőséget, hogy a Castiglione D'Olonai freskón Ozorai Pipo udvarának egy jelenetét, a nagyhatalmú temesi főispán környezetét és vendégeit ábrázolja Masolino, hiszen ez éppenúgy mecénása volt, mint Castiglione Branda. A freskón szereplő alakok közül kettő ikonográfiaileg felismerhető, maga Branda kardinális és rajta kívül Giovanni Dominici is. A másik két alakról lehet éppen vitázni. De egyrészt a szembenülő méltóságteljes alak életkora nem látszik olyan pontosan meghatározhatónak, mint Vayer elvtárs teszi, másrészt a jelenet azonosítója, Florio Banfi eléggé plauzibilis bizonyítékot sorolt fel mellette. Egyszóval a cáfolat mai formájában nem látszik eléggé meggyőzőnek.

Mindaz azonban összefügg a művészi típusalkotás és egyénítés kérdésével és azzal a problémával is, melyet előadónk alapvetőnek tekint, hogyan nyomul be a világi elem a vallásos tematikába. Alig vitatható, hogy egy római császár, vagy egy király, vagy akár Herodes, vagy vitézek és polgárok, azonkívül, hogy forradalmi rangjuk fogalmában és a róluk szóló történetben előre meghatározott tipikus jegyek vannak, a festő tetszése szerint egyéníthetők. Mindenki olyan arcot választ ki, mely céljának megfelelő, amelyben a célkitűzésnek megfelelő arctípust megvalósulva látja. Minden festő élményanyagából merít, abból a környezetből, amelyben forog. Leonardo óva inti a festőt, hogy önmagát fesse alakjaiban, és az arcvonások szintézisére tanítja az ismeretlen tanítványokat. Ő maga rengeteg tanulmányfejet készített, és karakterológiai vizsgálatait meglepők.

Elődei ilyen tudományossággal talán nem fogtak az emberábrázoláshoz. Azonban éppen Masaccionál megdöbbentő az arcok életszerűsége, egyénített realitása, a megfelelő modellek után való dolgozás. Ennek ékes példája a »Tri-but«¹, de többi művei is.

Ehhez a kérdéshez társul a vallásos tematika elvilágiasodása. Amikor Masolino »Krisztus megkereszteltetésé«²-ben egész világosan mellékalakokat von be a kompozícióba, a folyóba lépni készülő, vetkőző és várakozó férfialakokat, ezek reális, mindennapi arcok és alakok, melyek közül azonban az egyik visszatér az »Ádám és Éva«³-ban.

Még inkább a maga korának mindennapjába helyezi Masolino és Masaccio azt a freskót, mely a Cappella Brancacci-ban található és a Tabita fel-támasztását ábrázolja. A háttérben firenzei paloták állnak és tér szélesedik, polgárok sétálnak át a színen, és egy fehér turbános mohamedán jelenik meg. Az ilyen aktualizálása a témának előmozdítja a vallásos hagyomány alakjainak modern tipizálását, modellek alapján való egyérsítését. Minden ellentét ellenére, mely a mester és tanítvány között fennáll, Masolino *Évá*-ja és a Masaccio-val közösen festett *Mária-kép arca* között vajmi kevés az eltérés.

Mindez arra a következtetésre vezet, hogy ha Vayer Lajos a Herodes-lakoma központi alakját Masolino egyik legkarakterisztikusabb arctípusának is tartja, ettől még bizvást meríthetett egyebek közt mecénásának arcvonásaiból is. Megnyugtatóan ezeket a kérdéseket csakis Masolino típusalkotásának gondos vizsgálata tudja eldönteni. Mindenesetre Branda bíborost sokszor megfestette és másokat is.

S most egy olyan kérdésről szeretnék néhány megjegyzést tenni, amely az előadásban is felmerült, és amit magunk is érintettünk: a humanizmus kérdéséhez. Előadónk megrója Pittalugát, mert Masaccio alkotásaiban a humanista gondolatvilág vizuális kivétését látja. Ezt primitív idealizmusnak bélyegzi. Az ilyen magyarázatra valóban nem is lehet mást mondani. De minden félre-értés elkerülése végett mindez nem érinti azt a tényt, hogy Masaccio gondolkodása valóban humanista volt. Aláhúztuk, a szerző kitűnő elemzéséről szólva, hogy Alexandriai Katalin vitája — de a Herodes-lakoma is —, humanista attitűdöt jelent. De a humanizmus Masolino esetében meglehetősen homályos. Az előadó Masolino gondolkodásmódját azonosította Ozorai Pipo és Branda Castiglione gondolkodásmódjával és ugyanakkor összefüggésbe hozta a feudális egyház és Husz János közötti nagy összecsapással. A feudális urakat szolgáló Masolino koncepciója tehát szerinte megbízóit követte. Ez azonban korántsem ilyen egyszerű. A freskón a hős a mártír Alexandriai Katalin, a pogány bölcsök tömegével szemben. A valóságban a hős a mártír Husz János volt, az egyházi hatalmasságokkal szemben. A Herodes-lakoma alakjainak arcán megdöbbenés, zavar és megvetés van. Herodiás felé fordulnak, aki Keresztelő János fejét kéri az uralkodótól. Szóval, nem világos Masolino világnézete!

Ugy vélem, annál világosabb Masaccioé. Az olasz renaissance festészetnek ez az óriása az emberi szenvedésnek olyan megláttatója, mint kevesen. A renaissance polgársága a nép gyűlöletétől s a maga félelmétől úgy igyekezett megszabadulni, hogy a jótékonykódást mint általános követelményt állította fel, pl. a kórházak felállítását mint a köz iránti kötelességek elég olcsó lerovását programnak tekintette. Masaccio Péter apostolról festett ciklusa olyan erővel ábrázolja az emberi elesettséget, a szegények nyomorát és kétségbeesését, ami túlmege a polgárok programján. A szovjet művészettörténet humanistának tartja Leonardót, mindenekelőtt azért, mert az emberiség érdekéért küz-

dött, az embert ábrázolta testének minden mozdulatában és szellemének minden rezzenésében és a természetet is csak az emberrel való kapcsolatában látta meg. Masaccio korántsem olyan nagy egyéniség. De megjárta a nyomor mélységét, meglátta és ábrázolta a szenvedő népet. A humanizmusnak legigazabb képviselőiben valósult meg az az elve, melyet a ciceroi *Kötelességek*-ben olvastak, mióta Petrarca felfedezte e művet: »az ember jellege abban áll, hogy embertársának, bárki legyen az, csupán egy oknál fogva, hogy az is ember, javát akarja«.

A polgárok ezt a tételt csak szájukon hordták, jelszónak használták, de a népből való értelmiség néhány nagy alakja komolyan gondolta. A renaissance-kori értelmiség leghaladóbb csoportja éppen a művészek voltak, s ezért nem ok nélkül tekintjük humanistának egyes kiváló képviselőit.

Előadónk kitűnő előadásában felhívta a figyelmet arra is, hogy nemcsak az lehetett fontos, amit Masolino Magyarországról magával vitt, de talán még inkább az, amit idehozott. A feudális úrrá lett firenzei kereskedő, Ozorai Pipo Lippán kórházat állított fel. Tipikus polgári mecénási tevékenység ez, s nem helytelen a feltevés, hogy Masolino freskókkal díszítette a nagy művet. A Masolino-Masaccio probléma minden vonatkozásában izgalmas számunkra, azáltal is, amit a mester képszerűen ábrázolt magyar földön, azáltal is, ami emlékként mélyen belevésődött képzeletébe s talán e magyar vonatkozásoknál is jelentősebb a tanítvány Masaccio megragadó egyénisége, akit olyan nagy ember, mint Leonardo, elődjének tudott tekinteni.

FIGLER ANDOR

Az elhangzott előadás a rendkívül tanulságos tudománytörténeti áttekintés után a római S. Clemente-bazilika Masolino-freskóival foglalkozott. Beható tartalmi és történeti vizsgálatok alapján az előadó arra az eredményre jutott, hogy a falképciklusnak a megrendelő által, vagyis Branda da Castiglione bíbornok által megszabott program alkotja a gerincét, s ez a program már nem tisztán szent történeti vezérfonalat követ, mint például a trecento nagy templomi freskósorozatai esetében, hanem fontos egyházpolitikai vonatkozással bír. Az egyházpolitikai vonatkozás világtörténeti eseményekkel kapcsolatos, s így a Szt. Katalin és Ambrus legendájából vett jeleneteket ábrázoló falképeknek mintegy a felszíne alatt megindul az alapgondolat elvilágiasodása. Ez az alapgondolat a kortársak előtt kétségtelenül jóval nyilvánvalóbb volt, míg számunkra csak a történész széleskörű forráskutatása és szerencsés eszmetársítása rekonstruálta. Érdeklődéssel várjuk V. L. készülő könyvét, az adatok és érvek ismertetésével. Számomra már az elhangzott összefoglaló közlés meggyőző volt, annál is inkább, mert Masolino S. Clemente-beli freskóciklusa olyan korban, az 1420-as évek végén keletkezett, amikor az olasz művészet egyébként is különösen bőven termette a kezdeményezéseket és nagy lépéseket tett a valóságközelség keresésében. Nem akarok messzefekvő példákra hivatkozni, ezért csak a Szépművészeti Múzeum Régi Képtárának II. termét idézem a hallgatóság emlékezetébe. Giovanni dal Ponte az 1421-ben készült oltárképen igen jelentékeny helyet biztosít az elhíhető képmászszerűséggel ábrázolt donátornak és feleségének, s a donátor, mint ahogy a keret feliratából sikerült megállapítanom, nem más, mint egy szíjgyártómester. Sassetta, megint csak a huszas években készült predellaképen, a kereszthajós templombelsőnek bonyolult perspektívikus ábrázolásával kísérletezik. Nem sokkal korábban, a századforduló táján készi-

tette feltehetőleg Don Lorenzo Monaco a remeték életét ábrázoló táblát, úgy látszik, közkedvelt kép ípus egyik példányát, a tájelemeknek és a tájban mozgó emberi és állati alakoknak szorgos megfigyelésével. A képmások térnyerése, az érdeklődés a vonalperspektíva iránt és a tájképi elem kibővülése: mind ugyanannak a törekvésnek külsőböző, de szinte egyidejű megnyilvánulásai, s e törekvések ugyanabba az irányba mutatnak, mint az a körülmény, hogy a templomi rendeltetésű festészet tárgyválasztásában megindul a világi elemek beszűrlése.

Mint minden valóban széles látókörű tanulmány, az elhangzott előadás is igen alkalmas arra, hogy eszmekeltő módon irányt szabjon további kutatások elé. V. L. kimutatja, hogy Masolino római freskóciklusa határozott program alapján készült, s a program nem a művészek a sajátja, hanem a megbízóé. Hasonló jelenségre utal, legalábbis mint nagyfokú valószínűségre, a következő század egyik legnagyobb művészi vállalkozásának, a vatikáni stanzák kifestésének esetében. A művész mellett a megbízónak részesevé a műalkotás eszmei tartalmának kialakításában, vagy ami még gyakoribb, harmadik személynek, az irodalmi, teológiai, emblematikai vagy másnemű szaktekinetélynek közreműködése, a XVI. század későbbi folyamán megszokott jelenség lesz, s a jelenségről nemcsak következtetés útján szerzünk tudomást, hanem egykorú írott források is pontosan tájékoztatnak arról. Így tudunk Giovanni Pollastráról, aki Rosso Fiorentino négy kartorjának tartalmát szerkesztette; tudunk a sokoldalú Vincenzo Borghini ilyenirányú tevékenységéről is, aki Vasari, Michele di Ridolfo Ghirlandajo és Bronzino számára szállított programokat, míg Annibale Caro alkalmaslag Taddeo Zuccaro caprarolai freskói számára gondoskodott tartalmi vázól. Az ilyenemű eszmei, irodalmi munkák, vagy a róluk szűrlő tudósítások mind sűrűbben maradtak fenn a XVII. századból, s pl. Pietro da Cortona két főművének, a római Palazzo Barberini mennyezetfreskójának és a firenzei Palazzo Pitti fal- és mennyezetdekorációjának külön-külön ismerjük a programadóját. Látnivaló, hogy V. L. előadása a renaissance kezdetének kérdésével együtt egy igen nagyjelentőségű és messzekiható szűrlésnek, a festményciklusokhoz adott programok gyakorlatának a problémáját is felveti. Ami a gyakorlatnak az Apokon-inneni, főleg XVIII. századi délnémet és osztrák emlékeit illeti, a bécsi művészettörténeti iskola néhány tagja, kivált C. List, H. Tietze és K. L. Schwarz igen hasznos kutatásokat végeztek. Fontos lenne azonban, hogy az ilyenemű kutatások visszanyűjjanak egészen a kezdetekig, s a XV. század olasz festménysorozatai tárgyválasztásuk szempontjából ismét vizsgálat alá véssenek: van-e és mi bennük olyan elem, mindenekelőtt világi elem, ami a megbízó utasításaira, tágabb értelemben programadóra vall. Tekintve, hogy az ilyen nagyarányú műalkotásra megbízást adó egyén rendszerint az uralkodó társadalmi osztályhoz tartozik, nagyonis lényeges — amint a Masolino-féle ciklus kiválóan példázza — annak ismerete, mit, milyen tartalmi elemet és milyen cézzattal juttat a megbízó az általa kezdeményezett műalkotásba.

Végezetűl: hogy az ilyen irányban továbbvitt kutatás mennyire gyümölcsöző lehet, mutatja a Cappella Sistina oldalfalainak kétségtelenűl egységes programon alapuló freskóciklusa, amelybe bőven szövődnek világi vonatkozások. Ki kell emelni Botticelli kompozícióját: Kóré és Dátán lázadása Mózes és Áron világi és vallási hatalma ellen, és a lázadók bűnhődése. E. Steinmann már régen rámutatott arra, hogy e freskó keletkezésének megértető előfeltételeihez tartozik IV. Sixtus küzdelme az egyházi állam megszilárdításáért. A közvetlen előzmények közül a legfontosabbak: Andreas Zamometric (Zuccomakehius)

állítólagos érseknek III. Frigyes császár és Lorenzo de' Medici által is titkon támogatott lázadása a pápa ellen, új schisma veszélyére felködlése, Róma városában a Colonnák villongásai a pápa oldalán álló Orsirikkel, majd a Roberto Malatesta által vezetett pápai sereg győzelme a nápolyiak fölött a Campo Marcián. Masaccioval összehasonlítva, Botticelli freskója már jóval nyíltabban, azt lehet mondani, világibb nyelven hirdeti a schisma-veszély elmúltát, mikor az ó-zövetségi jelenetek háttérébe középre a Constantinus-diadalívet állítja.

GENTHON ISTVÁN

Vayer Lajos Masolino—Masaccio-tanulmánya, mely azt hiszem valamenynyirekben nagy kedvet ébreszt arra, hogy kutatásainak eredményeit mielőbb és teljességében megismerjük, bennem, ki javarészt a hazai művészet történetével foglalatostkodtam, melar kólikus gondolatokat hív életre. Mert bizony semmi reményem k sir cs arra, hogy a Magyarországon több helyütt dolgozó Masolino, ez az elragadóan gyergéd *mater pulchra filia pulchrior* hazánkban készült műveivel, azoknak késői felfedezése révén györyörködtessen minket. Egy fontos tartózkodási helyén, Temesvárott nyoma sem maradt murkásságának, a sors iróriájaképpen Veszprémben műveirél százötven évvel korábbifreskók aránylagos épségben megmaradtak, az ő falképei nem, az ozorai vár, Pipo vára, melyről művészeti irodalmur k eddig csodálatosképpen alig-alig, foghegyről emlékezett meg, pedig főformáiban mégcsak nem is rom-alakban áll, a XVIII. században, az Esterházy-család kezén magtárrá züllött s meszelés alatt, mint a legutóbbi idők kémlelő próbái megállapították, nem rejt semmit a drága örökségből. A belvárosi templom szentségháztöredékére festett dísz az egyetlen, melyben ott bujkál a masolinói líra bája; ha sajátkezü murkának nem is tekinthető, mégis egy sugár, mely valahonnan a mester közeléből indult el útjára.

A magyar művészettörténet marxista átértékelése megindult, folyik, de ez a murka előreláthatóan sokkal nagyobb nehézségekkel néz szembe, mint szerencsésebben megmaradt emlékar yagú országok idevágó tudománya. Tudjuk, a képző- vagy iparművészeti alkotás megbonthatatlan egységben áll kora társadalmával, iskolázott szemrek le kell olvasnia róla azt, ami a társadalomra vonatkozik. Igen ám, ha az emlékek megmaradtak. Ismeretes, hogy középkori freskófestészetür k nagy centrumai, Buda, Esztergom, Győr, Nagyvárad stb. semmit vagy alig valamit őriztek meg festett díszükből. Az esztergomi várkápolna hihetőleg Niccolo di Tommasotól származó XIV. századi falképsorát ma e kor legfontosabb idetartozó emlékének tekintjük s körülötte, inkább alatta vagy háttérében, helyezük el többi, kevésbé jelentékeny társait. Mi lenne, ha az esztergomi dóm helyén állott Szt. Adalbert-templom falképeivel együtt napjainkra maradt volna? Könnyen lehetséges, hogy fénye és gazdagsága láttán nem is sokat törődrék a várkápolna festett díszével. Radocsay Dénes most megjelent s középkori falképekkel foglalkozó könyve, tessék végignézni képar yagát, mutatja, hogy egy-két kivételtől eltekintve, művészetür k ez ága nem áll azon a fokon, mint korabeli szobrászatunk. Hol van freskó k, mely vete kedne a pécsi romár kori domborműciklussal vagy a kalocsai királyfejjel? Melyik XIV. századit lehet együtt emlegetni a prágai Szent György-szobor izgalmas realizmusával? Javarésztük falra nagyított miniatür vagy szerény eredményű parkodás. Nem tudok középkori magyarországi falképről, mely a sokalakos

kompozíció kérdéséhez (hogyan emlékeznek Masolinora és Masacciora) csak valamennyire, akármennyire dadogva és bátortalanul hozzászóltna volna, ugyanakkor, mikor MS mester 1506-os Keresztvitele olyan merészen old meg idevágó kérdéseket, hogy a mai művészet is nagy haszonnal tanulmányozhatná. Mindebből nem az derül ki, hogy a freskó műfaja mágikusan vonzotta volna a harmad- és negyedrangú mestereket, míg az igazi haladók csak képtáblákat és miniatűröket festettek (ennél történetitlenebbül nehéz lenne gondolkodni), hanem az, hogy a java alkotások áldozatul estek a töröknek, a meg nem értésnek, a nemzedékenként változó ízlésnek s a mi éghajlatunk alatt különösen romboló időnek. Művészettörténetünk átértékelésének ez egyik legnagyobb nehézsége. Babérlevél-nagyságú főpapi pecsétek rajzáról kell olykor következtetni elpusztult szárnyasoltárookra. Nem szeretnék abba a hibába esni, hogy a középkori Magyarország belterületén képzeletemben csupa remekművet lássak. Arról azonban meg vagyok győződve, hogy Zsigmond budai Friss-palotája sokkal, de sokkal jelentékenyebb valami volt, mint a felvidéki oligarchák kis rablófészkei, a kor társadalmáról, anyagi kultúrájáról, annak szinte molekuláris mozgásáról egy termet többet árul el, mint a Vág-menti tisztos várromok. A középkori céh-szervezetek fogyatékos ismerete is meggyőzhet mindenkit arról, hogy az elsőrangú erők a nagyobb feladatokkal kecsgetető centrumok vonzásának nem tudtak ellenállni, amiből világosan következik, hogy a budai templomok szárnyasoltárai jelentékenyebbek voltak, mint Podolin vagy Káposztafalva ránkmaradt emlékei. A nagymérvű pusztulás kötelességünké teszi, hogy a marxista átértékelés során a legkisebb, legjelentéktelenebb töredéket is élesen szemügyre vegyük. A Masolino-kutató Pietro Toesca, ki eddig három hatalmas kötetben írta meg az olasz művészet történetét az őskereszténységtől a quattrocento kezdetéig s szilárd hitem szerint az érthetetlenül népszerű, többnyire gőzös és misztikus elméletekkel teli német Handbuchokat alaposan maga mögött hagyta, *arti minori* azaz kisművészetek címmel valamennyi korszakban gondosan és behatóan tárgyalja az iparművészet emlékenyagát. Többkötetes, *tüzetes magyar művészettörténetet iparművészetünk emlékeinek legszélesebbkörű bevonása nélkül nem tudok elképzelni*. Annál fájdalmasabb, hogy az egyetemi ifjúság sokkal szívesebben tanulmányozza a képzőművészet alkotásait, aminek talán sajnálatosan az az oka, hogy az iparművészet egyes műfajairól nincsenek méltó monográfiáink. Valaki az ötvösséget »nemzeti mesterségünknek« nevezte s nem járt messze az igazságtól. Bőven illusztrált, tüzetes története, mellyel büszkén léphetnénk az egész világ elé s melyet sok, kiváló részlettanulmány szinte két kézzel kínál a vállalkozónak, máig megíratlan.

Elnézést kérek, hogy a San Clemente derengő mellékkápolnájából, hol utoljára a nálunk is érdemeket szerzett Mauro Pelliccioli restaurátort láttam, amint a zavaró átfestések eltávolításán szorgoskodik, nekilelkesezve, elég hamar eljutottam a vesszőparipámig. A vita azért vita, hogy — ha kellő korlátok között is — mód nyíljen a kiszélesítésre s lehet hogy ez az elkalandozás, melyben némi módszertani mag megbúvik, tovább fejlődik további hozzászólásokban.

VAYER LAJOS válasza a hozzászólásokra

Köszönetet mondok a hozzászólásokért, kiegészítésekért, a felvetett kérdések bekapcsolásáért a tárgyalt korszak más kérdéseibe és más korszakok analóg problémáiba.

Kardos Tibor professzornak köszönöm, hogy rokontudomány részéről először juttatta a mi tudományunkat ilyen hozzászóláshoz. Joggal mondhatjuk, hogy először hallottunk nemcsak az irodalomtörténet, hanem az egész kultúrhistoria részéről így közvetlenül a mi problémánkba belemélyedő korreferátumot. Megjegyzéseire sorra reflektálok.

Helyesen látta meg, hogy a »profán tematika — egyházi művészet — reneszánsz kezdeteik« kérdéskörben a tematika és stílus együttes vizsgálatát igénylő módszer irányába kívánok kutatásaimmal indulni és indítani. Ugyancsak osztom azt a nézetét, hogy konkrét problémámat, a San Clemente-ciklus explikációját a feldolgozás végleges megfogalmazásánál a forma és tartalom egységében kell tárgyalnom. Hogy most célzatosan a tematikai kérdésekből ragadtam ki metodikai példáimat, ennek oka, hogy a multban, mint előadásom tudománytörténeti fejtegetései mutatták, a tematika problémáit a legkevésbé hozták kapcsolatba a reneszánsz kezdeteinek kérdésével. Ezért kutatásaimban, ha lényegében az ikonográfiai szempontot helyezem is a középpontba — de semmiestre sem úgy, hogy az ellipszisnek kettő helyett egy fókusz tétéleznék fel — a stílus kérdéseinek tisztázása és formai vizsgálatok igen fontos helyet foglalnak el. Hogy csak egy példát említsek: a szóbanforgó legendás jeleneteket mint a történeti szcénák ábrázolásának fejlődésében fontos állomásokat jelentő kompozíciókat fogom tárgyalni. »Haupt- und Staatsaktionok« ezek a javából és ugyancsak nagy lépést tesznek meg az epikus előadástól a drámai felfogáshoz vezető koncentráció útján. De folytathatnám a rajz, a szín problémáival is hasonlóképpen, éppen Masolino és Masaccio relációjának szempontjából is. Hangsúlyozottan kell hozzátennünk, hogy bár a régi művészettörténet a formai vizsgálatok terén aránytalanul több ma is használható eredményt produkált, mint a tematika körül, itt is az a helyzet, mint más kérdésekben, hogy ezeket az eredményeket nemcsak, hogy revízió alá kell venniük, hanem éppen a forma és tartalom egységének alapján nyugvó szemléletünkkel, a legtöbb esetben előlről kell kezdenünk, vagy ugyancsak nem kevés esetben végig kell vinnünk a munkát. Nem felejtethjük el egyik filozófusunk szellemes mondását: még a mi képelemzéseinknek is teljesebbeknek és tökéletesebbeknek kell lenniök, mint az elavult szemlélet alapján elemző burzsoá művészettörténészekének. Hozzátehetjük, semmiesetre sem lenne helyes, ha a l'art pour l'art helyébe valamiféle »téma a témáért« lépne — sem a régi művészet kutatásában, sem a mai művészetünk értékelésében.

Ide kapcsolódik az is, amit Kardos professzor a típus-képzésnek, részemről is behatóan tárgyalni száándékolta kérdésében érintett. Valóban kétségtelen az, hogy Masolino az ő típusait nem — mint tanulsággal hallottuk — Leonardótól is helytelenített módon más mesterektől készen vette át, és nem az egyéni valóságtól, az egyéneken megfigyelt és lerögzített vonásoktól függetlenül, mintegy lombikban állította elő. És, hogy itt is csak egy példát említsek: sikerült a Brancacci-kápolnában Masolinótól festett freskók egyikén egy olyan személyiség portrészzerű alakját felfedeznem, kiről a kápolna egy másik falképén Masaccio ecsetétől maradt ránk portré. Nem kell részleteznem milyen lehetőség nyílik itt a két mester típus-alkotó módszerének éppen ebből az egybevetésből adódó vizsgálatára. És előrebocsáthatjuk, Masolino itt sem jelenti csak a régít Masaccióval szemben, hiszen maga a portré, az individuális és a tipikus problémájának világos felvetése is az új korszak realizmusának egyik döntő fontosságú jegye. Nem érdektelen, hogy viszont Masaccio, mint említettem, Masolinótól éppen a Krisztus-típust veszi át, de csak ideig-óráig, mert a firenzei Santa Maria Novella

Szentháromság-freskójában már készen áll előttünk az a realiztikus Krisztus-arc, mely méltán idézi emlékezetünkbe Brunellescónak és Donatellórak híres vetélkedését és lép emberi, vagy mondjuk Leonardóval »természetes« valóságban Donatello paraszti típusa mellé.

A típus problémával kapcsolatban azonban a Herodes-lakoma Pipójának esetében fenn kell tartanom a régebbi előadásomban kifejtett felfogásomat. Annak idején sorra vettem az asztal körül ülő vendégeket. A bajszos ifjú magyaros jellegét nem vonom kétségbe, Huryadi Jánossal való azonosítását Kardos professzor is vitathatórak tartja, hozzátehetem, volt kutató, ki ezt tartotta Pipórak. Az őszszakállú figura Pipóval való azonosításárák nem tipikus jellege önmagában, hanem egyrészt az egyéni vonások nagyfokú hiánya, másrészt az a tény mond ellent, hogy ez a típus Masolinórak kétségtelenül magyarországi útja előtt festett képein is nem egyszer szerepel, így a Kardos professzortól is említett Tabita feltámasztásán és Szent Péter prédikációján a Brancacci-kápolnában, továbbá a Collegiata freskóin is. A Battistero atyaisterét azért emeltem ki, mert itt az analógia a közvetlen közelben jelentkezik. Egyébként, ami a lakoma feltételezett Brarda biborosát illeti, itt sem fogadhatom el Banfi identifikációját, mert a Pipó esethez hasonlóan ugyancsak a közvetlen közelben van ellentmondó analógia. Ugyanez a figura a Herodes-lakomával szomszédos másik falképen is jelentkezik, ismét Herodesként. De míg a lakomán prezideáló Herodesben még valahogyan elfogadhatók a megrendelő Brarda biboros megjelenését, addig itt Herodest abban a jelenetben látjuk viszont, mikor Keresztelő János ujjal mutat rá és feleségére, mordatszalagja szerint így korholván: Tilos néked feleségül venni magadhoz fivéredrek házasságtörő rejét! Ez a szerep nem illő még oly liberális mecénáshoz sem. De nem taglalva most Vaisz sokkal plauzibilisebb és helyi hagyománytól is támogatott feltevését, hogy e figurában Miláno zsarrokát, Filippo Maria Viscontit kellene látnunk, meg kell állapítanunk, hogy Brarda hiteles arcképei, sírszobra, a Collegiata-kapuzat ívmezejének domborműve stb., — melyeknek alapján a San Clemente-beli, mindenesetre mecénáshoz és dorátorhoz méltó attitűdben megjelenő alakjait azonosítottuk — lényeges eltéréseket mutatnak az említett Herodes-figurától, mint ezt korábbi előadásomban ugyancsak kifejtettem. Hargályozzuk, nem kell élő kortársnak okvetlenül kedvező szíriben szerepelnie a korilyen rangrejtett portréin, de egyrészt a pogány császár — mégis csak császár, másrészt a megrendelő, a mecénás ábrázolására — mégis csak kötelezőbb erejű a szimpatikus beállítás, mint más, a múltól és a művésztől távolabb álló kortársak szerepeltetésére. És még egy szót Pipóról, mint a Kardos professzortól Masolino rákmaradt oeuvrejében teljes joggal követelt portrészertő alakról: régebbi előadásomban én is hoztam egy Pipót, ugyancsak a San Clemente-ciklusban, mint a kereszt tövében lóháton ülő összetett kezű kiemelten ábrázolt katorát, a biblia centurióját. Meghatározásom alapjául Andrea del Castagno méltatlanul túlságosan eszményítettnek elköryvelt híres képmása szolgált, melyet a résztől az egészben nem látó művészettörténészek úgy tárgyaltak, hogy nem vették tekintetbe Castagno sorozatának többi képmását, így Petrarcaét, Bocaccióét, kiket, ha eszményített is, ezt éppen a mi helyes típus-értelmezésünkhöz hasonlóan tette. De a San Clemente Pipójának alkalmasból nem hagyhatjuk említés nélkül Mátyás királyunk egy humanista biográfusa által fenntartott szép megemlékezését sem, hol Pipóról, atyjának katorai tudományokban mesteréről éppen mint »ottimo centurione«-ról beszél. Élő és dolgozó művészeinknek is szolgálatot kívánok tenni a törekvéssel, hogy e speciális problémákból kiindulva a quattrocento művésze-

tében a portrészzerű figurák szerény feltűnésétől az asszisztenzákban felsorakozó híres képmásokig a tipikus ábrázolás fejlődésére általános következtetéseket is levonjak.

Itt kell megemlítenem, hogy a néhány éve — 1948-ban a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulatban — tartott említett előadásomon Kardos professzor nem lehetett jelen, mert ebben az időben Rómában tartózkodott, hol én magam 1947-ben éppen nagy részben az Ő segítségével kutattam és indultam el a ma szóbanforgó problémák kutatásának útján.

De a Herodes-lakoma interpretációjának kérdése, szerény véleményem szerint, nem is választható el a Castiglione Olonai Battistero egész freskó-ciklusának interpretációjától. Itt is szükséges, úgy mint a San Clementében, meg-
lelni az egész program magyarázatának nyitját. Ezen dolgozom tovább, ugyanúgy, mint ahogy folytatom Masaccio Brancacci-ciklusának tematikai explikációjára irányuló mur-kámat is, melyre a Steinbart-féle téves hipotézis kapcsán utaltam. De hangsúlyozzuk, félreértések elkerülése végett, kutatásaink nem azt célozzák, hogy mint a régi kutatók mindenütt portrékat, úgy mi mindenütt profán célzatú programokat kívárjunk fellelni. Van tennivaló nemcsak a világi, hanem az egyházi programok körül is. De vajjon van-e, és lehet-e például Masaccióé, a realizmus, hozzászólómtól oly szépen jellemzett mestereinek bármely művében *csak* egyházi elemeket látni, akár tartalmi, akár formai szempontból? Úgy gondolom, egyetértünk mindnyájan abban, hogy nem.

Igazat adok Kardos professzornak, hogy Masaccio világrézete valóban világosabban áll előttrük, mint Masolinóé. Masolinó ideológiai hovatartozásának problémája — éppen életébe és művészetébe, a formai és tartalmi kérdésekbe, megrendelőihez való viszonyába, az udvari és városi megbízókkal való kapcsolataiba történő mélyebb belehatolás után látjuk ezt egyre világosabban — sok tisztázásra váró kérdést vet fel. Úgy gondolom, hogy Kardos professzor talá-
lóan mutatott rá a quattrocento művészeinek humanizmusára és itt lesz a legizgalmasabb kutatható Masolinó személyisége és szemlélete körül is. Még egyszer köszönöm hozzászólását és azt kérem tőle, hogy éppen ezen a területen legyen segítségemre kutatásaimban a jövőben is.

Pigler Andornak elsősorban azt köszöröm, hogy a Giottótól Raffaellóig vezető úton, sőt a fejlődést tovább is követve, a tematikai programok példáit tudásának gazdag tárházából merítve, szerény kezdeményezésem mellé felsorakoztatta. Ugyancsak teljesebbé tette a »profán motívum« fogalmát azzal is, hogy a történeti kompozíciók mellett, utalt az életkép és tájkép hasonló fejlődésére is.

Genthon Istvánnak hálás vagyok azért, hogy a Masolinó-kérdés magyarországi körét széles távlatú képből úgy vázolta fel, hogy reméljük, több kutatók fog kedvet kapni a magyarországi középkori művészetnek és nem utolsósorban az »iparművészetnek« az európai fejlődéssel szerves egységben való vizsgálatára. A falkép-korpusz megvan, most kell következnük a többi korpuszoknak és a monográfiáknak is. A tőle megjelölt területeken valóban alkalom nyílik nemcsak a tematikai, hanem a formai problémákban is megmutatni, hogy mi az új szemlélet adta módszertani fölény, milyen a szebb, teljesebb, igazabb elemzés, vagy — ne tartsunk e terminus technicustól — stíluskritikai kutatás.

Végezetül is megállapíthatom, hogy ha talán nem is lehetett a tudománytörténeti fejlődésről és egyben a saját kutatásaim irányáról is referáló előadásomban ezúttal minden felmerülő kérdésre válaszolni, a hozzászólások arról tanuskodtak, hogy a folyamatban levő kutatásaimból kiemelt feltevéseimet a kor-

referátumok is nagy részben magukévá tették. Ez kedvet és erőt ad számomra a Masolino—Masaccio-probléma, e valóban mondhadjuk »vexata questio« további kutatására.

A MAGYAR NÉPI ÉPÍTKEZÉS KUTATÁSA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT ÉS ANNAK KRITIKÁJA

GUNDA BÉLA

A magyar néprajz történetét vizsgálva azt látjuk, hogy már tudomány-
szakunk szervezett kibontakozásának idején : a mult század utolsó évtizedeiben
a lakóház, a népi építkezés vizsgálata nemcsak az anyaggyűjtés, hanem az
eredet kérdése, a történeti fejlődés magyarázata terén problémák felvetését
eredményezi. Legjobb szakembereink foglalkoznak a kérdéssel és szállnak egy-
mással vitába. Gondoljunk csak *Huszka J.* merész keleti összevetéseire. *Huszka J.*
a székely ház eresztét a kínai faházzal és a szasszanidák építkezésével hozza
kapcsolatba.¹ Felfogásával *Jankó J.* és *Herman O.* száll pörbe,² hogy azután
néhány évvel később külön utakon és más módszerekkel — egymás véleményével
szembehelyezkedve — próbáljanak bevilágítani a magyar ház fejlődéstörté-
netének homályába. *Herman O.* a természettudós szemével a ház fejlődésénél is
a »sejtet« keresi. Természettudományi módszere arra ösztönzi, hogy ne a fejlett
formák összehasonlításából, hanem az egyszerű, nyilván ősi alakokból kiindulva
fejtse meg a százados fejlődés eredményeként létrejött bonyolultabb építmények
néprajzi rejtélyeit.³ *Herman O.* ősi sejtje a kunsági *enyhely* és *cserény*, amelyekből
szerinte a háromosztatú magyar hajlék kialakult, — olyanképpen, hogy a kota-
típusú kunyhóból létrejött nyeregtető rákerült a tagolódo cserényre.⁴ *Jankó J.*
a meglévő típusokból indult ki s az alaprajz nyomán a magyarság házát fel-
német típusúnak tartotta. Ezt a véleményét azonban később részben módosítva
arra mutatott rá, hogy a Dunántúlon azok a lakóházak, amelyeknél az egyes
helyiségek külön-külön nyilnak az udvarra, a tornácra — magyar típusú épít-
kezésnek nevezhetők.⁵

A több mint fél évszázaddal ezelőtt lezajlott vitán végigtekintve ma már
megállapíthatjuk, hogy egyik érdemes és úttörő kutatónk javára se billen a
helyes eredményt mutató mérleg serpenyője. (De) viszont az elmúlt fél évszázad
arra sem volt elegendő, hogy a vita tanulságain okulva megnyugtató feleletet
adjunk a magyar lakóház eredete, fejlődése, belső élete körül felvethető kérdések
tömkelegére. Az elmúlt fél évszázad idején a problémák, a tennivalók és kevésbé
az eredmények sokasodtak.

Hasonlóan, mint a magyar halászat eredete körüli vita után — a lakóház-
kutatás területén is az anyaggyűjtés munkája indult meg. Etnográfusaink igen

értékes anyagot hoztak felszínre, az építkezés számtalan, pusztuló ősi formáját (pásztorépítmények, gabonások, veremlakások, tűzhelyek stb.) rögzítették le. De több évtizeden át elvi, elméleti kérdések, az összehasonlításból adódó — esetleg később módosuló — problémák nem foglalkoztatták az etnográfusokat. A módszertani problémák hiánya természetesen éreztette hatását az anyag gyűjtése terén is. Kutatóink éppen a XIX. század végén és a XX. század elején kialakuló formákat nem vizsgálták. Nem igyekeztek rámutatni arra, hogy a kapitalizmus viszonyai miképpen zavarták meg az ú. n. »tisztá típusokat«. ⁶ Mondhatnánk azt, hogy évtizedek folyamán a gyűjtés módszerei alig fejlődtek, kevésbé mélyültek.

Legjobb, legrészletesebb leírásaink közé tartozik Cs. *Sebestyén K.* székelyföldi, *Györffy I.* bihari és nagykunsági tanulmánya. ⁷ Mindkét kutatónk munkássága a szerkezeti részek leírása, a ház belső életének ismertetése terén ma is mintaszerű. *Györffy I.*-nek nagy érdeme pl. az, hogy rámutatott a hadak, nemzetségek elhelyezkedésének szerepére s először tárgyalja részletesen az alföldi sár- és nádépítkezés sajátosságait. Eredetmagyarázatai azonban nincsenek kellőképpen megalapozva és megindokolva. A délbihari meredek tetejű, szalmás házak véleménye szerint már az ottani földön voltak a honfoglalás idején is: »az ősszláv lakosság hagyta ránk, mint az ősi háztípust, ezt bizonyítja a ház termino lógiája is«. ⁸ Azon a nézetem voltam és vagyok, hogy a szláv és a magyar építkezés között igen szoros a kapcsolat. Többször rámutatott erre a kérdésre, a szláv építkezésnek a magyarság építkezésére gyakorolt hatására *Bátky Zs.* is. *Györffy I.* azonban túl egyszerűen próbálta megoldani a kérdést. Ha itt ősszláv hagyatékkal van dolgunk, akkor a »délbihari tűzhely legegyszerűbb és legősibb formája« ⁹ miért tartozik a gógányok típusába? De további kérdést is vethetünk fel: a szelemenés és szarufás tetőzet problémáját. Az előbbiről nem nyújt tájékoztatást *Györffy I.* Nem hasonlítja össze a kemenceformákat, a tetőfedés technikáját, a boronakötéseket, stb. Ezek nélkül pedig ilyen kérdéseket megoldani nem lehet.

Századunk első évtizedeinek gyűjtőmunkája után az 1920-as években — néhány korábbi írásától eltekintve — *Bátky Zs.* mélyíti el a magyar lakóház-kutatás kérdését s vele egyidőben, majd utána Cs. *Sebestyén K.* hoz felszínre, gyakran *Bátky Zs.* elméleteivel szemben új megállapításokat. Igaza van *Vajkai A.*-nak, amikor a következőket írja: »A tudomány mindig akkor él és virágzik, ha visszhangja van, ha különböző vélemények alakulnak ki, cáfolatok, viták születnek. Úgy látszik, hogy *Bátky*-nak is szüksége volt időnként impulzusra, ami belőle ellenvéleményt váltott ki. Bár a ház mindig kedvenc témája volt, de meglehet, hogy nagyszabású házkutatásra Cs. *Sebestyén Károlynak* a honfoglalók házáról írt cikke serkentette, természetesen *Sebestyénnel* ellentétes eredményre jutva.« ¹⁰ *Bátky Zs.* tevékenysége hatásában is nagyjelentőségű. Foglalkozik a magyar sátor emlékeivel, a magyar ház eredetével, tőle származik a magyar háztípusok első rendszerbefoglalása. Vizsgálja az egyes lakórészek, a tűzhellyel kapcsolatos

eszközök művelődéstörténeti jelentőségét. A Néprajzi Múzeum Értesítőjében megjelent tanulmányai és kisebb írásai szempontjait, eredményeit *A magyarság néprajzában* foglalja össze. *Bátky Zs.*, mint a Néprajzi Múzeum akkori igazgatója lehetővé tette, hogy idősebb és fiatalabb kutatók az ország különböző területén rendszeres gyűjtést végezzenek — s szemléletének megfelelően elsősorban a tűzhelyeket tanulmányozzák. *Bátky Zs.* a közvetlen néprajzi anyagon kívül erősen támaszkodott a népnyelvi közlésekre, a nyelvtudomány eredményeire, de e mellett felismerte a régészeti anyagnak a népi építkezés tanulmányozásánál elengedhetetlen számbavételét. Ennek megfelelően a Néprajzi Múzeum Értesítőjében helyet adott középkori falvaink felszínre került emlékei publikálásának.¹¹

Bátky Zs. véleményeit, egyes feltevéseit, eredményeit rendkívül nehéz összefoglalni. Véleményét — még ugyanannak az írásának a keretén belül is — gyakran változtatja. Ha mások saját véleményét próbálták igazolni, — akkor ő azt igyekezett megcáfolni. Minden mondata azonban tele van gondolatokkal, problémákkal, de kételkedésekkel is. Helyesen állapítja meg róla *Vajkai A.* a következőket: »Bátkyt inkább részletkutatásaiban tartjuk kiválónak, mint nagy összefoglalásaiban. Rendszerezéseiben több homályos pont, tisztázatlan fogalom, ellentmondás van« (i. m. 17. l.), de ennek részben oka az összehasonlításhoz szükséges anyag elégtelensége is. Építkezésünk ugor hagyományairól, a régi sátozművesség maradványairól, az *ól, kamara, szoba* tárgyi és nyelvi vonatkozásairól közölt fejtegetései azonban részben vagy egészben helyesnek bizonyulnak.

Bátky Zs. — noha több alkalommal cáfolta a német kutatóknak a hazai építkezést érintő egyes megállapításait — módszerével, az építkezés problémáinak a feltárásával *Rhamm K.*, *Geramb V.*, *Haberlandt A.* és mások merev, a gazdasági élettől, a társadalomtól elszakított célkitűzéseit követte: a tűzhelyeket tartotta a ház legfontosabb elemének s ugyanúgy, mint *Bünker R.* vagy *Geramb V.* a tűzhelyek figyelembe vételével próbálta megállapítani a magyar háztípusokat. Elfogadta *Geramb V.* tételét, hogy a tűzhelytípusok egyben háztípusok is.¹² Szerinte — noha elképzelhető más beosztás — a háztípusok rendszerbefoglalása a tűzhely, mint *belső*, tehát »lelényegesebb meghatározó jelleg alapján történhet«.¹³ Hogy mennyire a tűzhelyek morfológiai vizsgálatával foglalkozó építkezéskutatás nyomdokain haladt *Bátky Zs.*, annak nemcsak az a bizonyítéka, hogy a szerkesztésében hosszú éveken át megjelent Néprajzi Múzeum Értesítőjében a lakóháztanulmányok lényegében tűzhelytanulmányok, hanem az is, hogy amikor *Schier Br.* munkáját tanulmányoszerűen ismerteti, csak azokra a részekre tér ki, amelyek a tűzhelyproblémával kapcsolatban állanak.¹⁴ Megállapításait ehhez a munkához igazítja, anélkül, hogy megpróbálná *Schier Br.* munkáját mélyreható kritikai bonckés alá venni. Később a tetőszerkezet tanulmányozásának fontosságára szintén *Schier Br.* munkájának a nyomán hívta fel a figyelmet.¹⁵

A tűzhelyek formája nyomán *Bátky Zs.* a következő magyar háztípusokat különbözteti meg: 1. keleti magyar vagy erdélyi, 2. északi magyar vagy palóc, 3. déli magyar vagy alsódunántúli, 4. nyugati magyar vagy középdunántúli, és 5. középmagyar vagy alföldi háztípus.¹⁶ A magyarság néprajzában tipologizálása során tűzhelyes és szobás-konyhás házakról beszél. Felsorolja ezek több ismertetőjegyét, de ennek a beosztásnak a keretén belül is fenti, tűzhelyekre alapozott típusaival foglalkozik.¹⁷ Ezek a formák azonban az élettől távolálló, mesterségesen kikövetkeztetett típusok. Egy-egy vidék tűzhelyeinek a hasonlóságából még nem következik, hogy a háztípusok is azonosak. *Bátky Zs.*-dal szemben *Cs. Sebestyén K.*-nak kell igazat adnunk, aki véleményét a következőkben foglalja össze: A tüzelőberendezés »típusalakító hatása korántsem olyan kizárólagos, ahogyan azt egyesek gondolták.«¹⁸ A boglyakemencék északi irányban történő terjedése és a palócok közötti felbukkanása¹⁹ még nem jelenti azt, hogy az alföldi háztípus gyökeresedett meg ennél a számtalan építészeti problémát nyújtó etnikai csoportunknál. Az új kemencetípus alkalmazásával nem változott az alaprajz, a falkészítés technikája, a tetőváz, a fedési mód, a ház belső élete, stb. — mindmégannyi fontos ismertetőjele az építkezési formáknak és háztípusoknak. Azzal, hogy a szatmári házakból kikerült a kandalló s az alföldi házak nagy részéhez hasonlóan modern takaréktűzhelyeket alkalmaznak — még nem beszélhetünk a háztípusok azonosságáról. Ha figyelmesen vizsgáljuk a *Bátky*-féle középmagyar háztípus területét, akkor ezen belül, tájilag jól elhatárolva olyan építészeti jellegzetességeket tapasztalhatunk, amelyek nem a tűzhelyek függvényei s a típus fogalmához jobban hozzájárulnak, mint a boglyakemencék. Ilyen jellegzetességek az alaprajz, a nyerges és kontyos tető, a tornácformák, stb. A jellegzetességek elhatárolódására a Nagyikunországban és annak peremvidékein szépen mutatott rá *Györffy I.*²⁰ Mindezeket helytelen lenne az olyan »egyéb jegyek« csoportjába sorolni, amelyek a fenti típusokat kisebb változatokra bontják.

Lakóháztípusaink fejlődéstörténetének a tűzhelyek formája révén történő változása előbb-utóbb vakvágányra vezet. Az ilyen kutatásoknál figyelembe kell venni a gazdasági körülményeknek közvetlenül a tűzhelyekre gyakorolt hatását. A tűzhely akkor is átalakulhat, ha a ház többi része lényegileg változatlan marad. A gazdasági és társadalmi viszonyok változásával nem bontják le azonnal a régi házat, hanem előbb a tűzhelyek elvesztik különböző rendeltetésüket (a kemence nem fekvőhely, nem szárítanak rajta gabonát, stb.), majd magát a tűzhelyet alakítják át, teszik higiénikusabbá, sőt a házba az igények fokozódásával több tűzhelyet is építhetnek. Minden valószínűség szerint így jöttek létre azok a XV.—XVI. századi kettős kemencéjű lakóházaink, amelyeket a Kecskemét-környéki ásatásokból ismerünk.²¹ Az igények fokozódásának a jele az, hogy napjainkban a boglyakemencét lerombolják, helyére belülről fűthető kályhát vagy takaréktűzhelyet állítanak s a kenyérsütés esetleg az udvarra épített kemencében történik. Az Alföldön ez az alakulás már évtizedek óta tart. A fenti elvek alapján

ez azt jelentené, hogy a háztípusok is megváltoztak. Csak a tűzhelyek átalakításából ilyen következtetést nem vonhatunk le. Természetesen változnak a háztípusok is. De a változást csakis a különböző építészeti jellegek együttes vizsgálatával tudjuk feltárni. Külön-külön megvizsgálva — az adott történeti időszakban — az egyes jellegek változásának gazdasági, társadalmi, etnikai okát és körülményeit is.

A tűzhelyek nyomán keleti magyar, középmagyar vagy más háztípusról már csak azért sem beszélhetünk, mert egy-egy területen belül a gazdasági és társadalmi alakulásnak megfelelően a tűzhelyek sem egységesek, azok is változnak. A tűzhelyek alapján történő tipologizálás helytelensége még jobban szembetűnik, ha kissé európai méretekben próbálunk gondolkodni. Vajjon az észtt-lett lakócsűr, az északi nagyoros, az alsószász, a wallisi, a bernvidéki ház jellegzetessége a tűzhelyekkel domborodik ki? Kétségtől, hogy nem! A wallisi ház sajátos emeletes formája pl. a lakók hagyományos szokásai nélkül nem érthető meg.

Amikor a tűzhelyek felé irányult kutatóink figyelme, fontos problémák mégis megoldatlanok maradtak. Legvilágosabban az északi, palóc kemencék történetét ismerjük. Ezeknek a kemencéknek a formai és funkcióváltozása szoros kapcsolatban van a gazdasági szükségletekkel és társadalmi igényekkel. Igen ellentétesek azonban a vélemények pl. a székely tűzhely és ház alakulásáról. *Bátty Zs.* azt próbálta bizonyítani, hogy a kemence nem ősi, hanem későbbi jövevény. Korábban az udvarban állt s talán valamilyen újfajta kenyérsütő eljárással honosodott meg.²² Majd olyan — lazán megfogalmazott — álláspontra helyezkedik, hogy a kürtőtlen, füstös bolgár *pest* került be a nyílt tűzhely mellé az erdélyi házba. A *pestet* pedig később az északi szláv *peč*-típusú kemence szorította ki.²³ *Cs. Sebestyén K.* a székely kemence és nyílt tűzhely fejlődését *Bátty Zs.*-dal szemben a következőképpen látja: A székelyek keleteurópai főzőkemencés, boronafalú, füstös házat vettek át a bolgár-szlávoktól. A főzőkemence volt a *pest*. Korábban nyílt tűzhelyen, szolgafára akasztott üstben főztek. A *pest*-nek valószínű, hogy volt szikra- és füstfogója, amit a nyílt tűzhely és a kemence összeépítése, a tüzelőpadka miatt megnagyobbítottak. Később a *pestet* lerombolták. Amikor azonban rátértek a kovászos kenyér sütésére, a sütőharangból kerek kemencét alakítottak ki s ezt a régi *pest* helyére állították a cserepes, a gógány mellé.²⁴

A két felfogás élesen szembenáll egymással s ahány megállapítás, annyi további probléma. Leghomályosabb az u.n. *pest* kérdése, amelynek a formájáról, használatáról pontosabb adataink nincsenek.²⁵ Nem lehet feladatomban itt a keleti magyar ház eredetével és fejlődéstörténetével foglalkozni. Csupán példaképpen a fenti vélemények néhány problémájára hívom fel a figyelmet: 1. A keleti magyar ház vizsgálatánál etnográfusaink nem vették figyelembe a régészeti leleteket. Elsősorban az erősi őstelenen végzett ásatások eredményeit.²⁶ (*Szimonyenko J. F.*-nek az ukrán kemence történetéről írt tanulmánya a bizo-

nyítéka annak, hogy még a tripoljei kultúra emlékei is megőrződtek, továbbfejlődtek a mai szláv lakáskultúrában.²⁷⁾ 2. A XVII.—XVIII. századi oklevelekben gazdag adatok vannak a lakóházról is, amelyeket figyelembe kell vennünk.²⁸⁾ 3. A keleti magyar házat nem tárgyalhatjuk függetlenül, elszigetelve a román háztól. Cs. *Sebestyén K.* a kapcsolatnak csak a negatív oldalát emelte ki. 4. A székelység területén meg kell vizsgálni a pásztorépületeket, amelyek a tűzhelyek és a lakóház fejlődésének magyarázatához lényeges anyagot nyújtanak. 5. Ha a székelyek a sütőharangból kupolaformájú kemencét alakítottak ki, akkor a feltételezett régi *pest* helyén pl. a gyimesi csángóknál miért használnak szögletes, fekvőhasáb alakú kemencéket. 6. Amennyiben a dolgozó nép életének a megismerését a néprajz történetileg is el akarja mélyíteni, szükséges a változások egyes fázisait időben rögzíteni. 7. Meg kell vizsgálni a változások gazdasági, társadalmi körülményeit, okát és lehetőségét.

Etnográfusaink *Báthy Zs.* ösztönzésére és hatására — mint már utaltam rá — a két világháború között elsősorban a tűzhelyeket kutatták. A fejlődést, az alakulást a tűzhelyek alapján rekonstruálták. A jellemző példák közül csak egyet említek. Nem volt helyes módszer az, ahogyan *Gunda B.* az ormánsági lakóház kialakulását vizsgálta. A tűzhelyek figyelembevételével építette fel az ormánsági házat, mintha csak a lakóház puplikából, locenfából és tácsás kályhából állana, anélkül, hogy a tetőszerkezetet, a fedőanyagot és a módot, a különböző technikájú falat vizsgálta volna. Nem látom szükségét annak, hogy nézetemet több kérdésben megváltoztassam (pl. a sütőharangok eredete, a kályhás szoba és a szenes ház összeépítése), de maga a módszer nem kielégítő. Újból alaposabb vizsgálat tárgyává kell tenni a kályhás szoba eredetét, megjelenésének idejét. Nem látszik helyesnek továbbá az a megállapítás sem, hogy az ormánsági ház »lényegileg azonos« a dinári háztípussal.²⁹⁾ Ezeket a következtetéseket el lehetett volna kerülni, ha *Gunda B.* a házat összes, számottevő elemeivel együtt vizsgálja s nem szűkíti le megfigyeléseit a »primitív«, visszafejlődő jelenségekre. A házat elszakította az ormánsági nép gazdasági életétől.

Véleményem szerint lakóházkutatónk — az értékes anyaggyűjtések mellett is — a két világháború között lényegében öncélú, morfológiai vizsgálat volt. Az egyes építészeti elemeket szinte önmagukért vizsgáltuk. Az eredetmagyarázó kísérletek során ősi formákat igyekeztünk megállapítani, s egyik vagy másik építkezési elem (szelemen és szarufa, gógány, stb.) fejlődéstörténetét a házban lakó embertől függetlenül vázoltuk fel. Nem voltunk tekintettel a lakóház-kultúra-komplexum egészére. A lakóházkutatók nem járultak hozzá a népcsoport, az etnikum alakulásának megismeréséhez. Meglévő történeti vagy nyelvészeti eredményeket próbáltak igazolni, anélkül, hogy anyagukkal a nép életére rávilágító, a néppel szoros kapcsolatban álló történeti folyamatokat rekonstruáltak volna. De ugyanekkor meg kellett volna állapítani a lakóházzal kapcsolatban a jövő fejlődését mutató progresszív irányvonalakat is.

Az építkezés alakulásának, változásának a folyamatát, az építkezés jellegzetességeit történetileg elmélyítve feltétlenül össze kell kapcsolnunk az etnikum, az etnikai csoport alakulásának kérdésével. *Jankó J.* 1901-ben megjelent munkájában (A magyar halászat eredete) már rámutatott arra, hogy a tárgyi kultúrájuk történeti rétegeinek, eredetének a nyomán miképpen pillanthatunk bele népünk kialakulásának folyamatába, a honfoglalás előtt gazdasági és társadalmi kérdések problémáiba. Megmutatta az utat ahhoz, hogy miképpen szólhatunk hozzá az őshaza kérdéséhez. A két világháború között csak *Lükő G.*-nak a moldvai csángókkal foglalkozó munkája az, amelyben az építkezéskutatás problémái s a szerző eredményei kapcsolatban állanak az etnikai csoport kialakulásának, történetének kérdésével. *Lükő G.* az udvar, a kapuk, a gazdasági melléképületek, az alaprajz, a nyílt tűzhelyek és kemencék, a bútorzat vizsgálatával igyekszik egyrészt a moldvai magyar etnikai rétegeket elkülöníteni, másrészt a moldvai magyarság kapcsolatát az erdélyi magyarsággal megállapítani. *Lükő G.* a tárgyi kultúrájuk vizsgálata során is arra az eredményre jut, hogy a moldvai magyarság és a Szamos-melléki magyarok közös etnikai alappal rendelkeznek. A moldvai magyarok nem székely elemeit a Szamos-völgyéből származtatja.³⁰ *Lükő G.* elmélete részleteiben kiigazításra szorul. Így pl. a lánc- vagy kettős udvar ismeretes a Székelyföldön is. A láncudvar nem sorolható azoknak a néprajzi bizonyítékoknak a sorába, amelyek a moldvai magyarság és a székelység műveltségének kettősségét igazolják.³¹

Mindezek ellenére is nagy érdeme *Lükő G.*-nak, hogy a néprajzi összehasonlítások segítségével hozzányúlt az etnikum alakulásának kérdéséhez.

Ha végigtekintünk *Meringer R.*, *Geramb V.*, *Schier Br.* lakóházkutató munkásságán, azt kell megállapítanunk, hogy vizsgálataik során az építkezéssel együttjáró szokásokat, hiedelmeket, a munka rítusait nem veszik figyelembe. Ez a módszer végigvonul a magyar lakóházkutatáson is. Legjobb példája ennek *A magyarság néprajzában* az építkezéstről írt összefoglalás. Az ú.n. »tárgyi« és »szellemi« részt a munka írói külön-külön tárgyalják. Az első kötetben olvashatunk az építőanyagról, a tetőszerkezetről, a tűzhelyekről, a magyar ház szökincseről. Az építkezés rítusait, az építőáldozat emlékét, a munka megünneplését — más szerző — csak a negyedik kötetben ismerteti. Összefoglaló munkában az anyag ilyen szemlélete nem kielégítő s lényegében kifejezője a gerambi ösvényen történő járásnak. *A magyarság néprajzában* feltétlenül meg kellett volna oldani a szokásanyagnak és az építkezés technikai, morfológiai részének együttes ismertetését. *Viski K.* a munka második kiadásának előszavában a követett módszerre feleletet próbál adni s nem vitatja a »magyar néprajz« fogalmának más felosztását, rendszerezését. Szerintem éppen összefoglaló jellegű kézikönyvben oldható meg a népeletben összetartozó jelenségek synoptikus bemutatása. *Zelenin D.* keleti szláv néprajzi kézikönyve³² tanulságos példával szolgálhatott volna néprajzosaink számára. *Zelenin D.* kézikönyvében az építkezés tárgya-

lásához hozzátartozik a szokásanyag, a hiedelem, a társadalmi hagyományok ismertetése is. Itt tartom célszerűnek megemlíteni azt, hogy a háztípusok történeti kialakulásának vizsgálatába be kell kapcsolnunk a házhoz tartozó szokásanyag elemzését is. Sajnos még a leíró jellegű tanulmányok legnagyobb részében is hiányzik a szokások, a hiedelmek ismertetése. Ki kell azonban emelnem *Vajkai A.* vizsgálatait, aki pl. Veszprém megye építkezését tárgyaló tanulmányában a ház technikai, formai elemeinek ismertetése mellett bemutatja az egyes etnikai csoportok építkezését, a házhoz és alkatrészeihez fűződő hiedelmeket, szokásokat, a házban folyó életet.³³ *Vajkai A.* a lakóházat sokrétű, különböző funkciókat ellátó feladataival együtt látja s kapcsolatba hozza az emberrel, a tájjal. Anélkül, hogy a részletekben elveszne, a bonyolult formák közepette is kiemeli a történeti értékelésre alkalmas lényegét. De az ő munkájának is részben hiányossága, hogy a falu különböző gazdasági és társadalmi rétegeinek az építkezését nem tárja kellően fel. Különben *Vajkai A.* házkutató munkásságát igen jelentősnek tartom (vö. *Finnisch-Ugrische Forschungen*, XXX. k., Helsinki, 1949. Anzeiger 24—33. 1). Sajnos többször előfordult, hogy igyekeztek munkáját nálunk elhallgatni.

A két világháború között rajzokban és fényképekben, technikai leírásokban becses anyagot közöltek az építészek. A Balatonvidék építészetével meginduló sorozat³⁴ lakóházaink különösebb újabkori fejlődésének igen értékes, úttörő dokumentum-gyűjteménye. Építészeink munkáiban azonban az eredetmagyarázatok során gyakori a kellően alá nem támasztott vélemény. *Tóth J.* pl. egyik — különben értékes — tanulmányában arra a következtetésre jut, hogy a göcseji és őrségi »boronaépületek és a szőlőhegyi pincék megőrizték az ősi magyar sátor (nyári szállás) és boronaház (téli szállás) szerkezeti és alaprajzi eredményeit«. ³⁵ A kástuk ollólábas, szarufás tetőszerkezetét az ősi magyar sátor tetőszerkezetével hozza kapcsolatba.³⁶ Mások a magyar házat a telken elfoglalt helyzete alapján a kínai házzal vetik össze.³⁷ Az eltúlzott keleti kapcsolatok jellemzik *Vámos F.* munkásságát is. *Vámos F.* szerint a magyar ház a Pontusz-Taurusz övezet hiláni háza.³⁸ Bizonyítani próbálta azután azt, hogy a szabadkémény az ősi magyar ház fedélszerkezetével azonos.³⁹ Nem vette azonban tekintetbe, hogy még ma is vannak kémény nélküli parasztházaink, amelyek éppen korábbi építkezési sajátság maradványai. Ha *Vámos F.* eredményeivel nem is érthetünk egyet, a magyar házkutatást érintő kritikai megjegyzései helyesek. Kiemeli, hogy »a magyar háztörténet eddig a német tudomány módszerével dolgozta fel a magyar anyagot«. ⁴⁰ Felhívja a figyelmet arra, hogy az alaprajz szerinti vizsgálatot az építőanyag, a szerkezet s egyéb elemek vizsgálatáig kell bővíteni.⁴¹ Sajnálhatjuk, hogy *Lükő G.* munkásságának egy időszakában belesodródott *Karácsony S.* »társaslogikai« zűrzavarába s ennek révén a házra vonatkozó fejtegetéseivel is lesiklott a tudomány területéről. Ilyen irányú munkásságának inkább csak *Karácsony S.* ide-oda helyezkedő hívei sorában volt népszerűsége s tudjuk, hogy ma már *Lükő G.* is túl van olyan teóriákon, amely szerint a búbos-

kemence és padkája, a szárazmalom keringője és a malomépület között transzcendens viszony van.⁴²

Népi építkezéskutatásunk túlzott morfológiai beállítottsága, a német tűzhelyvizsgálatok hatása s általában a néprajz elméleti fogyatéksága a magyarázata annak, hogy nem foglalkoztunk az egyes gazdasági rétegek és foglalkozási csoportok építészetével. Egyedül a pásztorépítkezés volt az, amely a két világháború között és az azt megelőző időkben felkeltette az etnográfusok figyelmét. Ezen a téren szép eredmények is születtek. A különböző munkák sorából — *Györffy I.* iránymutató összefoglalásai mellett — ki kell emelnem *Tálasz I.* tanulmányát a kiskunsági pásztorenyhelyekről, amelyben az állatfajták, a tartásmód és az egyes építmények közötti kapcsolatot tisztázza. Tanulmányos pl. annak a megállapítása, hogy a merinó juhok tenyésztését 1798-ban a halasi tanács azért igyekszik mellőztetni, mert a gazdáknak nincs módjuk a juhok természetének megfelelő épületeket emelni.⁴³ Hasonló vizsgálatokat végzett *Balogh I.* A tartásmód és az építkezés szoros kapcsolatát különben már *Györffy I.* és a pásztorokodással foglalkozó más kutatóink is kiemelik. Pásztorépületeink történeti értékeléséhez a magyar sátor kapcsán eredményesen *Bátky Zs.* járult hozzá.⁴⁴ A rendelkezésre álló történeti anyag mintaszerű feldolgozását végezte el *Viski K.* a székely kapuról írt tanulmányában. Ebben a munkában *Viski K.* tekintete elért a nyelvészettől a művészettörténetig s a népművészeti szempontból is jelentős alkotásunkról mindmáig a legelfogadhatóbb magyarázatot nyújtja. (Népr. Ért. XXI. 1929. 65—88.1.). A történeti anyag elmélyedő feldolgozása jellemzi *Zoltai L.* néhány építészeti tanulmányát.

Építkezéskutatásunkban általában hiányzik az az elvi célkitűzés, hogy a formákat és típusokat kapcsolatba hozzák az etnográfusok a gazdasági rétegekkel s az építkezést, a lakóház fejlődését a gazdasági tényezők alakító erejének figyelembevételével lássák. Ennek a szempontnak a felvetése pedig korábban jelentkezik irodalmunkban. *Kóris K.* 1912-ben kifejti, hogy a parasztság tagolódásának az építkezés jellegzetes mutatója s a nép építkezése, mint valami érzékeny műszer mutatja a gazdasági és társadalmi állapotot.⁴⁵ Etnográfusaink általában megelégszenek azzal, hogy ez vagy az a kezdetlegesebb forma a »szegénység« körében maradt meg. A gazdasági és társadalmi szempontok mellőzése megmerevítette és az élettől elszakította lakóházkutatásunkat. Ehhez még hozzájárul az, hogy a lakóházat az udvaron, telken helyetfoglaló melléképületekkel nem tekintettük szervesen összefüggő egységnek. Nem vizsgáltuk, hogy a termelési módok, a termelési viszonyok, a paraszti gazdálkodás alakulása miképpen tükröződik az építkezésben. Néhány tanulmány, megfigyelés érinti ugyan ezeket a kérdéseket, de *lakóházkutatásunk egészének módszerében* az ilyen pozitívumok változást nem jelentettek. Ezeknek a tanulmányoknak a sorába tartozik pl. *Erdei F.*-nek a makói tanyákról, *Fél E.*-nek a komáromi Kocs gazda- és zsellérházáról, *Kiss L.*-nak a szabolcsi veremlakásokról, *Gönyey S.*-nak a pestkörnyéki zsellér és volt jobbágyházakról közölt megfigyelése.⁴⁶

Rá szeretnék még mutatni arra, hogy a két világháború között komoly törekvések mutatkoztak a szabadtéri múzeum szervezése, felállítása terén.⁴⁷ A szabadtéri múzeumok kérdése talán legszorosabb kapcsolatban van a népi építészeti kutatásokkal. A szabadtéri múzeummal sikerült volna a népi emlékek számtalan objektumát megmenteni. Az etnográfusok tervei azonban az illetékes pénzügyi és egyéb hatóságoknál nem találtak megértésre. A balassagyarmati és veszprémi kezdeteknek nem lett folytatása. De ezen ne csodálkozunk. A feudális Magyarországon dolgozó népünk életét bemutató, ilyen szervezett intézmény nem is valósulhatott meg.

*

Nem feladatom itt a különböző részleteredményekkel való további foglalkozás, a tanulmányok, adatközlések sorozatos ismertetése. A népi építkezés kutatásának szempontjait, módszereit igyekeztem vázolni. A módszerek lényegében visszatükrözik néprajztudományunk elméleti fogyatékoságait, a néprajznak embertől és társadalomtól elszakadó irányzatát. A hibákból természetesen okulnunk kell. A felszabadulás után megjelent több tanulmány⁴⁸ feljogosít bennünket annak a feltételezésére, hogy lakóházkutatásunk a problémák felismerésében elmélyül s a retrográd szemlélet helyett vizsgálni fogja a termelési módnak s ezzel kapcsolatban a társadalmi viszonyoknak az építkezéssel való szoros kapcsolatát. Új mezőgazdasági politikánk is az ilyenirányú vizsgálatokra kell, hogy ösztönözze és szervezett munkára serkentse az etnográfusokat. A szocialista gazdálkodás útján haladó falu lehetővé teszi számunkra, hogy megfigyelhessük az új és a régi formák egymáshoz való viszonyát, az új kialakulását, nyomon kövessük az etnikai hagyományok formálóerejét s a szocializmus fejlődése nyomán maguknak az etnikai hagyományoknak a változását. *Kusnyer P.I.* kifejti, hogy a néprajz területe »a népi kultúra nemzeti formáinak tanulmányozása, a népi élet etnikai vagy nemzeti vonásainak a felderítése...«⁴⁹ Ehhez a feladatunkhoz rendkívül gazdag anyagot szolgáltat az építkezés. Munkánkat össze kell hangolni a régészek, művészettörténészek, építészek célkitűzéseivel. A hagyományos formákból ki kell választanunk a legértékesebbeket, hogy azokból dolgozó népünkkel együtt újabb, progresszív hagyományokat teremthessünk. A mult építkezésének vizsgálatával pedig dolgozó népünk történetének, életmódjának megismeréséhez kell hozzájárulnunk.

JEGYZETEK

1. *Huszka J.*, A székely ház. Budapest, 1895; *Huszka J.*, Tártyi ethnográfiánk őstörténeti vonatkozásai. Ethn. IX., 1898. 97—108. l.
2. *Janó J.*, A székely ház. Ethn. VI., 1895. 18—37. l.; *Herman O.*, »A magyarság háza«. Ethn. X., 1899. 282—286. l.
3. *Herman O.*, A magyar ősfoglalkozások köréből. Budapest, 1899. 16. l.
4. *Herman O.*, id. munk. 16. skk. l.

5. *Jankó J.*, A Balaton-melléki lakosság néprajza. Budapest, 1902. 205—206.
6. Lásd erről a kérdésről: *Stugyenyeckaja E. N.*, A mai kolhozparaszt-lakóház tanulmányozásának tapasztalataiból. Szovjet Néprajztudomány, 1953. 4. sz. 51. l.
7. *Cs. Sebestyén K.*, A háromszéki Szentföld székely háza. Népr. Ért. VI., 1905. 1—6. l.; *Cs. Sebestyén K.*, A gyimesi csángóház. Népr. Ért. X., 1909. 190—200. l.; *Györffy I.*, A Nagykunság és környékének népies építkezése. Népr. Ért. IX., 1908. 1—18., 153—166., X., 1909. 30—40., 65—78. l.; *Györffy I.*, Dél-Bihar falvai és építkezése. Népr. Ért. XVI., 1915. 104—129., XVII., 1916. 99—114. l. Természetesen igen becses anyag van *Szinte G.*, *Gönczi F.*, *Istvánffy Gy.*, *Pápai K.*, *Banner J.*, stb. munkáiban is.
8. *Györffy I.*, Dél-Bihar ... 128. l.
9. *Györffy I.*, Dél-Bihar ... 101. l.
10. *Vajkai A.*, A magyar népi építkezés és lakás kutatása. Budapest, 1948. 16—17. l.
11. *Papp L.*, Ásatások a XVI. században elpusztult Kecskemét-vidéki falvak helyén. Népr. Ért. XXIII., 1931. 137—152. l.; *Csalogovics J.*, Tolna vármegye Múzeumának második ásatása a török hódoltság alatt elpusztult Ete község helyén. Népr. Ért. XXIX., 1937. 321—333. l.
12. *Bátky Zs.*, Magyar tűzhelyek és háztípusok. Népr. Ért. XXII., 1930. 114. l.
13. *Bátky Zs.*, id. munk. 113. l.
14. *Bátky Zs.*, Házvidékek és kultúrmozgalmak Kelet-Középeurópában. Népr. Ért. XXVI., 1934. 17—26. l.
15. *Bátky Zs.*, Ragfa és szarufa. Népr. Ért. XXIX., 1937. 340—345. l.
16. *Bátky Zs.*, Magyar tűzhelyek és háztípusok. Népr. Ért. XXII., 1930. 113—137. l.
17. A magyarság néprajza I. k. Budapest, 1941. 147., 164. l.
18. *Cs. Sebestyén K.*, A székely ház eredete. Népr. Ért. XXXIII., 1941. 61. l.
19. A magyarság néprajza I. k. Budapest, 1941. 174. l., vö. még Népr. Ért. XXVI., 1934. 9—10. l.
20. *Györffy I.*, A Nagykunság és környékének népies építkezése. Népr. Ért. X., 1909. 30. skk. l.
21. *Szubó K.*, Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei, Budapest, 1938. 79. skk. l.
22. *Bátky Zs.*, Magyar tűzhelyek ... 116. l.
23. *Bátky Zs.*, A »pesti«-hez. Népr. Ért. XXIV., 1932. 30. l.; A magyarság néprajza, I. k. Budapest, 1941. 152. l.
24. *Cs. Sebestyén K.*, A székely ház eredete. Népr. Ért. XXXIII., 1941. 68. skk. l.
25. *Lükő G.*, A moldvai csángók. I. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal. Budapest, 1936. 122. l.; Népr. Ért. XXIV., 1932. 30. l.
26. *László F.*, Ásatások az erdősi őstelepen. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. Kolozsvár, 1914. 279. skk. l.
27. *Szimonyenko J. F.*, Adatok a sütőkemence történetéhez Ukrajna területén. Szovjet Néprajztudomány, 1953. 4. 40. skk. l.
28. Vö. pl. *Bogáts D.*, Háromszéki oklevél-szójegyzék. Kolozsvár, 1943.
29. *Gunda B.*, A lakóház kialakulása az Ormánságban... Ethn. XI.VII., 1936. 183—210. l.
30. *Lükő G.*, id. munk. 151. l.
31. *Gunda B.*, Az erdélyi és moldvai kettős udvarok. Nép és Nyelv, I. Kolozsvár, 1941. 155. l.
32. *Zelenin D.*, Russische (Ostslavische) Volkskunde. Berlin—Leipzig, 1927.
33. *Vajkai A.*, Veszprém megye népi építkezése. Népr. Ért. XXXII., 1940. 1—22., 310—344. l.
34. *Tóth K.*—*Nászay M.*—*Padányi Gulyás J.*, A Balatonvidék népének építészete. Budapest, 1936.
35. *Tóth J.*, Falusi épületek fejlődése a nyugati végeken. Szombathely, é. n. 38. l.
36. *Tóth J.*, id. munk. 8. l.
37. *Bierbauer V.*, A magyar ház története. Magyar Szemle, XXXIX. k., 1940. 208. l.
38. *Vámos F.*, A magyar összehasonlító háztörténet feladatai. Ethn. L. 1939. 50. l.
39. *Vámos F.*, A parasztház »szabadkémények« az ősi magyar ház fedélszerkezete. Hajlék. I. 1. sz. 34—39. l.
40. *Vámos F.*, A magyar összehasonlító háztörténet ... 42. l.
41. *Vámos F.*, id. munk. 49. l.
42. *Lükő G.*, A magyar lélek formái. Budapest, 1942. 283. l.
43. *Tálasi I.*, A jószág enyhelye a kiskun pusztákon. Ethn. XLVII., 1936. 166. l.
44. *Bátky Zs.*, A magyar sátor és emlékei. Népr. Ért. XXII. 1930. 1—14. l.
45. *Kőrös K.*, Az alföldi magyar parasztság építkezésének szociológiai jelentősége. Huszadik Század, XIII. Budapest, 1912. 546., 552—553. l.

46. *Erdei F.*, A makói tanyarendszer. *Népünk és Nyelvünk*, IV., Szeged, 1932. 81. skk. 1.; *Fél E.*, Kocs 1936-ban. Budapest, 1941. 46. skk. 1.; *Kiss L.*, Földházak Szabolcs vármegyében. *Népr. Ért.* XXVIII., 1936. 72—91. l.; *Gönyei S.*, Budapest környékének községei. *Népr. Ért.* XXXIV. 1942. 224. l. Gyűjtőink és megfigyelőink közül a részletekben is értékes anyagot rögzítettek le *Gönyey S.* és *Seemayer V.* Csak sajnálhatjuk, hogy monográfikusan nem dolgozták fel valamelyik vidék építkezését.

47. *Domanovszky Gy.*, A szabadtéri múzeum szervezeti és technikai kérdései. *Népr. Ért.* XXXII., 1940. 165. skk. 1.; *Viski K.*, A magyar Skansen. *Magyar Szemle*, 1931. 3. sz.; *Vargha L.*, A magyar Skansen. *Ethn.* XLVIII., 1937. 330—340. l.

48. *Tálasz I.*, Az Alföld néprajzi kutatásának kérdései és problémái. Kny. Szeged, 1936.; *Vajkai A.*, A magyar népi építkezés és lakás kutatása. Budapest, 1948. (A kérdés bőséges irodalmával. Mivel *Vajkai A.* munkájában — a korábbi időszakokra is — részletes irodalmat nyújt, itt a bibliográfiai jellegű felsorolást mellőzöm); *Bakó F.*, Adatok a szocializmus faluépítkezéseinek történetéhez. *Ethn.* LXIV., 1953. 24—85. l.; *Szolnoky L.*, Néprajzi megfigyelések egy új szocialista község kialakulásával kapcsolatban. *Ethn.* LXIV., 1953. 104—147. l.

49. *Kusnyer P. I.*, A Szovjetunió népei szocialista kultúrájának és életmódjának néprajzi tanulmányozásáról. *Ethn.* LXIV., 1953. 19. l.

HOZZÁSZÓLÁSOK

VARGHA LÁSZLÓ

A magyar néprajztudomány kérdéseit, feladatait vizsgálva, helyesnek kell elismerni tudományszakunk kritikai értékelését.

Társadalmunk forradalmi változása és átalakulása tudományos életünkben is megkívánja a kritikai összegezést. A magyar néprajztudomány, egyes korszaka határán, egyes korszaka lezárásakor az áttekintő, összegező kritikai értékelés annál is inkább kívánatos, mivel ezt a feladatot tudományos életünkben a társtudományok területén részben már megkezdték, részben el is végezték.

A magyar néprajztudomány területén is ez lenne az elsődleges feladatunk: a részletes, átfogó, a tudományszak szerves felmérése, bírálata és korszerű értékelése. A magyar néprajztudomány azonban ezzel a feladattal — napjainkig — adós maradt.

Ebben az összegező áttekintésben természetesen az egyes szakterületek — így pld. a település és azzal szoros egységben álló népi építkezés — kritikai értékelése is megfelelő helyet és súlyt nyerhetne.

A magyar néprajztudománynak ez a halaszthatatlan feladata ugyan az egyes szűkebb szakterületek egymástól elvállalkozó áttekintésével is elvégezhető. Bár az egyes szakterületek ilyen jellegű kritikai értékelése a feladat — a kérdéscsoport — egységes áttekintésének a menetét nagymértékben késleltetné, s bizonyos mértékig akadályoztatná is.

Ebből a szempontból nézve Gunda Béla előadásában, elsősorban a néprajztudomány szükségszerű és átfogó kritikai értékelése kérdésének mintha a megkerülését éreznénk. Ez a feltevésünk azonban nem az előadás értékeléséhez kapcsolódik, inkább a leszűkített témaválasztáshoz, a néprajztudomány egyik — bár jelentős — szakterületének ilyen jellegű, de kissé önkényesnek is tekinthető vizsgálatához.

Mindamellet elismerjük a kritikai értékelés szűkebb szakterületre vonatkozó, korlátozott jogosságát is. Bár azt sem hallgathatjuk el, hogy a magyar néprajztudomány teljes egészéről, vagy lega'ább is az anyagi kultúra területéről — többek között — Gunda Béla lett volna hivatott ezt a kritikai áttekintést és értékelést megadni. A kritikai szemléletnek ez a leszűkítése egyúttal mintha a felelősségvállalás korlátozásával is járna. Legalább is annak tűnhetik és — ez már az előadás bírálatához tartozik — mindez a népi építkezés átfogó szemléletén, a társtudományok, a rokottudományszakok kapcsolatain, a néprajzi és az építészeti kérdéseken is mintha csorbát ejtene.

Az előadó a két világháború közötti magyar néprajztudomány iskolájában Bátky, Györffy, Viski körében nevelődve, hasonló s lényegében megegyező iskolázottsággal, érdeklődéssel és módszertani munkássággal sokoldalú és eredményes tudományos munkásságot fejtett ki. A kritika tehát részben, bizonyos mértékig önkritika is, amelyet az előadó nyilván a nagy és a tanító mesterekre is tekintettel, kissé tartózkodó szerénységgel tett meg. Gondoljunk itt elsősorban Bátkynak az Ormánsági lakóház kialakulása kérdésében Gundával folytatott vitájára, amely a jelenleg bírált és kritikailag értékelt iskola, módszertani munkásságának klasszikus példája volt.

Az előadó azonban megtette az önkritikát, s ez a vállalás már önmagában is tiszteletreméltó.

A magyar népi építkezés kutatásának a két világháború közötti időpontra korlátozott áttekintése lényegében és alapjában jó összegezést jelent, ha a teljességet nem is éri el. Nagymértékben elősegítette az áttekintés lehetőségét, sok hasznos szempontot nyújtott azonban az is, hogy az ilyen irányú törekvések és kísérletek a múltban sem voltak ismeretlenek. Akár egyes tanulmányok bevezetéseiben, előadásokban (Cs. Sebestyén Károly), akár, s itt névszerint is meg kell említenem, Vajkai Aurél: A magyar népi építkezés és lakás kutatás c. tanulmányában (Bp. 1948.), amelyet bizonyos műszaki — építészeti — szempontú és úgy vélem csupán látszólagos ellentétes állásfoglalása ellenére, ma is irányt mutatónak tarthatunk. Előadó Györffy István alapvető jelentőségű — történeti szemléletű s nem csupán leíró jellegű — tanulmányai mellett, Bátky Zsigmond és Cs. Sebestyén Károly fejlődéstörténeti és tipológiai jellegű munkásságát általában helyesen értelmezi és értékeli. Bár a Györffy Istvánnal szemben támasztott kritikája, amelyben a Dél-Bihar falvai és építkezése c. tanulmány kiragadott feltevéseit alapvető kérdésként tekinti, túlzásnak minősíthető. A fejlődéstörténeti és tipológiai jellegű kérdéseknél azonban elsősorban is ismernünk kell a népi építkezés vizsgálata akkori adottságait, lehetőségeit és módszereit. Bátky Zsigmond nyelvtudományi és történeti szemléletű vizsgálata szinte kizárólag helyszíni vizsgálat nélkül, vagy legalább is mások helyszíni vizsgálata alapján történt. Cs. Sebestyén Károly érdeme, Gönyey Sándorral együtt, hogy helyszíni vizsgálatai, részletes és építészeti szempontból szinte kizárólag egyedül hasznosítható közléseik alapján, az íróasztali kutatást valószínűvé, tárgyiasabbá tették. Felismerték és éltek is vele, hogy magától az élettől, az építészeti alkotásoktól, a közvetlen helyszíni vizsgálatától elzárkózni nem lehet. Hasonlóképpen az egyes — ha jelentős — részletekre figyelő kutatások és részletközlésekre épülő tipologizálás, fejlődéstörténeti megállapítás is, pld. a sütőharangok házmorfológiai szempontból történt eredetkérdésének a vizsgálata, meddő erőfeszítésnek bizonyult. Természetesen nem az ő hibájuk, hogy ezzel az alapján egységes, ha módszereikben részben eltérő vizsgálatokkal, az előadó által részletesen ismertetett és bírált — fejlődéstörténeti és tipológiai — szemléleten alig tudnak rést nyitni.

Az előadó által is kívánatosnak tartott társadalomtudományi és elsősorban történelmi jellegű szempontok hiánya valóban erősen érezhető a népi építkezés vizsgálatában. Az átfogó történelmi szemlélet elégtelensége kétségkívül súlyos mulasztást jelent. Mindamellet az előadó még sok olyan kérdéssel, sok olyan, másjellegű szempont felvetésével és mérlegelésével is adós maradt, amelyek hasonlóképpen kívánatosak, vagy olyan tanulmányok, célkitűzések és módszertani munkálatok megemlékezésével, amelyekről éppen az előadó állapította meg, igaz, még a két világháború között, hogy tanulságosak, mintaszerűek, hézagpótlóak, új szempontúak, forrásértékűek.

A népi építkezés teljességét, a kérdések — a problémák — egymásba kapcsolódását, szerves egységét tekintve, úgy érezzük, hogy valamennyi érdekelt tudományág, valamennyi szakterület egységes és együttes szemlélete és értékelése adhat csupán maradéktalan és teljes eredményt. A népi építkezés átfogó, egységes szemlélete — véleményem szerint — ugyanis alapvetően megkívánja, hogy a népi építkezés vizsgálatánál — többek között — a műszaki — építészeti — szempontok is érvényesüljenek. Az ilyen irányú kísérletek és törekvések természetesen nem válhattak teljes értékűvé és általános érvényűvé, egyrészt a kölcsönös — néprajzi és építészeti — követelmények, másrészt a szakismeretek hiányában.

Nem szabad megfeledkeznünk ugyanis arról, hogy a leíró jellegű tanulmányok mellett, a ház életével foglalkozó közlemények sorában, a műszaki vonatkozásúak is elengedhetetlenül szükségesek: akár építőanyag, épület-szerkezet, vagy művészettörténet, építőművészet vonatkozású vizsgálatról van szó. Mindez kölcsönösen is kiegészíti egymást, mindez a maga sajátos szempontjai szerint, nem egy alapvető kérdés részletes vizsgálatával és eredményével, a népi építkezés kutatást szervezesebbé és teljesebbé is teszi. A társ-tudományok, a szakterületek szoros kapcsolatát, ennek a szerves együttműködésnek a jelentőségét, úgy vélem, a dialektikus materializmus elvét is tekintve, nem kell külön is bizonyítanunk. Ennek a szemléletnek a hiánya és felismerése elsősorban a kivánalma nem tűnik ki az előadásból. Bár egy helyütt megemlíti, hogy »... munkánkat össze kell hangolni az építészek célkitűzésével...« mégis, ezzel ellentétben, az építészeti jellegű kutatások értékelése még mindig bizonyos mérvű antagonizmust rejt magában. Nem szorul külön bizonyításra, hogy különböző építészeti jellegek vizsgálata mennyire fontos feladatunk, s az sem, hogy a népi építkezés gyűjtése módszerei is fejlődtek a XX. sz. első felében, ha néprajzi részről nem is tekintették azokat mindig elismeréssel.

A műszaki jellegű szerkezetek, szerkezeti elemek és részletek vizsgálata nyilvánvalóan műszaki: a művészeti, az építőművészeti vonatkozású kérdések vizsgálata művészettörténeti ismereteket kíván meg. Súlyos felelőtlenség lenne az ilyen jellegű vizsgálatokban rejlő értékeket és eredményeket pusztán azért mellőzni, vagy legalább is mellékesen kezelni, mert a műszaki és művészettörténeti jellegű vizsgálat és eredmény egyesek számára esetleg már eleve ismeretlennek és érthetetlennek is tűnhet fel. A műszaki jellegű vizsgálatokban, felmérésekben rejlő gazdag adatanyag, a szerkezetben, a szerkezeti elemekben szinte kitapinthatóan jelentkező és az eredetkérdésre, a fejlődés menetére is meglepő eredménnyel rávilágító adatok nélkülözhetetlenek a népi építkezés vizsgálatában. Györffy István tanulmányai és saját kutatásaim, felméréseim alapján is vallom, hogy a nyílt fedélszékű, sátor tetős, kanfaros, teljes kontyos, korábban ágasfás, szelemenes, majd a faanyag megfogyatkozásával egyre inkább ollóágasos és egyeneságasos építményeink (tüzelősőljaink), valamint a középszarúfás tetőszekek (kástuk, szőlőkunyhók) szerkezetükben, a szerkezet fejlődésében, egy korábbi, természetszerűleg már eltűnt, sátorszerű tetőszerkezet megoldására is utalnak. A tetőszerkezet alakulása, a szerkezet változása, fejlődése, a szerkezeti megoldások műszaki lehetőségeit tekintve, világosan ezt mutatják. Mindezek ismeretében dr. Tóth János ilyen jellegű és tárgyú kutatásait és tanulmányait — ha végső következtetéseiben nem is mindenben követem az előadóval szemben —, igen nagy jelentőségűnek tartom. Annál is inkább, mivel a kérdés felvetése, felismerése és helyes megfogalmazása már önmagában is jelentős és figyelemreméltó. Az ilyen szempontú kérdés felvetése számunkra már csak abból a szempontból is tanulságos, mert pld. a magyar sátor téralakítása, térformálása, ha ugyancsak másjellegű építőanyagban és más rendeltetésű építészeti alkotásokban, de még a kora középkorban is tovább élt, s napjainkig is szép számmal fennmaradt, a centrális, köralaprajzú, a belső terében több karélyos, XII.—XIII. sz.-i román stílusú egyházaink sorában, pld. a karcsai, a hidegségi, a kiszombori, a gerényi (Horány), a rábaszentmiklósi templomokban. (Talán nem lesz érdektelen, ha megemlítem, hogy ennek a kérdésnek a felismerése, a középkori centrális elrendezésű egyházak térszerkesztési megoldása és módszere megállapítása, építészettörténész érdeme.)

Előadó a továbbiakban, Vámos tanulmányai elemzésénél, felveti és megemlíti, »... hogy az alaprajz szerinti vizsgálatot az építőanyag, a szerkezet s egyéb elemek vizsgálatáig kell bővíteni«. Ebben az alapvető kérdésben az előadó nem foglalt állást. A magam részéről, Vámos említett sorait azzal egészítem ki, hogy az etnikai, a gazdasági adottságok, az életforma sokrétű jelenségei mellett és a társadalmi rétegek igénye és szerepe figyelembevételével, az anyag, a technika, a forma és a díszítmény együttes szerepét, jelentőségét és összhangját is figyelembe kell vennünk.

Az elhangzott előadásban — a továbbiakban — a magyar népi műemlékekre is utalás történt, a szabadtéri néprajzi múzeum kérdésének a megemlézése mellett. Valóban, egyik jelentős feladatunk a népi műemlékek védelme és vizsgálata. A népi műemlékek tervszerű feltárása, felkutatása, megóvása és fenntartása a népi építészet átfogó jellegű és az előzőekben vázolt szemléletű, tervszerű és rendszeres vizsgálata keretében végezhető el. Számunkra, a magyar népi építkezés egészét tekintve, nem kétséges, hogy a népi műemlékekben — a népi építészetben — rejlik magasfokú néprajzi és építészeti adottságok, a műemlékek többi ágazatával (az egyházi, a feudális, a polgári, az ipari jellegű műemlékekkel) egyenrangúak és egyenlő értékűek. A magyar néprajztudomány egyik jelentős feladata és követelménye, hogy ezzel a kérdéssel minél behatóbban foglalkozzék.

Befejezésül, mintegy a gyakorlati szempontú kérdésekre is válaszolva, az előadó progresszív igénylését is kiemelve, csupán megemlítem, hogy Magyarországon jelenleg, rendszeresen és intézményesen, a vázolt szempontok figyelembevételével, a magyar népi építkezéssel nem foglalkozunk. Mindazok a kutatók, akik ezzel a kérdéssel kapcsolatban állanak, általában a saját tudományszakuk szemszögéből, sajátos igényeik és követelményeik szerint, egymástól elszigetelve, egymás munkásságát is alig ismerve, módszertanilag is elkülönülve, sok esetben egymással ellentétes szemlélettel vizsgálják a magyar népi építkezés kérdését. Vajjon helyes-e ez a szakmabeli elkülönülés? Tudományos tervszerű munkálatainak az igénye és követelménye, vajjon, erre a jelentős, tudományos és gyakorlati szempontból egyaránt értékes szakterületre mennyiben vonatkoztatható?

Ebből a szempontból a kritikai összegezés fogalmának, kérdések és feladatok tisztázásával is járhat együtt, s erre valóban szükség lenne. Gunda Béla előadása a kritikai értékelés kérdését tekintve azonban csupán elindulás, de a mi szempontunkból nem vált teljes értékűvé.

A magyar néprajztudomány feladata, hogy a kritikai értékelések sorát növelje, a kérdéseket helyesen értelmezze, s az egyes szakterületeken az együttműködést és a progresszív ást is kellőképpen biztosítsa.

BORBIRÓ VIRGIL

Hozzászólásom tulajdonképpen kiesik a jelenlévők szakmai keretéből. Mind az előadó, mind az eddigi hozzászólók szakmabeli etnográfusok, és mint ilyenek a magyar népi ház kérdését ebből az etnográfiai szempontból tárgyalták. A magam részéről, mint gyakorló építész a magyar paraszti ház kérdését máshogy látom: építészeti szempontból, és az építészetet mindig elsősorban téralkotásnak kell tekinteni. Ez belőlem bizonyos kritikai megjegyzéseket vált ki az előadó elénktárta anyaghoz. A problémával 25 esztendeje foglalkozom,

mert azóta szükségét éreztem annak, hogy ebbe a kérdésbe az építész is beleszóljon. Ezért szembekerültem a háznak mind néprajzi, mind építészeti kutatóival — ezek viszont álláspontomat sem néprajzi, sem építészeti szempontból nem tették magukévá. A néprajzosokkal szembeni különbség a következő: a magam részéről, mint építész a házban, bármely házról is legyen szó, akár tanácskozásaink keretét képező Ybl-féle palotáról, akár a legegyszerűbb parasztházról, elsősorban mint téralkotást tekintem, aminthogy minden építésznek ez a feladata: teret alkotni az ember számára, akinek a civilizáció bizonyos fokától kezdve ilyenre szüksége van. Ezzel szemben a néprajzi házkutatók — amint az előadó és a hozzászólók szavaiból kitűnt — a házban *tárgyat* látnak és annak előállítása, technológiája érdekli őket. Amíg én tehát a tér felől, belülről látom elsősorban a házat, addig az etnográfusok abban egy térben létező plasztikus alkotást szemlélnék. Érdeklődésük a saját tudományos irányelveik szerint ennek technikai létrejöttére irányul, másodsorban azt vizsgálják, hogy a ház a múlt külső befolyásai alatt miképpen keletkezett, mely külső befolyásokból eredt, vagyis építtetői honnau, mit vettek át. A magam részéről nem azt tartom fontosnak, hogy valamit átvettek, — hanem azt, hogy mit vettek át, és hogyan tették azt a magukévá.

Ebből ered egy nagy kifogásom az etnográfiai háztudománnyal szemben. A magyar tudomány mintegy 80 éve a német nacionalista és imperialista célzatú tudomány hatása alá került. Ezért a magyar paraszti házat csakhamar »felnémet« *háznak* minősítették, elfogadták ezt a német kategóriát.

Ezzel szemben, épp annak alapján, amit az előadó és a hozzászólók itt előadtak, mindinkább tudatára kellene ébrednünk, hogy a magyar háznál nem annyira a német hatásokat, hasonlóságokat kellene keresnünk és kihangsúlyoznunk, hanem a történelmi és táji adottságoknál fogva is, a *keleti házakkal való rokonságot*, mert ahhoz sokkal több szál fűzi paraszti építészetünket. Sőt el merek menni odáig, hogy a *magyar házat a keleteurópai ház egyik változatának tekintsem*.

A magyar háztudomány elgermanizálásának egyik jelenségét egy kis eseménnyel szeretném megvilágítani. A 30-as évek végén egy német nemzeti szocialista folyóirat az egyik »külföldi-német« *olvasójának* arra a kérdésére, hogy vajon mi az oka annak, hogy a württembergi svábok a Duna mentén a magyar házhoz hasonló szegényes otthonokat építettek maguknak — a német szerkesztő volt olyan tisztességes, hogy megmagyarázta: a házat mindig az adott viszonyok szerint kell megépíttetni és ebben az esetben is az itt élő svábok az évszázadok óta általunk kipróbált és kielélt házfórmát alkalmazták. Megdöbbenő, hogy ezzel szemben az is megtörtént, hogy a magyar alföldi házat XVIII. századi katonai típuservektől származtatták.

E kis intermezzo után a magam álláspontját akarom még jobban megvilágítani. Meggyőződésem, hogy a tér formálása szempontjából kell vizsgálni minden építményt legyen az új vagy régi. Kétségtelen nyilván az, hogy minden építésnek a szükségleteket kell kielégítenie. Ezekben a tisztán funkcionális szempontokon kívül más szempontok is vannak, nevezetesen úgy tartom, hogy *minden népnek megvan a maga jellegzetes térbeli magatartása*, minden nép másképpen helyezkedik szembe a világtérrel, másképpen helyezkedik a környező térbe. Világítsa meg ezt egy példa: az európai építészlet legjelesebb őseinek a görög templomot, nevezetesen annak legegyszerűbb formáját a »templum in antis«*-t* szoktuk tekinteni, amely lényegében egy emberi ház mása, ill. a feltételezett istennek háza. Ugyanez volt a legrégebbi görög lakóháznak, a megaron-

nak formája is, úgy ahogy azt megtalálták Trójában és Mykenaeen. Ha a szokottnál alaposabban vizsgáljuk meg a kérdést, akkor megállapíthatjuk, hogy ez a ház az Északkeurópából Déleuropába vándorló népek őskori házaiból ered, annak térbeli elvével azonos. Másfelől ugyanezen ősi házak térbeli rendjét ismerjük fel a germánság leghíresebb házában, a nagy alnémet házakban. Mindezen házak a *mélységi tengely irányában fejlettek és tereik egymásmögött sorakoznak*. Ezzel szemben a magyar ház és a keleteurópai népek, sőt számos ázsiai népnek házába a bejárat az eresz alá esik, a ház helyiségei a bejáratos középső tér két oldalára kerülnek, így ezek a házak *széles házak* és helyiségeik *egymás mellett sorakoznak*. Ezek a különbségek a népek eltérő térbeli magatartásairól beszélnek. És különböző magatartásokat a népek másfajta térbeli csoportosulásainál is megfigyelhetjük. Az indogermán népek csatarendjét jellemzi az oszlopforma, a falanx, tehát az egymásmögöttiség, a mélységi tengely rendje — a keleti lovas nomádnépek viszont széles vonalban állnak fel harcra, tehát egymásmellett szélesség irányban.

Az ilyen szemléletű háztudomány kimunkálása hosszú évek óta foglalkoztat és közölhetem, hogy ez idő szerint a Tudományos Akadémia jóvoltából munkám első részét alaposabban kidolgozhatom. Hangsúlyozom, hogy a nagyobb-méretű tanulmányomban nem kívánok szembehelyezkedni az etnográfia háztudományi álláspontjával, hanem egy párhuzamos, építészeti szempont szerint kívánom megmutatni a magyarság és más népek népi házainak jellegzetességeit. Talán e két álláspont szintéziséből kialakulhat az az új szemléletű népi háztudomány, amely elé sokan várakozással tekintenek.

TÁLASI ISTVÁN

Az elhangzott előadás ismertette a két világháború között folyó építkezéskutatást, és kétségtelen, hogy a felvázolt és követett módszertani elvek, nézetek nem egyszer a szakterületükön uralkodott pozitívizmus egyoldalúságát, gyakran a valóságtól elszakadottságát bizonyítják. Ha az összeredményen keresztül nézzük kutatóink tevékenységét, mégis el kell ismernünk, hogy az előttünk járók nem érdemtelen úttörők voltak, bár az úttörés együttjárt tévedésekkel, a kevés anyagra épített elméletek és preconcepciók ellentmondásaival, s a tájékozódás során elődeink a külföldi kutatók közül is úgyszólván csak a németek búvárlatait tartották szem előtt. Nem volt mentes ez a kutatási korszak bizonyos nacionalista elfogultságtól sem, ugyanakkor védekezni is kellett a pángermán szemléletű tantételek ellen. A történeti konstrukciók többnyire csak történeti adatkapcsolások voltak elmélyedő történetiség nélkül, s a társadalomtudományi szemlélet is kevésbé érvényesült. E hibák azonban kutatásaink egyéb területein is jelentkeztek, sokszor azon elismerhető szakteredmények nélkül, amit végső fokon a hazai házkutatásunktól eltagadni nem lehet. Az anyagi kultúra területein a két világháború között a házbúvárlat viszonylag magas szinten dolgozott, ezen a területen volt a legfejlettebb a vitaszellem, ami e szakterület fejlődését előmozdította, s egyben látókörtágító hatással volt az anyagi kultúra egyéb területeinek művelésében is. Mindenesetre eljutott házkutatásunk egy olyan szintézisre, amely körvonalazott tipológiával és nem csekély dokumentáló anyagával alkalmasabb már most a felülvizsgálásra, mint jónéhány más részterületünk, ahol még az anyaggyűjtés is kezdeti fokon áll.

A felülvizsgálat célkitűzésével együttjár, hogy ne csak azt kérjük számon, amit e terület munkásai megtettek, de azt is vessük fel, ami mindmáig tartó hiányosság, s amit a referátum sem említ. A bírálóat azonban építsen is. Vizsgáljunk meg főbenjáró nézeteket, mennyiben érvényesek, mennyiben jutottunk túl rajtuk, s itt az ideje, hogy mai ismereteink egybevetésével, főleg a történeti-társadalmi szemlélet behatóbb, dialektikus alkalmazásával, új felismerésekkel, újabb anyag birtokában felvázoljuk a kutatás vagy egyes részterületeinek várható irányát, ha az nem egyszer a termékeny hipotézisnél nem is tart többre igényt, mert a módszerek bírálata önmagában nem fog jelenteni termékenységet. Szakterületünk végső célkitűzésére magyar szempontból is áll, amit *M. G. Rabinovics* fejt ki az orosz népre nézve egyik tanulmányában: »... a ház és település kérdése az orosz kultúra történetének egyik csemópontja. Ezzel szorosan összefüggnek a nép történetének legfontosabb problémái, eredetétől és gazdálkodásának egész jellegétől kezdve egészen a szellemi kultúra problémáig (művészet, hiedelem, stb.)« (*M. G. Rabinovics: Ház és telek a régi Moszkvában. Szov. Etn. 1952. 3, 50—75*). Hozzászólásomban a gazdag mondánivalók közül főként a magyar lakóház eredete fejlődése (és táji változatai), s a ház és az etnikum néhány kérdését érintem.

Jankó János a magyar ház történetéről és táji típusairól írt beszámoló tanulmányában (*Jankó János: Az ezredéves országos kiállítás néprajzi faluja, Bp. 1897.*) őszintén szól mindazokról a nehézségekről, melyek mindjárt házkutatásunk megindulásakor mutatkoznak, s nem csupán az anyag megismerésében és a típusok meghatározásában, hanem a történeti fejlődés megragadhatóságát illetve is. Az európai házkutatás még szintén gyermekcipőben járt, sok perspektívát nem adhatott neki, s azt, hogy a »felnémet«-típus külföldön még évtizedekig kísértő teóriáját ekkor átvette, nem róhatjuk fel hibájául: a milleniumi kiállításon bemutatott táji háztípusok nem voltak teljesen hitelesek, illetőleg csak az illető táj vagy helység legújabb és legmutatósebb reprezentánsaiként kerültek bemutatásra. Rövid élete és másirányú munkássága miatt később teljes revíziót már nem hajthatott végre. Tanulmányából azonban kitűnik, hogy a bemutatott típusokat építkezésünk fejlődése végső láncszemeinek tartja. A honfoglalás kora óta a magyar ház történetének három fázisát állapítja meg. A honfoglalók hajlék-kultúrájára nézve elfogadja *Pauler Gyula* véleményét: a magyarság akkor sátorlakó, s a házat betelepődése után veszi át. *Jankó* a saját idejében meglévő háztípusokról és változataikról azt tartja, hogy ezek fejlődését adatok és emlékek nyomán a XVIII. századtól kezdve lehet vizsgálni, azonban a honfoglalás korától az odáig eltelt 600 év alatt jelentős változásoknak kellett történniük. Elgondolása közvetve azt is jelenti, hogy a honfoglalástól a XIX. sz. végéig a magyar hajlék-kultúrában minőségi és interetnikus változások folytak le, ezeknek alapvető fejlődésmenetét a néprajz tudománynak ki kell kutatnia. *Jankó János* forrásként ma is becsés könyve nem oldotta meg a magyar ház eredetének és fejlődésének történeti kérdését, de előfutára a tudományos ház-tanulmányoknak.

A tudományos kutatás a magyar ház eredetére és későbbi alakulására a két világháború között már igyekezett méltányolható buzgalommal feleletet adni. Ebben az időben éppen egyik alapvető kutatásterület volt a magyar ház genezisének problémája, a másik a tájilag kialakult történeti típusok megállapítása, s rajtuk keresztül a magyar ház keleteurópai és középeurópai házkultúrákkal való összefüggéseinek vizsgálata.

I. A magyar ház genezise szempontjából a rekonstrukcióra nézve irányadók voltak a *nyelvi*, a honfoglalást megelőző és követő csekélyszámú *történeti adatok*, az egykorú és recens *párhuzamok*. Teljesen hiányzott úgyszólván mindezekig a honfoglalás előtti szállásterületek népei és az Árpád-kor magyarországi házemlékeinek következtetésre bevonása, igaz, az utóbbi lehetőségek csak főleg az előző évek magyar és szovjet *régészeti kutatások* nyomán kezdenek realizálódni. A kutatóink által »ősi« magyar háznak nevezett lakóház kronológiája is elég bizonytalan. A feltételezésekben általában a honfoglalást megelőző század vehető ki, olykor beleértik vagy ideértik a honfoglalók hajlékait, de ugyanúgy gyakran a fogalomkörbe számítják az árpádkori házakat is. A laza értelmezés az egyenlő nevezőre-hozzás veszélyével jár, az eltérő gazdasági és társadalmi viszonyok, a népközi helyzetek differenciálatlan szemléletével tehát egy döntően fontos életformaváltozás tárgyi javai kiértékelésében a folyamatosság és a minőségváltozás néhány alapvető kérdése homályban maradt. A hajlékféleségek ház értelmezésében szintén az előbbieket következtében voltak egymástól eltérő vélemények.

Kutatóink közül Cs. *Sebestyén Károly* volt az, aki a két világháború között egy kizárólagos nomád életforma túlkompenzálásával azt állította, hogy a honfoglalók háza egy jurt-féle nemezsátor volt, erre vitték át előzőleg a nomádságra áttéréskor az előző hajlék-félék és szerkezetrészek finnugor neveit. (Cs. *Sebestyén Károly*: Milyen házban laktak a honfoglaló magyarok? Napkelet, 1926, 691, stb.) Ez a nézete változatlanul fennáll később is. A magyar ház ősi magyar műszavai. (Ethn. 1941. 24—36.) Szerinte a magyarok ezt a jurt-féle sátor szintén az ősi ház szóval nevezték: »Mert ha nem így lett volna, akkor nem nevezhették volna ház-nak azt az új, szilárdan épített hajlékot, amelyet új hazájukban ismertek meg s tanultak építeni más népektől.« (25.) Majd folytatja: »Arról ugyanis szó sem lehet, hogy a magyarok a honfoglalás idejében a kerek jurt mellett még valami más, szilárdan épített négyszegletes fa- vagy sár-falú házat hoztak volna magukkal.« Így ugyanis nomadizálni nem lehet, s ha a téli szálláson esetleg volt is valami sövény- vagy nádépítmény, az csak valami nyomorúságosól lehetett, amelyben a növendék-jószágot védték. — E tanulmányok részletesebb taglalására most nincs szükség.

Bátly Zsigmond »A magyar sátor és emlékeik« c. tanulmányában (Ért. 1930, 12—13) — melynek egyes téziseiben később *Vámos Ferenc*re erősen hatott — szembehelyezkedett Cs. *Sebestyén Károly* első tanulmányában megfogalmazott állításával, s a sátor akkori használatát csak a nyári szállások hajlékaként ismeri el. (További fejtegetéseitől eltekintünk. Itt jegyezzük meg, hogy *László Gyula* »A honfoglaló magyar nép« c. könyvében, Bp. 1944, 303—304, egyebek között szintén rámutat Cs. *Sebestyén Károly* tévedésére, a kizárólagos sátorlakást ugyancsak elutasítja, valamint feltárja a földrajzi környezettel és a termeléssel kapcsolatos tévedéseket is.) *Bátly Zsigmond* azután ugyancsak 1930-ban »A magyar ház eredetéhez« c. tanulmányában (Ért. 1930, 65—83), amelynek tételeit később is fenntartotta, főképp alapszókészletünk és a jövevényszavak a házterminológiában mutatkozó aránya és értékelése alapján, valamint nyelvi és történeti emlékek vizsgálata után kimondja, hogy a honfoglalóknak a sátoron kívül fedeles-falás hajléka is volt, s ez a ház sár-, nád-, sövényfalú építmény, a finnugor népeknél is ismert régi technikájú rakott faház és földház (tugurium) lehetett, eszerint a magyarság nemcsak sátor és sátor-szerű gunyhót »hanem bármilyen szerény, de valóságos házat, iH. házakat is hozhatott magával« (75). Számunkra a későbbiekre nézve igen fontos földhá-

zokról azt gondolja: »ilyen földházak a magyarok keleti hazájában is, első sorban mint téli hajlékok, közönségesek voltak« (74). A ház egy toldalékrészében felismeri a korai szláv érintkezést: a pitvárnak nagyjában megfelelő keleti (és nyugati) szláv *szin* szó és tárgy ez. Akkori tudomása szerint a szin nálunk ugyan nincs szerves kapcsolatban a lakóházzal (ezt Lükő Gábor után, rá való hivatkozás nélkül később helyeshíti: Ért. 1937, 187), mégis kimondja, hogy az orosz *széni*-nek és a magyar *szin*-nek tárgyilag is közük van egymáshoz: »Lehetséges tehát, hogy a magyar szin esetleg honfoglalás-előtti orosz kölcsörzés« (78).

Épített hajlékunknak a keleteurópai ház típusterületébe való tartozása egy szerkezeti szálon kezd kibontakozni.

Hogy ezt a gondolatot tovább építsük, hivatkoznunk kell *Vámos Ferenc* egyik dolgozatára: »A magyar parasztság köralaprajzú épületeinek etnológiai jelentősége« (Ethn. 1938, 48—73). Tanulmányának *Bátky* következtetéseit is messze túllépő tételeivel és irreális fejtegetéseivel — mint a sátorban lakás XV. századig elnyúló feltételezése és az állítólagos sátor-genezisű körház típusok bizonygatása — nem érték egyet, mint sokban *Bátky*val sem, de van néhány olyan megállapítása, melyeket építőerejűnek tartok, s kár, hogy azoknak nem volt visszhangja.

Kifejti, hogy a magyar ház problémaszövevényének kristályosodási tere: Kelet-Európa. Leszámítva, hogy a körházra is gondol, kijelenti: »a még ismeretlenül lappangó ősi magyar ház tárgyi anyagának egésze a X. század végéig azonos a keleteurópai ház [egyik csoportjának] tárgyi egészével« (48—49). Bizonyosnak veszi, hogy a magyarok előző szállásterületeiken — így Etelközben, sőt Lebédiában is — használtak szilárd anyagokból készült házakat és földházakat, sőt a sátor visszaszorulása és a körházak degradálódása szerinte ekkor indulhatott meg. De szól az egysejtű ház lakóterének legfontosabb berendezéséről, a kemencéről is, amikor *Bátky*nak azzal a *pest*-tel való vívódására felel, hogy ez a tüzelő a bolgároktól a X. század közepén népi úton vagy bolgár-földi városlakó telepesektől származik-e, mondván: a szó helyett értve a tárgyat, *Bátky* nem kereste a harmadik lehetőséget, a tárgy honfoglaláselőtti ismeretét. Ez pedig *Vámos* szerint »már a magyaroknak valamely keleteurópai hazájában szívódott fel kultúrájába« (69).

Visszatérve *Bátky* korábbi fejtegetéseire, a jelzett tanulmányában felteszi a kérdést: »Milyen tagozódása lehetett ennek az ősi magyar háznak a magyarok bejövetele táján és bizonyára még később, századok múlva is?«. Felel: »egyhelyiségű, egytűzhelyű hajlék volt«. »Maga a ház«, tehát minden feladatot egymagában egyesített, magja a későbbi »ház«-nak (75).

Bátky a házgenezist vizsgáló első tanulmányában a tüzelőszervezetekkel tud legkevésbé világosságra jutni. Mint itt és egyéb tanulmányaiból kiderül, kötik a tárgy nevei és azok nyelvészeti-kronológiai véleményezései. Zárt tüzelőink megnevezései közül szerinte is a *pest* a régibb, s a *kemence* a későbbi átvételű szó. A zárt tüzelővel kapcsolatos bizonytalansága jól kifejeződik a következő sorokban: »Volt-e a honfoglalás-előtti magyarságnak kenyérsütő kemencéje, mert, legalább a mai kemencének, első sorban ez a hivatása, s a házon belül volt-e vagy kívül, biztosan nem tudjuk, de megvoltát, apró-kemence formájában, feltételezhetjük, valamint azt is, hogy nem a házban volt«. (79). Feltételezését egy esetleg többcélú korai, házbeli kemencéről lényegében később sem erősítette meg, s inkább maradt a nyílt tűzhelyes ház leszögezése mellett. A Magyarság Néprajzában közölt tanulmányában összegezősképpen végül is

ezt állapítja meg: «Az ősi magyar háznak zárt tüzelője nem volt, legfeljebb valami apró sütő alkalmazása, amelyben a lepénykenyér sültetett az udvaron.» Később, a X. század közepe után, ilyen lehetett a pest is. (I. 229.). Lehet, hogy egy bizonyos evolúciós gondolkodás fékezte, vagy korainak érezte a párhuzamok felhasználását és nem volt bátorsága feltételezni, hogy az előző szállásterületek környékén a más népek által már használt kemenceféléket a magyarok is ismerték vagy átvehették. *Sirelius* után tudta, hogy a zürjének és votjákok a VIII. században való szétválásuk előtt már használtak egy bizonyos kőkemencét (U. T. *Sirelius*: Die primitiven Wohnungen der finnischen und obugrischen Völker, F. U. F., Helsingfors 1911, 27. stb.), és bár *K. Rhamm* tanulmányait forgatta (pl. *K. Rhamm*: Ethnographische Beiträge zur germanisch-slawischen Altertumskunde, II. Abt. 1. Teil: Urzeitliche Bauernhöfe im germanisch-slawischen Waldgebiet, Braunschweig, 1903. II. Abt. 2. Teil: Germanische Altertümer aus der slawisch-finnischen Urheimat. I. Buch: Die altslawische Wohnung. Braunschweig, 1910), sajátos, hogy *Niederle* ósláv háztanulmányát dolgozatához nem használta, s úgy látom, később is alig, pedig ő szövegben és képen igen bőven közli a kievi és harkovi térségben lefolyt ásatások eredményeit, melyek a VIII—XI. századból kemencés-füstös házakat tanúsítanak (L. *Niederle*: Slovanské starožnosti. Oddíl kulturní. Život starých Slovanů, I/2. Prága, 1913.).

A kemence és a magyar ház kapcsolatával genetikailag a kemencés keleteurópai ház területi problémájaként kell foglalkoznunk. Amennyiben e ház *alaptípusa* kronológiai közelségben etnogenezisünk előző szakaszai földrajzi területein bizonyos népeknél kimutatható, ill. a honfoglalás utáni hazai objektumokból megállapítható, feltételezhetővé válik, hogy e széles területen a magyarság szilárd hajlékaiul használt, egykor téli szállásul szolgáló házai és földházai típusilag már közvetlen a honfoglalást megelőző időszakban beletartoztak a kemencés keleteurópai ház alaptípusába, s az e hazai továbbfejlődés is ennek az alaptípusnak táji-történeti fejlődésmenete szerint folytatódtott. A lehetőségek ma már erre mutatnak.

A) *L. Niederle* — mint említettük — közli 1913-ban azokat az orosz település-ásatási eredményeket, amelyek a VIII-XI. századból az akkori kievi és poltavai kormányzóság több pontján *V. V. Chvojko* és *N. E. Makarenko* orosz régészek kutatása nyomán feltárultak (id. m. 683 stb.), s melyek kerek és hasábos kemencékkel bíró egyhelyiségű, füstös házakról tanuskodnak. Közülük különösen megkapó *Makarenko* közléséből a Poltava körzeti Romen-monastiriscsei kerek-kemencés földház (v. ö. *Niederle*: id. m. 702). Ma már e széles vidék kemencés házairól a szovjet kutatás feltételezi, hogy a tripoljei kultúra történeti áttételű korai szláv folytatásai (v. ö. *J. F. Szymonko*: Adatok a sütőkemence történetéhez Ukrajna területén. Szovjet Néprajztudomány 1953, 4. sz. 44.).

A szovjet régészet továbbfejlesztőleg megállapította, hogy a Dnyeper és Don között Voronyezsig az erdő és a steppe déli és délkeleti határovezetén a VIII-X. századra jellemző romen-horsevoi kultúra a keleti szlávok összefüggő kultúrterülete és hajlékféleségére jellemző a keleti szlávok kemencés (olykor tűzhelyes) füstös földháza, de telelő gunyhókat használtak e korban a szlávok kazar szomszédjai is, mint ezt egyes lelőhelyek igazolják. (П. П. Ефименко — П. Н. Третьяков: Древне-русские поселения на Дону, 11. Материалы и исследования по археологии СССР № 8. Акад. Наук СССР. Москва-Ленинград, 1948. A szerzők tanulmánya a kérdés bővebb történeti kifejtését is tartalmazza.

Itt köszönöm meg Méri Istvánnak — aki a szovjet régészet eredményeire figyelmünket felhívta —, hogy ennek s az alább idézendő tanulmány-nak használatát lehetővé tette). A romen-borsevoi kultúra egyik legdélibb pontján, a VIII—IX. századra datálható Poltava-körzeti oposnyai-gorodisce építkezése és házberendezése viszonylag még a monasztiriscei háznál is egyszerűbb, s még közelebb áll a mi magyarországi korai emlékeinkhez. [И. И. Лялушкин: Материалы к изучению юговосточных границ восточных славян, VIII—X. вв. 118—120. (Краткие сообщения ИИМК XII.)].

Az egyhelyiségű félverem-házak Dnyeper-menti csoportjának részben boglya-alakú kis kemencéivel szemben a Don-menti Voronyezs-környék zárttüzelős házai részint az agyagraasztás nélküli, egymásra rakott kövekből épített primitív kőkemencékkel (pecs-kamenka), részint agyagba ágyazott, kőből rakott hosszúkás, jobb kivitelű, de mindkét esetben viszonylag kisméretű kemencékkel jellemezhetőek (v. ö. Ефименко—Третьяков, id. m. 10.).

A távolabbi tanulások érdekében jegyezzük meg, hogy a *Gh. Ștefan* által ismertetett, Galac közelében, Gervăn falu területén feltárt XI. századi, valószínűleg szláv, egysejtű házak egynémelyikében hosszúkás kőből rakott kemencék voltak, pl. a 80 sz. földházban (v. ö. Gh. Ștefan: Santierul Garvăn [Dinogetia]. Studii si Carcetări de Istoria Veche III, 1952, 367-8). Az ukrainai egyhelyiségű füstös kemencés házak az egykori szállásterületek közelségében értékes következtetésekre adnak lehetőséget.

Bizonyára korrigálni kell a kemence nevére vonatkozó nézeteket is. *Rhammot* követőleg *Niederle* jegyzetei szerint a kamenica szó a szláv népeknél csak a nagyoroszok bizonyos területein fordul elő kőből épített fürdőkemence jelentésben (v. ö. Niederle id. m. 791², 792⁶, 864⁶, de a VIII—X. századbéli nagy-borsevoi pecs-kamenká-k azt mutatják, hogy lakóházbéli használatú kőkemencék is voltak, ezek korabeli megnevezése természetesen ismeretlen. Ha a kemence szó nyelvünkben a régibb, s a bolgár-szláv pest az újabb, ez azt jelentené, hogy hazánk területén csak folytatódott a zárt tüzelő szerkezet használata a mindinkább állandóbb használatú ház tüzelőjeként, esetleg tárgyi variánsként. Egyik szavunk sem magyarázza meg azonban a formákat, de feltehető, hogy mind a gömbölyű, mind a szögletes, hasábos idomú zárt tüzelők egyideig tájanként mindkét néven éltek. (Véleményem szerint a tipikusan kemencésnek maradó különféle keleteurópai s nálunk az északi és nyugati házterületen a nagyméretű hasábos kemence számos funkciójánál fogva a paraszti lakáskultúrában éppen hasznossága miatt értékelt és szívós életű berendezés — v. ö. Rhamm: id. m. II. 2, 106.)

B) A hazánk területén eddig főként az Alföldön és a Kelet-Dunántúlon feltárt korai, XI—XIII. századi kemencés házak — utóbb bővebben kitérek néprajzi értékelésükre — világosan mutatják a keleteurópai kemencés házak *alaptípusát*, s közömbös, hogy ezek kivitelben részben főnnálló, részben földházak. Kézenfekvően felvetődik, hogy az itteni szláv népek által használt kemencés házak nem lehettek idegenek a téli szállásként előzőleg is hasonló hajlékot már bizonyára ismerő magyarok előtt, mely utóbbiak végeredményében a nagy keleteurópai házterület akkor közös típusának csak nyugatibb változatai voltak. A kora-középkortól kezdve azonban e házak gyarapodása szókészletünk tanúsága szerint is a hazai népek technikai felkészültségének továbbfejlesztésével folytatódott a termelés módja megváltozásának kapcsolatában.

Feltevéseimet máskor szándékozom bővebben kifejteni. Tisztában vagyok azzal, hogy nézeteim a korai általánosítás veszélyével járnak — bár számos erősítő tényre és párhuzamra ezúttal nem mutathattam rá —, véleményem szerint azonban a honfoglalás-körül idők átmeneti szakaszában valóban számot kell vetnünk azokkal a tényekkel, amelyek iránt lakóház-kutatásunk most már nem lehet közömbös.

II. A továbbiakban röviden érinteni szeretném háztípusaink táji kérdését. Bizonyos az, hogy *Bátky Zsigmond* háztípusainak meghatározásánál első-sorban a tüzelőszerkezetek minősége szerint csoportosított, s ebben erősen követte *Bünker* és *Geramb* irányzatát (bár a gyakorlatban tipologizálása során egyéb típusjegyeket is érvényesített). Hogy ez nála erős egyoldalúság, az nem vitás. Mégsem fogadható el az a szintén egyoldalú vélemény, amit *Vámos Ferenc* hangoztatott 1938-ban, hogy »a házfornák jellegzetes tényezőinek semmi érintkezése sincs a tűzhely fejlődésével« (Id. m. 67—68). Helyesebb Cs. *Sebestyén Károly* felfogása, aki azt tartja — nyilván *Bátkyra* gondolva —, hogy a tüzelőberendezés típusalkotó hatása korántsem olyan kizárólagos, ahogyan azt egyesek gondolták. (Cs. *Sebestyén Károly*: A székelyház eredete. Ért., 1941, 61). Túlzásba esnénk, ha a tüzelőszerkezetek típusmeghatározó érvényét vagy egészen kirekesztenénk vagy bármely házfejlődési korszakra nézve egyenlő elbírálásban részesítenénk.

Bátky »A magyar tűzhelyek és háztípusok« c. tanulmányában (Ért. 1930, 113—37) kijelenti, hogy parasztházaink csoportosítása, rendszerbefoglalása »többé-kevésbé erőszakolt művelet«, mint sok más kategorizálás is, s amiért éppen a tűzhelyeket veszi osztályozása alapjául, abban az a nézet vezeti, hogy a ház *kezdetibb* fejlődési fokán ezt tartotta a ház »belső«, tehát leglényesebb meghatározó« jellegénck, s az épületszerkezeti, formai jegyeket másodlagosnak (113).

Hozzáfűzhetjük ehhez, hogy a *típus* történeti tartalom, a típust alkotó belső és formaalkotó jegyek együttese történetileg változó. Ahhoz kétség nem fér, hogy az épület formáját, kivitelét a termelőerők fejlettsége szerint az építészeti technikai készsége, a célszerű: ég, a hagyományossá alakulható kiviteli eljárások is megszabják. De a *lakótér* növelése, tagolása módja s főleg használata (természetesen a társadalmi és gazdasági tényezők együtthatásában) parasztházainknál kezdetben a legszorcsabb függésben van a tüzelőszerkezetek minőségével, használatával.

A kezdetlegesebb parasztházaknál nem túlzás erősebb hangsúlyt adni típusalkotásokr a tüzelőknek. Ezek a belső elemek és a formai-szerkezeti meghatározók történetileg hosszú ideig egymáshoz is kapcsolódhatnak, bizonyos fejlődési fok után az épületforma, szerkezet azonban függetlenné válik a korábbi belső meghatározóktól, sőt a korábban korlátozott használatú belső lakó- és munkatér továbbfejlődése is elősegíti a szerkezeti-formai gyarapodást és így hovatovább az épületforma és szerkezet önállóbban kifejezheti a táji (nagytáji) típust. Ez az elgondolás szerintem az európai típusosztályozásokra nézve is érvényes. *Bátky Zsigmond* kísérlete tehát történeti aspektusban helyes, osztályozása munkahipotézisül elfogadható és korrekciókkal (pl. a zárványok fejlődési és migrációs hátterének figyelembevétele stb.) továbbfejleszthető.

Amit 1930-ban s később 1934-ben e téren leszögez (A Magyarság Néprajza I. 170—224), az házainknak nagyjában a középkor végétől a XIX. sz. második harmadáig tartó történeti fejlődésének tájanként megnyilvánuló típusképe, voltaképpen már nem saját korának érvényes háztípusai, azok analízi-

sével már nem foglalkozott, s így sokak hiányérzete, más, elismerhetően elhanyagolt kérdések mellett bizonyos mértékben jogosult, bár kutatóink az osztályozás munkáját másféle igények szerint eddig sem kísérelték meg elvégezni. (E téren legfeljebb Cs. *Sebestyén Károly* komoly részletterület-vizsgálatai kivételek.)

Hogy a korrekciókra nézve legalább egy kísérletet mutassunk, nézzük meg az ú. n. *alföldi vagy közép-magyar ház* típusának problémáját. *Bátky* erre nézve a Magyarország Néprajzában ezt mondja: »Semmi kétség, hogy az alföldi ház valaha egysejtű, mégpedig nyílttüzelős ház volt, akárcsak a déli és a keleti, melyekkel . . . az üstben főzés divatja kapcsolta össze. Ehhez a füstös házhoz idővel kemence, majd egy külön kemencés helyiség, tehát szoba csatlakozott, amelyet azonban továbbra is *háznak* neveztek, míg a másik helyiség *pitvar*, majd *konyha* nevet kapott.« Ez a két helyiségre oszlás aránylag korán ment végbé, s utal a Kecskemét-környéki ásatások XVI. századbéli bizonyítékaira stb. (Id. m. I. 223).

Cs. *Sebestyén Károly* »A szeged-vidéki parasztház és az alföldi magyar háztípus« c. tanulmányában (N. Ny. 1933, 59—69) megállapítja, hogy a háztípus alapsejtje maga a *háznak* nevezett lakótér, második sejtje a *pitvar* (itt céloz *Bátky* egy korábbi feladott álláspontjára), s a ház fejlődése csatolódással történt. »Hogy milyen tűzhely volt ebben az ősi helyiségben: egytüzű nyílt tűzhely-e, vagy kéttüzű: főzőhely + kemence, azt ma már persze nem tudjuk megállapítani, mert ennek az Alföldön semmi nyoma nem maradt.« De a ház füstös ház volt, s nyilván volt előtere, *pitvara*, s ebből *konyha* akkor lett, amikor a házból ide kitelepített tűzhely kéményt kapott (63).

Most már középkori-régészeink munkásságából tudjuk, hogy az Alföld XI—XIII. századból eddig feltárt parasztházai egyhelyiségű előteres (gádoros) kemencés-, füstös házak voltak (tekintet nélkül a falakra s egyéb kivitelükre). Erre bizonyosságul szolgál *Méri Istvánnak* a Tiszalök melletti Rázom-pusztán a XII. század végéről éiennel datált 35 objektuma és *Szabó György* a bácsmegyei Csátalján mentőásatás során feltárt néhány XI. századi háza. (v. ö. *Méri István*: Arch. Ért. 1952, 49—67; *Szabó Györgynek* személyes közléseit e helyen köszönöm meg.) Ezek kapcsán most már bizonyító erejű ugyanerre nézve *Szabó Kálmánnak* a Kecskemét környékén, a XIII. században — a tatárjárás korában — elpusztult hajlékokon tett megfigyelése is, amikor házbeli kemencéket határoz meg (egyébként a hajlékok körház-volta nem igazolható; v. ö. *Szabó Kálmán*: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Bp. 1938, 13—14), s úgy látszik, hogy a később is ebbe a középmagyar háztípusba soroló kelet-dunántúli Sárköz területén feltárt töredékes objektumok — *Csalog József* etei, a XII—XIII. sz.-ból származó földházai is — erre a típusra utalnak (Ért. 1935, 1—4 és 1937, 323—24.). Később, a XV. századtól kezdve mindezen ásatópontok környéke már a két- ill. háromhelyiségű kályhás-kemencés ház típusát dokumentálja, s ez a tény a máshonnet előkerülő falusi szórványleleteket is beszámítva azt jelenti, hogy az Alföld széles területén s a Kelet-Dunántúlon a XV. század elején megtörtént a ház minőségi átalakulása.

A tüzelőszerkezetek tekintetében főként a Tiszalök-Rázom pusztai területén végzett ásatások több tanulságot rejtenek. A lakótér egyik tüzelője a kemence, de emellett a szája előtti és a ház közepén levő égésfoltok azt mutatják, hogy a nyílt és zárt tüzelés, bár pl. *Méri* megépített szabad tűzhelyet nem talált, a hajlékon belül rugalmas, főzésre, sütésre időszakonként nyilván épp-úgy használták a házbeli kemencét, mint a szabad tüzelőt. A rázompusztai kemencék változataikban a kemence egyik fejlődésmenetének elvileg lehető

alakulási útját is mutatják, vannak a földház sarkában falban vájt, majd félig vájt — félig épített és szabadon, sarokban álló agyagból és kőből épített konstrukciók, de vannak házon kívül álló többféle célra szolgálható külső kemencék is. (Végső fokon nem tanulság nélküli, hogy a szarmata-kori réteg házai is már házsarokba vájt kemencéket mutatnak.) *Szabó György* a bács megyei, csátaljai házban a rázompusztaihoz hasonló épített változatot talált. *Szabó Kálmán* és *Csalog József* tanulmányaikban szintén épített formákat emlitenek.

Az Árpádok-korabeli alföldi házak ásatag emlékei tehát a kelet-európai kemencés ház alaptípusára mutatnak. Cs. *Sebestyén Károly* szerint a korszak székely (keleti magyar) háza pest-tel ellátott egy zárthelyiségű boronaház lehetett, lényegében tehát az alaptípus egy változata. Az alföldi, keleti és déli házterületünkön később a fejlődés más irányt vesz, de az északi és a nyugati magyar ház lényegében a kelet-európai kemencés ház töretlen továbbélését mutatja. (Ez utóbbiak koraközépkori emlékei még nem ismeretesek.)

Az alföldi vagy középmagyar ház a magyar feudalizmus megerősödése korában csap át abba a minőségi változásba — gazdasági és társadalmi háttérét még részletesen kell vizsgálni —, amikor két- ill. háromhelyiségű, füsttelen, két-tüzelős formája kialakul, s ebben bizonyára a *belső fejlődés* éppúgy irányadó, mint ahogy nem kétséges a tüzelőszerkezet import volta. Nyilvánvaló itt a mezővárosok közvetítő szerepe csakúgy, mint a kémény, majd az úri-polgári városi konyhák középpadkájának közvetítésében is. Tény az, hogy a tüzelőszerkezetében közép-európai jelleget mutató alföldi parasztházunk, mely a XIX. század második felében a többi régi házterületünkre is hatással van, nem egyszerűen felnémet átvétel, hanem többfázisú fejlődés fokozatos, alkotó eredménye.

Ennek a típusnak a szemeskemencéje helyett később az Alföldön a hódoltság után ismét feltűnik a sárból rakott boglyakemence. *Bátky* ezt a tényt visszacsökkenésnek tartja, Cs. *Sebestyén Károly* azonban nem, azt bizonyítva, hogy ez a sárművesség fejlett technikájú létesítménye, maga is egy edény, s bár többcélú alkalmazású, de egyben valóságos *kályha*. (A fejlett sár-technikát sajátosan bizonyítja a hódmezővásárhelyi *csukából*, azaz finoman kidolgozott hosszúkás agyaglapokból történő váznélküli régi kemence-építés, mely nagyjából a spirálwurst-technikára emlékeztet, s ez idő szerint a magyar anyagból egyetlen adatunk. Vö. Kiss Lajos: A boglyakemence és élete Hódmezővásárhelyen. Ethn. 1953. 201—202.) Ezt a változást — előidézõ okai ipari háttérét ismerjük — magam sem tartom lényeges visszacsökkenésnek. A kemence méreteinek megnagyobbodásában azonban eltér véleményem Cs. *Sebestyén Károlyétól*. Ő azt tartja, hogy a tüzelőszer megváltozása, a XVIII—XIX. század átmeneti idején a gabonatermelés erősebb lendületével bekövetkezett szalma-fogyasztás növelte meg a boglyakemence lángterét, míg korábban, egybeesõleg a szemes-kályhák alkalmazásával, a szalma kevés volt. A szemeskályha lángteréhez viszonyított megnagyobbodást én hőtechnikai kérdésnek tartom: a nagyobb méretű sárpalást biztosította a hőfejlesztés és hőtartás korábbi fokát. — Futólagos megjegyzéseim, mint mondtam, csak kísérletek az alföldi ház fejlődésének tisztázásához.

III. Röviden, *Lükő Gábor* munkásságával kapcsolatban az etnikai elhatárolás kérdését is érintem. Nincs módunk kifejteni, hogy a ház moldvai és székely típusának eltérése szintén egy korábban keresendő történeti problémában s ezzel valóban összefüggõ etnikai különállásban keresendő. Amikor *Lükő Gábor* a házban is megnyilvánuló különbséget a Szamos-völgye kultúrájával hozza kapcsolatba sok mással együtt, jó nyomon jár, s azóta összehasonlító

kísérletét a történettudomány is igazolta, kár, hogy kutatóink erről nem vettek tudomást. *Mályusz Elemér* 1943-ban egy tanulmányában kimutatta, hogy a Nagy Szamos mente magyar jobbhágyása a kesztercei tőkésedő polgárok föld-birtok- és telepítési politikája folytán a XIII. század végétől kimutathatólag Moldvába kezd költözni (Hitel, 1943, 285—89). A lánc- vagy kettős-udvar moldvai használata viszont valóban nem elkülörítő vonás a székelyektől, mert ez az udvarforma Bereg-, Szilágy-, Hunyadtól keletre Ukrajnában is használatos, ez tehát a kelet-európai terület népeinek közös tulajdona.

*

A tanulmány számos felvetett kérdése közül egynémelyikre, pl. a házkutatás történeti forrásaira, a parasztház stíluskérdésére, a családi szervezet és a használat problémáira már *Gunda Bélának* a debreceni akadémiai napok alkalmával elhangzott előadásához fűzött hozzászólásomban kitértem, így azokat nem érintem. Arra kérem viszont őt és házkutatásunk bűvárait, hogy most, midőn halála után 15 év elteltével kegyelettel gondolunk vissza *Bátky Zsigmond* úttörő munkásságára, lássanak hozzá a közben ellankadt házkutatás erőteljesebb folytatásához, megfontolva azt a feladatot, amit a házkutatás történetileg jelent dolgozó népünk kultúrája megvilágításában, de jelen életében is, s az eddigi sok hiányosság mellett mégsem jelentéktelen eredményeket gyarapítsák továbbiakkal.

BARABÁS JENŐ

Gunda Béla előadásának egy mondatához kíván kapcsolódni, amely azt mondja, hogy »... fél évszázad alatt a problémák és nem az eredmények sokasodtak«. Úgy véli, hogy ez túlzottan szigorú megállapítás, amelyet vitatni kell. Nem kétséges ugyan, hogy a problémák száma is megnőtt, ami a kutatás terebélyesedésével természetesen együttjár, azonban számos kérdéssel kapcsolatban a megoldás vagy a megoldáshoz való közelebbkerülés ténye is megállapítható. Értékes tényanyag áll a rendelkezésünkre s Herman Ottó vagy Jankó János nem egy problémájában lényegesen tisztultabb álláspont fokáig jutottunk el. Ugyanígy szigorú Gunda professzornak az a megállapítása is, hogy a gyűjtési módszerek 50 éven belül lényegesen nem fejlődtek. Ha azonban egymás mellé tesszük Pápainak a palóc faházról írt munkáját és a legutolsó két évtized leíró tanulmányait, Vajkai Aurél, Cs. Sebestyén Károly, Gönyey Sándor stb. műveit, a különbség és a fejlődés mindjárt látható lesz. A gyűjtési módszer fejlődését igazolja Vargha László tevékenysége is — melyről az előadás nem szólt —, aki az épüle felvételek műszaki pontosságú, teljes részletességű leírásával, precíz rajzokkal dokumentatív erejű anyagot nyújt a népi építkezés kérdéseihez. Ezt a kezdeményezést nem szabad lebecsülni, hisz nem kétséges, hogy a két világháború között a népi építkezés vizsgálata területén új irányzatot jelent. Ha megnézzük akár a svájci, akár a svéd építkezési kutatásokat, azt látjuk, hogy hasonló szemlélet ott is igen erőteljesen jelentkezik. Csak sajnálni lehet, hogy nálunk ez az irányzat az első eredmények után megtorpant. Oka ugyan világos és érthető: a két háború között nem voltak adva azok a technikai, szervezeti és személyi adottságok, amelyek ezt a komoly apparátust kívánó kutatást alátámasztották volna.

Nagyon tanulságos annak megvizsgálása is, hogy a két háború között a magyar népi építkezéskutatás hogyan reagált társadalmi, népi-nemzeti problé-

mákra. Ebből a komplexusból csak egy kérdést emel ki: miképpen foglaltak állást a kutatók a népi építkezés vizsgálata területén is jelentkező német imperializmussal alldeutsch, grossdeutsch, náci és prenáci eszmékkel kapcsolatban?

Számos német kutató, illetve intézmény rendszeresen foglalkozott magyar néprajzi kérdésekkel s a magyar házfejlődést is többen megpróbálták beállítani a Drang nach Osten szolgálatába. Bátky megállapítása szerint A. Haberlandtak a Neue Heimatblätter 1937. évfolyamában megjelent »Probleme und Aufgaben der deutsch-ungarischen Volksforschung« c. tanulmányát is átlengi az a felfogás, hogy Magyarország egész területén a német kultúra hatáskörébe tartozik. »Aufgaben der Volksforschung im Pannonischen Raum« c. cikkét lényegében szintén ez a szellem vezeti. Haberlandt tanulmányára Fél Edit válaszol s pontról pontra rámutat annak tévedéseire. Így az építkezési kérdésekkel kapcsolatban meggyőzően utal Fél Edit arra, hogy a tornácos házak készítéséről elsősorban nem a német kőművesek hatására kell gondolni, hanem a klasszicista stílus befolyására, mely parasztházaink formájának alakításában jelentős tényező volt. Többek között rámutat arra is, hogy az alföldi fonott hombárok nem a németséghez, hanem a Balkánhoz kapcsolódnak.

Ugyanígy élesen szembefordul Cs. Sebestyén Károly Hermann Phleps teóriájával, aki a székely ház német eredetére próbált érveket találni gepida származásuk bizonyítása érdekében. Phleps 1934-ben Berlinben megjelent »Ost- und westgermanische Baukultur« c. munkájának népi építkezési vonatkozásait Cs. Sebestyénnek a Siebenbürgische Vierteljahrschrift-ben megjelent »Das Székler Haus und die Gepiden« c. cikke teljesen megcáfolja, kimutatva elmélete tarthatatlanságát. Rámutatott Cs. Sebestyén Károly arra, hogy az egysejtű, ereszes székely ház Skandináviától Görögországig el volt terjedve. Azok a hasonlóságok, amelyeket Phleps a »gepida-székely« és a német ház között kimutat, a hasonló anyagból és technikából következnek s a faépítkezés területén mindenütt egyformák. Cs. Sebestyén szerint a székely ház északi és keleti kultúrkörbe való tartozását a ház nomenklaturája is világosan igazolja. A házrészek elnevezése jelentős részben szláv eredetű: kaloda, pest, kabola, cserény, góc, góg, gógány stb., csak igen kis töredéke német, ezek is túlnyomórészt egészen újkori eredetűek.

A magyar népi építkezés kutatói több esetben helyesen ismerték fel a német nacionalizmus szellemi terjeszkedésének irányvonalait és ezzel szembe helyezkedtek. Meg kell azonban azt is mondani, hogy ez nem minden esetben történik meg. A harmincas évek végén ritkulnak folyóiratainkban a náci teóriák cáfolatai, melyeket korábban főleg Gyórfy és Bátky kísért figyelemmel. Pedig ekkorra érett be Isbert és társai vetése s a különböző Ausland-Institut-ok bőven publikáltak megcáfolandó adatokat.

Egyetért Gunda Bélának azzal a megállapításával, hogy a két háború közötti időszakban főleg csak a tűzhelyprobléma elemzését tartották fontosnak. Ez lényeges kérdés ugyan, de kizárólagos nem lehet. A további feladatok közül az építmények szociális vonatkozásait illetően a felszabadulás után Vajkai Aurél, Kiss Lajos és Szolnoky Lajos tanulmányai már valami törlesztést jelentenek, de ez csak kezdet lehet. Így a szerkezeti, formai elemek vizsgálata feltétlenül további lényeges feladat. Jó technológiai leírásaink alig vannak. Jellemző például, hogy a nálunk annyira jelentős és fejlett sártechnikáról összefüggő leírásunk nincs. Ugyanígy a fatechnikák, kötésmódok terén is lényeges kérdések megoldatlanok.

Utal arra az ellentmondásra, amely az előadásban megfigyelhető volt. Gunda professzor bírálta a két háború közti időszak főleg csak tűzhellyel foglalkozó vonalát, ugyanakkor előadásában szintén elsősorban tűzhelymorfológiai kérdésekkel foglalkozott. Ezt a látszólagos ellentmondást Tálasi professzor hozzászólása oldotta fel, aki rámutatott arra, hogy az osz'ályozási típus kérdését történeti kategóriának kell tekinteni, tehát a házfejlődés különböző korszakaiban más-más típuselemnek lehet döntő meghatározó ereje. Így a házfejlődés kezde ibb szakaszában a tűzhelynek valóban döntő jelentősége van, míg később házformáló ereje már nem olyan kiemelkedő. Ezt a megállapítást nagyon fontos és termékeny gondolatnak tartja.

Befejezésül rámutat arra, hogy az ilyen történeti, kritikai áttekintés hozzásegít az eredmények és hiányosságok felmérésén keresztül a további feladatok elvégzéséhez.

VALLÓ ISTVÁN

Engedelmet kérek, hogy egy más tudományág részéről és szempontjainak hangoztatásával szóljak hozzá a kérdéshez, ezzel kapcsolatban megállapítást tegyek és hozzászólásomat kérelemmel fejezzem be.

Az a tudományág, amelynek szempontjából szót kérek, a településtudomány.

Teljesen feleslegesnek tartom, hogy akár sok időt vagy sok szót fecséreljek azon szoros kapcsolat illusztrálására, amely a településtudomány és az etnográfia között van. Mégis ezek után egy megállapítást kell tenni.

Az elmúlt héten az Akadémiának egy felolvasó ülésén mutattunk be Major Jenő barátommal — a Városépítési Tanszék kutatójával — egy tanulmányt a településtudomány feladatairól, amelyben természetesen az etnográfia területről kapott hozzájárulást is áttekintettük. Ennek az áttekintésnek egy megállapítás a vége, amelyben azt kellett konstatálnunk, hogy az etnográfia — a házkutatások mellett — nem foglalkozott kellőképpen a falu együttesével, a falu egészének megjelenésével, képével.

Borbíró Virgil hozzászólásában szellemes formában ismertette a maga szempontját, amikor a térbeli magatartás szemüvegén keresztül vizsgálta a házat. Ha ezt a térbeli magatartást kibővítjük, egy lépéssel továbbmegyünk, meg kell látnunk a falu együttesét és ebben az együttesben rengeteg probléma merül fel és számtalan hagyomány kínálkozik felkutatásra. Pl. a település formája, a házak együttese, a nyújtott utcaképek, a téralkotás és az ezzel nyújtott kép, a falu sziluetdje. Mindezekben tájanként, vidékenként, népenként van egyéni sajátosság és vannak hagyományok, amelyek felkutatása ma különösen fontos. Kérdés, hogy miért fontos ma különösen ez?

Az előadó is rámutatott arra, hogy a mezőgazdaság fejlesztésével kapcsolatban a falu fejlesztését is programba vettük. Számtalan építkezés történik a falun és ha nem érvényesül a hagyományok érvényre juttatása a falu építkezésében, attól lehet félni, hogy az új építkezések során — gyökértelen módon, idegenül — olyan formák kerülnek bele a falu együttesébe, összképébe, amelyek a hagyományokkal, a múlttal ellenkeznek.

Ehhez kapcsolódik — a megállapítás mellett — az a kérésem, amikor az etnográfusok figyelmét felhívom arra, hogy a kérdés aktuális, sürgős és lehetőleg törekedjenek arra, hogy a néprajzkutatók a ház mellett a házak együttesét is szemügyre vegyék és kutatásaik során a település egészét is szem előtt tartásuk.

VÁMOS FERENC

Egészen röviden kívánok az előadás néhány kérdéséhez hozzászólni. Gunda Béla ellenőrzés alá vonta, a két világháború között, a magyar parasztházra irányulón végzett etnológiai kutatómunkát. Nagyon hasznos és tanulságos munkát végzett. A magam részéről arra kérem a Néprajzi Társaság jelenlévő tagjait, hogy ha már az MTA Népr. Főbizottságának ülésén hangzott el ez az előadás, most a Társaság vegye kezébe ezt a kérdést, hogy részletesebb és alaposabb szempontok szerint vizsgálhassuk meg a felvetett kérdéseket, a témához illő szélesebb körű vizsgálat érdekében. Erre nagy szükség van, a háznak a paraszti életben vitt igen jelentős, szinte központi szerepe miatt. Gunda tanulmányának értékelésében mindenekelőtt azt kell hiányolnunk, hogy nehezen volt látható ellenőrző vizsgálatának szempontja. Ha utánanyomozunk, az derül ki, amint ezt Barabás Jenő kifejtette, hogy szempontválasztása ott keresendő valahol a ház és a tűzhely viszonyában állított állítólagos kapcsolat táján. Ennél a kérdésnél, s itt Tálasi István professzor mélyértelmű hozzászólásához is szeretném megemlíteni — és ezt talán szerénytelenség nélkül tehetem —, hogy a két világháború között én voltam a szerénytelenség, aki a ház és a tűzhely kapcsolatához fűzött régi elméletek értékét megrendítettem és aki a parasztház értékelésének problematikájában a tűzhelykérdést egészen másodszorba szorítottam. Örülök, hogy az itt hangzott felszólalások már a ház és a tűzhely viszonyának ilyen értelmezését vallották. Gunda Béla vizsgálatában még láthatóan nehezen tud a régi értékeléstől megválni. Tálasi István is, egyébként értékes és hasznos szempontok sorát felvető tanulmányában, nézetét ebben a kérdésben úgy fogalmazta meg, mintha a tűzhelykérdést nem lehetne megfosztani attól a szerepétől, hogy a parasztház alakulásába formahatározó módon szőtt volna bele. Ennek az ellenkezőjét kell leszegeznem: nem szőtt bele. Alapos értékű példát említek. 1938-ban erről a kérdéssel egy tanulmányt írtam, amelyről, legalábbis egyes részeire nézve, Tálasi István az »irreális« jelzőt említette. Abban a tanulmányban azt bizonyítottam, összehasonlító-munkával, hogy a nomád sátor etnológiai kisugárzásainak hatásai alapvetően érvényesülnek a kelet-európai házkultúrában. Természetesen a nomád társadalmak sokrétű házkultúrájában a tűzhelykérdésnek is igen nevezetes szerepe volt. Mindamellet vajon az a valóság, hogy a tűzhely a nomád-sátor súlypontjában áll, beleszólt-e a nomádsátor szerkezetébe, formájába, egész mivoltába? Nem szólt bele. Pedig a sátor a házkultúrának ősrégi, alapvető sejtje. Jellegetességei nagy súllyal szóltak bele a kelet-európai háztörténet alakulásába. Azt hiszem, másfelől, hogy az említett, 1938-ban megjelent körház-tanulmányomban több van annál, mint amit az etnográfusok figyelme belőle tudomásul venni látszik.

A Gunda-féle tanulmány kritikus pontja tehát, hogy milyen koordináta-rendszerbe állította értékelőmunkáját.

Nézetem szerint a parasztház történeti problémáját kétirányú módszerrel kell vállatnunk. Egyike ezeknek az, amely minél szélesebb láthatárban igyekszik áttekinteni a problémát. Ezzel párhuzamosan azonban a kétirányú módszer másik iránya a részletmunka, amely egyfelől a nagy kötelekek szemléletében megmutatkozó kérdéseket vizsgálja, másfelől pedig a régi problémákat igyekszik, a másik módszer eredményeirek személete szerint, ellenőrizni. A régi problémákat, amelyeket a megbízhatatlannak mutatkozó filológiai módszer adott a házbúvárlásnak.

Ha vizsgálatunk az említett széles horizontok szerint történik, akkor a koordinátarendszer vitán felül áll: *Kelet-Európa*. Erre nézve 1939-ben közölte az Ethn. *Az összehasonlító magyar háztörténet feladatai* c. tanulmányomat. Ezt nagyjában ma is helyesnek tartom. Sajnos, házetnográfusaink, ha nem csalódom, más véleményen vannak.

Az előzőkhöz még hozzá kell fűznöm, hogy az említett kétirányú kutatómódszer alapelve: *az összehasonlító munka*, s hogy a filológiai módszerek ebben az ilyen irányban felépülő kutatómunkában az eddiginél jelentősen szerényebb szerep juthat. Ha azonban ilyen összehasonlító módszer szerint akarunk eljárni, nem szabad megjednünk a meglepetésektől, kivált akkor nem, ha az adódó eredmények ellentmondanak a filológiai módszerből nyert eredményeknek. Ha pl. Bátky Zsigmond kutatásainak eredményét vizsgáljuk, be kell látnunk, hogy módszerének jelentős része a filológiai alapult. Ebből adódtak hibái, amelyek azonban alig nyomhatják el eredményeinek ma is érvényes hányadát. Tudományunk nagy hálával tartozik ennek a kiváló kutatóknak.

Még két dolgot kell röviden megemlítenem. Vargha László felszólalásában az etnográfiai feladatoknak valamilyen »építészeti feladat«-nak való alárendelését említette. Nem volt érthető, mire utalt. Mindamellet Borbíró Virgil felszólalásának ahhoz a gondolatához hasonlítom ezt az utalását, amely a tartalmatlan »térsemlélet« fogalom etnográfiai jelentőségét hangoztatta. Óva intem az etnográfusokat ettől a fogalomtól, amely mint a XIX. század sivár építészelméleteinek szülötte, nem kis mértékben részes abban, hogy az építészeti zsákutcába került.

Másik — végső — megjegyzésemet Vargha Lászlónak a parasztház »műszaki jellegű«-nek nevezett szempontjához fűzöm. Félrevezető értelmű lehet könnyen a »műszaki jellegű« felvétel szükségességére utaló megjegyzés. Az, ami a »műszaki jellegű« felvétellel nyerhető, a parasztház tüneteinek, valóságainak teljességéből, csak egyik része a parasztház valóságteljességének. Ezeknél a »műszaki« felvételezéseknél csak arra figyelmeztetem az etnográfusokat, hogy valóban nagyon jelentős a »műszaki felvétel« elve. De csak akkor, ha az etnográfus, ilyen munkája közepette, pillanatnyira sem feledkezik meg arról, hogy a felvételnek arra az alapelve kell állandóan és megszakítás nélkül ügyelnie, hogy *a magyar parasztház a kelet-európai ház leszármazottja*. Az etnográfusnak tisztában kell lennie azzal, milyen tárgyi tünetcsoportok terhelik a kelet-európai ház típusait. Tudnia kell tehát, mire terjedhet a magyar ház történeti összehasonlító-vizsgálata, a kelet-európai ház koordinátarendszerében.

ORTUTAY GYULA

Nem elsősorban a szűkebb szakmai kérdésben akarok hozzászólni. Mindenképpen helyes volt Vargha Lászlónak az a megjegyzése, hogy a magyar néprajzkutatás adós a két világháború közötti időszak, illetőleg az első világháború előtti idő néprajzi kutatásának bírálatával. Tagadhatatlan, hogy bírálatok — és nem mindig nagy rokonérzéssel fogadott bírálatok — jelentek meg a két világháború között is azokról a néprajzi munkákról, amelyek szűkösebb morfológiai, tipológiai szemlélettel, a történeti és társadalmi kérdések mélyebb elemzése nélkül akarták megoldani a néprajz kérdéseit. Ilyen bírálatok jelentek

meg a két világháború között is, hangsúlyozom, hogy nem nagy rokonszenvvel fogadott bírálatok.

Másrészt viszont azt hiszem, hogy éppen Gunda Béla előadása is bebizonyította, hogy roppant nehéz — nem is az egész gazdasági és társadalmi néprajz vagy az egész folklorisztika, — hanem csak annak egy részét is — egy ilyen szűkebb időre szigorú kritika alá venni, ráadásul úgy — ahogyan Tálasi professzor és Vámos Ferenc is kívánta —, hogy a bírálat helyezkedjék el egy koordináta-rendszerben, és ráadásul a bírálónak álljon ott egy olyan műve vagy módszere, amelyen a bírálatnak az igazságát mérni lehessen.

Azt hiszem, hogy Gunda Bélától várja a magyar néprajztudomány ezt a munkát. Úgy tudom, hogy egy ilyen munkája készül is, éppen a kelet-európai ház kérdésével foglalkozik. Reméljük és hisszük, hogy ez a munkája igazolja az ő jelenlegi álláspontját.

Annyi bizonyos, hogy a magyar néprajztudomány, a magyar folklorisztika területén sorra, rendre felmerült a szükségesség, hogy megbíráljuk elődeink munkáját — akikre emellett hálával és tisztelettel gondolunk — és emellett megbíráljuk a saját munkánkat is. Erre mindnyájunknak törekednünk kell és örülhetünk, hogy Gunda Béla vállalkozott — a maga szűkebb területén — erre a feladatra.

Azzal is egyetértek, amire Vargha László utalt felszólalásában, hogy az ilyen áttekintésben helyes, ha utalás történik a mai hibákra is.

A magam részéről a legmesszebbmenően egyetértek Tálasi István felfogásával, hogy egy vizsgált kérdés összefüggés-történeti elemzése során nagy hiba lenne, ha mindig egy tényezőt tennénk meg végző kritériumnak.

A magam részéről még egy szempontot húznék alá: egy történeti-társadalmi szempontot. Jelen esetben a történeti-társadalmi szempont, amit alá kívánok húzni: nem a családszervezet, nem a családorganizáció különböző formái és annak a házzal való kapcsolata, különböző kihatásai szempontjából. Hogy félreértés ne essék, nem szeretném a »részvét-szociológia« szempontjait a házkutatás szempontjaiba, a magyar házkutatásba belevinni. De nagyon elgondolkoztatóak számunkra azok a munkák, amelyek a két világháború között megjelentek, pl. paraszti táplálkozásról és amelyek valamiképpen úgy tüntették fel a dolgokat, hogy a magyar parasztság táplálkozása egy végtelenül zsíros, gazdag, nehéz, változatos koszt lett volna. Gondolok itt konkrétan Ecsedi munkájára, amely megjelent akkor, amikor a két világháború között a parasztság a legnagyobb nyomorban volt. Eközben az idézett munkában igen izletes leírásokat olvashatunk a paraszti táplálkozás különböző formáiról és abban még csak fel sem vetődik az, hogy ekkor a parasztság különböző kategóriái hogyan és főleg miért táplálkoztak úgy, ahogy táplálkoztak. A néprajzi kutatás ügyet sem vetett erre a kérdésre, sem történeti téren nem vizsgálta, sem politikai, társadalmi összefüggésében. Ugyanígy vagyunk a házkutatás terén is.

Gunda Béla előadásában követelte a házhoz tapadó szokások, hiedelmek rendszerének vizsgálatát is, bár ezeknek közvetlen hatása a házak történeti, földrajzi, technikai kialakulásának kérdésére nincsen. Ismétlem, nem a részvét szavát hangoztatom és nem részvétet akarok kelteni, amikor hangsúlyozom, hogy a parasztság különböző rétegei nem egyszer milyen egészségtelen, ember-telen lakásviszonyok között éltek, hanem szükséges azt is meglátni, megvizsgálni, hogy a feudalizmus és kapitalizmus történeti korában, ennek az időnek egyes korszakaiban hogyan alakult a parasztság különböző rétegeinek helyzete,

ezek a különböző rétegek a látszatra tán azonos háztípuson belül milyen lényeges különbségek között laktak és éltek és ez hogyan fejlődött társadalmi, történeti okoknál fogva egy-egy paraszti rétegen belül.

Aki ismeri a falut, ismeri annak az egy település-egységen belüli különböző formáit, az tudja, hogy ennek a társadalmi rétegződés szerinti vizsgálatnak éppen történeti mélységekben igen nagy létjogosultsága van. Még nyugaton is felmerült ennek a vizsgálatnak a szükségessége, igaz, szociologizáló s nem marxista-leninista módszerrel, annál inkább szükséges tehát, hogy a mi kutatási szemléletünkben érvényt kapjon.

Még egy megjegyzésem volna. A településtudomány részéről Valló István tolmácsolásában itt elhangzott kérést jogosnak tartom.

Az Akadémia Néprajzi Főbizottságának nevében igen nagy örömmel üdvözöljük Vargha László kartársunknak azt a gondolatát, amelyet hozzászólásában éppen ő, a népi építéset, a népi építkezés technikai vonalának a képviselője vetett fel, hogy a népi műemlékvédelem kérdésében történjék határozott lépés.

Mi magunk is a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjánál annak idején több kísérletet tettünk arra nézve, hogy a népi műemlékvédelem kérdésében eredményre jussunk. Az eddigi sok eredménytelen kísérletezés, tárgyi, pénzügyi és jogi nehézségek se akadályozzanak meg bennünket abban, hogy az Akadémia Néprajzi Főbizottságának jelenlegi ülése mondja ki Gunda Béla előadása és a hozzászólások kapcsán a népi műemlékvédelem szervezett irányításának szükségességét, határozza el az irányítás megvalósításának megvalósítását: az erre vonatkozó tárgyalások megkezdését és a pénzügyi keret — legalábbis elemeinek — biztosítását. Ez szükséges többek között a magyar falukép jó kialakulásának szempontjából, amely nélkül a mai magyar település sem alakítható ki.

Azt hiszem, hogy az a sok probléma, ami itt részint Gunda Béla előadásában, részint az azt követő hozzászólásokban felvetődött, hasznára lesz a magyar néprajztudománynak.

Ezek után pedig felkérem Gunda Béla előadót, hogy az elhangzott hozzászólásokra reflektálni szíveskedjék.

GUNDA BÉLA válasza a hozzászólásokra

A hozzászólók — Ortutay Gyula kivételével — általában kritikámat túlzottnak tartják. Ezt látom elsősorban Tálasi István tartalmas hozzászólásából. Nem állítottam, hogy korábbi kutatóink »érdemtelen úttörők voltak«. Nem minősítettem törekvéseiket »jelentéktelen« eredményeknek, — amire hozzászólóm céloz. Elveket, módszertani törekvéseket bíráltam. A lapos tartózkodástól és a szentimentális jelzőktől természetesen szándékosan óvakodtam s nem tehettem meg, hogy néprajzunknak ezt a területét az élő népet eltakaró bura alól nézzem. Akadémiánknak a néprajzot érintő többszöri bíráló segítsége is arra kötelez bennünket, hogy kritikailag viszonyuljunk a két világháború közötti időszak néprajzi munkásságához. Ha igaz az, hogy a bírálat építsen, akkor az is igaz, hogy a hozzászólások ne kerüljék meg a problémákat.

Amit Tálasi István a sátor és az ősi ház során Bátky Zs. és Cs. Sebestény K. eredményeiről mondott, azzal egyetértek. Általánosságban azonban nem beszélhetünk »a kelet-európai ház típusterületéről«. A házak korszakok, gazdálkodási

módok, vidékek és etnikai csoportok szerint gyakran változnak. Számolnunk kell az önálló fejlődés lehetőségével. Kelet-Európában a kemencés házak mellett tűzhelyes hajlékok is vannak (pl. dél-erdélyi román házak, a morva-*vlach* és szlovák határvidék hegyi hajlékai) s a tűzhelyes hajlékok régészetiileg is kimutathatók (Borsevo). A régészeti és néprajzi anyag alapján nem látszik elfogadhatónak a kemencés ház általánosítása, különösen akkor nem, ha a házat a gazdasági és társadalmi rétegek, csoportok szerint is vizsgáljuk. Tálasi István felszólalásának második részében tulajdonképpen azt fejtegeti, amit Cs. Sebestyén K. nyomán magam is határozottan állítottam, ti. hogy a tüzelőberendezés típusalkotó hatása korántsem kizárólagos. Nem érthetek egyet azzal a véleményvel, hogy a »kezdetlegesebb parasztházaknál nem tűzész erősebb hangsúlyt adni típusalkotásról a tüzelőknek«. A gyimesi csángók egysejtű havasi házai (pl. Fehérmező) éppen úgy nyílt tűzhelyű vagy tűzhelyes hajlékok, mint egyes boszniai házak. A tűzhelyek nyomán történő típusalkotás ezeket közös nevezőre hozhatná, ami természetesen helytelen lenne. Számtalan példával igazolhatjuk, hogy a házban a tűzhelyet átépítik, kicserélik, de ezzel maga a ház nem alakul át. A tűzhely az európai típusosztályozásoknál nem vehető döntő módon figyelembe. E mellett a tetőzet, a fal, az alaprajz s főleg a ház belső élete döntőbb tényező. Bátky Zs. magyar vonatkozású kísérlete éppen történeti aspektusban problematikus. Osztályozása érvényes lehet a tűzhelyekre, de nem a házra. Szükség lenne arra, hogy Tálasi István kifejtse: milyen történeti kapcsolat áll fenn a kemencés magyar házak s az általa említett, régészetiileg is feltárt kelet-európai háztípusok között.

Vargha L. azt mondta, hogy előadásomban »a néprajztudomány szükség-szerű és átfogó kritikai értékelése kérdésének mintha a megkerülését éreznénk«. Nyilvánvalóan az lehet eredményesebb tudományos eljárás, ha nem általánosságban beszélünk, hanem részterületenként mérjük fel a néprajzi munkát. A »felelősségvállalás korlátozása« inkább azoknál állhat fenn, akik a néprajzi jelenségeket, jelen esetben az építkezést, valamilyen merevséggel, a néprajztól elszakadva szemlélik. Cs. Sebestyén K. és Vajkai A. eredményeivel — amennyiben az idő is engedte — az előadásban foglalkoztam. Vajkai A. egyik munkájával kapcsolatban Vargha L. most kiemeli, hogy ma is iránymutatónak tarthatjuk. Ezt már korábban is vallottam, sőt részletesen ki is fejtettem (FUF. Anzeiger, XXX. k.). Örülhetünk, hogy ezt most Vargha L. elismeri, akkor amikor korábban megemlíteni sem tartotta szükségesnek Vajkai A. munkásságát, noha megfigyeléseire támaszkodott. (L. Vargha L.: Építkezés. — A Balaton környék népművészete. Bp. 1943. — Vajkai A.: Veszprém megye népi építkezése. Népr. Ért. 1940.) Az előadásban hangsúlyoztam a különböző tudományok együttműködésének szükségességét. Az építészeti jellegű kutatásokat fontosnak és értékesnek tartom. Ezek azonban számtalan, az etnográfust érdeklő kérdésre feleletet nem adnak. Ha pl. Vargha L. tilalmasi munkájában az általa ott hivatkozott Ránk G. szempontjait figyelembe veszi, munkájának értéke mégjobban kidomborodott volna. A szelemenés, ágasfás, ollólábás tetők a hozzászóló szerint »sátorszerű megoldásra« utalnak. Ha ez valamilyen hasonlat, akkor kívül esik a problémán, de ha »tudományos« vélemény — bizonyítani kell. Helyes volt, hogy Barabás J. megemlítette Vargha L. könyvét, amelyben a gazdasági viszonyok és az építkezés kapcsolata is bő teret kap, s a munka több más tanulmánnyal együtt értékes terméke a két világháború közötti házirodalomnak. Vargha L. utal sütőharang teóriámra, mivel azonban vele kapcsolatban konkrét mondanivalója nem volt, annak balkáni eredetét fenntartom.

Borbíró V. valószínű félreértette felfogásomat, amikor azt mondta, hogy a házban tárgyat látok s annak technológiája érdekel. Évek óta pontosan ennek az ellenkezőjét vallok. Érdekel természetesen a technológiája is. A néprajz a gazdálkodó ember, a társadalom felől közelíti meg a házat. Annak a vizsgálata, hogy mit vettek át és az átvevők hogyan tették azt magukévá — nem ismeretlen a néprajz számára. Az ún. »térbeli magatartásra« vonatkozólag annyit, hogy a mélységi és a hosszanti tengely szerinti sorakozás nem lehet a nyugati és keleti ház közötti különbség. A felnémet-frank ház s több más nyugat-európai házforma is a hosszanti tengely irányában alakul. Borbíró V.-nek azt az álláspontját elfogadhatónak tartom, hogy az etnográfiai szemléletű házkutatással párhuzamosan építészeti szempont szerinti vizsgálat is jogosult.

Barabás J. felszólalásában utal túlzottan szigorú megállapításaimra. Elismerem, hogy Pápai Károlytól a házkutatás újabb művelőiig volt fejlődés. Helyes volt, hogy tárgyalta a Drang nach Osten problémáját, ami az építkezéskutatás terén is megnyilvánult. Előadásomban nyilvánvalóan azért foglalkoztam többet a tűzhelyek kérdésével, mert a problémák elsősorban ezek köré csoportosultak. Előadásomban a tűzhelyekre alapozott lakóházkutatás ellen foglaltam állást. Barabás J. felszólalásából pozitívnek tartom az olyan javaslatot, mint a sáreépítés kutatásának fontossága.

Valló I. felszólalása nagy pozitívum a számomra. Az etnográfusoknak valóban vizsgálni kell a lakóházak együttesét, a település egészét. Fél E. munkáiban vannak ilyen törekvések. Az ilyen vizsgálattal segíthetjük az új faluépítkezéseket.

Úgy látom, hogy Vámos F. nem vette észre azt, hogy előadásomban elsősorban a tűzhelyvizsgálatokra alapuló házkutatást kritizáltam. Vámos F.-nek többértű szempontjait kiemeltem. Igen feltűnő az, hogy Vámos F. szerint »a magyar parasztház a kelet-európai ház leszármazottja«. Borbíró V. szerint «a magyar ház a kelet-európai ház egyik változata». Ugyanakkor felfogásuk szemben áll egymással. Ennek az az oka, hogy a tényektől elszakadtak. Azt a Vámos-féle tételt, hogy »a sátor a házkultúrának ősrégi, alapvető sejtje« — nem fogadhatjuk el. Mi kapcsolata van ezzel a sejtrel a kelet-ázsiai barlanglakásoknak, a tadzsik háznak, az ukrán chatanak vagy a régi palóc építkezésnek? Mi a sátor kisugárzása a boronafalú, zsúpköteges, keskeny színnel és kemencével épült ukrán házon, amelynek annyi változata van Kelet-Európában?

Ortutay Gy. hozzászólásával egyetértek. Azt hiszem Akadémiánk célkitűzéseit és előadásom célját ő látta a legvilágosabban. Tény az, hogy néprajzunk perspektíváját, igényességét a lakóházkutatáson keresztül is emelni kell, ha a néprajz be kívánja tölteni a reá háruló feladatokat.

ORTUTAY GYULA zárszava

A magam részéről azzal az örömmel zárom a vitát, hogy Gunda Béla részéről bírálatban nem részesültem, így tehát azzal, amit mondtam, egyetértett — ha ez valóban így van.

Befejezésül leszögezhetjük, hogy Gunda Béla előadásában és a hozzászólásokban valóban volt kritika, de még mindig nem olyan erős és kemény kritika, mint amilyen lehetett volna. Volt már erősebb kritikára is példa. Nem kell Gunda Bélának nekiszögezni a vádat, hogy túlságosan szigorú volt. Szerin-

tem inkább túlságosan higgadt volt. Az előadásban és a vitában az érdemek is elismertettek, tehát ezen a téren is pozitív volt a vita.

Befejezésül még a magam részéről hadd adjak egy gondolatomnak kifejezést, amelynek hangoztatása talán nem lesz valami »szegedi elfogultság« a részemről. Ti nagyon megkapott az az elismerés, amely a szegedi Cs. Sebestyén Károly néprajzkutatónk munkáját igen pozitívan ítélte meg és elismerte érdemeit. Ez az elismerés és méltatás talán éppen azért időszerű, mert nemsokára jubileumát fogjuk ünnepelni és ezért külön öröm volt, hogy munkásságának részleteit és eredményeit az előadás és a hozzászólások is hangoztatták.

Végül is megköszönöm a hallgatóság részvételét, az előadó munkáját, valamint a hozzászólásokat és az ülést bezárom.

A MAGYAR FALU SZOCIALISTA FEJLŐDÉSÉNEK NÉPRAJZI KÉRDÉSEI

KARDOS LÁSZLÓ

Pártunk közelmúltban lezajlott III. kongresszusán, azon a kongresszuson, amely népi demokráciánk közel egy évtizedes fejlődésének mélyreható elemzését és jövőendő feladatainak kijelölését végezte el — igen jelentős megállapítások hangzottak el egyes társadalomtudományi ágak elmaradottságáról, belső problémáiról és soron következő teendőiről. A közgazdaságtudományról és a filozófiáról szólva — az elhangzott kongresszusi beszámoló főként azt emelte ki, hogy e tudományok az elmúlt évek során alig foglalkoztak a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet kérdéseivel, szocialista építésünk alapvető sajátosságainak elemzésével, népi demokráciánk jelen fejlődésében felmerülő elméleti problémákkal. Szükséges, hogy e hiányosságokat ezek a tudományok minél előbb és minél alaposabban számolják fel! Nem kétséges, hogy e megjegyzések más társadalomtudományokra is érvényesek — és így szükségszerűen merül fel tehát, hogy a magyar történettudományok is aktuális feladatukként legjobb erejüket szenteljék ez évtized forradalmi átalakulásának vizsgálatára és kutatásaikkal járuljanak hozzá a korszakos társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek feltárásához, tanulságainak ismertetéséhez és nem utolsó sorban a napirenden lévő társadalmi-politikai feladatok megoldásához is. E tekintetben nem kis kötelesség hárul a magyar néprajztudományra! A magyar néprajztudománynak, amely a saját szakterületén a dolgozó nép történeti kultúrája és életmódja etnikai, népi, nemzeti formáinak kutatását tűzte ki központi feladatául, jelentős tennivalói vannak a néptömegek kultúrája és életmódja mai helyzetének felderítésében és vizsgálatában is. Az a nemzeti kultúra ugyanis, amelynek a dolgozó néposztályok egyaránt alkotói és hordozói, azáltal, hogy ezeknek a néposztályoknak gazdasági és társadalmi helyzetében gyökeres változás következett be s amely egyre jobban elmélyül és kiszélesedik, — maga is átalakulóban, fejlődőben van. A szocialista gazdaságnak és társadalomnak várososon és falun egyre jobban kiépülő formái, a dolgozó néptömegek megváltozó életviszonyai egy új kulturális fejlődésnek válnak kiváltóivá, amely a maga saját belső törvényeinek megfelelően átveszi, felhasználja, feldolgozza és kitalakítja az előző társadalmi talajon létrejött kultúra minden pozitív, életképes, haladó elemét s egyben az új gazdasági és társadalmi feltételeknek meg-

felelően újakat is teremt. A dolgozó néptömegek kultúrájának és életformájának ez az átépülése azonban korántsem a szocialista tartalmi elemek felhalmozódásának és minőségi megváltozásának a kérdése csupán, hanem a szocialista tartalmat kifejező formáé is. Ez a forma pedig a nemzeti forma. Az átépülésnek ugyanis az az egyik alapvető sajátossága, hogy az a nemzeti formákon belül, a nemzeti formák megtartásával, a nemzeti formák továbbfejlesztésének az útján folyik le. A néprajztudomány feladata tehát ezúttal sem az, hogy a dolgozó néptömegek szocialista kultúrájának és életmódjának kifejlődését *általában* vizsgálja meg, hanem annak a tudományos felfedése, hogy e születőben, kialakulóban lévő szocialista kultúra és életmód — az új szocialista tartalom kifejlődése során, s annak hatására — hogyan és mint veszi át, őrzi meg a népi-nemzeti formákat, mennyiben fejleszti tovább azokat és mennyiben teremt újakat.

A jelen előadásnak címében jelölt feladata az, hogy a magyar falu, tehát a magyar paraszti kultúra és életmód szocialista átépülésének egyes néprajzi kérdéseit vegye sorra. Az előadás első része a magyar paraszti kultúra és életforma átépülésének mai tényleges helyzetét és törvényszerűségeit igyekszik megvilágítani, második része pedig a parasztság új, megszületőben lévő kultúrájának és életmódjának néprajzi vizsgálata kapcsán felmerülő feladatokat, egyes elvi és módszertani kérdéseket vet fel.

*

Ahhoz, hogy a dolgozó parasztság kultúrájának és életmódjának mai helyzetét helyesen ítélhessük meg, pontosabban, hogy a paraszti életforma és a paraszti kultúra átépülésének mai útját, fejlődésének mai tendenciáit a népi demokratikus körülmények között helyesen értékelhessük, kissé vissza kell tekintenünk az előző korszakra: milyen paraszti kultúra és életforma fejlődött ki a kapitalizmus körülményei között hazánkban? milyen volt e népi-paraszti műveltség fejlődésének történeti útja és milyen a helyzete közvetlen a népi demokratikus korszak előtt?

A néprajzi kutatók előtt közismert, hogy a magyar parasztság újkori fejlődésének, gazdasági, társadalmi és egyben kulturális fejlődésének egyik legjelentősebb szakaszát a polgári forradalom és a századforduló között eltelt félévszázadban futotta be, abban a korszakban, amelyben forradalmi méretekben megnövekedtek a mezőgazdaság termelőerői, megindult a polgári tulajdon alapján álló társadalmi viszonyok kialakulása, emelkedett a falusi lakosság életszínvonala s a parasztság körében sajátos, gazdag kultúrformák alakultak ki. Közismert ugyancsak az is kutatóink előtt, hogy ez a pozitív történeti folyamat a magyar mezőgazdaság kapitalista fejlődésének porosz útján bontakozott ki, ez azt jelentette, hogy a kapitalizálódó magyar mezőgazdaság s vele együtt a polgárosodás útjára lépő magyar parasztság már kiindulásában

olyan belső és külső ellentmondásokkal volt terhes, amelyek a századforduló előtti évtizedre kibékíthetetlen ellentétékké élesedtek és az egész fejlődés kerékkötőjévé váltak. Így nem volt véletlen, hogy a feudális méreteit és befolyását megtartó nagybirtok gyűrűjébe bezárt parasztság társadalmi fejlődése, amelyet az egyre jobban erősödő kereskedelmi, ipari és bankburzsoázia nyomása s a népellenes, úri politikai rendszer regulázása is korlátozott, fele úton megakadt és sajátos félf feudális-félpolgári társadalmi szerkezetet hozott létre. A régi feudális paraszti társadalom felbomlásának és az új polgári társadalom kialakulásának ezt a felemás periódusát és állapotát plasztikusan jellemzik Lenin szavai, aki az orosz parasztság hasonlító társadalmi állapotáról ezt írta 1902-ben: »Amennyiben falvainkban — a 'modern' (polgári) társadalom kiszorítja a jobbágyságon felépülő társadalmat, *annyiban* a parasztság megszűnik osztály lenni s falusi proletáriátusra és falusi burzsoáziára (nagy-, közép-, kis- és törpeburzsoáziára) bomlik fel. *Amennyiben* még megmaradnak a jobbági viszonyok, *annyiban* a 'parasztság' továbbra is osztály, vagyis, ismétlem, nem polgári, hanem a jobbágyságon felépülő társadalom osztálya marad. Ez az 'amennyiben' — 'annyiban' a valóságban a mai orosz falu feudális és burzsoá viszonyainak *rendkívül bonyolult* egybefonódása formájában van meg.«

Mindezt azért kellett itt összefoglalnom, mert tudnunk kell, hogy ez a sajátos társadalmi fejlődés volt a talaja annak — általunk is »klasszikus« népinek ismert — paraszti kultúrának és életformának, amely ebben a korszakban felvirágozott s amely ugyanakkor már a századfordulótól kezdve legszebb virágait kezdte elhullatni. Tudnunk kell, hogy a »feudális és burzsoá viszonyoknak e rendkívül bonyolult egybefonódása« határozta meg alapjában ennek a paraszti-népi kultúrának tartalmi mondanivalóját s lényegét s nem kis mértékben gazdag műformáit is, amelyeknek széles választéka ma is kultúránk nemzeti formakincsének egyik leghatalmasabb tartaléka. Mindezzel persze korántsem akarom azt mondani, hogy e jellegzetes népi kultúrának és életmódnak számtalan eleme, gyökerei nem nyúlnak a polgári forradalomnál sokkal, de sokkal messzebbre, annál is inkább, mivel a forradalom *csak* betetőződése volt a sokkal, de sokkal régebben megindult társadalmi — egyben tehát kulturális — folyamatoknak, amelyek már jó százada át meg átjárták a magyar parasztságot. Még kevésbé akarom azt mondani, hogy e jellegzetes népi műveltség formakincse nem őrizte meg és fejlesztette tovább, alakította át a feudalizmusnak, sőt az azt megelőző gazdasági-társadalmi rendszerek kultúrájának műformáit, mert köztudott dolog tudományunkban, hogy a formaelemek igen makacs természetűek s olykor több történeti korszakon keresztül is hagyományozódnak. Legkevesbé pedig azt akarom állítani, hogy e népkultúrának és paraszti életformának az említett felbomlása a századfordulón, illetőleg az első imperialista háborúval záródó folyamat, annál is kevésbé, mert a Horthy-korszak — mint majd rátérek — az elemzett társadalomfejlődésnek is s így kultúrfejlődésnek is egyenes folytatása — negatív előjellel. Az elmondottakkal

kapcsolatban csupán azt akarom kiemelni, hogy a magyar parasztság kultúrájának és életmódjának népi, nemzeti sajátosságai a kapitalizmus korszakában a *legkifejezettebben* ebben a szakaszban jelentek meg.

Ezúttal nem térhetek ki azokra a fontos kérdésekre, hogy a jellemzett paraszti kultúrának és életmódnak nemzeti formáira a polgári társadalom többi osztályainak műveltsége tényleges kapcsolataik során milyen jellegű és mérvű hatást gyakorolt, még kevésbé azokra az internacionális etnikai viszonyokra, amelyek a nemzeti forma sajátosságaiban szintén kifejezést nyertek. De szólni kell arról, hogy a »feudális és burzsoá viszonyok rendkívül bonyolult egybefonódása« folytán az említett korszakban a parasztságon belül milyen társadalmi különbségek álltak elő az egyes osztályoknak és rétegeknek a népkultúrához való viszonylatában.

Meg kell állapítani, hogy a kapitalizmus felfelé ívelő korszakában a parasztság különböző rétegei, csoportjai és osztályai nem egyenlő mértékben voltak alkotói és hordozói a paraszti kultúra nemzeti formáinak. A jobbágyparasztság és a földművelő szegény- és kismemesség egyes csoportjai más és más időben más és más gazdasági körülmények között kerültek a kapitalista fejlődés útjára, tájanként és vidékenként más és más volt az árutermelés színvonala és fejlődésének feltételei és a kapitalista osztálydifferenciálódás különböző mértékben osztotta meg a falusi lakosságot. A falusi burzsoázia és a falusi proletariátus jutott legtovább a kapitalizálódás útján, a közép- és kisparasztság a legkevésbé. Mindez bonyolult összefüggéseken keresztül jelentkezett a paraszti tömegek életmódjában és kultúrájában is. Általában a poroszutas kapitalista fejlődéstől kevésbé korlátozott, szabadabb kisárutermelő parasztság volt e kultúrfejlődés hajtóereje, de gyakran ez is tért el tőle lefelé — egy határozottabban polgári, városi, civilizáltabb irányba. A kis- és középparasztság konzervatívabb volt. Az agrárproletariátus nagy tömegei meg egyes vidékeken gyakran el sem jutottak a kultúrfejlődésnek pl. a középparaszttal által képviselt szintjére. Köz tudott egyúttal az is, hogy a népi műveltség egyes ágai az egész kultúra mozgásán belül a maguk konkrét feltételeiknek megfelelően, vidékenként és korszakoként más és más módon, más és más eredménnyel jutottak el fejlődésük megfelelő szintjére. S így tovább.

Ime, — így formálódtak e korszakban e felemás népi társadalomnak bonyolult országos műhelyében a paraszti milliók kezén a paraszti kultúra és a paraszti életforma művei, amelyeknek egy jelentős része a paraszti elmaradottság rekvizitumaként élt tovább, de amelyeknek egy másik tekintélyes hányada pedig magas színvonalú alkotások formájában a korabeli fejlett népi alkotóképesség eredményeit képviselte. Így, egy néhány jellemző kiragadott példa: a haladó kapitalizmus korszaka paraszti vívmányainak sorában kell említeni az ország szabadabb polgári fejlődésű vidékein — Dunántúl egy részén, Kisalföldön, az Alföldön — a birtokos parasztság szakszerű és korszerű piacra termelő, kisárutermelő parasztgazdaságainak százezreit; az Alföldön a korábban

megalapozott módszerek és szervezet révén kifejlődött búza-kukoricatermelés külterjes, de sikeres kultúráját, a tanyákon való kinlakás rendszerét, azaz a termelőhelyen való termelés szakszerű módját stb. A kisparasztnak, földtelen mezőgazdasági munkások alkotó erőfeszítéseit dícséri a homok meghódítása, a kerti termelésnek, a paprika, zöldség, hagyma stb. kultúráknak helyi megalapozása, az intenzív sertés- és baromfi-hízlalás megindítása stb. A század végre zajlik le a mezőgazdaságban az új technika forradalma. Ez mint köz tudomású, csak megkésve, nagynehezen, a parasztság vonakodása ellenére jut le a parasztságba s úgyszólván mindvégig felemásan vegyül a régi jobbágytechnikának és az átmeneti gazdaságnak nem egy eljárásával, szármával. Mégis az új termelőeszközöknek ez a megjelenése válik a fejlődés hajtóerejévé — s a kapitalista termelésbe leginkább beletanuló vidékeink, mezővárosaink gazdasági emelőjévé.

A feudális és burzsoá viszonyok sajátos együttese az életmód sajátos paraszti-polgári formáit teremtette meg, amely ebben a korszakban még *általánosan* jellemzi a parasztság egészét és a felbomló paraszti társadalomnak még meglehetősen *kiegyensúlyozott* állapotát tükrözi. A parasztság e korbéli települései, parasztházai, lakáskultúrája, bútorai, házi eszközei, a falusi lakosság ruházata, táplálkozása még meglehetősen harmónikus együttese a hagyományos réginek s a kapitalista termelés szülte új technika produkcióinak. A családi élet régi formáit, a mindennapi élet hagyományos szokásait, közösségi konvencióit, erkölcsi normáit még csak most kezdik ostromolni a kialakuló polgári viszonyok ridegebb rendező elvei. A paraszti tömegek alkotóképessége eleven, sőt megújult népművészetet fakaszt fel, amelynek gazdag műformái a díszítésben, táncban, dalban stb. magas esztétikai értéket képviselnek. Ez a korszak többek között pl. a népköltészet megújulásának, tartalmi és formai gazdagodásának is utolsó nagy korszaka.

A 90-es évektől a századfordulóra érve — amely időpont magyar földön is az imperializmus nyitánya — a magyar mezőgazdaságnak és egyben a magyar parasztságnak előbb jellemzett viszonylagos fejlődése megakadt, sőt válságba jutott, amely az első imperialista világháborúig csak egyre élesedett. A mezőgazdaság termelőerői egy meglehetősen alacsony szinten megálltak. A magyar mezőgazdaság feudális szerkezete végképp eltörölvén a parasztság szabadabb, polgárabb fejlődésének útját. Az uralkodóosztály nem volt hajlandó földreformot végrehajtani. Az osztályellenesség fokozódott. A parasztság nagy tömegei városba özönlenni és kivándorolni kényszerültek. A parasztság felbomlása meggyorsult. — Az első imperialista világháború után ez a helyzet nem javult, sőt sokkal súlyosabb lett. A szűkebbé vált országhatárokon belül a kapitalizmus belső ellentmondásai szélsőségesen kiéleződtek. A Horthy-fasizmus rendszerében a mezőgazdaság sorvadásra és így a dolgozó parasztság és az agrárproletariátus pusztulásra volt ítélve. A népellenes rezsim minden terhe a munkásosztály és a dolgozó parasztság nyakába szakadt. A mezőgazdasági termelés tovább stag-

nált. A parasztság szélsőségesen differenciálódott, egyre újabb és újabb száz-
ezrek duzzasztották az agrárszegénység millióit és a kiemelkedő kuláktíz-
ezrek csak a tömegek elnyomorodását fokozták; a földreformot újólaj is
elsikkasztották, válság válságra érett, terror, elnyomorodás, szellemi elnyomás
kísérte végig ezt a folyamatot. A poroszutas kapitalista fejlődés a magyar
mezőgazdaságot és vele együtt a dolgozó magyar parasztságot végleg zsák-
utcába juttatta. A negyedszázados Horthy-uralom a paraszti társadalom-
fejlődést végképp eltorzította és a legkétségbeejtőbb felemás állapotba hozta.
Könyörtelen következetességgel a parasztságon belül is létrehozta a polgári
társadalomszerkezetet, de ugyanakkor fenntartotta a feudális társadalom
számtalan maradványát és szemetét. Jelek és jelenségek egész tömege mutatta,
hogy a parasztság zöme ebben a társadalomban se előre, se hátra nem tud
menni; a megrekedt, beteges tüneteket mutató paraszti csoportok, elmaradt
rétegek, menekülő töredékek — és a szabad kapitalista szintre kapaszkodott
csoportok, rétegek, falvak között a parasztság döntő többsége pusztulásra
volt ítélve. Megérett az idő, hogy a történelem ezt az eltorzult és feudális
maradványokkal terhelt társadalmat felszámolja.

A paraszti »társadalomfejlődésnek« ezt az állapotát híven tükrözte a
parasztság életformájának és történelmi műveltségének e félévszázados átala-
kulása. Az a paraszti kultúra és életmód, amely a 19. század második felében
még megújulásra, sajátos és értékes kultúrművek megalkotására volt képes,
a századfordulóra és az első világháború időszakára fordulva a felbomlásnak
kétségtelen jeleit mutatta. A Horthy-korszak e tekintetben meg éppenséggel
a magyar parasztság történelmi kultúrája és hagyományos életformája felbom-
lásának betetőzése volt. Természetes, hogy ez a felbomlás maga is — amelyet a
Horthy-korszak társadalmi ellentmondásai határoztak meg — sokoldalú,
bonyolult és ellentmondásos felyamat volt. Két főtrendenciáját kiemelve :
a hagyományos népi kultúrát és életmódot egyik oldalról egyre gyökeresebben
felszámolta, más oldalról egy korszerűtlen színvonalon megrekesztette.

Az ország egyes vidékein, ahol a kapitalista paraszti áruterelés kibonta-
kozását a feudális maradványok kevésbé gátolták, ahol a polgári társadalom
maradéktalanabban vert gyökeret s egyre szélsőségesebben alakult ki a paraszti
burzsoázia és a falusi proletariátus ellentmondásos társadalmi arca, ahol
erősebb volt a város, az ipar hatása, — ott a parasztság egyre alaposabban
számolta fel a termelés hagyományosabb, idejétmúlt módszereit és eszközeit,
vett búcsút a paraszti életmód etnikai, népi, nemzeti formáitól s szabadí-
totta meg magát a régi paraszti élet konvencionális megkötéseitől és erkölcsi
normáitól, hagyományos ízlésétől s egyre inkább a városi-, kispolgári-, polgári
vagy ehhez közeleső kultúrformákhoz, életmódhoz huzódott, igazodott.

Másutt, más vidékein az országnak, ahol a polgári társadalomfejlődés-
nek a nagybirtok és más hűbéri megkötések fokozottabban állták el az útját,
ahol az áruterelés az önellátás és a háziszükségletek kielégítésének határán

ingadozott, főként a közép- és kisparasztok tömegeinél, ahol sajátos földrajzi és történeti tényezők szívósabban konzerválták a meglévő állapotokat, ahol kevésbé volt érezhető a város és az ipar hatása: ott a parasztság termelésében, életformájában, szellemi-művészeti megnyilatkozásaiban jobban ragaszkodott a hagyományosabb eszközökhöz, eljárásokhoz, tradicionális formákhoz, hagyományos konvenciókhoz és normákhoz. Mondanom sem kell, hogy a Horthy-korszakban az első tendencia volt az általános: egyre nagyobb tömegek igyekeztek meg találni a paraszti életnek polgárabb, civilizáltabb formáit, s igyekeztek részesei lenni egy olyan műveltségnek, amely egyre kevésbé paraszti. Bizonyos értelemben ez a két tendencia az új és a régi közötti harc megnyilatkozása is volt. S hogy ez az ellentét a Horthy-korszakban nem oldódhatott meg a parasztság számára előnyösen — az az egész parasztkultúrának és paraszti életformának a Horthy-korszak polgári kultúrájával szembeni való ellentmondásában leli a magyarázatát. A parasztság kultúrájának egésze a Horthy-korszakban ugyanis mint a polgári társadalom kultúrájának ellentéte — s amely a polgári társadalomban meglévő két kultúra demokratikus, haladó részének tartaléka, — az uralkodó kultúra nyomása alatt leszorított, lebecsült helyzetben vegetált. Így volt lehetséges egy oldalról az, hogy a paraszti kultúra legmaradandóbb alkotásai sem nyerhették el megérdemelt elismerésüket és gyakran csak arra voltak jók, hogy az uralkodó rendszer egyoldalúan felhasználja azokat uralmi céljaira, mint pl. a népművészet alkotásait is. Más oldalról meg a paraszti tömegeknek a magasabb polgári műveltség felé való igyekezete futott zátonyra a rendszer népellenes kultúrpolitikájának, iskola-rendszerének és »népművelésének« torlaszain. Tény az, hogy a Horthy-rendszer sem a paraszti kultúra és életmód haladó, életképes hagyományainak továbbfejlődésére nem nyújtott lehetőséget, sem a paraszti dolgozók magasabb művelődésére, civilizáltabb, emberibb kultúrigényei kielégítésére nem tudott pozitív választ adni. A Horthy-korszakban ilyen körülmények között a parasztság hagyományos kultúrájának és életmódjának hatóterülete rohamosan beszűkült, a parasztság többsége a hagyományos kultúrformákon kívül talált művelődési igényeire — gyakran nem egy területen elég sovány választ. A város, a polgári kultúra fellegvára, amelynek a faluval való ellentéte a Horthy-korszakban a végletekig fokozódott, a paraszti dolgozók milliói számára gyakran csak tized, huszadrangú alkotásokat, sokszor csak szemetet nyújtott, hatása nem egy vonatkozásban züllesztően hatott a paraszti életmódra. A paraszti élet formái városi, kispolgári, vagy ehhez hasonló elemekkel telítődtek, amelyek egyre kizárólagosabban nyomták rá bélyegüket falvaink ezreire.

A termelés paraszti kultúrája országosan egy meglehetősen alacsony színvonalon stagnált, s nem egy vidéken idejémtúlt gyakorlatot konzervált. Mégis ez a helyzet korántsem volt egyértelmű: nem egy területen a paraszti agrikultúra új alkotásai is kibontakoztak, hogy csak egynéhányat említsek, a szántóföldi takarmánytermesztés kifejlődő körzeteiben, amely egyben egy

magasszínvonalú tejjeltető-istállózó szarvasmarhatartás alapja lett vagy paraszti kertkultúránk, gyümölcskertészetünk, paraszti szőlőművelésünk területén, amely egyre szakszerűbb színvonalat ért el és kiváló minőséget produkált — vagy a paraszti állattenyésztésben, ahol a paraszti zootechnika alkotásai nem egy vonatkozásban a nagybirtokkal kelhettek versenyre.

Az anyagi kultúra más területein, az életmód külső formáiban pl. a házépítkezés, lakáskultúra, házberendezés, butorok, házieszközök, ruházat, táplálkozás stb. területén — gyakran sajátos átmeneteken keresztül meggyorsult a városi-polgári formaelemek beözönlése, amelyek hovatovább uralkodóvá váltak falvaink többségében, átformálták azok külső és belső képét. A régi hagyományos népi formák csak foltokban, sávokban, egyes rétegekben és korosztályok között húzódtak meg, maradtak fenn, rekvizitumként, gyakran — s ez is a tipikus egy formája volt — sajátosan keveredve a polgárral s egyre jobban alávétve az e fajta fejlődés törvényeinek.

A családi élet területén a polgári kiscsalád majd kizárólagosan uralkodóvá vált, a kialakult osztályérdekek szorításában a vérségi kötelékek kiterjedt rokoni rendszere a múlthoz képest jelentős mértékben meglazult, a családi függés feudális konvenciói, a családfői tekintély, a nevelés, a családi erkölcs paraszti normái egyre jobban vesztettek erejükből és váltak azok ellentéteivé. Hasonló utat futottak be a régi társadalmi konvenciók és szokások, a felbomló feudális falu közösségi életének társas kapcsolatai, szervezetei, érintkezési formái: a kisparaszti termelés bármily, akadozva kialakuló technikája és új munkaviszonyai, a kapitalista osztálykeretek kéréllhetetlen kialakulása, a falusi lakosság szélsőséges osztálydifferenciálódása, a város és az ipar még oly korlátozott hatása egyre jobban felszámolta, feleslegessé tette, szétfeszítette, visszaszorította, átalakította, területileg lokalizálta ezeket. A néprajzi kutatók e szokások és konvenciók majd minden egyes csoportjának, típusainak »életrajzában« leírták e szokások sajátos felbomlásának, átalakulásának, — felszámolásának menetét. A magyar paraszti kultúra ellentmondásos fejlődésének eredményeképpen természetesen maradványaik bizonyos fokú megléte, sőt »eleven«, átalakult gyakorlata is hozzátartozik a fenti képhez.

A paraszti tudatformák is híven tükrözték e korszak társadalmi állapotát. A vallás, a babona, a tudománytalanság falain lényegében hatalmas réseket ütöttek a paraszti tömegek — ki így, ki úgy, bár valójában nem döntöttek le őket. Ebben nem kis szerepe volt az uralkodó rendszer kultúr- és iskolapolitikájának is, amelynek érdeke volt, hogy a paraszti milliók szellemi sötétségben éljenek. A paraszti népművészet, parasztságunk alkotóképességének, esztétikai színvonalának e klasszikus megnyilatkozása a Horthy-korszakban sorvadásra, vegetálásra volt ítélve. Megújulásának már nem voltak meg a társadalmi feltételei, azok a feltételek, amelyek között képes lett volna a korabeli élet élményeit, mindennapi mondanivalóját új formaváltozatokba kifejezni. A díszítőművészet, a művészi, díszes népviselet — bár itt-ott növelt

még kései új hajtásokat is — tömegében, terjedelmében, de minőségében is az egyszerűsödés, vagy éppen az eltúlzás fokozatain keresztül, — megállt, visszafejlődött, eltorzult, óriási területeken megszűnt vagy megesőköt formában egyes maradványterületeken, egyes rétegeknél rekedt meg. A népdal régi típusai, a néptánc hagyományai a népelet eleven gyakorlatában már csak mint az idősebb korosztályok emlékei éltek, az újabb típusú dallamok, a még élő paraszttáncformák a városi műzene és a polgári táncművelés áradata elöl egyre hátrább húzódtak. A népköltészetben a nép a legjobb esetben önmagát ismételte, de már nem tudta újraalkotni az egész költészetet magát. Pusztuló műfajok, a dallam és a szövegkapcsolat további lazulása, formatorzulások stb. voltak ismérvei annak a folyamatnak, amely az eleven népköltészet helyzetének megváltozását jelezték. Az eleven hagyományos népművészet hatókörének beszűkülésén kívül ugyanakkor azok a feltételek sem voltak meg, amelyek a népművészet hatalmas formakincsét a nemzeti formájú polgári kultúra keretein belül az egész nemzet köztulajdonává tehetnék volna. Egyedül a népzene tudta áttörni népi kereteit és tudott zseniális művészeink alkotásainak segítségével a nemzeti zeneművészet alapjaiba beépülni — és tudott továbbá a 30-as évek táján ezeken a réseken keresztül zúdulva egyre inkább nemzeti közkinccsé válni. A népi játszó- és táncművelés csak a Gyöngyösbokréta, a díszítőművészet pedig csak az egzotikus kereskedelmi iparcikk színvonalára jutott el.

Ezzel a képpel zárult a magyar parasztság hagyományos történeti kultúrája és életformája felbomlásának félévszázados folyamata a Horthy-korszak végén, amikor is törvényszerűen végső stádiumba jutott el a magyar parasztság kapitalista életformájának és műveltségének az a körfolyamata is, amely kialakulásának kezdeteit a felbomló feudális jobbágytársadalomban, virágzását a kapitalista korszak felfelé emelkedő szakaszában, lehanyatlását pedig az imperialista korszakban élte át illetve érte meg. E változatos fejlődés során a magyar parasztság milliói az anyagi és szellemi műveltség, a társas kultúra sajátos és értékes produktumait, az etnikai, népi műformáknak gazdag változatait teremtették meg és fejlesztették tovább, de ugyane milliók tömegeikben a korszak végén már hűtlenek is lettek ezeknek a kultúrjavaknak és műformáknak zöméhez, és egyre jobban más úton keresték életük és tevékenységük megfelelő kifejezését. A magyar parasztlelet és a paraszti kultúra kapitalista fejlődésének egyik sajátossága — az okokra az előbbeni elemzések már rámutattak —, hogy a paraszti tömegeknek ez a kivetkőzése a régi hagyományos élet- és kultúrformáikból nem mehetett maradéktalanul végbe, mint ahogy másik jellemző sajátossága, hogy gyakran ugyane népi formák legértékesebbjei sem válhattak a burzsoá kultúra nemzeti formáivá a szó teljes értelmében, abban az értelemben, hogy nem lehettek az egész nemzet közkinccsév. Ime, — ez volt a magyar parasztság kultúrájának és életmódjának a képe hazánk felszabadulásának pillanatában!

A Horthy-korszak példátlan gazdasági, társadalmi és egyben kulturális átkutatójából a népi demokrácia forradalmi vívmányai vezették ki parasztságunkat — az egész magyar társadalmat, alapjában oldották meg azokat a végsőkig kiélezett gazdasági-társadalmi ellentéteket, amelyek az egész magyar nép szabad társadalmi fejlődésének az útját gátolták. E tekintetben a magyar népi demokrácia két korszakának hatását kell megvizsgáljunk: mind a két korszak az egész magyar dolgozó társadalom, egyben a dolgozó parasztság rohamos előrefejlődésének és egyben kulturális újjászületése megindulásának korszaka. Az első — mindezt természetesen témánknak megfelelően csak a parasztság társadalmi fejlődése szempontjából vizsgálva és hangsúlyozva — az antifeudális, antiimperialista agrárforradalom korszaka; a másik: a szocializmus építése megindulásának, a mezőgazdaság szocialista átszervezése megindulásának korszaka a proletárdiktatura viszonyai között, a proletárdiktatura segítségével. Az első: egy csapásra megszüntette a magyar parasztság és a magyar társadalom fejlődésének központi akadályát, felosztotta a nagybirtokot s megteremtette a kisárutermelő parasztság társadalmát, a magyar mezőgazdaságot, a magyar falut majd kizárólagosan a kis és középparasztság mezőgazdaságává, a kis- és középparasztság falvaivá változtatta. A második korszak: 1948 óta megnyitotta a magyar parasztság, a falusi lakosság számára a legkorszerűbb utat, a kollektív mezőgazdaság útján járó paraszti társadalomfejlődésnek az útját. Ennek eredményeképpen ma az ország szántóterületének közel egyharmada társasművelés alatt áll s a kollektív formák között dolgozó parasztság száma megüti a félmilliót.

Pillanatnyilag a magyar mezőgazdaság, a magyar falu, a magyar parasztság ezen a két ellentétes talajon fejlődik tovább. A fejlődés iránya azonban nem kétséges — és ez egyúttal a fennálló ellentétek megoldásának az egyedüli útja —, és ez az irány: a szocializmus. Népi demokratikus államhatalmunk, pártunk vezetésével — pártunknak és kormányunknak a mezőgazdaság fejlesztéséről hozott új határozata értelmében — a mezőgazdaság termelőerőinek állandó és minden oldalú fejlesztésével és a falusi lakosság életszínvonalának fokozatos emelésével egyidejűleg — egyre jobban megteremti azokat az anyagi és társadalmi feltételeket, amelyeknek segítségével a ma még kisárutermelő parasztságunk a maga tapasztalatától meggyőzötve egyre nagyobb tömegben választja majd a kollektív gazdálkodás útját. Pártunkat és kormányzatunkat ebben a nehéz feladatának valóraváltásában támogatja népidemokratikus államhatalmunk egész rendszere, szocialista iparunk egész termelő apparátusa és eddigi eredményei és támogatja nem utolsó sorban az a kultúrforradalom is, amely országos méretekben kiterjeszkedve falun is egyre jobban kiépíti szocialista erődjait.

Ime, — ezek azok az új konkrét gazdasági és társadalmi viszonyok, amelyek kifejlődésük során alapjaiban változtatták meg a magyar parasztság eddigi kultúrájának és életmódjának a helyzetét és oldották fel a Horthy-korszak-

béli megrekedtségének állapotát ; ezek azok a konkrét körülmények, amelyek új irányt szabnak fejlődésének, megszabják e fejlődés konkrét tartalmát, ezzel kapcsolatban formáját is. Amilyen mértékben kiépülnek falvainkban a szocialista gazdaság és szocialista társadalom alapjai, ugyanolyan mértékben teremtdőnek meg egy új szocialista kultúra és életmód kialakulásának is a feltételei ; megindul az eddigi paraszti kultúra és paraszti-falusi népi életmód átépülésének szocialista folyamata, tartalmában és formájában egyaránt. Nem kétséges, hogy ennek az átalakulásnak és átépülésnek a parasztság új szocialista tartalmú kultúrája kialakulásnak központi házisa magyar földön is az állami gazdaságok és a mezőgazdasági termelészövetkezetek.

Hol tart ez a fejlődés? Mik az ismérvei? Mik a törvényszerűségei? Mi pusztul el és mi alakul újjá? Hogyan alakul át a régi újjá? Hogyan születik meg az új? Ezek azok a kérdések, amelyekre csak a valóság tudományos feltárásának az útján lehet kielégítően válaszolni és a néprajztudománynak épp e kérdések megválaszolása képezi új feladatai között az egyik legközelebbi feladatát. A jelen előadás csupán arra vállalkozhatik, hogy emez új kultúra megszületésének tényleges gazdasági-társadalmi feltételeiből kiindulva — a paraszti kultúra és életforma előző korszakbéli helyzetének és főtendenciáinak ismeretében a jelenlegi folyamat egy-két illusztratív megfigyelésre támaszkodva — az átalakulás, az átépülés főirányát, mozgását, legjellemzőbb vonásait kiemelje és egyben a leglényegesebb kérdésekre a meginduló néprajzi kutatás figyelmét felhívja.

A magyar paraszti tömegek hagyományos kultúrájában az elmúlt évtized során — a *termelés* területén következett be a legmélyebbre hatoló változás. A földosztás következtében egyrészt kistermelőkké vált új paraszti százvezrek kapcsolódtak be a hagyományos tapasztalati, paraszti agrikultúra gyakorlatába, másrészt a nagybirtok piaci konkurrenciájától megszabadult paraszti termelők tömegei is egyre-másra fejlesztették gazdaságaik termelőerőit. Ez a fejlődés természetesen nem volt egyértelmű, és a parasztság kiterjedt rétegei csak hosszas kínlódás és erőfeszítés után tudták termelési technikájukat úgy-ahogy fejleszteni és kisebb csoportjaikban az élenhaladó kisgazdaságok színvonalát megközelíteni. Így a háború sujtotta mezőgazdaság kényszerű körülményei között — a földosztás során új kisárutermelőkké vált paraszti tömegek körében hosszú éveken keresztül újjáéledt egy hagyományos, régiesebb jellegű földművelő-állattenyésztő gyakorlat is, amely a helyi változatoknak számtalan formájában jelent meg. Ha valaki majd utána kutat ezeknek az első esztendőknél, — valóságos »néprajzias« képre bukkan a felosztott puszták, a nagybirtokok parcelláin tevékenykedő volt cselédek, napszamosok, kisparasztok körében, akik a kezük ügyébe eső — mondhatnók »ősik« megoldásokat kényszerültek alkalmazni, hogy feltörjék a rögöket, bevessék a földet, arassanak és csépeljenek, hogy fedelet biztosítsanak állataiknak vagy

télire »elvermeljék« a termést. A szegényes leleménynek ezerféle megnyilatkozására bukkanhat itt a kutató. Nyomait ma is fellelhetni a volt uradalmi eselédék, volt tanyai szegényparasztok portáinak szedett-vedett alkalmi gazdasági melléképületeiben, kezdetleges szerszámkészleteik maradványaiban. Mindezt leszámítva vagy helyesebben szólva — ezt is hozzászámítva : a felszabadulás utáni évek országosan kedveztek a kisparaszti mezőgazdasági technika fejlődésének, s e tekintetben ezekben az években kisbirtokos parasztágunk tudásának, tapasztalatának a javát nyújtotta s nem egy területen új alkotásokkal is gazdagította, mint teszem azt : a sziki rizstermelés elterjesztésében. Mégis csakhamar kiviláglott, hogy a kisparaszti gazdaságok még oly gyors technikai fejlődése és maximális termelési erőfeszítése sem tud megbirkózni azzal a feladattal és szükséglettel, amelyet másoldalról a szocialistává váló ipar és az egész ország nyersanyagban és élelmiszerben követelt. Napirendre és egyben megvalósításra került a kollektív, állami és termelészövetkezeti gazdaságok megteremtése, amelyek, mint mondtuk, napjainkra a szántóterület egyharmadára terjednek ki. Ez a tény önmagában is napirendre tűzte a hagyományos paraszti, kistermelői technikának, mint népünk termelési kultúrája reformjának a kérdését. Azóta ennek a kérdésnek a megoldása még sürgetőbbé vált ; parasztpolitikánkban az elmúlt évek során elkövetett hibák következtében a mezőgazdaság termelőerői csorbulást szenvedtek, nem egy helyütt magas színvonalú kisparaszti művek sorvadtak el és fejlődtek vissza, mint teszem azt : a szőlőkultúrában, az egyes kertészeti ágakban, az állat tenyésztés egyes fajtáiban és övezeteiben, a takarmánytermesztésben, a talaj-erő megnövelésében és fejlesztésében stb.

A mezőgazdaság termelőerőinek, termelőeszközeinek, termelési technikájának fejlesztése s így — témánkat illetően — a *hagyományos paraszti termelőtechnika korszerű reformja* napjainkra a magyar mezőgazdaság, a magyar parasztság és egyben az egész magyar gazdasági élet központi kérdésévé vált. A hagyományos paraszti agrokultúrának a szerepe ebben a helyzetben kétféleképpen is napirendi kérdés : egyrészt a meglévő kisparaszti termelési tudás, termelési tapasztalatok, agrotechnikai eljárások, szerszámkészlet legfejlettebb elemeinek elterjesztése és továbbfejlesztése formájában, annál is inkább, mert parasztságunk többsége még ebben a kisárutermelő, kisparaszti formában termel, és mezőgazdaságunk fejlődésének pedig jó néhány esztendőre ez egyik kulcskérdése : a magángazdálkodó parasztok termelési kultúrájának emelése. Másrészt napirendi kérdés ez úgy is mint a volt-paraszti termelési kultúrának a kollektív gazdaságokban való hasznosításának a problémája (ez utóbbi vezet bennünket át a szocialista termelési kultúra és a hagyományos paraszti tapasztalati termelési tudás kapcsolatának megértéséhez, amely a legközvetlenebbül néprajzi kérdés). Gyakorlatilag valóban termelészövetkezeti gazdaságaink százaiban és ezreiben a volt kisparaszti termelési technikának,

termelési tapasztalatoknak, a paraszti alkotásoknak igen jelentős szerepük van és nem vitás, hogy ezeknek legpozitívabb és legfejlettebb elemei a nagyüzemi gazdálkodás kereteiben is maradandóvá válnak. Annál is inkább, mert ezek a kisparaszti termelésnek nem egy ágában, pl. a kertészetben vagy a szántóföldi termelés nem egy övezetében, vagy az állattenyésztés területén nem egy tájfajtaban, amint erre már gyakran rámutattunk, a legkitűnőbbet jelentették. És ez nem is lehet másképpen: a szocialista termelés kiindulásában szükségszerűen épít a megelőző termelőapparátus legfejlettebb műveire, illetve azok felhasználásával építi fel a maga szocialista termelőapparátusát. Ez ezúttal azt is jelenti, hogy a régi termelés alkotásai sajátosságaikkal, speciális megjelenési formáikkal illeszkednek be, épülnek bele a szocialista keretekbe, teszem azt egy sajátos tájkultúra esetében, de maga a meginduló szocialista termelés is kifejleszthet sajátos helyi eljárásokat és technikai formákat, aminthogy ezzel a gyakorlatban számtalan esetben találkozhatunk.

A hagyományos paraszti gazdálkodás alkotásainak és eredményeinek túlnyomó többsége, termelési gyakorlata, eljárásai, szerszámkészlete stb. a jövő szempontjából — és ez a jövő már megkezdődött — elmúlásra, pusztulásra van ítélve, de tudnunk kell, hogy ennek a termelési kultúrának legpozitívabb, legkorszerűbb, legéletképesebb elemei a kollektív gazdaságok kereteiben felhasználást nyernek, sőt átmenetileg nem egy részletben a termelés éppen ezekre magukra épül. Hogy csak egynéhányat ezek közül az elemek közül megemlítsék: a konkrét termelési feltételek tapasztalati ismerete, helyi talaj- és éghajlatismeret, a helyi növényfajták élettanának tapasztalati ismerete, helyi tájfajták, konkrét helyi körülmények között kikísérletezett kultúrák (gyümölcs, szőlő, paprika, paradicsom, dohány, dinnye stb.), továbbá egyes speciális termények nevelésének alapos szakismerete, a talajművelés helyi gyakorlata, helyi vetésforgók kialakítása, talajerőápolás fejlett hagyománya, az állatnevelés, az állatgyógyászat elmélyült sokoldalú és praktikus fogásai, praktikus szerszámok és eljárások, a kollektív munka szervezésében, termelésében és elvégzésében felhasználható tapasztalatok, gyakorlati fogások (pl. az uradalmi cselédek esetében), és nem utolsósorban a magyar parasztság különböző rétegeinek a termelőmunkában évszázadok során kialakult pozitív pszichikai, szellemi és fizikai tulajdonságai, hozzáállása, találékonysága, állhatatossága stb. ... száz és százféle apróbb-nagyobb részismeret és képesség, amely nélkül úgyszólván lehetetlen a kollektív gazdálkodásra áttérni. Nem véletlen, hogy termelőszövetkezeteink megerősítésében és jövőre fejlesztésében olyan sokat építünk s egyben várunk a középparaszttól, akinek a termelési tudása termelőszövetkezeteink gazdasági fejlődésének egyik főtámasza kell hogy legyen. Így válik a hagyományos paraszti műveltség az új szocialista mezőgazdasági kultúra szerves részévé, amelyhez nap mint nap — és erről nem szabad elfeledkezni — újabb és újabb szilárd tapasztalattal, észre-

vétellel, ötlettel, újítással járulnak hozzá a paraszti tömegek (pl. az új kultúrák esetében).

Hogy a fentieket jobban megvilágítsam, egy-két példával is aláhúzni kívánom. Ismeretes a fóti paradicsom esete a fóti Béke Termelőszövetkezetben. A fóti kisparasztok félévszázados termelési tapasztalata kitermelte a rossz talajhoz és kevés csapadékhoz alkalmazkodó elsőrendű fóti fajtát, a meginduló tsz. mégis — mellőzve a helyi paradicsomtermelőket és azok javaslatait — más fajtákra és más eljárásra alapozta paradicsomkertészetét: az eredmény a minőség leromlása és a fóti paradicsom jóhírének veszélyeztetése lett. A megoldást: a helyi szaktermelők bevonása és a helyi gyakorlat felújítása hozta meg. A kertgazdálkodás egy másik területéről ragadva ki egy példát: közismert, hogy a csányi dinnyetermesztők elismert, szinte versenytárs nélküli specialistái szakmájuknak. Működésük a kapitalista keretek között eddig sajátos feles-rendszer keretében folyt le. A csányi dinnyekertészek az új körülmények között is megtalálják helyüket: a tsz.-ek és állami gazdaságok keretében is magasszínvonalú szakemberei a dinnyetermesztésnek. A gabona-termelés területéről szólva Somos András említi a Társadalmi Szemle februári számában egy jellemző esetet: »Az előző évek során elköveltük azt a hibát, — írja — hogy a hosszú gyakorlat során kialakult módszerek, termesztési eljárások mellőzésével igyekeztünk kidolgozni egy-egy vidékre valamely növény termesztéstechnikai módszerét. Így például Pest megyében és még sok más vidéken a parasztek már régóta kettőstermesztést alkalmaznak, megvannak a kialakult módszereik, megfelelő növényeik, amelyekkel évente kétszer is jó termést gyűjthetnek be. A kiadott kettőstermesztési utasítások mégsem vették figyelembe az ottani gyakorlatban kialakult módszereket, hanem egészen új kettőstermesztési eljárásokat írtak elő. Az eredmény természetesen a legtöbb esetben nem volt megfelelő, mert, mint később kitudódott, az ajánlott termesztési eljárás jövedelmezően csak egészen más természeti viszonyok között használható.«

Az állattenyésztés köréből: kollektív gazdaságaink úgyszólván nem nélkülözhetik a régi pásztorok szakismereteit, olykor a legkényesebb feladatokat is csak velük tudják megoldani. Ohaton egy fehér-magyar tenyészgulyatörzs felállítása nélkülözhetetlenné tette egy volt régi szegényparaszt alkalmazott szakismeretét, aki e tájfajta elismert specialistája. Ugyanitt egy volt kondászamadó — sikeres keresztezéssel — elsőrendű hússertés kitenyésztését tette lehetővé. De ugyanígy az állatgyógyászatban, a gazdasági épületek megépítésében is egyre-másra a régi szakemberek tűnnek fel. Az elmúlt évek során termelőszövetkezeteinkben problémát okozott — aratógépek híján — a gabona gyors és idejében való learatása. Mindenütt felmerült egy célszerű aratási munkaszervezet megteremtésének a szükségessége. Közismert, hogy szövetkezeti parasztságunk változatos formákban — volt cselédi, részes aratói tapasztalatait újjáalakítva — ezt a feladatot az ország legtöbb termelőszövetkezetében sikeresen megoldotta. És így tovább és így tovább.

Újságjaink százával hozzák ezeket a tényeket, bennük és mögöttük meg kell látnunk népünk magasszínvonalú termelési tapasztalatait és újat alkotni tudó képességét. Néprájszi kutatóinknak világosan látniuk kell tehát hogy az új magyar szocialista mezőgazdasági kultúra bölcsőjét ma a termelőszövetkezetekben és az állami gazdaságokban ringatják, de azt sem szabad szem előtt téveszteniök, hogy ennek a kultúrának a bábái között ott vannak az öreg pásztorok is, a sokat próbált, a mezőgazdasági termelésben sikereket elért parasztok is, a vállalkozó, kísérletező kertészek is a maguk életképes tapasztalataival és újat teremteni képes energiájukkal. Ugyanakkor kutatóinknak azt is észre kell venniök, hogy parasztságunk hagyományos termelési kultúrájának a tudományos szocialista mezőgazdasági kultúrával való összeépülése korántsem megy simán, zökkenőmentesen, korántsem folyik le kemény harc nélkül. Rosszul működő termelőszövetkezeteink a tanúi, hogy az idejétmúlt termelési hagyományok mennyire akadályozhatják a szocialista mezőgazdasági kultúra kialakulását. Ez a probléma azonban szorosan összefügg a volt kisárutermelő magántulajdonos parasztoknak szocialista termelőkké való átalakulásának a kérdésével is. A kisüzemi formához szokott és kisárutermelői gondolkodásban felnőtt, tapasztalati termelőtudással rendelkező parasztjainknak hosszú utat kell megjárniuk míg a termelés kollektív formáit megismerik, megkedvelik, előnyeit belátják. Még e formákon belül is hosszú harcot kell folytatniuk önmagukban és egymás között, míg többségükben leküzdik idegenkedésüket a termelésnek és elosztásnak szocialista nagyüzemi formáitól, a termelés tudományos eljárásaitól és formáitól, a nagyüzemi gépektől, míg maguk is alkotó részeseivé tudnak válni — minden szerzett és kifejlődőben levő emberi képességeikkel, tapasztalataikkal és tudásukkal — e kollektív formákban folyó szocialista termelésnek. Kutatóinknak tehát, ha ennek az ellentmondásos folyamatnak a mélyére akarnak tekinteni, azaz a hagyományos termelési kultúrának a szocialista mezőgazdasági kultúrává való átépülésének a folyamatába, akkor vizsgálódásaikat egyúttal ki kell terjeszteniök a volt magántulajdonos kisparasztok szocialista termelővé való átalakulásának problémájára is.

A mezőgazdasági termeléshez hasonló a helyzet a termelés más területein is: *a hal-, a vad-, az erdőgazdaságban* is, sőt a *gyűjtőgetető gazdálkodás* mai formáiban is. A hagyományos népi termelési technika, a népi tudás legjobb eredményei összefonódnak az e termelési ágakban egyre jobban behatoló korszerű termelési tudással. Pl., hogy az egyik ágat kiragadjam: hazánkban a halászat ma már teljes egészében szövetkezeti halászat keretében bonyolódik le, az új termelési feltételek között a régi tudás úgyszólván törés nélkül fejlődik tovább, azt lehet mondani, magasabb fokon: a régi szerszámokat, a régi technikát — a szakkönyvek, a kísérleti állomások segítségével — továbbfejlesztik, újításokat vezetnek be (pl. búvárhálót, a halszaporító telepeket stb.), ugyanakkor élvezik a kollektív termelés minden egyéb előnyét, a biztosított anyagellátást, a ked-

vező kereskedelmi lehetőségeket stb. Az új fejlődés eredményeképpen a szerzőkészletben és az eljárásokban bizonyos kiegyenlítődés észlelhető. bizonyos régies és specializált egyéni elemek a gyakorlatból elmaradnak, ami csak előnyére szolgál a termelésnek. A halászatnak csak az ilyen új, kollektív keretein belül sikerült sok régi megoldatlan problémának egész sorát példásan és eredményesen megoldani, pl. az öregekről való gondoskodást is, amelynek iratlan jogszokásaival ma már mindegyik halász tsz.-ben találkozhatunk.

A hagyományos népi termelés másik nagy területén a *népi kézműiparok* területén ma is érvényesülnek a nagyipar további kiszorító tendenciái (ugyanakkor a még meglévő kisipar, anyagellátás hiánya miatt, az elmúlt évek során zömében leállt). Ezzel szemben egyidejűleg átmenetileg itt-ott a szövés-fonás és hasonló házitermelés helyi feltételektől meghatározva erősödött. Másrészt kivirágzott a népművészeti és egyéb háziiparok termelése és minden jel arra mutat, hogy ez még tovább fokozódik, annál is inkább, mert az egyéb falusi magánkisipar továbbélésének a lehetőségeit legújabban az új kormányprogram is biztosítja. A szocialista formák tekintetében a KISOSZ és a HISZÖV tevékenysége, azaz a szövetkezeti ipari tevékenység érdemel figyelmet, amely a népi ipari manufaktúrák megalkotásával a falusi iparnak új munkaszervezetét teremtette meg, amelyen belül az ipari szaktudás átadásának és életképes hagyományozódásának fejlett lehetőségei nyíltak meg. Egyébként az e fajta falusi kézműipari tevékenységhez ma már fokozottabban odatartoznak a fejlett kisipari gépek is, amelyek a termelés színvonala, minősége megemelésének kétségtelenül feltételei. A kollektív formák térhódítását kiemelendő: jellemző megemlíteni, hogy ma már az olyan hagyományos népi foglalkozások is, mint a mészégetés, szénéégetés stb. is állami vállalati formákba rendeződnek, egyike-másika még kapacitását is, sőt technikáját is gazdagította az elmúlt évek során. Megjegyzésre méltó még egyébként, hogy a falusi kontáriparok, a falusi ezmesterek aktív tevékenysége még ma is milyen jelentős mértékben tartítja a paraszti ipari tevékenység képét. A falusi hagyományos kézműipari tevékenység mai helyzetének jellemzése kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy e terület igen erősen rászorul az átfogóbb néprajzi vizsgálatra mind a régebbi állapot népi formáinak elemzése, mind a szocialista átalakulás szempontjából.

A földreform és a termelészövetkezeti mozgalom alaposan megbolygatta a magyar *települések*, falvak és mezővárosok hagyományos etnikai képét is. E tekintetben a legfigyelemreméltóbb a tanyarendszer átalakulásának a folyamata. A termelészövetkezeti mozgalom erősödésével a tanyák lakossága a falvakba és a mezővárosokba költözik be. E mozgalom méreteit mutatja az a tény, hogy a négy nagy alföldi szövetkezeti város (Túrkeve, Karcag, Mezőtúr, Kisújszállás) tanyái lakosságának közel egyharmada költözött be az elmúlt évek során a városokba — s ez a folyamat egyre tart. Az üresen maradt tanyákon megváltozik az élet, részint lebontják, részint uyári, mezei brigádszállások, sertéstenyésztőtelepek, borjúnevelők, baromfitelepek stb. lesznek belőlük.

Az elbontott tanyákból más, célszerűbb építményeket vagy falusi lakóházakat emelnek. Így kezd átalakulni a régi sajátos települési rendszer az új kollektív gazdálkodás hatására és részben válik annak termelési céljait szolgáló hasznos eszközzé.

A népi települések arculatát változtatják meg, illetve új szint visznek bele — az új *faluépítkezések* is. A felszabadulás óta számos új falu, település, tanyaközpont jött létre, jelenleg 120 új község épülése van folyamatban, amelyek több szempontból tarthatnak számot az etnográfusok és az érdeklődő közönség figyelmére. Egyrésztük spontán kezdeményezés, amelyek az alkotó-építő energiáknak sokoldalú, sokszor bizarr tarka képét mutatják (pl. Fürged), mások szabályos mérnöki tervek megvalósulásai (mint pl. Ebes). Mindkettőben figyelemmel kísérhető a régi etnikus tendenciák és az új tájékozódások küzdelme, amely kevés kivétellel a régi rovására dől el. Mindkét fajta településben az új közösség kialakulása a legizgalmasabb probléma. Ez azonban csak az új falu társadalmi alapjainak megváltozásával indulhat el. Az új települések a magyar falu fejlődésének új állomásai, amelyek nagyrésztükben már a szocialista átalakulás egyenes következményei.

Az egész országban ezrével épülnek *falusi házak*, amelyek formájukban a régi hagyományos építőmód és az újabb építési feltételek határán állanak. Az esetek nagy többségében ezek nem a hagyományos helyi építőstílust utánozzák, hanem attól idegen, jellegtelen, városi-polgári utánképzett formákat másolnak. Néha pedig a régi stílust új, célszerűbb, de szerényebb és szegényebb kivitelben példázzák (pl. Tiszzaigaron). Változás észlelhető az új házak szerkezetében, építőanyagában, építőtechnikájában. Hogy a tömeges falusi építkezést elősegítsék és olcsóbbá tegyék az állami szervek, a termelőszövetkezetek a helyi nyersanyagok és helyi építőanyagok kitermelését és előállítását szorgalmazzák; házimész, kő, szénporos téglá, vályog, vertfal nyújtja ezeket a lehetőségeket, az utóbbiakból főleg melléképületek épülnek. Figyelemreméltók etnikai szempontból — a tömegével megépülő gazdasági melléképületek.

A termelőszövetkezeti községekben az egyéni, családi gazdálkodás megszűnésével megváltozik a háztáj, a ház, a gazdasági udvar, a ház közvetlen környékének kiterjedt gazdasági funkciója, a családi termelőmunka csak a háztáji gazdálkodásra szűkül le, sok építmény feleslegesnek bizonyul, átépül, más célra használják fel. Sokban másban módosul a ház használata is. Kezd megváltozni a falu egész külső képe, szövetkezeti falvainkban és városainkban éppúgy, akár a Szovjetunióban. Beruházásaink során egyre civilizáltabb külsőt ölt, új közművek, kutak, utak, közintézmények épülnek, a villany, rádió, telefon egyre általánosabbá válik. Nálunk is egyre inkább valóság lesz a Sztálin által megrajzolt falu, az új szocialista falukép, amely az ottani fejlődésnek megfelelően rögzíti a régi és új viszonyokat. »A régi falu, amelyben a legszembe-tűnőbb helyen a templom állt, aztán az előtérben néhány jobb ház, a zsandaré, a papé, a kuláké, a háttérben pedig a parasztok félig bedült viskói, kezd eltűnni.

Helyébe lép az új falu társadalmi és gazdasági épületeivel, klubjaival, rádiójával, mozgóképszínházával, iskoláival, könyvtáraival és bölcsődéivel, traktoraival, kombájnjaival, cséplőgépeivel, automobiljaival.«

Településeink, falvaink, építkezéseink most vázolt fejlődési folyamata és új jelenségei — behatóbb tudományos feltárások nélkül aligha adhatnak alapot arra, hogy bármily következtetést is levonjunk etnikai, népi jellegzetességeik tekintetében, mégis lehetetlen nem látni, hogy ezek a jelenségek e tekintetben is a hagyományos régi faluképtől és házformáktól való eltávolodás bizonyos ismérveit fedik fel és bizonyos értelemben a két világháború között jelzett folyamat folytatásaként jelennek meg. Ezzel szemben érdemes lenne megvizsgálni mi a realitásuk a gyakorlatban — az etnikai forma szempontjából — azoknak a kezdeményezéseknek, amelyek a falusi középületeket és tömeges lakóházépítkezéseket és új faluépítkezéseket a régi helyi stílus elemeinek a felhasználásával konstruálják meg és egyes esetekben meg is való-sítják.

Településeinkhez és házépítkezéseinkhez mérve is jelentős mértékben átalakul magának a háznak a belseje is. Ott is, mint a lakóhelyépítkezés esetében is — különösen ki kell emelnem népünk óriási mértékben megnövekedett igényét az emberibb, civilizáltabb hajlékra és a fejlett berendezési tárgyakra. Jellemző példákat mutatnak erre az új telepesfalvak, a volt cselédek, napszámosok új lakásai, amelyek különböző fokozatokon keresztül fejlődnek egyre fejlettebb lakástípus felé. Még a típusházakat is, ahol lehetséges átalakítgatják. Pl. Ebesen : az új szükségletnek és a lakók régi ízlésének megfelelően átalakították majd kivétel nélkül a tornácot, majd minden esetben hagyományos formájú kemencéket állítottak fel a lakásokban, rákaptak a szobafestés divatjára is — azelőtt mint volt cselédek csak a meszelt falat ismerték — olyik új telepes még a padlót is befestette. Az elmúlt évek során a parasztházban a konyha tűzhelyek több változatát teremtették meg a sár-tűzhelytől egészen a zománcos tűzhelyig.

A lakáskultúrában persze nemcsak az új telepeseknél, hanem az egész parasztság terjedelmében észlelhető jelentős mozgás. A régi módou, amúgy »parasztosan«, hagyományosan berendezett otthon szokása egyre jobban számolódik fel, folytatódik az a tendencia, amely már az előző korszakban megindult, s ha a régi különféle fajtájú parasztbútor elhasználódik már nem készítettnek újat a régi mintájára, hanem gyári bútort, típusbútort, konyhaszekrényt s az egyre általánosabb zománc takaréktűzhelyet vásárolják, amelyekkel amúgy polgárian rendezik be lakásukat — már nem is csakúgy újmódin, párhuzamosan, hanem a legújabb divat szerint hálósobás formára ; a régi bútorzat új berendezési tárgyakkal is bővül, varrógéppel, rádióval, könyvvel stb. ; itt-ott színes reprodukciók, képek, kivágatok kerülnek a falakra, gyakran a lakók politikai meggyőződésének és szép ízlésének a nyomatékosítására. A lakáskultúrának ez az átalakulása az elmúlt évek során majd kizárólagosan

csak ebben a formában folyt le, és ez a folyamat a paraszti lakásoknak egy határozottan kispolgári külsőt kölcsönzött. Kísérletek folynak a régi stílusú festett parasztbútor hagyományának a felelevenítésére, felhasználására. Ennek a sikere igen problematikus, még inkább egy ilyen divat elterjesztésének a lehetősége parasztságunk körében.

Parasztságunk életmódjának, anyagi kultúrájának az új körülmények között való megváltozása illusztrálására még számtalan példát hozhatnánk fel különböző területekről, így pl. a *népi táplálkozás* és a *népi viseletek* területéről, bár ez utóbbi népünk díszítőművészetének problémái közé is tartozik. A táplálkozásról szólva azt észlelhetjük, hogy az átalakulásnak a régi párhuzamos tendenciái itt is tovább érvényesülnek: egyrészt tart még a régi hagyományos ételek és főzési eljárások felszámolódása és elhagyása, másrészt új — mondhatnók polgári, városi — főzési eljárások és új ételneműek hódítása. Az új termelési keretek új problémákat vetnek fel a táplálkozás, a konyha kérdésében. Hogy mást ne mondjunk, a termelőszövetkezetekben a nyári nagy kollektív, hosszantartó idénymunkák új kollektív főzési eljárásokat és új ételeket, közös étkeztetést igényelnek, és a paraszti kis háztartást nem egy dologban háttérbe szorítják — a gyakorlatban e tekintetben a megoldásnak sokféle sikeres változatát ismerjük; az új kultúrák meghonosodása, teszem azt a rizs, új ételneműek megjelenését eredményezi a paraszti konyhán, egyre jobban hódít a kereskedelemben árúsított élelmiszerek és gyári készítmények vásárlása is. Az életszínvonal emelkedését, a fogyasztók megnövekedett igényét sehol nem lehet oly közvetlenül és olyan nagymértékben észlelni, mint a táplálkozási kultúra területén, és ez is nem egy vonatkozásban kihat a népi építkezés, a népi konyhakultúra hagyományos formáira is.

A paraszti *ruházkodás* általános iránya országosan a városi, hogy úgymondjam a polgári öltözködés irányába mutat mind a férfiaknál, mind a nőknél. Ez a tendencia a parasztság új társadalmi körülményei között sem csökken, sőt egyre tudatosabb. Az ún. kivetkezés országos jelenség, továbbra is ezt segíti elő a konfekcionálás, az új ruhamegoldások egyszerűsége, a mindennapi viselőruhák praktikussága, viszonylagos olcsósága, a nyersanyag-ellátás problémái, a város és a falu közötti kapcsolatok erősödése, az ifjúságnak a város, az ipari munka felé törekvése és így tovább — nem utolsó sorban pedig az izlés átalakulása is. Azt persze nem mondhatjuk, hogy ez a folyamat gyorsabb volna, mint, teszem azt, a Horthy-korszakban, még kevésbé azt, hogy csak ilyen jellegű folyamat zajlik le a paraszti viseletben. A hagyományos paraszti divat még meglévő társadalmi feltételeinek, az etnikai hagyományok természetrajzának megfelelően, továbbra is tartós színfoltokat, ún. népviseletes területeket találunk szétszórva az ország területén, közöttük egyike-másika valósággal új erőre is kapott az elmúlt évek során. Ugyanakkor e hagyományos, de ma is élő népviseletek egészében és egyes elemei között is nem egy helyütt élénk mozgást is tapasztalunk, amely arra mutat, hogy e népviseletek helyzetében, szerepében,

is változás áll be. Sommásan megállapítható, hogy: a hétköznapi viseletes ruha egyszerűsödik, a díszes népviselet pedig egyre inkább csak ünneplő, reprezentatívabb célokat szolgál. Előfordult a két ruha viselése egyidejűleg, a városi és a falusi is, a helyzetnek megfelelően. A kivetkezés folyamatát lassítja a a népviselet bizonyos fokú megbecsülése is. Továbbá jelentős mértékben a kulturális tömegmozgalom, az ezernyi kultúrcsoport tevékenysége, amelyek népi jellegük kifejezését, kulturális produkcióik sikerét, reprezentatív céljaik elérését a népviselet felújításával, bevonásával, felhasználásával törekszenek elérni. Meg kell mondanunk: a táncsoportok, színjátszók, kultúrcsoportok kosztünjei gyakran csak felületes átvételek, s nem igen adják vissza egy-egy népviselet valóságos, esztétikai báját. Mégis ebben az irányban kell látnunk a díszes magyar népviselet fejlődésének egyik irányát: a népviselet a nép ünneplő, reprezentatív öltözetévé válik mind a néptömegek valóságos életében, mind a kulturális tömegmozgalmakban, városban és falun egyaránt. Ez bizonyos értelemben kultúrpolitikai feladat is, ezért mind mélyebben kell tanulmányozni meglévő népviseleteinket, a népi divatáramlatokat, a régi és az új jelenségeit. Helyes a könnyűiparnak az a törekvése, hogy a hagyományos népviselet értékes elemeit tervezései közben felhasználja és alkalmazza. Az újabb népviseleti jelenségeknek és diszítőtörekvéseknek gyakori példáival ma is módunk van találkozni: elég csak a Pestkörnyéki hímzésekre (Sződ, Cinkota), a kalocsai divat erős lendületére, a felszabadulás után lábrakapott praktikus bekecsdivatra, a turai ajándékkendők divatjára stb. hivatkozni, hogy hennük a népművészet, a népviselet állandó, megújuló, fejlődő erőit is meglássuk. Tudni kell ugyanakkor azt is, hogy az egész fejlődés nemcsak spontán erőkre támaszkodik, hanem a kultúrforradalom hivatalos segítségére és a kereskedelem támogatására és ösztönzésére is. A népviselet mai tényleges helyzete világosan példázza, mint válnak a hagyományos, életképes népi alkotások a nemzeti kultúra pozitív elemeivé, azaz az egész nép közös esztétikai, reprezentatív igényeinek kifejezőivé.

A népi demokratikus viszonyok kifejlődésük során általában jelentős hatást gyakorolnak a *parasztcsalád életére*, annak *belső rendjére*, *hagyományos szerkezetére*, *szokásaira*, *társas viszonyaira*, a *családi nevelés formáira*. Bizonyos értelemben befejezik a régi típusú parasztcsaládnak modern kiscsaláddá való átalakítását, azt a folyamatot, amely a Horthy-korszak végén sok esetben még felemás állapotot mutatott fel. A kialakuló szocialista gazdasági és társadalmi formák meg ugyanakkor más alapokra is helyezik ezt az új típusú parasztcsaládot. A termelészövetkezetben a parasztcsalád csaknem maradéktalanul elveszti eddigi önálló családi termelőfunkcióját és a parasztcsalád tagjai mint a kollektív gazdaság önálló, egyéni dolgozói vesznek részt a termelőmunkában. Ennek különösen a parasztnő életében van nagy jelentősége: szerepe, jelentősége megnövekszik a mezőgazdasági termelőmunkában, ami jelentősen kihat családi helyzetére, s ugyanez az eset a család többi tagjaival is. Az önálló kereset, az önálló szerep jelentősen módosítja a családi függés formáit és a családi élet

viszonyainak egyik szabályozója a tényleges termelő és alkotómunkalesz. Mindennek számtalan más erkölcsi, társadalmi, gazdasági, kulturális konzekvenciája van, amely az egész család fejlődését új utakra vezeti. Kétségtelen, hogy a hagyományos paraszti életmód és az új életmód közötti alapvető ellentmondás leginkább a család kérdésében mutatkozik meg, de az is kétségtelen, hogy ennek sikeres megoldása az új társadalomalakulásnak egyik döntő motorjává teszi az új formájában megújuló parasztcsaládot.

A parasztcsalád mai életének vizsgálata nagymértékben hozzásegítheti a kutatót ahhoz is, hogy a *szocialista mezőgazdasági dolgozó új társadalmi típusának* kialakulását is megközelítse. Ilyen értelemben igényel vizsgálatot az a társadalmi környezet is, amely közösségi konvenciók, társas szabályok, hagyományos szokások, érintkezési módok, erkölcsi normák és hasonló formájában fogja körül és befolyásolja — előnyösen vagy hátrányosan — egy falu keretén belül a parasztokat. Ezúttal is a régi és az új harcáról van szó, arról, hogy az új gazdasági és társadalmi körülmények között a régi falu társadalmi alapján létrejött közösségi élet maradványainak, intézményeinek, szokásainak vannak-e és mennyiben létjogosultságuk, beépülhetnek-e ezek az elemek az új keletkező szocialista társasélet épületébe, lehetnek-e az új mondanivalónak a formái? Minderre a valóság mindennapi megnyilatkozásaiban ad feleletet: világosan lehet észlelni hogy az új társadalmi viszonyok erősen átalakítják a régi közösségi élet megmaradt formáit, megrostálják hagyományos szokásait, hadat üzennek az idejétmúlt, korszerűtlen konvencióknak, az alkalmasokat átalakítják, sőt újakat is teremtenek; mélyenjáró hatást gyakorolnak az emberek tudatára, gondolkodására, megváltoztatják avult erkölcsi elveiket és hibás vélekedéseiket, kiűzik a babonát, a hiedelmeket, eredményesen kritizálják a vallást, tudománnyal vértetik fel a parasztokat. Mindennek illusztrálására sommásan ragadjuk ki és nézzük meg *hagyományos népi szokásaink* egyikét-másikát. Amit itt előljáróban általánosan meg lehet állapítani, az az a tény: hogy a hagyományos szokásanyag felszámolódása a népi demokrácia korszakában egyre továbbfolytatódik, sőt nem egy esetben meg is gyorsul, különösen a babonás jellegűek vonatkozásában. A luca, a kisse, a gergelyjárás, a balázsjárás esetében mindez közismert; így szűkül tovább más egyházi szokásoknak a hatásköre is, bár nem egy esetben — ellenhatásként az új tendenciákra meg is erősödhet, miut ezt pl. a betlehemjáték megerősödésének esetében is észlelni lehetett. Egyes szokások megcsönkulhatnak, pl. a farsangtemetés, a farsangfarka: az új ipari munkaviszonyok következtében (pl. Ipolytamáson) egy napra szűkült le a hagyományos három nap helyett. Más szokások átalakulnak, egyházi és nem egyházi vonatkozásban egyaránt. A betlehemjárás szokása Dunántúl a katolikus területeken megmaradt továbbra is ájtatos jellegűnek, azaz egyházi vonásai jobban kidomborodnak, de Tiszántúl egyre inkább profanizálódik, számtalan új játékos, bolondos vonással bővült és bővül a pásztori figurák szerepeltetése során. Közismert a május 1-i szokások tartalmi átalakulása. A májusfa állítás régen csak a lányok számára illett s a

szerilem kifejezése volt ; a két világháború között gyakran a községi előljáróság, a jegyző, a földbirtokos iránti viszony megnyilvánulása volt ; ma egyre jobban a munkában való kiváló dolgozók megtiszteltetésére szolgál. Észlelhető, hogy az arató- és a szüreti szokások is új tartalommal telítődnek az új körülmények folytán. pl. a régi egyházas köszöntőrigmus helyett az áldásnak a helyét a termelészövetkezet keretein belül a rigmusban az együttes munka pozitív értékeinek az értékelése foglalja el. Vagy a szüreti mulatságok felvonulásaiban (Buzsákon, Gyöngyösön) egyes régi alakok, a bohóc, a cigány el-elmaradoznak s helyettük ma egyre gyakrabban politikai figurák szerepelnek. Egyes munkához kötött szokások a munkaalkalmak, munkamódok megváltozása következtében szüntek meg. A lakodalmi szokások és mulatságok szokásanyaga kopik, módosul (pl. ideje átalakul, motívumok cserélődnek stb.) — egyes helyeken meg számottevő felújításokról is hírt kaphatunk. Az új helyzetre jellemző, hogy egyes termelészövetkezetekben a lakodalomtartás a szövetkezet közös ünnep-ségévé válik, amelyre már nem egy példát lehet felhozni.

A falusi élet társas hagyományainak, szokásainak, társadalmi normáinak szelekcióját az új életkörülmények végzik el, mindebben azonban korántsem szabad csak a szocialista gazdaság hatását látnunk, mint ahogy a valóságban is sokkal többről van szó : szó van az egész új faluról — a maga új szociális és kulturális intézményeivel, új állami és társadalmi szerveivel és szó van azokról a bonyolult gazdasági, társadalmi és kulturális kapcsolatokról, amelyek a falut egyre mélyebben és alaposabban kötik össze a szocializmust építő várossal. A szelekció így csak részben spontán folyamat, más oldalról tudatos kultúrpolitikai tevékenység. Hogy a felvetett példánknál maradjunk, a hagyományos népi szokások életrealitásának megítélésében, az effajta haladó hagyományok életrekeltésében szerepet kap a kultúrpolitika. A Népművészeti Intézetnek és hasonló intézményeknek e téren is, nemkülönben a kulturális tömegmozgalom megszervezése, a népművészet, a népi színjátszás, a népzene, a néptánc életrekeltése terén vannak komoly kezdeményezéseik, amelyek nem egy helyt sikerrel jártak (bár vannak egyenlőre sikertelen vállalkozásaik is mint ami pl. az augusztus 20-i alkotmányünnepnek a népszokásokhoz való kötése esetében nyilvánvaló). Figyelemreméltó pl. az a kezdeményezés — hogy csak egyet is kiragadjak — amely a hagyományos népi gyermekjátékokat szándékozik felújítani. A hagyományos gyermekjátékok a két világháború közti időszakban rohamosan megkoptak s egyre-másra elhagyogatták azokat, a fiúknál pl. a futball szorította ki őket, ez a folyamat a népidemokrácia elmúlt éveiben tovább tartott, sőt itt-ott gyorsult. A Népművészeti Intézet gyermekcsoportokat szervezett, amelyek a falvakban s a falusi gyermekekkel közös játékban ezek legjobbrait felújították s eltanulták az öregektől, így a faluban is divattá tettek, de át tudták hozni a városi gyerekek közé. E csoportok tapasztalatai azt mutatják, hogy megvan az erős hajlam a gyermekekben a régi szép gyermekjátékok és sportjátékok iránt és szívesen is játsszák, csak meg kell tanítani őket.

rájuk, csak foglalkozni kell velük. Az ügyet az iskola, a DISZ is újabban erősen felkarolja, már kiadvány formájában is népszerűsíti. Így válnak a hagyományos paraszti-népi gyermekjátékok életképes elemei is az ifjúság nevelésének alkalmas eszközévé.

Parasztságunk *művészeti kultúrájának* a helyzete és fejlődése népi demokráciánkban közismert. A hagyományos népi kultúra valóságos újjászületése az elmúlt rövid esztendőök alatt is a legkézzelfoghatóbban a népművészet területén következett be. E tekintetben — szemben a Horthy-korszakkal — itt valóságos forradalom játszódott le. Kevésbé megvilágított oldala azonban ennek a felvirágzásnak az, hogy fejlődése egyes területeken, mint pl. a népi díszítő művészetben, nem egyszerűen, mint a dolgozó parasztok művészetének újjáéledése, egy eleven népélet csak csupán saját gyönyörűségére, saját szükségletére teremtő művészeti tömegmozgalma bontakozott ki, hanem sokkal inkább úgy, mint az egész nemzet művészeti szükségletére termelő reprezentatív iparág. Ehhez az úthoz hasonlóan a népművészet többi ágai is a népköltészet, népdal, néptánc igazi sikereiket az elmúlt évek során mint népiünk, nemzetünk haladó hagyományai érték el a dolgozó tömegek között, és sokkal kevésbé úgy, mint új alkotások, amelyek a népi demokratikus körülmények között láttak napvilágot. Ugyanakkor a valóságot tagadnók meg, ha nem látnók, hogy mindkét területen az eredeti töveken is életrekeltek új hajtások, amelyek hívást egy új művészeti fejlődés első jelei; s még inkább a valósággal szállnánk szembe, ha nem látnók, hogy parasztságunk történeti kultúrkincsei a nemzeti kultúra szerves részeként a kultúrforradalom útján mint válnak újlag dolgozó parasztságunk eleven közkincsévé.

A *díszítő művészet* területén felvirágzott a reprezentatív jellegű művészi kerámiaipar, a nemzeti vállalatok és az állami termeltetés segítségével, s mind a falusi és városi otthonokba, mind külföldre tömegesen jut el. Színvonala nagyot emelkedett, fazekasművészeink legjobb hagyományait újítják fel és terjesztik, emellett azonban tudni kell azt is, hogy a paraszti, mindennapi használatra gyártó fazekasipar termelése — bár nem egy szempontból szükség lenne rá — visszafejlődött, hanyatlott, sőt itt-ott megszűnt. Ez egyébként a gyári ipar termelésének is természetes következménye s nem egy vonatkozásban indokolt is.

A szövés-hímzés, szőtesgyártás fejlődése az elmúlt évek során elég ingadozó volt, az anyagihiány és a termelők munkaviszonyának rendezetlensége sok zavart okozott, bár nem egy esetben új divatnak is volt indítóoka, mint az világosan látható a Pest környéki fehérvászonra alkalmazott szabadrajzú, élénk virágos hímzések divatjánál. A kendermunka tovább folytatódik, de itt is a házisükségletre való termelés rovására csak a díszes szövés uralkodik, fejlődik, gazdagodik és árasztja el a belföldi piacot; — mellettük virágzik még a rongyszőnyegszövés és a színes változatos mintájú szatyorkötés is. A hímzés-szövés esetében kétségtelen haladásról beszélhetünk, amit igazolnak az olyan

nagy népművészeti demonstrációkon bemutatott alkotások, mint Rákosi elvtárs születésnapjára érkezett ajándéktárgyak kiállításának a darabjai.

A saját használatra készült népi faragások ma már esetlegeseek, hasonlóan az elmondottakhoz, annál tömegesebb a piacra kerülő faragás, és meg lehet állapítani, hogy bizonyos részingadozások ellenére ez a művészeti ág tömegében, színvonalában sokat emelkedett. A kalocsai falpingálás divatja igazi elismertetését népi demokráciánkban nyerte el. Díszítő művészetünknek ehhez a képhez hozzátartozik még annak a megemlézése is, hogy népi díszítő művészetünk nagy hatással van iparművészetünkre, közszükségletre gyártó könnyűiparunk termékeire is, ugyanakkor építő művészetünk, városi és falusi lakáskultúránk és általános díszítő közizlésünk népi és egyben nemzeti irányú fejlődésére.

Népi demokratikus fejlődésünk megtermekenyítő hatását általában a *népköltészetünkben* a legnehezebb lemérni. Ma még élő műfajai majd kizárólagosan a régi tartalmat közvetítik. Ezúttal nincs jel arra, hogy népművészetünk egésze megújulna. Csak a legutóbbi két-három évben sikerült néhány szerencséskezű gyűjtőnknek teljesen új szövegeket gyűjteni — kisebb számban. Ezek között ismeretes a szép turai békedal és egy kedves Rákosi Mátyás köszöntő. Az egyéb gyűjtött szövegek egyrésze költői tudatos alkotás, másrészt régi szövegek, szövegrészek aktualizálása, mint pl. a szőregi traktorosok kedvelt dala. Katonadalaink fejlődése is mindenütt csak az aktualizálódásig jutott el. Nem ismerünk új dallamalkotásokat. Eddig nem tudott gyökeret verni a rigmusdivat sem, amelynek produktumai a népi rigmusoktól távoleső, felülről propagált, esztétikailag rossz, tartalmilag erőltetett alkotások voltak nagyrészükből. Mindemellett az elmúlt évek során óriási mértékben megnőtt a tudatosság szerepe; a népi tömegekben a költőknek, zeneszerzőknek sokasága támadt; egyidőben nagyon elterjedtek voltak a mozgalmi dalok; az olvasás, iskola, népi együttesek, énekkarok hatása lemérhetetlenül nagy, az egész ország visszhangzik a népdaloktól. Mindez azt mutatja, hogy népköltészetünk megújulásának nehézségei korántsem jelentik a népköltészet szerepének csökkenését társadalmunkban, akárcsak a parasztság körében is. Népköltészetünk történelmi alkotásai nagyobb elismerésnek örvendenek, mint bármikor máskor, egész kultúrapparatunk közvetíti a dolgozó tömegek felé. Népköltészetünk továbbra is műköltészetünk megújulásának egyetlen hatalmas kincsesára, új növekedő nemzedékeink esztétikai és erkölcsi nevelésének kiapadhatatlan forrása.

A népköltészeti műfajokon belül, persze igazi diadalutat a népdal járt be. Sohase volt a népdal, a népi dallamok, a népi énekstílus ennyire népszerű, ennyire közsímet, mint ma hazánkban. Az eredeti folyamat persze itt is az, hogy a hagyományos dallamanyag, különösen a régi a nép ajkán eredeti formájában és szerepében kopik, majd elvész, de más oldalról nézve a kulturális tömegmozgalomban, kultúracsoportokban, a kórusokban, a színpadon, a rádióban, a zenekarokban, az operában és mindennapi szórakozásainkban végleg otthonra lett. Talán a népdal útja és sikere példázza maradéktalanul, mint lesz a nép-

kultúra, a népművészet nemzeti művészetté, az egész dolgozó nép osztatlan művészetévé.

Hasonló, bár egyenlőre még nem ilyen erőteljes és színvonalas utat fut be a néptánc. Az etnografus még ismeri az eleven, élő néptánc lelőhelyeit, de itt is hasonló a tendencia: a néptánc mint eleven népi gyakorlat kopik, pusztul (sokban a Horthy-korszak népellenes és egyben álnépies kultúrpolitikájának utóhatására), de a meglévő hagyományos táncanyag hatalmas kulturális hagyatéka a népi táncmozgalom útján a városi és falusi ifjúság reprezentatív kultúrájává válik (és ez maga kissé visszatartja a pusztulási folyamatot is), meghódítja a város és a falu dolgozóit egyaránt, akik benne a sajátos népi-nemzeti jelleget, a magas esztétikai értéket becsülik meg. Igen jelentős a népi együttesek aktív felderítő és alkotó tevékenysége e téren; továbbá a néptánc megjelenése a színpadon, e tekintetben a néptáncokból alkotott művészi kamarakompozíciók (mint, teszem azt, Molnár István Népi Képeskönyve) a nagy népi, állami, honvéd együttesek előadásában a néptánc fejlődésének a csúcstermékeit jelentik, amelyek legmesszebb jutottak el a nemzeti balett megteremtésének útján. A társasági táncok terén egyenlőre nincs változás. A népi tánc itt még nem tudott megfelelő megoldást nyújtani, sőt még a népi párostánc divatja is átmenetileg (pl. a csárdásé) csökkent!

Paraszságunk kultúrája és életmódja népi demokratikus fejlődésének ilyen szempontú ismertetését ezzel be is fejeztük. Ez a vizsgálódás is meggyőz bennünket arról, hogy hazánkban is megindult és előrehalad a néptömegek, jelen esetben a parasztságunk, új, szocialista kultúrájának és életmódjának kialakulása, régi hagyományos műveltségének és életmódjának átépülése. Nem kétséges, hogy ez az átalakulás a paraszti kultúra és életmód *minőségileg* új fejlődését fogja eredményezni, ami magától értetődő, hisz az a társadalmi talaj, amelyen kibontakozik, az a felépülő szocializmus gazdasági és társadalmi viszonyainak a talaja, amely minden előző fejlődésnél mélyebb, gyökeresebb — minőségileg új — társadalmi változások hordozója. Mindebből következik, hogy ez a fejlődés hazánkban is az egyre jobban érvényre jutó szocializmus alaptörvényének hatására bontakozik ki, amelyik a legfejlettebb technika alapján fejlődő szocialista termelés segítségével az egész társadalom állandóan növekvő anyagi és kulturális szükségleteinek maximális kielégítését biztosítja. Ez biztosítja azt, hogy ez a kulturális fejlődés hatalmas arányokat ölt és messze túlhaladja a kapitalista viszonyok közt elért színvonalat. Ehhez járul az is, hogy ez a fejlődés egyébként a mi falvainkban is a város és a falu, a fizikai és szellemi munka közötti ellentét felszámolásának az útján megy végbe. Nálunk is egyre inkább megsokszorozódnak azok az újfajta gazdasági, társadalmi és kulturális kapcsolatok a falu és város között, amelyeknek végső soron a város és falusi életkörülmények kiegyenlítődére kell vezetniök és amelyek különösen megtermékenyítőleg hatnak egymás kulturális fejlődésére. Jórészt ennek a kölcsönösségnek köszönhető, hogy parasztságunk a Horthy-korszakbéli kulturális elzárt-

sága, életformájának megrekedtsége, művelődni, alkotni vágyó energiáinak guzsbakötöttsége a mi viszonyaink között alapjaiban számolódik fel, és paraszti dolgozóink kulturális hagyományaik legjavával, alkotóképességük teljes fegyverzetével jelenhetnek meg a nemzeti kultúra színterén.

Parasztságunk új kultúrája és életmódja kialakulásának másik sajátossága — amint ez vizsgálódásainkból is kitetszik — hogy az (mármost az új kultúra kibontakozása) a nemzeti formájú szocialista kultúra objektív fejlődéstörvényének az útján folyik le. Ez azt jelenti, hogy a paraszti élet, a paraszti kultúra átalakulása szükségszerűen a népi-nemzeti formák között zajlik le. Eszerint az új szocialista tartalom a régi formák között tör magának utat, megtartja ezeket a formákat, áthatja, átformálja, továbbfejleszti vagy éppen séggel a neki alkalmatlanokat felszámolja és újakkal pótolja. Parasztságunk szocialista kultúrájának megszületése ilyenformán haladó népi hagyományaink, életképes paraszti alkotásaink, értékes művészi formakincsünk bizonyos fokú feléledésével, felvirágzásával jár együtt, amely népi műveltségünk legtöbb ágában tapasztalható. Mindez természetes velejárója annak a helyzetnek, hogy parasztságunk megszabadult az osztályelnyomástól és országunkban pártunk és kormányunk minden erejével támogatja a nemzeti formájú szocialista kultúra kifejlődésének az ügyét, amelynek a falusi kultúra minden haladó hagyománya, gazdag életképes formakincse, de — minden új kulturális termése is, egyik leghatalmasabb tartaléka. Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy parasztságunk történeti kultúrája — legjava természetében — most válik a szó igazi értelmében nemzeti kultúrává, egész népünk közkincsévé. Ez az utóbbi tény egyébként a paraszti-népi kultúra és a nemzeti kultúra között — a Horthy-korszakban fennállott — ellentmondás megoldása is. A parasztság kultúrájának és életmódjának a hagyományos formák keretében való megújulása és fejlődése ténye mellett azonban nem lehet elhallgatni azt sem, hogy a paraszti kultúra és életmód nem egy területén a paraszti tömegek mindennapos gyakorlatában — továbbtart — mintegy a régi folytatásaként — a hagyományos kultúra további felszámolódása is. E kétoldalú folyamat a valóság dialektikus arca, a népi kultúra szocialista átépülésének tényleges állapota a mi viszonyaink között.

Parasztságunk kultúrájának és életformájának szocialista átépülése nem máról holnapra megy végbe, kifejlődéséhez egész történeti korszakra van szükség. Ami érthető és természetes is, hiszen magának a szocializmusnak a megteremtése is egész korszakot vesz igénybe. A szocialista kultúra létrejöttének, a polgári nemzeti kultúra szocialista tartalmú nemzeti kultúrává való átépülésének szintén megvannak a maguk objektív törvényszerűségei. Egy forradalmi változás, mint azt a marxizmus tanításából tudjuk, két formában zajolhat le: hirtelen robbanásszerű átmenet útján, vagy fokozatos átmenet útján. A dolgozó néptömegek, így a parasztság kultúrájának átépülése a proletárdiktatúra körülményei között jórészt ebben az utóbbi formában történik, mint ahogyan a

szocializmus körülményei között a fejlődés az élet több területén — az egyik minőségből egy másik minőségbe nem robbanás útján, nem a réginek egy csapásra történő megsemmisítése és az új egy csapásra történő felépítése útján megy végbe, hanem az új minőség elemeinek, az új jelenségeknek hosszas felhalmozódása útján, a régi minőség elemeinek fokozatos elhalása útján. E tekintetben igen jelentős számunkra Sztálinnak legutolsó munkájában tett megállapítása, amely szerint a szocializmusban: »a fejlődés . . . fokozatos változás útján megy végbe, amikor a régi nem egyszerűen teljesen megszűnik, hanem az újhoz alkalmazkodva megváltoztatja lényegét s csak a formáját tartja meg, az új pedig nem egyszerűen megsemmisíti a régit, hanem áthatja a régit, megváltoztatja annak lényegét, annak funkcióit, de nem töri össze annak formáját, hanem az új fejlesztésére használja fel.« Ez történik tehát a kultúra és életmód legtöbb területén is, a nemzeti forma fokozatosan telítődik az új szocialista társadalmi viszonyoknak megfelelő tartalommal és szorítja ki a régi tartalmat, de közben a forma és a tartalom dialektikus kölcsönhatásának eredményeképpen az új tartalomnak megfelelően a forma is változik, fejlődik, gazdagodik.

Az átalakulás, az átépülés, az új születése és a régi elhalása természetesen nem *békés* folyamat. Ahogyan a szocialista gazdaság, a szocialista társadalom felépítése szívós harc a régi gazdaság, a régi társadalom nem életképes, nem előre vivő maradványaival szemben, úgy a kultúra átépülése folyamán is megütközik a régi az újjal és az új csak szívós harcban szoríthatja ki amaszt. Mindez érvényes a parasztság kultúrájának az átépülésére is. Fentebb azt mondtuk, hogy a tartalmában szocialista, formájában nemzeti kultúra és életmód kialakulása és fejlődése objektív társadalmi törvényeknek van alávetve. Ez a tény azonban nem jelenti azt, hogy a szocialista kultúra kialakulása vakon, ösztönösen ható »véletlen« erőnek az eredménye. Ellenkezőleg. A szocializmusban elismerik és felismerik ezeket az objektív törvényeket és tudatosan támaszkodnak rá a szocializmus kulturális építése során. Így a szocialista kultúra kiformalódása tudatos társadalmi tevékenység eredménye is. Nálunk is. A proletár diktatúra kulturális nevelő tevékenysége során múltunk műveltség-hagyatékát, így paraszti—népi kultúránk tradícióit is tudatos szelekciónak vetjük alá. Tudatosan meggátoljuk a káros hagyományok újjáéledését, támogatjuk az életképes régit s minden figyelmünket a születő új jelenségek felé fordítjuk. Népi demokráciánk kultúrpolitikája aktívan beleavatkozik abba a kulturális harcba, amely a régi és az új között — az új győzelméért, kultúrforradalmunk sikeres végrehajtásáért folyik.

Ezekkel az általános fejtegetésekkel le is zárul a jelen előadás első része, a továbbiak során röviden a néprajztudomány közvetlen feladatairól és problémáiról kell szólnom, a parasztság új, kialakuló kultúrájának és életmódjának kutatása kapcsán. Az elmondottak után világos, hogy a néprajzi kutatásnak részleteiben kell feltárnia a paraszti kultúra és életmód átépülését, megnyilvánulásának minden területén s ezek során fel kell fednie és elemeznie az általa-

kulás törvényszerűségeit, nemkülönben vizsgálataival gyakorlatilag kell segítenie a társadalmi átalakulást pl. olyan fontos területeken, mint a paraszti agrikultúra fejlődése, a családi élet átalakulása, a népművészet felhasználása területén.

Milyen elvi, módszertani és gyakorlati megfontolások szükségesek e feladatok sikeres elvégzéséhez? (Ezúttal másutt már összefoglalt álláspontom leglényegesebb kérdéseit ragadom ki és ismétlem meg.)

Az első kérdés felvetve és megválaszolva: mi ennek az újfajta kutatásnak a tárgya? Azaz csak a termelőszövetkezetekbe tömörült parasztság kultúrája és életformája vagy az egész parasztság mai új kultúrájának és életmódjának alakulása? Csak a termelőszövetkezeti élet maga, vagy pedig az egész újjáalakuló falu?

Az eddig elmondottakból nyilvánvaló, hogy az egész dolgozóparasztság kultúrája és életmódja átépülésének egész folyamata a néprajztudomány kérdése, az egész megújuló falusi életé, amely mind terjedelmét, mind pedig problematikáját tekintve lényegesen szélesebb amannál. A szocialista kultúra és életforma kialakulása falvainkban az egész parasztság terjedelmében aktuális tudományos és egyben politikai kérdés. A kialakuló új gazdasági és társadalmi viszonyok talaján az egész parasztság terjedelmében megindul a kultúra és az életforma átalakulása. Mennél jobban mélyül el a gazdasági-társadalmi átalakulás, minél inkább ellátja népi demokráciánk a proletárdiktatúra funkcióit, minél inkább gyakorolja kulturális-nevelőtevékenységét, annál inkább vesz ez a kulturális fejlődés szocialista irányt. E tekintetben nem kétséges, hogy a szocialista életnek és műveltségnek legtöbb új elemét falun épp a termelőszövetkezetekben és az állami gazdaságokban kereshetjük és lelhetjük fel. De nem szabad elfelednünk, hogy a falusi lakosság kétharmadát kitevő s még nem kollektív gazdaságban tömörült dolgozóparasztságunk sem a régi értelemben vett parasztság többé, s falvaink sem a régi paraszti falvak. Az elmúlt évek során gyökeresen megváltozott egész parasztságunk osztályszerkezete, merőben új gazdasági és társadalmi viszonyok alakultak ki körében s a termelőszövetkezeti mozgalom elindulásának eredményeképpen fejlődésének egész új perspektívája nyílt meg. Falvaink a maguk új politikai, állami, gazdasági, társadalmi és kulturális szerveikkel, szervezeteikkel és intézményeikkel merőben új környezetet teremtettek a dolgozó parasztság minden rétege számára. E körülmények folytán dolgozó parasztságunk nem társas gazdálkodást folytató részének gondolkodásában, életmódjában, magatartásában, kulturális viszonyaiban is merőben új helyzet alakult ki. Ez az utóbbi semmiképpen sem elhanyagolható tényező, hisz nem utolsó sorban ezen a szellemi, kulturális és morális fejlődésen múlik, milyen gyorsan, milyen megalapozottan választja parasztságunknak ez a nagyobb többsége a kollektív gazdálkodás útját. A hagyományos falusi kultúra átépülése ennek a parasztságnak az életében is megindult és ez a parasztság is hozzájárult a maga tevékenységével — többek között, hogy csak egyet is említ-

sek — kulturális tömegmozgalmunk sikeréhez. Mindebből következik, hogy parasztságunk mai kultúrája és életformája kutatásának egyaránt ki kell terjednie a szövetkezeti és a még magángazdálkodást folytató parasztságra, termelőszövetkezetekre, állami gazdaságokra, falvakra és mezővárosokra.

A konkrét néprajzi vizsgálat szűkebb tárgyának, témájának a megválasztása, szükségszerűen felveti a tipikusság kérdését tudományunkban — erre az új területre vonatkozóan is. A tipikusság malenkovi meghatározásának ugyanis, amely szerint tipikus az, ami a legteljesebben és legélesebben fejezi ki az adott társadalmi erőnek, az adott jelenségnek a lényegét: jelentősége van a néprajzi kutatásban is. Nevezetesen abban, hogy a néprajzi kutatásnak olyan tárgyakat, témákat, közösségeket, szövetkezeteket, falucsoportokat stb. kell vizsgálat céljára kiválasztania, amelyek a legsokoldalúbban, a legélesebben, a legteljesebben képviselik és tükrözik vissza a népet, a népi kultúra mai átalakuló és megújuló állapotát a maga etnikai, népi, nemzeti sajátosságai-ban. A tipikusságnak effajta jelentőségét hangsúlyozza ki a szovjet néprajzi kutatás is, megjegyezve, hogy minden esetben a néprajzi vizsgálat konkrét feladataiból kiindulva kell megközelítenünk a tipikus fogalmát s egyúttal így kell megválasztanunk a kutatás tárgyát is. A hazai néprajzi kutatásnak az új kultúrára és életmódra vonatkozó tipikus tárgyait, témáit főként a termelőszövetkezetek és állami gazdaságok keretein belül élő parasztság életéből kell vennie.

Az új falusi élet kutatásának tulajdonképpeni tudományos céljáról, feladatáról szólva meg kell ismételnem, hogy a néprajzi vizsgálódásnak ezúttal sem egyes új elemek, jelenségek kiragadására és feltüntetésére kell irányulnia, vagy általában a mai falusi életmód és kultúra — »leírására« szorítkoznia, hanem sokkal inkább a falusi paraszti—népi kultúra és életforma átépülése egész folyamatának a megragadására törekednie. Tehát — annak a mozgásnak, folyamatnak megragadására, amely a paraszti kultúra és életmód etnikus, népi, nemzeti formáinak és az új felgyülemelő szocialista tartalomnak dialektikus viszonyában és e viszony fejlődésében ölt testet. Az etnikus, népi, nemzeti formák mint élnek tovább, mint telítődnek új tartalommal, az új tartalom mint fejleszti tovább a formát, mint teremti újabb formaelemeket, milyen törvényszerűségek érvényesülnek a parasztság új, szocialista kultúrájának és életformájának kialakulásában — íme, ezek a néprajzi vizsgálat legbelsőbb és egyben legtudományosabb kutatóivalói az új falusi élet kialakulásának a kérdésében is. Ez a célkitűzés természetszerűen egybevág a magyar néprajz mindenkori központi feladatával, amely a magyar nép kultúrájának és életmódjának történeti formáit, etnikai, népi, nemzeti sajátosságait vizsgálja, kutatja és feltárni hivatott azokat a gyakran bonyolult összefüggéseket, amelyek e formák és sajátosságok — és ugyane kultúra mindenkori tartalma között fennállnak, amely utóbbit a mindenkori gazdasági és társadalmi viszonyok konkrét rendszere határoz meg. — Mindezt azért tartottam szükségesnek ilyen határozottan leszögezni, mert a hazai néprajzi kutatás igen gyakran arról

feledkezik meg, s mert ezt kerülik meg gyakran nagyigényű újabb írások és előadások formulázásai is. Ezekben a formulákban, mint pl. »az ethnográfia fő feladata a népleírás, a szó legigényesebb értelmében«, — amelynek »kimerítő és értelmező képet kell adnia egy népi közösség társadalmi és kulturális viszonyairól, egy adott időpontban, . . ., különös tekintettel annak ethnikailag specifikus vonásairak« — pontosan az nincsen benn, ami a tényleges néprajzi problematika: a forma és a tartalom viszonyának a kérdése. (Az etnikai, népi, nemzeti forma és a feudális, burzsoá vagy éppenséggel a szocialista tartalom viszonyának a kérdése!)

A néprajzi kutatás most jelzett feladataiból kiindulva parasztságunk mai életének és kultúrájának sikeres kutatómódszere természetszerűleg csak mint *történeti* kutatás lehetséges. Parasztságunk jelen kultúrájának és életformájának kutatása elválaszthatatlan ugyane kultúrájának és életformájának a kapitalizmus viszonyai között való konkrét vizsgálatától. Mindez az előadás első részének történeti problémafelvetéséből világosan ki is tűnik. Az új kultúra és életmód kialakulása egy olyan történeti folyamat, amely a kapitalista múltból hosszú átmenet útján a szocialista, majd a kommunista jövő felé tart. A kutatásnak meg éppen az a lényege, hogy történeti mozgásában ragadja meg a jelenségeket — a réginek újjáalakulását — a forma és a tartalom dialektikus ellentétének megoldását az új szocialista körülmények között. Tudni, ismerni kell — konkrétan, tudományos alapossággal — tehát, mi az, ami átalakul, ismerni azokat a valóságos társadalmi körülményeket és összefüggéseket, amelyek ugyane kultúrát és életmódot — a szocializmus építése során — formájában s tartalmában egyaránt átalakítják. Semmi esetre sem lehetséges ezért az új, falusi élet még oly részletes »leírását« azonosítani »parasztságunk új, szocialista kultúrája és életmódja kialakulásának kutatásával«, amely feladat egyébként sem oldható meg maradéktalanul a történeti múlt ismerete nélkül.

A szocialista kultúra és életmód kialakulásának történeti kutatása szükségszerűen sokoldalú, *komplex* kutatás is. Azzal az igénnyel lép fel, hogy a kulturális folyamatokat és jelenségeket megnyilatkozásuk minden területén a teljes termelési-társadalmi-történeti folyamattal való mindenoldalú összefüggésükben és azok alapján tanulmányozza és magyarázza. A néprajzi kutatónak biztosan kell eligazodni tudniok a kultúra és az életmód sokfajta jelensége között, amelyek a teljes történelmi folyamat különböző területein helyezkednek el, így a termelés, az alap és a felépítmény körében egyaránt és — vizsgálata során ismernie és kutatnia kell azokat az összefüggéseket és törvényszerűségeket, amelyek e területek között fennállnak s amelyek a kulturális jelenségek mozgásában nyernek kifejezést. Vizsgálnia kell azokat a törvényszerű összefüggéseket, amelyek az adott gazdasági-társadalmi formáció kialakulása és fejlődése és — az általa meghatározott etnikai formáció kialakulása és fejlődése között fennállanak. Vizsgálnia kell a kultúrájának a történelmi folyamat dialektikájától függő tartalmi és formai fejlődését és törvényszerűségeit. És így tovább.

Mindez meglehetősen új és nehéz feladat, sokoldalú tájékozottságot, az általános történeti-társadalmi fejlődés törvényeinek alapos ismeretét igényli és szükségszerűen olyan nem néprajzi szakmai felkészültséget vagy ilyen igénybevetelét, amellyel a néprajzi kutató nem mindig rendelkezik. Mégis — csak ilyen alapon várható teljes értékű tudományos válasz a felvetett kérdésekre.

A fenti célkitűzésnek megfelelő igényű kutatás egyúttal *összehasonlító-történeti néprajzi* kutatás is kell legyen. Egyrészt ugyanazon lakosság múlt és jelen kultúrájának és életmódjának egybevetése ad alapot a kutatónak a fejlődés sajátosságainak elemzésére, másrészt csak a különböző társadalmi csoportok, közösségek, népek kultúrája és életmódja fejlődésének összehasonlításával nyílik mód a fejlődés törvényszerűségeinek felderítésére, tudományos törvények megállapítására. Két vagy több falu és mezőváros lakosságának kulturális fejlődésrajza, vagy azonos kulturális jelenségek történeti alakulásának különböző társadalmi környezetben való megfigyelése az összehasonlítás segítségével nyújt alapot tudományos általánosításra. Az új, a szocializmus útján elindult községek kultúrája és életmódja kifejlődésének problémáit csak ugyanazon, vagy távolabb eső terület más és más termelészövetkezeti községei fejlődésrajzában egybevetéséből elemezhetjük ki tudományos biztonsággal. Az elmélyült néprajzi vizsgálódás épp ezért nem nélkülözheti az összehasonlításból nyerhető következtetéseket az új falusi élet vizsgálata során sem.

Az új falusi élet és a parasztság mai kultúrájának vizsgálata során egy időben a szovjet, de a hazai néprajztudományban is vita tárgyát képezte: *a módszer milyen célszerű formáját kell alkalmazni? A monografikus vagy a tematikus módszert?* Azóta mind ott, mind itt a vita arra az álláspontra jutott, hogy a kutatásnak ezt a két formáját nem szabad mereven szembeállítanunk egymással, mert mind a két forma egyaránt alkalmas arra, hogy az új szocialista kultúra kialakulásának folyamatát megragadhassuk véle és mert mind a két formában végzett kutatás kölcsönösen kiegészíti egymást. A vizsgálódás konkrét céljától, a kutatási feladattól függően mindkét formán belül a kutatási eljárásoknak egész sorozatát lehet és kell felállítani. Szerintem, hogy e feladatok egyszerű vagy összetett voltuknál fogva problémásort alkotnak, így alkotnak sort fejlettségük szerint a különböző kutatási eljárások és módszerek is, amelyek a különböző feladatok megoldása során egymásnak alá vannak rendelve. De akár egy speciális témakör széles arányú, esetleg országos vizsgálatát, akár egy konkrét szövetkezet, falu vagy mezőváros, avagy ezek egy történetileg meghatározott csoportja parasztlakosságának teljes szocialista kultúrája és életmódja kialakulásának és fejlődésének kutatását tűzzük is ki célul: kutatásunknak — s ez a lényeg — marxista kutatásnak kell lennie és következetesen kell alkalmaznia az összehasonlító történeti szempontokat.

E tekintetben kétségtelenül a legfejlettebb néprajzi kutató eljárás az összehasonlító történeti monografikus kutatómódszer, amely egy nép, vagy népcsoport kulturális fejlődésének teljes folyamatát a maga etnikai differen-

ciáltságában — lehetőleg egy összefüggő területen — tárja fel. Ennek a módszernek a segítségével valóban materialista magyarázatot tudunk adni a szocialista kultúra és életmód kialakulásának és fejlődésének sokoldalú kérdéseire, a forma és tartalom dialektikus mozgására s tudjuk felfedni azokat a törvényeket, amelyek uralma alatt a kultúra és az életforma fejlődése végbemegy. E módszer természetesen csak huzamos kutatás után vezet eredményre és szükségszerűen feltételezi több hasonló elmélyült kutatás meglétét vagy párhuzamos lebonyolítását az ország ugyanazon vagy különböző vidékein. Ez a kutató eljárás olyan történeti etnikai egységek vizsgálatát tűzi ki célul, mint egy egész falu vagy mezőváros, illetve ezek egész összefüggő csoportja, végső soron olykor egy fél vármegye, vagy még nagyobb terület lakosságát magában foglaló etnikai »dialektus«. Ez esetben mód nyílik az etnikai kulturális folyamatokat és jelenségeket teljes összefüggésükben, történeti kifejlődésükben feltárni és összehasonlítani. A szocialista kultúra és életmód kialakulásának ilyen mélységben történő vizsgálatát is célravezetőbb egy egészében termelőszövetkezeti községben vagy szocialista mezővárosban, még inkább egy egészében kollektív gazdálkodásra tért körzetben végezni, amely egyúttal lehetőleg egy történeti-etnikai csoport területével esik egybe. Ez a komplex monografikus kutatás természetesen komplex munkacsoportot igényel, amelyben a néprajztudomány különböző specialistái vesznek részt, azonkívül szükségszerűen olyan történészek, akik a gazdasági-társadalmi fejlődés leglényegesebb problémáit a helyi történeti keretben vizsgálják meg.

A történeti összehasonlító monográfia egyáltalában nem küszöböli ki, sőt fokozottan igénybeveszi a tematikus kutatást. A kultúra és életmód egyes fontos területének széles tematikus feltárása meg egyenesen központi támaszt nyújt a történeti monográfiának. A tematikus kutatás — és ez tűnik ki a szovjet kutatók vitájából is — nem egy szempontból célravezető a gyökeret verő szocialista kultúra és életmód új elemeinek és új folyamatainak feltárásában. Egy-egy konkrét témakörben folyó kutatás gyorsabban és közvetlenebbül nyújt lehetőséget a tudományos általánosításra, mint a hosszú, elmélyülőbb, minden irányú összefüggés felderítésére vállalkozó monografikus néprajzi vizsgálódás. Természetesen — mondanunk sem kell — a tematikus kutatás is csak akkor hoz komoly eredményeket, ha következetesen történeti materialista alapokon folyik és elemzése során következetesen alkalmazza a történeti összehasonlító eljárást. A szocialista életmód és kultúra kialakulásának és fejlődésének tematikus vizsgálata a néprajzi tematika egész terjedelmében alkalmazható. Közöttük tudományunk és szocialista építésünk számára is különösen — a régi tapasztalati termelési technikáról az új tudományos mezőgazdasági technikára való átmenet, a kollektív munka meggyökerezésének, a családi élet átalakulásának, a paraszti tudat megváltozásának, népünk művészi és folklorisztikai tevékenysége újjáéledésének kérdései a legfontosabbak.

Az új, a szocialista élet kutatására vonatkozó *gyakorlati módszertani és technikai javaslatok* dolgáról szólva: a terepen folyó kutatás a megoldandó feladat méreteihez szabva legyen alapos és körültekintő; a komplex monográfia olykor esztendőök munkáját kívánja meg s a munkatársak ismételt, több hetes helyszíni vizsgálódásait. Leghelyesebb e tekintetben egy egész esztendőt felölelő ciklust megfigyelni és megvizsgálni. Megkívánja e monografikus kutatás gyakran a falu, a mezőváros lakosainak mindennapi munkájában való kiségitő részvételt is, mindenesetre huzamosabb együttélést, hosszas megfigyelést, alapos leírásokat, jegyzetelést igényel ez a munka, s a tényrögzítés minden egyéb eszközét is, a rajzolást, fényképezést, filmezést, hangfelvételt stb. Fel kell használni a levéltári, irattári s minden más tényanyagot, kérdőívekre, gyűjtési vezérfonalakra adott választ. Különösen sikeresen lehet felhasználni a család-történeti dokumentumanyagokat, amelyek közül kiemelkedő jelentősége van a családi költségvetésre vonatkozó adatoknak. A helyszínen való kutatásnál arra kell törekedni, hogy magában a vizsgálatban érdekelt közösség tagjait is bevonjuk részint az aktív adat közlő és tény felderítő munkába, részint a felgyűlt tényanyag kritikai felülvizsgálatába és értékelésébe. A tapasztalat szerint a szocialista faluvezetés, az új falusi gazdasági, társadalmi, kulturális szervezetek aktívái értékes támogatást tudnak nyújtani e téren is. — A szocialista kultúra és életmód kutatása kapcsán ezúttal is szembe kell szállnunk azzal a naiv vélekedéssel, amely szerint az új paraszti élet kutatása — teszem azt egy termelőszövetkezetben — egyenlő lenne a tsz.-re vonatkozó rendeletek, a helyi gazdasági termelési adatok, szervezeti szabályzatok tanulmányozásával és kijegyzésével, mintha éppenséggel a szövetkezeti parasztság új alakuló termelési kultúrája, új formálódó társadalmi közössége, életmódjának sokoldalú megnyilatkozása, erkölce, tudománya, költészete, művészete — egy-két paragrafushoz, egy-két számadathoz volna kötve vagy azokban lenne kifejezve. Parasztságunk mai új, alakuló életformája és kultúrája az élet egész bonyolultságában, sokoldalúságában és gazdagságában jelenik meg előttünk, amelynek a tudományos feltárása nem nélkülözheti a néprajzi módszereket.

*

A magyar néprajzi kutatás — a magyar falu új, átalakuló életének és születő új kultúrájának vizsgálatát immár két esztendeje napirendre tűzte, és számottevő erőket csoportosított e feladat megoldására. Folyóiratunkban megindultak e témáról az elvi viták, napvilágot láttak és elkészülőben vannak az első monográfiák és tanulmányok. — Mindez azonban még csak a kezdet kezdete. — A megjelent és készülő írások jórészt jóval alatta járnak a feladat színvonalának, adatközlések, jobb esetben helyzetrajzok, amelyek nem igen jutnak el a tudományos elemzésig; az elvi viták is szűk körben folynak, s még a néprajzi kutatók kisszámú tábora is hitetlenkedést és idegenkedést tanúsít

emez új tudományos témával szemben. Az ügyfél foglalkozó munkaközösség kutatási lehetősége és tudományos szervezettsége is elégtelen.

Ezen a helyzeten kell változtatni. Ki kell szélesíteni az új téma kutatásával kapcsolatos elvi és módszertani vitákat, szélesebb körben meg kell bírálni a készülő és a már elkészült tanulmányokat; újabb kutatókat kell megnyerni a munkaközösség számára, komplex kutatócsoportokat kell szervezni — karöltve a többi rokontudományokkal, konkrét feladatok elvégzésére kell koncentrálni a meglévő erőket; egy egybefüggő termelőszövetkezeti körzet monografikus feltárására és egy-két lényeges téma széles, országos méretű feltárására és elemzésére kell vállalkozni. Az utóbbit illetően: parasztságunk termelési kultúrájának az átalakulását, építkezése és lakáskultúrájának fejlődését, családi életének átalakulását és művészetének, szellemi kultúrájának új helyzetét tartom a leglényegesebbeknek.

A néprajzi kutatók java erőit kell megnyerni a magyar falvak, a magyar parasztság szocialista fejlődésének etnográfiai vizsgálatára. Aligha volt még kutató generáció olyan szokatlanul előnyös helyzetben, hogy a néptömegek új társadalmának, új kultúrájának és életformájának kialakulását olyan közvetlen közélről vegye tudományos vizsgálat alá, mint a miénk, és olyan közvetlenül folyhassék bele gyakorlatilag is annak kialakításába. Élni kell ezzel a lehetőséggel! Meggyőződésem, hogy a szocialista kultúra és életforma kialakulásával való tudományos vizsgálódás is egyik forrása lehet a marxista néprajzi kutatás kifejlődésének, jelentékeny tudományos kérdések megoldását segítheti elő és — nem utolsó sorban számottevő segítséget nyújthat népünk nemzeti formáiban megújuló szocialista kultúrája és életmódja megszületéséhez.

HOZZÁSZÓLÁSOK

BALASSA IVÁN

A magyar néprajztudomány legfontosabb kérdésével, a magyar falu szocialista átalakulásával foglalkozik Kardos László előadása, amely már nemcsak a problémát veti fel, hanem lényegében összefoglalása annak a vitasornak, amely részben az Ethnographia hasábjain zajlott le, részben kisebb szakmai megbeszéléseken kapott nyilvánosságot.

De ez a nagyfontosságú kutatás nemcsak a megbeszélésig jutott el, hanem első eredményei folyóiratainkban már meg is jelentek. Mindezek a tények nem nyugtathatnak meg bennünket, mert meg kell állapítanunk, hogy az új életmód és kultúra kutatása még mindig nem tölti be azt a helyet, amely fontosságát tekintve a magyar néprajztudományon belül neki feltétlenül kijár. Úgy gondolom, hogy a témának éppen ilyen széleskörű megvitatása hozzájárul majd ahhoz, hogy a kutatás nagyobb lendülettel, szélesebb alapokon folyhassék tovább.

Egyetértek Kardos Lászlóval abban, hogy a vizsgálat során minden esetben jól meg kell vizsgálnunk az előzményeket, mert csak így válik lehetővé a mai életmód és kultúra teljes megértése.

Ennek kapcsán szól arról is, hogy a parasztság osztálytagozódása, különösen a két világháború között, mennyire megnyilatkozott az életmódban és kultúrában is. Ez olyan elismert tény, amelyet nem kell már bővebben alátámasztanunk. Ezen a ponton azonban nem vitte tovább ugyanezt a gondolatot, s nem vetette fel azt, hogy ezek a különbségek hogyan számolódnak fel a szövetkezeti parasztság életében, ahol a középparasztnak, kisparasztnak és az egykor föld nélküli agrárproletárnak azonos vagy közel azonos körülményei vannak. Ez a folyamat, amelynek kapcsán például a Szovjetunióban már egységes kolhozparasztságról beszélhetünk, természetszerűen nálunk még csak a kezdet kezdetén áll, de éppen a mostantól folytatott megfigyelések teszik lehetővé, hogy az ezen a téren mutatkozó törvényszerű jelenségeket felismerhessük, s az ezen a téren szerzett tapasztalatainkat kormányzatunk rendelkezésére bocsássuk.

Az ilyen irányú kutatást annál is inkább meg kell indítanunk, mert felszabadulás utáni életünk átalakulásának sok jelenségét elmulasztottuk megfigyelni. Így elsősorban gondolok azokra a nagyarányú változásokra, amelyek 1945-ben, felszabadulásunk után, a földreform következtében parasztságunk életében végbementek. Bár deklaratív a néprajztudomány részéről történtek olyan kijelentések, amelyek szorgalmazták az ilyen irányú kutatásokat, a gyakorlatban lényegében nem történt semmi ezen a téren. Pedig ebben a korszakban az agrárproletariátus, a szegényparasztság millióit meghaladó tömegei kerültek középparaszti sorba, s ennek megfelelően jelentős változások mentek végbe kultúrájukban és életmódjukban.

Sajnos ezt a változást, ennek egyes fázisait már csak a visszaemlékezés alapján tudjuk minden fázisában nyomonkövetni. Azonban még erről sem mondhatunk le, hogy ezt minél hamarabb pótoljuk. Vajjon ennek lemérése nélkül megérthetjük-e az új kultúra és életmód kialakulását? Természetesen nem! S ez is sarkaljon bennünket az 1945—48 közötti időszak néprajzi változásainak megismerésére.

A magyar néprajztudomány igen jelentős segítséget tudna nyújtani az új életmód kialakítói számára. Ezt a segítséget azonban a mezőgazdaság

egyes kérdései — vagy az új lakóházak tervezése, vagy új települések kialakítása — területén sok esetben az illetékes szervek nem igénylik, sőt csendes gyanakvással szemlélik, ha nem is utasítják éppen vissza, de nem tartják fontosnak. Másrészt érzésem szerint nem szívesen kerülnek kapcsolatba olyan narodnyikgyanús tudományággal, mint a néprajz.

Itt csak éppen utalok arra az igen jelentős segítségre, amelyet a szovjet néprajztudomány nyújtott és állandóan nyújt ezeken a területeken is a kormányzatnak.

De vajjon képes-e a néprajztudomány nálunk valamelyes segítséget nyújtani ezen a téren? Erre csak egyetlen példát éppen az elmúlt napokból.

Az Építésügyi Minisztérium, Gyöngyösorszi bányászkozség rendezésére tervpályázatot hirdetett, amelynek első díját egy néprajzi kutató és egy mérnök közös terve nyerte el. A munkát előzetes helyszíni felmérés és környékbeli tájékozódás előzte meg, s ennek figyelembevételével alakították ki az új faluképet. Mindezzel nem azt akarom bizonyítani, hogy a néprajzi vizsgálatoknak csak közvetlen gyakorlati jelentősége van, de ismételen rá kívánok mutatni arra, hogy a nemzeti arculatú szocialista kultúra és életmód kialakításánál a néprajztudomány igen komoly segítséget tud nyújtani.

A népművészet, különösen az új népművészet kutatása és értékelése során Kardos László előadása rámutat néhány igen helyes szempontra. Ehhez azonban szeretném még hozzátenni, hogy a kutatásnak igen komoly nehézsége az, hogy kétféle folyik. Egyrészt végzik a különböző néprajzi intézmények, amelyek úgy félhívtalosan is azt a feladatot kapják, hogy elsősorban a régi népművészet kérdéseivel foglalkozzanak. Ez annál is inkább így történik, mert nem egyszer a szakemberek részéről is nagyobb érdeklődés nyilvánul meg a múlt, mint a jelen kérdései iránt. Így vannak olyan szakemberek, akik jól ismerik a múlt magyar népművészetét, de alig tudnak valamit a ma változó, formálódó és sok segítséget kívánó új népművészetéről. Ezzel szemben az új népművészetrel elsősorban »mozgalmi emberek« foglalkoznak, akik bizony nem valami sokat értenek a magyar népművészethez, történetét egyáltalán nem ismerik, s elhamarkodott, meg nem alapozott irányításukkal késleltetik a népművészet fejlődését.

Sok esetben hasonló a helyzet az új folklór gyűjtésének kérdésében is. Úgy gondolom azonban, ezt a nehézséget könnyen meg lehet szüntetni. A szakemberek most már egyre többen és többen kapcsolódnak be az új népművészet anyagának gyűjtésébe, sőt nem állnak meg a szemlélődő magatartásnál, hanem egyre nagyobb és ténylegesebb segítséget nyújtanak ezen a téren kultúrforradalmunknak. Azok pedig, akik a népművészet irányításában részt vesznek, tanuljanak minél többet, ha valóban szeretik a gondozásukra bízott népművészetet.

Az új életmód és kultúra elvi problémáival a Szovjetunióban igen sokat foglalkoznak. Jól ismerjük az ott megjelent tanulmányokat, cikkeket, elvi állásfoglalásokat és határozatokat, hiszen éppen ezek segítségével tettük meg az első lépéseket ezen a területen. Sajnos azonban még egyáltalában nem volt alkalmunk, hogy az ilyen irányú munkát a Szovjetunióban a helyszínen tanulmányozhassuk. Például egyáltalában nincs kinn aspiránsunk, s így nincs olyan aspiránsunk sem, aki csak ezzel a kérdéssel foglalkoznék és minél hamarabb az ilyen kutatás irányítójává, specialistájává válnék.

Hasonlóképpen nem, vagy csak nagyon futólagosan ismerjük azokat az eredményeket, amelyeket ezen a téren a népi demokratikus országok elértek.

Hasonló gazdasági és politikai fejlődésükben az új életmód és kultúra kutatása, kétségtelenül, hasonló nehézségekkel küzd, akárcsak nálunk. Ezeket a nehézségeket közösen sokkal könnyebben tudnók leküzdeni, ha erre a megfelelő lehetőségünk megvolna. Sajnos azonban eddig a felszabadulás óta egyetlenegy néprajzkutató sem járt a szomszédos népi demokráciákban azzal a megbízatással, hogy a néprajzi kérdéseket tanulmányozza.

Engedjék meg, hogy összegezzem azokat a nehézségeket, amelyek az új életmód és kultúra néprajzi kutatását megnehezítik és késleltetik.

Elsősorban új módszer szükséges hozzá; a régi néprajzi módszerek vagy részben, vagy egyáltalán nem használhatók. Az új módszerek kikísérletezése iránt az etnográfusok egy részében idegenkedés mutatkozik, sőt vannak, akik az ilyen kutatás eredményességét és szükségességét eleve tagadják.

Az ilyen irányú kutatás nagy felületen érintkezik a mai élettel és ennek megfelelően a mai életet alakító intézményekkel, amelyek eddig kevésbé vagy egyáltalában nem vették igénybe a néprajz segítségét. Ha az igénybevétel megtörténik, ez nemcsak új életmódunk és kultúránk kialakításában határozott nyereség, hanem nagymértékben hozzájárul etnográfus-kádereink neveléséhez, önbizalmuk megnövekedéséhez.

Akadályozza a kutatást, hogy nincs alkalmunk hibáinkat, eredményeinket, módszereinket a szovjet szakemberekkel megbeszélni; nem vagy alig ismerjük a népi demokratikus államok ilyen irányú kísérleteit, velük meglévő kapcsolatunk ezen a téren is igen gyengének mondható.

Az akadályok között ugyancsak meg kell említenünk kutatóink nem mindig kielégítő ideológiai és részben szakmai színvonalát, aminek kijavítása az elsősorban sajátmagunk által is megoldható feladatok közé tartozik.

Úgy gondolom, hogy az új életmód és kultúra kutatásának elvi kérdései és első eredményei mellett rá kellett mutatnunk azokra a nehézségekre is, amelyek az ilyen irányú kutatásokat napjainkban gátolják, mert csak így válik lehetségessé ezeknek a nehézségeknek elhárítása. Munkánk során tudatosítanunk kell a néprajztudomány munkatársaiban azt, hogy az eseményeknek, változásoknak nemcsak szemlélői, megörökítői legyenek, hanem aktívan vegyenek részt új szocialista életmódunk és kultúránk kialakításában.

BAKÓ FERENC

A felszabadulás előtti magyar néprajztudomány egyik — ha nem is általános — vonása volt, hogy nagyobb figyelemmel fordult a múlt, vagyis inkább a közelmúlt jelenségei felé, melyekben az ősit, a messzi történelmi századokra visszamutatót kereste. Ez a törekvés magával hozta régi tudományunk másik sajátosságát, nevezetesen a mindenkor jelen tüzetesebb vizsgálatának mellőzését, illetve azt a tudományos nézőpontot, melyből ezek a jelenségek kisebb fontosságúak a múlt megszűnő, illetve átalakuló jelenségeinél. A néprajztudomány e kutatási irányát döntő módon két körülmény határozza meg. Egyrészt a polgári világnézetben nevelkedett tudósok gyakran a statikusnak hitt népi kultúra őseredetét igyekeztek megragadni, és ebből a törekvésből eredően olyan jelenségeket kutattak, melyek vagy elmúlóban voltak, vagy olyanokat, melyeknek már csak emlékét őrizte a hagyomány. Másrészt, a felszabadulás előtti korszakokban — amint ezzel Kardos László előadása részletesen foglalkozik — a hagyományos népi életforma alakulása elsősorban annak színtele-

nedését, pusztulását jelentette, a néprajztudomány kutatói tehát örökre elmuló, kipusztuló jelenségeket próbáltak megmenteni az utókor számára.

A jelenkor néprajzi kutatásának fontosságát a szocializmus építésének korszaka tette időszerűvé, mikor a népművelési szervek támogatásával a népi életforma bizonyos oldalai — és különösen a művészeti ágak — megújulnak, a hagyományban gyökerezve új életet nyernek. Ma a néprajzi kutató a hagyomány egyes elemeinek elhalása, új elemek születése vagy a régi formának új tartalommal való telítődése idején már a jövőbe mutató jelenségeket vizsgálhat.

A szovjet néprajztudomány példája nyomán indultunk el néhány évvel ezelőtt ezen az új úton, melynek még csak az elején vagyunk, küzdve a kezdeti nehézségekkel, és ebből eredően munkánkban számtalan hibával. Ennek az útnak első jelentős állomása az én szememben Kardos László előadása, mely összefoglalja eddigi ismereteinket, tehát végignéz a már megtett úton és tisztázza a legfontosabb elvi, módszertani kérdéseket. Ismétlem, jelentősnek tartom ezt az előadást, különösen annak első, terjedelemben is nagyobb részét, amely a magyar paraszti kultúra és életmód alakulásának és jelen állapotának első alaposabb, történelmi-materialista módszerű vizsgálata. Mint ilyen tehát úttörő munka, mely lényeges mondanivalóiban új összefüggéseket tár fel a kutatók számára. Az előadásnak ehhez a részéhez mindössze két kiegészítő megjegyzésem van.

Kardos László a népi kultúra és életmód alakulásával foglalkozva a Horthy-korszak negyedszázadában — elmondja, hogy a hagyományos életforma továbbra is felbomlóban volt, egyrészt gyökeresen felszámolódva, másrészt valamilyen korszerűtlen színvonalon megrekedve. Szól a népi és a polgári kultúra ellentéteiről, a népi kultúra lebecsült helyzetéről, mely lehetetlenné tette azt, hogy a néphagyomány legértékesebb elemei a polgári kultúra nemzeti formájának kifejezőivé váljanak. Elszomorító és sivár kép ez, melyet csak az a megállapítás színesít meg valamennyire, hogy a népzene — egyetlen kivételként — tudott behatolni a polgári kultúra fellegvárába.

Kétségtelen, hogy a polgári kultúra felé irányuló hatásában a népi kultúra megbecsültetése, a néphagyomány egyes formaelemeinek továbbadása nem mutatott fel sokkal több eredményt. Voltak azonban — különösen a harmincas évektől kezdődően — olyan mozgalmak, melyek az uralkodó rendszer nyomására idejekorán elvetéltek ugyan, de feltétlenül hatással voltak a gyári munkásság és a parasztság egyes rétegeinek fejlődésére. Ilyen volt például a Szabad Szó aktív részvételével a Márciusi Front, vagy a Faluszínpad mozgalom, ahol olyan törekvések bontakoztak ki, mint a paraszti játék-kultúra elismertetése és a népi színjáték kialakítása. A Faluszínpadot egyes népi írók is támogatták, így Fóton Darvas József a népi írók nevében száz könyvet adott át a mozgalom résztvevőinek. Népi díszítő művészetünk egészséges irányba fejlesztésére csak követelés maradt a Faluszínpad szövetkezeti terve, mely a népművészet minden ágában működők számára anyagi alapot teremthetett volna.

Voltak ezen a területen olyan kezdeményezések is, melyek ideig-óráig, vagyis a betiltásig virulva, tömegeket tudtak megmozgatni. Ilyen volt az Országos Ifjúsági Bizottság rendezésében a népi estek sorozata, melyet Ságvári Endre és köre bekapcsolódásával, az illegális Kommunista Párt támogatásával rendeztek a Vasas Otthonban. Bár a szociáldemokraták akadályozták ezt a mozgalmat, a népi esteken a szervezett murkások tömegei vettek részt. — A Művész Studio ugyancsak a népi játék fejlesztésének problémáival foglalkozott és el is jutott néhány színházi előadásig. Sorsa ennek is, mint az eddig fel-

sorolt mozgalmaknak, a betiltás volt. — Végül, de nem utolsó sorban ide tartozik e korszak legnagyobb néprajztudósainak, Győrffy Istvánnak és Viski Károlynak munkássága, akik egész életükben a népi kultúra megismertetése és megbecsülése nagy eszméiért harcoltak.

Ennek a hozzászólásnak nem lehet feladata behatóan vizsgálni az előbb említett haladó kezdeményezéseket. Csak fel szeretné hívni a figyelmet arra, hogy a népi kultúra és életmód alakulásáról, a nemzeti kultúrában való elhelyezkedéséről szerkesztett kép ezek ismerete nélkül hiányos. Minthogy e korszak haladó népi mozgalmainak nemcsak értékelése, hanem felderítése is hiányzik eddigi irodalmurkból (előbb felsorolt adataimat sem irodalmi forrásból, hanem szóbeli értesülésből vettem), fontos feladatnak tartom ennek mielőbbi elvégzését.

A Kardos László előadásában felvázolt történeti kép teljesebbé tételéhez második megjegyzésem a következő. — Az előadás említi, hogy a Horthy-korszakban — az előbb felsorolt körülmények hatására — falvaink többségében uralkodóvá váltak a polgári formaelemek, hogy a hagyományos népi formák csak egyes foltokban, rétegekben és korosztályok között maradtak meg.

Ehhez kapcsolódva szeretném megemlíteni, hogy parasztságunk egy számában is jelentős rétegének, a mezőgazdasági munkásságnak, pontosabban pedig az uradalmi cselédeknek, de még inkább a summásoknak, részes aratóknak életében a néphagyomány és ezen belül a folklór még ebben a korszakban is megtartotta régi szerepét. A falvaktól többnyire nagyobb távolságra fekvő uradalmi tanyákon dolgozó, hosszabb-rövidebb időre szerződöttn munkások el voltak zárva a polgári kultúra művelődési és szórakozási lehetőségeitől és így ezen a téren is egymásra voltak utalva. Az ország különböző részeiből összeverődött emberek azonban más és más hagyományokat hordoztak, melyeket kicserélni szórakozást és művelődést jelentett. A munkaközi pihenő, az alváshoz készülődés, vagy a vasárnapok látszólagos semmittevése, mindmennyi alkalma voltak ennek a hagyományos kultúréletnek. A mezőgazdasági munkásság sajátos viszonyai eredményezték, hogy a parasztság e rétegében hatékonyan élt a népköltészet. Új és új nóták születtek, versek formálódtak, melyeket az aktualitás hozott felszínre. Ha egy legény párjára talált a summáslányok között, megverselték a többiek, és ha nagyon komisz volt a gazda vagy az intéző, gúnyos vagy átkozódó verset költöttek róla.

Most, amikor a néphagyományból a nemzeti forma kialakulásának folyamatát akarjuk vizsgálni, nem szabad figyelmen kívül hagyjunk a volt mezőgazdasági munkásság szellemi hagyomány anyagát, sőt, véleményem szerint, a kutatást olyan területen lehet a legeredményesebben végezni, ahol a parasztságnak ez a rétege vált a maga gazdájává, akár szövetkezetben, akár egyénileg dolgozó paraszttá.

Kardos László előadásának második része a kutatás elvi és módszertani kérdéseit veszi sorra. Míg a paraszti kultúra és életmód fejlődésének, jelen állapotának ismertetése újszerűsége mellett alapos és kimerítő, addig a második rész azonkívül, hogy a néprajzkutatók előtt már többnyire ismert megállapításokat tartalmaz, nem jelöli meg olyan részletességgel a feladatokat, mint ahogyan erre a munka következő szakaszában szükség lenne. Csak nagy általánosságban utal a konkrét tennivalókra, nem csoportosítja őket a népi kultúra egyes, az előző részben felvázolt fejezetei szerint, bár kétségtelen, hogy ennek részletes kidolgozása — terjedelme miatt is — külön előadást kívánt volna meg. E feladatok megjelölése, vagyis a kutatási terv elkészítése különösen a vidéken

dolgozó munkatársak számára volna fontos, akiknek inkább a tematikus, mint a monografikus vizsgálatra van alkalmuk. Remélem, hogy az előadás szakmai körben való megvitatása hozzásegíti majd Kardos Lászlót ennek elvégzéséhez is.

Az anyagi és szellemi kultúra területén számtalan vizsgálandó téma adódik, melyek közül most csak azokat ragadom ki, melyek az utolsó esztendő kutató munkája során a legszembetűnőbben kiütköztek. Ilyen például a gyűjtögetés szerepe a szocialista gazdasági rendszerben, a mai falusi építkezés viszonya a hagyományoshoz, a gyári munkássá vált, de lakóhelyén maradt paraszt szerepe a néphagyomány alakításában, terjesztésében, és így tovább.

Véleményem szerint a megvitatandó kérdések közé tartoznának még a néprajztudomány aktív résztvétele a nemzeti forma kialakításában, a néprajzi kutatók népművelési feladatai, tehát a kulturális tömegmozgalom megsegítése a színpadra alkalmazható folklór-anyag gyűjtésén keresztül, tanácsadás a kultúrcsoportok számára népművészeti, de különösen viseleti kérdésekben, a népművészek felkutatása és támogatása. Országszerte jelentkezik az igény a néphagyomány megismerttetése iránt, és az ilyen céllal rendezett előadások, megbeszélések a népi kultúra megbecsülését és haladó elemeinek felismerését eredményezik.

Ezekkel a megjegyzésekkel kívántam kiegészíteni Kardos László előadását.

MANGA JÁNOS

Kardos László »A magyar falu szocialista fejlődésének néprajzi kérdéseik című előadása voltaképpen a magyar néprajzi kutatások általános elvi és módszertani kérdéseit veti fel. Azokat a problémákat, azokat a gyakorlati feladatokat sorolja fel összefüggően, amelyeket a magyar néprajztudománynak már tisztázni, a kutatásokban már szervezeten és tervszerűen alkalmazni kellett volna.

Helytelen és igazságtalan lenne, ha azt mondanók, hogy ezen a téren eddig semmi sem történt. A kutatásokban és a publikációkban egyre jobban, egyre erőteljesebben érvényesül az a tudományos szemlélet, amelynek egyedüli jogosultságát, fontosságát az előadás oly sokoldalúan megvilágította. Hogy eredményeink ennek ellenére még korántsem kielégítőek, annak nem is annyira néprajzosaink, mint inkább tudományszervezeti hiányosságok az okai. Egy-két jó kísérlettől eltekintve, kutatóink még mindig egyéni utakon járnak, s így sem a tematika megválasztásában, sem a gyűjtés módszerében, még kevésbé a publikációs lehetőségekben nem érvényesülnek egységes szempontok. Nincsen olyan intézményünk, amely a tudományelméleti problémák kidolgozására, a feladatok megoldásának irányítására, még kevésbé a kutatók tervszerű irányítására, összefogására, szakmai továbbképzésük biztosítására alkalmas lenne. Bár a néprajzi kutatók legnagyobb része múzeumokban dolgozik, ezideig kísérlet sem történt a néprajzi kutató és a múzeumi munka összehangolására. A múzeumok is tudományos kutató intézetek a saját lehetőségeiken belül, s így a múzeumi munka elméleti és gyakorlati kérdései sem választhatók el azoktól a problémáktól, feladatoktól, amelyeket Kardos László a magyar falu szocialista fejlődésének néprajzi kérdéseivel kapcsolatban elmondott.

Mint minden tudománynak, úgy a néprajznak is kettős feladata van. Az egyik, hogy tanulmányozza a valóság meghatározott területének fejlődéstörvényeit, a mi esetünkben az, hogy feltárja a népi kultúra törvényszerű

folyamatainak, a folyamatok különböző összefüggéseinek sajátosságait. Viszont az objektív világ törvényeinek feltárásával a tudomány megadja a lehetőséget, hogy előre lássuk az eseményeket, és eszközözt az ember számára, hogy megváltoztassa a világot. Ez a tudomány második, gyakorlati feladata. Ez a néprajz is. Potyehin megállapítja, hogy a szovjet etnográfia tanulmányozta a Szovjetunió népeinek sajátosságait, s ezzel jelentős segítséget nyújtott a pártnak és a kormánynak a formájában nemzeti és tartalmában szocialista kultúra felépítése terén. Nálunk, — ha történtek is ilyen irányú kísérletek, azok semmi esetre sem voltak tervszerűek és szervezettek, nem támaszkodtak, mint ahogy nem is támaszkodhattak a népelet fejlődéstörvényeinek rendszerére, mert a magyar néprajztudomány — néhány kutatónk munkájától eltekintve — általában idegenkedett a néprajzi jelenségek bonyolultnak látszó összefüggéseinek feltárásától.

Kardos László előadásának jelentőségét — az előbbieket szerint — azokban a megállapításokban kell látnunk, amelyeket a néprajzi kutatások szigorúan tudományos, történeti módszerének alkalmazására, a kutatások eredményeinek megbízhatóságára vonatkozólag tett. Annak az állásfoglalásnak következetes, megalkuvás nélküli hangsúlyozásában, hogy a néprajzi jelenségeknek csak történeti folyamatokban való feltárása, a jelenségek különféle összefüggéseinek gondos vizsgálata, illetve ezeknek a vizsgálatoknak konkrét, tudományos hitelű eredményei alkalmasak csak a tudomány szerepének betöltésére.

Régebbi adatgyűjtéseink legtöbbje ennek a tudományos követelménynek a szempontjából igen hiányos volt, elsősorban azért, mert csak ritka esetben terjedt ki a falu társadalmának történeti alakulására, minden rétegre, korosztályaira, azokra a körülményekre, amelyek a falu gazdasági, vallási, kulturális és egyéb sajátosságait meghatározták. Alig vagy egyáltalán nem vizsgáltuk ilyen módszerrel a táji kultúrák, az etnikus tradíciók kialakulását, majd ezekben a társadalom rétegződésével együttjáró különbözőségeket s mindezeknek a tényezőknek a falu gazdasági és kulturális életére való visszahatását. Az adatgyűjtés csak viszonylagos, relatív ténymegállapításokra szorítkozott s majdnem mindig elhanyagolta az adatközlő kritikai állásfoglalásának, az általa közölt adatok magyarázatának, értelmezésének, indokolásának vizsgálatát. A néptől, a nép életétől idegen kutatók a nép életének csak a külső formáit vizsgálták és látták meg, annak tartalmától, belső összefüggéseitől idegenkedtek.

Hogy a Kardos László által megjelölt és részleteiben még kidolgozásra váró módszer segítségével a néprajzi jelenségek folyamatának, a folyamatokat létrehozó okoknak széleskörű vizsgálati milyen eredményekre vezethetnek, azt már egyre világosabban látjuk. S ezzel együtt azt is látjuk, hogy a néprajztudomány eredményeinek egyre nagyobb szerepet kell kapnia a szocialista gazdaság és kultúra építésében egyaránt. Azok a tanulságok, amelyek újabb kutatásainkból egyre inkább kibontakoznak, mindezt világosan igazolják.

Az előadás általános tételeinek alátámasztására és igazolására egy konkrét példát kívánok megemlíteni. Egyik nógrádi faluban a népszokások történeti folyamatának, életének, a falu gazdasági, társadalmi, vallási, kulturális hatótényezőivel való együttes vizsgálata során kiderült, hogy egy-egy szokás tartalmi és formai elemei mintegy 100 év alatt, hogyan és milyen törvényszerűségekké váltak. Hogy a hagyományos formák — bármennyire erőteljesek is — alá vannak vetve a fejlődés külső és belső törvényszerűségeinek, s szoros összefüggésben vannak valamely közösség életének minden változásával. Hogy a hagyományok ereje csak addig hat, amíg a régi életfeltételekben jelentős

változás nem következik be. »Ha a régi alap nem csupán fennmaradt, hanem uralkodó is, megmarad a régi alaphoz tartozó egész felépítmény.« (D. I. Csesznokov). Viszont az egyik alapnak a másikkal való felváltása során a régi felépítmény igen bonyolult folyamatokon megy keresztül, mindig a konkrét helyzethez igazodva s szoros összefüggésben a változás mennyiségi és minőségi tényezőivel.

A szóban forgó község népszokásaiban az első változást a tagosítás, a másodikat a helyben létesített plébánia, a harmadikat a bánya megnyitása, idegen bányászok, azok családtagjainak betelepülése, majd a tervszerű kulturális munka hozta létre.

A faluba a tagosítás utáni években nagyobb számú szlovák származású cselédség került. A régi egységes jellegű karácsonyi szokások ennek következményeképpen kettéváltak. A »jobbágyok« (gazdák) és az egyre jobbmódú néhány gazda családjai egyelőre a régi szokásokat hordozták tovább, míg a régi helybeli zsellérség, amely egyre inkább a betelepült cselédséggel került szorosabb kapcsolatba mind az érintkezési, mind a munkaalkalmak és az összeházasodások során, lassan a szlovák származású cselédség szokásait vette át, illetve azok színezték át a zsellérség régi helybeli szokásait.

Az 1890-es években plébánia létesült a faluban. Az ezzel együttjáró és fellendülő vallásos élet, vallásos formák, a pap által meghonosított vallásos szokások majdnem kizárólag a gazdagodó parasztok, általában a földdel és fogattal rendelkező jobbágycsaládok között terjedtek el. A régi hagyományos karácsonybőjti szokásokat a pap által meghonosított vallásos összejövetelel formák kezdték kiszorítani s a még megmaradt régi elemekhez pedig addig nem ismert vallásos magyarázatok kapcsolódtak. Ugyanakkor a zsellérség és cselédség a szlovák hagyományanyaggal átszínezett régi szokásokat gyakorolta tovább, egyre inkább már csak megszokásból a régi formákat tartotta meg, a hozzájuk fűződő magyarázatokat viszont mellőzte, s különösen a fiatalság lassan el is felejtette.

Az 1900-as években a falu közelében bánya nyílt. Ez ismét betelepüléssel, a falu képének, életformájának jelentős változásával járt. Ezenkívül a szaporodás, a paraszti birtokok elaprózódása, a nagybirtokok gépesítése következtében mind a parasztság, mind a zsellérség fiatalabb korosztálya a bányában keresett megélhetést. Erre azok a szokások, amelyeket a férfiak gyakoroltak, teljesen megszűntek, míg az összes családok — néhány nagygazda család kivételével — nőtagjai között a régi hagyományos szokásoknak a vallásos formákkal és a polgári karácsonyi szokásokkal (karácsonyfa, ajándékozás stb.) való keveredése indult meg.

A felszabadulás utáni években létesült kultúrház maga köré gyűjtötte a bányában dolgozó férfiakat, a lányokat és a fiatalabb bányászok feleségeit, s a kultúrház tevékeny közössége egy sajátos fenyőfa ünnepélyt alakított ki. A régi szokásokból egy-egy családban csak a karácsonyesti vacsora jellegzetes ételei maradtak meg, s egy-egy földműveléssel foglalkozó család idősebb asszonytagjai még néhány esetben gyakorolták a pap által meghonosított vallásos ájtatossági formát. Az ünnephez kapcsolódó régi szokásokról és hiedelmekről már a közép- és idősebbkorú férfiak és asszonyok is csak úgy beszélnek, mint olyanokról, amelyeket csak szüleik, nagyszüleik tartottak.

Ez a nagy vonásokban ismertetett kép nem alkalmas arra, hogy a nép életében, hagyományaiban bekövetkező változásokat és azoknak létrehozó okait, a tovább élés és megszűnés, vagy az új kialakulásának minden részletét,

törvényszerűségét feltárja. Azonban arra alkalmas, hogy felhívja a figyelmünket az ilyen és ehhez hasonló jelenségekre. Arra, hogy a társadalmi eszmék és elméletek, így a népszokások is vagy kutatási területeink bármelyike, mindig a gazdasági rendet, azt az alapot tükrözik vissza, amely azokat létrehozta. S ezért a néprajztudománynak elkerülhetetlenül vizsgálnia kell a régi és az új egymáshoz való viszonyát, azt, hogyan és milyen úton történik a változás, hogy az előző nemzedékek által felhalmozott ismeretanyag és a későbbi korszakok, illetve a ma embereinek tudatanyaga, a társadalmi eszmék szerepe milyen viszonyban vannak egymással. Ezeknek a történeti folyamatoknak a vizsgálata, a vizsgálatok tanulságai óriási jelentőséggel bírnak mind az elmélet, mind a gyakorlat számára.

Kardos László előadásában azt mondja: »...parasztságunk történeti kultúrája — legjava természetben — most válik a szó igazi értelmében nemzeti kultúrává, egész népünk közkincsévé... Tudatosan meggátoljuk a káros hagyományok újjáéledését, támogatjuk az életképes régít s minden figyelmünket a születő új jelenségek felé fordítjuk.«

Amennyire helyeselnünk kell ezt a megállapítást, annyira helytelenítelnünk kell azt, hogy ennek a feladatnak sem az elméletét, sem a gyakorlatát nem alakítottuk ki, sőt, az erre vonatkozó határozatlan, bizonytalan utalásokon, egy-két félbemaradt kísérleten kívül alig tettünk valamit. Így az a gazdag tapasztalati anyag, amelyet a néprajzi kutatások már eddig is felhalmoztak — nem is beszélve az itt kifejtett feladatok megvalósításának eredményeiről, — sem az elméletet, sem a gyakorlatot nem termékenyítette meg.

Az Akadémia II. osztályának, a Néprajzi Főbizottságnak egyik elsőrendű feladata, hogy egyrészt mind a kutatások tematikájában, mind az adatgyűjtések módszereiben kellő tervező és szervező munkájával a feladatok elvégzésének feltételeit megteremtse, másrészt meg kell keresnie és találnia annak a módját is, hogyan tudnók a néprajztudomány eredményeit, illetve azoknak fontosságát tudatosá, a különböző tudományszakok, intézmények közkincsévé tenni. »A tudomány a társadalmi gyakorlat, az anyagi termelés szükségleteiből ered.« Ma sem szakadhat el attól. Különösen vonatkozik ez a néprajztudományra, amelynek eredményeit sem a kulturális nevelő, sem a gazdasági szervezőmunkában nem mellőzhetjük.

KARDOS LÁSZLÓ válasza a hozzászólásokra

Tisztelt Hallgatóim! A felszólalások javarészeivel egyetértek és aláhúzni kívánom mind a három felszólalásban azokat a megjegyzéseket, amelyek az új kutatás nehézségeinek elhárítására vonatkoznak. Valóban: ahhoz, hogy néprajztudományunknak ez az új témája, születő új életünk kutatása ne csak elvileg váljék problémává, hanem kutatásaink eredménye a gyakorlatba is átmelessen, szükség van arra, hogy elhárítsuk a ténylegesen fennálló adminisztratív akadályokat és a kutatásban jelentkező módszertani nehézségeket. Így valóban helyénvaló Balassa Iván megjegyzése, aki ezeknek a nehézségeknek az anyagi, szervezeti hátterére mutatott rá és hangsúlyozta — a többi felszólalóval egyetértésben — hogy a kutatásnak a mi tudományunkon belül nagyobb jelentőséget kell adni.

Jelentős az az észrevétele is: ha van valahol jelentősége a néprajzi kutatásnak a gyakorlat számára, akkor éppen ez az a terület, ahol a gyakorlat

a lehető legtöbbet kaphatja, és mód van arra, hogy a néprajzi kutatás valóban aktívan hozzájárulhasson az új, születő szocialista kultúra nemzeti formáinak kialakításához.

Egyetérthetünk Bakó Ferenc hozzászólásának azzal a kiegészítő részével, ahol a múltbeli haladó népi mozgalmaknak ama törekvéseit hangsúlyozza, amelyek az akkori nehéz körülmények közt érvényre akarták juttatni a népi, paraszti kultúra haladó hagyományait. E téren valóban vannak teendői a néprajztudománynak, éppen e mozgalmak feltárásával és tanulságaik ismertetésével.

Ami azt a megjegyzését illeti, hogy az uradalmi cselédek a paraszti—népi kultúrának általános felbomlási folyamatában mintegy csorbíthatlanul őrizték meg hagyományos kultúrájukat, ezzel csak részben lehet egyetérteni. A valóság az, hogy a magyar uradalmi cselédség kultúrájában és életformájában éppúgy nyomon lehet kísérni azokat a történelmi, társadalmi változásokat, amelyeket általában a parasztságnál meg lehet állapítani. A XVIII. századvégi nagyuradalmi cselédség kultúrája, amely sajátos képet mutat, igen messze van annak a cselédségnek kultúrájától, amely a második világháború időszakában a mi nagybirtokainkon élt.

Kétségtelen, hogy ennek a népi, paraszti, cselédi kultúrának megvolt a sajátos mozgása, felbomlása, ami azokban a körülményekben leli magyarázatát, amelyekre Bakó Ferenc is rámutatott felszólalásában.

Kétségtelen az is, hogy ezeken a kevésbé vizsgált területeken több meglepetésre akadunk akár népművészeti vonatkozásban, akár a szokásanyag vizsgálatában, vagy pedig az életmód mindennapi formáiban. Korántsem kell azonban úgy felfogni Bakó Ferenc elmondotta körülményeket, mintha ez a cselédség érintetlen és merőben elzárt társadalmi csoport vagy réteg lett volna; mert ha valamelyik réteg az országban állandóan vándorútra kényszerült, állandóan módja volt érintkezni a környező falvakkal, sőt feltöltődni és cserélődni, akkor éppen ez a cselédség volt az, amely a maga etnikai képébe rengeteg más vidékről származó etnikus vonást tudott feldolgozni.

Más oldalról viszont ez azt jelenti, hogy bizonyos sajátos etnikai vonásoknak éppen ez a cselédség vált a megőrzőjévé.

Egyetérthetünk Manga Jánosnak azzal a megállapításával, amely a kutatás módszerére vonatkozik. Ennek jelentőségét Balassa Iván is hangsúlyozta. Valóban a mai új formálódó élet jelenségeinek feltárása igen jelentős módszertani változásokat kíván, és egyben-másban kritika alá veszi az eddigi módszereket is.

Ennyit a felszólalásokra.

Ami az egész előadás lezárását illeti: előadásommal azt akartam megmutatni, hogy az új kialakuló kultúra és életmód, parasztságunk új életformája, új műveltsége tudományunknak aktuális központi témája. Olyan feladata, amely megérdemli azt, hogy minél több erőt koncentráljunk a megvizsgálására. Fontos tudományos terület ez, amely a dolog természeténél fogva arra készíti a kutatót, hogy egyre inkább, egyre alaposabban igyekezzék a kulturális—etnikai jelenségeket a maguk társadalmi gyökereiben nézni. Ez a kutatási terület kiváló alkalmat ad arra, hogy a néprajz-kutatás, az etnikai kutatás lényegében a lehető legközelebb jusson a forma és a tartalom kérdéséhez. Azt akartam hangsúlyozni: ha van téma, amelynek érdemi megragadására sok a lehetőség az éppen a szocialista kultúra, az új népi kultúra kialakulásának folyamata.

Ugyanakkor előadásom nagy részében értelmezni és jellemezni akartam, hogy az a kultúra, amelyet mi népi kultúrának hívunk, történelmileg milyen körülmények közt alakult ki, a fejlődésnek milyen útját járta be, milyen állapotban volt közvetlenül népi demokráciánk megszületése pillanatában és mik ma a létfeltételei.

Ebből egyrészt azt igyekeztem kielemezni, hogy a paraszti kultúrának és a paraszti életformának — ahogyan történelmileg megismertük — a felbomlási folyamata napjainkban tovább tart. Azonban amiképp a népi viszonyaink között egyre fokozottabban nemzetté alakul át, mégpedig szocialista nemzetté, úgy népünk, nevezetesen parasztságunk történelmi kultúrájának, sajátos műformáinak és alkotásainak legjava termése egyúttal az egész nemzeti kultúrának lesz olyan integer, csorbítatlan részévé, amely így nemcsak a parasztságnak a nagy kulturális produkciója, hanem egyúttal az egész nemzetnek a közös tulajdona.

Ugyanakkor nem határoltam és nem is óhajtom elhatárolni magam a tekintetben, hogy azt állítsam: a mai körülmények nem kedveznek annak, hogy a parasztság körében új sajátos kultúrelemek jöjjenek létre. Azt állítom, hogy a hagyományos kultúra napjainkban is új kultúrformákkal egészül ki a parasztság soraiból, s a hagyományos kultúra és a megszülető új kultúrelemek, kultúrformák együttesen válnak az egész nemzeti kultúrának csorbítatlan részévé.

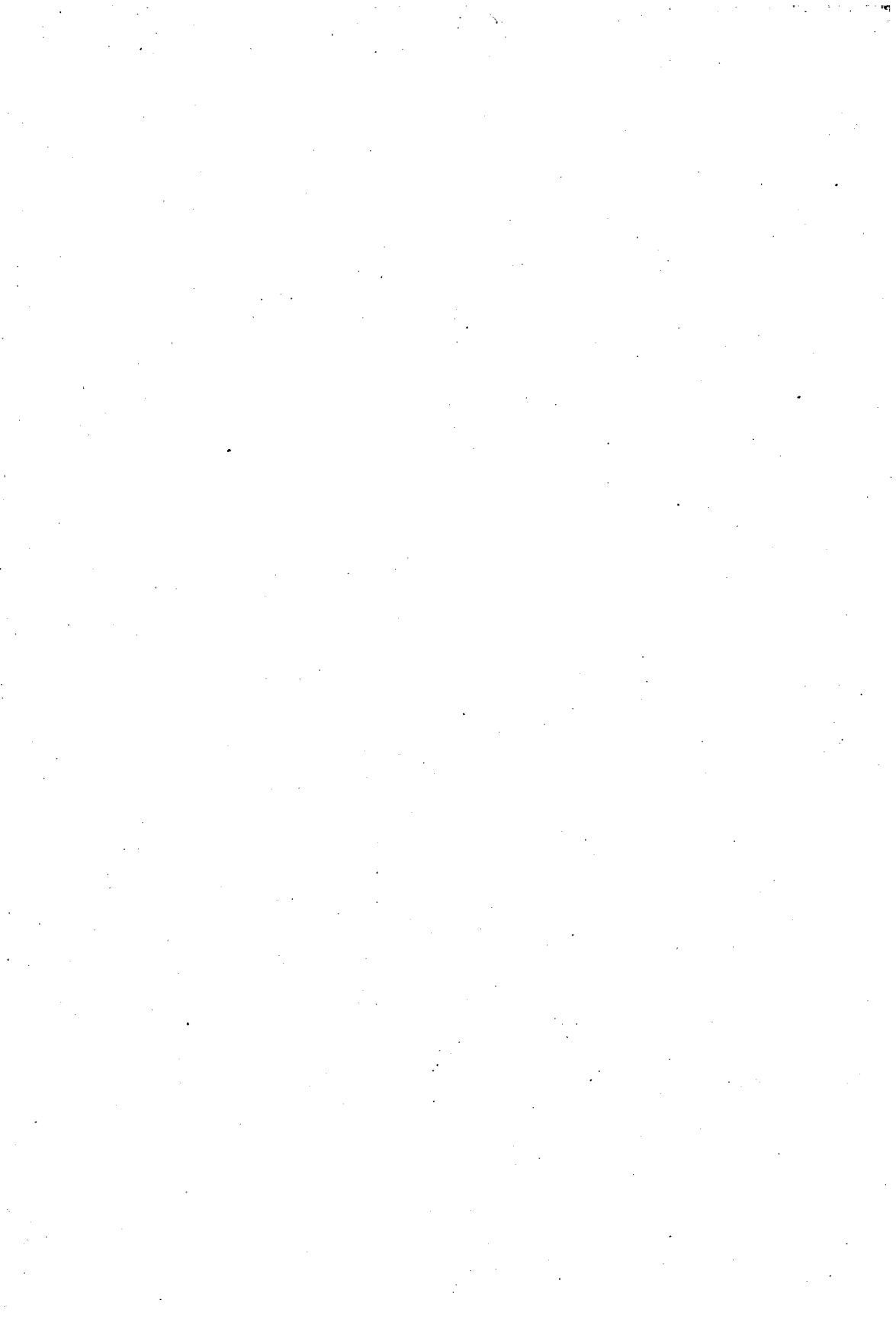
Ezt igyekeztem előadásomban kimutatni, és örülök, ha ez sikerült. Köszönöm a meghallgatást.

TÁLASI ISTVÁN elnök zárszava

Hiányolnunk kell, hogy olyan intézmények, amelyek a magyar falu szocialista fejlődésének művészeti mozgalmi munkásai, — bár felhívtuk figyelmüket az előadásra — végtelenül csekély számban, szinte azt lehet mondani, egy-két személy képvisellete útján vesznek részt ezen a nagy jelentőségű ankéton.

A Néprajzi Főbizottság nevében hálásan megköszönöm Kardos Lászlónak nagyértékű előadását és a hozzászólók kiváló kiegészítéseit. Akiket hallottunk, mindnyájan kutatói voltak ennek az igen jelentős területnek, és az ő munkáságuk továbbfolytatása azt jelenti, hogy néprajzkutatóink egyúttal a falu új életének, szocialista fejlődésének aktív munkásaivá is válnak.

Az okulás és a továbbmunkálkodás jegyében ülésünket ezzel berekesztem.

A RÉGÉSZETI FŐBIZOTTSÁG ELŐADÓ ÜLÉSE

BANNER JÁNOS elnöki megnyitója

Tisztelt Főbizottság! Tisztelt Vendégeink!

Az akadémiai nagyhét keretében most van másodszer alkalom arra, hogy a Régészeti Főbizottság ülésén előadásokat tartsunk. Az első ülés teljes anyaga — sajnos — nyomtatásban sohasem jelent meg, bár nagyon kívánatos lett volna. Így nemcsak a vele kapcsolatos munka, de annak eredményei is elvesztek a köz számára. Reméljük azonban, hogy a mai ülés előadásai és a hozzászólások is, a mai ülésnél nagyobb nyilvánosság elé kerülnek s a külföldi szakköröknek is módjuk lesz arra, hogy esetleges hozzászólásaikat, építő kritikájukat, a felmerülő problémák fölött elmondják. Kívánatosná teszi ezt nemcsak a két előadás értékes anyaga, de a bennük lévő vitaanyag is.

A magyar régészeti kutatásnak — egyéb általánosságokról nem szólva, — három nagy mulasztását szokták a leggyakrabban emlegetni. Ez a három, időrendben haladva a következő: a szláv, a magyar honfoglaláskori és őstörténeti és a magyar középkori emlékek kutatása.

Az utolsóval — amelynek kutatása éppen az ötéves terv keretében, a tervhez mérten kevés képzett szakemberrel indulhatott meg, s amelynek keresztülvitelére most kellett fiatal kutatókat nevelni — semmi kapcsolata nem lévén a mai felolvasóüléssel, az említett nehézségek hangoztatásán túl, nem kívánok foglalkozni.

Nézzük meg azonban a mai előadások adta időszerűség okán a két első kérdést, hangsúlyozva azt, hogy ezen a téren valóban vannak mulasztásaink még a közelmúltban is, mint ahogy más téren is vannak. Mindezek azonban közös okra vezethetők vissza.

Közismert dolog, hogy bár voltak tervszerű ú. n. problémaátadásaink, nincs a nagyobbára iratlan, de az írott történetű korok között egyetlenegy sem, amelyről elmondhatnánk, hogy minden vonatkozásában ismerjük, hiszen a mai napig elért eredményeket is figyelembe véve nincs, vagy alig van teljesen feltárt temetőnk, teljesen feltárt telepünk. Ezért készülnek lassan az összefoglaló monográfiák s ezért maradtak el eddig — az intercisai kötetet leszámítva —

a nagyobb korokat összefoglaló munkák, bár olyan is van ezen túl is, amely négy esztendeje vár a megjelenésre. Ennek a könyvnek a megvitatásához — a Főbizottság kezdeményezésére — nemrégiben járult hozzá a II. o. Azt hiszem, az itt elmondottak más megvilágításba helyezik régészeink nem jól értelmezett munkáját s talán a titkári beszámoló helyesbítésére is alkalmasak.

A fent elmondott hiányokat nem ma vesszük észre. Ősrégészetünk nagyérdemű kutatója, Márton Lajos már a 30-as években rámutatott szűkebb szakterületén ezekre a hiányosságokra, de rámutathattak volna a többi szakok képviselői is kivétel nélkül. Bármelyikre is nehéz volna rábizonyítani, hogy szakja iránt közömbös volt és kizárólag saját hibája volt a mulasztás.

Ha valaki veszi magának a fáradságot és megnézi valamennyi múzeumunk költségvetését — nem véve ki a Nemzeti Múzeumot sem — azonnal megtalálja az okát a mulasztásnak. És ha a Nemzeti Múzeum tudományos dolgozóit nem is lehet ezzel vádolni, a vidéken dolgozó régészeink egy részét elsősorban éppen az vezette, hogy a múzeumok kiállításai számára tetszetős darabokat szerezzenek, akár az összefüggésekből való kiragadás árán is. Igen sok esetben nem is gondoltak arra, hogy a cél nem ez, hanem történelmi forrásértékű anyag és megfigyelések pontos számbavétele és megőrzése. De ott, ahol nem szakemberektől függött a szűken mért költségvetés elkészítése s a leltározásnál sem a tudományos szempontoknak, hanem a pénzügyi osztályok sajátos szemponyjainak kellett érvényesülni, még rossz néven sem lehet venni az ilyen munkát,

És ha ez így van, ebben megkapjuk a magyarázatát annak is, miért hanyagolták el a szláv hagyaték kutatását, amelyet pedig szakembereink legalábbis a századforduló óta igen jól ismertek.

Hampel József a millenium alkalmával kiadott kötetben még nem látja tisztán a leleteket, de meglétüket már akkor sem tagadja. »A meghódítottak közt — írja — lehettek szlávok, avarok, bajorok, frankok, gepidák, bolgárok, dalmaták, itáliaiak s bizonyára e sokféle néptől is van hagyaték a IX—X. századi emlékek közt, de archaeologiai és néprajzi ismereteink nem jutottak odáig, hogy az egyes meghódoló népek hagyatékából mindegyiknek odaitéljük a maga holmiját.« De már a századfordulón félreérthetetlenül írja: »Soros temetőink tartalmát nem vetettük egybe a délszláv szomszédok egykorú temetőivel és nem kerestük az analógiákat Cseh- és Lengyelországban, meg az Elbe melletti egykor szláv területeken. Megtették helyettünk szláv kartársaink... Nincs okunk tárgyilagos egybevetéseiknek az eredményét kétségbevonni, mely odaszól, hogy e korbéli soros temetőink túlnyomó zöme szlávoktól származik.« És ettől kezdve, ha itt-ott kerültek is még olyanok, akik a hasonló leletek származását tagadták, a komoly kutatók egy percig se vonták kétségbe a leletek eredetét. Az Alföld s részben a Dunántúl egyes területein, kisebb-nagyobb temetőket is tártak fel régészeink s hogy az első öt éves terv keretében a legnagyobb támogatással indulhatott meg e téren a kutatás, az kétségtelenül

az addig elvégzett munka eredményének ismeretében történhetett meg. E nélkül csak most kellett volna az első lépéseket megtenni.

Szláv kutatásunk elhanyagoltságáért a fentiekén kívül a történelmi célkitűzés nélkül dolgozó, csupán múzeumi szempontokat figyelembevevő kutatásunk a felelős, de csak alig valamivel nagyobb mértékben, mint a többi korokat illetően. Ez a hágyaték nem szolgálta a múzeumok fentebb vázolt céljait s így ment veszendőbe vagy legjobb esetben maradt a föld alatt az az anyag, amely a honfoglalás előtti s az azt közvetlenül követő kor történelméhez szolgáltatott volna jól értékelhető — de politikailag pillanatnyilag nem időszerű — forrásanyagot.

A M. T. A. első ötéves terve ezen a téren jelentős eredményeket hozott. Ezeknek az eredményeknek csak kis részével fog foglalkozni Radnóti Aladár előadásának utolsó része.

De nézzük a második kérdést is.

Az első ötéves terv készítői hibát követtek el akkor, amikor kihagyták abból a magyar őstörténet kérdéseivel való foglalkozást. Ezt nagyon könnyű volna ilyen egyszerűen állítani, de nem volna egészen igazságos. Itt — ebben a teremben — felesleges annak a hangoztatása, hogy mi magyar régészek kutathatjuk — mint ahogy kutatjuk is — a magyar föld őstörténetét, mert annak anyagát bőségesen ontja a magyar föld, de magyar őstörténetet első kézből nem kutathatunk, mert annak az anyaga a szovjet földön, a Káma mellett rejtőzködik a föld alatt. A szovjet régészek kutató és feldolgozó munkája eredményeként mindegyre több olyan közlemény jelenik meg, amely módot ad arra, hogy a leletanyagot megismerhessük, de a feldolgozáshoz az anyag ismerete kellene és részvétel az ilyen irányú ásatásokban.

Bármilyen jók is a publikációk, a kézbe fogott anyagot, az együtt végzett megfigyelést semmi sem pótolhatja. Ezzel semmi újat nem mondok az itt lévő hallgatóság számára, mert ezt mindenki tudja és vallja. Bizonyára ez vezette azokat, akiknek az első ötéves terv összeállításában része volt.

A második ötéves terv nagyobb figyelmet szentel az őstörténeti kutatásnak. Hogy ez a kutatás egyelőre nem állhat másból, mint az orosz és szovjet kutatás eddigi eredményeinek széleskörű hozzáférhetővé tételéből, az senki előtt sem kétséges. Ezt a lépést minél előbb meg kell tenni, s tudtommal már eddig is történt kezdeményezés ezen a téren. Ez lehet az elkövetkezendő munka előkészítése.

Ha a terv keretében nem is folyt ezen a téren munka, magyar őstörténeti kutatások a terv nélkül is folytak. Legyen elég rámutatni Molnár Erik akadémikus és László Gyula múzeumi osztályvezető ilyenirányú munkásságára. És hogy ez így volt, az — ismerve a magyar régészeti kutatás történetét — valóban nem lehet meglepő.

Részletekről itt nem szólhatok. Legyen elég Reguli Antal, Jerney János és Pósta Béla nevét említeni. Reguli is, Pósta is ásatott orosz földön s amikor

Pósta egy kazáni régészeti intézet felállítását tervezte, ugyanaz a cél lebegett szemei előtt. Ebből is látható, hogy a magyar őstörténetkutatásnak vannak haladó hagyományai, és csak következetes marad tudományunk önmagához, ha ezen a téren tovább akar menni.

A távoli mult azonban nem szépíti a meglévő hibákat, nem pótolja a hiányokat, amelyet az osztálytitkári beszámoló is nyomatékkal hangoztatott, anélkül azonban, hogy a hiányosság kiküszöbölésére vezető egyetlen utat megmutatta volna.

Én azt hiszem, hogy ma, amikor a Régészeti Főbizottság ülésén, az akadémiai nagyhét keretében először hangzik el — László Gyula előadásában — előadás a magyar őstörténelem köréből, kérni kell az Akadémia vezetését, tegye meg a kezdeményező lépéseket abban az irányban, hogy a mi őstörténelmi kérdéseinkkel is foglalkozó szovjet régészek segítségével arra alkalmas szakembereink tanulmányúton hozzájuthassanak ahhoz az anyaghoz, amely nélkül eleven őstörténelmi kutatást végezni nem lehet.

Ezekkel a gondolatokkal és ezzel a kéréssel nyitom meg a Főbizottság ülését.

A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET RÉGÉSZETE

LÁSZLÓ GYULA

A magyar őstörténet kutatóinak feladata, hogy holt tárgyakból, hangjukat és jelentésüket gyakorta változtatott szavakból, emberi csontokból és más nehezen értelmezhető hagyatékból megelevenítsék az egykori életet s nyomon kövessék, »s késő százak után méltán láttassák« néppé válásunk menetét. Ez a gyönyörű feladat megilletődött gondosságra és a legnagyobb tudományos fegyelemre kötelez. Ez a fegyelem azonban nem jelentheti azt, hogy munkánkat csak kínos pontosságú részlet- és adatközlésre korlátozzuk, hanem bátorságra is készítet, merészségre is indít, hogy a részletmunkák eredményeit egybefogjuk. A nagy összegezések természetéből adódó erősebb éleket, vagy durvábban hagyott felületeket a további kutatás lecsiszolja s így eredményeink egyre tisztábban tükrözik a régmúltat.

Beszámolómban a magyar őstörténetkutatás néhány alapvető kérdését tárgyalom s néhány újabb eredményét ismertetem. Ennek megfelelően két tömbbe tagolom mondanivalóimat: az elsőben honfoglaláskori régiségeink kutatásainak új lehetőségeit vázolom fel, néhány alapvető szempont kidomborításával; a másodikban pedig egy korai, Káma menti temető elemzését mutatom be a szovjet régészek és magam munkájának rövid ismertetésével. Előadásom tehát nem öleli fel őstörténetünk nyomozható néhány ezer esztendejét, hanem csupán két szakaszának feladatait és eredményeit vázolja. Így a dolog természete szerint töménytelen lényeges kérdés marad megvilágítatlanul. Ám helyesebbnek látom néhány fontos tétel alaposabb vizsgálatát annál, mint hogy 40—50 perc alatt évezredek, sokszor megoldatlan, kérdéseiről összefoglaló képet adjak. Amit elmondok, régészeti anyagon végzett vizsgálatokból alakult ki, tehát — bármennyire is helyénvaló a mindenirányú, egyidejű vizsgálat módszere — az alábbiakban elsősorban a régészeti eredményeket ismertetem és csak módjával használom a rokontudományok nagyértékű segítségét. A megtárgyalandó kérdések e szűkítését is az idő rövidsége indokolja.

I.

A magyar őstörténet irodalmát figyelve, úgy tűnik, hogy érdeklődését általában csak a név- és nyelvadó Megyer törzs őstörténetének kiderítésére kor-

látozta. Nézetünk szerint kutatásunkat gazdagítanunk lehet és kell. Igaztalanul egyszerűsítőnek néppé válásunk kutatását, ha csupán a nyelvünk mutatta utat nyomoznók. A lassan gyülő megfigyelések alapján már most is a következő lehetőségek tárulnak fel előttünk.:

1. A magyar nép a honfoglalást követő századokban két ágból öt vözdött: a honfoglalókból, akiket a továbbiakban rövidség okából keleti magyaroknak nevezek és a helyi, nagyrészt avar-frank-szláv keveréklakosságból, amelybe a magyar föld történetének korábbi népességéből is belemosódhattak néptörödek. A magyar őstörténet tehát kétgyökerű: egyrészt a honfoglalók keleti magyarságának, másrészt a helyieknek történetét öleli fel. A helyi őslakosság alakulását, a hazai földre áramló új s újabb hódítók és telepések alatt is megmaradó s állandóan alakuló alapnépesség kutatását régészetünk egyre nagyobb érdeklődéssel végzi. Egyelőre azonban még túl kevés a megbízható megfigyelés ahhoz, hogy pl. a honfoglalást közvetlenül előző avarok s az esetleg már ez időben megtelepedő egyes magyar töredékek kérdésében tisztán lássunk. Annyi bizonyos, hogy az avarok népessége igen tarka volt s az is egyre biztosabb, hogy ez a népesség nem pusztul el sem a frank hadjáratok alatt, sem pedig a IX. század frank-szláv-bulgár idejében. Öröndetes dolog, hogy népvándorlaskori régészetünk megszabadulva tisztán tárgytörténeti tájékozódásától, újabban kiterjeszti kutatását a néptörténet kérdéseire is. Ám a honfoglalást közvetlenül előző hazai századok tisztázása nem csupán néptörténeti szempontból lényeges. Talán még jelentősebbek azok a lehetőségek, amelyeket az itt élt népek társadalomtörténeti vizsgálata nyújt számunkra, mert bennük megtaláljuk a magyar államszervezés helyi előzményeit. Így az eddig Kelet és Nyugat hagyományaira sarkított kérdésben a helyiek szervezetének ismerete újabb lépést jelent a magyar állam alakulásának megértésében. Itt a közismert szláv szokincs mellett elsősorban azokra az eredményekre gondolok, amelyek — éppen a régészeti leletek megfelelő módszerű feldolgozásával — az avar államszervezés főbb vonásait vetítették elénk. Talán elegendő e lehetőségek és eredmények felvillantása ahhoz, hogy néppé alakulásunk kutatásában a helyi előzmények ismeretének fontosságát érzékeltesük.

2. Térjünk át most a keleti magyarságnak, tehát a honfoglalóknak a hagyatékára. Ez a régészeti hagyaték első pillanatra egységesnek látszik. Honfoglalaskori leleteink általában világosan megkülönböztethetők az előző avar-frank-szláv kor, majd a következő korai árpádkori leleteinktől. Vajjon magyarázhatjuk-e úgy ezt az egységet, hogy egyúttal a honfoglaló törzsek egységessé vált művelődését jelzi? Bizonyos fokig valóban erről van szó. Ismerve az öltözködésnek nemzetségi, nem- és korjelző szerepét — amit sokhelyt még mai napig is megőrzött népünk — valóban csodálkozhatunk honfoglalóink viseletének, lószerszámának nagy egységén. Ennek egyik magyarázata, hogy az övek, lószerszámokra kerülő veretek, — pontosabban szólva — az övek és lószerszámok nagyrészt a volgai bolgár és magyar ötvösök és szijgyártók nem-

zetközi forgalomba került áruí voltak. Hiszen ilyeneket találunk olyan területeken is (pl. Gnezdovo; vagy Barsoff Gorodok), ahol biztosan nem magyar emberek viselték. Nem figyelhattünk meg eddig olyan jelenségeket, amelyek az övre kerülő veretek számával jelezték volna a rangot, mint régebben az avaroknál. E két tény együtt arra mutat, hogy a honfoglaláskor, de már az azt előző századokban is a magyarság a társadalmi fejlődés magas fokára jutott, már nem társadalmi termelés útján állította elő a neki szükséges dolgokat s talán már öltözködésében is túljutott a nemzetségi társadalmak szigorú rendjén. Az öltözködésnek a nemzetségi és törzsi kötelékeket összemósó jelenségében feltétlenül az egységes néppé alakulás előrehaladott fokát kell felismerünk. Ám éppen mert honfoglaláskori leleteinket szemellátható egyöntetűség jellemzi, kutatásunk eddigelé nem terjedt ki a benne látható különbségek vizsgálatára és azoknak földrajzi elkülönítésére. Pedig történeti források figyelmeztetnek arra, hogy a keleti magyarságot sem szabad egységesnek vennünk. Nem számítva a hét törzshöz frissen csatlakozott kabarokat, a többi törzsek nevei is arra intenek, hogy a magyar törzsszövetség egyes törzsei nem mind a Káma mentén alakultak ki, hanem egyrészt talán csak a honfoglalást előző ezer, vagy félezer év századaiban csatlakozott a Megyer törzshöz s különállását még a honfoglalást követő időkben is többé-kevésbé megőrizte. Elegendő itt talán török törzsneveinkre, vagy a sokat tárgyalt kétnyelvűségre gondolni. Ám régészeti megfigyelések is utalnak arra, hogy a törzsek még a honfoglalás korában is őrzik származásuk hagyományait, még hozzá néha éppen az egységnek látszó viseletben is. Pósta Béla vette észre s Fettich Nándor gyűjtötte össze azokat a leleteket, amelyek a magyar régészeti anyagban egy, aránylag friss Minuszinszkvidéki beütésről tanuskodnak. Németh Gyula nagy valószínűséggel veti egybe ezt az egyezést pl. egy jenízei vidéki kürt népnek a magyarsághoz szakadt töredékével. Itt csak közbevetőleg szeretném megjegyezni, hogy a hazai Kürt helynevekkel, továbbá a Lehel-törzs fejének kürt méltóságjelvényével kapcsolatban legutóbb felmerült annak lehetősége, hogy a név esetleg a magyar közszóval azonos jelentésű. A friss belsőázsiai kapcsolatokon kívül a hazai anyag pontosabb megfigyelése további eredményekre vezethet a magyar törzsszervezet tagjainak eredetkérdését illetően. Két példát említek alább. Amint láttuk, honfoglaló törzseink között származásbeli különbségek is voltak s nyilván népszokásaik is — ha nem is merőben, de árnyalatokban — különbözhettek. Ehhez a kérdéshez régészetileg a legkönnyebben az erősen hagyományőrző temetkezési szokások vizsgálatával közeledhetünk. E szempontból igen jó lehetőségeket kínál az üllői és az égri honfoglaláskori temető egybevetése. Az üllői temetőben a Megyer törzs egyik nagycsaládja temetkezett, és az sem lehet kétséges, hogy ez a nagycsalád Üllő fejedelemfi ágához tartozott. A névadó Megyer törzs egyik soros temetőjét találtuk meg tehát ebben, a még közöletlen temetőben. Nagyjából megvannak benne mindazok a jellegzetességek, amelyek honfoglaláskori soros temetőinket jellemzik (vö. Honfoglaló magyar nép élete.

II. fejezet). A nyilcsúcsok fogyó száma (5, 4, 4, 3, 2,) szabályszerűen mutatja a nagycsaládi rendet. Az üllői temetőben az eddig feltárt sírok közül egyetlen egyben sem volt öv, csak egyben volt szablya s ugyanabban lótemetés. A leletek közül hiányzik a nagycsalád fejének kijáró lemezes tarsoly is. Minden okunk megvan tehát arra, hogy a temetőt hiányosnak tekintsük. A leggazdagabb (14) sírban talált aranytárgyak (fülbevaló és aranylemezek) Üllő környezetének gazdagságáról tanúskodnak. Fel kell vetnünk e temetővel kapcsolatban — s ez az egri temetőre is vonatkozik, — hogy honfoglaláskori temetőink közül azokban, amelyek a gyepüktől bennebb vannak, átlag csak minden 8—10. férfisírban találunk szablyát. Ezzel szemben a gyepük közelében lévő temetőkben (pl. Kolozsvár-Zápolya u. vagy az Ungvár környéki temetők), a férfisírok többségében volt szablya. Az üllői soros, általános képében a többi honfoglaláskori temetőkkel nagyjából egyező temetővel szemben más kép tárul eléink az Aba nemzetség területére eső, talán kabar, egritemetőben. Elsőben is itt a sírok száma jóval nagyobb. A hiányosan feltárt temető 61 sírja sejteti, hogy itt más rendben temettek, mint az üllői temetőben. Igaz ugyan, hogy ezt a temetőt bizánci érem a X. század közepére keltezi s feltehető, hogy a honfoglalás után legalább két nemzedék temetkezett ide, de a temető eléggé rendszertelenül fekvő sírjai azt is kétségessé teszik, hogy az eredeti temetkezési rend valaha is soros volt. Inkább az avar temetők több góc köré egyidőben települő rendszerére emlékeztet az egri temető. Néhány más jelenség is felkelti figyelmünket. Ilyenek pl. az áttört bronzöntvények, többek között a sokszor idézett »fülkának»; nem ismerem eddig honfoglaláskori temetőinkből a koponyalevágás szokását (7. sír), annál inkább ismerjük ezt a babonás szokást az avar kori temetőkben. Övet ebben a temetőben sem találunk, ez mindenesetre az jelenti, hogy az ide temetkező nemzetség nem tartozott a rangosabbak közé. További hasonló megfigyeléssel talán fényt tudunk deríteni a törzseken belüli vagyoni tagozódás kialakulására. A 61 sírban itt mindössze egy szablyát találtak. Régészeti anyag szempontjából a leggazdagabb sír női sír volt (26. sír). Ez talán a temetési szokásokban megőrzött anyajogú vonásokra mutat. Ilyent más magyar temetőkben is ismerünk (Kecel, Szeged-Bojárhalom, Hencida). Ugy tűnik tehát, hogy a honfoglaláskorban, legalábbis néhány nemzetség még elevenen őrizte — nyilván már csak a temetkezésekor — az anya vezető szerepét. A magyar néprajzi megfigyelések a mai napig is ki tudják mutatni az anyai nagycsalád halavány nyomait.

Szándékkal választottam két, aránylag jelentéktelen temetőt példának. Hozzá kell még tennem, hogy Nemeskéri János közlése szerint a két temető embertani jellege is erősen eltér egymástól. Talán e példa megmutatja komoly lehetőségét annak, hogy a tárgyi anyag, a temetkezési szokások, az embertani jelleg és a temetők földrajzi helyzetének további pontos elemzése során eljuthatunk oda, hogy a látszólagos nagy egységen belül egykor el tudjuk majd különíteni a magyar törzsek tárgyi- és szokásanyagát, s ez lehetővé teszi számunkra,

hogy a magyar őstörténet szálait ne csupán nyelvünk nyomán egy irányban, hanem a törzsszövetség mindegyik tagjának származása irányában kiterjeszt-hessük. Még ehhez a kérdéshez tartozik a következő megfigyelés, amit Szőke Bélával együtt, egymástól függetlenül tettünk meg. Ő ezt sajtó alatt lévő dolgozatában, magam pedig egyetemi előadásaimban vettem fel. Feltűnő jelen-ség, hogy éppen Dunántúl belsejében milyen gyér a honfoglaláskori leletanyag. Azon a területen találunk kevés régészeti nyomot, amelyet a történeti források szerint legerősebben szállott meg a magyarság. Lehet, hogy ennek oka az eddigi kutatás hiányossága, de lehet más oka is. Egyik fiatal munkatársam, Dienes István, figyelmeztetett arra, hogy a tarsolylemezek és a velük egyazon művé-szetet képviselő többi tárgyak éppen Dunántúlról hiányoznak eddig. Vajjon nem lehetséges-e, hogy éppen a Megyer törzs, tehát a honfoglalók számban is legerősebb törzse másként öltözködött, mint a hozzá korábban, vagy frissen csatlakozott többi törzs (árnyalatokban ugyancsak eltérő viseletű) népei? Ezekre a kérdésekre a honfoglaláskori leletek kritikai összegyűjtése tartogat feleletet. Fel kellett itt vetni kérdés formájában ezt a tételt, mert nagyon is lehetséges, hogy honfoglaláskori leletanyagunkat éppen ezért nem tudjuk időben vissza-felé nyomozni azok felé a területek felé, amelyeken a Megyer törzs népessége kialakult. Erről még alább lesz szó.

Azok a lehetőségek, amelyeket fentebb felvettem, talán elegendők an-nak érzékeltetésére, hogy még mennyi tennivalónk van idehaza is honfog-laláskori hagyatékunk meghatározásában. Ezek a kérdések most vetődnek fel először s távolról sem az a céljuk, hogy az eddigi, elsősorban csak tárgytörténeti munkálatok jelentőségét kisebbítsék. Feltevésünkkel csupán azokra a nehéz-ségekre kívántam rámutatni, amelyek a kutatás jelenlegi állapotában megne-hezítik azt, hogy a magyar őstörténet korábbi szakaszai felé már jól átvizs-gált és törzsek szerint szétkülönített honfoglaláskori anyag köréből közeled-hessünk.

3. Röviden számotvetve honfoglaláskori régészetünk jelenben erjedő kér-déseivel, láthattuk, hogy temetőink anyagának feldolgozása csak itt-ott (pl. a nagycsalád kérdésében) érte el a történeti kútfőkkel egyenrangú értékelését, sokszor történetileg erősen indokolt kérdésben (pl. a törzsekhez való kötés, osztálytagozódás) még csak éppen a lehetőséget vetette fel. Éppen mert vere-teink egy része kereskedelmi áru volt, úgy látszik, hogy a tárgytörténet itt csak keveset segíthet, s figyelmünket elsősorban az eddigelé elhanyagolt jelenségek felé kell fordítanunk. Honfoglaláskori régészetünk állapotát tanulmányozva talán nem is csodálkozhatunk azon, hogy a magyar őstörténet korábbi, a hon-foglalást jóval előző századai felé nem is keresett, s így nem is talált kapcsola-tokat. Pedig a magyar régészet részéről — amint azt már többször kifej-tettem — a legegészségesebb út, a visszafelé nyomozás lenne. A biztosan ismerettől — a honfoglalástól, az ismeretlen, az előidők fele kellene haladnunk. Ezt előmunkálatok hijján egyelőre nem tudjuk még megtenni, különösen ha

figyelembe vesszük azt, hogy a törzsszövetség egyes tagjainak kialakulása valószínűleg nem egy, hanem több területen történt. Az a nézet kezd megszilárdulni bennem, hogy a magyar nép legnagyobb lélekszámú törzse a Megyer volt s a hozzá még korán csatlakozott vagy talán vele egyszármazású néhány törzs. Ehhez a tömbhöz csatlakoztak a steppe peremén más törzsek vagy törzstörzsdékek is, amelyeket a magyarság nyelvileg magába szívott. Ilyen szemléletben — legalább is egyelőre — a magyar őstörténetnek tényleg alapvető feladata a név- és nyelvadó s tömegében is döntő jelentőségű Megyer törzs őstörténetének kutatása. Addig is tehát, amíg képesek leszünk a törzsi anyag szétválasztásával többértűen kutatni a keleti magyarság kialakulását, meg kell elégednünk a Megyer törzs őstörténetének nyomozásával.

Mivel a régészet eszközeivel — egyelőre — képtelenek vagyunk őstörténetünket időben visszafelé göngyöltetni a kezdetekig, el kell fogadnunk annak a tudományszaknak szilárd megállapításait, amely a Megyer törzs nyelvének s közvetlen rokonainak alapján jelöli ki legrégebbi szállásterületeinket. A magyar nyelvtudomány alapvető s a finn, szovjet, német stb. eredményeket is értékelő életföldrajzi eredményei alapján a Káma mentén kell keresnünk legrégebb kimutatható szállásterületünket, pontosabban szólván, azoknak a finnugor népeknek régi hazáját, amelyből a magyarság idők folyamán kiváltott. Azok a talaj- és pollenvizsgálatok, továbbá azok a növényi és állati maradványok, amelyeket éppen a szovjet időkben tártak fel nagy gondossággal, egyre inkább pontosabbá teszik a tisztán nyelvészeti következtetéseket, s éppen ezért nincsen okunk arra, hogy a finnugorok legrégebbi szállásterületét Eurázsia valamelyik más pontján keressük.

A régészet számára tehát marad a feladat: élénken figyelni ezen a területen az egymást váltó, egymásból sarjadó művelődéseket, az anyagi emlékek adta lehetőségekkel vizsgálni, hogy honnan és mikor érkeznek művelődési hatások vagy népek erre a területre, s hogyan és mikor sugárzik ki innen más vidékek felé a leletanyag, s ez vajjon csak kereskedelmi kapcsolatok következménye-e vagy pedig népi elvándorlást is jelent. Kétségtelen, hogy e munka próbája és igazolása csak akkor lesz teljes, ha elérjük a honfoglalás korát. A magyar régészek eddig vajmi keveset foglalkoztak a kérdésekkel s így munkámban, amelynek első kötete készen áll, egyelőre csak az ananyinói idők végéig, tehát időszámításunk előtti III. század tájáig jutottam el. Munkám egyik fejezetét fogom ismertetni tájékoztató előadásom II. részében.

Mielőtt hozzálátnék a zuevoi temető elemzéséhez, szükségét érzem annak, hogy a magyar őstörténetkutatásban olyan bőséggel használt obi-ugor párhuzamokról néhány megjegyzést tegyek. Mivel nyelvünk legközelebb a hantik és manyszik — vogulok és osztjások — nyelvéhez áll, szinte természetes, hogy őstörténetünk megvilágításakor, szavaink jelentésének megfejtésekor bőséggel használjuk az obi ugorok néprajzát. Ez kitűnő segítség a magyar őstörténet legkorábbi szakaszaira, de már nagyon kétes értékű — véleményem szerint —

a későbbi időkre, vagy éppenséggel a honfoglalás korára nézve. Nyugodtan merem állítani, hogy az ananyinói társadalom magasabb szinten állott, mint a mult század obiugorjai. Megoszlanak a vélemények arról, hogy az obiugorok elmaradottsága valóban elmaradottság-e, vagy pedig visszafejlődés. Ez a vita a mi szempontunkból, az éppen felvetett kérdés kapcsán nem jelentős, de tény az, hogy csak a legnagyobb óvatossággal használhatjuk az obiugor néprajzot, mert ők olyan állapotban élnek, amelyen már az ananyinói idők népessége is túlfejlődött, nem is szólva a honfoglalókról. Egy-egy régészeti vagy néprajzi anyagban tett megállapításnak nem lehet tehát kizárólagos próbája az, hogy a vizsgált jelenség megvan-e az obiugoroknál vagy nincsen.

II.

*A zuevoi temető**

A zuevoi temető, a zuevoi tanyáknál (zuevskii pocsinok) Pjanobortól keletre 14 km-re fekszik a Káma keskeny, hosszú, második terrasznán. A part egyrészét a Káma tavaszi áradásai leontották s kétségtelen, hogy jó néhány sír omlott le a parttal együtt. Az omladékból ugyanis a falusiak elég sok bronzot adtak el Permben, ahol beolvasztották a kitűnő anyagot. A Káma ezen a helyen ÉK—DNy irányban folyik, s medre mentében terül el a temető mintegy 90 öl (kb. 190—200 méter) hosszúságban és 2—6 öl (kb. 4.5—13 méter) szélességben. A temető nagy értéke a lugovói temetővel együtt abban rejlik, hogy hitelesen tárták fel, s így régészek számára — társadalomtörténeti vizsgálatra kiválóan alkalmas. E vizsgálatok pontosságának Zuevo esetében határt szab az a tény, hogy kámaparti része megcsonkult, továbbá, hogy földmunkákkor, fülte-téskor, stb. tönkretettek még az ásatás előtt sírokat. E sírok anyaga csak részben került múzeumokba, de nem volt lehetséges az egyes, feldült sírok helyének, tájolásának és tartalmának utólagos megállapítása. Ennek ellenére a feltárt és jól megfigyelt 218 sír páratlan lehetőségeket ad az ananyinói és pjanobori kor közötti átmenet tanulmányozására. Nagy nyeresége a magyar őstörténeti kutatásoknak, hogy az ananyinói kor elejéről (Lugovo) és végéről (Zuevo) hitelesen feltárt temetőkön figyelheti a régészeti anyagban mutatkozó változásokat, és így a hézagot kitöltő többi temetőkkel és a gorogyiscsékkal együtt szinte hibátlan időrendben tudja nyomon követni az ananyinói kor négyszáz évét.

A zuevoi temetőt A. A. Spicyn, a Kámavidék és a keletoroszországi erdős területek régiségeinek lelkes és tudós kutatója, ásta ki. A pjanobori időkből való szomszédos nyrgyndai temető ásatása közben kapott hírt erről. E két temetőről együtt jelent meg egy rövid, néhány fényképpel kísért közlemény a Régészeti

* Részletek a »Magyar őstörténet régészeti emlékei a Szovjetföldön« c. könyvem kéziratából.

Bizottság 1898 (1901) jelentésében. Eszerint a 218 sír közül 80-at általában ötös csoportokban, közös temetkezésekben találtak. A vázak lábbal a folyó partja felé feküdtek, tehát fejjel nyugat felé, kis eltéréssel Észak felé. A fejeknél néha kőlapokat találtak, de nyoma sem volt a kővel kirakott síroknak. Spicyn megállapítja, hogy a temető leggazdagabb sírjai kivétel nélkül férfisírok voltak s mindig volt ezekben valamiféle fegyver. Éles megfigyeléseket tesz az egyes eszközök sírba való helyezéséről, erről alább bőven lesz még szó. Spicyn világosan látta a temető jelentőségét, és az egész anyagot gondosan közzé kívánta tenni, meg is rajzoltatta tábláit, elkészítette temetőleírását. A közlés azonban elmaradt s így a kutatás jó ideig csak az Ocset rövid jelentésére volt utalva. A. M. Tallgrennek módjában volt Spicyn térképét, jegyzeteit és az egész anyagot tanulmányozni és a térkép egy részét (néhány hibás sírszámmal!), valamint néhány jelentősebb sír leírását közölte is összefoglaló munkájában. Tallgren áttekintő jegyzéket ad a leletekről s megjegyzi, hogy a leletanyag azt a benyomást tette rá, hogy az ananyinói temető népénél szegényebb népeesség temetkezett ide. Egyoldalú, pusztán a tárgyak formai sajátosságaira irányuló érdeklődése következtében sem itt, sem máshol nem mélyed bele e kor népi és társadalmi viszonyainak tanulmányozásába, s így néhány óvatosan fogalmazott megjegyzése semmitmondó, illetőleg mivel úgy hat, mintha a régészeti anyagból következnek — félrevezető.

A régebbi régészeti irodalomban e fontos temető tehát Spicyn rövid jelentése és Tallgren tallózó ismertetése nyomán hiányosan vált csak ismertté. A kámai népek őstörténetének a szovjet időkben megindult rendszeres kutatása két irányban folyt és folyik; egyrészt kint a terepen új lelőhelyek felkutatására és feltárására és a régiek hitelesítő ásatására irányul, másrészt a múzeumok raktáraiban és irattáraiban végzi a régi ásatások leletanyagának és ásatási jegyzőkönyveinek egyeztetését. E munka során adta ki a leningrádi akadémia (GAIMK) M. V. Chudjakov gondozásában Spicyn jegyzőkönyveit, temetőtérképét és annak idején elkészült kiváló rajzos tábláit. Chudjakov bevezetésében utal a temető nagy történeti jelentőségére s néhány olyan kérdést vet fel, amelyek új, Spicyn—Tallgren által nem is sejtett történeti távlatokat nyitnak meg. A zuevoi temetőről tett fontosabb megállapításai: a közös temetkezésekből a társadalmi szervezet nemzeti fokára következett; a szekerce szerinte az ananyinói korban méltóságjelvény volt (Zuevo 22. és 30. sír), mert néhány mágikus állatábrázolás van rajta. Általában a vallási képzetek még állatalakos korukat élik (Zuevoban: repülő madár, ragadozó madár, kétfejű madár, marakodó állatok, medve — és juhábrázolás). Emberábrázolás csak az egyik orsógombon van, valamint egy, a temető területéről való bronzbaltán. Az utóbbi párhuzamait Radloff alapján a minuszinszki medencéből idézi. Különös figyelmet szentel a zuevoi temető egyik érdekes leletének, a csónakalakú kőbalták kőből faragott, esiszolt és átfúrt kicsinyített másának. Ebből arra következtet, hogy a kőbaltákba vetett mágikus hit, ami manapság is megvan

még (mennykövek), megvolt már akkor is, és a balták kicsinyített másai varázs-elhárítás okából kerültek a sírokba. A zuevoi temető tanúsága alapján megcáfolja Nefedovnak azokat a megfigyeléseit, amelyek szerint az ananyinói nép halotthamvasztással is temetett volna (a halott teljes vagy részleges hamvasztásának téves megfigyelése Tallgren könyvében keresztül szelvében ismeretessé vált), mert Spicyn egyetlen esetben sem figyelt meg halotthamvasztást. Ami a temető időrendjét illeti, Chudjakov világosan látja, hogy a temető partmenti sírjai közt van már pjanobori korú is (9. sír). V. Smidt röviden értékeli a zuevoi temetőt is (IGAIMK. 106 : 89–90). Abban látja a temető nagy jelentőségét, hogy valószínűleg egy nemzetség temetője s nem egy nagyobb népességű telepé, mint — sejthetőleg — Ananyino; csak a férfisírok leleteit veszi figyelembe, mert összefoglalása szempontjából ez elegendőnek látszott. Smidt három csoportot különböztet meg a zuevoi temető férfisíriai között : az első a mellékletek rendkívüli gazdagságával tűnik ki, a harmadik pedig azok hiányával, a kettő közt találjuk a második csoportot, amely mintegy átmenetet teremt a két szélsőség között. Smidt ugyanezt a csoportosítást figyelte meg a többi ananyinói temetőben is (mint látható, Zbrueva ezt a felosztást finomította Lugovoban). A sírok legtöbbje a második csoportba tartozik. Ezek szokott mellékletei : bronzbalta, vaskés, néhány nyílhegy, néha agyagedény. E csoport szegényesebb sírjaiban csak baltát, vagy egy-két nyilat, a gazdagabbjában pedig bronz vagy vas kopját s néhány díszet is találunk. A nemzetség legtöbb tagja kétségtelenül a második csoportba tartozott. Ezek olyan férfiak voltak, akik közvetlenül részt vettek a termelésben és ha arra került a sor, fegyverrel a kezükben védték meg közösségüket. Ilyenkor a famunkára használt baltát fegyverként forgatták. A sírok e csoport egységének bomlását jelzik gazdagabb vagy szegényebb voltak szerint. Az előbbiekből válik ki az első csoport, amelynek gazdag és jeles családjában nemcsak kopja járt a férfiaknak, hanem tör, szekerce, nagytömegű bronzveret, nyakperec stb.

A zuevoi temetőt az ananyinói korról összefüggő kutatások során sokszor idézik, de lényegesen újat csak A. V. Zbrueva hozakérdésben, az idézett lugovói temető férfisíriait hat csoportba osztotta s e csoportokban a korai ananyinói társadalom rétegződését szemlélteti. Ugyanezt a rétegződést találja meg a zuevoi temetőben is : »Különösen tanulságos a zuevoi temető, ahol A. A. Spicyn 218 temetkezést tárt fel. Közülük 45 temetkezésben nem volt melléklet (35 felnőttében, 2 ifjúban és 8 gyermekében). Néhány közülük éppen fordítva, vagy keresztbe feküdt az általános tájoláshoz mérten. Azok a férfisírok, amelyeknek mellékletei voltak, ugyanolyan csoportokra váltak szét, mint a lugovóiak : 1. csoport, amelyben kopja- és nyílhegyet, baltát és más tárgyat találtak (9 temetkezés), ezek közül különös gazdagságával tűnik ki a 94. és 168. sír, amelyek nyilván nemzetségfőknek vagy hadvezéreknek sírjai voltak. 2. csoport, amelyben kopjahegyeket és baltákat találtak (4 sír). 3. csoport a kopjahegyes csoport (6 sír), 4. baltás csoport (22 sír), 5. nyílhegyes csoport (15 sír).

Ezenkívül a zuevoi temetőben ugyancsak megtaláljuk azoknak a temetkezéseknek csoportját, amelyben balták és nyílhegyek voltak (14 sír) s amelynek a lugovoi temetőben nem volt nyoma. Ilyen módon láthatjuk, hogy az anyyinoi társadalomban az apai nemzetségeknek már kezdettől fogva meghatározott csoportjai voltak s ezeken kívül rabszolgák. Minden egyes csoport temetkezései a fegyverek és munkaeszközök meghatározott típusaival vannak ellátva, amelyek a csoport társadalmi helyzetét jelképezik és a halottnak ugyanazt a helyzetet biztosítják a másvilági életben is.« Tanulmánya befejeztekor ismét visszatér más összefüggésben a zuevoi temetőre : »Az anyyinoi társadalom fejlődése során vezetőrétege és különösen hadvezérei erősen kiválnak a nemzetség tagjai sorából, új csoportok jelennek meg (a baltás és nyilas temetkezések csoportja az anyyinoi, kotlovai és zuevoi temetőkben) és ezzel egyidőben nő a rabszolgák száma (míg a lugovoi temetőben még csak körülbelül 11% a melléklet nélküli temetkezések száma, addig a zuevoiban kb. 20%), Ebből következtethetünk a nemzetségek közötti háborús összeütközések növekedésére, aminek következtében a harc egyre nagyobb jelentőségű lett az anyyinoi társadalom életében«. Nagyobb összefüggésekben ismétli meg ezeket az eredményeket új könyvében (МИА. 30).

Chudjakovnak, Smidtnak és Zbruevának Spicyn pontos megfigyeléseire épülő és a történeti materializmus gazdag szempontjait alkalmazó megfigyelései és megállapításai alapvető jelentőségűek a temető társadalmi értékelésekor. Ám mindhárman csupán egy-egy másirányú munkájuk mellékkérdéseként foglalkoztak a temetővel, s így természetesen nem meríthették ki mindazokat a lehetőségeket, amelyeket, a magyar őstörténetre igen nagy jelentőségű temető számunkra tartogat.

Az alábbiakban hármuk megállapításait szem előtt tartva megkísérlem a temetőtérkép egészének értelmezését. Ugyanazzal a módszerrel közeledem az anyag felé, mint amellyel a honfoglaló magyarság és az avarokor temetőiből sikerült kihámoznom a honfoglaláskori magyar, illetőleg az avar társadalom kisebb s nagyobb egységeinek szerkezetét. — Elöljáróban be kell számolnom néhány kisebb jelentőségű nehézségről, amelyek bizonyos határt szabtak a következtetéseknek. Ilyen elsősorban az a tény, hogy a temető egyrésze leszakadt a parttal, másrészt pedig vannak feldúlt és jelentéktelen részben feltáratlan területei is. Másodszor Spicyn 1898-ban rajzolt térképén a sírszámok néhány esetben csak bizonytalanul voltak egyeztetetők. Harmadszor pedig a pontosabb időrend megállapítását a temetőn belül megnehezítette az a tény, hogy a sírok leírásában gyakran nem kapjuk meg a tárgyak (pl. a balták, kopják) pontosabb leírását, vagy éppenséggel a táblákra való utalást, s így meg kellett elégednünk annak leszögezésével, hogy a Káma irányában a temető fiatalodik. Míg a felső részen jellegzetes anyyinoi eszközöket találunk, addig az alsó sorban már keverednek ezek a pjanobori idők tárgyaival. Ez a megállapítás egyébként egyezik a lugovoi temetőben tapasztalt időrenddel, ott is azt figyelhettük

meg, hogy a felső sor a régebbi, az alsó az újabb. E néhány nehézség azonban az alapkérdések tisztázását nem gátolja, csupán a kutatómunkánál egyébként is jelentkező bizonytalansági hányadost növeli néhány százalékkal.

Spicyn az ásatás területéről hevenyészett helyszínrajzot készített s az akkori idők szokásának megfelelően a sírokról felvett térképe sem pontos mérések alapján készült. Ezek az apróbb eltérések azonban nem csökkentik jelentősebben a térkép hitelességét, mert a sírok egymásmelletti sorrendje nyilván hibátlan. Sajnos a térkép számai rendkívül elmosódottak s így bizonyos csekély hibalehetőséggel számolnunk kell a sírok jelzésében is. Spicyn a térképet 3 szelvényben rajzolta meg s e szelvényeket Chudjakov útmutatása alapján illesztettem egybe.

Már Spicyn is hangsúlyozza, hogy a sírok nem szétszórta, hanem csoportokban vannak s egy-egy sírba több tetemet is temettek. A temető térkép elemzésével — úgy érzem — sikerült a csoportok pontosabb határait is megállapítanom s ezért a sírokat nem az ásatás sorrendjében (1—218) írtam le, hanem északról dél felé haladva a csoportok sorrendjében adtam a sírszámokat. Ez az egyszerű módszerei fogás lehetővé teszi számunkra, hogy a sírok leírását ne abban a véletlen sorrendben olvassuk, ahogyan az ásatáskor napfényre kerültek s amikor is egymás mellett számozott sírok néha egymástól száz méterre fekszenek, hanem a lehetőség szerint abban a sorrendben, ahogyan temették őket, abban az összefüggésben, amely az ananyinói társadalomban is megvolt a sírokba temettek közt.*

Fontosabb eredmények :

I. A temető térképe világosan mutatja, hogy a temető három soros; szélső sora pontosan a Káma partjára került. Ebből következik, hogy a temető telepítésének kezdetekor a zuevoiak már úgy választották ki a helyet, hogy oda 2—3 nemzedéknél (1—1 soregy nemzedék vö. alább) több nem temetkezhetik. Ugyancsak ilyen jelenséget figyelhetünk meg a gorogyiscséknél, művelődési rétegük általában nem vastag s így azokat is általában csak 2—3 nemzedéknyi időig lakták. Ok: talán a földterület kimerülése, erre vallanak a későbbi (obi-ugor) termékenységű szertartások. Eredmény: a későananyinói és pjanobori nép egyrészenél lassú dél felé (steppe felé) való húzódása. Ezzel együtemű a gorogyiscsékben a háziállat, ló, szarvasmarha, juh csontjainak szaporodása, tehát a nép lassú állattenyésztővé válása.

II. A temető térképének sorairól. Tárgytörténeti szemmel nézve a dolgot megállapítható, hogy a felső két sor egykorú, de a második más helyről (a baltaformák szerint az Uralból, vagy azon túlról) jött népességű. A harmadik sorban (II. nemzedék) az I. sor népességének folytatása általában középre kerül, a

* A továbbiakban az előadás során térképpel és magyarázó rajzokkal kísérem a temető bemutatását, tehát az alábbi szöveg csupán az eredmények lényeges pontjait foglalja össze s nem terjeszkedhetik ki a bemutatás közben adott magyarázatok minden egyes mozzanatára, még kevésbé a sírok, sírcsoportok pontos leírására és a tárgyak bemutatására.

II. soré pedig a két szélre (tárgytípusok térképezése alapján tett megállapítás). Míg a temető első két sorában csak anyanyinói jellegű tárgyi anyag van, a III. sorban már pjanobori tárgyak is vegyülnek a leletek közé. Ez szabja meg a temető korát a IV. és III. század határvonalára.

III. Az egyes csoportokról. A leleteknek a temető térképére való vetítéséből még mélyebben belepillanthatunk a temető »életébe«. Első ránézésre is három sorra különülnek a sírcsoportok: 1. sor I—IV, 2. sor V—XI, 3. sor XII—XXIII. Az első két sorban tehát 11, a másodikban 12 sírcsoportot találunk. A temető sírjai közül csak kettő van olyan, amelyet joggal tarthatunk nemzetségfőének, az 1. sorban a 168., a 3-ban pedig a 94. Mindkettőben gazdag, veretes övet s az elsőben, a fegyverek mellett 10, a másodikban 18 nyilat találunk. A 2. sorban is van egy igen gazdag sír, de öv nélkül, 8 nyílcsúccsal. Figyeljük meg a leletanyag viselkedését e három sorban s nagyjából a következő képet kapjuk. Az 1—2 sor, bár sok rokonvonás van benne, alapján véve különbözik egymástól. Ha az 1. sort A-val, a 2. sort B-vel jelölöm, akkor a 3. sort A₁—B₁-el kell jelölnünk, mert benne az első két sor tárgyformái kissé fiatalabb kiadásban ugyan, de összekeverednek. Nézzük e szempontból pl. a balták és kopják sorozatát:

1. sor. Balták: I: 11, 12, 15, 17*, tehát 4 forma.

Br. kopják: III: 12, 15.

2. sor. Balták: I: 1, 4, 5, 8, 10, 13, 14, 15, a 8 forma közül csak a 15-ös azonos az 1. soréval. Br. kopja: III: 11.

3. sor. Balták: I: 1, 5, 5, 6, 9, 10, 10, 11, 11, 11, 14, 15, 15, 17, és néhány? A 9 igazolható forma közül a 11, 15, 17, az 1 sorral, az 1, 5, 10, 14, 15 a második sorral azonos. Feltűnő az előző sorokkal szemben az egyes formák gyakorisága, ami tömeggyártásra vall. Ugyanezt láthatjuk a két drb. III: 12 formájú br. kopjánál. Az 1. sor kopjáinak szárnyán nincs áttörés, míg a 2—3. sorénál van.

Az 1. sorból hiányzik az ovális szájú balta, a 2. és 3. sorban megvan, még-hozzá két példányon, a nyugatszibériai baltákra jellemző áttöréssel (I: 1, I: 4). Csak a 2. és 3. sorban van vastőr, lovastemetkezés, szekerce stb. Nézzük most a sorokat az állatsontok szempontjából.

1. sor. Lófog, ló, marha, medve, bárány.

2. sor. Marha, ló.

3. sor. Medve, madárcsont, állatsont, halcsont, hód, kagyló. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a 3. sor változatos állatsontjai nagyrészt amulettek. Általában megfigyelhető, hogy az útravalónak adott hús szokása kihalóban van (1. sor: 43 sírből 6-ban, 2. sor: 65-ből 3-ban, 3. sor: 104 közül 1-ben).

Az étkezés megváltozásáról is beszélhetünk. Erre az edények számának alakulása ad felvilágosítást:

* A számok Spicyn tábláira vonatkoznak.

1. sor : 9 edény nőnél, gyermeknél, vagy rabszolgánál, 1 szabad férfinál,
2. sor : 8 edény nőnél, gyermeknél, vagy rabszolgánál, 6 szabad férfinál,
3. sor : 11 edény nőnél, gyermeknél, vagy rabszolgánál, 11 szabad férfinál.

Az edények számának ez a változása elárulja, hogy a táplálkozásban egyre inkább hódít a tejes vagy főtt étel. Párhuzamosan ezzel az a megfigyelésünk, hogy a sírokba tett — sült — hús egyre kevesebb s a 3. sorban már csak 1 sírban találjuk. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a zuevoi temető sírjainak többségében sem húst, sem pedig folyadék-ételt nem találunk. Ez annyit jelent, hogy az ananyinoiak hitében már kiveszőben volt az a szokás, hogy a halottat megvendégelik, vagy ennivalóval látják el másvilági útjára (a honfoglaló magyarságnál már szinte teljesen kihalt ez, csak a helyi őslakossággal való összeolvadás idején terjedt el ismét itt-ott). Megfigyelhetjük, hogy a zuevoi első sorban (tehát az itt élő régi ananyinoi népnél) szinte csak nők, gyermekek és rabszolgák — tehát a maradibb elemek — sírjában van edénybe tett tej, vagy folyadék. A második sor betelepülőinél a szokás erősebb s a harmadik sorban már egyforma a női (gyermek és rabszolga), valamint a szabad férfiak temetésekor mellé adott folyékony étel aránya. Ez is amellet szól, hogy a 2. sor betelepülői elmaradtabb területről jöttek a Káma mentére. A három zuevoi sor tanuságát egybevetve a régebbi, lugovoi temetővel feltűnő, hogy milyen gyorsan kihalt a síroknál tartott halotti tornak az a változata, amikor a halottat is megvendégelik. A halotti szertartásban végbement változás arról tanúskodik, hogy az ananyinoiak hitvilágában s egész szellemi életében az V—IV. században hatalmas változás ment végbe. Ez a változás nyilván függvénye a társadalom szerkezetében is megfigyelt nagy átalakulásnak, amelyekről fennebb már többször volt szó. Nyilvánvaló, hogy ez együtt járt a fiatal — haladó és az öreg — maradi erők közti harccal. Ez a folyamat a művészettel szembeni magatartás megváltozásából is szépen leolvasható (vö. a kézirat itt nem közölt részével).

Nagyon érdekes a rabszolgák számának alakulása :

1 sor 28 : 15, 2. sor 43 : 22, 3. sor 104 : 27, idő teltével tehát nemhogy növekednék a rabszolgák száma, hanem inkább fogy. Ezt egyrészt magyarázhatjuk azzal, hogy a régebbi szolgálcsaládok lassan szabadokká válnak, másrészt azonban kétségtelenül arra kell gondolnunk, hogy a zuevoiak gazdagsága nem a rabszolgát igénylő földművelés, hanem a rabszolgát nem igénylő állattenyésztés felé fejlődött. Ezzel nincs ellentmondásban az állatesontok fogyása, mert ennek vallási vagy más okai lehettek.

Ha most ezt a számvetést tárgyakkal és étellel töltjük meg, akkor, igen érdekes kép bontakozik ki előttünk. Kétséget nem szenved, hogy csak két nemzetségfőt temettek a temetőbe, s ezt igazolja az is, hogy az 1—2. sor lélekszáma (108), nagyjából egyezik a 3. soréval (104). A sírok pusztulását mindhárom területen nagyjából azonosnak vehetjük s így számvetésünk is a helyes arányt tükrözi. A felső sorokban 11, a 3. sorban 12 sírcsoportot, (nagy családot) talá-

lunk. Mindez, a 2 nemzetséggfővel együtt arra vall, hogy a temetőbe egy 120—140 tagu nemzetség két nemzedéke temetkezett. Ám az első nemzedék nem volt egységes. A 2. sor tárgyi formái erős kapcsolatokat mutatnak Nyugat-Szibéria és az Ural felé, míg az 1. sor tisztán helyi színezetű, a 3. sor pedig kevert. A 2. sor főemberének 8 nyíl járt és gazdag fegyverzet, de övet nem hordott vagy legalább is a temetéskor nem tették melléje. Mindezt röviden így összegezném: az 1 nemzedék itt lakó nemzetségéhez egy rokon, de az Uralból, vagy Nyugat-Szibériából idevándorolt ág csatlakozik, elismerve a helyiek elsőbbségét, de megtartva különállását. A második nemzedék nemzetségfeje a 2 ágat egybefogja, s ennek jelképeként 18 nyíl mutatja hatalmát. Azonban a bevándorolt nemzetség családjai bizonyos mértékben még mindig alárendelve különleges feladatokat kapnak a nemzetség munkamegosztásában, amint arról az alábbi megfigyelések tanúskodnak. Ha ugyanis az 1.—2. sor csoportjait megfigyeljük, azt találjuk, hogy a csoportokon belül más és más arányban ugyan, de mindenfajta fegyvert és eszközt (baltát, kopját, nyílat) megtalálunk. Nem így a 3. sorban. Itt vannak csoportok, amelyekben vagy csak baltát, vagy csak kopját találunk s vannak olyanok is, amelyekben pl. nyoma sincs a nyílnak. Ezek a csoportok az egy sorba temetkező nemzetség szárnyain vannak, míg a középtájon továbbra is mindenfajta fegyvert megtalálunk. A 2. sorra jellegzetes fegyverek is leginkább a szárnyakon kerülnek elő, s itt találjuk a lovastemetkezést, a kereskedő sírcsoportját stb. Ezzel szemben a középtáján inkább az 1. sor formáit (köztük pl. a veretes övet) találjuk meg. Ugy tűnik tehát, hogy a nemzetség magja a középre került, a csatlakozottak pedig a két szárnyra s önállóságukat elveszítve különleges feladatokkal illeszkednek bele a nemzetség munkaszervezetébe (kopjások, baltások, íjjasok stb.). A két szárny közül határozottan a jobbszárny látszik a gazdagabbnak (kereskedő, samán).

A csoportos temetkezés előzményei az ananyinói kor előttről már ismeretesebbek előttünk (pl. Abasevo, Maklaseevka stb.).

Ha már most az egyes csoportokat fejlődésükben vizsgáljuk, akkor az eddigi csoport szó helyébe nyugodtan a nagycsalád kifejezést tehetjük. Másrészt azonban — amint már említettem — tanui lehetünk annak is, hogy bizonyos foglalkozások egy-egy nagycsalád kizárólagos feladatává válnak. Nem lehet véletlen az, hogy a bronztárgyak éppen ebben az időben válnak tömegcikké, és hogy a vas is ekkor hódít. A keletről jött s a helyiekhez csatlakozott ág hozta ide magával a vaskohászat fejlettebb ismeretét. Ezt az alábbi rövid egybevetés bizonyítja:

1. sor. 4 bronz, 3 vaskopja, tőr nincs, 5 vaskés, szekerce nincs, zabla nincs.
2. sor. 1 bronz, 5 vaskopja, 2 tőr, 10 vaskés, 1 bronzszekerce, vaszabla.
3. sor. 4 bronz, 7 vaskopja, 3 tőr, 17 vaskés, 1 vasszekerce, vaszabla.

Azt kell mondanunk tehát — legalábbis a zuevoi temető alapján, — hogy a vaskohászat fellendüléséhez erősen hozzájárultak a keleti betelepülők. Zuevo-

ba ők hozzák a szekercét és a tört, továbbá a vas lószerszámot. Kérdés, hogy vajjon a vaszabla nem annyit jelent-e, hogy ebben a korban jut fokozott jelentőséghez a ló nyereg alá törése? Csernecov még nem közölt eredményeitől függ annak megállapítása, hogy ez a frissen települt ág, vajjon nem a helyiekben feloldódó ugor nép egyik raja-e? Annyi mindenesetre látszik, hogy befogadásuk békés volt, hiszen megtartották mindenüket, csupán nemzetségfőjük nem hordott övet. E betelepülők részben más szervezetben éltek, mint a Káma mentiek, a nemzetségfőnek helyettese is volt (22. sír) akinek majdnem olyan hatalma lehetett, mint a nemzetség fejének.

A zuevoi temetőben tehát szinte szemünk láttára játszódik le az Urat felől bevándorolt töredékek és helyiek egybeolvadása. Egyúttal azonban azt is látnunk kell, hogy a helyiek és a nyugat-szibériai-urali bevándorlók között nem voltak nagy művelődésbeli és társadalmi szerkezetbeli különbségek. Sajnos nem ismerjük a zuevoi temető embertanát olyan pontossággal, mint a lugovóit és így nem tudhatjuk azt, vajjon nem egy korábban betelepült s a helyiekkel már egybeolvadt és egy később hozzájuk települt népeességről van-e szó?

Most pedig nézzük, hogy vajjon a Smidt, Chudjakov és Zbruevától megállapított csoportok, illetőleg rétegek, hogyan találhatók meg Zuevóban. Az alábbi összehasonlítás alapján úgy látom, hogy kissé módosítani kell mindhárunk felfogását. Ők ugyanis a temetőt osztatlan egységnek vették, számvetésüket és osztályozásukat mindig az egész temető anyagával végezték. A fentiek szerint azonban világos, hogy a temető két nemzedéknyi időt ölel fel, tehát számvetésünkben az alakulásra, a fejlődésre is tekintettel kell lennünk. Ugyancsak világossá vált az, hogy a temetőben különböző értékű nagycsaládok és különböző származású ágak sírcsoportjai egyesülnek. Éppen ezért az alábbiakban is finomabb metszetekben és fejlődésében kell vizsgálnunk a temető sírjait. Zbrueva a lugovói temető két nemzedéket felölelő sírjait szétválasztja ugyan, de a társadalmi rétegek megállapítását e szétválasztástól függetlenül végzi, ami az ananyinói idők korai szakaszára talán jogosult is. A zuevoi temetőben már egyre bonyolódó társadalmi helyzettel kell számolnunk s így a csak summásan adott számvetés bizonyára helytelen eredményre vezetne.

Az ananyinói időkben a társadalom már kétségtelenül apai nagycsaládokban szerveződött s így elsősorban a férfisírokat vizsgáljuk. Könyvemben összehasonlító táblázatban csoportonként és soronként ismertetem a legfontosabb termelőeszközök és fegyverek elosztását. Mindenütt feltüntettem a nyilak számát is, mert az eddig végzett megfigyelések alapján biztosnak vehető, hogy a sírba tett nyilaknak s azok számának rang, illetőleg szerep jelző jelentőségük volt. A táblázatban a temető sírjaiban megfigyelhető összes változatokat feltüntettem, a kések számáról egy fentebb adott rövid összefoglalásban számoltam be.

Kísérjük figyelemmel ezt az összeállítást és térképpel egyeztetve, igyekezzünk kihámozni belőle a zuevoiak társadalmának jellemvonásait :

1. Az első pillanatra szembetűnik az, hogy a férfisírokban talált fegyver- és eszközmellékletek nem egyöntetűek. Szó sem lehet tehát arról, hogy a nemzetség szabad férfitagjai azonos módon vettek volna részt a nemzetség életében. A szabad férfiak között határozott csoportokat figyelhetünk meg s ezek nagyjából azonosak a Smidt, Chudjakov és Zbrueva által felismert csoportokéval. Az ősközösség bomlásának igen előrehaladott fokáról tanuskodik már ez az első megfigyelés is.

2. Ám nem csupán az egyes szabad férfiak közt vannak éles különbségek, hanem ugyanezt figyelhetjük meg a nemzetség egyes csoportjaiban (nagycsaládjaiban). Eszerint a nemzetséget alkotó nagycsaládok sem voltak márminden tekintetben egyenlőrangúak. Ezt a kérdést azonban fejlődésében kell néznünk:

1. sor: A nemzetség élén kopjás-baltás-nyilas-öves nemzetséggfő áll, az egyes családok élén pedig (kivétel a IV. — női — csoport) egy-egy kopjás-baltás-nyilas családfőt találunk. A családok vezetői tehát egyenrangúak. A nemzetséggfőt maguk közül választhatták, mert annak családja semmivel sem gazdagabb mint a többieké, ám a gazdasági vezetés az ő kezében lehetett (több feleséget vásárolhatott magának vő. a sírok loírásáj).

2. sor: Az egyes csoportok vezetői nem egyenrangúak, hanem kiemelkedik közülük három, a többiben jóval alacsonyabb rangú családfőket találunk. E csatlakozott ág fejének családja igen gazdag, feltehető tehát, hogy nem választott főember volt, hanem gazdagsága révén került az élre. Más fejlődést mutat tehát az 1. s mást a 2. sor. Az első sorban egy »primus inter pares« állapotot látunk, ahol a nemzetséggfőt az egyenrangú családok választott fejének tekinthetjük. Ezzel szemben a 2. sorban a nemzetséggfő és családja messze kiemelkedik a többi, nagyjából azonos jellegű család fölött. Itt találunk először lovastemetkezést.

3. sor: Élesebbé válik a tagozódás. A nemzetség feje (valószínűleg választott, mert családja nem gazdagabb a többinél), messze kimagaslik gazdagságával a nemzetség többi férfiai közül. A körülötte elhelyezkedő családoknak kopja-balta-nyíllal temetett vezetőjük van, a két szélén levőknek csak alacsonyabb rangú családfőik vannak. A 3. sor tehát e tekintetben is az 1—2. sor ötvözetének hat azzal, hogy a csatlakozott ág (2. sor) családjai kerülnek általában a szárnyakra és kapnak sajátos munkafeladatokat. A nemzetségen belül megkezdődik tehát a szabad nagycsaládok rangsorának kialakulása. Valószínűleg a harcos-állattenyésztő és a vadász-mesterséget űző, kereskedő, földművelő csoportok válnak el egymástól. Míg a régebbi időben mindegyik családban volt mindegyikből, most a munkamegosztás fokozódik s az egyes családok eszerint foglalják el helyüket a társadalomban. Természetesen korai volna még a katonáskodó és pásztorkodó nemesség és a lenézettebb termelőmunkát folytató jobbságság kialakulásáról beszélni, ennek kifejlődéséhez még több mint egy évezred kell, de kétségtelen, hogy a késői anyanyinoi idők társadalmában már kialakulóban vannak a későbbi fejlődés előfeltételei.

3. Hogy ez utóbbi kérdésben tisztábban láthassunk, kíséreljük meg az egyes fegyverek és eszközök jelentőségének megállapítását a temetőterkép és a táblázat segítségével. A számvetés alapján nem lehet vitás, hogy a kopja-balta-nyíl-öv, vagy a kopja-balta-nyíl, szekerce vagy tör, valamint a kopja-balta-nyíl a nemzetségfőnek illetőleg az utóbbi a tekintélyesebb nagycsaládok fejének járt ki. A felelet inkább a kopja, a balta és a nyíl külön-külön, vagy egymással párosított rangsora körül válik bizonytalanná. Ám a számvetés és bizonyos megfontolások ezen a nehézségen is átsegítenek. Nézzük először a kopja és a balta párosítását. Sem az 1. sem pedig a 2. sorban nem találunk rá példát, csak a 3. sor két sírjában találjuk ezt a két eszközt együtt. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy más volt a kopjás dolga s más a baltásé. Az összes férfisírok közül csak három esetben párosul a kopjával nyíl is, ezzel szemben a nyilat 14 esetben találjuk együtt baltával. Világos tehát, hogy a nyíl inkább olyanfajta emberekhez tartozott, akik elsősorban baltával dolgoztak. Hívjuk segítségül most az egész temetőről készült számvetést: a temetőben két sírban volt öv, 25-ben kopja, 49-ben balta és 39-ben nyíl (összesen 112 drb.). Világos, hogy ezek a számok egyúttal rangjelző értékűek is, s ezek szerint a nemzetségfőknek járt csak az öv és minden más fegyver és szerszám. A többiek, aszerint, hogy a kopja, balta, nyíl rangsorának milyen változataival temették el őket, fennebb, vagy lennebb állottak a társadalmi munkamegosztás fokain. A felövezés szertartásának jelentősége annyira világos a kelet-európai és ázsiai népeknél, hogy arra nem kell sok szót vesztegetnünk. Kérdés ellenben, hogy miért a kopja következett rangsorban az öv után? Erre a következőkben igyekszem megtalálni a feleletet.

Ha az anyanyinói művelődéssel egykorú — és nagyjából azonos társadalmi és földrajzi környezetben kialakult európai vaskori művelődéseket nézzük, ott is azt találjuk, hogy a földvárak építésével egy időben megjelenő fegyverek általában még a közelharc fegyverei (kardok, kopják, szekercék). A kardot az anyanyinói művelődés területén úgyszólván nem ismerték (az eddigi leletanyagban mindössze 1 darab kard van), a nyilat meg úgy látszik elsősorban még a vadászatnál használták, a tömegsírokban, az elesett harcosok tetemei mellett csak egy-két nyilat találtak (a harcban csak ez idő tájt — valószínűleg a lovas íjjas szkiták módjára — kezdték használni.). A harc jelképe tehát a kopja és a szekerce lehetett, s ezt időnk folyamán — a gyalog harcosból lovassá válással egy időben — válhatta fel a távolra ható íj és nyíl (vö. László-Harmatta, Akad. Közl. 1951). Azoknál a népeknél (pl. a germánoknál), ahol a gyalogos harcmodor még sokáig élt, a kopja jelképisége is évezredekken át megmaradt. A nyíl fokozódó harci szerepére utal az, hogy 3 esetben kopjás, tehát kétségtelenül harcos zuevoi sírjában is találtak nyilat.

A balta, amely az erdős területek őskorában egykor félelmetes fegyver volt, még most is szolgálhatott szükség esetén fegyverként, egyébként azonban a sok irányú famunka eszköze volt. Ha átnézzük Reguly és Munkácsi kitűnő

obi-ugor gyűjtését, láthatjuk, hogy mennyifajta munkánál nélkülözhetetlen szerszám mai napig is az ugorok háztartásában a balta (fakivágás íjkkészítéshez, vadászat medve ellen, hótalp készítés, faházak gerendáinak megfaragása, edények kinagyolása, várostromkor a fapalánkok ellen használják stb.). De elsőrangú segítsége volt a vadásznak is.

Most nézzük a nyilakat. A nemzetségfőket nem számítva a családok fejénél legfennebb 3 nyilat találunk, kopjával együtt csak ritkán, akkor is legfennebb csak két nyilat tettek sírba, ellenben baltával együtt néha 5—6 nyilat is találtak. Ha csak nyilat tettek a sírba, akkor 4-nél többet sohasem találtak a zuevoi temetőben. Ez a számvetés még jobban megerősít minket abban, hogy a nyíl ebben a korban még elsősorban vadászeszköz és a baltások egyrészének felszereléséhez tartozik. A halottal eltemetett nyilak számában határozott rendszer mutatkozik, nem folyamatos ez a számsor, hanem ugrásszerűen nő a 6-os szám után. Ime : 1, 2, 3, 4, 5, 6, —8—10—18. Az utóbbi három nemzetségfőknek járt, de a kisebb számokban is kell lennie valami határozott rendszernek. Nem lehet véletlen, hogy az 1. sorban csak egy férfinak járt 5, a 2. sorban egynek 6, egynek 4, a 3. sorban pedig még csak egynek járt 5 nyíl. Eszerint néhány kivételt nem tekintve a férfiak átlagának csak 1—2—3 nyíl járt. Hasonló rendszert figyelhettem meg az avaroknál (Régészeti adatok az avar társadalom történetéhez, sajtó alatt) és a honfoglaló magyaroknál (A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944. II. fejezet). Azonban az avar és magyar példákat csak óvatosan használhatjuk, mert ez időben már nem a kopja, hanem ismét az íj és a nyíl volt a főfegyver, nyilván tehát a nyilak jelképi értelme is megváltozott. Azonban nem kétlem azt, hogy a nyilak jelképi értelme a vadászkorban alakult ki (vö. az abasevoi temetőnél tapasztaltakat) és a harcos, állattenyésztő, földművelő korban kissé háttérbe szorult, majd amikor ismét az íj válik (most már harci fegyverként) döntő jelentőségűvé, ez a jelképiség újra megerősödik. Tudjuk, hogy a szkítáknál a harcosok megszámlálása nyilakkal történt. Itt a zuevoi temetőben a nemzetségfők nyilainak száma talán az alájuk tartozó nagycsaládok számát jelentette. A számadás e tekintetben nem vezetett eredményre, lehetséges azért, mert a temető hiányos. Lehetséges az is, hogy ez a szám már ez időben hagyományos szám volt s így lehetett az egyik nemzetség a 10 nyíl, a csatlakozott a 8 nyíl nemzetsége, a második nemzedék feje pedig már a kettőt egyesítve a 18 nyíl nemzetségén uralkodott. Ezek csupán laza lehetőségek és talán a megoldás irányát jelzik. Sok pontos ásatásra van szükségünk, hogy ebben a kérdésben egykor majd tisztán lássunk. Fel kell vetnünk még azt a lehetőséget is, hogy a nemzetségfő nyilainak száma a nemzetség életben lévő és nyíltra jogosult tagjai felett való hatalmát jelképezte, amint hogy a kopja, balta nyilván hatalmi jelvény is. Ha e szempontból számvetést teszünk, és számba vesszük azt, hogy a sírok egy része elpusztult, továbbá, hogy az összes nyíltra jogosult férfiak közül néhány korábban meghalhatott, akkor azt találjuk, hogy a nemzetségfő nyilainak száma megközelítőleg azonos a nemzetség nyilainak

számával. 1. sorban a nemzetségfőnek 10 nyila van, a nemzetségben vele együtt 8 férfinak járt nyíl (10 : 8). 2. sor két nemzetségfőjének (8—3), összesen 11 nyila volt a sorban velük együtt 12 sírban volt nyíl (11 : 12), a 3. sorban pedig a nemzetség fejének 18 nyíl járt, s őt is számítva e sorban összesen 21 sírban volt nyíl (18 : 21). Amint látható a számok eléggé közelítik egymást s így lehetséges, hogy a nyilak száma a nemzetségfő alá tartozó íjjas férfiak számát jelentette. Bár a megoldást e tekintetben a jövőre kell hagynunk, egy dolgot biztosan állíthatunk : a nagycsaládok fejénél talált nyilak száma semmiféle viszonyban nem áll a családjukban lévő nyilak számával s ebből sejtethetőleg a nemzetség vadásztagejai közvetlenül a nemzetségfő alá tartoztak. Egy-egy nemzetségen belül a vadászoknak még külön vezetőjük is volt (a 6, 5, 4 nyílvesszős férfiak). Úgy látszik a régi, vadászkori szervezet maradványa ez s annak következménye, hogy az önállósodás elsősorban a harcos, állattenyésztő családoknál indult meg, míg a régi módon élő vadászok továbbra is közvetlenül a nemzetségfő alá tartoztak. Külön jelentősége van ennek ez időben, amikor a vadászat elsősorban prémvadászattá válik s így a nemzetségfők hatalma a kereskedelem révén, az általuk lebonyolított prémüzletek nyomán egy-két nemzedék alatt hirtelenül megnövekszik. Így, bár a vadászember munkájának értéke növekszik, ő maga a társadalmi ranglétra legalsóbb fokán marad, zsákmányának értékét nagyrészt a nemzetségfő fölözi le.

Megkísértem a nyilakat abból a szempontból ellenőrizni, hogy vajjon fejhez, vállhoz, derékhoz, térdhez, lábhoz való elhelyezésükben nincs-e valami rendszer? Ugyanezt a változatosságot találjuk a többi fegyvereknél is. Arra gondoltam, hogy az elhelyezés esetleg a szabaddá válás fokozatait jelezheti. Az eredmények azonban túlságosan ingadozók ahhoz, hogy valami következtetést levonhassak belőlük. Annyi bizonyos, hogy nem véletlenségből, vagy gondatlanságból helyezték el hol egyik, hol másik helyre a nyilakat. Az edények 90%-át a fejnél, a többit a lábnál találták. Itt sem látom még világosan a különbség okát.

4. A fegyverek és eszközök rangsorának áttekintése után vessünk számot a zuevoi nemzetségek tagozódásával. A nemzetség két nemzedékében, amint már láttuk, e tekintetben különbség van. Az első nemzetség fejének vezetése alatt egyenrangú családok állottak, a másodikban pedig már megkezdődött a családok rangsorolása és különleges feladatokra való beállítása (pl. kopjas család, baltás család, íjas-vadász család). A nemzetségen és a nagycsaládokon belül nagyjában azt a rangsort találjuk, mint amilyent Smidt, Chudjakov és legutóbb Zbrueva megállapított. Nemzetségfő (kopja, balta, nyíl, öv illetve a csatlakozottaknál: kopja, balta, nyíl, szekerce vagy tör), családfő (kopja, balta, nyíl), harcosok (kopja és nyíl, esetleg kopja és balta), mesteremberek és vadászok (balta, nyíl és balta), csak vadászok (nyíl), rabszolgák (semmiféle fegyver, vagy eszköz nincsen a sírjukban). Számban kevesebb a harcos — vadász, a legtöbb baltás és baltás vadász. Ebből következőleg a gazdasági életben a hely-

hez kötött munka (állattenyésztés, földművelés) jelentős volt. Ugyanezt láttuk a földterületek elemzésekor is. A harc állandóbbá válásáról tanuskodnak a katonacsapadatok, a vadászat különválásáról a vadászcsapadatok. Ezt a szerkezetet is fejlődésében kell tekintenünk. Az I. sor inkább harcós nemzetségnek látszik, a csatlakozottak pedig inkább baltásoknak és vadászoknak tűnnek. Ez a ketősség csak részben olvad egybe a második nemzedékben (3. sor) részben azonban az egymásmellettség helyett egymás fölé való rétegződés keletkezik és az osztályképlet kialakulása meggyorsul. A térkép még további részletezést is lehetővé tenne, azonban egyelőre — lévén csupán csak egy térkép elemzéséről szó — nagyon bizonytalan volna az eddig kialakult kép további finomítása. Nem kétséges, hogy több, hitelesen feltárt temető esetében eljön az ideje annak is, hogy pl. a családra és nemzetségre vonatkozó obi-ugor és magyar szókinccset egyeztessük a nagycsaládi és családi temetőkezelésekben megfigyelt jelenségekkel. Úgy érzem ez még idő előtti lenne.

A már csak csekély részleteikben bolygatatlan földvárak ásatai nem teszik lehetővé a temetőben tapasztalt rendnek a település rendjével való egyeztetését. Azonban a más területen szerzett tapasztalatok alapján majdnem biztosra vehető, hogy a temető nemcsak annyiban lenyomata az élők társadalmának, hogy benne a nemzetség együtt marad, hanem a temető rendje is megfelel az élő társadalom rendjének, települése szerkezetének. Láthattuk azt, hogy a nagycsaládok közötti rangsor (s egyáltalán a nagycsalád maga is) csak kialakulóban van még s csak a második nemzedékben mutatkoztak a tagozódás határozott nyomai. Éppen ezért valószínűnek látom, hogy az a világos rend és tagozódás, amely a honfoglaló magyarságnál annyira tisztán bontakozik ki (vö. A honfoglaló magyar nép élete. II. fejezet), itt még csak csírájában van meg. Amennyire kétségtelen (még néhány tévedés lehetősége mellett is), a temető csoportokra való oszlása, annyira laza még e csoportok rang szerint sorolása. A második nemzedékben vitathatatlan a középső rész előkelőbb volta és a két szárny szélső csoportjainak szegényedése, de az egyes csoportokon belül — úgy látszik — még nincsen rangsor a temetőkezelés sorrendjét tekintve. Ez a rangsor az osztálytársadalom kifejlődésének során szilárdul meg egyre jobban.*

*

A zuevoi temető elemzésének vázlatával igyekeztem érzékeltetni azt a munkát, amely a szovjetföldi ásatakat a magyar őstörténet történeti forrásai közé fogja iktatni. Zbrueva legutóbb hatalmas munkában foglalta össze az anyanyelvi műveltség emlékműveit. Nem lehetünk eléggé hálásak e kitűnő ku-

* Különlegesen érdekes eredményekkel járt a temetőkezelési szokások néprajzi értelmű elemzése, a sírba tett kopják, nyilak szárának eltörése, a süveglévtétel, a folyó felé való tájolás stb. az anyanyelvi hitvilágára és másvilágképzeteire világított rá. Ezeket a jelenségeket a Néprajzi Társaság egyik legutóbbi ülésén mutattam be, s ezért itt mellőzöm ismertetésüket.

tatónak munkájáért, ám az is kétségtelen, hogy a magyar őstörténet elmélyülő kutatásához nem elegendő bármilyen kiváló könyv sem : igazában csak akkor fog meggazdagodni tudásunk, ha a magyar kutatók a helyszínen tanulmányozhatják ezt a számunkra páratlan értékű régészeti anyagot.

HOZZÁSZÓLÁSOK

HAJDU PÉTER

Nem érzem magamat illetékesnek ahhoz, hogy László Gyula gondolatokra sarkalló, új utakat kereső és új eredményeket is hozó előadásának részleteivel foglalkozzam. Ez archeológusaink feladata. Mint nyelvész, és mint a finnugor őstörténet kutatója, szeretnék néhány észrevételt tenni az elhangzottakra.

Az előadás első felében László Gyula azokat az »irányelveket« pendíti meg, melyeket a magyar honfoglalás régészetének követnie kell, hogy a magyar nép kialakulásának kérdésében tisztábban lásson. Elvi szempontból nézve helyeselhető az előadónak az a nézete, hogy kívánatos lenne régészetünkben az ascendens, retrospectív kutatási eljárás igénybevétele. Fontosnak tartom, hogy az előadó felhívja a figyelmet ennek a kutatási módszernek a szükségességére, annak ellenére, hogy alkalmazását a gyakorlatban, külső tényezők miatt, még ő maga sem tartja lehetségesnek. Nézetem szerint azonban az ellentétes, descendens módszerek: a legtávolabbi múlttól, a kevésbé ismerttől, a közelmúlt felé, az ismert felé való haladásnak is megvannak a maga nehézségei a régészet területén éppen úgy, mint az ascendens eljárás esetében, vagy mint a nyelvtudomány bizonyos területein is. A régészet elfogadja kiindulópontjául a nyelvtudomány magállapításait őstörténetünk legrégebb szakaszaira vonatkozólag, de túlságosan nagy a szakadék e korszak és a régészetileg is már a magyarságnak tulajdonítható művelődési emlékek korszaka között ahhoz, hogy a fejlődés képét — kizárólag régészeti eszközökkel — meg tudnók rajzolni. Öröndetes, hogy régészünk — elsősorban László Gyulát értem ezen — nem torpannak meg e nehézségek láttán, hanem a rendelkezésükre álló keretek között bogozzák őstörténetünk összekuszálódott fonalait.

László Gyula konkrét példán is bemutatja, hogy a nehézségek ellenére is milyen új perspektívákat tud feltárni a honfoglaláskor régészete. Valóban jelentős eredmény lesz, ha honfoglaláskori magyar leleteink látszólagos nagy egységén belül lehetővé fog válni a honfoglaló törzsek elkülönítése. Ezzel kapcsolatban arra szeretnék utalni, hogy a nyelvtudomány területén az utóbbi években — mindenekelőtt Bárczi Géza érdeméből — jelentős lépések történtek az ó- és ősmagyar nyelv és az azt megelőző nyelvállapot nyelvjárási tagozódásának felderítésére, és az egyes nyelvjárássok bizonyos törzsekhez való kapcsolására. A nyelvészetben tehát már érvényre jutott az a felfogás, amely a honfoglaló magyarok és elődeik nyelvét nem egységes »köznyelvként« fogja fel. Ez a szemléleti mód és az ezzel kapcsolatos kutatási eljárás nagy mértékben vitte előre őstörténeti ismereteinket. Valószínű, hogy ha a régészet is él azzal a lehetőséggel, hogy egyes törzseinket a tárgyi és szokásanyag alapján szétválasszja, igen gyümölcsöző eredményekre fog jutni.

Szeretném még arra is felhívni a figyelmet, hogy Pais Dezső nemrégiben a *Nyék* törzsnévről írott cikkében több érdekes gondolatot vetett fel honfoglaló törzseinkkel kapcsolatban. Az ugor korra vonatkozó őstörténeti kutatásaink szerint az ugarság egy része érintkezésben állott a finnugorság permi csoportjával, s a magyarok elődei is feltehetőleg egy ugoros és egy permies rétegből alakultak ki. Pais Dezső e kettősség nyomait a későbbi korokra is átszármasztja, és meggondolkodtató indokok alapján úgy vélekedik, hogy a *Nyék* törzs Árpád törzse volt, *i-ző* nyelvjárást beszélt, s ezzel a permies jelleget képviselte

honfoglalóink között. A *Mogyëri*, *Mugyëri* törzs pedig *Lëvedi* törzse volt, *ë-zö* nyelvjárást beszélt és a magyarság ugoros elemének tekinthető. Nincs alkalom itt arra, hogy akárcsak vázlatosan is beszámoljak azokról az indokokról, amelyek Pais Dezsőt az említett feltevésekre vezették. Érdekes lenne azonban, ha a honfoglaláskori magyarság illetén megoszlására a régészeti kutatás is fényt tudna deríteni, s itt elsősorban — úgy vélem — azzal lehetne célra jutni, ha a Nyék törzs szállásterületeinek és a Megyer törzs szállásterületeinek emlékeit tudnák régészeink megszólaltatni és egybevetni egyiket a másikkal.

A régészet igen hasznos segítséget tudna nyújtani a nyelvtudománynak ebben a vonatkozásban is. E két tudomány gyümölcsöző együttműködésének gondolatát veti fel László Gyula is előadásának egy másik helyén, nevezetesen akkor, amikor kilátásba helyezi, hogy megfelelő feltételek között lehetőségessé fog válni a nemzetségre és családra vonatkozó obi-ugor és magyar szókincs egyeztetése a Káma menti nagycsaládi és családi temetkezésekben megfigyelt jelenségekkel.

Természetesen az ilyen közös régész-nyelvész együttműködés folyamán az anyagi kultúra egyes emlékei is összevethetők lesznek a megfelelő elnevezésekkel.

Ma még persze merészség lenne erre vállalkozni, hiszen az ananyinói kultúra hordozóinak etnikumáról biztosat még nem tudunk. László Gyula előadása második részében, a zuevoi temetőről adott szellemes és ötletekkel teli elemzésében, úgy látszik, azon a véleményen van, hogy ez az i. e. IV—III. század határvonalára datálható temető még az ugorkor emlékeit őrzi. Lehetségesnek tartom, hogy ennek a felfogásnak a helyességéről idővel megbizonyosodunk, egyelőre azonban — nyelvészeti megfontolások alapján — az a felfogásom, s ezt más helyütt bővebben kifejtettem, hogy az ugorkor megbomlását az i. e. VI.—V. sz. körüli időkre kell tennünk. A magam véleményét nem tartom megdönthetetlen »tan«-nak, annál kevésbé, mert a nyelvészeti módszerekkel végzett periodizáció sem jelölhet ki pontos határvonalakat. E megjegyzéssel mindössze arra óhajtottam utalni, hogy egy bizonyos bizonytalansági koefficienssel állandóan számolni kell őstörténeti kutatásainkban, legyen az régészeti vagy nyelvészeti vonatkozású.

Hozzászólásom befejezéseképpen annak a reményemnek szeretnék kifejezést adni, hogy a magyar őstörténet régészetében a fellendülés korszaka következék be, s akkor a rokontudományok szorosabb együttműködésével az eddiginél pontosabb, színesebb képet rajzolhatunk néppé válásunk folyamatáról, előzményeiről.

CZEGLÉDY KÁROLY

László Gyula számomra is igen tanulságos, de jórészt szakterületem határain kívül eső fejtegetéseinek egyik fontos tanulsága az, hogy míg a magyarság Káma vidéki hazájának régészeti leleteit a szovjet kutatások nyomán egyre jobban ismerjük, s a honfoglalók magyarországi leletanyagából is sok fontos tanulságot vontunk le a magyar őstörténet számára, a magyarság steppei tartózkodásának régészeti emlékei még feldolgozásra várnak. A steppei korszak történetének kutatásában tehát még mindig elsősorban az írott források tanúságtételére vagyunk utalva. Mint a magyar őstörténet írott forrásainak kutatója magam ez alkalommal néhány olyan, eddig ismeretlen forrásadatra kívánok rámutatni, amelyek — úgy gondolom — a régészeti kutatás számára is hasznosak

lehetnek. Minthogy az új adatokat tárgyaló két értekezésem a Magyar Nyelv, illetőleg az I. Osztály Közleményeinek legközelebbi számában rövidesen nyomtatásban is meg fog jelenni, hozzászólásomban csak réhárý, a mai előadás szempontjából is fontos mozzaratot kívánok egész röviden érinteni.

A Magyar Nyelv 1950. évi kötetében már jeleztem azt, hogy N. PIGULEVSKAJA szovjet szírológus egyik cikkében egy fontos szír adat merült fel, amely sok tekintetben átalakítja a besenyők történetéről alkotott fogalmainkat. Azóta tüzetes vizsgálatrak vetettem alá a kérdéses szír forrást több más szír, bizárci, mohamedán és örmény forrással együtt. A vizsgálatból kiderült, hogy 541-ben, Khosrav Anósráván perzsa király uralkodása alatt »hun« népek törtek be a Kaukázuson keresztül Észak-Perzsiába. Két szír forrás közelebről is megjelöli a betörő nomádokat, mégpedig azokban a *kangar*-okban, akiket Konstantinos császár négy évszázaddal később mint a besenyők három törzséből álló vezértörzscsoportját említ. A szír iratok nyelvi és irodalomtörténeti vizsgálatából világosan kiderült, hogy a két szír iratot eredetileg közép-perzsa nyelven, i. sz. 600. táján készítették.

Az új szír adatok alapvető fontosságúak a besenyő történelem szempontjából. Eddig ugyanis nem kételkedtünk abban, hogy a besenyők és a vezértörzscsoportjukként említett kargarok eredetileg is azonosak voltak. Az új adatok azonban világosan mutatják, hogy a kargarok fellépése megelőzi a köztörök népek, következésképp a besenyők európai fellépését is, úgyhogy a régi kangarokban valamilyen a köztörököket megelőző népelemet kell látnunk. Az új források és Konstantinos görög szövegének egybevetése azt is mutatja, hogy a *kangar* népnév jelenleg általánosan elfogadott etimológiája, amely szerint a *kangar* törökök 'előkelő születésű és vitéz' jelentésű közszó volna, helytelen. Ez azért fontos, mert ha a *kangar* név közszoí jelentése valóban 'előkelő születésű, vitéz', akkor már maga ez a népnév is bizonyíthatná, hogy a besenyő nemzeti társadalom már a VI. század közepén a felbomlás és az osztálytársadalommá való alakulás útján volt. Konstantinos és a magyar krónikák szövegének összehasonlítása azonban mutatja, hogy a császár az 'előkelő születésű, vitéz' szavakat magyar tudósítótól vette, s hogy nemcsak a besenyőkkel, de Levedivel kapcsolatban is közhelyszerűen használja. A besenyők az egyébként ismeretlen jelentésű *kangar* nevet azért tekintették a nemesség jelének, mert a három kangar törzs a besenyők vezértörzscsoportját alkotta.

Az új szír adatok legfontosabb közvetett tanulsága az, hogy a magyarság már a honfoglalás előtt huzamos idővel a Dontól nyugatra levő vidékeken tartózkodott. A magyar őstörténeti irodalomban az utóbbi félszázad folyamán egyre kínosabban volt érezhető az az ellentét, amely ebben a kérdésben két megbízható forrás: Konstantinosnak a magyar tudósítóktól származó feljegyzései és Dzsaiháni khorászáni miniszternek a mohamedán kereskedőktől származó tudósításai között mutatkozik. Az arab forrás szerint ugyanis a magyar haza már 889. előtt a Don és az Al-Duna között volt, Konstantinos szavaiól viszont látszólag az következik, hogy a magyarok előbb a Don nyugati szomszédságában, Levediában laktak, s csak 889. után szorultak tovább Etelközbe, az Al-Dunától keletre levő vidékekre. Az új szír adatok segítségével azonban megállapíthatjuk, hogy ez az ellentét csak látszólagos, a hogy a *szavárd* nevet viselő magyarság a nem besenyő kangaroktól elszenvedett vereség után már igen korán, 750. előtt elfoglalta Dontól nyugatra levő hazáját. Konstantinos szavainak helyes értelmezése az új szír adatokból a görög szöveg megváltoztatása nélkül szinte magától kínálkozik. Minthogy az új adatok jelentékeny segítséget

nyújtanak annak a steppei területnek a földrajzi meghatározásában, amelyen a magyarság régészeti hagyatékát elsősorban kell keresnünk, fontosságuk régészeti szempontból is nyilvánvaló.

LÁSZLÓ GYULA említést tett a honfoglalás korában a mai Magyarország területén élő avar népelemeről is. Az írott források kutatása ebben a vonatkozásban is sok új adattal gazdagodott az utóbbi évek során. Ezek azonban még nem termékenyítették meg a hazai avarkori kutatást, amelynek régészeti vonatkozásban egyébként éppen az előadó az egyik legérdemesebb előrevivője. Az új szír, heftalita és közép-perzsa adatok — úgy gondolom — világos fényt vetnek az avarok eredetére is. Amint ugyanis a heftalita érmék felirataiból, valamint az írott forrásokból kiderült, az Irán keleti szomszédságában lakó heftaliták két nagy törzscsoportra oszlottak: a nyugati heftalita *xyōn*-okra és a keleti heftalita **uar*-okra. A heftalita törzsszövetségnek ez a két népeleme azonban egyetlen egységet alkotott a közös *heftal* vezértörzs uralma alatt. Az igen nagyszámú forrás összehasonlítása nézetem szerint minden kétséget kizáró módon mutatja, hogy a heftaliták **uar* és *xyōn* elemei végeredményben azonosak az avaroknak az *uar* és *xōn* elemeivel. Ennek azonban a névazonosságon kívül is számos ékesen szóló bizonyítéka van. Egyebek között az is, hogy a heftalita birodalom felbomlásának az időpontja (557—8.) pontosan egybeesik az avarok Európába való menekülésének az időpontjával (557—8.) továbbá az is, hogy a heftalita uaroknak az Altajból a későbbi heftalita területre való vándorlása, amely 460. táján történt, időben pontosan egybeesik az avarok vándorlásával, akik Priskos szerint szintén 461—5. táján mozdultak ki eredeti hazájukból. A heftaliták és az avarok közötti viszony eddigi helytelen értelmezésének az volt az oka, hogy a kutatók általában egyetlen egységnek tekintették a heftalitákat, akik így a bizánci források tanúsága szerint nem is lehettek azonosak az avarokkal. Az új adatok azonban mutatják, hogy a heftalita törzsközösség két népelemből állt, s hogy a bizánci források mindig csak a nyugati, városlakó *xyōn* törzscsoportról beszélnek, úgyszólván adataik voltaképpen pontosan egyeznek a többi források idevonatkozó adataival. Az új heftalita vonatkozású adatok igen fontos földrajzi tanulsággal is szolgálnak, amennyiben kiderül belőlük, hogy az ogurok és az onogurok eredetileg a Szir-darja középső folyásától északra levő vidékeken éltek, tehát ott, ahol a mohamedán források szerint később az oguzok. Az avar — szavír — onogur vándorlás földrajzi körülményeinek tisztázása régészeti szempontból szintén bizonyára fontos tanulságokkal fog szolgálni.

Az új adatokból egyben az is kiderül, hogy a heftaliták nyugati *xyōn* törzscsoportja *hiung-nu*, vagyis *hun* származású. Amint ismeretes W. Henning súlyos bizonyítékokat hozott fel a mellett, hogy a párhuzamos tudósításokban ott, ahol a kínai források *hiung-nu*-t mondanak, a szogd források a *χun* (szerinte = *hun*) nevet használják, ami szerinte egyben a *hiung-nu* ~ *hun* azonosságot is döntően igazolja. A heftaliták *xyōn* elemeire vonatkozó új adatok ezt a nem teljesen meggyőző feltevést nézetem szerint a bizonyosság fokára emelik.

Mindezeknek a kérdéseknek akár csak egészen felületese kifejezése is túlságosan messze vezetne bennünket mai előadásunk témájától. Azt azonban az elmondottak is világosan mutatják, hogy az írott források kutatása továbbra is fontos tanulságokkal szolgálhat a régészet számára mind a steppei korszak, mind pedig az avar korszak kérdéseiben. László Gyula kitűnő előadása azt a reményt keltette bennem, hogy az írott források új adatai megtermékenyítő hatással lehetnek a magyar régészeti kutatások számára is.

MOÓR ELEMÉR

László Gyula előadása első részében kissé rapszódikus modorban több olyan kérdést érintett, amikre vonatkozólag én más véleményen vagyok, de amiknek kifejtésére itt már az idő hiánya miatt sincs meg a lehetőségem. Csupán két dologra szeretnék néhány megjegyzést tenni. Az egyik az, hogy a homályos nevek magyarázata, csak olyan esetekben remélhető, ha biztosan tudjuk, hogy mely nyelvben történt a névadás. De ha ezt nem tudjuk, úgy a homályos nevek tisztán formalisztikus szempontból jóformán minden nyelvből magyarázhatók; ilyen magyarázatok tehát őstörténeti következtetésekre nem alkalmasak.

A másik az, hogy László Gyula lehetségesnek véli a honfoglaló törzsek szállásterületeinek archeológiai alapon való meghatározását. Ezt valószínűtlennek tartom, mert hisz törzsnévi helynevek a honfoglaló magyarság legrégibb szállásterületén szétszórta mindenütt előfordulnak. Ellenben »A honfoglaló magyarság megtelepedése és a székelyek eredete« c. tanulmányomban (1944) bemutattam, hogy a törzsek régi szállásterülete a törzsnévi helynevek alapján igenis kimutatható, ha abból indulunk ki, hogy valamely törzsnek csak ott lehet eredeti szállásterülete, ahol a neve helynévként nem fordul elő.

Annyi ma már mindenesetre kétségtelennek látszik, hogy a honfoglaló magyarság két fő nyelvjárási csoportból állott. E két csoport nyelvének keveredéséből alakult ki a már emlékekből is ismert ómagyar nyelvi forma. Azt azonban már problematikusnak tartom, hogy e két nyelvi csoport ugor és permi csoportok keverődése révén jött volna létre, amire Pais Dezső nyomán Hajdú Péter hivatkozott felszólalásában. Ennek ugyanis több mint ezer évvel korábban kellett volna bekövetkeznie, úgyhogy ennek a népkeverődésnek speciális nyelvi nyomai aligha maradhattak volna meg ilyen sokáig. Valószínűbbnek tartom, hogy a felteendő két nyelvjárási főcsoport csak akkor alakult ki, amikor a magyarság egy része a VIII. sz. végén vagy a IX. század elején különvált a levediai főcsoporttól (vö. Moór, Acta Ethn. II. 101—11).

Az őstörténeti kutatásban a László Gyula által javasolt ascendens módszer tényleg nagyon célravezető volna, ha a honfoglalás előtti időkre vonatkozólag is bővebb archeológiai emlékanyagra támaszkodhatnánk. Ezzel a módszerrel magam is megpróbálkoztam (vö. Acta Ethn. II. 25—142). Ebben a vonatkozásban számomra az első kellemetlen meglepetést annak a felismerése jelentette, hogy a Közép-Don és Közép-Volga közé helyezendő Levédiából (vö. Moór, Acta Ethn. II. 111—32) az irodalomban csak két sír van említve, amely nagyobb valószínűséggel a magyaroknak tulajdonítható és van talán még egy sírmező is (a liadai), ahol esetleg magyarok telepedtek rá valami más népre. Ellenben a Donyec-medencéből, vagyis Etelközből (vö. Moór, i. h. 96—101), egyetlen olyan sírt sem ismerünk, amely megfelelne azoknak a kritériumoknak, amelyeket a magyarságnak tulajdonítandó sírokra nézve támasztanunk kell. Ennek a körülménynek nyilván kell valami elfogadható magyarázatának lennie. Ilyennek látszik az, hogy a Don mellék Dél-Oroszországnak archeológiai szempontból legkevesébé feltárt területei közé tartozik. Ebert archeológiai szempontból egyenesen »terra incognita«-nak mondja. De ha volna is ilyen emlékanyag, archeológiai vonalon mégsem igen juthatnánk tovább; Fettich vizsgálataiból ugyanis kitűnt, hogy a honfoglalók emlékanyagát jellemző típusok és formák nem követhetők tovább a VIII. századnál, amennyiben akkor keletkeztek. A honfoglalók emlékanyaga és az őshazaként felteendő Káma mellék (vö. Moór,

i. h. 132—8) emlékanyaga között tehát teljességgel hiányzik az összekötő kapocs.

De talán más oka is van annak, hogy a Don mellékén olyan gyéren akadnak a régi magyaroknak tulajdonítható sírok. Éspedig az, hogy a régi magyarok itt még esetleg nem is temetkeztek általánosan a földbe. A második kellemetlen meglepetés ugyanis, ha az ember a magyar őstörténet kutatásában az ascendens módszerrel próbálna továbbhaladni: annak a felismerése, hogy az uráli népek eredetileg nem a földbe, hanem a föld fölé temetkeztek. Így temetkeznek ma is a szamojédek, a közelmúltban pedig még általánosan így temetkeztek az obi-ugor népek. A permi nyelvekben pedig nyelvi nyoma maradt meg annak (vö. Beke, NyK. LIV. 185; Fokos, NyK. LIV. 65, 13. j.), hogy a permi népek ősei is a föld fölé temetkeztek. (a koporsót t. i. mindkét permi nyelvben 'ház'-nak mondják); de maradt ennek a temetkezésnek a mariban is nyoma (vö. Beke i. h.). Sőt ennek a temetkezési módnak a nyomai a honfoglaló magyarok temetkezéseiből is kimutathatók. Ilyen az, hogy egyes esetekben nem ástak sírt, hanem csak a földet húzták rá a halottra, más esetekben pedig a sírt belül deszkával és gerendával kibélelték, vagyis a rokon népek föld feletti sírkunyhóját helyezték le a földbe.

Ha tehát az uráli népcsoport népei eredetileg nem a földbe temetkeztek, úgy a magyarság kialakulásának régebbi korszakaira vonatkozólag a kelet-európai archeológiai emlékananyag közvetlen következtetésekre semmiképp sem ad lehetőséget. Néhány közvetett következtetésre azonban így is van mód.

Megállapításunkból következik például, hogy azok a temetők, amelyeket Kelet-Európában kiástak, semmiképp sem hozhatók uráli népekkel vagy a magyarok őseivel kapcsolatba.

Mivel az archeológusoknak már sikerült a fémek megjelenésének korát Kelet-Európára vonatkozólag hozzávetőleges pontossággal megállapítani, nyelvünk és a rokonyelvek fémnevei lehetőséget adnak bizonyos nyelv- és néptörténeti kronológiák megállapítására (vö. Moor, NyK. LIII. 75—93). Kronológia nélkül pedig nincs történettudomány.

De bizonyos telephelyek emlékanyaga is ad talán közvetlen őstörténeti következtetésekre lehetőséget olyan körzetekre vonatkozólag, ahonnan hiányoznak a sírleletek, ahol tehát létezhetek uráli népek. Ha t. i. az ilyen telephelyek emlékanyaga nagyjából megfelel a nyelvészeti archeológia segítségével kikövetkeztethető kultúrfoknak, ami ugyanis bizonyos korszakokra vonatkozólag a nyelvi anyag segítségével teljes bizonyossággal megállapítható. Így pl. *fúr* igénkből megállapítható, hogy az uráli ősnép kultúrája neolithkori volt. Ez az ige, vagyis megfelelője, ebben a jelentésben ugyanis az összes uráli nyelvekben megvan; így tehát feltehető, hogy a mai uráli népek ősei már együttélésük korában ismerték a fúrás technikáját, ami pedig a neolithkori kultúrák legjellemzőbb sajátossága.

Az uráli vagy ugor ősnép szállásterületeire vonatkozólag mindenesetre biztosabb következtetések vonhatók le az ú. n. biogeográfiai módszer útján vagy bizonyos folyónevekből, mint az esetleges telephelyekből.

Hogy bizonyos kelet-európai temetők nem hozhatók a magyarság őseivel kapcsolatba, az László Gyula előadásának, egy bizonyos speciális kérdést tárgyaló II. részéből is megállapítható, ha t. i. tekintettel vagyunk az általa is követelt ú. n. komplex-módszerre.

Hogy a Zbrujeva által kiválóan feltárt és leírt lugovoi ananyinókori temető népe — előadásában László Gyula főként erre a leírásra támaszkodott — semmi-

esetre sem tekinthető ősgornak vagy ősmagyaroknak, az nemcsak a földbe való temetkezés tényéből, hanem a temetkezési ritusból is megállapítható. A régi magyarok sírjai — a chantik sírkunyhóihoz hasonlóan — nyugat-keleti irányban vannak tájolva; ezzel szemben a lugovoi sírok észak-déli tájolásúak. Amíg a régi magyarok sírjaiban csak lócsontok találhatók, a lugovoi sírokból ló-, marha-, disznó-, kecske- és juhcsontok kerültek elő. Amíg a honfoglaló magyarok sírjaiban a lónak csak a koponyája és velőcsontjai vannak meg, Lugovóban az áldozati állatok lapockacsontjai kerültek elő a sírokból. Ez tehát nyilván egy egészen más kultúrájú nép temetkezése volt.

A pianobori kultúrát Tallgren nyomán korábban magam is az ősmagyaroknak voltam hajlandó tulajdonítani. Ma azonban már ezt is problematikusnak látom, tekintve, hogy az irodalomban fel vannak sorolva azok az állatok, amelyeket a pianoboriak tenyésztettek. Márpedig a régi magyarok sírjaiból, akik csak lovat áldoztak, semmiképp sem lehetne megállapítani, hogy lovakon kívül milyen állatokat tenyésztettek még. Sajnos a pianobori kultúrára vonatkozólag nem áll rendelkezésünkre egy a Zbrujeváéhoz hasonló kiválóan pontos és részletes ásatási leírás.

Meg kell tehát állapítanunk, hogy László Gyula előadásában a sírmezőkre vonatkozólag felhozottak a magyarság őstörténetét illetőleg nem pozitív, hanem tulajdonképp csak negatív következtetésekre adnak alapot.

FEHÉR GÉZA

Csak néhány mondatot szeretnék mondani. Én úgy látom, hogy a honfoglaló magyarság sírjai és leletei megérdemelnek néhány évtizedes *hazai anyag*-gal való munkát, ugyanis természetesnek tartom, hogy ezekből kell kiindulni, és pedig visszafelé haladva.

Moór Elemérnek pedig szabad legyen azt mondanom, hogy nem olyan veszedelmes a helyzet a régészetre vonatkozólag, t. i. a honfoglaló magyarok sírjai szép számmal és anyaggal találhatók. Etelközben és Lebediában is vannak ilyen sírok. Úgyhogy az a körülmény, hogy nem tudunk ezekből az igenis meglévő sírokból komoly anyagot összeállítani, azért van, mert mai szovjet területen nem dolgoztunk eleget.

A honfoglaló magyarságéval egyező temetkezések és leletek tömegével vannak szovjet területen, ezeket azonban ma még nem tudjuk pontosan kiválasztani. A nagy besenyő és nagy kun temetők rítusa és leletanyaga is nagyjából azonos a honfoglaló magyarság temetőivel. Ebből azonban sajnos még nem tudjuk kiválasztani az anyagot, de csak azért, mert a Szovjetunióban a magyar régészek közül csak néhányan jártak és nem volt módjuk elég hosszú ideig dolgozni. Az ilyenirányú kutatásokat nem lehet irodalomból, holt anyagból csinálni, ezeket a temetőket, leleteket meg kellene nézni. Nem kétséges azonban, hogy a honfoglaló magyar temetkezés leletanyagának analógiája megtalálható a Szovjetunió területén. Tehát nincs olyan nagy baj a régészet területén, mint azt Moór Elemér mondta. Föld feletti temetkezés lehet hogy van, de a honfoglaló magyarok földbe temetkeztek Etelköz és Lebedia területén.

Nekünk az a kötelességünk, hogy a honfoglalás kori magyar temetőket minél jobban, minél komolyabban feldolgozzuk. A továbbiak azonban igen nehéz és igen kevés eredménnyel kecsegtető munkát jelentenek addig, amíg nincsen módunk szovjet területen is kutatni.

LÁSZLÓ GYULA válasza a hozzászólásokra

Köszönöm Fehér Géza kartárs hozzászólását, aki a régészek közül egymaga vett részt a vitában. Sajnálni való, hogy a magyar őstörténet iránti érdeklődés általában hiányzott s a jelenben is hiányzik régészetünkben. Őstörténetünk kutatói eddig inkább nyelv- és néprajzkutatók voltak, a régészeti munka magyar részről csak nemrégén indult meg. Hajdu Péter és Czeglédy Károly a maguk területén felvetett kérdésekkel és eredményekkel járultak hozzá az előadás mondanivalójához.

Nem tudok egyezni Móor Elemérrel a föld fölé való temetkezés kérdésében. Ennek semmi nyoma sem honfoglaláskori temetőinkben, sem pedig néphiedelmünkben. Abban sem értek egyet vele, hogy a Don környéke »terra incognita«. Éppen a szovjet kutatás tárt fel ezen a területen egy sereg lelőhelyet s ma már összefoglaló értékelését is tudja adni e vidék régi művelődéseinek. Nem tudom azt sem elfogadni, hogy a lugovoiak észak-déli irányban temetkeztek volna. Az ananyinóiak mindig lábbal a folyó felé temettek, ez természetesen lehetett észak-déli irányú is. Ez talán összefügg azzal is, hogy a vadászok és halászok folyók szerint tájékozódnak, szemben a földműves és pásztornépekkel, amelyek égtájak szerint tájékozódnak.

Befejezésül engedjék meg remélnem, hogy a magyar őstörténet kutatásában az együttműködés nemcsak a rokontudományok felé fog egyre jobban megzilárdulni, hanem régészetünk is belekapcsolódik munkánkba.

BANNER JÁNOS elnöki zárszava

Tisztelt Főbizottság! Mielőtt az ülést bezárnám, válaszolni szeretnék László Gyulának, aki a hozzászólásokra adott válaszában említette, hogy Fehér Géza kivételével előadásához a régészek nem szóltak hozzá. Ő ebben tendenciát lát, mint azt ismételten is hangsúlyozta. Meg kell állapítanom, hogy ebben semmiféle tendencia nincs, eltérő állásfoglalás azonban kétségtelenül van. Ez az állásfoglalás László Gyula előadásában is megmutatkozik. Legyen szabad az előadásából idéznem azzal kapcsolatban, amit mondani akarok. Azt mondta előadásának az elején: »... ez a gyönyörű feladat megilletődött gondosságra és a legnagyobb tudományos fegyelemre kötelez. Ez a fegyelem azonban nem jelentheti azt, hogy munkánkat csak kínos pontosságú és részletes adatközlésre korlátozzuk, hanem bátorságra, merészségre indít, hogy a részletmunkákat egybefogjuk...«

Ez az a pont, ahol László Gyulával a magyar ősrégészek nem értenek egyet. Nem azzal, ami az adatközlésekre korlátozást illeti, hanem a továbbiakkal. Nem azt akarom mondani, hogy az ő álláspontjának nincs létjogosultsága, mert valóban gondolatokat ébreszt és talán elérkezik annak az ideje is, hogy temetők egész sorával tudja igazolni állításait. Addig azonban — azt hiszem — hogy egy kicsit merészség tényeknek vett feltételezésekből kiindulni. László Gyula, több mint tíz évvel ezelőtt, megírta a honfoglaló magyar nép életéről szóló munkáját s ebben fektette le az először azt, amit itt azzal juttatott kifejezésre, hogy »... a nagycsalád kérdésében elérte a történelmi kútfőkkel egyenrangú értékelést«. Ezt a magam részéről sem akkor nem láttam így, sem ma nem látom.

Ezért nem tudjuk követni László Gyula módszerét, amelyben — mint ahogy maga is megmondja — rendkívül sok a hipotézis, amit természetesen csak munkahipotézisnek lehet elfogadni.

Nagyon sajnálom, hogy László Gyula kihagyta előadásának azt a részét, amely arról szólt volna, hogy meddig mehetünk el egy kultúra értékelésével, a néppel való azonosítás szempontjából. Én itt továbbmennék s úgy vetném fel a kérdést, hogy meddig mehetünk el hipotéziseinkkel, hogy azok még hihető formában álljanak a szakemberek előtt.

Ha a hazai őskori temetőket — amelyek már elég szép számmal vannak — analizálni tudjuk és ha ezekben, a viszonyok szerint természetesen különböző, de hasonlóan meghatározott törvényszerűségeket fogunk megállapítani tudni, akkor elérkezettnek látom az idejét annak, hogy visszakövetkeztethessünk és az őskorra vonatkoztatva, idegen területen is ugyanazt csináljuk. Nem László Gyula a hibás abban, hogy visszatekinteni nem tud és hogy kénytelen a IX—X. századi állapotokat visszavetíteni oda, ahol a honfoglaló magyarság őseit keresi. Hogy megtalálta-e, ez lehet vita tárgya és lesz is, de ez az oka hogy ősrégészek ebben a vitában nem tudnak résztvenni, és hogy a megállapításokat nem látják eléggé megalapozottnak.

Ezek után megköszönöm a hallgatóság figyelmét, az előadó, valamint a hozzászólók közreműködését, az előadóülést bezárom.

PANNÓNIAI VÁROSOK ÉLETE A KORAI FEUDALIZMUSBAN

RADNÓTI ALADÁR

A római császárkor gazdasági és társadalmi viszonyait vizsgáló polgári történetírás egyik legelterjedtebb megállapítása, hogy az antik kultúra pusztulásának okát a város társadalmának széttölesztésében kell keresnünk. Az antik kultúra gyökereit alapjaiban támadta meg — ezen felfogás szerint — a római municipális társadalom és a falusi tömegek ellentéte. A falusi paraszttömegekhez kapcsolja a katonaságot, sőt a katonaság keretébe később felsorakozott különböző barbár népeket is. Ebben a harcban a municipális társadalom és vele az antik kultúra elpusztult. Ez a megállapítás Rostovtzefftól származik és még az utolsó évek összefoglaló polgári-történeti munkákban is erősen tartja magát. A polgári történetírás az antik kultúrában jelentősen aláhúzza a római város szerepét. A római birodalom fénykorát a municipiumok és coloniák gazdasági virágzásának idejére teszi, amikor az I—II. században az egymást váltó császárok kormányzata a kiterjedt birodalom minden tartományában a városi polgárság gazdasági erejére támaszkodott. Azokban a tartományokban, ahova a romanizáció elkésvé érkezett és nem voltak korábbi városok, polgárjog adományozásával újabb municipiumokat létesítettek. Ilyen tartomány volt Pannonia is. A jogokkal körülbástyázott városi polgárság ellentéte a tartományok nagy tömegű paraszti rétegével szemben a III. században vált nyilvánvalóvá. Az ú. n. katonacsászárok bár változatlanul egyre inkább a municipális közösségek gazdasági erőforrásait veszik igénybe, azonban a hadseregre támaszkodva éppen a paraszti tömegekből rekrutálódott szoldateszka igényeit akarták mindenek felett kielégíteni. A katonaság előtérbelépése — a polgári történetírás szerint — szociális forradalom, amely újabb erőt kap a IV. században, amikor már nem a birodalom paraszttömegei jelentik a városi polgárság erőt, hanem a határokon túl élt besorozott barbárok. Amiképedig már egész törzseket kebeleznek be a katonaság kötelékébe, úgy ez a forradalom helyenként szinte nacionalista színezetet ölt. A szakadék a városok és hadseregre támaszkodó despotizmus között egyre nő és végül a városok pusztulásával végződik. Világos, hogy ezen történeti szemléletben az antik kultúra pusztulásával a városok gazdasági erejének szintén teljes gazdasági erőtlenedését kell feltételeznünk, mint ahogy a középkor kezdetével körvonalazott történeti változás

nem képzelhető el a város teljes gazdasági és kulturális lehanyaglása nélkül.

Ezzel szemben áll a középkori kultúra kezdeteivel foglalkozó polgári történészek felfogása. A XVIII. század végén bekövetkezett polgári forradalom történéseit ellenséges érzület fűtötte a középkori kultúrfejlődéssel szemben. Ez a történeti irányzat azonban már rég a múlté. Ma már általánosan rányomja bélyegét a középkorral foglalkozó történészek kutatására az a törekvés, hogy középkori európai kultúrát igyekeznek egész lényegében az antikből levezetni, békés belenövést feltételezve, amely szerint a kettő között törés nincs. Ha pedig a békés evolúciót kívánják bizonyítani, akkor a társadalmi fejlődésnek egy ponton feltétlenül érintkeznie kell az antikkkal és ez: a város. Tehát az a város, amelyet az ókorral foglalkozó polgári kutatók végleges pusztulásra ítélték, amelynek társadalmi bomlását betetőzte a népvándorlás vihara, mint egyedüli életképes csíra újra kizöledel a középkor hajnalán és fejlődésében mintegy kovácsa lesz a középkori kultúrának, áltakítva a környező területet, a vidéket és annak lakóit. A középkori történetnek ezt az erőltetett magyarázatát, amely egyoldalúan a kereskedelmet hangsúlyozza mint a város éltető elemét, — a Dopsch-elmélet jelenti. Ezen elmélet szerint a kultúra hordozói, már a középkor igen korai szakaszában, a városlakók. Az antik városok védelmet nyújtó falai között meghúzódott lakosság Európa déli és nyugati részein olyan civilizatorikus és kulturális értékeket mentett át, amelyeket egyházi közvetítéssel átadott a városok köré telepedett ifjú germán népeknek. Ilyen módon a VIII—IX. és XI—XII. század államalakulásának mindig legerősebb támasza lesz a város, éppen a feudális fejlődéssel szemben. Ennél az elméletnél is, — mint Rostovtzeff megállapításainál is — nem nehéz felfedezni a polgári gondolkodás rúgóit, amely a kultúra hordozóinak egyedül a városlakót tekinti, modern nyelvre lefordítva, a polgárt.

Mindkét tábor teljesen figyelmen kívül hagyta egyrészt a rabszolga tömegek, másrészt a földhöz kötött feudális paraszti tömegek döntő jelentőségét a társadalmi fejlődésben. Ez a két alapvető hiányosság — ha meg is magyarázza azt, hogy miért került ellentétbe ez a két felfogás — még mindig sok kérdést vet fel azon az úton, hogy miként juthatott a Dopsch-elmélet a városi fejlődés kontinuitása kérdésében ehhez az egyoldalú kritikátlan elképzeléshez. A helynévkutatás a településtörténeti eredmények figyelembevételével látszólag döntő érveket szolgáltatott a városi kontinuitás bizonyításához.

Megállapítás szerint Európában azon a területen, ahol a római birodalom korábban fenn volt, a városnevek vizsgálata alapján három régiót különböztethetünk meg: 1. nyugati és déli régiót (Anglia, Franciaország, Spanyolország, Itália és a Tisza vidéke), ahol a városnevek legnagyobb része az antik nevekből vezethető le. 2. A délkeleti régiót, ahol a városnevek a bizánci birodalom keretében születtek, továbbéltek, 3. végül a Duna vidékét, a két régió között, ahol a városok antik neve a középkorban nem maradt meg, mégis a leg-

fontosabb forgalmi csomópontok a középkorban is nagyjában az antik városok helyén keletkeztek. A nyugati körzet határa Magyarországot éppen érinti, a pannóniai városok közül ezt a nyugati formát képviselik Poetovio = Ptuj, vagy a vitatható Vindobona = Wien. Tehát a Dunántúl teljes területe már belesik a harmadik körzetbe. Ennek a területnek városi fejlődését először A. Jireček körvonalazta.

A magyarországi középkori városok eredetével foglalkozó kutatók közül a legszélsőségesebb álláspontot ebben a kérdésben Pleidell Ambrus foglalta el, aki összefoglaló tanulmányában sorra vette a Dunántúl középkori városait és azokat mind római alapításúaknak vette. Általánosító véleményeiből álljon itt két idézet:

»A magyarországi városfejlődés alapjait tehát — mint a római birodalom romjain kialakult országokban mindenütt — a régi római városok képezték.«

Nem sokkal később így beszélt:

»A honfoglaláskori római eredetű városok tekinthetők tehát a magyar városi intézmény csíráiul: de kifejlődésükhöz a lehetőséget a magyar talaj adta meg. A magyarság csakúgy, mint a római birodalom romjain hazát talált germán népek. . . . nagy egészében nem volt városlakó ugyan, de régi hazájából olyan kereskedelmi kapcsolatokat hozott magával. . . . egyszerre friss erőt adhatott volna még a halódó városi kultúrának is.«

Legtovább megy azonban a következőkben:

»Ha ugyan ez a városi kultúra akkor csakugyan leáldozóban volt? Az előadottak után semmi okunk sincs feltételezni, hogy a népvándorlás eltépte volna a városi élet tápláló ereit, a római uralom által kiépült kereskedelmi hálózatot.«

Pleidell a római kori településekre vonatkozó adatokat a legnagyobb kritikálansággal veszi át. Talán módszerére legjellemzőbb az az igyekezet, amint Veszprém esetében, a város környékén elszórt római emlékeket erőnek erejével egy egységbe kívánja foglalni. A húsz évvel ezelőtt megjelent dolgozata sajnos nem maradt hatástalan a magyar régészeti kutatásra sem. Akadtak olyan kutatók, akik a korábbi szkeptikus álláspontjukat félredobva határozottan hitet tettek a városi kontinuitás mellett, sőt túlmenve a topográfiai kontinuitáson, pl. Pest esetében, a városnevet is az antik helynévből származtatják. A Ptolemaiosnál megőrződött jazyg-szarmata földre lokalizált *έσσιον*-ból vezették le.

Pleidell tévedései leginkább abból adódtak, hogy a Dunántúl középkori városainak fejlődését tekintve a pannóniai városfejlődés gyér topográfiai adatait szinte időtlenül vette át. Figyelmem kívül hagyta azt a közel négy évszázados társadalmi fejlődést, amelyet a pannóniai városok megtettek. Ezen kívül nem vette tekintetbe azokat a földrajzi adottságokat, amelyek a megváltozott társadalmaknál különböző módon hatnak.

Pannóniát a kutatás általában a szabad parasztgazdaságok hazájának tekinti. Ugyanakkor azonban kiemeli a rabszolgatermelésen alapuló nem

municipális kötöttségű földbirtokok nagy jelentőségét. Ebből arra következtethetnénk, hogy a coloniák és a municipiumok ritkák tartományunk területén és a lakosság túlnyomó része távol a városoktól, vidéken él. Ez azonban nem így van. Ha összehasonlítjuk tartományunkat, pl. Galliával, akkor a városok arányát tekintve a területhez mérten nem mutatkoznak nagy eltolódások a nyugati tartomány javára. Különösen akkor nem, ha a pannóniai legiós táborok mellett keletkezett ú. n. katonavárosokat mint a későmunicipális fejlődés jellegzetes dunai formáit a városok közé kell hogy soroljuk, pedig erre a legújabb kutatás alapján minden jogunk megvan. A tartomány katonai veretű romanizmusának jellegzetes fejlődése ez. Ha azonban a pannóniai városok földrajzi elhelyezkedését tekintjük, akkor észrevehetjük, hogy ezek majdnem kivétel nélkül a tartomány határain feküdtek, a Pannonián keresztül vezető fontos átmenő forgalmi utak mentén, akár a nyugati határ mellett futó ú. n. borostyánkő-utat, akár a Duna folyását követő limes-utat tekintjük. A határokon futó útvonalak által bezárt négyszögön belül széles területen nem találunk városokra, ebbe a tömbbe esik majdnem az egész Dunántúl.

Érdekes eredményekre jutunk, ha az antik földrajzi forrásokban megmaradt pannóniai helyneveket vesszük vizsgálat alá. A római helynévadás legkorábbi rétegét Ptolemaios őrizte meg számunkra. Adatai részben az i. u. I., legnagyobb részben a II. századból valók. Egészen más réteget határoz meg az *Itinerarium Antonini*, amely nagy egészében a névadás III. századi állapotát őrizte meg számunkra, bár mint látni fogjuk, az első tetrarchia névadása is tükröződik ugyanennél a forrásnál egy későbbi rétegben. Feltűnő, hogy az egész tartomány területén nem kevesebb, mint húsz olyan helynévvel találkozunk, amelyek római, vagy romanizált bennszülött személynevekből vannak képezve az -ana, -iana, vagy -anis, -ianis, végződésel: Antiana, Cimbriana, Floriana, Tricciana, Variana, hogy csak a legjellemzőbbeket említsük. A nyelvészek, így Holder is foglalkozott ezekkel a helynevekkel és eléjük a »villa«, vagy a »mansio« szót javasolta. Ptolemaiosnál csak ilyen név fordul elő, »Bassiana«, amely később colonia lesz és *Μαγνιάνα*, amely nem jelentős hely, csupán a két résztartomány superior és inferior földrajzi határát jelöli meg e helynévvel a tartomány déli részén. A Tabula Peutingeriana-ban megőrzött helynevekből kettő kivételével hiányzik ez a helynévcsoporthoz, de ez érthető. A Tabula csak a limes és a legfontosabb utak állomásait őrizte meg számunkra — ezek, mint tudjuk, a tartomány szélein haladtak — kihagyva egészen a tartomány közepét. Az *Itinerarium*-ban pedig a tartományt átlósan keresztül-szelő utak állomásai is megmaradtak, tehát ez a névadás éppen a tartomány belsejére jellemző, ahol nem ismerünk nagyobb városokat. Az útállomások nevei mögött tehát egy-egy tulajdonosáról elnevezett nagybirtok központját kereshetjük. Galliában napjainkig továbbélő hasonló névadással találkozunk, a tartomány belsejében elszórt birtokközpontok, villák megjelölésénél.

Csak két esetben beszélhetünk hasonló névvel jelölt nagyobb városi településről: Mogetiana és Sopianae esetében. Mogetiana vagy Mogentiana már a II. sz. közepén municipium. Sopianae, ahol a személynév ugyancsak feltételezhető a szó tövében, számunkra igen fontos hely. Mint jelentős útsomópontból nem kevesebb, mint öt út indul ki, de városi szervezetére a II–III. században a bizonytalan kiegészítő báni feliratos kövön kívül semmi adatunk sincs (CIL III 3293). Fejlődésének kezdeteit kétségtelenül a IV. sz. elejére kell tennünk, bár ebből a korból sem maradt feliratos emlékün, mégis a temetkezések nagy kiterjedéséből, továbbá díszes formáiból következtethetünk a település gazdasági erejére anélkül, hogy városi szervezetéről a legkisebb adatunk volna. Bizonyos, hogy ez a telepedés nem sorolható a II–III. századi municipális fejlődés keretébe.

A tartomány belsejében található települések képe a II–III. sz.-ban, laza telepítésű villa rusticák egy-egy nagybirtok közepén, továbbá bennszülött falvak, a villák, vagy mansiók nevüket birtokosukról kapták, ezek lehetnek italikusok, de számba kell vennünk a bennszülött arisztokráciákból kiemelt nagybirtokosokat is. A III. században hiányoznak a feliratok, különösen a század második felében, a tartomány belseje pedig a legszegényebb ilyenfajta emlékekben. Mint ritka kivételt iktathatjuk ide Flavius Delmatius és felesége sírfeliratát, amelyet talán egy Savaria környéki villa mellé épült sírkert falában helyeztek el. Az állítók felszabadított rabszolgapár (CIL III 4185). A felirat mutatja, hogy ezeken a birtokokon dolgoznak rabszolgák, még a III–IV. században is. Colonusokról nem tudunk feliratot idézni. A bennszülött falvakat, ahol a szabad parasztok éltek, szintén megtaláljuk az Itinerarium Antonini helynevei között. Az illyr és kelta eredetű helynevek egész sorát idézhetjük: Limusa, Gorsium, Valcum, stb.

Van azonban egy másik helynévesoport az Itinerariumban, amely területileg is elhatárolható, ez a réteg az első tetrarchia korából származik. Az egyik helynévnél megtudjuk, hogy a korábbi Gorsiumot Herculiának hívják, de van a tartomány keleti részében Iovia is. Mindezek a helyek a tetrarchia korában elnevezett Valeria tartomány területén feküdtek. A tartományt, mint tudjuk, Diocletianus leányáról, Galerius császár feleségéről nevezték el. Ammianus Marcellinus értesít egy betelepítésről Valériában Diocletianus korában ezen a területen: Sopianae, a mai Pécs környékére telepítik be a Kárpátok keleti lejtőjén összeszorult és a birodalomba befogadott karpokat (28 1,5). Ez volt az első nagyobb szabású betelepítés, amelyet topográfiaiailag is egy szűkebb területre rögzíteni tudunk. Hogy az ilyenfajta telepítés összefüggött új helynévadásokkal is, igen valószínű. Lehetséges, hogy Sopianae a telepítés miatt nőtt meg jelentőségében és az síncs kizárva, hogy mint a későbbi praeses székhelye, már ekkor körülveszik fallal. A telepítés oka világos: a tartomány jobb védelme.

A Notitia dignitatum adatain kívül a későbbi IV. századi új helynévadásról kevés adatunk van, és az is nem a tartomány belsejére, hanem

a limesmenti erődökre vonatkozik, pl. *Ulcisia Castra* új neve *Castra Constantia*.

Anélkül, hogy a helyneveket tudnók, egy nagyszabású telepítés körvonalai bontakoznak ki régészeti kutatásunk nyomán az elmúlt években. Bél Mátyástól kezdve emlegetik földrajzi leírásaink a Keszthelytől délre fekvő ú. n. fenéki várat. Rómer Flóris érdeme volt, hogy a várat felmértette és ásatás nélkül megközelítő pontosságú alaprajzot közölt. A környezetéből jólkiemelkedő vár jellemzője a köralaprajzú bástyákkal szaggatott falnégyyszög. A körfalon belül több római épület feltárása után kezdett hozzá Csák Árpád már 1907-ben a körfal szerkezetének tisztázásához. Először az északnyugati saroktornyot, valamint az északi és nyugati fal egy kis szakaszát tisztázta még további három bástyával. Megállapította, hogy a fal 2,60 széles és a kerekalaprajzú bástyák 20—20 méter távolságra szabályosan sorakoznak fel a várfal külső szélét érintve, átmérőjük 15 m, míg a sarokbástya valamivel nagyobb, 17 m. A vár körfalának csak ezen kis része került feltárássra de a Fenékpusztán található vár északi és déli falvonala jól látható volt a növényzet alatt. A falak irányát mutató megsárgult fű híven kirajzolta a falnégyyszög külső oldalán felsorakozó bástyákat a feltárt részhez hasonló távolságra egymástól. Kétséges csupán a Balaton felé eső keleti oldal volt és ma is az, ahol nagy partszakadások teszik bizonytalanná a nagykiterjedésű település határait. Az új bemérés alapján ennek az erődnek nyugati és déli oldalfala 392, illetőleg 348 m. Csák Árpád ásatásaiból előkerült leletek alapján a fenékpusztai erődöt már Kuzsinszky Bálint a későrómai korba helyezte.

A második világháború előtti időben a pannoniai római táborok és városok körfal alaprajzától elütő fenéki alaprajznak két analógiáját is megtaláltuk. Paulovics István Ságváron, a Balatontól délre 10 km-re, a község belterületén 1937-ben vastag falakra akadt, amelyekhez kerek bástyák csatlakoztak. A több helyen metszetekkel megvizsgált erőd egy négyszöget adott ki, amelynek mérete a múlt évben végzett hitelesítő bemérésem alapján 292×268 m. A nyugati és déli oldalon sikerült egy-egy kerek alaprajzú bástyát tisztázni, amelynek mérete: 12 m 36 cm. A körfal vastagsága: 2,30 m.

Két évvel későbben Környe község (Komárom m.) belterületén egy halastó medrében mintegy 45 m hosszú vastag római falszakasz került elő délnyugat-északkeleti irányban. A fal vastagsága 2,30, alapozása azonban 2,90—3,00 m. A falszakasz feltárt részéhez ugyancsak köralakú bástya csatlakozott kívülről, amelynek külső átmérője 13,40 m volt. A délkeleti határfalon egy másik hasonló méretű bástyát mosott ki az árvíz. Ez a bástya a két év előtti felhőszakadás után ismét előtűnt. A rövid ásatás csak abban járult hozzá a falak korának tisztázásához, hogy a falakba beépített feliratos kövek postquem datálást adtak és a falak építkezését a III. sz. második felénél későbbi időre tették.

A fenékpusztai, ságvári, környei körfallal körülvett települések alaprajzai és méretbeli egyezésük felhívták a figyelmet arra, hogy a tartomány

belsejében a limestől távol, — hiszen Környe is kb. 20 km-re fekszik Brigetiotól délre — a késő római időben erős falakkal körülvett települések léteztek. Az azóta megtörtént terepbejárások még két helyen figyeltek meg a terepen hasonló kerek alaprajzú bástyákat.

A fenékpusztai legnagyobb erődített telephez hasonló méretű fallal körülvett település van Felsőheténypusztán, Dombóvárhoz közel Somogy és Tolna megye határán. Ugyanilyen bástyák rajzolódnak ki a terepen a Győrtől délnyugatra fekvő Kisárpás területén, ahonnan már eddig is igen sok késő római emléket ismerünk. A Marcal folyó egyik átkelő helyén fekszik ez a nagy kiterjedésű település.

A felsorolt öt, fallal körülvett, település egységes alaprajzi elrendezést mutat. Ennek jellemzője a derékszögben egymást metsző határfalak, tehát négyszögű táborhoz hasonló elrendezés, még inkább azonban az egyenes falsíkokból kiugró nagy köralapú bástyák, amelyek szabályos sorban sorakoznak egymás mellett, éppen csak érintve a falsíkot. Nagyobb körbástyákat a sarkokon eddig még csak Fenékpusztán és Heténypusztán figyeltek meg. A pannóniai limes táborerődítésének alaprajzi sajátosságai eléggé ismertek, eddig hasonló bástyák nem kerültek elő a határmenti erődökben. De nem találunk analogiát az egész dunai limes mentén sem. Az a törekvés, amely a falsíkokból kiugró bástyákat, mint egy fejlődési sorozatot, a dunai limes erődítésének fejlődésébe kívánná beilleszteni és így a belső-pannoniai típust is ide sorozná, nem érne el eredményt. Az utolsó Valentinianus-kori (373—375) építkezéseknél későbbi időbe tehetné csupán, ami pedig lehetetlen.

Az eddigi megfigyelések szerint a fenékpusztai erőd területén a római érmek tömegesen II. Constantius vereteivel kezdődnek (337—361). Ennek megfelelően a ságvári erődhez tartozó temető leleteiből összeállított táblázat, amely szerint a 342 sírból előkerült érmek közül I. Constantius veretei 3 darabbal, II. Constantius veretei pedig több mint 100 darabbal vannak képviselve. Ez a két adat annyira egybevághat, hogy a belső-pannoniai késő római erődök építkezését a IV. sz. második harmadára kell tennünk.

A nagy vastagságú falakkal körülvett települések tehát a IV. sz.-ban egész más képet mutatnak a tartomány belsejében, mint azt egy évszázaddal előbbi időben vázoltuk. Az eddig megfigyelt IV. sz.-i erődök ugyanazok, a belső úthálózat vonalain vagy metsző csomópontjaiban épültek, éppen azok az utak haladnak ezeken keresztül, amelyekről adatokat szolgáltatott az Itinerarium Antonini. A sopianae-arrabonai, vagyis a Pécsét Győrrel összekötő útvonalon feküdt a heténypusztai erőd, ennek az útvonalnak egyik fontos kereszteződésénél találjuk a ságvári erődöt, amelyet Triccianaval azonosíthatunk. A sopianae-brigetioi útvonalon találjuk a környei erődöt, amely Floriana megadott távolságának felel meg Brigetiotól. A fenékpusztai erőd viszont biztosan a sopianae-savariai útvonalon van, hiszen a Balatontól nyugatra itt kínálkozott az első átkelő észak-déli irányban. Viszont Kisárpás az arrabona-savariai

útvonalon fekszik. Persze ezen IV. sz.-i alapítású településeket nevükben sem tarthatjuk azonosnak a korábbi állomásokkal. Nagyon valószínű, hogy legalábbis nagyrészüik más nevet kapott. A korábbi nevekkal való azonosítás azonban kézenfekvő Ságvárnál, ahol az erődnegyszögön belül korábbi leletek is előkerültek, sőt a római emlékeanyag visszanyúlik ezen a helyen egészen az I. sz. második felébe. Mindez megerősíti, hogy Tricciana korábban mint mansio létezett. De Fenékpusztán is, az erődnegyszögön belül kiástak egy II. sz.-i villához hasonló alaprajzú épületet, amely elválik a többi alaprajztól és amelyhez korábbi leletanyag is tartozott. Csak Árpád megfigyelései azonban nem világították meg azt a fontos kérdést, hogy vajjon ez az épület még fennállott-e akkor is, amikor köréje a falat építették, tehát az új települést alapították. Könnyen lehetséges, hogy itt is a település elődje a korábbi nagyobb birtok közepén álló villa volt, amely esetleg a IV. sz.-ban már részben vagy egészben elpusztult.

Az egyforma alaprajzú körfalak határozott bizonyítékai, hogy itt egy egyszerre lejárásodó tudatos telepítés építészeti emlékeit gyűjtöttük össze a IV. sz. közepéről. Valószínűnek látszik, hogy a tartomány más helyeiről is kerülnek majd elő esetleg hasonló körfalakkal ellátott erődök, az eddigi megfigyeléseink alapján azonban csak azt a következtetést vonhatjuk le, hogy mind az öt település Pannonia prima tartományban volt. Az alaprajzokat figyelembe véve feltűnő, hogy ilyen bástyákkal ellátott körfalakat a nyugati tartományokban is találunk, mégpedig a Rajna mellett. A IV. sz. közepén a rajnai limesre nehezedő nyomás ellen a limestől beljebb fekvő városokat fallal veszik körül, egy sor várost közvetlenül a folyó mellett hasonló bástyákkal tagolt körfallal veszik körül: így Antonacum (Andernach), Bodobricat (Boppard), és más városokat. Egy hasonló építkezésről tudósít bennünket *Ausonius* a Mosel völgyében tett utazásakor Bingen (Bingium) esetében. De a köralakú bástyák megvannak Svájc területén is a késő római erődöknél, így Tasgaetium (Eschenz) és Tenedo (Zurzach) erődeinél. Hogy ott is, itt is egységes tervezés volt, az nem kétséges, majdnem egy időben. Mindebből természetesen nem szabad azt a következtetést levonnunk, hogy a telepítettek is a Rajnától jönnek, bár ez a lehetőség fennáll.

A tartomány belsejének újra telepítését feltétlenül megelőzte nagy területek elnéptelenedése. Úgy látszik, hogy a III. sz. közepén több szarmata és quad betörés megrítktította a tartomány népességét. Egy ilyen nagy betörésről tudomásunk van 260-ból. Az elrejtett éremleletek feltérképezése mutatja, hogy a pusztítás, vagy legalábbis a félelem leér egészen a Muráig. A pusztítás mértékét leginkább Szalacskán mérhetjük le, ahol a bennszülött lakosság vagyona ebben az időben kerül földbe. A betörések a bennszülött parasztság falvait, de a nagybirtokok villáit sem kimélték. A pusztítás végső eredményeiben azonban közelebb hozhatta a nagybirtokról megszabaduló rabszolgákat és a gazdaságilag tönkre ment szabad parasztokat. Egyre inkább összekovácsolódó elégedetlen tömeg keletkezett a városok falain kívül, amelyek nem csodál-

ható ellenséges érzülettel tekintettek a még mindig nagyobb biztonságot élvező municipális közösségekre.

Az az emlékanyag, amely ezekből a belsőpannóniai erődökből rendelkezésünkre áll, még nem elégséges ahhoz, hogy végleges eredményt vonhassunk le ezen IV. sz.-i telepítés etnikumára vonatkozólag. A fenékpusztai késő római temetőt nem figyelték meg sírok szerint és a kiásott emlékanyag túlnyomó része elpusztult, egy kis hányad publikálatlan a keszthelyi múzeumban, ugyanígy vagyunk Kisárpással; rendelkezésre eddig csak a ságvári temető közel 400 sírja áll. Ebből egy határozott etnikai karakter nem olvasható még le, bár a temető analízisa sok új eredményt hozott. Úgy látszik azonban, hogy itt a szalak inkább kelet felé vezetnek és pedig a Balkán-félszigetre. Ez nem volna meglepetés, mert a Balkán-félsziget még a IV. sz.-ban is jelentős néprezervoár volt, bár a IV. sz.-i telepítéseknél már inkább elképzelhető, hogy a határokontúli barbárok közül egész néptörzseket telepítenek be a védelemre. Ez történt például a szarmatákkal Galliában, ahol a Notitia dignitatum felsorolása szerint egy nagyobb telepítésnek nem kevesebb, mint hat praefectusát említi a »Sarmatae gentiles« nevű betelepítetteknek. Ugyancsak Ausonius említi Treviri mellett szarmata települést. Így sokkal valószínűbb, hogy a quadok, vagy jazyg-szarmaták, esetleg gótok ellen máshonnan, például a Rajna jobb partjáról telepítenek Pannonia primába lakosságot.

Nem tekinthetjük ezeket a telepítéseket, fallal körülvett erődöket városi településeknek, nem valószínű, hogy ezeknek municipális szervezetük lett volna. Fél katonai szervezetre kell gondolnunk, mint a Galliába telepített szarmatáknál, vagy taifaloknál. A hazai kutatásban megpendítették azt a gondolatot, hogy ezek az erődök a Constantinus alatt szervezett comitatenses számára készültek. A ságvári temetőben, amely időben Gratianus idejéig terjed, csak elvétve találjuk meg azokat az övgarnitúrákat, amelyek a limesvidéken gyakoriak és a katonai ruházathoz tartoztak. Az egyik zengővárkonyi temetőben Pécs és a dunai limesvonal között az egyik ilyen garnitúra szíjvégén az egyik állami fegyvergyár mesterjegyét is ott találjuk. Ezzel szemben a ságvári férfi sírokban talált eszközök, körző, kalapács, üllő vagy horog inkább kézművesekre vallanak, mint a comitatensesekre, tehát az elit katonaságra. De nem mutatják a belső épületalaprajzok sem, a későrómai limestáborokban még fellelhető kaszárnyákra emlékeztető hosszanti helyiségsorokat, mint amilyen pl. a turnuseverini tábor késői periódusából ismeretes. A belső épületek közül lakóháznak tekinthetők azok a két-három osztatú, 5—6 helyiségre tagolt kisméretű épületek, amelyek elég lazán és rendszertelenül települtek a falnégyyszögön belül. A telepések erősen földhöz voltak kötve, erre legjellemzőbbek a fenékpusztai telep belsejéből nagy mennyiségben előkerült mezőgazdasági munkaeszközök: ekevasak, ásók, vonóláncok, állatvakarók, kapák, kaszák, sarlók, fejszék, metszőkések; ezekkel élénk ellentétben vannak a csekély számú fegyverek. Nem is tudjuk elképzelni másként ezeket a telepéseket, mint földműveléssel, állat-

tenyésztéssel foglalkozókat, akik adott esetben fallal körülvett lakóhelyüket védelmezték. Mint ahogy a származókat és keleti germánokat is Gallia belsejében hasonló kondíciók közé telepítették le.

A telepítés alapja a szántóföld, az erdő, a vizek, amint ezt korábbi lakosság odahagyta. A pusztító betörések nyomán a föld parlagon, műveletlenül maradt, de könnyen csatlakozhattak az új telepesekhez a korábbi szabad parasztok, akik az újonnan felépült falak között több védelmet reméltek, valamint a nagybirtokról szétszóródott rabszolgák is. Ne higyjük azonban, hogy ez a települési forma kizárólagos lesz a tartomány belsejében. A nagybirtok még megvan a IV. században is, erre utal pl. a másik Delmatius felírata Ida-majorból (Arch. Ért. 1952. 289 old.). Sőt a császári család nagy birtokairól is van tudomásunk Dél-Pannóniában. Több villa-rusticát megerősítettek a IV. században, így pl. a hosszúhetényi villa homlokzata két hatszögletű tornyot kap, nyilván azért, hogy esetleges ellenséges portyázásnak ellenállni tudjon.

A betelepítettek szervezete nem sokban különbözhetett a limitaneusokétól és Pannónia prima limes-vonalának mintegy hátsó tartalékát alkották. A belső központok megerősítése megindult már Constantinus alatt, amikor a limes mögötti területeken bizonyos állomásokat állítanak fel a katonai utánpótlás biztosítására, így Noricumripensis és Pannónia prima tartományokban: ott Teriolisban (Zirl), itt Scarabantiában (Sopron). A fallal körülvett belső városokban gabonarakárokat építenek fel; így tudomásunk van, hogy Savariában a IV. sz. 40-es éveiben egy egyéni kezdeményezésre megindult horreum-építkezést fejeznek be. (CIL III 4180). Hogy a katonaság ellátása egy-egy hadjárat idején a Duna-vidéken sem volt könnyű feladat, arra példa Ammianus Marcellinus híradása, amely szerint Valentinianus császár nyáron három teljes hónapig várakozik a katonaság ellátása érdekében, nyilván az aratás és a terménybetakarítás végéig. (30,5,11)

Bizonytalan, hogy ezek az új települések Pannónia primában milyen közigazgatási szervezetbe tartoztak. A Notitia dignitatum, amely ilyenfajta berendezés emlékeit megőrizte Galliában, csupán Savariára nézve őrzött meg néhány adatot, így pl. hogy itt hivatalnokoskodott a »praepostum thesaurorum Sabariensium Pannoniae primae«, ami a mi szempontunkból nem sokat mond. (Not. dig. Occ. 47,3). Bizonytalan, hogy a kiterjedésében legnagyobb fenékpusztai település mennyire sűrűn volt kezdetben beépítve, hiszen az egész terület nincs felásva; az bizonyos azonban, hogy ha csak a felásott ságvári temető sírszámát vesszük, akkor megállapítható, hogy a 340—380 közötti években, amikor az érmek a sírokat datálják, az ottani várnégyszög sűrűn be volt telepítve. Ha szembeállítjuk ezt a tényt a korábbi municipalis városok rohamos sorvadásával, akkor feltétlenül jobb életlehetőségek voltak ezekben az új városokban, mint a korábbi városi jogokkal körülbástyázott településekben. A zárt belső fallal körülvett településekben élő lakosság azonban, sem eredetüket tekintve, sem kondíciójukat; nem kapcsolható a municipalis polgárság-

hoz. Nem véletlenül állapítja meg a kutatók nagy része, hogy Constantinus alatt gyűri le a vidék a várost és ezek az új települések vidéknek számítanak, ahol a földművelésen és némileg kézműiparon van a hangsúly, de semmiképen sem a kereskedelmen.

Ha Pannonia prima korábbi münicipális településeinek életmegnyilvánulását figyeljük, akkor szembetűnő ezeknek visszafejlődése, különösen a határ mentén. Legutóbb Carnuntum IV. sz.-i helyzetével foglalkozó kutató megállapította, hogy az egész században nem ismerünk több római felíratot, mint hármat. A lakosság nem tudja a fallal körülvett coloniát, vagy táborvárost kitölteni, de még a tábor belseje is annyira tágas a megfogyatkozott lakosságnak, hogy a század végén egy részét temetőnek használja. Nem csodálkozhatunk tehát, ha Ammianus Marcellinus Valentintianus korában Carnuntumot, a 308-as császári találkozó színhelyét, elhagyott piszkos fészeknek jellemzi. Nem volt ez azonban a tartomány belsejében sem másképpen. Savariában a korábbi császári palota tőszomszédságában, ahol a II—III. sz.-ban élénk iparos és kereskedő negyed volt, ebben az időben a bazilikává alakított palotaszárny mögött temető volt, ahol a sírépületek rátelepedtek a forgalmi utakra. Savariából ugyan több felíratot ismerünk, pl. egy eléggé zárt keresztény közösség felíratait. Ügylátszik azonban, hogy ezek is a IV. sz.-ban, valószínűleg a Balkánról, vagy Kisázsziából települtek ide. De nemcsak Pannonia primában volt ez így, hanem Valeriában is, mint Aquincumban is a táborváros épületeit már a III. sz. végén felhagyták és a IV. sz. folyamán a romok közé temeltek.

A fallal körülvett telepeknek, amelyeket sem ókori, sem középkori értelemben nem lehet városoknak mondanunk, jogi és társadalmi helyzetéről még majdnem semmit nem tudunk, de gazdasági alapjukat felvázolhatjuk. Említettem, hogy a fenékpusztai erődben milyen nagy tömegben találtak vas-szerszámokat. Ezeknek csak egyik része mezőgazdasági eszköz, nagy hányada olyan munkaeszköz, amelyet kovácsok, ácsok, bognárok, timárok használnak. Mind olyan ipar, amely földműveléssel vagy az állattenyésztéssel van szoros kapcsolatban. A lakosság jelentős része tehát iparos volt. Érdekes megfigyelni, hogy a jellegzetes késő római iparcikk, a bronzlemezekkel borított faládikák miként terjednek el a tartomány területén. A trébelt technikájú lemezeket kezdetben Dél-Pannonia pénzverdái (Siscia, Sirmium) mellett kialakult műhelyek készítik a IV. sz. első felében. A teljes képciklusokat szállító műhelyektől átveszik ezeket a ládikakészítő mesterek, főleg a limes mentén Mursa, Sopianae és Intercisa. A század közepén a lemezek készítését egyes kisebb központok folytatják különböző verőtöveket alkalmazva és helyben adják át a ládikakészítőnek, a ládikához szabva a lemezeket. A kisebb műhelyek megkülönböztethetők az említett helyeken, így Kisárpáson, a Balaton környékén és talán Környén is. Az úthálózat nagyobb kereskedelmi kapcsolatokra már a biztonság hiányában sem volt alkalmas, de még helyi iparosok kapcsolatára megfelelt. Kis körben terjesztik el árujukat ezek a műhelyek, de a gazdasági súlypont áttolódik az

új településekre. Ugyanezekben a kis központokban jelentkezik a terményfelesleg, itt volt az adószedés, keresztény egyházközségek keletkeznek. Biztos tudomásunk van Ilyenről Fenékpusztán és Ságváron. A fenékpusztai ú. n. I. bazilika a IV. sz.-végén épült keresztény bazilikák alaptípusának tekinthető, amely méreteinél fogva is a hívők jelentős számát bizonyítja. A ságvári temető sírritusa alapján kimutatható, hogy az eltemetettek nagy hányada szintén keresztény volt.

A dunai tartományok feladásával foglalkozó kutatók hosszan latolgatták azokat a kritériumokat, amelyek alapján eldönthető, hogy ezen területek még a római birodalomhoz tartoztak-e, vagy már nem. A források eléggé ellentétesen számolnak be ezen eseményekről, de ha a tartományok immár földhöz kötött lakosságának szempontjából vizsgáljuk az eseményeket, akkor jobban megérthetjük a gyér források ellentétes értesüléseit. A római adminisztráció szétzülése, a barbár betörések hatása alatt kevésbé érdekelte a földhöz tapadó lakosságot, a kíméletlen adóprés megszűnte megkönnyebbüléssel tölthette el. Feltehetjük, hogy ez a lakosság ellenséges érülettel állt szembe az adószedőkkel és a termények behajtóival. Az adminisztráció megszűnte legfeljebb elmosta azokat a különbségeket, amelyek a korábbi municipális városok a határmenti táborok és ilyen később telepített gazdasági centrumok között fennálltak. Az autarchiára berendezkedő településeket a pénzforgalom elapadása sem rázta meg különösebben. A pénzforgalom megszűnése feltehetőleg nem jelenti mindennél a település pusztulását, de feltétlenül jele annak, hogy a nagyobb egységek kisebb részekre töredezték, kapcsolatuk a szomszédos területekkel az úthálózat ellenére megszakadt. A döntő változás, amely az életet erősen befolyásolta, nem a biztonság hiánya. Hieronymus sokat emlegetett két idézete világosan megmondja, hogy a bizonytalanság sem egyszerre következett be, hanem a lakosság vissza-visszatért korábbi kevésbé védett lakóhelyeire. A katonaság omladozó erődjébe behúzódva, külső segítséget várt és feltehetőleg elég passzívan szemlélte az egyre sűrűsödő betöréseket. De azt is halljuk, hogy a dunai tartományokban, így különösen Thrakiában latronesek pusztítják a vidéket és a katonaság ezt is éppen olyan tétlenül nézi, mint a barbárok betörését. A latronesekben a földtől megfosztott, tönkrement parasztokat, szökött rabszolgákat kell látnunk, akik talán még nagyobb vállalkozásokba nem kezdtek, de a falakon kívül fekvő védtelen helyeket kifosztották, a lábasjóságot elhajtották, egyszóval nagyban hozzájárultak az utak bizonytalanságához. Ehhez járult még, hogy pl. 380-ban újabb keleti gót és alán tömegeket telepített be a császári parancs Valériába és valószínűleg Pannonia primába is. A kettő együttvéve jelenti a döntő társadalmi változást. Ezeket már nem lehet mint klienseket felfogni, sem mint határvédőket, mint betelepülő zárt népcsoportok megindítják azt a fejlődést, amely végül is a nyugatrómai birodalom kereteiben önálló germán fejedelemségekhez vezetett, amelyek végül is széjjel fészítették a birodalmat.

Ez a fejlődésfok azonban még csak száz év múlva következett be. Egyelőre azt látjuk, hogy olyan népek költöznek be császári parancsra, akikről már elég távol van a kőből, téglából épült házakban való lakás és feltehetőleg az autarchiára berendezkedett fallal körülvett kis központokat inkább sarcolták, semmint azokba betelepédtek volna. Pannonia prima határterületeire 396 után a Duna túlsó partjáról a markomannokat telepítik be névleg a határok védelmére (Not. dig. Occ. 34, 24). A gyér írásos emlékek, amelyek inkább Pannónia lakossága egy részének lassú elszivárgásáról beszélnek, gondoljunk itt csak Amantius, Iovia püspökének sírfeliratára, cserbenhagynak a falak közé menekült lakosság további sorsát illetően. Teljes bizonyítékot e korból csakis a falak körül elterülő temetők teljes feltárása hozhat.

Ságváron, a tömlöchegyi temető feltárt sírjaiban előkerült utolsó érmek a 370-es évek végéről valók. A temető egyik szélén már korábban is feltártak néhány sírt, ezek talán az utolsó temetkezések. Egyébként a temető szélét három oldalon megkaptuk és a negyediken sem várható már sok sír. Persze ez még nem jelenti azt, hogy a ságvári későrómai telep korban legfiatalabb temetőjét tártuk volna fel, ez a temető elég messze fekszik a falnégyszögtől és ha lehet, mint analógiát Fenékpusztát megemlíteni, akkor a IV. sz.-i temető fekszik legmesszebb a teleptől, a későbbi közelebb. Lehetséges, hogy a ságvári erőd északi kapuja előtt még fiatalabb temetőt találhatunk. Környe összefüggő későrómai temetőjét nem ismerjük, Kisárpásról igen sok IV. sz.-i sír került elő, éremmel is datálva, de a nem szakszerű ásatásokból származó leletek lehetetlenné teszik a sírok legfiatalabb rétegének meghatározását.

Fenékpusztán a temetőket korábban tárták fel, mint a telepet. Lipp Vilmos ásatásaiból olyan jellegzetes leletek kerültek elő, amelyek kétségtelenné teszik, hogy az erődített telep környékén az V. és VI. sz.-ból származó sírok kerültek elő. Az ő munkáját folytatta Csák Árpád, aki az erődtől délre tárt fel egy 150 síros temetőt. A temetőkből előkerült leletanyag vizsgálata, főleg azonban az itt lelt korongos fibulák és préselt övveretek fejlődése alapján kockáztatta meg Alföldi András azt a feltevést, hogy a régi lakosság tovább élt. Kiemeli a hely előnyös földrajzi fekvését, a leletek szerinte bizonyítják a lokális római tradíció jelenlétét egészen az avar korig. Ugyanakkor feltételezi azt is, hogy a római település 568, vagyis az avar foglalás után is tovább él, mivel a bemutatott fémművesség széles alapokon érintkezik az avarkori temetők anyagával. Megállapítása szerint az avarok egy-két évtized után mégis elpusztítják ezt a telepet. A késő római elemek az avarok között a környéken feloldódnak és a kosaras függők, valamint a négyágú hajtúk továbbfejlesztésében a provinciális elem nem vesz többé részt. A kutatás Alföldi megállapításai után Fenékpusztát, mint egy földrajzilag előnyösen fekvő, védhető szigetet képzelte el, ahol a provinciális lakosság a népvándorlaskorban hosszú ideig tovább élt.

Alföldi megállapításaiban a fenéki erőd — ő tévesen Mogentianával azonosítja az erődöt, — lakosságának végső sorsát körvonalazta. A sorok között

feltételezi, hogy a IV. sz.-i provinciális lakosság utódaiban minden nagyobb változás nélkül mintegy állandó összetételű elem eléri a VI. sz.-ot. Főleg a korongos fibulás evolúciós sorának felállításában érződik ez ki, pedig, ha a későrómai ládikaveretek Bellerophon-ábrázolásait összehasonlítjuk az egyik fenéki keretelt korongos fibulájának képével, akkor erősen kételkednünk kell a zavartalan fejlődésben, bár a technikai és ikonográfiai összefüggések kétségtelenek. Mégis magának a korongos fibulának használata figyelmeztet arra, hogy a két évszázados időközben, a helyi fémműves tradíció újabb és újabb szükségleteket elégített ki és így erősen átalakult.

A megjelölt két évszázad történetére voltunk kíváncsiak, amikor a Magyar Tudományos Akadémia egyik tervásatását a fenékpusztai erőd és közvetlen környékére irányítottuk. A kutatások még a kezdetnél tartanak, mégis röviden be kell számolnom róluk, hogy tovább figyelemmel kísérjük azt a társadalmi fejlődést, amelynek alapjait az előbb vázoltam.

Az ásatás elsősorban az erőd építési periódusait igyekezett tisztázni. A nyugati falvonal első bástyájában kétszeresen megújított padlót találtunk, számtalan cölöphellyel. Nagy gerendázat tartotta a tetőszerkezetet és a bástya belső osztása fából készült. Részben feltártuk a délnyugati köralakú saroktoronyot, amelynek külső mérete 13 m volt, tehát nem azonos az északnyugati saroktorony méreteivel. Ebben a toronyban is három égési réteget állapítottunk meg, de leletek hiányában csak a relatív hosszú használata volt megállapítható. A legfelső égési rétegből avar kori kerámia került elő. A déli szakasz közepén két bástya körvonala egymáshoz közel állt. Ezen két bástya között tártuk fel az erőd déli kapuját. A kapun keresztül vezető úttestet egyszer jelentősen megemelték. Előbb azonban a jobb védelem érdekében az egyik kapunyílást elfalazták. A kapu belső szegletében a magasabb szinten egy kovácsműhely jött elő, hevítő kemencével és kocsivasalásokkal. A kapubástyákban is észleltük a két fontos ujjáépítési periódust.

A körfalon kívül, közvetlenül a kapubástya mellett, későrómai szemetes gödrök felett egy népvándorlaskori favázú borona-házat találtunk. A ház padlója kétszer lett megújítva. A padló felett található cserépanyagban beszimított díszű szürke kerámia volt, amely a hun-germán periódust jelenti. A házat tehát az V. században használták. Pusztulása után a falakon kívül nem építkeztek, de hasonló favázás házat ismertünk fel a falakon belül is későbbi kerámiával, jelölül annak, hogy később a régi kőépítkezés mellett a favázás építkezés is tért nyert a településben. A külső favázás ház romjainak elegyengetése után, a kapun keresztül vezető út megemelését követő időben ugyanitt, szorosan a falak mellett, kívül, amikor a falak még teljes egészükben fennállottak, egy temető kezdődött. Mintegy 80 sírt tártunk fel eddig a kapu két oldalán. A temető részben fakoporsós; a VIII–IX. sz.-ból valók a sírok. A sírokban vas fegyvereket, eszközöket találtak, továbbá igen jól iszapolt fenékbélyeges, rózsaszínű kerámiát az egyszerű szürkésbarna edények mellett. Néhány sírban

vasveretes favedrek is előkerültek. Egyik legérdekesebb sírmelléklet egy áttört bronzcsüngő, amelyen ló és madár-ábrázolást látunk. A veret a késő római diszító stílusból levezethető.

A falakon kívül a keleti oldalon egy magányos sírt is találtunk, egy torzított koponyájú leányka csontvázával. Ez a sír biztosan hunkori és az V–VI. sz.-ra tehető. Jelentős eredménynek tartom a fenéki erőd déli fala mellett talált faszerkezetű V. sz.-i, valószínűleg germán házat. A telep lakosságának összetételéhez fontos adat.

A fejlődés megértéséhez segítségünkre jön Eugippius műve a Vita S. Severini, amelyben a norikumi limes-szakasz helyzetét ecseteli az egyház férfiú ottani ténykedésével kapcsolatban.

Attila halála után közvetlenül kerül az ausztriai Duna-szakaszra Severinus és mindjárt itteni ténykedésének egyik első csodájaként említi a forrás, amikor Comagenisben, a római Tullnban, ahol a falak mögött a rómaiak és barbárok együttélnek. Azonban híret veszik annak, hogy külső ellenség, a rugiaiak meg fogják ostromolni a várost. A rómaiak nem bíznak a falak mögött meghúzódó barbárokban, mert azok természetsszerűleg az ostromló rokon rugiaiakhoz húznak. Igyekeznek megszabadulni tőlük és kapóra jön nekik egy földrengés, amely a falak közé húzódott barbárokat arra készíti, hogy félelmükben a falak közül kimeneküljenek. (Eug. 2, 4) Mellékesen meg kell jegyezni, hogy ha nem egy szabványos csoda leírással állunk szemben, akkor az Attila halála után néhány évvel lezajlott eseményt összeköthetjük Cuspinianus ismert feljegyzésével, hogy t. i. Avitus császár idejében, 455-ben a földrengés elpusztította Savariát (Chr. min. 1, 304). Lehetséges, hogy azonos eseményről számol be a két forrás.

Minket azonban az érdekel, hogy milyen viszonyban éltek a fallal körülrzárt településeken belül a rómaiak és a barbárok. Ebből az adatból azt látjuk, hogy az együttélés nem volt zavartalan, de tény, hogy a hun uralom után az ú. n. barbárok már benn élnek a falakon belül. Azt is megemlíti a forrás, hogy még idegenek számukra a kőépületek. Ugyanezt figyeltük meg Fenékpusztán is, amikor a falakon kívül lévő faházakat feladják és beköltöznek.

A Vita Severini másik érdekes adata, hogy az adózás miként történik abban a korban. A nagy hun birodalom összefogó erőitől felszabadult germán fejedelmek igyekeznek a városokban, helyesebben a falak közé húzódott lakosságot rendszeres adózójukká tenni. Időről-időre megszállják ezeket a városokat, a falakon kívül található terményeket elviszik, az állatokat elhajtják, terményszolgáltatást követelnek. Azonban nem ez volt a falak közé szorult lakoságnak a legfájdalmasabb. Az ipart űző mesterembereket, már germánokat, mint foglyokat elhurcolják és ott, pl. az aranyműveseket rabszolgasorban tartják, hogy a fejedelmi asszonyoknak ékszereket készítsenek. Ezek annyira el vannak keseredve sorsuk felett, hogy a király fiát, aki betéved műhelyükbe, erőszakkal ott tartják és csak akkor engedik ki, amikor a királyné sorsukon

javít (Eug. 8, 4). A germán fejedelmek számára az igazi értéket a falak közé szorult lakosság közül nem a földművelők és állattenyésztők jelentették, hanem az iparral foglalkozók. Ebből a korból maradt ránk a fenékpusztai kapu mellett a kovácsműhely. Feltehető, hogy az ipart űző lakosság ugyanazokat az eszközöket szolgáltatta az új uralkodó rétegnek, mint amelyre korábban a falakon belül élőknek szükségük volt: mezőgazdasági eszközöket, szerszámokat, kisebb mértékben fegyvereket.

A fenékpusztai erődben a korábban feltárt épületek közül az ú. n. II. bazilikának Csák Árpád által eléggé pontatlanul közreadott alaprajzából már Nagy Tibor megállapította, hogy végleges formáját a VI. sz. előtt nem kaphatta. Sági Károly teljesen feltárta a bazilikát és négy építési periodust rögzített. A nyugati körfalon belül, annak közvetlenül közelében eredetileg egy nagyobb későrómai ház állott. Ennek egyik részét alakították át, talán még a IV. sz.-ban ókeresztény templommá. A templom először háromhajós volt és a középső hajót egy apszisz zárta le. A VI. sz. folyamán más oszlopközökkel meghosszabbították, egy új nartexet építettek a bazilikához és az oldalhajókat is félkörös apsziszokkal zárták le. Utána egy általános padlónívó-emelés következett, majd egy negyedik apszisszal ellátott oldalkápolnát építettek hozzá. Ezen padló alatt egy préselt szíjvéggel datált sírt találtak a VII. századból, mint ahogy a legfelső rétegből avarkori cserép is került elő.

A II. bazilika építéstörténete bizonyíték a település továbbélésére, a két átégett réteg és a jelentős átépítések azonban figyelmeztetnek, hogy a fallal körülvevett település élete nem volt zavartalan.

Az ipartűző lakosság készítményeiben nyomon követhető az összeolvadás folyamata. A IV. sz.-i fejlődés alapjairól elindulva bemutatható ez a bronz ládikavereteken. A vereteken ábrázolt mithológiai jelenetek elbarbárosodását figyelhetjük meg a balatonlovasi ládikán, amely könnyen származhatott egy fenékpusztai műhelyből. Ebbe a folyamatba tartozik a korongos fibulák Bellerophon, vagy Ganymedes ábrázolása is. Ezek a fibulák a germánoknak készültek. A korongos fibulák elterjedése a IV. sz.-ban nyomon követhető egy régi római útvonalon, amely Fenékpusztáról, Pécsen keresztül Sirmiumba vezetett. Hasonló érdekes folyamatot figyelhetünk meg a limes mentén is, Intercisában, amikor az egyik, vereteket készítő műhelybe egy hun ötvös kerül. A Paulovics István által ismertetett lemezeken levő, benőtt homlokú bajszos maszkoknak, csenevésztestű nagyfejű analóg ábrázolásait a pökrövszki kurgán aranyaszok lemezkéin találjuk meg, továbbá újabban Fettich figyelmeztet a szolochai kurgán kardhüvelyveretére, hozzákötve talán a pécs-üszögi egyik aranylemezt. Világos, hogy itt a bronzlemezek a hun izlést kívánták kiszolgálni.

A fenékpusztai erődtől délre fekvő temető leleteiből Fettich Nándor legutóbb a Balaton vidékén fellelhető pontkörös díszű bronzok egy csoportjával foglalkozott. Fejtegetésében teljesen megfelelkezik arról a tényről, hogy

a fenékpusztai népvándorlási temetőhöz tartozó település lakói között olyan kézműiparosokkal is számolhatunk, akik a késő római formakincset részleteiben megőrizték. Itt csak egy tényre szeretném felhívni a figyelmet, mégpedig arra, hogy a pontkörös díszű fibulák méretben mennyire kisebbek alföldi lelőhelyű analógiáiknál. A fenékpusztai kézműipart a IV. sz.-ban bronzban az anyag szegénysége jellemzi. Véleményem szerint a közölt karperecek díszítő elemeinek nagy része a késő római bronzművességből levezethető. Korban a sor végén áll az 1951-ben kiásott áttört bronzkorong.

Nem követhető így nyomon a kerámia, pedig feltételezhető, hogy a fazekasságnak is megvolt a tradíciója Fenékpusztán. Az V. sz.-i rétegből jelentős anyaggal képviselt ú. n. besimított szürke kerámia eredete biztosan kelta, de átöröklése a népvándorlás korára eléggé homályos. Itt formában nem mutat helyi sajátosságokat. Másként állunk a legfiatalabb temetőből előkerült kerámiával. Már említettem, hogy szemben a többi temetővel, ebben igen gazdag kerámia került elő. Különösen feltűnőek a rózsaszínű, csillámos-anyagú palaék és amphoraalakú edények. Ezt a kerámiát Fehér Géza két évvel ezelőtt franknak, helyesebben bajuvárnak minősítette. Hangsúlyozni kívánom, hogy a rajnai frank temetőben ez a kerámia nincs meg, viszont formája szerint levezethető a későrómai kerámiából. A darabok nagy része fenékbélyeges. Az osztrák kutatók, különösen Pittioni hívták fel a figyelmet arra, hogy a domború, vonalakból álló fenékbélyeg megtalálható a IV. sz.-i római kerámián, a morzgi, traismaueri és más ausztriai temetőkből ismertettek ilyen darabokat. Az egyik ismertett szürke pohár horpasztott. Ha ezek után a Lengyelne Kovrig Ilona által összeállított avarkori fenékbélyeges kerámia lelőhelyeit térképre vetítjük, akkor Ausztria felől kizárólag a Duna két partján találjuk ezeket a lelőhelyeket: Margarethen am Moos, Mosonszentjános, Győr, Pilismarót a jobbparton: Mistelbach, Devinska Nova Ves, Alsógellér, Szob a balparton, tehát olyan területen, ahol az avarokban megvolt a lehetőség a korábbi limesmenti településekkel való érintkezésre. Ez alátámasztaná a frankkori export lehetőségét. Azonban ez nemcsak a Duna mentén volt meg, hanem ott is, ahol a késő római fazekasság az avarokkal és szlávokkal érintkezett. Erre példa a nemrég kiásott avarkori temető kerámia-anyaga Ljubljana mellett és végül Fenékpusztá, ahol már korábban is került elő avarkori fenékbélyeges edény. Figyelembevéve a fenékpusztai késő avar-frankkori temető edényformáit, valamint technikáját, nem tartom kizártnak, hogy egy helyben készült áruval állunk szemben. A fenékbélyeges edények kérdése még nem dönthető el, mert a késő római és avarkori darabok között még hiányoznak az összekötő szálak. Meg kell még említenem, hogy Fehér Géza a múlt évben megtalálta ezt az árut Zalavár legrégebb rétegeiben.

A falak közé bezárkózott lakosság életét a római közigazgatás pusztulásával Fenékpusztán a következőképpen képzelhetjük el: A betelepülő germánok-alánok megszállták ezeket a központokat, de az V. sz.-ban még a falakon kívül

laktak. Az iparúzó lakosság a falakon belül jelentős gazdasági erőt képviselt. A termelésben tudását azonban egy-két nemzedék után átadta a falak közé behúzódott hódítóknak. Az avar uralom alatt a falak között már összeolvadt lakosság ugyancsak megmaradt és ha kisebb intenzitással is, továbbadta ezt a mesterségbeli tudását a szláv lakoságnak. A Balaton környéki szláv uralom kifejlődésében szerepe volt a fenékpusztai erődnek, de az uralom erősödésével a központ áttolódott Zalavárra.

Pajzs Dezső néhány évvel ezelőtt egyik cikkében felhívta a figyelmet a Dunántúl néhány helynevére, így különösen Keszölc és Keszthely nevére, amelyek szerinte a latin *castellum* szó átvételei, mégpedig szláv közvetítései. Ez a helynévadás nem áll egyedül, pl. a moesiai limes egyik legfontosabb légiós táborának Viminaciumnak helyén épült község a Kostolac nevet kapta.

A legutolsó ásátások eredményeit Pajzs igen valószínűvé teszi, azonban a vázolt fejlődés, valamint Keszthely és Fenékpusztá nem kis távolsága egymástól kizárja, hogy népi, vagy akár települési kontinuitás fennállhat. Mindazok a kutatók, akik a fenékpusztai erődrel foglalkoztak, kiemelték annak a védelem szempontjából igen előnyös helyzetét. Az erőd egy észak-déli irányú földnyelven fekszik, három oldalról vagy élővízzel, vagy ingovánnyal körülvéve, biztos bejárata csupán északon van. Mindjárt fel is vethetjük a kérdést, hogy itt a lakosság hosszú továbbélése, figyelembe véve a többszöri keveredést, általános képnak, vagy inkább kivételnek számít. Azt hiszem az elmondottak után azt mondhatjuk, hogy inkább kivételnek.

Figyeljük meg azonban a többi pannóniai, valószínűleg fallal körülvett települést a mai Dunántúlon. Ismert késő római települések helyén jelenleg jelentéktelen falvak, vagy puszták vannak. Ságvár neve, feltétlenül az itt talált nagyobb romokra vonatkozik, mint ahogy egy római castellumra utal Oroszvár neve is már a XIII. sz.-ban. Visegrád név a Sibrik dombon felfedezett késő római erődre vonatkozhat.

Savaria helyén épült a mai Szombathely, ahol a régészeti irodalom újabban Pleidell nyomán szintén kontinuitást gondol. Úgy látszik azonban, a 455-ös földrengés valóban alaposan elpusztította a várost és a Karoling-kori oklevelek más településre vonatkoznak. Az ásátások a kontinuitás ellen szólnak. Az előkerült középkori vár ugyanis falával és árkával az antik Savaria egyik legnevezetesebb keresztény kultuszhelyét kettévágja.

Scarabantia helyén épült Sopron. Az utolsó évek ásátása a belvároson belül nagy mélységben mindenütt késő római falakra akadt. Ezen rétegek felett jelentős germán anyagot találtam, egy római kövekből összerótt kemence tűzhelynyílásában viszont avarkori cserepekre bukkantam. Ezek felett azonban hiányzott a XI—XIII. sz.-ból származó anyag, tehát a település kontinuitása egyelőre nincs meg. Feltűnő, hogy a középkori Sopron plébániája, a Szent Mihály templom, belvároson és így a római városmagon kívül fekszik. Viszont ezen a templom környékén van Scarabantia késő római temetője. A kutatások

még nincsenek befejezve, így korai volna még végleges következtetéseket levonni.

A limesút táborai és városai közül Győrben nagyobb táborvárossal nem számolhatunk. A hely földrajzi fekvése parancsolólag meghatározza, hogy hol kell átkelni a Duna mentén haladva a Rábán. A káptalan dombon kereshetjük a római tábor. Bár Arrabona római topográfiája még igen bizonytalan, biztosra vehetjük, hogy azon két helyről, ahonnan Pleidell költözteti be az új városba a lakókat, a Kálvária és Szeszgyár területéről, római település nem volt. Az előző helyen azonban nagy kiterjedésű római és népvándorláskori temető ismeretes.

Szőny község mellett található brigetiói római legióstábor és városok helyén középkori település nem keletkezett. Esztergom város magjának a IV. sz.-i feliratból ismert *Commercium* nevű erődöt tartották. Bizonytalan, hogy ez a késő római erőd hol épült; az a meghatározás, amely az esztergomi szigetre helyezte, éppen a legutóbbi kutatások által vált tarthatatlanná. Nagyon valószínű, hogy a Valentinianus-korban épült castellum a dunamenti késő római erődök mintájára magasabban, védelmi szempontból előnyösebb helyre épült, mint például a visegrád-sibriki, vagy a pilismaróti erőd.

Azt hisszük, hogy Óbudán és Pesten is a földrajzi adottságokon kívül a magasan álló romok készíthették a középkor települőit arra, hogy itt várost alapítsanak. Pécs esetében azonban a kontinuitás egy sajátos formájával számolhatunk. Az antik város falain kívül keletkezett késő római keresztény temető egyik jelentős kultuszépítménnyé válik a város magjává. A település tehát vándorol egy kis körön belül. A kiásott hétkarélyos templom, valamint a karolingkori *Quinque Basilicae* elnevezés mutatja, hogy itt a népvándorlás korában komoly építkezésekkel kell számolnunk, tehát jelentős továbbéléssel találkozunk. Az ásatások nem igazolták azt a feltevést, hogy az árpádkori altemplom eredetileg egy ókeresztény »basilica coemeterialis«, viszont a mellette feltárt *cella trichora* utolsó freskórétege a kultuszhely hosszú életéről tanúskodik, még a korai Árpád-korban is. Azt hiszem, hogy Pécs szó etimológiája mégis a szláv ötös számmal hozható kapcsolatba.

A városi kontinuitás nálunk Magyarországon nincs meg és legkevésbé sem általánosítható, hanem az eseteket külön megvizsgálva, a legkülönbözőbb formáit találjuk meg: — a földrajzi kontinuitást, amelyet nagyban előmozdított a római úthálózat, vagy azokat az eseteket, amikor csupán az antik városokból nyerhető építőanyag vonzotta a városi települőket, végül vannak olyan települések, ahol a lakosság összetételében szinte állandóan váltakozva mégis bizonyos települési állandóságot mutatnak. Hangsúlyoznunk kell azonban a honfoglaló magyarsággal érintkező, majd összeolvadt szlávtság szerepét. Azt hisszük, hogy a Dunántúlon Székesfehérvár és Veszprém esetében jelentős szerepük volt az első Árpád-kori városok kifejlődésében, ezeken a helyeken ugyanis fel sem tehető semmilyen antik előzmény, de úgy látszik, hogy Pécs várossá alakulásában is szerepük volt, mint ahogy természetszerűleg a római

területen kívül Nyitrán volt jelentős szerepük. Megvizsgálandó a nem városi, de várispánsági központok topográfiája is. Eddig egy érdekes települési kérdéssel, Zalavárral, állunk szemben, de ilyen több is adódhat.

A korai feudalizmus ideje földünk történetének írott forrásokban igen szegény kora, viszont az emberi társadalom fejlődésének igen érdekes és sorsdöntő korszaka. Nem véletlen, hogy a Magyar Tudományos Akadémia tervében jelentős szerepet kapott ennek a kornak régészeti kutatása. Ha valamelyik korra ráillik, hogy Közép-Európában Magyarország területének egy történelmi kérdésben kulcspozíciója van, akkor ez a IV—X.-ig terjedő évszázadokra vonatkozhat. A kutatást jelenlegi helyzetében még sokszor helytelen módszerek, kellően meg nem alapozott tendenciózus teóriák akadályozzák, az új módszeres ásatások eredményei összevetve a kellő kritikával kezelt forrásanyaggal meghozzák a tisztultabb ismereteinket erről a korszakról is.

HOZZÁSZÓLÁSOK

B. SVOBODA, a Csehszlovák Tud. Akad. Régészeti Intézete helyettes igazgatója

Tolmácsolja a csehszlovák régészek üdvözlését.

1. A csehszlovák régészeti kutatás az utóbbi években több eredményes kutatást végzett abban a korban, amely Radnóti kandidátus referátumában szóba került. A kontinuitás kérdése azonban a Csehszlovák Köztársaság területén egészen másként alakul, mint Magyarországon, mert a Csehszlovák Köztársaság területe sosem lett része a római birodalomnak. Több kísérlet közül a legjelentősebb Marcus Aureliusé volt, aki az i. sz. II. sz. végén Csehország területéből Marcomannia néven új tartományt akart szervezni. Marcus Aurelius markomann háború után a mai Csehszlovákia területén több római castellum épült meg, ezeket azonban hamarosan feladták. Ilyen erődtámasz volt Mušován, Štupaván többek között.

Morvaország területén több lelőhely ismeretes, mint pl. Menin, Brnotól délre. Itt találták meg eddig a Csehszlovák Köztársaság területén a leggazdagabb római kori temetőt a korai császárság korából. Meninben castellumot is feltételezhetünk. Nagy-Brno területén, Brno-tól nem messze Lišen-Staré Zámky-ban kelta időkből származó erődtített telepet tártak fel. A kelta periódus felett római kori épületek fekszenek, római technikájú, malterbe rakott kőfalakkal. Ez a római kori település az éremleletek, terra sigillata-utánzatok, valamint a provinciális római kerámia alapján a II—III. sz.-ra datálható. A szláv lakosság azután a római kori település felett telepedett meg. A római épületek felett szláv lakóházakat fedeztek fel. Ez a három réteg alkotja Lišen három periódusát. Mármint Lišen-Staré Zámky a korai feudális időkben jelentős vásárhely és vásárhely volt. Jelentősége esetleg a római kori tradícióval magyarázható.

A későbbi időkben a szláv települések változáson mennek át. A szláv települések két részre osztoznak, egy megerősített várra, ahol az uralkodó réteg lakott és egy körülötte elhelyezkedő településre, amely a nép lakótelepe volt. Így alakulhatott a helyzet Brno-ban is. Lišen Staré-Zámky — ma jelentéktelen kis település — jelentőségét mint vásárhely Brno javára elveszítette.

A települési kontinuitás ilyen alakulása valószínűleg a Garam középső folyása vidékén is megállapítható lesz a kutatások során.

2. Az elmúlt évben egy délszlovákiai kincsleletet dolgoztam fel (Zemiansky Vrbovok-i kincs. Památky Arch. 1953.). A kincslelet egyes darabjai szoros kapcsolatot mutatnak a magyarországi anyaggal, pl. Fenékpuzta anyagával. A tárgyak olyan tradíciót tükröznek, amely az i. sz. IV—V. sz.-i pannóniai fémművéségi tradícióinak továbbélésével magyarázható. Például a pelta-alakú díszítőelemeket kell itt megemlíteni, amelyek Pannóniában (pl. Brigetio) a császárkorban gyakran előfordulnak. A zemiansky-i kincsre jellemző granulációs technikának is felfedeztem császárkori analógiáit Pannónia területén.

A zemiansky-i kincs az éremleletek alapján az i. sz. 670-es évekre helyezhető. Ennek alapján az analógiák (Zalesie, Čadjavica) is ebből az időből valók. A lelet egyes darabjai nem voltak sokáig használatban, mert célszerűtlen formák voltak. Más formák azonban, mint a fülbevalók, továbbélnek az avar és szláv időkben is. A formák nagyobbak és durvábbak lesznek, a technika is elveszíti finomságát. Ugyanez a folyamat figyelhető meg a Keszthely-kultúrában is. A granulációs technikát az öntött technika váltotta fel.

A régebbi felfogás szerint ez az emlékcsoport bizánci eredetű. Az említett körülmények figyelembevételével azonban sokkal inkább egy régi dunavidéki tradícióval kell számolnunk. Ugyanígy a kerámiában is, ahogyan pl. a Staré Mesto-i kerámiában erős provinciális római hagyományok érezhetők. Staré Mesto-ban három templomot tártak fel, amelyekkel kapcsolatban az ásató Cibulka professzor a Cirill és Metod missziója előtti időkből származó balkáni hatásra gondol. Tehát ebből a szempontból is számolnunk kell egy Duna vidéki tradíció hatásával, amely a morva birodalom kultúrájában igen jelentős szerepet játszott.

NAGY TIBOR, a történelemtudományok kandidátusának hozzászólása

Az elhangzott előadás fő témája a belsőpannoniai megerősített telepek anyagi kultúrájának felrajzolása volt az i. sz. IV—IX. századokban. Az előadás egyúttal igyekezett kiemelni eme települések jelentőségét a nálunk korábban sokat vitatott kontinuitás problematikája szempontjából. A felhasznált régészeti anyag gerincét a felszabadulás után a Balaton-melléki Fenékpusztán végzett ásatások, valamint a 16 évvel ezelőtt feltárt ságvári temető leletei adták. Azonkívül még három másik telepet, úgymint Környe, Kisárpás és Felsőheténypuszta, ismertettek összefoglalóan.

Az említett öt belsőpannoniai település közül eddig egyedül Fenékpusztán folytak nagyobb méretű rendszeres ásatások. Azonban ezek is aránylag szűk területre korlátozódtak. Az eddigi adatközlésekből kitűnik, hogy az utóbbi évek régészeti munkája az erődfalon belül súlyponton az egyik már korábban ismert ókeresztény bazilika periódusainak tisztázására,¹ és a déli kapu körüli rész feltárására szorítkozott. A déli és a nyugati oldalon kiástak továbbá több kerek tornyot, a déli kapu előtt pedig egy VIII—IX. századi temető 80 sírját tárták fel.² A telep és közvetlen környékének túlnyomó része tehát még egyáltalában nincs rendszeresen átkutatva.³

Ságvárott a település körfalának futását és méreteit ismerjük. A telep belsejében nagyobb felületet azonban még nem tártak fel. Ismeretes viszont a telephez tartozó egyik temető, amelynek használatát az érmeek alapján 340—380 közé teszik.⁴

Környéről az erődfal kisebb szakasza és köralakú bástyák ismeretesek.⁵ Azonban sem a telep belső aréája, sem a temetők nincsenek még feltárva.

¹ Sági, Acta Arch. I. 1951, 87 sk.

² A legutóbbi évek ásatásait még nem tették közzé.

³ Nem sorolhatók ide a korábbi ásatások, amelyeket a telepen Csák Árpád (cf. A Balatoni Múzeum Évkönyve I. 1903, 87 sk.), a IV—VI. századi temetőben Lipp Vilmos (cf. Arch. Közl. XIV. 1886, 137 sk.) végzett. Összefoglaló áttekintésük Kuzsinszky, A Balaton környékének archaeológiája. 1920. 49 sk.

⁴ Radnóti, Arch. Ért. 52, 1939, 148 sk., s. főntebb, 500 l. — A telep III. századi neve Tricciana (It. Ant. 267, 7. — Graf, Übersicht ... 122 sk., Radnóti, RE. 2. R. VII. 1939, 82) nem a Caracalla idejében Alsó Pannoniát kormányzó Aelius Triccius helytartó nevét viseli, mint az id. kutatók felvetették, hanem a bennszülött Triccianus nomen (cf. CIL VI 15885. — Schulze, Zur Gesch. lateinischer Eigennamen. 425) -ana suffixes származéka.

⁵ Radnóti, Laureae Aquincenses. II. 1939, 77 sk. — A közölt Iuppiter-oltár feliratának helyes értelmezését Betz, Ö. Jh. XXXV. 1943, Beibl. 137 adta.

Egyedül terepbejárások igazolják Felsőheténypusztán és Kisárpáson megerősített telepek létezését. Az utóbbi helyről még a huszas években gazdag későrómai anyag is került elő, azonban nem rendszeres ásatásból.⁶

A régészeti alap tehát ma még elég vékony ahhoz, hogy a belsőpannoniai megerősített telepek életéről a korai feudalizmus időszakában elfogadható képet rajzolhassunk. A kutatás egyes fázisaiban azonban kétségtelenül szükséges és hasznos a már ismert eredmények összefoglalása még akkor is, ha egyes részletek hipotetikus jellegűek. Véleményem szerint a régészettudomány területén sem lehet munkahipotézisek fölvetése nélkül komoly előrehaladást elérni. A baj csak akkor kezdődik, ha a munkahipotéziseket tudományos igazságként alcázzuk.

Az előadás a Belső Pannoniára vonatkozó régészeti anyag és részben az írásos adatok gondos összeállításával, nem egyszer szellemes kombinálásával a még kezdeti szakaszában lévő régészeti munkálatok eredményeit értékelte elsősorban a kontinuitás problematikája szempontjából. A további kutatás miatt is kötelességünk volna megvizsgálni, mi az ami ebből tudományos igazságként elfogadható, s mi az ami még további megalapozásra szorul. Felszólalás keretében ezt a feladatot hiánytalanul természetesen nem végezhetjük el. Mindössze egy-két kérdéshez szólhatunk hozzá.

Az előadás érdemi része a belsőpannoniai III. századi telepek jellegének clemzéséből indult ki. A települési kép felvázolásánál két eltérő települési formáról hallottunk: a lazán elrendezett villa rustica-król egy-egy nagyobb birtoktest középpontjában, és a bennszülött lakosság falusi jellegű zártabb településeiről. Nagyjában ez helyes, legfeljebb azt fűzném hozzá, hogy egyes villák körül, különösen az útvonalak mentén, falusi jellegű telep is kialakulhatott később.⁷

A galliai és az itáliai helynévkutatás eredményeit figyelembevéve⁸ az is helytálló, hogy a belsőpannoniai -ana, -iana végződésű helynevek (*Crispiana, Tricciana, Floriania, Variniana*, stb.) a birtokos családtól kapták nevüket és ezért eredetileg nagyobb birtoktestek gazdasági-települési centrumainak tekinthetők.⁹

A birtokos családoknál az előadó tekintetbe vette az italikus-római eredetű és a bennszülött arisztokráciából meggazdagodás folytán kiemelkedett nagybirtokosokat. Ezek mellett Belső Pannoniában még egy meggazdagodott liber-

⁶ Cf. *Paulovics*, Arch. Ért. 41, 1927, 199 sk., ahol a Nemzeti Múzeumba került anyag egy részének publikációja is megtalálható. Az egyik késő római sír ládikavereteit ismertette *Lovas E.*, Arch. Ért. 41, 1927, 204 sk. — Újabb leletekről: Magyar Múzeum. 1945, 39.

⁷ Az Anthée-típusú villa-településekre gondolunk. — *Swoboda*, Römische u. romanische Paläste. 1919, 100 sk. — *Grénier*, Manuel d'archéologie. VI. 1934, 843 sk. — *Africa tartományra Frontinus*, de controversiis agrorum (Gromatici veteres. cd. *Lachmann*, p. 53): *hab. in salubris priuati non exiguum populum plebeium et uicos circa uillam in modum munitionum.*

⁸ A szétágazó irodalomból l. pl. *Arbois de Jubainville*, Recherches sur l'origine de la propriété foncière et des noms des lieux habités en France. 1890. passim. — *Holder*, Alt-celtischer Sprachschatz. I. 21. *H. Gröhler*, Über den Ursprung u. Bedeutung der französischen Ortsnamen (Handbuch romanischer Elementar- und Handbücher. 5. R., 2. Band) 1913, 163., 265. 298. stb. *Aug. Longnon*, Les noms de lieu de la France. 1920–23, p. 88 sk. — *Schulze*, Zur Geschichte lateinischer Eigennamen. 12 sk., 539., 551. sk. stb.

⁹ Régóta tudott, hogy az ilyen helynevek teljesebb névalakjához a *villa, fundus* etc. szavak járulnak. Az It. Ant. a *villa* szót általában elhagyja a családnevekből képzett helynevek mellől. Az egyik africai mansio-nál azonban az It. Ant. 42,6 megőrizte a forrásul használt *mappa mundi* eredeti szövegének névformáját: *ad uillam Seruianam*. L. még CIL VI 9834: *in Sabinis suis in uilla Bruttiana*.

tinus család birtokára is rámutathatunk. Az It. Ant. 276,8 említett *Cimbrianae* helység ugyanis a Cimber tipikus rabszolganévből képzett Cimbrius nomen után kapta nevét.¹⁰ A névadó család sem italikus-római, sem pedig helyi bennszülött származásúnak nem tekinthető.

Nem hallottunk az előadásban császári birtokokról ezen a vidéken. Pedig az *-iana* suffixes helynevek sorában erre is van határozott bizonyítékunk a veszprémmegyei *Caesariana* helynévben.¹¹ Az eddigi irodalom Tiberius Caesar, illetve Hadrianus uralkodása végén Pannóniát *imperium maius*-sal kormányzó Aelius Caesar személyével hozta kapcsolatba helynevünket.¹² Amikor azonban Itáliából is több Caesariana helynevet ismerünk, egészen valószínűtlen mindkét főtebbi származtatás.¹³ Caesariana egyszerűen annyit jelent, mint a császárhoz tartozó birtoktest, villa. A felsőpannóniai Caesariana az egyik ilyen császári birtok települési központját jelöli. Fekvését tekintve ebben a dominiumban az erdőgazdálkodás (és valószínűleg az állattartás) játszhatott jelentősebb szerepet. A Szombathely közelében fekvő Pornóról ismerünk mármmost egy IV. századi sírfeliratot, amely a császári erdőgazdaságok intézőjének (*praepositus silvarum dominicarum*) hivatalát említi.¹⁴ Ebben az időben, de lehetséges, hogy már a III. században, Pannonia prima (korábban Pannonia superior) területén fekvő császári erdőgazdaságok központi igazgatása a tartomány székhelyéről, Savariából történt.

A császári és magánbirtokok villaszerű központjai, valamint a bennszülött falvak mellett a városi jellegű telepek sem hiányoztak teljesen Belső Pannóniából. Tény, hogy nem az utóbbiak jelentették a települési kép domináns elemét. Mogetianae és Sopianae mellett azonban idesorolható még Mursella, amit az újabb helyrajzi kutatás Kisárpás helyére lokalizál.¹⁵ Mursella a II. századtól kezdve kimutathatóan municipalis szervezettel rendelkezett.¹⁶

Kisárpás a IV. században egyike a belsőpannóniai megerősített telepeknek. Amennyiben elfogadjuk, hogy a győrmegyei Mursella Kisárpáson és nem Lovászpatonán vagy másutt kereshető, akkor a későrómai időkben kiugró bástyákkal megerősített telepnek municipalis szervezettel rendelkező városelőde volt. Ebben az esetben viszont kategorikusan nem állítható, hogy az eddig ismert késő római megerősített telepek Belső Pannóniában kivétel nélkül korábbi városoktól függetlenül alakultak volna ki. A helytelen praemissákból levont általánosítás itt is a változatokban gazdag történeti fejlődés eltorzításához vezethet.

Az előadó úgy látta, hogy az előbbieken összefoglalóan említett különböző jellegű települések a III. század közepén több szarmata és kvád betörés

¹⁰ A népnévből képzett Cimber személynévre: *Ihm*, Bonn. Jahrb. 102, 1898, 119, 2. jz. és 125. — *Finke*, XVII. Ber. R.G.K. 1927(1929), 366. sz. — Cimbrius: CIL VIII 862. *Schulze*, Zur Geschichte ... 19. L. még Not. dign. Or. XL. 27.

¹¹ It. Ant. 263, 6. — *Graf*, Übersicht... 127 Jutas helyére teszi.

¹² Az eddigi véleményekre l. *Graf*, 127 l., 4. jz.

¹³ Az It. Ant. 285, 3 említi az egyiket Florentia és Arretium között. Egy másik Caesariana helynév Lucaniából a Lago negro közeléből ismeretes. *Hülsem*, RE. III. 1295. — *Cyprianus*, ep. 80 általánosságban említi a *Caesarianas possessiones*.

¹⁴ CIL III 4219. — *Diehl*, ILCV 352.

¹⁵ *Graf*, Übersicht... 89. Korábban Lovászpatonára tették. *Mommsen*, CIL III p. 536. *Fluss*, RE. XVI. 1933, 678, további irodalommal.

¹⁶ CIL III 4490 — 10243, amit már *Mommsen*, i. h. a győrmegyei és nem a Dráva-menti Mursellára vonatkoztatott. Nem férhet kétség, hogy a győrmegyei telep egyik irnokát említi a lovászpatonai sírkő (CIL III 4267; *Liebenam*, Städteverwaltung. 1900, 278).

következtében elpusztultak, és Belső Pannónia oly mértékben elnéptelenedett, hogy ide máshonnan kellett telepíteni lakosokat.

Tény, hogy Pannónia Drávától északra fekvő területei, elsősorban a szarmata és a kvád limes-szakaszok sávja, a III. század második felében, különösen a 60—70-es években, sokat szenvedett a szomszédos Duna-balparti népek betöréseitől.¹⁷ Részleteiben azonban nem ismeretes, hogy a limes-sáv mögötti belső pannon területeket, a Balaton-környéki és a Bakony—Vértes hegységek telepeit, gazdaságait milyen mértékű veszteségek érték emberben és anyagban ezen évtizedek folyamán. A szomszédos népek hadi vállalkozásainak egy része bizonyára elakadt már a határvédelem sávjában és nem ért el Belső Pannoniába.¹⁸ Csupán egyes nagyerejű támadás, mint pl. a 259/60 telén történt szarmata betörés szántott végig Belső Pannonián.¹⁹ A Diocletianus-féle tetrarchia korából a limes-sávjába történt telepítések²⁰ is arra mutatnak, hogy az utóbbi helyeken a pusztítás és az elnéptelenedés nagyobb méretű volt, mint a belső fekvésű területeken. Régészeink eddig nem figyelhették meg (legalább is nem tettek erről még közlést), hogy a IV. századi megerősített telepek elődei pl. Fenékpusztán és Ságvárrott ez idő tájt elpusztultak-e, és ha igen, rövidesen nem épültek-e újjá. Más szóval az említett telepek életében valóban kimutatható-e a III. század második felében olyan törés, mint Aquincum körzetében az albertfalvai telepen, amely a III. század középső évtizedeiben nemcsak elpusztul, de végleg el is néptelenedik. Belső Pannoniára vonatkozólag az előadásban említett emléletek önmagukban még nem elégségesek arra, hogy a III. század második felében itt »nagy területek elnéptelenedéséről« beszéljünk:²¹ Az egyik ilyen emlélet lelőhelyétől, Enyingtől nem messze a balázcai telepen az emlékanyagban, pl. a falfestészetben a nagy markomán-szarmata háborúkkal mutatható ki törés, nem pedig a III. század közepe táján. Az Itinerarium Antonini adatai is arra utalnak, hogy a belső-pannóniai útvonalak mentén jegyzett villák, mansio-k és vicus-ok a Diocletianus-féle tetrarchia idejében még fennálltak. Tehát ha el is pusztultak korábban, a III. század végére újjáépültek és lakottak voltak.

Módszertanilag sem helyes tehát, ha az elnéptelenedésre vonatkozó feltevésszerű állításra további hipotéziseket építünk, más szóval igazolatlan praemissákat postulálunk (telepek elpusztulása, elnéptelenedés) s ezekből tisztára elméleti úton történeti folyamatokra következtetünk. A Belső-Pannóniára vonatkozó olyan megállapítások tehát,²² mint pl. »A pusztítás végső

¹⁷ Az események összefoglaló áttekintését adják pl. *Patsch*, Beiträge. III. 19 sk. *Alföldi*, CAH. XII. 1939, 146 sk., Budapesti Története. I. 1942, 671 sk. — A kvád-markomán háborúkra részletesebben *Schmidt*, Gesch. d. deutschen Stämme. II² 1938, 180. A szarmaták elleni harcok néhány részletéről legutóbb *Harmatta*, Arch. Ért. 1950. 15—16.

¹⁸ Tanulságos e tekintetben *Zosim.*, II. 21.

¹⁹ R. Alföldi Mária készít erről tanulmányt. — Szalacska az érem- és a kincsleletek tanúsága szerint ekkor elpusztult. *Gohl*, Num. Közl. VII. 1908, 122 és *Darnay*, Múz. és Könyvt. Ért. IV. 1910, 26; *Gohl*, Num. Közl. XII. 1913, 104 sk. — *R. Alföldi Mária*, Num. Közl. L—LI. 7 sk. — *Paulovics*, Arch. Ért. 1953, 127 sk.

²⁰ *Alföldi*, Arch. Ért. 1941, 53. *Eutröp.*, Breviarium. 25: Carpis et Basternis subactis, Sarmatis victis, quarum nationum ingentes captivorum copias in Romanis finibus locaverunt.

²¹ Hivatkozás történt arra is, hogy a feliratok száma nagy mértékű csökkenése általános jelenség, ami ott is kimutatható, ahol a település tovább fennállott. — A III. századi temetők hiányából sem vonható le messzebbmenő következtetés. Belső-Pannóniában a régészeti kutatás még annyira a kezdetén van, hogy az ilyen *argumentum ex silentio* ma még súlytalan.

²² L. föntebb, 494. sk. 1. — A kéziratban nem feltételes módhan.

eredményben azonban közelebb hozta a nagybirtokról megszabaduló rabszolgákat és a gazdaságilag tönkrement szabad parasztokat. Egyre irkább összekovácsolódó elégedetlen tömeg keletkezett a városok falain kívül, amelyek nem csodálható ellenséges érzülettel tekintettek a még mindig nagyobb biztonságot élvező municipális közösségekre — tetszetősen hangzanak, de félrevezetők, mert azt a benyomást keltik, mintha egy konkrét területen, meghatározott időben részleteiben ismernénk a pannóniai társadalom fejlődésének egyik fontos szakaszát. Holott mindezek ma még csak sejtések és először még a további kutatásoknak kell anyagot szolgáltatni ahhoz, hogy legalább nagy vonásaiban felvázolhassuk Belső-Pannónia III. századi történetét.

Tehát, minthogy ma még nem látjuk igazoltnak, hogy Belső-Pannónia a III. század második felében elréptelenedett, azt sem fogadhatjuk el, hogy a IV. század első felében kimutatható megerősített telepek lakosságát zömében más tartományokból telepítették volna be. A telepítésre egyetlen érvet hallottunk, amit idézek: »Az egyforma alaprajzú körfalak határozott bizonyítékai, hogy itt egyszerre lejátszódó tudatos telepítés építészeti emlékeit gyűjtöttük össze.«²³ A belső-pannóniai megerősített telepek eddig közzétett vagy ismertett alaprajzában azonban már most is két formai változatot különböztethetünk meg: 1. a szabályos, hosszrégyszögű formát (Ságvár, Felsőheténypuszta), és 2. a szabálytalan, valószínűleg polygonális körfalat (Fenekpuszta).²⁴ Egyforma alaprajzról tehát nem beszélhetünk, amikor a szabályos hosszrégyszögű alaprajzra eddig ismert két példa nem jelenthet szabályt, az ettől eltérő harmadik példa pedig nem tekinthető olyan kivételnek, amely a szabályt erősíti. De ettől eltekintve, egyik alaprajzi formából sem következtethető, még akkor sem, ha változatok nem is lennének,²⁵ hogy az ilyen vagy olyan formájú körfallal megerősített helyek lakosságát telepítették. Legfeljebb annyi fogadható el, hogy ezek az erődítmények a központi kormányzat irányítására épültek. Ez azonban két különböző dolog, amit a galliai, germaniai és a raetiai példák is alátámasztanak.²⁶

A telepítés magyarázatára azonban szüksége van minden olyan felfogásnak, amely a IV. századi megerősített helyek kialakulását a terület korábbi elpusztulása, elréptelenedése hipotézisének szemüvegén keresztül nézi. Az ilyen telepítés a vándorlás-elmélet egyik változata a római kori rabszolgatársadalom viszonyai között. Amivel persze nem tagadjuk a más helyekről vagy más időkben ismert telepítések tényét (néhány példát említeni is fogunk később), de igenis határozottan kétségbevonjuk, hogy a III. században és a IV. század elején Pannóniában külső telepítések döntő módon befolyásolták volna az itt élt társadalom fejlődését.

²³ L. föntebb, 494. lap.

²⁴ Römer, Arch. Közl. III. 1862, 37 sk. és I. tábla. — Kuzsinszky, A Balaton környékének archaeológiája. 531., 64. kép. — Radnóti, Régészeti emlékek a Balaton környékén. 1952, 55—56 is ezeket írja: »... a területet határoló három fal közel derékszögben kapcsolódik egymáshoz, csak a keleti határ, a Balaton felé eső részen mutat szabálytalan alaprajzot.«

²⁵ Radnóti Aladárnak a felolvasó ülés vitájában elhangzott közlése szerint a legutóbbi felmérések után szabályos négyszögű formát mutatna a fenéki vár. Az új alaprajz közlését várjuk. A föntebbi ellenvetésünk lényegén ez sem változtat.

²⁶ Ed. Anthes, Spätrom. Kastelle und feste Städte im Rhein- u. Donaugebiet (X. Ber. RGK. 1917, 86 sk.). — Schleiermacher, Der obergerman. Limes u. spätantike Wehranlagen am Rhein (33. Ber. RGK. 1943—1950, 157 sk.). — Stihelin, Die Schweiz in röm. Zeit.³ 267 sk. — Grenier, Manuel d'archéologie. V. 403 sk. Cf. Fr. Oelmann, The Rhine Limes in Late Roman times (Congress of Roman frontier Studies. 1949(1952), 84 sk.

De a mondottaktól függetlenül tekintsük át röviden a külső telepítés lehetőségeit. Már eleve kizárhatjuk ezek sorából a Duna balparti szarmata és germán népelemeket, minthogy a ságvári temető anyaga, legalább is az eddigi közlések szerint, nem a Barbaricum népeinek anyagi műveltségét tükrözi. És az egészen természetes, hiszen másutt, pl. Galliában sem a falakkal megerősített városokba, hanem a vidékre telepítették az ott kimutatható *laeti*, *gentiles*, stb. elemeket.²⁷

Felvetették viszont az előadásban,²⁸ hogy esetleg a Rajna-vidékéről telepítettek lakosokat Pannonia prima területére. Határozottan ez ellen azonban, hogy 260-tól kezdődően a folyton megismétlődő alemann és frank betörések²⁹ oly nagy mértékben megritkították a Rajna balparti területek lakosságát, amit a hitelt érdemlő írásos emlékek mellett az ottani régészeti kutatás is alátámaszt, hogy I. Constantinus és utódai alatt ismételten frank és más telepésekkel kellett benépesíteni az elhagyott földeket.³⁰ Sőt még a Duna vidékéről is hoztak ide nagyobb tömegben szarmatákat.³¹ Mindezek ismeretében egészen valószínűtlen tehát, hogy az ugyancsak telepésekre szoruló Rajna-balparti területekről hozta volna Pannonia prima-ba lakosokat a III. század végén vagy a IV. század első évtizedeiben. A Rajna jobbpartjáról, az egykori *agri decumates* területéről való telepítésnek sincs eddig nyoma tartományunk emlékkanyagában.

A ságvári temető leletei különben is, mint hallottuk, nem nyugat, hanem inkább kelet, különösen a Balkán felé mutatnak kapcsolatokat. A Balkán-félszigetről való telepítés felvetésénél azonban megint nagyon kell vigyáznunk. A III. század második felében ugyanis a gót és szövetéses népek (bastarnák, carpok, taifalok stb.) nagyerejű sorozatos betörései, sőt erőszakos betelepülési kísérletei nemcsak a Duna menti Moesiát pusztították el, hanem a hátrább fekvő Thrákiában és Makedoniában is olyan nagy mértékben megritkították a lakosságot, hogy pl. Probus alatt 100 000 bastarnát telepítenek Thrákiába a veszteségek részbeni pótlására.³² Diocletianus idejében Kisázsziából hoznak ide telepéseket.³³ 334-ben pedig újból arról hallunk, hogy I. Constantinus 300 000 szarmatát telepít Scythia, Thracia, Makedonia és részben Italia földjére.³⁴ A romanizált lakosság szempontjából a Balkánnal sem számolhatunk tehát, mint »jelentős néprezervoírok«-ral. Pannóniában ezzel szemben csak a carpok betelepítéséről tudunk a Duna-Dráva szögletébe.³⁵ — tehát nem Belső-Pannoniába. Míg a Constantinus-kori vandál betelepítés, amelyet csak Jordanes, *Getica* 113 említ, erősen vitatható.³⁶

A külső telepítés helyett a belső-pannoniai megerősített helyek lakosságának összetételénél inkább a következő három fontosabb összetevővel lehetne számolni :

²⁷ L. pl. Panegy. VIII. 21 (*Behrens*, 247). *Ausonius*, Mosell. 9: *arvaque Sauromatum nuper metata colonis*. Cf. még *Éd. Salin*, *La civilisation Mérovingienne*. I. 1949, p. 263.

²⁸ L. föntebb, 495. l.

²⁹ L. *Schmidt*, *Geschichte d. deutschen Stämme*. II. 1², 1940, 13 sk.

³⁰ Összefoglalóan *Grénier*, *Manuel d'archéologie*. II. 935 sk. — Részletesebben *C. Jullian*, *Histoire de la Gaule*. IV. 598 sk. VIII. 80 sk.

³¹ *Auson*, Mosell. i. k.

³² *SHA*. Vita Probi. 18,1. — *Zosim.*, I. 71,1.

³³ Panegy. VIII. 21: ... *deserta Thraciae translatis incolis Asia complevit*.

³⁴ *Euseb.*, Vita Constantini. IV. 6. — *Anon. Vales*. § 32.

³⁵ L. föntebb, 20 jz.

³⁶ Jogosan veti el *Schmidt*, *Ostgermanen*.² 1941, 106 sk.

1. Ságvár, Fenékpusztá és valószínűleg Kisárpás esetében, a korábbi ottlevő telepek népessége. Ahhoz azonban, hogy ezt a kérdést tudományos alapon megvizsgálhassuk, szükséges volna Fenékpusztán és Ságvárrott már eddig is kimutatható IV. századnál korábbi települési nyomok és a későbbi települések egymáshoz való viszonyának régészeti módszerekkel való végleges tisztázása. A régészeti kutatásnak ezeken a helyeken nemcsak előre kellene tekinteni, hanem elsősorban a legkorábbi periódusokat volna szükséges tisztázni. Mindaddig, amíg ez a régészeti alap bizonytalan, a későbbi évszázadokra vonatkozó kutatások eredményei is ingatag alapokon állnak.

2. Számolnunk lehet azzal az általánosan ismert jelenséggel, hogy a birodalom határmenti tartományaiiban a III. században és fokozottabb mértékben a IV. század folyamán a limes sávjában élő lakosság egy része hátrább húzódott a tartomány belsejébe. A provinciális határmenti lakosságnak ezzel a befelé irányuló mozgásával, a természetesnépmozgalom keretein belül, véleményem szerint számolnunk kell mind a limesmenti városok, falvak legtöbbszörének viszonylagos elnéptelenedése, mindpedig a késő-római belső fekvésű telepek felduzzadó lakosságának vizsgálatánál. Az előadó említette, hogy a ságvári temetőben olyan övgarniturák fordulnak elő, amelyek a limes vidékén gyakoriak. Arra is utalt, hogy az emléktárgy egyrésze orientális jellegű. Nem téveszthetjük el szem elől, hogy Pannoniában a későrómai időkben ép a limesmenti telepek lakosságának volt erősen orientális színezetű műveltsége. Telepítés esetén elsősorban ezeknek a határmenti sávoknak lakosságára gondolhatnánk.

3. A fentebbiek mellett az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a fallal megerősített, hirtelen ellenséges támadás ellen aránylag védett erősségekbe a környező vidék lakói is behúzódhattak. Erre különben az előadó is gondolt, de nem árt ezt újból kiemelni. Az eddig elmondottak alapján úgy látjuk tehát, hogy az a felfogás, mely szerint a III. század második felében a belső-pannoniai telepek elpusztultak és a terület oly mértékben elnéptelenedett, hogy más tartományokból telepítettek ide lakosokat, nem igazolt, és mint munkahipotézis is nehezen tartható fenn. Az viszont helyes, hogy a belsőpannoniai telepek körbástyás falakkal történő megerősítése Constantinus vagy a közvetlenül utána következő császárok idejében történt. A háromnegyedikörös kiugró bástyák formailag is II. Constantius idejére illenek legjobban. Még azt fűzhetnénk hozzá, hogy a belső fekvésű telepek megerősítése nálunk is kétségtelenül összefüggött a mélységben lépcsőzetesen tagolt későrómai határvédelmi berendezéssel.³⁷ A megerősített telepeknek kétségtelenül katonai-védelmi funkciójuk is volt épp úgy, mint Galliában, a Balkánon, az Euphrates mögötti területeken és Afrikában.

*

A IV. századnál későbbi időre tehető telepanyag Belső-Pannóniából eddig csak a fenéki vár területéről ismeretes. A ságvári temető, mint hallottuk, 380 körül zárul. Feltételezünk ugyan még egy későbbi temetőt is, ez azonban még bizonyításra szorul. Az V—VII. századokra vonatkozó anyagismeretünk ilyen állása mellett tehát kissé még korai a belső-pannoniai városok életéről beszélni a korai feudalizmus időszakában. Hiszen ebből az időszakból csupán

³⁷ L. pl. E. Stein, 18. Ber. RGK. 1928, 92 sk. — R. Mouterde — A. Poidebard, Le limes de Chalcis. 1945, stb.

a fenéki telepről rendelkezünk hiteles, de aránylag kisszámú leletanyaggal, amelyet csupán a fémművesség területén egészít ki máshonnan némi emlékananyag. Valamivel több joggal beszélhetnénk a IV. században a belsőpannoniai megerősített telepek életéről. A IV. századot azonban, legalább is a Pannónia területén élt társadalom fejlődésében, még nem sorolhatjuk a korai feudalizmushoz.³⁸ Az előadás célkitűzése és tartalma között tehát kétségtelenül bizonyos diszharmonia áll fenn.

A fenékpusztai újabb ásatások értékes adatokat hoztak a telep V—VII. századi történetére; de még számos kérdés maradt nyitva. Így pl. még nem lehetséges az egyes építési periódusok abszolút időhatárok közé történő pontosabb besorolása. Az erődfal felásott szakaszának ismertetésénél hallottuk, hogy az eddig feltárt körbástyák belsejében három fontos újjáépítési periódust tehát az első építéssel együtt összesen négy periódust lehetett megkülönböztetni.³⁹ Leletek hiányában viszont csak a legfelső réteget volt lehetséges pontosan keltezni az avar korszakra.

A periodizáció szempontjából tanulságos összevetésül szolgálhatnak a ptuji későrómai (kora bizánci) erődítmény feltárásának eredményei.⁴⁰ Poetovio-Ptuj területileg sincs túlságosan messze Fenékpusztától és mindkettőt az V—VII. századokban a főbb vonásaiban egyező történeti keret is összekapcsolja. Poetovio-ban a legelső periódust képviselő későrómai építmények (többek között egy apsisos bazilika) a hun korszakban pusztulnak el. A következő téglapilléres építmény kora is még az V. századra tehető. Az Italiából a Dráva-Száva közére, sőt a Drávától északra fekvő területekre is átnyúló keleti gót uralom idejében a bazilikát átvágva kora-bizánci típusú kiserődöt építenek a VI. század első évtizedeiben. Ez képviseli a 3. periódust a Drávamenti telephelyen. A legkésőbbi építmény négyszögű kis szláv szentély, amely részben a kiserőd helyére épült a VII. században.

A fölvethető egyezések ellenére természetesen eltérő történeti helyzetekkel is kell számolnunk Fenékpusztá és Ptuj esetében. Az előbbinél fokozottabb jelentősége van annak, hogy 380-ban egy keleti gót-alán-hun csoport települt a környékre,⁴¹ amely most már kimutathatóan az V. században is ottmaradt. Korábban azt gondolták, hogy azok a gótok és szövetségeseik, akiket Athaulf Felső-Pannóniából vezetett Alarichhoz Italiába, a Balaton körül megtelepült Alatheus és Saphrac-féle törzsszövetséggel azonosíthatók. Ez azonban már csak azért sem lehetséges, minthogy Athaulf a nyugati gótok ágához tartozott és nyugati gót népeleme vezetője volt, Alatheus és Saphrac népe viszont a keleti gótokhoz tartozott.⁴²

A IV. század végén betelepített gót-alán-hun csoport kérdéséhez igen fontos néhány újabb fenékpusztai lelet. A vár déli kapuja mellett, a falon kívül feltárt favázás boronás ház, megújított felső padlója felett előkerült besimított sűrű kerámiájával éppen úgy ehhez a IV. század végén betelepített barbár törzscsoport hagyatékához sorolható, mint a torzított koponyás gyer-

³⁸ A kérdésre általánosságban legutóbb *Stajerman*, VDI. 1952, 100 sk. — Arch. Ért. 1953, 3 sk.

³⁹ *Sági Károly* a II. ókeresztény bazilika feltárásánál ugyancsak 4 periódust tudott megkülönböztetni.

⁴⁰ *J. Klemenc*, Ptujski grad v kasni antiki. Ljubljana. 1950.

⁴¹ *Nagy T.*, Regnum, 1947, 251 sk., további irodalommal.

⁴² *Alföldi*, Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. II. 67, 7. jz. — *Schmidt*, Ostgermanen. 443 és 2. jz.

mekcsontváz, amelynek hun vagy alán ethnikuma nehezen vitatható. Mindkét említett lelet tehát az V. században a fenéki vár területén élő, korábban betelepült gót-alán-hun népelemek jelenlétéről tanuskodhat.

Nem ismeretes előttem, milyen régészeti érvek indokolják, hogy a falon kívüli boronás ház egy-két emberöltővel korábbi, mint az, amelyet a várofalon belül találtak. Leleteket az utóbbiból nem ismertettek. De amennyiben el is fogadnánk ezt a relativ egymásutánt, abban az esetben sem érthetünk egyet a régészeti tények olyan értelmezésével, hogy »a betelepülő germánok-alánok megszállták ezeket a központokat, de az V. században még a falakon kívül laktak.«⁴³ Először is több belső-pannoniai központ megszállására még hiányoznak az adatok. Másodszor a megemelt padlószint fölött előkerült besimított szürke kerámia⁴⁴ alapján a várofalon kívül feltárt favázú ház építését az V. század elejére tehetjük, sőt esetleg valamivel még korábbi időre. A várofalon belül feltárt háznál sem látom indokoltnak, hogy építését egészen a VI. századig toljuk előre. Nem értem tehát, hogy a bevándorolt és a helyi elemek tartós egymás mellett élése a falakon belül miért nem történhetett meg már az V. században, s miért csak a VI. században kezdődött volna, amikor a történeti helyzet és az ismertett régészeti jelenségek egyaránt az előbbi mellett szólnak.

A fenékpusztai vár későbbi történetére az elmúlt években feltárt VIII—IX. századi temető anyaga vethetne némi fényt. A főkép kerámiából álló sírmellékletek megítélése azonban még vitatott. A rózsaszínű, csillámos anyagú, nagyobb részben fenékbélyeges edények csoportját eme korszak régészeti anyagának egyik legjobb magyarországi ismerője, Fehér Géza bajuvárnak tartja. Az előadó ezzel szemben az edényformák, valamint a technika alapján hajlik afelé, hogy a darabok helyben készültek. Érvelésének csupán egyik pontjához kívánok hozzászólni, éspedig a Duna középső folyása mentén megtalálható avarkori fenékbélyeges edények megítéléséhez, amelyeknél az előadó számol »a korábbi limesmenti településekkel való érintkezés« lehetőségével. Ezeknek a daraboknak az elterjedése a Duna vonala mentén azonban inkább arra mutat, hogy e fenékbélyeges edények, amint már Lengyel né felvetette,⁴⁵ Nyugat felől a folyami útvonalat követve kerültek a késő-avar birodalom területére. Egyes késői daraboknál persze az sinces kizárva, hogy helyben készültek. Az azonban teljesen kizárt, hogy az egykori felső-pannoniai limes romanizált lakosságtól már több évszázaddal korábban felhagyott települései erre a késő-avarkori kerámiára formaadó hatást gyakorolhattak volna. A tőlünk nyugatra fekvő területen ilyenekkel sokkal inkább számolhatunk.⁴⁵

A fenékpusztai telep újabb anyaga különben lehetőséget nyújt annak az igen fontos kérdésnek a tanulmányozásához is, hogy a Dunántúlt megszálló avarság milyen magatartást tanúsított az itt talált megerősített telepeken élő lakossággal szemben. Fenékpusztán az újabb régészeti megfigyelések megerő-

⁴³ L. föntebb, 503. l.

⁴⁴ A besimított szürke kerámia megjelenése a IV. század végén és a V. században könnyen érthető és nem okoz különösebb problémét. Nem a helyi benszülött kerámia továbbéléséről van itt szó. hanem arról, hogy a Középduna vidékén megjelenő különböző germán törzsek anyagi kultúrájuk igen sok területén, így az edényművesség terén is LT-jellegű műveltséggel rendelkeztek, s ezért nemcsak technikában és égetésben, hanem díszítésben is kelta LT-kerámiára emlékeztető edényeket használtak.

⁴⁵ Antiquitas Hungarica. II. 1948, 131.

⁴⁵ Legutóbb erről *Herma Thaller*, Die Städte der Vita Severini im Donauraum (Festschr. Egger. II. 1953, 315 sk.).

sítették azt, amire korábban még csak következtetni tudtak pl. a korongos fibulákon vagy a kosaras fülbevalókon keresztül,⁴⁶ hogy t. i. az avar foglalás nem semmisítette meg a telepet és annak lakosságát. Különösen fontos ebből a szempontból a II. számú bazilika késői átépítése, amely Sági megfigyelése szerint az avar korban, a VII. században történt. Az együttélés vagy helyesebben egymás mellett élés formái közelebről azonban még nem ismeretesek. Különösen sajnálatos, hogy a telep felső rétegei (ha jól tudom) lepusztultak, és a VIII—IX. századokra nézve a kutatás a temetőkre van utalva. Ez a szláv-kutatás szempontjából is hátrányos. Így ma még korántsem világos, hogy a Balaton környéki IX. századi avaro-szláv államalakulat kialakulásában milyen szerepe volt a fenékpusztai erődnek. Azt sem tisztázta még kutatásunk, hogy a honfoglaló magyarság talált-e itt lakosságot vagy a fenékpusztai telep akkorra már elréptelenedett, illetve elpusztult.

Tisztelt Főbizottsági Ülés !

Hozzászólásomban természetesen elsősorban egyes vitatható nézetekre, valamint problémákra igyekeztem rámutatni, abban a meggyőződésben, hogy a vitatott kérdések ily módon a helyesebb megoldáshoz talán közelebb juthatnak. Az előadás fontosabb thézisei közül viszont teljes mértékben osztom, hogy nálunk a romanizált lakosság kontinuitásával, az antik értelemben vett városi élet folyamatosságával még alacsonyabb szinten sem számolhatunk.⁴⁷ A Drávától északra fekvő területeken Fenékpusztánál mellett azonban még Sopianae-Quinque Basilicae esetében is sok jel arra mutat, hogy mindkét település az V—IX. században nagyobb megszakítás nélkül állandóan lakott hely volt, ahol az egymást váltó és részben összeolvadó népelemek bizonyos települési kontinuitást biztosítottak.⁴⁸ A VIII. század azonban ezeknél a telepeknél is ma még siécle obscure-nek számít, amit eddig sem történeti, sem régészeti emlékekkel nem tudunk bevilágítani. Belső-Pannóniára nézve az eddigi ásatások teljes anyagának közzététele, Fenékpusztán, Ságvárrott és a többi telephelyen a lényeges pontokra kiterjedő ásatások és nem utolsósorban az V—IX. századi emlékek Corpusa teremthetik meg azt a szilárdabb alapot, amelyre majd a történeti valóságot hívebben visszatükröző összefoglalás felépülhet.

BARKÓCZI LÁSZLÓ

Az utolsó évek kutatásai egyre jobban megvilágítják Pannónia IV. századi történetét s mindinkább kitűnik, hogy a constantinusi-ház tartománypolitikája hosszú időre megszabta e tartomány kései történetét, nemcsak a IV. században, hanem még tovább is.

Míg I. Constantinus főleg a tartomány védelmét szervezte újjá, különös tekintettel a limesre¹ és a tartomány belsejében állomásozó és könnyen mozgó

⁴⁶ Alföldi, Untergang d. Römerherrschaft in Pannonien. II. 1926, 39 sk.

⁴⁷ A rajnavidéki kutatás Dopsch nézeteivel szemben hasonló eredményre jutott. L. pl. Petrikovits, Das Fortleben röm. Städte am Rhein und Donau im frühen Mittelalter (Trierer Ztschr. 19. 1950 (1952) 72 sk. Cf. még H. Aubin, Zur Frage der historischen Kontinuität im Allgemeinen (Hist. Ztschr. 168. 1943, 229 sk.).

⁴⁸ L. fejtegetéseimet Zur Frage der Kontinuität in Pannonien (Das Bildwerk. 1942, 5 sk.).— Sopianae—Quinque Basilicae történetét készülő monográfiában adom.

¹ Összefoglalóan lásd: Intercisa I. 49 sk. és 56 sk.

lovass csapatokra, addig II. Constantius alatt a katonai szervezeten kívül jelentősen megváltozott a polgári élet is.

Pannóniai határtartomány volt katonai romanizációval. Lakossága sokrétű és már a második századtól kezdve folyton cserélődött és feltöltődött.² A IV. sz. elején egészen új kép bontakozik ki előttünk. A régi municipalis és colonialis szervezetek felbomlottak a korábbi egykor virágzó telephelyeken, csak a katonaság maradt a táborban. Ezeknek a korábbi telephelyeknek a táborokat és a hozzátartozó temetőket kivéve egy-két kivételtől eltekintve, IV. századi rétege nincs, vagy ha van, csekély kiterjedésű.

Feltűnnek ellenben a IV. sz. elejétől kezdve a tartomány belsejében nagyméretű megerősített telepek, melyek nem természetes fejlődés folyamánként jöttek létre, hanem mesterséges telepítések egy egységes elgondolás keretében. Korábbi rétegük nincs, eltekintve az alattuk megtalálható csekély kiterjedésű települési nyomoktól. Kezdetüket mindeztidáig csak az éremleletek alapján állapíthattuk meg. Az érme nemcsak Fenékpusztán és Ságváron, de Felsőheténypusztán és Kisárpáson is II. Constantius-szal kezdődnek. Így megépülésük, — amint az az előadó ságvári statisztikájából is kiderült — csak II. Constantius korával hozható kapcsolatba.³

Hogy milyen irányú fejlődés hozta létre ezeket a városokat, annak magyarázata — véleményünk szerint — az lehet, hogy a III. sz.-i lakosság a sűrű és veszteségteljes háborúk dacára mégsem pusztulhatott ki egészen, és ebben a században a tartomány belsejében elrejtett pénzleletek világosan megmutatják, hogy a polgári lakosság fennmaradása csak úgy válhatott lehetségessé, ha maga is jól védhető fallal körülvett telephelyekre tömörült. Ezek az erődjellegű városok tehát szükségképpen létrejött települések.

Környe és Kisárpás elhelyezkedése azt mutatná, hogy az előbbi Brigetiónak, az utóbbi pedig Arrabonának volna a IV. századi továbbélése. A közbeeső tábor és telephelyek már a korábbi századokban sem voltak túlságosan számbaveendőek, nem rendelkeztek nagyobb számú lakossággal, és így természetesnek látszana, hogy ennek a két nagy városnak a lakossága védett területre költözött. Sem Brigetióban,⁴ sem Arrabonában⁵ II. Constantiustól kezdve a táborokon kívül telepnymok nem mutathatók ki. A temetők közvetlenül a táborfalig érnek⁶ és így a lakosság vagy teljesen kipusztult, vagy védettebb területre költözött. Az előbbi nem valószínű és így fel kell tételeznünk, hogy a korábbi települések megszűnt rétegei a IV. században ezekben a megerősített telepekben folytatódnak tovább.

Alsó-Pannóniában még topográfiailag is nehéz olyan feltételezéseket megkockáztatnunk, mint amilyenek Környe és Kisárpás esetében megpróbálkoztunk, de feltehető, hogy itt is a limesmenti telepek és a belső települések egy csoportja centralizálódott bizonyos stratégiailag jól védhető pontokra, feltöltve betelepített etnikumokkal. Nagyon fontos lenne tudni, hogy megépülésük egyidőben történt-e, vagy van-e valami csekély időbeli eltolódás az egyes városok létrejötténél. Mindenesetre az alaprajzi különbségek arra mutat-

² Határozott és biztos adatokat nyújt erre a jelenleg folyó és egész Pannoniára kiterjedő névanyagkutatás. (Barkóczy L. és Mócsy A. munkája előkészületben.)

³ Intercisa I. 56 o. 162 j.

⁴ Brigetio, (Diss. Pann. Ser. II. no. 22).

⁵ Arrabona topographiája. (Előkészületben.)

⁶ Brigetio, 9 sk.

nak, hogy számolhatunk kevés időbeli különbséggel a városok megépítését illetőleg.

Létrejöttükben nagy szerepe kell, hogy legyen annak az etnikai csoportnak, mely a Rajna mellől II. Constantius alatt jött Pannóniába,⁷ bár úgy látszik, hogy ez az elem nem domináns. Ugyanekkor Duna—Tisza-közi barbár népeket telepítettek Galliába.⁸ I. Constantinus és II. Constantius rajnai tartózkodása is amellet szól, hogy a városok rajnai kapcsolatok révén épültek fel. A kutatás mindenesetre még igen kis körre szorítkozhat ebben a kérdésben, Ságvárra és Fenékpusztára, mert itt volt csak rendszeres kutatás. A lakosság nagyobb részének kétségkívül déli kapcsolatai vannak. Ma még nem tudjuk megállapítani, hogy a III. sz. második felében milyen romanizált elemek képezik a tartomány lakosságát, de azt hiszem, hogy a IV. századi erődített városokban meg kell majd találnunk a III. sz.-i. népelemek továbbfolytatását.

Mindenesetre az erődített városok lakosságának összetétele mai tudásunk szerint nem azonos, illetve nem teljes mértékben azonos a limes-menti lakossággal, illetve katonasággal. Megtalálható a limesen ugyanaz a rajnamenti betelepített népesség, mely megvan az erődített városokban, de a limesmenti, a Duna—Tisza közéről betelepített barbár népesség nincs komoly tényezővel képviselve a városokban.⁹

Azt hiszem, hogy Pannoniában II. Constantiustól kezdve általában két települési forma az uralkodó, eltekintve a kisebb megerősített villatelepektől. Egyik az erődített városok, melyekben a romanizált elemek élik életüket, a másik pedig a szabadtelepek, amelyekben a Duna—Tisza közéről telepített barbár csoportok laktak.

A IV. sz.-ban lejátszódó és állandóan fennálló település közül csak kevesen kerülhettek be az erődített városokba.

Kérdés most az, hogy mi történik ezekkel a telephelyekkel Pannónia feladásakor. A kutatás ebben az irányban még igen kezdeti stádiumban van. Komoly kutatás eddig csak Fenékpusztán történt, azonban a felső rétegek itt is hiányoznak. A leletek és rétegek bizonyossága szerint azonban, a város tovább élt a VII—VIII. sz.-ban is.

Települési és népi kontinuitást a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján nem mutathatunk ki a X—XI. sz.-ig, de fennáll a lehetősége központok eltolódásának, mely elvezethet hennünket az említett századokig. Helyesen mutatott rá az előadó ilyen szempontból Fenékpusztára és Zalavár viszonyára. Szerintem azonban lényeges eredményt nem mondhatunk ebben a kérdésben, mert kutatásaink, — amint már fentebb is említettük, — a későrómai városok továbbélését illetőleg kezdeti stádiumban vannak.

DOBROVITS ALADÁR

Hozzászólásomat rendkívül rövidre szabom, tekintettel arra, hogy Hahn István hozzászólásában elvette a kenyeremet.

Hahn István felszólalásának az a jelentősége, hogy a mai előadásnak a túlságosan is hadtörténeti beállítottságát a római társadalom egészének fejlődését a későrómai társadalmon belül az osztályharc fejlődésének kérdésével

⁷ Intercisa I. 56 o. 162 j.

⁸ A. Grenier, Manuel d'archéologie ... V. Travaux militaires, 396 skk.

⁹ Ugyanezt támasztják alá Nemeskéri János antropológiai vizsgálatai is.

állította összhangba. Ugyanis az volt a benyomásunk, mint hogyha a különböző népvándorlások a lakosságot elpusztították volna. Közben pedig elfeledkeztünk arról, hogy a későrómai társadalomban hatalmas belső migrációs mozgalom alakult ki, általánossá válik az anachorésis, mégpedig az a mozgalom, amelynek következményeképpen a parasztság arra kényszerült, hogy elhagyja földjeit, és pl. egy-egy földesúr védelme alá igyekezzenek helyezkedni, illetve oda költözzenek. Hahn István erről mintaszerű »Patrocinium és colonatus« c. előadásában számolt be. Ebben az időben következik be pl. Sirmium környékén a császári villae rusticae fallal való körülvétele. Úgy érzem, hogy ezt a tényezőt elhagyjuk nem szabad. A barbárok telepítéseinél is véleményem szerint ez döntő kérdés: a munkaerőhiány. A szarmatákat nem utolsósorban földműveseknek kell tartanunk, ezért telepítik be őket.

A magam kutatásai is a déloroszországi szarmatákkal kapcsolatban arra mutatnak rá, hogy ők már nemcsak a Duna—Tisza közén, hanem már őshazájukban is döntő súllyal földművesek voltak. Véleményem szerint a városok elsorvadásának egyik oka a leiturgia mind nálunk, mind pedig Keleten is. Ugyanakkor azonban amikor kialakultak a különböző újabb települési formák és kialakulnak a megalai komai és más települési formák, végső fokon mégis a régi városok élnek tovább. Így pl. Kairó ott van, ahol Memphis volt, Alexandria ma is nagy város. Théba helyén ott van Luxor. Le kell szögeznünk tehát, hogy a városok lokális kontinuitása sajnos tagadhatatlan. Antiocheia ma Antakije és Nikaia ma Isnik, Kaisareia ma is Kayseri, Argentoratum pedig Strassburg. Tehát mindenütt látjuk, hogy nagy városok vannak ma is ott, ahol a múltban voltak. Így van ez azonban Magyarország viszonylatában is. Fenékpuzta helyén nem áll nagy város, még ha a Castellum — Keszthely összefüggését figyelembe vesszük is. De így van ez úgyszólván a legtöbb nagy városunk esetében is, hiszen köztudomású, hogy pl. Sabaria helyén ott van Szombathely, ahol a névösszefüggés is figyelmeztet, továbbá Arrabona—Raab—Győr, Brigetio helyén ma is áll Győr, Aquincum a mai Budapest. Sopianae a mai Pécs, és még több példát is hozhatunk fel.

Van itt tehát valami, amit meg kell magyarázni, mert ha azt állítjuk, hogy 455-ben Sabaria elpusztul földrengés következtében, kérdelem, hogy biztos-e, hogy a város lakói nem éltek-e tovább az elpusztult falak között? Számtalanszor olvassuk pl. azt is, hogy Thébát felgyújtották, lerombolták, stb. és mégis Luxor ma is ott van Théba helyén. Az elpusztított Thébában a lakosok betelepülnek a thébai nagytemplomba és ott vegetálnak tovább. Luxor ma is éppen úgy kerületi központ, mint volt Théba i. e. 3000-ban.

Itt van ezen kívül Sopianae, Pécs esete. Sopianae esetében a szláv pet-tel való összevetést a magam részéről nem tartom feltétlenül bizonyíthatónak, mert Alföldi Andrásnak azt a tételét, mely a város nevét az illr peč-csel azaz öt-tel hozza kapcsolatba, a keresztes Quinque ecclesiae-n keresztül a kontinuitást valószínűvé teszi, Alföldi tézisét azonos balkáni helynevek is alátámasztják.

Végeredményben tehát nekem is — Hahn Istvánnal együtt — az a véleményem, hogy a későrómai törvényhozás elemzését az eretnekségek elemzésével párhuzamosan kell megoldanunk, mint ahogy ezzel már Nagy Tibor régebben foglalkozott és a különböző elemeknek az osztályharcok keretébe való beállításán keresztül kell nagyon erős revízió alá venni eddigi megállapításainkat és emellett nagyon sok ellenőrző ásatást kell folytatnunk, hogy ezekben a kérdésekben megnyugtató válaszokat találjunk.

SÁGI KÁROLY

Mint az előadásban is hallottuk, a népvándorláskor, sőt az államalapítás korának bizonyos problémái is feltehetően a római történet eseményeiben gyökereznek. Ezért is fontos tehát számunkra a római történet, közelebbről Pannónia császárkori eseményeinek alapos feldolgozása és a kutatás állásának megfelelő részletes összefoglalása.

A IV. századi pannoniai történet megoldatlan kérdései véleményem szerint is főleg a tartomány belsejében épült ú. n. »város-erődök« kérdése köré csoportosulnak. Azt már a kezdeti kutatás nyomán is látjuk, hogy az előadásban ismertetett, fallal körülvett telepek helyén korábban is volt település, mint arra az előadás is utal. Világos azonban, hogy ezek a kisméretű, szegényes telepek, melyek anyagából a római ipar jelentősebb alkotásai (például a terra sigillaták) általában hiányoznak, nem rendelkeztek elég embertartálékkal a IV. században egységes terv szerint kiépült hatalmas erődítések benépesítéséhez. Nagyméretű betelepítést kell tehát feltételeznünk, még akkor is, ha elfogadjuk, hogy a tartomány más helyeiről is a biztonságot ígérő bástyák mögé húzódott a polgári lakosság.

Közelebb jutunk a telepítés kérdése körül máris kialakult vita megoldásához, ha részleteiben nézzük azt a IV. századi védelmi elgondolást, melynek véleményem szerint a megerősített polgári telepek egy részét képezik csupán.

Ammianus említi, hogy a betörő barbárok a nagyforgalmú utakon szoktak előretörni.¹ Ez érthető is, hiszen minden hadseregnek utakra, és pedig jó utakra van szüksége az előnyomulásnál. Ezek mellett az utak mellett, az útcsomópontokon és átkelőhelyeken épültek a fallal körülvett nagy polgári telepek, melyeknek lakói életüket és vagyonukat védve lezárták tehát a legfontosabb utakat is.

Ennek az elgondolásnak tulajdonítjuk aztán azt, hogy a »város-erődök« elhelyezkedésében különösebb rendszert nem kereshetünk. Mint az előadás is rámutatott, elterjedésüket nem ismerjük még eléggé. A régi publikációkban, főleg kiadatlan kéziratokban számos olyan adatot találunk, ami nagy valószínűséggel ilyen megerősített telepekre vonatkozhatik. Ezek közül az adatok közül szeretnék említeni párat. Römer írja például, hogy »Göböljáráson túl római castrum a Vérti erdő felé...«² Oladon állítólag római bástyák és várfalak vannak.³ Pesty Frigyes ú. n. »Kéziratos Helységnévtára« Kiskamond határában említi nagyobb, négyszög alakú római telephelyet.⁴ Frölich szerint Felsőleperden római táborhely volt.⁵

Az említett védelmi rendszerhez azonban az előadásban ismertetett város-erődökön kívül kisebb, kb. 40×40 m méretű vastagfalú kiserődök is tartoztak. Ilyen pl. a Dombóvár közelében lévő túskepusztai castellum, melyet az irodalom még nem említett, melynek falaiból azonban több másodlagosan felhasznált római feliratot szerzett meg a szekszárdi Balogh Ádám Múzeum. Az irodalomban ismertetett hasonló építmények közül megemlíthetjük a sümegit,⁶

¹ Amm. Marc. 28, 2, 10.

² 16. Jk., 52. 1.

³ Vasvármegye monográfiája, 168. 1.

⁴ 60. k.

⁵ AÉ. 1890, 235. 1.

sümegecsihit,⁷ akalit,⁸ ódörögdpusztait⁹, gyulakeszit,¹⁰ nosztánypusztait¹¹ és tinnyeit.¹²

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk az utak mellett álló őrtornyokat sem, amelyeket eddig kutatásunk teljesen elhanyagolt. Egy ilyennek ásatásáról Fenékpusztáról tudunk csupán, Lipp Vilmos ásatási közlései azonban nem látszanak eléggé megbízhatónak.¹³ Terepbejárásaimból ismerem a ságvári, nyimi, akali őrtornyokat. Hasonlókat említ az irodalom Tihanyból,¹⁴ Salfáról,¹⁵ Szigligetről,¹⁶ Keszthelyről¹⁷ is.

Természetes a régi adatokat kellő kritikával kell használnunk, mivel pl. a tihanyi őrtoronyról más helyen bebizonyították már, hogy az a középkori vár tartozéka volt.¹⁸ Az adatokat helyszíni kiszálláson kellene ellenőrizni, sőt ezen túlmenően jellegüket hitelesítő ásatással is tisztázni kellene még.

Gyér adataink alapján is nagyszabású védelmi terv képe bontakozik ki, melynek hatalmas építményei bizonyára nagy tömegeknek nyújtottak új hazát. A pannóniai birtokközpontok megerősítése (pl. Baláca,¹⁹ Königshof,²⁰ Müllendorf²¹ stb.), a tornyokkal ellátott, védelemre alkalmas villák (Hosszúhetény,²² Szentkirályszabadja,²³ Gyulafirátót²⁴ stb.) felépítése és a pannóniai városi jogú telepek várfalai is ezt a védelmi elgondolást egészítették ki, illetve erősítették. Ezek az utóbb említett városok, telepek, illetve villák azt is mutatják, hogy a helyi lakosság átköltözése az ú. n. város-erődökbe nem lehetett nagy jelentőségű.

Fentiek alapján teljesen jogosnak látjuk tehát Radnóti Aladár nagyarányú telepítésre vonatkozó következtetését. Ennek a telepítésnek időpontja egybeesik a IV. századi vázolt védelmi terv kivitelezésének idejével. A pénzforgalmi adatok alapján sikerült Radnóti Aladárnak az előadásában ismertetett erőd-városok keletkezési korát II. Constantius idejére meghatározni. Magam más vonalon ugyanezre az eredményre jutottam. A fenékpusztai erődvároson belül álló 2. számú bazilika hitelesítő ásatása során a bazilika falai alatt megtaláltam a korábbi telep két épületét is. Az előkerült leletek és érmek datálása szerint ez a település II. Constantius uralkodásának korai éveiben égett le. Röviddel utóbb épült az erősített telep maga, mert a két település közt jóformán nincs is rétegtkülönbség.²⁵

⁶ AÉ. 1882, 16 skk.

⁷ AÉ. 1894, 192. l.

⁸ A Balaton környékének arch., 150. l.

⁹ AÉ. 1896, 427. l. és Magyar Gyűjtők Lapja 1897, II. 15. sz.

¹⁰ A Balaton környékének arch., 128. l.

¹¹ Tolna vármegye tört., II., 785. l.

¹² AÉ. 1892, 252. sk.

¹³ AK. 1886, 140. sk.

¹⁴ A Balaton környék arch., 168. l.

¹⁵ A vas megyei Rég. Egylet 1875. évi Jelentése, 114. l.

¹⁶ Turisták Lapja 1933, 138. l.

¹⁷ Keszthelyi sírmezők, 6. l.

¹⁸ Sós, A tihanyi vár története, 17. l.

¹⁹ V. ö.: Balácsa. (1912.)

²⁰ M. Groller, RLÖ. 6, 1905, Sp. 7 ff.

²¹ Groller M., AÉ. 1911, 64. sk.

²² Publikálatlan.

²³ A Balaton környékének arch., 184. l.

²⁴ U. o., 192. l.

²⁵ Az ásatás feldolgozása most történik.

II. Constantius valószínű megbízható elemeket igyekezett összevonni a római birodalom embertartalékából az említett védelmi rendszer benépesítésére. Radnóti megállapítása szerint Ságvár telepeseinek temetkezései a Balkán sírritusaival mutatnak rokonságot. Sajnos ennél többet ma még nem tudunk mondani, annak ellenére, hogy Fenékpusztán is megtaláltuk 1942-ben a telepések temetőjét. Az említett fenékpusztai temetőrész Ságvárhoz hasonlóan az erődvárostól legtávolabb fekszik, a fiatalabb temetők mindig közelebb és közelebb vannak az erődfalakhoz. A feltárt sírok ókeresztény környezetben jelentkeznek, ami romanizált elemekre utal. A sírmellékletek és sírritusok előzménye helyi talajon nincs meg. Egy besimított korsótípusra és a női csontvázak jobb térdénél fekvő hosszú vasnyársakra, valamint négyélű bogozókra gondolok itt elsősorban.

Meg kell még jegyeznünk, hogy azokat az ősi temetkezési szokásokat, amelyeket a romanizáció nem tudott átforgalmazni, inkább a limes vonalán találjuk meg ebben az időben. A győri serfőződombi temető közel 100 zsugorított temetkezésre,²⁶ valamint a sztálinvárosi átlós temetkezések körül köralakban fekvő zsugorított gyermekcsontvázakra,²⁷ a IV. században jelentkező égetéses temetkezésekre²⁸ gondolok itt elsősorban. Az említettek a szabad Germániára, illetőleg az Alföld szarmata népeire utalnak. Valószínű, hogy az utóbbi etnikumok I. Valentinianus idejében, amikor a savariai városkapú törmelékekkel volt tele és le is zuhant,²⁹ vagy amikor Sirmium várarkai omladékokkal voltak már tele,³⁰ sokkal könnyebben helyet kaptak az említett erődfalak között, mint II. Constantius korában.

Az eddigiek során is kevés ismeretanyagra felépített hipotézissel kellett dolgoznunk. Egyre jobban érezzük azonban a rendszeres ásatások hiányát akkor, amikor a római államgépezet dunántúli felbomlásának és a római telepek népvándorláskori sorsának kérdése kerül szóba. Itt jóformán csak a fenékpusztai ásatások eredményeire vagyunk utalva.

A fenékpusztai ásatások anyagából is csak a már említett 2. számú bazilika ásatási eredményei hasznosíthatók még. A bazilika élete a IV. század közepétől a VII. század közepéig követhető nyomon. Pusztulásai rétegei, a padlószinteken észlelhető égésnyomok és cölöplyukak azt mutatják, hogy a IV. századi lakosság utódaival aligha számolhatunk itt a VII. század közepén. A bazilika átépítései azonban mindig a ritus átfogó eszméinek jegyében történtek. A római telepek népvándorláskori életével kapcsolatban nem szabad tehát egy olyan izolált és autochton kultúréletet feltételeznünk, mint korábbi kutatásunk tette, pl. éppen Fenékpusztán esetében is.³¹ A különböző helyekről jövő kultúrhatások révén, mint látjuk, a helyi, töretlen kultúrfejlődés szükségességét egyébként nyugodtan ki is küszöbölhetjük.

Befejezésül legyen szabad megemlítenem azt, hogy a szóbanforgó problémák összegezéséhez kevés ismeretanyag áll még rendelkezésünkre. Ennek ellenére hasznosnak, sőt szükségesnek tartom Radnóti Aladár előadását, mivel az előadás nyomán támadt és máris érzékelhető érdeklődés nyilván meghozza azt a topográfiai és ásató munkát, ami a végső összegezés reális alapját megadja majd.

²⁶ Győri Szemle 1931, 44. skk.

²⁷ Intercisa I., 70. l., 24. kép.

²⁸ U. o., 56. l., 79. jegyzet.

²⁹ Amm. Marc. 30, 5, 17.

³⁰ Amm. Marc. 29, 6, 11.

³¹ Szent István Emlékkönyv I., 79. l.

SZILÁGYI JÁNOS

Engedjék meg, hogy Radnóti A. előadásához általános hadtörténeti vonalon és az aquincumi kutatás szempontjából tegyek néhány megjegyzést.

Érdekes megállapítás volt, hogy mivel mind az 5 belsőpannoniai település Pannonia I tartományban feküdt, ezért egy tudatos betelepítés műve volt a Ságvár, Környe, Ferékpusztá, Kisárpás és Heténypuszta helyén feltárt IV. sz.-i erődített települések létesítése. Ez az érv azonban nem teljesen helytálló. A kisárpási és feréki telepek kétségkívül a nevezett provinciába tartoztak. Ságvár és Heténypuszta *Pannonia I* és *Valeria* határvidékén fekszenek, tehát már lehet vitatkozni az itt feltárt erődített helységek hovatarozásáról. Az igaz viszont, hogy az előadást megelőző földrajzi fejtegetések és térképek (pl. CIL III T. VII; Graf) utóbbi telepeket is *Pannonia inferior* tartományban rögzítették, amelynek az É.-i része *Valeria* provincia lett. Azonban a környei erődített telep kétségtelenül nem *Pannonia I*, hanem *Valeria* tartomány tartozéka volt, hiszen már a III. sz. kezdetén P. inferiorhoz csatolták a Környén túl Ny.-abra fekvő *Brigetio* (Szőny) körzetét is. Környének a keletdunántúli provinciához való tartozását (a IV. sz.-ban) bizonyítja a *Notitia dignitatum* is, amelyre az előadó szintén többször hivatkozott. Ez a sematizmus felsorolja a *Pannonia I* tartomány helyőrség-listáját, ez pedig az *Arrabona* (Győr)—*Cannabiaca* (Klosterneuburg) dunai szakaszt (Occ. 34, 13—28 és 46.) foglalta magában. Ebből teljesen világos, hogy Környe, amely DK-re esik *Brigetiotól*, csak *Valeria* provinciához tartozhatott. A vitát elindító előadás ezen érvének meggyengülése ellenére is elfogadható természetesen a IV. sz. derekán feltételezett betelepítés tézise (hiszen 2 szomszédos résztartományba is irányíthattak egy nagyobb népet letelepülésre), különben is tudjuk, hogy Diocletianus, majd Nagy Constantinus és II. Constantius idején is végbementek betelepítések, csak az a kérdés, vajjon a Hetény—Ságvár—Férék—Környe—Kisárpás pontokon előkerülő helység-sor felismerhető-e mint a II. Constantius-kori »barbár« betelepülés műve.

Hallottunk itt arról, hogy ezen település-sor korhatározásához fontos az egyforma, egyenlő nagy alaprajz, de különösképen döntő a köralakú, kiugró bástyák megegyezően ismétlődő jelentkezése. Fel kell hívnom ezzel kapcsolatban a figyelmet pl. W. Scheiermacher (33. BRGK, 1943—50, 176) óvására, hogy t. i. tisztán alaprajz és építkezési mód alapján a korhatározás a tévedések veszélyét rejti magában. Valóban, a szintén kerek tornyokkal ellátott *Tasgaetium* egy felirat (CIL XIII 5256) szerint 294-ben létesült, szintén mint erődített telep, amelynek a formáján később természetesen alakíthattak (*R. Laur-Belart*, Congr. intern. d. Sciences préhist. et protohist. Actes de la IIIe Sess. Zurich 1950, 47), tehát a körbástya-típus korábbi időkhöz megy vissza a IV. sz.-nál. A szóbarforgó 5 belsőpannoniai erődített telep szerepéhez viszont fontos kutatási szempont lenne szerintem az, hogy megtaláljuk Pannonia belsejében is az olyan későrómai-kori védelmi körzeteket, amelyeket pl. a galliai (franciaországi) és a szíriai kutatás már kikülönbéztetett, a saját területén. A szíriai önvédelmi körzetek 100—200 km széles zónák, ezeket hálózatszerűen utak szelik át, amelyek csomópontjait erődített helységek biztosítják. Nos, a környei stb. castellum-ok is utak mentén létesültek. *H. Nesselhauf* (részben a Not. dign. alapján) a galliai védelmi kerületekre való felosztást találta meg az ottani háttérületre. Ugyanő a mi dolgurkat végzi el, amikor rámutat arra, hogy egy védelmi kerület a mi Pannoniánkban is tisztán kibontakozik és látható, és pedig a Száva-vonal

(Not. dign. occ. 32), ez katonailag megszállt útvonal egyben, amelynek 2 végét erődítményláncolat zárta le (K.-i végén a dunamenti, Ny.-on az *Alpes Iuliae*). Kérdés itt az, vajjon az 5 belsőpannóniai, IV. sz.-i erődített település nem ilyen későrómai védelmi körzet központjaként nyert-e jelentőséget.

Hallottuk az előadásban, hogy Aquincumban is a III. sz. végén elhagyták a táborváros épületeit és a IV. sz. folyamán annak romjai közé temetkeztek. Ezt részben téves általánosításnak kell mondanom, mert pl. (Óbudán) a Kiscelli-út 10. sz. alatt feltárt lakóházakon a III. sz. végén még újjáépítés, sőt kibővítés folyt, és azokat lakóik a IV. sz. 2. harmada táján hagyták el. Az erődített katonai táborba természetesen a katonák hozzátartozói költöztek be, amikor sűrűsödtek az ellenséges inváziók. A táborerődítmény falai között már csak azért is akadt hely, mert pl. az aquincumi légiónak jelentős osztagai (pars-ai, ld. a Not. dign.-t) messzi más táborokba vonulhattak el őrség ellátására. Az aquincumi ásatások során a IV. sz. derekáról, sőt végéről is több helyen találtunk már tűzhely-, kemence-nyomokat, a tábortól D.-re főképpen, a betelepített szarmaták, germánok életjeleit.

Előbbiek alapján az az érzésem tehát, hogy *Nagy L.* és *Harmatta J.* fontos adatra mutattak rá, hogy pl. a csúcshegyi (Bpest, III. ker.) római kori villa fűtőterébe olyan olvasztókemencét építettek be, amely a hurok és a római korból továbbélő lakosság együttélését és amazok termelői fejlettségét tanúsítja (*Fettich*, A Szeged-nagyszéksői hun fejed. sírlelet, 6. o.).

Az előadás helyesen használta fel az antik írói helyek egy részét, de egyoldalúan, ezért azt hiszem, hogy szélesebbkörű és teljesebb auctoradat-felhasználás és ezek kritikája szükséges. Ha pl. helyénvalónak fogadjuk el azokat a feljegyzéseket, amelyek a pannóniai városok romosodásáról tanúskodnak, akkor pl. állást kell foglalni Sidonius Apollinaris egyik sorával szemben is (458-ból): ...*Martia pollet Acincus*. Attila halála után mintha még római városnak számítana Aquincum — bizonyos mértékig.

Helyénvalóan tért ki az előadó a *vita Severini* egyik adatára, amely támogatja téziseit. Magam részéről még egy olyan helyére hívnám fel a figyelmet, amely jelentős párhuzam lehet a belsőpannóniai későrómai telepek keletkezéséhez. A v. Sev. 31. c. ugyanis így ír: »...Romani...de Lauriaco discedentes pacificis dispositionibus in oppidis ordinati benivola cum Rugis societate vixerunt...«. E sorok úgy érthetők, hogy a régi legiótábori lakosságot kitelepítették a határmenti helyekről és elhelyezték azt a háttérületi városokban, ha úgy tetszik, telepeken.

Ezen analógia alapján azt vetném fel, hogy megvizsgálandónak tartom, hogy vajjon a Fenékpusztán, Felső-Heténypusztán, Ságvárrott, Környén és Kisárpáson kikutatás alatt álló IV. sz.-i erődített telepek nem hasonló esetek-e, nem a dunai határerődítmény táboráiból és ezek körzeteiből történt áttelepítések újonnan létesült központjai voltak-e talán.

FEHÉR GÉZA

Radnóti Aladár nagyon érdekes előadásához — a zalavári ásatási anyag és a fenékpusztai részben kiásott temető anyaga alapján a következőket szeretném leszögezni. Amit az előadó Fenékkal és Zalavárral kapcsolatban a kontinuitásról mond, az helykegyenest ellenkező azzal, amit a régészeti anyagból tudunk. A zalavári ásatási anyag azt mutatja, hogy ott kétségtelenül

szláv lakosságot találunk, a szláv lakosok közé azonban frank katonaság telepedett. A fenékpusztai részben kiásott temetőben a következőket találjuk: avar lakosságot, és csekélyszámú frank katonaelemet. Természetesen ez a tény a további ásatási anyag alapján még megváltozhat, mert jelenleg a temető csak kis részben van kiásva. A zalavári temetők és a fenéki temető kutatása azért különösen fontos, mert arra vagyunk kíváncsiak, hogy a honfoglaló magyarság milyen lakosságot talált ezen a területen.

Az avar lakosságról nagyon keveset tudunk. A Tiszántúlon nagyobb tömegben maradt ránk hagyatékuk, a Dunántúlon kevésbé. A fenéki temető azonban véleményem szerint kétségtelenül mutatja azt aényt, hogy az avar lakosság azért maradt fenn, mert frank katonaelemek telepedtek közéjük.

HAHN ISTVÁN

Az előadást sokoldalúan kiegészítő, értékes hozzászólások után már csak egy kérdést szeretnék felvetni, éspedig azt, hogy az a fejlődés, amelyet Radnóti Aladár meggyőződése szerint nagy vonalaiban feltétlenül helyesen vázolt fel, mennyiben illeszkedik bele a Római birodalom egészének fejlődésébe; mennyiben tipikus és mennyiben provinciális jellegű.

Az előadás szólt arról, hogy Pannoniában a településeknek két típusa alakult ki a municipiumok hanyatlásának idején: egyrészt az egyes villák köré csoportosuló, másrészt az azoktól független, s a helyi lakosság, esetleg betelepített lakosság elemeiből alakult faluközösségi település. Ez a két települési típus, mint ismeretes, nem pannóniai sajátosság, megtalálható a birodalom más területein is. A Kelet-római birodalomra nézve Libanios tanúskodik arról, hogy ott ugyanez a két települési forma alakult ki: egyrészt az egyetlen »despotés« birtokán fennálló falutelepülés, másrészt a »kómai megalai pollón hekasté despotón«, a több kisbirtokosból álló falutelepülés. Míg nyugaton e két települési típus főként archeológiai úton tapintható ki, keleten irodalmi források is tanúskodnak meglétükről.

Összbirodalmi jelenség az a tény is, hogy a municipiumok helyébe lépő új, falusi települések etnikailag is eltérők a régi városi településtől: ezek nem a romanizált ill. hellenizált, hanem az őslakosság ill. betelepített, »barbár« lakosság települései. Ami Pannoniában a gyér archeológiai anyag alapján csak sejtethető, az Keleten exakt módon kimutatható. Nem is szólva a VI—VII. századtól kezdve a Kelet-római birodalom különböző pontjain megjelenő szláv településekről, a Közéleleten is a nem-hellenizált lakosság, egyiptomiak és szírek új központjai éppen ezek a falusi települések, míg a városok még tartják hellenizált jellegüket. Az önkormányzatért vívott harcuk a város és a helyi birtokos fennhatósága ellen a saját szervezet kiépítéséért bizonyos fokig etnikai harcnak is tekinthető. A keleti források nemcsak a falutelepülések (metro-kómiák, kómpolisok) vagy inkább faluközösségek meglétéről és harcáról nyújtanak felvilágosításokat, de megismertetnek szervezetükkel, önkormányzati szerveikkel is. Ismét egy példa arra, hogy más területekről vett irodalmi adatok kiegészítik az archeológiai forrásokból nyert ismereteinket.

A pannóniai fejlődésnek Radnóti Aladár által rekonstruált menete tehát egészében beleilleszkedik abba az általános képbe, amely az V—VI. századi római társadalom fejlődésének fővonalaire nézve már kialakult. Ez egyrészt, úgy vélem, megerősíti az előadásban csupán hipotetikusan felvethető állítások

egy részét, másrészt azonban arról tanúskodik, hogy a helyi különbségek számbavevétele mellett is — gondolok itt elsősorban a katonai telepítéseknek eltérő jellegére keleten és nyugaton, valamint a keleti emporionoknak a nyugati, egyre erősebben földművelő jellegű városoktól való eltérésére — a rabszolgatartó társadalom felbomlásának, az antik világ haldoklásának folyamata nagy általánosságban azonos törvényszerűségek szerint ment végbe.

KÁDÁR ZOLTÁN

Radnóti Aladár igen értékes és sok szempontot felvető előadását néhány szemponttal szeretném kiegészíteni.

Az egyik probléma, — amelyet talán Nagy Tibor kartásunk már felvetett — de még egyszer hangsúlyozni szeretném az emlékanyagunknak minél gazdagabb, szélesebbkörű kiadását, publikálását. Konkrétan gondolok itt az V. század emlékanyagának a kérdésére. Eddig főleg a népvándorlásokra vonatkozó kiadványaink vannak, de még mindig nem látunk sok olyan problémát tisztán, amely éppen az V. századdal kapcsolatos és nem annyira a hun-germán leletanyaghoz vagy Bizánchoz, mint az utolsó óráig élő nyugati birodalomhoz kapcsolódik.

Ezzel kapcsolatban két feladatot említek. A IV. század jelentős éremanyagát, azt lehet mondani, hogy kitűnően ismerjük, az V. századi éremanyag tekintetében azonban úgy tudom, hogy csak a bizánci éremanyagot dolgozzuk fel és nem látjuk tisztán, hogy az V. századból milyen nyugatrómai érméket ismerünk Magyarország területéről. Az bizonyos, hogy ilyen rendkívül kevés van, de ami van, annak a kevésnek a feldolgozása is rendkívül fontos lenne.

Van itt egy másik probléma, amelyre szeretném még felhívni a figyelmet. Radnóti Aladár előadásában megemlíti azokat a Járdányi—Paulovics által közzétett intercisai vereteket, amelyekeken hun jellegű ábrázolások vannak. Hasonló stílusproblémát felvető kérdés az a bizonyos korlátpillér, amely a székesfehérvári múzeumban helyeztetett el. Ez a korlátpillér azért érdekes, mert tudomásom szerint ez az egyetlen kőfaragástechnikailag és szobrászművészetiileg megfogható emlék az V. századból, t. i. az az újabb vélemény, — amely nem jelent meg ugyan, de tudunk róla — amely ezt a korlátpillért a VIII—IX. századra helyezi, véleményem szerint teljesen tarthatatlan. Ez a korlátpillér minden valószínűség szerint V. századi emlék: ennek motívumkincse teljesen egyezik az V. századi bizánci mozaik- és ötvösanyaggal.

Radnóti Aladár előadása vetette fel bennem azt a gondolatot, hogy az a kőfaragó mester, aki ezt készítette, vajjon egy helyi germán művész volt-e, aki római minták után dolgozott, vagy pedig egy elbarbárosodott római művész-szel állunk itt szemben.

A másik probléma-csoport, amit itt fel szeretnék vetni, Dobrovits Aladár hozzászólásához kapcsolódik Savaria kérdésében s a kontinuitásra vonatkozik. Nagyon meggyőzőnek látom — saját korábbi véleményemmel szemben is — Radnóti Aladárnak azt a megállapítását, hogy Savariában római kontinuitásról nem beszélhetünk a római várost megsemmisítő 455-ös földrengés után. Fel kell azonban itt két problémát vetni. Az egyik ásatási feladat, nevezetesen, hogy a cella trichora ásatásával kell tisztázni az utolsó római periódus kérdését, vagyis azt, hogy Savariában van-e egyáltalában valami nyom arra, hogy az V.

század második fele után a római élet folyt. A népvándorlás-kori emlékanyag kérdése Savaria területén — teljesen tisztázatlan probléma.

A kontinuitásra vonatkozó másik kérdés, amely szintén Dobrovits Aladár hozzászólásához kapcsolódik, éspedig az, hogy Savaria központja azon a területen van, ahol a római központ volt. Ez semmiesetre sem magyarázható etnikai kontinuitással. Ezt Radnóti Aladár előadása teljes mértékben bebizonyította. Azonban bizonyos topográfiai kontinuitás fennáll. Ennél meg kellene pontosabban vizsgálni a római út kérdését. T. i. ilyen római útnyomokat találunk a város szívében a középkori romok mellett, amely esetben az felhasználható a honfoglaló magyarság számára is. Véleményem szerint ugyanis valamilyen magyarázatot kell találni arra, hogy miért éppen erre a területre épülnek ezek rá, mert egyáltalán nem hiszem, hogy az ott talált nyomokkal a rátelepülés összefügg. Tehát ezen a vonalon egy egészen komoly ásatási feladat van, hogy ezeket a kérdéseket tisztázzuk.

Még egy utolsó feladatot említék, és ez Sopianae-val, Péccsel kapcsolatos feladat. Nevezetesen az, hogy van-e valami mód arra, hogy tisztázni tudjuk Pécs alakját a késő-római korszakra? Volt-e Pécs nyoma a római korszakban bizonyos megerősítésnek? Ezt a kérdést szintén ásatásokkal kellene tisztázni. T. i. ismét csak valami magyarázatot kell találni arra, hogy Pécs továbbélt bizonyos mértékig a római élet. Ez egy fallal körül nem vett város esetében — azt hiszem — valószínűtlen.

RADNÓTI ALADÁR válasza a hozzászólásokra

Engedjék meg, hogy az elhangzott hozzászólásokra különböző terjedelemben válaszoljak. Szükségessé teszi ezt egyrészt az előrehaladott idő, másrészt az a tény, hogy a hozzászólók egy része kiegészítette mondanivalóimat és így ez további fejtegetést nem igényel, másik része viszont olyan új gondolatokat vetett fel, amelyekre feltétlenül részletesebben ki akarok térni.

Mindenekelőtt megköszönöm Bedřich Svoboda dicens hozzászólását, aki nyomatékosan felhívta a figyelmet a római kerámia formai továbbélésének lehetőségére a Pannoniával határos területen. Ha ez a továbbélés nem is jelent közvetlen etnikai folytonosságot; a népvándorlaskori kerámiában úgy az edényformáknál, mint a technikában mutatkozik olyan komponens, amelyik feltétlenül Pannoniából vezethető le. Továbbmenve hivatkozni kell egy olyan megfigyelésre, amely még valószínűbbé teszi ezt a feltevést, mind Fenékpusztai környékén, mind a limestől északra. Ha a Szekszárd-környéki avarkori temetőket figyelembe vesszük, akkor feltűnő, hogy éppen azokon a helyeken, ahol korábban római települések voltak, egészen más, jobb formában a rómaihoz közelebb álló kerámiát találunk, mint egyebütt. Ugyanez vonatkozik a Baranya megyében előkerült avarkori temetőkre is. A római kerámiára tehát mint komponensre feltétlenül számítanunk kell.

Előadásomból talán nem jött ki elég határozottan az a tény, hogy én szükségszerűen nem kapcsolom össze a fenékpusztai piros-sárga színű kerámiát a fenék-bélyegeekkel. A kettő itt együtt jelentkezik. De egymástól külön is meg lehet, genetikailag tehát nem kapcsolható össze, mint arra a ljubljanai temető anyagánál hivatkoztam.

Nagy Tibor kartársam hozzászólásával részletesen szeretnék foglalkozni. Ha t. i. összefoglalom az ő megállapításait, akkor az ő kétségei úgy értelmez-

hetők, hogy a tartomány III. sz.-i fejlődése erőszakolt volt előadásomban és úgy vettem ki szavaiból, hogy azért akartam szinte kiíratni a lakosságot a III. sz. második felében, hogy a IV. sz.-i telepítést bizonyíthassam.

Legyünk figyelemmel arra a korra, ami 260 és 300 között van. Alkalmam volt eddigi munkásságom során a III. sz.-i temető kutatásával foglalkozni és szeretném felhívni a kartársak figyelmét arra, hogy ebből a négy évtizedből, szemben az előző és későbbi korrallal, datált sírleletet alig találunk. Ha e korból való leleteket általában összehasonlítjuk a 200—260 között talált sírleletekkel, vagy pl. a Constantinus utáni korszak sírleleteivel, azt hiszem bizonyítható feltevés, hogy a III. sz. második felében Pannoniában a lakosság száma erősen megcsappant. De hozzátehetjük ehhez a feliratok hiányát is. Nem áll az az általánosnak vélt szabály, amely szerint a III. sz. második fele feliratokban szegény. Más tartományokban nincs ez meg. A sírfeliratok hiánya ebből a korszakból pedig azt mutatja, hogy a lakosság számban igen megfogyatkozott, vagy pedig olyan lakosság élt itt, amelyiknél a sírkőállítás korábban nem volt szokásban, tehát nem a római tartományból valók. Ahol t. i. olyan települők jöttek, akiknél a sírkőállítás szokásos volt — hivatkozom itt a szombat-helyi ókeresztény sírfeliratok csoportjára — ott az ilyenfajta emlékek nem hiányoznak.

Az általam említett 260-as betörés valóban időhatár tartományunk életében. Nem csak néhány leletet tudunk felsorolni, hanem tömegével ismerünk elrejtett kincsleleteket éppen a Balaton környékéről (Kabhegy, Somogyfajsz, Kéthely stb.). Ha pedig ezen kincsleletek elterjedését vesszük, akkor lejutunk egészen Poetovio környékére, ahol pedig Gallienus korában jelentős csapatszevevonásokról hallunk, amelyek Dáciát gyöngítették. Mindezek a tények szinte egyértelműen bizonyítják, hogy 260 körül igen komoly bajok voltak Pannoniában. A betörés kiindulási pontjára nézve alapvető fontosságú a szentendrei Gallienus-felirat. A tábor területén ezenkívül két zárt éremlelet jött elő, éppen 260-ból. Sajnálatos, hogy a szentendrei ásatás részletes publikálása még várat magára és nem ad felvilágosítást erre a kritikus korszakra, valamint a tábor építkezési periódusaira.

Az elnéptelenedéssel kapcsolatban még szeretnék valamit megemlíteni. Azzal a felfogással, amely szerint a III. sz. társadalmi fejlődését én okozati összefüggésbe hoztam elnéptelenedéssel, nem állok egyedül. Éppen a szovjet kutatók közül nem egy legutóbbi cikkében újabb adatokat szolgáltat a III. sz. krízisére, a népesség megfogyatkozására és ezzel kapcsolatban a társadalmi fejlődésre éppen a dunai tartományokban.

Nagy Tibor kartársam vékonynak tekinti azt a bizonyító anyagot, amelyet a IV. sz.-i telepítéssel kapcsolatban felhoztam. Érveimet az egységes alapra vonatkozólag még egyszer meg szeretném ismételni. Az ő állítása szerint itt nem egy, hanem két alaprajzi típusról van szó. Egy négyszögű alaprajzról és egy szabálytalan poligonális alaprajzról. A két alaprajzot összeköti a kerek alaprajzú bástyák jelenléte mindkettőnél. A négyszögletes alaprajznak két példáját ismeri el, Ságvárt és Környét, a szabálytalan alaprajzba sorolja Fenékpusztát. Itt bizonyos fokú tévedésben vagyunk. Igaz ugyan, hogy Fenékpusztánál a Rómer-féle alaprajz szabálytalan, de már a Csák Árpád által rögzített és általam is közölt alaprajz nem követi ezt a szabálytalan formát. Az 1951. évi ásatás azonban eleve kizárja a szabálytalan alaprajzot, a derékszögű lezárást feltételezi az erőd keleti oldalán is. Jelen pillanatig már csupán az a kérdés, hogy ebből a négyszögletű alaprajzból mennyit harapott ki a Balaton az idők

folyamán. Ilyen körülmények között tehát a belső pannóniai erődöknél nincs két forma, hanem csak egy és így a hozzászólás ehhez a részéhez kapcsolódó ellenérvek elesnek.

Feltétlenül igen fontosnak tartom a köralaprajzú tornyok kérdését és itt mégegyszer alá kell húznom azt, hogy ez az alaprajzi forma a középdunai fejlődésből nem vezethető le. Talán ezt a részt előadásom nem hangsúlyozta ki eléggé. Szerintem itt feltétlenül el kell fogadnunk egy tudatos tervezés és építkezés formáját, amelynek eredete eddig csak Nyugaton van meg. Az természetesen tény, hogy Nyugaton a köralaprajzú bástyák szabálytalan körfalakkal is párosulnak. Mikor én ezeket az analógiákat megemlítettem a Rajna balpartján, nem gondoltam azt, mint ahogy Nagy Tibor hozzászólásában értelmezi, hogy itt egy Rajna balparttól származó lakosság telepítéséről van szó. Mikor a telepítés tényéről beszéltem, a Rajna jobbpartját említettem. Ez tehát félreértésre adott alkalmat. A telepítés lehetőségénél nem gondolok balparti provinciális lakosságra, hanem feltétlenül a korábban jobbparton élő barbár lakosságra (alemannok, frankok). Ez a félreértésre alkalmas pont tehát kieshet a további tárgyalásból.

Nagy Tibor kartársam felhívta a figyelmet arra, és hozzá csatlakozott több hozzászóló is, hogy megvan a lehetőség arranézve, miszerint a limes melletti lakosság nagyobb védelem okából költözködött a tartomány belsejébe. Tehát egy ilyen belső telepítéssel szolgálták a lakosság nagyobb védelmét. Ez a kérdés a temető részletes analizálása nélkül nehezen eldönthető. Azt hiszem, hogy ennek eldöntése csakis egy további kutatómunka alapján lehetséges. Ha feldolgozzuk a IV. sz.-i temetkezési rítusokat a limes vidékén, és ezeket összevetjük a tartomány belsejében lévő, nevezetesen az említett erődök környékén lévő temetőkkel, a kérdést eldönthetjük. Azt hiszem, hallgatóságom észrevehette, hogy nagyon óvatosan fogalmaztam meg mondanivalóimat a betelepített lakosság etnikumának kérdésében. Még nem tartom elegendőnek a kutatást, hogy határozott álláspontot foglalhassunk el ebben a kérdésben, eddig csupán a ságvári temető anyagára támaszkodhatunk. Általánosítani ebben a kérdésben nem lehet.

Nagyon köszönöm Nagy Tibor kartársam figyelmeztetését a poetovioi legújabb ásatások eredményeire. Ezeket az ásatásokat ismerem, azt hiszem azonban, hogy a rétegtani vizsgálatok itt egyáltalában nem állják ki a kritikát. A magam részéről éppen a földrajzi távolságok miatt veszélyesnek találok a helyzet általánosítását Poetovio, Fenékpusztá esetében. Ha tartózkodunk attól, hogy Fenékpusztá—Környe—Ságvár viszonylatában azonos körülményeket tételezzünk fel, akkor módszertanilag nem helyes, ha Fenékpusztá és Poetovio viszonylatában ugyanezt tesszük.

A besimított kerámia kérdését először Alföldi András vetette fel, feltételezve, hogy ez a kelta kerámiából fejlődött ki, szerinte a római limesen kívül. Nagy Tiborral ellentétben nem tartom ezt a kérdést lezártnak. A legfontosabb eldönteni azt, hogy végeredményben hol van az a terület, ahol ez a kerámia kifejlődött a III—IV. században. Alföldi András kutatása óta semmiféle pozitív adatot nem kaptunk arra nézve, hogy hol kell keresnünk ezt a területet. A fejlődés menete érdekes, ha ezt előadásomban nem is hangsúlyoztam ki, mint ahogy változatlanul nyitott kérdésnek tartom a besimított kerámia fejlődését. Végeredményben a kontinuitás kérdésében általa nem sokkal jutunk előbbre. Ezeket akartam Nagy Tibor hozzászólásához még elmondani, illetve talán így sikerül megállapítását némileg kiegészíteni.

Barkóczy László kartársam felhívta a figyelmet a tartomány belső területének fontosságára. Azt a feltevését, amely szerint a tartomány lakosságának egy része a kevésbé védhető területekről ezen belső erődökbe költözött, nagyon figyelemreméltónak tartom. Ugyanakkor azonban mégegyszer hangsúlyozni kívánom, hogy a belső erődök egységes alaprajza nem jelenti és nem jelentheti az egységes etnikum betelepítését. Az egységes alaprajz kizárólag a tudatos építkezés — és hozzátehetjük — telepítés bizonyítéka, márpedig a 3 m vastag falat nagy erős bástyákkal jelentős tömegű emberek számára építették. Így az etnikum kérdésével tovább nem kívánok foglalkozni.

Sági Károly kartársam hozzászólásában felhívta a figyelmet arra, hogy ki kell terjesztenünk a terepbejárást és az ásatásokat még több helyre, nemcsak a nagyobb belső erődök helyére, hanem általában az egész belső területre, különösen az összekötő utakra. Különösen a mai Burgenlandban folytak ilyenirányú kutatások A. Barb részéről, aki a legfontosabb római utak mellett későrómai négyszögletes őrtornyokat ásott ki. A kutatás folyamán egy részük nem bizonyult rómainak, részben azonban bebizonyosodott, hogy építkezésüket a IV. sz. közepére tehetjük. Ha ezt a kutatást kiterjesztjük és a korábbi publikációkban található adatokat megvizsgáljuk, kritikailag megrostáljuk, végül bejárjuk a kérdéses objektumokat, akkor érzésem szerint sokkal plasztikusabban fog kikerekedni az a kép, amelyet a tartomány későrómai településeiről magunknak alkottunk.

Fehér Géza kartárs hozzászólására azt szeretném megemlíteni, hogy én a frank expanziót a VIII. sz.-ban egyáltalán nem tagadom. Szeretnék azonban különbséget tenni, — mint ahogy ilyen katonai jellegű telepítésnél feltétlenül indokolt — a magukkal hozott eszközök, főleg fegyverek és kerámia között. Az utóbbinál mindig fennáll a lehetőség, hogy a helybenlakók edénművességét átvették a települők. A Dunántúlon több helyen ismerünk újabb frank emlékmagyot, a fenékpüsztai kerámiát azonban nem sorolnám ezek közé.

Szilágyi János kartársam hozzászólására egészen röviden válaszolok. Hálásan köszönöm, hogy figyelmeztetett arra, amely szerint Brigetio környéke, tehát Környe is nem Pannonia primában, hanem Valeriában van a Notitia dignitatum szerint. Ezt a magam részéről elfogadom, de a későrómai tartományok Diocletianus-kori felosztását, mint másutt, területileg Pannoniában sem tartom állandónak. Egyáltalában nem tudom például elfogadni azt, hogy a korábbi Pannonia inferior minden változtatás nélkül Valeria lett. Erre vonatkozólag semmiféle adatunk nincs. Ugyanúgy kérdésesek Pannonia prima határai a IV. sz. folyamán. Egyetlen kérdés, hogy a Notitia dignitatum Pannonia primára vonatkozó adatai, vajjon a Diocletianus által történt felosztást, vagy pedig esetleg későbbi adatokat őriztek-e meg számunkra.

Hahn István felszólalásában különösen értékes számomra az az útmutatás, amelyben a későrómai etnikum további kutatására hívta fel a figyelmet. Felszólalása élénken rámutat arra, hogy mennyire helytelen úton jár a kutatás akkor, amikor az analógiakeresés munkájában csupán a sírokban talált tárgyakból akar kiindulni. Véleményem szerint a temető egész egységét kell figyelembe venni, összehasonlítva a birodalom egész területéről, sőt a birodalomon kívül előkerült temetők egységes jellegével. Az a kutatás, amely kizárólag a tárgyakat vette figyelembe és nem a sírban lévő tárgyak együttesét, sőt a temetőgyűjtést, zsákutcába juthat. Erre példa, hogy a ságvári későrómai temetőben talált egyik üveg pohár analógiája, amelyet eddig kölni gyártmány-

nak tartottunk, a belsőszaharai Fezzan területén a tengertől majdnem 1000 km-re ugyancsak előkerült. Felvetődik tehát itt a kérdés, hogy vajjon helyesen járunk-e el akkor, amikor a IV. sz.-ban nagyon szűk körben vagy távoli analógiák alapján analizáljuk a temetőket. Azt hiszem, helytelenül. Véleményem szerint új módszert kell bevezetnünk, amelyet a ságvári későrómai temető ismertetésénél követni is kívánok, amikor a birodalom legkülönbözőbb helyéről szedem össze a temetőgyűttesek analógiáit és így próbálom az etnikai egyezéseket, különbségeket megvilágítani.

Dobrovits Aladár kartársam hozzászólását nem értem, ő ugyanis határozottan a kontinuitás mellett foglalt állást. Talán sikerül bebizonyítanom, hogy Solva, a későrómai Castrum Commertium és a középkori Esztergom egyáltalában nem azonosak. Azt hiszem, félreértés van közöttünk a kontinuitás különböző formáit illetően. A helynévkutatás eredményei nem adnak magyarázatot a kontinuitásra, ebben az esetben Pestet tényleg a Pession szóból kellene levezetnünk. Talán úgy kellene megfogalmaznunk a kérdést, hogy a Duna mentén a gazdasági központokat egyenként kell megvizsgálnunk és én az előadásomban ennek a módszernek tettem eleget.

Végül engedjek meg tisztelt hallgatóim, hogy Kádár Zoltán hozzászólásával részletesen foglalkozzam. Amíg a IV. sz. éremanyagát eléggé ismerjük, addig az V. sz. anyagáról nagyon hiányosan vagyunk értesülve és ez vonatkozik a további bizánci éremanyagra is. Kádár Zoltán kartársam a kontinuitás kérdésében nagyon érdekesen, művészeti szempontból vetett fel néhány megfigyelést, különösen pedig a székesfehérvári oltárkorlát-pillérrel foglalkozott. A magam részéről nem tartom biztosan az V. sz.-hoz tartozónak az oltárkorlátot. Az azonban bizonyos, hogy a későrómai művészeti irány barbár továbbéléséről van szó. Legutóbb alkalmam volt Pécsen az ott újjárendezett lapidáriumban két márványtöredéket látni, amelyek közeli analógiái az oltárkorlátpillér egyik oldalának. Világos, ha nem ugyanazon műhely készítményei, mégis ugyanazon művészeti irányhoz tartoznak. Fel kell hívnom a figyelmet, hogy a pécsi dóm közelében került elő az a hétkaréjos bazilika, amely azt mutatja, hogy itt az V—VI. sz.-ban igen jelentős építkezések voltak. Ha nem is ebből, de egy hasonló korú építményből valók a töredékek.

Talán előadásomban a kontinuitás megfogalmazásánál nem hangsúlyoztam eléggé a római úthálózat kérdését. Az úthálózat fontossága azonban a kutatók legnagyobb részét megtévesztette. Kétségtelen, hogy a római út mindig a városokon keresztül vezetett. A városok pusztulásával ideiglenesen ez az út megkerülhette a városfalakat, míg azután a középkor derekán a várak elszakadtak az úthálózattól és félreeső helyekre telepedtek, az utat csak ellenőrizték. Az utak a kőanyaghoz azonban mindig elvezettek és amikor a középkor folyamán vagy később is a római városokat kőbányának használták, az út a szállítást biztosította. Mindezek alapján nem szabad lebecsülnünk a római úthálózat fontosságát a középkori forgalom kialakulásában, ennek települési jelentősége azonban, ha lehet mondani, másodlagos.

Amikor az értékes hozzászólásokat megegyeszer megköszönöm, azt hiszem egy gondolattal zárhatjuk a mai előadásunkat. Ez pedig annak a ténynek kétségtelen megállapítása, hogy a későrómai települések továbbélésének kérdésében még nagyon sok a tennivalónk. Sok ásatásra van még szükségünk a továbbélés homályos kérdéseinek tisztázása céljából; de, hogy ez a kérdés — történeti értékelésében — egyike a legérdekesebbeknek földünk történetében, arról azt hiszem, hallgatóságomat sikerült meggyőzőnem.

A KLIMATIKUS MORFOLÓGIA TERÜLETI RENDSZERE

BULLA BÉLA levelező tag

I.

Katona Mihály, a múlt század első negyedének nagy magyar geográfusa írta 1824-ben megjelent poszthumusz munkájában, hogy a földfelszínen nagyarányú, de igen lassú *változások* folynak le a folyóvíz, eső, hó, szél, a tenger járása és hullámzása, a vulkánosság és »nagy mélységbeli masszák« mozgása következtében. Eredményükként a Föld felszínének egyetlen pontja sem marad változatlan. *Szászky Tomka János* 1748-ban írt hasonló, de talán nem ilyen határozottan hangsúlyozott véleménye mellett ez az első magyar nyelvű, de általában a világirodalomban is egyik legelső megfogalmazása a felszíni domborzat állandó, örök változásának. A felszíni domborzatnak ez az állandó módosulása, alakulása — tudjuk — *nem egyszerű mennyiségi változás*, hanem a szó logikai értelmében vett *fejlődés*. Egymásra következő szakaszai ugyanis minőségi különbséget jeleznek, mert a domborzati formák alakulása, a mozgás egyre összetettebbé, fokozatosan magasabbrendűvé válik.

Ismeretes, hogy *Davis*nek még nem ez volt a véleménye. A domborzati formák alakulásában ugyan *Davis* ismerte fel a fejlődést, tanítva, hogy a domborzati formák szerte a Föld felszínén egy és ugyanazon fejlődésfolyamat különböző állapotait (stádiumait) jelzik, azonban *Davis* a domborzat fejlődését még önmagába visszatérő körfolyamatként, *ciklusként* értelmezte. Mivel pedig a megfigyelések szerint a felszín ciklusos fejlődése egymástól különböző módon megy végbe a hatóerők különbségei szerint a humidus, az aridus és a nivális klíma területén, úgyszintén a tenger és a szárazföld érintkezésének területén, a partszegélyen is, *Davis* és iskolája a felszíni formák fejlődésének értelmezése céljából négy ciklust (normális, vagy folyóvízi, vagy eróziós ciklus, glaciális ciklus, aridus, vagy sivatagi ciklus és tengeri vagy abrázációs ciklus) volt kénytelen feltételezni és kidolgozni, amelyekhez ötödikként *Grund* és *Cvijic* még a karsztdenudációs ciklust sorolták.

A davisai ciklustan szerint a felszíni domborzat fejlődése a *szerkezet* (struktúra tágabb értelemben, tehát a kéregszerkezet is, kőzetminőség is), a *fejlődés-szakasz* (stádium) és a *lepusztulásfolyamat* (folyóvízi, jeges, sivatagi és tengeri lepusztulás és akkumuláció) hármas pilléren nyugvó, *zavartalan* körfolyamat. Ennek során az ősfelszín (pl. kiemelt tengerfenék) az ősi lejtésviszonyok nyomán

kialakuló konzekvens, szubszekvens és reszekvens formák kifejlődésével a ciklus fiatalos (juvenilis) állapotából a fejlődés érett (maturus), végül elaggott (senilis), végső állapotába kerül. A szenilis állapotot mind a négy, sőt mind az öt ciklus esetében alacsony, hullámos felszínű *tönk*, *penepplain* jelzi. Nagyon lényeges annak hangsúlyozása, hogy *Davis* szerint a szabályos, zavartalan ciklus a törvényszerű és szükségzerű. A lepusztító erők minden esetben, minden körülmények között arra törekednek, hogy a szerkezeti mozgások által kialakított domborzati egyenetlenségeket eltüntessék. E folyamat során esetleg fellépő, jelentkező zavarok (zavart és töredékciklusok alakulása akár a szerkezeti mozgások, akár éghajlatváltozások következtében) *rendellenesek, nem törvényszerűek*.

Mivel a ciklus folyamán jelentkező szerkezeti mozgások nem irányítóan, hanem csak zavaróan hatnak, a fejlődés minőségét az éghajlat változatlansága esetén az *éghajlat minősége, természete szabja meg*. Ezért *Davis* és iskolája szerint a szárazulati felszínen a lepusztulás háromféle minőségi és területi típusa jellegetes: a *nedves (humidus)*, a *jeges (glaciális)* és a *sivatagi (aridus)*. A fejlődés végső állapotát mindhárom esetben *tönkfelület* jelzi. De kialakíthat tönkfelületet még az abrázió és a karsztdenudáció is.

Közismert, hogy *Davis* geomorfológiai ciklustanát, amely keletkezése idején, kerek ötven éve feltétlenül haladószellemű tanítás volt, a mai szemlélet már nem fogadja el. A kritika megállapítja, hogy a ciklustannak három fő hibája van. Az első az, hogy *Davis* a domborzat fejlődését körfolyamatként értelmezte. Ma már tudjuk, hogy a domborzat fejlődése sohasem ciklusos, hanem — amint erre hosszabb vizsgálataim eredményeként már ismételtén rámutattam — *ritmusos folyamat*. A fejlődés kezdeti állapota soha vissza nem tér, a változás nem önmagába visszatérő körfolyamat. Ugyancsak korábban már rámutattam a ciklustan második fő hibájára is. Az előbb említettem, hogy *Davis* szerint a szabályos, zavartalan ciklus a törvényszerű, a ciklus megszakadása rendellenes. *Ennek éppen az ellenkezője igaz*. A domborzat fejlődése sohasem, egyetlen esetben sem lehet zavartalan, úgy, ahogy *Davis* értelmezi. Tiszta ciklusok nincsenek, mert tetszőlegesen hosszú időig tartó szerkezeti nyugalom nincs és nem marad változatlan az éghajlat sem, tehát a lepusztulás és az akkumuláció minősége sem. Vizsgálataim szerint a domborzat fejlődése *törvényszerűen ritmusos folyamat*. Ritmusossá teszik a szilárdkéreg ritmusos mozgásai és az ugyancsak ritmusos éghajlatváltozások. A domborzat és vele együtt a földrajzi burok fejlődése tehát sem térben konszonáns, sem időben harmonikus nem lehet. *Passarge* diszszonáns és diszharmonikus felszíni jelenségei és képződményei antidiaktikus fogalmak, mert határozott teleologikus tartalmuk van. A domborzat dialektikusan ellentmondásos, ritmusos fejlődése következtében jelentkező *davisi »zavarok«* és *Passarge* »diszszonanciái és diszharmóniái«, tehát a sokféleség, a heterogeneitás a domborzati formákban a domborzat fejlődésének törvényszerű, alapvető, nem pedig kivételes jellemvonása.

A davisai ciklustan harmadik fő hibája az, hogy a felszín egységes geomorfológiai fejlődésfolyamatát egymástól független részfolyamatokra szakította széjjel, amikor négyféle ciklus kimutatását vélte igazolhatónak. Tehát azt a dialektikus alaptörvényt, hogy minden összefügg mindennel, vagyis a részfolyamatok csak a domborzat egységes fejlődésfolyamatán belül értelmezhetők helyesen, nem ismerte fel, nem is alkalmazta.

A kilencszázhuszas évek geomorfológiai szemlélete a domborzat ritmusos, ellentmondásos fejlődését még nem ismerte. *Davis* ciklustanát általában elvetette, de helyette mást, jobbat nem tudott adni. A fejlődést a belső és külső erők bonyolult össz munkája következtében szinte áttekinthetetlenül változatosnak vélte; lefolyásában a törvény- és szabályszerűség felismerését valósággal tagadta. Ez az *agnosztikus szemlélet* természetesen arra sem volt alkalmas, hogy a ciklustannal eredményesen vehesse fel a harcot. A ciklustan elmélete uralkodó maradt a polgári geomorfológiában, de különösen Amerikában és Franciaországban; a szemlélet módszere, a túlzásba vitt spekulatív dedukció végül is tartalmatlan formalizmussá színtelenítette a ciklustant.

Ismertes, hogy a geomorfológiai szemlélet reformjára, a ciklustan túlzásainak megszüntetésével a valóságot értelmezni tudó elmélet kiépítésére *W. Penck* vállalkozott. *Penck* a ciklustan fő hibáit abban látta, hogy *Davis* a geomorfológiát elszakította a geológiától, hogy egyoldalúan deduktív módszere és az elmélet spekulatív jellege miatt a tan nem alkalmas a valóság bemutatására. *Penck* »Morfológiai analízis«-ében azt tanította, hogy a domborzat fejlődésének folyamata matematikai egyenlethez hasonlítható. Az ismert felszíni formákból és külső erőhatásokból következtetni lehet a belső erőkre, elsősorban a domborzati formák fejlődése tekintetében döntő fontosságú epirogenetikus (és diktyogenetikus) mozgások mértékére, intenzitására és idejére. *Penck* szemléletében tehát a hangsúly *Davis* eróziós ciklustanával szemben a tektonikán van. Egyoldalú túlzással az epirogenetikus mozgásoknak a domborzat fejlődését *döntően meghatározó szerepét* hangsúlyozza. Végeredményben a »Morfológiai analízis« nem is más, mint módszer az epirogenetikus mozgások tér- és időbeli kimutatására. Az exogén dinamika felszínalakító munkafolyamatai közül csak a normális lepusztulást (a folyóvízi eróziót és a lejtőletarolódást) vette figyelembe.

Ismételten rámutattam arra, hogy az epirogenetikus mozgások autodinamizmusának érvényesülését hirdető, mechanisztikus materialista tan szerint a belső és a külső erők össz munkájának eredményeként a domborzat fejlődése egyszerűen csak mennyiségi változás. Ennek során vagy *elsőleges tönkfelület* (esetleg sorozatosan: hegyláblépcsők), vagy *középhegységi*, vagy pedig *magashegységi domborzat* alakul ki, kivételes esetben davisai szenilis tönk; minden esetben a lepusztulás minőségétől, tehát az éghajlattól függetlenül, csakis az epirogenetikus mozgások időtartamától és mértékétől irányítottan.

Penck elméletének hibái nyilvánvalók. Alapvetése egyoldalú és szűk. A hegyláblépcsők sorozatának magyarázata egyszerűen logikai és ismeretelméleti abszurdum, hiszen lehetetlenség, hogy egyenletes mozgásfolyamat a formákban egyenletlenségeket hozzon létre. Egyoldalú és szűk alapvetése az oka, hogy *Penck* elmélete a lepusztulás, tehát a domborzat fejlődése minőségi különbségeit sem ismeri. Nem lehet vitás, hogy eme súlyos hiányosságok és tévedések miatt a »Morfológiai analízis« nem tekinthető a felszíni domborzat fejlődése teljes érvényű magyarázatának.

II.

Légyen szabad mellőznöm, helyesebben ismertnek feltételeznem *Penck* tanításának érdemeit, hiszen nem az elmélet ismertetésén van most a hangsúly. Azt azonban nem szabad említés nélkül hagynunk, hogy éppen *Penck* elméletének kritikai ismertetése, tételeinek boncolgatása és cáfolása kapcsán került sor néhány alapvető jelentőségű tanulmány publikálására a harmincas évek során, de különösen az amsterdami nemzetközi földrajzi kongresszus, 1938 után. Ezek a kritikai tanulmányok, *Davis* és *Penck* tanainak bírálata során eljutottak az éghajlati folyamatok felszínalakító jelentőségének és szerepének helyes értelmezéséig és ilyen módon a geomorfológia korábban teljesen elhanyagolt ága, az *éghajlati geomorfológia* problémakörének vázlatos, nagyvonalú kijelöléséig. Ebben a munkában szovjet, német és magyar geográfusok játszották a kezdeményező és főszerepet.

Az ilyen természetű munkák kritikai tanulmányozása és saját, hasonló természetű tanulmányaim és vizsgálataim alapján a mai *geomorfológiai szemléletet dinamikus-fejlődéstörténeti, összehasonlító, funkcionális szemléletként* jellemeztem. Ez a szemlélet meghatározásom szerint a domborzat fejlődésére — és pedig földtörténeti fejlődésére — vonatkozó elemző vizsgálateredmények összehasonlítása alapján, a felszínalakító anyagmozgásfolyamatokat (a belső és a külső erőket) szerepköreik (funkcióik) szerint értelmezve igyekszik magyarázni a minden esetben komplex genézisű formákat, mint a felszín fejlődésének az egész földrajzi burok fejlődésétől elválaszthatatlan részjelenségeit.

A dialektikus materializmus törvényein alapuló új szemléletben a felszíni domborzat fejlődésének alaptörvényeit a Földrajzi Társaság jubileuma díszülésén tartott előadásom szerint a következő módon fogalmaztam meg: 1. a domborzat fejlődése szakadatlan, állandó dialektikus önfejlődés; 2. a fejlődés nem teleologikus, nem valami cél elérése érdekében történik (pl. nem az a cél, hogy a külső erők a szerkezeti reliefet a tenger szintjéig tarolják le); ellenkező esetben a fejlődés tudatos volna; 3. következőképpen a domborzati formák alakulásában *nincs irányzatosság*, de érvényesül az *irányítottság*. Az irányítottságot a belső és külső erők térben és időben változó össz munkája szabja meg; 4. a fejlődés állandó, szakadatlan ugyan, de nem ciklusos, nem harmo-

nikus, hanem ritmusos; 5. a fejlődés ritmusos szakaszai egymástól *minőségileg különböző állapotokat* jelentenek; 6. az állandóan, de ritmusosan változó felszíni formaegyüttesek (hegységek, hegyek, lépcsők, völgyek, medencék, partok, síkságok) ritmusos fejlődésüknek a belső és külső erőknek kölcsönhatásai, az erők minőségi kapcsolatai, működésük időtartama, a formaegyütteseket felépítő kőzetminőség és a területi kiterjedés által megszabott különböző állapotaiban vannak; 7. a felszín domborzatának ritmusos fejlődésfolyamata *térben és időben ritmusosan változó horizontális és vertikális éghajlati-morfológiai övekben (régiókban) zajlik le*; 8. a fejlődés folyamán a szerkezeti-morfológiai formaegyüttesek (tömbök, stabilis és labilis selfek, geoszinklinális-orogén területek) az egyes éghajlati-morfológiai régiókban szerkezeti sajátásaik egyezése mellett is klimatikus-morfológiai régióként is különböző lepusztulás- és felhalmozódásformákat mutatnak.

Ezek az alaptörvények — úgy gondolom — nemcsak a mai modern geomorfológiai szemlélet természetét világítják meg, hanem megszabják a geomorfológiai vizsgálatok feladatait, megadják a vizsgálatok célkitűzéseit is. Az alaptörvények közül mai előadásomban a két utóljára említettnek van nagy jelentősége. Nem kétséges ugyanis, hogy, ha a felszíni domborzat ritmusos fejlődése térben és időben ritmusosan változó horizontális és vertikális éghajlati morfológiai régiókban zajlik le, akkor igen lényeges feladat a jelen éghajlati morfológiai régióinak a területi kijelölése. A régió vagy tartomány szót ezéri használok és ajánlom, mert az éghajlati övezetesség szabályossága a szárazulatok és az óceánok szabálytalan eloszlása és a szilárdkéreg változatos domborzata következtében többé-kevésbé eltorzul.

A következőkben röviden ismertetésre kerülő éghajlati-morfológiai területbeosztásom, amelyet először 1950-ben a Hidrológiai közlönyben publikáltam, majd részletesebben 1954. januárjában megjelent »Általános természeti földrajz« c. könyvemben jellemeztem, bizonyos, később említendő hiányosságok miatt nem igényli a tökéletességet. Csak áttekintést akar adni, meg akarja vetni az alapokat egy későbbi, tökéletesebb területi beosztás számára, de a jelenlegi vázlatos alakjában is és tartalmilag is a geomorfológiai irodalomban az első kísérletnek tekinthető. Nekem külön is örömteljes megtiszteltetés, hogy először éppen Akadémiánkban bocsáthatom éghajlati-morfológiai területi rendszeremet szakembereink bírálata alá.

Davis és Penck nedves (humidus), száraz (aridus) és havas, jéges (nivális glaciális) denudációs és akkumulációs területtípusaival, tehát ténylegesen nem létező, absztrakt területeivel szemben a földfelszínt az éghajlati eredetű hatóerők és a szerkezeti relief kölcsönhatásaiként kialakult térszíni formák szerint *nyolc valóságosan létező éghajlati-morfológiai régióra* oszthatjuk fel. Ezek a következők: 1. Glaciális régió; 2. Periglaciális régió; 3. Mérsékeltövi folyóvízi eróziós tartomány; 4. Mediterrán átmeneti régió; 5. Pusztai vagy féligszáraz régió; 6. Sivatagi régió; 7. A trópusi egyperiódusú esőzések télen száraz, nyáron

nedves régiója (trópusi szavannák régiója); 8. Az egyenlítővidéki kétperiódusú esőzések állandóan meleg-nedves régiója. Hozzájuk külön régióként csatlakozik a partszegély szerkezeti és éghajlati hatások szerint színeződő abráziós-akkumulációs formáival.

A nyolc éghajlati-morfológiai régió a legjellegzetesebben az északi félgömbön alakult ki, de hézagtalanul megvan a délin is. Függőleges irányban való kiképződésük azonban a vízszintes rendtől erősen különbözik, mert az övek sorozata még az egyenlítővidéki magashegységekben sem teljes és a meglévők sem azonosak a horizontális régiókkal. A régiók között sem vízszintes, sem függőleges irányban nincsenek éles morfológiai határok, hanem *a fokozatos átmenetek* a jellegzetesek. Élesebben kirajzolódó határok csak a glaciális és periglaciális öv között az éghajlati hóhatár, a periglaciális és mérsékeltövi folyóvízi eróziós régió között az állandó fatenyészet határa, a trópusi szavanna és a trópusi őserdőrégió között a trópusi zárterdő határának alakjában húzhatók meg.

Az egyes régiók nem merev, sztatikus területek. A szerkezeti domborzat változásával és az éghajlat változásával időben is, térben is változtatták és változtatják kiterjedésüket. Mivel pedig — mint hangsúlyoztuk — a szerkezeti relief és vele együtt, részben pedig tőle függetlenül az éghajlat is ritmusosan változik térben és időben, következik, hogy az egyes klimatikus-morfológiai régiókban *a felszín lepusztulása is ritmusosan váltakozó.* Ahol ma periglaciális lepusztulás a jellemző, ott a pleisztocénban jeges denudáció, a harmadkorban a féltrópusi éghajlaton areális erózió uralkodhatott. A ritmusosan váltakozó (alternatív) denudáció (és akkumuláció) a felszíni domborzat dialektikusan ellentmondásos fejlődésének döntőfontosságú megnyilvánulása, alapsajátsága. Róla elhaló (fosszilis) és jelenleg képződő (recens) formák az egyes éghajlati-morfológiai övekben világosan tanúskodnak.

Az egyes éghajlati-morfológiai régiókat röviden a következő módon jellemezhetjük.

1. A glaciális tartomány

A szokásos éghajlati területbeosztás szerint a hóklíma területeit sorozzuk ebbe a régióba, vagyis az állandó hófelhalmozódás és eljegesedés területeit. A legmelegebb hónap középhőmérséklete a 10° -ot sehol sem haladja meg, sőt nagy területeken a 0° -ot sem éri el. A csapadék ugyan kevés, de a párolgás kicsiny, a vízháztartás az egész év folyamán nyereséges, a hófelhalmozódás és a firnesedés állandó. Ma a nivális klíma a sarkvidékeken és bármely horizontális éghajlati övön belül a magashegységekben, a hóhatár felett jellegzetes, a pleisztocén jégkorszakokban azonban a mai periglaciális övet, sőt a mérsékelt éghajlat jelentős részét is magában foglalta. Mind a jégkorszakokban, mind pedig a jelenben is *két alrégióra oszlik: az alacsony, stabilis tömbökön a poláris és sub-*

poláris jégtakarók régiójára és a geoszinklinális-orogén területek, úgyszintén a labilis selfek magashegységi gleccserrégiójára.

A fő térszínalakító hatóerő a jégtakarók régiójában a szabad glaciális denudáció, a magashegységi gleccser- és firnrégióban az irányított (lineáris) gleccsererózió és a velük kapcsolatos akkumuláció. Mellettük legfeljebb a kifagyásnak lehet szerepe a nunatak-térszíneken, a jégtakarók és gleccserek alján azonban a fagyváltozékonyság ritka jelenség lehet, hiszen a nagy nyomás következtében alul a jég is túlhűtött állapotban van. A nunatakok területén a kifagyás mellett a defláció is hatékony. Mivel a jégtakarók és a gleccserek (firnmezők) az általuk elborított felszín domborzatát elfedik, a glaciális erózióról és akkumulációról az állandóan oszcilláló jégtakaró- és gleccserperemi területek kivételével nincsenek közvetlen tapasztalataink. Per analogiam következtetjük, hogy a jég szelektíve tarolja le a felszínt. Az antarktikus és a grönlandi jégtakaró alatt a mélységmérések szerint is vásottsziklás, sziklamedencés tönkfelület rejtőzik, ezek a tönkfelületek azonban ősi denudációs felszínek, nem a glaciális denudáció alakította ki őket.

A magashegységi gleccserek régiójában az eróziós formák a firnrel kitöltött kárfülkék és a gleccserekkel kitöltött teknővölgyek. Felhalmozódásformák: morénák, drumlinok, fluvioglaciális lerakódások (kame, óz, szandr-képződmények). Ezek a képződmények sokkal jellegzetesebb kifejlődésben jellemzik a jégtakaró-peremterületeket.

A magashegységi gleccserrégióban az epirogenetikus és diktyogenetikus mozgások különbségei következtében a denudációs és akkumulációs formák eltéréseket mutatnak (kettős teknők, kárterrások, kárlépcsők); a különbségek a magashegységek fiatal mozgásainak, a mozgások korának és mértékének kitűnő bizonyítékai.

2. A periglaciális tartomány

A szubpoláris és magashegységi tundraéghajlat területét soroljuk ebbe a régióba. A legmelegebb hónap középhőmérséklete a 12°-ot nem haladja meg. A csapadék kevés, azonban a kicsiny párolgás miatt a vízháztartás évi mérlege nyereséges. Szintén két alrégióra: *a szubpoláris tundrarégióra és a magashegységi tundrarégióra* oszlik. A két alrégió térbeli elkülönülésének szerkezeti oka van: a szubpoláris tundrarégió őstömbök és stabilis selfek területén, a magashegységi periglaciális alrégió a geoszinklinális-orogén és labilis selfterületeken jelentkezik. A két alrégió között a fő denudációs hatóerő időbeli lefolyását, időtartamát és az általa kialakított formákat illetően lényeges a különbség.

A szubarktikus (és szubantarktikus) tundrarégió a szubpoláris éghajlatú őstömbök (Canada, Fennoskandinávia, Angara masszívum), stabilis selfek (Nyugat-Szibéria északi része) és geoszinklinális-orogén területekre (Alaskai

Kordillerák, Tűzföld, az Antarktisz peremhegységei) egyaránt kiterjed. A legfontosabb denudációs tényező a kifagyás, a fagyváltozékonyság okozta aprózódás, a síktundrán a poligonképződés, a lejtőtundrán a szoliflukció, sziklagleccserek és kőfolyások alakulása és télen a defláció. Teljesen jelentéktelen a mállás és a folyóvízi lineáris erózió. A nyáron időszakosan felolvadó felső tundraréteg talajfolyásos jelenségei *évi ritmust* mutatnak.

A szubarktikus tundrarégió a kifagyás, a síktundra poligonképződése és a szoliflukció által kialakított formák mellett jellegzetes hidrológiai jelenségek és a velük kapcsolatos formák színtere is. E jelenségeket, formákat és a velük kapcsolatos reliefet (hidrolakkolitok, foltos tundra, thufur, tarinjégképződés, dombos-medencés térszín) a szovjet geomorfológia *termokarsztnak, fagykarsztnak* nevezi.

Mindezeken a recens formákon kívül a szubarktikus tundrarégió fosszilis, pusztuló formákat és képződményeket is mutat. Ezek az archaikus pajzsok ősi stabilis tönkfelszíne kivételével glaciális eredetűek. A pleisztocén jégkorszakok emlékei (vásottsziklák, tavas sziklamedencék, kárfülkék, teknővölgyek, fjordok, glaciális és fluvioglaciális üledékek) a fosszilis (elhaló) és recens (jelenleg képződő) formák dialektikus ellentéte, geomorfológiai kétarcúsága ennek a régióknak igen élesen jelentkező alaktani sajátossága, egyben a felszín ellentmondásos fejlődésének, a ritmusosan változó lepusztulásnak is világos bizonyítéka.

A magashegységi periglaciális alrégió a trópusi és a mérsékeltövi magashegységekben az erdőhatár és a klimatikus hóhatár közti övvel jelölhető ki. A szoliflukció és a kifagyás mellett tevékeny denudációs tényező a defláció és a felszín leöblítése is. A régió a miniatűr vázталajok, a kis poligonok, pogácsatalajok, kőszávek és kőfűzerek színtere, tehát a *kisformák* a jellemzők, ellentétben a szubpoláris tundrák óriáspolygonjaival és kőszáveaival. A különbség oka éghajlati eredetű. A magashegységekben a fagyváltozékonyság napi járást mutat, következképpen a szoliflukciónak és a vázталajképződésnek *napi ritmusa* van: csak kisformákat tud alakítani. Az areális erózió (leöblítés) eredménye a domború lejtőformák alakulása.

A magashegységi periglaciális alrégió a jégkorszakok idején a firn- és gleccsererózió térszíne volt, ezért alaktani képeinek a glaciális eróziós és akkumulációs formák igen lényeges, de már pusztuló (fosszilis) elemei, az alternatív denudáció bizonyítékai.

3. Mérsékeltövi folyóvízi eróziós tartomány

A régió, különösen az északi félgömbön, igen nagy területeket, a mérsékeltövi óceáni, a kontinentális és a mérsékeltövi monszunklíma területét foglalja magában. A leghidegebb hónap középhőmérséklete -50° (Vjerchojanszk) és $+6^{\circ}$ (Írország nyugati partvidéke) között, a csapadék évi mennyisége

250 mm — 2000 mm között van. Korántsem egyveretű tehát az éghajlat. A klimatikus területi különbségek részleteikben azonban még nem jól ismertek. Közös jellemvonások: a nyereséges évi vízháztartás, a viszonylag hosszú nyári meleg, a cseppfolyós csapadék növekedése, a hócsapadék mennyiségének csökkenése. Uralkodó felszínalakító tényező a *folyóvízi lineáris* (mélyítő és oldalozó) *erózió*, mellette fokozódik a *mállás*, ellenben csökken az aprózódás és a felszíni leöblítés morfológiai szerepe és jelentősége.

Egyes kőzetfajták sajátos lepusztulásától eltekintve — mészkő, dolomit, konglomerátum — a mérsékeltövi folyóvízi eróziós régió általában éles, szaggatott formákat nem mutat. Ebben a mélyítő, oldalozó és areális erózióknak, a mállásnak és a zárt, természetes növénytakarónak egyaránt szerepe van. A széles, domború háthegység, a sűrű eróziós völgyhálózat, vízmosások, V- és tálalakú völgyek, normális lejtők, a vékonyabb-vastagabb málladéktakarók (szürke és barna erdei talajok), törmeléklejtők és széles, lapos törmelékkúpok, folyóvízi feltöltéssel elegyengetett síkságok a geoszinklinális és labilis selfterületek, a széles völgyekkel tagolt, enyhe hátságok és dombságok a stabilis selfek alak-tani sajátosságai ebben a klimatikus-morfológiai régióban.

Az említett recens formák és formaegyüttesek mellett a felszínalakítási kép megrajzolásában igen nagy szerepet játszanak a fosszilis (elhaló) formák és képződmények. Ilyenek a hajdan eljegesedett területek (Svédország, Dánia, Észak-Németország, Észak-Lengyelország, a balti partvidék, a Moszkvai medence, Anglia, az észak-amerikai nagy tavak környéke) glaciális eróziós és akkumulációs formái és képződményei, a fluvioglaciális eróziós és akkumulációs képződmények, a pleisztocén periglaciális területek folyótérszalai, lösz- és glaciális vályogtakarói, periglaciális kötengerei és szoliflukciós emlékei, végül az ó- és újharmadkori trópusi és szemitropikus nedves éghajlat tönkfelszínei, hegyláblépcsői és a táblásvidékek réteglépcsői, a kelet-európai síkság lenyesett felszíne. A térben és időben ritmusosan változó lepusztulás, a felszín ellentmondásos fejlődése ebben a régióban nyilatkozott és nyilatkozik meg a legvilágosabban.

4. *A mediterrán átmeneti jellegű régió*

Az éghajlati területrendszerben a meleg-mérsékelt öv mindazon területei tartoznak ebbe a régióba, amelyeken a leghidegebb hónap középhőmérséklete $6-10^{\circ}$, a legmelegebbé $22-27^{\circ}$ között van, az évi csapadékmennyiség átlaga 400—1200 mm. A nyár száraz, meleg, napfényes, a tél enyhe, borult, csapadékos. A lepusztulásfolyamatok és velük együtt a térszíni formák ebben a régióban igen érdekesen alakulnak. Csapadék télen is, nyáron is van, amíg azonban a telet csapadékbőség jellemzi, az aszályos nyáron a heves, rövid záporosók jellegzetesek. Télen tehát a lineáris erózió, nyáron az areális erózió dolgozik. Vagyis az erózió minőségi változásának *évszakos ritmusa* van. A ritmus szerint

változik a mellékerők minősége és hatékonysága is. Nyáron az inszolációs aprózódás, a defláció és a mállás, télen a mállás jelentkezik. A mediterrán régió geomorfológiai fejlődése tehát télen a mérsékeltövi eróziós régióval, főként ennek óceáni alrégiójával, nyáron pedig a szemiarid pusztai régióéval mutat rokonságot. *Egészben véve tehát átmeneti jellegű.*

A lepusztulás szakaszossága, évszakos ritmusa következtében a letarolódás üteme egyenetlen; *a denudáció egészében véve gyorsabb, mint a mérsékeltövi folyóvízi eróziós régióban*, a formák élesebbek, szaggatottabbak. Jellegzetesek a lineáris erózió formái: az eróziós völgyek, a törmelékkúpok és törmeléklejtők, de folyamatban van a hegységekben a *tönkösödés* és alkalmas település és kőzetminőségi különbségek esetén *a réteglépcsőképződés is*. A felszínalakító lepusztulásfolyamatok, a lineáris és areális erózió időleges egyensúlya a mediterrán régió jellemző sajáttsága, geomorfológiai átmeneti jellegének okozója.

Klímaidegen (fosszilis, elhaló) formák a pluvialis (glaciális) idők folyóterraszai és a harmadkori málladéktakaróval fedett harmadkori tönkfelszínnek a pluvialis korszakok eróziós völgyeivel, bár a felszín jelenlegi alakulása is a harmad- és negyedkori, átöröklött nyomokon haladva az ősi formák újra-éledését és továbbfejlődését jelzi.

5. A pusztai klimatikus-morfológiai régió

A mediterrán és a mérsékeltövi eróziós régió területéről fokozatos átmenet vezet át a pusztai régió területére. A régió igen terjedelmes, lényegében az ó- és újvilági sztyepezóna. Az évi vízháztartás mérlege ugyan veszteséges, az éghajlat egyveretőségéről szó mégsem lehet. Részben éghajlati, részben domborzati okok miatt meleg, mérsékelt és hideg sztyepek tartoznak a régióba. A háromfajta sztyepen az éghajlati különbségek következtében nem azonosak a lepusztulásfolyamatok sem. Nem lehet vitás, hogy *a háromféle sztyep három külön geomorfológiai alrégió*. Elegendő éghajlati és geomorfológiai adatok hiányában ebben a régióban tevékeny lepusztulásfolyamatokról, ezeknek territoriális és lokális eltéréseiről ma még csak nagy általánosságban vagyunk tájékozottak. Általánosan jellemző a csapadékhiány következtében *a folyóvízi lineáris erózió erősen csökkent szerepe*. A rövid csapadékos időszak heves záporai a mérsékelt és a meleg sztyepeken az *areális erózió* hatékony jelentkezésének kedveznek. Nagy a szerepe a hideg sztyepeken a *fagyokozta aprózódásnak*, a meleg sztyepeken pedig az *inszolációs aprózódásnak*. A mérsékelt éghajlatú sztyepeken az aprózódásnak mindkét fajtája jellegzetes.

A defláció nagy porviharokat támaszt. A talajképződési és mállásfolyamatokban az éghajlati különbségek nyomán jelentkező eltérések következtében a hideg és mérsékelt éghajlatú pusztákon a típusos lösz, folyami ártereken az infúziós lösz képződése, a meleg sztyepeken a durvaszemcséjű, rögös, vörö-

ses-sárga, löszszerű üledékek képződése folyik. A szél a folyópartokon parti dűnéket épít, de nagy területeket foglalnak el a félig kötött homok térszínei is.

A veszteséges vízháztartás következtében a lineáris erózió a pusztai régióban nem uralkodó. Sok az időszakosvízű vízfolyás, az aszóvölgy. A folyók eróziós munkája nagyon egyenetlen. Terjedelmesek a lefolyástalan területek lefolyástalan sóstavakkal és sós mocsarakkal.

Az erős aprózódás következtében és a heves záporosók nyomán jelentkező areális erózió következtében erős és gyors a lejtőletarolódás. Eredményeként agyagos felszíneken *badlandformák*, táblásvidékeken *réteglépcsők* és *táblamaradványhegyek* alakulnak.

Fosszilis (elhaló) formák a harmadkori humidus éghajlat málladéktakarós tönkfelszínei és a jégkorszaki (pluviális időszak) terraszos eróziós völgyek és a hajdan nagykiterjedésű tavak abráziós parti színői.

6. A sivatagi geomorfológiai régió

Mind a passzátklíma sivatagjait, mind pedig a belsőkontinentális zárt medencék orográfiai sivatagjait egyetemlegesen jellemzi az éghajlat szárazsága, a csapadékhány és a gyér növényzet. *Állandó vízfolyások* tehát — idegen klímaterületről jövő folyók kivételével — *nincsenek*, azért rendkívül korlátozott a folyóvízi erózió felszínalakító szerepe. A ritkán jelentkező, heves záporok areális eróziója a felszint felületileg tarolja le és vize vagy elszikkad, vagy a vádikban folyik le. A derült, napsütéses időjárás nyomán jelentkezik az *inszolációs aprózódás*; a hideg sivatagokban a *kifagyás* sem hiányzik. A leghatalmasabb felszínalakító erő a *defláció*.

A völgyképződés hiánya és a szárazság miatt sok a lefolyástalan terület.

A mállás ugyan gyenge és lassú folyamat, mégis hatékonyságát a sivatagi sziklafelszínek vasas-mangános kérge jól igazolja. A málláskéreg táblahegyek és sivatagi réteglépcsők képződésére ad indítékot.

Mivel a sivatagok legalább az óharmadkor óta száraz éghajlatú területek, felszínükön a fosszilis forma kevés. Ilyenek a Namib és a Szaharai Atlasz óharmadkori tönkfelszínei, a Szahara és a Szíriai sivatag jégkorszaki *terraszos vádijai*. Uralkodó recens formák a hegységekben a sivatagi törmelékletjtők és az eluviális síkságok, kőzetminőségi különbségek szerint változó arculatú bizzar, szaggatott ormok és éles gerincek, az egyenes és törtlejtők, a szélvájta mélyedések, deflációs tanuhegyek; táblásvidékeken a különféle maradéktakarók, sivatagi réteglépcsők, táblahegyek, szifinx-sziklák; tönkfelületeken szelektíve letarolt térszínek maradéktakarókkal (hamadák, szerrirek), domborúlejtős sziget-hegyekkel, agyagsivatagokon szélbarázdák és jardangok, végül az inflációs területeken a futóhomok változatos felhalmozódásformái.

7. A trópusi egyperiódusú nyári esők klimatikus-morfológiai régiója

A trópusi szavannák régiója azokat a területeket foglalja magába, amelyeken az évi közepes hőmérséklet $20-25^{\circ}$ körül van, a leghidegebb hónap középhőmérséklete sem alacsonyabb 18° -nál, a csapadék évi mennyisége pedig a 700 mm -t meghaladja, de 1200 mm -nél nem több. A csapadék erős szakaszosságának (esőzések a nyári napforduló idején) a következménye, hogy a felszín lepusztulása menetében és minőségében is kétévszakos ritmust mutat. A nedves, forró nyáron a bőséges felhőszakadások nyomán az areális erózió a fő denudációs tényező, támogatva az erős mállástól (lateritképződés). A száraz, de meleg téli évszakot erős inszolációs aprózódás, törmelékképződés és folyóvízi laterális erózió jellemzi.

Az ilyen lepusztulás eredménye a felszín viszonylag gyors egyetemleges letarolódása, a tönkösödés és vele kapcsolatban a talpig pusztuló, domború lejtőkkel határolt, harang- és méhkas-alakú trópusi szigethegyek (tönkmaradványhegyek) képződése. Ebben a klimatikus-morfológiai tartományban vannak a földfelszín legnagyobb kiterjedésű, az óharmadkor óta állandóan, megszakítás nélkül képződő tönkfelszínei (Afrika, Brazília, Hátsó-India, Elő-India).

Hasonló felszínfejlődési folyamatok és geomorfológiai alakulatok a trópusi és szubtrópusi monszunklíma területén is megállapíthatók és fokozatosan vezetnek át a kelet-ázsiai mérsékeltövi monszunklíma területén a mérsékeltövi folyóvízi eróziós régióba, de a vonatkozó vizsgálatok még nem elégségesek az érdekes és fontos kérdés eldöntéséhez, hogy vajjon éghajlati-morfológiai régiónak vehető-e a monszunklíma területe, vagy csak alrégiónak a mérsékeltövi eróziós régió és a trópusi szavannák régióján belül.

8. Az egyenlítővidéki állandóan meleg, nedves éghajlat klimatikus-morfológiai régiója

A nedves és forró egyenlítővidéki területeken a felszíni domborzat fejlődését, elsősorban a lepusztulás folyamatát négy tényező határozza meg döntően: az állandóan bő csapadék, az állandóan magas hőmérséklet, a rendkívül erős és gyors mállás és a buja, sűrű örökzöld növénytakaró, a trópusi őserdő.

Fő hatóerők: az areális erózió és a mállás. A lineáris erózióknak a megfigyelések szerint csökkent a jelentősége. Nincs aprózódás, hiányzik a defláció is. A lepusztulás jellemzői: vastag málladéktakarók (trópusi vörösföldek, lateritek) képződése. A málladéktakarót a sűrű növényzet védelmezi a közvetlen lemosással szemben. A sűrű növényzövedéken át azonban a málladéktakaró mélyen átnedvesedik. A nedves málladéktakaróban a lejtőkön óriási csuszamlások és földfolyások keletkeznek. Az így képződött rengeteg finom törmelékét a folyók szállítják el. Erről tanúskodnak az iszappal és homokkal terhes folyók; durva hordalékuk

nincs. Mivel bővizűek, a lejtőcsuszamlások anyagát gyorsan elszállítják, egyre újabb és újabb sziklafelszíneket téve ki a mállásnak és a lejtőcsuszamlásoknak. A finom hordalékból az alsószakaszjellegű folyók *terjedelmes, mocsaras alluviális síkságokat* építenek.

A hatalmas lejtőcsuszamlások és suvadások a hegységekben a vízvázalástó gerinceket élesre faragják. A felszín letarolódása gyors. Eredményeként *terjedelmes tönkfelszínek* képződnek *izolált tönkmaradványheggyekkel*.

Mivel a régió éghajlata már legalább az óharmadkor eleje óta nedves, forró, azóta állandó a tönkfelszínképződés is, vagyis ennek az éghajlati-morfológiai régiónak mai tudásunk szerint fosszilis formái nincsenek.

III.

Most ismertetett éghajlati-morfológiai területbeosztásom, mint korábban is mondtam, még valóban vázlatos, és a régiók kijelölése elsősorban a horizontális éghajlati zónák térbeli rendje alapján történt. Az éghajlati-morfológiai vizsgálatok még nem elégségesek, hogy a jelenleginél jóval részletesebb, a vertikális éghajlati öveket is részletesen figyelembe vevő képet lehetett volna adni. Említettem, hogy az egyes, ismertetett régiókon belüli területi különbségek is kevéssé ismertek ma még. Még az sem ismeretes, hogy ezek a különbségek milyen nagyságrendűek. Vajjon szükségessé teszik-e további régiók kijelölését, vagy csak az egyes régiókon belül alrégiók elkülönítésére adnak elégséges alapot. Különösen a monszunéghajlat területe problematikus. Trópusi területrészei (Elő- és Hátsó-India) vitán felül a legközvetlenebb geomorfológiai kapcsolatokat, hasonlóságokat, sőt egyezéseket mutatják a trópusi szavannaklíma területével. Itt is, ott is tönkösödés, vastag laterites málladéktakarók és domború-lejtős szigethegyek képződése a jellegzetes. Ez a formakincs Kelet-Kínában, Koreában, Japánban, Mandzsúriában és az Amúrvidéken jellegzetességéből fokozatosan veszítve, a táj arculata a mérsékeltövi folyóvízi eróziós tartomány geomorfológiai képét idézi. A vizsgálatok mai állása alapján nehéz lenne eldönteni: van-e külön klimatikus-morfológiai monszunrégió, és ha nincs, milyen alapon és milyen területeket lehet a trópusi és milyen területeket a mérsékeltövi folyóvízi eróziós tartományba monszunos alrégiókként besorolni.

A régiókon belül jelentkező alaktani különbségek oka azonos szerkezet, relief mellett legfőképpen egyrészt az éghajlat nedvességének területi változása vízszintesen is (a tengertől való távolság szerint is) és függőlegesen is (abszolút magasság szerint is), másrészt a domborzat változatossága és ennek következtében a hőmérséklet függőleges irányú csökkenése. Az említett okok miatt különösen az egyes horizontális éghajlati öveken belül a magashegységi területek éghajlatát, tehát a vertikális éghajlati öveket ismerjük kevéssé. A trópusi hegységek »forró«, »mérsékelt« és »hideg« földje (tierra caliente, templada,

fria) részletes éghajlatát még alig, sajátos lepusztulásviszonyait és éghajlati eredetű domborzati formáit még kevésbé ismerjük. Annyi bizonyos, hogy a trópusi magashegységek mérsékelt zónáját annál kevésbé azonosíthatjuk a mi mérsékelt éghajlatú területünkkel, mert klimatológiai tekintetben a mérsékelt éghajlat öve sem egyveretű zóna, de azért sem, mert a trópusinédves és száraz klímák magashegységei »mérsékelt« zónájának hő- és nedvességháztartása, besugárzási viszonyai is különböznek a mi mérsékelt éghajlatunk klimatikus sajátosságaitól. Ez azt jelenti, hogy a földfelszín vertikális éghajlati-területi beosztása jelenlegi állásában a geomorfológiai tájbeosztás számára még csak erősen korlátozott mértékben használható fel.

Mindezek igen komoly hiányosságokat és nehézségeket okoznak az éghajlati morfológia területi rendszerének részletes kiépítésében. A hiányosságok és nehézségek megszüntetése, tehát mind *az egyes horizontális és vertikális régiók közötti éghajlati és alaktani különbségek részletes megismerése, mind pedig az egyes horizontális és vertikális régiókon belüli területi különbségek felderítése a klimatikus geomorfológiai vizsgálatok egyik legsürgősebb feladata.*

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ennek a feladatnak a megoldására egyedül a geomorfológiai vizsgálatok nem elégségesek. Elsősorban nagy területek részletes éghajlati analizisére van szükség. E téren példamutatók a szovjet Arktiszban folyó vizsgálatok. Nagy területek részletes éghajlati analizise földrajzi feladat ugyan, de nem a geomorfológia, hanem a klimatológia feladata.

A klimatikus-morfológiai vizsgálatok másik fő feladata elmúlt földtörténeti idők éghajlatának és éghajlati-morfológiai régióinak rekonstruálása geomorfológiai kutatómódszerek, vagyis éghajlati eredetű fosszilis formák és képződmények kialakulásának magyarázata segítségével. Ezen a téren már is vannak szép eredmények. Fosszilis tundraképződmények, fluvioglaciális üledékek, kárfülkék magasságviszonyai, periglaciális kőtengerek, tavi üledékek alapján (felhasználva természetesen a paleontológia adatközléseit is) az utolsó jégkorszak glaciális és periglaciális régiójának éghajlatáról (hőmérséklet- és csapadékviszonyairól) számértékeket sikerült nyerni. A geomorfológiai vizsgálatok a kutatásnak ezen a területén is természetesen a legszorosabban kapcsolódnak a klimatológia vizsgálati módszereivel végrehajtott éghajlatkutatásokhoz. Nem vitás azonban, hogy a paleoklimatológiai és paleomorfológiai rekonstrukciók munkálatokhoz adatokat szolgáltató tudományok (geomorfológia, geológia, közettan, biológia, tengertan, glaciológia, paleontológia, klimatológia) eredményeinek szintetikus feldolgozására a földrajzi szférák szintézisét, a földrajzi burkot vizsgáló geográfus a hivatott. Ragyogó bizonyossága ennek a nagy szovjet geográfus, *L. Sz. Berg* paleoklimatológiai munkássága.

A klimatikus morfológia még fiatal, fejlődése kezdeti stádiumában álló tudomány. Feladatai azonban a mai modern, újszemléletű geomorfológián belül fontosak és nagyok. A röviden vázolt éghajlati-morfológiai kutatásoknak az a harmadik, egyben legfontosabb feladatuk, hogy, egyrészt igazolják, hogy

a földfelszín geomorfológiai területbeosztásának a modern földrajzi szemléletben nemcsak szerkezeti alapja, sőt elsősorban nem szerkezeti alapja lehet. *Alapul a földrajzi zonalitás szolgálhat.* Földünk éghajlati tájöveinek térbeli rendje. Másrészt arra kell a klimatikus-morfológiai vizsgálatoknak törekedniök, hogy az egyes régiók felszínalakító endogenetikus és exogenetikus munkafolyamatainak elemző vizsgálatával, az egyes régiók területének további, a részletfolyamatok funkciói szerint történő aprólékosabb tagolásával, a szerkezeti és éghajlati hatások eredményeinek összevetésével a modern geomorfológia zárófejezetét, a *morfológiai tájrendszertant*, a földfelszín geomorfológiai táj típusainak területi rendszerét kiépítse és dinamikus-fejlődéstörténeti vizsgálati módszerrel valóban földrajzi alapokra állítsa.

HOZZÁSZÓLÁSOK

KÁDÁR LÁSZLÓ

Azt a felismerést, hogy az éghajlat megszabja a földfelszín lepusztulásának a minőségét, W. M. Davis ciklustanának négyes tagolása a humidus, aridus, glaciális és marinus ciklussal már egészen világosan mutatja. Ezen a véleményen van Carl Troll is *Diluvial-Geologie und Klima* c. gyűjteményes munkájában (*Geologische Rundschau*, 1943.), amelyben Davis érdemének tudja be, hogy elsőnek ismerte fel az endogén és exogén erők munkájának váltakozását. (308. l.)

Kétségtelen, hogy ez a tagolás távolról sem elegendő. Mások az eróziós folyamatok a fagymentes trópusi tájakon, a mérsékelt égöv és a periglaciális tájakon. Erre utalnak Büdel tanulmányai. De megtaláljuk az erózió és az éghajlat közötti kapcsolat részletes feltárását de Martonne *Traité geographie physique*-jában globális vonatkozásban térképszerűen is felvázolva. Ő 12 éghajlati-morfológiai tartományt különböztet meg. És ezzel nem merült még ki azoknak a kutatóknak a sora, akiket Davis munkássága az éghajlat morfológiai hatásainak további elmélyítésére serkentett. Bulla Béla jelen dolgozata újabb, komoly előrehaladást jelent ezen a téren.

Bulla Davis elméletében három fő hibát lát: 1. »hogy Davis a domborzat fejlődését körfolyamatként értelmezte«, holott az — szerinte nem ciklusos, hanem ritmusos; 2. hogy Davis törvényszerűnek tartja a ciklus zavartalanságát és rendellenesnek a ciklus megszakadását, holott Bulla szerint »ennek az ellenkezője az igaz«; 3. hogy Davis a négyféle ciklussal a felszín egységes geomorfológiai fejlődésfolyamatát a négyféle ciklussal egymástól független részfolyamatokra szakította széjjel.

E három kritikai megjegyzés egymással elég szorosan összefügg. Egyik folyik a másikból, és a kérdés Achilles-pontja az, hogy ciklusos-e az erózió folyamata, avagy ritmusos?

És itt mindjárt meg is kell állanunk, mert Bulla Bélának ez az elmélete, melyet mai formájában maga is csak olyan áttekintést nyújtó »első kísérletnek« tekint, amely »nem igényli a tökéletességet«, a magyar geográfiában már nem egészen ismeretlen, és több formában megvitatásra is került. Így a legutóbb Horusitzky Ferenc azt a kérdést vetette fel, hogy az erózió menetében megmutatkozó szabálytalan változások ritmusosnak nevezhetők-e egyáltalán? Kételyeit Vadász Elemér akadémikus is osztotta, s maga Bulla Béla sem mutatkozott ebben a kérdésben különösebben határozottnak. Úgy nyilatkozott, hogy szívesen felcseréli a »ritmusos« szót, valami más szóval, pl. azzal, hogy »szakaszos« ha ez az általa jelölni kívánt fogalmat hívebben fejezi ki.

A felszíni erózióban megnyilvánuló ütemesség felismeréséhez — a szél- és vízerózió törvényeinek tanulmányozása során — magam is eljutottam, és éppen Bulla Béla tanácsára neveztem azt ritmusosságnak. Horusitzky Ferenc kritikai megjegyzése éppen ezért arra késztetett, hogy tüzetesen megvizsgáljam mind a »ritmusos« szó használatát, mind azt a fogalmat, amit vele jelölni kívánunk.

Véleményem szerint a magyar »ütem« és a görög »ritmus« szó közé nyugodtan tehetünk egyenlőségjelet, mert mindkettő ugyanazt jelenti: bizonyon elemek azonos sorrendű, többszörös és szabályos ismétlődését egy folyamatos belül, amely ezáltal szabályosan váltakozó, egyenlő, vagy egyenlőtlen szaka-

szokra bomlik. Ritmusos a zene, a dal, a versbe szedett beszéd, az óra ketyegése, az évszakok váltakozása stb. — Csupa időben lejátszódó folyamat. De ritmusos a tánc és a menetelés is, amik mellett, hogy időben egymás után következő lépésekből tevődnek össze, egyben térbeli tovahaladást is jelentenek. Ez esetben tehát az időbeliség térbeliséggel kombinálódik. A ritmusos menet térben és időben folyik le. Hasonló ehhez az az ütemes ingadozás, amit a talajhoz való súrlódás a folyóvíz, a szél vagy a gleccserjég sebességében előidéz.

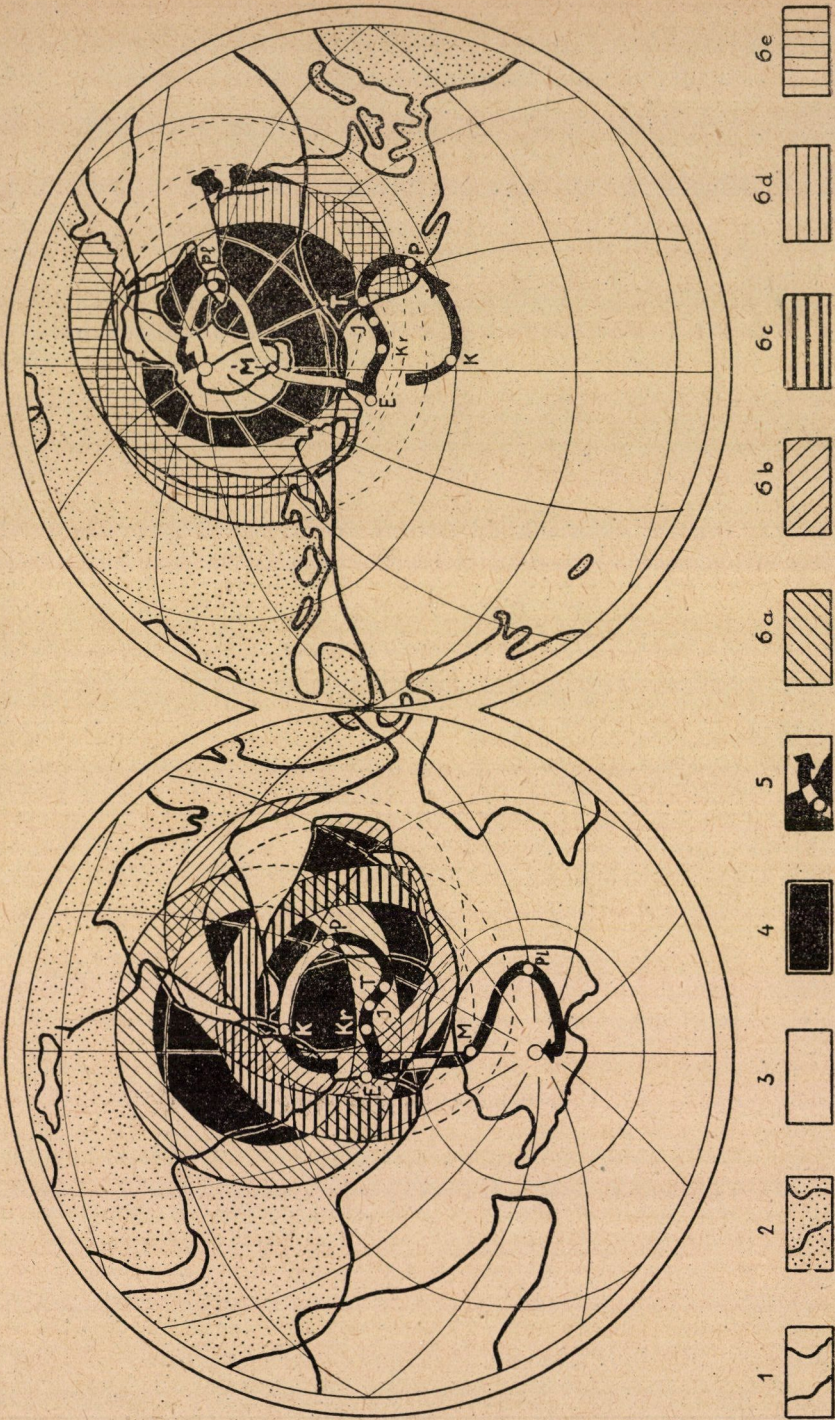
Nem árt itt rámutatnunk arra, hogy a földfelszínen tovahaladó közeg a súrlódás következtében egyidejűleg különböző nagyságrendű ritmust is felvesz, amit a felszín mikro-, mezo- és makroformái tükrözhetnek.

Nem nevezhető azonban ritmusosnak az elemek egyszerű térbeli eloszlása, bármily szabályosan ismétlődnek is a térben, ha nem kapcsolatosak mozgással vagy általában időben lefolyó változással. Nem ritmusos pl. a telefonpóznák sora és nem ritmusos a futóhomok fodros felszíne sem. Csak hullámos; jöllehet ez a hullámosság a szél ritmusos sebességingadozásának a következménye.

Így nem minősíthetjük ritmusosnak a földfelszín klímazónákra való tagolódását. Ez esetben még a létrehozó okban, a napenergiának a földfelszíni eloszlásában sem fedezhetünk fel semmiféle ritmust. Egyszerűen a földrajzi szélesség növekedésével összefüggő hőcsökkenésről, tehát mennyiségi változásról van szó, ami helyenként esetleg ugrásszerűen is minőségi változást kelt az éghajlatban, de még térbeli eloszlásában sem visszatérően, nem ritmusosan. Az egyes éghajlati tájak időjárásában napszakos és évszakos ritmust okoz a Föld tengelykörüli forgása, illetőleg a tengelyferdeség következtében a napkörüli keringése. Ez azonban nem változtat azon, hogy magát az éghajlati övek zonalitását ritmusosnak nem tarthatjuk.

Bulla szerint a domborzat fejlődését törvényszerűen ritmusos folyamattá a szilárd kéreg ritmusos mozgásai és az ugyancsak ritmusos éghajlatváltozások teszik. Nincsen kizárva az, hogy e két csoport között lehetnek olyan közös okra visszavezethető korrelációk, amiket ma még nem ismerünk. Egyelőre azonban helyesen tesszük, ha — amennyire ez lehetséges — egymástól elkülönítve vizsgáljuk őket.

Az éghajlatváltozások okát M. Milankovics és Bacsák György munkája alapján a Föld pályaelemeinek ritmusos ingadozásában látjuk. Milankovics sugárzástörvénye a főbb pályaelemek szabályos ritmusú, de különböző periódusú menetének interferenciagörbéje, amely szabályosnak már nem nevezhető, de ritmusosnak még igen. A negyedikkorban, azaz 600 000 esztendőre visszamenőleg eléggé híven tükrözi az éghajlat változásait, a jégkorszakok és jégmentes korszakok egymásutánját. A harmadkorban azonban a napsugárzás intenzitásának ingadozása nem hozott létre jégkorszakokat a Földön. A Wegener ezt a körülményt a pólusvándorlással magyarázza. Pólusvándorlási görbéje azt mutatja, hogy a földtengely a devontól az eocénig majdnem zárt görbét írt le kb. 30°-os tágassággal. (1. ábra.) A miocén óta egészen hasonló pályát kezdett bejárni. Közben azonban egyszerű kimozdulással 90°-kal eltért a korábbi helyétől. Ekkor a mai sarkvidékre, amely azelőtt a mérsékelt, sőt szubtrópusi zónába tartozott. Eszerint a pólusok egyszeri, vissza nem térő, tehát nem ritmusos elmozdulása tette lehetővé azt, hogy a Földön a sugárzásintenzitás ritmusos ingadozása éghajlingadozásokat váltson ki. A pólusvándorlás esetleges ciklusossága természetesen ugyanolyan mértékben befolyásolja az éghajlatváltozások menetét, mint az égi mechanikai okok mindenike külön-külön.

1. ábra

Milankovics az éghajlatváltozások kérdését helyesen fogta meg azzal, hogy a sugárzásértékek változását a 0, 55, és 60. szélességi körre számította, egy olyan zónára, ahol aránylag csekély sugárzásváltozások az éghajlat minőségi megváltozásával járnak. Méltán hivatkozik Bulla is éppen ezekre a területekre, mint a felszín ritmusosan váltakozó lepusztulásának példájára (1. ábra.). Ugyanakkor azonban azt is megállapítja, hogy »a régiók között... nincsenek éles morfológiai határok, hanem a fokozatos átmenetek a jellegzetesek. Élesebben kirajzolódó határok csak a glaciális és periglaciális öv között, az éghajlati hóhatár, a periglaciális és mérsékeltövi folyóvizes régió között, az állandó fatenyészet határa, a trópusi szavanna és a trópusi őserdő-régió között a trópusi zárt erdő határának alakjában húzhatók meg.« (9. l.) Bulla tehát a domborzat fejlődésének az éghajlatingadozásból folyó ritmusos voltát olyan helyen ismeri fel, ahol a régiók határa kivételesen élesen kirajzolódik. Könnyű belátni, hogy ezek az éles tájhatárok a legérzékenyebbek az éghajlatingadozásokra.

C. Troll is az örök hó határát és a szárazsági határt jelöli meg ilyenekül idézett művében, és sematikusan meg is rajzolja ezek elhelyezkedését a földfelszínen a jégkorszakokban és manapság (3. ábra.).

A negyedkorban az ilyen éles klímahatárok ide-oda vándorlása nagy területeken a domborzat fejlődésmenetének valóban ritmusos váltakozását idézte elő. A klímaregiók sok esetben annyira keskenyek (mint pl. a tundraöv), hogy egy ritmuson belül három szomszédos régió is válthatja egymást: jég, tundra, tajga. Európa egész domborzata erről a negyedkori ritmusos fejlődésről beszél: a jégtarolta paizsok, a feltöltött drift-területek és moréna-soraik, és a vályogszalagokkal átszótt löszfennsíkok stb. A Mediterráneum is állandóan csapadékos humidus tájjá vált a jégkorszakok alatt (D. Jaronoff). A Földközi-tenger szintje eusztatikusan megsüllyedt, a Fekete-tengeré pedig a beleömlő sok édesvíz miatt megemelkedett. Így lefolyásos tóvá vált és a vize kiédesedett (M. Pfannenstiel) (3. ábra.). — A Szahara északi tájaira leszorultak a mediterrán téli esők, aminek következtében megélenkült a vadik fejlődése (4. ábra.).

De Európa még nem jelenti az egész földfelszínt még akkor sem, ha hozzácsapjuk a vele szomszédos afrikai és ázsiai tájakat is, amelyek többé-kevésbé osztottak sorsában. Ázsia hatalmas tájain nincs nyoma a negyedkori ritmusos domborzatfejlődésnek. Szibéria fagyott talaja egyszer sem olvadt fel a pleisztocénben. Kína és Belső-Ázsia recens löszei megszakítás nélkül képződnek a miocén óta. Egyiptom földje a miocén óta sivatag változatlanul. És ugyanez az állandóság a trópusokban; a monszunikus Indiában és a trópusi Afrikában egyaránt. Csak Dahomey-ban és Kamerunban találunk az erdőhatár közelében néhány trópusi szigethegyet olyan bő csapadékú tájban, ahol ma ilyenek nem

1. ábra. Az égi mechanikai okokból fakadó ritmusos éghajlatingadozásokra érzékeny területek a déli féltekén (I.) a geológiai ó- és középkorban, az északon (II.) a harmad- és negyedkorban A. Wegener kontinens- és pólusvándorlási térképen ábrázolva. Szerk. Kádár László, rajzolta Bars László.

Jelmagyarázat.

1. A szárazföld határa az ókorban és a negyedkorban. 2. A szárazföld és 3. A tengerek helyzete a kérdéses földtörténeti időszakban. 4. Jégpáncél. 5. A pólusvándorlás iránya, és a sarkok helye a K a karbonban, P a permében, T a triászban, J a jurában, Kr a krétában, E az eocénben, M a miocénben, Pl a pliocén és pleisztocén határán! 6. A ritmusos klímaváltozások területei az 50. és 60. szélességi fokok között: a) a karbonban, b) a permében, c) a jurában, d) a miocénben, e) a negyedkorban.

képződhetnek, és így annak a bizonyosságai, hogy a korábban évszakosan száraz éghajlat itt állandó esőjűvé változott. (Ez Troll felfogásával szemben arra látszik utalni, hogy a sivatag déli határa a jégkorszakok idején az egyenlítő irányban tolódott el.) Ez azonban keskeny sávra szorítkozik (4. ábra).

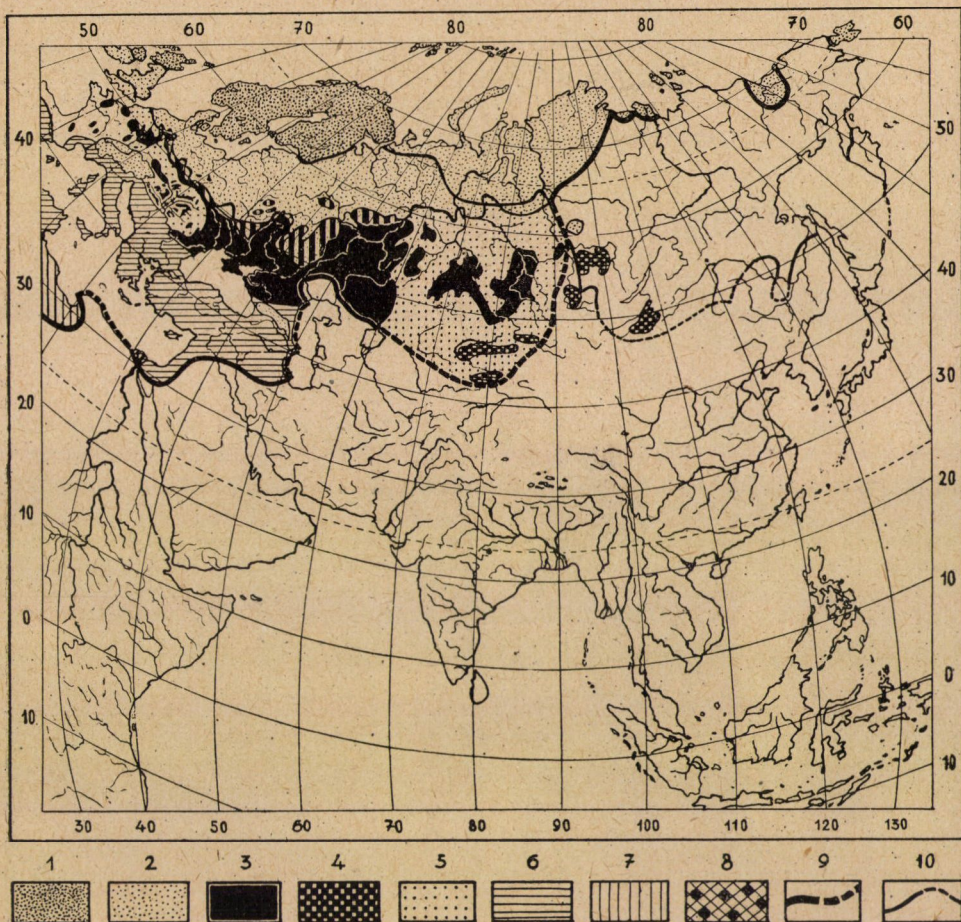
2. ábra. A domborzat ritmusosan változó és állandóan azonos fejlődésének a területei Észak-Amerikában. Szerk. Kádár László, Rajz. Bars László. A jelmagyarázat 1. és a 3. ábránál

És hasonló a helyzet Észak-Amerikában. Míg Kanadában és a Mississipp síkságán a jégkorszakok ritmusa érvényesül a domborzat fejlődésében, addig nyugaton és keleten az USA-ban, a Cordillerák fiatal láncai között és az Appalachok ókori hegységének a környékén minden változatlan egyformaságban folyik legalább is a harmadkor közepe óta (2. ábra).

Nem kell-e természetesnek tartanunk, hogy Davis — az amerikai tudós — a 40—50 millió év óta aridus Nyugaton, az ugyanolyan régen humidus Keleten és a szomszédos jégtarolta kanadai tájakon felismeri az erózió ciklusosságát annak három különböző klimatikus változatában? Ezéppolytermészetes, mint az, hogy Bulla mint európai kutató tiltakozik az ellen, hogy a ciklus zavartalan-sága törvényszerű, és hogy a domborzat fejlődését nem ciklusosnak, hanem ritmusosnak látja.

De ő is tévesen általánosít. Az Európára érvényes törvényeképpoly kevésé globálisak, mint az amerikaiak.

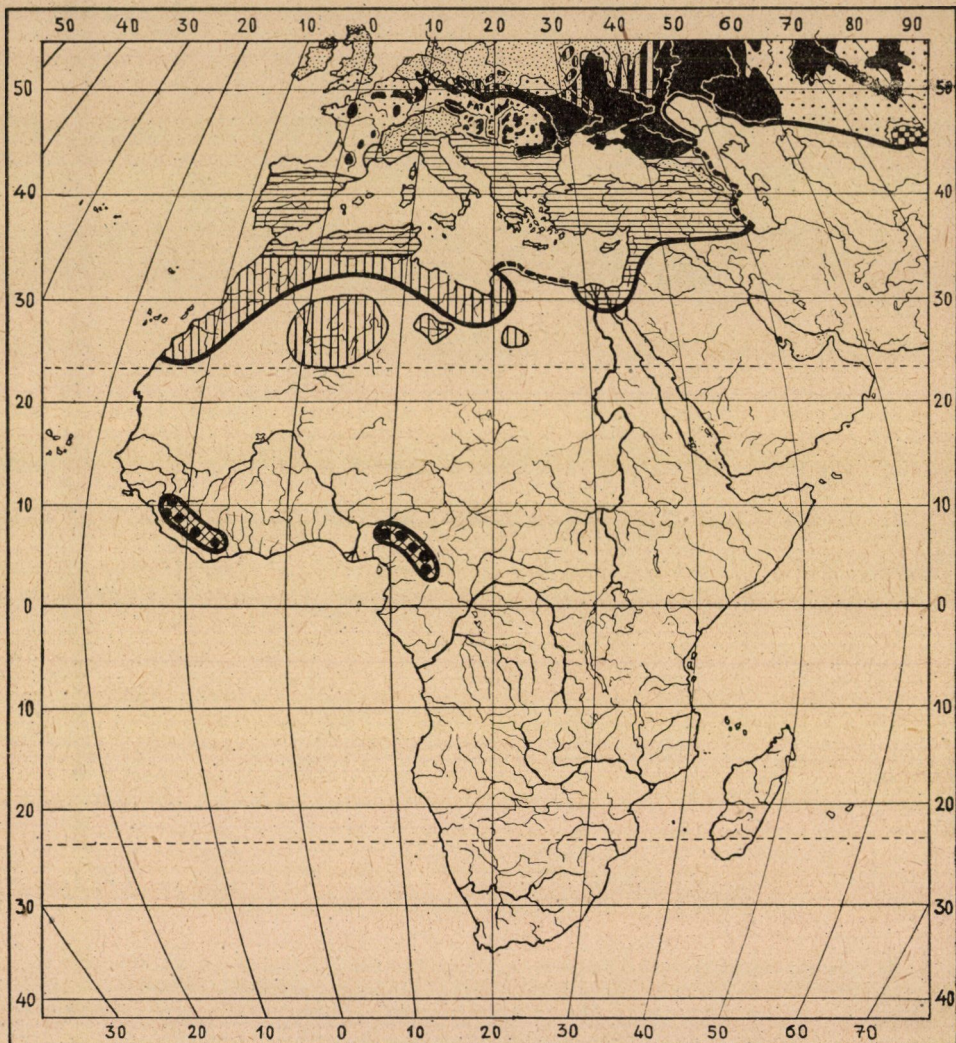
Ezt különben Bulla is észreveszi, mert a trópusi egyperiódusú nyári esők klimatikus-morfológiai régióját jellemezve így ír: ebben a »tartományban

3. ábra. A domborzat ritmusosan változó és állandóan azonos fejlődésének a területei Euráziában. Szerk. Kádár László, rajz. Bars László. A fehérén hagyott szárazföldi területeken legalább a miocénkor eleje óta a klimatikus lepusztulási folyamat változatlanul ugyanaz. (Ez alól csak a magas hegysek kivételek, amit a térkép általában nem jelez.) A pontozott és vonalakozott területeken az új harmadkor óta bekövetkezett éghajlatingadozások a domborzat fejlődését időszakosan megváltoztatták.

Jelmagyarázat. 1. Jégtarolta felszín, 2. jég által feltöltött terület (drift), 3. a vályogszalagokkal tagolt pleisztocénkori lösz területei, a 2. és 3. jellel csikozott területeken mind drift lerakódás, mind löszképződés is előfordult, 4. olyan löszterületek, amelyeken a löszképződés jelenkori folytatódása kétes, 5. egyéb periglaciális jelenségeket pl. egykori talajfolyást feltüntető területek, 6. a glaciális időszakokban ciklonikus éghajlatúvá vált mediterrán tájak, 7. a glaciális időszakokban mediterrán csapadékúvá vált sivatagi tájak, 8. fosszilis trópusi sziget-hegyek, 9. a domborzati fejlődés ritmusos és állandó jellegének területi határa, 10. az örökösen fagyott talaj déli határa.

vannak a földfelszín legnagyobb kiterjedésű, az óharmadkor óta állandóan, megszakítás nélkül képződő tönkfelszínei (Afrika, Brazília, Hátsó-India, Elő-India)« (18. l.), és mivel az egyenlítői »régió éghajlata már legalább az óharmadkor eleje óta nedves-forró, azóta állandó a tönkfelszínképződés is, vagyis az éghajlati-morfológiai régióknak mai tudásunk szerint fosszilis formái nincsenek.»

4. ábra. A domborzat állandóan azonos és ritmusosan változó fejlődésének a területei Afrikában.
A jelmagyarázatot l. a 3. ábránál!

(19. l.) Ezt a megállapítást a fentiek szerint csak annyiban kell enyhítenünk, hogy az afrikai egyenlítői őserdő határának közelében előfordul néhány fosszilis sziget-hegy mintegy annak a bizonyosságául, hogy a szavannák és őserdők két — ősidők — óta változatlan régiójának határsávja szintén érzékeny a klíma-ingadozásokkal szemben (4. ábra).

Igazolják ezek azt is, amit Bulla Davis-szel szemben hangoztat, hogy a felszín geomorfológiai fejlődése valamennyi régióban összefügg egymással. De ugyanakkor látnunk kell azt is, hogy ez összefüggések ellenére az egyes geomorfológiai régiók belsejében a régió sajátosságainak megfelelően folyik a domborzat fejlődése és a Föld nagy területein eljut a tönkösödésig.

Bulla munkájának kimagasló érdeme a ritmusosság felismerése a domborzat fejlődésében, ami azonban nézetem szerint a Föld speciális tájaira korlátozódik, a klímaingadozásokkal szemben érzékeny határsávokra és a legtágabb értelemben vett periglaciális tájakra.

Végezetül a belső erők tevékenysége által kifejtett hatásokhoz szeretnék hozzáfűzni aunit, hogy W. Penck ezeket valóban eltúlozta — bár az éghajlat szerepének ő is szentel könyvében egy fejezetet, de helytelen volna elhanyagolni is őket. Nem egy esetben viszonylagos meggyívánulásukis döntővé válhatik a domborzat fejlődésére különösen határterületeken.

KÉZ ANDOR

Az utóbbi két-három esztendőben a modern elméleti geomorfológiai kérdésekkel kapcsolatban előadásokon és terjedelmesebb összefoglaló munkában is sokat lehetett hallani és olvasni az éghajlati morfológiáról és az azzal kapcsolatos problémákról. Az éghajlati morfológia nálunk is egészen időszervié vált és elméleti alapon elismerésre méltó buzgó művelőjére talált előadónk személyében.

A geomorfológia közismert alaptörvénye, hogy a felszín formakincsének kialakulása a belső és külső erők küzdelmének, párharcának az eredménye. Az erőpárnak a felszín kialakításában való mennyiségi és minőségi szerepét idők folyamán az egyes morfológusok különböző módon értékelték. Az értékelés különbségéből, abból, hogy az erőpárnak hol az egyik, hol a másik elemének tulajdonítottak nagyobb hatást, az egyiknek vagy a másiknak a szerepét túlbecsülték vagy aláértékelték, esetleg el is hanyagolták — fakadnak a felszín kialakulásával foglalkozó elméleti elgondolások közötti különbségek.

Az előadó kritikusan szemléltem nagyon szemléletes és logikus összefoglalásban tárta fel a Davis-féle amerikai morfológiai iskola és különösen a Walter Pencktől képviselt újabb német morfológiai iskola közötti különbségeket, kiemelte az iskolák elismerésre méltó értékeit, de feltárta a hibáikat is. Hogy az erőpároknak az idő kezdetétől fogva tartott és természetesen tovább tartó fejlődésmenetéről ma dialektikusan hogyan lehet és hogyan kell vélekednünk, arról nemkülönben határozottan, pontokba foglalva nyilatkozott az előadó.

Az előadásnak az előbbieken röviden összefoglalt bevezető részletével nincsen szándékomban különösebben foglalkozni. Úgy hiszem, hogy az nagyobb részletében megegyezik a morfológusok jórésztében kialakult véleményvel. Az előadó a tényeket tárgyilagosan, dialektikus modorban tárja fel.

A geomorfológiai elméletek a mérsékelt éghajlat övezetében születtek meg. A morfológia kezdeti időszakában a mérsékelt övben, tehát aránylag viszonylagosan szűk területen tapasztalható morfológiai formák, jelenségek, valamint az azokat kialakító külső erők működésének megfigyelése alapján igyekeztek megállapítani az általános törvényszerűségeket. Csak azután, hogy a jobbára csak a mérsékelt övben megállapított és általánosított törvényszerűségekkel felszerelve távolabbi földrészekben is megindult a felszín fejlődésének morfológiai vizsgálata, derülhetett ki, hogy a mérsékelt övben megállapított

törvényszerűségeket az idegen éghajlati területeken minden részletükben egyszerűen alkalmazni nem lehet. Ez a tapasztalat irányította azután a megfigyeléseket az éghajlati morfológiai kutatások felé és fejlesztette ki az ú. n. összehasonlító morfológiát.

Az éghajlati morfológia jelentőségét, azt, hogy idegen éghajlati területeken mennyire más lehet a formák kialakulása, mint a mérsékelt éghajlaton, meggyőzően tanúsítja az éppen napjaink folyamán nemzetközi vizsgálat alatt álló probléma. A karsztosodás végbemeneteléről és a karsztformák kialakulásáról van szó. Ezzel a kérdéssel csak egészen röviden szándékozom foglalkozni, — a behatóbb tárgyalás nem ide tartozik.

Már a húszas évek folyamán feltűnt egyes kutatóknak, hogy Délkelet-Ázsia forró és nedves területein a Jangcetől délre (Dél-Kínában és Tonkingban), valamint a Nagy Antillák szigetein (Cubán, Jamaicán és Puerto Ricón) általában a karsztformák a mérsékelt övben megszokott mélyedésektől (dolina, uvala) eltérően meredeken kiemelkedő kúpokban jelentkeznek. Az ilyen karsztos vidéket a francia kutatók »karst à pitons«-nak, a németek Kegelkarst-nak nevezték el. H. Lehmann a kúp-karszt kialakulását a harmincas évek derekán a trópusi éghajlat alatti bőséges, meleg csapadéknak, továbbá annak tulajdonította, hogy a trópusi vizek részben a buja növényzet, részben a talaj átmosása révén a mérsékelt övek vizeinél kb. kétszeresen meghaladó mértékben vannak szénsavval és küllörbőző savakkal telítve. A karsztosodás e miatt sokkal élénkebb ütemben megy végbe, és a mai formák recens formák.

A múlt esztendőben megtartott 17. nemzetközi földrajzi kongresszus is foglalkozott a karsztosodás kérdésével és a problémák tisztázására H. Lehmann vezetése alatt bizottságot küldött ki. A bizottság tagjai francia és jugoszláv karsztkutatókkal kiegészülve a múlt év őszén bejárták a jugoszláv karsztvidéket és azután tapasztalataik megbeszélésére ez év tavaszán M. m. Frankfurtban tanácskozássra gyűltek össze. A kétnapos tanácskozások és viták során az a vélemény alakult ki, hogy az eddigi ún. klasszikus karsztmorfológia minden megállapítását felül kell vizsgálni, mert nagyon valószínű, hogy az európai karsztokon sem tisztán recens eredetűek a formák, hanem azok között fosszilis elemek is vannak, amelyek a maitól eltérő éghajlati viszonyok között alakultak ki. Többek között különösen érdekes a karszt tönkösödésével kapcsolatban elhangzott vélemény, amely szerint az európai karsztra annyira jellemző tönkfelületek kialakulása is kétségtelenül fosszilis.

Ugyanis abban az esetben, ha a karsztfelület vízgazdálkodása olyan — és ebben az esetben pl. a mi Bükki fennsíkunkra is gondolni lehet —, hogy a felületre jutó csapadékvíz oldott mésztartalmával együtt víznyelőkön lefolyik és túlfolyásra, a felszín feldarabolódására sor nem kerülhet, korróziós úton a tönkösödés folyamatosan végbemehet és a tönk hosszú időn át megőrzi tönkjellegét. A karszt tönkösödésével kapcsolatban nincsen szükség tehát semmiféle idegen területről érkező vízfolyásra és ez az oka annak is, hogy a jugoszláv karsztvidék tönkjein csak nagyon-nagyon ritkán lehet kvarckavicsra akadni.

A problémák még nincsenek teljesen lezárva. A vizsgálatok és a tanácskozások tovább tartanak, de az eddigiekből is látszik, hogy az éghajlati morfológia a karsztosodás kérdésében is fontos szerepet tölt be. A karsztkutatók sem elégedhetnek meg geológiai, kőzetmorfológiai és hidrográfiai előismeretekkel, feltétlenül megfelelő tájékozottsággal kell rendelkezniök az éghajlati elemek körében is. Ezt a feltételt jónéhány karsztkutatóknak jól az emlékezetébe kell vésni.

Maga ez a megnevezésmód, az »éghajlati morfológia« szerintem nem szerencsés és nem is egészen szabatos. A morfológia valójában a belső és külső erők harcának eredményeit értékeli, tehát a két erőpár együttesen kialakított formakincsével foglalkozik, viszont az éghajlati morfológia belső tartalmában csak a külső, az éghajlati tényezőktől irányított erők munkájával, illetve azok felszínalakító hatásával kíván foglalkozni. Ettől a tökéletlenségtől azonban bizonyára el kell tekintenünk, nemcsak azért, mert a fogalom használatának ez a csonkított módja nálunk és az egész világirodalomban polgárjogot nyert, hanem azért is, mert széles körben beszélünk hasonló módosított értelemben szerkezeti és kőzetmorfológiáról is.

Az előadónak és az előadásnak legfőbb célja az ún. éghajlati-morfológiai tartományok, illetve régiók kijelölése. A jelenleg megállapított nyolc régiót csak kísérletnek tekinti, alapnak egy következő tökéletesebb beosztás számára.

Az éghajlati régiók tárgyalása előtti részletében azt állította az előadó, hogy a megelőző kísérleteket, Davis nedves, száraz és glaciális területeit nem lehet még az éghajlati morfológia értelmében vett megkülönböztetésnek tekinteni, mert azok absztrakt, a valóságban nem élő területek. Azt hiszem, hogy az előadónak ez a megállapítása nem egészen helyes, indokolt és meggondolt. Szerintem kétségtelen, hogy Davis a nedves, száraz és a glaciális lepusztulás és felhalmozódás formáiban az éghajlati hatások különbségei jutnak kifejezésre és hogy már Davis is nemcsak érezte, de értékelte is ezekben az esetekben a maga módján az éghajlati hatások különböző minőségeit a lepusztulás és felhalmozódás menetében is. A nedves, száraz és glaciális jelzőket csak éghajlati értelemben lehet felfogni és általános értelemben is használatos a nedves, száraz, glaciális éghajlat fogalmának alkalmazása, egyebütt még az előadó is használja. Az éghajlati morfológia előőrsei tehát már Davis tanaiban is jelentkeznek, igaz, hogy korlátozottabb mértékben.

Cholnoky is elég részletesen foglalkozik a »Földfelszín formáinak ismerete« című munkájában különböző éghajlati hatások tárgyalásával, és könyvének XXXVII. fejezetében »A normális lepusztulás forróégövi formái« címen nagyon is találóan, a fő jellegzetes vonásokat mind a pusztulás menetében és jellegében, mind a lehordásban, tömegszállításban stb. kiemelve egészen korszerűen tárgyalja. Ugyanennek a munkának XXXVIII. fejezete a havasi (ezen ő tulajdonképpen periglaciális területet ért) és glaciális lepusztulásról szól, a XXXIX., XL. és XLI. fejezetek a sivatagi lepusztulás formakincsével foglalkoznak. Az éghajlati-morfológiai elemek számonvétele tehát már elég korán mutatkozik a morfológiai irodalomban. Velük kapcsolatban tárgyilagosan úgy kell nyilatkozni, hogy ezek az elemek nem tökéletesen rendezettek és inkább csak a kirívóbb esetekre korlátozottak.

Kár, hogy az előadó megfelelő és kívánatos előkészítés nélkül menten rátért az éghajlati-morfológiai régiók sorozatának ismertetésére. Sokkal tanulságosabb lett volna előbb az éghajlati-morfológiai régiók osztályozásának morfológiai alapfeltételeit ismertetni, a felszín mállását és aprózódását, vagyis az esetleg lehordásra váró anyag előkészítését és ahhoz csatlakozva a szállítás lehetőségeit, tehát azt, hogy a felszín lepusztulásának milyenek az adottságai, az előnyös, vagy hátrányos feltételei a különböző hőmérséklet, csapadék és ennek következtében vízrajzi viszonyok között. Hiszen az éghajlati morfológiát éppen a felszín pusztulásmenetének a különböző éghajlati feltételek között végbemenő minősége érdekli és az egyes éghajlati-morfológiai régiók között a

határt a minőségi különbségek határvonalán szándékozik kijelölni. Egyébként, véleményem szerint, az előadó azokat az éghajlati-morfológiai régiókat, amelyek általában az éghajlati tényezők hatására nagyjában vízszintes és függőleges övezetességgel helyezkednek el, nagyon jól választotta ki és állapította meg. Természetes, hogy a régiók elrendeződése az ismeretes földrajzi okok miatt nem lesz és nem is lehet szabályos és hogy bizonyos zavaroknak törvényszerűen be kell állaniuk. Az is nyilvánvaló, hogy az egyes éghajlati régiók között az átmenet csaknem mindig fokozatos és hogy a határsávok viszonylagosan széles övezeteket foglalnak el. A magam részéről a monszunövezeteket önálló régióba sorolnám és azon belül *a*) trópusi és szubtrópusi (fagymentes, aprózódás nélküli), valamint *b*) a mérsékeltövi alrégiót különböztetném meg. Így az éghajlati régiók száma kilencre emelkednék és a sorozatban a monszunrégió a nyolcadik helyet foglalná el.

Az előadó ismételten hangsúlyozta, hogy éghajlati-morfológiai régióbeosztását jelenlegi állapotában fogyatékosnak és vázlatosnak tekinti, hogy a régiókat mind vízszintes, mind függőleges irányba további régiókra és alrégiókra szándékozik bontani, ha majd bőségesebb éghajlati és morfológiai alpanyag áll rendelkezésére. Nem tartom valószínűnek, hogy a mai időben már rendelkezésünkre álló éghajlati adatok ne lennének elegendően bőségesek ahhoz, hogy az éghajlati-morfológiai régiók elhatárolásához megfelelő alpanyagot szolgáltatassanak, sőt a régiók kijelölésében talán még a morfológiai alpanyagban sem lehet túl nagy a hiány. Egészen más a helyzet az alrégiók, helyesebben az átmeneti formák esetében. De vajjon a morfológiai átmeneti formákban jelentkezhet-e egyáltalában olyan változékonyság, mint amilyen pl. az éghajlatban egy részletesebb Köppen-féle éghajlati térképen, pl. Magyarország Köppen-féle rendszerben készült éghajlati térképén ábrázolásra kerül. Azt hiszem, aligha. Olyan adatok, mint a júliusi középhőmérsékletnek 1 vagy 2°-kal való magasabb volta, vagy a csapadék maximumának 2 hónappal ide vagy oda való eltolódása aligha vonhat maga után a formák kialakulásában észrevehető különbségeket. Az ilyen aprólékos rendszerességre való törekvésnek nem hiszem, hogy komolyan számbavehető eredményei lehessenek.

Különbösen is ezek még nagyon távoli perspektívák. Hol vagyunk még a Föld részletes geomorfológiai feldolgozásától, milyen távol vagyunk még Európa egészen részletes geomorfológiai ismeretétől is! Azonkívül nemcsak a jelenkori, hanem legalább a közeli fosszilis formák is feldolgozásra szorulnak.

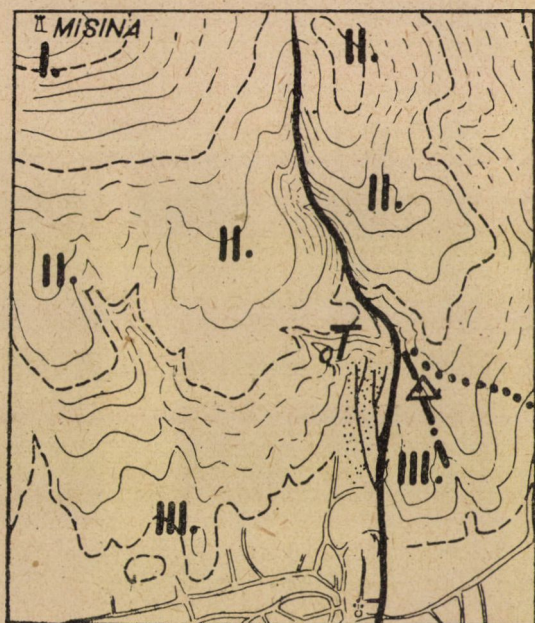
Végezetül még egy gyakorlati kérdésre szeretnék kitérni, nevezetesen arra, hogy az oktatásban hogyan és hol foglalkozzunk a geomorfológia tárgyalása folyamán az éghajlati morfológia anyagával. Mai kézikönyveinkben ez a kérdés véleményem szerint nincsen még egészen kielégítően megoldva és az éghajlati morfológia nagy horderejű jellege feltétlenül megkívánja, hogy gondolkozzunk felette. Elgondolásom szerint a helyes megoldás az, ha a geomorfológiai formakincs tárgyalásának során minden egyes formával kapcsolatban részletesen és megindokoltan megbeszélésre kerül, hogy az illető forma, mondjuk pl. a törmelék-kúp milyen összetételű, szemnagyságú, lejtőszögű, kiterjedésű a glaciális, periglaciális, a mérsékeltövi, mediterrán, a sivatagi sztyep, trópusi egyszakaszos és kétszakaszos esők övezetében. A formakincs tárgyalása során tehát minden változatot tárgyalni kell. Az így összeállított ismeretanyag alapján a morfológiai anyag letárgyalása végén, tehát a közetmorfológiát követően a végső fejezetben foglalkozzunk ezután összefoglalásul az éghajlati-morfológiai régiókkal. Ebben az esetben elkerüljük a máskülönben feltétlenül jelentkező ismétléseket és

módunkban áll az éghajlati-morfológiai régiókat fontosságuknak megfelelő keretben tárgyalni.

Meg vagyok győződve arról, hogy őszinte köszönettel tartozunk az előadónak azért, hogy az éghajlati morfológia kétségtelenül nagy horderejű problémakörére nagyon érdekes és értékes előadásával figyelmünket összpontosította és egyben módot nyújtott arra, hogy ezzel a kérdéssel kapcsolatban a remélhetően bővebbre táruló vita folyamán a kívánatos egységes álláspontot kialakíthassuk.

SZABÓ PÁL ZOLTÁN

Nézetem szerint a klimatikus geomorfológiai folyamatokra — a fejlődés ritmikus jellegére — sokkal nagyobb figyelemmel kell lennünk Bulla Béla idevonatkozó tanulmányai nyomán, mint eddig tettük. Csak így nyerhetünk hazánk

I. sz. térkép

egy-egy tájáról is az előzőnél jobban értelmező földrajzi szemléletet. Természetesen az ellentétek küzdelmében mutatkozó kölcsönhatásokat a fejlődés szüntelen változó menete szerint kell értékelnünk. Tehát nem szabad szabályos szakaszosságokat keresnünk.

Mivel minden elmélet annyit ér, amennyit a tapasztalat belőle igazol, kiválasztottam egyetlen mecseki völgyet, a pécsi Tettye-patak völgyét, illetve ennek folytatását, amelyet Irma úti völgynek szoktunk nevezni. A ritmikus folyamatok főbb megnyilatkozásait a rövidség kedvéért pontokba foglalva tömören közlöm a következőkben:

I. *A harmadkor*

A miocén alaktani értelemben véve nálunk a tönkösödés korszaka. A miocén végén az areális jellegű lepusztulás jellemző. A nagy sziget, melynek tartozéka a Mecsek is, még sülyyed. A Mecsek déli oldalán jellegzetes tönklépcsők kezdenek kialakulni, a mai 5—600 méteres szint (1.sz.térképen I.) tönkje kezd elválni a mai 4—500 méteres felülettől (1. sz. térképen II.).

A pliocén és posztpliocén szakaszra a kéregmozgások fokozódása, az emelkedés, az egymásratolódások és pikkelyeződések a jellemzők. A pliocén után területünk újabb tönklépcsőkre bomlik (1. sz. térképen III.).

1. *Felsőpliocén.* A II. tönkös szinten az Irma-úti völgy mai felső szakasza hátravágódik (1. sz. térképen a vastag fekete vonal magasabb szakasza.). A harmadkori tengerek vékony abráziós takarójából hátramaradt törmelék, a még mindig túlnyomóan areális jellegű lepusztulással, szinte teljes mértékben elszállításra kerül. A törmelék koptató munkával a mészkő hátán völgyformát alakít ki. A tönkös mészkőfelszínek karrosodnak, a helység lábánál durva és válogatatlan agyagos kőtörmelék halmozódik fel. Az egész terület emelkedésben van.

2. *A pliocén vége.* A mállási termék túlnyomóan vörös agyag. A vörös agyag a mészkő réseit eltömi. A karsztosodás elakad. A hegység sülyyedése valószínűsíthető.

3. *A posztpliocén kezdete.* A kémiaiilag erősen bomlott és fizikailag is felaprózódott felső talajkomplexum a jelentékenyen meginduló pikkelyeződések következtében délkelet felől északkeletre hajlik meg. (Lásd a fényképen a szállban-álló kőzet felett még megmaradt ilyen képződményt.) Emelkedés indul meg. A klíma nagyjában mediterrán jellegűnek mondható.

II. *Pleisztocén*

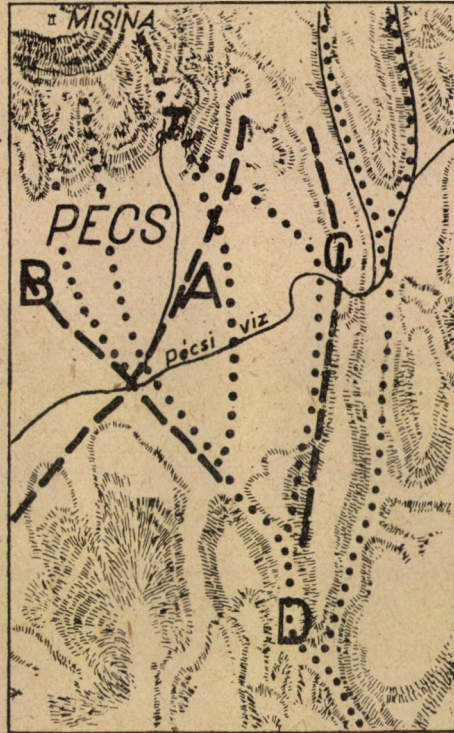
1. Területünk a periglaciális tartomány része. A pleisztocénben a klímahullámzás a jellemző. A duzzadó palák (wengeni) a hideg, száraz, fagyos klíma hatására felcserepednek, majd széthullanak. A pleisztocénen belül végbemenő klímahullámzás esapadékosabb szakaszai jelentékeny mállási terméket produkálnak. Ezt azonban még a pleisztocén folyamán csaknem maradéktalanul el is szállítják. Területünkön a Günz—Mindel—Riss és az interglaciálisok külön-külön nem ismerhetők fel. Ennek oka — indokolt feltételezésünk alapján — hogy a hegység jelentékeny emelkedése következtében a völgyek a mainál mélyebbre és a vízválasztó felé hátrább vágódtak be; később azonban ismét betemetődtek és egyes völgyágak fel sem újultak. Az emelkedés elősegítette a klímahatások érvényesülését a lepusztulási termékek elszállításában. A pleisztocén karsztosodás szakaszosságában is felismerhető a klímahullámzás. A hegység előterében halmozódik fel a durva törmelék.

Az Irma úti völgy ekkor délkelet felé kanyarodva ér ki a hegységből. (1. sz. térképen pontsoral jelölve.) Ez az idő Milankovics—Bacsák táblázata alapján 600 000-től 170 000 évig tartott.

2. A Riss₂—Würm₁ interglaciálisra a barna színű, időnként hulló porral is átmenetesen képződő kavicsmentes lepedék a jellemző. Ez a barna színű kőzet játszott nagy szerepet az előző pontban említett és a mainál nagyobb mélységű völgyek betemetésében. A völgyek betemetődése és elzáródása a

klimatikus okok mellett nagyobb mérvű süllyedést is valószínűsít. A Würm₁—Würm₂ közti időszak folyamán sincs jelentékeny bevágódás. Helyenként átmosott, vályogos lösz, kevés kavicsstartalommal mutatkozik. (A fénykép baloldalán a világos színű lösz alján ismerhetjük fel ennek nyomait.) A hordalékos képződmények tetején helyezkedik el a jellegzetes és típusos Würm-lösz. Ekkor a törmelék elszállítása a klimatikus viszonyok következtében sem érvényesülhetett. Idő: 170 000—116 000 évig.

3. A Würm-lösz tehát a jelentékenyen betemetett völgyek hátára települ. Ebben a szakaszban az anyag alig mozdul a helyéről. A klíma száraz és

2. sz. térkép

hideg, a palás anyagú kavicsok a fagy hatására felrepedeznek. A Würm-lösz telepedésének ideje 116 000 évtől tart legfeljebb 12 000 évig, ezalatt az anticiklonális klíma végképp felszámolódott és egyre barnásabb tónusú képződmény keletkezett.

III. A posztglaciális forradalmi szakasz

1. A völgyek fokozatosan felszabadulnak, a hordalék a leöblítéssel eltávozik. Az Irma úti völgy alsó szakasza irányt változtat, a havihegyi magaslat felé tér el (1. sz. térképen pont-vonal-pont jel.). Ebben a mai csonka völgyben jelenik meg a magasabb szintről átmosott, vályogos talaj és lösz keveréke. Ez vélhetőleg a fenyő-nyír-korszakra esik, tehát időszámításunk előtt 12 000-től 8 000-ig A hegység lábánál az előző Würm-időszakban deflációsan is puszt

túlt medence süllyed, majd tóvá lesz. E tó kialakulása azonban még kezdetleges, fokozatosan kelet felé nyer teret. (A 2. számú térképen A, B, C szaggatott vonalak jelzik a geomechanikailag indokolt hossz- és haránttöréseket, amelyek mentén a Pécsi-medence e szakasza kelet felé fokozatosan kialakult.

3. sz. kép

2. A fenyő-nyír-korszak után általában melegebb és szélsőséges klíma válik uralkodóvá. A tettyei karsztforrás (a térképen T) valószínű, hogy a csapadékosabb nyír-fenyő-korszakban már működik, azonban biztosan megvan a tölgy-korszakban. Ugyanis a forrás előtt közel egy kilométer hosszúságban nagyvastagságú mésztufakéreg telepedett le, gazdag növényi tartalommal. Ebben az alsó szinten a tölgyerdő hulló lombjainak maradványait találtuk meg.

A mogyoró-korszak nyomait eddig nem sikerült felfedezni. A Tettye-forrás tetarátá-gátak mögé szorulva, helyét 200 méteren belül többször megváltoztatta. E változást a pikkelyeződés is befolyásolta, amennyiben a karsztos mészkő elé torlódó, vizet záró liasmárga mozgásban volt. A tetaráták nagy lépcsői nyomán a vízfolyásnak meggyorsulására a hegységi oldal emelkedésére következtethetünk.

A klíma egyre csapadékosabbá válik, valószínű ekkor vágódik hátra a tettyei völgy az Irma úti völgy felé és azt a nagyobb esés vonalán eltéríti. A havihegyi völgyirány (1. sz. térképen pont-vonás-pont) völgytorzó marad. A tettyei völgy nagyobb esését a Pécsi-medence szakaszos besüllyedése is növeli. A tölgyerdős szakasz időszámításunk előtt 5 000-tól 2 000-ig tartott, tehát egybeesik az új kőkorrall.

3. A tölgyleveles tufa felett a bükkleveles jelenik meg és jelzi a bükk-korszakot. Ma a Mecseknek déli oldalán nem találunk bükkfát. Az északi oldalon zsúrlók és páfrányok társaságában él a bükk. Jelzi a hűvösebb óceánikus éghajlatot. Ez az időszak 2 000-től 800-ig tartott, tehát egybeesik a késői neolitikummal és a bronzkorrall. Hogy a havihegyi völgy (1. sz. térképen pont-vonás-pont) már völgytorzó volt, következik abból is, hogy a völgytorzó betemetett árkában megtaláltam a bronzkori ember jellegzetes településhelyét és temetőjét. A halottat zsugorítva, fej nélkül temették el. A fej helyébe vadkankoponyát raktak, majd a tetemet kövekkel borították le. A hűvös, bükkerdős időszakban érhető, hogy a csontváz összezsugorítva, tehát a hideget nehezen tűrő ember összekuporodását jellemző pihenő helyzetben feküdt. A tetem kelet felé tekintve, mintegy a nap melegét várva kapta meg helyét. A rajta levő kőborításban pedig olyan köveket is találtam, melyek e területen természetes fekvésben, de még hőmpolyban sem találhatók meg. Ezeket nyilván messzebb-ről hozták egyesek, hogy a halottra rátegyék.

4. A bronzkori kultúra idejét viszonylagos süllyedés követte, ami abból is következik, hogy az őstelep kultúrrétege fekete színű, mintegy méteres vastagságú üledék borult. Ebben a kissé magasabb szintről lemosott csont- és cserépedény-maradványok már átmosva helyezkednek el. Lehet, hogy ez volt a bükk második szakasza, tehát időszámításunk előtt 800 körül vagyunk.

5. Ezután — tehát már a történelmi kor hajnalán — rohamos emelkedés mutatkozik a hegységi oldalon. A síkság továbbra is mélyül. A havihegyi lépcső — törkös jellegű szint mintegy 40—60 méterrel magasabban áll ma, mint a Pécsi-medencétől délre fekvő posztpliocén törkös hát. Tehát kb. ennyi lehet a medence hegységi pereme és a síksági déli oldal közti szintváltozás különbsége. A mésztufarétegek tovább gyarapodnak, bennük faszéndarabok jelzik a közeli emberi település valószínűségét. A tufában ismét visszatér a tölgylevel, a melegebb és szárazabb klíma igazolásául. A mésztufa felsőbb szintjén, tufába foglalt, véletlenül megtalált, erősen irizáló üvegszilárk leletem a kultúrember hagyatéka. Kora nehezen határozható meg. Valószínű, hogy a római kortól a magyar középkorig terjedő időben juthatott a közetbe. Ugyanis a magyar középkor első századaiban kényszerítették először malomárókba a tetarátákon szerteszét csordogáló vizet. A Pécsi-medence a felső pliocéntől kezdődőleg napjainkig alakul, változik. A-B-D szerkezeti vonaltól keletre eső része (2. sz. térkép) csak a pleisztocén folyamán kezd kialakulni, eddig a vizek a D felé, tehát a Nagypáti-völgyön át délkelet felé távoztak. (A vizek útját pontsorok jelzik.) Fokozatosan fordultak a vizek a medence felé, úgyhogy a Pécsi-víznek a C törésvonal domborzatánál átjutása, hátravágódása szinte recensnek nevez-

hető. D völgyben, a délkelet felé irányuló lefolyás, a történelmi idő hajnalán fordult meg saját medrében, de ellenkező irányba, északnyugat felé.

E rövid vázlattal egy völgy történetén futottam át és a földrajzi környezet tartalmának ritmikus változásait — az ellentétek küzdelmét — tarka sorozatban nyújthattam. Ez bizonyítja azt, hogy alaktani vizsgálatok esetén óvakodnunk kell a kéregmozgások túlértékelésétől és nagy tekintettel kell lennünk a klímára, mely a tájformáló vízháztartás szabályozója, a növényzet, a vegetáció egyik legfőbb meghatározója. A földtörténet során fosszilis formaelemeket örökölünk, melyeket klímátörténeti viszonylatban megvizsgálva értelmezhetünk helyesen.

BULLA BÉLA válasza a hozzászólásokra

Nagyon kevés megjegyzést óhajtok tenni, egyrészt azért, mert az idő nagyon előrehaladt, másrészt azért is, mert a három korreferensem felszólalása örvendetes módon — és ezt köszönettel veszem az ő részükről tudomásul — lényegében az enyémmel azonos felfogást vallott.

Legyen szabad a felszólalások sorrendjében először Kádár professzor elhangzott korreferátumával röviden foglalkoznom.

Első a ritmus és az ütem kérdése. Ez a kérdés valóban felmerült a május 20-i doktori vita alkalmával is. Én ott sem győződtem meg az ütem és a ritmus azonosságáról, — ma sem vagyok meggyőződve. Az ütem szerintem holt valami, míg a ritmus maga az élet. A ritmusban több van, mint az ütemben, a taktusban. Hasonló felfogást vall Volz is, aki a földrajzi környezet ritmikus fejlődése egyes szimptomáival először foglalkozott. Mindenesetre a kérdést még jól meg kell vizsgálni.

De nem is ez a lényeg. A lényeg az, hogy Kádár felszólalásában — és ez itt a legfontosabb — a legteljesebb mértékben osztja felfogásomat, amely szerint a domborzat fejlődését Davis-szel ellentétben nem ciklusos, hanem ritmikus folyamatként kell értelmezni. Ő azt a megszorítást tette — amint emlékezetes —, hogy a ritmikus domborzatfejlődés csak bizonyos határterületeken, nem az egész Föld felszínére kiterjedően jelentkezik. Talán megengedi Kádár kartárs, hogy én ismét ellentmondok neki. Én szerintem az egész Föld felszínén jelentkezik a ritmus. Azért, mert a trópusi területen, a trópusi szavannán — ezt mindketten hangsúlyozzuk — ma fosszilis formákat nem ismerünk és valószínűleg a jövőben sem fogunk megismerni, vagy legalábbis gyér mértékben, ez nem jelenti, hogy ott nem volt a domborzat fejlődése ritmikus. Mert — ezt hangsúlyozom — nemcsak az éghajlati ritmusok okozzák a domborzat ritmikus fejlődését, hanem a szerkezeti mozgások ritmusa is, márpedig ritmikus szerkezeti mozgások ezen a területen is voltak a Föld történeti múltja folyamán. Ezek a ritmikus szerkezeti mozgások bizonyára felszíni formákban nyilvánultak meg, ha ma már, vagy ma még ki nem is mutathatók a geomorfológia által. Mindenesetre az a véleményem, hogy további részletes vizsgálatok a domborzat ritmikus fejlődését ezeken a területeken is igazolni fogják.

Feltétlenül igaza van Kádár kartársnak, hogy a ritmus legélesebben a határterületen és főként — amint helyesen mondotta — a tágabb értelemben vett periglaciális területen mutatkozik, de ez természetesen nem jelenti azt, hogy más területeken a ritmikus fejlődés lehetősége nem volt adva.

Egyébként azokat a szép térképeket, amelyeket bemutatott, külön is meg kell köszönnöm, hiszen azok az én előadásomat részleteiben kitűnően alátámasztják.

Másodsorban legyen szabad Kéz professzornak röviden válaszolni.

A karsztos tönkösödés kérdését rendkívül helyesen világította meg. Nagyon köszönöm ezt a kiegészítő megjegyzését. Én a karsztos ritmusra egyetlen mondattal utaltam, viszont a korreferensnek éppen az a feladata, hogy a fő előadással vitázva vagy támogassa vagy cáfolja annak állításait.

Itt kitűnő bizonyítékot kaptunk éppen az éghajlati morfológia területén a felszíni domborzat ritmusos fejlődésének igazolására a karsztos területen, a karsztos fosszilis formák kimutatása révén. Eppen a jugoszláviai, tehát a dalmáciai területen is. Sőt ő átvitte ezt a szemléletet — szerintem nagyon helyesen — a magyarországi karsztra, a Bükkre is. Mindenesetre a ritmusos karsztdenudációval a karsztkutatóknak a jövőben feltétlenül számolniuk kell.

Nem tudok azonban Kéz professzor kartárssal még most sem egy véleményen lenni a davis-i ciklustan terület típusainak kérdését illetőleg. Való igaz, hogy a davis-i háromfajta denudációs és akkumulációs folyamat: a glaciális, a humidus és az aridus, általunk ténylegesen létezőnek vett folyamatok. De ma is állítom, hogy ezek absztrakciók. A valóságban a helyzet az, hogy amiként nincsen hegység és nincs folyó, hanem van Mississippi és Duna, és van Kárpátok és van Alpok, s ezeknek közös jegyeiből vonjuk el, absztraháljuk azokat a közös sajátosságokat, amelyek ilyen típusok (folyó, hegység) kijelölését lehetővé teszik, ugyanúgy nincs humidus klíma, hanem van mérsékeltövi, van trópusi nedves klíma és van óceáni klíma. Ugyanígy vannak veszteséges vízháztartást mutató területek: sivatagok, ugyanígy vannak állandó hófelhalmozódást mutató területek, amelyek azonban megint fejlődésükben éppen a szerkezeti mozgások ritmusos folyamata következtében territoriális különbségeket mutatnak. Szerintem itt van a hangsúly. Nekünk a típusok kiválasztásán túl kell mennünk. Davis nem mehetett túl, mert ő a domborzat fejlődését ciklikusan értelmezve valóban csak a típusokhoz juthatott el. Ismeretelméleti lehetetlenség volt az ő számára továbbjutni. Nekünk ma már természetszerűleg el kellett jutnunk a ritmus fogalmáig és a tényleges területek, tartományok kijelöléséig.

Kéz hiányolta előadásomban azt, hogy nem morfológiai tényekből indulok ki, nem kizárólagosan klimatikus formák alapján jelöltem ki az egyes klimatikus morfológiai régiókat. Igaza van. Legyen szabad azonban utalnom a bevezető szavaimban mondottakra, amelyek szerint céлом egyelőre ezeknek a klimatikus morfológiai régióknak kvalitatív jellemzése volt, eddig ez is hiányzott.

Ezután rá is kell térnünk az egyes klimatikus geomorfológiai régiók kvantitatív jellemzésére. Ebben azután az ő általa sürgetett mállási, aprózódási folyamatnak — általában a denudációs folyamat hármas ütemének: anyag-előkészítésnek, anyagelszállításnak, anyaglerakódásnak éppen a klimatikus morfológiai övenként jelentkező területi különbségeit kell hogy a legalaposabb vizsgálat tárgyává tegyük, amint ő erre kitűnő példákat is mondott éppen a törmelekkúpok esetében. Ezt ki kell terjesztenünk mindenfajta denudációs, illetőleg akkumulációs folyamatra és formára.

Szabó Pál Zoltán hozzászólásában egy kitűnő kis példán összefoglalva láttuk egy kis terület ritmusos fejlődését, a szerkezeti mozgások és éghajlatváltozás ritmusának egymásba szövődése kapcsán. Kitűnő kis gyakorlati példát adott, amelynek szép, világos okfejtéséért Szabó Pál Zoltán kollégámnak külön is köszönettel tartozom.

PRINZ GYULA elnöki zárószava

Engedjék meg, hogy úgy, mint ez az elnöknek kötelessége, összefoglalás-képpen néhány megjegyzést tegyek az itt elhangzott előadáshoz és a hozzáfűzött kritikai megjegyzésekhez, hozzákapcsolva saját szemléletem kifejezését is. Ez az utóbbi részben már bennfoglaltatott Bulla professzor előadásában is, hiszen előzőleg már közöltem vele, hogy melyek azok a kérdések, melyek az én szemembe is ötlöttek. Hogy mégis néhány szóval visszatérjek először is magára az előadásra, rá kell mutatnom az előadásnak számunkra nagy tudomány-elméleti jelentőségére.

Az előadás a leíróföldrajz egy igen jelentős és jövő fejlődésére döntő problémáját is felvetette. Ezt minden geográfusnak mélyen át kell éreznie. A területrendszertan a leíróföldrajznak talán legfontosabb és leginkább megoldatlan problematikai kérdése. Bulla professzor előadása ebbe a kérdésbe nyúlt. Nagyon is jól tudjuk, hogy a szaktársak általában is milyen nagy nehézségekkel állanak szemben és milyen tájékozatlanság is uralkodik le egészen az iskolai földrajzkönyvírásig és a népszerűsítő földrajzi irodalomig a területrendszertan területén. Negyven évvel ezelőtt a római földrajzi kongresszuson vetődött fel először a kérdés a földrelief természettudományos rendszertana ügyében. Azóta sem született meg a leíróföldrajz Linnéje.

A gyakorlatban ma is két út, két egymással homlokegyenest ellenkező területrendszertani módszer alkalmazása van előttünk. Az egyik az ősi enciklopedikus államisme hagyománya is, a »régik« földrajzé, ami most az új gazdasági-földrajzban a politikai-társadalmi viszonyok következtében kialakult és így a társadalmi egységek területeihez igazodás. A másik út és másik célkitűzés a földrelief, a teljes reliefkép összes természeti és természetátalakításból kialakult, kialakított tájrajzi jelenségeinek természettudományos oknyomozó dialektikus materialista magyarázatára felépített területrendszertan. Itt legyen szabad Markov ötágazatú szintézisére hivatkoznom. Mindenesetre nem szabad egy geográfusnak sem megfélekednie a két út és célkitűzés különbségéről.

A leíróföldrajzban végzett több évtizedes munkám tapasztalatából látam, hogy itt ki kell épülnie olyan rendszertannak, reliefrendszertannak, amilyent más természettudományok már mind régen kiépítettek. A nyers georelief áttekintő megértéséhez elengedhetetlen a Markov-féle öt reliefelem szintézise által és alapján kiépítendő olyan területrendszer, mely tisztán természettudományos módszeres gondolkodással, tehát materialista dialektikával a földrajz minden jelensége megértéséhez az aláfestést adni tudja.

Ebbe a célkitűzésbe iktatódik be tulajdonképpen Bulla professzornak ez az itt bemutatott munkája, mely azonban csak az öt reliefelem (geogenetikai, geotektonikai, orohidrográfiai, klimatográfiai-biogeográfiai, ökonomiai) *egykének* területrendszertani kérdéseivel foglalkozik. De nem szabad az előadás lenyűgöző hatásának engedve megfélekednünk arról, hogy az egységes, mondjuk linnés területrendszertannak a klimato-biogeográfiai vagy klimageomorfológiai területrendszertan csak egyik szektora, bármily szorosan kapcsolódik ez a szektor minden jelenségével a többi négyéhez.

Ez az, amit ezen a helyen el akartam mondani, mint egyéni felszólaló, Bulla professzor előadásának értékeléséhez. Az előadás és a hozzászólások meghallgatása után legyen szabad megmondanom, hogy a nagy, Bulla professzor előadásának címében felvetett problémakörben kissé túlságosan elmerültek a hangok a részletekbe. Talán maga Bulla professzor is túlságba vitte az indo-

kolást, professzori módon kevésbé tapasztalt hallgatóságának meggyőzhetése érdekében. Ezzel szemben és ezért kell kiemelnem Kádár professzornak a főkérdés tengelyéhez szerelt kitűnő megjegyzéseit. Elsősorban azt, ami a klimatológiai geomorfológia leggyengébb pillérért érintő paleoklimatológiai probléma. Amikor rámutatott arra, hogy a klimatológiai területrendszertan keretében egy nagy ismeretlennel állunk szemben. Ez pedig a reliefkialakulás évszázmilliók folyamataiban az endogérexogen együttműködő alkotóerők munkafolyamatában a klímátényező rendkívül hiányos, vagy egészen ismeretlen volta. Ezzel Kádár professzor bennem talán érzelmi harglemez is megütött, mert legifjabb murkálkodásomban már éreztem a paleoklimatológiai tényezők kikapcsolhatatlanságát.

Kádár professzor egy másik figyelmeztetését éppen így aláhúzottan kell kiemelnem. Ciklus vagy ritmus? Én is úgy tudom, hogy a ciklus akár ténylegesen végbement körfolyamat (amilyen Bulla professzor meg is mondta, hogy nincs) a földrelief történetében, akár pedig csak kutatásmódszertani alapszempont, olyan befejeződött körfolyamat, mely igenis az epirogenetikus földkéregmozgások szemléltetője. A ritmus a ciklus belső ütemrészlege, nyugtalanságának epizodális tagja, akár csak vertikális akár horizontális, helybenmaradandó vagy előrehaladó mozgásról van szó. Kádár professzornak ebben velem együtt bizonyára sokan igazat adnak.

Ezzel kapcsolatban Kádár professzor felszólalásából fontosnak tartom annak az óvatosságra intésnek kiemelését, főleg ifjú nemzedékünk számára, amivel a Davis-elméletéről szolt. Már korábban és ismételtelen megmondtam Bulla professzornak, hogy a Davis-elmélet merev elvetésében bizonyos mértékben túlzást — nem éppen túlzást, mert hiszen ez erős kifejezés volna, de túlerős kihangsúlyozást látok. Kádár professzor kritikai megjegyzéséhez legyen szabad hozzáfűznöm, hogy általában is legyünk óvatosak korábbi, igen hosszú, igen mélyreható kutatásokra felépített munkaelméletek elvetésében. Ha végig tekintek a múlt század közepétől, tehát földrajztudományunk újjászületésétől kezdve azokon a munkaelméleteken, melyek egymás mögé sorakozva a földrelief globális szemléletének mai kiépültségéhez vezettek, akkor azt kell látnom, hogy mindegyikben van valami igaz. Természetesen az egyéni munkaelméletek felállítói dialektikonjaikban sokszor csak saját argumentumaikat emelik ki és végérvényt várnak. Ebben Bulla professzornak igaza van.

Ami Kéz professzor előadását illeti, aki hiányokat lát Bulla professzor térelméletének és területrendszertanának kiépítésében kellő tényekkel alátámasztásban, neki ebben tökéletesen igaza van. De én egyéni hozzászólásomban itt a bevezető részben éppen ellenkezőleg, az igazoló ténymegfigyelések hosszadalmasságát kifogásoltam. Ex asse szakemberek számára ar kétszerű előadáson ezt mellőzhetőnek tartom, mert eltereli a figyelmet a fő kérdésről, mellékvágányra csúsztat. Nem hiszem tehát, hogy Bulla professzor beismerése ellenére is, ebben hibát követett volna el. Magammal jönnék ellenkezésbe, ha ezt nem mondanám meg. Ebben a tekintetben inkább azt mondhatnám, hogy azok a pillérek, melyekre Bulla professzor itt elöttünk munkaelméletét és területrendszertanát felépítette, túlságosan is részletezett és felesleges tartószervezetű pillérek voltak előadása számára. Kéz professzornak persze viszont tökéletesen igaza van kételyében, hogy ítéletet csak az egész kutatásanyag ismeretében hozhatunk.

Szabó Pál Zoltán külön előadására, mert ez lényegében nem is hozzászólás volt, azt a megjegyzést kell tennem az előadás értékes tartalma és klasszikus

szépsége ellenére, hogy a jövőben külön beiktatott előadást ne tartsunk. Ennyi részlettárgyalás még messze túlmegy a Kéz professzor kívánságán is. Maradjunk mindig az egyetlen központi kérdés, a súlypont mellett. Ilyen volt például az előadás három címszava közül a leglényegesebb tőszó, a területrendszer-tan, nem pedig a mozgás.

Végül legyen szabad kifejeznem azt, hogy mindenesetre rám gyönyörködtető, szellemes szimpozion benyomását tette akadémiai előadóülésünk. Sok kutatásemléket idéztünk fel és ismeretekben gazdagodva távozhatunk. Ezért meg kell köszönnöm elsősorban előadónknak alapos, terjedelmes és nagyszerű előadását, és köszönetet mondok a hozzászólások értékeiért is. Ezzel az ülést bezárom:

A FÖLDRAJZI MUNKAMEGOSZTÁS ALAPKÉRDÉSEI MAGYARORSZÁGON

MARKOS GYÖRGY

Előadásom tárgyának megválasztásában az a meg gondolás vezetett, miszerint az Akadémiai Nagyhétén az első ötéves terv befejezése előtt minden tudománynak az a feladata, hogy az új kormányprogram alapján a maga sajátos szakterületén a hibák feltárásával és a helyes, tudományosan megalapozott megoldási lehetőségek feltárásával járuljon hozzá a második ötéves terv jobb megalapozásához.

A meghirdetett témakörből öt fő kérdést emelek ki és ezek köré csoportosítom mondanivalóimat.

Ezek :

1. A földrajzi munkamegosztás a kapitalizmusban és a szocializmusban.
2. A tudomány és a gazdaságpolitika feladatai a szocialista földrajzi munkamegosztás szolgálatában.
3. A földrajzi munkamegosztás és a természeti-földrajzi környezet.
4. A földrajzi munkamegosztás társadalmi feltételei.
5. Az országos és nemzetközi földrajzi munkamegosztás fő kérdései Magyarországon.

1. Földrajzi munkamegosztás a kapitalizmusban és a szocializmusban

a) *Bevezetőül* meg kell állapítanom, hogy a földrajzi munkamegosztás nem más, mint a társadalmi munkamegosztás térbeli formája, ennek területi vetülete. Ezért amilyen mértékben elmélyül, sokrétűbbé válik a társadalmi munkamegosztás, ugyanúgy elmélyül, sokoldalubbá, kifinomultabbá válik a földrajzi munkamegosztás is. Mint a társadalmi munkamegosztás, úgy a földrajzi munkamegosztás is a termelés és a termelékenység nagyarányú növekedésével jár, ez adja meg létjogosultságát, ezért *szükségszerű*.

A földrajzi munkamegosztás *térszíne*, színhelye a földfelszín, a természeti-földrajzi környezet. Bármily fontos legyen is azonban a természeti-földrajzi környezet befolyása, főleg a fejlődés kezdeti szakaszában, önmagában nem teremti és nem is teremtheti meg a földrajzi munkamegosztást. Ennek kereteit,

méreteit a termelési mód határozza meg, mert ez a termelőerők és a termelési viszonyok összessége és egysége. Ezért a földrajzi munkamegosztás nem véletlenül vagy önkényesen, hanem törvényszerűen — *társadalmi jellegű* törvényszerűségek szerint alakul. Ezek közül egyesek érvényesek több társadalmi forma feltételei mellett is, de a *döntő* törvényszerűségek alapvetően mások a különböző termelési módok feltételei mellett. Így a földrajzi munkamegosztás kapitalista és szocialista rendszere között is vannak *jelentős* megegyezések, amelyekkel szemben fennállanak *döntő* különbségek.

b) *Melyek azok a törvényszerűségek, amelyek mindkét társadalmi forma feltételei mellett érvényesek?*

1. A földrajzi munkamegosztás mind a kapitalizmusban, mind a szocializmusban *objektív törvények* szerint alakul.

2. A földrajzi munkamegosztás kialakulásában mind a kapitalizmusban, mind a szocializmusban *jelentős*, bár a fejlődés folyamán egyre *csökkenő* szerepet játszik a természeti-földrajzi környezet, mint a társadalom anyagi életének állandó és szükségszerű feltétele.

3. Mind a kapitalizmusban, mind a szocializmusban kialakulnak a *gazdasági körzetek*, mint az országon *belüli* földrajzi munkamegosztás *alapegységei*, (így pl. az USA mezőgazdasági »belt«-jei, a Black County, az észak-franciaországi iparvidék — illetve a Szovjetunió rayonjai), amelyeket épp olyan objektív valóságnak kell tekintenünk, mint a nemzetközi munkamegosztás alapegységeit: az *országokat*.

4. Mind a kapitalizmusban, mind a szocializmusban a nagyobb egységek közötti földrajzi munkamegosztás *döntő* módon meghatározza az alsóbb egységek gazdasági struktúráját és az ezeken belül kialakult földrajzi munkamegosztást.

c) *Ezek a megegyező vonások. Melyek ezekkel szemben a döntő különbségek?*

1. A földrajzi munkamegosztás a kapitalizmusban a kapitalizmus — a szocializmusban a szocializmus gazdasági alaptörvénye értelméhez alakul. Ez a megállapítás annak az általános törvényszerűségnek alkalmazása, miszerint valamely társadalmi forma gazdasági alaptörvénye az adott társadalom minden jellemvonását meghatározza. Továbbá azt is magában foglalja, hogy a földrajzi munkamegosztásnak nincs és nem is lehet valami »saját« alaptörvénye, ami viszont abból következik, hogy a földrajzi munkamegosztás társadalmi-történeti-gazdasági kategória.

2. A kapitalizmusban a földrajzi munkamegosztás évszázados *spontán*, *anarchikus* fejlődés eredménye. Ezzel szemben a szocializmusban a földrajzi munkamegosztást, mint az egész népgazdaságot, *tervszerűen*, tudatosan, tehát *tudományosan alapon* kell kialakítani.

A »kell« nem azt jelenti, hogy az okvetlenül így is történik, hanem azt, ha elhanyagoljuk a földrajzi munkamegosztás tudományos alapon való kidolgozását, akkor teret engedünk a spontaneitásnak, a szervezetlenségnek, lehetővé tesszük, hogy aránytalanságok lépjenek fel a termelés földrajzi eloszlásában. Másrészt nem lehet minden központi intézkedést »tudományos« megalapozásúnak tekinteni. Önkényes, bürokratikus rendelkezések is kialakítanak valamiféle földrajzi munkamegosztást — de ez nem lesz tudományos, nem fog megfelelni a szocializmus alaptörvényének, következésképpen szintén csak anarchiához, aránytalanságokhoz vezet.

3. Míg a kapitalizmusban az egyes gazdasági körzetek területe, határai, funkciói *határozatlanok, elmosódottak*, a szocializmusban — a szocializmus építésénél — a *tudatosan* kialakított gazdasági körzetek határai, *funkciói pontosan megállapíthatók*, — feltéve, hogy ezeket valóban tudományos alapon állapítják meg.

4. Míg a kapitalizmusban egyes országok és körzetek — főleg (de nem kizárólag) a gyarmati és félgyarmati országok — egyoldalúan fejlődnek, a szocializmus építésénél kialakított körzetek kiegyensúlyozott, komplex gazdasági egységek. (V. ö. ismét az USA-belteket vagy Dél-Amerika egyoldalú gazdasággal rendelkező országait az Ural-, vagy a Volga-rayon sokoldalú gazdaságával.)

5. Míg a kapitalizmusban az egyes gazdasági körzetekben az üzemek, vállalatok telephelyei, sőt a különböző gazdasági ágazatok *egymástól függetlenül*, túlnyomóan *ellentétesen*, az egyes tőkés érdekei szerint alakulnak, a szocialista és a szocializmust építő országok gazdasági körzetei tudományos alapon, tervszerűen kialakított, harmonikus, kiegyensúlyozott *területi egységek*.

Következésképpen a kapitalizmusban a termelés területi elhelyezkedése, a földrajzi munkamegosztás torz, egyenlőtlen és aránytalan — antagonistikus jellegű — a szocializmusban, a szocializmus építésénél, és szocialista országok között kialakuló földrajzi munkamegosztás a kölcsönös segítség, az arányok és lehetőségek figyelembevételével alakul ki.

6. És végül még egy fontos különbség. Míg a tőkés országokban a gazdasági-földrajzi körzetek a történelmileg kifejlődött földrajzi munkamegosztás termékei, a szocializmust építő országok objektíve — (de esetleg csak »dynamei« lehetőség* szerint létező — még csak alakulóban lévő) gazdasági körzeteinek tudományos alapon való felkutatása a *kiindulópont*, az *alap*, a *keret* és egyben *eszköz* a földrajzi munkamegosztás tervszerű kialakításához.

d) *Milyen jellegű volt a földrajzi munkamegosztás Magyarországon a felszabadulás előtt?*

A földrajzi munkamegosztást hazánkban a felszabadulás előtt — mint az ország gazdasági-földrajzi helyzetét is — a termelési viszonyok elmaradottsága, s így az imperialista hatalmaktól való félgyarmati függősége határozta

meg. Az ország egész gazdasági szerkezete és így a termelés földrajzi elhelyezkedése is magán viselte a *későn kialakult monopolkapitalizmus* aránytalanságait és egyéb sajátosságait, amelyeket a jelentős *hűbéri csökevények* még torzabbá, még aránytalanabbá, még ellentmondásosabbá tettek.

A földrajzi munkamegosztást alapvetően jellemezte a *polarizáltság*. Budapest volt a város és az ipar, az ország többi része a falu és a mezőgazdaság. Jelentős árukapcsolat csak a főváros és az ország többi része között alakult ki.

Az ipari termelés 60%-a Budapestre és közvetlen környékére összpontosult. Ezen kívül csupán a Kis-Alföldön és az Északi Középhegységben találunk ipart, de Budapesthez viszonyítva még Miskolc és Győr is jelentéktelen ipartelepek, az ország gyáripari termelésének alig egy-két százalékával. Középhegységeink medencéiben létesült bányásztelepülések falusi jellegűek voltak és maradtak. A bányák mellett nem fejlődtek ki ipari városok. Olyan jelentős területű és lélekszámú megyék, mint Somogy, vagy Hajdú csupán a százalékok tört részeivel vettek részt az ország ipari termelésében.

A mezőgazdaságban a feudális eredetű nagybirtokokon és a kulákgazdaságokban döntő mértékben árutermelést folytattak, többé-kevésbé alkalmazkodva a természeti-földrajzi adottságokhoz, figyelembe véve a piac lehetőségeit, — kereteit és korlátait. Így alakultak ki spontán az ország egyes részein a *sajátos termőtájak*. Az országterület *nagyobbik* részén főleg terménygazdálkodás folyt, ami a feudális eredetű nagybirtok mellett szintén hűbéri csökevénynek tekinthető. A szegény- és középparasztság túlnyomó része szaktudás, pénz, felszerelés hiányában nadrágszj-parcelláin még a legelőnytelenebb éghajlati és talajviszonyok mellett is úgyszólván mindent a saját gazdaságában igyekezett megtermelni. Munkamegosztás nélkül — munkaerejét elaprózva — a munka termelékenysége igen alacsony volt. Ilyen módon a föld nem egy helyen még a vetőmagot sem adta vissza. Az árutermelés a magyar mezőgazdaság *össztermelésének* mindössze 40%-át tette ki. Ez nemcsak a termelékenység, hanem a *földrajzi munkamegosztás alacsony fokát* is jelzi.

Az ipar, azaz a főváros egyrészt a »vidéket« — az országot látta el ipari készáruval, másrészt a belső piac korlátolt felvevőképessége miatt *exportra* dolgozott. A mezőgazdaság — amennyiben árut termelt — döntő mértékben Budapestre szállította áruát és emellett szintén kivitelre termelt. Az ország *egyes területei* között jelentősebb és rendszeres áruforgalom, földrajzi munkamegosztás egyáltalán nem jött létre.

Az út- és vasúthálózat képe is ezt a *polarizált* földrajzi munkamegosztást tükrözte. Az utak és vasutak Budapest központból futottak szét sugárirányban. Az egyes vidékeket egymással összekötő *transzverzális vonalak* teljesen hiányoztak. Nem volt ugyanis jövedelmező sem a koncentrikus vonalak sűrítése, még kevésbé transzverzális vonalak kiépítése. Az elégtelen közlekedési hálózat gátlólag hatott vissza a nagyobbarányú árutermelés kialakulására és a sokoldalú földrajzi munkamegosztás kifejlődésére.

Nagyjából ezt a helyzetet örököltük a földrajzi munkamegosztás terén a kapitalizmustól. Ezt kellett és kell megváltoztatnunk tervgazdaságunk keretében a szocializmus építésénél.

e) *Közvetlenül a felszabadulás után* nem lehetett feladat a termelés földrajzi elhelyezkedésének megváltoztatása. Hatalmas eredmény volt, hogy gyorsan felépítettük a vasutakat, a hidakat és az ipari üzemekben a *régi telephelyeken* megindult a termelés. A mezőgazdasági termelés földrajzi eloszlása a demokratikus földreform után atomizálódott, átmenetileg még formátlanabb lett, mint a felszabadulás előtt volt. Majdnem az egész ország területén általánossá vált a részben még önellátó, kisárutermelő gazdaság.

A *hároméves terv* folyamán az ipar államosításával, a vállalatok átprofilozásának megkezdésével jelentős lépést tettünk előre az *ipari* termelés helyesebb földrajzi elosztása felé. Azonban a termelés földrajzi elhelyezésén lényegileg sem az iparban, sem a mezőgazdaságban nem változtattunk, mert a hároméves terv — célkitűzései szerint — *helyreállítási* terv volt.

Első, rekonstrukciós — újjáalakítási — *ötéves tervünk* tűzhetette ki célul a népgazdasági arányok megváltoztatása és a szocialista mezőgazdaság alapjainak lefektetése mellett és ezzel párhuzamosan a termelés, de *elsősorban az ipari termelés* földrajzi átcsoportosítását. Bányászatunk és kohászatunk fejlesztésével régebbi bányatelepüléseink *ipari városokká* fejlődnek, sőt egyes *alföldi városokban* is létesültek nagyipari üzemek. Az országban kialakultak az új iparvidékek csírái, de az eredeti céltől eltérően *Budapesten is* ugrásszerűen nőtt az ipari termelés, sőt új ipari üzemeket is telepítettünk a fővárosban.

A Szovjetunió Kommunista Pártjának XIX. kongresszusán Malenkov elvtárs rámutatott arra, hogy helyesebb, gazdaságosabb a meglévő üzemek bővítése, mint újak építése. Ezt az elvet a Szovjetunióban is csak korlátozottan lehet és kell érvényesíteni, noha a cárizmustól örökölt torz és aránytalan földrajzi munkamegosztást ott már alapvetően felszámolták. Még az ötödik ötéves terv irányelvei is az *első helyen* követelik meg az ipar közelebbvitelét a nyersanyag- és energiaforrásokhoz. De ha az üzemek *bővítésének* elve még a Szovjetunióban is csak korlátozottan érvényesülhet, nálunk ennek az elvnek mechanikus átvétele semmiképpen sem helyes, mert a még mindig túliparosodott főváros további túliparosítását vonja maga után.

A Budapesten *kívül* létesült új üzemek telepítése sem volt mindig szerencsés. Zavarokat idézett elő a kellően át nem gondolt, gyakran ötletszerű telephelyválasztás a nyersanyag- és energiaellátásban, sőt az iparosított területek mezőgazdaságában is. A tudatos cél — a szocialista földrajzi munkamegosztás kialakítása — hiányzott. Csupán egyes üzemek, vállalatok telepítése látszott feladatnak. A probléma a beruházásoknál és telepítésnél csak a »mennyi?« volt, de soha a »hol?«

A *mezőgazdasági* termelés terén az ötéves terv a szocialista mezőgazdaság alapjainak lefektetése mellett — ami a termelési viszonyok és a termelési mód-

szerek kérdését öleli fel — szintén csak *mennyiségi* célokat tűzött ki. De még a gépesítés üteme is elégtelen volt. Nem vettük figyelembe, hogy a mezőgazdasági termelés és termelékenységnek milyen fontos tényezője *a termelés észszerű elosztása az optimális termelőterületeken, a sajátos termőtájakon*. A termelés földrajzi formátlanságát még csak súlyosbították az *uniformizáló vetéstervek*, amelyek minden megyében, az országnak minden területén egyforma arányokat követeltek meg. Új mezőgazdasági termőtájak kialakítása, a mezőgazdaság szakosítása elmaradt, sőt egyes, még a múltban történelmileg kialakult termőtájak is eltűntek vagy csak csökevényeikben maradtak meg.

2. A tudomány és a gazdaságpolitika feladatai a szocialista földrajzi munkamegosztás szolgálatában

a) Az előbbieken ismertetett visszasságok és hibák tervezésünknek még egy alapvető hiányosságára is fényt derítenek. Tervezésünk és általában egész gazdaságpolitikánk központi feladatának tekintettük a népgazdasági tervek *ágazati* bontását. Nyilvánvaló, hogy a népgazdaság helyes arányainak megállapítása *döntően* az ágazati bontás feladata. Ez szükségszerű, de nem szükségszerű, hogy az ágazati bontás *úgyiszlóván* *kizárólagos* helyet foglalt el a tervezésben és háttérbe szorította a népgazdasági tervezés földrajzi szempontjait, a földrajzi munkamegosztás tudatos, tudományos kialakítását szolgáló *területi* tervezést.

A népgazdasági terv az ágazati és területi tervek egysége. Ahogyan az ágazati bontásnak fel kell ölelnie a népgazdaság egészét, annak minden ágazatát és mozzanatát, úgy a területi tervnek fel kell ölelnie az ország egész területét, a termelés földrajzi elosztásának, a földrajzi munkamegosztásnak szemszögéből az egyes területek és körzetek társadalmi-történeti sajátosságai és természeti-földrajzi alkata szerint. A területi terv nem mechanikus bontása a népgazdasági tervnek, de nem is egyszerű összesítése az ágazati tervek területi-földrajzi vonatkozásainak. A területi terv kritikusan elemzi a termelés múltból örökölt földrajzi elosztását, felméri az ország természeti és gazdasági adottságait, a természeti-földrajzi környezet által nyújtott lehetőségeket, az ország *földrajzi potenciálját*.

A lehetőségeknek *valóban* tudományos alapon való pontos megállapítása egyben a lehetőségek *határait*, azaz a korlátokat is megállapítja, azokat a korlátokat, azokat a határokat, amelyeknek nem ismerése vagy figyelembe nem vétele nemcsak a termelés földrajzi elhelyezésében, hanem az ország egész gazdasági életében is súlyos hibákhoz vezethet.

Ezért készül a Szovjetunióban a népgazdasági terv mindig *ágazati és területi* bontásban. A két bontás, a két szempont szervesen kiegészíti egymást. A szocializmust nem a levegőben vagy légüres térben, hanem meghatározott

társadalmi-gazdasági viszonyok között, meghatározott természeti-földrajzi adottságok között építjük. Az adott területen minden gazdasági tényező hat és visszahat egymásra. Ezért helytelen, hogy egyes ágazatok a maguk termelési, beruházási és telepítési terveit egymástól és az adott terület társadalmi-gazdasági és természeti-földrajzi sajátosságaitól függetlenül állapítják meg. A területi tervezés feladata éppen az, hogy az ország és az egyes körzetek ipari és mezőgazdasági termelését, a beruházásokat és a telepítéseket komplexen mérlegelje.

Nálunk tehát e téren hármas hiba történt.

1. A népgazdasági terv *ágazati* bontása *kizárólagos* volt.

2. Az egyes ágazatok is egymástól függetlenül tervezték meg a termelést és a beruházások telepítését, még egymás igényeit és szükségleteit sem véve figyelembe. A legjobb esetben utólag egyeztették terveiket.

3. Az ágazati tervek nem vették figyelembe a telepítéseknél a konkrét társadalmi-gazdasági és természeti-földrajzi adottságokat.

Igaz! A termelés földrajzi elhelyezése lehetséges a valóságtól elvonatkoztatva, kizárólag ágazati alapon is. Ez azonban nem komplex, hanem helytelen, tehát tudománytalan »területi tervezés«.

A komplex területi tervezés szükségszerűségét letagadni semmiképpen sem lehet. A földrajzi munkamegosztás szocialista rendjét éppolyan tudományos alapon, tudatosan és tervszerűen kell kialakítani, mint a gazdaságpolitika minden más elemét.

b) A földrajzi munkamegosztás szocialista rendjének tudományos kidolgozása főleg a gazdasági földrajz feladata, amely *par excellence* a földrajzi munkamegosztás tudománya. A gazdasági földrajz ebben a munkában elvi-elméleti szempontból *alaptudománynak*, a *politikai gazdaságtannak* megállapítására támaszkodik, ennek *társadalomtudományi* kategóriáit alkalmazza. Emellett azonban a gazdasági földrajz a *konkrét tényanyag gyűjtésében* és ezek elemzésében elsősorban *tésvértudományának*, a *természeti földrajznak* és ezen túlmenőleg az összes *geo-tudományoknak* a munkájára támaszkodik. Támaszkodnia kell a *technológiára* és az *agrotechnikára* is. Azonban — és ezt végre határozottan le kell szögezni — a gazdasági földrajz nem természeti földrajz és éppen úgy nem technológia, se nem agrotechnika és nem is statisztika. A földrajzi munkamegosztás elméleti alapjainak tudományos kidolgozása nem természettudományi, nem műszaki, hanem közgazdasági, gazdasági földrajzi, tehát *társadalomtudományi* feladat.

A földrajzi munkamegosztás szocialista rendjének elvi-elméleti alapon való kidolgozása és konkretizálása — *mint tudományos feladat* — semmiképpen nem téveszthető össze a területi tervezés feladataival. A területi tervezés a népgazdasági tervezésnek, tehát a gazdasági politikának egy része. A gazdasági földrajz és a területi tervezés közötti viszonyt úgy kell tisztáznunk, ahogyan Sztálin elvtárs utolsó munkájában a politikai gazdaságtan és a gazdaságpolitika közötti határt megvonta.

A gazdasági földrajz a termelés — különösképpen a termelőerők és általában az egész gazdasági élet — földrajzi eloszlásának, a földrajzi munkamegosztásnak a tudománya. A területi tervezés, mint a népgazdasági tervezés és így a gazdaságpolitika egy része, levonja a tudományos megállapításokból a gyakorlati következtetéseket és erre építi mindennapi munkáját.

A földrajzi munkamegosztás problematikáját csupán komplexen, összefüggéseiben szemlélhetjük. Akár a földrajzi munkamegosztás tudományos alapjainak kidolgozásáról, tehát gazdasági-földrajzi munkáról, akár a területi tervezés operatív munkájáról, tehát a gazdaságpolitikáról legyen szó, fel kell kutatnunk az adott területen a különböző természeti és társadalmi tényezők, jelenségek és folyamatok belső összefüggéseit annak az elvi tételnek az alapján, miszerint *ezek az összefüggések nem a véletlen művei, hanem a dolgok között fennálló törvényszerűségeket fejezik ki.*

A megvizsgálandó összefüggéseket három csoportba oszthatjuk.

1. A természeti-földrajzi elemek és tényezők és ezek egymásközötti összefüggéseinek vizsgálata. — Ez a természeti földrajz feladata.

2. A természeti-földrajzi környezetnek mint ilyennek (azaz a társadalom anyagi élete állandó és szükségszerű feltételének) értékelése, a természet és társadalom kölcsönhatásainak vizsgálata. Ez a gazdasági földrajz feladata.

3. A társadalmi jelenségek és folyamatok meghatározott területi összefüggései. Ez szintén gazdasági-földrajzi feladat.

3. *A természeti-földrajzi környezet lehetőségei és korlátai*

Tekintsük át röviden a természeti-földrajzi környezet főbb elemeit, szem előtt tartva Dokucsajev tanítását, amely szerint »... az egész egységes és oszthatatlan természetet kell tanulmányoznunk, nem pedig annak elkülönített részeit, mert különben sohasem tudjuk azokat irányítani...«

Először: azért, mert a társadalmat körülvevő természet, a természeti-földrajzi környezet a társadalom anyagi életének állandó és szükségszerű feltétele, amely mint a termelés helye, tárgya, vagy eszköze előnyösen vagy hátrányosan hat a társadalom fejlődésére.

Másodszor: azért, mert a termelés — a munka — alapvető kapcsolat az ember és a természet között. Ennek a kapcsolatnak kifejezői a termelőerők. A munka azonban nemcsak az ember és a természet közötti viszony, hanem az emberek egymáshoz való viszonyának is kifejezője. A termelési mód a termelőerők és a termelési viszonyok összessége és egysége. A társadalomnak a természeti-földrajzi környezethez való viszonya megváltozik a termelési mód változásával.

a) Ezért szükséges, hogy hazánk természeti-földrajzi viszonyait, az ország szerkezeti, domborzati sajátosságait, éghajlati, víz- és talajviszonyait mélyreható módon *újra* feldolgozzuk és *újra* értékeljük.

Számunkra a szocializmus építésénél a burzsoá geográfia által összegyűjtött ismeretek akkor sem lennének megfelelők, ha ezek legnagyobb részletességgel és rendszerességgel állnának rendelkezésünkre. Nekünk a dialektikus materializmus módszerével, az *elmélet és gyakorlat egységének, a szocializmus építése szükségleteinek szem előtt tartásával* kell újból feltárnunk a természeti-földrajzi és gazdasági-földrajzi kutatómunkával természeti-földrajzi környezetünket. A természeti-földrajzi viszonyok természettudományi vizsgálata és a természeti-földrajzi környezetnek — mint ilyennek — gazdasági-földrajzi értékelése feltárja, hogy mennyire mélyebben, sokoldalúbban, sokrétűbben használhatjuk fel ma a természeti adottságokat, mint a felszabadulás előtt, — mert a termelőeszközök köztulajdonán alapuló, a szocializmust építő tervgazdaság előtt olyan lehetőségek állnak, amelyek a feudális csökevényekkel terhelt monopolkapitalista, fasiszta Magyarország számára nagyrészt nemcsak ismeretlenek, hanem elérhetetlenek is voltak.

Ez esetben nem csupán a tárgyi *ismeretanyag halmazáról*, a részletmunkák megsokszorozásáról van szó. Anélkül, hogy a tudományos részletmunkát lebecsülném, le kell szögezmem, hogy a fő feladat az összefüggések és a törvényszerűségek megállapítása, az adatokra támaszkodó *elméleti gondolkodás* segítségével, amint ezt Fogarasi elvtárs a tavalyi Akadémiai Nagyhéten kifejtette: »Az adatok önmagukban felületi jelenségek addig, amíg a lényeges anyagi összefüggéseket, törvényszerűségeket nem tárjuk fel, amíg ezeknek a törvényszerűségeknek az alapján nem világítjuk meg magukat a felületi jelenségeket.«

b) Az öt éves terv nagyarányú iparosítási, különösen nehézipari fejlesztési programja megkövetelte és lehetővé tette a *geológiai kutatások* nagyarányú kiszélesítését. Geológusaink nagyrészt be is váltották a munkájukhoz fűzött várakozásokat, azonban éppen azért, mert munkájukat nem egészítették ki más, hasonló méretű és mélységű munkálatok, nem egy esetben téves következtetésekre jutottunk. Feltétlenül szükséges, hogy a természeti-földrajzi környezet más tényezőit és elemeit is az eddiginél mélyebben felkutassuk.

c) *Hazánk éghajlati viszonyait* nagy vonásokban, 40 éves átlagok alapján ismerjük, sőt helyenként 60—80 évre visszamenőleg is állnak adatok rendelkezésre. A mezőgazdasági termelés szempontjából egyik fontos tényező a *nyári tenyészidőszak közepes hőmérséklete*, illetve hőösszege. A 40 éves átlag alapján középhegységeink vonalától délkeletre általában 3000 fokos hőösszeggel számolhatunk. Észak és nyugat felé ez az összeg már csökkenő irányzatot mutat. Viszont a Mecsektől délre túlhaladja a 3200 fokot, sőt a Tiszántúl legdélibb szegélyén eléri a 3300-at is. Ez a hőösszeg tökéletesen elegendő nem csupán fő növényeink, a búza, kukorica, továbbá a kender, napraforgó és egyéb termények termeléséhez, hanem számos szubtrópusi növény, így pl. a rizs és a gyapot beéréséhez is.

Az ország medencefenéki jellege következtében minden irányból *leszálló* légáramlatok érkeznak hazánk területére. Ennek hátrányos következménye

a viszonylagos csapadékszegénység, ami a magas nyári hőösszeg mellett nem egyszer aszályhoz vezet, *előnye* azonban (ami ezt a hátrányt messzemenően kiegyenlíti), a napsütés évi összegének magas óraszám. A Duna-Tisza közén, a Mezőföldön és a Középtisza vidékén a napsütés évi összege meghaladja, de úgyszólván az egész Alföldön és a Dunántúl délkeleti részén is eléri a 2000 órát. A napsütéses órák ilyen magas száma a gyümölcs- és főzelékfélék vitamin- és cukortartalmára van rendkívül serkentő hatással.

Ezek a számok és általában klimatológiai térképeink csupán igen durván mutatják a két éghajlati elem jellegzetességeit. Nem vetnek számot a sajátos domborzati viszonyokkal, a déli, délkeleti és keleti lejtőket érő intenzívebb besugárzással, a nagy vízfelületek mellett és homokterületeken fellépő kettős besugárzással és i. t. Az a feladatunk, hogy ezen a téren a nagy általános képet kifinomítsuk, s részletesebben tájékozódjunk. *Sűrűtenünk kell a meteorológiai megfigyelő hálózatunkat*, hogy részletesebb képhez jussunk a *gyakorlati tervezés érdekében*. Különösen meg kell sokszoroznunk sajátos domborzati viszonyaink mellett a *mezoklimatikus és mikroklimatikus kutatásokat*, amelyek számos új lehetőséget tárhatnak fel. Ugyancsak gyakorlati célú *morfológiai munkával* kell felderítenünk hegy- és dombvidékeinken a sugárzási és csapadékviszonyok további hatásait. További feladata a morfológiai munkának az erózióveszélyes területek felderítése és az ez ellen foganatosítandó rendszabályok alapjainak kidolgozása. Nagy segítséget nyújthat a mezőgazdasági termelés természeti-földrajzi feltételeinek megmutatásában a *növényföldrajz*. A vadontermő növények adják ugyanis a legjobb *komplex* útmutatást a gazdasági növények termesztéséhez. Mindezeknek a kutatásoknak kell kiegészíteniök Kreybig akadémikus és munkatársainak nagyarányú talajföldrajzi kutatásait.

Természeti-földrajzi viszonyaink kedvező elemeivel szemben bizonyos hátrányt jelent az ország viszonylagos csapadékszegénysége és általában a vízhiány.

d) A magas nyári hőmérséklet mellett az Alföld nagy részén lehulló 500 mm-es a csapadék mezőgazdasági termeléshez elegendő. Általában a csapadékmennyiség éppen ott a legalacsonyabb, ahol a tenyészidő hőösszege a legmagasabb: az Alföld központi területein. Sokkal kevésbé áll fenn a probléma a Tiszántúl északi részén, a Dunántúl és az Északi Iparvidéken.

Középhegységeinkben a vízprobléma másképpen jelentkezik. A csapadék elegendő, de azonnal el is tűnik mészkő- és dolomithegységeink karsztos felszíne alatt.

Amíg a napsütés évi összegét és a tenyészidő közepes hőmérsékletét nem áll módunkban megváltoztatni, a szükséges vízmennyiséget megfelelő átfogó rendszabályokkal elő tudjuk teremteni. A vízprobléma megoldása azonban csupán komplex vízgazdálkodás keretében valósítható meg. *Komplex vízgazdálkodás* ismét csak a termelőeszközök döntő részének köztulajdona alapján a szocializmusban és a szocializmust építő társadalomban valósítható meg.

A komplex vízgazdálkodásnak figyelembe kell vennie a víz természeti megjelenési formáit: a csapadékot annak minden változatában, a földalatti és a felszíni vizeket, tavakat, folyókat, ezek vízmennyiségét, a víz járását. Társadalmi vonatkozásban a komplex vízgazdálkodás teszi lehetővé, hogy országosan, a népgazdasági rentabilitás és a nagytávlatú tervezés keretében megoldhassuk az ivóvíz, a mezőgazdasági öntözővíz, az ipari víz, a vízienergia és a víziközeledés problémáit.

Csupán példaként említem, hogy ma, amikor hazánkban a víz lassanként bányászati terméké válik, mint a szén vagy a bauxit, egyre fontosabb kérdés karsztvizeink és mélységi vizeink hasznosítása. Ezen a téren szintén nagy feladat vár a *gyakorlati célú* karszt-morfológiára. Karsztvizeink nagy veszélyt jelentenek a bányászat számára. Mészkehegységeinkben szénbányáink gyakran tízszor, hússzor, néha negyvenszer annyi vizet szivattyúznak ki, mint amennyi szenet termelnek, de ugyanakkor, amikor Inota víziánnyal küzd, tőle alig 2 km-re, Várpalotán több ezer zsákkal cementálják el a beütő karsztvizet. A bányász szenet akar bányászni és biztonságot követel, de a bányaművelés biztonságának fenntartása mellett is meg kell találnunk a módot, hogy a karsztvizeket fejlődő ipari városaink számára hasznosítsuk. Az egyik megoldás itt az lehet, hogy a bányászkodás területén kívül, mintegy azt körben körülvéve telepítjük a karsztkutakat, amelyek révén kinyerhetjük a vizet, s egyben csökkentjük a karsztvíz-szintet a bányászkodás területén is. Az ilyen karsztvíz-kinyerés a bányászatnak is hasznára válik és mentesíti azt jelentős költségektől.

e) Céloztam már arra, hogy a természeti-földrajzi környezet helyi sajátosságai az ország különböző kisebb-nagyobb területén igen különbözők, az általános képtől igen nagy eltérések is lehetnek. Minél nagyobb a vizsgált terület, annál inkább vagyunk kénytelenek általánosságban mozogni. Minél kisebb területet vizsgálunk, annál konkrétabb, annál megbízhatóbb lehet a vizsgálat eredménye. Különösen áll ez a megállapítás Magyarországra. Hazánkban 93 000 km²-es területen — ami egy kis, de népes szovjet rayonnak felelne meg — az éghajlati és talajviszonyok igen nagy változatosságát találjuk.

A Szovjetunió csernozjom-övezete 200—500 km észak-déli és 5000 km kelet-nyugati kiterjedésben húzódik, úgyszólván változatlan minőségű talajokkal. Ezzel szemben nálunk a talajviszonyok szinte hektárról hektárra változnak.

Másik példa: Az egymástól alig 150 km-re elterülő Közép-dunántúli Iparvidék és a Közép-Tiszavidék hőmérsékleti, csapadék- és talajviszonyai között nagyobb különbségek vannak, mint az egymástól 1300—1500 km-re elterülő Nyugat-Ukrajna és a Kubán-vidék között. Ezekhez a különbségekhez járul még a termelési viszonyok és a társadalmi struktúra különbözősége is.

A természeti-földrajzi elemek és tényezők felmérése a legfontosabb alapja a termőtáj-kutatásnak. A termőtáj-kutatás feladata, hogy megállapítsa a különböző gazdasági növények optimális termőterületeit. Ez a feladat tulajdonképpen

kettős. Egyrészt a növények éghajlati és talajigényeinek ismeretében meg kell állapítanunk, hogy ezt vagy azt a növényt, ezt vagy azt a növénycsoportot *hol*, az ország mely területén kell termelnünk. Másrészt a feladat abban áll, hogy adott területen mely növények termelését végezhetjük *a társadalmilag szükségesnél kevesebb munkaráfordítással*. Eddig csupán néhány új tervbevett növény meghonosítása szempontjából végeztünk meglehetősen korlátozott keretben ilyen munkálatokat. Ezért fontos az egész országra kiterjedőleg főbb gazdasági növényeink optimális termőterületeinek felkutatása. Ha ezt sikerül elérnünk, hatalmas mértékben segítjük elő a mezőgazdasági termelés önköltségének csökkentését. Hangsúlyoznom kell azonban, hogy az optimális termelőterület fogalmába nemcsak a természeti-földrajzi vagy agrotechnikai szempontból vett optimalitás foglaltatik benne. Optimálisnak csak az a terület nevezhető, amely számbaveszi a *társadalmi-gazdasági lehetőségeket és szükségletet is*, a városok és az ipar ellátását élelmiszerral, nyersanyaggal és i. t. Tehát *az optimalitás is komplexen értendő*.

4. A termelés földrajzi elhelyezésének társadalmi feltételei

Ennél a kérdésnél abból az elvi-elméleti megfontolásból kell kiindulnunk, hogy valamely adott területen — legyen az ország vagy gazdasági körzet — minden gazdasági, politikai, szociális jelenség és folyamat összefügg egymással, hat és visszahat egymásra. Ezért szükséges tehát *a konkrét és komplex vizsgálat*. A termelőerők és termelési viszonyok ; az ipar és a mezőgazdaság ; a termelés és a forgalom ; a beruházás és a fogyasztás a konkrét adott területen is a legszorosabban összefüggnek.

a) *Ami a termelőerők és a termelési viszonyok* kérdését illeti, azokat minden egyes népgazdasági ágazatban meg kell vizsgálni.

Az iparban a termelőerők összhangban vannak a termelési viszonyokkal és ezért a nagyüzemi szocialista ipar fejlesztési és telepítési problémái megfelelő tudományos alátámasztással viszonylag könnyen tisztázhatók és megoldhatók.

Ezzel szemben a mezőgazdaság fejlesztési lehetőségei erősen korlátozottak mindaddig, amíg szántóterületünk $\frac{2}{3}$ részén kisárutermelő gazdálkodás folyik. Másképpen kell felvetnünk a termelőerők elhelyezésének, a termelés irányításának kérdését az állami gazdaságokban, a termelőszövetkezetekben és ismét másképpen az egyénileg dolgozó parasztnál nemcsak általánosságban, hanem konkrétan az ország egyes területein is. Másfajta rendszabályokat kell alkalmaznunk a Dél-Dunántúlon, ahol még döntő mértékben egyéni gazdálkodás folyik, mint a Közép-Tisza-vidéken vagy a Viharsarokban, ahol az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek aránya lényegesen magasabb. Tehát szektorok, körzetek, meghatározott termőtájak szerint kell tagolnunk a gépesítés, a termelés és a termelékenység kérdéseit. Ném dolgozhatnak az egyénileg dolgozó

parasztok a Dunántúl lankáin ugyanazzal az agrotechnikával, mint a tiszántúli termelészövetkezetek, vagy az állami gazdaságok.

b) A népgazdaság fő ágazata, az ipar és a mezőgazdaság a legszorosabb kapcsolatban áll egymással. Az ipari termelés általában, különösképpen az új ipari üzemek telepítése munkaerőhiányt idéz elő a mezőgazdaságban. A mezőgazdaságból elvont és az iparba vándorló munkaerő növeli az ellátatlan népesség számát, települési, közlekedési problémákat vet fel, szükségessé teszi az ellátó körzetek szervezett, tervszerű megteremtését, lakótelepek létesítését, *a mezőgazdaság még fokozottabb gépesítését*, hogy a kevesebb munkaerővel rendelkező mezőgazdaság el tudja látni a vele szemben támasztott fokozottabb feladatokat. Ha az ipar fejlesztése mellett háttérbe szorul a mezőgazdaság megfelelő gépesítése, átprofilozása, területi szakosítása, ugyanakkor, amikor az ipar elszívja a munkaerőt a mezőgazdaságból, a mezőgazdasági termelés csökkenése következik be és ez visszahat az ipari fejlődés ütemére, mint az elmúlt évek során az Északi Iparvidéken és a Közép-dunántúli Iparvidéken történt.

A másik oldalról igen meggondolandó, hogy a már kialakult munkaintenzív mezőgazdasági területeken ugyancsak munkaintenzív ipari üzemeket telepítsünk, mint pl. Gyöngyös környékén, ahol az amúgy is munkaerőhiánnyal küszködő mezőgazdaságtól a most kialakult bányászat és nehézipar vonta el a munkaerőt. Ez mindhárom ágazatban a munkaerőhiány fokozásához vagy legalábbis a munkaerő nagyarányú fluktuálásához vezet.

c) A nehézipari körzetek kialakítása mellett nem szabad megfeledkeznünk *a könnyűipari lehetőségekről és szükségességéről*. A könnyűipar telepítése szükséges, hogy a megnövekedett népesség igényeit ellássuk, de ugyanakkor ezáltal lehetővé válik a nem lebecsülendő női munkaerőtartaléknak a termelésbe való bekapcsolása. A Szovjetunióban és tudomásom szerint Lengyelországban is a nehézipari körzeteket úgyszólván egy könnyűipari gyűrű veszi körül. Nálunk a Sajóvölgyben, Tatahánya környékén és Veszprémben az ipari fejlesztésnél egyoldalúan alakítottuk ki az új *nehézipari körzeteket*, a népesség szükségleteit csak korlátozottan tudjuk kielégíteni és emellett jelentős női munkanélküliség jelentkezik ezeken a területeken.

d) Csak közhelyet ismételnék annak hangsúlyozásával, hogy milyen szoros kapcsolatban áll a mezőgazdaságon belül az állattenyésztés és a növénytermelés, s az egyes szántóföldi növények termelésének hogyan kell egymáshoz kapcsolódnia a különböző helyileg kidolgozott vetésforgók szerint.

e) Az ipari és mezőgazdasági termelés növekedése, lakótelepek építése, városellátó övezetek megteremtése, a mezőgazdaság szakosítása számos közlekedési, szállítási problémát vet fel, hiszen ugrásszerűen nőnek meg a nyersanyag, készáru és a személyszállítás iránti igények. A termelés helyi kérdéseit tehát kiegészítik a település, illetve telepítés és szállítás problémái.

f) Ha tehát megvizsgáljuk az egyes vállalatok és üzemek fejlesztési lehetőségeit, a különböző ágazatok kapcsolatait, területileg is, ágazatilag is

egyre bővül a vizsgáldás köre. A különböző funkciók összefonódnak és újakat tesznek szükségessé. Az ipari üzemek egymás közötti kooperációja, az ipar és a mezőgazdaság tervszerű és arányos együttműködése, a város és az ipar fejlesztése mellett a város ellátásának szükségessége egyre nagyobb térre terjeszti ki a vizsgálatot. Ilyen módon az egymással szorosan összefüggő tevékenységek színtereként alakul ki egy terület, amelyet a belső és más körzethez való külső kapcsolatok egy egésszé fognak össze : így alakul ki a gazdasági körzet.

Mindebből az következik, hogy a területi tervezés feladata döntő mértékben a komplex gazdasági körzetek tervezése, kialakítása, illetve a körzetek kialakításának tudományos megalapozása. Egy gazdasági körzetben minden egyes üzem termelése és telepítése, a termelés bármely ágának fejlesztése a körzet egész gazdaságát érinti. Egy gazdasági körzet nem holt tér, hanem élő emberek kollektívája. Ezért nem lehet és nem szabad egy ipari vagy bármilyen más üzem telepítését vagy akár egy termelési ágat csak önmagában szemlélni.

A gazdasági körzet tervezésének fő feladata a körzet profiljának, országos jelentőségének, funkciójának megállapítása. A súlyponti funkció megállapítása azonban nem jelentheti az egyéb funkciók elhanyagolását. Minden feladat szervesen e mellé a funkció mellé rendelendő. Tehát a termelés és a beruházás, a termelés és a forgalom, az adott terület belső tartalma és külső kapcsolatai szabja meg a gazdasági körzet feladatait és határait. Tehát nem úgy áll a dolog, hogy először kijelölünk egy területet, megszabjuk annak határait és azután keressük, hogy vajjon milyen funkciót tölthet az be, hanem éppen fordítva.

Ha nagy vonásokban kialakul egy meghatározott főfunkcióval rendelkező körzet, akkor el kell készítenünk a körzet mérlegeit : az anyag-, az energia-, a munkaerő-, a szállítási-, az élelmiszerellátási és egyéb mérlegeket, amelyek világosan megmutatják, hogy képes-e az adott körzet feladatainak megfelelni.

g) Ha a körzetet, mint egységet tekintjük, akkor a körzeten belül minden egyes ipari vagy mezőgazdasági vagy egyéb üzemet és intézményt csak az egységes társadalmi-gazdasági tevékenység, egy összefüggő rendszer egy elemének szabad tekintenünk. Éppen ezért az egyes üzem telepítését vagy üzemeltetését nem szabad kizárólag a *vállalati hasznosság* vagy a műszaki funkció szempontjából vizsgálni. A vállalati szakember kizárólag a vállalat jövedelmezőségét, a műszaki szakember a technikai feltételeket nézi. Egy üzem telepítése azonban csupán egy láncszeme a földrajzi munkamegosztás tudományos kialakításának, országos méretben vagy adott gazdasági körzetben. Tehát nem műszaki, nem vállalati, hanem közgazdasági, gazdaság-földrajzi feladat. Egy vállalat rövidlejárátú szempontból tekintett jövedelmezőségével szemben a döntő és magasabbrendű a nagy, 10—15 éves perspektívában szemlélt népgazdasági jövedelmezőség szempontja.

Ha ilyen módon és ilyen szempontok szerint kialakítottuk a sajátos gazdasági körzeteket, akkor hasonló tudományos munkával kell megállapí-

tanunk az országon belül az egyes körzetek egymáshoz való kapcsolatait. A két feladat nem egymás után következik, hanem párhuzamosan halad egymás mellett, mert a gazdasági körzet egyik sajátossága az, hogy különbözik más sajátos körzetektől, s ezért területét és határait nemcsak »belülről«, hanem kívülről is meg kell állapítani. Így jutunk el a termelés, a beruházások és a forgalom területi vizsgálatától a gazdasági körzeteken keresztül az egész országhoz, a népgazdasághoz.

5. Az országos és nemzetközi földrajzi munkamegosztás főbb kérdései Magyarországon

A termelés földrajzi elhelyezésének aktuális kérdései között első helyen állnak ma a mezőgazdaság kérdései. A mezőgazdaság a földrajzi munkamegosztás kialakításában is súlyponti kérdés éppen a kérdések súlyossága és megoldatlansága következtében.

A mezőgazdasági termelés strukturális átalakításának ugyanis megvannak a maga előfeltételei.

a) Fel kell számolnunk a mezőgazdasági termelés részben a múltból örökölt, részben a felszabadulás óta kialakított tagolatlanságát, formátlanságát. Meg kell szüntetni az egyenlősítést az ország minden területén. Tűrhetetlen, hogy a szocializmust építsük a mezőgazdaságban is, miközben magunkkal hordozzuk a feudális csökevényeket. A feladat az, hogy megfelelő tudományos vizsgálattal felkutassuk, hogy a fontosabb növényfélésegek az ország mely területén termelhetők természeti-földrajzi és társadalmi-gazdasági szempontból a legelőnyösebben, illetve, hogy adott területeken mely növények termesztethetők a legkisebb munkaráfordítással. Ez nem jelenti természetesen a mezőgazdasági termelés egyoldalú szakosítását, hanem a mezőgazdasági termékek sajátos termőterületeinek kialakítását, a soküzemágú szocialista mezőgazdaság keretében.

b) Mezőgazdaságunk területi átszervezésének és szakosításának szolgálatában nagy szerep vár a termőtáj-kutatásra, amint azt már az előzőekben jeleztem. A termőtáj-kutatásnak nemcsak természeti-földrajzi, hanem társadalmi szempontokat is figyelembe kell vennie.

A mezőgazdaság szakosítása a mezőgazdasági árutermelés nagyarányú fokozását jelenti. A mezőgazdasági árutermelés kiterjesztését a termőterületek szakosítása révén most nekünk kell elvégeznünk. A kapitalizmusban nálunk ez a folyamat csak részben játszódott le spontán, tehát most, a szocializmus építése során ezt a feladatot gyorsítva kell tudatosan, tervszerűen, tudományos alapon elvégeznünk. Ott, ahol árutermelés van, van érték és értéktörvény is. Fejlődésünk jelenlegi szakaszában nem az árutermelés kiküszöbölése a feladat, hanem az, hogy felhasználjuk a magyar mezőgazdaságban az értéktörvényt

társadalmi munka megtakarítására, ez esetben oly módon, hogy minden mezőgazdasági terményt olyan helyen, olyan természeti feltételek mellett, olyan éghajlati és talajviszonyok között termelünk, amelyek a legkevesebb munkaráfordítást igénylik.

Más szavakkal kifejezve: el kell érniük, hogy az ország szakosított termőtájjain a termelt növények és a tenyésztett állatok előállításához szükséges munkaráfordítás alatta maradjon országosan és nemzetközileg a társadalmilag szükséges munkamennyiségnek.

Nem célszerű, sőt észszerőtlen, hogy a Mátraaljai, a Balaton-vidéki, a hegyaljai vagy a Duna-Tisza-közi szőlősgazda búzát vagy kukoricát termeljen. A szőlősgazda maradjon a szőlőnél és a bornál és vegye meg a gabonát, a burgonyát és minden mást az állami kereskedelmi hálózat üzleteiben. A rostlen termelésére szakosodott termelőszövetkezet a Szigetközben, vagy a lótenyésztéssel foglalkozó bábolnai állami gazdaság csak azt termeljen, ami profiljába illik és a többit bízza az állami kereskedelemre, elosztási szervekre. Így sokkal olcsóbban jut hozzá szükségleteihez, mintha *munkamegosztás nélkül* munkarejét elaprózza. Szakítanunk kell többek között azzal a feudális csökevényvel is, hogy a szocializmust építő Magyarországon minden bányász saját disznót akar nevelni és ezért termel kis földjén kukoricát. Ez is a munkaerő elfecsérlése.

Mindennek előfeltétele természetesen az, hogy az egész országban fokozatosan és rendszeresen — hangsúlyozom: *fokozatosan és rendszeresen* — érvényesítsük a földrajzi munkamegosztást és ezzel párhuzamosan a szocialista kereskedelem olyan színvonalra emelkedjék, hogy nemcsak ipari termékekkel láthassa el a mezőgazdaság dolgozóit, hanem minden, helyben nem termelt élelmiszerral és egyéb mezőgazdasági termékkel.

Az első feladat természetesen a régi, történelmileg kialakult, de a fel szabadulás után elmosódott termőtájak visszaállítása, majd új termőterületek kialakítása. A szakosítás révén megnövekedett termelékenység hatalmas földterületeket szabadíthat fel meghonosodott, hagyományos növények vetésterületének kiterjesztésére, vagy új növényfélések bevezetésére. Szakítanunk kell végre azzal a múltból örökölt elképzeléssel, hogy Magyarország »aranykalással ékes rónaság«. Akkora területet tartunk meg a búzának és általában gabonának, amekkora szükséges. A szakosítással és a termelékenység növelésével így nyert új területeken új, lényegesen nagyobb hozamú növények termelését vezessük be.

c) Ezen a ponton kell felvetnem az autarchia kérdését. Helytelen, ha egy ország mindenben önellátásra törekszik, figyelembe nem véve a természeti adottságokat, lehetőségeket és költségeket. Azonban nem helyezkedhetünk arra az álláspontra, hogy adott területen csak ez, vagy amaz a növény termesztendő. Történelmi tény, hogy a kultúrnövények egyre újabb területeken terjednek el. Ha ez nem így volna, nem volna ma Magyarországon kukorica, bur-

gonya, paradicsom, paprika — hogy csak a legfontosabbakat említsem, — amelyek nélkül ma a magyar mezőgazdaság alig képzelhető el. Természetes, hogy ezeknek a ma már hagyományos növényeknek a meghonosítása sem ment máról holnapra, veszteségek, válságok nélkül.

Ma elrettentő példának emlegetjük a gyapot kérdését. E téren valóban hiba történt. Először is a vetésterület kiterjesztését nem előzte meg a kellő hosszúságú tudományos kísérleti szakasz, az akklimatizáció szakasza. A másik hiba az volt, hogy a természeti adottságok figyelembevétele nélkül az országban *mindenütt*, még az Északi Középhegységben és a Kisalföldön is akartunk gyapotot termelni, ahelyett, hogy a termelést összpontosítottuk volna a Tiszántúl legdélibb sávján és a Mecsektől délre, ahol a hőmérsékleti, besugárzási és az egyéb feltételek igenis megvannak a gyapot számára. Nem vettük továbbá figyelembe a munkaerőproblémát sem, s ezért nyilván nem is lehetett más az eredmény. A gyapot példája nem arra int, hogy most és a jövőben nem szabad új növényeket bevezetnünk, hanem arra, hogy ezt a munkát megfelelő tudományos megalapozással és népgazdasági óvatossággal és felelősséggel végezzük. A bürokrácia számára kívánatos lehet gyors látszateredmények felmutatása a költségekre és a kockázatra való tekintet nélkül —, de a tudomány és a gyakorlati szakemberek feladata, joga és kötelessége ilyenkor az, hogy vétőt emeljenek. A nagyüzemi termelést először egy hosszabb akklimatizációs periódusnak kell megelőznie, amely idő alatt a növény először kizárólag kísérleti parcellában termelhető, tekintet nélkül a vállalati hasznosságra. A felmerülő költségek és veszteségek a »tudományos kísérlet«-számlán könyvelendők. Csak akkor, ha már az új növény akklimatizálódott, lehet fokozatosan bevezetni a nagyüzemi termelést, de *azt sem akárhol*, hanem az országnak azokon a területein, ahol erre a természeti-földrajzi adottságok és a társadalmi-gazdasági feltételek megvannak.

d) Mezőgazdasági termelésünknek természeti-földrajzi és társadalmi-gazdasági adottságok szerinti optimális területi átszervezése, szakosítása *perspektivikus feladat*. Jelenleg még ellentmondás áll fenn a mezőgazdasági tervezés lehetőségei és a mezőgazdaságunkban fennálló termelési viszonyok között. Elképzelhető-e mezőgazdaságunkban a helyes területi tervezés és a tervezés általában, amikor a szántóterület kétharmad részén fennáll a kisárutermelő mezőgazdaság?

Elképzelhető éppen azért, mert a dolgozó parasztság árukapcsolatban kíván lenni az iparral, termékeit árukként kívánja eladni és ebben az esetben a tervezés formája a tervszerű befolyásolás — ismét az *értéktörvény* felhasználásával — helyes árpolitika eszközével. Az árpolitika az az emeltyű, amelynek révén a termelés helyes területi eloszlását nagymértékben elősegíthetjük, éppen azért, mert a mezőgazdaságban fennáll és hat az *értéktörvény*. Emlékezzünk, mit ír Sztálin elvtárs utolsó művében a gyapot és búza árának megállapításával kapcsolatban.

A dolgozó paraszt pontosan tudja, hogy mennyi munkát fordít valamely termék előállítására vagy állat nevelésére. Ha ezt a társadalmilag szükséges munkát az árpolitika nem veszi figyelembe, akkor egyrészt tönkreteszi a termelést, másrészt a mezőgazdasági termelés előnyös elhelyezését is megbonthatja. Ha azonban figyelembe veszi, hozzájárulhat a termelés helyes földrajzi elosztásához, mégpedig oly módon, hogy területek szerint megkülönböztetett árakat ad, illetve prémiumokat tűz ki megfelelő termékek termelésére. Ugyanezt célozhatja a helyes és a területek szerint tagolt begyűjtési politika, a tarifapolitika és minden ilyen intézkedés.

Ha azt kívánjuk, hogy ipari városaink körül városellátó gazdaságok alakuljanak ki, megfelelő beváltási árakat és prémiumokat kell biztosítani a dolgozó parasztnak, akik ezt vállalják.

Cukorrépatermelésünk a felszabadulás előtt lényegileg a nagybirtokokon összpontosult, a cukorgyárak telepítésénél már figyelemmel voltak a cukorrépatermelő körzetekre és a nagybirtokok igényeire. A felszabadulás után cukorrépatermelésünk teljesen szétszóródott. Dolgozó parasztságunk szívesen termelt és termel cukorrépát, azonban nem mindig a természeti-földrajzi és a társadalmi-gazdasági szempontból megfelelő helyen. Nem egy cukorgyárunk 120—150 km-ről, több, mint száz községből gyűjti össze úgyszólván mázsánként a cukorrépát, amelynek szállítása vagy a vasúthálózatot terheli meg feleslegesen, vagy — ha teherautón szállítják — aránytalanul sok üzemanyagfogyasztást jelent. Nyilvánvaló, hogy a megfelelő árpolitikával és prémiumrendszerrel a cukorgyárak közvetlen közelében összpontosíthatjuk a cukorrépatermelést.

e) Népgazdaságunk fejlődésének jelen szakaszában a mezőgazdaság legfontosabb feladata a *gabonaprobléma* megoldása. El kell érünk a gabonatermelés mennyiségének nagyarányú fokozását. E téren azonban szintén figyelemmel kell lennünk az időtényezőre. El kell választanunk a *pillanatnyi és jövőbeni* feladatokat.

Jelenleg és még egy-két évig a gabona számára mindenütt a maximális vetésterületet kell biztosítanunk, de törekednünk kell arra, hogy a helyes területi tervezés keretében a termőtáj-kutatás eredményeképpen a legoptimálisabb területeken magas terméshozamokat érjünk el. Ha a legmegfelelőbb gabonatermelő területeken sikerült a magas terméshozamok elérése és állandósítása, akkor kezdhethetjük meg *fokozatosan* a gabona, elsősorban a búza vetésterületének csökkentését, illetve összpontosítását ezeken az optimális termőterületeken, hogy a felszabaduló területeken más növényeket termelhessünk.

f) A földrajzi munkamegosztás a helyi különbözőségeken alapszik, ezért merül fel a helyi tanácsok gazdasági funkcióinak kérdése. A szocialista állam egyre fokozottabb mértékben lát el gazdasági szervező funkciókat. Az állam emberek igazgatása helyett dolgok igazgatásával, a gazdasági élet vezetésével foglalkozik. S ami érvényes országos viszonylatban a központi állami szervekre, megfelelő megszorításokkal érvényes kell hogy legyen az államhatalom helyi

szerveire, a helyi tanácsokra is. Helytelen, ha országosan azonos rendszabályokkal, bürokratikus módon igyekszünk a termelést központilag irányítani. Teljesen elegendő, ha a központi szervek megadják az általános és elvi irányítást és ezek végrehajtását a helyzetet közvetlenül ismerő helyi tanácsokra bízzák. Ez a követelés természetesen nem jelenti azt, hogy pl. az összes ipari üzemeket a tanácsoknak rendeljük alá. Feltétlenül szükséges az országos jelentőségű üzemek központi vezetése, a beruházások, a termelés központi tervezése. Egy új üzem telepítése — amint láttuk —, vagy az üzemek kibővítése, termelésük növelése lakásépítési, települési, élelmiszerellátási, forgalmi problémákat vet fel, amelyet a helyi tanácsok szakemberei bírálhatnak el a legjobban. Ezért még az országos ipar termelésének vagy beruházásainak kérdésében is tanácskozási, sőt vétőjogot kell biztosítani a tanácsok számára. Nem történhetik meg, hogy a megfelelő helyismerettel rendelkező szervek megkérdezése nélkül, esetleg ezek szakvéleménye ellenére telepítenek vagy bővítenek új üzemeket.

Nem egy helyen fordult elő, hogy a túlzott munkaerőigény — s az ezekkel kapcsolatos szociális, kulturális, közigazgatási igények nem voltak kielégíthetők, s ez zavarokat okozott az egész körzet gazdaságában.

Borsodban, Veszprémben, Tatabányán a túl gyors iparosítás zavarokhoz vezetett a mezőgazdaságban, amelytől a munkaerőt elvonta és éppen ezért az élelmiszerellátásban, még inkább a lakáskérdésben és a közlekedésben is zavarok álltak be.

Egyik szocialista várossá fejlődő régi ipartelepünkön új lakótelep épült, de a belkereskedelmi minisztérium az új üzleteket és áruházakat a régi településben helyezte el, 5 km-re az új lakóteleptől, amely ily módon végül is ellátatlan maradt.

Egy traktorállomást egy folyókanyarban helyeztek el és így a folyó tulsó partján lévő földek műveléséhez a traktoroknak a 12 km távolságra fekvő hídon kellett átmenniök. Egy másik traktorállomást két állami gazdaság közé telepítettek, egy harmadikat a faluba az egészségház és a bölcsőde közé.

Csongrád megyében a minisztérium elrendelte 1200 hold kötött vályogtalajon az elvetett és már kicsírázott búza kiszántását és rizstelep létesítését, hangsúlyozom: kötött vályogtalajon.

Egy másik megyében a gyors iparosítás következtében a mezőgazdasági munkaerő úgy megritkult, hogy egy termelőszövetkezetben egy tagra 90 hold föld jut.

Mindezek a kérdések csupán helyi jellegűek, de ha halmozódnak, országos problémává, sőt elvi kérdéssé nőnek. Az elvi kérdés itt ismét az, hogy figyelembe kell venni a termelés irányításánál a természeti-földrajzi és társadalmi-gazdasági különbözőségeket, ha a termelést és a termelékenységet valóban növelni akarjuk és ezért a helyi viszonyokat a legjobban ismerő szervekre, a helyi tanácsokra kell bízni a helyi termelés vezetését.

g) A mezőgazdasági termelés szakosításával kialakítandó új földrajzi munkamegosztás szempontjából újszerűen kell felvetnünk az ipar és a mezőgazdaság egymáshoz való viszonyának kérdését.

A népgazdaság vezető ágazata a szocializmusban és a szocializmus építésénél az ipar, különösképpen a nehézipar és az is marad, mert ez biztosítja a mezőgazdaság és általában az egész népgazdaság számára az egyre tökéletesedő műszaki alapot. Sem az ipar — sem a mezőgazdaság fejlesztését nem szabad soha és sehol csupán *önmagában*, a népgazdaság egészéből *kiragadva* szemlélünk.

Idézek: »... a tévedés abban áll, hogy egyes elvtársak hajlandók a nagyipari állótké korszerűsítésének és bővítésének kérdését a szocialista gazdaság felépítésének kérdésével azonosítani. Helyesnek tarthatjuk-e az ilyen azonosítást? Nem. Nem tarthatjuk helyesnek. Miért nem? Azért nem, mert az első kérdés szűkebbkörű, mint a második. Mert az első kérdés az ipari állótké bővítésének kérdése, a népgazdaságnak csak egy részét öleli fel: az ipart, a szocialista gazdaság felépítésének kérdése viszont az egész népgazdaságot felöleli, azaz mind az ipart, mind a mezőgazdaságot. Azért nem, mert a szocializmus felépítésének problémája az egész népgazdaság megszervezésének problémája, az ipar és a mezőgazdaság helyes egybekapcsolásának problémája; az ipari állótkének kérdése viszont tulajdonképpen nem is érinti ezt a problémát. Elképzelhető, hogy az ipar állótkéjét máris korszerűsítik és bővítik, de ez még korántsem jelenti azt, hogy ezzel már meg van oldva a szocialista gazdaság felépítésének problémája. A szocialista társadalom az ipari és mezőgazdasági dolgozók termelési és fogyasztási társulása. Ha ebben a társulásban az ipar nincsen összeegyeztetve a mezőgazdasággal, amely a nyersanyagot és az élelmiszert adja és az ipar készítményeit felszívja, ha tehát az ipar és a mezőgazdaság nem alkot egységes népgazdasági egészet, akkor abból nem lesz semmiféle szocializmus...

Ez az oka annak, hogy az ipar és a mezőgazdaság kölcsönös viszonyának kérdése a szocialista gazdaság felépítésének döntő kérdése.

Ezért nem szabad a nagyipari állótké korszerűsítésének és bővítésének kérdését a szocialista gazdaság felépítésének kérdésével azonosítani...« (Sztálin Művei VII. 211—212. oldal.)

Hogyan kell felvetni nálunk az ipar és a mezőgazdaság helyes összekapcsolásának kérdését?

Az ipar feladata az, hogy önmagát és a mezőgazdaságot termelőeszközökkel ellássa és a mezőgazdasági népesség fogyasztási szükségleteit biztosítsa.

A kérdést azonban Magyarországon más módon kell felvetni, mint a mérhetetlen ásványi kincsekkel és energiaforrásokkal rendelkező Szovjetunióban.

Ahhoz azonban, hogy a szocialista magyar ipar ennek a feladatának meg tudjon felelni, szüksége van a tervszerűen elhelyezett, szakosított mezőgazdaság maximális segítségére.

A tudományos agrotechnikát alkalmazó, tervszerű földrajzi munkamegosztás szerint szakosított mezőgazdaság...

1. Maximális mértékben elláthatja a városi ipari népességet és a szakosított mezőgazdaság dolgozóit olcsó, sőt olcsóbb élelmiszerekkel és élvezeti cikkekkel.

2. Jelentékeny, minden eddiginél olcsóbb és nagyobb mennyiségű ipari nyersanyagot képes szolgáltatni az ipar, elsősorban az élelmiszeripar, de a textilipar, bőripar, papíripar, vegyészeti ipar és más iparágak számára is.

3. A világpiacon úgyszólván korlátlan mennyiségben elhelyezhető, az adott magyarországi éghajlati és talajviszonyok mellett előnyösen termelhető sajátos mezőgazdasági termékek exportjával lényegesen olcsóbban — a népgazdasági jövedelmezőség szempontjából lényegesen olcsóbban — tudja biztosítani az ipar számára mindazon ásványi nyersanyagok *importját*, amelyeket Magyarországon esetleg a világpiacon ár fölött vagy egyáltalán nem termelünk.

4. Továbbá, amíg a mezőgazdaságban döntő mértékben árutermelés folyik, az iparban is érvényesül az értéktörvény épp azért, hogy az önköltségnek egy lényeges részét kitevő munkaerő reprodukciójához szükséges élelmiszereket az értéktörvény hatásának alávetett mezőgazdaságban termelik. Ha a mezőgazdaság olcsón termel, lényegesen csökken minden munkaintenzív iparág önköltsége. Ily módon nemcsak a mezőgazdasági termékek, hanem a munkaintenzív iparágak termékeinek exportjával is előnyösen fedezhetjük iparunk nyersanyagszükségeit.

h) Ez az a pont, ahol fel kell vetnünk a nemzetközi földrajzi munkamegosztás kérdését. A két világpiacon kialakulásával a kölcsönös gazdasági segítség alapján együttműködő, szocialista világpiacon keretbe tartozó Magyarország helyzete a nemzetközi földrajzi munkamegosztásban teljesen más, mint a múltban.

A szocialista világban kialakuló nemzetközi földrajzi munkamegosztás az egyenjogúság és egymás jogainak kölcsönös tiszteletbentartása alapján áll. A szocialista világpiacon országai közötti nemzetközi munkamegosztást hosszúlejtárú szerződések szabályozzák. Ezek a szerződések már eleve figyelembe veszik az egyes országok társadalmi-gazdasági és természeti-földrajzi sajátosságait. Ezért minden egyes ország olyan termékekkel vesz részt ebben a nemzetközi munkamegosztásban, melyeknek termelése az adott társadalmi-történelmi feltételek és az adott természeti-földrajzi viszonyok között számára a legelőnyösebb. Tehát a szocialista világpiacon országai közötti külkereskedelemben még hat az értéktörvény, noha a döntő tényező az ésszerű munkamegosztásra és kölcsönös segítségre való törekvés.

Az a tény, hogy az értéktörvény a külkereskedelmi áron keresztül érvényesül, azzal a következménnyel jár, hogy a két világpiacon árai bizonyos mértékig összefüggnek egymással. Ez az összefüggés azonban korlátozott. Az egyes országok arra törekednek, hogy az importált áruk nemzeti értékének

összege nagyobb legyen az exportált áruk nemzeti értékénél. Minden ország arra törekszik, hogy a maga sajátos természeti-földrajzi feltételeinek legmegfelelőbb termékekkel vegyen részt a nemzetközi munkamegosztásban. Ha Magyarországon a munkaerő reprodukciójához szükséges élelmiszerek termelése kevesebb munkaráfordítást igényel, mint más országokban, az lehetővé teszi, hogy sajátos mezőgazdasági termékeinken felül minden munkaintenzív ipari készáruval felléphessünk a nemzetközi földrajzi munkamegosztásban.

Tehát a hiányzó ipari nyersanyagokat nem szabad anyag- és energia-igényes nehézipari késztermékek exportjával fedeznünk. Nincs értelme annak, hogy közel ugyanannyi tonna súlyú nehézipari terméket exportáljunk, mint nyersanyagot ezek előállításához importálni vagyunk kénytelenek. Ily módon amit megnyerünk a réven, azt elveszítjük a vámon. Az exportált nehézipari késztermék tonnasúlya csupán egy töredéke lehet az importált ipari nyersanyagok súlyának.

Tehát nem bauxitot, még kevésbé kohóalumíniumot, hanem timföldet és alumíniumkészárut, esetleg alumínium félkészgyártmányt kell exportálnunk.

Ez a szempont kell hogy megszabja mezőgazdasági exportunkat is. A mezőgazdasági export terén — a népi demokratikus országok igényeinek figyelembevételével — lehetőleg szakítanunk kell a mezőgazdasági nyerstermények, gabona stb. exportjával. Ki kell használnunk sajátos éghajlati és talajadottságainkat, domborzati viszonyainkat olyan termékek termelésére, amelyek a világpiacon korlátlan mennyiségben elhelyezhetők, s amelyekből egy hold termése húszszor, ötvenszer, esetleg százszor annyit hoz, mintha azon gabonát termelnénk.

Mind a belső fogyasztás, mind az export szempontjából fokoznunk kell nemes boraink és a gyümölcsesz exportját. Úgyszólván korlátlanul növelhetjük különböző gyógynövények, illóolajos növények és kozmetikai növények termelését, mint a digitális, piretrium, menta, levendula, kamilla és így tovább. A balatoni Riviérán legrosszabb, meszes, dolomitos, köves talajainkon, ahol a gabona még a vetőmagot sem adja vissza, valóságos mandula- és őszibarack-erdőket létesíthetünk. A nemesített mákfélék vetésterületének kiterjesztése lehetővé teszi a tiszavasvári gyár mákgubóból előállított morfium-termelésének megsokszorozását, vagy újabb üzem létesítését egy olyan nyersanyag alapján, amelyet eddig eltűzeltek. Ne kísérletezzünk Magyarországon Virginia-dohány termelésével, mert kevesebbe kerül, ha azt külföldön vesszük meg azért a tiszta nikotinért, amelyet a nikotinban rendkívül gazdag magyar dohányból vonhatunk ki. Klasszikus exportcikkeink közé tartozott és tartozhat a jövőben a kalocsa- és szegedvidéki paprika, a makói hagymafélék, libamáj, libatoll, konzervek, vetőmagvak és számos más mezőgazdasági terményünk.

Mindezek természetesen csak példák, amelyek azt bizonyítják, hogy a földrajzi munkamegosztás szocialista rendszerének tudományos alapon való kidolgozásával mind a mezőgazdaság, mind az ipar termelékenységét nagy-

mértékben növelhetjük, új szerepet vállalhatunk a nemzetközi munkamegosztásban, s az országon belül meggyorsíthatjuk a szocializmus felépítését — egyre fokozottabb mértékben és egyre hamarabb érvényre juttatjuk a szocializmus alaptörvényének követelményeit.

Munkánk sikere azon múlik, hogy helyesen tudjuk-e munkánkban konkretizálni a dialektikus és történelmi materializmus módszereit, s az operatív szervek, az Országos Tervhivatal, minisztériumok és helyi tanácsok helyesen viszik-e át a gyakorlatba a tudomány megállapítását.

HOZZÁSZÓLÁSOK

KOCH FERENC

Szocialista építésünk jelenlegi szakaszában, amikor a tudomány és gyakorlat szoros kapcsolata mint alapvető követelmény egyre élesebben jelentkezik, a földrajz s különösképpen a gazdasági földrajz számára sürgős feladatok egész tömege vár megoldásra. Közülük a földrajzi munkamegosztásnak elméleti, elvi tisztázása kétségtelenül a legjelentősebbek közé tartozik, felvetése tehát méltón illeszkedik be az Akadémiai Nagyhét témái közé.

Markos elvtárs elméleti fejtegetései során abból indul ki, hogy a területi munkamegosztás párhuzamosan fejlődik a társadalmi munkamegosztással, annak lényegében véve a területi vetülete. Ez a megállapítás igen frappáns, de szerintem mégsem fogadható el. A területi munkamegosztás, vagy más szóval a földrajzi munkamegosztás nem vetülete a társadalminak, hanem annak egyik formája az ágazati munkamegosztás mellett s nem a társadalmi munkamegosztással párhuzamosan, hanem annak részeként alakult és fejlődött. Tisztázásra vár az is, hogy a területi munkamegosztás vizsgálatában, amelyben a gazdasági földrajz tudománya elsősorban a termelés megoszlását — mint a területi munkamegosztás alapját — vizsgálja, milyen és mekkora részt kérnek más tudományok, elsősorban a politikai gazdaságtan. Hogy nem egyedül a földrajz hivatott ebben a kérdésben kizárólagos jogú döntéssel állást foglalni, az kétségtelenül kiviláglik abból, hogy a földrajzi munkamegosztás kereteit, méreteit, fejlettségét és általában egész jellegét a termelési mód határozza meg, amint azt Markos elvtárs maga is kifejezésre juttatja.

Helyesen, de bővebb kifejezést kívánó módon világít rá Markos elvtárs arra, hogy a földrajzi munkamegosztásban a különbségek mellett azonos vonások is állnak fenn a kapitalizmusban és szocializmusban. Ha azonban a gazdaság-földrajzi körzetek mind a kapitalizmusban, mind a szocializmusban objektív valóságok, miért lehet a gazdasági körzetek területét, határait és funkcióit csak a szocializmusban megállapítani, a kapitalizmusban pedig nem? Itt Markos elvtárs önmagával jut ellentétbe. Azt mondja Markos elvtárs, hogy a kapitalizmussal szemben »a szocializmusban a földrajzi munkamegosztást mint az egész gazdasági életet, a termelést, a forgalmat stb. tudatosan, tervszerűen, tudományos alapokon *kell* kidolgozni«. Ez helyes, de nem ártott volna — mert hiszen kapitalista és szocialista viszonyokat állít egymással szembe — arra is rámutatni, hogy a szocializmus azáltal, hogy a termelési eszközök egésze vagy döntő része társadalmasított és az államhatalom a dolgozók kezében van, erre *lehetőséget* is nyújt. Olyan lehetőség ez, amely a tőkés társadalomban nem teremthető meg s ami a tőkés országokban a tervgazdálkodást a limine megghiúsítja. Abban kétségtelenül igaza van Markos elvtársnak, hogy a kapitalizmusban az üzemek, vállalatok telephelyei, sőt a különböző gazdasági ágazatok egyes tőkések érdekei szerint alakulnak. Az azonban már nem állítható, hogy egymástól függetlenül vagy éppen túlnyomóan ellentétesen alakulnak. Ez ellentmond a tőkés üzemszervezésnek, a maximális profitra irányuló törekvéseknek.

Az a kép, amelyet Markos elvtárs a hazai területi munkamegosztásról ad, a rendelkezésre álló idő rövid voltát tekintetbe véve hűségesebb s a marxista földrajzi szemléletet jól kifejezésre juttatja. Csupán annyi hozzáténnivalóm van, hogy a történelmileg kialakult termőtájak eltűnése vagy csupán csökvényei-

ben való fennmaradása túlzó álláspont, amit a most folyó megyei kutatások egyáltalán nem igazolnak.

A tudomány és a gazdaságpolitika kapcsolatának tárgyalása alkalmat adott Markos elvtársnak arra, hogy a földrajztudományok és a népgazdasági tervezés egymáshoz való viszonyának néhány eddig még tisztázatlan kérdését megnyugtatóan megoldja. E kérdések eddig fennállott tisztázatlansága megnehezítette a földrajztudományoknak, hangsúlyozottan a gazdasági földrajz tudományának a népgazdasági tervezés szolgálatába való állítását. A tudomány és a gyakorlat harmonikus együttműködését és összefonódását. Ilyen jelentős és úgy vélem a geográfusok valamennyiétől elfogadható megállapítás az, hogy a földrajzi munkamegosztás szocialista rendjének elvi-elméleti alapon való kidolgozása és konkretizálása mint tudományos feladat semmiképpen sem téveszthető össze a területi tervezés feladatával, mert a területi tervezés a népgazdasági tervezésnek, tehát a gazdasági politikának egyik része. Nincs szó tehát arról, hogy a területi tervezés a gazdasági földrajz feladata volna, mint ahogy ez a felfogás korábban itt-ott tévesen jelentkezett is. De jelenti ez a meghatározás azt is, hogy a területi tervezésnek messzemenően kell a gazdasági geográfusok munkájára támaszkodnia. Abban is egyetérthetünk a szerzővel, hogy a népgazdasági terv az ágazati és területi tervek egysége s a területi tervezésnek fel kell ölelnie az ország egész területét társadalmi-történeti sajátosságai és természeti-földrajzi alkata szerint. Az is kétségtelen, hogy a népgazdasági tervezés során sok hiba történt s az ágazati bontás mellett a területi-földrajzi szempontok elsikkadtak.

Markos elvtárs helyesen értékeli a természeti földrajzi kutatások jelentőségét és szükségességét a területi munkamegosztás vizsgálatában, de túlzásnak minősíthető ezzel kapcsolatban a burzsoá természeti földrajz eredményeinek olyan mértékű lekicsinylése, amint azt Markos elvtárs teszi. Markos elvtárs az előadás során rámutatott a természeti-földrajzi jelenségek szerepének általánosan ismert viszonyaira. Itt szívesen hallottunk volna új vonatkozásokat. Meg kell jegyeznem közbevetőleg, hogy az éghajlati elemek szerepének feltárására az átlagok helyett egyre inkább a százalékos valószínűségek látszanak a legtöbb eredményt ígérni. Helyesen hívja fel a tanulmány a figyelmet a karsztvizek felhasználásának fontos kérdésére némely ipartelepünk vízellátásában.

A mezőgazdaság termelékenységének emelése érdekében valóban legfontosabb feladataink közé tartozik a termőtájak földrajzi feltárása. Itt Markos elvtárs helyesen figyelmeztet arra, hogy az optimális területek során nem szabad kizárólag a természeti viszonyokat tekintetbe vennünk, hanem az agrotechnika és a társadalmi-gazdasági szempontokat is, főként a munkaintenzív növények optimális termőtájainak kijelölésekor. Erre vonatkozóan sajnálatos tapasztalatokkal rendelkezünk a gyapottermesztés terén. A természeti viszonyok sok helyütt viszonylag optimálisnak mutatkoztak, ennek ellenére az átlagok igen alacsonyak voltak, mert kevés volt a munkaerő, ami a gyapotnál mint munkaintenzív növénynél különös súllyal esik latba. Szeretném a magam részéről a szőlővidékek rekonstrukciójával kapcsolatban is utalni a munkaerő kérdésére, annál is inkább, mert mezőgazdaságunknak ez az ága különleges képzettségű munkaerőt igényel s a gépesítés lehetőségei kisebbek, mint a szántóföldi művelésnél.

Markos elvtárs előadásának utolsó fejezeteiben nagymértékben átesúszott a gazdasági politika terére (pl. a tanácsok feladataira vonatkozó fejtegetéseiben), amit a magam részéről igen veszedelmesnek tartok. A gazdaság-földrajzi

kutatások sok tekintetben hasznos szolgálatot tehetnek a gazdasági politika számára, azt földrajzilag mintegy alátámasztják. De magával a gazdaságpolitikával való foglalkozás, a földrajzi adottságoknak aktív gazdaságpolitikai alkalmazása már nem a geográfus feladata. Itt utalok Sztálin elvtárs hasonló jellegű állásfoglalására a politikai gazdaságtan és a gazdasági politika egymáshoz való viszonyát illetően.

Összefoglalva megállapítható az, hogy Markos elvtárs tanulmánya tartalmaz ugyan néhány vitatható elméleti megállapítást és több tekintetben kiegészítésre szorul, megfelelő alapul szolgálhat arra, hogy a földrajzi munkamegosztás fontos kérdése szélesebb keretek között, alapos előzetes tanulmányozás lehetőségeinek biztosításával megvitatásra és további kiépítésre kerüljön. Nemcsak a geográfusok, hanem a politikai gazdaságtan és tervgazdálkodási intézmények szakemberei részéről is.

Kiss Dezső hozzászólásában a piackutatás szükségességéről beszélt — példaként felhossa a magyar mákgubó- és bortermelést —, továbbá felhívta a figyelmet az öntözéses mezőgazdasággal járó néhány veszélyre.

Válóczy László hozzászólott az öntözés és szikesezés kérdéséhez.

MARKOS GYÖRGY válasza a hozzászólásokra

Bizonyos történelmi távlatból szemlélem már a saját előadásomat. A legfőbb hibát abban látom, hogy túl nagy kört fogtam meg, illetőleg igyekeztem átfogni azzal a meggondolással, hogy amikor az Akadémia Nagyhetén mintegy reprezentatív előadásokat várnak tőlünk és reprezentatív módon kívánják, hogy megmutassuk: mit segít a tudomány a szocializmus építésében, — úgy éreztem, hogy egy átfogó, nem annyira a részletekre törekedő, mint inkább perspektívát adó anyagot kell feldolgoznom.

Ezért van az, hogy egyes kérdéseket nyilván csak érintettem és miután egy-egy kérdés megérdemli, hogy bővebben foglalkozzon velük az ember, hiányérzetek merülhettek fel.

Lényegileg nem sok vitázni valóm van korreferensemmel, mert hiszen egy pontosabb és később készült szövegben én is azt állítom, hogy a földrajzi munkamegosztás a társadalmi munkamegosztás egyik formája; sőt mondom azt, hogy földrajzi munkamegosztás társadalmi munkamegosztás nélkül nincs. A kettő egymástól függetlenül — szerintem — nem képzelhető el.

Érdemes lenne egy bővebb elméleti vitát szentelni egyszer ennek a kérdésnek és a gyakorlati konzekvenciák levonásának.

Hogy mennyiben gazdasági-földrajzi probléma a földrajzi munkamegosztás kérdése, — erről lehet vitatkozni; hogy nemcsak gazdasági probléma: ez nyilvánvaló.

Nagy Imre elvtárs hétfőn az Akadémiai Nagyhetén alkalmából mondott megnyitó beszédében például a létesítendő Közgazdasági Intézet egyik feladatául jelölte ki hazánk természeti és gazdasági adottságainak felkutatását, — tehát szerinte zömmel közgazdasági feladat. Erről lehet vitatkozni.

Egy másik kérdés, amelyet csak érinteni szeretnék, az, hogy amikor mi megmutatjuk: mik a lehetőségek, akkor nem teszünk egyebet, mint a lehetőségeket tárjuk fel a gazdasági politika számára. Idézem újból Sztálin elvtárs legutolsó művéből, hogy »a lehetőség még nem valóság és nem is olyan biztos — azt hiszem, hogy ezt a Szovjetunióról mondja —, hogy a lehetőségeket helyesen

ki tudjuk használni és a gazdasági politika mindig helyesen tudja alkalmazni a megolyan helyes tudományos megállapításokat is.«

A határt azonban a gazdasági politika és a tudomány között meg kell vonnunk. Persze, ez a határ nem egy merev határ, hanem talán Kádár elvtárs kifejezését használnám: »határsáv«, ahol a különböző funkciók összeolvadnak és a határsávon innen és túl mindkettő végzi a maga sajátos feladatait; döntő az, hogy ne legyen gyepű, ne legyen egy Niemandsländ, senki földje, — a gazdasági politika ne szakadjon el a tudománytól. Ez mindkét oldalra érvényes.

Ami az egyéb kiegészítő megjegyzéseket illeti, azokat köszönöm a korreferensnek és a felszólalt Kiss Dezsőnek. Tényleg szándékozom a témát tovább fejleszteni és remélem, hogy ehhez a munkához sok segítséget kaptam a korreferens hozzászólásaiból.

MENDÖL TIBOR elnök zárszava

Az idő előrehaladott voltára tekintettel igyekszem a lehető legrövidebbre összefoglalni ennek a mai előadásnak és a hozzászólásoknak eredményeit. Ezt annál is inkább könnyen megtehetem, mert hiszen lényegileg nagy terjedelmű vita nem is folyt és maga az előadó is a hozzászólások nagy részét akceptálta.

Meg kell állapítanom, hogy Markos György igen nagy témát választott előadásához. Ez kétségtelen tény, ami miatt — akik jobban ismerjük a körülményeket, tudjuk ezt is — sok olyan részletet el is kellett hagynia mai előadásából, amely részek az előző szövegben szerepeltek. Ha tehát volt bizonyos hiányérzet, — ez jórészt ezzel magyarázható. A téma különben igen nagy és emiatt igen fontos. Ezt senki sem vitatja. Hogy a földrajzi munkamegosztás kérdése központi problémája a gazdasági földrajznak: ezt nem kell újból hangsúlyozni. Eléggő kitűnt az előadó szavaiból és a korreferensek hozzászólásaiból is.

Egy ilyen témának kétségtelenül rengeteg ága van. Kétségtelen, hogy az általa felvetett témák egyikéről-másikáról már hallottunk részben az ÁB ülésein, részben más helyeken, bár vannak olyanok, akik most hallják először. Hozzá kell azonban tennem, hogyha a téma jellege — mondjuk — nagy vonásokban kimerítettnek tekinthető is, de ne feledjük, hogy a tavalyi kormányprogram és a pártkongresszus után is igen sok új szempont merült fel, amelyekkel kapcsolatban Markos elvtárs valóban állást foglal, s amelyekkel kapcsolatban igen figyelemre méltó szempontokat és megállapításokat hallhattunk, olyanokat, amelyek valóban a gyakorlatot szolgálják.

Én különösen kiemelném azt, amit Markos elvtárs a mezőgazdasággal kapcsolatban említett, részben a termelő tájak kérdése vonatkozásában, az autarchia, a szakosítás, az árutermelés problémáit, a nemzetközi munkamegosztás kérdését. Ezek nagy részben új oldalról megfogott kérdések, sőt részben új kérdések is.

Ami Koch kartárs hozzászólását illeti, szerintem ez nagyon sikerült, ügyes hozzászólás volt, mert valóban végig követte az előadásnak minden főbb tételét, s mindezzel kapcsolatban állást foglal. Nagyon sok értékes kiegészítést hallottunk, megjegyzéseket, korrekciókat, amelyeket a szerző is jórészt elfogadott. Szép, tárgyilagos hozzászólás volt. Kiemelte az előadás minden érdemét, s esetleg kisebb-nagyobb botlásait is.

Az egészet összefoglalva megállapíthatjuk, hogy mind az előadás, mind pedig a hozzászólások értékes tudásgyarapítással jártak számunkra, s egy nagyon fontos problémát átfogó módon, gondolatébresztően fogtak meg.

A SZOCIALISTA TELEPÜLÉSFÖLDRAJZ PROBLÉMÁI

MENDÖL TIBOR

Ha a szocialista településföldrajz problémáinak felvázolását az előzmények áttekintésével kezdjük, akkor nem tagadhatjuk, hogy a burzsoá településföldrajz bizonyos vonatkozásokban nem is kevés részleteredményt ért el. Ilyen részleteredmények mutatkoznak egyes vidékek igen sokféle településjelenségének elemzése terén. Fejlett tőkés országok számos régiójáról bőven, gyarmati országok területéről pedig gyéribben, de mégis vannak legalább nyers adataink, sokszor ezeken túlmenően bizonyos összefüggésekre vonatkozó ismereteink is. Kiterjednek ezek pl. a hajlékok különböző típusainak eloszlására és részben genezisére. Falvak és városok nagy seregének ismerjük alaprajzi tagolódását: nemcsak a belsőségét, hanem a termő határét is. Bizonyos alaprajzok és alaprajz-típusok genezise is ismert. Nagyobb települések funkcionális és arculati belső tagolódására, egyes vidékek nagyságrend, funkció és arculat szerint megkülönböztetett településeinek eloszlására, ennek az eloszlásnak kialakulására és a természeti-földrajzi környezethez való viszonyára, tehát a topográfiai és a forgalmi fekvés kérdéseire bő irodalmat találunk. A nyert eredmények nem korlátozódnak egyes vidékek településeinek és településrendszerének a fenti szempontok szerint megállapított egyéni vonásaira, hanem kiterjednek bizonyos típusok elvonására és törvényszerűségek felismerésére, tehát a regionális településföldrajz mellett az általános településföldrajzra is.

Mindezt elismerve hangsúlyoznunk kell másrészt a burzsoá településföldrajz feltűnő hiányosságait. A bizonyos vonatkozásokban elért részleteredmények értéke éles ellentétben áll az egész tudományág átfogó rendszerének kiépítetlenségével. Biztos jele az átfogó rendszer kiépítetlenségének az a körülmény, hogy amint a részletkérdések felől a szintézis felé haladunk, egyre hiányosabb, egyre bizonytalanabb felépítésű és egyre ellentmondóbb értékelésű művekkel találkozunk. Mutatkozik ez a regionális településföldrajz, de még inkább az általános településföldrajz területén. Viszonylag kevés az olyan regionális szintézis, mint pl. Schlüter, Gradmann vagy Omer Tulippe egyik-másik munkája.¹ Még ezek között is mekkora a különbség a problematikában,

¹ Így O. Schlüter: Die Siedlungen im nordöstlichen Thüringen. Berlin, 1903. Vagy R. Gradmann: Die städtischen Siedlungen des Königreichs Württemberg. Stuttgart, 1914. Ugyanaz:

a problémák rangsorolásában! Hát még ha nem állunk meg a címükben is településföldrajznak nevezett regionális összefoglalások határain, hanem kiterjesztjük figyelmünket az olyan, településföldrajzi anyagot is tartalmazó teljes regionális monográfiákra, mint amilyenek a Vidal de la Blache-féle francia iskolából kerültek ki!² A nagyobb területre kiterjedő településszerkezetnek, a fekvés problémáinak vizsgálata többé-kevésbé közös, ellenben pl. a német településföldrajz a funkcionális, a francia az alaktani, az amerikai pedig a genetikus szempontokat igen gyakran mostoha sorsban részesíti.³

A regionális településföldrajznál is élesebben domborodnak ki a hiányok, a hézagok, a felfogásbeli különbségek az általános településföldrajzban. Az általános településföldrajznak nincs is összefoglaló kézikönyve. Ami ilyen jelleggel mint különböző általános földrajzi kézikönyvek kisebb-nagyobb fejezete szerepel, felölelt anyagát és annak rendszerezését tekintve olyan nagy eltéréseket mutat, amilyenekkel semmiféle más földrajzi ágazat területén nem találkozunk. Ebben bizonyára része van a regionális településföldrajzi vizsgálatok egyenetlen földi eloszlásának is. Nyilván nem lehet sem többé-kevésbé megnyugtató típusbeosztást felállítani, sem átfogó törvényszerűségeket felismerni addig, amíg tárgyi ismereteink csak bizonyos európai és észak-amerikai országokból nevezhetők viszonylag bőnek, ellenben annál szűkebbek más világrészekből. De hogy az átfogó rendszer kiépíttelenségének nem ez a fő oka, az kitűnik abból, hogy minél inkább haladunk régi kézikönyvek felől az újabbak felé, minél bővebb nyers tárgyi ismeretekre támaszkodnak azok, annál kevésbé tudnak szerzőik uralkodni az anyagon. Minél több a rendszerezni való, annál tökéletlenebb maga a rendszer. Olyan összefoglalások, mint a Klute-féle »Handbuch« Hassingertől származó nagy településföldrajzi fejezete,⁴ amennyire mély hatást gyakorolnak az olvasóra dús anyaghoz kapcsolódó problémáik sokrétűségével, annyira elkedvetlenítőek sok helyen szétfolyó, az összefüggések hierarchiáját áttekinteni nem tudó felépítésükkel. Nyilván az elméleti alapokban van a hiba. Ezek az alapok elegendők ahhoz, hogy lehetővé tegyék két tény összefüggésének felismerését, de arra elégtelenek, hogy tények egész seregének sokszoros összefüggéseiben eligazítsanak, a bonyolult összefüggéshálózat legfőbb szálainak felismeréséhez utat mutassanak.

Mindnyájan tudjuk, hogy társadalmi jelenségekkel foglalkozó burzsoá földrajzi munkák legfőbb fogyatkozásai összefüggnek a földrajzi determinista

Das ländliche Siedlungswesen des Königreichs Württemberg. Stuttgart, 1913. Ó. Tulippe: L'habitat rural en Seine-et-Oise. Liège, 1934.

² V. ö. például A. Cholley: Les Préalpes de Savoie. Paris, 1925. (Benne a múlt öncélt vizsgálata.) P. Deffontaines: Les hommes et leurs travaux dans les pays de la moyenne Garonne. Paris, 1932. (A jelenből a múlt felé visszapillantó tanulmány.) R. Dion: Le Val de Loire. Tours, 1933. (Helyi problémák a tágabb terű fejlődés kereteiben.)

³ Egy-egy jellegzetes német, francia, amerikai példa: W. Geisler: Die deutsche Stadt, Stuttgart, 1924. H. Bordas: Tarare. Paris, 1930. J. E. Brush: The Hierarchy of Central Places in Southwestern Wisconsin. New York, 1953.

⁴ H. Hassinger: Die Geographie des Menschen: Siedlungsgeographie. (F. Klute: Handbuch der geogr. Wissenschaft, Allgemeine Geographie, II., Potsdam, 1933.)

szemlélet érvényesülésével, a termelési viszonyok szerepének pedig minden esetben úgyszólván teljes elhanyagolásával. Így van ez a településföldrajzban is. A kétfajta hiba között elég szoros a kapcsolat, hiszen aki a természeti földrajzi környezetet tekinti a fejlődés döntő tényezőjének, az ezt a tényezőt az általa figyelembe nem vett termelési viszonyok helyére teszi. Lehetséges azonban olyan eset is, hogy valaki a termelési viszonyokat ugyan egészen mellőzi, de csak részben helyettesíti azokat a természeti földrajzi környezettel, részben mással, így pl. a termelési viszonyoktól elszakítva szemlélt termelőerőkkel, esetleg a felépítmény különböző elemeivel, amelyeket persze nem nevez így. Különösen gyakori ez a burzsoá településföldrajzban, sőt annak éppen egyik jellemző sajátossága. Mondhatjuk, hogy a burzsoá településföldrajz hibái legáltalánosabban nem is annyira a földrajzi determinizmus érvényesülésével, mint inkább a termelési viszonyok szerepének elhanyagolásával függnek össze.

Valóban a földrajzi determinizmus érvényesülése korántsem egyforma mértékű a településföldrajz különböző irányzataiban. Az a településföldrajz, amely a múlt század vége óta a Ratzel-féle emberföldrajz részévé kívánt válni, a leginkább terhelt ilyen természetű hibákkal. Hiszen Ratzel, ha elvben nem is hirdette, hogy minden emberi, így tehát társadalmi jelenséget is a természeti-földrajzi környezet determinál, de tudománya fő feladatául éppen azoknak a jelenségeknek a vizsgálatát tekintette, amelyek valóban a természeti-földrajzi környezet sajátosságainak függvényei. Ilyen szemlélet képviselőjének csak némi túlbuzgalma is tágra nyitja a kaput a földrajzi determinizmus előtt. De a településföldrajznak már jóval Ratzel előtt is voltak művelői. Főleg Ritter-tanítványok, akik követték mesterüknek determinista irányzatát, ha annak nem is teleologizmussal kapcsolódó formáját. Ez a földrajzi determinizmus magának Ritternek a múlt század közepét megelőző évtizedekre jutó működésében még a XVIII. századi francia mechanikus materializmus hatását tükrözi. Nem véletlen, hogy Johann Georg Kohl, ugyancsak Ritter-tanítvány, 1841-ben a legelső tisztán településföldrajzi tárgyú mű szerzője, a domborzatnak a településekre gyakorolt hatásával, majd egy későbbi munkájában az európai fővárosok fekvésével foglalkozik.⁵ A múlt század második felének településföldrajzi irodalmát általában hasonló témák választása jellemezte: a fekvés, valamely nagyobb terület településeinek eloszlásáé, egybevetve különböző térszíni jelenségekkel. A cél annak megállapítása volt, hogy településjelenségek milyen mértékben függnek a természeti-földrajzi környezet sajátosságaitól. Minthogy a fekvést vagy az eloszlást meghatározó egyéb tényezők vizsgálatát elhanyagolták, az ide tartozó munkák erősítették a földrajzi determinista szemléletet. Magának Ratzelnek is a településföldrajz területén kifejttet konkrét

⁵ J. G. Kohl: Der Verkehr und die Ansiedlungen der Menschen. Dresden und Leipzig, 1841. *Ugyanaz*: Die geographische Lage der Hauptstädte Europas. Leipzig, 1874.

vizsgálatai a fekvés típusainak — a topográfiai és a forgalmi fekvésnek — a megkülönböztetésében csúcsosodtak már a jelen század elején.⁶

Kétségtelen, hogy a földrajzi determinizmus hirdetése a tőkés érdekek számára kedvező, hiszen a természeti-földrajzi adottságok kényszerének döntő szerepét hangsúlyozván eltereli a figyelmet a termelési viszonyokról, tehát forradalmi magatartás helyett a fennálló viszonyokba való beletörődésre ösztönöz. Mindamellett külön vizsgálat nélkül nehéz lenne választ adnunk arra a kérdésre, hogy szerzőnkint milyen mértékben beszélhetünk egyszerűen a vulgáris materializmusból táplálkozó meggyőződésről, a kapitalista termelési módnak mint alapnak megfelelő egyik ideológiai irányzat kritika nélküli elfogadásáról, vagy éppen a tőkés érdekek mellett való tudatos kiállásról. Ugyanilyen nehéz a motívumok világos megkülönböztetése azoknak a geográfusoknak a működésével kapcsolatban is, akik kevésbé vagy alig nevezhetők a földrajzi determinizmus híveinek, ellenben állásfoglalásuk a tőkés érdekek szempontjából hasonlóan kedvező, mert legalább abban az egyben valamennyien megegyeznek egymással is, meg a földrajzi deterministákkal is, hogy a termelési viszonyokról, a termelési viszonyoknak a termelőerőkkel dialektikus összefüggésben végbemenő fejlődéséről, az alap és a felépítmény viszonyáról vagy semmitsem szólnak, vagy ilyen vonatkozásban idealista nézeteket hirdetnek. A településföldrajznak ezek az irányzatai már a múlt század végén, Ratzellel egyidejűleg felbukkannak, a jelen század első évtizedében a ratzeli szemlélettel élesen szembehelyezkednek, majd hamarosan uralkodóvá válnak. Tekintsük át ezeket röviden!

A falusias alaprajzok elemzésének megalapozója, az agrártörténész August Meitzen 1896-ban megjelent főművében (Siedelung und Agrarwesen) a megkülönböztetett főbb alaprajztípusokat az etnikum kifejezőinek tekinti. Ez az etnikum művében mint valami tovább nem elemezhető misztikus adottság jelenik meg.

Vidal de la Blache és iskolája hevesen támadja, már Ratzel működésével egyidejűleg is, annak földrajzi determinizmusát. Feladatának nem a természeti-földrajzi környezet különböző emberi, társadalmi jelenségekre gyakorolt hatásának vizsgálatát, hanem a kettő kölcsönhatásának elemzését tekinti. Az ebből az iskolából kikerülő regionális monográfiák a településeket társadalmi alakulatoknak tekintik, alapvető jellemvonásaikat, azok különbségeit elsődlegesen társadalmi tényezőkkel magyarázzák. De ehhez mindjárt hozzá kell tennünk: a lépten-nyomon szemügyre vett, hatásaikon át vizsgált sokféle társadalmi tényező egymás között fennálló viszonyáról nagyon bizonytalan, sokszor inkább csak sejthető és szerzőnkint is különböző képet kapunk.

Ez nemcsak a Vidal de la Blache-féle iskola jellemző vonása, hanem azé a másiké, a ratzeli irányzattal szintén szembehelyezkedő irányzaté is, amely a

⁶ F. Ratzel: Die geographische Lage der grossen Städte. Dresden, 1903.

legkevésbé nevezhető a földrajzi determinizmus hirdetőjének. A Schlüter — Brunhes-féle irányzat ez.⁷ Ennek az egész emberföldrajz és azon belül a településföldrajz feladatát illető nézete homlokegyenest ellenkezik a Ratzel-féle felfogással. Nem azt akarja vizsgálni, hogy miként hat a természeti-földrajzi környezet különböző társadalmi, vagy amint ők mondják, különböző emberi jelenségekre, hanem éppen fordítva : mit hoz létre a környezetben az emberi tevékenység. Ennek a tevékenységnek látható és tapintható eredményeit, az úgynevezett kultúrtáj, vagy jobb magyar szóval műtáj alkatrészeit vizsgálni, elemezni, genetikusan értelmezni, magyarázva leírni — ez a feladat. A földrajz vélt egységét kívánja szolgálni ez az irányzat, amikor ilyen módon a tárgyi valóságokat elemző természeti földrajzhoz hasonlóan az emberföldrajz azámára szintén tárgyi valóságok elemzését, nem pedig hatások vizsgálatát tűzi ki feladatként.

Mínthogy a szóbanforgó felfogás szerint bármely látható településjelenséget maga ez a jellege avat földrajzi vizsgálat tárgyává, nem pedig az a körülmény, hogy keletkezésében vagy fejlődésében természeti földrajzi vagy társadalmi hatásoknak van-e döntőszerepe, a felfogás képviselőit nem is csábíthatja a földrajzi determinizmus erőszakolására a vizsgálati kör kiterjesztésének ilyen módon adódó valamiféle lehetősége. A földrajzi determinizmus érvényesülése helyett másfajta egyoldalúság veszélye fenyegeti ennek a felfogásnak a képviselőit. Igaz ugyan, hogy a szóbanforgó irányzat szerint a tárgyi valóságoknak, azok külső képének, alakjának, formakincsének nem egyszerű, hanem magyarázó leírása, genetikai, okfejtő vizsgálata a feladat és ennek végrehajtása során kellően meg kell vizsgálni a társadalom legkülönbözőbb mozgásjelenségeit, éppúgy, mint a szóba jöhető természeti-földrajzi tényezőket. Mínthogy azonban a társadalmi mozgásjelenségeknek bonyolult összefüggéseiről zavaros, ellentmondó kép él a feladat végrehajtóiban, ezért könnyen hajlanak arra, hogy megelégedjenek kiragadott részletösszefüggésekkel. Végül is ezt az egész problémakomplexust hajlandók másodrangúnak tekinteni és így a településföldrajzot településmorfológiává zsugorítani. Hangsúlyoznunk kell, nem az a baj, hogy némelyek nem településföldrajzot, hanem csak településmorfológiát művelnek. A baj csupán az, ha ezek a településmorfológiát, azaz a részt egyszerűen azonosnak tekintik a településföldrajzzal, tehát az egészszel. Még azok munkásságában is, akik a formákon kívül funkciókról is tudnak, sőt egyrészt a formák és funkciók egyidejű állapotának összefüggéseit, másrészt külön-külön a formák és a funkciók fejlődését is megvizsgálандónak tartják, gyakran előforduló hiányosság a formakincs fejlődése és a funkciórendszer fejlődése közötti összefüggések vizsgálatának elhanyagolása. Ezek körében a dialektikus módszernek inkább ösztönös mint tudatos alkalmazása bizonyos határon túl nem terjed. Ehhez nem nyújtott elég alapot az az állásfoglalás, amelyet Brunhes »La Géographie humaine«

⁷ Szemléletük világos kifejtésére lásd : O. Schlüter : Die Ziele der Geographie des Menschen. München und Berlin, 1906. J. Brunhes : La Géographie humaine. Paris, 1910.

című, első kiadásában még az első világháború előtt megjelent közismert műve, az abban »principe d'activité« és »principe de connexité« megjelöléssel szereplő két elv részletes kifejtése képvisel.

Végül, mint a burzsoá településföldrajzot egyetemlegesen jellemző saját-ságot, az öncélúságot kell említenünk. Ebben a saját-ságban a településföldrajz osztozik más tudományokkal. Hiába is akarta volna szolgálni a gyakorlatot, ha egyszer a gyakorlat nem tartott igényt erre a szolgálatra, aminthogy a termelőeszközök társadalmi tulajdonba vétele előtt nem is tarthatott.

Talán úgy tűnik, hogy túlságosan sokat foglalkoztunk a burzsoá település-földrajz bírálóival, ahhoz képest, hogy a jelen előadás, címe szerint, a szocialista településföldrajz problémáira kíván rávilágítani. Nem tehetünk másként. Ha a régít újjal akarjuk felcserélni, a réginek kritikai vizsgálata, értékeinek és hibáinak feltárása utat mutat az újnak a felépítéséhez. Ma ott tartunk, hogy keressük az új felé vezető utat. Nemesak mi tesszük ezt, hanem bizonyos mértékig a szovjet településföldrajz is. Az utóbbi — a népességföldrajz részeként, a gazdasági földrajz keretei között — most van nagyarányú kibontakozásban, miután előbb a gazdasági földrajznak a különböző termelő ágazatokhoz és azok együtteséhez kapcsolódó módszertani és egyéb elméleti problémái lényeges vonásaikban tisztázódtak. Ez a tisztázás, éppúgy mint vele párhuzamosan számos gazdaságföldrajzi konkrét vizsgálat végrehajtása, regionális gazdaságföldrajzi monográfiák írása, a népgazdaság szolgálata szempontjából sürgősebben megoldandó feladatok voltak. Bármennyire kényelmes is lenne tehát egyszerűen készen átvennünk a szovjet településföldrajz elméletét, problémáit és módszertanát, ezt mégsem tehetjük. Nem várhatjuk meg, amíg az ezen a téren még heves vitákat némi viszonylagos megállapodottság váltja fel, hiszen nekünk magunknak is vannak sürgős konkrét feladataink, amelyek megoldását és az elméleti alapok kiépítését párhuzamosan kell folytatnunk, az egyikből nyert tanulságokkal a másikat korrigálva. És természetesen mind-ezt egyidejűleg ki kell egészítenünk azzal is, hogy a szovjet településföldrajz esetről esetre napvilágot látó eredményeiből levonjuk a magunk számára a tanulságokat. Ebből a szempontból a kutatáseredményeket tartalmazó munkák a problematika és a módszer tekintetében fontosak, az elméleti művek, köztük az olyan bírálatok, mint amilyen pl. M. I. Pomusz »A lakosságföldrajzi kérdések megvilágítása a gazdaságföldrajzi szakirodalomban« című, 1951-ben megjelent tanulmánya,⁸ még jobban megvilágítják a módszer és általában az elmélet kérdéseit. Meggyőződhetünk arról, hogy a mi gyakorlatunkhoz hasonlóan a szovjet tudomány is fontosnak tartja a települések térbeli eloszlásának, fekvésének, funkcióinak, arculatának vizsgálatát.

Ami az elméleti kérdéseket illeti, mindaz, amit a burzsoá településföldrajz előbbi kritikájából a szocialista településföldrajz építésének céljaira lényeges

⁸ Magyarul megjelent: Földrajzi Értesítő 1. évf. (1952.) 3. füzet, 470. l.

következtetésként levonhatunk, nem áll ellentétben az eddigi szovjet szakirodalomból már egységes véleményként kiolvasható állásfoglalásokkal.

Így kétségtelennek látszik, hogy a szocialista településföldrajznak helyes módszert alkalmazva fel kell ismernie a településjelenségek fejlődésében a termelési mód fejlődésének döntő szerepét, de nem hagyhatja figyelmen kívül a felépítmények fejlődéséből kiinduló hatásokat sem. Tekintetbe kell venni a természeti földrajzi környezet szerepét is, de ezen a téren igen gondos, az összefüggéseket alaposan elemző munka óvhatja csak meg a földrajzi determinizmus hibájától. Kutatásait a településtervezés és fejlesztés és ezen át az egész népgazdaság fejlesztésének, közelebbről területi elhelyezésének, tehát a területi tervezésnek a szolgálatába kell állítania, noha sem a tervezés, sem a fejlesztés végrehajtása nem saját feladata.

A szocialista településföldrajz kutatómunkája a települések elhelyezkedésének és elhelyezésének problémáihoz kapcsolódik. Az elhelyezkedés problémáihoz akkor, ha a szocialista vagy szocializmust építő jelen állapotának kellő értelmezése céljából feltárandó múlt viszonyait, vagy tőkés országok akár mai, akár múltbeli viszonyait vizsgáljuk. Ahol már legalábbis megindult a szocializmus építése, ott ettől az időponttól kezdődően előtérbe nyomulnak az elhelyezés problémái.

Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a település valamely embercsoportnak, az embercsoport lakóhelyének és munkahelyének térbeli együttese. Természetesen ide kell számítanunk mindazokat az építményeket, műszaki berendezéseket is, tehát lakóházakat, gyárakat és egyéb épületeket, útburkolatot, közműhálózatot stb., amelyek a lakóhelyet és munkahelyet rendeltetésszerű szerepének betöltésére alkalmassá teszik.

A településnek, mint embercsoportból, lakóhelyből és munkahelyből álló együttesnek felsorolt három eleme közül egyik sem vizsgálható a másik kettőtől teljesen elszakítva. Ez nem azt jelenti, mintha részlettanulmányok témája ne lehetne külön a három elem bármelyike, sőt annak is valamilyen részjelensége. Vizsgálhatjuk pl. valamely településnek, vagy a települések valamilyen nagyobb csoportjának népességösszetételét vagy népmozgalmát, esetleg általánosságban a településeknek ilyen szempontból megkülönböztethető típusait. Ugyanígy tanulmányozhatjuk a lakóhelyeket vagy a munkahelyeket és az azokat képviselő berendezéseket — lakóházakat, gyártelepeket, hivatalokat, szántóföldeket, kerteket, szőlőket — egy-egy településre vagy a települések bizonyos csoportjára jellemző térbeli, alaki megjelenésükben, illetőleg egy-egy településen vagy a települések bizonyos csoportján belül mutatkozó sajátos elhelyezkedésükben, egymáshoz viszonyított elrendezésükben. De akár az embercsoport, akár a lakóhely vagy munkahely valamely részjelensége is vizsgálatunk tárgya, sohasem feledkezhetünk meg a többi elemmel való összefüggésekről. Nem foglalkozhatunk pl. úgy valamely település lakóhelyegységeinek összességét képviselő épületkomplexussal, hogy figyelmen kívül hagynánk annak a népességnek osztály- és foglalkozás, esetleg egyéb

szempontok szerinti összetételét, amely azt az épületkomplexust lakja, illetve a múltban annak kialakításában részes volt. De a népességösszetétellel kapcsolatban a munkahelyek jellegéről, azoknak a lakóhelytől való távolságáról és egyéb térbeli kapcsolatairól sem feledkezhetünk meg. Sőt, lehetnek olyan témák, amelyek már önmagukban is több elemhez kapcsolódnak. Pl. valamely település alaprajza, tehát utcahálózatának, telekbeosztásának és határbeosztásának jellege olyan vizsgálatot igényel, amelynek ki kell terjednie a településnek mind a lakóhely-, mind a munkahely-szerepű részeire.

A településeknek a lényegét leginkább megközelítő jellegmeghatározói nem a lakóhelyek, hanem a munkahelyek. Ha a településeket méretük szerint, tehát mennyiségi szempontból akarjuk összehasonlítani, akkor a népesség-számot, mellette esetleg a házak számát, a beépített terület, vagy az egész határterület kiterjedését vesszük figyelembe. Ha azonban nem mennyiségi, hanem minőségi összehasonlítás a célunk, akkor a különböző munkahelyek jellegét és jellegváltozatonként összesített méretét, egymás közti arányát kell településről településre megvizsgálnunk. A legalapvetőbb különbség a mezőgazdasági és nem mezőgazdasági jellegű munkahelyek között mutatkozik. De a pontos jellegmeghatározás természetesen további megkülönböztetéseket is megkíván: a mezőgazdasági munkahelyeken belül a szántóföldek, rétek, legelők, kertek, szőlők stb., a nem mezőgazdaságiakon belül a gyárak, kisipari műhelyek, boltok, hivatalok stb. arányának megkülönböztetését. Ez az arány településről településre más és más.

A jelleg szerint megkülönböztetett munkahelyek aránya szabja meg valamely település funkcióinak arányát, tehát azt az arányt, amely az illető településre jellemző módon a mezőgazdaság és az ipar, kereskedelem, a politikai és kulturális funkciók, a mezőgazdaságon belül pl. szántóföldi művelés vagy szőlőtermelés, az iparon belül a gyárpar és kézműipar és mindkettő egyes ágazatainak mérete között fennáll. A települések funkcionális jellegében egyrészt — amint láttuk — a munkahelyek sajátosságai összegeződnek, másrészt — bizonyos fokig a munkahelyek sajátosságain át — a népesség foglalkozás- és osztálytagolódásának jellemvonásai is. Hogy valamely település népességének foglalkozás szerinti megoszlása a funkciók arányára élesen rávilágít, bizonyos szempontból az utóbbi mértékéül szolgál, az aligha szorul bizonyításra. A mezőgazdasági foglalkozású népesség nagy arányából nyilván joggal következtethetünk valamely település mezőgazdasági funkciójának más funkciókhoz mért jelentős súlyára. De a népesség osztálytagolódása sem közömbös akkor, ha a funkciók abszolút méretét vizsgáljuk. A funkció abszolút súlyát tekintve mást jelent bizonyos számú gyári és mezőgazdasági munkás, mint ugyanannyi kézműiparos vagy önálló középparaszt. Ezek a különbségek a munkahelyek osztályozása során is kitűnnek. De a funkciók jellege még a települések méretére, annak meghatározó jegyeire is hatással van. Új funkciók meghonosodása növeli a népességszámot, a házak számát és a beépített terület terjedelmét, de funkcion-

ként más és más arányban. A népesség számának növekedése viszont funkcionális változások kiváltója lehet. A funkciók jellege szerint más és más az arány a népességszám, a házak száma, a beépített terület nagysága és a minimális határ nagyság között. Látjuk tehát, hogy a funkciók a települések életének legkülönbözőbb jelenségeivel és jellemzőivel a legszorosabb összefüggésben állnak. A települések életének legkülönbözőbb problémái, a funkciók kérdései köré csoportosítva, összefüggő vizsgálatok terjedelmes körének szolgáltatnak tárgyat. A településföldrajz két nagy vizsgálati köre közül az egyik a funkciókra és a velük kapcsolatos életjelenségekre terjed ki.

A másik vizsgálati kör a településmorfológia. Ide tartozik a települések érzékelhető arculatának vizsgálata. Így az alaprajz, amelynek elemei a belsőség területén az utcák hálózata és az abba illeszkedő telkek rendje, a határ területén pedig az utaktól, dűlőutaktól tagolt táblák és parcellák. De morfológiai vizsgálat tárgyai a lakóhelyeket és munkahelyeket képviselő, az alaprajzra ráhelyezkedő háromdimenziós létesítmények, a belsőség területén a horizontális zárt-ság és vertikális tagolódás különböző fokozatainak megfelelő építmények, a határban pedig a termelt növényeknek a különböző műveléságak szerint más és más jellegű együttesei. Mind a települések életének, mind azok arculatának vizsgálata külön specialista szakemberek feladata lehet. De soha nem szabad megfeledkezni arról, hogy a kétfajta vizsgálatkör csupán együttesen azonos az egész településföldrajz vizsgálatkörével. Funkciók és arculat között szoros a kapcsolat: a morfológiai elemzés nem hajtható végre, ha a funkciókat teljesen figyelmen kívül hagyjuk. Nemcsak a munkahelyek arculatának jellegét szabja meg a funkció — más egy kohóüzem külső képe, mint egy asztalosműhelyé, vagy egy szőlőskerté —, hanem bizonyos mértékig a lakóhelyek arculatáét is: más egy parasztház, mint egy városi bérház. A morfológiai jellegből — az utcahálózat és a telekrend jellegéből is — bizonyos mértékig következtetést vonhatunk le a funkcionális jellegre, noha, mint alább még rámutatunk, a kettő párhuzama nem teljes: a morfológiai jelleg a funkcionális jellegén kívül más tényezők is befolyásolják. Az állandó települések osztályozása is részben funkcionális, részben morfológiai szempontú lehet. A funkcionális jelleg alapján az állandó települések részben falusiasak, részben városiasak, morfológiai szempontból a lakóhelyegységek és munkahelyegységek térbeli kapcsolata alapján pedig magánosak vagy csoportosak.

Mind a települések életének, mind pedig arculatának vizsgálata során már akkor is összefüggések egész serege tárul fel, ha a vizsgálat szorosan egyetlen időkeresztmetszet, pl. a jelenlegi állapot határain belül marad. De az összefüggések bonyolult szövevényére akkor derül igazán fény, ha mind a funkciókat és a települések életének velük szoros összefüggésben álló olyan jellemvonásait, mint a népesség száma, foglalkozás szerinti és osztálytagolódása, a munkahelyek funkcionális jelleg és méret szerint való megkülönböztetése, a házak száma, a beépített terület és az egész határ mérete — mind pedig az arculat különböző

elemeit, tehát a települések morfológiai vonásait nem csupán jelenlegi állapotukban, hanem fejlődésükben is ismerjük. Mindezek a sajátságok a maguk fejlődése során folyton más és más konstellációba lépnek egymással. De ha ezek a konstellációk változnak is, valami nyomuk későbbi időkeresztmetszetekben is marad. Ez a körülmény szinte parancsolólag megköveteli bármely időkeresztmetszet, így pl. a jelenkor értelmezése során is, hogy az egyes elemek és sajátságok fejlődését külön-külön is, de mindenkori összefüggéseikben is ismerjük. Éppen ez a követelmény érvényesül a legkritikábban a burzsoá településföldrajzban, noha az előbbieken ismertetett problémák különböző szerzők munkáiban különböző kiválogatásban és arányban többnyire előkerülnek.

Példával világíthatjuk meg azt, hogy a mai állapot helyes értelmezéséhez mennyire nem elégséges az egyes elemek és sajátságok jelenleg mutatkozó párhuzamának ismerete, de még az egyes elemek és sajátságok külön fejlődésének ismerete sem, hanem mennyire szükséges az is, hogy ne csak izolált fejlődésvonalakat lássunk, hanem jelenségek mindenkori összefüggéseinek fejlődését. Már az előbbieken rámutattunk arra, hogy a funkciók fejlődése irányt szab az arculat fejlődésének. Ez azonban távolról sem jelenti azt, mintha azonos funkciók mindig és mindenütt azonos arculattal jelennének meg. Magyarországon, ahol városias funkciókkal gyakran társul földszintes építkezés, a zárt sorú földszintes ház városias formának számít, az utcára merőleges hossz tengelyű viszont falusiasnak. Budapest környékén és néhol másutt is gyakran lakik városias foglalkozású népesség falusias típusú házakban. A magyarázat az, hogy itt korábbi faluk váltak a város perifériájának részévé. Népeességük összetétele, funkcionális jellegük tehát már megváltozott, építményeik jellege, tehát arculatuk egyelőre még a régi maradt és csak lassan cserélődik ki az új funkcióknak megfelelően. A kétféle fejlődés, a funkcionális és az arculati, nem egyformán gyors, így egy adott időkeresztmetszetben a kettőnek nem azonos fejlettségű eredményei kapcsolódnak egymással. De a funkciók és az arculat bizonyos elemeinek fejlődése nemcsak különböző tempójú lehet, hanem már csak azért sem mutat tökéletes párhuzamot, mert az arculat fejlődésének a funkciók fejlődésén kívül más alakító tényezők is vannak. Meg kell jegyeznünk, hogy már maguknak a funkcióknak a fejlődése sem kizárólag a termelő erők és a termelési viszonyok fejlődésének közvetlen kifejezője, hanem részben a felépítményeké, amelyek ugyan mindig egy-egy meghatározott alap kiegészítői, de fejlődésüknek vannak sajátos vonásai, legfőképpen a növekvés és a sorvadás időtartama tekintetében. Gondoljunk arra, hogy a különböző termelő tevékenységek mellett szerepe van sok település életében nem is csekély mérvű különböző jogi, politikai, kulturális funkcióknak, illetőleg az ezeket szolgáló megfelelő intézményeknek. De, amint mondtuk, az arculat fejlődésének nemcsak a funkciók — akár közvetlenül az alaptól, akár a felépítményekből következnek azok —, hanem egyéb tényezők is alakítói. Pl. művészeti, általában esztétikai tényezők, amelyek nyilván a felépítmény tartozékai és ugyanazon a társadalmi

formáción belül is az osztályhelyzet szerint mind jellegükben, mind érvényesülésük mértékében jelentős különbségeket mutatnak.

Hogy a burzsoá településföldrajz éppen ezekre a kérdésekre adja a legbizonytalanabb és legellentmondóbb válaszokat, az nem csodálható. Nyilván csak a szocialista településföldrajz fogalmazhatja meg azt az álláspontot, amely röviden így hangzik: a települések funkcionális és arculati fejlődését a termelő erők és a termelési viszonyok egymással dialektikusan összefüggő fejlődése, valamint a felépítményeknek a termelési móddal ugyancsak dialektikusan összefüggő fejlődése határozza meg. Az elsőség a termelési módot illeti, különösen a funkciók fejlődése terén. A felépítmények viszonylag jelentős szerephez különösen az arculat fejlődésében jutnak. De ugyancsak az alap, kisebb mértékben a felépítmények határozzák meg azt a viszonyulást is, amelyet mind a funkciók, mind az arculat fejlődése mutat a természeti-földrajzi környezethez. Erről a viszonyulásról kell még néhány szót szólnunk.

A földrajzi deterministák nézeteivel ellentétben a települések funkcióinak és arculatának jellegét a természeti-földrajzi környezet nem határozza meg és még kevésbé határozza meg minden fajta fejlődéstől függetlenül, egyszerűsmindenkorra. A természeti-földrajzi környezethez mindössze viszonyul mind a funkcionális, mind az arculati jelleg. Ez a viszonyulás pedig — a természeti-földrajzi környezet bizonyos elemeinek és sajátosságainak értékelése — a funkcionális és arculati fejlődés menetében maga is fejlődik. Ennek a fejlődésnek fő mozgatója az alapnak és a felépítményeknek a fejlődése. Például a topográfiai és a forgalmi fekvés valamely helyen kínálkozó előnyeinek, a helyi és helyzeti energiáknak értékelése egészen más feudális és kapitalista viszonyok között. Feudális viszonyok között a topográfiai fekvésnek valamely fallal körülvett város védhetőségét növelő sajátossága jelentős helyi energia, ellenben később elveszti jelentőségét, egyrészt a tűzértség fejlődése következtében is, de legfőképpen azért, mert a politikai hatalomnak a feudalizmus korára jellemző területi széttagoltsága megszűnván az egyes települések önvédelmének szüksége is megszűnik.

Mind a funkcionális, mind az arculati fejlődés vizsgálata nélkülözhetetlen feltétele valamely időkeresztmetszet, így a mai funkcionális és arculati állapot helyes értelmező elemzésének. De csupán feltétel és nem főcél — itt mutatkozik a döntő különbség egyfelől a településföldrajz, másfelől a településtörténet vagy a történeti földrajz településekkel foglalkozó ágazata között. A településföldrajz tehát nem tekinti feladatának, hogy a települések funkcionális és arculati fejlődését a maga teljességében, saját kutatómunkája révén tárja fel. Ez történeti diszciplinák feladata. De ezek eredményeit a településföldrajznak is ismernie kell, szükség esetén esetleg saját kutatásaival ki is kell egészítenie, legfőképpen azonban kiválogatnia a kész eredményekből mindazt, ami a mai állapot helyes értelmezéséhez szükséges. Ha a településföldrajz kutatásai főcéljának a mai állapot értelmező elemzését tekinti is, de nem tekinti azt öncélúnak. Az, hogy ez a fő cél, a településtervezés és az annál tágabbkörű területi

tervezés felé vonja meg a határt. Viszont, hogy ez nem öncél, élesen megkülönbözteti a szocialista településföldrajzot a burzsoá településföldrajztól.

A szocialista településföldrajz a mai állapotnak belső összefüggéseiben és a fejlődés eredményeként, mintegy a fejlődés egy időkeresztmetszeteként való bemutatása révén, továbbá annak révén, hogy a továbbfejlesztés szempontjából kínálgató lehetőségekre és akadályokra rámutat: alapot teremt, irányt mutat, nélkülözhetetlen tanácsokat ad a településfejlesztés és tervezés számára, anélkül, hogy ezt a munkát maga végezné el. Természetesen semmi akadály sincs annak, hogy a településtervezést, -fejlesztést és építést a számára dolgozó tudományokkal, így a településföldrajzzal együtt »településtudomány« néven foglaljuk össze. De ez az elnevezés — legalábbis ma még — inkább olyan szakemberek együttműködését jelzi, akiknek szakképzettsége más és más szaktudományok valamely ágazatára terjed ki. Így a településföldrajz a gazdaságföldrajznak, perspektivikusan egy a gazdaságföldrajznál tágabb tárgykerű társadalom-földrajznak egyik ágazata.

A településföldrajz vizsgálatai kiterjednek az egyes településegységekre — tehát embercsoportból, lakóhelyből, munkahelyből álló teljes együttesekre —, azok különböző funkcionális és arculati jellegű, valamint különböző méretű egységeinek elhelyezkedés- és elhelyezésproblémáira. Más szóval ez azt jelenti, hogy a településföldrajz egyik feladata egy-egy kisebb-nagyobb régió egészének vizsgálata, az ottani települések sajátosságai szempontjából. De a településföldrajznak feladata az is, hogy egy-egy településen belül folytasson vizsgálatokat, tisztázván egy-egy település funkcionális és arculati értelemben vett belső tagolódásának problémáit.

Amennyiben ilyen természetű vizsgálatok konkrét térbeli keretek között, tehát akár egy régióban, akár egyetlen településen belül az ottani egyéni sajátosságok feltárása érdekében folynak, az eredmények a regionális településföldrajzot gyarapítják. Ha ellenben típusok és törvényszerűségek elvonása a cél, akkor az általános településföldrajzot műveljük.

Ha a hazai föld településföldrajzi kutatása némi eredményeket el is ért már, de még sokkal több a csak részben megvizsgált, vagy éppenséggel csupán megfogalmazott probléma. Ilyenek kapcsolódnak mezőgazdasági jellegű településeink igen változatos, vidékenként más és más nagyságrendjéhez, a városi funkciók elhelyezkedéséhez, a falu-város térbeli kapcsolata terén mutatkozó sajátos típusokhoz. Gondoljunk pl. azokra a különös képződményekre, amelyeket városias magból, óriásfalú méretű falusias burokból és szétszórt tanyavilágból összetett alföldi településegységeink képviselnek. Aránylag kiterjedt országunk határain belül igen nagy a tarkaság. Az ehhez fűződő speciális problémák tisztázása népgazdaságunk fejlesztése szempontjából sürgető — ez teszi szükségessé, hogy az elméleti kérdések tisztázását szinte egyidejűleg folytassuk a gyakorlati kutatómunkával, még akkor is, ha az elméleti állásfoglalás terén egyelőre sokat botladozunk.

HOZZÁSZÓLÁSOK

KÁDÁR LÁSZLÓ

Amikor Mendöl Tibor arra vállalkozott, hogy a szocialista településföldrajz problémáiról áttekintést nyújtson, előbb kritikailag felvázolta a kapitalista településföldrajz fejlődését, irányzatait, rámutatott azok hibáira, előnyeire, és tette ezt olyan színvonalon, amilyenre csak a legteljesebb áttekintéssel rendelkező tudós képes.

Nézetem szerint ezzel helyesen járt el, mert a burzsoá tudomány hibáinak tükrében annál élesebben tűnnek elő a szocialista településföldrajz célkitűzéseinek, módszereinek előnyei és fejlettsége.

De helyesen tette azért is, mert az alapos elvi kritika után sokkal inkább megvan a lehetősége annak, hogy a kapitalista településföldrajz tudományának a burzsoá salaktól megtisztított eredményeit a szocialista településföldrajz átvehesse és fölhasználhassa.

Nagyon élesen mutatott rá Mendöl Tibor arra, hogy a burzsoá településföldrajz egyetemesen jellemző tulajdonsága az öncélúság, mint minden burzsoá tudományé általában. Hiába is akarta volna szolgálni ez a tudomány a gyakorlatot, ha egyszer a gyakorlat nem tartott reá igényt, mint ahogyan a termelőeszközök társadalmi tulajdonba vétele előtt nem is tarthatott.

Ezzel szemben a szocialista településföldrajz kutatásait a területi tervezés szolgálatába kell állítani, noha sem a tervezés, sem a fejlesztés végrehajtása nem a településföldrajz tudományának saját feladata. A szocialista településföldrajz kutatómunkája a települések elhelyezkedésének és elhelyezésének problémájához kapcsolódik.

Világos és tiszta meghatározás az is, hogy a település valamely embercsoportnak, az embercsoport lakóhelyének és munkahelyének térbeli együttese, és hogy e három elem közül egyik sem vizsgálható a másik kettőtől elszakítva.

Teljesen igaz az is, hogy ahol legalábbis megindult a szocializmus építése, ott attól az időponttól kezdődően előtérbe nyomulnak az elhelyezés problémái. Ilyen helyen tehát a településföldrajznak a népgazdasággal szemben fennálló kötelezettségét teljesítenie is kell. Teljesítenie kell azzal, hogy a településföldrajz a maga törvényeit tisztán és világosan feltárva a területi tervezés rendelkezésére bocsátja, mint szilárd elméleti alapokat, amelyekre biztosan lehet építeni.

De egyben az a kötelezettség is vár a településföldrajz tudományára — és ezt Mendöl professzorral szemben is szeretném hangsúlyozni, mert ez előadásából hiányzott —, hogy a területi tervezés eredményeit ez a tudomány figyelemmel kísérje és tudományos kritikájában állandóan részesítse.

Az első teendő azonban az, hogy a szocialista településföldrajznak nemcsak az elvi alapjai, hanem e tudományágnak teljesen részletesen kidolgozott általános része is meg kell hogy legyen. Különben félő, hogy a települések térbeli rendje, amely immár nem spontán fejlődik, éppen a forradalmi átalakulás idején hibás nyomon indul el, ami súlyos és nem egyszer nehezen helyrehozható károkat okozhat.

A nehézségeket mindannyian ismerjük, és Mendöl professzor utolsó mondataiban célzott is rájuk. Az idő sürget, cselekedni kell. A területi tervezéssel

nem érünk rá megvárni, amíg fiatal szocialista településföldrajz-tudományunk a maga új, hatalmas feladatait megoldja. De éppen ezért tudósainknak versenyt kell futniok az idővel, az eseményekkel, a tervezéssel, hogy minél előbb felhasználható anyagot szolgáltatassanak a gyakorlati tervezés számára.

Mendöl professzor előadása azt bizonyítja, hogy elvi síkon a kérdések tiszták. De amilyen öröm e munka olvasása vagy hallgatása egy tudománnyal foglalkozó tudós számára, elsősorban a településföldrajz, illetőleg általában a gazdasági földrajz tudósa számára, a területi tervezés gyakorlati embere számára éppen olyan kevése útmutatással szolgál.

Elérkezett az ideje annak, hogy alapok tisztázása után végre rátérjünk a konkrét törvényszerűségek feltárására. Ezeket sürgeti Sztálin elvtárs is utolsó közgazdasági cikkében.

Honnan vegyük ezeket? Elsősorban a szovjet településföldrajz eredményei, saját kutatásaink és végül a burzsoá településföldrajz egyes eredményei azok a források, amelyek e célra rendelkezésünkre állnak. Ha tisztán látjuk — mint ahogyan már tisztán látjuk — a burzsoá településföldrajz hibáit és eredményeit, akkor mernünk kell arra is vállalkozni, hogy egyes közismert tételeit mérlegre tegyük, és azt, ami azokból jó, a területi tervezésben hasznosítsuk.

Sőt éppen mivel funkcionálisan vizsgáljuk a település kérdéseit, vizsgálatunk tárgyát ki kell terjesztetni a szorosabb értelemben vett településföldrajz körén túl a gazdasági földrajz tágabb területére is. Nem engedhetjük meg magunknak azt a luxust, hogy a fürdővízzel együtt kiöntsük a csecsemőt is. Sürgősen meg kell vizsgálnunk, hogy mennyire érvényesül, illetve mennyire érvényesíthető a szocialista települések elrendezésében például az az elv, amelyet a települések térbeli elrendezésére W. Christaller mutatott ki, valamint azt, hogy ugyanez az elv mennyire hat ki az úthálózat fejlesztésére, illetőleg, hogy ugyanezen az elven keresztül mennyire hat az úthálózat a település rendjére.

Úgy érzem, hogy Alföldünk sajátos települési viszonyai miatt éppen a magyar településföldrajz a leghivatottabb arra, hogy a város és a falu ellentétének felszámolásához közelebb vigyen bennünket, tisztázván a város és a falu viszonyát az ipari és a mezőgazdasági termeléshez.

Továbbá: városaink és új szocialista nehézipar-vidékeink tejjel, zöldeggel, gyümölcssel való ellátásának szempontjából egyre sürgősebben fel kell vetni az úgynevezett thüneni elv kérdését.

A magam részéről ilyenféle kérdések megoldásában látom az új szocialista magyar településföldrajz legsürgősebb tennivalóit, és konkrétan javaslom is az Akadémia állandó Földrajzi Főbizottságának, hogy a településföldrajzi munkatervébe három kérdés vizsgálatát állítsa be:

1. Hogyan szolgálhatja a településföldrajz a város és a falu ellentétének megszüntetését, és ennek megvalósulása milyen hatású lehet településeink rendjében?

2. A Christaller-féle elv alkalmazható-e a területi tervezésben, mint a települések és az úthálózat tervezését megszabó törvény, és ha igen, milyen mértékben?

3. Vannak-e a thüneni elvnek olyan elemei, amelyek a szocialista területi tervezésben eredményesen felhasználhatók?

Nézetem szerint így tesszük meg az első lépés után a másodikat a felé a cél felé, hogy teljesítsük azt a feladatot, amelyet a szocializmusban településföldrajzi tudományunktól a gyakorlat joggal elvár.

RUISZ REZSÓ

Nemcsak a magyar földrajztudomány, hanem a magyar településtudomány határozott fejlődését jelenti az a tanulmány, amely a szocialista településföldrajztudományt úgy rendszerezésében, mint magában a probléma felvetésében újszerűséggel és határozott célszerűséggel határozza meg.

A hazai településtudomány ezideig főként módszertani kísérletek tudományos síkon való kidolgozásával foglalkozott és nem végezte el azt az alapvető tudományos munkát, amely minden gyakorlat és későbbiekben minden módszer kialakításának elvi jelentőségű részét jelentené.

Mendöl Tibor tanulmányának éppen fentiek miatt döntő jelentőségű része az, amikor szembeállítván a burzsoá földrajzot a településföldrajzzal, elsőként is azt szögezi le, hogy a burzsoá földrajz hibája döntő módon az volt, hogy a szintézis felé haladtában egyre bizonytalanabbá vált éppen akkor, amikor a településföldrajz sajátosan megkövetelt dialektikus szemléletének éppen a szintézis tökéletes kialakításában kell a maga végső célját megtalálni.

Ugyanakkor az általános elvi és tudománypolitikai célkitűzés határozott leszögezése mellett redukálja ennek eszmei tartalmát a településföldrajz szempontjából, amikor leszűkítve a településtudománynak erre a területre eső részét, megszabja, hogy a funkcionális vizsgálatok rendszerét kell elsősorban kiépíteni azért, mert e vizsgálatokon keresztül tud a földrajz a településtudomány számára a legtöbb segítséget biztosítani. Ugyanakkor leszögezvén azt, hogy a településföldrajz tudományos munkájában nem lehet többé-kevésbé megnyugtató típusbeosztást felállítani és átfogó törvényszerűségeket felismerni addig, amíg tárgyi ismereteink nem teljeseek — határozottan helyesnek és döntő módon követendőknek ítélem.

A hazai településtudomány eddigi fejlődése azt bizonyítja, hogy általában és főként csak módszertani kísérletek folynak és mindenáron egy örökérvényű metodikai tömeggyártás folyik akkor, amikor nem vitatható, hogy minden metodikai célkitűzés helytelen és felesleges munka, miután olyan skatulyákba igyekszik szorítani magának az új tudománynak, a településtudománynak elméletét,—amely skatulyák esetleg nem is léteznek. A mindenáron való metodika-gyártás mechanikus szemléletet lop be akaratlanul is a településtudomány területére, ami annál inkább súlyos hiba, mert sehol nincs annyira szükség a dialektikus felfogásra, az egyedi tényezők egymásrahatásának külön-külön való vizsgálatára, mint éppen a településtudományban, amelynek döntő jellege, komplexitása kell hogy legyen.

Ez vezetett oda, hogy a hazai településtudomány nagy területek rendezésére vonatkozó metodikaiban is csak a városból tud kiindulni és a városrendezés eszközeit akarja mindenáron kiterjeszteni a nagy területek rendezési tervére vonatkozó elgondolásukban is. És mindezekből a törekvésekből még határozottan kicseng a tudománynak egyoldalúan műszaki, sőt egyoldalúan építészeti felfogása, amivel szemben a tények, az új kormányprogram, Nagy Imre akadémikus elvtársnak az 1954. évi nagygyűlés megnyitó beszédében elhangzott szavai is arra utasítanak, hogy a gazdasági szempontokat elhanyagolni nem szabad és ezek elsődleges szerepét alárendelni nem lehet.

Ezért döntő, hogy Mendöl tanulmánya határozottan rámutat arra, hogy a termelési viszonyok szerepének elhanyagolása már a településföldrajz területén is helytelen. Nagyon helyesnek és jónak tartom éppen ezért azt a határozott

definíciót, amely szerint »a település bármely embercsoportnak, az embercsoport lakóhelyének és munkahelyének térbeli együttese«.

Már most, ha ezt a megállapítást magunkévá tesszük, le kell szögezni azt is, hogy a definícióban foglalt három tényező: munkahely, lakóhely és embercsoport egymástól elszakítottan soha sem vizsgálható, és itt kapcsolódik be a településföldrajzon keresztül a közlekedésföldrajz döntő szerepe.

Úgy hiszem nem szükséges azon vitatkozni, hogy minden település döntő problémái abból származnak, hogy a munkahelyek és lakóhelyek eloszlása milyen és az ezek közötti összeköttetés miként alakult, illetőleg miként alakítható ki.

Ugyanakkor le kell szögezni azt is, hogy a települések jellegmeghatározói sohasem lehetnek a lakóhelyek, hanem a települések jelleg-kialakításában a döntő szerepet a munkahelyek töltik be. Ez egyszerű és világosan érthető, ha a falusi települést, a mezőgazdasági települést a városi településsel hasonlítom össze. Bár a falu és város közötti ellentét felszámolása folyamatban van és bizonyos területein a földnek — a Szovjetunióban — bizonyos mértékben már meg is szűnt, nem vitatható, hogy a falu sajátos termelési módszere más formában kívánja kialakítani a települést magát, amelyben a termelésmódnak megfelelő útvonalakra, udvarokra, szabadonálló beépítésre stb. van szüksége. Ezzel szemben a város, amely elsősorban ipari tevékenységet folytat, kis területen is ugyanolyan eredményt tud biztosítani és éppen ezért zsúfoltabb együttlélést hoz magával.

Nem volt helytelen az a definíció, amely szerint a város centripetális, a falu centrifugális hatást kifejtő erők sajátos településrendszerét nyújtja. A munkahelyeknek egy területen való tömörülése csak az ipar vonalán következhetik be kifejezetten, amiből azonban az következik, hogy az ipari területek jelentik a döntő kérdést a városon belül és ezeknek csak másodlagos eredményei a lakóterületek. Az ipar vonzása annál nagyobb, minél elszórtabbak a lakótelepülések a munkahely körül és annál inkább növekszik, minél inkább munkaerő-igényes iparok dominálnak. Ez pedig döntő tétel a hazai településtudomány szempontjából, ahol a tudomány művelőinek abból kell kiindulniok, hogy Magyarországon a munkaerőigényes iparok területi elhelyezkedésének követelményeit kell elsősorban és határozottan kielégíteni.

Ezért helyes Mendöl tanulmányának az a megállapítása, amely megint elvileg foglal határozottan állást amellett, hogy a településjelenségek fejlődésében a termelési mód fejlődésének van döntő szerepe.

És itt vitába kell szállni a hazai településtudományban kialakult módszertani szempontokkal, amely szerint a lakóterületeket a munkahelyektől mereven és következetesen el kell választani, nem számolva azzal a ténnyel, hogy munkaerőigényes iparaink általában nem zavarják a környező lakóterületet és sehol másutt nem biztosítható olyan mértékben munkahely és lakóhely egymáshoz való közelségének biztosítása, mint éppen a magyar városokban, ahol döntő súllyal a munkaerőigényes iparok településfoltjait találhatjuk.

Mi származott abból, hogy a településtudományban a munkahely szerepe másodlagos fontosságot kapott és a termelés ténye csak mint a lakáskérdések kiegészítője szerepelt?

Ebből az következett, hogy a városon belüli közlekedési kapcsolatok megoldásának kérdése egyre nehezebbé vált. Éppen ezért a település és közlekedés kölcsönhatásának vizsgálata a településföldrajz egy speciális ágazata, amelynek eredményei leginkább gyakorlati megvilágításokat biztosíthatnak, és aminek

révén a tudomány és gyakorlat kapcsolatát fokozottabban előbbre vinni lesz lehetséges.

Helyes, hogy a településföldrajz két vizsgálati körét Mendöl tanulmánya határozottan leszögezi, nevezetesen a funkciók és a velük kapcsolatos életjelenségek vizsgálati körét. Kívánatos lenne, ha a településtudomány is magáévá tenné ezt a definíciót és nemcsak a funkciók vizsgálatával foglalkoznék, hanem az életjelenségek fontosságát is felismerné. El nem hanyagolható elvi szempont kell hogy legyen a településtudomány keretében az a tétel, hogy a város és általában minden település nem folt, műszaki adottságok sorozata, hanem számottevő embertömegeknek munka- és lakóhelye, amelyen belül az élet ezernyi különös és általános szükségletét kell jól megszervezett formában kialakítani és biztosítani. Végeredményében éppen ezen munkával lehetséges az életszínvonal növelését biztosítani. A város gazdasági berendezéseivel a városlakó naponta és állandóan érintkezik, ennek minden hibája és nem kellő kiépítettsége a mindennapi életben jelentkezik és végső fokon hátráltatóan hat ki magának a termelésnek folyamatára is, ezért jelent új és fontos területet a településtudomány egészén belül a városgazdálkodás.

Mendöl tanulmánya e tekintetben is határozott állásfoglalást jelent. Meghatározza, hogy »a települések funkcionális és arculati fejlődését a termelőerők és a termelési viszonyok egymással dialektikusan összefüggő fejlődése határozza meg«. A településtudomány vonalán eddig egy ilyen megállapítás nemcsak hogy nem érvényesült, de még el sem hangzott.

A településföldrajznak kétségen kívül rendkívül komoly szerepe van a településtudomány keretében, de ezen messze túlmenően a népgazdasági tervezés egész vonalán. Amíg a népgazdasági tervezés zömmel ágazati vonalon halad, addig a településtudománynak kell elvégeznie azt a munkát, amely a különböző népgazdasági ágazatok egymással való koordinálását területi vonalon érvényesíti és szerepe ezért rendkívül komoly. Sehol nem kell annyira érvényesülnie a szocializmus építése tudományos elméletének, mint a településtudomány területén, ahol a legdöntőbb kérdés a termelőerők szocialista módon történő elhelyezése. Milyen sok kár keletkezett abból, hogy ezeket a szempontokat eddig nem vették elég komolyan és a településtudomány módszertani vitáiban elvesztett a gyakorlati ténykedés fontos munkája. Minden beruházásunk hatékonysága attól függ, hogy azt hol helyezzük el. Az egész népgazdaság egységét biztosító termelési folyamat területi kialakítása számottevő önköltségsökkentést eredményezhet a termelésben, ez pedig döntő módon hat ki az életszínvonal növekedésére. Többet jelent egy üzem jó elhelyezése, mint az üzemben belüli termelési folyamatnak megjavítása. A helyes kapcsolatok kialakítása, a felesleges szállítások kiküszöbölése, a helyi nyersanyagok felhasználásának döntő kérdése mind-mind a településtudomány keretében biztosítható, és ehhez az összes vizsgálatokat kizáróan legjobban a földrajz tudja szállítani. Ezért helyes az a megállapítás, hogy a településtudomány komplexumának kérdésében együtt kell dolgozni a különböző szakágazatok képviselőinek annak érdekében, hogy a szocializmus építéséhez gyakorlati eredményeket biztosíthassunk. Örvendetes, hogy hazai földrajztudományunk határozottan állást foglalt e kérdésben és tevékenyen közre akar működni ebben a nagy munkában. Korábban felvetett gondolataim határozott megtermékenyítő eredményei már jelentkeznek.¹

¹ Dr. Ruisz Rezső: A gazdasági földrajz szerepe a városrendezésben. Megjelent: Földrajzi Értesítő 1953. évi 4. számában.

Vigyázni kell azonban arra, hogy ez az együttműködés ne szakadjon metodikai vizsgálatokra olyképp, hogy közben a gyakorlati kutatómunkát elhanyagoljuk. A gyakorlati kutatómunkálatnak az elméleti kérdések tisztázásával egyidejűleg kell folyni, mert kisebb hiba, ha a helyesen megfogalmazott elméleti állásfoglalások mellett egyelőre módszertanokkal botladozunk, de gyakorlatilag a településtudomány már eredményeket hoz.

MARKOS GYÖRGY

Az előadás és a hozzászólások szövegét nem ismertem előre, csak az itt elhangzottak alapján, és ezért talán kissé rendszertelenül szólok hozzá.

Úgy gondolom, hogy az Akadémiai Nagyhét keretében nem kell okvetlenül arra szorítkoznunk, hogy az előadó vagy a hozzászólók fejtegetéseit boncolgassuk, hanem kissé tágabban is felvethetünk olyan elvi kérdéseket, amelyek a szóbanlévő témákat érintik és további megvilágításukat elősegítik.

Tudományrendszertani kérdéssel kezderém: hogyan viszonylik a településföldrajz és a gazdasági földrajz egymáshoz és az egyéb társadalmi jellegű földrajzi diszciplínákhoz és van-e társadalmi földrajz?

Véleményem szerint igen helyes Mendöl elvtársnak az a meglátása, hogy itt olyan tágabb egységet kell keresnünk, mint amilyent a természeti földrajz jelent, amelynek részdiszciplínái — morfológia, klimatológia és így tovább — ugyan önálló tudományok, de mégis egy nagyobb egységbe tartoznak. A településföldrajz-tudós akkor lehet igazán geográfus, ha társadalmi földrajzot művel, tehát minden vonatkozásban vizsgálja a maga problémáit éppen úgy, mint ahogyan egy morfológus akkor morfológus, és akkor végez igazán alapvető tudományos munkát, ha földrajzos is. Más szavakkal kifejezve: az ember általában természeti földrajztudós, ha — akár morfológus, akár klimatológus — mindig szem előtt tartja a természet megbonthatatlan egységét, ugyanúgy, mint ahogyan a másik diszciplína-csoportnál szem előtt tartjuk a társadalom teljes egészét.

Nem szabad azonban megfeledkeznünk a történelmi tényekről. A tudományok rendszere nem okvetlenül kerek egész, nem egy logikai épület, amelyet a kizárólag tiszta logika szempontjai szerint építünk fel. A tudomány a társadalmi tudatformákhoz tartozik, amelyek fejlődnek és alakulnak a gazdasági alap szerint. A tudományok osztódás útján szaporodnak: a fejlődés folyamán az egyik tudomány kiválik a másiktól; minden tudományból számos további tudomány válik ki, amely először csak a maga alaptudományának diszciplínája, majd önállóságot kap azáltal, hogy olyan módon határolja el tárgyát és módszereit, hogy az már több, mint valamely tudomány alárendelt ágazata — diszciplínája: valóban önálló tudomány.

Ilyen értelemben tehát — azt hiszem — ma még nem beszélhetünk — mint az összes társadalmi vonatkozású földrajzi tudományágakat összefogó tudományról — a társadalmi földrajzról. Ennek alapján az a földrajztudomány, amely marxista, dialektikus materialista módon fogalmazza meg a mondanivalóját: a gazdasági földrajz. Ennek keretében van a Szovjetunióban településföldrajz és népességföldrajz, amelyek azonban idővel szükségszerűen ki kell hogy kerüljenek a gazdasági földrajz keretéből — gyámsága alól és önálló tudományokká kell hogy váljanak.

Mi Magyarországon büszkék lehetünk, hogy ezen a téren igen jelentős lépést tettünk előre, azonban az a lépés, amelyet tettünk, ma még nem jogosít fel arra, hogy már most egyenlőségjelet tegyünk a társadalmi földrajz keretében értékben gazdasági földrajz, településföldrajz és népességföldrajz közé. A cél-nak természetesen annak kell lennie, hogy az egyes részdiszciplínák valóban önálló tudományokká váljanak.

Más kérdés, hogy amikor a tudomány szorosan kapcsolódik a társadalom anyagi életének fejlődéséhez, ugyanakkor arra kényszerül, hogy a maga rendszerét is kikerekítse, kiegészítse, úgy, hogy abban a rendszerben ellentmondások, torzulások ne következzenek be.

A módszer, ahogyan kialakítjuk egy ilyen új tudományágnak a rendszerét, nyilván nem is lehet más, mint amelyet Mendöl elvtárs itt felvázolt: az eddig meglévő tényanyag, az eddigi tudományos munka kritikai átértékelése és ennek a kritikai átértékelésnek egybehangolása a szocializmus építésének tapasztalataival, gyakorlati feltételeivel.

Ez az, amit hiányolok Mendöl professzor előadásában: — túlságosan is csak tudományelméletileg fogta meg a dolgot, nem hozott a magyarországi szocialista építés gyakorlatából olyan példákat és tanulságot, amelyek bővebben, meggyőzőbben illusztrálták volna fejtegetéseit.

Ami a településföldrajz célkitűzéseit illeti, véleményem szerint minden tudományra áll az, hogy: először jön a vizsgálat és a leírás, utána az elemzés. De ez nem lehet öncélú — ahogyan Mendöl elvtárs is mondja —, nem lehet objektivista, hanem szem előtt kell tartani a gyakorlati feladatokat. Nem kell rögtön szük praktícizmusról beszélni akkor, ha az ember a településföldrajz legfontosabb feladatául azt jelöli ki, hogy segítsen hozzá az igen bonyolult magyarországi települési problémák megoldásához.

Ruisz elvtárs azt mondta, hogy nem helyes a települési típusokat skatulyázni. Tökéletesen egyetértek vele. Azokkal az elvtársakkal, akikkel ő innen par distance polemizál, nekem is voltak vitáim. Azt követeltem, hogy nézzük meg a magyar valóságot, a feladatokat, és ezekből alakítsuk ki kategóriáinkat és a tennivalókat.

Nyilvánvaló, hogy a lakótelepülés és a közlekedés szoros kapcsolatban van egymással, egyik kiegészítheti, sőt helyettesítheti a másikat.

Mindjárt egy példával is szolgáltatok.

Ennek kapcsán kértem Mendöl elvtársat, nem kellene-e meggondolni a mai gyakorlat alapján a település definícióját is, mert a gyakorlat ma azt mutatja, hogy a lakóhely és a munkahely nem egység, legalábbis nem mindenütt, sőt ma már ott tartunk, hogy ez a »nem egység« kezd tipikussá válni.

A legtöbb új szocialista nagyüzemünk és fejlődő szocialista városunk munkaerősükségletét 20—30—50 kilométer távolságból toborozza, onnan járnak be a munkások. Például az egész borsodi kooperációnál, Kazincbarcikánál és az összes sajtóvölgyi bányáknál azt találjuk, hogy a munkások, a bányászok túlnyomó része falvakból jön be. A falu megmaradt falusi jellegű településnek, de a népesség, amely benne él, bányász. Talán érdekes volna olyan irányú vizsgálatot folytatni, hogy mennyit termel ez a falu *mint falu* és mennyit *keresnek* a faluban lakó bányászok, mint bányászok. Azt hiszem a bányászok készpénzkeresete lényegesen magasabb, mint a falu lakosainak mezőgazdaságból eredő keresete.

Ha most felvetjük azt a kérdést, centrálisan telepítsük-e le a népességet a borsodi kooperáció üzemei köré Kazincbarcika városban, vagy pedig találjunk

egy olyan megoldást, amely alkalmas arra, hogy a környéken elszórt kis borsodi falvak megmaradjanak a maguk lényegesen higiénikusabb, de továbbfejlesztendő formái között és megtartsuk azt a szisztémát, hogy a munkások továbbra is rendszeresen bejárjanak a városba, akkor ez felveti a település és a közlekedés összekapcsolásának problémáját. Valószínű, hogy valamilyen »is—és« megoldásra kell törekednünk. Van bizonyos centrális települési mag, de nagyon hasznos volna, hogy a falvak népe olyan módon kapcsolódjék be az iparba, hogy ez a rendszeres bejárás fennmaradjon, mert ez a falu kulturális és gazdasági színvonalát emeli, ezzel hozzájárul a város és a falu közötti lényeges különbségek eltüntetéséhez. (Az ellentét Magyarországon a felszabadulás tényével már megszűnt, tehát nem érdemes itt ellentétről beszélni.)

Ezzel kapcsolatban szeretnék áttérni a Kádár elvtárs által felvetett hármas feladatra.

Én némi veszélyt látok abban, ahogyan Kádár elvtárs a felvetett problémákat megformulazza. Először is szögezzük le, amit az előbb mondtam: a város és a falu között *ellentét* Magyarországon már *lényegileg* nincs. Sajnos vannak *igen lényeges különbségek*, és a kérdést is e szerint kell megformulázni.

A másik két kérdés — Christaller és Thünen elméletének hasznos vonásai — összetartozik. Hozzátehetnők még, hogy meg kellene vizsgálni Alfred Weber települési elgondolásait, telephely-teóriáját, amelyet később Ritschl még tovább fejlesztett. Annakidején még egyes szovjet tudósok is hangsúlyozták, hogy Weber és Ritschl mintegy paralelnak számítanak a marxizmushoz képest, mert »absztrakcióval« dolgoznak és ezzel próbálják a valóságot megvilágítani. Ezzel szemben Marxnak nem egy művében látjuk, hogyan kell tényleg a valóságból absztrahálni.

Az első fázis: megtenni az utat először »felfelé« a tények összegyűjtésével és az esetlegességek egyre fokozottabb kiküszöbölésével mindaddig, amíg az általános kép van előttünk. Ezután innen megtenni az utat visszafelé: az általános megvilágításában a konkrét megvilágításához.

Marx azt mondja, olykor úgy néz ki a dolog, mintha egy a priori konstrukcióról volna szó, holott nem erről van szó, hanem egy dialektikus menetről először fel a konkrétól, az egyestől az általánosig, és onnan visszafelé: az általánostól a konkrétig.

Szerintem sem Christaller, sem Thünen, sem Weber, sem Ritschl nem ezt csinálja, hanem ugyanolyan skatulyákat csinálnak, amelyeneket Ruisz elvtárs említett és amelyeneket Magyarországon ma egyes településtudományi szakembereink csinálnak, úgy, hogy felvetnek bizonyos a priori kategóriákat, és ezekbe próbálják beleygőmszölni a valóságot.

Véleményem szerint nem helyezkedhetünk arra az álláspontra, hogy a burzsoá tudományt mint gyermeket a fürdővízzel együtt kiöntjük, de nagyon óvatosan kell hozzányúlnunk ehhez a kérdéshez, egyrészt azért, mert Weberék kizárólag a kapitalista viszonyokat tartják szem előtt, sőt ezeket is idealizálják és abszolutizálják. Igen-igen kérdéses, alkalmazhatók-e ezek a szocializmus építésének viszonyai között. Tehát meg kell vizsgálni, van-e ezekben az elméletekben valami reális mag és az mennyire használható fel — ma.

Még egy kérdés merül fel. Nyilvánvaló, hogy vannak általános érvényű törvényszerűségek és vannak szűkebb érvényű törvényszerűségek. Ha megvizsgáljuk, hogy mik az általános törvények és mik az annak alárendelt törvényszerűségek, akkor helyes képet kaphatunk a burzsoá településföldrajz anyagának vizsgálatából, feltéve, hogy az adott magyar valóságot, a szocializmus építésének problémáit nem tévesztjük szem elől.

VÁLÓCZY LÁSZLÓ

Az elhangzott előadásból és a hozzászólásokból úgy tűnik számomra, hogy a lakóhely és a munkahely kettéválását — mely jelenleg sokhelyütt általános — a jövőbeli településfejlesztés egyik elfogadható formájának tartják. Erre példát is hoztak fel a sajtóvidéki bányaterületről. Véleményem szerint — bármennyire is tökéletesedik a közlekedés — ez a megoldás semmiféle formában nem ideális, mert az utazás részben fárasztja a dolgozókat, részben pedig értékes órákat von el a pihenésre és művelődésre szánt időből.

PÉCSI MÁRTON

Mint természeti-földrajzos szólok hozzá nem is magához Mendől professzor előadásához, hanem a gazdaságföldrajzi tudományok osztályozásával kapcsolatban Markos elvtárs hozzászólásához.

Az elmúlt évben Mendől Tibor tartott egy vitaindító előadást a Földrajzi Főbizottságban. Ez alkalommal javaslatot tett a gazdasági földrajz, a településföldrajz és a földrajznak a társadalomtudományokhoz tartozó egyéb ágainak osztályozására. Javaslatában az előbb említett földrajzi tudományágaknak társadalomföldrajz összefoglaló nevet adott.

Az Akadémiai Nagyhét közös előadásain Fogarasi akadémikus tartott igen komoly és mélyen megalapozott előadást a tudományok rendszerezéséről. Az előadásában a földrajz osztályozásáról is szó volt, melyet nekünk is figyelembe kell venni. Az előadásból világosan kiderült, hogy a burzsoázia a maga tudományos munkássága során osztályozta a tudományokat, de a maga szemléletének megfelelően. Nálunk a burzsoá rendszerezés miatt jelenleg sok a vita és nehézség különösen a határ- és a komplex-jellegű tudományok területén. Ahogy Fogarasi akadémikus felvetette, immár elérkeztünk oda, hogy újólág, marxista szempontból, dialektikus szempontból osztályozzuk a kialakuló szocialista tudományágakat. Az ő előadásával kapcsolatban merült fel bennem az a gondolat, hogy igenis osztályozhatjuk és kell is osztályoznunk a földrajztudományt, elvileg rendeznünk kell az egyes földrajztudományoknak egymáshoz való viszonyát, helyzetét.

Fogarasi akadémikus meg is állapította, hogy a földrajz komplex tudomány, mert egyik része a természettudományokhoz, másik része a társadalomtudományokhoz tartozik. Ha mi a természettudományokhoz tartozó természeti földrajzban beszélünk geomorfológiáról, talajföldrajzról, növényföldrajzról, éghajlattanról és így tovább, miért ne tehetnénk meg azt, hogy a gazdaságföldrajzot, a településföldrajzot, népességföldrajzot, és egyéb társadalomtudományokhoz tartozó földrajzi tudományokat is egy gyűjtőfogalommal társadalomföldrajz néven kössük össze.

Nem tudom most megítélni, hogy ez a komplex megjelölés helyes-e vagy valami új fogalmat kell keresnünk, de abban biztos vagyok, hogy nem kell semmiféle újabb fejleményeket megvárni — mint azt Markos elvtárs ajánlja —, mert már elérkeztünk odáig, hogy döntsünk a földrajztudományok osztályozásának régóta vajdó kérdésében.

Van e kérdésnek ugyanis egy sürgető oldala is, nevezetesen a fiatal gazdaságföldrajzosok nem mernek a településföldrajzzal foglalkozni, nem tudják, hogy földrajz-e vagy sem, van-e gyakorlati haszna avagy sem. Az elhangzott

előadásból és hozzászólásokból erre a kérdésre egyértelmű pozitív választ kapott minden jelenlévő. Tehát e tudományág fejlődése és a tudományos káderek utánpótlása szempontjából tisztázni kell ezt a kérdést. Igen komoly jelentősége ennek a mai előadásnak, hogy a településföldrajz alapvető kérdéseit felvetette, mert több fiatal gazdaságföldrajzos azt gondolja, hogy a településföldrajz burzsoá tudomány, amelyet a szocializmus építésében egyelőre félre kell tenni, mert megállapításai burzsoá megállapítások. Vannak ilyen nézetek és ezeket azért vettem fel, hogy megszüntessük, kijavítsuk. Szeretném megegyeszer leszögezni: elérkezett az ideje annak, hogy a társadalomtudományokhoz tartozó földrajzi tudományok között megszüntessük a bizonytalanságot azok egymáshoz való viszonyában stb.

Nem lényegbe vágó Markos elvtársnak az az ellenérve az előbb vázolt osztályozási mód ellen, hogy gazdasági földrajz és településföldrajz nem egye még nem lehet egyenlőségjelet tenni, mivel fejlettségben, fontosságban nem egyenrangúak. Lehet egyenlőségjelet tenni geomorfológia és talajföldrajz közé hazánkban? Éppen Markos elvtárs tudja legjobban, hogy nem.

Ha ezt a problémát megnyugtatóan megoldjuk, többen mernek és fognak foglalkozni a településföldrajzzal. Ami a tudomány és a népgazdaság számára csak előnyös lesz.

KISS ISTVÁN

A műszaki tudományok tegnapi osztályülésén ragyogó előadást hallottunk az országos vízgazdálkodási kereterről, mely az Akadémia kezdeményezésére, támogatásával indult el és jutott el a befejezésig. Az ad ennek különös jelentőséget, hogy jelenleg, a második ötéves terv megalapozásánál — amint a harmadik Pártkongresszus anyagából is kiderül — minden vonalon a tervezés tudományos fokozására van szükség, így a területi tervezés terén is.

Javasolom, hogy az Akadémia — mivel az idő sürget — lépjen fel kezdeményezőleg az országos településfejlesztési keret terv kidolgozásában is.

Továbbiakban volna egy kiegészítésem a település defíciójához. Egyet-értve azzal, hogy a település egy embercsoportnak, a munkahelynek és a lakóhelynek térbeli együttese, az együttes helyett együttélést mondanék, mert az együttélés kifejezi az idő-coefficientst is, a folyamatosságot. A települések tulajdonképpen a napi együttélések térbeli egységei, a néhol jelentkező kivételektől eltekintve. A különböző nagyságrendű régiók — vagy a magam régi kifejezését használva: tájak — szintén ugyanilyen együttélések, csak nem napi intenzitásúak.

MENDŐL TIBOR válasza a hozzászólásokra

Mindenekelőtt őszinte hálával köszönöm a hozzászólásokat, amelyeknek jelentékeny hányada megerősített eddigi felfogásomban. A hozzászólások részben olyanok voltak, amelyek akceptálták azt, amit elmondottam, részben olyanok, amelyek kiegészítették gondolataimat, részben pedig olyanok, amelyek azokon túlmenően olyan kérdésekre is rámutattak, amelyeket talán kevésbé érintettem.

A hozzászólók általában szinte egyöntetűen hangsúlyozták a gyakorlati problémák fontosságát, hangoztatták, hogy elsősorban a gyakorlati kérdéseket

kell elővennünk. Valamennyi hozzászólóval tökéletesen egyetértek ebben a tekintetben. Lehetséges, hogy előadásomból ez nem derült ki elég élesen. Ha ez így van, akkor nagyon hálás vagyok azért, hogy éppen a hozzászólók emelték ki azt, amivel teljesen egyetértek.

Ami Kádár elvtárs hozzászólását illeti, teljesen akceptálom azt az álláspontját, hogy fokozott figyelemmel kell kísérnünk a területtervezés eredményeit. Valóban, teljesen igaza van, és abban is igaza van, hogy a gyakorlati munkát, amellyel az ország építését szolgáljuk, az elméleti kérdések tisztázásával párhuzamosan kell folytatnunk, valóságos versenyfutásban kell ezt csinálnunk.

Teljesen igaza van ebben, s ehhez még azt lehetne hozzátenni, hogy bizonyos mértékig valamennyien máris ezt tesszük. Ezt teszi maga Kádár professzor is, az ő intézete is nagyon értékes, szép munkát végez Debrecenben. Nem akarom felsorolni azokat a munkákat, amelyeket már eddig végzett, csak utalok arra, hogy szép eredményeket ért el éppen egy olyan gyakorlati feladat megoldásával kapcsolatban, amelynek fontosságára Kádár kartárs rá is mutatott, nevezetesen városainknak különböző terményekkel, tejjel, zöldséggel való ellátásával kapcsolatban. Prinz professzor Szegeden szintén nagyon értékes munkát folytat, amelynek megvan a maga gyakorlati haszna.

Mi is ugyanezt csináljuk Budapesten. Folytatunk egy régebben megkezdett vizsgálódást Magyarország települési állományának fejlődésére vonatkozólag, s ezt a vizsgálódást konkrétan, a jelenlegi feladatok szempontjából igyekszünk felhasználni. Nem árulok el titkot, ha egy másik vizsgálatról is beszélek, amelyben még csak az előmunkálatok folynak, ez pedig Budapest városföldrajzának feldolgozása.

Mindnyájan érezzük tehát, hogy a gyakorlati munkából is ki kell vennünk a részünket, ugyanakkor azonban szükséges az elméletnek részleteiben való kifinomítása.

Nagyon igaza van Kádár kartársnak abban, hogy nem lehet megvárnunk azt, amíg az elmélet apró kis részleteiben kifinomul és nem lehet azután rátérnünk a gyakorlati feladatokra. Ez helytelen lenne, de az az érzésem, hogy nem is tesszük. Valóban versenyfutásban vagyunk és ahogyan előadásomban mondtam, egyik munkánkkal a másikat csiszoljuk. Ha vizsgálataink során valamilyen konkrét eredményre jutunk, akkor azt felhasználjuk olyan értelemben, hogy az elméletet gazdagítjuk vele, ha viszont elméleti úton jövünk rá valamilyen tétel helyességére, akkor azt mindjárt kipróbáljuk a gyakorlatban is. Ez a kettős munka, vagyis az egyik fajta munkának a másikkal való párhuzamossága, egyiknek a másikkal való finomítása a jövőben még sikeresebben fog folyni, mint ahogyan eddig folyt, mert bizony eléggé a kezdetén tartunk.

Kádár kartárs megemlékezett — mint megvizsgálandó és tisztázandó problémákról — a burzsoá településföldrajzból származó néhány tételnek behatóbb vizsgálatáról és helytálló, vagy helyt nem álló részleteinek tisztázásáról. Így említette a Christaller-féle elméletet és a Thünen-féle elméletet.

Ami Christallert illeti, valóban érdemes foglalkoznunk nemesak Christallerrel, hanem az egész problémával, amely hozzá kapcsolódik. Meg kell jegyezni természetesen, hogy Christaller nézetei, abban a formájukban, ahogyan azokat alapvető munkájában kifejtette, ma már több oldalról is erős kritikát kaptak. Így példának okáért alig hinném, hogy egyrészt az ő telefonmódszere, másrészt az a hatszögös rend, amelyet a központi funkciójú helyek elhelyezkedéséből kiolvast, nagyon igazolható lenne. Neefre hivatkozom, 1951-ben jelentetett meg ezzel kapcsolatban egy kritikai cikket. Leírja, hogy konkrét

vizsgálatokat folytatott Szászország területén, de egyáltalán nem sikerült felfedeznie a hatszöges rendet, és még kevésbé sikerült arra az eredményre jutnia, hogy a telefonmódszer segítségével a központi funkciókat össze tudjuk mérni egymással.

Mindenesetre Christaller alap gondolata figyelemre méltó és nem lehet eldobni. Christallert megelőzően ugyanis a városi központi funkciójú települések fekvésének csak természetiföldrajzilag megalapozott tényeivel foglalkoztak. Utalok a német Ortslage Verkehrslage vagy a francia »site« és »positicn« kifejezésekre. Ezek mind természeti-földrajzi tényekben gyökerező energiákra mutatnak rá. Tisztán ezekkel próbálták a városias jellegű települések eloszlását magyarázni.

Ez kétségtelenül determinista földrajzi szemlélet volt, ha nem is szándékosan determinista szemlélet, de mindenesetre ide vezetett, mert hiszen más tényezőket nem vettek figyelembe.

Christallernek az az érdeme, hogy azt a problémát vetette fel: mi lenne akkor, ha nem lennének ilyen természeti-földrajzi tényekben gyökerező energiák, s ebben az esetben a városias jellegű települések elcsúszlása mutatna-e valamilyen szabályszerűséget. Ő túllátott azon a felfogáson, hogy mindenütt ilyen természeti-földrajzi tényekben gyökerező energiák szabják meg az eloszlást, és rámutatott arra, hogy vannak egyéb tényezők is.

Ez helyes gondolat, mert hiszen végeredményben magát a városiasodást semmiképpen sem csak a helyzeti vagy helyi energiák hozzák létre; az egyszerűen a társadalmi fejlődés eredménye s a városiasodás a fejlettség bizonyos fokán bekövetkezik függetlenül attól, hogy a kérdéses terület homogén-e, vagy nem homogén. Christaller elképzelése még kissé misztikus. Valamilyen immanens erőt sejt a városokban, amelyek elemi erővel próbálnak érvényesülni, és valamilyen rendet hoznak létre. Ezt a misztikusnak tűnő elosztási rendet olyan módon próbálja mérni, hogy mértékegységnek a településnek telefonokkal való ellátottságát veszi. A bírálók általában tagadják, kétségbevonják, hogy ez jó módszer.

Elméletének másik része az, hogy egy hatszöges rendet vél kiolvasni a településekből, amelyet Versorgungsprinzipnek, ellátási principiumnak nevez és azt mondja, hogy a városias funkciójú települések hatszöges rendben helyezkednek el. A délnémet városok ezt az elméletet látszólag igazolják, ugyanakkor azonban más területeken nem igazolható ez az elmélet.

Ismétlem, mindaz, amit elmondottam, csak azt jelenti, hogy bár Christaller egész koncepciója a maga eredeti felépítésében tagadhatatlanul nagyon is erősen megbíráható és meg is bírálendő, az egésznek a magja azonban — hogy tudniillik a természeti-földrajzi tényezőknél túl van valami hatóerő, amely determinálja a központi funkciójú települések elhelyezését — egészséges. Aki azonban nem tud termelési viszonyokról, nem tud a termelőerők fejlődéséről, az nem fogja tudni megoldani a település kérdését telefonrendszerrel és hasonló tényezőkkel.

Feltétlenül egészséges azonban az a gondolat, hogy folytassuk ennek a kérdésnek a vizsgálatát, tehát próbáljuk megfogni azokat a sajtóságot törvényszerűségeket, amelyek a városias települések eloszlásában mutatkoznak. Ilyen értelemben teljesen egyetértek Kádár professzorral: továbbra is vizsgáljunk kell a kérdést, de nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy nagyon komplex kérdés ez, és egykönnyen nem is fogunk dűlőre jutni.

Meg kell kezdeni a Kádár professzor által említett vizsgálatokat a települések és a közlekedési utak közötti kapcsolat tárgyában. Sok érdekes dolgot említett ezzel kapcsolatban. Természetesen ez csak egyik része a vizsgálatoknak.

Rátérek most arra a kérdésre, amelyet Markos elvtárs vetett fel: az ipari telephelyteóriák kérdésére. A legfőbb hiba, amely akár Alfred Webernek, akár más hasonló településteoretikusoknak koncepciójában megtalálható, megint azzal függ össze, hogy nem veszik figyelembe a termelési viszonyokat. Ezzel egyáltalában nem mondom újat, mert hiszen annakidején Baljak—Vaszjutin—Fejgin: *Ekonomicseskaja Geografija Sz. Sz. R.* című munkájában egészen világos kritikát kapott Alfred Weber. Jellemző, hogy sem a Weber-féle, sem a Thünen-féle telephelyteóriában egy szó sincs a gyarmati viszonyról, és arról, hogy a gyarmati viszony mást jelent a klasszikus kapitalizmus idejében, és mást a monopolkapitalizmus idejében. Az ipar elhelyezkedése pedig egészen más volt abban az időben, amikor nem volt tőkeexport, és más akkor, amikor tőkeexport van. Amint mindryáján tudjuk, korábban az volt jellemző a gyarmati fejlődésre, hogy ott kevés ipar volt, a nyersanyagot kivitték az anyaországba függetlenül attól, hogy a Weber által felsorolt tényezők kedvezőek voltak-e, vagy kedvezőtlenek. Az ipar fejletlensége egyszerűen a gyarmati viszonyból következett. Amikor a nyersanyagot az anyaországba vitték, nem volt ipar, amint megindult a tőkeexport, akkor egyszerre megindult az ipar fejlődése a gyarmatokon is.

Ha valaki ezt a kibontakozást figyelmen kívül hagyja, akkor értetlenül áll a jelenségek előtt, nem tudja megmagyarázni, mi az oka annak, hogy Indiában vagy Indonéziában vagy akármelyik más gyarmati területen ötven vagy száz évvel ezelőtt nem volt ipar, holott a nyersanyag- és a piacfeltételek nem különböztek a mostaniaktól.

Kétségtelen mindenestre, hogy a Weber-féle telephelyteóriát és a többi telephelyteóriát is alaposan meg kell vizsgálnunk, és ki kell hámozniuk belőlük az esetleg meglévő helyes gondolatokat. Teljesen igaz van Kádár professzornak, amikor ezt javasolja a thüeni elvvel kapcsolatban is.

A város és a falu különbségének problémája elég bonyolult kérdés. Egyszer voltam hátor ehhez a kérdéshez hozzászólni. Egyáltalán nem merem azt állítani, hogy a kérdést azon az ülésen dülőre vittem, csak azt akarom ezzel bizonyítani, hogy a kérdés engem is foglalkoztat. Ezekkel a kérdésekkel valóban célszerű foglalkozni.

Teljes mértékben igazat adok Kádár kartársnak abban is, hogy az általa felsorolt kérdéseket valóban meg kell vizsgálni, igazat adok neki abban is, hogy gyakorlati téren többet kell tennünk, mint amennyit eddig tettünk, és semmi esetre sem szabad arra az álláspontra helyezkednünk, hogy megvárjuk, amíg kiépül az elmélet apró részleteiben is, és azután megyünk gyakorlati térre. Ez egészen helytelen lenne.

Még azt szeretném megmondani, hogy az általa felsorolt problémákon kívül vannak még mások is, amelyek szintén megérdemlik a vizsgálatot. Arra gondolok, hogy Kádár kartárs az általa felsorolt három témánál nagyobb egységeket vesz figyelembe: nála a város, mint ilyen, szemben egy csomó faluval, a legkisebb egység. Ezeket a vizsgálatokat azonban ki kell terjesztenünk kisebb, »mikro-egységekre« is, mert a településföldrajz nem a várost és a falut tekinti a legkisebb egységnek, hanem a városon belül is talál egységeket, ott is van térbeli rend, térbeli eloszlás, ott is van funkcióknak térbeli elrendezése. Ezt is meg kell vizsgálnunk, ami természetesen nem jelenti azt, hogy a Kádár kartárs által felsorolt problémák nem sürgősek.

Ruisz kartárs érdekes hozzászólásából azt emelném ki, amit a közlekedésről mondott. Ebben a vonatkozásban nagyon érdekesen egészítette ki

mindazt, amit magam próbáltam összefoglalni. A települések problémáinak körében a közlekedési problémák elsőrangú helyet foglalnak el: egy-egy településen belül is vannak közlekedési problémák. Végeredményben, ha a városnak és a falunak az elkülönülését a területi munkamegosztás jellegzetes tünetének tekintjük, akkor azt mondhatjuk: amióta a társadalom fejlődése során ilyen térbeli elkülönülés történt, attól a perctől kezdve van közlekedési probléma. Azt hiszem, ezzel mindent megmondtam, és ezzel talán még élesebben rávilágítottam arra: mennyire igazza van Ruisz kartársnak, amikor a közlekedés fontosságát hangsúlyozza.

Annak a kérdésnek részleteibe most nem mennék bele, amelyről Markos kartárs és részben Pécsi kartárs is beszélt, hogy tudniillik a településföldrajz, a gazdasági földrajz és a társadalomföldrajz hogyan függnek össze egymással, hogy melyik a nagyobb kategória és melyik a kisebb. Annakidején volt egy ülésünk, amelyen ezekkel a problémákkal foglalkoztunk. Én azt az álláspontot képviseltem, hogy igenis, van legalábbis perspektivikusan egy társadalomföldrajz és annak része a településföldrajz. Voltak, akik helyeselték ezt, voltak, akik nem helyeselték. Ha most belemennék ebbe a kérdésbe, akkor meg kellene ismételnünk az akkori ülést. Ott is órákhozott beszéltünk erről. Engedtessék meg, hogy ne foglaljak állást ebben a kérdésben, legfeljebb csak annyit mondok: az én véleményem az, hogy perspektivikusan valóban van egy társadalomföldrajz, annak része a gazdasági földrajz is és a településföldrajz is. Az, hogy ezek hogyan viszonylanak egymáshoz, talán nem annyira lényeges kérdés.

Abban teljesen igazat adok Markos elvtársnak, hogy előadásom túlságosan elméleti jellegű volt, és ezt egyik legsúlyosabb hibájának tekintem. A magyar gyakorlatból valóban kevés példát hoztam fel. Lehetett volna a példákat szaporítani, szívesen is tettem volna, de nem meintség, hanem magyarázatképpen azt hozom fel: féltem, hogy kifutok az időből.

Markos kartárs felvetette a település definícióját, és azt mondotta, hogy a lakóhely és a munkahely sok esetben nem egység, és ma éppen azt látjuk, hogy különböző ipari központjaink dolgozói részben nagy távolságokról járnak munkahelyükre. Én sohasem állítottam azt, hogy a település a lakóhely- és a munkahelyegységeknek teljesen zárt együttesét jelenti. Vannak esetek, amikor valóban zárt együttes a település: gondolok a középkori városokra és igen sok mai falura is. A középkorban védelmi szükségletből falakat emeltek a város köré, éles pereme volt a városnak, ellenben már a kapitalizmusban ezek a zárt együttesek sok esetben — természetesen — megszakadtak.

Én a települést elsősorban funkcionális jelenségnek érzem, s ezért azt mondom: egy város addig terjed, ameddig annak funkciói kiterjednek. A városnak vannak tehát előretolt szigetei, amelyek fokozatosan szűnnek meg, tűnnek el, halványodnak el. A perem határát sok esetben nem is igen tudjuk megmondani. Sokszor addig terjesztem ki gondolatban a város határát, amíg a város belseje és az illető határterület között megvan a szoros kapcsolat, és a határterületen is megvannak a város bizonyos funkciói — akár munkahely-, akár lakóhelyfunkciói. Lehetséges természetesen — sőt ez szükségszerűen így is van —, hogy ennek következtében a települések bizonyos mértékig ölelkeznek egymással. Egy városnak, amelynek van egy összefüggő nagy központi része, vannak szigetei is, ezek a szigetek pedig beleágyazódnak a falusias települések körébe. Ez nem lehetetlen, ez így is van. Előfordulhat, hogy munkahely és lakóhely egyformán a városhoz tartozik, noha a város belsejében elhelyezett

munkahelyekhez esetleg nagy távolságban, több tízkilométerre fekvő lakóhelyek tartoznak.

Más kérdés az, hogy helyes-e vagy helytelen egy olyanfajta fejlődés, amely — hogy így mondjam — szórja és messzire elviszi a városi lakosságot a munkahelytől. Azt hiszem, nem lenne egészen dialektikus egy olyanfajta nézet, amely a priori előre határozottan kimondaná, hogy ez helyes vagy helytelen. Hogy mennyiben célszerű a lakóhelynek a munkahelytől való eltávolodása, azt egyebek között a közlekedés mindenkori fejlettsége szabja meg.

Gondoljunk arra, hogy a kibontakozó kapitalizmus idején, amikor a korábbi kis műhelyek helyett gyárak, a kis boltok helyett nagy áruházak, a kis hivatalok helyett nagy hivatalok létesültek, ugyanakkor a korábbi városi családi házak rovására megnőtt a bérházak száma, mert a megnövekedett munkahelyek megnövekedett lakóház-építményeket követeltek. El lehetett volna képzelni olyan fejlődést is, hogy ez a két jelenség nem köszönt be egymással párhuzamosan, vagyis elvben lehetséges az, hogy a nagyméretű munkahelyeken dolgozók továbbra is családi házakban lakkak.

Mégsem ez következett be. Ennek legfőbb okát abban látom, hogy a városok funkciói túlgyorsan nőttek, s ezzel a növekedéssel nem tartott lépést eleinte a közlekedés fejlődése.

Voltak egyéb tényezők is, de most csak a közlekedést akarom kiemelni. Tessék elképzelni egy Budapest-nagyságú várost — Nyugat-Európában voltak már abban az időben ilyen nagyságú városok —, amelynek egész lakossága kertes családi házakban lakik olyan korszakban, amikor a közlekedés még fejletlen, amikor még nemhogy autó nem volt — amelyet még ma is kevesen használnak —, hanem villamos és autóbusz sem. Tessék elképzelni, hogy valaki a munkahelyére naponta a negyven kilométerről járjon be gyalog. Teljes képtelenség.

Amikor azonban az imént vázolt fejlődéssel némileg párhuzamba jutott a közlekedés fejlődése, amikor megszülettek a tömegközlekedés olcsó, gyors és biztos eszközei, akkor már más tendenciát látunk: a bérházak mellett megint kezdenek szaporodni a kertes családi házak, mert akár negyven kilométerről is be lehet járni a munkahelyre, ha a közlekedés elég sűrű, gyors és olcsó.

A mostani helyzetet, amikor egy szénbányaközpontba vagy más nehézipari központba még nagyobb távolságból is járnak be munkások, átmeneti helyzetnek tekintem. Ez már nem mondható ideálisnak. Kétségtelenül nem kellemes dolog órákat utazni a munkahelyre.

Bizonyos tehát, hogy a mostani állapot rendezést és segítséget igényel. Mégsem merném azt mondani, hogy 200 év múlva ne következzenek be ilyen helyzet. El lehet példának képzelné — ad absurdum víve a dolgot —, hogy 200 év múlva olyan olcsó és olyan gyors lesz a közlekedés, hogy 50 vagy akár száz kilométerről is tíz perc alatt beszállítják az embereket a munkahelyükre.

Erre a kérdésre tehát nem lehet a fejlődéstől elszakított, általános választ adni. Mamindezenesetre célszerűnek mutatkozik a munkahely és a lakóhely közötti nagy mozgásnak bizonyos mérvű korlátozása, mert a mai állapot kényelmetlen.

KOCH FERENC elnök zárószava

Az előadásnak és a hozzászólásoknak kétségtelenül egyik legjelentősebb érdeme az, hogy bátran, merészen nyúltak hozzá a burzsoá településföldrajzhoz. Bátran és merészen kellett hozzányúlani, mert nemesak Markos elvtárs,

hanem Kádár elvtárs is és valamennyien teljesen tudatában vagyunk annak, hogy ez igen nagy veszélyt rejt magában. Minthogy azonban nemcsak nép-gazdaságunkban vannak tőkés és feudális maradványok, hanem tudományunkban, a településföldrajzban is, ezért hozzá kell nyúlnunk ezekhez a kérdésekhez, és megfelelő marxista átértékeléssel ki kell hámoznunk a régi településföldrajznak olyan értékeit, amelyeket a szocializmus építése során fel kell és fel tudunk használni.

Mindnyájan tudjuk, hogy a magyar településföldrajz múltja régi időkre nyúlik vissza. Györffy, Prinz, Mendöl, Teleki és mások valóban értékeset alkottak, s ha talán nem is a probléma egészében, de részleteiben feltétlenül sok hasznot hoztak tudományunknak.

Legyen szabad itt megjegyeznem, hogy érdemes lesz foglalkoznunk a közvetlenül a felszabadulás előtt megindult úgynevezett falukutatással. Igaz, hogy kétségtelenül bizonyos narodnyik szellemmel volt telítve, de ne felejtjük el azt, hogy abban az időben feltétlenül haladójellegű volt Elek Péternek, Kádárnak, Kiss Istvánnak, Kovács Péternek, Gunda Bélának és másoknak a munkája, amelyet tulajdonképpen éppen Mendöl kartársnak Szarvas feldolgozása indított el. Ezek a munkák sok olyan értéket rejtenek magukban, amelyeket érdemes kihámozni, s ezekkel foglalkoznunk kell.

Az is igaz — amint az előadásból is és a hozzászólásokból is kiviláglott, s amint arra különösen Pécsi kartárs élesen rámutatott —, hogy a településföldrajz a felszabadulás után bizonytalan helyzetben volt. Ennek egyik oka az, hogy ezen a téren a szovjet geográfiától kevesebb támogatást kaptunk azért, mert a szovjet geográfiának is éppen a településföldrajz az a része, ahol még önmagának is igen sokat kell tisztáznia. Ez természetesen nem jelenti azt, amire valamennyi felszólaló célzott, hogy megvárjuk, amíg a szovjet geográfia tisztázza ezeket az elméleti állásfoglalásokat, és csak azután merjünk megszólalni. Annál kevésbé jelenti ezt, mert nekünk sajátos, speciális kötelességeink is vannak ezen a téren, amelyeket csak a magyar településföldrajz tud megoldani.

Valamennyi felszólaló hangsúlyozta, hogy a településföldrajzi kutatásokat a legszorosabb kapcsolathoz kell hoznunk a településtudománnyal, illetőleg a telepítéssel. Éppen ezért, úgy gondolom, az is kívánatos lenne — már amennyire a káderviszonyok megengedik —, hogy a most folyó területi-földrajzi munkálatok keretében, amelyek elsősorban természeti és gazdaságföldrajzi vonatkozásúak, a településföldrajz is megkapja a maga méltó helyét.

Legyen szabad — mint elnöknek — Kádár professzor hozzászólására reflektálnom. Christallert illetően Mendöl kartárs részletesen kifejtette álláspontját, ehhez nem kívánok hozzászólni. Magam a felszabadulás előtt hosszú ideig foglalkoztam geográfiai vonatkozásban a Thünen-kérdéssel. Nekem is az a véleményem, hogy ezzel a kérdéssel ma is érdemes foglalkoznunk. Azt mindenesetre látjuk, hogy Christaller is, Thünen is éppen azért, hogy egy homogén területből indultak ki, lényegében véve elszakadtak a valóságtól, s ennek következtében már kiinduló pontjukban is idealista, metafizikus alapra helyezkedtek.

Ami mármost speciálisan a Thünen-kérdést illeti, ha azt újból elővesszük, akkor azt elsősorban a marxista földjáradékkal kapcsolatban kell megtennünk. Hiszen ma már nyilvánvaló előttünk — nem akarok részletekbe menni —, hogy az első számú különbözeti földjáradék az, amely megindítja a tőkés mezőgazdaság fejlődésének első fázisát, amely a tőkés mezőgazdaságot horizontális

irányban fejleszti ki, tehát nem teszi belterjesebbé — lásd az amerikai földművelés előretörését nyugat felé.

Ugyancsak a földjáradékkal hozható kapcsolatba az, hogy a kapitalista mezőgazdaság későbbi szakaszában a különbözőzeti földjáradék éppen azt hozza létre, hogy a mezőgazdasági területek egyrésze belterjesebbé válik, a tőkés fejlődés területileg összezsugorodik — például Anglia szántóterülete csökken —, de ezen az összezsugorodott területen belterjesebb, intenzívebb gazdálkodás alakul ki.

Igen sok értékes szempontot hozott felszínre Ruisz kartárs felszólalása, amelyben hangsúlyozta, hogy a településföldrajzi kutatásokban különös jelentőséget kell tulajdonítanunk a közlekedési viszonyoknak. Véleményem szerint az a felfogása, hogy ne álljunk meg a metodikák szerkesztésénél, hanem gyakorlatilag dolgozzunk, helyes, marxista álláspont; azért az, mert hiszen a marxista dialektika szerint a gyakorlat és az elmélet a legszorosabb kapcsolatban van egymással. A gyakorlati kutatások fognak majd feleletet adni számos olyan elméleti kérdésre, amelyet a gyakorlat nélkül megoldani nem tudunk.

Az is bizonyos, hogy végre-valahára tisztáznunk kell a településföldrajz és a településtudomány feladatait, hatáskörét, és az eltérő álláspontokat összegeztetve közös álláspontra kell helyezkednünk.

A vita során felmerült egy olyan kérdés, amelyről már tegnap is szó volt. Kiss István elvtárs a településföldrajzot nagyobb mértékben kívánja a területi tervezés szolgálatába állítani; tegnap gazdaságföldrajzi vonalon hasonló eredményre jutott.

Az előadók és a hozzászólók számos problémát vetettek fel azzal a kéréssel, hogy a főbizottság foglalkozzék velük. Mint elnök, természetesen kötelességemnek tartom, hogy ezeket a problémákat a főbizottságnak akár a mai, akár egy későbbi ülésére hozzam, hogy ott megfelelő álláspontot foglalhassunk el.

Azt hiszem, kedves kartársak, mindnyájan azzal a tudattal megyünk el innen, hogy Mendöl kartárs előadása és a hozzászólások a magyar településföldrajznak igen fontos állomását jelentik azon az úton, amelyet a településföldrajznak a szocializmus építése során meg kell tennie és meg is tesz.

Amikor most hálás köszönetemet fejezem ki az előadó kartársnak és a hozzászólóknak igen értékes és tartalmas felszólalásaikért, bejelentem, hogy most 11 órakor Kardos László elvtárs tart előadást, amelyben a magyar falu szocialista fejlődésével fog foglalkozni néprajzi vonatkozásban. Úgy hiszem, ez a téma közülünk sokakat érdekel.

Ezzel a mai előadásorozat földrajzi vonatkozású részét berekesztem.

